

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Росанда В. Бајовић

**ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ У СРЕДЊОВЈЕКОВНОЈ, УСМЕНОЈ И
САВРЕМЕНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ**

Докторска дисертација

Београд, 2019.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

ROSANDA V. BAJOVIĆ

**JELENA BALŠIĆ IN MEDIEVAL, ORAL AND CONTEMPORARY
LITERATURE**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019.

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛЬТЕТ

РОСАНДА В. БАЙОВИЧ

**ЕЛЕНА БАЛШИЧ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ, УСТНОЙ И
СОВРЕМЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

Докторская диссертация

Белград, 2019.

Подаци о ментору и члановима комисије

Ментор:

Проф. др Јован Делић, Одсек за српску књижевност, Филолошки факултет
Универзитета у Београду

Чланови комисије:

.....

.....

.....

Датум одбране:

Јелена Балшић у средњовјековној, усменој и савременој књижевности

Резиме

Разумијевање и тумачење књижевног дјела Јелене Балшић, прве зетске књижевнице словенске писмености као дјела које припада граничној књижевности у овом раду полази од сагледавања веза између текстовних и вантекстовних чињеница, поготово у контексту теологије и историје. Контекст је подлога и за тумачење Јелене Балшић у усменој књижевности, као и већине, махом биографичних, књижевних дјела о Јелени Балшић

Књига *Горички зборник*, коју је на предлог Јелене Балшић саставио њен духовник Никон Јерусалимац најважније је књижевно дјело средњовјековне Зете међу дјелима са литерарним знаковима. У њој се налази преписка Јелене Балшић Балшић и Никона Јерусалимца, у оквиру које је и „Отписаније богољубно“ као једина у цјелини сачувана посланица Јелене Балшић. Говорење о „Отписанију богољубном“ је *spiritus movens* поглавља „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“.

Јелена Балшић се у усменој књижевности првенствено показује као књижевни знак епског наратива о Косову: кроз мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узрока губитка битке на Косову 1389. године. Јелена, кћерка кнеза Лазара јавља се као епска љуба највећег косовског витеза Милоша Обилића. У Вуковим епским пјесмама о Косову нема свађе кћерки и зетова кнеза Лазара. Оне су хероизоване истицањем Милоша Обилића као вјерног слуге кнеза Лазара и Вука Бранковића као клеветника и издајника. Усмено стваралаштво о Јелени Балшић помоћу косовског завјета, као кључа за структурализацију српске усмене епике у цјелини, умножава властиту семиотичност. То објашњава и зашто је Јелена Балшић родоначелник више братстава у усменим предањима и зашто је са њом повезан читав један топономастикан на простору Црне Горе и Херцеговине. Посебно је важно истаћи да десетерачка усмена поезија преко Јелене Балшић изводи поријекло владарске династије Црнојевића из владарске династије Балшића.

Највише књижевних дјела о Јелени Балшић је у савременој књижевности. Тумачимо их у књижевноисторијском и књижевнотеоријском кључу, уз наглашавање односа историјског факта и књижевног артефакта у приказивњу Јелене Балшић. Окупљена око имена Јелене Балшић, разнолика и жанровски и умјетничким квалитетом, она не досежу духовну снагу посланице „Отписаније богољубно“.

Оно што је такође важно а није ушло у садржај претходних поглавља овога рада, као допуна је саопштено у његовом поглављу насловљеном „Просопографске цртице о Јелени Балшић и њеном времену у књижевности и историографији“.

Кључне ријечи: Јелена Балшић, Никон Јерусалимац, *Горички зборник*, контекст, средњовјековна књижевност, „Отписаније богољубно“, усмена књижевност, Косово, савремена књижевност, артефакт

Научна област: наука о књижевности

Ужа научна област: средњовјековна књижевност, усмена књижевност и савремена књижевност

УДК број:

Jelena Balšić in Medieval, Oral and Contemporary Literature

Summary

In this dissertation, the understanding and interpretation of literary work of Jelena Balšić, the first female author of Slavic literary tradition in the territory of medieval Zeta, start with the examination of connections between textual and extra-textual facts, especially in the context of theology and history. Context is also the basis for understanding Jelena Balšić's role in the oral literature, just as is the case with the majority of, mainly biographical, literary works on Jelena Balšić.

The book named *Gorički Zbornik* (Gorica Miscellany), composed, at Jelena Balšić's proposal, by her spiritual father Nikon of Jerusalem, is the most important literary work in the medieval Zeta. It contains the correspondence between Jelena Balšić and Nikon of Jerusalem including "Otpisanije bogoljubno", the only entirely preserved Jelena Balšić's epistle. "Otpisanije bogoljubno" is the spiritus movens of the chapter "Jelena Balšić in medieval literature".

In the oral literature, Jelena Balšić emerges primarily as a literary sign of Kosovo epic narrative: through the motif of a feud between Prince Lazar's daughters and his sons-in-law which is portrayed as the cause of the defeat in Kosovo battle in 1389. Jelena, the daughter of Prince Lazar, appears also as the epic consort of Miloš Obilić. In Vuk Karadžić's epic poems there is no feud between Prince Lazar's daughters and his sons-in-law. His daughters are heroized by highlighting Miloš Obilić's role as Prince Lazar's faithful servant and by a depiction of Vuk Branković as a slanderer and a traitor. By means of the "Kosovo pledge" as a key to the structuralization of the Serbian oral epic poetry as a whole, the oral works on Jelena Balšić multiply their own semioticism. This could explain why Jelena Balšić is considered, in the oral traditions, as the founder of several families and clans, and why she is associated with unique toponomastics in the territory of Montenegro and Herzegovina. It's of special importance to note that in the decasyllabic oral poetry, the origin of Crnojević dynasty was derived from the dynasty of Balšić, through the character of Jelena Balšić.

The majority of literary works on Jelena Balšić belong to contemporary literature. In this dissertation, they are interpreted in the light of literary history and theory of literature, with the emphasis on the relationship between historical fact and literary artifact in the representation of Jelena Balšić. Gathered around the name of Jelena Balšić, these works, highly diverse in respect of their genre and uneven in their artistic quality, do not attain the spiritual strength of her epistle "Otpisanije bogoljubno".

Other important data not mentioned in previous chapters of this dissertation are given in the supplementary form within the final chapter "Prosopographic notes on Jelena Balšić and her times in literature and historiography".

Key words: Jelena Balšić, Nikon of Jerusalem, Gorički zbornik (Gorica Miscellany), context, medieval literature, "Otpisanije bogoljubno", oral literature, Kosovo, contemporary literature, artifact

Field of study: Literature

Specific field of study: Medieval Literature, Oral Literature, Contemporary Literature

UDC number:

Елена Балшич в средневековой, устной и современной литературе

Резюме

Наше понимание, а также и трактовка литературного творчества Елены Балшич, первой славянской писательницы Зеты, чье творчество принадлежит пограничным литературным жанрам, зиждется на установлении связей между внутри и внетестуальными фактами, в частности теми, которые относятся к сфере богословия и истории. Именно контекст является основой и для анализа творчества Елены Балшич и в рамках устной литературы, а также на фоне других, большей частью биографических, литературных произведений, посвященных Елене Балшич.

Книга *Горический сборник*, который по поручению Елены Балшич составил её духовник Никон Иерусалимац, представляет собой самое значимое литературное произведение, созданное на территории средневекового княжества Зета. Данный сборник содержит переписку Елены Балшич с Никоном Иерусалимцем, в том числе в нем находится и „Ответ боголюбный“, являющийся единственным целостно сохранившимся посланием Елены Балшич. „Ответ боголюбный“ – это *spiritus movens* частности работе „Елена Балшич в литературе средних веков“.

В устной литературе Елена Балшич прежде всего является частью эпической литературы о Косово: ссора между дочерьми и зятьями сербского князя Лазаря, являющаяся причиной поражения на Косово поле в 1389 году. Елена, дочь князя Лазаря является возлюбленной Милоша Обилича, который является большим косовским героем. В Косовском завете в устном творчестве собранном Вуком Караджичем нет ссоры между дочерьми и зятьями князя Лазаря. В этом творчестве верный слуга князя Лазаря Милош Обилич, а клеветник и изменник Вук Бранкович. Косовский завет ключ к пониманию всего сербского устного эпического творчества, на фоне которого устное творчество о Елене Балшич приобретает особую значимость. Этим можно объяснить, почему Елена Балшич в народном устном творчестве является родоначальницей нескольких братств, почему именно с её именем связано происхождение целого ряда топонимов на территории Черногории и Герцеговины.

Особо нужно подчеркнуть тот факт, что именно в эпических народных песнях Елена Балшич является связующим звеном между династиями Балшичей и Црноевичей.

Большая часть произведений, посвященных Елене Балшич, принадлежит современной художественной литературе. Литературноисторический и литературнотеоретический аспекты составляют теоретико-методологическую основу нашего анализа данных произведений. Однако все написанное о Елене Балшич, совершенно разное и жанрово, и по своему качеству, не имеет той духовной глубины и силы, которыми отличается ее послание „Ответ боголюбный“ .

В последней частности работе говорим о этом что о Елене Балшич и ее времени интересно в литературе и историграфии, о чем раньше говорили только съ времени на время.

Ключевые слова: Елена Балшич, Никон Иерусалимец, *Горичский сборник*, контекст, литература средних веков, „Ответ боголюбный“, устная литература, Косово, современная литература, артефакт

Научная область: литературоведение

Конкретная область: литература средних веков, устная литература и современная литература

УДК број:

Садржај

0. Структура рада и методолошки приступ.....	1
0.1. Структура рада.....	1
0.2. Методолошки приступ.....	6
1. Увод.....	23
1.1. Јелена Балшић, прва књижевница словенске писмености на подручју данашње Црне Горе.....	23
1.1.1. Јелена Балшић, прва књижевница српскословенског језика у средњовјековној Зети	28
1.2. Јелена Балшић у женском интернету	38
1.2.1. Јелена Балшић у духовном пољу монахиње и књижевнице Јефимије (Мрњавчевић)	47
1.2.2. Кћерка своје мајке: Јелена Балшић и Милица Хребелјановић.....	58
1.2.3. Јелена Балшић у материк кругу зетске и дукљанске писмености..	78
1.3. Post scriptum.....	100
2. У потрази за биографијом Јелене Балшић	104
2.1. Балшићи као предисторија наратива о Јелени Балшић	104
2.2. Јелена Балшић у видокругу Балшића	134
2.2.1. У историографији: Према томе – дабоме, међутим – јок.....	153
2.2.2. Тако је говорио Ђорђе Борозан	186
2.3. У знаку Дубровника и магнетном пољу Сандаља Хранића Косаче	194

2.3.1. Шта све учини једно писмо.....	230
2.4. На прагу растакања средњовјековне Зете	244
2.4.1. „У пустињи која расте“.....	266
2.5. Изнад историје.....	292
2.6. Post scriptum	298
3. Јелена Балшић у средњовјековној књижевности	299
3.1. <i>Горички зборник</i> у координатама зетске средњовјековне књижевности	299
3.1.1. <i>Горички зборник</i> као најважније књижевно дјело средњовјековне Зете	340
3.1.2. Исихастичност <i>Горичког зборника</i>	349
3.2. Дијалог Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у <i>Горичком зборнику</i>	362
3.3. Књижевно дјело Јелене Балшић	394
3.3.1. Пјесникиња или не	401
3.3.2. Посланице Јелене Балшић.....	406
3.3.2.1. „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић као литрарни знак	420
3.3.2.2. Тумачење „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић као херменеутички изазов	439
3.3.2.3. „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у контексту српске средњовјековне посланице	450
3.4. Трудом и откупом благочестиве госпође Јеле: Ктиторски натпис Јелене Балшић у Богородичиној црви на Горици	464

3.5. Тестамент и коментари	473
3.6. Post scriptum.....	496
4. Јелена Балшић у усменој књижевности.....	497
4.1. Уназад до Јелене Балшић	499
4.1.1. Књижевни мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узрок српског губитка Косовског боја 1389. године.....	525
4.1.2. Име љубе Милоша Обилића	546
4.1.2.1. Nomen est omen.....	565
4.2. Усмена књижевност о Јелени Балшић у контексту Вукове усмене епике о Косову.....	569
4.2.1. „Од Косова, а и прије њега“.....	575
4.2.2. Крајеугаони камен српске усмене епике.....	595
4.3. Јелена Балшић у легендама	620
4.4. Алтернирање имена и улога у усменој књижевности о Јелени Балшић	644
4.5. Post scriptum.....	680
5. Јелена Балшић у савременој књижевности	683
5.1. Јелена Балшић у роману	683
5.1.1. Први роман о Јелени Балшић	687
5.1.2. Фикција и истина у роману <i>Није било прољећа</i> Перивоја Поповића.....	704
5.1.3. Историјски факт и прозни артефакт у лику Јелене Лазаревић Балшић Хранић у роману <i>Месечева роса</i> Теодоре Таре	713

5.1.4. Присуство Јелене Балшић у одсуству у роману <i>Игра анђела</i> Љиљане Хабјановић Ђуровић.....	753
5.1.5. Дегустација страсти у роману <i>Оливера</i> Стојане Магделинић.....	759
5.1.6. Виђење Јелене Балшић са дистанце која не обавезује у Шуфлајевом роману <i>Костадин Балшић</i>	762
5.2. Јелена Балшић у приповијеткама	777
5.2.1. Јелена Балшић у приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића	778
5.2.2. Приповијетке Тодора Живаљевића о Јелени Балшић.....	784
5.3. Јелена Балшић у лирским пјесмама	808
5.4. Јелена Балшић у Ђидићевом дјелу <i>Кнегиња Јелена Балшић</i>	829
5.5. Јелена Балшић у савременој граничној књижевности	844
5.6. Post scriptum.....	860
6. Просопографске цртице о Јелени Балшић и њеном времену у књижевности и историографији	864
6.1. Двије Јелене	864
6. 2. По други пут о усменом предању о Косачама и Црнојевићима	872
6.3. Енциклопедија живих	897
6.4. Грк или Србин — питање је сад.....	902
6.5. Значење знака.....	911
6.6. Трагом библиографије	925
6.7. Са разрешницама или без разрешница?	984

6.8. Post scriptum	994
7. Закључак.....	995
APPENDIX.....	1016
Извори.....	1019
Литература.....	1041
Биографија.....	104

0. СТРУКТУРА РАДА И МЕТОДОЛОШКИ ПРИСТУП

0.1. Структура рада

Основне тематске цјелине овога рада одређује Јелена Балшић као знак сусрета књижевности (средњовјековне, усмене и савремене), историје и теологије. „Појам структуре сам по себи претпоставља утврђивање једноставних елемената, како би се у начину њихова слагања и у њиховим узајамним односима утврдила посебност цјелине која је несводива на своје саставне дијелове“ (Solar 1974: 100). Садржај сваког од поглавља овога рада даће могућност за парцијално посматрање књижевног и психоантрополошког склопа Јелене Балшић, али ће истовремено бити и у корелацији са сваким од осталих поглавља у оквиру њега. Разумијевање дјела Јелене Балшић као таквог пружиће тек рад у цјелини. Поред увода и закључка, у овај рад улазе сљедеће цјелине: поглавље о социокултуролошком и духовном контексту дјела Јелене Балшић, три поглавља о тексту (средњовјековна, усмена и савремена књижевност) и завршно поглавље као комбиновано говорење о тексту и контексту. Завршно поглавље је замишљено као кров у виду допуна из различитих области повезаних са текстовним и вантекстовним чињеницама о Јелени Балшић и њеном времену у књижевности и историографији. Све ово је у сагласју са Аристотеловим поимањем структуре: „Поједини делови догађаја треба да буду тако повезани да се целина, ако се ма који део премеће или одузима, одмах ремети и растура“ (према Valzer 1975: 497).

Уводни дио нашег рада прво ће нагласити важност Јелене Балшић као прве зетске књижевнице. Затим ћемо тумачити позицију Јелене Балшић у видокругу духовности и писмености жена у средњем вијеку. Посебно ћемо говорити о односу Јелене Балшић према књижевном дјелу монахиње Јефимије, о духовном односу Јелене Балшић и њене мајке Милице Хребељановић, као и о Јелени Балшић и краљици Јелени Анжујској у контексту сличности и разлика. Само по себи је важно то што је Јелена Балшић прва књижевница словенске писмености на подручју данашње Црне Горе.

Такође је од важности сагледавање њеног мјеста у контексту иначе малог броја средњовјековних жена уведених у суштинску писменост.

Друго поглавље овога рада, насловљено „Потрага за биографијом Јелене Балшић“, садржаће више тематских сегмената. Оно ће пратити кретање Јелене Балшић од Крушевца, мјеста у коме је рођена, преко Зете, Хума, Дубровника, затим активност Јелене Балшић по други пут међу Зећанима и Јелене Балшић у контексту нашег времена. Сагледавање Јелене Балшић у историјском и социокултуролошком контексту средњовјековне Зете, и не само Зете, један је од услова за тумачење њеног књижевног дјела и добраг дијела књижевних дјела о њој. У овом поглављу највише простора заузима праћење Јелене Балшић у контексту владарске династије Балшића. Мало се зна о животу Јелене Балшић на двору Сандаља Хранића Косаче, иако је у браку са њим живјела скоро двије ипо деценије, а о њеном животу у Крушевцу се безмало *тек по слутњи зна*. У једном од потпоглавља овога поглавља додатно говори о неким спорним тумачењима Јелене Балшић у оквиру историографске литературе.

Треће поглавље насловљено је „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“. Оно ће се посебно бавити тумачењем посланице „Отписаније богољубно“, једине у цјелини сачуване посланице Јелене Балшић. Мимо посланице као жанра, на друге жанрове у *Горичком зборнику* осврнућемо се у оквиру указивања на оне текстове Никона Јерусалимца који се директно односе на Јелену Балшић. Односно, жанровски контекст ћемо укључивали само као инструмент за посматрање директне комуникације Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. Примјетно је да су везивно ткиво посланица Јелене Балшић са другим посланицама српског средњег вијека, прије свега, општа мјеста. Нема ниједног важнијег топоса средњовјековне књижевности да се не налази у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић. Категорија општег мјеста је послужиће као помоћно средство у сагледавању позиције „Отписанија богољубно“ у контексту српске средњовјековне посланице. Као што ће у истом поглављу овога рада послужити као компас у праћењу дијалога Јелене Балшић и Никона Јерусалимца кроз *Горички зборник*. У ширем кругу, поред „Отписанија богољубно“ и других дјела Јелене Балшић, говорићемо о дијалогу Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у

Горичком зборнику, природи и значају ове књиге, као и књижевности средњовјековне Зете на општем плану.

У трећем поглављу говорићемо и о текстовима Јелене Балшић за које се кроз литературу скоро без изузетка саопштава да немају књижевну вриједност — о ктиторском натпису Јелене Балшић у цркви Благовјештења на Горици и о тестаменту Јелене Балшић. Садржај тестаamenta Јелене Балшић инспиративан је за сагледавање шире слике животног окружење Јелене Балшић. У том контексту, посебно ћемо се задржати код босанске краљице Катарине Косаче, праунуке Јелене Балшић. У више наврата ћемо говорити о стилу тестаamenta Јелене Балшић и његовом односу према књижевној традицији.

Поред тога што је Јелена Балшић написала, створена су и књижевна дјела о њој, и то махом у усменој и савременој књижевности. „Јелена Балшић у усменој књижевности“ наслов је четвртог поглавља овога рада. У оквиру тумачења Јелене Балшић у усменој књижевности, кроз сусрет теорије и историје усмене књижевности, објаснићемо да Јелена Балшић није случајно епска љуба Милоша Обилића и родоначелник братства у више усмених предања Црне Горе и Херцеговине, односно да јој је управо кроз симболику Косова, као жени у паријархалној култури, омогућено да је буде епски родоначелник више породица. Посебну важност за разумијевање усмених књижевних дјела о Јелени Балшић има познавање српске усмене епике као система, односно познавање контекста. Поред тумачења усмених књижевних дјела о Јелени Балшић у контексту довуковске и Вукове усмене епике, у посебним потпоглављима говорићемо о Јелени Балшић у легендама и о алтернацији имена и улога у усменој књижевности о Јелени Балшић. Од посебне је важности сагледавање извођења поријекла владарске династије Црнојевића из владарске династије Балшића преко Јелене Балшић као јединог члана владарске куће Балшић о коме постоји усмено предање.

Највише простора у петом поглављу о Јелени Балшић у савременој књижевности заузима говорење о Јелени Балшић у роману. Приказујемо шест романа који се односе на Јелену Балшић, било да о њој говоре примарно или успутно. То су:

Десна Николе I Петрвића (Петровић 2009), први роман о Јелени Балшић, затим историјски роман Милана Шуфлаја *Костадин Балшић* (Šuffлај 1920), роман Љиљане Хабјановић-Ђуровић *Игра анђела* (Хабјановић-Ђуровић 2005), *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007), *Није било прољећа* Перивоја Поповића (Поповић 2009) и *Оливера* Стојане Магделинић (Магдаленић 2009). Однос фиктивног и стварног у тумачењу ових дјела неће се сам собом, нарочито у Тарином роману *Месечева роса* Тумачићемо и Јелену Балшић у приповијеткама Годора Живаљевића (Живаљевић 2005, Живаљевић 2007, Живаљевић 2010) и Косте Радовића (Радовић 1997), као и Јелену Балшић у лирским пјесмама, чији су аутори Јеврем Брковић (Брковић 1967), Слободан Калезић (Калезић 1998), Будимир Дубак (Дубак 2008), Милица Краљ (Краљ 2017), Марија Маје Д. Недељковић (Недељковић 2012) и Коста Радовића (Радовић 2010). Занимљив је податак да и поред драматичности живота Јелене Балшић о њој скоро да нема дјела у драмском књижевном роду. Засад је то, и то условно казано драмско, једино дјело Љубише Ђидића *Кнегиња Јелена Балшић* (Ђидић 2010). О Јелени Балшић у савременој граничној књижевности, са посебним освртом на романсирану биографију Чедо Мијатовића *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* (Мијатовић 1997) такође говори пето поглавље овога рада.

Из контекстуалних разлога, поред књижевних дјела о Јелени Балшић у савременој књижевности у истраживање су укључена и дјела на друге теме која су од помоћи за разумијевање дјела о Јелени Балшић. На овом мјесту поменућемо романе Славомира Настасијевића *Витези кнеза Лазара* (Настасијевић 1984^а) и *Деспот Стефан* (Настасијевић 1984^б), као и романе *Доротеа* Стојане Магделинић (Магделинић 2009) и *Штампар и Вероника* Катарине Брајовић (Брајовић 2012). У том видокругу је из истих разлога и пјесма „Икос хиландарски“ Милорада Павића (Павић 1991), која је референтана на „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца. Иако нијесу пјесме о Јелени Балшић, из истих разлога показаћемо интересовање и за пјесме „Старчево“ Душана Костића (Костић 1977) и „Никон Јерусалимац“ Марије Маје Д. Недељковић (Недељковић 2012). У ширем кругу посматрања повремено ћемо се освртати и на дјела мимо савремене књижевности која

су на различите начине у корелацији са темом нашег рада, на примјер на историјске драме деветнаестог вијека.

Шесто, завршно поглавље овога рада, не рачунајући закључак, кроз просопографске цртице о Јелени Балшић у историографији и књижевности прошириће слику претходно саопштеног, истовремено пружајући неке нове тематске елементе. У завршном поглављу прво ћемо говорити о потреби разликовања зетске кнегиње и босанске војвоткиње Јелене Балшић и Јелене Балшић, њене унуке и херцегинје — кћерке Балше III Ђурађевића Балшића а жене Херцега Стјепана Косаче. Затим ћемо говорити о духовнику Јелене Балшић Никону Јерусалимцу у контексту његовог односа према грчком језику, као и о језику саме Јелене Балшић. Још једном ћемо се — али из другог угла — осврнути на владаре Црнојевиће и Косаче у усменом предању, са којима је Јелена Балшић повезана и у књижевности и у стварности, као и на усмено предање скадарског краја. Такође ћемо још једном упутити на духовну парадигму којој припада Јелена Балшић, од Светог Јована Владимира до Данила Киша. Овом приликом истаћи ћемо књижевну и владарску личност Петра II Петровића Његоша у контексту исихастичке књижевности, којој припада и дјело Јелене Балшић. Нарочито ћемо указати на потребу за потпунијим тумачењима средњовјековне Зете, као и потребу за одговорнијим односом према приређивању и преводима дјела Јелене Балшић и средњовјековних књижевних дјела уопште. Назнаке за то даћемо и у претходним поглављима и тиме припремити терен за шире сагледавање ових проблема. Посебан проблем је недовољна информисаност и недостатак материјалних доказа у појединим радовима, што се претворило у разне манипулације у тумачењу средњовјековне Зете, нарочито у домену духовности Балшића. Из тога, како ћемо видјети, није изузета ни Јелена Балшић. Има чак покушаја да се њено име уведе у ревизију историје. На крају овога поглавља осврнућемо се на покушаје објављивања *Горичког зборника*

У „Закључку“ ћемо се осврнути на претходна поглавља рада тако што ћемо бити у улози анатома и физиолога истовремено, како би казао Ново Вуковић, односно сагледати „како све то функционише као цјелина“ (Вуковић 1980: 42).

Већ сами наслови поглавља овога рада упућују на слојевитост истраживања. По природи ствари, потпоглавља ће доzirати микросадржаје поглавља. Слојевитост овога рада биће најприсутнија у говорењу о Јелени Балшић као феномену граничне књижевности. У мјери коју одређују тематске цјелине овога рада, тај слој ће имати свако његово поглавље. Тако ћемо о „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић говорити и мимо поглавља о Јелени Балшић у средњовјековној књижевности. А о тестаменту Јелене Балшић са различитих становишта ћемо говорити у поглављу „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“ и поглављу „Просопографске цртице о Јелени Балшић и њеном времену у књижевности и историографији“. У наратив поглавља „Јелени Балшић у усменој књижевности“ укључићемо и она књижевна дјела *на народну* и средњовјековна историографска дјела која имају мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узрок губитка Боја на Косову. Паралелне осврте на исте а другачије литерарне знакове у нашем раду даћемо говорењем о легенди о настанку братства Копривице у потпоглављу „Јелена Балшић у легендама“ поглавља „Јелена Балшић у усменој књижевности“ и у поглављу „Јелена Балшић у савременој књижевности“ у коме ћемо тумачити и однос Живаљевићеве приповијетке „Копривице“ (Живаљевић 1997) према усменом предању. Шуфлајев роман *Костадин Балшић* (Šufflaj 1920) посматраћемо из више углова, у различитим поглављима, али о њему као књижевном дјелу двадесетог вијека највише ће говорити поглавље о Јелени Балшић у савременој књижевности. Природу односа према грађи раслојава сам психоантополошки, књижевни и духовни профил Јелене Балшић. То је кључ и за унутрашњу организацију текстовних чињеница у раду као цјелини.

0.2. Методолошки приступ

Јелена Балшић је књижевно, духовно, психоантрополошко и социокултуролошко биће које се не може ваљано тумачити без интердисциплинарног истраживања. То је потребно и у тумачењу њеног књижевног дјела, као и у тумачењу књижевних дјела о њој. Зато је прије тумачења књижевног дјела Јелене Балшић, као дјела граничне књижевности, неопходно упознати његов контекст. То се односи и на контекст оних

књижевних умјетничких дјела о Јелени Балшић која карактерише биографичност литерарних знакова, а о њој је највише управо таквих дјела.

Потреба за синтезом тумачења књижевног дјела Јелене Балшић и књижевних дјела о Јелени Балшић долази сама од себе. Говорење о књижевном дјелу Јелене Балшић полази од књиге *Горички зборник* захваљујући којој се зна за књижевни дар Јелене Балшић. Први преглед интересовања за *Горички зборник*, рукописну књигу у којој је преписка Јелене Балшић и Никона Јерусалимца, са несумњиво књижевним вриједностима, пружио је Ђорђе Сп. Радојичић у свом раду „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара“ (Радојичић 1940^б: 8 и даље). Димитрије Богдановић у раду *Горички зборник* (Богдановић 1970^б), каже да се све што се до тада о *Горичком зборнику* знало састојало од кратких саопштења Светозара Томића, Драгутина Костића, Станоја Станојевића и Владимира Ћоровића, као и података у тексту Ђорђа Сп. Радојичића, који је објавио 1958. године уз властити превод „Отписанија богољубног“ (видјети Богдановић 1970^б: 375). Други важан рад на исту тему објавио је двије године касније Ђорђе Трифуновић (Трифуновић 1972). Затим долази рад Милице Грковић „Посланице Јелене Балшић“ (Грковић 1995), па рад Светлане Томин „'Отписаније богољубно' Јелене Балшић. Прилог схватању ауторског начела у средњем веку“ (Томин 2002). Из иначе малог броја радова о Јелени Балшић у усменој књижевности издвајамо „Јела Сандаљевица у народним предањима и пјесмама са подручја Босне, Херцеговине, Старе Црне Горе, Зете и Топлице (од легенде ка синтези)“ Бранка А. Копривице (Копривица 2000) „Народна песма о породу Јеле Милошеве из Лубурићеве заоставштине“ (Петровић 2004) Соње Петровић. Оба ова рада су подстицајна за даља истраживања. О литератури о Јелени Балшић у савременој књижевности једва да се може говорити.

Објављено је и неколико књига о Јелени Балшић. Једина књига која у цјелини научно прати и живот и дјело Јелене Балшић је књига Светлане Томин *Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba* (Tomlin 2017), која садржи садржи њене раније објављене радове. Посљедње године живота Јелене Балшић истражује Ђуро Тошић у раду „Сандаљева удовица Јелена Хранић“ (Тошић 2004). На Јелену Балшић у односу

на исихазам као духовни оквир, који обиљежава њен живот и дјело, поред поментог рада Димитрија Богдановића најцјеловитије упућују радови јеромонаха Јована (Ћулибрка) (Јован 2001, Јован 2003). Уз то долази зборник радова са међународног Научног симпозијума одржаног на Скадарском језеру, 2000. године, под називом *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, чији је уредник јеромонах Јован (Ћулибрк). Значајне историографске радове за праћење Јелене Балшић у Зети у доба Балшића објавили су Сима Ћирковић (Ћирковић 1970^б), Милан Шуфлај (Šufflay 1991), Иван Божић (Божић 1970^а, Божић 1970^б). Од важности за разумијевање је и зборник радова са научног скупа оджаног у Подгорици, 1999. године, под називом „Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања“.

Није сачуван ниједан, у дословном смислу, писани траг Јелене Балшић: њене посланице унесене су у манускрипт *Горички зборник* у препису њеног духовника Никона Јерусалимца, други су уклесали у камен њен ктиторски натпис у Богородичиној цркви на Горици, а њен тестамент је записан руком духовног оца Никандра Јерусалимца и сачуван у препису Никше Зијездића, канцелара Српске канцеларије у Дубровнику. Да би се избјегли промашаји у тумачењу књижевног дјела Јелене Балшић потребно је имати на уму крајности које се запажају у тумачењу књижевности средњег вијека. Потребно је сагледавати обје крајности. Тако се превазилази мимоход оних тумача који се жале на захтјеве савремених схватања књижевности као препреку ваљаном прилазу средњовјековном књижевном дјелу, као и оних који се удаљавају од универзалија теорије књижевности неопходних за заснивање ваљаног тумачења књижевног дјела. Иако тумачење средњовјековне књижевности још увијек нема изграђену методологију, не може се губити из вида да је и средњовјековну књижевност потребно тумачити као књижевност.

Исходиште за наше тумачење књижевног дјела Јелене Балшић је свијест о његовој припадности граничној књижевности, односно о посланици као жанру изражавања који тој књижевности припада. Након тога долази тумачење посланице Јелене Балшић у кључу разумијевања средњовјековне поетике. У старту је јасно да је носећи елемент *Горичког зборника* посланица. Међутим, бројни су жанрови у преписци

Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. Зато ћемо о дијалогу Јелене Балшић Никона Јерусалимца, као и позицији Јелене Балшић у *Горичком зборнику* говорити и у жанровском оквиру.¹

Након књижевног дјела Јелене Балшић тумачићемо књижевна дјела о Јелени Балшић, и то прво дјела у усменој књижевности и дјела „на народну“ која су инспирисана усменошћу а тематски су са њом повезана. Ова друга се највише односе на мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узрок гобитка битке на Косову 1389. године. У оквиру праћења Јелене Балшић у контексту усмене књижевности тумачићемо, прије свега, Јелу, кћерку кнеза Лазара а љубу Милоша Обилића у контексту косовског епског наратива, као главног друма српске усмене епике. То подразумијева и упућивање на структурализацију српске усмене епике, а прије свега Вукове усмене епике. Повремено ћемо указивати на везе усмених дјела о Јелени Балшић и дјела савремене књижевности о њој, иако су дјела савремене књижевности предмет интересовања поглавља које долази након поглавља „Јелена Балшић у усменој књижевности“. У савременој књижевности су дјела о Јелени Балшић у свим књижевним родовима и многим књижевним врстама. О њима досад скоро да није писано. У фокусу нашег говорења биће Јелена Балшић у њима, а не тумачење самих дјела савремене књижевности о њој.

Већ у прелиминарном истраживању је запажено несналажење у извођењу закључака у радовима појединих аутора, инерција у писању радова, чак и матријалне грешке у неким од њих. То је, између осталог, чини потребу да прије закључног дијела у овај рад укључимо поглавље које ће чинити просопографске цртице о Јелени Балшић и њеном времену у књижевности и историграфији. Ово поглавље ће истовремено растеретити основни ток других поглавља овога рада. У његовим њедрима ће бити и

¹ Иако су тема захвална за књижевнотеоријско истраживање, жанрови у *Горичком зборнику* нијесу довољно испитани. Очекује се да ће објављивање фототипског издања *Горичког зборника* подстаћи истраживања и на том плану. У раду „Литературом о преписци Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у жанровском контексту“ примијетили смо да је, засад, једини рад у коме су жанрови исходиште за тумачење *Горичког зборника* рад Ђорђа Трифуновића „Две посланице Јелене Балшић и Никонова *Повест о јерусалимским црквама и местима у пустињи*“ (Трифунвић 1972) (видјети Бајовић 2015: 75).

тумачење два текста Јелене Балшић која, према досадашњим тумачењима, немају књижевну вриједност, али су са различитих становишта занимљиви за праћење изражавања Јелене Балшић и њеног односа према стварности. То су њен тестамент и њен натпис на западном порталу Богородичине цркве на скадарском острву Горица (Брезовица, Бешка). Иако тестамент Јелене Балшић нема књижевну вриједност у дословном значењу појма, показаћемо да и он показује књижевни дар Јелене Балшић – поготово својом композицијом.

Како би се избјегле грешке у закључивању, Јелену Балшић ћемо посматрати из различитих перспектива. Не губимо из вида ријечи Џонатана Калера који, пошавши од *Семиотике* Јулије Кристеве, каже: „Дело се може читати једино у спрези с другим текстовима или наспрам других текстова, што пружа координантну мрежу кроз коју се оно чита и структурира побуђивањем очекивања која нам омогућавају да издвојимо упадљиве одлике и дамо им структуру. И стога је интерсубјективност – заједничко знање примењено у читању – функција тих других елемената“ (Калер 1990: 209). Ово се поготово односи на дјела са метапозицијом, ма којој области припадала. За ваљано разумијевање живота и дјела Јелене Балшић потребно их је посматрати и у узрочно-последичном низу контекстуалних – историјских и других – околности. Поред књижевности и историје, сазнања других о Јелени Балшић пратићемо у области теологије, историје умјетности, лингвистике. Указиваћемо на везе књижевног дјела Јелене Балшић и књижевних дјела о њој, не излазећи из тематских оквира овога рада. Све ово и много шта друго води свијести о томе да је потрага за биографијом Јелене Балшић неодвојива од говорења о социокултуролошкој и духовној слици и прилици Зете времена владавине Балшића и Црнојевића, а нарочито Балшића. Уз то је, ради потпунијег разумијевања Јелене Балшић, потребно и праћење друштвених кретања у Хуму у вријеме њеног живота са Сандаљем Хранићем Косачом, као и њене комуникације са Дубровчанима, са којима је она повезана и на приватном и друштвеном плану.

У контексту не само умјетничке књижевности него и писмености уопште пратићемо везе Јелене Балшић са људима и појавама које јој духовно претходе до

аутора посљедњих објављених књижевних дјела о њој. Из угла тумачења умјетничке књижевности, незаобилазни су они који су написали дјела о Јелени Балшић, али и они који су та дјела тумачили. Тим радовима ће бити придружени осврти на историографске и друге радове о Јелени Балшић, и то у мјери у којој то доприноси бољем разумијевању њеног живота и дјела. Одавно су за наук ријечи Рене Велека: „Могу да схватим то да се критика ваљда треба ослањати на суседне дисциплине и да су јој потребни увиди које дају психологија, социологија, филозофија и теологија. Но у стању сам такође да саосећам са негодовањем против неограниченог ширења критике и напуштања њеног основног занимања: књижевне уметности“ (Velek 1966: 214). Са друге стране, на самом прагу рада дајемо до знања да није циљ да то о чему ћемо говорити буде ни историја ни теологија, али без сазнања из ових области није могуће ваљано тумачити дјело Јелене Балшић — зато што њено дјело не припада умјетничкој него граничној књижности. А умјетничка и гранична књижевност не припадају истом поретку, да парафразирамо Томаса Мертона (видјети Metron 2004: 228).

Књижевно дјело Јелене Балшић и Јелена Балшић као тема других књижевних дјела нарочито су у корелацији са историјом и теологијом. Познавање духа времена и односа историјских факата и књижевних артефаката услови су за одговарајуће сагледавање генетских и других веза међу текстовима окупљеним око имена Јелене Балшић. Алтернирање имена и улога у усменом стваралаштву о Јелени Балшић, на примјер, не може се разумјети без познавања историјске и духовне позиције Балшића, Црнојевића и Косача. У нашем раду истраживање на том плану је у функцији разумијевања односа књижевности и оне духовности којом су живот и књижевно дјело Јелене Балшић обиљежени. Тумачење Јелене Балшић из само једне перспективе резултирало је промашајима у појединим закључцима, махом у историографским радовима.

Посебним поглављем ћемо пружити информације потребне за разумијевање историјске, социокултуролошке и духовне позиције Јелене Балшић. Истраживање историјског и теолошког контекста књижевног дјела Јелене Балшић и дјела о Јелени Балшић у нашем раду није само себи сврха него је подлога за разумијевање веза између текстовних и вантекстовних чињеница. То је у доброј мјери у функцији три тематска

круга овога рада која тумаче Јелену Балшић у књижевности (средњовјековној, усменој и савременој), а они су и семантички и физички средишња поглавља ове дисертације. У најкраћем: то што о вантекстовном чињеницама буде саопштено поглављем „У потрази за биографијом Јелене Балшић“ биће у функцији сагледавања књижевноисторијске позиције Јелене Балшић и разумијевања књижевних дјела о њој.

Познавање области са којом/којима се граничи било које дјело граничне књижевности један је од неопходних услова за његово тумачење. Неизбјежно је сагледавати контекстуализацију књижевног дјела и живота Јелене Балшић и у хоризонтали и на вертикали. Иако је Јелена Балшић живјела у различитим срединама, својим животом и дјелом најдубљи траг оставила је у књижевности, култури, духовности и историји Зете у средњовјековном значењу појма. То ће током овог рада бити у континуитету потврђивано. Није то само себи циљ. Потрагом за биографијом Јелене Балшић стићи ћемо на праг тумачења књижевног дјела Јелене Балшић и истовремено рашчистити терен за говорење о књижевним дјелима о њој. Наше истраживање има у плану да упозна обје Јелене. У првом случају кретање отежава оскудица примарних извора, па се историјска Јелена Балшић чини и као *Јелена, жена које нема*, да евоцирамо наслов Ива Андрића. Сам живот као да се трудио да заматне неке трагове у њеном кретању. Немамо илузију да се може сагледати оно што нечији живот стварно јесте, али се томе можемо приближити ако му не припишемо оно што није. Ми не пишемо биографију Јелене Балшић, ми смо у потрази за њеном биографијом. Прустовски казано, то није ствар технике него визије.²

² На овом мјесту није сувишно евицирати и Борхесов есеј „Друкчији Витмен“, односно његово упућивање на стихове Витменове пјесме „When I read the book“:

„Кад сам прочитао књигу, биографију славну.
И то је дакле (рекох ја) оно што писац зове
нечијим животом.
Зар ће тако о мени писати кад будем умро?
(Као да неко може знати о мом животу,
и сам често мислим да знам мало или нимало
о свом стварном животу.
Тек неки податак, неки нејасан траг и знак

Настојаћемо да уз помоћ расположиве грађе упознамо све периоде живота Јелене Балшић. Живот Јелене Балшић протекао је кроз Крушевац, Зету, Хум, Дубровник и поново Зету, гдје се други пут појављује као ријека понорница, и то у вријеме кад више не владају Балшићи. Особити су разлози за говорење о Јелени Балшић у различитим парадигмама. Напримјер, у духовној парадигми Свети Јован Владимир – Света Јелена Анжујска – монах Макарије или у књижевној парадигми монахиња Јефимија – Стефан Лазаревић – бугарски цар Петар. Несумњиво је да је Јелена Балшић, нарочито у просторним оквирима данашње Црне Горе, у духовној вези и са онима који живе након ње: са Божидаром Вуковићем Подгоричанином, Иваном Црнојевићем, владиком Данилом Петровићем, Светим Петром Цетињским... Свијест о тој повезаности у овом раду неће остати апстрактна.

Као главна личност у праћењу духовних потреба Јелене Балшић издваја се њен духовни отац и књижевник Никон Јерусалимац. Јелена Балшић је и у духовном и књижевном смислу несагледива без праћења у контексту његове исихасистичке дјелатности, повезане са дјелатношћу духовног средишта на Скадарском језеру. У контексту књижевног дјела Јелене Балшић, о Никону Јерусалимицу говорићемо и као о најважнијем књижевнику средњовјековне Зете. И свијест о значају рукописних зборника Никона Јерусалимца *Горички зборник* и *Шестоднев* за зетску писменост у овом раду припрема приступ књижевном дјелу Јелене Балшић.

Само књижевно дјело Јелене Балшић сачувано је *Горичком зборнику*, рукописној књизи коју је за задужбину Јелене Балшић, цркву Благовјештења на скадарском острву Горица саставио њен духовник Никон Јерусалимац. У њој су и посланице Јелене Балшић, међу којима је „Отписаније богољубно“ – једина њена у цјелини сачувана посланица. Поред посланица Јелене Балшић говорићемо и о њеним текстовима који не припадају *Горичком зборнику*: о њеном тестаменту и ктиторском натпису у цркви коју је подигла и у којој почива на скадарском острву Горица. Посланице Јелене Балшић као дјела граничне књижевности читаћемо у књижевном и теолошком кључу. У литератури је већ истакнуто да је Јелена Балшић умјела да „брине бриге ратова и дипломатије исто као и бригу о вјечном спасењу душе“ (Богдановић

покушавам, за сопствено обавештење, овде да решим)“ (према Борхес 1995: 8–9).

1970: 373–374). Зато је за разумијевање и личности и књижевног дјела Јелене Балшић неопходно упутити и на исихазам као лице православља. Живот и књижевно дјело Јелене Балшић срастају се управо кроз исихазам. Измицањем свијести о томе један број радова одвео је у једностраност у тумачењу Јелене Балшић. Исихазмом је инспирисано и задужбинарство Јелене Балшић.

Ослонивши се на закључке Ђорђа Трифуновића, Милица Грковић у свом раду о посланицама Јелене Балшић закључује:

Неопходна су шира истраживања већег броја текстова из средњовековне литературе и писмености уопште, језичкостилска испитивања која би својим резултатима омогућила дефинисање стилских карактеристика посебних књижевних жанрова, а затим компаративном анализом одредила карактеристичне црте сваког стила понаособ. Тек у том светлу биће могуће у потпуности разумети и одредити вредност и место посланица Јелене Балшић у старој српској књижевности (Грковић 1995: 200).

У међувремену је књижевно дјело Јелене Балшић тумачено, мада најчешће успутно. Димитрије Богдановић је у раду *Горички зборник* са правом скренуо пажњу на могућност утицаја дјела других аутора на дјело Никона Јерусалимца (што истовремено могло значити и Јелене Балшић) у кључу поезике средњовјековне књижевности (видјети Богдановић 1970^б: 377). Тумачење средњовјековне књижевности укључује и неку врсту улоге форензичара.

Да се примијетити да је Димитрије Богдановић, иако под дјелимичним утицајем страних аутора (Лихачова, Попове, Брејеа), поставио основе методологије тумачења српске средњовјековне књижевности, односно тумачења ове књижевности као књижевности. То што он каже о српском духовном пјесништву у односу на византијско у основи се може односити и на српску средњовјековну књижевност у цјелини: „Питање оригиналности у нашем књижевном стварању средњег века мора и код нас бити постављено сасвим другачије. Оригиналност није у новом и различитом, није ни у стварању једне српске варијанте духовног песништва. Она је у самој чињеници

подударања стваралачких способности, у тој могућности да се прихвати врховни културни и естетски ниво тога света и да се учини својим. Оригинално је и у новим стилским фигурама и речима, али је она, изнад свега, у конгенијалном достизању исте лепоте поетског израза, у изједначавању вредности, и то у истим оквирима, под истим књижевним каноном“ (Богдановић 1997^в). Свијест о томе биће од посебне помоћи при праћењу односа „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић према посланици цара Петра у *Житију Светог Јована Рилског* бугарског патријарха Јевтимија (Трновског). У том правцу пут је отворен истраживањем Светлане Томин (видјети Томин, 2002: 73 и даље). Контекстуализацију књижевног дјела Јелене Балшић у простору средњовјековне књижевности пратићемо и из синхроне и дијахроне перспективе. Контекст није сам себи циљ. „Штавише, могло би се рећи да је дати контекст за један текст онолико релевантан колико му је инхерентан, тј. колико је у њега интегрисан. А ето зашто 'тумачити текст у контексту' нипошто не мора значити 'приступати му извана'. Напротив, то често значи 'разумјевати', па доиста и 'откривати' (баш као у Фрајевом огледу о Дикенсу) она иманентна својства текста која нам омогућују да га видимо у новом свјетлу и тако изнова протумачимо“ (Lešić 1989: 22).

Будући да књижевно дјело Јелене Балшић припада граничној књижевности оно је по дефиницији двојачко усмјерено, према умјетничкој књижевности и према областима са којима се граничи књижевно у основном значењу појма, а то су у овом случају првенствено теологија и историја. Иначе је примијећено да се сама историографија „све више усмерава путем проучавања историје култура, идеја и менталитета уопште“ (Бојовић 1987: 45). Дјело Фернана Бродела у том смислу може се прихватити и као знак методолошке подршке на ширем плану. У самом књижевном контексту заједнички знакови „Отписанија богољубног“ и посланице цара Петра у „Житију Јована Рилског“ патријарха Јевтимија (Трновског) тумачење посланице Јелене Балшић намеће као својеврсни изазов.

Тиме што књижевно дјело Јелене Балшић не припада умјетничкој него граничној књижевности, неодвојиво је од фактичке стварности. Зато ће наше истраживање бити двосмјерно: у синергији текста и контекста. За разумијевање, а поготово за тумачење појединих појава у књижевном дјелу Јелене Балшић и књижевних дјела о Јелени

Балшић познавање њеног живота и духа времена у коме је живјела не само да је потребно него је неопходно. Мало је података сачувано о животу Јелене Балшић а опет довољно да се буде свјесно њеног значаја. Немамо илузију да се може дешифровати све што би било потребно за њен животопис. Али, ако се њен живот и не може до појединости описати може се сагледати као цјелина. Зато ћемо постављати и она питања на која унапријед знамо да ћемо остати без одговора. Оно што је о Јелени Балшић мимо умјетничке књижевности досад написано довољно је за наук да нам ваља избјећи два основна промашаја: идеализацију и сатанизацију њеног бића. „Поред суштине пролазе оба“, како то каже Валтер Бењамин говорећи о квазитеолошком и психолошком приступу као о два основна методолошка промашаја у тумачењу књижевног дјела Франца Кафке (Benjamin 1974: 250).

У умјетничком стваралаштву о Јелени Балшић понекад оно што се о њој не зна бива инспиративно као и оно што се о њој зна. Теодора Тара, ауторка романа *Месечева роса* (Тара 2007) каже:

Мени је одговарало што књига [*Горички зборник*] није преведена и што се мало знало о њој. Могла сам да направим маштовиту причу [...] Знала сам да књига садржи преписку Јелене Балшић и њеног духовника. Једно од три сачувана писма је доста оштећено, али се види да је то била прилично блиска преписка, да су се добро познавали, а да је Јелена била јако образована, рафинирана, јер је постављала таква питања која не може да постави неко ко се не бави духовношћу. Од свог духовника тражи савете о питањима страсти, врлине, смисла живота. Она се интересовала шта се дешава са душом одмах после смрти, шта је прече — молитва или давање милостиње. Никон јој је одговарао да је битно и једно и друго, јер без молитве не можемо да стигнемо до себе, а без милостиње не можемо да припадамо другима (према Матовић 2006^а).

Наглашавамо да у вези са књижевним дјелима о Јелени Балшић немамо циљ да тумачимо књижевна дјела о Јелени Балшић колико Јелену Балшић у књижевним дјелима.

Већ смо казали како ћемо се за Јеленом Балшић кретати кроз граничну књижевност, умјетничку књижевност и историографску литературу. У завршном поглављу овога рада („за крај: увек је добро имати ширу слику“, гласи званично упутство за писање дисертације) говорићемо, између осталог, о тестаменту Јелене Балшић и њеном ктиторском натпису у цркви Пресвете Богородице на Горици коју је „чинила себи за гроб“ (Балшић 1996: 208). Завршно поглавље овога рада, не рачунајући закључак, замишљено је као допуна садржају претходних поглавља. Циљ тога поглавља је да у другачијој, мозаичној форми укаже на нека важна мјеста у вези са текстовима Јелене Балшић, као и њиховим међутекстовним и вантекстовним односима, али и да додатно упуту на духовни контекст коме Јелена Балшић припада. Тиме ће се са једне стране растеретити кретање кроз претходна поглавља рада, а са друге стране ће се омогућити појачана пажња накнадно саопштеног — било да се то односи на нове сегменте рада или да је оно што је накнадно саопштено у функцији додатног расвјетљавања резултата истраживања саопштених у претходним поглављима. Контекстуализацију књижевног дјела и живота Јелене Балшић неопходно сагледавати и у хоризонтали и на вертикали.

Изузев неколико стручњака за књижевност средњег вијека, неколико писаца и историчара, мало ко се ваљано интересовао за живот и дјело Јелене Балшић. У историографским радовима неусаглашени су погледи на њен живот, а у уџбеницима за наставни предмет историја скоро да се не помиње њена духовност. Површно говорење о Јелени Балшић очигледно је чак и у неким радовима са скупова који слове као научни. Тако, на примјер, у зборнику радова насловљеном *Балшићу* (са истоименог скупа Матице црногорске, одржаног на Ивановим Коритима, 21. и 22. септембра 2011. године), Марко Шпадијер каже: „Неколико преписивача (као што су Макарије, Никон Јерусалимац, Јелена Балшић) заслужује посебну пажњу и мјесто на културној мапи“ (Špadijer 2012: 342). Ово је један од знакова дилетантизма у приказивању средњовјековног књижевног наслеђа средњовјековне Зете.

У праћењу живота Јелене Балшић у старту ћемо се суочити са оскудицом примарних извора, а посебно оних из времена њеног живота у Хуму. На овај проблем, 1990. године, указује Сима Ћиковић представљајући Јелену Балшић у „Енциклопедији Југославије“ (Ћirković 1990: 28). Пет година касније, Новак Мандић Студо каже: „Данас, када покушавамо да неке догађаје учинимо јаснијим, осјећа се недостатак изворног материјала Хранића – Косача и њихових сусједа Старе Херцеговине“ (Мандић Студо 1995: 385). Деценију ипо након Симе Ћирковића Ђуро Тошић наглашава да су најмање познате године живота Јелене Балшић након што је по други пут остала удовица (Тошић 2004: 424). Наведени проблеми су и данас актуелни.

Од особите важности за тумачење средњовјековног књижевног дјела је дух времена. Да је постојала мобилна телефонија ко зна да ли би било „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић. Пилгун и Дзялошинский о стању у култури и комуникацији у Русији у новим условима на глобалном и регионалном плану кажу: „Один из важных выводов исследования заключается в том, что в настоящее время российская культура вместе с встроенными в неё моделями коммуникационных практик вошла в полосу существенных трансформаций, для понимания которых необходимо теоретическое переосмысление самих категорий 'культура' и 'коммуникация'“ (Пилгун, Дзялошинский 2017: 134). Такав утицај цивилизације на културу није тешко запазити и на општем плану: ништа друго се није дешавало ни у обрасцима средњовјековне културе након старовјековних искустава. Зато што у историји умјетности нема ниједно раздобље које толико не личи другима као што је средњовјековно, и тај аспект контекста ваља имати на уму у комуникацији са средњовјековним књижевним дјелом. Тек ту има шта да тражи естетика рецепције као метод тумачења књижевности.

Примијетивши још током прелиминарног истрживања да су у радовима о Јелени Балшић бројне идеје као тенденције задржаћемо се код најважнијих од њих, са циљем да се излагање усмјерава према идејама као проблемима. Овдје не губимо из вида Кајзерово увиђање неодређености појма идеја, на које додатно упућује Миливој Солар (видјети Solar 1974: 137). Свјесни смо тога да се појаве боље сагледавају из различитих углова, али и тога да међу тумачима нема свезнајућих приповједача у дословном

значењу појма..³ Погледи на Јелену Балшић у историографским радовима толико су неусаглашени да понекад дјелују као да су зависни од друштвених услова у којима је формирана свијест њихових аутора, иако критичка историографија очекује да различити истраживачи (ако им је доступна иста истраживачка грађа) дођу до истог резултата. Како другачије објаснити да се Јосип Јелчић негативно одређује према истим чињеницама у биографији Јелене Балшић које Миодраг Ал. Пурковић види као знакове друштвеног престижа. Као што Чеда Мијатовић говори о заједничкој владавини Јелене Балшић и Балше III Зетом (Мијатовић 1997) то чини као да Балша III не постоји,⁴ Драгоје Живковић у својој *Историји црногорског народа I* (Živković 1989) о томе говори као да Јелена Балшић не постоји. Свјесни смо да дух времена *his et nunc* чини да понекад бива важније како је, са прорачунатим циљевима, нека идеја презентована од саме те идеје. Управо тиме се идеја као проблем преводи у идеју као тенденцију. Тога највише има у покушајима да се Јелена Балшић уведе у ревизију историје. Али „ваља нама преко ријеке“ (Dizdār 2015: 12), како би то казао Мак Диздар.

У овом раду неће се беспоговорно примјењивати ниједна метода као *формулисани систем поступака* у тумачењу књижевног дјела. Бићемо најближи томе што Петар Милосављевић у књизи *Методологија проучавања књижевности* (Милосављевић 1985) назива методом конкретног тоталитета. То истовремено значи да

³Дословно наведене ријечи другог аутора обиљежавамо знаковима навода и извода уз додатну информацију, саопштено међу заградама, о презимену аутора, години издања и страници са које се цитат преноси. Приликом парафразирања, испред наведених података који упућују на извор наведен међу заградама додајемо ријеч *видјети*. Навођење из друге руке најављујемо ријечју *према*. Ријеч *упоредити* при упућивању на извор користимо у дословном значењу. Изузев при уобичајеном напоменама, фусноту користимо и приликом указивања на додатне информације и информације које се понављају код више аутора, и то у првом случају уз најаву: *Више видјети у ...*, а у другом: *Видјети у ...* Кад цитирамо текст два сусједна пасуса истог рада а да у нашем наводу дјелују као смисаоно нераздвојиви биће повезан помоћу двије косе црте (//) између изворних пасуса. Нећемо додатно обиљежавати наслове потпоглавља преузете из књижевне традиције. Из рецепцијских разлога нећемо у изворном виду наводити све текстове писане старосрпским језиком, односно већи дио изворног текста наводићемо „савременим писмом, у транскрипцији (по читању)“ (Трифунковић 1972: 297), како би то казао Ђорђе Трифунковић.

⁴ Ово је већ примијетио Јосип Јелчић на самом крају своје књиге „Зета и династија Балшића“ (Јелчић 2010), чије је посљедње двије странице (према властитом признању) искључио преводилац Радослав Ротковић (видјети Rotković 2010: 400⁸⁶⁰).

смо сагласни са Клаудијем Гиљеном који, парафразирајући Ортегу, закључује да је једини метод за који је сигурно да је погрешан „онај који претендује да буде јединствен“ (Giljen sine anno: 319). Свијест о методи конкретног тоталитета сама собом укључује плурализам метода на начин на који их призива природа конкретног књижевног дјела, без неизневјеравања књижевних чињеница.

И поред свијести о нужности тумачења књижевности, и важних резултата тога тумачења, не губимо из вида да је језик уметности изнад језика науке. Књижевно дјело Јелене Балшић није уметничко, али књижевна дјела о њој (изузев оних која припадају граничној књижевности) то јесу. Теорија књижевности колико год себе прихвата као науку има снаге да преиспитије научност науке у књижевности. Истина, не без утицаја таквог преиспитивања на општем плану. На овом мјесту су добродошле ријечи Ханса Роберта Јауса:

Естетичко искуство је у равни *aistheisis*-а у односу на све инструментализованији свет живота преузело задатак који му у историји уметности још није био постављен: да осиромашеном искуству и ружном језику потрошачког друштва супротстави језички критичку и креативну функцију естетичког опажања и да, с обзиром на плуралитет социјалних улога и научних аспеката света, сачува искуство света виђено очима другог, а на тај начин и један заједнички видокруг чије је присуство на месту ишчезле космолошке целине кадра да још увек обезбеди пре свега уметност (Jaus 1978: 417).

Својим односом према традицији тумачења књижевности, а особито измицањем робовању филолошким појмовима, охрабрујуће дјелује књига Слободана Грубачића *Александријски светионик, (Тумачења књижевности од Александријске школе до постмодерне)* (Грубачић 2006). Не случајно, преиспитивање контраверзи у књижевнотеоријским парадигмама двадесетог вијека дешава се упоредо са осјећајем да се постмодерна у уметничкој књижевности уморила; као да је потрошила своја средства и поступке у изражавању. Поменута Грубачићева књига ослобађа исказом: „Филолошки образовани читаоци постају цивилизацијски робови појмова“ (Грубачић

2006: 447). Додајмо да то не морају бити сви филолошки образовани читаоци, као што да то не морају бити и овај аутор својим примјером потврђује. Премда може дјеловати јеретички, остајемо при Вајлдовом увјерењу да „је истинска процена књижевности ствар темперамента а не проучавања“ (према Mangel 2005: 325). Овим не губимо из вида важност теоријског тумачења књижевности, само га не прецењујемо. Инсистирање на тумачењу књижевног дјела мимо његовог конгитивног простора запријетило је опасношћу да се претвори у стереотип. Истовремено смо свјесни и тога да борба против стереотипа, уколико игнорише књижевне чињенице, такође може постати стереотип. Не изневјерити текст, императив је Милосављевићеве књиге *Логос и парадигма* (Милосављевић 2000).

Колико је са ове дистанце могуће пратити, смјена књижевнотеоријских парадигми улази у принцип кретања клатна. Између осталих, на такозвану професорштину у тумачењу књижевности, одреаговале су (иако више интуитивно него рационално, појединим својим акордима) и књига Тодора Манојловића *Основе и Развој модерне Поезије* (Манојловић 1987) и (сасвим промишљено) књига Миодрага Радовића *Књижевна аксиологија /Проблеми и књижевне теорије у XX веку* (Radović 1987). Професор Владимир Бити од почетка преиспитује крајност којој тежи савремена теорија књижевности. На својим предавањима из књижевне наратологије наглашава да ништа у начину тумачења књижевности није завршено, па ни биографизам. У први мах је то изненађујуће чути од некога ко је у загребачком часопису *Република* објавио сопствене преводе радова структуралиста, нарочито француских (видјети *Република*, од бр. 7– 8/83 до броја 6/84). То је у сагласју са методом конкретног тоталитета у Милосављевићевој књизи *Методологија тумчења књижевности* (Милосављевић 1985) која, у најкраћем, сугерише да избор метода у тумачењу конкретног књижевног дјела призива сама природа тога дјела. Да би се слобода у тумачењу књижевности умјела носити, познавање теорије књижевности се подразумијева. То је парадокс, а оно што је парадоксално није логично него је надлогично.

Овај рад ће добити смисао ако на другој обали буде *поново пронађено вријеме*: „Књига која је истински књига, архитектонски чврста и промишљена, а не збирка случајних надахнућа, колико год она могла бити дивна... [...] Можда будем кадар да

успем, не да довршим тај рад као целину (требало би бити Бог-зна-шта за то!), већ да покажем успешан одломак... доказујући да та књига постоји и да сам био свестан онога што не могу постићи“ — Стефан Маларме (према Мангел 2008: 319).

1. УВОД

1.1. Јелена Балшић, прва књижевница на подручју данашње Црне Горе

Јелена Балшић је прва књижевница српскосливенскога језика на подручју данашње Црне Горе, и то као прва књижевница средњовјековне Зете. Колико је познато, Јелена Балшић је и једина књижевница словенске писмености у средњовјековној Зети. Потребно је нагласити да она није књижевник у дословном значењу. У Зети је прије Јелене Балшић писала краљица Јелена Анжујска, али на латинском језику. А прије зетског периода, на истом простору, формалну писмесност, такође латинску, имала је и дукљанска краљица Десислава. Кроз литературу се провлачи констатација да је удајом за зетског владара Ђурађа II Страцимировића Балшића Јелена Балшић добила могућност да се упозна са латинском писменошћу, међутим нема сачуваних података о њеним конкретним интересовањима на том плану.

Сања Мујовић, у свом раду написаном 2004. године (према Бајовић 2016: 9–10) а објављеном 2014. године, прва саопштава да је Јелена Балшић прва књижевница на подручју данашње Црне Горе (видјети Мујовић 2014: 92).⁵ Књижевно дјело Јелене Балшић махом је тумачено у контексту књижевне дјелатности жена. Важност Јелене Балшић у домену женске књижевне активности је непорецива, али се тиме не докида. Није неважно то што је Јелена Балшић прва књижевница зетске словенске писмености, али да њено дјело мимо тога нема шта да каже и другим временима и просторима било би само књижевноисторијска чињеница. Засад су радови Светлане Томин и Љубомире Парпулове-Грибл о Јелени Балшић у оквиру у оквиру средњовјековног стваралаштва жена једина уистину научна истраживања на ту тему.⁶

⁵ Потребно је додати сљедеће: ако се изузме наслов Петра Шоћа „Јелена Балшић, кнегиња, монахиња, друга српска књижевница“ (Шоћ: 1956) — зато што они који не познају историјски контекст на основу овога наслова не могу бити свјесни да се овим насловом даје до знања да је друга српска књижевница истовремено и прва књижевница на простору данашње Црне Горе.

⁶ Преглед књижевне активности српских средњовјековних жена видјети у Томин 2007: 47–74.

У репортажи С. Греговића „Мистерија смерне владарке“, објављеној у београдским *Вечерњим новостима* 2004. године, стоји: „Јелена, први песник на просторима данашње Црне Горе“ (Греговић 2004). Нада В. Јекнић тврди: „Јеленино 'Отписаније богољубно' је прво пјесничко дјело Црне Горе чији је творац жена“ (Јекнић 2009). И Милица Краљ каже да је Јелена Балшић „прва средњовековна песникиња на тлу Црне Горе“ (Краљ 2017: 64), и додаје „да би се кроз постмодерна тумачења традиције женског писма у Црној Гори започињало песмотворком и владарком Јеленом Балшић и првим делом које је написала једна жена — посланицом *Отписанијем богољубним*“ (Краљ 2017: 64–65). Иста ауторка истиче да прије Јелене Балшић „на широком простору тадашње Зете не појављује се ниједно женско име ни једно дело исписано женском руком“ (Краљ 2017: 65). Залијетања ове врсте има и у вези са њеном мајком Милицом Лазаревић монахињом и књижевницом Јефимијом (Мрњавчевић). Милица Краљ за Јелену Балшић каже и да је „прва средњовековна европска песникиња“ (Краљ 2017).

Проблематичност неких од наведених тврдњи разјаснићемо касније. На овом мјесту само ћемо још казати да не искључујемо тумачење традиције у кључу постмодерне, али и подсјетити на то да књижевно дјело Јелене Балшић не припада умјетничкој него граничној књижевности. Књижевна генеалогичка у вези са препознавањем књижевног дјела Јелене Балшић као посланице (и то стварне а не фиктивне посланице) нема никаквих проблема. Управо то је у разумијевању књижевног дјела Јелене Балшић једноставно, за разлику од многих других дјела средњовјековне књижевности. Највише услова у тумачењу „Отписанија богољубног“ за промишљање у контексту књижевне постмодерне пружа однос ове посланице према посланици бугарског цара Петра у „Житију Јована Рилског“ патријарха Јевтимија (Трновског), о чему ћемо највише говорити у поглављу „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“ (гдје је то методолошки најприродније).

О Јелени Балшић се може говорити као о књижевници захваљујући рукописној књизи *Горички зборник*, у којој се налази њена преписка са својим духовним оцем Никоном Јерусалимцем, који је „изузетна стваралачка појава прве половине XV века“

(Лазич 1999: 248). Подвизавао се у манастиру Светих Архангела у Јерусалиму, задужбини краља Милутина Немањића.⁷ Са Зетом је монах Никон повезан преко манастира Светог Николе на скадарском острву Врањина који је био метох јерусалимског манастира Светих Арханђела. Све су прилике да је то и омогућило сусрет о коме Јелена Балшић говори у посланици „Отписаније богољубно“, јединој својој у цјелини сачуваној посланици. Има претпоставки и да је исти човјек, односно духовник Јелене Балшић, игуман манастира Светог Николе на Врањини који се под именом Никандро помиње у повељи зетског племена Матагужа, издатој овом манастиру 1460. године (видјети Јастребов 230–231) и у документима истога манастира из 1454. и 1468. године, о којима – пошавши од Миклошића – саопштава Димитрије Богдановић (видјети Богдановић 1970^б: 370). „Никон несумњиво припада оним исихастичким круговима у којима се неговала исихастичка традиција, па се може претпоставити да је Јелена Балшић била под њиховим утицајима“ (Суботин-Голубовић 2004: 132–133).

Јелена Балшић је књигу *Горички зборник* намијенила цркви Благовјештења коју је подигла на скадарском острву Горица. У тој цркви је и сахрањена, чиме је испуњена њена жеља исказана у тестаменту који је у зетском мјесту Горичани издиктирала 25. новембра 1442. године. У усменој пјесми „Јела, љуба Милоша Обилића“ – у којој је љуба Милоша Обилића кћерка кнеза Лазара – коју је Илија Златичанин записао у Зети а објавио у *Босанској вили*, 1912. године, Јела умире „у Крушевцу код брата Стефана“ гдје је према овој пјесми и сахрањена: „Брат је лјепо сестру сахранио, / како сличи једној кћери царској“. Историјски факт усмену епику не обавезује. По острву Горица је, а не по мјесту Горичани, Светозар Томић који је (у Скопљу, 1902. године, пронашао и

⁷ „Обично се наше приповиједање о Србима у Светој земљи завршава са губљењем старешинства у задужбини Краља Милутина, манастиру Светих архангела, крајем седамнаестог вијека, али то оставља много неисписаних страница. Ријетко ко зна, рецимо, да је Иван Грозни био велики добротвор српског манастира, да је манастирски параклис био посвећен Преподобном Ивану Рилском због тога (по њему је Иван Грозни био добио име) и да су Руси у нашем манастиру свили своје прво гнијездо у Светој земљи. Да не говоримо о записима и натписима које су наши поклоници остављали (најмлађи који знам је из 1888. године) и из којих се види да су Срби у Јерусалиму и Светим архангелима били присутни непрестано“ (Јован 2011).

откупио књигу преписке Јелене Балшић и Никона Јерусалимца), рукописну књигу намијењену Богородици Горичкој назвао *Горички зборник* (видјети Томић 1942^б, уз Балъ 2012: 87). На листу 272а *Горичког зборника* Никон Јерусалимац каже Јелени Балшић, испунивши њену жељу да од њега добије зборник за дар завјетној цркви, да прими своје благоразумноје прошеније које има пребогати промисао.

Ђорђе Трифуновић даје до знања да је Светозар Томић у раду „Хиландарска завеса монахиње Еуфимије“, у дигресији говорења о Јефимији, први саопштио да постоји још једна српска књижевница средњег вијека и да су у необјављеном рукописном зборнику из 1442. године пронађена њена писма духовнику Никону Јерусалимцу (видјети Трифуновић 1972: 289). То је „Јелена Балшићка, кћерка кнеза Лазара, доцније Сандаљевица“ (Томић 1911: 148). Историја књижевности је прву књижевницу са простора данашње Црне Горе прихватила под именом Јелена Балшић. Има неке посебне музикалности у имену ауторке посланице „Отписаније богољубно“, а посебно у енергији коју му даје поновљени сонант л. Књижевно дјело Јелене Балшић и њено задужбинарство припадају културној оставштини Балшића, иако су настали кад је Зетом владао Стефаница Црнојевић и кад је Јелена Балшић живјела под презименом Косача. Она је посљедњи члан владарске куће Балшића чији је овоземаљски живот окончан у Зети. Након смрти свога првог мужа Ђурађа II Страцимировића Балшића и сама је владала Зетом као савладар свом, како се претпоставља, тада малољетном сину Балши III Ђурађевићу Балшићу. Све су прилике да је њено књижевно дјело, или барем оно што се има као сачувано, настало након њеног другог доласка у Зету, односно након смрти босанског војводе Сандаља Хранића Косаче, за кога се удала седам година по смрти свога првог мужа Ђурађа Страцимировића Балшића. Тачније, Јелена Балшић се у Зету вратила након негативног одговора дубровачке власти на њен захтјев да ван зидина Дубровника подигне православну цркву у којој би била сахрањена.

Светозар Томић, уз вишак самопоуздања, тврди да је Никон Јерусалимац био „без сумње и на двору Ђурђа Страцимировића као исповедник, јер га Јелена назива: 'духовним оцем и учитељем' у својим писмима која се налазе у Зборнику“ (Томић 1942^б, уз Балъ 2012: 89). Међутим, нема датума на писмима Јелене Балшић Никону Јерусалимцу. Јелена Балшић му се писмима обраћати писмима и кад у Зети није било

двора Ђурађа Страцимировића. Из истог разлога се не може потврдити Томићева тврдња да Никон Јерусалимац „проживљује удадбу своје ученице за Сандаља, смрт Сандаљеву и повраћај Јеленин у први дом“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89). Може се претпоставити сљедеће: да је Никон Јерусалимац којим случајем био духовник Јелене Балшић прије њене удаје за Сандаља Хранића Косачу, природа њене комуникације са својим духовником је таква да не би излазила из континуитета, па би у *Горичком зборнику* остао барем неки траг о томе током двије ипо деценије њеног живота на двору Косача.⁸

Јелена Балшић је живјела у различитим срединама и под различитим именима.⁹

⁸ Након што каже да је Јелена Балшић након смрти свога мужа Ђурађа II Страцимировића Балшића владала Зетом уз свога сина Балшу III, Новак Мандић Студо додаје да је она „и на Сандаљевом двору утицала на државне послове“ (Мандић Студо 1995: 378). Ово друго се може прихватити само као претпоставка зато што није испраћено доказима.

⁹ У научним и стручним радовима, уџбеничкој и приручничкој литератури, као и у умјетничкој књижевности различити аутори Јелену Балшић различито ословљавају. Она се најчешће ословљава као Јелена Балшић, али се и деминутивом Лена — понекад уз атрибуте госпођа, лепа/лијепа и учена. У лексикографској јединици *Јелена Балшић у Историјском лексикону Црне Горе* она је „госпођа Лена“ (Rastoder и други 2006). „Јелена Балшић. Звана учена“ Ратковић 1999: 18) наслов је једног поглавља књиге *Књиготворци* Миленка Ратковића. Јелена Балшић је „dona Jelle“ у дубравачким а „dona Helena“ у млетачким изворима. Наведимо и синтагму „госпођу Лену“ (Божић 1970^а: 58), односно „убава Лена“ (Šufflay 1991: 40. Кроз литературу се и овако казује: „Јеле Сандаљевице“ (Новаковић 1904: 430), „Јелена Балшићка, доцније Сандаљевица“ (Томић 1911: 148; Кашанин 1975: 83, 277); Мијатовић 1997: 3; Ковијанић 1988: 134), „Јелена Сандаљевића“ (Руварац 1934^г: 450), „Јелена Балшићка и Сандаљевица“ (Ђоровић 1940: 635), „Јеленом Балшићком“ (Палавестра 1981: 81), „Јелене Балшићке“ (Мијовић 1983: 571), „Јелена Балшићка“ (Мандић Студо 1995: 374, Мијатовић 1997: 51, Петровић 2004: 247, „Баошићка Јела“ (Пурковић 1986: 90, Радовић 2012: 264), „Јелене Сандаљеве, удовице Балшић“ (Ковијанић 1988: 128), *Јелене Сандаљевице* (Мандић Студо 1995: 373), „Јелена Стратимировић Балшић“ (Мандић Студо 1995: 374), „[Јелена] Балшаница или Сандаљевица“ (Мандић Студо 1995: 378), „Јела Баошићка-Сандаљевица“ (Пурковић 1996: 90), „Јелене Страцимировић Балшић“ (Никчевић 1996: 72, Мандић Студо 1995: 377), „Јелена Балшићка“ (Мандић Студо 1995: 374) — као што је и у наслову дјела Љубише Ђидића о Јелени Балшић (Ђидић 2010). Затим: „Јела Балшићка“ (Ђоровић 1997: 25, Краљ 2008: 57), „Јелена Лазаревић, касније Балшић“ (Петровић 1998: 125), „Јелена–Јела Хребелановић“ (Копривица 2000: 589), „Јела Сандаљевица“ (Копривица 2000: 603), „Јелена Лазаревић Балшић“ (Јован 2002: 155, Амфилохије 2010: 5, Краљ 2017: наслов), „Јелена Балшић-Косача“ (Синдик Д. 2004: 151), „Јелена Балшић-Сандаљевица“ (Синдик Д. 2004: 158), „Јелена Хранић“ (Тошић 2004: 423), „Јелена Балшић Хранић“ (Тошић 2004: 436, Матовић 2010: 18), „Јелене Лазаревић“ (Петровић 2004: 247, Пекић 2014), „Јелена Лазаревић, Балшић касније мање знано Хранић“ (Поповић 2009: 101), „Јелене Лазареве Балшић-Хранић“ (Rotković, уз Јећић 2010: 337⁷⁰³), *Јелена Лазарева Балшић* (Недељковић 2012: у наслову), „Јелене

Највише аутора радова о Јелени Балшић је из средина у којима је она живјела. Њихова завичајност није без утицаја на начин на који је ословљавају. Без познавања њене биографије не би било могуће схватити да се, на примјер, имена *Јелена Страцимировић Балшић* и *Јела Сандаљевица* односе на исту личност. Јелена Балшић се на различите начине ословљава и у књижевним умјетничким дјелима. Њена фактичка презимена уједињена су и у имену књижевног лика Јелена Лазаревић Балшић Хранић у роману *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007), премда се она у овом роману повремено појављује и под именом Јелена Балшић. Примјетно је да се она у Тарином роману често приказује као кнегиња Јелена, а никад као војвоткиња Јелена, иако је у истом роману њен други муж Сандаљ Хранић титулисан као Велики босански војвода. У монодрами *Кнегиња Јелена Балшић Љубише Ђидића на грбу Јелене Балшић* пише: „Јелена / Страцимировићска / Балшићска / Хребелјановићска са вучјим ждрелом. А / сада и Хранићска“ (Ђидић 2010: 30). Касније ћемо говорити и о томе како се Јелена Балшић ословљава у усменој књижевности. Засад, само да кажемо да у оквиру усменог предања именовање Јелене Балшић прераста значење једног личног имена. Као што њена духовност надраста и простор и вријеме којима њен земаљски живот припада.

1.1.1. Јелена Балшић, прва књижевница српскословенског језика у средњовјековној Зети

Свој рад „Списатељице православних Словена IX—XVII века“ (Парпулова-Грибл 2002) Љубомира Парпулова-Грибл почиње ријечима „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић:

Но замало и кратко би нам виђење, да би ко рекао у зрцалу образ угледасмо, или у неки сан танак да сам била снесена. И због брзине не получи моја бедност оно

Хребелјановић Балшић“ (Јовановић 2013: 389). Неђо Шиповац је ословљава и „Јелена Балшић“ (*Шиповац 2000: 616*) и „[Јелена] Сандаљевица“ (Шиповац 2002: 17), док је Душан И. Синдик у томе нешто прецизнији: „Јелене Лазаревић, удате Балшић, касније Хранић“ (Синдик Д. 2004: 152). Електронски извор Wikipedia, у једном од наврата, ословљава је тако што обједињује сва њена презимена: *Јелена Лазаревић Балшић Хранић* (преузето 8. јуна 2018).

што сам желела“. Овим речима, написаним око 1440, седамдесетдвогодишња кнегиња Јелена Балшић изразила је своје жаљење због недовољних контаката са својим духовним оцем монахом Никоном Јерусалимцем, који су умањили њене изгледе за духовно уздизање. Потпуно саосећам с кнегињом у току мојих истраживања женског присуства у књижевности средњовековне *Slavia Orthodoxa*, пошто је моја жеља да научим више о овој теми била непрестано осујећена недовољним примарним сведочанствима и, често, нетачношћу секундарних извора. 'Замало и кратко' делују делови информација расејани преко три националне традиције [руске, српске и бугарске], попут фрагмената мозаика од којих нико није покушао да састави целину (Парпулова-Грибл 2002: 365).¹⁰

Замало и кратко, преко неколико текстова средњег вијека упућујемо на Јелену Балшић и њено вријеме. „О, колика туга беше по земљи за кнеза Лазара доба“, каже 1389. године дијак Николица на почетку записа у *Диоптри* и *Шестодневу* (према Павић 1993: 83).¹¹ Никола Гундулић 8. августа 1404. године из Дубровника пише Сандаљу Хранићу Косачи: „Колико ми находимо у књигах, јер од потопа свијета није се толико свијет смел и вртјел колико саде, а у њем је мало становито“ (према Пуцић 1858: 57).¹² Да и не наводимо одвећ знани запис Светог Исаије, хиландарског монаха па игумана манастира Светог Пантелејмона на Светој Гори, из 1371. године, на књизи сопственог превода дјела Светог Дионисија Аеропагита са грчког језика. Како сам каже,

¹⁰ „Истраживачи би требало да прочешљају архиве у потрази за примарним изворима, обезбеде толико потребне студије историјског и културног контекста, стила и литерарног квалитета радова, и припреме критичка издања текстова. Узбудљив и далекосежан преглед представљала би упоредна студија женске књижевне активности православних Словена, западних и евроазијских (Јерменија, Грузија) култура, пошто су оне дошле у контакт преко Византије, Венеције и улоге крсташа на блиском Истоку и Балкану“ (Парпулова-Грибл 2002: 384).

¹¹ На кнеза Лазара се односи и запис, из исте године, најављен насловом „Поп Иван у рукописној књизи после Косовске битке: „Да је знано свакоме ... колика туга беше по земљи када би убијен кнез“ (према Павић 1986: 82).

¹² У контексту времена у коме је настала, на ову реченицу Николе Гундулића пажњу је скренуо Иво Андрић у свом раду о духовном животу Босне у доба турске владавине (видјети Андрић 2009: 25). Препис писма у цјелини видјети у Стојановић 1929: 261.

превођење овог дјела почео је „у добра времена“ (према Павић 1986: 71), а завршио „у најгоре од свих злих времена“ (према Павић 1986: 71).

Искази на које је упућено у претходном пасусу својим садржајем стоје у интертекстовној кохезији. Јелена Балшић је са њима повезива на личном, породичном и друштвеном плану. Запис Светог Исаије је из године битке код Черномена на ријечи Марици, године у којој је Јелена Балшић можда и рођена. Као година њеног рођења кроз литературу се наводи више њих између 1365. и 1371. Нема сагласности ни око тога које године се упокијила Јелена Балшић, тако да за тај догађај конкуришу 1442, 1443. и 1444. Запис дијака Николице из године Косовског боја директно се односи на кнеза Лазара Хребелјановића, оца Јелене Балшић. Уочљиво је да она себе у континуитету представља као **дџштер светопочившаго кнеза Лазара**. „Пораз српске војске на Косову и очева погибија били су први у низу трагичних догађаја и невоља које ће Јелену пратити читавог живота“ (Ратковић 2010: 34). Коначно, писмо Николе Гундулића упућено Сандаљу Хранићу Косачи написано је пола године након смрти њеног мужа а зетског владара Ђурађа II Страцимировића Балшића. Упућено је његовом противнику, хумском војводи са којим је Јелена Балшић у вријеме рата у Зети 1396. године припремала за званичне преговоре у Дубровнику, а за кога се удала седам година након смрти Ђурађа Страцимировића.

Светозар Томић каже да је Јелена Балшић била „за оно време учена и врло писмена жена“ (Томић 1942^б, уз Бал 2012: 90). Она је то и мимо свога времена. Премда Радослав Ротковић каже: „Иако је ова жена била занимљива, и по поријеклу, и по положајима које је заузимала, о њој нема критичке монографије зато што је скоро све што о њој постоји писано сентиментално. Пише се чак да је имала 'врхунско образовање', као да је Крушевац имао Универзитет, попут Болоње“ (Rotković 2012: 192). Ова Ротковића изјава сама од себе пада у воду. Штавише, дјелује као лишај на камену.¹³ У дјелу *Кнегиња Јелена Балшић* Љубише (Ђидић 2010) Јелена Балшић каже:

¹³ Да би убједљивије дјеловао, Ротковић укључује фусноту: „Крушевац је основао кнез Лазар 1371. Први еснаф у њему (лончарски) основан је 1839. Године 1448. град је имао 13.882 становника“ (Rotković 2012: 192^д). Као да духовна радозналост мора зависити од еснафа и броја становника. Неко може живјети у

„Када сам учила латински од фра Марија, у малој католичкој капели коју је отац у Крушевцу саградио за дубровачке трговце“ (Ђидић 2010: 14). Међутим, ово је више служи као знак упућивања на дух времена него што може свједочити о њеном учењу латинског језика.¹⁴

Неђо Шиповац одлази у другу крајност кад тврди: „На двору српског кнез-Лазара имала је учитеље из Византије, што значи из најбољих умјетничких кругова тадашње Европе“ (Шипова 2000: 617). Шиповчева машта се не разликује много од Ђидићеве фикције. Стварности, иако фиктиван, више него тврдња Неђа Шиповца одговара слједећи исказ свезнајућег наратора у Тарином роману *Месечева роса* (Тара 2007): „Кнегиња Јелена је била велики љубитељ књига, то је свима било познато, међутим, у тој њеној неутољивој жељи за увећавањем знања је било још нечега. Нечега што надмашује обичну знатижељу, или склоност ка читању, нечега што би се далеко пре могло довести у везу са оним неизрецивим заносом пред највећим тајнама, можда чак и са оном вечном човековом борбом против времена и ништавила“ (Тара 2007: 258–259). Овај закључак се лако може провјерити помоћу података у Которском архиву, затим помоћу тестаментa Јелене Балшић, и нарочито њених посланица у књизи *Горички зборник*. Јелена Балшић је „сутопница Горичког зборника“, како је то казано у роману Перивоја Поповића *Није било прољећа* (Поповић 2012: 68).

Јелена Балшић је у сваком случају човјек књиге. О бодрости њеног духа говори и њено старање за књигу до саме смрти — о књигама говори и у свом тестаменту, иако не

Крушевцу а бити космополита, као што неко може живјети у центру Париза а бити провинцијалац. А Болоња помаже само кад има коме да помогне.

¹⁴ Под очигледним утицајем литературе, Новак Мандић Студо наводи да је Јелена Балшић на двору свога оца могла, „поред познатих хагиографских и биографских списа, читати и разне црквене књиге тога времена: Псалтир, Поуке иноцима, Зборник бесједа, Октоих првогласник, Типик јерусалимски, Јеванђеље изборно, Живот Александра Великог, Минеј празнични, Четворојеванђеље Ђуришко, Минеј служабни, Псалтир се послодовањем, Триод цветни, Четворојеванђеље, Биографије Светог Немање и Светог Саве и разне друге црквене књиге XIII и XIV вијека“ (Мандић Студо 1995: 375). Исти аутор додаје: „У XIV вијеку свештеници су морали имати: апостол, јеванђеље, литургију, триод, номоканон и псалтир — књиге за поуку себи и народу, које су морале бити познате и Јелени Сандаљевици“ (Мандић Студо 1995: 375). Упоредити са: „Према правилима српске цркве из најсјајнијег времена немањихке државе, из прве половине XIV вијека, сваки је поп у својој сеоској цркви морао обавезно имати девет књига: 1. апостол, 2. јеванђеље, 3. литургију, 4. триод, 5. номоканон, 6. псалтир, 7. октоих, 8. господским празницима службу, 9. чтенија за поучније људем“ (Божић 1970^б: 338).

наводи њихове наслове (видјети Балшић 1996: 209). Она је 18. маја 1441. године, преко свога канцелара Добрека Маринића, уговорила да јој которски златар Андрија Шоћи звани Изат према моделу књиге на којој је био Христов лик украси корице књиге „оковом од позлаћеног сребра“ (Божих 1970^a: 109).¹⁵ Аника Сковран у раду прочитаном на симпозиону „Никон Јерусалимац, (Вријеме — личност — дјело)“, одржаном 2000. године на Скадарском језеру, пише о естетизму Јелене Балшић. Садржај тога њеног рада, у најкраћем, представља јеромонах Јован (Ћулибрк):

Аника Сковран је дала духовни контекст њиховог времена [Јелене Балшић и Никона Јерусалимца], посебно истакавши сусрет са европском ренесансом и из тог сусрета произашли Јеленин естетизам, као врло важан елемент и за њен књижевни рад и за наставак изградње Богородичине цркве у којој је сахрањена, а што је опет врло важно за обнову Брезовице, до које је у међувремену дошло. Тај

¹⁵ Датум потписивања уговора Јелене Балшић и которског златара Андрије Изата о корицењу књиге према моделу са Христовим ликом на корицама навео је више аутора на претпоставку да се овај уговор може односити на *Горички зборник*. Војислав Ј. Ђурић каже да поменути уговор није реализован (видјети Ђурић 1964: 256). Међутим, у књизи *Которски медаљони* (Ковијанић 1980) Ристо Ковијанић и цитира и парафразира документ из Которског архива у коме се каже да је которски златар Андрија Бенедиков Шоћи, звани Изат (поријеклом из Драча а рођен у Котору) „израдио сребрне корице са ликом Спаситеља за књигу Јелене Сандаљево, удовице Балшић, кћери кнеза Лазара“ (Ковијанић 1988: 128). Ковијанић, према истом извору, наводи да је овај златар у мају 1441. године сребро за израду корица „примио од Добрека, 'канцелара њене узвишености госпође Јелене, жене његове узвишености господина Сандаља војводе (a Dobercho canzelario magnifice domine Helene, uxoris quondam domini Sandali vojvode)'“ (Ковијанић 1988: 128) — „да од њега направи донесену књигу са ликом Спаситеља, према слици која му је дата као модел (fabricare copertam unius libri sibi dati pro forma) (Ковијанић 1988: 128). На истом мјесту се саопштава да су уговор озваничили протовестијар аудитор Марин Бућа и судија Трифун Маргоцијев Пасквалић, као и то да је два мјесеца након потписивања наведеног уговора Добрек(о) Марнић од Андрије Изата „примио сребром оковану књигу, у присуству судије и два свједока, Луке Паутинова и Новака златара“ (Ковијанић 1988: 128). Војислав Ј. Ђурић каже да, из непознатих разлога, овај уговор није реализован (видјети Ђурић 1964: 256). Међутим, на основу навода Риста Ковијанића закључило би се да је Маринић од златара Андрије Шоћија (званог Изат) примио новоуколичену књигу, а не ону која му је — по налогу Јелене Балшић — предата као модел за израду корица; тим прије што Ковијанић цитира дјелове уговора Јелене Балшић и Андрије Шоћија и у преводу и оригиналу. (Докуменат из Которског архива на који се Ковијанић у овом случају позива налази се у Нотарској књизи VII, под бројем 183). И Милан Кашанин тврди да је израдио наручене корице „которски златар Андрија“ (Кашанин 1975: 40).

естетизам је очит како у самој њеној цркви, тако и у скупоцјеним оковима за књиге које наручује у Котору и у њеним драгоценостима које оставља у тестаменту (Јован 2004^б: 14).

Као што се зна, посланице Јелена Балшић су саставни дио њене преписке са монахом Никоном Јерусалимцем, која се налази у *Горичком зборнику*, књизи намијењеној Богородичиној цркви коју је она подигла на скадарском острву Горица, и у којој је сахрањена. Поред *Горичког зборника*, монах Никон је саставио и зборник *Шестоднев*, такође за скадарску монашку заједницу.¹⁶ Протосинђел Јован (Ћулибрк) наглашава: „После Светог Саве ми можда нисмо имали у историји личност која је толико везана за Јерусалим, што му и само име говори“ (према Матовић 2006^б). Од Светозара Томића, кроз литературу се са разлогом истиче ширина образовања Никона Јерусалимца (Богдановић 1970^б, Бојовић 1986, Томин 2007: 61). „О њему, наиме, нема много биографских података, али га већ и површан поглед у његова два зборника открива као исихасту и аскету“ (Баљ 2020^б: 49).

Поред књижевног дара Јелене Балшић и Никона Јерусалимца, рукописна књига *Горички зборник*, показује „висок степен образовања, учености и уопште културну климу једног времена“ (Бојовић 1986: 44). Битно је нагласити да *Горички зборник* није само књига настала по наруџби, односно да у њој преписка Јелене Балшић и Никона Јерусалимца није сама себи циљ. Ова књига се сама писала. Поред тога, њена „структура показује да није, као код уобичајених књига које су наручивале жене, намијењена читању само у женским манастирима“ (Гагова 2004: 201).

Говорећи и зборницима које су поручивали владари четнаестог и петнаестог вијека, Нина Гагова у вези са *Горичким зборником* саопштава:

У јужнословенској књижевности сличан му је **Бдински зборник**, састављен 1360. по наруџбини видинске царице Ане, а у византијској традицији је један такав зборник био припремљен за монашење кћери цара Исаака II Анђела,

¹⁶ *Шестоднев* Никона Јерусалимца пронашао је Ђорђе Сп. Радојичић у манастиру Савина, гдје се ова књига и данас налази.

Теодоре [Материк аве Исаије]. Коначно, он је у вези са књигом на коју је недавно обраћена пажња, **Богородичником**, писаним од јеромонаха Арсенија у првој четвртини XV вијека по наруцби Маре Црнојевић, вјероватно намијењен за такође скадарски манастир Ком (Гагова 2004: 201).

Светлана Томин у упоредној анализи *Горичког зборника* и *Бдинског зборника* закључује: „*Бдински* и *Горички зборник* представљају тип ауторског зборника, писаног по вољи наручиоца. Оба, такође, на крају имају путопис о светим местима. Истовремено, ови зборници сведоче о образовању и интересовањима жена које су их наручиле. Још је једна важна заједничка особина *Бдинског* и *Горичког зборника* – они нису настали без релација са временом и конкретним историјским околностима“ (Томин 2009: 141).

У континуитету се кроз литературу о средњовјековној књижевности наглашава да су дјела средњовјековних писаца у видокругу који не покрива само интересовање за књижевност. Тако је и њихово дјело Јелене Балшић повезано са исихастичком духовношћу. На Скадарском језеру постојало је исихастичко духовно средиште и прије доласка Јелене Балшић у Зету. Међу монасима исихастима тога духовног средишта најпознатији је старац Макарије, из времена Ђурађа I Балшића, који се подвизавао на острву Горица. Познато је да је ово острво по њему добило назив Старчева Горица, односно Старчево. А за Јелену Балшић је међу исихастима најзначајнији њен духовник Никон Јерусалимац. Са њим је Јелена Балшић била у преписци која је уобличена књигом *Горички зборник*, намијењеном Богородичиној цркви коју је она подигла на скадарском острву Горица, и у којој је сахрањена. Исихастичност је једно од обиљежја оба зборника које је саставио Никон Јерусалимац.

Исихастичко духовно средиште на Скадарском језеру једно је од оних која су настала захваљујући монасима Свете Горе и Синаја, који су пристизали на Балкан, умичући турској војсци – нарочито након битке на Марици. Даница Поповић Јелену Балшић сматра кључном личношћу исихастичког средишта на Скадарском језеру (видјети Поповић 2011: 123), премда је исихазам као доктрина православног монаштва

у Зети присутан од Светог Саве и оснивања Зетске епископије.¹⁷ Претпоставља се да су државни сабори у Пећи, које су 1374. и 1375. године заједно сазвали кнез Лазар Хребелјановић и Ђурађ I Балшић, поред избора патријарха Јефрема и мирења Српске православне цркве и Цариградске патријаршије (ради чега је долазио и светогорски монах Исаија), расправљали и о прихватању синајских и светогорских монаха. Центар њиховог дјеловања у Зети је манастир на острву Горица, које је, како је у литератури већ саопштено, по тиховатељу Макарију добило назив Старчева Горица (Старчево). „Подигнут је између 1376. и 1378. године“ (Богосављевић 2004: 114). Јерођакон Никодим (Богосављевић) примјеђује сличности Атона и *срца Зете*, гдје „је дух Свете Горе могао опет да свија мања гнезда тролисних цркава и у њих скраси и збрине своја протерана чеда. Обале, острвца и горице, заливи и затони, долови, луке и лимани Скадарског језера наликовали су оним напуштеним на Атону“ (Богосављевић 2004: 115).

Дошавши из Византије, исихазам је у првој половини XV вијека додатно оживио православну монашку духовност у Зети, и не само Зети. Омогућио је, како јевећ казано, *стварање једног духовног имунитета пресудног за будуће вјекове*. У литератури је

¹⁷ Зетска епископија је „1346. године дигнута на степен митрополије“ (Пајовић 2005: 6) — каже Радоје Пајовић, премда Јосип Јелчић саопштава да се од 1360. године епископ који столује у манастиру Светог Михаила на Превлаци „назива *митрополитом*, а то је вријеме првих знакова одвајања Балшића“ (Јелчић 2010: 79). Јелчић додаје да су Дубровчани у рату против Котора 1361. године поштовали права манастира Светог Михаила на Михољској Превлаци зато што му је заштитник био Балша, родоначелник Балшића: „Иначе, митрополит не би ни имао снаге да се одупре ни Которанима ни Дубровчанима. А Которани се нијесу никад усуђивали да га нападну“ (Јелчић 2010: 80). „Метохија св. Михајла сизала је до пред врата града Котора с католичким бискупом“ (Šufflay 1991: 75). Према предању, сједиште Зетске епископије је могло бити и у манастиру Светог Марка, заштитника Подгорице чији се археолошки неиспитани остаци налазе у подгоричком насељу Драч. На крају свог истраживања о присуству средњовјековних тема у црногорској периодици од 1385. до 1941. године, Васиљ Јововић закључује: „Једна од полемика у периодици водила се око тога гдје је било сједиште Зетске епископије; једни аутори су тврдили да је било на Златици (Јастребов, Ровински, С. Дучић, Драговић), а док је друга група аутора, оправдано смјештала сједиште Зетске епископије у манастир Арханђела Михаила на Превлаци (Н. Дучић, Црногорчевић, Драгићевић, Руварац, Петрановић)“ (Јововић 2015: 571–572). По манастиру Светог Михаила Превлака је названа Михољском. У календару православне цркве Михољдан, 12. октобар, такође је именован по овом свецу који је првобитно прослављан тога дана.

такође саопштено да је исихастички духовни препород након пропадања балканских држава потврђен „у Русији: Јосиф Волоцки, Нил Сорски, Теофан Грк, Андреј Рубљов итд.“ (Лазих 1999: 72). То се да повезати и са учвршћивањем православља у Црној Гори у вријеме владике Данила Петровића. Контекст јачања исихастичког дјеловања у позном средњем вијеку Димитрије Богдановић овако појашњава: „Спор који је избио полемиком између Варлаама Калабријског и Григорија Паламе није се могао задржати на питању монашке аскезе него се, природно, развио у далеко крупније, начелне теме. То је постало борба два погледа на свијет, борба двију култура. За свијет латинске сфере исихазам је био лудост и заблуда. За источни свијет, коме је припадала и Србија, то је било питање духовног опстанка. *Горички зборник* зато баца посебну свјетлост на културне прилике у Зети XV вијека“ (Богдановић 1970^б: 180). Момчило Спремић каже: „За источнохришћански свет, притешњен између ислама и католицизма, он [исихазам] је био питање духовног опстанка. Чињеница да је Јелена Балшић, крај самих Латина, створила средиште православне духовности ипак сведочи да су два хришћанска погледа на свет егзистирала један крај другог“ (Спремић 2004: 95). Ипак, то духовно средиште на Скадарском језеру није створила Јелена Балшић, односно оно је постојало и прије њеног доласка у Зету.

Као што се зна, православље је у Зети постојао и у вријеме Светог Саве а скадарско духовно средиште исихазма постојало је и у вријеме Ђурађа I Балшића. Јеромонах Јован (Ђулибрк) говорећи о Јелени Балшић у контексту православља у Зети, каже: „На том путу Сави су дословно посљедовали и Јелени тај пут показали двоје монаха, мајка и син, са којима ће Јелена бити вишеструко и разнолико везана: Јелена Анжујска и монах Теоктист – краљ Драгутин“ (Јован 2003: 21), односно: „На Скадарском језеру ова синтеза је додатно утврђена култом Светог Јована Владимира, 'новог Давида', који 'од јуности би испуњен даровањима духовним – би кротак, смирен, ћутљив (= безмолван), богобојазан и чист животом ... и мудро владаше поданицима својим' */Житије*, у Читанци о Светом Јовану Владимиру, приредио Епископ Охридски Николај, Митрополија Црногорско-приморска и Скадарски викаријат, Цетиње, стр. 6/“ (Јован 2003: 26). Након Светог Јована Владимира и Светог Саве у духовном ланцу Зете

су старац Макарије, па Никон Јерусалимац и Јелена Балшић.

Тумачење живота и дјела Јелене Балшић неодвојиво је од историјског и духовног контекста времена у коме је живјела, а поготово од њене комуникације са својим духовним оцем монахом Никоном Јерусалимцем. Природу духовног односа Јелене Балшић и Никона Јерусалимца можда најбоље сагледава јеромонах Јован (Ћулибрк): „Васпитање дакле за Никона Јерусалимца јесте подвиг *отројичења* човјека у евхаристијској *жртви* која обнавља личност која је подвигом принијела жртву очишћења. Она подразумијева узајамни подвиг васпитача и васпитаника у учествовању у савршеној жртви Христовој, зато и Јелена у позиву Никону да 'сугуби теленте' у свом подвигу васпитања назива њега 'подражавалац страстима Његовим (= Христовим)' (лист 18а), што је он несумњиво и био“ (Јован 2003: 9–10). Оба навода у овом цитату су из посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић, а ријечи јеромонаха Јована (Ћулибрка) о духовном очинству Никона Јерусалимца су и семантичка основа за разумијевање духовности Јелене Балшић.

Од духовности Јелене Балшић неодвојиви су је и трудови Цетињског манастира и штампарије Црнојевића. Није тешко примијетити да је пут Црној Гори утро зетски збјег који је за собом повео Иван Црнојевић, оставивши за собом Турке и Млечане, иако без могућности да их се ослободи. Тај збјег је прешао пут који је у видљивој равни дуж између манастира Успења Богородице на скадарском полу(острву) Ком и манастира Рождества Богородице на Цетињу, чији је метох постала — такође Богородичина — црква коју је подигла Јелена Балшић; а Цетњски манастир је сједиште епископа зетског, касније митрополита црногорског, односно црногорско-приморског. Ова дуж своје граничнике симболички помјера у оба правца — са једне стране, према Светом Јовану Владимиру а са друге стране, према Светом Петру Цетињском. Постматрање Јелене Балшић на тој средокраћи доприноси спознаји да је личност изнад историје.

1.2. Јелена Балшић у женском интернету

Светлана Томин истиче да је још Константин Јиричек у другом тому *Историје Срба* „уочио да нам готово једино грчки извори дају податке о породичним приликама српских владара, док се њихови српски биографи, све црквени људи, старају да ниједном речју не обавесте читаоце о тајнама женског одељења у двору“ (Томин 2011^б: 97). Не може се поуздано утврдити ни одакле је Ана, потоња монахиња Анастасија, мајка Светог Саве кога Срби сматрају најзначајнијом личношћу своје историје. А написано је неколико житија Светог Саве и његовог оца Стефана Немање, потоњег Светог Симеона. „Као што је познато, средњовековни извори не обилују подацима о женској деци, чак ни ако је реч о владарској кући, а камоли о ближим или даљим сродницама те куће“ (Томин 2009). Поред Теодосијевог *Житија Светог Саве* није могло остати непримијећено да су на двору Стефана Немање образовање стицала и мушка и женска дјеца, иако се се не зна шта се даље дешавало са Немањиним и Аниним кћеркама: „Родише им се синови и кћери, које просветлише божанственим крштењем, и поучивши их светим књигама и врлинама веселяху се Господу“ (Теодосије 1988: 102). Занимљиво је запажање Симе Ћирковића, на које пажњу скреће Светлана Томин, да у Доментијановом „Житију Светог Саве има четрдесет двије историјске личности, а Ана, у монаштву Анастасија — мајка Светог Саве, једино је женско име које се појвљује у овом житију (према Томин 2011^б: 62).¹⁸

Љубомира Парпулова-Грибл каже: „За разлику од мушкараца – писаца, права и повремено обавезе жена да се изразе у писменој форми, била су нераскидиво повезана с релативно високим друштвеним статусом, значајним новчаним средствима и високим образовањем“ (Парпулова-Грибл 2002: 383). Изузев Соломинице, чији статус није јасан, све књижевнице православних Словена „биле су високог порекла. Већином су биле удовице моћних племића и владара, монахиње, или обоје. Веза између писања и друштвеног статуса посебно је јасна у случајевима Марфе, Стрешњево, Колтовске и

¹⁸ Светлана Томин даје до знања да је Кристина де Пизен, која је 1404–1405. године написала књигу *Град жена*, прва професионална књижевница (видјети Томин 2011^б: 24, 25). Ректор Париског универзитета њу је назвао „'insignis femina, virilis femina' (особита жена, мужевна жена)“ (Томин 2011^б: 25).

Ане Ивановне, чија писма су била део њихових обавеза као чланица руске владарске породице. Све књижевнице живеће су у урбаним литерарним центрима (Москва, Крушевац, Сер, Видин) и често биле повезане с познатим писцима – мушкарцима (Јелена/Јефимија, Ана Видинска, Балшић, Морозова, Урсова, Леонтјева)“ (Парпулова-Грибл 2002: 383–384).

Светлана Томин, која живот и дјело Јелене Балшић тумачи у контексту књижевне активности жена средњег вијека, наводи податак Нине Георгијеве [Гагове] да има тринаест јужнословенских владарских жена од тринаестог до петнаестог вијека које су наручивале рукописне књиге (видјети Томин 2007: 52). На основу историјске аналогije закључује се да је Јелена Балшић, као и друге образоване и друштвено позициониране жене средњег вијека била укључена у организацију набавке и преписивања књига. Да је посједовала књиге показује њен тестамент: „А што би које покућје било, или књиге или што љубо ино, да се приложи у обе цркве [Благовјештења Господњег и Светог Ђорђа на Горици] где што предстоји“ (Балшић 1996: 59). Она не наводи наслове својих књига. Чак ни *Горички зборник* који је, како се из те књиге сазнаје, намијенила „храму пресвете Владичице наше Богородице – Благовештењу, који је у Горици, да јој буде“ (*Горички зборник*, лист 272б) – не једном, и сама каже: „Цркви коју сам чинила себи за гроб“ (Балшић 1996: 208, 209). Познато је да, изузев *Горичког зборника*, нема сачуваних дјела Јелене Балшић.¹⁹ О библиотекама српских средњовјековних жена у више својих радова говори Светлана Томин (Томин 2007, Томин 2011^б, Томин 2017). Поред Јелене Балшић, библиотеку су имале царица Јелена Немањић, краљица Белослава, деспотица Ангелина Бранковић. На једној књизи је записано да је то књига Ангелине деспотице. Светлана Томин, пошавши од Милана Кашанина, каже:

На постојање једне дворске библиотеке у тринаестом веку у Србији указује податак да је краљица Белослава, жена свргнутог краља Владислава, са својим сином, жупаном Десом, пренела у ковчезима на чување у Дубровник своје благо

¹⁹ Тим значајније дјелује библиотека у данашњем манастиру на острву Горица (Брезовица, Бешка), у којој су књиге на полицама боје буковог дрвета. Ако је именица срећа дошла из глагола сретати, а јесте, најсрећнији примјерак фототипског издања *Горичког зборника* доћи ће на острво Бешка.

— двадесет икона у сребрном окуву, тридесет рукописних књига, четири јеванђеља са златним и сребрним рељефима на корицама, огледала, свилену тканину на којој је златним концем извезена фигура Исуса Христа са ученицима и прозорске завесе извезене свилом (Томин 2007: 50–51).

Оскудност података о образованим женама средњег вијека надомјешта њихова писменост, а поготово њихова преписка. „Службена писма писана конвенционалним тоном, у којима се рефлектују пословни односи и свакодневне ситуације, сведоче, у најмању руку, о учествовању жена у јавном животу, као и о њиховом самосталном вођењу различитих послова. Она су значајна и за стварање слике о економском и социјалном положају жена, наравно оних из виших друштвених кругова, у средњем веку“ (Томин 2005: 97). Познато је да су из физичке неписмености у средњем вијеку излазиле само жене повлашћеног друштвеног статуса и дијелом монахиње. Захваљујући свом поријеклу и друштвеном положају жене племића су ступале у контакте који показују да су друштвене мреже постојале и прије интернета. Јелена Ердџан саопштава: „Посредством династичких веза племићке жене одржавале су врло живе политичке и друштвене везе. Марина сестра Катарина Кантакузина Бранковић, удата за цељског грофа Урлика Другог, била је титуларна краљица Загреба, и у овом граду и данас српска гимназија носи њено име. Њихов брат деспот Стефан Бранковић био је ожењен Ангелином из рода Аријанита Комнина из данашње Албаније, која је била ктитор манастира Крушедол. Њена деца и унука наставили су њену мисију као покровитељи културе, посебно Милица Деспина Бранковић која је била удата за влашког војводу Њагоја Басарабу, а која је позната и као ктиторка манастира Куртеа де Арђеш на територији влашке кнежевине. А Барбара Франкопан Бранковић, жена Вука Гргуревића Бранковића, између осталог је запамћена по томе што је поклонила реликвијар фрањевачком манастиру у Ријечи, где су сабране мошти више светитеља, које су биле на двору деспота Ђурђа Бранковића“ (према Сретеновић 2016).²⁰

²⁰ Њагоја Басарабу је Румунска православна црква прогласила светим.

Светлана Томин је истакла имена византијских књижевница — међу најпознатијим су Ана Комнина и царица Ирина (обје из дванаестог вијека), као и Теодора Комнина Рулана (из тринаестог вијека) (видјети Томин 2007: 47 и даље). Да се и не говори о Касији из деветог вијека. Љубомира Парпулова-Грибл приказује руске, српске и бугарске књижевнице православних Словена (Парпулова-Грибл 2002). Већ смо примијетили њено интересовање за Јелену Балшић. Овдје ћемо навести имена и на двије руске књижевнице. Ана, кћерка великог кнеза Всеволода Јарославича (из једанестог вијека), која је и ктиторка. А Предслава, у монаштву Јефросинија, кћерка полоцког кнеза Свјатослава Всеславича, каже да је књиге писала својом руком (према Парпуловој-Грибл 2002: 368). Ана Вселводович је у Кијеву основала прву школу за дјевојке. Предслава Свјатославич, која је и ктиторка, предавала је у школи за дјевојке у храму Свете Софије.

Родбински и политички савези су се итекако одражавали на социокултуролошка збивања у средњем вијеку. Зетске и арбанашке владарске породице средњег вијека „су у сродству с великим династијама Палеолога, Немањића, Асена и Анжуа. У роду су с деспотима јанинским на југу па с Лазаревићима и Бранковићима, с босанским херцезима Сандаљем Хранићем и Стјепаном Вукчићем (il signor sereno), а преко ових и с хрватском аристократијом на сјеверу. Хрватски великаш Младен III. Шубић (· 1348) имао је Јелену, сестру цара Душана за жену. Друга сестра царева Еудокија била је супруга себастракатора Дејана и мајка Теодоре Балшић. Силну ову мрежу крви, која се да контролирати и исправама, одмата чудесна 'Повијест породице Мусаки' (1510), у којој се слијевају сјајне традиције Бизанта, Бугарске, Србије, Албаније и Зете“ (Šufflay 1991: 106). Царица Јелена Немањић је сестра бугарског цара Јована Александра. Јелена Серска, потоња монахиња Јефимија кћерка је цесара Војихне, братучеда цара Душана Немањића.²¹ Кнегиња Милица Лазаревић, мајка Јелене Балшић је кћерка кнеза Вратка а, како се вјерује, директног потомка по женској линији Вукана Немањића, најстаријег

²¹ Цар Душан у једној од двије повеље Хиландару (1348. године) потврђује овом манастиру дар ћесара Војихне – село Постолин у Пострумској области (видјети Новаковић 1912: 339–341).

сина Стефана Немање; односно праунука Вукана Немањића.²² Вјеровало се да је бугарска царица Ана била влашка принцеза, међутим Нина Георгиева-Гагова и Маја Петрова-Танева у својим радовима из 1999. и 2004. године, објављеним у Софији и Будимпешти, сматрају да је она српског поријекла (према Томин 2007: 57). Драгана Лазаревић, кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице је жена бугарског цара Јована Александра Шишмана. Како средином двадесетог вијека обавјештава Константин Јиричек, династија Токо из које је Леонард III за кога се удала Милица, средња кћерка деспота Лазара Бранковића једина је средњовјековна балканска династија „која још и данас постоји у Напуљу под именом кнежева од Ахаје и Монтемилета“ (Јиричек 1952: 394).

„Блиске породичне и личне везе између Ане [Видинске], Јелене [Јефимије] и Милице дозвољавају закључак да њихове књижевне активности нису биле ни само њима својствена ни случајна појава, него пре манифестација једне развијене друштвене норме. Она је охрабривала жене да превазиђу оквире покровитељства и директно се укључе у састављање текстова“ (Парпулова-Грибл 2002: 370). Иако је писала након четрнаестог вијека, и Јелена Балшић припада овој парадигми. У литератури је већ примјерено да *Горички зборник*, у коме су и посланице Јелене Балшић, има додира са

²² Иларион Руварац сматра да је наратив о кнегињи Милице као прауници Вукана Немањића потекао од Константина Филозофа, али није сигуран да ли је о томе претходно постојало предање (видјети Руварац 1934^а: 31). Исти аутор као доказ да је она кћерка кнеза Вратка наводи писмо цара Душана Дубровчанима, објављено у зборнику Меда Пуцића, да врате појас који је његов човјек заложио код Марина Бунића (видјети Руварац 1934^а: 31). Ради враћања тога појаса Дубровчанима се обратио и кнез Вратко (видјети Пуцић 1862: 20). Да овај појас значи више од себе самог показују сљедеће ријечи Илариона Руварца: „Но покрај свега тај појас не би враћен — и то је срећа наша, јер да га је обштина Вратку тада вратила не би кнегиња Милица г. 1393 са сином својим Стефаном, писала реченој обштини за исти појас 'КОИ Е · МАРИНА · ЗАЛОГ · ' /и искала да га откупи /[Пуцић,] Спом., II, стр. 37/, те не би онда ни ми из те околности изводити и домишљати се могли, да је кнегиња Милица била кћи Враткова“ (Руварац 1934^а: 31–32). Руварац, даље, на основу обраћања кнегиње Милице Дубровачкој општини „за потавџ жџпана Николе' /[Пуцић,] Спом., I, стр. 3/ што потврђује опет, да је жупан Никола брат Миличин а син кнеза Вратка, и да по томе он не може бити онај жупан Никола (Алтомановић) кога је кнез Лазар расуо и ослепео“ (Руварац 1934^а: 32). Од Илариона Руварца сазнајемо да се жупан Вратко помиње и међу властелинима у повељи цара Душана од 22. јануара 1333. године, којом Дубровчанима уступа Стонски Рт (видјети Руварац 1934^б: 537).

Бдинским зборником, „састављеним 1360. године за видинску царицу Ану, жену цара Јована Страцимира Шишманина“ (Томин 2009: 141).²³ *Бдински зборник* је материк који обухвата изводе из живота светих жена, преписане са грчког језика.²⁴ Маја Петрова закључује да је „Опис светих мјеста у Јерусалиму“ са краја *Бдинског зборника* у функцији наглашавања традиције посјета жена светом граду Јерусалиму, која се заснива посјетом царице Јелене, мајке цара Константина а продужава ходочашћем византијске царице Евдокије и руске монахиње Јефросине. Иста ауторка даје до знања да нема података о одласку жена са бугарског двора у Јерусалим, па се не зна да ли је овај текст имао сврху да подстакне ходочашће жена у Јерусалим или да представи свете жене у светом времену и простру (према Томин 2011^б: 160). Завршни дио *Бдинског зборника* је препис једног од водича за ходочаснике по Светој земљи о чему, између осталих, говори Томислав Јовановић (видјети Јовановић 2007: 13). *Бдински зборник*, иако компилација, представља једини водич кроз света мјеста у бугарској средњовјековној књижевности и једини сачувани средњовјековни *женски зборник* бугарске средњовјековне књижевности.

Интересовање жена за материк као врсту зборника Љубомира Парпулова –Грибл сматра савременошћу, док женском интересовању за патерик приписује традиционални укус (видјети Парпулова Грибл 2002: 374). Рекло би се да овај закључак Парпулове-Грибл прије долази из некњижевних него из књижевних разлога. Материк јесте новина у односу на патерик, али зашто се жене не би и даље интересовале за патерик. Нови медији не укидају оне прије себе. Такозвани женски зборник као жанр је ишчезао. У византијској књижевности познат је *Материк аве Исаије* састављен поводом монашења кћерке цара Исаака II Анђела, Теодоре.

Јевдокија, кћерка Ђурађа I Балшића а „трећа жена јанинског деспота Исаила [Есау ден Боунделаменти Аћајуолија]“ (Јиричек 1952: 340) — турског вазала, флорентинског поријекла, „који је управљао некаданашњом области Роме Прељубовића“ (Божић 1070^а: 55) — поручила је препис патерика *Дијалог*, који је

²³ *Бдински зборник* и *Горички зборник* у контексту сличности и разлика, између осталих, тумачи Светлана Томин (Томин 2009).

²⁴ Роман Анатола Франса, објављен 1890. године, полази од житија Свете Таисе.

преписао монах Герасим „у Црној Гори, близу града Скопља“ (Парпулова-Грибл 2002: 372). На овој књизи је и запис монаха Герасима из 1608/1609. године који каже да је овај рукопис настао повељенијем благовјерне и благочестиве и христољубиве госпође деспотице кир Јевдокије, кћери благовјерног и христољубивог и великог господина Ђурђа Балшића и „анаепса великаго и славнаго господина Костадина“ (према Стојановић 1902: 68).²⁵ Рукопис преписан за кир Јевдокију, познат и као *Јанинска хроника*, написан је грчким језиком, налази се у светогорском манастиру Светог Павла а догађаје прати до 1440. године (према Јиричек 1952: 340⁷³). Због интересовања за патерик као жанр Љубомира Парпулова-Грибл деспотицу кир Јевдокију сматра женом традиционалног укуса.²⁶

Знаком мушког изражавања Парпулова-Грибл сматра и то што Јефимија у свом везу на „Хиландарској завјеси“ цитира друге текстове. Она на исти начин разумијева Јефимијину дипломатску активност при одласку у Сер са кнегињом Милицом Крушевачком на преговоре са султаном Бајазитом (видјети Парпулова-Грибл 2002: 372). Оба ова знака налазе се и у књижевној и друштвеној дјелатности Јелене Балшић. То јесте у средњем вијеку за жене неуобичајено, али то на аксиолошком плану није ни

²⁵ Овдје је потребно скренути пажњу на једну напомену Божидара Шекуларца. Он у вези са датумом наведеног записа монаха Герасима каже: „Интересентно је запазити да К. Јиричек уз годину додаје и мјесец писања Дијалога док га код Љ. Стојановића нема, него завршава годином 1409?“ (Šekularac 2011: 196⁵⁰²). А Константин Јиричек овако каже: „У рукопису манастира Св. Павла има опширан запис из г. 6917 (1. септ. 1408–31. авг. 1409), о јанинском деспоту Исаилу, деспотици кир Јевдокији и њеном сину Ђорђу“ (Јиричек 1952: 340⁷²). Јиричек, уствари, само подсећа на то да је календарска година према византијском означавању времена почињала 1. септембра а завршавала се 31. августа. Да то Шекуларцу није познато показује и знак питања на крају овдје наведене његове реченице. О означавању времена у средњем вијеку више видјети у Трифуновић 1990: 193 и даље.

²⁶ Јевдокија је након смрти свога мужа недуго владала Јанином, са сином Ђорђем који је „важио као наследник престола“ (Јиричек 1952: 340). Због самовоље је свргнута са власти и са обојицом својих синова протјерана из овога града, након чега се настанила у Дубровнику (видјети Јиричек 1952: 340⁷²). У литератури се износе различити датуми смрти мужа Јевдокије Балшић. Тако Константин Јиричек наводи да „Хопф каже да је Исаило умро већ 1403.“ (Јиричек 1952: 340⁷²), а Божидар Шекуларец да „манускрипт Хронике у Оксфорду саопштава сљедеће: Исаило је умро 06. Фебруара 1411. године, Јевдокија проћерана из Јанине заједно са синовима 26. фебруара 1411. године, а Карло Токо ушао у Јанину, 1. априла 1411. године“ (Šekularac 2011: 197). Међу Балшићима који су посјећивали Дубровник Јорјо Тадић наводи и посјету Јевдокије Балшић (са својим сином, након смрти свога мужа), којој се Дубровчани нијесу обрадовали. Више видјети у Tadić 1939: 60–70).

предност ни хендикеп. Не може се тек тако прихватити закључак Парпулове-Грибл да се Јефимија (Јелена) непотписивањем на својој „Похвали кнезу Лазару“ највјероватније „дискретно оградила од неуобичајене чињенице да је дело написала жена“, премда лијепо звучи њена наредна реченица: „Јелена је преокренула стереотип посвете дароваоца у фину психолошку вињету“ (Парпулова-Грибл 2002: 374). Познато је да су писци из монашког круга веома ријетко остављали аутограм. А у Јефимијиној „Похвали кнезу Лазару“ је казано: „Јефимија усрдно приноси ово теби, свети“ (Јефимија 1960: 89).

Књижевно дјеле Јелена Балшић налази се безмало на прелому петнаестог вијека, у времену на које упућује наслов Јохана Хојзинга „Јесен средњег вијека“ (Хојзинг 1974). Претпоставља да је већ у четрнаестом вијеку побољшано образовање жена код Јужних Словена. „Веродостојност ове претпоставке поткрепљена је чињеницом да је у суседној Византији писменост жена порасла са 1,8 % у тринаестом на 16% у четрнаестом веку“ (Парпулова-Грибл 2002: 371), каже Парпулова-Грибл и додаје: „У четрнаестом веку, када је политички и културни ауторитет жена у Србији и Бугарској био у успону, женско учешће у књижевности било је увек повезано с високим друштвеним положајем, повећаном политичком моћи и бољим образовањем“ (Парпулова-Грибл: 369).

Током говорења о српској књижевности четрнаестог и петнаестог вијека а прије нагласка: „Најлепше писмо тога доба написала је једна кнегиња, Јелена, кћи кнеза Лазара“ (Кашанин 1975: 429), Милан Кашанин примјећује: „Највећи број дијака преписивача рукописа и састављача владалачких и властеоских писама и повеља био је скромног порекла и невисоког друштвеног положаја. Међу ауторима оригиналних књижевних састава само изретка их има великашког порекла“ (Кашанин 1975: 428–429).²⁷ Наведена Кашанинова тврдња се не може доказати и на нивоу женске

²⁷ Говорећи о српским средњовјековним писарима, Ирена Шпадијер каже: „О њиховом школовању не знамо готово ништа. О њиховом сазревању и развоју такође. Ми данас можемо да сагледамо само готов производ, пред нама је готово увек потпуно оформљен писар, често веома образован, граматички и уопште филолошки веома поткован. Отуда међу њима често и назив *граматик*. Српски писари су у великој већини били на истом ступњу образовања као и византијски. Највише их је, наравно, анонимних, али, судећи по именима која су неки од њих оставили, изгледа да је међу њима у подједнакој мери било и монаха и световних лица“ (Шпадијер 2004⁶: 455).

књижевне активности. Кашанин такође указује на то да је дјеловање жена у култури „у овоме раздобљу веома приметно. Кнегиња Милица и монахиња Јефимија, некадашња деспотица Јелена, као и Лазарева и Миличина кћи Јелена Балшићка, водиле су државу када су постале удовице, градиле цркве, поручивале иконе и књиге, и саме писале. Можда у декоративности архитектуре и у сензибилности сликарства, у порасту осећајности и поетичности књижевности крајем XIV и почетком XV века, треба, поред других чинилаца, видети и утицај жена“ (Кашанин 1975: 277–278).

Милица Краљ истиче монахињу Јефимију, кнегињу Милицу и Јелену Балшић као „три најсветлије женске иконе (у усрдном призиву Богородице и Свете Петке); све три црквеноградитељке, богодароватељице, следбенице господњег пута; све три везане за Крушевац“ (Краљ 2017: 108). Жене у српској средњовјековној култури у српској средњовјековној култури успјешно књигопише Светлана Томин, посебно књигом *Мужаствене жене српског средњег века* (Томин 2011^б). Ова ауторка је нарочито оживјела чудесни психоантрополошки и духовни профил Ангелине Бранковић. Могло би се казати да је њен рад „Деспотица и монахиња Ангелина Бранковић – Света мајка Ангелина“ (Томин 2011^а: 170–205) озвучена икона. Као што је и њена књига *Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba* (Томин 2017) најпотпунији извор информација о Јелени Балшић.

Мало се зна о дјетињству и раној младости Јелене Балшић. Лако је реконструисати да је одрасла је у култивисаној средини на двору својих родитеља кнеза Лазара и кнегиње Милице, али недостају примарни извори за праћење њеног пута кроз тај дио живота. Писани историјски извори скоро да и не говоре о женској дјечи у средњем вијеку: зато Љубиша Ђидић и животопису Јелене Балшић до њене удаје за зетског владара Ђурађа Страцимировића Балшића говори више као познавалац средњовјековне атмосфере у Крушевцу. Тако каже да је својим дјетињством и дјевојаштвом запамтила „и многе догађаје у породици свога оца, важне за Србију, а и њено васпитање“ (Ђидић 2010^а: 40). Дјелује то као тек да се нешто каже. Истина, његово излагање о Јелени, кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице у вријеме њеног живота у Крушевцу повремено са општег прелази на посебно, али у не доспијева до појединост које би биле историјски потврдиве. Он саопштава да је Јелена Балшић

запамтила „долазак Јефимије на двор, зидање Лазарице (1377) у част рођења сина Стефана, зидање Раванице, заветне очеве цркве (1381), градњу Дренче, од очеве влателе и црквених великодостојника (1382), летње боравке на Кознику, молитвена ходочашћа мојсињским манастирима, посете Сталаћу, Хорњаку...“ (Ђидић 2010^a: 40). Овоме је додато писање повеља њеног оца кнеза Лазара, и брижност њене мати Милице, као „и васпитање учене деспотице Јефимије“ (Ђидић 2010^a: 40).

Највише биографских података о Јелени Балшић сачувано је из њеног живота у Зети, гдје је живјела током два перида: у браку са зетским владарем Ђурађем II Страцимовићем Балшићем, након чије смрти је и сама владала Зетом као сувладар сину Балши III Балшићу и након смрти вога другог мужа великог босанског војводе Сандаља Хранића Косаче, за кога је удала седам година након смрти Ђурађа Страцимовића. „Као Сандаљева удовица испољила је и своје књижевне склоности“ (Радојичић 1963^r: 249). Мало је сачуваних информација из времена њеног брака са Сандаљем Хранићем Косачом. Из првог периода живота Јелене Балшић у Зети доступне информације се махом односе на њену друштвену активност. Из тога перида њеног живота је, за средњовјековну жену необична, њена дипломатска активност и покретање рата са Венецијом. У том смислу се и на Јелену Балшић односи запажање Арона Гуревича о личности у средњовјековном друштву, које преноси Милорад Лазић: „Може се рећи да се талентована и правилно духовно и културно изграђена личност спајала са својом друштвеном улогом и социјалним статусом, те на тај начин стицала функцију једног од регулатора и микро и макро-друштва“ (према Лазић 1999: 42). Има покушаја да се Јелена Балшић прогласи претечом еманциповане жене. Она је прије свега личност. Као таква би у сваком случају пронашла начин за пуноћу изражавања, јер личност је изнад историје.

1.2.1. Јелена Балшић у духовном пољу монахиње и књижевнице Јефимије (Мрњавчевић)

Необична је околност да су на истом двору једно вријеме истовремено живјеле прва српска и прва зетска књижевница. „Како је по времену Еуфимија старија

савременица Јеленина, ко зна да Јелена није ученица и васпитаница Еуфимијина“ (Томић 1911: 148), пита се Светозар Томић који је први дао до знања да постоји Јелена Балшић као књижевница. Или, како каже Димитрије Богдановић, говорећи о животу Јелене Балшић након што је по други пут постала удовица: „Она је сада по узору на своје претке и рођаке, можда имајући пред собом успомену на једну монахињу и књижевницу каква је била Јефимија (· после 1405.), обузета монашком литературом и монаштвом“ (Богдановић 1970^б: 372).

Три деценије након информисања јавности о *Горичком зборнику* и посланицама Јелене Балшић, Светозар Томић у „Предговору“ свом препису ове књиге са више поуздања говори о духовном окружењу Јелене Балшић у вријеме њеног живота у Крушевцу: „Док је живела на очеву двору била јој је учитељица и васпитачица деспотица Јелена, монахиња Јефимија, наша најученија жена из тога времена, а духовни отац 'благоразумни и богобојажљиви' игуман Данило, доцнији патријарх српски“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 90). Утицај на духовност Јелене Балшић могао је бити шири од двора кнеза Лазара: „Сем Миличине деце, Стефана и Јелене (Балшић), покрај њих су, свакако веома често, Данило Млађи, сва три Раваничанина, затим епископ Марко и Григорије Цамблук, ваљда и Давид. Двор у Крушевцу и оближњи манастир Љубостиња (који је Милица подигла) били су тада веома важна књижевна средишта“ (Радојичић 1960: 324–325).²⁸

Сматра се да присуство деспотице Јелене (Мрњавчевић) на двору у Крушевцу није могло бити без благородног утицаја на дјецу кнеза Лазара и кнегиње Милице. „Кћерка господара Дrame“ (Ракић 1995: 87) за Угљешу Мрњавчевића се удала 1365. Године. Као што је познато, на двор кнеза Лазара дошла је након битке на Марици код Черномена, 1371. године.²⁹ Такође је познато да је у овој бици погинуо њен муж а рођак

²⁸ Не би се без резерве могла прихватити тврдња Драгољуба Павловића да се тек у вријеме Стефана Лазаревића, „јављају и први покушаји ширења писмености код женске деце која нису била одређена да свој живот проведу као калуђерице у манастирима“ (Павловић 1963: 11). Исти аутор као примјер за то наводи Јелену Балшић (видјети Павловић 1963: 11), а она је, будући годинама старија, своје образовање стицала прије свога брата Стефана Лазаревића. Ово би могао бити Павловићев лапсус.

²⁹ У драми Атанасија Николића *Зидање Скадра на Бојани* љуба Угљеше Мрњавчевића зове Босиљка (видјети Николић 1861: 85). Ово Николићево дјело је драматизација Рашкове пјесме „Зидање Скадра“

кнегиње Милице деспот Угљеша Мрњавчевић. Константин Јиричек даје до знања да деспота Јована Угљешу који је управљао „пограничном облашћу према Грцима и Турцима на југоистоку са центром у Серу“ (Јиричек 1952: 247) све вијести хвале „као ваљаног и храброга човека. Његова је жена била ћерка једнога од ранијих намесника у овим крајевима, ћесара Воихне“ (Јиричек 1952: 247). Иларион Руварац наводи повељу деспота Угљеше у којој ћесара Воихну назива својим родитељем, „јер је био отац жени његовој, потоњој калуђерици Ефимији“ (Руварац 1934^в: 86). „Не зна се када се Угљеша оженио Јеленом — Јефимијом, кћерком кесара Воихне, с којим је 'загосодарио ћитавим крајем на граници Романије“ /М. Орбин, Краљевство Словена, 49)“ (Михаљчић 1994^а: 586).³⁰

Не зна се тачно да ли је монахиња Јефимија на двор у Крушевцу дошла у раном дјетињству Јелене Лазаревић Хребелановић или кад се она задјевојчила. И кад би био познат датум Јефимијиног доласка међу Лазаревиће не би се могло знати колико је Јелена тада имала година, зато што није сачуван датум њеног рођења. „Јелена, трећа ћерка кнеза Лазара родила се по Руварцу између 1366. и 71. године“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 90¹³). О времену Јефимијиног доласка у Крушевац Ђорђе Сп. Радојичић каже: „Склонила се тамо можда већ крајем 1371. год., одмах после погибије свога мужа и заузимања Серске деспотовине од стране Грка. Поузвано је живела у Крушевцу после 1383. год., после уласка Турака у Сер, некадашњу деспотову престоницу“ (Радојичић 1993: 9).

На основу садржаја Јефимијине „Похвале кнезу Лазару“ логично је закључити да је деспотица Јелена Мрњавчевић на двору кнеза Лазара у сваком случају живјела прије

(Вук, II, 26), у којој неименована Угљешина љуба својим психоантрополошким профилем нема додира са деспотицом Јеленом Мрњавчевчевић као историјском личношћу.

³⁰ Константин Јиричек наводи да се Угљеша Мрњавчевић „у грчким и српским повељама, поред своје деспотске титуле, пише с пуним атрибутима царскога достојанства“ (Јиричек 1952: 247). Јиричек ово и докуменатује (видјети Јиричек 1952: 247⁵⁷). Међутим, према тумачењу историчара, деспот Угљеша није међу узурпаторима царске власти, иако је од царице Јелене преузео Сер (видјети Михаљчић 1994^а: 587). Георгије Острогорски закључује да Угљеша Мрњавчевић није узурпирао власт на основу тога што је задржао достојанство деспота (видјети Острогорски 1965: 87–88). Позвавши се на Actes de Chilandar II, N° 149, Раде Михаљчић каже: „У сваком случају, Угљеша је био и остао 'вољени нећак преузвишене деспине Србије', од које је је у августу или септембру 1365. године преузео власт“ (Михаљчић 1994^а: 586).

његове смрти. Према Милану Кашанину, који се позива на Лазара Мирковића и Ђорђа Сп. Радојичића, постоји Јефимијин запис на основу кога се види „да је добро знала грчки језик“ (Кашанин 1975: 10). Ђорђе Сп. Радојичић каже: „Никон пише српскословенски, али с времена на време употребљава грчке изразе које пише ћирилицом онако како се изговарају. Одатле можемо закључити „да је Јелена знала или бар разумевала грчки“ (Радојичић 1993: 84).³¹ А Дамњан Петровић њено знање грчког језика сматра извјесним: „Своје васпитанике [дјецу кнеза Лазара и кнегиње Милице] Јефимија је могла да научи не само грчком језику, који јој је био матерњи“ (Петровић 1998: 126). У умјетничкој књижевности духовна веза Јелене Балшић и монахиње Јефимије посебно је наглашена у драмском тексту *Кнегиња Јелена Балшићка* Љубише Ђидића, аутора из Крушевца (Ђидић 2010).

Сама монахиња Јефимија „вероватно се формирала под утицајем Јелене, удовице цара Душана, познате по својој књигољубивости“ (Томин, 2005: 92–93). Царица Јелена, потоња монахиња Јелисавета позната је и по бесједништву. Записана је њена бесједа о односу према византијском цару Јовану Кантакузину, изговорена у Приштини 1342. године. А учествовала је и у раду државног савјета. Три грчка рукописа писана по њеној нарудби доспјела су у Атинску библиотеку из Солунске митрополије и гимназије. Могли су бити намијењени некој од грчких цркава на подручју којим је она управљала или су из њене библиотеке. Светогорски старац Јоаникије, који је за царицу Јелену превео *Тумачење светог Јеванђеља* Теофилакта Охридског, каже да је она одвајкада имала „многу усрдност и неисказану љубав према светим књигама, какву не имађаше нико други“ (према Стојановић 1905: 40).³² „Узех смирено перо и почех писати“, додаје монах Јоаникије. Препис овог рукописа, датиран средином седамнаестог вијека, налази се у библиотеци у Лајпцигу као саставни дио „Зборника“ српске редакције. Светогорски

³¹ Краљ Радослав Немањић је ковао новац са грчким натписом, што „није ни најмање чудновато, јер је Радослав, син и муж грчких принцеза, потписао, као што смо видели, грчки своју на српском језику писану повељу Дубровчанима од 4. фебруара 1234“ (Ласкарис 1979: 45). Исти је садржај тога његовог потписа и натписа и на његовом новцу.

³² Светогорски старац Јоаникије, на истом мјесту, покушава оправдати долазак царице Јелене Немањић на Свету Гору (1348. године) кад каже: „Дошавши у Свету Гору Атонску, не јавно већ некако премудро и покривено“ (према Стојановић 1905: 40). То, међутим, не може поништити свијест о томе да је цар Душан прекршио ред на Светој Гори тиме што је са својом женом четири мјесеца боравио на овом мјесту.

монах Јоаникије на истом мјесту пореди царицу Јелену и византијску царицу Марију. „Као што је некада умна и наукољубива царица Марија умолила Теофилакта Охридског да за њу састави тумачења библијских књига, тако је сада и царица Јелена замолила старца Јоаникија да јој преведе Теофилактово дело“ (Трифуновић 1994: 236).

Говорећи о деспотици Јелени серској Љубомира Парпулова-Грибл каже: „Неки верују да је Јелена извезла још један покров за мошти с фигуралном композицијом и прилично збуњујућом посветом дароваоца на грчком (Кашанин, 310). Други проучаваоци, међутим, не помињу овај покров међу Јефимијиним радовима (Богдановић 170–171)“ (Парпулова-Грибл 2002: 374⁴²). Светлана Томин наглашава: „Важно је поменути још једно дело које поједини проучаваоци аргументовано приписују монахињи Јефимији — реч је о плаштаници из манастира Путна у Румунији. Преглед литературе и различитих мишљења о овој теми: S. TOMIN, N. POLOVINA, *Shroud from Putna monastery. Question of authorship*, in *Medieval and Earli Modern Studies for Central and Eastern Europe V* (2013)“ (Томин 2017). Према Милану Кашанину, у посљедњем запису монахиње Јефимије — који је доспио у румунски манастир Путна — стоји: „Помени, Господе душе раба својих ћесарице Јефимије монахиње с кћерју њеном царицом српском Евпраксијом монахињом“ (према Кашанин 1993: 15). Пошавши од М. Кнежевића, који каже да је Душан Глумац открио у манастиру Раваница још један вез монахиње Јефимије, Светлана Томин саопштава: „Према једном усамљеном наводу, Јефимија је, заједно с мужем, обновила Симонопетру. Подигла болницу у Ватопеду и Ефсигмену и ћелију у Макри“ (Томин 2011⁶: 125). На основу издужених фигура на хиландарској завјеси монахиње Јефимије, у чијем дну је извезена молитва Исусу, Светлана Томин сматра да је плаштаница из манастира Путна дар монахиње Јефимије (Мрњавчевић). У Софији се чува поклон са ликом Богородице и Светог Јована Богослова потписан именом Јелена, који би могао бити поклон деспотице Јелене, тим прије што се младенац Угљеша Мрњавчевић упокојио на дан прослављања овога светитеља. Светлана Томин запажа да се имена светих ратника како су наведена у Јефимијином везу за покров кнезу Лазару, у књижевности познатом као „Похвала кнезу Лазару“ наводе истим редом којим су они распоређени на фрескопису у манастиру

Раваница. Тиме је се додатно јача повезаност са кнезом Лазаром. Јефимијина „Похвала кнезу Лазару“ се данас налази у Музеју Српске православне цркве у Београду.

И друге жене средњег вијека су црквама поклањале своје везове. Фра Лујо Злоушић наводи да у натпису над вратима цркве Свете Катарине код Јајца, задужбине босанске краљице Катарине стоји да је ова краљица у двору на Сутјесци „својом руком везла црквено рухо“ (према Тошић 1997: 79) и „поучавала сеоске жене и дјевојке ручном раду“ (према Тошић 2007: 79). Позвавши се на Крунослава Драгановића, Ђуро Тошић каже да се везови краљице Катарине на висини европске умјетности и да се „данас чувају у Немзети музеју у Будимпешти и далматинском мјесту Заострог“ (Тошић 1978: 80). Овдје је потребно казати да је краљица Катарина – жена босанског краља Томаша Кристића, из побочне линије династије Котроманића, праунука Јелене Балшић и кћерка Јелене Балшић, кћерке Балше Ђурађевића Балшића, која је удата за херцега Стјепана Косачу. Ђуро Тошић, пошавши од Ђира Трухелке, каже: „Не зна се, заиста, да ли је краљица Катарина у младости одгајана као патаренка, али се сигурно зна да је 'као краљица била горљива католикиња“ (Тошић 1978: 79).³³ Своју праунуку Катарину Јелена Балшић помиње у свом тестаменту (видјети Балшић 1996: 208).

Књижевна дјела монахиње Јефимије „Похвала кнезу Лазару“ (у преводу Ђорђа Сп. Радојичића насловљена „И да утешити буру љуту душе и тела мога“ (Јефимија 1960^б)), „Запис на иконици“ (у Радојичићевом преводу „Туга за јединчетом“ (Јефимија 1960^а)) и „Запис на хиландарској завјеси“ (у Радојичићевом преводу „Не одгурни мене, рабу твоју“ (Јефимија 1960^б)) одавно су позната књижевној јавности. Како је познато, прво је извезено на свили и намијењено као покров кнезу Лазару (данас је у Музеју Српске православне цркве у београду), друго је извезено на завјеси коју је поклонила саборној цркви у Хиландару, а треће је дуборез у сребру. Заједничко књижевним

³³ Познато је да је херцег Стјепан Косача тактизирао у односу на богумилство, римокатоличанство и православље а његов најмлађи син, полубрат краљице Катарине отишао је у Цариград и тамо примио ислам. Међутим, у тој равни има мијена. Иларион Руварац саопштава да је муж Катарине Косаче босански краљ Томаш првобитно патарен, да би се од 1444. године изјашњавао као хришћанин, премда је крштен 1457. године. Он такође наводи околности из којих изводи закључак да је мајка Катарине Косаче војвоткиња Јелена остала у православљу (видјети Руварац 1934^г: 453).

дјелима монахиње Јефимије и то да је свако од њих давање, и то преко цркве. Њене ријечи су у сваком смислу освештане.

Љубомира Парпулова-Грибл извјештава да су новгородске жене средњег вијека слале поруке записиване „на тракама од букове коре“ (Парпулова-Грибл 2002: 376). Кад постоји воља нађе се начин да се човјек изрази.³⁴ Ђорђе Сп. Радојичић сматра да је деспотице Јелене, и запис на *Номоканону*, преписан са *Псалтира* 1370/71. године деспотице Јелена, потоње монахиње Јефимије: „Благочестива и христољубива и превисока госпођа деспотица кира Јелена“ (према Томин 2007: 58). Приређивач једног од издања Ракићеве поезије (Ракић 1995) у приређивачкој напомени уз наслов пјесме „Јефимија“, без икаквог објашњења, саопштава да „њено име није познато“ (према Ракић 1995: 87). Међутим, има претпоставки да су кнез Лазар и кнегиња Милица својој кћерки име Јелена могли дати управо по деспотици Јелени (Мрњавчевић).

Да је ова деспотица а потоња монахиња била омиљена у породици кнеза Лазара саопштава и Константин Филозоф, који је „родом Бугарин из Костенца у изворишту Марице“ (Јиричек 1952: 432) у *Биографији деспота Стефана* (Филозоф 2004). „Човек који је имао две мајке“ наслов је једног од поглавља романа *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007), а сам Стефан Лазаревић у дјелу Константина Филозофа каже да има двије мајке. На стање духа Стефана Лазаревића, Јелениног брата духом и тијелом, књижевника, владара и умјетницима мецене, упућено је и казивњем да се књигама бавио *као да других послова није имао*. Иван Божић са њиме пореди Јелену Балшић: „Она сама била је жена изузетне обдарености, укуса и чврстине, по много чему слична свом брату деспоту Стефану“ (Божић 1970^а: 86). Иако је Јелена Балшић старија од свога брата Стефана, нигдје није казано да је он сличан својој сестри Јелени. То је већ нешто што припада наслагама културе.³⁵

³⁴ Воља себи увијек пронађе пут. Владика Николај (Велимировић) је књигу *Српском народу кроз тамнички прозор* писао у логору Дахау на папирићима за цигарете. А Моша Пијаде је у затвору у Сремској Митровици на тоалет папиру преводио Марков *Капитал*.

³⁵ На црногорско-херцеговачком простору се приликом сахрањивања изузетних жена може чути лелек: „Леле, за твојом женском као мушком главом“, и то се прихвата као потврда изузетности и од стране мушкараца и жена. Подсјетимо Лелечу само мушкарци. У патријархалном свијету, који као посебну похвалу жени атрибуира мушки глас уз женски стас, било би незамисливо у афирмативном значењу над упокојеним мушкарцем изговорити: „Леле, за твојом мушком као женском главом“.

На контекст васпитања, образовања и духовног узрастања Јелене Балшић упућују и похвале кнегињи Милици, по монашењу монахињи Јевгенији (у великој схими Јефросинији) и монахињи Јефимији, прије монашења деспотици Јелени (у великој схими Јевпраксији) исказане у дјелима Григорија Цамблака и Константина Филозофа. Да и не говоримо о томе што о кнезу Лазару Хребељановићу свједочи историја и, не без вантекстовног темељења, говоре усмена и писана књижевност. Григорије Цамблак о монахињама Јевгенији и Јефимији као мужаственим женама, што ће рећи храбрим и узвишеним, каже да „многе превазилажаху“ (Цамблак 1989: 120), и додаје: „И не срдите се што женској слабости мушко подајем име, јер разумом се суди што је крепко и мужаствено, а не обликом природе“ (Цамблак 1989: 121). Светлана Томин са разлогом и о Јелени Балшић говори као о мужаственој жени српског средњег вијека (видјети Томин 2011^б: 134 –135).

Монахиња Јефимија је препозната као први аутор у српској средњовјековној књижевности који у свом књижевном дјелу исповиједа лично. О свом болу она говори, прије свега, у запису на диптиху икони Богородице са Христом приложеној за душу свом упокојеном младенцу Угљеши, који према значењу ријечи младенац није могао имати више од четири године кад се упокојио. Како је он сахрањен на Светој Гори, из познатих разлога, као жена није могла отићи на његов гроб па је иконица коју шаље у Хиландар и симболички знак њеног присуства. То је „малоје приношеније“ (Радојичић 1961^а: 51), како то Ђорђе Сп. Радојичић Јефимијине ријечи наглашава и у наслову једног од својих радова. Њен запис на иконици Ђорђе Сп. Радојичић, на другом мјесту, насловљава управо њеним ријечима: „Угљеши Деспотовићу, чију неоскврњену млађахност преставише у вечне обитељи“ (Јефимија 1960^а: 96). Основа садржаја Јефимијиног записа на иконици гласи: „Удостији господа Христе, и ти, о пречиста богмати, и мене јадну свагда да се бринем за разлучење душе моје, које угледах на онима који су ме родили и на рођеном од мене младенцу, за којим жалост непрестано гори у срцу моме, по обличају матерњем побеђена“ (Јефимија 1960^а: 96). А у „Похвали кнезу Лазару“ каже: „И да утишаш буру љуту душе и тела мога“ (Јефимија 1960^б: 98). Ова реченица монахиње Јефимије свједочи да средњовјековна књижевност говори и о тијелу. Јефимија је млада жена која се, поред невоља које дијели са другима, бори и са

собом. О себи говори слободно, што њено изражавање чини аутентичним. Слобода изражавања додатно повезује књижевно дјело Јелене Балшић и монахиње Јефимије.

У Јефимијиној „Похвали кнезу Лазару“ су изражени и лично, и посебно и опште. Кнез Лазар је мост између личног и општег. А узрок страдања и на личном, и породичном и друштвеном плану су Агарјани, који су у Јефимијином дјелу приказани и као змија љута са којом се неизбјежно борити. „Противник божаствених цркава“, како каже Јефимија, дошао је преко мора, из друге цивилизације, 'да свемучитељски погуби оне што у Христу у благодати живе'. Борба између добра и зла стављена је у реалне историјске оквире борбе хришћана са неверницима исмаилћанима. Тиме се тема о Лазару уклапа у велику европску тему одбране хришћанства од исламских освајача, на којој се граде бројна и велика књижевна дела, почев од француске песме о Роланду до Ослобођеног Јерусалима од Торквата Таса“ (Маринковић 2001: 21–22). У српским средњовјековним записима то се претворило у рефрен. Монахиња такође именована Јефимија у запису на „Четворојеванђељу“, које је 1682. године откупила од „за 30 динар от богомрског Агаренина, јегдаже се разсуше свети“ (према Стојановић 1902: 200), „нариче над разарањем земље“ (Томин 2007: 70): „Плачимо, вазљубљени, опустенија светих и и красни манастиријеи запустениа! Плачимо, братие, сагорениа светих цркви, јакоже пророк Јеремиа бижиа града Јерусалима!... Тогда благочастивому стаду многа расхиштениа бише от зли влков, тогда многа крвопролитиа бише христианом от љути влков... положише трупиа раб твои [као] брашно птицам небеским, пролише крв их јако воду окрст светих сељани твоих“ (према Стојановић 1902: 201).³⁶

„Похвала кнезу Лазару“ монахиње Јефимије је појединим својим обиљежјима у парадигми са повељом кнегиње Милице издатом манастиру Дечани, 1397. године.³⁷ Као што се монахиња Јефимија уз оду кнезу Лазару и изражавње личне захвалности, обраћа

³⁶ Ова драма је почела на Марици, показује и запис хиландарског монаха Исаије из 1371. године.

³⁷ Радмила Маринковић напомиње: „После битке код Никопоља, 1396, Вук Бранковић је заробљен а његове поседе Турци су дали Лазревићима. Тада је кнегиња Милица могла посетити Дечане“ (Маринковић 1996: 292).

светопочившем кнезу да моли Бога да заштити своја вазљубљена чеда и народ — као онеме ко је ближи Богу и као такав има већу могућност да његова молитва буде услишена, Кнегиње Милица у повељи манастиру Дечани, из 1397. године, такође узвишено говори о кнезу Лазару и упућује молитву Господу да сачува њена чеда: „Укрепи моја чеда у благој вери да и благим данима, да благочашћу послуже теби, Богу својем, као господин и родитељ њихов светопочивши кнез“ (према Мринковић 1996: 180).

Видно је да је мноштво императива заједнички знак изражавања у Јефимијиној „Похвале кнезу Лазару“ и „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић. А тамо гдје то није очигледно стилем изражавања, поједина средњовјековна књижевна дјела повезана су сродством духа. Ана Бојић тако у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић види додатно сродство ове посланица са „Записом на хиландарској завјеси“ монахиње Јефимијом:

Свјесна да гријеси, као што су слава, сујета, грамзивост, ометају пут живота у Христу, Јелена Балшић у свом „Отписанију богољубном“ каже: „Јер жељење багатства и сујетна слава, а уједно и сласти, не остављају нас, који су таласима у мору овог сујетног живота, узникнути к светлости чистог и нетелесног пребивања /Balšić 1960: 188/. Као да је док ово пише пред собом имала Јефимијине ријечи: „Од прљавих усана, од мрског срца, од нечистог језика, од душе прљаве, прими мољење, о Христе мој, и не одгурни мене, рабу твоју, ни јарошћу твојом господе, не изобличи мене у часу смрти моје, ни гневом твојим казни мене у дан доласка твога /Jefimija 1960^б: 96“ (према Бајовић 2016: 81).

Дух ових исказа је заиста заједнички, премда су овдје наведене ријечи из Јефимијиног „Записа на хиландарској завјеси“ топос недостојности који је у књижевност стигао преко Светог Симеона Новог Богослова.³⁸

Однос приповиједне свијести према Јелени Балшић у роману *Није било прољећа* Перивоја Поповића (видјети Поповић 2012: 68–69) иде у сусрет лирском ја пјесме

³⁸ Више видјети у Богдановић 1991: 63–64.

„Јефимија“ Милана Ракића, која сажима животопис монахиње Јефимије и истовремено, да употријебимо Витгенштајнов израз, друштвену стварност чита као текст:

„Покрај ње се крве народи и гуше
Пропадају царства свет васколик цвили
Она вечно сама на злату и свили
Везе страсне боли отмене јој душе“ (Ракић 1995: 87),

односно:

„Векови су прошли и заборав пада
А још овај народ као некад грца
И мени се чини да су наша срца
У грудима твојим куцала још тада“ (Ракић 1995: 87).

Ракићева пјесма „Јефимија“ увећава семиотичност тиме што се монахињи Јефимији и данас могуће обратити на исти начин и са истим мотивима. У Ракићевој пјесми „Јефимија“ безмало су поистовијеђена два времена – лирског субјекта и Јефимије: „И мени се чини да су наша срца / у грудима твојим куцала још тада“ (Ракић 1995: 87). Да није ријечи и мени се чини било би пуно поистовјеђивање.³⁹

³⁹ Примјећујемо да је исказивање поистовјеђивања своју пуну умјетничку мјеру досегло у пјесми „Каленић“ Васка Попе:

„Откуда очи моје
на лицу твоме
анђеле брате“ (Попа 1990: 72),

односно:

„Отуда инат твој лепи
у углу усана мојих“ (Попа 1990: 72).

Већ је саопштено да је на могућу повезаност Јелене Балшић и Јефимије први указао Светозар Томић. Поред тога је казао: „Еуфимија је до сада била једина Српкиња, списатељка из средњег века; па и због тога су њени натписи врло важни. Сад су се пронашла и два писма Јелене Балшићке, доцније Сандаљевице, кћери кнеза Лазара, савременице Еуфимијине“ (Томић 1911: 148). Јелене Балшић је, како је већ истакнуто, прва зетска књижевница, односно прва књижевница словенске писмености на простору данашње Црне Горе. Па и због тога су њени књижевни текстови *врло важни*.

Милица Грковић каже да Јелена Балшић у књижевности „стоји у истом реду са монахињом Јефимијом“ (Грковић 1995: 196). А Десанка Максимовић мисли да је Исидора Секулић најписменија наша жена од Јефимије наовамо.⁴⁰ О овој изјави Десанке Максимовић би пред именом Јелене Балшић требало размислити, а наведеној тврдњи Милице Краљ у овом раду биће још прилике да говоримо.

1.2.2. Кћерка своје мајке: Јелена Балшић и Милица Хребељановић

Говорећи о Јелени Балшић, Неђо Шиповац тврди: „Поезију је писала уз кнегињу Милицу и њену родицу, монахињу Јефимију“ (Шиповац 2000: 617). А Милица Краљ у својој књизи о Јелени Балшић каже: „Јефимија, Милица, Јелена... прве српске песникиње повезане осим блиских сродничких веза и заједничким страдалничким усудом“ (Краљ 2017: 108). Међутим, ниједна од њих није писала поезију. Након набрајања писаца четрнаестог и петнаестог вијека чијим дјелима се ствара „култ мученика Лазара, који ће се временом, у предању, трансформисати у култ јунака Лазара“ (Ређеп 2001: 78), Јелка Ређеп каже: „Дакле, међу девет писаца из овог тематског круга текстова о кнезу Лазару и Косовском боју двоје је из породице кнеза Лазара, кнегиња Милица и деспот Стефан Лазаревић“ (Ређеп 2001: 78). Она притом као

Ова Попина пјесма истовремено као нулте језичке знакове има *отуда очи моје на лицу твоме*, односно *откуда инат твој лепи / у углу усана мојих* као одговоре на претходно наведеним стиховима постављена питања лирског субјекта. Питања постављена анђелу брату и подразумевивајући одговори на та питања у Попином „Каленићу“ су што и *наша срца у грудима твојим* у Ракићевој „Јефимији“.

⁴⁰ Према усменом исказу Радојке Перовић, професорице књижевности у Подгоричкој гимназији (тренутно у пензији).

дјело кнегиње Милице наводи „Слово пхвално кнезу Лазару (1403)“. Милош Петровић је чак објавио рад под насловом „Две песме кнегиње Милице“ (Петровић 2001), у коме као пјесме кнегиње Милице тумачи текстове „Удовству моме женик“, што је плач кнегиње Милице над моштима кнеза Лазара у дјелу Данила III „Слово о светом кнезу Лазару“ и „Укрепи моја чеда“, што је саставни дио повеље кнегиње Милице манастиру Дечани.⁴¹ И Марија Маја Д. Недељковић је у својој књизи о Јелени Балшић текст под насловом „Удовству мојему женик“ представља као пјесму кнегиње Милице (видјети Недељковић 2012: 244–246). Монахиња Јефимија и Јелена Балшић само условно се могу сматрати пјесникињама, а кнегиња Милица ни условно.

О ауторским текстовима кнегиње Милице да се говорити само на основу повеља као што је њена повеља манастиру Дечани, из 1397. године — и то под условом да није неко други, по њеном налогу, учествовао у њеном састављању. „Скоро увек повељу издаје заједно са синовима.“ (Маринковић 2001: 34). Заједничко Дечанској повељи кнегиње Милице и „Похвали кнезу Лазару“ монахиње Јефимије је што се обје моле и за вазљубљена чеда кнегиње Милице и кнеза Лазара — кнегиња Милица Богу а монахиња Јефимија почившем кнезу Лазару да се он моли Богу за њих и народ, као неко ко је ближи Богу.⁴² Осим повеље кнегиње Милице манастиру Хиландару из 1392. године, којом му поклања цркву на Ибру, њене повеље су издате у вријеме кад је била монахиња. „И последња сачувана повеља је посвећена Хиландару, писана пред њену смрт, 1405.“ (Маринковић 2001: 34).

Сачувано је и девет писама кнегиње Милице упућених Дубровчанима (видјети Стојановић 1929: 179–199), од којих ниједно није посланица у књижевнотеоријском

⁴¹ Ова два текста као пјесме кнегиње Милице наводи и Милица Краљ у својој књизи *Песмотворка и владарка Јелена Лазаревић Балшић* (видјети Краљ 2017: 88–91). У истој књизи је одмах иза њих текст „Дечанска повеља“ — уз одредницу „(писана 1397)“ (видјети Краљ 2017: 92) — који је уз наводнике и формално наведен као одломак, без преноса у стихове. На основу тога се примјећује одсуство свијести о томе да је текст „Укрепи моје чеда“, устиковљен мимо изворног текста, такође одломак „Дечанске повеље“ кнегиње Милице.

⁴² У животопису Јелене Балшић Љубиша Ђидић каже: „Знала је за церемоније издавања очевих повеља са црвеним восканим печатима на којима је био његов лик: Манастиру великој лаври Светог Атанасија на Светој Гори (1375), манастиру Горњаку (1379), Раваници (1376), Хиландару (1380), Св. Пантелејмона на Светој Гори (1381), Дубровчанима...“ (Ђидић 2010^б: 41).

значању појма. Радмила Маринковић је већ саопштила да се пословна писма кнегиње Милице Дубровчанима односе на трговину и царине (видјети Маринковић 2001: 33). Кад се монахиња Јефросинија (бивша кнегиња Милица и монахиња Јевгенија разбољела), Дубровчани јој нијесу обезбиједили тражену лекарску помоћ, уз образложење да су сви њихови љекари странци и људи у годинама.

„Јеленина мајка, кнегиња Милица — монахиња Јевгенија, упутила је писмо Дубровчанима с молбом да јој пронађу синове Стефана и Вука, о којима није имала вести након Ангорске битке 1402. године. Сачувао се, нажалост, само оговор Дубровчана забринутој мајци, у којем је обавештавају да су по њеној жељи, послали бригантин да их тражи“ (Томин 2005: 94). Лазаревићи се из битке код Ангоре, вођене између татарског војсковође Тимура Ленка Темерлана и султана Бајазита, нијесу вратили преко Дубровника него преко Зете. У вези са тиме овом приликом скрећемо пажњу на приповијетку Тодора Живаљевића „Деспотова последња ура“, у збирци приповиједака *Друга књига о бојама* (Живаљевић 1997), у којој стоји да је на Тополици код Бара Стефана и Вука Лазаревића дочекала њихова мајка Милица, што историја не може потврдити. У наведеној приповијетки деспот Стефан се уочи сопствене смрти сјећа својих родитеља и каже: „И сада у магли, видим мајку Милицу како нас сачекује на Тополици код Бара. Њено скамењено лице, и бол мајке што је браћу-разбраћу, по сили господства јој, морала да мири...“ (Живаљевић 1997: 114).⁴³ Такође немотивисано умјетничким разлогом, у Живаљевићевој приповијетки „Деспотови сликари“ сликар Зоограф Костанечки саопштава да је након Ангорске битке свом сину Стефану „Кнегиња Мајка, приредила величанствен дочек у Бару, сазнавши од дубровачких жбира за његов долазак“ (Живаљевић 2010: 25). Кад би се, теоријски посматрано,

⁴³ О томе кад су се и зашто Стефан и Вук Лазаревић завадили такође смо говорили. У Живаљевићевој приповијетки „Деспотова последња ура“ деспот Стефан каже да је у турском сукобу између Мусе и Бајазита остао на Бајазитовој страни и ради сестре Оливере (видјети Живаљевић 1997: 108). Тај детаљ као литерарни знак указује на изразитију осјећајност Стефана Лазаревића у односу на Вука Лазаревића. На осјећајност Стефана Лазаревића је упућено преко сликара Зоографа у Живаљевићевој приповијетки „Деспотови сликари“. Деспот Стефан у њој каже да се у вријеме повратка из Ангорске битке у њему „рађао први љубавни немир. Да је, сав изгубљен, хитао гоњен топлим, судбинским вјетровима наде према Митилени, пред ноге, Хелени од Гатилузија“ (Живаљевић 2010: 25).

историјски могли потврдити искази из приповиједака Тодора Живаљевића, не би били у сагласју са тврдњом кнегиње Милице у ромау *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић да свога унука Балшу никада није стигла да пригрли „у наручје“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 417).

Иако нема ниједног сигурног доказа о литерарном стваралаштву кнегиње Милице, Јелка Ређеп наводи и кнегињу Милицу међу писцима култних дјела од деведесетих година четрнаестог до двадесетих година петнаестог вијека, која представљају први круг текстова о Косовском боју: „Писци текстова с краја XIV века су три непозната Раваничанина, и Данило Млађи, а писци XV века су монахиња Јефимија, Давид, кнегиња Милица, деспот Стефан Лазаревић и Андоније Рафаил Епактит“ (Ређеп 2006: 73).

Тужбалица кнегиње Милице коју је Ђорђе Сп. Радојичић насловио „Удовству мојему женик“ а Радмила Маринковић „Плач кнегиње Милице“ по правилу се приказује као дјело кнегиње Милице Хребелјановић, а то је дио дјела *Слово о светом кнезу Лазару* патријарха Данила III, написаног 1392. или 1393. године. Тачније, то је фиктивна тужбалица кнегиње Милице, изговорена током преноса тијела кнеза Лазара из Приштине у Раваницу 1391. године. Љубомира Парпулова-Грибл преноси ријечи Милана Кашанина: „Ђорђе Сп. Радојичић мисли да је Милица највероватније написала *Похвално слово кнезу Лазару*, посебно део који је објавио под насловом *Удовству мојему женик*, док остали проучаваоци приписују ово дело Стефану Лазаревићу или неком монаху из Раванице“ (Парпулова-Грибл 2002: 375).

Не улазећи у говорење о природи текста, Љубомира Парпулова-Грибл каже да се не може утврдити да ли је монолог кнегиње Милице у „Слову о светом кнезу Лазару“ написала кнегиња Милица или није (видјети Парпулова-Грибл 2002: 377). Парпулова-Грибл претходно преноси ријечи Милана Кашанина: „Ђорђе Сп. Радојичић мисли да је Милица највероватније написала *Похвално слово кнезу Лазару*, посебно део који је објавио под насловом *Удовству мојему женик*, док остали проучаваоци приписују ово дело Стефану Лазаревићу или неком монаху из Раванице“ (Парпулова-Грибл 2002: 375).

Има чак мишљења и да је „Слово похвално светом кнезу Лазару“ писано у коауторству патријарха Данила III са кнегињом Милицом, што се текстолошком

анализом не може потврдити. Наведене претпоставке заснивају се на увјерењу да је тужбалица кнегиње Милице, коју је Ђорђе Сп. Радојичић насловио „Удовству мојему женик“ а Радмила Маринковић „Плач кнегиње Милице“, написала Милица Хребелјановић зато што је она у реалном животу проживјела то што је у књижевном дјелу саопштено. Љиљана Хабјановић Ђуровић је плач кнегиње Милице из дјела Данила III у свој роман *Игра анђела* унијела као текст кнегиње Милице, потписан ријечима: „Кнегиња Милица – благоверна Јевгенија, тисућу четиристо треће године по Христу“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 420). То у овај роман није укључено као знак постмодернистичког поигравања цитатом, већ је у хоризонталној равни историчности романа као романа лика кнегиње Милице. Значи да је понуђено је као знак произвођења утиска вјеродостојности.⁴⁴ Да не буде забуне, *Слово о светом кнезу Лазару* патријарха Данила III, написаног 1392. или 1393. године. Тачније, то је фиктивна тужбалица кнегиње Милице, изговорена током преноса тијела кнеза Лазара из Приштине у Раваницу 1391. године.

Радмила Маринковић у вези са књижевном генезом плача кнегиње Милице „Слову о светом кнезу Лазару“ патријарха Данила III, написаном 1392. или 1393. године, каже: „Чињеница да тај текст различити писци интерпретирају на свој начин говори да се овај плач-беседа није схватао као званичан документ који се уграђује у ново дело у свом изворном облику, већ као предлојак који се може обликовати у складу са сврхом новонасталог текста, као и са поетским схватањима новог писца“ (Маринковић 2001: 36–37). Овај коментар Радмиле Маринковић може се узети као примјер свођења непознатог на познато. Ова ауторка о плачу кнегиње Милице говори као да мимо књижевног дјела коме он припада заиста постоји записана тужбалица кнегиње Милице над моштима кнеза Лазара. Логично је ретпоставити да је кнегиња Милица тужила за кнезом Лазаром, тим прије што је имала за ким, као и да је Данило III имао могућност да то чује и тиме као писац буде инспирисан, али то не значи и да је

⁴⁴ Синтагму „удовства мог женик“ Милица Краљ уноси у своју пјесму „Сунцолики везом украшавам покров“ (видјети Краљ 2014: 26).

кнегиња Милица записала или за потребе књижевног дјела написала своју тужбалицу.⁴⁵ Исидора Секулић са разлогом упозорава да је генеза сваког књижевног дјела помало мутна (видјети Секулић 1982: 59).

Учитавању при тумачењу текстова којима аутор није познат посебно је склон Ђорђе Сп. Радојичић. Јелка Ређеп преноси његове аргументе у вези са могућношћу да је Стефан Лазаревић саставио „Слово похвално кнезу Лазару: „'Да је владар саставио похвалу, види се из позивања Лазара да сабере чеда 'у ограду моју', да 'спасе чеда моја'“ (Ређеп 2001: 81). А шта ако није тако? Вишак самоувјерења је и у његовим ријечима: „Све говори да је Похвала дело Миличино. Смита само један партицип који је у мушком облику: 'благослови ме убо тебе благословештаго'. Очекивао би се женски род 'благовештују'. Биће да јето омашка преписивача. Толико се унео у текст, да га је замишљао као свој. Нарочито је то могуће, ако је преписивач деспот Стефан“ (Радојичић 1960: 331). А шта ако то није омашка преписивача, и ако аутори нијесу ни деспот Стефан, ни кнегиња Милица?

Са текстолошког становишта посматрано, плач или тужбалица кнегиње Милице у дјелу Данила III о кнезу Лазару (видјети Данило 2000: 83–84) типични је поступак уживљавања какав што је, на примјер, ода Мустај-кадије Стамболу у Његошевом *Горском вијенцу*. Чак и да је кнегиња Милица заиста написала текст назван „Удовству мојему жениник“, који је саставни дио дјела о коме говоримо, а што јој поједини тумачи приписују и њиме би владао закон дјела чији би он дио био. У књижевном дјелу Данила III, плач кнегиње Милице наративно је припремљен ријечима

⁴⁵ Методолошки проблем исте врсте отвара се у тумачењу „Слова љубве“ Стефана Лазаревића. Његовим „Словом љубве“ средњем вијеку се уистину догодила пјесма, пјесма у прози у виду посланице — ма шта могло постојати у позадини овога Лазаревићевог текста. Нема доказа за тврдњу да је овај текст стварна посланица, иако је деспот Стефан био у неспоразумима и са својим братом Вуком и сетром Маром, као и сестрићем Ђурађем Бранковићем. Не може се потврдити ни то да је за писање „Слова љубве“ инспирација боравак његове сестре Оливере у харему султана Бајазита. Овом методолошком проблему не успијева да се отргне ни и Миодраг Павловић кад каже: „*Слово Љубави* Стефана Лазаревића, песма је изузетна по некој својој спонтаности: она као да сама од себе постаје од текста — песма. Ми и не примећујемо кад почнемо да је доживљавамо као песму, а не само као наговештај књижевне творевине“ (Павловић 1979³: 10). Укључивање вантекстовних чињеница у тумачење књижевног дјела није сврховито уколико није у корелацији са књижевним чињеницама тога дјела.

ауторског приповједача о доласку кнегиње Милице са својим синовима и свима благородним у сретење моштима кнеза Лазара, након чега ауторски приповједач издваја кнегињу Милицу ријечима: „И у заносу би, и као полумртва би. И у неки мах од сна дубока покренувши се, јауцима силним плачући вапијаше“ (Данило 2000: 83). Одмах након ових ријечи се наводи тужбалица кнегиње Милице.⁴⁶ Та тужбалица је у равни је значења фиктивних аутобиографских изјава у оквиру ширих дјела, какве су иначе фреквентне у средњовјековној књижевности. Фиктивне изјаве „обично су обликоване као јавни монолози, или, још чешће, као унутрашњи монолози у молитвама“ (Маринковић 1996: 249). Неке од њих су у корелацији са историјском стварношћу. „Такве су јадиковка краљице Јелене, Молитва светом Сави од краља Владислава или Молитва краља Драгутина, у којима се они кају због неких својих прегрешења, за која их историја окривљује“ (Маринковић 1996: 250). Радмила Маринковић, преко саосјећања природе која тугује због смрти оплакиваног, у контексту плача кнегиње Милице за кнеом Лазаром евоцира Роксанин плач над упокојеним тијелом Александра Великог. То је опште мјесто средњовјековне (а и усмене књижевности) о коме говоре и други аутори. Аверинцев, на примјер.

Кнегињи Милице се без оговарајуће аргументације приписује и ауторство „Слова похвалног кнезу Лазару“ из 1403. године. Овај рукопис налазио се у зборнику у коме је био и текст „Слово љубве“ Стефана Лазаревић. Овај зборник је изгорио током њемачког шестоаприлског бомбардовања Народне библиотеке у Београду, 1941. године. Ђура Даничић који је објавио овај зборник сматра да је настао крајем четрнаестог или почетком петнаестог вијека. „Слово похвално кнезу Лазару“ није имало сачуване посљедње листове.

Приписивање ауторства овога текста Стефану Лазаревићу дјелује нешто убједљивије. Миодраг Павловић је ово „Слово похвално кнезу Лазару“ укључио у критичко издање књиге Деспот *Стефан Лазаревић, Слова и натписи* (видјети Лазаревић 1979^б: 41–49).⁴⁷ Истина, Павловић не искључује могућност да га је написао

⁴⁶ На основу дјела Данила III закључило би се да преносу моштију кнеза Лазара нијесу присуствале његове кћерке, или барем не прилазе његовим моштима кад и кнегиња Милица са синовима.

⁴⁷ Текст „Слова похвалног кнезу Лазару“ овдје наводимо према том издању.

неко од свештених лица. Он каже: „Можда је и читава похвала, што је мој утисак од почетка, писана да се говори у више гласова, можда и од стране највиших личности тадање деспотовине. Можда је она у целини пример средњовековног сакралног театра у нас“ (Павловић 1979^б: 37). Кад би се овим Павловићевим ријечима могло дати повјерење, још мање би било увјерљиво да је кнегиња Милица написала „Слово похвално кнезу Лазару“.

„Слово похвално кнезу Лазару“, ко год да га је написао, показује искуство у писању. Поготово се то види у односу овога текста према „Библији“. У њему се, између осталог, каже: „Ходи, о жениче, ходи и врати злотворима мојим по делима њиховим, јер не познадоше да си ти дошао мени у помоћ! Прихвати оружје и устани, да не закасниш!“ (Лазаревић 1979^б: 57). У подтексту ових ријечи има чак наговјештаја самог садржаја Библије, према ономе: „Порази непријатеље моје“ а, донекле, и обраћање апостола Петру: кад му се каже да се обује и стегне бедра своја, и крене. Овај текст је у цјелини исказан у литургијском ритму. Изразит је и у дијелу обраћања кнегиње Милице који је својим садржајем највише у корелацији са њеном плачем за кнезом Лазарем у дјелу Данила III — „Ко је тај, реците у уши моје: је ли то онај за којим пре жудих, моје украшење, мојој деци расејаној сабрање? [...] // Је ли то удоства мојега женик?“ (Лазаревић 1979^б: 57).

Оба обраћања кнегиње Милице кнезу Лазару су утемељена у реалности, само што је њено обраћање у слову непознатог аутора у знаку вјере да је кнез Лазар њеној расијаној деци сабрање. Јелка Ређеп каже: „У похвали са анафорским почетком *Радуј се*, излажу се Лазареве врлине и заслуге, осветљава се његов лик и погибија а не износе се подаци виђени оком хроничара“ (Ређеп 2001: 80), а Радмила Маринковић: „Плач средњовековних текстова јесте христјанизована књижевна обрада тужбалице“ (Маринковић 2001: 25). Маринковић је напомиње да плач кнегиње Милице над кнезом Лазаром у дјелу Данила III подсјећа на плач Роксане над својим мужем Александром Македонским, „који постаје модел за касније плачеве у српској књижевности“ (видјети Маринковић 2001: 25). Роксана позива горе и хумове да се са њом саживе у болу за Александром, кога назива „сунцем које са сунцем зађе“ (према Маринковић 2001: 26).

А кнегиња Милица каже: „Авај мени светлости моја! / Како зађе од очију мојих“. То дјелује као одраз према прволику, да употријебимо израз Аверинцева из његове књиге *Поетика рановизантијске књижевности* (Аверинцев 1982).

Миодраг Павловић каже да „'Слово похвално кнезу Лазару' свакако не спада у у категорију приватних литерарних текстова“ (Павловић 1979^б: 31) и не искључује могућност да га је написао неко од свештених лица. Павловић такође каже: „Можда је и читава похвала, што је мој утисак од почетка, писана да се говори у више гласова, можда и од стране највиших личности тадање деспотовине. Можда је она у целини пример средњовековног сакралног театра у нас“ (Павловић 1979^б: 37).⁴⁸ Кад би се овим ријечима могло дати повјерење, још мање би било увјерљиво да је кнегиња Милица написала „Слово похвално кнезу Лазару“.

О ауторским текстовима кнегиње Милице да се говорити једино као повељама, а највише литерарних трагова је у повељи манастиру Дечани, из 1397. године. Постоји могућност да су и други, по њиховом налогу, могли учествовати у састављању средњовјековних повеља, премда то без одговарајућих доказа не обавезује текстолошку анализу. „И скоро увек повељу издаје заједно са синовима“ (Маринковић 2001: 34), наглашава Радмила Маринковић. Није теко уочити да је Дечанској повељи кнегиње Милице и „Похвали кнезу Лазару“ монахиње Јефимије заједничко то што се обје моле за вазљубљена чеда кнегиње Милице и кнеза Лазара – кнегиња Милица Гоподу, а монахиња Јефимија свештеномученику кнезу Лазару да би се он молио Богу као ближи њему. Осим повеље кнегиње Милице манастиру Хиландару из 1392. године, којом му поклања цркву на Ибру, њене повеље су издате у вријеме кад је она била монахиња. „И последња сачувана повеља је посвећена Хиландару, писана пред њену смрт, 1405.“ (Маринковић 2001: 34).

Сачувано је и девет писама кнегиње Милице упућених Дубровчанима (видјети Стојановић 1929: 179–199), од којих ниједно није посланица у књижевнотеоријском значењу појма. Радмила Маринковић је већ саопштила да се пословна писма кнегиње

⁴⁸ Миодраг Павловић је ово „Слово похвално кнезу Лазару“ укључио у критичко издање књиге *Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи* (видјети Лазаревић 1979^б: 41–49).

Милице Дубровчанима односе на трговину и царине (видјети Маринковић 2001: 33). Кад се монахиња Јефросинија (бивша кнегиња Милица и монахиња Јевгенија разбољела), Дубровчани јој нијесу обезбиједили тражену љекарску помоћ, уз образложење да су сви њихови љекари странци и људи у годинама.

„Јеленина мајка, кнегиња Милица — монахиња Јевгенија, упутила је писмо Дубровчанима с молбом да јој пронађу синове Стефана и Вука, о којима није имала вести након Ангорске битке 1402. године. Сачувао се, нажалост, само оговор Дубровчана забринутој мајци, у којем је обавештавају да су по њеној жељи, послали бригантин да их тражи“ (Томин 2005: 94). Лазаревићи се из битке код Ангоре, вођене између татарског војсковође Тимура Ленка Темерлана и султана Бајазита, нијесу вратили преко Дубровника него преко Зете. У вези са тиме овом приликом скрећемо пажњу на приповијетку Тодора Живаљевића „Деспотова последња ура“, у збирци приповиједака *Друга књига о бојама* (Живаљевић 1997), у којој стоји да је на Тополици код Бара Стефана и Вука Лазаревића дочекала њихова мајка Милица, што историја не може потврдити. У наведеној приповијетки деспот Стефан се уочи сопствене смрти сјећа својих родитеља и каже: „И сада у магли, видим мајку Милицу како нас сачекује на Тополици код Бара. Њено скамењено лице, и бол мајке што је браћу-разбраћу, по сили господства јој, морала да мири...“ (Живаљевић 1997: 114).⁴⁹ Такође немотивисано умјетничким разлогом, у Живаљевићевој приповијетки „Деспотови сликари“ сликар Зоограф Костанечки саопштава да је након Ангорске битке свом сину Стефану „Кнегиња Мајка, приредила величанствен дочек у Бару, сазнавши од дубровачких жбира за његов долазак“ (Живаљевић 2010: 25). Кад би се, теоријски посматрано, историјски могли потврдити искази из приповиједака Тодора Живаљевића, не би били у

⁴⁹ О томе кад су се и зашто Стефан и Вук Лазаревић завадили такође смо говорили. У Живаљевићевој приповијетки „Деспотова последња ура“ деспот Стефан каже да је у турском сукобу између Мусе и Бајазита остао на Бајазитовој страни и ради сестре Оливере (видјети Живаљевић 1997: 108). Тај детаљ као литерарни знак указује на изразитију осјећајност Стефана Лазаревића у односу на Вука Лазаревића. На осјећајност Стефана Лазаревића је упућено преко сликара Зоографа у Живаљевићевој приповијетки „Деспотови сликари“. Деспот Стефан у њој каже да се у вријеме повратка из Ангорске битке у њему „рађао први љубавни немир. Да је, сав изгубљен, хитао гоњен топлим, судбинским вјетровима наде према Митилени, пред ноге, Хелени од Гатилузија“ (Живаљевић 2010: 25).

сагласју са тврдњом кнегиње Милице у ромау *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић да свога унука Балшу никада није стигла да узме „у наручје“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 417).

Сачуваних је траг о интересовању кнегиње Милице за књиге. „У једном метеорском рукопису, који садржи једно богословско дело Павла, оснивача Евергедитског манастира у Цариграду, има запис, који сведочи да је књига припадала покојној српској краљици, монахињи Евгенији. Вејис, који је први издао тај текст идентификовао је ту Евгенију са Милицом женом кнеза Лазара, која се у монаштву заиста звала Евгенијом или Јефросином“ (Ласкарис 1997: 81¹), каже Михаило Ласкарис. Светлана Томин, такође позвавши се на Вејса (N. Veas), саопштава и који је то метеорски рукопис: „*Титик* манастира Варлаама на Метеорима припадао је кнегињи Милице, по замонашењу названој Евгенији“ (Томин 2007: 59). Ласкарис казује да је Константин Јиричек покушао да оспори тврдњу да је овај рукопис припадао кнегињи Милице Лазаревић тиме што она никад није називана краљицом, него једино кнегињом, и додаје да није рјеткост да се у грчким изворима петнаестог вијека српски владар назива краљем или дуком и кад он то званично није. Зато Ласкарис мисли „да нема разлога да се Вејисова идентификација оспори“ (Ласкарис 1997: 81¹). Није непознато да српска усмена епика кнегињу Милицу назива и царицом, наспрам епског цара Лазара. Константин Јиричек не узима довољно у обзир однос усменог предања према историји, односно није довољно свјестан природе усмене књижевности.⁵⁰ Изненађујуће је да је Иларион Руварац мисли да је Милица Хребелјановић царица: „Царица Млица посљедња је царица србска“ (Руварац 1934^a: 34). У овом случају је историзација усмене поезије знаком поетизације историје савладала и Руварца, познатог по радовима који припадају критичкој историографији.

Одлазак Јелене Балшић умјесто сина Балше у Венецију на мировне преговоре са млетачким дуждем Михаилом Стеном у историографији се по правилу доводи у везу са одласком кнегиње Милице, потоње монахиње Евгеније, у пратњи монахиње Јефимије,

⁵⁰ Ово се, међутим, не би могло казати за такође историчара Владимира Ђуровића коме је усмена књижевност ближа од кошуље.

код султана Бајазита — са циљем да пред њим оправда свога сина Стефана, оптуженог за невјерство султану. Султан је имао сазнања да Стефан Лазаревић покушава да се уз помоћ Угара ослободи турског вазалства. Кнегиња Милица, односно монахиња Јевгенија је код султана Бајазита отпутовала заједно са монахињом Јефимијом. „Није ни мало било лако савлађивати велике даљине у заморном јахању на коњима, па ипак су те две одважне жене хитале Серу, у коме је обично султан прикупљао своју војску кад се спремао да нападне запад“ (Радојичић 1961^a: 52). У Серу, у коме је прије доласка Турака живјела деспотица Јелена, потоња монахиња Јефимија. Односно, у Серу у коме је био и харем султана Бајазита у коме се нлазила Оливера Лазаревић. Познато је да је кнегиња Милица у успјела и да од султана добила одобрење за пренос моштију Свете Петке из Видина у Србију. „Милица је са Јефимијом ишла Бајазиту и због преноса моштију Свете Петке из Видина у Србију. Није јасно да ли је то било за време неке друге посете или се све збило истом приликом. У мучним временима хришћани су настојали да своје свете пренесу из крајева које су заузели Турци, на слободну, хришћанску земљу. Стога се у ово време врше често преноси и пишу списи о томе“ (Маринковић 2001: 32). Григорије Цамблак пишући о Јевгенијином и Миличином преносу моштију Свете Петке у Србију каже: „Бог сачува мошти Преподобне [Петке] од варварског безумља, али и старање и ревност ових богољубазних и великопохвалних мужава. // И не срдите се што женској слабости мушко подајем име“ (Цамблак 1989: 121).

Стефану Лазаревићу његова мајка, као што се види, у друштвеним пословима помагала и кад је била монахиња. Она је руководила друштвеним пословима док је он био у ратовима. Сматра се да су паријарх Данило II и она, у сарадњи са црквеним великодостојницима, најзаслужнији за стварање светачког култа кнеза Лазара. И Мара Бранковић, кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице је као удовица учествовала у политичким активностима док је њен син деспот Ђурађ ратовао; и, по његовој жељи, успјела је да га оправда пред својим братом Стефаном Лазаревићем.⁵¹ Сама кнегиња

⁵¹ Мара Бранковић је на двору имала своју канцеларију, у којој је примала дипломатске представнике. Одатле је водила преписку са страним државницима. Њене државничке активности у сарадњи са сином Ђурађем Бранковићем у документима се могу пратити до 1414. године, откад се уз Ђурађа помиње

Милица је покушавала да измири своје синове Стефана и Вука, завађене након повратка деспота Стефана из вазалског похода са турском војском на Босну 1389. године. То је могло инспиративно дјеловати на дио аренге њене повеље Дечанском манастиру, која има и поетску вриједност⁵².

О кнегињи Милице је казано да је достојна славе велемудрена мати, која је многе изабране матере превазишла оставши, како би се по Соломону казало, мужаствена жена, ниједну врлину не изоставивши, као што знају они који су милости примили од руке њене, како су и очекивали. Но и у власти толикој бијаше, и светским стварима у којима се бива у недоумици и с правом бијаше не само жена но по много чему и Одисеј у савјетима (видјети Философ 2004: 263–264). Кнегињу Милицу Хребелјановић у најкраћем приказује патријарх Данило III у „Слову о Светом кнезу Лазару“, ријечима „именом и делом Милица“ (према Маринковић 2001: 11). Радмила Маринковић истиче то што Константин Филозоф каже да ова благородна кнегиња ишла „на све већа дела“ (према Маринковић 2001).

И о мајци Јелене Балшић говоре средњовјековна, усмена и савремена књижевност, као и српска историјска драма деветнаестог вијека. Подсјетимо на то да је кнегиња Милица у историјској драми најприсутнија од жена владара, за које је се овај жанр са разлогом интересује. Она се појављује у драмама: *Цар Лазар* Милоша Цветића, *Милош Обилић* Јована Суботића, *Милош Обилић* Николе Т. Ђурића, *Милош Обилић* Јована Стерије Поповића, *Женидба Милоша Обилића* Драгутина Илића (Илић 1898), *Трагедија Обилић* Симе Милутиновића Сарајлије, *Душан силни* Милорада Поповића Шапчанина, *Душан* Милоша Цветића, *Страхињић бан* Милоша Т. Ђурића, *Косовска трагедија* Жарка Лазаревић, те у дијелом сачуваној драми Атанасија Николића *Зидање Раванице*, о чијој цјелини говори приказ Ђорђа Малетића из 1884. године. „Миличина

његова жена Јерина. Мара Бранковић се упокојила као монахиња Марина. Њена унука, кћерка Ђурађа Бранковића именом такође Мара Бранковић удата за султана Мурата II, потписивала се као *царица Мара*. Светлана Томин, пошавши од Руже Ђук, каже да је Мара Бранковић своје повеље и писма овјеравала печатом свога оца (видјети Томин 2005: 94). Њу је након смрти Мурата II, 1451. године, у Србију вратио њен пасторак Мехмед. „Од 1457. живи на свом поседу Јежеву у близини Сера“ (Маринковић 1996: 302).

⁵² Проширена аренга у зетским повељама након удаје Јелене Лазаревић за Ђурађа II Страцимировића Балшића тумачи се као један од знакова њеног присуства у Зети.

трагична драмска судбина, значајно је појачана у оним тренуцима у којима рука њене најмлађе кћерке Оливере бива дата османском султану, Бајазиту I“ (Булат 2016: 80).⁵³

Кнегиње Милица је узвишена у усменој епској поезији, а прије свега у 1. бугарштици Богишићеве збирке, Подруговићевој пјесми „Цар Лазар и царица Милица“ (Вук, II, 25) и Рашковим пјесмама „Женидба кнеза Лазара“ (Вук, II, 32) „Зидање Раванице“ (Вука, II, 35). У усменим епским пјесмама о Косову она није у средишту догађаја због саме природе Косовског боја. Драмска књижевност је то омогућила тиме што, како би казао Ђерђ Лукач, епику интересује опште а драму појединачно. У епици је догађање, а у драми одигравање.⁵⁴ Знаковито је да иако је кнегиња Јелена Балшић кћерка своје мајке и тиме што је и жена владар и жена владара, нема ниједна драма у дословном значењу појма чија је она тема.

Косовска битка је породицу моравског кнеза Лазара Хребељановића учинила жртвеном породицом. У усменим епским пјесмама о Косову то су Југовићи, епски род кнегиње Милице. Бошко Југовић у Подруговићевој пјесми „Цар Лазар и царица Милица“ (Вук, II, 45) не каже да иде на Косово да погине за Србију, него: „За крст часни крвцу прољевати / и за своју вјеру умријети“ (Вук, II). У пјесмама о Косову у истом знаку су и ријечи Војина Југовића, Милоша Обилића, Мусића Стевана. Примјетно је да је кнегиња (епска царица) Милица у парадигми историјских Лазаревића и епских Југовића својим стварним животом у сагласју и са једнима и другима. У ширем концентричном кругу епског пјесништва о Косову је њена и Лазарева кћерка Јелена, једина од њихових кћерки о којој постоје посебна усмена књижевна дјела. У том смислу је знаковита пјесма „О породу Јеле Милошеве“ из збирке Андрије Лубурића, као и легенда о настанку презимена Копривице, из Бањана.

У роману *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић измаскриран је лик кнегиње Милице као историјске личности, а да то — колико год роман као жанр

⁵³ Оливерина назови удаја за султана Бајазита по природи ствари привукла је и писце српске истријске драме, и не само драме. Њен лик је у драмама *Невиност или Светислав и Милева* Јована Стерије Поповића, Милош *Обилић, (Трагедија у пет чина)* (Стерија Поповић 2014) Јована Суботића (Суботић 1987), *Оливера* Мите Димитријевића (Димитријевић 1998), *Цар Лазар* Милоша Цветића (Цветић 1889), затим драми *Страхињић Бан* Николе Т. Ђурића (Ђурић 1933) — из тетралогије *И вољаше царству небескоме*, као и у Сарајлијином дјелу *Дика црногорска* (Милутиновић Сарајлија 2009).

⁵⁴ О позицији кнегиње Милице у драмској књижевности више видјети у Булат 2016: 74–81.

условљавао разлику изражавања у односу на усмену епику — није условљено умјетничким разлозима. У односу на овај роман, царица Милица из Вукових епских пјесама је умјетнички супериорна. Само по себи је јасно да не може сваки писац имати књижевни дар Тешана Подруговића и Старца Рашка, као ни отменост српске средњовјековне књижевности, али задатак књижевне критике је да помогне да се отворе очи и онима који досад нијесу прогледали. Ово се поготово односи на аутора и читаоце романа *Игра анђела*. Већ је истакнуто зашто није једноставно створити књижевни лик кнегиње Милице, али то Љиљану Хабјановић Ђуровић као аутора поменутог романа не може оправдати.⁵⁵ Начину грађења лика кнегиње Милице у роману *Игра анђела* Љиљане Хабјановић-Ђуровић опасно се приближава роман *Оливера* Стојане Магделинић (видјети Магделинић 2009: 61). Роман *Оливера* не мари много за умјетност, а Јелена Балшић је у њему и добро прошла у односу на своју мајку Милицу.⁵⁶

⁵⁵ Говорећи о роману *Пауново перо* Љиљане Хабјановић Ђуровић у контексту тривијалне књижевности, Јасмина Лукић указује и на неке карактеристике стила овога романа које се једнако могу односити на роман *Игра анђела*: „Реч је заправо о примеру кича који претендује на то да се постави на место аутентичних вредности“ (Лукић 2007: 88). *Узе ми ријеч из уста*. Јасмина Лукић такође каже:

Љиљана Хабјановић Ђуровић није имала онакву критичку рецепцију коју је за себе желела, па у својим интервјуима у више наврата изјављује како се ње не тиче шта критичари мисле и пишу о њеним књигама, јер су је њени читаоци *поставили за писца*. При том њени текстови на врло очигледан начин манипулишу читаоцима, усмеравајући интересовања читалаца за одређене теме у једном јасно идеологизованом смјеру“ (Лукић 2007: 88–89). И раније су постојали комерцијални писци „који су правили уступке неразвијеном укусу (Lešić 1989: 21).

Али, *вријеме је мајсторско решето*. И српску историјску драму деветнаестог вијека пратило је интересовање читалаца које је било изнад њених умјетничких вриједности. „Спев Јоксима Новића Оточанина 'Лазарица или бој на Косову', дело сасвим просечне вредности, био је у XIX веку читанији од 'Горског вијенца', а 'Сраженије' Гаврила Ковачевића, о чијој се уметничкој вредности не може ни говорити, доживело је 1891. девет издања и било најчитанија српска књига у овом веку“ (Поповић 1977: 145). Као што је и Његошев *Горски вијенац* био у сјенци *Балканске царице* Николе I Петровића.

⁵⁶ И роман *Доротеа* Стојане Магделинић (Магделинић 2005) пати од сентиментализма. У њему је лик краљице Јелене Анжујске грађен тако да читалац унапријед зна шта ће се догађати, али тај роман као цјелина није без квалитета.

Духовну повезаност Јелене Балшић и њене мајке истиче пјесма „Светилни потпис“ Милице Краљ (Краљ 2017), посебно својим другим двијема строфама:

*„У краснопису свевремена
Застави Отпис Богољубни
— Ми — Смерна Јелена*

— потом —

У одјеку Вождовог Звона с Лазарице

Слива се призив-потпис

И-мене-Милице“ (Краљ 2017: 107).

Историјска позиција кнегиње Милица је у лирској поезији можда најбоље сагледана стиховима Милице Краљ и Јеврема Брковића. Пјесма „Миличини плачеви“ Милице Краљ крајње лирски говори помоћу мотива из самог живота Милице, кнегиње крушевачке — да би у завршном дијелу пјесме са тиме срасло транспоновано искуство усмене епске пјесме о Косову: „Док Србијом влатају зрна пшенице / И зри грожђе — за нове Лазареве жртве“ (Краљ 2017: 103). Крај ове пјесме ишчитава вријеме Косовске битке као незавршене битке. А стихови Јеврема Брковића о кнегињи Милици овако звуче:

*„Наше су владарке
За љубав
Земље продавале и пиле.
Само смо Милицу имали
Да нам придржи круну
И носи бурму“ (Брковић 1969: 111).⁵⁷*

⁵⁷ Ови стихови о кнегињи Милици искључени су из другог, загребачког издања Брковићеве књиге пјесама *Опоруке* (Врковић 1993). Из новог издања је, уствари, искључен читав циклус пјесама насловљен „Тегобе и

Светлана Томин наглашава да је Данило III похвалу кнегињи Милице изрекао прије него што је то учинио Константин Филозоф (видјети Томин 2011⁶: 19); односно, да су „највеће похвале женама средњег века“ заправо исказане прије говорења у „Животу деспота Стефана Лазаревића“ о монахињама Јефимији и Јевгенији. Иста ауторка свој рад „Жене у култури српског средњег века“ (Томин 2017) завршава запажањем да је особине кнегиње Милице „као што су храбро вођење државе,

сеобе по земљама славјанским“, коме припадај и стихови о кнегињи Милице. Након уклањања стихова који и у другим Брковићевим пјесмама *Опорука* из 1969. године афирмативно говоре о Србима, напад се проширио на Словене као такве (упоредити Брковић 1969: 13 и Brković 1993: 7). Њихова су мјеста у новим варијантама пјесама заузели Дукљани и Римљани (упоредити Брковић 1969: 9 и Brković 1993: 8, односно Брковић 1969: 43 и Brković 1993: 58). Чак је и ријеч Грци у пјесмама првог издања у другом издању замјењена ријечју Илири (упоредити Брковић 1969: 15 и Brković 1993: 10). А у другом случају Илири су тенденциозно замијењени Римљанима (упоредити Брковић 1969: 15 и Brković 1993: 10). Појмови општег значења у цетињском издању *Опорука*, у загребачком издању исте књиге замјењују се дукљанством као идеолошки мотивисаним знаком (упоредити Брковић 1969: 83 и Brković 1993: 15, односно Брковић 1969: 87 и Brković 1993: 60). Оваквих замјена има и у обрнутом смјеру: умјесто појмова који у првом издању *Опорука* упућују на српство, читавају се појмови општег значења (упоредити Брковић 1969: 43 и Brković 1993: 58).

Једна од пјесама првог издања *Опорука* чија је умјетничка вриједност у новом руху нарушена је „Пад Дукље“, која је у новом руху дибила наслов „Пад града Дукље“. Прва а истовремено и посљедња строфа варијанте ове пјесме у првом издању гласи:

„Ја варварин дивни преко триста вода
Са знаком сунца и још неке ватре
Дојездих блијед, витак, и слободан
Да капије Дукље разорим и сатрем“ (Брковић 1969: 13).

Пјесма „Пад Дукље“ је пријемчива не само силабичком версификацијом, него и садржајем, односно *негацијом као видом афирмације*. У њој је разарање као литерарни знак скоро бодлеровски приказан као љепота, и у том смислу је *цвијет зла*. Међутим, у другом издању збирке пјесама *Опоруке* (Brković 1993) Јеврем Брковић је објавио варијанту ове пјесме која својим уопштавањем не може издржати управо изречену оцјену о варијанти пјесме о паду Дукље из првог издања исте збирке пјесама. У новом руху ова пјесма је разводњена. Умјесто придјева *дивни* у њеном првом стиху стоји придјев *млади*, док је стих из претходне верзије ове пјесме: „И отров неку словенску и течну“ (Брковић 1969: 13) замијењен стихом: „И течност неку, ни медну ни млијечну“ (Brković 1993: 7). Нијесу то једине измјене које Брковићеву пјесму „Пад Дукље“ која је објављена 1969. године у њеној варијанти из 1993. године чине горим пјесничким рјешењем, да не кажемо ни медним ни млијечним.

дипломатска активност, ктиторска делатност, као и изражена љубав према књижевности“ наслиједила њена кћерка Јелена Балшић. Јеврем Брковић је у другом издању своје збирке пјесама *Опоруке* (Brković 1993) искључио стихове о кнегињи Милици, а задржао је пјесму о Јелени Балшић, иако је Јелена Балшић уистину кћерка своје мајке, или како каже Ђорђе Сп. Радојичић: „Она је била достојна кћи мужаствене жене кнегиње Милице“ (Радојичић 1958: 591).

Кроз литературу се олако саопштава да је Јелена Балшић одмах након смрти свога мужа Ђурађа Страцимировића Балшића намјеравала да се замонаши, односно да је од те намјере одустала да би свом сину Балши помагала у владавини Зетом. Притом редовно слиједи допуна: као што је то учинила њена мајка Милица по смрти свога мужа Лазара, након што је владала Србијом до пунољетства свога сина Стефана.⁵⁸ Нема потребе непознато сводити на познато. Уосталом, оно што је слично у личним, породичним и друштвеним околностима Јелене Балшић и њене мајке не искључује оно што их разликује. Као да се заборавља да је Милица *Милица* а Јелена *Јелена*. Ђорђе Сп. Радојичић је један од ријетких који примјећују и сличности и разлике: „Као кнегиња Милица после погибје кнеза Лазара на Косову, тако је Јелена после Ђурђеове смрти (1403) прихватила управу земље у своје руке. Само је Милица тежила да осигура мир српској кнежевини, а Јелена је Зету увукла у рат с Венецијом“ (Радојичић 1958: 592). Несумњиво је да се кнегиња Милица након пунољетства Стефана Лазаревића замонашила, као и то да се Јелена Балшић седам година након смрти Ђурађа Страцимировића поново удала. Но, и поред свега, не могу се порећи ријечи Милана Кашанина: „Кнегиња Милица и монахиња Јефимија, некадашња деспотица Јелена, као и Лазарева и Миличина кћи Јелена Балшићка, водиле су државу кад су постале удовице, градиле цркве, поручивале иконе и књиге, и саме писале“ (Кашанин 1975: 277). На истом фону су и ријечи Јелке Ређеп: „И Јелена Балшић је, као и кнегиња Милица и монахиња Јефимија, спадала међу оне знамените жене српског средњег века, које су

⁵⁸ Светлана Томин подсјећа на то да је и кћерка рашког жупана Уроша I угарска краљица Јелена, жена краља Беле II (1131–1141) након смрти свога мужа владала Угарском до пунољетства свога сина Геза II (видјети Томин 2001: 107–108). Према предању које наводи Светлана Томин, позвавши се на Владимира Р. Петковића, подигла је манастир Ковин са црквом Успења Богородице „на Чепељском острву на Дунаву код Будимпеште“ (Томин 2001: 108).

својим животом, мудрошћу и владарским способностима обележиле време у коме су живеле“ (Ређеп 2001: 89). Јелену Балшић је искуство кнегиње Милице могло охрабрити у преузимању улоге владара, али њих је сувишно поистовјећивати. То не укида свијест о томе да је Јелена Балшић кћерка своје мајке. Духом и тијелом.

Од школске 2006/07. године посланица „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић је у наставном програму књижевности за први разред у средњим школама у Црној Гори. Колико је нама познато, изузев у богословији, у наставним програмима за књижевност других школских система нема дјела Јелене Балшић. У наставни програм књижевности у средњим школама у Црној Гори Јелена Балшић је укључена на предлог Милице Вукотић, професорице књижевности у Електротехничкој школи „Васо Алигрудич“ у Подгорици. Како сама свједочи, томе је постојао отпор у комисији за израду новог наставног програма за књижевност, у чијем саставу је и она била. Такође каже да се за средњовјековне жене додатно заинтересовала након боравка у Врњачкој Бањи. Наиме, пажњу јој је привукла монахиња манастира Љубостиња у чијем изражавању је примијетила карактеристике староцрногорских говора, што је мотивисало да јој се обрати. Након тога ова монахиња јој је предложила да посјети задужбину кнегиње Милице, што је прихватила. По повратку из манастира Љубостиња Милица Вукотић је посјетила манастир Бешка. На питање монахиње Фотине, игуманије овог манастира како се зове и одговора: „Милица“ услиједио је игуманијин коментар: „Значи послала те је мајка да јој обиђеш кћерку“. Милица Вукотић каже да је игуманија Фотина није могла бити свјесна да је том реченицом трајно везала за Јелену Балшић.⁵⁹

⁵⁹ Према усменом саопштењу Милице Вукотић, сазнајемо да је она као насљедница пивског војводе Лазара Сочице, односно прауника његове кћерке Јоке, тренутно у судском спору са државом Црном Гором око власништва куле Сочица у пивском мјесту Горанско, гдје је столовао војвода Лазар Сочица. Како каже, уколико овај спор добије планира да новац који сматра да јој наследством припада приложи манастиру Бешка — за подршку духовном раду жена. О односу Милице Вукотић према Јелени Балшић говори и то што је измолила да преноћи у кули Балшића у Улцињу — да би, како каже, могла да пружи поглед са прозора са кога је улцињско море посматрала Јелена Балшић. А једног јунског дана 2012. Године, у тешком незадовољству, вратила из Старог Бара у Подгорицу након времена проведеног у узалудном тражењу мјеста на ком је био двор Јелене Балшић и Балше III. Нико јој није знао казати гдје се налазио.

Духовност Јелене Балшић не може бити случајност. Само собом је знаковито да су три члана породице у којој је одрасла Јелена Балшић проглашени светим: њени родитељи и брат Стефан. А ту је и Јефимија, која је са овом породицом живјела под истим кровом. Колико су кнез Лазар и кнегиња Милица духовно срасли, уздигавши се изнад пролазности, показује садржај повеље кнеза Лазара Хиландарској болници и једне од повеља кнегиње Милице Хиландару. Радмила Маринковић наводима из ових повеља почиње свој рад „Именом и делом Милица, (Размишљања о кнегињи Милице)“:

У *Повељи Хиландарској болници*, 1379/80. године, кнез Лазар каже: „Пошто сам видео да земаљско богатство ништа није користило господарима који су били пре нас, јер се од њих узело и другима предало, а надају се да приме само од онога што су Богу предали...“ // Око 1400. године кнегиња Милица у *Повељи Хиландарском тргу Св. Василија на мору*, говори: „Јер и ми видевши као ништа не помаже господи која су била пре нас земаљско богатство, јер им се одузе и другима предаде, само од онога очекујући да приме што Богу уручише...“ (Маринковић 2001: 11).

Сретење кнеза Лазара и кнегиње Милице призвало је и књижевницу и монахињу Јефимију, која као кнегиња Милица почива у Љубостињи. У том сретењу је и игуман бањски, потоњи патријарх Данило III — који је, уз кнегињу Милицу, најзаслужнији за стварање култа кнеза Лазара. У „Животопису“ Љубиша Ђидић каже да је Јелена, кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице у свом дјетињству знала „за церемоније издавања очевих повеља са црвеним восканим печатима на којима је био његов лик: Манастиру великој лаври Светог Атанасија на Светој Гори (1375), манастиру Горњаку (1379), Раваници (1376), Хиландару (1380), Св. Пантелејмона на Светој Гори (1381), Дубровчанима...“ (Ђидић 2010^б: 41).

Није без утемељења изрека: „Ђе је врело и капаће“.

1.2.3. Јелена Балшић у материк кругу зетске и дукљанске писмености

Међу женама на зетском подручју духом и слухом Јелени Балшић је најсроднија краљица Јелена Анжујска, која је од свога сина српског краља Драгутина, након што је свргао са власти свога оца краља Уроша I Немањића, добила право да управља дијелом државе. Гојко Суботић, позвавши се на Т. Иррепа, каже да њена владарска титула спомиње да је била *regina Servie, Dyoclie, Albanie, Dalmatie et maritime regions*“ (Суботић 1958: 132). „Она је у својој власти држала Зету и Требиње у Приморју, а у унутрашњост Србије Плав на Горњем Лиму и крај око извора Ибра, где се налазио њен двор у Брњацима“ (Суботић 1958: 132). Након повлачења краља Драгутина са престола у овима крајевима је била сувладарка свога сина краља Милутина. Тада је живјела у Бару.⁶⁰ Казавши да Јелена Балшић посједује „велико теолошко знање и дубоко проживљени однос према религиозном идеалу живота“ (Богдановић 1970^б: 377), Димитрије Богдановић је упоређује са краљицом Јеленом Анжујском: „Има у томе оне мистике која се могла видети у лику краљице Јелене какав је насликан у књижевном делу Данила Пећког. Ако би се као вјеродостојне прихватиле ријечи архиепископа Данила II о краљици Јелени Анжујској као реторски оштрој а природом благој, која је била спремна да да сваком одговори на постављено јој питање и која је књиге познавала (видјети Данило 1935: 47) лако би се закључило да и у том смислу Јелена Балшић припада истој парадигми. Ово прво је код Јелене Балшић могло бити и наглашеније испољено зато што су њу историјске околности више изазивале него краљицу Јелену Анжујску. Јелена Балшић је у књижевности њежност, а у друштвеним сукобима ватра. Двије димензије исте Јелене непогрешиво препознаје роман *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007) кад истовремено говори о Јелени Балшић ратници и Јелени Балшић молитвеници. У седмом поглављу овога романа Јелена Балшић ратује са Млецима, али и изговара молитву: „Пречиста наша Богородице, скоро у помоћи и крепка у одбрани,

⁶⁰ „Улцињ је држала Јеленина сестра Марија Шор“ (Ћирковић 1970^а: 47), а „син Јеленине сестре Марије, која је живела у Србији, Анселм Шор, био је један од капетана новостворене анжујске државе у Албанији“ (Ћирковић 1994^а: 354).

теби припадам и теби се молим, ти ме закрили и заштити, мене, грешну Јелену, кћи блаженопочившег кнеза Лазара“ (Тара 2007: 160).

„И Јелена Балшић се, као и св. Јелена Анжујска, дописује са духовним оцима пустиње, исповеда се и тражи од њих савета у питањима страсти, врлине и смисла живота“ (Богдановић 1994⁶: 336). Према житију које је написао архиепископ Данило II, краљица Јелена (као и њен син Драгутин, потоњи монах Теоктист) духовницима у Јерусалиму, Синају, Раиту и Светој Гори Атонској је слала писма а манастирима дарове и отуда добијала „писане заповести“ (Данило II 1935: 50).⁶¹ У вези са овим, Данијел Дојчиновић каже: „Призивајући ријечи напријед поменутог Жозефа де Местра, није толико ни битно да ли су ове посланице изгледале како их преноси (вјероватно нису), па чак ни да ли је преписке било. Битна је суштина коју казују, а која се једнако може примјенити на сваког хришћанина, а не само на краљицу Јелену“ (Дојчиновић 2015: 162). Писцу хагиографије није важно да ли се појединости које наводи могу фактички доказивати колико то да на општем плану дјелују увјерљиво.

Постојање посланица Јелене Балшић, као што је познато, није упитно. Иако, архиепископ Данило II у свом дјелу *Житије краљице Јелене* о посланицама краљице Јелене говори тако што начином упућивања на њихов садржај указује на њихову књижевну вриједност. Његово говорење о књижевном дару краљице Јелене Анжујске дјелује увјерљиво и поред тога што је он, као даровити приповједач, властитим ријечима могао произвести додатни утисак о њеним посланицама, односно и поред тога што се његово казивање не може контролисати помоћу других извора. Исто се односи и на друге личне исказе у *Житију краљице Јелене*. „Данило II добро је познавао краљицу Јелену и могао је према њеним изјавама саставити и њене унутрашње монологе у свом делу“ (Маринковић 1996: 266), каже Радмила Маринковић.⁶² Али, како природа

⁶¹ У роману *Месечева роса* Теодоре Таре Јелена Балшић уз писмо свом пријатељу испоснику Ромилу шаље и дарове манастиру Свете Катарине на Синају (видјрти Тара 2007: 223). Тиме јој је приписано оно што у *Житију краљице Јелене* архиепископа Данила II ради краљица Јелена Анжујска.

⁶² Радмила Маринковић овако коментарише неке од исказа у *Житију краљице Јелене* патријарха Данила: „Добро и тачно треба да изнесемо — ауторски став Данила као писца, те се стога позива на сведоке и

хагиографске књижевности својом тежњом апстраховању не инсистира на вјеродостојности, они једнако могу бити и ауторова конструкција.

Љиљана Јухас-Георгиевска запажа да архиепископ Данило „стварајући утисак о мноштву писама које је она упутила и на која је добила одговор, издваја једно, које рефлектује Јеленину ученост и духовни сензибилитет. У томе писму нарочито је упечатљива симболичко-метафоричка слика: 'Пошто је наш ум обузет метежом животних похота, као што се лађа на морској пучини љуља од морских таласа, тако и ја грешна љуто тонем у гресима мојим'" (Јухас-Георгиевска 1994: 16–17). Ову посланицу из *Житија Краљице Јелене* евоцираћемо у оквиру говорења у посланици „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у контексту српске средњовјековне посланице. Овдје још да примјетимо да Љиљане Јухас-Георгиевска запажа и да је најимпресивнија реченица *Житија краљице Јелене*, којом се поентира читаво ово житије: „Не постизава се царство небесно ни речима, ни лепотом, ни родом, ни јачином, ни годинама, но силом вере“ (према Јухас-Георгиевска 1994: 17). Нећемо претјерати ако кажемо да се ове ријечи једнако могу односити и на Јелену Балшић.

Краљица Јелена је организовала и рад школе за сиромашне дјевојке, која се по свој прилици односила на домаћичке послове. Светлана Томин наглашава да „не треба занемарити један податак који архиепископ Данило II наводи нешто раније у *Житију [краљице Јелене]*, према коме су се, такође на двору краљице Јелене, састављале 'књиге божаствене', израђивало скупочено црквено посуђе и одежде за јереје. У светлости сазнања о Јеленином наручивању рукописа и икона, великој ктиторској активности и дугогодишњем владању једном облашћу земље, што несумњиво говори о њеним способностима, али и култури, можда би ова два податка требало довести у везу“ (Томин 2005: 92). Которска граматикалана школа (нижа реална гимназија), уз дубровачку и задарску најстарија код Јужних Словена, отворена је крајем тринаестог вијека, „за владавине краља Милутина и његове мајке Јелене Анжујске, сувладарке у

лично сећање. *Тако сам ваистину видео* – следи опис Јеленине смрти, као лично сећање“ (Маринковић 1996: 273).

Зети“ (Ковијанић 1988: 73).⁶³ За краљицу Јелену је, 1295. године, монах Герман из манастира Милешева преписао *Номоканон (Милешевску крмчију)* Светог Саве. Светлана Томин, позвавши се на Дејана Медаковића, напомиње: „Данас се препис *Крмчије* из шеснаестог века са оригинала који је у Милешеви писао монах Герман по налогу краљице Јелене налази у Букурешту“ (Томин 2007: 53). Ђорђе Сп. Радојичић каже: „Све до оснивања српске феудалне државе Дукља (Зета) је припадала територији старе књижевности јужних приморских земаља. Стефан Немања је Дукљу припојио Српском Загорју (Рашкој), а његов син Сава, први архиепископ српски основао је у њој Зетску православну епископију. Од тада се Запад и Исток у Дукљи додирују и мешају, сукобљавају и узајамно потискују, али међу њима постоји и књижевна размена“ (Радојичић 1963: 280). Из активности у тој размјени није могла бити искључена краљица Јелена Анжујска.

Није случајно краљици Јелени Анжујској дато да влада Приморјем, од Улциња до предворја Дубровника, гдје је махом живјело романско католичко становништво. Краљица Јелена је овим простором владала од 1276. до 1308. године. Након што је свргао свога оца краља Уроша I са власти, краљица Јелена је опростила сину Драгутину „а Драгутин је, наглашавајући разлику између своје и очеве политике, мајци одвојио део државе, којим је она управљала више од три деценије“ (Ђирковић 1994^a: 356). Ђорђе Сп. Радојичић закључује: „За време док је Зетом управљала краљица Јелена (крај XIII и почетак XIV века) морало је доћи до снажнијег књижевног струјања са Запада. Католикиња, али у добрим односима са Српском црквом, Јелена је по речима њеног савременика и биографа Данила Старијег била књижевно образована ('правих књига казивање имајући') па је морала око себе сакупити, поред домаћих, и књижевнике са Запада, из свог 'фрушког завичаја'“ (Радојичић 1963: 280–281).

Краљица Јелена Анжујска је, између осталог, подигла манастир Градац на Ибру, у коме је према властитој жељи сахрањена. Као што је обновила цркву Светог Николе

⁶³ Касније је Зетом уз краља Милутина управљао његов син Стефан – без титуле, мада млетачки попис владара из 1310/11. године „наводи и Стефана под звучном титулом rex Dioclie, Albanie, Chelmie et maritime regionis. Сам Стефан Дечански је спомињао вријеме 'када не бјех краљем' 'када господовах Зетоју'“ (Ђирковић 1970^a: 60). „Када господовах Зетом“ (према Маринковић 1996: 121), што је било од 1322. до 1331. године, каже и Душан Немањић – у повељи манастиру Врањина.

код Скадра, у којој се замонашила. „Не зна се да ли је овај храм припадао православном или католичком култу. Његове рушевине постоје и данас под планином Тарбошем, на изласку Бојане из Скадарског Језера“ (Суботић 1958: 144). Архиепископ Данило II у *Житију краљице Јелене* није навео по коме обреду је ова краљица замонашена. „Побожна Јелена подигла је и фрањевачке манастире испред капија Бара и Котора“ (Јиричек 1952: 265).

Нарочито је занимљиво да су сви објекти у Приморју, чије се подизање са сигурношћу приписује краљици Јелени, били католички, док вести о њој као ктитору православних споменика у овим областима нису нимало сигурне и траже даља испитивања. Могла би се, дакле, изразити претпоставка да је краљица Јелена у Приморју градила искључиво католичке манастире, а да је само у унутрашњости земље помагала и православну цркву зидањем споменика, али ће бити потребно да се до краја објасни и њена улога у поправљању стонских објеката (Суботић 1958: 147).

Војислав Кораћ саопштава да се сматра да је краљица Јелена изградила цркве „Светог Фрања у Дривасту, Светог Михаила у Богдашићима, Светог Николе и Светог Крста у Котору, Свете Марије у Скадру, Светог Николе у Стону, Свете Марије у Улцињу“ (према Загарчанин 2015: 111⁶⁴). Према предању, краљица Јелена је подигла и цркву на Госпођином врху, у Башчи код Рожаја. Такође према предању, подигла је цркву на мјесту гдје је данашњи манастир Рибњак, код Бара. Гојко Суботић, према Андрији Јовићевићу, наводи да „традиција приписује краљици Јелени и пет манастира у Црној Гори (у Лесковцима, Лекићима, Врању, на Горици и Голужби), али о томе не постоје никакве белешке у изворима“ (Суботић 1958: 145⁹⁴). Приписивање манастира на Горици краљици Јелени само је један од примјера замјене Јелене Балшић и краљице Јелене Анжујске у усменом предању.

Забилежено је „мутно усмено предање“ (Кораћ 1970: 178) да су цркву Светог Јована и кулу уз њу у мјесту Раши код Враке подигли краљица Јелена и краљ Милутин. Они су обновили и катедралну цркву Светог Јована у зетском граду Свачу, који је

порушио одред бугарског краља Беле IV. У натпису на овој цркви стоји да је подигнута 1300. године.⁶⁴ У вријеме владавине краљице Јелене Анжујске обновљена је и црква Свете Марије у истом граду. „Вриједи споменути, иако је ван наших граница, и манастир Свете Софије између градића Дањ и Шати, због тога што се у окрњеном натпису спомиње име Уроша, свакако краља Милутина, и што се манастир обиљежавао као зетски: *monasterum sancte Sophie de Zenta*“ (Ћирковић 1970^a: 54). Јелена Анжујска је 1290. године обновила цркву Светих Срђа и Вакха јужно од Скадра.

Младен Загарчанин је археолошки истраживао цркве Зетског поморја и примијетио неподударања археологије и историографје. Каже да је цркве подизане од деветог до једанаестог вијека на овом простору краљица Јелена Анжујска претварала у католичке, иако су прије црквеног расцјепа у једанаестом вијеку оне недјелјиве. Не треба занемарити Загарчаниново скретање пажње на то да се напамет каталичкој црквености приписује укупна активност бенедиктинаца који су најближи учењу Светог Василија Великог. Манастир на Превлаци је првобитно био бенедиктински.⁶⁵ Исти археолог, на основу мозаика који се помиње у археолошком запису са краја деветнаестог вијека, сматра да је базилика Светих Срђа и Вакха могла бити подигнута у шестом вијеку, у оквиру градитељства цара Јустинијана.⁶⁶ Загарчанин наглашава не

⁶⁴ Војислав Кораћ каже: „Становништво из околине Свача сачувало је прилично мутно сјећање које се односи на овај и један такође отучен натпис на западном зиду цркве Св. Марије. По томе сјећању неко лице је дошло из Скадра, можда у првом свјетском рату, и отукло натписе. У колико је податак тачан, разлог за описани поступак морао би бити политичке природе. Ономе ко је отукао натписе могло је сметати то што су у њима поменути, по свој прилици, краљица Јелена или краљ Урош“ (Кораћ 1970: 176⁷⁷). Према легенди, у Свачу је било цркава колико и дана у години.

⁶⁵ Увријежила се пракса да се о бенедиктинцима говори од времена манастира Monte Kasino, без постављања питања како у они раније исповиједали вјеру. Закључак је да су се бенедиктинци захваљујући програму рада католичке цркве крајем једанаестог и почетком дванаестог вијека почели повлачити са Зетског Приморја, а нарочито су се повлачили пред фрањевцима и доминиканцима које је као клир са Запада доводила краљица Јелена Анжујска за католичке цркве. Познато је да се извориштем инквизиције сматра католички ред доминиканаца. Иако су нски инквизитори припадали доминиканцима, међу њима и неки од најозлоглашенијих, проблематична је идеја да је инквизиција потекла од доминиканаца.

⁶⁶ Мјесто Свети Срђ у скадарском крају назив је добило по овом манастиру. А по сиријском граду Росафи у коме је почетком четвртог вијека пострадао Свети Срђ Скадар је називан Росафом, односно Скадарско језеро Росафским (Росафатским) језером. Овај назив језера је и у *Горичком зборнику* (видјети *Горички зборник*, лист 165р). Дио моштију Светих Сергија и Вакха данас се налази у ризници катедрале у Котору:

треба губити из вида да је краљица Јелена Анжујска збрисала трагове византијског сакралног градитељства у Зети, тако што је обликовала цркве према онима на југу Француске и у Италији одакле је доводила градитеље, односно да Монголи у нападу 1242. године нијесу могли уништити све цркве подигнуте од деветог до једанаестог вијека. „Узевши у обзир да су Велики пијесак код Бара, Свети Теодор у Старом граду Бару, барски трихонкос, будванска Света Богородица на рту (Santa Maria in Punta), Подластва, Свети Михаило на Превлаци, Света Марија Колеђета у Котору, Света Неђеља у Бијелој, Свети Петар у Расу, Свети Петар и Павле код Требиња и већи број других заправо средњовјековних објеката XI – XII вијека насталих на остацима касноантичких и рановизантијских творевина, није неразумно претпоставити да је то и са Ратцем, за који имамо и јаке материјалне доказе“ (Загарчанин 2015: 95). Гојко Суботић се позива на документ /Mon. Slav. I, 111/ да је манастир Ратац подигнут најкасније у XI вијеку, односно да ниједна од порушених цркава „у овом манатирском комплексу не потиче из времена краљице Јелене“ (Суботић 1958: 145). Павле Мијовић каже да је и црква Благовјештења, задужбина Јелене Балшић на Бешки подигнута на темељима и остацима цркве из једанаестог вијека (видјети Мијовић 1983: 571).⁶⁷

„При анализи података опажа се да је делатност краљице Јелене била врло жива крајем девете и почетком последње деценије XIII века и из овог времена потиче највећи број њених датираних споменика“ (Суботић 1958: 147). Међу сачуваним повељама манастиру Светог Николе на скадарском острву Врањина је и повеља краљице Јелене Анжујске, сачувана у препису монаха Гаврила из 1721. године. Објавио је, 1879. године, Иван Стјепанович Јастребов, руски конзул у Скадру. Монах Гаврило је врањинске повеље писане до 1469. године преписао на захтјев игумана манастира Врањина Гаврила (Ђурашковића). „Треба нагласити да *Зборника монаха Гаврила*, из којег је

„Ријеткост представља старокршћански стаклени реликвијар (olla cineraria) са моћима сиријских мученика Срђа и Бакха. Вјероватно пренесен у Котор из гласовитог бенедиктинског самостана на Бојани после пада Скадра у турске руке 1479. године“ (Anonim 2015).

⁶⁷ Константин Јиричек назив острва Бешка повезује са латинском ријечју basilica (видјети Јиричек 1901: 51), док Милица Краљ значење топонима Бешка објашњава према географским атрибутима овога острва – „савијено као колевка (бешек)“ (Краљ 2017: 50). Посматрано из даљине, ово острво је лептирастог облика.

Јастребов објавио поменуте повеље, сада нема у ризници Цетињског манастира, нити се зна када је нестао. Био је тамо 1789. године“ (Шекуларац 1987: 54).

На повељи краљице Јелене манастиру Врањина нема датума. Претпоставља се да Стојан Новаковић каже да је ова повеља писана „око 1280“ (Новаковић 1912: 579) на основу времена уручивања поклона краљице Јелене цркви Светог Срђа и Вакха на Бојани, о чему говори нотарска књига у Дубровнику. Божидар Шекуларац сматра да је повеља краљице Јелене манастиру Врањина писана касније, а закључак изводи на основу повеље краља Милутина истом манастиру (која је написана око 1296): „Позивајући се на претходне повеље Светог Саве, краља Владислава и оца Уроша, краљ Милутин не помиње претходну повељу своје мајке, нити њен поклон од 100 перпера од Светог Срђа. Прије би се могло рећи да је ова повеља издата кад и она Ратачком Манастиру кад је краљица боравила на зетском Приморју (око 1304. године)“ (Шекуларац 2011: 70). И краљица Јелена помиње повеље Немањића манастиру Врањина, али не и повељу краља Милутина — што не иде у прилог наведеном закључку Божидара Шекуларца. Поред тога, краљица Јелена је боравила на Приморју за владавине Цара Уроша, као и током владавине њихових синова Драгутина и Милутина. Она је Приморјем владала више од три деценије (од 1276. до 1308. године). Поред наведених владара династије Немањић, своје повеље манастиру Врањина дали су и краљ Стефан Првовенчани, краљ Стефан Дечански и цар Душан.

У повељи манастиру Врањина интитулација Јелене Анжујске је „аз раба Божија Јелена милостију Божијом краљица све српске земље и поморске“. Садржај ове повеље показује исти однос према манастиру Врањина који су према њему имали ранији владари Немањићи, а сви заједно однос какав је успоставио његов оснивач Свети Сава. Краљица Јелена се садржајем своје повеље и начином изражавања ослања на поменуте повеље Немањића. Аренга њене повеље манастиру Врањина подударна је аренги краља Владислава Немањића истом манастиру. У експозицији краљица Јелена Анжујска Немањић говори о Светом Сави, о свом свекру краљу Стефану Првовјенчаном и дјеверу краљу Владиславу, као и о епископу Иларију. И у санкцији повеља краљице Јелене и краља Владислава казано је да ко потвори њихов дар манастиру има за супарника Бога, Богородицу и Светог Николу и да га порази сила Часног крста, само што краљица

Јелена за поменути преступ одређује вишу новчану казну: да прими гњев и наказаније од краља и плати краљу петсто перпера (за разлику од триста перпера, колико је у повељи краља Владислава), ако то учини неко од велике или мале властеле или других владајућих, било да је Србин, Латин, Арбнас или Влах. „Гнев и наказаније' налазимо и у двјема другим повељама краљице Јелене, и то у повељи Дубровнику о држању винограда из 1279. године и у селу Затору код Котора гдје је такође фиксирана глоба од 500 перпера“ (Шекуларац 1987: 69). Краљица манастиру Светог Николе на Врањини даје прилог у људима, затим поклања село Крњице, сто перпера од трга светог Срђа и уљаник на црквеној земљи у селу Крушевици. Божидар Шекуларац истиче правни значај повеље краљице Јелене. Он скреће пажњу на то „да је владар имао своје посједе и на црквеном земљишту које је раније поклонио“ (Шекуларац 1987: 70), односно каже; „Земља, главна материјална основа, није припадала народу, као ни његов рад и производи. Поједини људи су се бавили и пчелством, али уљаник није био њихова својина него је припадао краљици, којих их заједно са уљаником прилаже манастиру“ (Шекуларац 1987: 70).

Повеља краљице Јелене манастиру Врањина, барем према издању Јастребова, је без краљичиног потписа, али је са нословом чији садржај замјењује потпис: „Елена Божию помощию кралица сръбска остави село Крњице и оу ляник · Кр · шевиц · и сто перперь светом · Николи“ (према Јастребов 1879: 222). Божидар Шекуларац каже: „Врло сличан је потпис краљице на повељи Дубровнику из 1267/8. године — Елѣна милостию божиѡвъ кралица все сръбске земле и поморске, што је од посебне важности за податке о њеној политици потпуно независној од краља Уроша. Остале двије дубровачке повеље потписује са 'Елена кралица“ (Шекуларац 1987: 70).⁶⁸ Друга повеља краљице Јелене Дубровчанима је из 1289. године. Писана је на Котражи код Котора и њоме потврђује Дубровчанима

⁶⁸ Видјети Стојановић 1929: 28–29.

држање винограда као што им је потврдио син јој краљ Урош (видјети Стојановић 1929: 29–30). Трећом својом повељом Дубровчанима, из 1304. године, даје разрешницу Николици од рачуна за држање трга (видјети Стојановић 1929: 30–31).

Писмо краљице Јелене Анжујске упућено Дубровчанима 31. августа 1267/1268. године истовремено је и повеља о трговини, којом она штити слободе и права дубровачких трговаца, као и заклетва Дубровачком кнезу, властели и општини. „И ја постављају мој печат на сеј књиже“, каже краљица Јелена. Љубомир Стојановић у напомени уз ово писмо наводи да је писано „уставом на пергаменту“ (Стојановић 1929: 29) и додаје: „Печат од воска обешен. У средини на престолу седи неко лице (сама Јелена?) а околу је натпис Елена кралица блечстива (?) даље се не може прочитати. – Потпис крупним словима и с лигатурама. СС. 27; MS. LXVI“ (Стојановић 1929: 29). На општем плану, није уједначено указивање на природу овога писма краљице Јелене. Једни га називају писмо-заклетва, други заклетва а трећи писмо.

Мирослав М. Поповић каже:

Сачувано је писмо-заклетва краљице Јелене архиепископу Алеарду и кнезу Ивану Старлоту. У њему се заклиње пред дубровачким посланицима, двојицом фрањеваца, Николом и Франчиском. И двојицом властелина, Михолим Бенчулићем и Петром Богданићем, да ће бити пријатељ граду, штитити трговце, чак и без краљеве дозволе; да ће, ако краљ из лошух намера према Дубровнику буде спремао војску и пљачкашке чете, најбрже што може, обавестити град о томе. Оригинал документа чува се у Дубровачком архиву (Поповић 2015: 54).

Наведене Поповићеве ријечи помажу у отклањању разлога за макар и лаичко вишезначно разумијевање следеће реченице Симе Ћирковића, која се односи на краљицу Јелену Анжујску: „Она је чак поред свога сина склопила одвојени уговор са Дубровчанима, у коме је позната клаузула из вазалских заклетви и градских уговора тако стилизована да ће она јавити граду што прије може ако би краљ хтио да зарати против Дубровчана“ (Ћирковић 1970^а: 52). Лингвистички посматрано, на основу

Ћирковићевог излагања би могло остати нејсно да ли су син и мајка у истом периоду потписали званичне уговоре са Дубровчанима или се краљица Јелена о додатној сарадњи изјаснила само полуприватним писмом.⁶⁹

Као што се зна, краљица Јелена Анжујска је владала дијелом српског царства у вријеме владавине сва три поменуто краља. У писму Јелене Анжујске Дубровчанима, упућеном из Брњака, не помиње се име краља. Ако би се прихватило да је писано 31. августа 1267. године (видјети Стојановић 1929: 29) било би јасно да се односи на краља Уроша I Немањића. Драгутин Немањић је свога оца са престола свргао 1282. године. Међутим, у посљедње вријеме се преиспитује датирање овога писма краљице Јелене. Ослонивши се на радове Оливере Кандић и Бранислава Тодића, Мирослав М. Поповић је дао нови осврт на датирање писма-заклетве краљице Јелене дубровачком архиепископу Алеарду, кнезу Ивану Старлоту и општини. „О. Кандић сумња да је Јелена могла да има свој печат и двор у којем је примала стране изасланике (писмо је издато у Брњацима) без знања краља и обећала помоћ Дубровчанима“ (Поповић 2015: 55). Кандић такође сматра да је мало вјероватно да је краљ Урош краљици Јелени уступио владарска права 1268. године, кад је био заробљен од Угара (видјети Поповић 2015: 55), те закључује „да је краљица Јелена наведене привилегије имала тек пошто је добила на управу део краљевства од Драгутина, након што је син свргао оца са престола“ (према Поповић 2015: 55). Наведено писмо-зааклетву Дубровчанима у исти период смјешта и Бранислав Тодић (видјети Поповић 2015: 55). Примјећујемо да се у ово не уклапа могућност цара Уроша да буде пријетња Дубровнику — ако је српском војском управљао краљ Драгутин као нови владар. Писмо-заклетва краљице Јелене

⁶⁹ Трагом наведене реченице, коју Ћирковић изговара без директног упућивања на извор, на први поглед би се могло упитати како изгледају поменути уговори. Поучени методолошком омашком Ивана Божића у приказивању дијела садржаја тестамена Јелене Балшић, гдје каже да је Јелена, жена херцега Стјепана кћерка Јелене Балшић (Божић 1970^b: 190), теоријски бе се могло поставити питање да се у овом случају нешто слично није догодило и Сими Ћирковићу — иако тешко да би ишта могло промаћи његовој пажњи. Упитаност је лингвистичке, а не материјалне природе.

Дубровчанима је свједочанство које је „вишеструко занимљиво, јер различита решења датовања нуде различите путоказе тумачења у ком правцу се кретала политика српске краљице у једном од преломних периода српске историје 13. века“ (Поповић 2015: 58).

Ако је обраћање краљице Јелене Дубровчанима из Брњака писано у вријеме владавине њеног мужа краља Уроша, са становишта живота у пару ипак изненађује то што поред давања слободе дубровачким трговцима, каже дубровачком кнезу Ивану Старлоту да ће га обавијестити најбрже што може ако краљ он одлучи да пошаље војску на Дубровник или ако овом граду науми да учини било какву пакост.⁷⁰ Наведени биографски податак дјелује као онеобичавање, и поред тога што је блискост у обраћању краљице Јелене Дубровчанима опште мјесто. Она у писму-повељи Дубровчанима из 1304. године дописује: „ · ЛЮБОВНОМ · МИ СИН · (М. П.) И К · М · КНЕЗ · Д · БРОВЧКОМ · И · ОИ ѿ ПЦИНЊ “ (према Стојановић 1929: 31).⁷¹

Рекло би се да је однос српске краљице Јелене према Дубровчанима изнад политике. Међутим, не може се казати да је такав и однос Дубровчана према њој. Јавна је тајна да званични Дубровник у општењу са својим сусједима ништа није радио без сопственог интереса. Очевидно је да Дубровчани у вријеме сарадње са краљицом Јеленом Анжујском нијесу имали добре намјере према краљу Урошу I Немањићу. Потписавши се личним именима на пет стубаца, 15. јуна 1253. године, дубровачка властела је са бугарским царем Михаилом Асеном у Дубровнику склопила савез против

⁷⁰ На ово писмо референтан је тренутак психонарације краљице Јелене Анжујске у роману *Доротеа* Стојане Магделинић: „Неки од њих јој, такође, никад нису опростили што је мужа Дубровчанима 'издала' (како је то за њу била ружна реч) [...]. Она ће их, рекла им је, о сваком покушају свога мужа, краља Уроша, и његовим рђавим намерама према њима одмах обавестити“ (Магделинић 2005: 176). Упоредити Магделинић 2005: 176 и Стојановић 1929: 29).

⁷¹ У једном свом писму и Мара Бранковић, кћерка деспота Ђурђа дубровачког кнеза назива пријатељем и братом (видјети Стојановић 1934: 197). И царица Мара је једна од књигољубивих жена средњег вијека. Светлана Томин, пошавши од Р. Ђук, наводи да „Георги Данчев сматра да је чувени преписивач и илуминатор Владислав Граматик, на захтев царице Маре [Бранковић], у Језеву сачинио препис Шестоднева 1474–77. године“ (Томин 2007: 64).

рашког краља.⁷² Са друге стране, они су имали разлога за забринутост зато што краљ Урош није скривао амбицију да освоји Дубровник. У *Дипломатичком зборнику* Тадије Смичикласа стоји да је краљ Урош I напао Дубровник у јулу 1275. године. „Повод рату било је спорно погранично земљиште, а међу осталим узроцима био је и тај што је Дубровник примао бегунце из Урошеве државе, као и несугласице Уроша и Млечана“ (Поповић 2015: 54). У августу 1275. године склопљен је мир између краља Уроша I и Дубровчана, након што су се Дубровчани „откупили данком“ (Ћирковић 1994^б: 348). То је дмитровски доходак, у висини од двије хиљаде перпера, који су Дубровчани краљу Урошу I први пут исплатили 1268. године (видјети Поповић 2015: 54). Премда се сматра мирољубивим владарем (а и у документима је мало података о његовом ратовању), овај „рат са Дубровником је посљедња позната политичка акција краља Уроша I“ (Ћирковић 1994^а: 3⁷³56).

Мирослав М. Поповић каже да постоји могућност да је краљица Јелена „поново испољила своје неслагање са мужевљевом политиком и 1276, стајући на страну сина и угарског краља, који су победили Уроша код Гацка. Драгутин је постао краљ, а мајка је добила на управу део српске земље“ (Поповић 2015: 56). Исти аутор сматра да је посебно „занимљива њена сарадња са Римокатоличком црквом, која се огледа у преписци са папама, помагању фрањевачког реда у Приморју, и њеној активној улози у преговорима око преласка Србије у римокатоличанство (у више наврата: 1291, 1303,

⁷² Уговор Дубровчана и цара Михаила Асена заузима седам страница Стојановићевог зборника *Старе српске повеље и писма* (видјети Стојановић 1934: 206–212). Константин Јиричек приказује сажетак овога уговора: „Дубровчани се обавезаше да ће са својим лађама напасти на српске приморске градове а освојена места предати цару; Бугари им за ту услугу, поред великих трговачких повластица, обећаше да ће им границу згодно регулисати и признати њихове црквене претензије на Приморју“ (Јиричек 1952: 179). На овом мјесту Јиричек фуснотом даје до знања да је ово „најдужи јужнослов. Акт из XIII в.“ (Јиричек 1952: 179⁹⁰), и наставља: „Бугарска и куманска војска продре дубоко у Србију, те опустоши на Лиму манастир св. Петра код Белог Поља /Споменик 3,8/. По свој прилици да је ова провала и утицала на тадашњег архиепископа Арсенија I, да премести архиепископску столицу јужно од Жиче у Пећ“ (Јиричек 1952: 179). Димитрије Богдановић подсећа на то да је косовско-метохијски регион, ограђен планинама и кланцима, „и нарочито безбедно подручје. То је и главни разлог за пресељење Жиче у Пећ: за смештање главних дворова српске династије; за подизање главних гробних цркава династије и архиепископије“ (Богдановић 1997^а: 187).

⁷³ „Касније ће и сам папа 1291. Ставити државу краља Драгутина и краљицу и њене земље под заштиту папске курије“ (Поповић 2015: 57).

1306. и 1308. године, од којих су ови последњи и најзначајнији“ (Поповић 2015: 53–54). Након расцјепа у хришћанској цркви првобитно није било трења између њеног источног и западног дијела какво је донијело ново вријеме. Познато је да је први краљ међу Немањићима, Првовенчани, крунисан од Рима, иако је његов брат Свети Сава први архиепископ Српске православне цркве.⁷⁴ „Србија је почетком XIII вијека успијевала да премости јаз између Грка и Латина чувајући обред и обичаје источне цркве и прихватајући у исто вријеме папску врховну власт“ (Ћирковић 1970^a: 19). „Имена српских кнезова 9. стољећа већма су латинског него грчког подријетла“ (Šufflay 1991: 74), каже Милан Шуфлај и додаје да су сви дукљански кнезови били „одани папи“ (Šufflay 1991: 74), односно: „Око г. 1113., пет километара далеко од римске вароши Дукље, у Рибници, није било других попова него латинских; они су крстили оснивача српске државе Немању“ (Šufflay 1991: 75).⁷⁵

„Римска црква, док је политички третирала краљицу Хелену у истом плану са Византијским царством и са српским Краљем, у вјерском погледу сматрала ју је продуженом руком католичке цркве у ортодоксној сфери Балкана. Не без разлога, 17. новембра 1303. године, папа Бенедикт XI прогласио је да Хелену и њену владавину ставља под заштиту Католичке цркве“ (Džufi 2012: 232–233). Папа шаље исповиједника краљици Јелени Анжујској, католикињи која је поштовала православље и замонашила се у манастиру Светог Николе у Скадру.

Барски надбискуп Марин Заре (1301–1307), варошки патрициј и пријашњи дворски капелан српске краљице Јелене, који је био родом из Францеске, био је у великој милости код краља Уроша II. Њему је папинска столица (1303) напосе повјерила да смењује управитеље католичких парохија у српској краљевини и да

⁷⁴ Фердо Шишић у својој књизи *Летопис попа Дукљанина* (Шишић 1928) наводи „текст из Томе архиђакона о крунисању српског краља Стефана Првовјенчаног од легата папе Хонорија III., г. 2017.“ (према Мошин 1950: 31).

⁷⁵ „Срби су примили хришћанство између 867. и 874, десетак година после Бугара (864), најпре у додиру са свештеницима латинске цркве у приморским градовима под врховном влашћу византијског цара, а потом са словенским мисионарима из Доње Паноније, ученицима Константина и Методија“ (Богдановић 1994^a: 212).

проведе реформе међу недисциплинованим клером „Арабана, Пилота, Хунавије, Драча, Котора, Свача, Скадра и Дриваста и у неким другим мјестима под влашћу грчког цара Андроника и српског краља Уроша, његова брата Стјепана и предраге у Криту кћерке српске краљице Јелене“ (Šufflay 1991: 79).⁷⁶

Пелумб Џуфи указује на писмо папе Николе IV од 20. марта 1291. године као доказ да је краљица Јелена Анжујска прихватила његов задатак да бугарског краља наговори да пређе у римокатоличанство (видјети Džufi 2012: 232).

Гојко Суботић саопштава да није сачувано писмо краљице Јелене и барског архиепископа барској столици, у коме су подаци о избору епископа дијецезе Сапи (видјети Суботић 1958: 146). „Из одговора папе [Николе IV, 1291. године] на ово писмо види се да је барски архиепископ одбио да благослови избор неког свештеника Петра за епископа који су извршили клирици Сапе док не добије дозволу од папе. Папа се сада радо одазива жељи Јелене и барског архиепископа, само тражи да се одреди *persona catholica uđenea* и, разуме се, *apostolice sedi devota*, као и да се све канонски обави“ (Суботић 1958: 146). Претпоставља се да су архиепископ барски и краљица Јелена поменутих несачуваним писмом тражили одобрење за оснивање нове епископске столице.

У осврту на поријекло краљице Јелене Константин Јиричек каже:

Тамно је њено порекло. Данило пише да је била францускога порекла (отъ рода фружъска) од царске или краљевске лозе, ћерка славних и богатих родитеља који су је удали за српскога краља. Нису празне речи када се ова краљица, као и њена сестра, у повељама Карла I и II Анжуганца назива рођаком (*consanguinea nostra carissima, cognata nostra, affinis nostra carissima*), исто онако као што су, на пр., и Туси (*de Tosiaco*) у Латинском царству били „*cousins*“ краља францускога. Новије комбинације, које су покушале да српску краљицу доведу у генеалогску

⁷⁶ Цар Душан прилаже манастиру Светих Архангела у Доњем Пилоте, својој задужбини, кућу у Скадру „коју је некад купила краљица Јелена“ (Ђирковић 1970^a: 77). „Два сељака из села Никита у Пилоту имала су годишње давати том манастиру 6000 свилених буба“ (Šufflay 1991: 76).

везу са француским краљевима или са кућом Куртне (Courtenay), латинских царева у Цариграду, немају документоване подлоге. Могло би се помишљати на многу француску владајућу господу у Грчкој, која беше пореклом највише из шампање и Бургундије (Јиричек 1952: 181–182).

Краљица Јелена Анжујска је прва жена која је код Срба проглашена светом. Поводом њене канонизације, која је била 1317. године (три година након њеног упокојења), архиепископ Данило II је написао *Житије краљице Јелене*. Љиљана Јухас-Георгиевска у вези са тим каже: „Прва и основна особеност житија је у томе што је то прво дело посвећено жени у српској литератури. Женски ликови у претходној књижевној традицији малобројни су, мада има примера да им се даје значајна улога у јунаковом животу — на пример у Теодосијевом *Житију Петра Коришког*“ (Јухас-Георгиевска 1994: 12).⁷⁷ Пошавши од Милоша Благојевића, Светлана Томин саопштава: „Хиландарски монаси су у послењим деценијама четрнаестог и првим деценијама петнаестог века, одржавали годишњи помен краљици Јелени Анжујској, царици Јелени и кнегињи Милице“ (Томин 2011^б: 99) као владаркама ктиторкама Хиландара. Према *Житију краљице Јелене* које је написао архиепископ Данило II, краљица Јелена Анжујска се замонашила око 1280. године, а упокојила се 1314. године. Почива у цркви Благовјештења у мјесту Градац у Ибарској Клисури, својој задужбини. Двор у Брњацима, на Косову, у коме је боравила краљица Јелена Анжујска налази у рушевинама, као и двори Балшића у Годињу гдје су се након пада тврђаве Дриваст у рату Зете са Млещима склонили Јелена Балшић и Балша III Балшић. Манастир Градац на Ибру који је подигла и у коме почива краљица Јелена Анжујска данас је женски манастир. Својом спољашњошћу је манастир готике, а његова унутрашњост је у византијском духу. То је у сагласју са природом понашања српске краљице Јелене Анжујске. „Каљичину харизму већ смо поменули, што није довољно да се објасни тако снажна и непресушна енергија традиције која Јелену доживљава као живућу безвремену

⁷⁷ „Српска црква слави ове светитељке: Анастасију (Ану) 22. јуна, Јелену Дечанску 21. маја, кнегињу Милицу 19. јула (истог дана се прославља и Стефан Лазаревић), Ангелину Бранковић 30. јула и 10. децембра, Јелисавету (кнегињу Штиљановић) 4. октобра и Јелену Анжујску 30. октобра“ (Краљ 2017: 34). Примјећујемо да је прослављање свих њих у топлијем дијелу календарске године.

душу. Као краљицу или светицу помињу је све до наших дана сви, без изузетка, православни и римокатолици, чини се подједнако као у вријеме њеног живота када је у име Христово градила и обнављала храмове и манастире у Зетском поморју“ (Загарчанин 2015: 111).

Јелена Балшић се са Светом Јеленом Анжујском у контексту сличности не пореди само својом дјелатношћу на простору Зете. Новак Мандић Студо говорећи о Јелени Балшић у *земљи званој Гацко* каже: „Сва њена дјелатност била је усмјерена на опште народно добро, као и њене претходнице Јелене Анжујске и није била опијена славом владања“ (Мандић Студо 1995: 373). У односу на вријеме владавине српске краљице Јелене Анжујске, кнегиња Јелена Балшић се у Зети нашла у другачијим духовним околностима. Милан Шуфлај даје до знања да од деветог вијека постоји клица разлика у хришћаској цркви. До тринаестог вијека у Зети су постојали јаки „аперцептивни моменти за обје цркве“ (Šufflay 1991: 78). Након анжујске окупације Драча (1272) римска курија је започела офанзиву за покатоличење „и за успоставу раскинутог ланца бискупија уз јадранску и јонску обалу“ (Šufflay 1991: 78). Исти аутор наглашава да су јадрански католички насип пробили Свети Сава и светогорски монаси (видјети Šufflay 1991: 75). „Крајем XIV вијека зетско становништво је поларизовано на политичкој и конфесионалној основи. У то вријеме долази и до унутрашњих борби за власт у Зети између Црнојевића, који су се тада појавили на политичком попришту и Балшића као владајуће династије“ (Jovović I. 2012: 160–161). У таквим околностима је живјела Јелена Балшић. У односу на Јелену Анжујску, поготово у вријеме живота у Хуму, Јелена Балшић се налазила у другачијим и духовним и личним околностима. И то је учинило да се животи ове двије Јелене, и поред свих додира, видно разликују. Путева има колико и људи.

Међу средњовјековним женама словенске писмености са подручја данашње Црне Горе је и кнегиња Десислава, жена дукљанског кнеза Михаила. Сачуван је препис повеље кнегиње Десиславе Дубровнику из 1189. године, међутим у њој нема књижевних вриједности. Ова повеља са налази у Хисторијском архиву Дубровника. Кнегиња Десислава је владала Дукљом након смрти свога мужа кнеза Михаила. Она је посљедњи дукљански владар. У повељи Дубровчанима коју је написала након пада

Дукље, кад се преселила у Дубровник, каже: „Ја кнегиња Десислава, великог кнеза Михаила жена будући безбиједна, од своје воље отпуштам свој галијун и сагизеју [врсте бродова] укупној општини дубровачкој одређујући да, док будем остала у граду иста дријева, буду у моме имању, али у служби општине Дубровчана идући бродови, а што се буде догодило од њих, који би се послѣје могли изгубити, одређујем да ми општина даде сто перпера, а сада када ја оставим Дубровник или се вратим, исти ће бродови ходити као моје имање. А кад бродови буду стати у Дубровнику, или изагњију, или се што му драго њима догоди, како се казало, биће на штету саме општине дубровачке, ако узмогну сто речених перпера мени платити“ (према Шекуларац 1987: 27–28). Међу женама дукљанских владара са Дубровником је повезана и краљица Маргарита, жена дукљанског краља Војислава (стрица Светог Јована Владимира). Претпоставља се да је она у Дубровнику „зидала једну цркву“ (Томин 2011^б: 107).

Јелену Балшић, Свету Јелену Анжујску и кнегињу Десиславу поред тога што су међу ријетко писменим женама средњег вијека повезује и то што су након смрти својих мужева владале на истом географском простору. Не може се без резерве макар и у књижевном дјелу, прихватити тврдња Тариног романа *Месечева роса* о устоличењу Јелене Балшић за зетску владарку као нечувеној ствари: „Где се од давнина жена морала уклонити мушкој глави с пута, десила се једна тако нечувена ствар. Жена је устоличена за владара и оружјем одмах кренула да брани право малих на слободу, живот и част. Сретно или несретно, како било, тек, решила је, без борбе неће се покорити“ (Тара 2007: 160). На простору данашње Црне Горе видјели смо да су владале и краљица Јелена Анжујска и Десислава, да не помињемо краљицу Теуту, иако нијесу ратовале. Колико је нама познато, тим простором након Јелене Балшић није владала ниједна жена.

У књижевности постоје трагови и о дукљанској краљици Јаквинти.⁷⁸ „Почетком V па до XII века у Дубровнику, код Ј. Лукаревића, а потом у Зборнику пословица,

⁷⁸ „Краљица Јаквинта је била супруга краља Бодина, сина дукљанског краља Михаила, који је владао Дукљом између 1082. и 1108. Историја казује да су 'везе Срба са Апулијом, довеле дотле, да је Аргириц, угледан грађанин из Барија, а у времену пропасти византијске власти у Италији вођа норманске странке у граду, посетио лично краља Михаила и своју кћер удао за Бодина (октобар 1080)' (Јиречек 2006: 136) (Булат 2016: 129).

вероватно почетком XVIII века, забележена [је] пословица: 'Веруј се (чувај се), Јаквинта је'. Односи се на краљицу Јаквину, која је умрла после 1118, и сведочи о утицају лектире Дукљаниновог дела“ (Ређеп 2013: 88). Поред краљице Јаквинте, жена дукљанског краља Бодина у *Љетопису попа Дукљанина* Непознатог Баранина је више женских епизодних ликова дукљанског периода, а Јаквинта је литерарни знак и у драмама Јована Суботића, као и у пјесмама „Порука мајци Горки“ и „Порука и опорука“ Јеврема Брковића (видјети Вркović 1993: 90, 92), као и у поеми „Шупљи кнез“ Будимира Дубака (Дубак 2008). Дрaме Јована Суботића под називом *Бодин* и *Краљица Јакинта* у основи своје радње имају деструктивну трансформацију краљице Јаквинте (у његовим драмама Јакинте), „која је несумњиво својом демонском природом обележила српску драму деветнаестог века“ (Булат 2016: 13). Сам Јован Суботић у лику краљице Јакинте у свом дјелу види неке од особина Шекспировог Ричарда III (према Булат 2016: 138).⁷⁹ У поменутом дјелу Будимира Дубака, уз осврт на тврдњу Ане Комнине да је дукљански кнез Бодин „био ратоборан / и пун подлости“ (Дубак 2008: 25), бива казано да је провео „и сав живот ропски / са свирепом љубом Јаквинтом“ (Дубак 2008: 25).⁸⁰

Пјесме Јеврема Брковића прећуткују свирепост краљице Јаквинте, а у „Писми од Радослава и Бодина“ у *Разговору угодном народа словинскога* Андрије Качића Миошића она је далеко од демонског. Јакинта (Јаквинта) у овој пјесми писмом моли Бодиновог стрица краља Радослава да из грчког ропства избави свога братанића а њеног мужа Бодина, кога „цесар не да на откупе“ (Каџић Миоџић 1946: 27). Након узалудног обраћања краља Радослава цесару у Цариграду да ослободи Бодина, у пјесми „несрићнога краља булгарскога“ (Каџић Миоџић 1946: 28), дите Тратомире се прерушава у калуђера и ослобађа га на начин уобичајен у усменој епици.

„Весели се мало и велико,
а највеће краљу Радославе

⁷⁹ И поред демонизације краљице Јакинте, у Суботићевој драми „Бодин“ издвојен је дјечји поглед њеног сина Ђорђа, који каже да од ње 'боље мајке нема (Суботић 1868: 204)' (према Булат 2016: 132).

⁸⁰ Помињање Ане Комнине у овом случају је засновано на стварности. Ова византијска принцеза говори о краљу Бодину, што наводи и Снежана Булат, према: Ана Комнина, Б. Крекић у: Византијски извори за историју народа Југославије. Том III, стр. 367–395 (видјети Булат 2016: 129).

и Јакинта, љуба Бодинова,
која бише скоро доведена“ (Каџић Mioџић 1946: 29).

Истраживање Снежане Булат о драмском виђењу жене владара до средине двадесетог вијека, засновано на корпусу од око сто драмских дјела, довело је и до следећег закључка:

„Сагледана је позиција жена из дукљанског краљевства и у многобројним драмама је уочен опречан однос у структурирању њихових ликова. С једне стране стоји одана животна сапутница и истинска хероина, Косара, док с друге стране драмски писци доводе Јаквинту и до ивице пакла. Јаквинта, жена краља Бодина, најподеснији је пример за тип жене која је носилац зле коби, крвожедна осветница и оличење најмрачнијих особина“ (Булат 2016: 11).

Дукљанско-зетски материк-круг писмености затварамо указивањем на духовно и просвјетитељско дјеловање Косаре, жене дукљанског кнеза Владимира а кћерке бугарског цара Самуила која се упокојила као монахиња Теодора. Она је уз манастир Пречиста Крајинска у Крајини, недалеко од Скадарског језера отворила школу за дјевојке. Према житију Светог Јована Владимира непознатог Зећанина, чији је сажетак сачуван тако што је ушао у састав *Љетописа попа Дукљанина*, Косара је сахрањена у Богородичиној цркви код Остроса, у Крајини поред ногу свога мужа Владимира — сматрајући себе недостојном да почива упоредо са њим.⁸¹ Манастир Шин Ђон код Елбасана Карло Топија је подигао у славу Светог Јована Владимира, који је себи као гробно мјесто изабрао манастир Пречиста Крајинска у Крајини одакле су му мошти

⁸¹ У литератури је већ саопштено да је ово знак присутан још у раном хришћанству. Још средином V вијека цар Авим је сахрањен код гроба мученика Јовијана крај његових ногу“ (Ковачевић 1967^б: 422). У бугарштици „Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Обилић на Косову“ (Богишић, 1) Милош Обиловић захтијева да буде сахрањен поред ногу кнеза Лазара: „Како сам га ја л'јепо за живота свеђ дворιο / нека њега ја дворим и у матери, црној земљи“ (Богишић 2003: 10). У епитафу војводе Миотоша из петнаестог вијека стоји да је војвода сахрањен „своме господину Влатку Влађевићу кон ногу“ (према Диздар 1971: 210). Исти војвода је оставио надгробни натпис о Влатку Влађевићу, казавши и да он „не мољаше ниједног чловјека, господина“ (према Диздар 1971: 209). А о себи каже: „А ини никор от мене не би мртав — / нех га убити“ (према Диздар 1971: 210). Из наведеног се види свијест обојице о универзалним људским вриједностима. Јован Ковачевић каже да је овакав начин сахрањевиња израз покорности (видјети Ковачевић 1967^б: 422), а у ствари је израз оданости — зато што покорност долази из страха.

премјештене у Елбасан. Црква Свете Марије у Крајини помиње се у *Љетопису попа Дукљанина* као гробно мјесто кнеза Петрислава, оца Светог Јована Владимира.⁸² Нијесу остали писани трагови Косаре, потоње Теодоре али је њена укупна активност писменост вишег смисла.

Потребно је нагласити да нема јасне слике о дукљанској писмености, па самим том ни писмености дукљанских жена. Уосталом, мало је примарних историјских извора о Дукљанској култури и историји уопште. То до чега се на том плану може доспјети махом дјелује као пипање по мраку: наратив историчара на ту тему највише се ослања на дјело Константина Порфирогенита *Спис о народима (De administrando imperio)* из десетог вијека и *Љетопис попа Дукљанина* непознатог Баранина, чије је датирање недовршено и који је књижевно а не историографско дјело. Однос према историји у *Љетопису попа Дукљанина* прихватамо као и однос према историји у *Троношком родослову* Константина Студеничког, на примјер. Иако насловљена као летопис, књига о Дукљи непознатог Баранина такође је родослов. Као таква је књижевно дјело. Дјело граничне књижевности, али књижевно.

На зетском духовном простору Јелени Балшић претходи Света Јелена Анжујска, а објема култ Светог Јована Владимира. „Овај култ ће неколико вијекова послије Никона и Јелене оставити трага на Синају као узвратни дар Зетске Свете Горе Светој Земљи /Георгије Острогорски, *Синајска икона светог Јована Владимира*, у књизи *Византија и Словени*, Просвета, Београд, 1970, стр. 159–169/, из чега само можемо

⁸² „Од Румије, главни гроб се наставља у истом правцу, ближе скадарском језеру, према којему се стрмо спушта већи број тераса, оставивши за насеобине малу површину земље, која се назива Крајина“ (Ровински 1993: 51). Милан Шуфлај објашњава настанак топонима Крајина: „Линија римских утврда текла је од Бара, односно Леша уз Дрин и уз некадашњу римску цесту (која је у средњем вијеку носила име 'via de Zenta') на Призрен. Још под крај 11. вијека била је ова бинзатинска граница у свим кланцима и пријелазима утврђена грабама, засјекама или дрвеним или зиданим торњевима. Из овога мјеста потиче име 'Крајина' (алб. 'Краја'), којим су Срби називали крај уз обалу Скадарског блата између Бојане и црмничке долине“ (Šufflay 1991: 8). Славко Мијушковић тврди да „нема доказа да се прије 1417. године јавило име Крајина“ (Мијушковић 1967: 78), односно да се у вријеме дукљанског кнеза Владимира мјесто са Богородичином црквом у којој је сахрањен његов отац Петрислав звало Прапратна. Назив Крајина се помиње 1417. године у повељи Балше Ђурађевића Балшића манастиру Богородице у Остросу, која се чува у Цетињском манастиру.

претпоставити његово поштовање на Скадарском језеру“ (Јован, 2003: 26). „У формуларима типичним за кнезове грчке вјероисповијести (Šufflay 1991: 78) помиње се Карло Топија у кодексу српског превода Ђорђа Хамартола, који „је дао из темеља обновити цркву ортодоксног манастира св. Јована Владимира (Шин Ђон код Елбасана“ (Šufflay 1991: 78) – „још данданас види се над вратима манастирске цркве грб Тхопија: окруњен лав како члови, под њим у косу пољу анжувински љерови“ (Šufflay 1991: 80). У Крајини се налази мјесто Владимир. Сачуван је и Косарин бунар из 1001. године (видјети Лековић sine anno: 48). Породица Андравић из Микулића код Бара чува крст Светог Јована Владимира за којим се сваког Тројчиндана ходочасти на планину Румију изнад Бара, на чијем врху се налази црква Свете Тројице. Око овог празника у црквеном календару креће се и 4. јун, дан Светог Јована Владимира. Да нема апсолутне случајности потврђује и то што је јерусалимски патријарх Теофил 2016. године освештао храм Светог Јована Владимира у Бару – на хиљадугодишњицу блажене кончине овога светог, у чији је спомен и славу Бога подигнут. Недавно је на највисочијем мјесту на скадарском острву Бешка, на коме почива Јелена Балшић, подигнут крст Светог Јована Владимира, који стоји над свим у простору и времену овога краја. Крст Светог Јована Владимира који је изнад географије и историје. Бугарска књижевница Ангелина Илиева своја дјела објављује под псеудонимом Йоан Владимир, а у пјесми Слободана Калезића „Зећанин из Крајине“ која има шест строфа једна строфа се састоји од стиха који гласи: „Владимирове очи пуне љубави“ (Калезић 1988: 138).⁸³

⁸³ Поводом десет вјекова од кончине Светог Јована Владимира, цетињска издавачка кућа „Светигора“ објавила је девет томова књига о Светом Јовану Владимиру чији су уредници Јован Маркуш и Васиљ Јововић. Али још увијек нема монографске студије о Светом Јовану Владимиру у историографији и књижевности. Драма Лазара Лазаревића *Владимир и Косара*, објављена у Будиму 1892. године, први је драмски текст на у тему љубави принцезе Косаре и кнеза Јована Владимира. Мање је познато да је словеначки писац Лука Светац на темељу предања створио дјело „Владимир и Косара“.⁸³ Сажетак житија Владимира и Косаре непознатог Зећанина који је ушао у *Љетопис попа Дукљанина* инспирација и низу других аутора књижевних дјела. Мноштво легенди из скадарског краја о Светом Јовану Владимиру Милован Витезовић је укључио у ткиво свога романа *Света љубав* (Витезовић 2013), уз чији наслов стоји: „Роман о љубави светог кнеза Владимира и принцезе Теодоре Косаре“. У једној од њих, након смрти у Преспи, Јован Владимир ноћу креће у своје отаџбину као коњаник „који у једној руци држи крст, а у

1.3. Post scriptum

Јелена Балшић је са различитих тачки гледишта виђена и у књижевности и у историографској литератури. На овом мјесту ћемо навести примјере на два ставова о њој у историографској литератури. Прво наводимо неафирмативне исказе о Јелени Балшић:

1. „Слављена из сентименталних и политичких разлога, Јелена Балшић је приказивана као китњаста пауница, а све се више открива као обична кокош“ (Rotković 2012: 209).

2. „Увела [је] у непотребне ратове са Венецијом, само зато да би своме брату Стефану Лазаревићу и његовом насљеднику Ђурђу Бранковићу прокрчила пут до мора“ (Rotković 2012: 209).

3. „Довела је у пропаст Зету њенога мужа и њенога сина Балше III“ (Rotković 2012: 202).

4. „Заступала [је] само оне принципе и традиције које је посисала с мајчиним млијеком“ (Jelčić 2010: 280).

5. „Она [Јелена Балшић] је толико фаворизовала православље да је изазвала према себи мржњу катиличког сановништва, посебно у приморским градовима“ (Živković 1989: 369–370).

6. „Она [Јелене Балшић] је толико фаворизовала православље да је изазвала према себи анимозитет католичког становништва, посебно у градским срединама“ (Jovović I. 2012: 161).

другој своју главу“ (Витезовић 2013: 138). Житије „Владимира и Косаре“ из *Љетописа попа Дукљанина* сажето је у дистих пјесме „Владимир и Косара“ Јеврема Брковића: „И ништа народу дукљанском не оставише у аманет / До само љубав своју и два имена прастара“ (Брковић 1969: 23). Оно је генотекст пјесмама „Непознати Баранин“ и „Зећанин из Крајине“ Слободана Калезића, из циклуса „Лелујави ликови, (II дио)“, у збирци пјесама „Свјетлила“ (Калезић 1988).

7. „Треба напоменути да су се Сандаљ и Јелена виђали у Дубровнику, али онда кад је Сандаљ тек био ожењен а Ђурђе II жив“ (Јелчић 2010: 337).

8. „Ако привлачност те жене [Јелене Балшић], која је била обдарена и плодношћу и бистрином, није успјела да измири Сандаља и Ђурђа II, онда то није успјела ни дубровачка мисија у Богородици Ратачкој“ (Јелчић 2010: 243).

9. „Али ако Балша III није могао да се супротстави претензијама свога такмаца [Сандаља Хранића Косаче], у томе је успјела његова мајка, која је нашла начина да наговори Сандаља да оћера своју жену а да вјенча њу“ (Јелчић 2004: 336).

10. „Оће да је прогласе светом, а раздрла је више мужева но гаћа“ (изјава Војислава П. Никчевића).⁸⁴

И на основу прелиминарног истраживања бива јасно да се не може потврдити истинитост наведених исказа, изузев, донекле, да је Јелена Балшић прецијенила реалне могућности Зете прије објављивања рата Венецији, 1405. године, у покушају да поврати Скадар, Свети Срђ и Дриваст, односно да је — иако владарка — више интересовања показивала за православне него за римокатоличке цркве. Притом се ово друго да разумјети тиме што су од стране млетачке власти римокатоличке цркве тада штићене а православне угрожаване. Млетачка Република је након смрти Балше Ђурађевића Балшића чак сматрала да Зета њој припада — „зато што је након смрти Балше III спонтано повратила Дриваст, Улцињ и Бар“ (Јелчић 2010: 399). У тумачењу живота и

⁸⁴ Ова изјава је до нас дошла из друге руке. Казано нам је да је у једном од Никчевићевих објављених радова. Иако смо се интересовали за све што је повезано са Јеленом Балшић, у овом случају се нијесмо покренули. Било је прилике да да овога аутора и лочно питамо гдје је то објавио, али нам се то није чинило смисленим. Кад смо почели писати овај рад он више није био међу живима. Покушаји да текст пронађемо остали су без успјеха. Иако свјесни методолошког ограничења, ову смо изјаву укључили рада броја — након што нијесмо успјели да пронађемо десети негативни исказ о Јелени Балшић који се барем дијелом не би подударио са већ наведенима. Ионако је исказ под редним бројем 6 безмало копија исказа под редним бројем 5.

дјела Јелене Балшић није без покрића то што је о њој саопштено неупоредиво више афирмативних исказа. И то у примарним изворима. Истина, међу афирмативним исказима о њој има и оних који је идеализују, и као такви су једнако ненаучни. Зато ћемо на овом мјесту навести сано оне афирмативне исказе о Јелени Балшић који имају покриће у стварности:

1. „Мудра и племенита“ (Дубровчани, према Спремић 2004: 86).
2. „Изузетна по енергији и памети, била је то и по интелигенцији“ (Кашанин 1975: 442).
3. „Жена изузетне обдарености, укуса и чврстине, по много чему слична свом брату Стефану“ (Божић 1970^а: 86).
4. „Послије смрти Ђурђа II. (1403) његова удова Лена, кћи српскога кнеза Лазара, и син јој Балша III. започеше непомирљиву борбу проти Млечанима за баштину своје обитељи“ (Šufflay 1991: 40).
5. „Као главни савјетник сину, више година је учествовала с њим у борби за обнову старе моћи Балшића“ (Божић 1970^а: 86).
6. „Она [Јелена Балшић], посљедњи велики изданак немањићког предања, у кључним годинама је схватила да се ваља припремати за неко друго вријеме и засновати опстанак свога народа на најдубљем његовом темељу“ (Јован 2001^б: 159).
7. „Централна личност и *spiritus movens* читавог покрета [исихазма у Зети] била је Јелена Балшић“ (Поповић 2011: 123).
8. „Јелена Балшић показује да су дворови зетских господара и властеле, у раздобљу када држава умире, у окриљу цивилизације која је, такође, на умору, претворили процес умирања у љепоту сазнања да није изневјерена историја сопствене цивилизације, ни хришћанство као вјера“ (Никчевић 1996^а: 68).

9. „[Јелена Балшић] дубоко уверена да већ самим тим што служи Богу, Логосу, да тиме учествује као 'садејственик' (синергос), у великој мистерији спасења којом је Бог обавио живот“ (Богдановић 1997^a: 74–75).

10. „Житије Јелене Балшић показује да је ова изузетна жена и владарка припадала многим тадашњим српским областима, те да је од њих усвојила најбоље што су те области имале, дајући им истодобно велики део свога бића“ (Грковић 1995: 196).

Чак и кад би истина била на средини, како то каже Јонескоова *Ђелава пјевачица* (видјети Ionesco 1981: 19), не би могла угрозити Јелену Балшић као личносно биће. У вези са свим наведеним исказима, као и онима које ћемо тек наводити, на кретање Јелена Балшић кроз стварност може се упутити и ријечима Сергеја Сергејевича Аверинцева, саопштеним о византијској књижевности: „Упркос свим супротностима, штавише баш кроз супротности, испољава одређену логику. Призор који она представља може да привлачи и може да одбија, али није безначајан“ (Аверинцев 1982: 262).

Јелена Балшић у књижевним дјелима није виђена као биће негативног значења, изузев што је извјесна резервисаност према њој исказана у роману „Костадин Балшић“ Милана Шуфлаја (Šufflay 1920).

2. У ПОТРАЗИ ЗА БИОГРАФИЈОМ ЈЕЛЕНЕ БАЛШИЋ

2.1. Балшићи као предисторија наратива о Јелени Балшић

Историчарима је поријекло Балшића остало непрозирно. Сима Ћирковић обавјештава да се Балшићи у историјским изворима први пут јављају у повељи цара Уроша Дубровнику о мирењу Котора и Дубровника, издатој 1362. године (видјети Ћирковић 1970^б: 15). Поједни аутори на основу корјена ријечи која обиљежава њихово презиме закључују да су Балшићи романског поријекла. Повезују их и са крљицом Јеленом Анжујском и француском породицом Бо. „Историчар Тристен пише да је један од Балшића дошао из Напуља у Зету, у периоду од 1266. до 1300. на двор своје рођаке Јелене, супруге краља Уроша II“ (Лучић 2014: 35).

Први помен презимена *Балшић* је у акту краљице Јелене Анжујске из 1304. године, у коме се наводи име Мата Балшића из Бара. Не зна се да ли је он у сродству по тијелу са породицом из које су владари Балшићи, као што се не зна ни да ли је у од истих Балшића Радул Балшић, који се помиње 24. новембра 1378. године у VIII нотарској књизи Хисторијског архива у Дубровнику а који је, према запису у тој књизи, Јанку Димтровићу посудио петнаест перпера након што му је овај заложо половину своје лађе (према Vогојевић-Gлушчевић 2002: 135, 141). Из морачком мјеста Прекобрђе је породица Баошић, а из Подврха код Бијелог Поља породица Балшић. Остаје донекле нејасан статус презимена Балшић уз име Хусеина Башића и једног од његових стричева (обојице из Плава) у једном отвореном писму Шефкета Крцића из Плава, објављеном 2004. године у *Црногорском књижевном листу* (видјети Прелевић 2004).⁸⁵ Трагом

⁸⁵ Поменуто писмо преузео је *Forum CDM.me*, а један његов дио гласи: „Уз речено, користим прилику да Ти презентирам неке веома важне чињенице, које сам својевремено спознао од завичајног пјесника Јупа Тајбина да је Усо Балшић [мисли се на Хусеина Башића], као предсједник Општине пропјевао, на начин што је у једном џепу носио документацију свог стрица Бећа Башића (1913–1944) пјесника, првоборца и антифашисте, а у другом џепу другог стрица Балше Балшића (1880–1928, раније познатог као Мула-Хајро Башић). Преко првог се додворавао комунистима и Црногорцима, а преко другог четницима и великосрбима“ (Krcić 2004). Наведене ријечи тешко да могу водити закључку да и у Плаву постоји породица Балшић. С обзиром на изливање жучи током читавог писма, презиме Балшић би у њему могло

имена Јелене Балшић, 2017. године смо на Списку ученика Основне школе „Вук Караџић“ у Краљеву пронашли име Јелена Балшић.⁸⁶

Историчари су углавном сагласни у томе да је могуће да су Балшићи поријеклом словенизирани Власи. Према Ђурђици Петровић, „под означањем Власи подразумевају се, опет у начелу, предсловенско становништво Балкана, делимично романизована илирска племена, а понекад и словенске и албанске заједнице које су се придруживале Власима и задобијале влашки статус“ (Петровић 1999: 229). Иста ауторка указује на то да у Дубровачком архиву постоје подаци о влашким кнезовима – племићима, „па и о крупној властели, као што су били Косаче, Балшићи, Црнојевићи, чији су 'сиромашни рођаци' подсећали на њихово порекло“ (Петровић 1999: 254). Милан Шуфлај у историографској студији *Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку)* каже: „Балшићи су румуњског или влашког подријетла, слове као

бити у улози покушаја доказивања кризе идентитета Хусеина и Мула-Хајра Башића. Даље говорење о томе не би било у функцији нашег рада.

⁸⁶ На Балшиће упућују још неки антропоними, и нарочито топоними. Једно село у околини Скадра звало се Balsch. *Балшин град* је брдо у селу Понари у близини Ријеке Црнојевића, а *Баошина вода* је мјесто на Суторману, као и мјесто на простору између Никшића и Острога. *Баошићи* су мјесто у близини Херцег Новог. На Цетињу је *Балшин пазар*, у градовима Подгорица и у Крушевац по једна улица је названа *Улица Балшића*. Однедавно је у Подгорици и *Улица Јелене Балшић*, у насељу Забјело од кога води магистрални пут према Зети. Очувана је кула Балшића у Улцињу – резиденција Ђурађа II Страцимировића Балшића, а у фази пропадања су *двори Балшића* у Годинињу код Скадарског језера. Поред неких међу досад наведеним топонимима, у раду „Црнојевићи, Балшићи и Петровићи у топонимији Црне Горе“ Вукића Пулевића и Новице Самарџића (Pulević, Samardžić 2012), који се ослања на ранију литературу, наводе се и: *Балшића долац*, *Башино село*, *Башина продо*, *Балшино око*, *Балшини гребени*, *Балшића до*, *Балшића лазине*, *Баљешина локва*, *Баљешин гвозд*, *Баљешин до*, *Башин убо*, *Баошије*“ (Pulević, Samardžić 2010: 349–351). Неки од наведених примјера свакако се односе на владаре Балшиће, али се не може искључити могућност да је још понеко ко се могао звати Балша своје име посудио неком од тих локалитета. Но, то је тема за додатно ономастичко истраживање која излази из оквира овога рада. Павле Ровински поред зетских топонима упућује и на неке топониме са подручја Сјеверне Албаније који су значењски повезани са Балшићима (видјети Ровински 1993: 526). Милан Шуфлај међу презименима скадарског катастра из 1416. године наводи и презиме *Болса* (видјети Šufflay 1991: 91). Ленка Блехова-Челебић из тестаментa Домце, удовице Матеја Сарана од 16. јуна 1332. године, из Которског архива (МС II, 23), наводи дојиљу именом Балша (видјети Блехова-Челебић 1999: 299). Међутим, не може се тврдити да је ова дојиља из Котора, ако се зна да су дојиље довођене и из других средина, понекад и као робиње, а службени записи не остављају податке из њиховог приватног живота. У сваком случају, име Балша оставило је траг на простору данашње Црне Горе, нарочито средњовјековне Зете а прије свега Зете у данашњем значењу тога појма.

Арбанаси, воде српску канцеларију и сматрају се баштиницима српског царства“ (Šufflay 1991: 104). На том фону је и закључак Симе Ћирковића да је највјероватније да су Балшићи словенизирани Власи који су вољом цара Душана Немањића, за заслуге у ратовима, добили посјед у Зети (видјети Ћирковић 1970^б: 7).⁸⁷

У *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише (Љубиша 1949) стоји да су Балшићи из зетског села Хум. Вук Дојчевић, након што сопштава да „има у зетскоме пољу једно село, зову га Хум“ (Љубиша 1949: 199), додаје да се сељани хумски диче „што се у њих родио Балша Зећанин, а Душан им допустио с више милости да могу слободно наметати пуку данке и порезе, побирати их и њему предавати. Такве голе господштине као у Хумцима нема ни у Млецима!“ (Љубиша 1949: 200). Иако је у поменутом Љубишином дјелу хипотетички приповједач, односно иако ово долази из усмености, није немогуће.⁸⁸ Тим прије што је казано и ово: „Минуло хиљаду година на сред крста /Кад на ваги мјерник се обустави на сред X/, да су се Срби угнијездили за жупана Вукана на југу, пошто су сатрли аламанине из бијела свијета /Зар Аваре?/, пак се три брата станила на овој земљи и ограда у Хумцу становник, цркву и воденицу, а притисла сво зетско поље и над њим добила проњарство. Од њих три ево јутрос дишу триста убојника, који нијесу ниучем гори од осталијех Срба“ (Љубиша 1949: 201–202).⁸⁹ Ђорђе Борозан — без указивања на везу наведеног предања са жупаном

⁸⁷ Живко Андријашевић се осврће на публикацију *Српске династије* Андрије Веселиновића и Радоша Љујића у којој „кажу да су Балшићи највјероватније 'славизирани Власи'. На основу чега би се њихова држава могла сматрати српском, а ови 'славизирани Власи' — Србима, аутори подробније не објашњавају“ (Andrijašević 2012: 59). Али ни Андријашевић подробније не објашњава сопствени противстав. Живку Андријашевићу, претпостављамо, није могло остати непознато да наведеним ријечима Веселиновића и Љујића претходи историјска студија о Србима и Арбанасима Милана Шуфлаја, објављена 1925. године (видјети Šufflay 1991: 104), на чијем трагу је и закључак Симе Ћирковића у вези са поријеклом Балшића као словенизираних Влаха (видјети Ћирковић 1970^б: 7). На Шуфлајеву студију „Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем веку)“ референтан је његов историјски роман *Костадин Балшић* (Šufflay 1920) у коме такође пише: „Балшићи су влашког, румуњског подријетла, вриједи као Арбанаси, држе канцеларију српску и сматрају се баштиницима Душанова царства“ (Šufflay 1920: 16).

⁸⁸ Вук Дојчевић је смјештен у вријеме Ивана и Ђурђа Црнојевића, међутим на њиховом двору није постојао нико под тим именом као историјска личност.

⁸⁹ Хум (Хумци) је мјесто у Доњој Зети, на које се мисли и у Петровићевој драми *Балканска царица* — у стиховима „с ону страну хумског блата“ (Петровић 1996: 241) и „воде хумске попит чашу“ (Петровић 1996: 249).

Вуканом — каже да се према једном предању, у Љубишиним *Причањима Вука Дојчевића* сељани хумски диче што се у Зети „родио Балша Зећанин“ (Vogozan 2017: 140).⁹⁰ Сљедеће поглавље овога рада, између осталог, показаће да нема ништа што би могло доказати да је родоначелник владарске династије Балшић рођен у Зети. Ово не укида парадокс којим усмено предање понакад бива поузданије од историографије, зато што има живу везу са историјом. Као што се види, историчност и усмено предање су и у поменутој Љубишиној сагласни у томе да је почетак владавине Балшића повезан са владавином Немањића у Зети.

Један број историографских радова, не нудећи аргументе, Балшићима приписује свијест о дукљанском државном наслеђу. Ипак, примарни историографски извори показују да то представља *пророковање уназад*. Балшићи су се називали „просто, господом или 'зетски жупани'“. Нису се, при том, позивали ни на дукљанску владарску традицију“ (Калић 2001: 21). „То су скоројевићи из круга малих ратника, који гдјекад у једној јединој особи згушћују процес генерација. На читавом подручју бившег српског царства ничу овакви типови. Најбољи примјер за то је краљ Вукашин и његов брат Угљеша“ (Šufflay 1991: 103), појашњава Милан Шуфлај. А Пелумб Џуфи каже: „Балшићи су типични продукт њихове земље. Ондашњи документи описују их као фуриозне и грубе. [...] Међу њима се може обухватити дивља освета према њиховим противницима, па макар ови били и свештеници, или падање у крвну освету са првацима њихових противника, какав је био случај са Хотима“ (Džufi 2012: 235).

На основу тога што је могуће пратити, а још ако је родоначелник династије само сиромашни зетски племић — што, како ћемо убрзо видјети, Мавро Орбин тврди а историчари не поричу — само собом је јасно да није било услова за изражавање свијести Балшића о дукљанском наслеђу. Међутим, примјетно је да се у једном броју историографских и других радова аутора који су се у данашњој Црној Гори пробудили на начин новог политичког друштва, у функцији потреба тога друштва, покушава

⁹⁰ Да у Љубишиним *Причањима Вука Дојчевића* има предања која нијесу референтна на историјску стварност објашњава Ново Вуковић кроз своју књигу *Приповиједање као опсесија* (Вуковић 1980).

наметнути свијест да су Балшићи обновили дукљанску државу.⁹¹ Да је то историјски утемељено, свакако би било примијећено од идеолошки непоткупљивих историчара какав је, на примјер, Милан Шуфлај. Пелумб Џуфи почетак аутономије Зете не везује за владавину Балшића него за владавину краљице Јелене Анжујске: „За вријеме њене владавине, Зета је добила изглед једне под-царевине (*vice-regnum*) са видљивом аутономијом у односу са Рашком“ (Džufi 2012: 231). Не помињући Дукљу, Драгоје Живковић говорећи о Балшићима каже: „Родоначелник нове великашке породице био је управо личност која је те латентне енергије окупљала у правцу утирања пута ка враћању државности и независности“ (Živković 1989: 256). Но, примарни историографски извори воде закључку да ове ријечи представљају пророковање уназад, да употријебимо израз Јакоба Буркхарта.

Знаковито дјелује податак да у писаним траговима зетских владара Балшића нема ниједног помена дукљанске државности. Владимир Ћоровић запажа да су босанска, херцеговачка и зетска држава „настале као географске политичке јединице, са извесним сепаратистичким склоностима, вођене тежњама да развијају своје уже локалне и покрајинске интересе. Никад и ни у једном часу оне нису успеле да добију карактер правих националних држава“ (Ћоровић 1940: 606). Тек су синови родоначелника Балше загосподарли простором који се може сматрати државом. „Трећа генерација већ је у пропадању. Након смрти Балше II. (1835) не држе више ни Драча, ни Авлоне, ни Берата. Турци, па онда и Млечани (1396) добивају Скадар. У четвртој генерацији гасне (1421) та зетска обитељ“ (Šufflay 1991: 104). Јосип Јелчић, говорећи о зетским владарима Балшићима, каже: „Ко је до Ћурђа II Балшића знао за неку сталну резиденцију Зете? Зна се да су се стално селили, па ако нијесу били у ратноме логору, требало их је тражити у некоме манастиру“ (Јелчић 2010: 167). И још нешто: ако би се и претпоставило да су се за државу борили Балшићи, за шта су се против Балшића борили Црнојевићи?

Владаре династије Балшић својима сматрају и Албанци, који презиме Балшић изговарају као Балшај. Као што и Константина Балшића, сина Ћурађа I Балшића

⁹¹ Видјети, на примјер, Andrijašević 2006: 21 и даље, Šekularac 2011: 8, Čilikov 2012: 7.

ословљавају зотни *Коста* (што ће рећи господин Коста). Балшиће Албанцима сматра и Јосип Јелчић кад каже: „Дакле, судбина је Которана што су били између Албанаца и Словена, и тада им није пријетила опасност од Албанца Ђурђа II Страцимирова него од српскоправославнога Радича Црнојевића“ (Јелчић 2010: 227).⁹² У сазнању смо да се у Музеју у Скадру посјетиоцима саопштава да су Балшићи албанска династија. Пелумб Џуфи, позавши се на Станислава Хафнера, као доказ да су Балшићи албански господари нуди житија која су написали Григорије Цамблак и Константин Филозоф, иако то нијесу историјски извори него књижевна дјела (видјети Džufi 2012: 239).⁹³ Третман историјског извора поготово не могу имати домишљања попут оних о поријеклу Балшића у тексту „Дворске тајне“ Дејана Лучића (Лучић 2014).

На овом мјесту је потребно истаћи да су у средњем вијеку повремено замјењивани антропони етничког и географског карактера (видјети Džufi 2012: 228). Само што се Пелумб Џуфи на ово не позива и кад Балшиће покушава приказати као

⁹² „Остаје отворено питање да ли су Риђани као Матаруге, Бурмази, Зуровци (Ђуровићи), Пилатовци у Старој Херцеговини или Малоншићи, Бјелопавлићи, Пипери, Кучи и друге групе у Зети, односно Црној Гори, имали 'натрухе албанске крви'“ (Петровић 1999: 232). „Натруха албанске крви“ синатагма је историјске студије Милана Шуфлаја (Šufflay 1991: 50), коју Ђурђица Петровић наводи приликом довођења имена појединих племена у Црној Гори у везу са Албанцима и Румунима. Али, Милан Шуфлај такође каже да су језички знакови на овим просторима који су у парадигми са албанским такође могли доћи из заједничке им прадомовине: „Да ли је снена слика о Црвеној Хрватској имала утјецаја на постанак имена древне жупе Црмница и сусједног краја Кучева, а посредно и на постанак племенског имена Кучи (арб. кук 'црвен'), или су пак имена поменутих жупа служила као подражај за изрођење древних успомена из прадомовине, то није ласно одлучити. Ну да између обојега постоји реална веза, о том нема двојбе“ (видјети Šufflay 1991: 91). Молан Шуфлај претходно саопштава да је повезано казивање Порфиригенита и попа Дукљанина: „И језгра и свеза састоје се поглавито у муклом сјећању досељених Хрвата и Срба на своју некадашњу сјеверну постојбину“ (Šufflay 1991: 90–91). Шуфлај наглашава: „Као што је српско народно име у 'словенском' медију испрва било везано на размјерно мали териториј између Пиве, Таре и горње Дрине, тако је и хрватско име имало свој најснажнији центар између Зрмање и Цетине“ (Šufflay 1991: 89). Ове области нијесу физички удаљене. Херцеговина се у вријеме владавине херцега Стјепана својом државном границом додиривала са Цетином, којом је владао Петар Таловац. Да би заузео његову баштину, херцег Стјепан Косача је покушао да се ожени Таловчевом удовицом (видјети фусноту 19 испод одреднице *Стјепан Косача* у *Енциклопедији Југославије*). „Херцегови посланици који су у октобру [1475. године] дошли у Млетке говорили су само о дозволи коју је султан дао њиховом господару да посједне земље хрватско-далматинског бана. Зету нијесу помињали“ (Божић 1970^б: 283). А те године су „Турци из Горње Зете крстарили“ (Божић 1970^б: 283) посједима које су у Зети заузели Млеци.

⁹³ Однос Станислава Хафнера према житијима изучио је Франк Кемпфер (видјети Кемпфер 1969: 29 и даље).

албанске господаре. Додуше, позвавши се на рад Т. Попе „Натписи у црквама у Албанији“, Џуфи каже и ово: „У *Главничком епитафу* (из 1373) Ђерђ [што ће рећи Ђурађ I Балшић] и Балша II оцјењују се као 'високи господари Србије, Романије и читаве Албаније', без обзира што су, другачије од српских краљева, они у то вријеме господарили само Зетом и једним дијелом Албаније до Валоне и Берата“ (Džufi 2012: 241). Џуфи се позива на Николу Јоргу кад каже да се 1410. године Ђурђе, старјешина племена Ђураши (касније названог Црнојевићи) и његов брат Алекса називају „'албанци“ (Džufi 2012: 223³²). Грегор Чермошник у кодиколошком опису „Уговора Јелене и Балше са Млещима од 27. окт. 1409“, који се налази у Млетачком архиву у Венецији, наводи: „У десном горњем углу унела је нека рука XVI века реч 'Albania“ (Чермошник 1940: 128). У истом смислу разумијевамо и то што Константин Филозоф у *Животу деспота Стефана Лазаревића* Филозофа (Филозоф 2004) каже да је Јелена, сестра деспота Стефана Лазаревића удата за арбанашког господара и да су имали сина Балшу (видјети Филозоф 2004: 280). Јован Стефановић Балевић са Пелевог Бријега у Братоножићима у свом раду „Црна Гора“, из 1757. године, који је пронашао „црногорски историчар Мирко Драговић у петроградском архиву и објавио га у својој расправи „Митрополит црногорски Василије“ (Мартиновић и други 1966: 125), за себе каже да је „албано-црногорац из Братоножића“ (према Шекуларац 2010^a: 24).

Милан Шуфлај даје до знања да се комбинација Србо-бугаро-албано-влах појављује још 1400. године у *Јанинској хроници* (видјети Šufflay 1991: 57). Кроз историографску литературу то се објашњава помјерањем етничкох циклона. Милан Шуфлај саопштава: „Кад се сруши Душаново царство, нови одломци српски на далеком југу, у Тесалији и на југу Македоније, заједно са сесилним словенским пучанством, понекад називаним по бугарском државном имену, улазе у тромбу Серб-албанито-бугаро-влах“ (Šufflay 1991: 64).⁹⁴ Васа Чубриловић истиче да су турска харања око

⁹⁴ Хумско становништво почело се кретати према југу у вријеме цара Душана. „Војвода Младен, отац себастократора Бранка у Охриду, био је негда заповједник у околини Дубровника. Његов унук ћесар Гргур подиже (1361) на источној обали Охридског језера (данас манастир Заум) цркву посвећену 'Богородици Захумској'. У тим крајевима имаде сада (1379) племића из херцеговачког Невесиња и Љубомира“ (Šufflay 1991: 64). Становништво села Каменице на подручју племена Туза „у 14. вијеку било је врло шарено: половица састојала се од придошлица из села Момуше крај Призрена“ (Šufflay 1991: 50).

Скадарског језера и ратови Балшића и Венеције ишли на руку доласку Албанаца у зетске крајеве (видјети Чубриловић 1963: 318). И Сима Ћирковић тврди да су колоније Албанаца у Скадару и Бару учиниле да се крајем четрнаестог вијека све више посеже за појмом Албанија за крајеве у некад државном и духовном центру Зете (према Јововић I. 2012: 163). Иван Јововић парафразира дио Павићевог рада „Бока Которска у талијанским географским приручницима“ (Рајић 2012) кад каже да се

ово преименовање везује за долазак Венеције на простор некадашње балшићке Зете. Она је за наведено подручје користила административни назив Млетачка Албанија, који је првобитно обухватао територију од Драча до Дубровника. Каснија турска разграничења сужавају појам Млетачке Албаније на приобални појас од Паштровића до Котора. Према виђењу старих млетачких картографа гранична линија између словенског и албанског етноса била је на ријечи Дрим, што не искључује одређену присутност оба етноса изван наведене линије разграничења (Јововић I. 2012: 163).

Историографска литература оскудијева у изворима за праћење Зете времена Балшића. Мавро Орбин каже: „Балша о којем ћемо сада говорити беше веома сиромашан зетски властелин и за живота цара Стефана држао је само једно село“ (Орбин 1968: 63). Потом је „држао град Скадар, који су му предали неки од његових бранилаца, а затим освоји сву Зету до Котора. После тога кренуо је на освајање Горње

И ово каже Милан Шуфлај: „У 17. вијеку започима у овим крајевима нов циклон. И опет га завитлали арбанаски пастири, сада већ мухамеданске вјероисповијести, према центруму Балкана, а онда према Македонији. Од времена турске окупације повлачи се српско пучанство све већма према сјеверу, док напокон г. 1690. не услиједи велико пресељење у Угарску. У стару домају Срба улазе Арбанаси преко Опоља, Љуме, уз Бијели Дрим на Косово, па све до Новог Пазара и Ниша. Пећ, гдје је неко 600 година постојало главно сијело српске цркве, постао је, као Ђакова и Гусиње, неком врстом арбанаске градске републике, у којој је поради ратничког и разбојничког пучанства било теже доћи него до града Ниниве“ (Šufflay 1991: 66).

О тешком притиску Албанаца на Македонију у осамнаестом вијеку, о помјерањима становништва изазваним српским устанцима против Турака почетком деветнаестог вијека, као и српско-турским ратом 1876–1878. године и великим европским ратом, а и о томе шта *лежи у кољенима богова*, како би казао Хомер, видјети у Šufflay 1991: 66–67.

Зете, коју је држао Ђураш Илијић и његови рођаци“ (Орбин 1968: 64). Исти аутор саопштава да су Балшићи поубијали и позатварали Илијиће и Дукађине и своју власт проширили више служећи се „лукавством и преварама него силом оружја“ (Орбин 1968: 64).⁹⁵ На наведене Орбиново ријечи Иван Божић одговара: „Орбиново причање, које се свакако, ослања на неки извор XV вијека, не може се контролисати јер нам нису познате појединости из развоја Зете у ово доба, али у томе казивању нема ничега што би звучало невјероватно“ (Ћирковић 1970^б: 7). Завладали су „потчињавањем локалне властеле и искоришћавањем њених снага за даљу експанзију“ (Ћирковић 1970^а: 18). „Још године 1369. немају браћа [Балшићи] свој печатник, већ тек заједнички“ (Šufflay 1991: 107).⁹⁶

Балшићи нијесу увијек владали читавом Зетом. Дубровчани су сачували информацију о Жарку Мркшићу као једном од првих њених господара, „коме поријекло и ранију каријеру не познајемо“ (Ћирковић 1970^б: 5). Према млетачким изворима он је *барон* [обласни господар] *рашког краља, који господари у крајевима Зете, Бојане и тамошњег Приморја* (према Ћирковић 1970^б: 5). Жарко Мркшић је 1357. године примљен у млетачко грађанство, упркос свим споровима са Венецијом због исказивања самовоље.⁹⁷ Поред тога што је властелин Душана Немањића о њему је мало шта друго познато. У повељи цара Уроша Дубровчанима (око 1358. године) о давању гаранције о слободи дубровачких трговаца казано је и да ће им Жарко седмоструко надокнадити то што им је отео, односно да ће на трг Свети Срђ послати властеличића Вукшу који ће се старати за обезбјеђивање услова за поштовање наведене повеље и дубровачке трговце чувати „од сваке забаве и од Жарка“ (видјети Стојановић 1929: 98). „Тргови зетски' и град Улцињ били су у власти царице Јелене“ (Ћирковић 1970^б: 5). Она након смрти цара Душана „нити приста уза сина нити уз девера Симеона, него себи

⁹⁵ Раде Михаљчић закључује: „Старог војсковођу Ђураша Илијића вероватно су ликвидирали Балшићи“ (Михаљчић 1994^а: 589).

⁹⁶ На печатима Балшиних синова Страцимира, Ђурађа I и Балше II „види се вучја глава с искеченим зубима; легенда је ћирилска“ (Šufflay 1991: 107).

⁹⁷ Мимо владара, млетачко грађанство добијали су и они који су својом активнушћу задужили Млетачку Републику. Бартоломеј, грађанин Улциња је 1374. године добио млетачко држављанство, на петнаест година, за (Борозан 1999: 136).

одвоји многе градове, окружи се доста знатном силом и поче владати сама за се, те нити кога нападе нити кога помагаше“ (Ћирковић 1970^б: 4).⁹⁸ На присуство царице Јелене Немањић у Зети цар Урош подсјећа Дубровчане: „Знате ви како јест дал родитељ, царства ми господин светопочивши цар матери царства ми госпођи царици тргове зетске“ (према Ћирковић 1970^а: 75).⁹⁹ Будву је држао властелин Површко, и након признања власти Балшића, „дјеловао у највећој мјери самостално“ (Ћирковић 1970^б: 7). „Треба нагласити и да је тај Површко, с времена на вријеме, титулисан и као 'господар Зете', колико је био важан Дубровчанима“ (Јелчић 2010: 51). Док су Балшића владали у Доњој Зети, Горњом Зетом је управљао Ђураш Илијић, челник српског цара. Сима Ћирковић каже: „За овога Ђураша Илијића се у старијој литератури везују Црнојевићи, без икаквог доказа“ (видјети Ћирковић 1970^а: 67¹). Јованка Калић, међутим, мисли да Ђурашевићи воде поријекло баш од њега (видјети Калић 2001: 184).

Након смрти Балше, родоначелника владарске династије Балшића његови синови Страцимир, Ђурађ I и Балша II заједно су владали Зетом и сјеверном Албанијом са градовима Скадром, Љешом и Дривастом. Ако је вјеровати Мавру Орбину, „од Балшиних синова Страцимир је био и по доброты и по верности бољи од других. Ђурађ је био мудар, веома оштроуман и вешт у оружју. Балша је био добричина и врстан коњаник, али није био велике памети“ (Орбин 1968: 63–64). Након њих власт у Зети, по сениоратском праву [по коме при институцији заједничке владавине браће, након смрти посљедњег брата, власт преузима најстарији син најстаријег брата], припала је Ђурађу, сину Страцимира Балшића.¹⁰⁰ Током владавине Ђурађа Страцимировића сужен је

⁹⁸ Симеон Немањић је полубрат Душана Немањића, син Стефана Дечанског и његове прве жене Марије Палеолог: „Сигурно се зна само то да је Симеон, доцније цар у Тесалији, био син Маријин“ (Ласкарис 1997: 88).

⁹⁹ Цар Душан Немањић је 1346. године свом полубрату Симеону (сину Стефана Дечанског и његове друге жене Марије Палеолог) додијелио намјесништво у Епиру. Деспот Симеон Немањић се након смрти цара Душана прогласио царем и покушао да преотме царство цару Урошу, због чега је међу њима дошло до обрачуна. Цар Урош га је победио у бици код Скадра, 1358. године. Симеон Немањић 1359. године „ствара самостално царство Палеолога-Немањића у Епиру и Тесалији, *Влахији*, са седиштем у *Трикали*“ (Маринковић 1996: 281).

¹⁰⁰ Овај начин наслеђивања власти карактеристичан је за кнежевине. У вези са тим, Павле Аполонович Ровински каже: „Слично је нашем кнежевском систему наслеђивања“ (Ровински 1993: 341), при чему израз нашем значи руском.

простор којим су владали Страцимир Балшић и његова браћа. „Балшиће су окружавала два моћна обласна господара, жупан Никола Алтомановић и Карло Топија, што значи да је и краткотрајно удаљавање из Зете могли значити ризик“ (Михаљчић 1994^a: 598). Успон и растакање друштвене моћи Балшића у најкраћем објашњава Сима Ћирковић: „Откако је држава Балшића постала веома пространа и састављена од разнородних дијелова територија у Приморју и унутрашњости, смањиле су се могућности ефикасне контроле и одржавања јаке власти. Као и њене претходнице, држава Балшића је на свом врхунцу насила у себи клицу распадања“ (Божић 1970^a: 33). За владавину Ђурађа II Страцимировић Балшић то је био велики изазов. Он је власт преузео након смрти Балше II Балшића, који је погинуо 1385. године у бици са Турцима на Војуши код Берата на Саурском пољу, на југу Албаније. Аднан Пепић, позвавши се на İsmaila Nakki Uzunçarşılı, саопштава да је до сукоба са Турцима код Берата дошло тако „што је господар Драча Топија потражио помоћ Османлија након што је његов град заузео Балша II“ (Репić 2009: 316¹).¹⁰¹

Подстакнути римским папом Бонифацијем IX, Браћа Балшићи су у два наврата водили борбу са албанским кнезом Карлом Топијом. Било је то у вријеме ривалства у римокатоличкој цркви између римског папе Бонифација IX и авињонског антипапе Климента VII, обојице изабраних 1378. године. Петар Рокаи је скептичан према тврдњи Ивана Божића да је Карло Топија, као незаконити потомак Анжујаца по женској линији, из родбинских разлога подржавао папу у Авињону.¹⁰² То заснива на супротстављању Ладислава Напуљског, који је са Анжујцима у ближем сродству него Карло Топија а подржао је римског папу (видјети Рокаи 1999: 53). Петар Рокаи, сад већ ослонивши се на Ивана Божића, додаје да је Млетачка Република за папу признавала Бонифација IX, „али је исто тако била у добрим односима са 'шизматиком' Ђорђем Топијом, чекајући да га наследи. С друге стране, она је била у исто време у сукобу са Балшићима, међу њима не у последњем реду са Ђурђем II Страцимировићем“ (Рокаи 1999: 54). Овај аутор такође скреће пажњу на Јовићево разумијевање садржаја писма које је римски

¹⁰¹ У повељи Дубровчанима од 24. априла 1385. године Балша II себе назива дуком драчким (Miklosich 2006: 202).

¹⁰² Видјети и Божић 1970^a: 57

папа 13. априла 1391. године упутио Ђурђу II Страцимировићу Балшићу: „Он га је тим писмом позвао у борбу против 'шизматика', подразумевајући под њима присталице протупапе, конкретно Топије. [...] Јовић је ово схватио као прихватање католичанства“ (Рокаи 1999: 52).¹⁰³ Са римокатоличког становишта појам шизма се односи на расколништво, што Петар Рокаи у овом случају тумачи као појам који се односи на католике присталице авињонског папе.

Заузимање Улциња у борби браће Балшића са Карлом Топијом, 1386. године, једино је што је познато о резултатима њиховог сукоба. Званична комуникација Балшића и Топије била је непредвидива. Како саопштава Сима Ћирковић, браћа Балшићи и Карло Топија су ратовали два пута: први пут 1364. године, кад је Ђурађ I Балшић био заробљен, а 1366. ослобођен посредством дубровчког посланика Мата Будичића и, други пут, 1368. године, након чега су их Дубровчани измирили (видјети Ћирковић 1970^б: 19 и даље). Браћа Балшићи су у међувремену ратовали и са Котором, „и то несрећно“ (Ћирковић 1970^б: 19). Кад је Твртко I себе прогласио краљем Босне и организовао устанак становништва Требиња, Конавала и Драчевице против Балшића, те тако заузео ове територије, Ђурађ I Балшић и Карло Топија су га напали са стране Оногшта (видјети Ровински 1993: 295–296). Постоји хипотеза да се након другог измирења са Балшићима, 1368. године, Карло Топија оженио Војсавом, сестром браће Балшића.¹⁰⁴

Ђорђе Сп. Радојичић изражава резерву према могућности да је кћерка родоначелника Балше удата за Карла Топију зато што би, у том случају, њихова кћерка Јелена била удата за свога брата од ујака Костадина Балшића, сина Ђурађа I Балшића (који се њоме оженио након што је њеном претходном мужу Марку Барбадигу преузео Кроју) (видјети Радојичић 1974: 16). Милан Шуфлај говори о Војсави као о кћерки Карла Топије и жени албанског кнеза Сака Дукађина. Такође говори о њеној сестри, а не кћерки, Јелени као о жени Марка Барбадига, млетачког намјесника у Кроји која се преудала за Костадина Балшића. „Удовицу Кур Исакову, а кћерку арбанаског принчица

¹⁰³ Папску посланицу Ђурађу Страцимировићу Балшићу видјети у Nikčević 1991: 202.

¹⁰⁴ Јосип Јелчић каже да се кћерка Балше, родоначелника династије зове Катарина (видјети Jelčić 2010: 44), што је утицај Мавра Орбина који у *Краљевству Словена* каже да је њено име Каталина (видјети Орбин 1968: 67).

Карла Тхопије, Војсаву, издржавали су једно вријеме грађани драчки, Млетачка влада купила јој је затим (1398) кућу у вароши за 60 дуката. Та је кућа по смрти Војсаве прешла (1406) у посјед српских деспота Бранковића. Мајка Војсавина била је наиме сестра Вука Бранковића“ (Šufflay 1991: 19). Примјећујемо да са наведеним ријечима Милана Шуфлаја није усаглашен исказ Васиља Јововића: „Ђорђе Топија (умро 1392.) био је ожењен Теодором (Војиславом), кћерком српског севастократора Бранка Младеновића, а сестром Вука Бранковића“ (Јововић V. 2012: 270). Теодора, сестра Вука Бранковића је жена Ђорђа. Родослови у радовима Ивана Божића и Ђорђа Борозана наводе да је Јелисанта (Јелисавета), кћерка Ђурађа I Балшића удата за Карла Топију (видјети Божић 1970^a: 51, Borozan 2015: 149). За разлику од Милана Шуфлаја, поменути наведени родослови не кажу да Јелена, кћерка Карла Топије има сестру.

Балшићи власт у Зети нијесу наслиједили нити им је она додијељена са више инстанце. Они су постепено освајали просторне микројелине и уједињавали их, било да су то остваривали насиљем или уз помоћ удадбено-женидбених веза. „Постављање владавине Балшића у Зети остварило се као чин подјеле и непријатељства са наслједницима Стефана Душана 1368. године“ (Džufi 2012: 234). Те године су преотели дио територије Карла Топије. Исте године цар Урош је Ђурађа I Балшића назвао својим одметником (видјети Ћирковић 1970^b: 27). Али је зато Ђурађ I Балшић већ наредне године постао **п р и м е т н и к о м** Млетачке Републике. Браћу Балшиће Венеција је прихватила у своје грађанство 1369. године, након што су годину раније примљени у грађанство Дубровника. Био је то увод за њихов улазак у католичанство, што се десило 29. јануара 1369. године. Ако се сагледа историјска позадина кретања владара Балшића између православља и католичанства тешко да оно може бити само питање вјере.

Чим су браћа Мрњавчевићи погинули од Турака у бици на Марици, Балшићима се указала прилика за лов у мутном на простору којим је владао Вукашин Мрњавчевић. „Иако их није у корену сасекла, битка на Марици значила је крај превласти куће Мрњавчевића. Штавише, нови српски краљ, немоћни сведок деобе државе оца Вукашина и стрица Угљеше, морао је да призна, не зна се тачно када, врховну власт турског султана. Средиште поновног стварања јаче државне творевине помера се стога

на север, у исходиште државе Немањића“ (Михаљчић 1994: 602). „Ђурађ Балшић је од свог бившег савезника приграбио град Призрен још у току 1371. Тада се непријатељство између Балшића и Николе Алтомановића пренијело из Приморја у области у унутрашњости“ (Ђирковић 1970^б: 29). Балшићи су након Маричке битке Марку Мрњавчевићу одузели и Костур, иако овим градом нијесу дуго владали (видјети Лазаревић 1935: 13). А након безуспјешног напада Ђурађа I Балшића да освоји Котор, 1367. године, браћа Балшићи су „склопили савез са српским краљем Вукашином“ (Јововић 2009: 219).

Двојица од тројице браће Балшића који су заједнички владали Зетом ожењени су кћеркама Вукашина Мрњавчевића. Међутим, Ђурађ I Балшић је своју прву жену Оливеру, кћерку Вукашина Мрњавчевића отпустио чим је њен отац погинуо. Након тога се оженио Теодором, удовицом Жарка Мркшића а кћерком источномакедонског великаша Константина Дејановића (чија је друга кћерка Јелена жена византијског цара Манојла Палеолога).¹⁰⁵ Тако је Ђурађ I Балшић завладао и дјеловима Албаније који су били под влашћу Мркше Жарковића. Ђурађ I Балшић је „под својом влашћу имао више земље него некадашњи дукљански краљеви и знатан дио права која су имали Немањићи“ (Ђирковић 1970^б: 33). Поред освајања, и Балшин син Балша II је дио власти стекао женидбом — Комнином, кћерком „деспота бератског“ (Јиричек 1952: 315).¹⁰⁶ Трећи брат Страцимир Балшић ожењен је Милицом, кћерком Вукашина Мрњавчевића. А о женидби њиховог сина Ђурађа Срацимировића, који је преузео власт у Зети након браће Балшића Јосип Јелчић, пошавши од Љубића, каже: „Почео је, дакле, да се сматра

¹⁰⁵ Ова ситуација из приватности Балшића која је измјештена у друштвену равн поновила се кад је Балша III Ђурађевић Балшић отпустио своју прву жену Мару, кћерку арбанашког властелина Никите Топије чим је њеног оца утамничио Теодор Мусаки, и оженио се Бољом, кћерком дањског господара Које Закарије коме је након своје женидбе дао да управља Будвом.

¹⁰⁶ Мавро Орбин каже да је Комнинин отац београдски деспот (видјети Орбин 1968: 68). Није сувишно казати да се протом мисли на албански, а не на српски Београд. Сима Ђирковић потврђује: „Тачан је податак да је жена Балше II била 'кћи београдског деспота'. Била је то Комнина, наследница деспота Јована, Душановог шурака, која му је донела Валону, Берат (Београд) и Химару“ (Ђирковић 1968: 320). У мјесту Удине, у Фурланији — у дворцу своје сестре Катарине, у граду који се такође зове Београд — умро је 1476. године деспот Стефан Бранковић. Просторна релација указује на то да се на албански Београд односе Београђани у македонској усменој пјесми „Биљана платно белеше“: „Отуда идат винари, / винари Белограђани“.

подложним врховној власти кнеза Лазара, који је са своје стране желио да види уједињене све српске крајеве, од Дунава наниже. Зато је, да би га учинио што приврженијим, затражио руку његове шћери Јелене, стварајући тако везу која обавезује и моћнога Вука Бранковића“ (Јелчић 2010: 183). „Чврст су систем њихове женидбе“ – реченица је Шуфлајевог историјског романа *Костадин Балшић* (Šufflay1920:18), изговорена са нервом историчара. Монтирани бракови су опште мјесто у анатомији средњовјековних удадбено-женидбених односа. Та монтажа је у случају Балшића очигледна.¹⁰⁷

„Балшићи се јављају одједном као велможе и господари територија онаквог ранга какав је био кнез Војислав Војиновић“ (Ћирковић 1970^б: 6).¹⁰⁸ Освајања Балше II сматрају се зенимом друштвене моћи Балшића. Али на простору којим су тада владали, Балшићи нијесу могли имати компактну цјелину: између њихових посједа био је простор којим је владао Карло Топија. Након смрти Балше II Балшића у крајевима којима је он управљао власт је преузела његова жена Комнина. Потом је истим простором владао муж њихове кћерке Руђине – Мркша Жарковић, син Жарка Мркшића. То значи да је Мркша Жарковић владао оставштином Балшића упоредо са

¹⁰⁷ Ђорђевић Борозан, не наводећи извор, каже да се Балша II и раније женио: „Балша II био је ожењен Скендербеговом сестром Влајком. С њом је имао два сина – Ђорђа и Гојка. Вјерује се да је и Гојко имао два сина који су пребјегли у Угарску – Ивана и Божицара (Теодора)“ (Borozan 2012: 251). Примарна историографска литература то не помиње. Јосип Јелчић каже: „Балша II [...] био је заузет и борбом против свога таста Карла Топије“ (Јелчић 2010: 157). Међутим, примарна историографска литература као жену Балше II наводи једино Комнину, односно родословне таблице Балшића у примарним изворима не наводе ни Скендербегову сестру Влајку, ни кћерку Карла Топије као жене Балше II.

¹⁰⁸ Константин Јиричек каже: „Сусед града [Дубровника] беше један од најмоћнијих људи на српском двору, кнез Војислав, син Војинов, намесник Конавала, Требиња, Гацка, Дрине, Сјенице итд. Урош му је био подарио титулу 'кнеза'захумскога“ (Јиричек 1952: 242). Власт је након његове смрти преузела његова жена Гојсава са синовима, којима се како историчари кажу губи сваки траг. Његову област је потом прузео Никола Алтомановић, син његовог брата Алтомана. Јосип Јелчић на једном мјесту, очигледно погрешно, о Алтоману Војиновићу говори као о сину а не као о брату Војислава Војиновића (као што је знато, презиме је у средњем вијеку извођено из очевог имена): „Но била је срећа за Дубровчане што је с њим [Војиславом] и његовим сином Алтоманом Војиновим та породица заувјек ишчезла“ (Јелчић 2010: 29). Никола Алтомановић је управо доказ да, макар у побочној линији, до тада та породица није ишчезла. Истина, Јелчић је на другом мјесту каже: „Никола је био од рода Војиновића, а носио је име Алтомана, брата онога [Војислава] Војиновића“ (Јелчић 2010: 92).

Ђурђем II Страцимировићем Балшићем.¹⁰⁹ „Столовао је [Мркша Жарковић] у граду Канини код Валоне, где је издавао повеље на српском језику“ (Јиричек 1952: 319). Руђина је 1417. године, након његове смрти и турског заузимања Авлоне, избјегла на Крф који је тада био у посједу Млетака (видјети Лазаревић 1935: 17). Са Крфа се Руђина 1419. године преселила у Будву, којом је управљала захваљујући Балши III. Он се претходно са дотадашњим управником Којом Закаријом, господарем Дања и оцем своје жене Боље споразумио да Руђини мирно препусте управу овим градом. Писани извори говоре о почастима које су Дубровчани исказивали Мркши Жарковићу и његовој жени Теодори, нарочито кад приликом посјете Дубровнику 1397. године. Кад је Теодора „молила услугу за неког од племићке которске породице Драго, упркос репресалијама тада важећим између два града“ (Јелчић 2010: 246).

Витомир Вито Николић каже: „Зетски феудалци Балшићи, иначе рођаци Немањића, који су у овим крајевима владали од половине 14. вијека до смрти Балше III (1421. године) ковали су свој сребрни и златни новац на чијем аверсу се налази вук, односно вучја глава“ (Николић 2000: 89).¹¹⁰ Николић је мало претјерао. Од зетских владара са Немањићима је у сродству Јелена Балшић, а преко ње и Балша III, а у приповиједању о ковању новца Балшића прије ће бити у праву Сима Ђирковић који каже да су сви важнији зетски градови ковали „свој новац, али то је ситан бакрени новац, мале вриједности који је служио код трговине на мало у локалним оквирима“ (Ђирковић 1970^a: 36). У трговини у ширим оквирима кориштен је млетачки (бенедетчки) новац. Јосип Јелчић каже да је први Балшић који је ковао свој новац у Скадру Ђурађ II Страцимировић (видјети Јелчић 2010: 171), премда је Ђурађ I ковао новац у Призрену (који је отео након смрти краља Вукашина и гдје је већ постојала ковачница новца). Алекса Радичевић из Његуша на основу признанице од 1. јула 1436.

¹⁰⁹ „Византијска царица Јелена заложила се код цариградског патријарха да 1394. год. призна неканонски брак Мркше и Руђине. А они су обоје, како се бар може закључити из савременог предања, полагали велике наде у смионе Константинове подвиге“ (Божић 1970^a: 55). Говорећи о природи српских и албанских односа у средњем вијеку Милан Шуфлај каже да су зетски Балшићи „задњи српски господари Авлоне“ (Šufflay 1991: 103).

¹¹⁰ Престони печат краља Твртка I сматра се за „најумјетничкије израђен печат у средњем вијеку уопће“ (Диздар 1971: 350).

године тражио је судским путем од которског обућара Златка Бошковића, дошавшег из Подгорице „86 Балшних перпера“ (Ковијанић 1963: 31). Новци које су ковали Балшићи чувају се у царској нумизматичкој колекцији у Бечу (видјети Jelčić 2010: 398⁸⁵²).

Павле Аполонович Ровински, не повавши се на извор, каже да је „у Улцињу ковница новца постојала још у вријеме Немањића“ (Ровински 1993: 338).¹¹¹ Постоје мишљења да је у средњем вијеку на подручју приморја сребрни новац ковао једино Котор, који се осамосталио 1371. године – одмах након смрти цара Уроша.¹¹² Јосип Јелчић сматра да се Котор само у вријеме великих опасности штитио формалним вазалством, те да је увијек био самосталан, „остајући строго свој и за вријеме грчких царева, затим Нормана а на крају и неких српских краљева“ (Jelčić 2010: 30). Исти аутор каже и ово: „Јужно од Војинове територије налазио се Котор, најстарији далматински муниципијум и једини који није изгубио ништа од своје посебности од најстаријих времена“ (Jelčić 2010: 30). Како каже Сима Ћирковић, „Котор је још крајем XII века водио посредничку трговину између балканског залеђа и јужне Италије“ (Ћирковић 2010: 345). Податак о которским перперима сачуван је у такође которској нотарској књизи из 1440. године, гдје је записано „да је покојни Иван Бацановић, бивши барски

¹¹¹ Предање каже да је град Мојковаца добио назив тако што је краљ Урош I Немањић изговорио: „Мој ковани новац“.

¹¹² „Године 1436. [Андрија Шоћи] Изат је ковао сребрни новац града Котора, заједно с Николим Тихојевим Косицом, који је имао везе с Баром, Скадром и Драчем“ (Ковијанић 1980: 128).

Под српским краљевима градови Дукље стјечу право ковања новца. Котор, Скадар и Улцињ имаду своје властите кованице. У нотору кују се сребрни „grossi de Cattaro“ или 'каторски динари' са сликом св. Трифуна, заштитника града, и с именом српског владара. Имаде пет типова сребрног новца краља Константина (1321–22) с натписом на аверсу: 'S Stefanus Scutari'. Улцињски сребрњаци носе на једној страни слику Богородичину, на другој страни краља на пријестољу с натписом 'rex Urosius'. // Свој аутономни бакрени новац, тако зване фоларе, кују градови Котор (натпис 'civitas Catari'), Улцињ (натпис 'moneta de Dulcino'), Скадар ('civitas Scutarinensis'), Бар (натпис 'Antibar'), Свач ('Sovacii civitas') и Дриваст ('civitas Drivasti'). Ковнице у Улцињу и Скадру раде и под Балшићима. Пронађено је 20 типова скадарских фолара Ђурђа II. Страцимировића (• 1403). Млечани одржали су ковницу једино у Скадру до г. 1453) (Šufflay 1991: 29).

арцибискуп, Радичу Грубачевићу из Паштровића остао дужан „200 которских перпера“ (Jovović I. 2012: 167).¹¹³

Балшићи су безуспјешно покушавали да Котору наметну своју управу. Да би се заштитио од тих покушаја, овај град је прихватио врховну власт угарског краља Лудовика I. Као што су прије тога, кад им је запријетила опасност од Балшића, Которани затражили помоћ Карла Топије. Уз подршку угарског краља Котор је 1371. године заратио са Дубровником. Незадовољни неуспјехом у ранијем покушају да освоје Котор, Балшићи су током овога рата били на страни Дубровника. Јосип Јелчић се позива на Разија кад каже да између Дубровника и Котора није било „јасне размјене наклоности. [...] Но изгледа да је за узајамну нетрпељивост крива Венеција, која је налазила интерес да ту напетост одржава“ (Jelčić 2010: 31). Дубровчани су поготово неблагонаклоно гледали на конкуренцију у развоју которских солана. Ради отежавања комуникације између Котора и Војислава Војиновића, у рату са Котором „они су се обратили за помоћ и Господарима Зете“ (Jelčić 2010: 34). Са ове временске дистанце дјелује необично начин на који је спор између ова два града из 1327. године ријешен 1328. године – тако што „је у Дубровнику укинут статут о забрани бракова са Которанима“ (Тирковић 1970^a: 45).¹¹⁴

Династија Балшића се не може похвалити добрим односом према Котору, а нарочито не браћа Балшићи који су осокољени смрћу Војислава Војиновића напали овај град. Котор је претрпио и напад од стране Балше Ђурађевића Балшића, 1421. године. Међутим, српски цареви су имали посебан однос према Котору. „Још данас живи у крајевима око Котора пословица: 'Ако цар да, али Бућа не да'. Под царем имаде се

¹¹³ Барски каптол је барског племића Ивана Бацановића (Балзана) приказавши га као Ивана Балшића и, наводно, сродника Балше III изабрао за надбискупа, што је у Риму прихваћено потврђивањем овога избора од стране папе Мартина V. „Пермутација презименом је откривена послје годину дана, због чега су у Риму одлучили да свргну Ивана Балзана, а том је приликом барска столица остала упражњена двије године. До избора новог надбискупа, по декрету св. Столице барском надбискупијом је управљао као администратор свачки бискуп Петар Богојевић“ (Jovović I. 2012: 166).

¹¹⁴ Млечани су већ 1247. године изразили незадовољство због брачних веза између становника Задра и оних из залеђа. „Гистинијани препоруча (1553) Млечанима да спречавају бракове између Барана и сусједног племена Мркојевића, јер да је већ половина грађана у крвном сродству с Мркојевићима“ (Šufflay 1991: 19).

рузамијевати Душан Силни. Његов министар финансија или протовестијар био је Которанин Никола Вуча“ (Šufflay 1991: 1). „Судбина Котора указује на распоред снага у Српском Царству уочи маричке битке. Угрожен од Балшића, град у Боко, уживао је подршку цара Уроша и Николе Алтомановића, који су, према Орбину, заједно са Лазаром Хребелјановићем сачињавали коалицију против Мрњавчевића“ (Михаљчић 1994^б: 594).

Након констатације да је Котор највећи зетски град, Љубиша Ђидић у животопису Јелене Балшић каже: „Котор је једини српски средњовековни град који никад није пао у турске руке“ (Ђидић 2010^а: 48). Дискутабилно је то колико је средњовјековни Котор зетски град. О томе ће касније бити више говора, и то у вези са покушајем Радослава Ротковића да окриви Јелену Балшић за то што је овај град у вријеме рата Зете и Венеције отишао под окриље Млечана. Овдје још да кажемо да је Котор повремено покушавао да освоји неке од сусједних области, као на примјер град Нови са околином у вријеме напада херцега Стјепана Косаче од стране краља Твртка II Котроманића а по жељи угарског краља Сигисмунда (Ђирковић 1994^б: 238). Божидар Шекуларац, пошавши од Станоја Станојевића, каже да и фалсификована повеља Стефана Првовенчаног о подизању манастира Светог Михаила на Превлаци и у њему постављењу патријарха Арсенија „помаже да се јасније представе перипетије борбе Котора за сусједне земље, борбе не увијек успјешне, у којој су градске власти често прибјегавале не само оружју, него и лукавствима и фалсификатима“ (Шекуларац 1987: 49).

Дубровник је једно вријеме био под угарском влашћу, након што је угарски краљ Лудовик I миром потписаним са Венецијом у Задру 1358. године принудио Венецију да се повуче из приморја са простора од Драча до Кварнера (видјети Jelčić 2010: 292). „Град је, додуше, повељом од 1359. стекао велике слободе у спољној политици: могао је слободно да тргује са Србијом и Босном чак и кад би његов 'природни господар' ратовао са овим државама“ (Ђирковић 1970^а: 6). Такође је плаћао харач Турцима да би избјегао њихово ропство. Једанаест дана након вођења преговора са турским пашом Пашајитом дубровачко Мало вијеће доноси одлуку: „На основу онога што нам је заповједник тврђаве Омиша (Almixe) писао, да нам је Пашајит наредио да будемо

заједно са Босанцима (Bosignani), који су у савезу са Турцима, било би добро да наши поклисари саопште да смо ми под заштитом свога господара, угарскога краља“ (према Jelčić 2010: 247). А султан Бајазит 7. априла 1495. године (година одређена према Цемовој смрти) писмом из Цариграда захваљује Дубровчанима за обавијештење да је Цем умро и додаје да су они Порти и царству му увијек добре слуге били. Притом ријеч слуге наводи неколико пута (видјети Стојановић 1934: 321). У дванаестом вијеку Дубровчани су под норманском влашћу. Тада нормански краљ Вилм подржава дубровачког надбискупа Трибуна, коме је папа Бенедикт VIII дао дијецезе Драч и Бар и Улцињ, који су чинили једну дијецезу. „Овај пут дошао је нападај с католичке стране. Био је то папа Бенедикт VIII., изразити непријатељ Грка, који је обје ове дијецезе ставио под власт 'надбискупа' дубровачког. Уз то подредио му је и надбискупа которскога“ (Šufflay 1991: 71). А са Баром је Дубровник био у супарништву око црквеног надлештва над црквеним сједиштем у Бару. „Дубровник није имао властиту војску већ само драбанте у Стону, а према потреби је сакупљао људе са села и добровољне плаћеничке дружине“ (Петровић 1999: 241). Ђурђица Петровић, позвавши се на Ћира Трухелку, наводи да су Дубровчани у вријеме рата са Радосавом Павловићем — сусједом који им је продао Конавле о затим покушао да их отме — између осталих, ангажовали „и добро наоружане извежбане пешаке из Апулије“ (Петровић 1999: 242).

Иван Божић напомиње: „Вук Бранковић није стекао никакав посјед у Зетском приморју нити с његовим именом имају везе грошеви Балшића који се наводе у статуту Корчуле [...]. Ријеч је о грошевима који су се популарно називали 'вук', зато што је на њима била вучја глава, грб Балшића“ (Божић 1970: 54). Вучја глава је и на грбу Балшића. На застави Балшића такође је вук. Грошеви Балшића су се на Корчули нашли вољом угарског краља. Он је након битке код Никопоља, 1396. године, Ђурађу II Страцимировићу Балшићу додијело управу острвима Хвар и Корчула, пошто је Темеринским миром из 1381. године власт у приморју од Драча до Кварнера припала Угарској. Управу над овим острвима Ђурађ Страцимировић је званично примио у Дубровнику, почетком 1397. године, кад му је угарски краљ додијелио и титулу *princers*

Albanie.¹¹⁵ „Додуше, ова два острва нијесу дата Ђурађу у баштинску својину. Добио је само право да њима управља, у име угарског краља, и убира од њих одређене порезе“ (Živković 1989: 272), каже Драгоје Живковић. А Јосип Јелчић допуњава: „И држао је та острва три године, то јест до краја 1399, постављајући онђе своје ректоре и викаре (управитеље и намјеснике“ (Jelčić 2010: 237). Сачуван је податак да је његов намјесник на Корчули био Никола Живковић а након њега Марин Мирошевић, обојица из Бара (видјети Jelčić 2010: 237⁴⁵⁸ Острва Хвар и Корчула којима је управљао Ђурађ Страцимировић након три године су одузета његовом сину Балши и предата Дубровнику. Балша III притестује, на шта Дубровчани 17. јула 1413. године одговарају да они Корчулу и Хвар држе по овлашћењу краља Жигмунда (видјети Стојановић 1929: 387–388).

Све су прилике да се Ђурађ Страцимировић укључивао у званичне надлежности и прије преузимања власти. Већ 1373. године помиње се као млади Ђурађ у повељи свога стрица Ђурађа I Дубровчанима, уз свога истоименог стрица и свога другог стрица Балше II, којом се даје гаранција Дубровчанима да неће мијењати царинске услове за њихове трговце (видјети Шекуларац 1987: 166). „У неким наративним изворима, који до нас нису дошли а били су приступачни Орбину, остало је спомена о сукобима између стрица и синовца. Ђурађ II Страцимировић је чак по Орбиновом извору све до смрти Балше II био у драчкој тврђави затворен због 'неких својих непослушности' и стричевог страха да би могао да завлада Зетом“ (Ћирковић 1970^b: 37). Након ових ријечи Сима Ћирковић додаје да Ђурађ II Страцимировић није био заточен све вријеме даље владавине Балше II, „јер се спомиње у дубровачким документима“ (Ћирковић 1970^b: 37). Дошавши на власт Ђурађ II Страцимировић Балшић је из безбједносних разлога за своје сједиште изабрао Улцињ“ (Божић 1970^a: 50), којим је претходно управљао албански кнез Карло Топија. Овај град је од 1368. године под влашћу Балшића.

¹¹⁵ Јосип Јелчић даје до знања да ниједан аутор прије њега није примијетио да је угарски краљ Ђурађ Страцимировићу Балшићу 1428. године додијелио „титулу кнеза Албаније“ (Jelčić 2010: 235). Исти краљ је, према Милану Шуфлају, деспоту Ђурђу Бранковићу додијелио титулу *princeps dux ac despotus regni Rascie et Albanie* (видјети Šufflay 1920: 118). Овдје наведена Јелчићева књига објављена је 1899. године, а Шуфлајева 1920. године.

Као што смо видјели, Ђурађ Страцимировић Балшић власт у Зети је преузео на основу сениоратског права по коме се након заједничке владавине браће њу преузима син најстрајег брата.¹¹⁶ Убрзо након власти браће Балшића сужен је простор којим је владао Ђурађ II Страцимировић. Зета његовог времена трпјела је млетачки и турски притисак, као и унутарње трзавице између Балшића и браће Црнојевића: Радича, Стефана и Добровоја, синова Ђураша Илијића из Горње Зете коме је посјед у Зети додијелио цар Душан. Црнојевићи су се у својим активностима ослањали на заштиту босанског краља Твртка I Котроманића. Амбиције краља Твртка I, насљедника Драгутина Немањића по женској линији симболише и његово крунисање *сугубим венцем* (Босне и Рашке) у манастиру Милешева – 1377. године. „По свој прилици, крунисан је старом круном Стефана Првовенчаног“ (Јиричек 1952: 320). Не искључује се ни могућност да је босански војвода Сандаљ Хранић 1396. године Зету напао уз помоћ Црнојевића.

Милан Шуфлај каже да из великог пастирског катуна Црнојевићи „искаче најприје њихов поглавица Ђураш, који се г. 1326. спомиње као челник код српског краља. По том Ђурашу или Калођорђу катуна носио је и име Ђурашевићи. У другој поли 14. вијека долази до моћи Радич Црноје. Он је 1371. ђефалија код Ђурђа I. Балшића у Будви“ (Šufflay 1991: 105). Срђан Пириватрић Ђураша Илијића сматра најзначајнијом личношћу Зете средином четрнаестог вијека (видјети Пириватрић 2017: у штампи. „Њихову колијевку чинио је планински масив изнад Боке Которске и Будве (Црна Гора у најужем смислу ријечи)“ (Божић 1970^а: 50). Синови Ђураша Илијића су се првобитно презивали Ђурашевићи. Кроз литературу се наводи да су Дубровчани Ђурашевиће, најистакнутије обласне господаре у Горњој Зети у првој половини четрнаестог вијека већ 1435. године називали Црнојевићима. „То старо презиме, наредом с презименом Ђуршевићи, сусреће се у документима све чешће да би на крају остало једино које су својим именима додавали сви потомци Ђурђа Ђурашевића“ (Божић 1970^б: 190). „Према Миклошићу, име Ђураш ишчезава из дубровачких аката 1454. Према њима [документима], Лазар и Ђурђе Ђурашевић били су први савезници Дубровника, за што

¹¹⁶ Пелумб Џуфи наводи податак да је Балша II Балшић дошавши у Призрен 1372. године добио четири панцира, три за браћу Балшиће и један за Ђурађа Страцимировића Балшића (видјети Џуфи 2012: 237⁷⁰).

су, вјероватно, били подмићени златом. Што је то навело Ђурашевиће да пристану уз Дубровник, против босанских великаша? О томе извори ћуте“ (Jelčić 2010: 272).¹¹⁷

Док су Дубровник и Венеција били свјесни опасности које пријете од Турака, Ђурађа Страцимировића Балшића је заносила бојазан од Радича Црнојевића. Као што те опасности није био довољно свјестан ни војвода Сандаљ Хранић, заузет мишљу како да освоји Зету. Медо Пуцић каже: „Свеудилне распре србских кнезова силно узнемираваху Вѣће дубровачко, ер оно виђаше како Турчин освоивши многе европјске државе, биаше дошао до Трњова и приетиаше нашим границама“ (Пуцић 1858: III). Божидар Шекуларец, преко Љубићевих *Листина*, наводи писмо Ђурађа Страцимировића Балшића млетачком дужду упућено из Улциња 31. маја 1396. године, у коме се каже да је Радич Црнојевић проклети ове земље рушитељ („Radic Zornoe, meledictus istius patriae destructor“), и коментарише: „Међутим, Радич је био исто толико 'destructor' колико и први Балшићи у односу на посљедњег Немањића: и један и други у доба безобзирности феудалаца са истим моралним правима су се борили за власт, те су и са истим правима себи атрибуирали и титулу господара Зете“ (Шекуларец 1987: 182).

Ђурађ Страцимировић Балшић је као владар и зет кнеза Лазара Хребељановића са источне стране Зете био безбрижан, али је имао непријатеља са других страна свијета. Према Зети се непријатељски односио жупан Никола Алтомановић Војиновић, „немирни господар планинскога краја између Котора и Рудника“ (Јиричек 1952: 319) „који није остављао на миру ниједнога свога сусједа“ (Ђирковић 1970^б: 30). Он је према Зети показао агресивност након што је Ђурађ I послјије смрти Вукашина Мрњавчевића присвојио Призрен. Николи Алтомановићу на крај су стали моравски кнез Лазар и босански краљ Твртко Котроманић уз помоћ мачванског бана Николе Горјанског:

¹¹⁷ Иако се у литератури по правилу говори о Ђурашевићима као огранку породице Црнојевић, Јосип Јелчић каже: „Помињу се још и браћа Лазар и Ђурађ Ђураш(евић). Али о поријеклу њихове породице не зна се ништа. Миклошић је нашао вијест о њима али тек од 1420. године. И није могао да каже ништа више него да су они у Доњој Зети, пошто су у Горњој Црнојевићи. У млетачким документима су Јураш-и а у дубровачким и српским из 1403. Јурашевићи: Ђурашевићи /Reformationes, 1402 – 04, fol. 165/. Не може се утврдити је ли тај Ђурађ био отац или рођак Лазара и Ђурђа. Према некима, од те породице је Која Закарија, познат у албанској историји /'Гласник', X 17/. Из једног документа из 1430. може се разумјети да Ђурашевићима припадају Његуши“ (Jelčić 2010: 271). Овдје је потребно додати да Његуши не припадају Доњој Зети.

„Потиснули су га из приморских области, послије чега се он затворио у град Ужице, гдје је ухваћен и ослијепљен“ (Ћирковић 1970^б: 30). Након тога његове посједе су присвојили кнез Лазар и краљ Твртко, „док је Ђурађ запосјео територију између Дубровника и Боке Которске: Требиње, Конавле и Драчевицу. Власт Балшића се на тај начин проширила и на област сјеверно од Боке. Као и много пута раније, територије старе Травуније и Дукље нашле су се у истом политичком оквиру. Једино је град Котор као некакво страно тијело стајао сам за себе окружен са свих страна посједима Балшића (Ћирковић 1970^б: 30). Тада је на Ђурађа Страцимировића Балшића прешао дмитарски доходак, који су Дубровчани давали онима који су владали Драчевицом, Конвлима и Требињем. „Овај доходак су примали краљеви и цареви српски до г. 1371, послије жупан Никола Алтомановић, г. 1375–1377 Ђурађ Балшић као господар на Требињу и у Конавлима, најпослије краљеви босански од г. 1378 до пропсти државе босанске“ (Јиричек 1908: 527). Ђурађ Страцимировић је „дошавши у Дубровник 1373, својом повељом и заклетвом потврдио сва права која су Дубровчани имали у српским земљама за вријеме ранијих владара“ (Ћирковић 1970^б: 31). Ослијепљени Никола Алтомановић прибјежиште је пронашао код Балшића, гдје је живио до сопствене смрти – 1376. године.

Стриц Николе Алтомановића Војислав је велможа српског краља у Хуму – „с оне стране дубровачких планина“, како би казао Константин Јиричек (према Јелчић 2010: 29).¹¹⁸ Војислава Војиновића сусједи нијесу упамтили по добру. Његову самовољу Јосип Јелчић ишчитава као први знак слабљења српске државе (видјети Јелчић 2010: 33). Након хумског војводе Војислава Војиновића, који је 1363. године страдао у епидемији куге која је захватила приморске градове, нова пријетња Зети са западне стране био је војвода Сандаљ Хранић Косача. Али ни Ђурађ Страцимировић Балшић није био пријатељ Хума. Он је 1396. године, како наводи Радмило Б. Пекић (позвавши се на Константина Јиричека) „због личних интереса, позвао Турке да нападну хумску земљу, чија ће каснија војвоткиња постати његова супруга Јелена“ (Пекић 2014: 372). Учинио је то и други пут, 1388. године, а све из незадовољства што краљу Твртку I није могао

¹¹⁸ Хум је кнежевина која се „од српске Мораве, преко Сјенице и Гацког, протезала до Јадрана, подразумијевајући ту обалу од Брена до Дубровника и до Рисна у Боки Которској“ (Јелчић 2010: 29).

преузети Котор. У првом од ових напада Турци су савладани код Билећких Рудина, а у другом код Билеће. Драгоје Живковић улогу Ђурађа Страцимировића у нападу Турака на Босну овако покушава да објасни његовим односом према Шахину, турском намјеснику у Скопљу: „Друга је ствар, ако је био приморан да под пријетњом пресије пропусти Турке преко своје територије. Из тог угла посматрано, није невјероватно, да је приликом другог турског продора у Босну 1388. године, у Шахиновој војсци било и Ђурђевић поданика. Њихово учешће на страни Турака могло је проizaћи из раније створених обавеза“ (Živković 1989: 267).

Босански војвода Сандаљ Хранић Косача са којим је Ђурађ Страцимировић Балшић био у континуитету у сукобу око територија наслиједио свога стрица војводу Влатка Вуковића, „из породице Вуковића у Подрињу“ (Ђоровић 1940: 341). Након смрти краља Твртка I Влатко Вуковић је приграбио хумски дио босанаког краљевства.¹¹⁹ Власт је Сандаљ Хранић са посједа свога стрица проширио на околне области. Тако је након смрти Радича Црнојевића окупирао Будву и Светомихољску метохију (област Превлаке, Луштице, Љешевића и села на Врмцу), за шта са Радича Црнојевића борио Ђурађ Страцимировић. Сандаљ Хранић је у својим плановима имао

¹¹⁹ „Сандаљ Хранић Косача (око 1376–1435) 'богодаровани велможа властеле краљевства русага босанскога', како га у једној прилици назива босанска краљица Груба, историјска је личност, која од посљедње деценије XIV вијека до своје смрти 1435. године није престајала да дјелује и утиче на политички живот средњовјековне босанске државе (уп. Плавестра 1981, 79–83, гдје је наведена сва релевантна историјска литература о Сандаљу)“ (Плавестра 2003: 308). Есад Куртовић је написао књигу *Велики војвода босански Сандаљ Хранић Косача* (Kurtović 2009). Према Јосипу Јелчићу, Сандаљев отац Храна и стриц Влатко „су се звали Вуковићи. [...] Влатко је био запажена личност на двору Твртка I“ (Jelčić 2010: 220), након чије смрти се осамосталио на једном дијелу његове територије. На основу тога што се прије Сандаља Хранића Косаче не појављују у архивским вијестима Дубровника закључује се да нијесу из близине овога града (видјети Jelčić 2010: 210). Ђурђица Петровић претпоставља да је породица Косача из Билећких Рудина (Петровић 1999), док усмено предање Косаче смјешта у Никшићке Рудине. У Подрињу се налази село Косаче, на основу чега Владимир Ђоровић сматра да су одатле поријеклом Вуковићи, односно Хранићи Косаче. (Једно село надомак Ваљева има назив Сандаљ).

Из мноштва легенди о члановима породице Косача наводимо ону коју је, 1977. године, записао Бошко Драгићевић из села Некопи код Устриколине а која која тврди да је ова породица из села Косаче: „Стари су људи причали да се херцег Шћепан родио у селу Косачама ниже Осанице. И причали су да је стајао наврх брда Стоца, на Краљевој страни. Имао је он тамо стругу и причају да му је чунковима млијеко силазило на Градину више Осанице. И змија је једном дошла у те чункове и онда да је херцег рекао: 'Хајдемо, овдје више нема стања!' И одселио“ (према Плавестра 2003: 313).

подршку Млетачке Републике, чији је држављанин од 1396. године. Венеција му је додијелила титулу *велики војвода Рашке и Босне и господар Будве и Зете*. А 1391. године је, као и брат босанског краља Хрвоја Храватинића – Вук, од угарског краља Ладислава добио титулу *хрватско-далматински бан*. На својој страни је имао и оне Зећане и Арбанасе који су били незадовољни владавином Балшића. „У пролеће 1396. год. он се био заплео у рат с Балшићима, не знамо да ли као савезник Радича Црнојевића или по својој иницијативи“ (Ђоровић 1940: 363). У заштити Зете од војводе Сандаља Хранића Косаче Ђурађу II Страцимировићу Балшићу помажу једино Ђурашевићи, иако је он 1396. године убио њиховог побуњеног рођака Радича Црнојевића.¹²⁰ Од даљег ратовања у Зети Сандаљ Хранић одустаје 1398. године, након вијести од дубровачких поклицара који су га посјетили у манастиру Ратац код Бара да Исак-бег, син скопског санџакбега Пашајита припрема напад на Босну (видјети Jelčić 2010: 243). Запис о упаду Пашајитовог сина у Босну јануара 1398. године, оставио је дубровачки канцелар Андреа де Болоња: „Пашајитов син је ушао у Босну са великим бројем турске и српске војске и сву је опљачкао. На повратку већи дио њих је страдао због велике студени“ (према Jelčić 2010: 242).

Константин Балшић, брат од стрица Ђурађа II Страцимировића појавио се 1390. године „као претедент на зетски престо“ (Živković 1989: 267). У томе се ослањао на помоћ Турака и родбинских веза, нарочито на то што је његова сестра од ујака Јелена Драгашевић (која се 1450. године упокојила као монахиња Ипомона) удата за византијског цара Манојла. А мајка мајке Константина Балшића Евдокија, сестра цара Душана мајка је Јелене, Дејана и Константина (у усменој епици побратима Марка Краљевића) Драгаш(евић)а. Ђурађ Страцимировић Балшић је сарађивао са Млецима, а Константин Балшић званично са Турцима а незванично и са једнима и другима. Зета је била под сталним притиском Млетака и Турака, а сјевер Арбаније прелазио је из руке у руку арбанашких господара, Млетака, Турака и Балшића. Костадин Балшић је у својој славољубивости за сараднике изабрао Турке надајући се да ће уз њихову помоћ одузети

¹²⁰ У сукобу Радича Црнојевића и Ђурађа Страцимировића страдале су многе сакралне грађевине, посебно у Бару. Неке од њих Ђурађ II пред своју смрт покушава да обнови.

Зету своме брату од стрица Ђурађу Страцимировићу Балшићу. Све су прилике да је Костадин Балшић истовремено био вазал Турске и доушник Венеције и да је тако, у неразјашњеним околностима, преузео и власт и жену Марку Барбадигу, млетачком намјеснику у Кроји. Милан Шуфлај каже да је Константин Балшић, као турски вазал, Кроју држи од 14. фебруара 1395. године (видјети Šufflay 1991: 40).

Историчари закључују да се Константин Балшић Барбадиговом женом Јеленом, кћерком Карла Топије оженио како би легитимизовао своју владавину Кројом. Константин Јиричек каже да је Константин Балшић „држао покрајину Скурију, источно од Драча, док га, најзад, не знамо због чега, Млечани не ухватише и погубише“ (Јиричек 1952: 33). Владао је као турски вазал. Сачувана писмена обраћања Дубровчана Константину Балшићу (и његовој мајци Ксенији) показују да он није поштовао раније повеље господе Балшића. Поготово не обавезу у вези са царином на Дању, због чега дубровачки трговци заобилазе то царинско мјесто одлазећи у Скадар — „јер знамо да су слободни у Скадру“ (према Стојановић 1929: 235), стоји у једном од поменутих обраћања. Марко Барбадиго је, након што је Константин Балшић завладао Кројом, био у заробљеништву Ђурађа Страцимировића Балшића, који га није хтио изручити Млечанима. „Траже Млечани његово изручење, вољни су за њ дати откупнину од 1000 дуката, да му узмогну судити ради непокорности. Али он се ставља млетачком суду добровољно тек г. 1401. и бива доста благо кажњен“ (Šufflay 1991: 40).

Константину Балшићу Кроју је преузео Никита Топија, син Тануша Топије. Историјски догађаји у Кроји из 1402. године основа су Шуфлајевог историјског романа *Костадин Балшић* (Šufflay 1920) Милана Шуфлаја. „Јурај Страцимировић слабић је, недорастао овим тешким временима. Он није достојан да на сјеверу држи баштину Балшића“ (Šufflay 1920: 72), каже Константин Балшић у поменутом роману. Константин Балшић је такав однос према Ђурађу Страцимировићу имао и у стварности. Ко зна како би се односио према Зети да је надживио Ђурађа Страцимировића. Могуће је да и на њега као могућег насљедника власти мисли Ђурађ Страцимировић у повељи манастиру Врањина из 1403. године. У покушају да завлада Зетом, Константин Балшић је имао подршку султана Бајазита. Све су прилике да се Ђурађ II Страцимировић

Балшић повезао са Турцима да би се бранио од намјере Константина Балшића да преотме власт у Зети. У вези са тим, Драгоје Живковић закључује: „И то, управо, на свој начин говори, да је неоправдано Ђурађу II приписивати настојање да се додвори султану, да би власт у Зети могао да одржи као његов вазал и штићеник. Напротив, према, истина оскудним подацима, посредно се може закључити трајно непријатељство међу њима“ (Živković 1989: 269).¹²¹ Закључујемо да би интензивнија комуникација Ђурађа II са Турцима нарушила његову сарадњу са Млечима, иако је био незадовољан начином на који су се (након уступљених им зетских градова) Млечи односили према Зети.

Сљедећем одломку Шуфлајевог романа *Костадин Балшић*, као одговору Филипа Барелија на питање Марка Барбадига зашто се Костадин Балшић понаша тако како се понаша, не би било мане ни да се налази у историографском дјелу:

„Јурај I. Балшић, који је умро прије четрнаест година, оженио је Теодору, удову Жарка Мркшића, који је господовао Поморјем око ушћа Дрима. Из првога је брака ове владике потекао Мркша Жарковић, који сада сједи у Авлони као зет госпође Коммене, из другог мој добри пријатељ Костадин. Госпођа Теодора или, како јој је сада манастирско име, кира Ксенија, кћи је покојног севастократора Дејана и сестра господина Константина, господара источне Маћедоније. Кћи овога Константина, дакле нећакиња Теодорина Јелена, удала се прије пар година за византијског цара Манојла Палаиолога. Према томе је царица византијска прва сестрична Костадина и његова полубрата Мркше Жарковића. Већ из овог кратког родословља можете разабрати“, настави Барели, „каковом помњом разапињу Балшићи чудновату мрежу крви, да дигну моћ своје обитељи. Жилав систем су њихове женидбе. Јурај I. стекао је оженив Теодору Задрим и Леш. Његов брат Балша II. узео је Коммену, кћи Ивана, деспота бератског и авлонског. Добио је тиме јужну Албанију. По смрти Јурја I. завладао је читавим сјевером. По сриједи остала је само државина Тхопијина. Успјело му је прије осам година, да се начас домогне и Драча. Прогласио се дуком драчким

¹²¹ Живковић не наводи ни те, истина оскудне податке.

прихватив тиме традиције, што су се везале за византијски, млетачки, анжувински дукат. То је био врхунац. Од Бера до Валоне, од Шкодре до Берата сувисло се простирала његова власт. Погинуо је у битци крај Берата поражен од Турака. У свези с Напуљцима заузео је Карло Тхопија опет Драч, успоставио своју државину и раскинуо моћ Балшића. Разумијете ли сада шта хоће Костадин?“ (Šufflay 1920: 17–18).

Против Ђурађа II Страцимировића Балшића били су и албански властелини браћа Сакати-Закарија, као и браћа Лека и Павле Дукађин из Љеша, који су и у Зети имали своје посједе и одметнули се од Ђурађа II Балшића. У Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* Јелена, жена Костадина Балшића (сина Ђурађа I Балшића и Теодоре) својој мајци, у монаштву Ксенији каже: „Прогон Дукађин, заклето непријатељ Балшића“ (Šufflay 1920: 181). Дукађини су нарочито ојачали подршком Млетака, који су их прихватили као своје најамнике; шибенска општина их је (према нередовно) исплаћивала чак и након њиховог приклањања Турцима (видјети Божић 1970^б: 300). У неспоразумима са Дукађинима је била и породоца Које Закарије, чија је кћерка Боља друга жена Балше III, сина Ђурађа Страцимировића Балшића и Јелене Балшић.¹²²

Ђурађ Страцимировић у континуитету је био у непријатељству са Црнојевићима, све до смрти Радича Црнојевића и повезивања са Ђурашевићима као огранком Црнојевића.¹²³ Павле Ровински наводи да су Радич и Стефан Црнојевић крајем четрнаестог вијека „већ у политичкој улози“ (Ровински 1993: 553), кад издају повељу Дубровчанима да се простором под влашћу Црнојевића могу кретати без забаве. Значи да

¹²² На простору између Драча и Дрима осамосталила се арбанашка породица Јонин.

¹²³ Након што је Никола Дукађин, син млетачког провидура Ђорђа Дукађина убио Бољиног брата Леку, владара Драча командант Тврђаве Павле Дукађин, син Тануша Великог предао је град Млецима – „наводно према посљедњој Лекиној жељи“ (Божић 1970^б: 214). Према Божићу, то су прихватили и Лекина мајка Боша, сестра Боља, удовица Балше III Балшића и сестрић Која (видјети Божић 1970^б: 214). Овим нијесу окончане невоље Закарија. Иван Божић саопштава: „И велможе су отимале једни другима села, као, на примјер, Дукађини Балшиној удовици Бољи, а Млечани су избјегавали да иступе одлучно и да слабијем обезбиједе његова права да не би распламсали локалне сукобе“ (Божић 1970^б: 300), односно: „Чак су према Николи Дукађину били веома обазриви упркос жалбама Балшине удовице Боље да јој је заузео изван број села која су Млечани давали породици Леке Закарије у знак захвалности за предају Драча“ (Божић 1970^б: 221).

је, у односу на вријеме владавине браће Балшића, умањен простор на коме је јурisdикцију имао Ђурађ Страцимировић балшић. „Требало је замишљати неку Доњу Зету између Скадарског језера и мора, да би имао право на било какву титулу“ (Jelčić 2010: 173), односно: „Од своје релативно простране земље, Ђурађ II је, под непосредном влашћу, задржао узани појас између Скадарског језера и мора, с пријестоницом у Улцињу“ (Živković 1989: 266).

„Међу посједима које је Ђурађ II уступио Млечанима побројани су Скадар са Св. Срђем, Скадарско језеро с острвима, територијама на лијевој обали Бојане до мора, Дриваст са тврђавом Шати и царински приходи од града Дања. Ђурађ је за себе задржао Улцињ и Бар с околином. У накнаду за устопљене посједе, Република је зетском господару и његовом потомству додијелила племство и право на годишњи приход од 1000 дуката“ (Živković 1989: 270). „У Драч, како је већ речено, вратио се Карло Топија /Hopf, *Chroniques Gr. Rom*, 273/, док је Валону (још) држала Балшина удовица, на основу наслеђа очинства; Химаром је сам господарио Ермолао Ломбардо; у Љешу и Задрими господарили су Дукађини; Никола Сакат (Sagat) био је поново господар Будве /Reformationes, 1384/86, fol. 63 (10. Feb. 1386)/, док су Црнојевићи признавали Твртка I и све се више ширили у Горњој Зети“ (Jelčić 2010: 173).¹²⁴ Јосип Јелчић се пита: „Што је онда могло да остане несрећноме Ђурђу II? Стара домовина његових претходника била је изгубљена, тако да он, строго узевши, не би имао ни право да се назива господарем Зете“ (Jelčić 2010: 173). Без обзира на то што он себе у повељи Дубровчанима од 27. јануара 1386. године овако титулише: „Самодржавни господин Ђурђ всю зетској и поморској земљи“ (према Стојановић 1929: 110), ти исти Дубровчани су зетског кнеза Ђурађа Страцимировића називали господарем Улциња — у дословном значењу појма.¹²⁵ Његов син Балша III Ђурађевић Балшић владао је и Доњом и Горњом Зетом. Након што је 1410. године савладао Ђурђа I Црнојевића као

¹²⁴ Од краља Твртка I Котроманића до пада Босне „босански су владари носили српску краљевску титулу“ (Јиричек 1952: 321). Краља Твртка II наслиједио је Томаш Кристић, из побочне линије династије Котроманића. Сима Ђирковић објашњава да је овај краљ умро природном смрћу, што значи да тврдња да су га удавили његов син Стефан и брат Радивој припада усменом предању (видјети Ђирковић 1964: 323).

¹²⁵ Више видјети у Орбин 1968: 71–72 и Jelčić 2010: 173, 181.

господара Горње Зете, заузео тврђаву Ратац код Бара и принудио га на вазални однос (видјети Jovović I. 2012: 158).

2.2. Јелена Балшић у видокругу Балшића

Збивања у средњовјековној Зети у вријеме владавине Ђурађа II Страцимировића Балшића видно су се одразила на живот Јелене Балшић, *кнегиње од Горње и Доње Зете, Сјеверне Арбаније и Приморја*, коко то глорификује Чеда Мијатовић у својој књизи *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* (Мијатовић 1997).¹²⁶ Млетачки документ од 7. октобра 1392. године показује да су у Венецији забринуте зато што су Турци заробили господара Улциња и његовог рођака, чије име не помињу, а за његову откупнину траже Скадар и Улцињ.¹²⁷ Јелена Балшић је покренула активности за ослобађање свога мужа Ђурађа II и његовог рођака, које је 1392. године (годину након што су Турци заузели Скопље), скопски санџакбег Паши-Лигит бег (звани Пашајит) на превару заточио.¹²⁸ Јелена Балшић је иначе у име свога мужа Ђурађа II Балшића учествовала у дипломатским преговорима, што је неуобичајено за жену средњег вијека. То се тумачи и као знак њене способности и интелигенције. Ђорђе Сп. Радојичић са границе импресионизма каже да је то што Ђурађа II Балшић својој жени повјеравао дипломатске активности доказ да је и волио и поштовао (видјети Радојичић 1958: 591).

Сазнавши да је Ђурађ Страцимировић заробљен, забринуте за положај Скадра и Улциња Млечани од свога капетана Бококаторског залива захтијевају да, ако дође до проблема у кретању њихових бродова, отпутује у Улцињ. „И свакако да се потруди да ступи у преговоре са поменутом господарицом [Јеленом Балшић]“ (Nikčević 2008: 212).

¹²⁶ Миленко Ратковић то скраћује на „Зете и Горње Албаније“ (видјети Ратковић 2010: 34). Да би на крају била кнегиња од Улциња, односно Бара. У сваком случају зетска кнегиња.

¹²⁷ На основу овога би се дало закључити да Ђурађ Страцимировић Балшић, иако турски вазал, није увијек штитио интересе Турака. Зећани су се, у зависности од друштвених прилика, наизмјенично приклањали Млечанима и Турцима, као и албаски обласни господари.

¹²⁸ У писму Млетака капетану Бококаторског залива стоји да их је заробио Бајазит, што може имати симболичку вриједност (видјети Nikčević 2008: 212).

Такође му кажу да јој, али у своје име, може уступити двадесет балистара „за заштиту ових или других мјеста“ (Nikčević 2008: 214); али само уколико то поменути господарица буде тражила, и то на њен трошак. Млетачки капетан одговара да је због заузетости бројним пословима, умјесто њега на разговор са господарицом Улциња отпутовао вицекапетан Николај, но да и он „има намјеру да је посјети прије него дође у Венецију“ (Nikčević 2008: 212).

У вријеме боравка Ђурађа Страцимировића у турској тамници, „Јелена Балшић је имала намјеру да пређе у Дубровник, али је од тога крајем јуна одустала“ (Божић 1970^a: 58). Било им је у интересу да зетски градови не оду у турске руке, али „су се догађаји тако развијали, да је Сињорија радије прихватила сарадњу са противницима Балшића у самој Зети“ (Божић 1970^a: 58).¹²⁹ „Млетачки капетан је несумњиво, према упутству своје владе убиједио госпођу Лену у потребу да упорно брани своја мјеста, па их она ни овог пута није напустила да би се склонила у Дубровник“ (Божић 1970^a: 58). Да су се Млечани тада умијешали у зетске сукобе Иван Божић закључује на основу повеље којом су дали грађанство „'свом пријатељу и величанственом и моћном господину', до тада непознатом и вјероватно незаконитом сину Ђурађа I Балшића — Ђурђу“ (Божић 1970^a: 58).

Као услов за излазак из тамнице, Турци су Ђурађу Страцимировићу тражили градове Скадар и Дриваст, као и трг Свети Срђ. По смрти Ђорђа Топије, 1392. године, а уз помоћ Дукађина Млечани 1393. године запосиједају Драч. Након тога Ђурађ II је санџак-бегу Шахину утупио „Дриваст и Скадар са Св. Срђем, у које су Турци ушли 1393. године“ (Živković 1989: 269). „Како по свему изгледа, Ђурађ II је крајем септембра или у првој половини октобра 1395. год. отео Турцима Скадар, Дриваст, Свети Срђ, а Константину Балшићу Дањ с царином и тврђаву Шати. [...] Из Дубровника му се вратио син Балша, кога је био склонио док се подухват срећно не оконча“ (Божић

¹²⁹ Односи између Млетака и Турака првобитно је био сараднички. Турци су Млечима помагали у покушају да задрже Далмацију, а Млеци „нијесу учествовали у борбама које су друге сусједне и неке западне земље водиле против Османлија“ (Реріс 2009: 317⁶). „Турци никад нису успели да освоје град Скадар, већ су га добили по основу турско-млетачког мира из 1479.“ (Detelić 2007: 387). Првим озбиљнијим сукобом између Турака и Млетака сматра се борба за Солун, у првој половини петнаестог вијека, а нетрпељивост међу њима наступила је сукобом интереса у другој половини петнаестог вијека.

1970^a: 62). Јосип Јелчић не искључује могућност да је у хапшење Ђурађа Страцимировића Балшића 1392. године организовано преко Радича Црнојевића: „Не зна се одакле је та војна сила која је одлучила о судбини Ђурађа II Страцимировића и о његову заробљавању. Истина је да је та вијест стигла у млетачки Сенат 7. октобра 1392, а да је већ 30. новембра, као награду за пуну вјерност Венецији, добио част да постане грађанин Венеције“ (Јелчић 2010: 203). Исти аутор сматра да је Венецији одговарало што су тиме Драч и кнез Ђорђе Топија, заштићени од „освајачке политике дрскога Господара Зете“ (Јелчић 2010: 204).

Ђурађ II Страцимировић Балшић разболио се 1403. године. Није га избавио долазак дубровачког државног љекара, кога је нгажовао улцињски архиђакон отишавши 21. марта исте године у Дубровник да би замолио за одобрење да дође у Улцињ (видјети Јелчић 2010: 263–264). Миодраг Ал. Пурковић, преко Николе Јорге, наводи да је Велико вијеће Дубровника 27. марта 1403. године одлучило да „лекар који одлази у Улцињ болесном Ђурђу Страцимировићу може да остане десет дана“ (Пурковић 1996: 74²⁰⁴). Међу уобичајене историографске податке о Балшићима стигао је и један од оних друге врсте: осјетивши близину смрти Ђурађ Страцимировић Балшић је „наручио мало вина из Стона“ (Јелчић 2010: 263). У повељи манастиру Врањина под називом „Гоург Страцимировик приложи Раке“ стоји: „Молю егоже Богъ изволит по моемъ ошлствию господствовати сиѡмъ земломъ синъ мо и или сародник или иноплъ меникъ како годе изволи Богъ садръжати пръ стол нашега господства сем · непрелози · бити“ (према: Шекуларац 1987: 102).¹³⁰ Ако се зна да све страсти временом слабе а страст према власти јача, изјава

¹³⁰ Манастир Врањина је из времена Светог Саве. Цркву Светог Николе у овом манастиру обновио је кнез Никола Петровић. Иван Божић у раду „Доба Балшића“ каже да је посјед Раке, који Ђурађ Страцимировић прилаже манастиру Врањина, налази „дуж оног дијела 'Зетског пута', који је долином Цијевне водио према Пећи“ (Божић 1970^a: 85). Исти податак је раније саопштен у дјелима Милана Шуфлаја (видјети Šufflay 1920: 76–77 и Šufflay 1991: 76). То показје да је историјска студија Милана Шуфлаја рефернтна на његов историјски роман, као и да је наведени рад Ивана Божића референтан на дјела Милана Шуфлаја. Данас није познато мјесто назива Рак. У повељи Ивана Црнојевића о разграничењу Манастира Врањина и властеле Матагужа, из 1469. године, исправљају се и граница мјеста Раке које су Матагужани помјерили

Ђурађа Страцимировића у даровници манастиру Врањина показује нетипичан однос према власти. То је, како ћемо видјети у наредном поглављу овога рада, донекле видно и у владарским повељама његових претходника. Зетски престо је преузео Ђурађевићев син Балша са својом мајком Јеленом а да притом није било негодовања од стране других Балшића. Можда је томе допринијело и сродство са деспотом Стефаном Лазаревићем. Тек, Дубровчани свједоче да је Јелена Балшић била у добрим односима са својом родбином.

„Не зна се којим је путем Ђурађ II повео преговоре с римским папом, тек он се приклонио римској цркви и, више симболички, обећао Бонифацију IX своју земљу ако остане без мушког наслједника, било законитог било незаконитог“ (Ђирковић 1970^a: 56–57). Ако је Ђурађ Страцимировић Балшић то обећао 1391. године, симболички или не, природно је закључити или да Балша Ђурађевић Балшић тада није био рођен или да његов отац није нормалан човјек. То је разлог више за упитаност кад је заиста Балша Ђурађевић Балшић заиста рођен. Иако се кроз литературу наводи да је он рођен 1386. године, односно да је 1403. године имао седамнаест година, не указује се на датуме његових првих појављивања у документима. Једино се казује да 1403. године није био пунољетан, и то по томе што се у власт у Зети његова мајка Јелена укључила као савладар. За разлику од претходног навођења године рођења Балше Ђурађевића Балшића, Миодраг Ал. Пурковић каже: „Са Ђурђем Страцимировићом Јела је имала јединца сина Балшу III. Он је могао да буде рођен око 1389“ (Пурковић 1996: 91). Момчило Спремић се позива на Ивана Божић кад каже: „Имао је 1403, када му је умро отац, 17 година, што показује да је највероватније рођен 1386.“ (Спремић 2004: 86²²). А

на штету манастира Врањина: „Такожде и цечь что беху одузели властели матагужие то повртисмо и исправисмо дому светаго николе. Такожде и раке у гръдиех исправих по хрисовулю, почаиши на спилице и посред дворищ николе и дина, оттуда право путем на говедъи на куке у рьбичь. И оттуда право путем на говедъи брод, у Цемву и ни(з) на косачинками, и такожде низ Цемакек опет у спилице“ (према Ровински 1993). „Дакле, сада је потпуно јасно да су Раке биле владарски посјед, а не село, и да су се налазиле поред ријеке Цијевне и Говеђеџ Брода“ (Шекуларац 1987: 110). Топоним Говеђеџ Брод, поред повеље Ивана Црнојевића и дјела Милана Шуфлаја (видјети Šufflay 1920: 76 и Šufflay 1991: 76) налази се и у *Балканској царици* Николе I Петровића (видјети Петровић 1996: 272). Немамо одговор на питање да ли је на том посједу могло настати данашње насеље на десној обали ријеке Цијевне које се зове Куће Ракића.

ако ни 1391. године Балша Ђурађевић Балшић није био рођен, значило би да у тренутку смрти свога оца није могао имати седамнаест година. Иначе, било би сулудо наведено обећање дати и поред живог сина. Изузев ако можда господар Зете уморен животом није био заинтересован за даљи ток догађаја — у повељи Манастиру Врађина, како смо видјели, говори као да му је безмало свеједно ко ће га наслиједити.¹³¹

Новак Мандић Студо у „Земљи званој Гацко“ овако коментарише чињеницу да је Јелена Балшић након смрти свога мужа Ђурађа II Страцимировића Балшића владала Зетом као савладар сину Балши III Ђурађевићу Балшићу: „Није ово први случај да у средњем вијеку српским земљама управљају жене. Травунијом и Гацком управљала је Урошева жена Јелена, крајем XIII вијека по смрти кнеза Лазара државом не влада најстарији син Стефан, већ жена му кнегиња Милица са синовима. По смрти Вука Бранковћа земљом не влада Гргур, најстарији син већ жена Мара Вуковић, а након смрти Ђурђа Бранковића Србијом не управља деспот Лазар, већ Јерина са синовима. Исто и у Зети после смрти Ђурђа Балшића управља Јелена Страцимировић Балшић. Морао је бити неки дубљи разлог, смисао и јачи основ, што се у то вријеме државног живота у средњем вијеку, често на престолу јављају жене. Није ли то наступило као посљедица односа међу мушким управљачима у српским земљама“ (Мандић Студо

¹³¹ У вези са годином удаје Јелене, кћерке кнеза Лазара за Ђурађа Страцимировића Балшића Константин Јиричек саопштава: „Јелена се удала (око 1386) за Ђуру Страцимировића Балшића“ (Јиричек 1952: 321). Момчило Спремић каже: „Око 1385. удала се за Ђурђа II Страцимировића (Спремић 2004: 86). Ђорђе Сп. Радојичић и Иван Божић то помјерају за годину дана касније — „око 1386. године“ (Радојичић 1960: 343, Божић 1970³: 50): дакле, као и Јиричек. „По Руварцу [...] удала се за Ђурђа Страцимировића-Балшића 1386. или 1387. године“ (Томић 1942⁶, уз: Баљ 2012: 90¹³). Миодраг Ал. Пурковић преноси претпоставку Чедомиља Мијатовића, прихваћену од Илариона Руварца, да се Јелена удала „око 1386. или 1387. године“ (Пурковић 1996: 73, према: Мијатовић 1882: 212). „Удата је око 1386/87. за Ђурђа Страцимировића“ (Петровић 1998: 126) — каже Дамњан Петровић, напоменувши да основне податке о Јелени Балшић износи према Миодрагу Ал. Пурковићу (видјети Петровић 1998: 126¹). Соња Петровић каже да се Јелена Лазаревић Хребељановић удала „око 1387, за Ђурђа Страцимировића Балшића“ (Петровић 2004: 247), а Весна Тодоровић да се 1385. године удала „госпођа Лена — како је у народу упамћена“ (Тодоровић 2009: 10). Перивоје Поповић тврди: „Године 1386 (опет прије Косова) удала се за господара Зете, Ђурђа II Страцимировића Балшића“ (Поповић 2009: 101).

1995: 378).¹³² Ово би могло значити да би Јелена Балшић након смрти Ђурађа Страцимировића Балшић могла бити сувладар сину Балшаи и да није био малољетан кад му је умро отац, као што он то можда и није био.

Историографска литература наглашава да Балша Ђурађевић Балшић у моменту смрти свога оца није био пунољетан, чиме објашњава учешће Јелене Балшић у владавини Зетом. Тврдњу појединих историчара да је Балша Ђурађевић Балшић тада имао седамнаест година узимамо само као претпоставку. Иван Божић каже: „Ђурађа II наслиједио је његов једини син Балша III, тада већ младић од 17 година“ (Божић 1970^a: 86). Ова тврдња се не може ни порећи ни доказати. Миодраг Ал. Пурковић наводи само да је Балша Ђурађевић био малољетан, као и то да је његова мајка Јелена тада имала око тридесет пет година (видјети Пурковић 1996: 74). На основу 1403. године као године смрти Ђурађа II Страцимировића и тадашњег, како се сматра, непунољетства Балше III кроз литературу о Јелени Балшић се преносе претпоставке да се удала 1385, 1386. или 1387. године. Дакле, три године се наводе као година њене удаје за Ђурађа Страцимировића Балшића, а то није мало при извођењу претпоставке да ли је Балша Ђурађевић Балшић у години смрти свога оца малољетан или није. У средњем вијеку пунољетство са признаје са петнаест година живота: „По средњовековном схватању једва пунолетан, петнаестогодишњи Вукашинов син [Марко Мрњавчевић], обављао је за српског цара посланичку мисију у Дубровнику“ (Михаљчић 1994^b: 23). Говорећи о херцегу Стјепану Новак Мандић Студо каже: „Стефан се први пут јавља са оцем и стричевима у повељи издатој 1419. године под пивским Соколом на Шћепан пољу, што значи да је напунио 14 година“ (Мандић Студо 1995: 382). И након пунољетства Балше III, Јелена Балшић је утицала на доношење званичних одлука у Зети. „Анализом архивских докумената добија се утисак да су све дипломатске акције усмјерене ка Балшиној мајци, јер она напомена [Дубровчана] да је њен син 'in bona estade' не може да се тумачи друкчије него да се с њиме разговара протоколарно, будући да је пунољетан,

¹³² Овај модел изражавања жене удовице ишчитава се и на микроплану, њеним заузимањем позиције мужа у патријархалној породици.

али то се не би помињало и да је способан као владар“ (Rotković 2012: 206).¹³³ Наведено запажање Дубровчана да је Балша III у *добром узрасту*, исказано приликом изјављивања саучешћа Јелени Балшић поводом смрти Ђурађа Страцимировића, не мора обавезно значити и *17 година* Балше Ђурђевића.

Историја демантује постојање ванбрачног сина Ђурађа II Страцимировића Балшића о коме говори роман *Костадин Балшић* Милана Шуфлаја. Тачније, о коме говори Радич Жилић, логофет Костадина Балшћа — сина Ђурађа I Балшића и бивши логофет Балше II Балшића (видјети Šufflay 1920: 77). Родословна таблица Балшића каже да ванбрачног сина, и то именом Ђурађ, има Ђурађ I Балшић који је стриц Ђурађа II Страцимировића Балшића (видјети Божић 1970^a: 51). Могуће је да од тога у Шуфлајевом роману полази исконструисана, књижевности допуштена, прича логофета Радича Жилића о ванбрачном сину Ђурађа II Страцимировића Балшића и љепотице Бјелаве, као и о односу Јелене Балшић према овој привидно биографској чињеници. Логика стварности не обавезује логику књижевности ни кад књижевно дјело пише историчар по образовању. Поред тога, Радич Жилић се у Шуфлајевом роману више пута показује као непоуздани приповједач, у ситуацијама у којима је то очигледно и имплицитном и експлицитном читаоцу, а и појединим ликовима у роману. Наримјер, кад говори о Јелени, кћерки Карла Топије и жени Марка Барбадиго а затим Костадина Балшић. На Ђурађа Ђурађевића Балшића, ванбрачног сина Ђурађа I Балшића Венеција је рачунала као на супарника Ђурађу II Страцимировићу Балшићу, ако за то дође вријеме. Зато му је обезбиједила привилегије. Јосип Јелчић упозорава да „Љубић мијеша овога Ђурђа од Ђурђа I са Ђурђем II Страцимировим, иако се и у млетачким и дубровачким изворима издваја, па је забуна немогућа“ (Jelčić 2010: 202⁴⁰⁰).

Након смрти Ђурађа Страцимировића Јелена Балшић је покушала да у састав Зете врати градове Скадар и Дриваст, као и трг Свети Срђ на Бојани које су Турци

¹³³ Радослав Ротковић, не помињући извор, овим преузима коментар Јосипа Јелчића у књизи „Зета и династија Балшића“ (Jelčić 2010). Овај Јелчићев коментар се односи на исказ дубровачких поклицара приликом изражавања саучешћа Јелени Балшић поводом смрти Ђурађа Страцимировића Балшића — они су тада у вези са Балшом Ђурађевићем Балшићем „нагласили да има *filiuolo in bona estate*“ (Jelčić 2010: 276).

одузели 1392. године као залог за излазак из тамнице скопског санџакбега Пашајита. Поред Ђурађа II Страцимировића том приликом је на превару заточен и његов рођак: према једним изворима Костадин Балшић, а према другим његов син Стефан Балшић Марамонте.¹³⁴ Ђурађ II Страцимировић је наведене градове убрзо повратио, а 1396. године их је уступио Млетачкој Републици за њено држављанство и провизију од хиљаду дуката годишње. Сматрао је да би их под притиском султана Бајазита тешко могао задржати у власништву Зете. Истом приликом Венецији је потписао и град Шати са царином на Дању, епископском мјесту југоисточно од Скадра али их је стварносно држао Костадин Балшић. Као што је острва Скадарског језера Ђурађа II уговором из

¹³⁴ У Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* сам Костадин Балшић каже да је тада он био заробљен са Ђурађем Страцимировићем, док Стефана Балшића Марамонте не помиње (видјети Šufflay 1920). Уосталом, Стефан Балшић Марамонте тада можда и није био рођен. Сматра се да је Стефан Балшић Марамонте син Константина Балшића. Након убиства Константина Балшића (у Кроји, 1402. године) његова жена Јелена живјела је у близини Отранта код своје сестре Марије, жене Филипа Марамонте. Вјерује се да је Стефан Балшић зато што је одрастао у кући породице Марамонте свом презимену додао *Марамонте*. О томе Милан Шуфлај говори у више својих дјела, која је пописао Иван Божић (видјети Божић 1970^а: 120¹³). На Шуфлајев закључак о поријеклу Стефана Балшића Марамонте ослања се и Сима Ђирковић позивајући се на рад „Повјест сјеверних Арбанаса, (Социолошка студија)“ (Šufflay 1925), само што он Шуфлајевој тврдњи додаје „највјероватније“ (Ђирковић 1968: 323). У својој историографској студији *Срби и Арбанаси, (Њихов симбиоза у средњем вијеку)*, објављеној у Београду 1925. године, Шуфлај каже: „Да је овај брачни пар [Костадин Балшић и Јелена Балшић, бивша жена Марка Барбадига а кћерка Карла Топије] имао синова, то свједочи млетачки документ, којим се Костадину обећаје (1401) млетачко грађанство (*ipsi cum filiis*). Стоји и то, да је Јелена Тхопија имала рођаку Марију Тхопија, удату за Филипа, моћног апулског баруна напуљског краља, из стародревног рода Марамонте. Зацијело овамо, у Лесе или Отранто, пошла је Јелена из Млетака, гдје је била ријешена сваке кривње за рад погубљеног супруга. Ту је она, код Марамонта, одгојила свог сина Стјепана“ (Šufflay 1991: 104). Милан Шуфлај мисли и да се Јелена, жена Марка Барбадига па Костадина Балшића могла по трећи пут удати за неког из породице Марамонте: „Презиме Марамонте носио је по обитељи, у којој је одрастао, или можда чак по трећем супругу своје мајке Јелене“ (према Божић 1970^а: 120¹³). Шуфлајев роман *Костадин Балшић* наводи и Стефановог млађег брата Уроша (видјети Šufflay 1920: 157). Историју књижевна умјетничка дјела не обавезују својим подацима, али види се да Шуфлај не искључује могућност постојања браће Стефана Марамонте ни у својој пет година касније написаној историјској студији о Србима и Арбанасима у средњем вијеку. Шуфлајев наратив о Стефану Балшићу Марамонте искључује тврдњу Јосипа Јелчића да је Стефан Балшић Марамонте средње од троје дјеце рођене у браку Филипа Марамонте и Марије Топије (видјети Јелчић 2010: 382). Примјећујемо да се не зна ко је трећи муж Јелене Топије, удате Барбадиге па Балшић, ако га је уопште било. Такође се на саопштава да ли су Марко Барбадиге и његова жена Јелена имали дјеце.

1396. године препустио Млецима, али су њима управљали Ђурашевићи, „уз пуну сагласност самог Ђурађа II“ (Божић 1970^a: 67).

Узалудно се Ђурађ II Страцимировић Балшић надао да ће Зету заштити присуством Млечана. Иван Божић каже: „Султан Бајазид I спремно је прихватио сарадњу полетног династа без територије, какав је био Константин Балшић, и свесрдно је подржавао његове планове. Тим је и немоћни Ђурађ II Страцимировић избачен из табора султанових штићеника, па је морао тражити савезника на другој страни“ (Божић 1970^a: 56). Након што од Млетака није добио подршку за повратак градова које су му преузели Турци, Ђурађ II је затражио млетачко грађанство, што му је одобрено „почетком маја 1395. године“ (Živković 1989: 269). Није сувишно поменути да Јелчић каже да је бављење Ђурађа Страцимировића током затишја 1397. године грађевинским пословима и слањем маслиновог уља на арбанашко тржиште било у функцији прикривања припреме за нови подухват (Jelčić 2010: 242).

У Скадру, који је Ђурађ Страцимировић уступио Венецији процијенивши да га не може бранити од Турака, нестабилност су изазивали упади санџак-бега Шахина. И ово показује да је владавина средњовјековном Зетом више била довијање него истинска самосталност. „Разумљиво је онда што је Ђурађ правио потајне планове о могућем повраћају уступљених посједа“ (Živković 1989: 273), закључује Драгоје Живковић. Са друге стране, Венеција се у контексту турске кризе изазване борбом око власти Мусе и Сулејмана, синова султана Бајазита осјећала безбрижном на освојеним посједима. С обзиром на то да су у наведени сукоб увучени и балкаски обласни господари, сматрала је да је „на помолу вријеме које јој пружа шансу да се учврсти у просторима које је држала у Зети и сјеверној Албанији. Та њена политичка процјена, међутим, није била у складу са друштвеном реалношћу“ (Živković 1989: 274). Ово се показује и као увод за разумијевање односа Зете према Венецији након смрти Ђурађа II Балшића. Овдје наведени искази Јосипа Јелчића и Драгоја Живковића упућују на то да Јелена Балшић објављивањем рата Венецији 1405. године није сасвим изашла из континуитета владавине Зетом од стране Ђурађа Страцимировића Балшића, како се то предочава у већини историографских радова који о том њеном чину говоре. Иван Божић, на примјер,

каже: „И Јелена Балшић и Балши III била је туђа ситна политика Ђурађа II Страцимировића, његово споразумијевање с Млечанима и уступање стратегијски важног и плодног скадарског краја да би се с муком извачила обећана провизија од 1.000 дуката. Они нису хтјели да живе као млетачки пензионери“ (Божић 1970^a: 86). Уосталом, на опхођење Ђурађа Страцимировића према Венецији Jelena Balšić је и сама могла утицати својим савјетима.¹³⁵

Јелена Балшић је посебно била заинтересована за повратак Скадра као првобитне престонице Балшића у границе Зете. Није жељела да живи као *млетачки пензионер*, како се то обично наводи у литератури. „Младог Балшу васпитавала је тако мајка Јелена да се Зета може и мора, кад год је то потребно, ослонити на земљу Деспота. Он је сматрао Зету нераздвојним делом некадашњег српског царства. И зато је њему и Јелени била туђа ситна политика Ђурађа II Страцимировића коју је водио према Млечанима за једва добијену провизију од 1.000 дуката“ (Милутиновић 1999: 206–207). Крајем априла 1403. године, такорећи одмах након смрти Ђурађа II, покренула је преко свога амбасадора дипломатске активности ради преиспитивања односа са Венецијом, али без успјеха. У јулу исте године је отпутовала у Дубровник и опет остала без одговарајућег рјешења. Дубровчани су у то доба избјегавали било какве активности са Балшићима у вези са Венецијом. Покушај Јелене Балшић и Балше III да постигну нови договор са Млечима био је безуспјешан. Јелена Балшић је била у таквом стању духа да је тражила заокрет у комуникацији са Млетачком Републиком. Са правног аспекта није несхватљиво то што Млеци прије устанка у Зети нијесу пристали на поништење уговора потписаног са Ђурађем Страцимировићем Балшићем којим им је, између осталог, уступљен Скадар.

„Млетачка власт над дијелом посједа преузетих од Ђурађа II Балшића понашала се тако да је недвосмислено истицала свој уски политички и економски интерес, не показујући много слуха за домаће становништво и његову позицију“ (Živković 1989:

¹³⁵ Не треба губити из вида да живот никад није црно-бијел. Проучавајући процес интеграције црногорских досељеника на истарском полуострву Перој, Алојз Штоковић закључује да нити је тридесетогодишњи Кандијски рат увијек био суров, нити је тада млетачка истарска покрајина била обећана земља. И каже: „Стварни је живот био другачији од онога каквога нам понекад настоји приказати историја“ (Štoković 2009: 350).

273). Неодговарајуће дажбине су све више сиромашиле локално становништво и изазивале несигурност. Поред тога, незадовољство је изазвао однос Млетака према православним манастирима и црквама у скадарском крају, којима је био надлежан „зетски митрополит, кога је постављао пећки патријарх. Млетачки кнез у Скадру одузео је црквама њихове 'бенефиције' и није дозвољавао зетском митрополиту да се користи старим правима и приходима с посједа на млетачкој територији. /Долазило је уз то и до запљења жита које би Јеленин властелин купио на млетачкој територији. Спорови су се гомилали/“ (Божић 1970^б: 88). У Дубровнику је за Млечане важила изрека: „Улазе као лисице и владају као вукови“ (према Божић 1970^а: 151). Са друге стране, Јелена Балшић и Балша III трговином сољу су угрожавали економски интерес Млечана, који су држали монопол у трговини. Све ово је учинило да Јелена Балшић 1405. године објави рат Млецима.

Иван Божић, позвавши се на Љубићеве *Листине*, као кулминацију нетрпељивости Млетака према Зети наводи одузимање права зетском митрополиту. Проблема је изазивао скадарски бискуп, који се није обзирао ни поред тога што је након жалбе Јелене Балшић Сенат „наредио да се испитају права тих цркава и да се митрополиту врате све 'бенефиције'“ (Божић 1994: 284). Миодраг Ал. Пурковић се такође позива на Љубића кад наводи да су током Скадарског рата Млечани онима који им „Балшу и матер његову живе у руке предају“ нудили петсто, а касније хиљаду, па двије хиљаде дуката (Пурковић 1996: 76).¹³⁶ Кроз литературу се готово по инерцији преноси опомена млетачког капетана у Скадру Доната де Порто прије рата упућена Јелени Балшић преко кондитијера Антонија Склаво 1404. године: „Госпођо, госпођо, пази шта чиниш“ (Radojičić 1958: 492). Иван Божић наводи и допунски дио овога обраћања: „Ништа не можеш сакрити под својим прстом, јер прст је мала планина“ (Божић 1970^а: 88). Након што је затражила објашњење за дрскост изражену овим ријечима, Јелени Балшић се извинио Сенат Млетачке Републике. Макушев каже да су Млеци 1411. године склопили савез са Иваном Кастриотом и браћом Ђурашевић

¹³⁶ Ровински наводи ријечи Макушева, из 1869. године, који каже да су Млеци 1405. године понудили онима који убију или ухвате живе „Балшу III заједно с његовом мајком Јеленом [...] годишњу пензију од 1000 дуката“ (према Ровински 1993: 299). Видјети и Јелчић 2010: 283.

„против Балше III. Иствремено су предложили свом поморском команданту да настоји да с Балшом склопи мир, јер им је било потребно жито, које су увозили са његових посједа. Али Балша је лукавио“ (Ровински 1993: 299).

Током сукоба са Млецима Јелени Балшић и Балши III изостала је од Дубровчана у више наврата тражена позајмица новца и помоћ у оружју. Слуге Балшића Бубац, Дмитар и Туторма у вријеме рата у Дубровник односе писма са молбама Јелене Балшић и Балше III, а враћају се у Зету са негативним одговорима и утјешним наградама. Јелена Балшић је тражила помоћ и од Турака, али они су оклијевали у доношењу коначне одлуке. „Изгледа да је неку малу помоћ и добила“ (Пурковић 1996: 77), каже Миодраг Ал. Пурковић. А Јосип Јелчић саопштава: „Пошто је Дубровник мудро избјегао савезништво с Балшићима против Венеције, Јелена се обратила Турцима који су јој помогли да заузме прво град Скадар а онда и равницу Дриваст. Сенат је обавијештен о паду Скадра 12. јануара 1405. [...] Требало је повратити град и зврђаву Скадра, иначе би тамо одзвонило застави Светога Марка“ (Јелчић 2010: 282). Након мита Млетака и њиховог утицаја оствареног преко султана Бајазита балкански Турци су прешли на другу страну. Односи Турака и Млечана на Балкану иначе личе игри шаха, тако да Зета по правилу бивала ловиште тих односа. Султан Мехмед II Фатих својом повељом гарантује слободу манастиру Врањина како би ослабио утицај Млетака на зетско становништво.¹³⁷ Балша III је након Амер-беговог освјања Кроје постао турски вазал, уз обавезу плаћања харача. Но, у вријеме рата Зете са Венецијом „војна сила којом је располагао Балша III била је заиста импозантна и веома је уплашила посаде градова. Томе треба додати већ поменути ратну флоту, коју Балшићи раније нијесу имали“ (Јелчић 2010: 326).¹³⁸

¹³⁷ Овај султан је „потврдио под Скадром права и посједе калуђерима Св. Николе Врањинског. Дозволио им је слободно кретање по читавом царству и јемчио манастиру да му неће чинити зулум нико од његових људи 'ни од башах мојих, ни од санџакбег, ни кадија ни субаша'. Таквим ставом Турци су и иначе привлачили на своју страну ситне људе, који су већ деценијама живјели у пуној неизвјесности“ (Божић 1970⁹: 315). А поп Стефан „ви Јазирцах“, 1476. године, на препису четворојеванђеља записује: „В дни злочастиваго и злонаравнаго и неситаго Јуде Мехмед-бега цара“ (према Стојановић 1902: 109).

Градско католичко становништво Сјеверне Арбаније Балшићима је углавном отказивало послушност током рата са Млецима. Јосип Јелчић каже да је узрок томе прижељкивана федерација Албанаца са Венецијом — „која би спасила Албанију од турскога јарма“ (видјети Јелчић 2010: 290). Исти аутор саопштава да је Сенат у Венецији у више наврата чак предлагао да Млетачка Република одустане од арбанашких крајева „чија је управа и заштита коштала Венецију и новца и крви“ (Јелчић 2010: 290). Становништво појединих арбанашких крајева било је незадовољно и ранијом владавином Ђурађа Страцимировића Балшића. „Грађани Љеша, на примјер, памтећи оно што су доживјели под Ђурђем II Страцимировим, устали су као један на протест изјављујући да више воле да виде спаљене своје колибе него да прихвате било коју власт која није млетачка“ (Јелчић 2010: 283). Иван Божић каже да се Јелена Балшић и Балша III нијесу могли надати чврстој подршци градског становништва Бара и Улциња и зато што је оно „било католичко и, ма колико пословењено, још многим нитима везано за своје романско поријекло“ (Божић 1970^a: 86). Ослонивши се на Ивана Божића, Васиљ Јововић наводи да овакав однос градског становништва према Балшићима током Првог и Другог скадарског рата није мотивисан вјерским разлозима колико жељом да се сачувају ситносопственички интереси, које им је млетачка војска штитила од Турака (видјети Јововић 2009: 222). Драгоје Живковић неодазивање арбанашког градског становништва у рату Балшића са Венецијом тумачи на свој начин — тако што каже да се Арбанаси нијесу одазвали Балшићима у рату против Венеције због фаворизовања православне цркве од стране Јелене Балшић (видјети Живковић 1989: 369 — 370).

Живковићев наратив о Балшићима добрим дијелом карактерише црно-бијели однос према историјској стварности. Он у тумечењу Зете након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића Јелену Балшић доводи пред огледало које умањује, а Балшу Ђурађевића Балшића пред огледало које увеличава. Тако каже:

Власт у преосталом дијелу земље иза Ђурђеове смрти, преузео је његов тада седамнаестогодишњи син Балша III. Његова мајка Јелена, сестра Стефана Лазаревића, била му је главни савјетник до преудаје за босанског војводу

Сандаља Хранића (1411). По основу сродства, она је чинила напор да односе између тада најутицајнијег човјека у Србији, Стефана Лазаревића, турског (од 1389) и угарског (од 1403/4) вазала и њеног сина Балше III, учини што приснијим (Živković 1989: 275).

Мимо наведених ријечи и констације да је Ђурађ Страцимировић Балшић ожењен кћерком кнеза Лазара, у поменутој Живковићевој књизи нема интрсовања за Јелену Балшић. Ове ријечи су саопштене у сегменту насловљеном „Покушаји Балше III на окупљању расутих дјелова земље“ (видјети Živković 1989: 275–283). Као да и Јелена Балшић није покушавала да окупи расуте дјелове Зете. Уствари, то је прије свега она чинила. И као да због тога није дошло до рата између Зете и Венеције. Исти утисак се производи и у неколико наредних сегмената исте књиге. А млетачки и дубровачки извори потврђују да је Јелена Балшић није била само савјетник него и савладар Балши III Ђурађевићу Балшићу, или како каже Иван Божић: „Као главни савјетник сину, више година је учествовала с њим у борби за обнову старе моћи Балшића“ (Божић 1970^a: 86).¹³⁹

Јелени Балшић се у једном дијелу историографске литературе приговара због интересовања за православне цркве, иако је млетачка власт фактички штитила једино права католичких цркава. Иван Божић каже: „Иако су Млечани последије склапања мира са зетским господарима пристајали да православном становништву врате њихове цркве, ипак су својим држањем доприносили учвршћивању католичанства“ (Божић 1970^b: 326). Такав однос Млетачке Републике према црквама у Зети задржан је и након владавине Јелене Балшић. Кад је Балша III 1415. год. тражио да се обнове повластице

¹³⁹ Два исказа Екове књиге *Границе тумачења* (Есо 2011) могу се и буквално схватити у Живковићевој семантизацији појединих чланова владарске династије Балшић. Наиме, Умберто Еко саопштава: „Семиоза је феномен, а семиотика теоријски дискурс о феноменима везаним за семиозу“ (Есо 2001: 244), односно: „Неке информације смештају се у позадину дискурса, а друге се истурају као на рељефу“ (Есо 2001: 274). У Живковићевој књизи информације о Јелени Балшић у позадину се потискују на уштрб научности. Исти однос према Јелени Балшић је и у књизи Новака Аџића *Црна Гора у доба Балшића (1360–1421)* (Adžić 1996), на коју ћемо се осврнути у завршном поглављу рада.

православних цркава у скадарској области, Сенат је одговорио да не жели притисак на савјест вјерника, јер је брига о црквама њихова приватна ствар“ (Божић 1970^б: 326). Којчин Црнојевић 1444. године моли Вијеће Млетачке Републике да врати имања која су одузели црквама Скадарског језера (видјети 1894: 422). Да и не говоримо о бригама Стефанице Црнојевића због страдања православних цркава у Зети након Фирентинског сабора, 1439. године, у манастир Пречиста Крајинска стигао унијатски митрополит. Ову страну медаље Иван Јововић не приказује док говори о томе да је Балша III манастире у Паштровићима подигао на земљишту Свете Марије Ратачке, негодовању свачког бискупа због узурпације добара Свете Марије од Горице и доласку зетског митрополита у Пречисту Крајинску (видјети Јововић I. 2012: 162). Зетски митрополит је у Пречисту Крајинску прешао из Будве, након што се будванска општина предала Млечима. Филип Радичевић саопштава да је преко Крајине зетски митрополит преко Враћине, Кома и Обода стигао на Цетиње (видјети Радичевић 1893: 97). Иван Јововић потврђује Лукићев закључак да је почетком XV стољећа, за вријеме владавине Балше III православље постало државна религија у Зети, за шта се заслуга „приписује његовој мајци Јелени“ (Јововић I. 2012: 161).

Примјећујемо да Иван Јововић приликом тврдње да је Балша Ђурађевић Балшић манастире Прасквица и Дубовица подигао на земљишту ратачке опатије не испитује да ли је то могао урадити у споразуму са том опатијом. На основу тога што му је неколико година касније Ратачка опатија посудила хиљаду петсто пет перпера, што исти аутор наводи у истом раду (видјети Јововић I. 2012: 157), не би се могло закључити да је Балшу III био у лошим односима са овом опатијом. Истина, Милан Шуфлај — поред тога што саопштава да је Ратачка опатија богато „била даривана од српских краљева“ (Šufflay 1991: 84) — каже да су њена имања у 15. вијеку патила од Црнојевића, два вијека потом од Паштровића и на крају „од братства Медини, који су паче кривотворили правне наслове на села око Спича. Код тог подупирали су их калуђери Прасквице и Дубовице, што их је на земљишту ртачком подигао (1413) Балша III Балшић“ (Šufflay 1991: 84). Сама Ратачка опатија је тактизирала у свом односу према Балшићима. То показује и то што је она 1410. године у сукобу Балше III и Ђурђа I

Црнојевића стала на страну Црнојевића (видјети Јововић I 2012: 158). Позвавши се на два млетачка документа из 1452. године, о којима говори Ђорђевије Бошковић, Иван Јововић изводи закључак да је кућу каноника у Бару отео Балша Ђурађевић Балшић: „Наводе да и даље градски кнез столује у кући близу цитаделе — коју су 'бивши господари' отели канонику цркве Св. Петра у Бару. Како је деспот Ђурађ Бранковић потврдио привилегије и признао црквену јурисдикцију барској надбискупији, горе споменути акт једино би се могао односити на Балшу III“ (Јововић I. 2012: 166). Како наводи Васиљ Јововић, војска Балшу III је у Првом и Другом скадарском рату пљачкала. Као што је и протјерала поједине католичке свештенике, међу којима је и бискуп Дриваста (видјети Јововић 2009: 222).

Јосип Јелчић Јелени Балшић узима за зло и то што је она „с времена на вријеме, интервенисала у корист Митрополита српске православне цркве и у крајевима који нијесу били под њеном влашћу“ (Јелчић 2010: 279). Као што приговара и Балши Ђурађевићу Балшићу због наглашеног интересовања за цркву Светог Николе „у Прасквици у Паштровићима, коју је он подигао и богато даровао пространим и плодним земљиштем 1413. године“ (видјети Јелчић 2010: 281). Тиме се предности покушавају представити као хендикепи. Зашто би интересовање за православље обавезно значило потискивање римокатоличанства. Колико год било незахвално питати се шта би било да је било, није тешко претпоставити шта би се догађало са православљем у Зети да није било труда и интересовања Јелене Балшић. Симптоматично је то што нико од оних који су у вези са православљем крајње критични према Јелени Балшић (Јосип Јелчић, Радосав Ротковић, Драгоје Живковић, Иван Јововић) притом не каже шта мисли да је она требало да уради умјесто тога што је урадила у вријеме свога живота у Зети. Момчило Спремић саопштава: „Млетачко ширење у Зети имало је и своју верску страну. Примајући још 1396. под своју власт Скадар, Дриваст и Свети Срђ на Бојани, дужд и сенатори су истакли да их преузимају 'ради очувања своје свете вере и спаса толиких хришћанских верника'. Њихову власт брзо је осетио зетски митроолит, јер му је онемогућено да користи своја права у

скадарском крају. То је изазвало отпор Јелене Балшић, која је била посебно непопустљива према Млечанима“ (Спремић 2004: 75).¹⁴⁰

Сукоб Јелене Балшић са Венецијом покушао је да искористи Сандаљ Хранић Косача. Он је 17. маја 1405. године осудио зетско ратовање, што је испраћено похвалом Сената у Венецији. Млеци су му затим понудили три хиљаде дуката одједном или три пута по хиљаду дуката годишње ако им помогне да поврате Скадар и Дриваст (према Ljubić 1875: 54). Такође су му за сарадњу против Балшића понудили Бар, а он је тражио и Будву, као и гаранцију „да млетачки трговци неће ни на који начин фаворизовати Котор“ (Jelčić 2010: 306). Савез је склопљен уз обавезу Сандаља Хранића Косаче да заузме читаву Доњу Зету и избаци из игре Балшу III и његове савезнике (видјети Jelčić 2010: 306). Реализацију овога договора спријечили су преговори између Зете и Венеције организовани крајем јуна 1406. године, на предлог деспота Стефана Лазаревића и Маре Бранковић. „Интервенција Стефана Лазаревића у корист потомка Ђурђа II Страцимирова изазвала је нешто што је било веома незгодно за Млетачку Републику. Претедент на угарску круну Ладислав Напуљски и његов савезник Хрвоје, војвода Сплита, тражили су (12. јуна 1406) године да се у складу са уговором из 1358, кад је она одустала од својих права на источну јадранску обалу од Кварнера до Драча, њему као претеденту на угарски пријесто да оно што је одузето Балшићима, да би он то дао Сандаљу Хранићу, којег је сматрао насљедником владара тих крајева“ (Jelčić 2010: 292).¹⁴¹

Током 1407. године Зећани су тражили да им се уступи Будва и Дриваст уз некадашњу годишњу провизију од хиљаду дуката, што су Млеци одбили. Преговарало

¹⁴⁰ Колико се може пратити, Млеци су свјесно окренути против православља. „Сами Которани тражили су 1446. дозволу од Млечана да православне свештенике, који, наводно, само убиру приходе с црквених имања а не старају се о душама, замене римокатоличким. Млетачке власти нису се томе супротстављале, само су саветовале да све чине 'мало помало и на вешт начин', да се не изроди каква незгода 'због мноштва тих шизматика“ (Спремић 2004: 101). А то је, као што се види, чињено након живота Јелене Балшић.

¹⁴¹ Уз интервенцију Стефана Лазаревића, Млеци су 18. маја 1406. године своје држављанство дали Јелени Балшић и Балши Ђурађевићу Балшићу. Истог дана бискуп Свача тражи од Венеције помоћ „да обнови већ веома оштећене зидове града од турских упада“ (Jelčić 2010: 291). О наведеној молби бискупа свачког више видјети у Sufflay 1991: 41.

се до јануара 1407. године, кад су преговори прекинути. У јуну 1407. године постигнута је погодба са млетачким посланицима о миру „на ријечи Жељезници код Бара“ (Ljubić 1875: 102–103), за коју је гаранције требало да обезбиједе деспот Стефан, Мара Бранковић и Никита Топија. Након тога посланици Стефана Лазаревића и Маре Бранковић одлазе у Венецију са захтјевом Балшића да им се уступе још неке области, што Млеци не прихватају и уговор се раскида. У јесен те године долази до нових сукоба, а нови преговори о миру организују се у Драчу, под шатором Никите Топије, код цркве св. Лоренца а у присуству скадарског и драчког епископа – према Љубићу у мају 1408. године (видјети Ljubić 1875: 114), а према Јелчићу, 6. јуна 1408. године (видјети Jelčić 2010: 309).¹⁴² Пошавши од Симета Љубића и Јована Радонића, Миодраг Ал. Пурковић каже: „За испуњење услова имали су да гарантују: деспот Стеван, Мара Бранковић, Тодор Коноре, господар Арбанског Београда, Иван Кастриотић и Мркша Жарковић, господар Валоне. Баошин таст Топија, обавезао се да ће му зет и зетова мајка поштовати одредбе“ (Пурковић 1996: 78–79). Млеци су накнадно захтијевали да Балша III допутује у Венецију да потпише уговор, ако мисли да добије Бар. Посланици Балше III су у јануару 1409. године објаснили Млечанима да он одуговлачи одлазак у Венецију зато што се томеprotиве његови потчињени који су запријетили да ће у том случају отићи другом господару, што „најбоље знају господин деспот и госпођа Мара“ (према Пурковић 1986: 79).¹⁴³ На крају је ради склапања мира у Венецију отпутовала Јелена Балшић.

Током путовања за Венецију Јелена Балшић се, због несигурности које су изазивале напуљске лађе, на предлог Дубровчана задржала у њиховом граду.¹⁴⁴ Мировни уговор између Зете и Млетака потписан је на годину дана, у Венецији 27. октобра 1409. године. Као главни преговарач испред Зете, Јелена Балшић је поштедјела

¹⁴² Разлика у датирању у наведеној Јелчићевој књизи проистиче из разлике у рачунању времена према јулијанском и грегоријанском клендару.

¹⁴³ Овај и претходни Пурковићев исказ, према властитим ауторским напоменама, засновани су на Љубићевим „Листинама“.

¹⁴⁴ Доласком Јелене Балшић у Венецију, сенатори су примијетили да је „врло осиромашила“, јер је, због дуга пута, све потрошила. Давали су јој, на име издржавања, по три дуката дневно, и у Венецији је остала пуна три мјесеца“ (Спремић 2004: 87). Веома једнострано о овом биографском податку говори Радослав Ротковић (видјети Rotković 2012).

свога сина Балшу преговорања у Венецији које је трајало три мјесеца. Убрзо се показало млетачко лицемјерје у преговарачкој активности: „Сенат је 12. новембра 1409. год. поручивши скадарском кнезу да задржи Забојану без обзира на повеле које му покаже Јелена Балшић на повратку у Зету“ (Божић 1970^б: 99). Било је то прије него се Јелена Балшић вратила у Зету (током путовања из Венеције обишла је Корчулу). Божидар Шекуларац каже да је Јелена Балшић „настојала да на сваки начин изигра повјерење“ (Šekularac 2012: 47). Дешавало се да Балша III доведе Млечане пред свршен чин. На непредвидивост његовог понашања указује и однос према другим противницима.¹⁴⁵ Између Зете и Венеције „проблеми разграничења били су, дакле, стално актуелни током првих деценија XV века“ (Спремић 1999: 369).

Јосип Јелчић саопштава да је у Венецији приликом потписивања примирја био и Балша III Балшић, само што је његова мајка Јелена у млетачку престоницу отпутовала раније „и тако дала сину вријеме за пут који се више није могао да избјегава“ (Jelčić 2010: 319). Током путовања два мјесеца се непредвидиво задржала у међу Дубровчанима (видјети Tadić 1939: 66). „А кад се зауставила у Дубровнику, они су је савјетовали да не иде (27. маја) за Венецију док се Јадран не очисти од гусарских лађа, које су већ неколико дана ометале пловидбу“ (Jelčić 2010: 318–319). И Јорјо Тадић даје до знања да су Дубровчани 1408. године очекивали да Балша III током путовања за Венецију посјети Дубровник. „Међутим је он одустао од путовања, па је тек слиједеће године пошао у Венецију“ (Tadić 1939: 66). Јелчић каже да су се Дубровчани

¹⁴⁵ Према својим противницима Балша III се поготово сурово понио током Првог скадарског рата. Бранислав Милутиновић, на основу архивске грађе, наводи да је тројицу главара – Алексу, Петра и Марка осакатио, а Деску и Алексију из Скадра одсјекао по једну руку, ногу, нос и језик зато што су Млечанима предали улцињску тврђаву (видјети Милутиновић 1999: 203). У сукобу са Хотима „Балша је у прољеће 1415. год. опустошио и попалио велико скадарско село Калдерон“ (Божић 1070^а: 118; видјети и Jelčić 2010: 367–368 и Божић 1970^б: 117–118). Сличан је и поступак Ђурђа Црнојевића приликом освете за убиство једног солара Ивана Црнојевића у Котору 1489. године. „Слиједеће ноћи Иванов син Ђурађ Црнојевић, који је већ замјењивао оца у управљању земљом, повео је своје трупе на Ластву, село на Врмцу, у коме је живио убица. Опљачкао је стоку и покретну имовину, а онда запалио село. Његови људи убили су девет сељака, а двоје дјеце је изгорело је у запаљеним кућама“ (Божић 1970^б: 334). Овакве казнене мјере су изненађујуће и поред тога што Јосип Јелчић објашњава да „су одговарале ондашњим приликама“ (Jelčić 2010: 387), након чега констатује да је млетачка флота 1410 године ухватила и ослијепила шездесет албанских гусара (вијети Jelčić 2010: 387).

прибојавали неких питања која је Јелена Балшић постављала у Венецији, и додаје: „Сусрет Јелене, Сандалева емисара и команданта млетачке флоте у Јадрану као да је био случајан, а није био ни очекиван ни пожељан и представљао је опасан догађај за Дубровник, који је морао мислити на своје границе и на чињеницу да би попустљивост према једнима могла наљутити оне друге. Сумњива је била и чињеница да Балша III наставља пут за Венецију на млетачкој лађи, коју је, привидно, закупио на свој трошак, на основу одобрења млетачког Сената“ (Ječić 2010: 319–320).

У односу на Чедомиља Мијатовића који романтизује боравак Јелене Балшић у вријеме мировних преговора у Венецији и Јелчићевог приказа комуникације Јелене Балшић и Млетака, Ђорђе Сп. Радојичић је на средњем колосијеку. Увјерен да је Јелена Балшић у Венецији заслужено испоштована, Радојичић каже: „Стала је пред дужда и изјавила да је за све она крива, а не њен син. Те су речи оставиле дубок утисак на Млетачку господу. И они су Јелени указали 'многе почести' (како је забележио млетачки хроничар)“ (Радојичић 1958: 592). Миодраг Ал. Пурковић са разлогом истиче да је Јелена Балшић, ослободивши Балшу III, сву кривицу преузела на себе „с прибраношћу и енергичношћу која задивљује“ (Пурковић 1996: 82).¹⁴⁶

2.2.1. У историографији: Према томе – дабоме, међутим – јок

Покушји да се Јелена Балшић уведе у ревизију историје захтијевају додатни осврт на њену улогу у историји средњовјековне Зете. У погледу на то има различитих гласова. Милан Шуфлај каже: „Послије смрти Ђурђа II. (1403) његова удова Лена, кћи српскога кнеза Лазара, и син јој Балша III. започеше непомирљиву борбу проти Млечанима за баштину своје обитељи“ (Šufflay 1991: 40). Али, Радослав Ротковић тврди да је она и мужа Ђурађа Страцимировића Балшића „и сина увела у непотребне ратове са Венецијом, само зато да би своме брату Стефану Лазаревићу и његовом насљеднику Ђурђу Бранковићу прокрчила пут до мора“ (Rotković 2012: 209). А шта

¹⁴⁶ О начину на који је током мировних преговора 1409. године Јелена Балшић кривицу за рат Зете са Венецијом прихватила на себе ослобађајући одговорности свога сина Балшу више видјети у Mikloschic 2006: 107 и Ječić 2010: 321.

ћемо са тврдњом Дамњана Петровића: „На страну Републике св. Марка стао је из својих интереса и њен будући муж Сандаљ Хранић, док њен брат, Стефан Лазаревић, одржава пријатељске везе са Јелениним непријатељима“ (Петровић 1998: 126).¹⁴⁷ Као да Зета и без Јелене Балшић није била у саставу Српског царства, а затим и у саставу Деспотовине. И као да су Радославу Ротковићу непознате ријечи: „Ја, деспот Стефан, син светога кнеза Лазара и по његовом престављењу милошћу божијом бих господин свим Србљима и Подунављу и Посављу и делу угарске земље и босанске, а уз то и поморју зетскоме“ (према Павић 1986: 105–106). Односно: „Деспот Ђурађ, господин Србљем и Поморију зетскоме“ (према Павић 1986: 106). Опекама је 1430. године на тек подигнутој смедеревској палати уписано: „В Христа Бога благоверни деспот Гург, господин Србљем и Поморју зетском“ (према Божић 1970^б: 159). О званичном титулисању ранијих српских средњовјековних владара у Зети да и не говоримо.

Константин Јиричек објашњава: „Лазар и његови синови, Стефан и Вук, имали су само наслов кнеза, који се на латински преводио са речи *comes*. Остали удеони кнежеви, као Константин Дејановић, Вук Бранковић, Балшићи итд. звали су се просто 'господин' (*dominus*). У XV веку не хтедоше српски кнежеви бити ни краљеви ни цареви. У њиховим очима важио је грчки цар као легитимни врховни господар православног хришћанства. Од њега су они добивали византијски наслов деспота, који се није наслеђивао, а тада је деспот, по рангу, долазио одмах иза цара“ (Јиричек 1952: 422). Истина, исти Јиричек каже и да је кнез Лазар признао краљевство Вукашину Мрњавчевићу и Твртку Котроманићу и прихватио титулу кнеза: „По узору на

¹⁴⁷ Дамњан Петровић, према властитом признању, биографске податке о Јелени Балшић преузима од Миодрага Ал. Пурковића који каже: „Рођени брат [Јелене Балшић] Стеван — у пријатељству с Млечима, њеним заклетим непријатељима“ (Пурковић 1996: 77). Познато је да је деспот Стефан Лазаревић, иако турски вазал, тежио ослобађању од Турака као и да се Западна Европа сабирала око тога циља. Са друге стране, Италија по трећи пут у *млетачком руху* прелази на Балкан, преко Скадра, Драча и Задра, „Сукобљује се с Балшићима, па са српским деспотима, а напokon с Турцима“ (Šufflay 1991: 38). Након што је деспот Стефан Лазаревић вољом Балше III преузео власт у Зети и освојио Дриваст, Млечани му касније (1423. године) морају „одступити Бар и Будву. Ну када Турци по први пута освајају српски деспотат, ови градови заједно с Дривастом долазе и опет под Млечане (1442). Пошто им је већ и прије тога (1443. и 1437) краљ Сигисмунд продао ионако изгубљену Далмацију, то се сада на источној обали Јадрана власт млетачка налази на врхунцу. Од Кварнера до Драча они држе све обалне градове“ (Šufflay 1991: 42).

Немањића он се писао: Стефанъ Лазарь, кнезь и самодръжавный господинъ Сръблемь и Под · навію“ (Јиричек 1952: 321).¹⁴⁸

Заправо ово каже Радослав Ротковић: „И тај је скадарски рат завршен са истим оним стањем које је било и прије, с тим што је Јелена у Венецији сву кривицу преузела на себе. Довела је у пропаст Зету њенога мужа и њенога сина Балше III. // Она је, наиме, дјеловала у вријеме растуће турске опасности, којој се није поклањала никаква пажња, иако је Балша II погинуо храбро у борби против Турака четири године прије кнеза Лазара, који је сам ставио главу на пањ да му је одсијеку, како би што прије доспио у народну пјесму“ (Rotković 2012: 202). Ово је један од Ротковићевих исказа насталих у стању сужене свијести. Корзиканац, Наполеон је изгубио рат а Французи су му подигли Тријумфалну капију. Тачно је да кнез Лазар као самодржац све српске земље није слављен тако како је представљен у српској средњовјековној књижевности. Позвавши се на Фреда Баришића, Димитрије Богдановић каже: „Слободни обласни господари су формално признавали Лазареву врховну власт тек од 1386, што показују неки документи — повеља Ђурђа II за Дубровник из јануара 1386, дубровачке повеље Лазара и Вука из јануара 1387, као и запис на једном рукопису Амартола из те године. Ови господари самостално управљају својим земљама и после признања Лазаревог врховништва 1386. године“ (Богдановић 1994^b: 17). У сукобу са Млечима Јелена Балшић јесте прецијенила реалне могућности Зете, али није за потцјењивање њен покушај да се одупре начину опхођења Млетачке Републике према Зети.

Чини се неприродним да неки искази романа *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007) о Јелени Балшић уочи, током и након рата Зете са Млечима дјелују увјерљивије од раније наведених исказа историографског рада Радослава Ротковића „Јелени Балшић и српски деспоти према Зети“ (Rotković 2012). Тако свезнајући приповједач поглавља „Оглед о господарењу“ у Тарином роману о Јелени Балшић каже да је борба „приобалне кнежевине са једном од најмоћнијих држава тога времена била [...] по много чему изузетак“ (Тара 2007: 157–158), и додаје: „Свакако, било је и оних који су ту тврдњу вештим преметањем чињеница смишљено оспоравали, будући да се част

¹⁴⁸ О титули кнеза Лазара више видјети у Руварац 1887: 191.

неколицине охолих нечим морала бранити“ (Тара 2007: 158). Чак је у односу на стварност у истом роману доста увјерљиво указано и на разлику у карактерним цртама Јелене Лазаревић Балшић Хранић и њеног мужа Ђурађа Страцимировића Балшића као узрок њене, како је казано, „очајне храбрости“ (Тара 2007: 159) која је довела до објаве рата Венецији. Наиме, Ђурађ Страцимировић је овако окарактерисан: „Вазда прекривен неком маглom, једино обузет мишљу да себе поштеди неспокоја, тај неспретни господар, не само што је од предака намењену земљу умањео, већ је лошим владањем и многим изгубљеним ратовима државу довео до суноврата, и то на тако лакомислен начин за који није било никаквих речи оправдања. Право говорећи, да није било разборите кнегиње, било би и много горе, кнежевина би одавно пропала, та сенка од тобожњег господара би све упропастила својом склоношћу за забаве и неозбиљна занимања. Као да му је све то мало било, тај нестални човек је и веру мењао неколико пута“ (Тара 2007: 160). Ово су ријечи свезнајућег приповједача, а сама Јелена Лазаревић Балшић Хранић у истом роману каже: „Ваљда је сад, у смрти нашао мир који му је у животу толико недостајао“ (Тара 2007: 222). Иако је Тарино дјело фиктивно, није мање вјеродостојно од Ротковићеве историографичности. Није спорно да се људи у исто могу загледати на различите начине, али критичка историографска литература показује и да се стварни Ђурађ Страцимировић Балшић налази негдје на средокраћи између исказа свезнајућег наратора у роману Теодоре Таре и наратива Радослава Ротковића у раду о Јелени Балшић и српским деспотима у Зети.

Према Јелени Балшић Радослав Ротковић се односи као да пише роман. На овом мјесту то ћемо показати преко још два његова исказа. Као прво, Ротковић каже: „И нехотице је отпочело скидање руха са Јелене, па ће она остати оно што је и била, само једна млада принцеза чије су амбиције биле изнад њених способности, чије је несхватање вјерских односа у католичком приморју довело до бесконачног рата са Венецијом и отворило врата и деспотовој и турској војсци у Зету, због чега се Котор предао Венецији 1420, а Паштровићи 1423. године“ (Rotković 2012: 193). Израз *нехотице* у цитираном исказу односи се на подударна дјелова посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у „Горичком зборнику“ и посланице цара Петра Светом Јовану Рилском у „Житију Светог Јована Рилског“ бугарског патријарха

Јевтимија (Трновског). То је Светлана Томин стручно и научно објаснила у свом раду „'Отписаније богољубно' Јелене Балшић. Прилог схватању ауторског начела у средњовековној књижевности“ (Томин 2002: 77), објављеном деценију прије Ротковићевог изношења наведених тврдњи.

Показује се да је Јелена Балшић итекако разумијевала вјерске односе. Критичка историографска литература тврди да су са активношћу католичких цркава у Зети били у спрези Млеци, који су иза католичанства протурали своје идеолошке планове (видјети Спремић 2004: 75). А Котор је био самосталан и прије удаје Јелене Балшић у Зету. Изложен притисцима са зетске, босанске и дубровачке стране, Котор се у континуитету приклања Млечима и Угарима. Односи зетског кнеза Ђурађа II Страцимировића и босанског краља Твртка I Котроманића погоршани су зато што није било изгледа да Ђурађ Страцимировић освоји Котор као економски најстабилнији приморски град, што су узалудно покушавали и његови претходници из владарске династије Балшића. Тек након што су которске властелинске породице Бућа и Драго ушле у крвно сродство „са зетским кнезовима (1499)“ (Šufflay 1991: 19) видније су побољшани односи између Зете и Котора. Истина, и насљедник Ђурађа Страцимировића Балшића и Јелене Балшић Балша III Балшић, и то деценију након што се Јелена Балшић удала за Сандаља Хранића Косачу — који је том приликом, као и Дубровчани, био против његовог напада на Котор. Управо се у вези са нападом Балше Ђурађевића Балшића на Котор не може тражити утицај Јелене Балшић.

Нема доказа да су Которани у укупном периоду владавине Балшића помишљали на улазак у састав Зете. Овај град је једно вријеме био у коалицији са Војиславом Војиновићем, након кога је рачунао на залеђе Николе Алтомановића. Зато је разумљиво и то што цар Урош Немањић у процес мирења Котора и Дубровника 1362. године не укључује Балшиће. Исти овај цар се 1369. године обраћа „Венецији да помогне царском граду Котору, који је опседао 'отпадник' Ђурађ Балшић“ (1994: 601). То је било прије женидбе Ђурађа II Страцимировића Балшића и три ипо деценије прије рата Зете и Венеције.

Тачно је да се Которани нијесу осјећали сигурним након неспровођења мировног споразума Зете и Млетачке Републике, потписаног у Венецији 1409. године. Зато је овај

град ушао у „преговаре са Млецима да им се преда под извесним условима и ови су били вољни до извесне мере да га приме“ (Ђоровић 1940: 404). Али, и да није било рата између Зете и Венеције јасно је да Котор не би показао интересовање да уђе у састав Зете. Васиљ Јововић наводи седам безуспјешних обраћања Котора Венецији да га прими у своје окриље, и то: 1396, 1404, 1405, 1410, 1411, 1414. и 1419. године (видјети Јововић 2012: 197). Са Котором је ратовао и Ђурађ I Балшић, 1367. године, што је довело до незадовољства папе и његовог обраћања приморским градовима да помогну да се овај град заштити (видјети Јововић 2009: 218). Било је то више од четири деценије прије него што су Јелена Балшић и млетачки дужда Михаило Стен потписали мировни уговор.

Мир Которана је угрожаво и Сандаљ Хранић Косача, и поред млетачке заштите. Позвавши се на Јована Радонића, Владимир Ђоровић каже да је Сандаљ Хранић 1412. године напао Котор, „палио му околину и винограде. Спремао је чак и малу флоту против њега, али је у том наилазио на отпор и код Млечана и код Дубровника“ (Ђоровић 1940: 404). Тек је споразумом са Млецима склопљеним у Благају 1. новембра 1423. године Сандаљ Хранић одустао од Котора. Зато је узалудан труд Радослава Ротковића у покушају да Јелени Балшић припише одговорност за спољну политику града Котора. Тек је проблематична Ротковићева тврдња да је Јелена Балшић одговорна за припајање Паштровића Венецији, што показују примарни историјски извори.

Друго, Радослав Ротковић изјављује: „Јелена је хваљена као дипломата, иако многи пишу и овако: 'Док се њен муж бавио државним пословима, Јелена се посветила подизању своје дјече'. Могла је да се бави дипломатијом тек послије смрти свога мужа, за малољетнога сина Балше III“ (Rotković 2012: 193). Документ Дубровачког државног архива Ref. XXX, f. 134 свједочи о дипломатској активности Јелене Балшић у 1396. години, а њен муж Ђурађ Страцимировић упокојио се 1403. године. Овом документу ћемо се вратити у потпоглављу о Јелени Балшића у контексту Дубровника и Сандаља Хранића Косаче. А који то *многи пишу* и подизању које то *своје дјече* се могла посветити Јелена Балшић, лише Балше Ђурађевића? Ако можда не оне о којој говори Божидар Шекуларец као о новом прилогу „за биографију Балшића“ (Šekularac 2011:

182). Дозволите да посумњамо у наведену Ротковићеву истину. Био би узалудан покушај кроз литературу тражити Ратковићеве *многе*. Истина, Миленко Ратковић, суграђанин Радослава Ротковића у фељтону „Бар кроз вијекове“ каже: „Док се њен муж бавио државним пословима, Јелена се посветила подизању и васпитавању своје дјеце“ (Ратковић 2000). Схвативши садржај наведене реченице нема покрића у стварности, Миленко Ратковић је искључио из свога текста о Јелени Балшић који је из фељтона Дневног листа „Вијести“ пренио у своју књигу *Трагови прошлости* (Ратковић 2010).¹⁴⁹

Очевидно је пристрасан и Чеда Мијатовић кад Јелени Балшић приписује ријечи упућене дужду од Млетака, изговорене након њеног четворогодишњег ратовања са Венецијом: „Најпре сам те замолила да пријатељски исправимо уговор који је мој муж потписао са Млецима. Кад ти на то ниси хтео пристати, против савета мог брата, подигла сам мој народ на оружје и отела Скадар од ваше војске“ (Мијатовић 1997: 60). Као да је међудржавни уговор необавезујући. Мијатовић закључује да Стефан Лазаревић био против рата Зете са Млецима да се не би замјерио дужду млетачкоме са којим је сарађивао у формирању хришћанског савеза Европе против Турака. Међутим, несумњиво је да је Стефан Лазаревић након смрти кнегиње Милице, која се упокојила 1405. године, био заузет и сукобом са својим братом Вуком и сестрићем Лазарем Бранковићем, који се приклонио Вуку Лазаревићу. Тај сукоб је дијелом одраз обрачуна султанових синова Мехмеда и Мусе око престола, а познато је да је Деспотовина била у вазалском односу према султану. Вук Лазаревић и Лазар Бранковић „су се нашли на страни Сулејмана, најстаријег Бајазитовог сина, док је Стефан био уз другог турског претедента Мусу“ (Živković 1989: 275–276). У сукобу на турском двору надвладао је Мехмед, најмлађи син Бајазита I. Стефан Лазаревић се као посредник укључивао у мировне дипломатске активности између Зете и Венеције. На његову иницијативу је Балши Ђурађевићу Балшићу и Јелени Балшић дато млетачко држављанство.

Прије краја рата Зете са Венецијом Јелена Балшић се удала за хумског војводу Сандаља Хранића Косачу. То се, према Николи Јорги, догодило децембра 1411. године (видјети Јорга 1889: 132). Друга удаја Јелене Балшић, и то за дотадашњег непријатеља Зете, у историографској литератури се обично тумачи, да не кажемо по инерцији

¹⁴⁹ Упоредити Ратковић 2010: 34 и Rotković 2012: 193.

тумачи, као њена жеља да свом сину Балши III помогне да у миру са босанске стране влада Зетом.¹⁵⁰ Са друге стране, Радослав Ротковић каже: „Ту удају Јелене, коју Јелчић и краљ Никола називају и *Деспом*, узео је краљ Никола за своју новелу Деспа тумачећи да је њена идеја била да се династија Балшића учврсти с једне стране женидбом њезина сина Албанком а с друге — њеном удајом за Босанца. Но ми прије мислимо да су то идеје краља Николе него Јелене Лазареве Балшић-Хранић“ (Rotković, уз Jelčić 2010: 337⁷⁰³). Може бити да је тако, узето појединачно или заједно, али и не мора. Бескорисно би било ићи у даљу хипотетичку реконструкцију. Ипак, има неке простоте у сљедећој тврдњи Јосипа Јелчића: „Али ако Балша III није могао да се супротстави претензијама свога такмаца, у томе је успјела његова мајка, која је нашла начина да наговори Сандаља да оћера своју жену а да вјенча њу“ (Jelčić 2004: 336).

Има и тумача који у илузији да пишу историографска дјела само што не пређу у фикцију. Међу првима је објективну тачку гледишта у тумачењу живота Јелене Балшић напустио Чедомиљ Мијатовић.¹⁵¹ Он у својој књизи о Јелени Балшић чак и не помиње њену удају за Сандаља Хранића Косачу него каже да се она замонашила након неуспјешног покушаја да ратом са Венецијом Зети врати Скадар (видјети Мијатовић 1997: 84–85). Јелена Балшић се није могла замонашити одмах након Првог скадарског рата, зато што је са Сандаљем Хранићем живјела четврт вијека, од 1411. године до његове смрти, односно до 1435. године. Да се Јелена Балшић замонашила већ својим

¹⁵⁰ Видјети, на примјер, Radojičić 1958: 591, Анчић 1987: 48, Ротковић 2010: 35.

¹⁵¹ Примјетно је да у Мијатовићевој књизи о Јелени Балшић занемарена историјска улога Балше Ђурађевића Балшића. Он, на другом мјесту, грофа Филипа Марамонте, мужа Марије Топије замјењује са Филипом Барелијем, млетачким трговцем који је био протовестијар Ђурађа Страцимировића Балшића а након сукоба са њим протовестијар Ђорђа Топије (видјети Jelčić 2010: 382). Чедомиљу Мијатовићу се, међутим, мора признати да је покренуо интересовање за личност Јелене Балшић и показао додатно интересовање за средњовјековну Зету и генеалогичку Балшића. Јелена Балшић је тема и приступне бесједе Чедомиља Мијатовића изговорене у Српској академији наука у Београду (Аноним 1887: 131–134). Чедомиљ Мијатовић је о Јелени Балшић писао и у *Отаџбини*, 9 (1881/82) и *Српском прегледу*, 1 (1895), а о генеалогички Балшића у *Гласнику Српског ученог друштва* (1886). На основу овдје наведених података јасно је да Мијатовић у интересовању за Балшиће не излази из континуитета. И поред свих замјерки Чедомиљу Мијатовићу у тумачењу Јелени Балшић, на уму имамо и максимуму *онај који крчи пут има право да гријешу*. У истом периоду интересовање за Јелену Балшић, у контексту средњовјековног Балкана, показује и Никола Јорга (Jorga 1889) чије познавање дубровачке архивске грађе у континуитету бива навођено у значајнијим историографским радовима.

насловом тврди рад Петра Шоћ „Јелена Балшић, кнегиња, монахиња, друга српска књижевница“ (Шоћ 1956). Евентуално монашење Јелене Балшић се не може провјерити историјским изворима.

Епископ Атанасије (Јевтић) каже: „Никон је Јелену замонашио у велику схиму на Горици, негде између 31. августа 1441. и 25. новембра 1442. г. када је писао њен тестамент у Горици“ (Атанасије 2004: 262). Овај аутор не пружа доказ за наведено. Поред тога, тестамент Јелене Балшић није писан на Горици, него у Горичанима – мјесту које се и данас тако зове, а налази се недалеко од Голубоваца, централног насеља данашње Зете.¹⁵² „Није се замонашила“ (1994^f: 335), каже Димитрије Богдановић говорећи о Јелени Балшић. Његовим ријечима се приклања Марка Томић Ђурић: „She did not take monastic vows, but she spent her last years in Драчевца near Bar and on the islet, looking after the Serbian Ortodox monasteries in her realm and living her life very much like a nun“ (Томић Ђурић 2012: 91–92). Нина Гагова мисли да је подизање Богородичине цркве на Горици „вероятно, със замонашването на нейния ктитор“ (Гагова 2004: 204). Под очигледним утицајем литературе Перивоје Поповић каже да је, „оставши поново удова 1435. године [Јелена Балшић] вођена (само) мишљу да се попут Јефимије и матере своје замонаши“ (Поповић 2009: 101). „Замонашила се“ (Недељковић 2012: 193) – ни мање, ни више саопштава Марија Маја Д. Недељковић. Да се Јелена Балшић није замонашила тврди Љубомира Парпулова-Грибл: „Иако се никад није замонашила, након Сандаљеве смрти (1435) живела је у Горици, промишљајући духовне теме, пишући, као и наручујући књиге“ (Парпулова-Грибл 2002: 376). Милица Краљ не прелази у тврдњу: „Можда је и Јелена помишљала да се замонаши након смрти свог мужа, као и што су то учиниле њена мајка кнегиња Милица, рођака Јефимија и многе удовице након Косовског боја“ (Краљ 2008: 56). О могућности монашења Јелене Балшић најобјективније говори јеромонах Јован (Ћулибрк) казавши да је то „честа али историјски никад потврђена претпоставка“ (Јован 2003: 22). На истом мјесту он додаје да сматра да је Никон Јерусалимац Јелену Балшић припремао за монахињу, што мисли

¹⁵² Војислав Ђурић преноси податак из рада Бранислава Ђурђева „Ситни прилози за историју Црне Горе у XVI и XVII вијеку“ да је у зетском селу Горичани и у шеснаестом вијеку било доста калуђера и попова (према Ђурић 1970: 418⁷).

и Бошко Бојовић (видјети Бојовић 1986: 40). На њиховим траговима и Владимир Баљ (видјети Баљ 2010^б: 133).

Према Светлани Томин, за разматрање питања евентуалног примања монашког чина Јелене Балшић важан је сегмент „Горичког зборника“ о пустињаку Варлааму и индијском царевљу Јоасафу (*Горички зборник*, лист 108а–109а): „Коју је епизоду из *Варлама и Јоасафа* Никон унео у *Горички Зборник*? Реч је о разговору, у којем Јоасаф упита Варлаама колико има година, овај му одговара да има 45. Јоасаф га подсећа да је много старији и добија следеће објашњење: 'Ако питаш да би сазнао моје године од рођења, добро си приметно, јер ће их бити још негде 70, али се мени никако не урачунаше у број године које проведох у овом сујетном животу. Јер када живех телесно, порабоћен грехом, бејаш изнутра мртав човек. Мртве године, дакле, никако не убрајам у живе... А што живим, живим вером сина Божијег, који ме заволе и који се предаде за мене. Ове, дакле, године називам данима спасења. Тих 45 година убројаш по истини, а не по рођењу“ (Томин 2017). У прилог тврдњи да се Јелена Балшић припремала за монашење могао би ићи и то што у преписци са њом њен духовник Никон Јерусалимац каже да је уз цркву на Горици подигла и келију, односно књигу *Горички зборник* намјењује „цркви и келији“ (*Горички зборник*, лист 165), премда је она и без монашења могла бити организатор и сарадник у манастирском труду. Или боравити у келији коју је саградила уз цркву. Све ово се не може ни потврдити ни оспорити, тако да могућност монашења Јелене Балшић у њеној биографији остаје као отворено мјесто.

Импесионизам ове или оне врсте при тумачењу историјске позиције Јелене Балшић прмјењује се и у неким књигама мимо Мијатовићеве књиге о Јелени Балшић. Од тога нарочито пати књига Марије Маје Д. Недељковић „Благоверна Јелена Лазарева Балшић“ (Недељковић 2012). Ова књига нема научну вриједност: у много чему представља компилацију радова Бошка И. Бојовића, Светлане Томин, јеромонаха Јована (Ђулибрка), Владимира Баља.¹⁵³ Да и не говоримо о читавањима, а нарочито у

¹⁵³ Напримјер, Недељковић је скоро преписала, без упућивања на извор, дио текста из рада јеромонаха Јована (Ђулибрка) — упоредити Недељковић 2012: 127 и Јован 2001^б: 152, 153.

сегменту књиге „Шта се десило у Зети након Јелениног упокојења“ (Недељковић 2012: 197–219). Недељковић, на примјер, предање о тровању превлачких калуђера у организацији млетачке власти у Котору прихвата као историјску истину, а тек предстоји научно истраживање узрока рушења манастира Светог Михаила на Превлаци.¹⁵⁴ Научну вриједност нема ни књига Милице Краљ „Песмотворка и владарка Јелена Лазаревић Балшић“ (Краљ 2017), која својом структуром представља поглед на Јелену Балшић из различитих углова – кроз ауторске осврте, текстове Јелене Балшић и Никона Јерусалимца и умјетничка дјела која се односе на Јелену Балшић као шири контекст коме она и њено дјело припадају. Књига Милице Краљ о Јелени Балшић показује склоност аутора читавању. У њој су такође видна уопштавања без покрића, као на примјер: „Неки историчари старе српске књижевности сматрају“ (Краљ 2017: 31), а не помиње име ниједног од њих; „како бележе хроничари“ (Краљ 2017: 37), а не каже који, „како стоји у старим записима“ (Краљ 2017: 37), а ниједан не наводи; „по неким изворима“ (Краљ 2017: 42), а не каже којим.

Да не бисмо остали апстрактни, наводимо ријечи Милице Краљ: „По неким изворима, добила је [Јелена Балшић] чак и примамљиву понуду за брак од дужда Кристофера Бормеа“ (Краљ 2017: 42). *То исто, мало друкчије* кроз поступак новелизације саопштава Чеда Мијатовић у својој књизи о Јелени Балшић. У књизи која је романсирана биографија, и као таква се не може прихватити као сигуран извор (видјети Мијатовић 1997: 77 и даље). Поред тога, у поменутој књизи Милице Краљ има непотпуних, чак и неоснованих тврдњи. На примјер: „Таманград је имао водовод са извора Бијели Кук, саграђен од лучевих корита, по систему спојених судова. Био је то први водовод на Балкану“ (Краљ 2017: 43). Овдје читалац не добија информацију из кога периода је тај водовод. Град Доклеа (Диоклија, Дукља) се у првом вијеку Христове

¹⁵⁴ Примјер изласка из заточеништва историје је то што је новембра 2017. године у Венецији постигнут договор између представника њене власти и Одбора Митрополије црногорско-приморске за обнову манастира Светог Михаила на Превлаци да заједнички испитају околности у којима је овај манастир страдао у средњем вијеку. Предање о тровању превлачких калуђера Стефан Митров Љубиша је унио у приповијетку „Проклети ком“ (Љубиша 2006). О страдању калуђера манастира Светог Михаила пише и владике Василије Петровић, као и Петар I Петровић (према Мартиновић 1963: 400).

ере водом снабдијевао водоводом, „и сигурно је да је главни водовод повезивао Доклеју са извором Цијевне“ (Гарашанин Д., Гарашанин М. 1967: 202). Милица Краљ повремено тврди да је непознато и оно што је познато. Тако, на примјер, каже: „Не зна се шта се десило са Балшином првом супругом, јер се Балша оженио дјевојком по имену Боља, ћерком арбанашког господара Које Закарије“ (Краљ 2017: 44), а о томе шта се десило са Балшином првом супругом јасно говори Иван Божић (видјети Божић 1970^a: 109¹).

„Јелена Балшић, биће упамћена у црногорској историји као способна и образована жена која је успјела да Зету преда у руке српских деспота, након више од шест деценија владавине зетске династије Балшића, који су обновили зетску државу и сталном борбом настојали да очувају њену самосталност“ – истиче Божидар Шекуларац (Šekularac 2011: 193). Као да Зета у доба Балшића није била у саставу српског царства.¹⁵⁵ И као да српски деспоти нијесу легитимни насљедници оних који су владали прије њих. Јелена Балшић није без покрића Зету сматрала саставним дијелом, иако раздробљеног, Српског царства. У истом знаку је и Балша III Балшић који је, уосталом, и умро на двору свога ујака Стефана Лазаревића. Ма колико средњовјековна Зета била аутономна област, друштвеноисторијску позицију њених обласних господара Балшића најбоље одражава начин обраћања римског папе Бонифација IX у посланици из 1391. године, којом од зетског владара Ђурађа II захтијева да окупира Драч и потисне његовог господара Ђорђа Топију (као присталицу авињонског папе): „Вољеном сину, племенитом Ђурђу Страцимиру Балшићу, господару и владару Зете у краљевству Рашке“ (према Nikčević 1991: 202). И у папској посланици браћи Балшић, која је продужетак ранијих активности римског папе Урбана V на укључивању Страцимира, Ђурађа I и Балше II у римокатоличанство, уз посредство свачког бискупа Петра, они су ословљени као жупани и господари провинције Зете „у краљевству Рашке“ (према Nikčević 1991: 198). Управо синтагму у *краљевству Рашке* изоставља

¹⁵⁵ „Када је Немања освојио Дукљу прихватио је доста од дукљанске традиције владања. Он влада као велики жупан, а његова браћа удионом кнежевинама. Још за живота прогласио је сина Вукана за великог кнеза у Зети, као удионој кнежевини. Додуше, Вукан се држао дукљанске традиције и титулисао краљем Диоклије, али је владао и Хвосном (Хвостанска Диоклија)“ (Šekularac 2011: 10).

Божидар Шекуларец кад наводи титулу Балшића у обраћању папе Урбана V у писму упућеном браћи Балшићима 25. маја 1368. године (видјети Šekularac 2010: 25). На исти начин Шекуларец поступа при навођењу, како каже „латинске повеље од 29. јануара 1369. године“ (видјети Šekularac 2010: 25), а уствари изјаве браће Балшића о прихватању римокатоличке вјере.

Обраћањем Ђурађу Страцимировићу Балшићу писмом из 1391. године, како наглашава Јосип Јелчић, римски папа се труди да смањи број присталица напуљског папе, па га наговара да заузме Драч и потисне Карла Топију који је по мајци анжувинског поријекла и присталица напуљског папе (видјети Jelčić 2010: 200). Према Јелчићу, браћа Балшићи су прихватили позив римског папе за укључивање у римокатоличанство ради приближавања арбанашким католицима и Котору. Тачније, тврди да је један од Балшића (премда су то учинила сва тројица браће Балшића — Страцимир, Ђурађ I и Балша II), „био пригрлио католичанство, да би се приближио католицима у Албанији и Боки Которској“ (Jelčić 2010: 281). Значи да однос владара Балшића према вјероисповијести нијесу одређивали само вјерски разлози.¹⁵⁶ Позвавши се на Acta Alb., као и на Ивана Божића, Monumenta Montenegrina и Петра Рокаија, Васиљ Јововић појашњава: „Због непријатељства према Балшићима, Дукађини су 1391. год. признали 'авињонског' папу Климента VII, а не римског папу Климента IX, који је Ђурђа II Балшића позвао у борбу против драчког господара, постављао по његовој области на епископска и опатска мјеста људе од повјерења и позивао Барског архиепископа да 'смутљивце' Дукађине строго опомене и одврати од безразложног одредења“ (Jovović 2009: 219).

Сви су обласни господари у Душановом царству имали мању или већу аутономију. Константин Јиричек наводи примјер Угљеше Мрњавчевића који се „у

¹⁵⁶ Ништа ново у односу на тактизирање Вукана Немањића у комуникацији са Римом, ради лакшег владања Диоклијом. Таквих је покушаја било и у обраћању Рима краљу Милутину Немњићу. Папинска була упућена је и 1319. године „арбанашким кнежевским породицама Мусаки, Матаранго, Аријанит, Блиништи, Јонима „пригодом великог устанка проти Србима“ (Šufflay 1991: 77). Павау Матаранго стиже „була папина од г. 1319., уперена проти српском краљу Урошу II.“ (Šufflay 1991: 102). „У писму од 29. јануара 1369. Балшићи извјештавају папу да су примили његову булу, да су примили учење и вјеровање католичке цркве“ (Jovović 2009: 219). Изјаву браће Балшића о прихватању римокатоличке вјероисповијести видјети у Nikčević 1991: 198–200.

грчким и српским повељама, поред своје деспотске титуле, пише с пуним атрибутима царскога достојанства“ (Јиричек 1952: 247).¹⁵⁷ А Ђурађ II Страцимировић Балшић у повељи Дубровчанима писаној под Скадром 27. јануара 1386. године /Дубровачки архив, М 179, ћирилица/, којом „потврђује повеље цара Степана и свога оца и стричева“ (Стојановић 1929: 110), Ђурађ II каже и ово: „Ја у Христа бога благовјерни и самодржавни господар Ђурађ све зетске и поморске земље“ (према Стојановић 1929: 110).¹⁵⁸ Ђурађ Страцимировић се у повељама тако оглашава и у вријеме кад га Дубровчани у својим повељама називају господарем Улциња, у дословном значењу те синтагме. И краљица Јелена Анжујска своју „Повељу Дубровчанима“ из 1267/8. године почиње ријечима: „Јелена, милостију Божијом краљица Все Српске земље и Поморске“ (према Маринковић 1996: 68). Према томе, нити је Ђурађ II својом титулом укинуо врховну власт српског царства, нити је краљица Јелена својом титулом угрозила аутономију Зете. Надасве, вербално изјашњавање титуларног статуса нема увијек дословно значење. И у титули и на печату кнеза Лазара стоји да влада и приморјем иако нема потврда о постојању његових посједа на том простору (видјети Божић 1970^а: 50¹). Балша II Балшић у повељи Дубровчанима из 1385. године себе назива дуком драчким, што ће рећи херцегом или војводом Драча (видјети Стојановић 1929: 109). Зар у манастиру Ком епитафом Љеша Црнојевића није наглашено као знак друштвеног престижа то да је он војвода деспота Стефана Лазаревића — „Сиа плоча, деспота Стефана, воеводе му Љеша Црнојевића“ (према Ђурић 1970: 478). „Равница која се пружала око скадарског језера и Бојане на југу са пловним ријекама интересантним за трговце важила је још у прољеће 1363. као земља српског цара. Дубровчани су на то упозоравали Драчане који су управо почели да ометају дубровачке трговце у тој области“ (Ћирковић 1970^а: 18).

Страцимир Балшић се вратио православљу. Упокојио се као монах Сава, о чему свједочи натпис из 1372. године уз јужни зид цркве Светих Арханђела у Призрену, у којој је и сахрањен. Невоља је међутим што то није познато Божидару Шекуларцу, па овако коментарише родословне таблице Балшића: „Не би било ништа необично да се у

¹⁵⁷ Јиричек ово и докуменатује (видјети Јиричек 1952: 247⁵⁷).

¹⁵⁸ Видјети и Шекуларец 1987: 176.

овим таблицама не дају до сада непознати детаљи. Тако је Страцимир умро као монах Сава (1371/1372)“ (Šekularac 2011: 26). Страцимир Балшић јесте умро као монах Сава. А његов син Ђурађ II Страцимировић Балшић у својој повељи Дубровчанима од 27. јануара 1386. године оставља јасан знак о себи — „не заборављајући да је господар једног дијела некадашње српске државе, у духу чврсто увријежене немањићке традиције, није пропустио да у повељама помене молитве својих 'прародитеља Симеона Немање прваго мироточца српскога и светога Сави“ (Божић 1970^a: 50). Али Божидар Шекуларец неувјерљиво тврди: „Ђурађ у овој повељи помиње своје претке, Немању и Светог Саву, доводећи себе у везу са њима, свакако ради политичких претензија“ (Шекуларец 1987: 176). Какве то везе има са политиком у обраћању Ђурађа II Дубровчанима? Ђурађ II уствари о својим светим прецима Немањићима говори из хришћанских, а не из политичких мотива. Симптоматично је то што Божидар Шекуларец док говори о сарадњи Балшића са римским папом нигдје не каже да ли је то могло бити *ради политичких претензија*.¹⁵⁹ Ваља примијетити да је баш на Савиндан писана повеља у којој Ђурађ Страцимировић Балшић говори о Симеону Немањи и Светом Сави као о својим прародитељима.

Управо су Ђурађ II Страцимировић Балшић и кнез Лазар сазивањем црквених сабора у Призрану и Пећи, 1374. и 1375. године — након смрти патријарха Саве, помогли да се ускладе односи између Српске православне цркве и Цариградске патријаршије. Пошавши од Симе Ђирковића, Васиљ Јововић напомиње да је постојао договор Ђурађа Балшића и Лазара Хребелјановића „да на простору Пећке патријаршије патријарха бира само сабор архијереја и игумана, без утицаја локалних власти. Године 1379. на сабору у Пећи одабран је патријарх пустињак Јефрем (1375–1380), као средње рјешење. Очигледно су се унутрашње размирице међу династима рефлектовале на цркву. У овом договору великаша читава се њихово настојање да утичу на црквене

¹⁵⁹ Потребно је нагласити да је у интересовањима Божидача Шекуларца из области средњег вијека од важности приређивачка активност, нарочито књига *Трагови прошлости Црне Горе, (Средњовјековни натписи и записи у Црној Гори, крај VIII — почетак XVI вијека)* (Шекуларец 1994), али су сумњивог квалитета неки његови ауторски радови из медиавистике. О томе ће касније неизбјежно бити више говора.

ствари али мање упадљиво“ (Jovović 2009: 221). На сабору из 1375. године „угледни светогорски монаси имали су завршну ријеч и као савјетодавци и као спроводиоци одређених одлука“ (Ђурић 1970: 414).¹⁶⁰ Није ваљда да је на то утицала Јелена Балшић, о којој тада у Зети није могло бити ни помена и која се за Ђурађа II Страцимировића Балшића удала деценију касније (у другој деценији свога живота).

Неубједљиво дјелује и начин на који Иван Јововић скреће пажњу на постојање „одређених претпоставки које се базирају на размишљању да су Балшићи од раније припадали католичкој конфесији“ (Jovović I. 2012: 155). При том не саопштава да је то уствари некритички изнесена претпоставка Божидара Шекуларца (видјети Šekularac 2011), – неутемељена: зато што је познато да је родоначеник династије Балшић три вијека касније Скадар силом освојио. Отуда није одговарајућа илустрација податак да је Скадар од раскола у хришћанскј цркви 1054. године католички град, за којом је Јововић посегао (видјети Jovović I. 2012: 155). Милан Шуфлај каже: „Средовјечни 'славниј град Скџдър' (талиј. S k u t r i постало је од локатива Скџдџри), сијело дукљанских кнезова и српских младих краљева, не покрива се посвема с римском вароши“ (Šufflay 1991: 10). На крају, наведена тврдња није у сагласју са исказом самога Ивана Јововића који је изрекао на једној од претходних страница истога рада: „Треба нагласити да се Балшићи нијесу тек тако одједном одлучили за тај чин [прелазак у римокатоличанство], већ је њихова конверзија настала као производ дужих преговора, који су се одвијали под присмотром папе“ (Jovović I. 2012: 155). Он се на још једном мјесту у истом раду оклизнуо о испредање Божидара Шекуларца: „Најновија истраживања показују да су барски надбискупи скоро сто година раније носили титулу примаса Србије него што се досад тврдило“ (Jovović I. 2012: 156). Према Ивану Јововићу, „барски надбискуп Антоније ову титулу је имао 1382. године, а 1391. године титули барског надбискупа је придодата Босна“ (видјети Jovović I. 2012: 156). Иза тога слиједи, такође ненајављени закључак Божидара Шекуларца, „да су Балшићи афирмисањем барске надбискупије жељели оживјети дукљанску државну традицију,

¹⁶⁰ Претходно је на измирењу Српске православне цркве и Пећке патријаршије радила царица Јелена, као монахиња Јелисавета. Ради успостављања канонског јединства, у Сер је допутовао цариградски патријарх Калист, али су преговори прекинати због његове изненадне смрти.

што је само по себи подразумијевало и њихову територијалну експанзију“ (Jovović I. 2012: 156).¹⁶¹ Милан Шуфлај у својој историјској студији објављеној 1925. године саопштава да је надбискуп барски још 1256. године забиљежен у Риму као *Archiepiscopus Sclavinensisi*, а од почетка петнаестог вијека се устаљује наслов *primas Serbie* (видјети Šufflay 1991: 90).

Александар Чиликов саопштава: „И поред чињенице да су Балшићи током своје шездесетогодишње владавине доминантно нагињали римској курији, највише података о умјетничким активностима, када је ријеч о сакралној архитектури, односи се на православне манастирске комплексе – углавном сконцентрисане у басену Скадарског језера“ (Šilikov 2012: 61). Истог аутора су ријечи: „Једини католички храм – крај XIV в., почетак XV в. – који се може приписати временима владавине Балшића налази се у старом Бару и посвећен је Св. Венеранди [светој Петки]“ (Šilikov 2012: 69). Према Војиславу Ђурићу претпоставља се да је манастир Светог арханђела Михаила код Улциња задужбина Ђурађа II Страцимировића Балшића (Ђурић 1970: 418), а Милан Шуфлај каже да је Ђурађ Страцимировић подигао и манастир Светог Николе у Скадру, као и да су оба ова манастира била у надлештву Пећке патријаршије (видјети Šufflay 1991: 77). Војислав Ј. Ђурић, позвавши се на Василија Марковића, напомиње: „Нејасно је када је настао манастир Св. Петра у Скадру, који се често наводи у изворима раног XV в. а који је исто тако био православни“ (Ђурић 1970: 418).

Под теретом историјских околности, са Римом је тактизирао и кнез Вукан Немањић а било је покушаја да се о преласку у римокатоличанство преговара и са краљем Милутином, који је подигао толико православних храмова колико је година његове владавине. Иако је на краља Милутина могла имати утицаја његова мајка Јелена, Гојко Суботић сматра да су његови преговори са папом Климентом V и Карлом Валоа вођени тиме што „је верска политика у Србији углавном подређивана непосредним државним интересима“ (Суботић 1958: 133). Суботић преноси тврдњу Георгије Острогорског, из књиге *Историја Византије*, да су ови преговори пропали кад је на Западу избио сукоб између Млеака и авињонског папе, односно кад је Карло Валоа

¹⁶¹ Васиљ Јововић напомиње да је барска надбискупија призната „од стране протупапе Климента III“ (Jovović V. 2009: 222).

„показао намеру да одустане од својих освајачких планова. Милутин је одбио даље преговоре с папом и одбио његове представнике“ (Суботић 1958: 133). Међутим, предлог да прихвати римокатоличанство категорички је одбио деспот Ђурађ Бранковић, уз образложење да је читав свој живот провео у вјери предака и кад би вјеру промијенио да би се мислило да је умом пореметио. Јосип Јелчић истиче да се видјело, а да ће се видјети и касније, да се и након примања католичанства католици Балшићи најбоље осјећају „међу источним (православним) калуђерима“ (Јелчић 2010: 184). Јосип Јелчић без довољно аргументације говори о православним средњовјековним владарима као ктиторима цркава: „Налазимо их као осниваче цркава и манастира, али, сем Дечана, задужбине једнога Немањића, све грађевине других кнежева биле су од малог значаја и нису подизане њиховим парама. Њихова милост према црквама била је у томе да им додијеле дио земљишта које су заузели“ (Јелчић 2010: 167). Свако уопштавање је опасно, зато што отвара могућност да се од шуме не види дрво.

Божидар Шекуларац свјесно уопштава кад говори о Јелени Балшић у вези са вјерским приликама у средњовјековној Зети: „Јелена Балшић је огорчени противник Млетачке Републике, али и велики заштитник православља, градећи нове храмове, чиме је створила темеље да слиједећа црногорска династија Црнојевићи уведу православну црногорску цркву као доминантну, иако је Барска, односно Дукљанско-барска надбискупија са својим суфраганима вијековима била један од стубова црногорске државности“ (Šekularac 2011: 194).¹⁶² Шекуларац као да заборавља кад је Свети Сава основао Зетску епископију Српске православне цркве и да је њен први епископ Иларион (Шишевић/Шишојевић) из Зете. Средиште православне духовности на Скадарском језеру створено је прије доласка Јелене Балшић у Зету. Оно је у духу исихазма, који је у петнаестом вијеку на Балкану ојачао захваљујући монасима који су пристизали на овај простор са Свете Горе и Синаја. Да и не говоримо о времену настанка Црне Горе као државе. Но, Шекуларац није једини аутор који — што свјесно,

¹⁶² Бискупије Бар и Улцињ првобитно су биле под јурисдикцијом Драча. Папа Бенедикт XIII, изразити непријатељ Грка“ (Šufflay 1991: 71) 1022. године их је „ставио под власт 'надбискупа' дубровачкога. Уз то подредио му је и бискупа которскога“ (Šufflay 1991: 71).

што из неинформисаности — приклањајући се политике царству покушава ретуширати оно што је бивало у средњем вијеку.

Резервисани смо и према начину на који Ђорђе Борозан у монографији „Црногорске династије, (Војислављевићи, Балшићи, Црнојевићи)“ (Borozan 2015) објашњава зашто Балшићи не учествују у потписвању мира између Котора и Дубровника, који је потписао цар Урош у Оногшту, 22. августа 1362. године: „Приликом ових преговора не помиње се учешће Балшића, што би посредно могло да укаже на њихово намјерно заузимање неутралног става из једноставног разлога што се нека од сукобљених страна могла окомити на њих и њихове посједе и тако их војно угрозити, а што никако није био њихов интерес“ (Borozan 2015: 144²⁷⁵). Не треба занемарити да су Балшићи у континуитету без пријатељског односа према Котору. Такође су процијенили да им се више исплати да буду у сарадњи са Дубровником, који са средњовјековним Котором редовно игра одбојке. Радмила Маринковић у објашњењу уз име Војислава Војиновића саопштава: „Моћан обласни господар западне Србије од Рудника до мора“ (Маринковић 1996: 281). Према томе, логично је питати се зашто би једни обласни господари учествовали у преговорима других обласних господара који су ван њихове јурисдикције кад је цар Урош у правном смислу и изнад Зете и Котора. Истина, у процесу доласка до овог мировног уговора учествовао је и Лазар Хребелановић помажући цару Урошу (видјети Јиричек 1952: 250). Сам Ђорђе Борозан говорећи о повељи цара Уроша Дубровнику, из 1360. године, као првом званичном помену Балшића, каже: „Сматрајући их потчињенима, цар Урош је у повељи Дубровчанима нагласио сигурност трговине под управом Балшића“ (Borozan 2015: 139). Балшићи му јесу потчињени, али цар Урош овом повељом дубровачким трговцима гарантује слободу кретања његовом царевином и у Зети и мимо Зете: „Цар Урош својом 'царском вјером' осигурава дубровачке трговце 'да греду с тргом и сваком купљом слободно у земљу царста ми, и на вјери царства ми или на Зету на Балшиче, или на државу кнеза Војислава“ (Ћирковић 1970^б: 6). *Читај као што је написано.*

У повељи писаној у Оногшту цар Урош каже да се бијаху Дубровчани завадили са кнезом Војиславом [Војиновићем] и са градом Котором (видјети Маринковић 1996: 143). Такође даје до знања да су они са кнезом Војиславом измирени на основу важећих

закона цара Душана: „И дадох им старе законе које су имали с родитељем царства ми; и прва записанија родитеља Царства ми, која су у њих, та-зи им сва потврђује Царство ми сим-зи записанијем царства ми“ (према Маринковић 1996: 144). Цар Урош у истом документу захтијева „да убудуће, ако дође до свађе са неким царевим властелином, изађу обје стране 'пред царства ми у очи а да не ратују“ (Ћирковић 1970^б: 15). Ваља подсјетити на то да је ова повеља цара Уроша из 1362. године, а да се Ђурађ I Балшић од цара одметнуо 1368. године. Али ни то што се Ђурађ I од цара одметнуо није укинуло права која је у Зети потврдио краљ Стефан Дечански.¹⁶³ У истом духу су повеље илити хрисовуље цара Душана.

Немоћ цара Уроша нијесу користили само Балшићи. Цар Урош о краљ Вукашин су у почетку „заједнички издавали новац; упутили су и заједничко посланство у град под Светим Срђем, али већ 1367. Вукашин се сам обраћа Дубровнику“ (Михаљчић 1994^а: 592). Пословично самовољан, краљ Вукашин у повељи од 4. априла 1370. године пише Дубровчанима да ће „сваке законе и хрисовуље пређе бивше господе испунивши извршавати и не потварати, но чак више и крепче потврђивати са сваком усрдношћу и жаром срдачним, не само у земљи Краљевства ми, но још и околним поморским градовима потврђивати законе и хрисовуље пређе краљевства ми бивших краљева и царева“ (према Маринковић 1996: 148). Заједно са Симом Ћирковићем примјећујемо да краљ Вукашин у овој повељи не помиње цара Уроша, коме је савладар, „што је у нормалним условима незамисливо“ (Ћирковић 1970: 27). „И Урошев ујак, деспот Јован Комнен Асен, намјесник у Албанији и близак сусјед зетских области, одметнуо се од младог цара“ (Ћирковић 1970^б: 4). Деспот Угљеша се већ толико осамосталио да је узурпирао права патријарха пећког у политичке сврхе, како би се додворио Цариграду ради окретања против Турака.

Већ 1369. године цар Урош показује немоћ кад од Млетака тражи да му помогну да заштити Котор од напада одметника Ђурађа I Балшића. Чак се и манастир

¹⁶³ Игуман студенички Никола је 1329. године записао на Јеванђељу да је оно преписано „у дане Богом дарованог и богом просвећеног и превисоког краља Уроша трећег, господина свих српских земаља и поморских: Далмације, Травуније, Захумља и Диоклитије, којег Бог благоизволе и пројави у отачаству његовом као светлу звезду што добро сија и узлази од истока и греде ка западу“ (према Павић 1986: 55). Јасно је да је овај краљ уствари краљ Стефан Дечански.

Хиландар умјесто цару Урошу почиње обраћати деспоту Угљеши у чијој се области нашао (видјети Михалчић 1994^a). Према Константину Јиричеку, посљедња сачувана повеља цара Уроша је из марта 1365. године, написана у Приштини, а њоме се манастиру Хиландару потврђују посједи као дар три сина севастократора Бранка Младеновића (видјети Јиричек 1952: 244). „На руку обласним господарима је ишао хаос у Српском царству у Урошево доба, који није могао спријечити феудалну анархију“ (Šekularac 2012: 15). Смрт цара Уроша узима се као симболички крај српског царства.

Сима Ћирковић саопштава: „Послије пада Николе Алтомановића Ђурађ [Страцимировић] Балшић је поред кнеза Лазара био најјачи и најугледнији српски великаш. То се опажа и по улози у сређивању црквених прилика у Србији. И поред формалног прихватања католичанства прије неколико година Ђурађ је остао везан за православну цркву и живо заинтересован за њено стање. Када је у прољеће 1375. умро патријарх Сава, српска првославна црква је била захваћена дубоком кризом. Према биографу патријарха Јефрема није се могао наћи најдостојнији због тога што су неки били обузети среброљубљем а неки су тражили да разбојнички и с нападајем уграбе престо. Мјесецима је патријаршијска столица остала упражњена, док нису у октобру 1375. кнез Лазар и Ђурађ Балшић који тада началствоваху сазвали црквени сабор у Пећи, на коме је за патријарха изабран пустињак Јефрем, далек од свих дотадањих сукоба и раздора“ (Ћирковић 1970^b: 31).¹⁶⁴ Исти аутор каже: „У то вријеме била је на врхунцу моћ Балшића. За свега једну и по деценију они су се од мале властеле преобразили у велике обласне господаре“ (Ћирковић 1970^b: 33). Да ли су обласни господари у сваком случају државни господари? Балшићи су као владари у двоструком односу: након Дукље дио су Српског царства а истовремено су господари Зете, која у периоду између Дукље и Црне Горе није само географски појам. Радослав Ротковић преводећи Јелчићеву књигу „Зета и династија Балшића“ дописује да је прескачио три

¹⁶⁴ Иако Сима Ћирковић не наводи име биографа патријарха Јефрема, мисли се на монаха Марка Пећког, духовно чедо патријарха Јефрема који је написао *Житије Сватога патријарха Јефрема*. О односу овога дјела према биографији говори рад Владимира Вујошевића „О једном осмијеху у старој српској књижевности“ (видјети Вујошевић 2015^a: 12 и даље). И роман Милана Шуфлаја говори о доминантној улози Ђурађа II Балшића у избору пустиножитеља Јефрема за српског патријарха (видјети Šufflay 1920: 131–132)

пасуса у којима аутор описује „зависност Балшића од српских владара, након пропасти Душановог Царства“ (према Jelčić 2010: 47⁵⁰). Као што додаје знак питања међу заградама Јелчићевој тврдњи да је Сенат у Венецији био опрезан према захтјеву Ђурђа Страцимировића Млецима, из 1368. године, да му дозволе да држи два ратна брода – хтјели су да знају „у којој мјери би то одговарало српскоме цару, под чијим су суверенитетом били и Балшићи“ (Jelčić 2010: 83). Изгледа да је у овом случају циљ преводиоца да сугерише читаоцу да оно што јесте прихвати као да није. Он се, не само на овом мјесту, према Јелчићевом тексту више односи као коаутор него као преводилац.

Чини се да су неки императиви квазиисториографије у тумачењу средњовјековне Зете резултат неинформисаности и идеолошких тенденција. Тако се Стефан Немања у појединим радовима покушава приказати као окупатор, зато што је извршио анексију дукљанске државе након њеног економског и политичког слома. Као да, у противном, то не би учинила Византија. Према истом критријуму, Ђурађ I Балшић био би окупатор Призрена зато што је након смрти краља Вукашина, такорећи прије него су му се уши охладиле, његовим синовима одузео призренску област. Или да су Балшићи окупатори Костура, који су након битке на Марици одузели Марку Краљевићу (видјети Лазаревић 1935: 13). Као што би се на исти начин могло закључити да је Ђурађ Страцимировић окупатор Требиња, а не тврди се да је окупирао Требиње него да је своју област проширио од Призрена до Конавала.¹⁶⁵ Радослав Ротковић каже: „Из свега овога се може извући закључак да Балшићи нијесу били клерикалци него двовјерци, јер су поштовали обје вјероисповијести и на својој и на окупираној територији, рачунајући, с правом, да су те окупиране територије њихове“ (Rotković 2012: 203). Јесу ли онда, *с правом*, немањићке области оне које су освојили Немањићи? Наставак ове приче био би *игранка без престанка*.

¹⁶⁵ Безобзирност је опште мјесто средњовјековних обласних господара на простору бивше Душаније. Колико је након битке на Марици утицај Мрњавчевића ослабио показује и крунисање краља Твртка I у немањићком манастиру Милешева, 1377. године, двоструким (сугубим) вијенцем за краља Босне и Србије. Раде Михаљчић то истиче као доказ незнатног утицаја краља Марка Мрњавчевића на удаљеније области (видјети Михаљчић 1976: 168).

И поред важних информација које пружа у контексту усмене књижевности, Бранко А. Копривица жури са закључком: „Историјска Јела Сандаљевица није била нека зажета српскоправославна богомољка контра 'босанској цркви', католичанству, па ни исламу. Сасвим је сестринска према сестри Деспини, султанији; она је и Балшићка и Сандаљевица; добро се хоће и са Дубровчанима; ко зна какав је све ту однос једне и друге хришћанске вјероисповијести. По свему је феудалка, свагда добро ситуирана“ (Копривица 2000: 603). На овом мјесту Бранко А. Копривица посматра црквеност Јелене Балшић кроз наочари спољашњег, иако касније у виду напомене каже: „Насупрот њој, и након њене смрти, српске велможе у Приморју, које су више биле под утицајем Запада колебале су се између православне и католичке вјере“ (Копривица 2000: 612⁴³).¹⁶⁶ А Радослав Ротковић одлази у крајност казавши „да није било слоге између Ђурђевога дипломатског католицизма и Јелениног милитантног православља“ (Rotković 2012: 199). Питамо се шта би у вези са Јеленом Балшић могли значити искази *зажета српскоправославна богомољка и милитантно православље* ако не олако посезање за ријечима. На овом мјесту није сувишно примијетити како се свом духовном чеду Јелени Балшић обраћа монах Никон Јерусалимац: „А ти [јеси] доброга коријена изданак и цвијет, штавише и сами плод, и миомир духовни“ (*Горички зборник*, лист 102в, према: Јован 2003: 21). (У „Тропару цару Урошу“ налази се синтагма „царскога корена плод слатки“.) Никон Јерусалимац не говори произвољно него свједочи однос Јелене Балшић према вјери. „Овдје можемо посудити један појмојни пар из филозофије језика који ће нам послужити као теоријско средство [...]. У питању је

¹⁶⁶ Позвавши се на Бориса Нилевића, Бранко А. Копривица као доказне примјере колебања између православља и католичанства наводи: „Владислав Херцеговић ишао је 1454. године на Лорето у Италију. У Лорето иде и Иван Црнојевић 1480. године“ (Копривица 2000: 612⁴³). Ваља имати на уму да се Иван Црнојевић стицајем познатих историјских прилика довијао између Млетака и султана, као и да и поред тога није избјегао агонију. Управо његово понашање показује да живот није црно-бијел, па није упутно упрошћавати нешто што је објективно историјско бремене и несумњива православносћ Ивана Црнојевића. У даљем току овога рада о Ивану Црнојевићу би било говора и без напомене Баранка А. Копривице, и то баш у знаку духовности Јелене Балшић. Засад само још да кажемо да су управо Иван Црнојевић и херцеговић Владислав Стјепановић Косача деценију прије подизања Цетињског манастира заједно зидали цркву Светог Стефана поред града Новог (видјети Ђурић 1994: 538). Односно да би се, према аргументима Бранка А. Копривице, истим путем могао извести закључак да се Иван Црнојевић двоумио између православља и ислама. Није, него.

познато Витгенштајново разликовање између казивања и показивања“ (Вујошевић 2015^a: 110–111), како то у тумачењу једног осмијеха у старој српској књижевности поступа Владимир Вујошевић. Показивање је више од казивања.

Ако би се упоредио дискурс рада Радослава Ротковића „Јелена Балшић и српски деспоти према Зети“ (Rotković 2012) са дискурсом посланица Јелене Балшић и говорењем Никона Јерусалимца о Јелени Балшић кроз *Горички зборник*, лако би се увидјело шта је уствари милитантно. Једна народна изрека гласи: „Што би кола шкрипала, то волови ричу“. Ако би било тачно да је први муж Јелене Балшић склон *дипломатском католицизму*, а да је други њен муж недалеко од значења исказа „на три вере оком погледују / а ниједну право не верују“ (Николај), тиме би само била наглашена постојаност духовног бића Јелене Балшић у односу на оне са којима је живјела. Говорећи о црквама које су на подручју данашње Црне Горе подигли чланови владарске куће Косача Војислав Ј. Ђурић каже. „Вјерска колебљивост извјесних чланова ове куће, која се биљежи у писаним изворима, није толико извјесна кад се сагледава кроз грађење цркава: јасно окренути српској градитељској традицији светосавских времена, они користе рад умјетника са стране, прије свега с Приморја, да би остварили своје замисли. Том мјешавином старог и савременог добијена су дјела необичних обиљежја, посебна у историји умјетности црногорског подручја“ (Ђурић 1970: 412).

Ваља имати на уму да однос Јелене Балшић према православљу не зависи од мијена у простору и времену. Како она разумијева православље најбоље показује рукописна књига *Горички зборник*, која свједочи да је Јелена Балшић била под ненатруњеним духовним руковођењем монаха Никона Јерусалимца. Према томе се најјасније одредио јеромонах Јован (Ђулибрк): „Васпитавајући у богословљу и врлинама монахољубиву владарку, најистакнутију личност свога времена на простору Зете и њеног окружења, [...] Никон је кроз њу васпитавао и читав њен народ“ (Јован 2002: 417), односно:

А свете којима Јелена треба да послужи Никон коначно овако описује: „Некада слушамо, штавише [сада] и очима видјесмо да у земљи Диоклитијској тамо, на језеру Росафатском, острва су многа, мјеста која се десише [да буду] скитска пустиња, штавише и манастири велики, саздани у давнини. И ти говориш како је живот монаха хвале достојан у њима и обитавање [њихово] у љубави, испуњени[х] миром Господа нашег Исуса Христа, и у посту пребивају, у великом безмолвију; и славећи Божију благод, имајући ум за самодршца и цара кроз ријечи Божије; и стога ништа не љубећи од земаљских ствари, истинска побожност се познаје оних који су познали истину“ (лист 85р–86в) (Јован 2003: 29).

Јелена Балшић је живјела у доба антилатинских спорова, којих је нарочито могла бити свјесна кроз комуникацију са својим духовником Никоном Јерусалимцем, који је „превасходно значајан као живи свједок Живог Бога“ (Јован 2001: 152).¹⁶⁷ На историјском плану, у вријеме власти Јелене Балшић и Балше III Балшића Зета је трпјела млетачке притиске, на које су они одговарали отпором. Зету су угрожавали и Турци којима је Балша III био вазал након Амер-беговог заузимања Драча. „Лијепа је била зетска бановина, прије нег ју Турци и Млечићи не распараше“ (Љубиша 1949: 179), каже Љубишин Вук Дојчевић. Од Турака је пријетило ропство балканским земљама још од пада бугарског и византијског царства (бугарско царство је пало под Турке 1397. а византијско. Након пада Цариграда, 1453. године, Турци су сасвим осилили. Дакле, Јелена Балшић је живјела током ропства под Турцима. „То ропство, ако ће и бити тјелесно, неће бити духовно: Пећка Патријаршија неће учествовати на Фирентинском сабору и ако бисмо ту гледали посљедице дјеловања Никона Јерусалимца, вјероватно не

¹⁶⁷ „Међу многобројним духовним поукама својој духовној кћери налази се [у *Горичком зборнику*] и кратак спис против Латина, гдје се поред других изопачења изобличавају и због непоштовања икона, прцизније због неприхватања Седмог васељенског сабора, што је врло дубока и ријетка финеса; поријекло тог одломка тек предстоји да се истражи (лист 222р–223в). О истој теми говори и спис о правој вјери у сто глава који се приписује Генадију архиепископу Цариградском, који се не може идентификовати ни са Генадијем Схоларијем, који у то вријеме још није био патријарх, као ни са патријархом Генадијем I, из петог вијека, а који се налази у *Шестодневнику* [Светог Василија Великог који је преписао Никон Јерусалимац]“ (Јован 2001: 152).

бисмо погријешили. Ђурађ Бранковић, који је донио ту одлуку, био је такође васпитан у исихастичком духу и сигурно му је био познат духовник сестре Стефана Лазаревића“ (Јован 2001: 158–159). Кратко и јасно, Ирена Шпадијер каже: „Било је то доба без будућности, али не и без наде“ (Шпадијер 2004^а: 138).

Радослав Ротковић у раду „Јелена Балшић и српски деспоти према Зети“ (Rotković 2012) тешко прашта историји што је кћерку кнеза Лазара довела у Зету. Читљиво је и у редовима и између редова да би овом аутору више одговарало да није било труда Јелене Балшић, а поготово да тога труда није било у духовности Зете. Ротковићев закључак у наведеном раду гласи: „Слављена из сентименталних и политичких разлога, Јелена Балшић је приказивана као китњаста пауница, а све се више открива као обична кокош. Посебно откако је њена обожаватељица Теодора Тара открила да ни она 'Отписанија богољубна' нијесу њена“ (Rotković: 2011: 209). Са друге стране, Војислав Д. Никчевић овако говори о Јелени Балшић и њеној посланици у историјском и вјерском контексту:

Хришћанка, а бићем у „свјетској култури“, Јелена Балшић показује да су дворови зетских господара и властеле, у раздобљу када држава умире, у окриљу цивилизације која је, такође, на умору, претворили процес умирања у љепоту сазнања да није изневјерена историја сопствене цивилизације, ни хришћанство као вјера која је требало да православље учини „господарем и свјетлошћу Рима“, што ислам, кога су, такође, посредно, изњедрили византијска мисао и политички интереси, није дозволио (Никчевић 1996^а: 68).

А Неђо Шиповац о животу Јелене Балшић у Хуму говори скоро као да пише житије: „Потпуно се посветила мужу и новој средини, завољела народ, а народ њу двоструком љубављу, даривала је сиромашне, обилазила болесне и незаштићене, безмало је била приправљена за светицу“ (Шиповац 2000: 617).

Вратимо се раније наведеном исказу Бранка А. Копривице као исходишту за осврт на неколико знакова у духовном склопу Јелене Балшић. То што је Оливера Лазаревић била у харему три године, па се након смрти султана Бајазита I Јулидрима у

бици код Ангоре 1402. године вратила у Србију, на двор свога брата Стефана Лазаревића — а најкасније након његове смрти преселила се код Јелене Балшић, не показује однос Јелене Балшић према исламу него према сестри.¹⁶⁸ Природно је да се сестра према сестри односи сестрински, поготово кад се зна у каквим се личним, породичним и друштвеним околностима догодио одлазак Оливере Лазаревић из Србије. О положају Оливере Лазаревић најрезвеније суди Момчило Спремић говорећи о њој као о „бившој харемској робињи султана Бајазита I“ (Спремић 2004: 96). Ова кћерка кнеза Лазара је „на тасу ваге — у неравнотежи“ (Краљ 2014: 27), како је казано у пјесми Милице Краљ двосмислено ироничног наслова „Оливерин пут ружама посут“ (преузетог из филма Марка Новаковића). Са наше тачке гледишта, не зна се да ли у посткосовској несрећи има трагичније историјске личности од Оливере Лазаревић. Иако се налази у књижевном дјелу, сасвим одговара стварности реченица у роману *Месечева роса* Теодоре Таре: „Оливера је први данак у крви којим је Србија морала да плати Турцима пораз на Косову“ (Тара 2007: 22).¹⁶⁹ Светлана Томин каже:

¹⁶⁸ Иван Божић каже: „Уз Јелену је, колико се зна, већ од 1423. год., а можда и од раније, живјела њена сестра Оливера, коју су сви звали „Деспина“, а која је младост провела у харему Бајазита I. Деспина је одлазила у Дубровник, а доцније и у зетске градове, старајући се о извршењу побожних намјера госпође Јеле“ (Божић 1970^б: 189).

¹⁶⁹ Михаило Ласкарис, позвавши се на Георгија Пахимера, каже да се удаји петогодишње принцезе Симониде за краља Милутина Немањића противио Цариградски патријарх“, зато што је краљ незаконито отерао жену да би се оженио дететом“ (Ласкарис 1997: 69–70). Његов глас је усамљен. Ипак, исказао је противљење и спсио душу. Византијски цар Андроник је своју кћерку Симониду краљу Милутину понудио за жену након што је његова сестра Евдокија, удовица цара Јована (кога је наслиједио најстарији син Алексије) одбила обећање свога брата краљу Милутину да се она уда за њега. Уговором цара Андроника са краљем Милутином о удаји принцезе Симониде захтијева се да се Византинцима преда Милутинова трећа жена Ана, да вјенчању присуствује Симонидина мајка царица Ирина и да се утврди број и начин размјене заробљеника (видјети Ласкарис 1997: 63).

Многи су у средњем вијеку кроз удадбено-женидбене односе били колатерална штета политичких игара. Нарочито су женска дјеца била политичко средство своје родбине. Позвавши се на дубровачки документ и Јиричека, Ласкарис каже да је византијска принцеза Марија Палеолог имала дванаест година кад је пошла за „педесетогодишњег Стевана Дечанског“ (Ласкарис 1979: 87). Такође византијска принцеза, Јелена Палеолог у тренутку удаје за деспота Лазара Бранковића „имађаше највише петнаест година“ (Ласкарис 1979: 113). Шеснаест година је имала Мара Бранковић, кћерка деспота Ђурађа Бранковића кад је удата (не може се казати кад се удала) за султана Мурата II: у нади њеног оца да ће у султану имати заштиту Смедерева, догодила се иронија судбине. Миодраг Ал. Пурковић каже да Јелени, најстаријој кћерки деспота Лазара Бранковића није било ни дванаест година „кад се удала за Стевана Томашевића,

Да су савременици били свесни жртве коју су и Оливера и Мара поднеле за опстанак државе, сведочи навод из Житија деспота Стефана Лазаревића. Сматра се да је овај спис Константин Филозоф написао између 1433. и 1439. године. Он је у Житију упоредио Оливеру са старозаветном Јестиром, која је, удавши се за персијског цара Ксеркса, спасила јеврејски народ. Исто тако, непознати Смедеревски беседник, у Надгробној беседи или плачу над деспотом Ђурђем, насталом после његове смрти 1456. године није заборавио жртву Маре Бранковић (Томин 2007: 112).¹⁷⁰

Историја тврди да се Оливера Лазаревић жртвовала за Србију. Она је, уствари, жртвована за Србију. Након повратка из Турске, њу не прихвата Србија, него породица којој биолошки припада. Све је то народ позлатио. Има нечег бајколичног у томе што је Стефан Лазаревић након смрти султана Бајазита Оливеру ослободио од Темерлана и са њом се вратио у Србију, али не и бајковитог — зато што је њен живот није у могућности да обезбиједи колут уназад. Оливера Лазаревић је принцеза без бајке. Или, боље казати, принцеза у антибајци. И поред тога што је након три године живота у Турској, односно битке код Ангоре, ослобођена харемског заточеништва. Константин Филозоф каже да је деспот Стефан након што је Темерлан заробио Оливеру са свима Бајазитовим, послао поклицара Демиру ради неких уговора и да тражи заробљену му сестру, коју избави уз много мудрости (видјети Филозоф 2004: 276). Мотив деспотовог

најстаријег сина Стевана Томаша“ (Пурковић 1996: 56), као што је њена сестра Милица са четрнаест година удата за грофа Леонарда III са јонског острва Санта Мауру. Умрла је на порођају, годину дана након удаје. „Владарска и великашка деца често су представљала играчке у дипломатској игри, преко њихових бракова склапла су се примирја и савези. Била је то, једноставно, у оно време распрострањена и савим уобичајена пракса“ (Томин 2011^б: 174). И након средњег вијека многи су своје животе на дворовима, свјесно или нсвјесно, проживјели у заточеништву историје. Отуда је за разумијевање изјава принцезе Јелисавете Карађорђевић у једном од интервјуа да је задовољна што није живјела у дворској улози.

¹⁷⁰ У роману *Јунак нашег доба* Михаила Јурјевича Љермонтова приповједач који је пронашао дневник главног лика каже да историја једне људске душе, макар и најситније, може бити већа од историје човјечанства (видјети Лермонтов 1995: 63). Има нечег боготражитељског у књижевности.

избављења сестре Оливере је у истом дјелу евоциран на још једном мјесту (видјети Философ 2004: 321).

Након битке султана Бајазита са монголским каном Темерланом код Ангоре, у којој су учествовали као турски вазали, Стефан и Вук Лазаревић су се вратили у Србију преко Улциња, иако је претходно било говора да то учине преко Дубровника. Том приликом су се једно вријеме задржали на двору Балшића. Јосип Јелчић наводи тврдњу Јорге да се Ђурађ Страцимировић плашио Стефановог и Вуковог доласка из ове битке зато што у њој није учествовао (видјети Јелчић 2010: 258–259), након чега додаје да то није историјски потврђено и да претпоставља да је Ђурађ Страцимировић као турски вазал тако хтио да извуче неку корист од Млетака (видјети Јелчић 2010: 259⁵⁴⁰). Чедомиљ Мијатовић каже да се Стефан Лазаревић из битке код Ангоре вратио преко Бара да би Јелени Балшић изразио саучешће „поводом смрти њенога мужа“ (Мијатовић 1997: 25). Мијатовић је у овом случају побркао лончиће: битка код Ангоре била је 28. јула 1402. године, а Ђурађ Страцимировић Балшић се упокојио у априлу 1403. године. Чак погрешно наводи и име мужа Јелене Балшић кад каже да је Стефан Лазаревић у Бару присуствовао молепствију „за покој душе умрлога Кнеза Балше Балшића“ (Мијатовић 1997: 26). Писмом од 20. новембра 1402. године Дубровчани пишу госпођи Јевђенији да су били по њеној жељи приремили брод да тражи њену дјецу, у коме би био Никша Влахотић, али су сазнали да су се вратили и жале што нијесу дошли у Дубровник „кнез и брат му“ (Пуцић 1858: 42), гдје су им припремали дочек за долазак „као у своју кућу“ (Пуцић 1858: 42).¹⁷¹

Да би поткријепио сумњу у пуну црквеност Јелене Балшић, Бранко А. Копривица раније цитираним ријечима додаје: „Јела је, примјера ради, 1436. године код Луке Паутина у Котору оставила хиљаду златних дуката, 1438. године 397 дуката, а 1440. године многе драгоцјености у скупоцјеној одјећи, златним накитима и сребрном

¹⁷¹ Видјети и Стојановић 1929: 196–197. Дубровчани кнегињи и монахињи Јевгенији (Хребељановић) писмом изражавају задовољство и након повратка из мисије са монахињом Јефимијом код султана Бајазита (видјети Стојановић 1929: 185–186). Такође писмом изражавају задовољство због повратка Стефана Лазаревића након посјете султану 1398. године (видјети Стојановић 1929: 188).

посуђу (в. И. Стијепчевић, Р. Ковијанић, *Похара блага Маре Бранковића*, Историјски записи, Тгд, 1954, св. 2, стр. 611)“ (Копривица 2000: 612). Јелена Балшић јесте властелинка, али би ваљало видјети чему намјењује новац којим располаже. И то посебно након повратка у Зету. То је бивало управо у годинама које наводи Бранко А. Копривица позвавши се на рад Ива Стјепчевића и Риста Ковијанића. Но, са Копривицом смо сагласни у сљедећем: Јелена Балшић припада свима.

Крећући се кроз различите просторе и улоге, са свим својим именима, Јелена Балшић је заиста живјела у различитим околностима, па и вјерским, али се из тога о њеном односу према православљу не може извести закључак на начин на који то чини Бранко А. Копривица. Ако је Сандаљ Хранић Косача заиста био у додиру са различитим вјерским конфесијама а његов братанић и насљедник у власти Стјепан Косача у души био православан, иако је папу убјеђивао да ће прихватити римокатоличанство, зашто би то обавезно угрожавало духовно стање Јелене Балшић, која је снажна духовна личност. Другачије од Бранка А. Копривице ову околност тумачи јеромонах Јован (Ђулибрк). Истакавши да је заштитник династије Котроманића био Свети Григорије Богослов, као и Никоново више пута призивање овог свеца у *Горичком зборнику* и наводећи као примјер „Бесједу на Богојављење“ (*Горички зборник*, лист 55), он закључује: „Јер се у борби да утврди у православљу свог другог мужа Јелена сигурно морала позивати на заштитника земље којом је он владао“ (Јован 2003: 99). Истина, колико год Свети Григорије Богослов био заштитник Котроманића, Твртко Твртковић Котроманић након опредјелења за Мађаре, 1427. године, тражи од папе одобрење да му трећа невјеста буде Доротеја, кћерка племића Јаноша Гараја из Печуја. Како каже Владимир Ћоровић, позвавши се на Јоргу, том приликом је увјеравао „римску курију, да је он добар католик, иако је краљ једне земље чије је становништво 'неверничко и шизматичко“ (Ћоровић 1940: 437). Одобрење од папе је добио и 1428. године свадбовао у Милодражу. Но, босанско шаренило није саплело духовност Јелене Балшић ни у вријеме њеног живота у Кључу.

Владимир Ћоровић појашњава: „Сандаљ Хранић, зет кнеза Лазара, био је православни колико и патарен: исто тако херцег Степан, на чијем се таестаменту налазе

као сведоци митрополит Давид и Радин гост [*глава богумила или патарена*]. Тим можемо једино правилно објаснити појаву, што од пада Босне и Херцеговине нестаје богумила или патарена, то јест откад падају политичке границе између Босне и Србије и откад се почиње ширити активан утицај српске цркве на босанско подручје“ (Ђоровић 1940: 186).¹⁷² Приликом потписивања мира са Дубровником 1454. године, насљедник Сандаља Хранића у владавини Хумом херцег Стјепан (као и његови сарадници) заклезео се на јеванђељу и Богородичином крсту. „То је доказ више против оних који тврде да је херцег у ово време био богумил. А још јачи је доказ његова задужбина Св. Ђорђа, подигнута ове исте 1445. године близу данашњег Горажда и очувана у целини све до наших дана“ (Ђоровић 1940: 509). Својим тестаментом херцег Стјепан сину Влатку завјештава мошти, као и „иконе које су при мене ношене, оковане златом и сребром, и бисером начињене“ (према Стојановић 1934: 88). Насљедник Сандаља Хранића Стјепан Вукчић Косача, син његовог брата Вукца носи титулу *херцег од Светог Саве* од 1448. године (зато што влада простором за власт намијењеном најмлађем сину Стефана Немање), а област којом влада назива Херцеговина. Настала је спајањем Хума, Неретљанске области и Требиња са околином. С обзиром на то да ријеч херцег у њемачком језику значи војвода, та област и даље бива војводина, али *од Светог Саве*.¹⁷³

¹⁷² Владимир Ђоровић, позвавши се на *Гласник српског ученог друштва*, каже да патријарх Цариградске патријаршије Ђенадије (Генадије) предлаже синајским калуђерима: „Самог Херцега нека не помињу на литургији, јер јавно још не открива хришћанство, али могу примати милостињу од њега и могу се молити за њ при трпези“ (Ђоровић 1: 183). А Војислав Ђурић, позваши се на Нићифора Дучића, наводи и молитву коју могу изговарати за Стјепана Вукчића Косачу: „Да господ Бог сачува живот господина херцега и друге с њим“ (Ђурић 1970: 441). О природи религиозности Сандаља Хранића Косаче и Стјепана Вукчића Косаче говори и Иво Андрић у свом раду *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине* (Андрић 2009). О Сандаљу Хранићу у истом контексту говори и Младен Анчић у свом раду „Један фрагмент из живота Сандаља Хранића“ (Анчић 1982).

¹⁷³ Према Новаку Мандићу Студо, у *Гласнику Земаљског вијећа Босне и Херцеговине* објављена је 1891. године легенда која каже да је Херцеговина добила назив на султановом дивану а на предлог паше који је током извјесног времена живио у Хуму. Казавши да је у том крају много камења, а пошто скерска ријеч херсенг значи пуно камења, паша је предложио а султан прихватио да се ова земља назове Херцеговина (видјети Мандић Студо 1955: 392).

Светозар Томић овако размишља: „Можда је [Јелена], нарочито после живота у Херцеговини код Сандаља, била разочарана у несагласност верску између босанске цркве, римокатоличке и православне, и као добра православка, нагло почела помагати наше калуђере и цркве“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 90). Доста је отворених мјеста у животу Јелене Балшић и у покушају склапања њене биографије није једноставно избјећи читавања. *Можда* све дијели на пола. Мало се зна и о другим периодима њеног живота. Из њеног живота прије смрти Ђурађа Страцимировића мало шта се помиње, изузев да је одгајала сина Балшу, да је учествовала у дипломтским мисијама у име Ђурађа II и да је боравила у дворцима и љетњиковцима у Годињу, Горичанима, Улцињу, Драчевици и у Брчелима. Највише је писано о њеним друштвеним активностима у Зети, након смрти Ђурађа II Балшића, кад је била савладарка малољетном сину Балши III и водила рат са Венецијом. Ипак, рукописна књига *Горички зборник* у којој је њена преписка са духовником Никоном Јерусалимцем помаже у употпуњавању биографије Јелене Балшић откривајући њену духовну биографију.

За одиву Балшића, удату за Радича Санковича о којој говори и дубровачки документ на који се позива Медо Пуцић (видјети Пуцић 1858: IV), именованом Гојсава која је кћерка Ђурађа I Балшића Божидар Шекуларец тврди да је кћерка Ђурађа II. Истина, кад каже да је Ђурађ II имао „и ћерку непознатог имена вјерену за Радича Санковића (Šekularac 2011: 182), позива се на Ду Цанге али притом не наводећи његов извор. Родословне таблице у примарној историографској литератури жену Радича Санковича приказују као кћерку Ђурађа I Балшића. Натпис на њеној надгробној плочи је из 1389. године, налази се код Коњица и гласи: „А ево лежи Гојислава, кћи Јурија Баошића, а кућаница војводе Радича, а приста у кућу казнаца Санка и жупана Билијака с поштењем и прими своју виру и вишњу славу“ (према Павић 1986: 85).¹⁷⁴ Кад су Дубровчани, након што је Ђурађ Страцимировић први пут угрожен од Турака, Балшићима послали брод у намјери да их склоне у Дубровник добили су одговор да се државна власт не оставља него животом. „Они то не прихватише: само се укрьца и дође у Дубровник

¹⁷⁴ Видјети и Диздар 1971: 168.

жена Радича Санковича“ (Пуцић 1858: IV). Она је том приликом очевидно била у посјети својој родбини у Зети.

Вишак самоувјерења Божидар Шекуларц у својој књизи о Зети у доба Балшића показује и тиме што уз тврдњу да је Ђурађ Страцимировић имао још два сина и кћерку удату за Радича Санковича додаје: „Ово су свакако нови прилози за родослов Балшића“ (Šekularac 2011: 182). Истина, не треба прећутати да Медо Пуцић у предговору „Споменицима србњским“ каже: „Бияше се у ово доба Ђурађ Страцимировић Балшић помирио с краљем босанкием, али како се е краљ страшио да му Ђурађ не остане у вђри, запроси Републику да би задржала у ямство едног од Ђурђевих синова, кои се находиаху у Дубровнику, али Вђе неусхтђеде нипошто то учинити, него одмах пошлђ у Оцињ Андриу Минчетића да допрати к оцу младе кнежеве“ (Пуцић 1858: IV). Наглашавајући да „о њима нема трага у сачуваним изворима“ (Ђирковић 1968: 323), Сима Ђирковић негира постојање Гојка и Иваниша као синове Ђурђа II Страцимировића Балшића о којима пише Мавро Орбин у *Краљевству Словена*.¹⁷⁵ На Орбиновом трагу је и Павле Аполонович Ровински кад каже да је Балша III наслиједио власт у Зети „јер су његова браћа Гојко и Иваниш умрли раније“ (Ровински 1993: 341). А то што Мавро Орбин Гојсаву, кћерку Ђурађа I Балшића а жену Радича Санковича назива Мара уклопиво је у однос његовог дјела *Краљевство Словена* према именима пристиглим преко усменог предања.¹⁷⁶ Ипак, онима који тумаче историју у условима које пружа двадесет први вијек није допуштима методологија Мавра Орбина.

¹⁷⁵ Упоредити са Орбин 1968: 72.

¹⁷⁶ Мавро Орбин у генеалогском стаблу Балшића наводи Анђелику као кћерку Балше, родоначелника династије и жену „Иваниша, сина краља Вукашина“ (Орбин 1968: 285). Орбин тврди: „После смрти краља Вукашина остадоше четири његова сина, и то Марко, Иваниш, Андријаш и Митраш“ (Орбин 1968: 54). За Иваниша као сина Вукашина Мрђавчевића историја не зна, иако Орбин каже: „Али Иваниш није могао да дуго издржи под њиховом тиранијом [тиранијом Турака], те се повукао с неколицином својих људи код Балшиних синова у Зету“ (Орбин 1968: 54). То превиђа Божидар Шекуларц кад о Иванишу говори као о историјској личности: „У походима према југу Балшићи су били успјешни захвативши велики дио Албаније, Валону, Канину и Берат, а од насљедника краља Вукашина отели су и Костур. Млађему насљеднику Иванишу вратили су дио територије онда када је одлучио да се ослободи Турака“ (Šekularac 2011: 41). Не провјеривши извор, ове ријечи Божидара Шекуларца Васиљ Јововић преузима у свом раду „Балшићи и албанска властела“ (упоредити Јововић V. 2012: 268 и Šekularac 2011: 41). Све заједно је из кухиње Мавра Орбина.

2.2.2. Тако је говорио Ђорђе Борозан

Тумачење Балшића у историјском контексту понекад бива површно и тамо гдје би се по дефиницији очекивао професионализам. Тако, на примјер, Ђорђе Борозан у свом раду „Балшићи у црногорској и албанској историографији“ (Borozan 2012) тврди да је Ђурађа II Страцимировића Балшића родила Страцимирова прва жена Јерина, кћерка албанског властелина Прогона Дукађина (видјети Borozan 2012: 250). Међутим, неспорно је да је Ђурађа II Страцимировића Балшића родила Милица, друга жена Страцимира Балшића а кћерка Вукашина Мрњавчевића. Да Борозану није познато ни то да су двије кћерке краља Вукашина – Милица и Оливера – удате за двојицу синова родоначелника династије Балшић – Страцимира и Ђурађа I – потврђују његове ријечи: „Прва жена Ђурађа I Балшића била је кћерка краља Вукашина – Милица која се помиње и под именом Оливера (јер су ондашње властелинке имале два имена – народно и календарско“ (Borozan 2012: 250). Из овога произилази и грешка у тврдњи да је Оливера Мрњавчевић жена Ђурађа Страцимировића Балшића у књизи Ђорђа Борозана *Црногрске династије, (Војислављевићи, Балшићи, Црнојевићи* (Borozan 2015), на мјесту гдје се каже: „Јер је Ђурађев таст Вукашин, чијом је кћерком Оливером био ожењен, постао савладар цара Уроша“ (Borozan 2015: 145). У родословној табlici „Балшићи“ у другом, допуњеном издању исте књиге Ђорђа Борозана стоји да је Милица Мрњавчевић прва жена Ђурађа I Балшића (видјети Borozan 2017: 188). Стварно стање може се утврдити преко родослова Балшића у раду „Доба Балшића“ Ивана Божића (видјети Божић 1970^a: 51).

Иван Божић говорећи о Ђурађу II Страцимировићу Балшићу разјаснио: „Своје родбинске везе које је, преко мајке Милице, имао са Мрњавчевићима (краљ Марко, већ одавно турски вазал, био му је брат од ујака) проширио је својим браком на куће најистакнутијих обласних господара у Србији. Око 1386. год. оженио се кћерком кнеза Лазара Јеленом – 'госпођом Леном' – и тако, бар у први мах, учврстио своје везе са најистакнутијим српским династима: кнез Лазар постао му је таст а Вук Бранковић пашеног“ (Божић 1970^a: 50). Дакле, прва жена Ђурађа I Балшића није Милица, кћерка Вукашина Мрњавчевића него њена сестра Оливера. А говорећи о Константину

Балшићу, Иван Божић каже: „Преко своје сестре Јелисанте, удате према доцнијим прилично непоузданим подацима, за једног члана куће Црнојевића, и Константин је био у сродству с краљем Марком, чија је сестра Оливера била прва жена Ђурађа I Балшића“ (Божић 1970^а: 55–56). Друга жена Ђурђа I је, као што се зна, кћерка севастрократора Дејана Теодора (у монаштву Ксенија), којом се оженио као удовицом Жарка Мркшића, док је прва жена Ђурађа Страцимировића Балшића „Јерина, кћи Прогона Дуклина“ (Божић 1970^б: 51).

Да утврдимо градиво: „Пријатељство ових великашких породица [Балшића и Мрњавчевића] прекинуто је непосредно после 26. септембра 1371. Сродство из рачуна такође – раскинут је очигледно политички брак Ђурђа Балшића и Вукашинове кћери Оливере. Пошто је протерао Оливеру, Ђурађ се с браћом проширио на рачун територије наследника српског краља“ (Михаљчић 1994: 598).¹⁷⁷

И ово каже Ђорђе Борозан: „Кћерке Комнена Аријанита биле су удате за зетске и српске великаше. Гојсава за Ивана Црнојевића, Ангелина за Стевана Слијепог (сина деспота Стевана Лазаревића) и Комнина за Балшу II“ (Borozan 2012: 248). Међутим, познато је да су од њих три које наводи Ђорђе Борозан, само прве двије кћерке Голема Аријанита Комнина, господара Елбасана (видјети Божић 1970^б: 282). Такође је познато да је Комнина, жена Балше II није кћерка Голема Аријанита Комнина него је кћерка бератског и валонског деспота Јована Комнена Асена, „шурјака цара Душана и брата бугарског цара Јована Александра“ (Šufflay 1991: 105). И сам Ђорђе Борозан у својој књизи „Црногорске династије, (Војислављевићи, Балшићи, Црнојевићи“ (Борозан 2015) говорећи о заједничкој владавини Браће Балшића након смрти њиховог оца,

¹⁷⁷ У књизи Марије Маје Д. Недељковић о Јелени Балшић из родослова Балшића такође је изостављена Милица, друга жена Страцимира Балшића, одакле као материјална грешка произилази тврдња да је Ђурђа Страцимировића родила Страцимирова жена Јерина (видјети Недељковић 2012: 34). Материјална грешка је и то што Драгоје Живковић каже да је Ђурађ Страцимировић Балшић у родбинским односима са Мрњавчевићима „преко мајке Милице, сестре краља Вукашина“ (Živković 1989: 266), ако се зна да је она кћерка краља Вукашина. Такође је непотврдиво то што Димитрије Милаковић каже да је Милица, кћерка Вукашина Мрњавчевића удата за Ђурађа Балшића ако је познато да је она жена његовог брата Страцимира Балшића: „Док је владао Вукашин, с њим су Балшићи живили у љубави, и са својим пријатељем, почем Ђурађ Балшић имао је за жену његову кћер Милицу с којом се по смрти тастовој раставио“ (Милаковић 1856: 32). Милаковић је Милицу, кћерку краља Вукашина и жену Страцимира Балшића замијенио са њеном сестром Оливером, женом његовог брата Ђурађа I Балшића.

родоначелника династије Балшић, каже: „У ово вријеме, женидбом најмлађег Балшића Балше II са Комнином, кћерком Јована Комнина Асена, брата царице Јелене (жене цара Душана), Балшићи су проширили територије на југу Албаније, градовима Берат, Валона и Химера“ (Vogozan 2015: 141). А трећа кћерка Голема Аријанита Комнина зове се Андроника и удала се „за албанског господара Кастриота Скендербега“ (Томин 2007: 173), а не за Балшу II — како тврди Борозан (видјети Vogozan 2012: 248).¹⁷⁸

Погрешна је и тврдња у *Мусакијевој хроници* да је Балша II Балшић зет Андрије II Мусакија: „Мусакијева хроника такође говори о Марковој [Марка Краљевића] борби за град Костур, с тим што је у том извору Марков противник Андрија II Мусаки са зетовима Балшом Балшићем и Андријом Гропом из Охрида“ (Делић 2009: 55). Константин Јиричек даје до знања да је Јерина, најмлађа кћерка деспота Лазара

¹⁷⁸ Погрешна је и тврдња у *Мусакијевој хроници* да је Балша II Балшић зет Андрије II Мусакија: „Мусакијева хроника такође говори о Марковој [Марка Краљевића] борби за град Костур, с тим што је у том извору Марков противник Андрија II Мусаки са зетовима Балшом Балшићем и Андријом Гропом из Охрида“ (Делић 2009: 55). Светлана Томин даје до знања да Момчило Спремић у раду „Деспот Стефан Бранковић Слепи“ „наводи да Ангелина [жена деспота Стефана Бранковића] потиче из православне породице“ (Томин 2007: 171²). Мајка Ангелине Комнине је из арбанашке породице Мусаки. Милан Шуфлај, говорећи о арбанашким кнежевским породицама средњег вијека, наглашава: „По изворима најдубље у прошлост даде се слиједити траг чувене обитељи Аријанит“ (Šufflay 1991: 101).

„Ангелина се у Црној Гори сматра светом и не зову је никако осим као *мајка Анђелина*, што је заслужила љубављу и добрим дјелима која је чинила за зетски народ, вјероватно прије него се удала“ (Ровински 1993: 117). Она је присутна и у умјетничкој књижевности. О њој је Љиљана Хабјановић Ђуровић написала роман *Запис душе* (Хабјановић Ђуровић 2008). Свијест о Светој Ангелини у *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише исказана је приликом описа посјете Вука Дојчевића квазисветитељки Тади: „Приступим скрушено и пољубим јој пресамаићене руке, као да бјеше (боже опрости!) света мајка Анђелија, пак јој донесох тобож поздрав од владике и напору, као да јој је он шаље да се причести“ (Љубиша 1949: 225). Мати Ангелина (мајка Анђелија) као књижевни мотив је и у VI сегменту Љубишине приповијетке „Скочићевојка“, насловљеном „Скендер паша“, гдје се каже да је жена херцега Владислава Косаче „кћер Ђурђа Бранковића, сина деспота Стевана слијепога и жене му Анђелије, познате у народу под именом мајке Анђелије“ (Љубиша 2006: 126). Зна се да је деспот Стеван слијепи муж а не свекар деспотице Ангелине, као и да херцег Владислав није жењен од Бранковића. Иларион Руварац каже да Комнен (Голем) Аријанит, осим Ангелине, има има још седам кћерики од којих је *Андроника* удата за Ђерђа Кастриота Скендерберга, *Гојсав* за Ивана Црнојевића, *Марија* за Андрију III Мусакија, *Ана* за Николу I, *Јелена* за Ђорђа II, *Деспина* за Тануша IV Дукађина (три сестре за три брата), *Комита* за Гојка Балшића, и *Катарина* за мореотског архонта Бокалиса (видјети Руварац 1934⁶: 37). Иако се Руварац позива на извор, видјели смо да историчари не помињу сва наведена имена као имена кћерки Комнена Аријанита.

Бранковића удата „за Јована Кастриоту, сина Скендер-бегова“ (Јиричек 1952: 394), а Миодраг Ал. Пурковић да је Ирина ујна Ангелина била „Скендербегова свастика“ (Пурковић 1986: 63).¹⁷⁹

Начин писања рада Ђорђа Борозана „Балшићи у црногорској и албанској историографији“ (Borazan 2012) ближи је начину тумачења историје у усменом предању и граничној књижевности него у радовима критичке историографије. Наводимо исказ анонимног аутора *Описа о Зети и Црној Гори* (Аноним 2010), који Божидар Шекуларец приписује Катарини Радоњић: „Ђурађ је био ожењен Војиславом кћерком Леке Дукађина, из којег брака су имали сина Стефана и кћер Анђелију која је била удата за деспота Стефана Слијепог“ (Аноним 2010: 63). Јасно да су ове ријечи у односу на историјску стварност пуко мјесечарење. О поријеклу Ангелине Бранковић на сличан начин говори и *Троношки родослов*, који је монах Јосиф писао свјесно кривотворећи историјске чињенице да би „развијао своје самосталне теорије о важности владарских бракова за развој српске државности“ (Петровић 2004: 245). У поменутом родослову стоји да је Ангелина Бранковић рођена у браку кћерке кнеза Лазара, удовице Милоша Обилића и „сина кнеза Баоше“ (према Šafarik 1853: 93). То је далеко од стварности колико и то што исти родослов каже да је Прибац са двора цара Душана свога сина Лазара добио у браку са кћерком српског краља Милутина и византијске принцезе Симониде, који нијесу имали дјеце. Никола Радојчић примјећује да је писац *Троношког родослова* „по милој вољи извртао изворе“ (Радојчић 1931: 76), а Соња Петровић, позвавши се на сазнања Ђорђа Сп. Радојчића, претпоставља да је то „било мотивисано политичко-идејним циљевима или материјалним интересом, али није доследно изведено као у посебним родословима сремских Бранковића и Јакшића“ (Петровић 2004: 245–246). Међутим, „Поменику крушедолском“ је записано „име не

¹⁷⁹ Више видјети у Тошић 2002: 29–60. Светлана Томин, пошавши од Ђорђа Сп. Радојчића, појашњава: „Родбинске везе српских и албанских династија могућно је пратити још од времена великог жупана Стефана, доцније Првовенчаног краља, чија се кћи Комненија најпре удала за албанског господара Димитрија, потом за кнеза Григорија Комону (1216). Комненијина кћи, како изгледа, била је жена кнеза Голема, тако да би из њиховог брака потицала породица Аријанита Комнина. Бранковићи су се ородили и са албанском породицом Топија, чији је значајан представник Карло (1359–1388) био господар Драча. Карлов син Ђорђе оженио се Теодором, кћерком српског севастократора Бранка Младеновића, сестром Вука Бранковића“ (Томин 2011^б: 172).

само отца него и матере Анђелинине: „господина Аранита Комнина; госпожоу Марааоу; монахию аггелину“ (према Руварац 1934^б: 36).

Аутору *Троношког родослова* духом је сродан и владика Василије Петровић који у својој *Историји о Црној Гори* каже да је Стефану Вуковићу Слијепом Иван Црнојевић за жену дао своју братаничну, госпођу Анђелију“ (видјети Василије 1996: 46). Осврћући се на текст „Српски свеци“ Дионисија Миковића, Васиљ Јововић каже: „За Ангелину Бранковић, Миковић наводи мишљење старије историографије по којој је она кћи храброг зетског војводе Ђорђа Арвјанита, сина Стефана Црнојевића, удата за слијепог Стефана Бранковића, сина деспота Ђурђа Бранковића, који се послѣје пада Смедерева 1459. године склонио у Зету“ (Јововић 2015: 217). Нити је Ђорђе Аврјанит сина Стефана Црнојевића, нити је Ангелина Бранковић братанична Ивана Црнојевића. Ово је само мјешавина легенде и стварности која је под маском историјске чињенице ушетала у историографске радове.

Очигледно је да Ђорђе Борозан у раду „Балшићи у црногорској и албанској историографији“ (Borozan 2012) не разликује довољно Лазаревиће и Бранковиће кад тврди да је Стеван Слијепи син „Стевана Лазаревића“ (Borozan 2012: 248). Очекивало би се да је општепознато да Стефан Лазаревић није имао дјеце, као и да је зато што он није имао дјеце након његове смрти власт преузео Ђурађ Бранковић, син његове сестре Маре и Вука Бранковића. Једино легенда тврди другачије.¹⁸⁰ Међу српским деспотима једино Ђурађ Бранковић, сестрић Стефана Лазаревића има слијепог, уствари ослијепљеног, сина Стефана — такође деспота. На Васкрс 1441. године султан Мурат II, зет деспота Ђурађа Бранковића ослијепио је његове синове Стефана и Гргура. Стефан се оженио Ангелином, кћерком албанског великаша Голема Аријанита Комнина, док је Гргур једно вријеме живио у Турској, да би се касније замонашио добивши монашко име Герман. Лик усмене епике Змај Огњени Вук у историјској позадини има Вука

¹⁸⁰ У Вуковом *Српском рјечнику* под одредницом стоји да је Стефан Високи (Стефан Лазаревић) имао сина Јанка и кћерку Јању, која је родила дијете Секулу.

Гргуревића Бранковића.¹⁸¹ Трећи син деспота Ђурађа Бранковића је именом Лазар, а четврти његов син је Тодор, рано упокојен и фрескописан у манастиру Грачаница.¹⁸² Кћерке Деспота Ђурђа Бранковића су Мара и Катарина.

С обзиром на то да Ђорђе Борозан и не помиње Андронику, кћерку Аријанита Комнина могуће је да због парадигме у звучању презимена Комнин и имена Комнина није разлучио жену Балше II Балшића Комнину, кћерку Јована Асена од кћерки Аријанита Комнина, које су удате за кнеза Ивана Црнојевића, Скендербега Кастриота и деспота Стефана Бранковића. Борозан каже и да се Балша III оженио „Топијевом кћерком Маром са којом је био у браку до 1413. и са којом је имао рано преминулог сина и кћерку Јелену која се у Драчу удала за млетачког властелина Антонија Ђустијана“ (Borozan 2012: 253). Такође каже: „Балша III се 1413. оженио Бољом, кћерком Које Захарије и Боше, сестре Тануша Великог Дукађина. Родила му је двије кћерке – Јелену која се 1424. удала за Стефана Вукчића Косачу, господара Захумља и Травуније (1435 – 1466) чија је титула од 1448. гласила 'Херцег од св. Саве' и Теодору (Doroteu) удату за босанског војводу Петра Војсалића“ (Borozan 2012: 253). Према овим тврдњама Ђорђа Борозана значило би да Балша III има три кћерке, од којих се двије зову *Јелена*. Поред тога, ако се упореди тврдња Борозана са тиме што Иван Божић саопштава о поновној удаји прве жене Балше III за млетачког властелина Антониа

¹⁸¹ На то упућује и одреници *Змај огњени* у Вуковом *Српском рјечнику*, испод које пише: „Пјева се како је Ђурђева Јерина казивала Турцима како се родио Змај огњени Вук:

„У мог сина, слијепца Гргура,
У њега се мушко чедо нађе,
Није чедо чеда каквно су.
Вучја шапа и орлово крило,
И змајево коло под пазухом,
Из уста му модар пламен бије“.

Милош Перовић је написао драму *Слепи Бранковићи*, (*Трагична сцена у једном чину*) (Перовић 1999), а други дио драмске тилогије *Деспотова круна* Милутина Бојића (Бојић 1978⁶) има наслов *Слепи деспот*“.

¹⁸² Испод фотографије XIX у другој књизи другог тома *Исторје Срба* (1994) пише: „Тодор, син деспота Ђурђа Бранковића, Грачаница, западни зид ђаконикона, око 1428. године“ (према Бабић–Ђођевић, Ђурић 1994: без странице).

Ђустинијана (видјети Божић 1970^a: 109) значило би да су прва жена Балше III Мара и њихова кћерка Јелена у Драчу удате за истог човјека – млетачког властелина Антониа Ђустинијана. Међутим, за Антонија Ђустинијана, „који је већ имао жену у Млечима, па су му власти заплијениле сва добра“ (Божић 1970^a: 109), удала се прва жена Балше III Мара, након што се из Зете вратила у Драч. Тврдња Ђорђа Борозана не може се сматрати чињеницом, чак ни кад би се прихватило да је Боља родила обје кћерке Балше III.¹⁸³

Рад Ђорђа Борозана „Балшићи у црногорској и албанској историографији“ (Borozan 2012) показује одсуство познавања теме на коју овај аутор говори. Штавише, са његове стране се чини упитним и пажљиво читање књиге *Историја Црне Горе*, књ. II, Титоград, 1970, која је управо овако наведена на списку литературе његовог рада о коме ураво говоримо (видјети Borozan 2012: 256). За чуђење је тврдња Ђорђа Борозана да је Јелена Балшић у браку са војводом Сандаљем Хранићем „имала кћерку Катарину која се удала за бана Вука Вукчића“ (Borozan 1970: 252), ако се зна да у браку Јелене Балшић и Сандаља Хранића није било дјеце. „Сандаљ, како је то утврђено, до сада познатим изворима, није, ни у браковима ни у неким ванбрачним везама, имао никакво потомство“ (Анчић 1987: 42).¹⁸⁴ Могуће је да је конструкција у наведеном Борозановом раду о наводној Јелени као кћерки Сандаља Хранића Косаче и Јелене Балшић склопљена преко имена друге жене Сандаља Хранића Косаче Катарине-Јелене и њеног оца Вука Вукчића. Катарина (Каталена) је име и праунуке Јелене Балшић, кћерке њене унуке а Балшине кћерке Јелене и Сандаљевог братанића херцега Стјепана Косаче, која се 1446. године удала за босанског краља Томаша. На страну лапсус Ђорђа Борозана да је Јелена (Јела), кћерка српског кнеза Лазара „одгајила Ђурађа II“ (Borozan 2012: 250) –

¹⁸³ Једни аутори тврде да је Балша III са својом првом женом Маријом (Маром) добио кћерку Јелену и сина, чије име није сачувано и који се упокојио као дјечак, а да је са својом другом женом Бољом добио кћерку Теодору (Тодору). Други аутори, међутим, тврде да је Балша Ђурађевић Балшић са својом првом женом добио сина, а да је обје кћерке добио са својом другом женом. О томе ће касније бити више ријечи.

¹⁸⁴ Јосип Јелчић замјењујући „vojvoda Sandagl“ и „Misser Sandalo“ у которској писаној грађи тврди да је Сандаљ Хранић 1398. године имао кћерку удовицу која је је била пред другим браком, што Младен Анчић објашњава као забуну и наводи имена оних који су у позадини те забуне. Више видјети у Анчић 1987: 43 и даље.

може се претпоставити да је то резултат неисконтролисаног утицаја кроз литературу тако рабљеног исказа којим се даје до знања да је Јелена Балшић, између осталог, *одгајала сина Балшу*.¹⁸⁵

Након свега, Ђорђе Борозану се *окренула за врат* властита реченица: „Зато је потребно стварати што садржајнија и објективнија знања о прошлости, са надом да ћемо, најзад, измаћи незнању које олакшава политичку инструментализацију прошлости у савремености“ (Borozan 2012: 254).¹⁸⁶

2.3. У знаку Дубровника и магнетном пољу Сандаља Хранића Косаче

„О личности и значају Јелене Лазаревић, удате Балшић, касније Хранић, говори више повеља у Архиву Дубровачке Републике“ (Синдик Д., 2004: 151), као и писама Дубровчана упућена њој, односно њој и њеном сину Балши. У књизи Меда Пуцића *Споменици србски* су и писма Дубровчана њеном мужу Ђурађу Страцимировићу Балшићу, као и њеном другом мужу Сандаљу Хранићу Косачи. Миодраг Ал. Пурковић

¹⁸⁵ На основу тога што у истом раду прво каже да је Јелена Балшић жена Ђурђа Балшића (видјети Никчевић 1996^а: 67), закључило би се да је лапсус исказ Војислава Д. Никчевића у зборнику *Писци словенског средњег вијека*: „Отписаније богољубно, посланица Јелене Страцимировић Балшић, кћери кнеза Лазара и жене Балше Другог“ (Никчевић 1996^а: 72). Међутим, Никчевић и у коментару посланице „Отписаније богољубно“ у истој књизи каже: „Јелена Страцимировић Балшић, кћер кнеза Лазара. Била удата за Ђурђа Страцимировића, Балшу Другог, и након његове смрти (1403. године) владала једно вријеме Зетом са сином Балшом Трећим“ (Никчевић 1996^б: 293). Војиславу Д. Никчевићу очигледно није познато да је постојао Балша II који је власт дијелио са својом браћом Ђурађем I и Страцимиром, односно да је Балша II један од тројице синова Балше, родоначелника зетске династије Балшић и стриц Ђурађа Страцимировића Балшића. Иста грешка се дешава Неђу Шиповцу кад говори о Јелени Балшић каже: „Први пут је била удата за Ђурђа Страцимировића Балшу II“ (Шиповац 2002: 617). Шиповац је, не само у овом случају, под очигледним утицајем Новака Мандића Студо који каже: „Познато је да је Јелене Балшић била удата за Ђурђа Страцимировића Балшу II“ (Мандић Студо 1995: 375). А Драган Драго П. Лековић иде толико далеко да каже да је Јелена Балшић, кћерка кнеза Лазара „супруга Балше II Балшића“ (Лековић sine anno: 31).

¹⁸⁶ С обзиром на то да Ђорђе Борозан не наводи извор а примарни историјски извори о томе не говоре, на овом мјесту нећемо коментарисати његову реченицу из истог рада: „Према неким подацима Страцимир је са Јеленом имао кћер Албу удату за Гојка Големог (Гојко Големи) који је био из познате феудалне албанске породице“ (Borozan 2012: 250). Само ћемо казати да се ниједна од жена Страцимира Балшића незове Јелена и додати да Жељко В. Јовановић, који се такође не позива на извор, тврди: „Алба, кћерка **Страцимира Балшића** била је удата за **Ђорђа (Голем) Аријанити**“ (Jovanović 2019). Овај податак не наводе ни родословне таблице Балшића.

даје до знања да први гласови о Јелени Балшић „долазе из Дубровника“ (Пурковић 1996: 73). Односе се на информацију Јорја Тадића о одлуци Дуборника, донесеној 1. јуна 1398. године, да пошаљу галеоту и мањи брод да због опасности од Турака доведу у Дубровник Јелену Балшић и њену пратњу (видјети Тадић 1939: 62). Те године су Турци ухапсили Ђурађа Страцимировића Балшића.

Приликом другог напада Турака на Босну, 1398. године, пошто су Турци истовремено постали опасност и Сандаљу Хранићу и Ђурађу II Страцимировићу, Ђурађ II је „добио у Дубровнику кућу да се, ако устреба, склони с породицом 'у страху од Турака' и уз то дозволу да оправи старо и купи ново оружје“ (Божић 1970^а: 66). Као што је познато, Сандаљ Хранић Косача се повукао из Зете тек кад је од својих поклицара приспјелих из Дубровника у манастиру Ратац код Бара добио вијест да се Исак-бег у Скопљу припрема за напад на Босну, што се и десило јануара 1398. године (видјети Јелчић 2010: 242, 243). Јорјо Тадић наводи да је јануара 1398. године у Дубровнику одобрен захтјев Ђурађа Страцимировића да у том граду смјести своју породицу, али се не зна да ли је до тога дошло (видјети Тадић 1939: 64). Неким послом Ђурађ Страцимировић је долазио у Дубровник и 1399. године, кад му није одобрено да присуствује сједници „Вијећа, јер он и није био дубровачки властелин, него само грађанин“ (Тадић 1939: 65).

Дубровчани су 1398. године прихватили предлог Ђурађа II Страцимировића Балшића да се његова жена Јелена и син Балша склоне у њихов град због опасности од напада Турака на Зету. Обезбиједили су им трошкове боравка и превоза, али она тамо није отпутовала. (Божић 1970^а: 58). Јелена Балшић је остала у Зети 1398. године, зато што су се Турци „преко очекивања“ (Јиричек 1952: 335) повукли због циче зиме. Дубровчани 18. априла 1403. године шаљу у Улцињ Натка и Марина Ђорђи „да би удовици Ђурђевој изјавили саучешће због смрти Ђурђа II Страцимирова Балшића“ (Јелчић 2010: 264). Притом добијају задатак да обаве и друге послове, али тако да не буду на штету односа Дубровчана и Млетака.

Дубровчани се Јелени Балшић и Балши III Ђурађевићу Балшићу током рата Зете и Венеције на позив за помоћ нијесу одазивали, али су Јелени Балшић 1409. године

уступили брод за путовање у Венецију на мировне преговоре са Млетачком Републиком. Момчило Спремић преноси навод Миодрага Ал. Пурковића да се Јелена Балшић из Венеције вратила преко Дубровника, „у коме је добила богате поклоне од 100 дуката“ (Спремић 2004: 87). Јосип Јелчић, не упутивши на извор, каже да је Јелене Балшић била у Дубровнику и 1403. године: „Потом је Јелена (28. априла 1403) слала емисара у Дубровник с извјесним захтјевима на које никад није одговорено. Па и Јелена је дошла на неколико дана у Дубровник. Из тога се јасно види да су Јелена Ђурђева и њен син покушавали да приволе Дубровник на нешто што није прецизирано“ (Јелчић 2010: 273–274). Из наведеног би се могла назрети припрема Јелене Ђурђевоје и њеног сина за разрјешавње противурјечности са Венецијом — само што други извори говоре о упућивањау зетских емисара у Дубровник, али не и о одласку Јелене Балшић у овај град 1403. године.¹⁸⁷

У вријеме опште подршке босанском краљу Стефану Томашевићу, уочи пада Босне под Турке, кад је и њима од запријетила опасност од турске најезде, „Дубровчани опрезни и сувише уздржљиви, нису хтели да се придруже, извињавајући се на разне начине. Пристали су само, да даду превозна средства босанским посланицима да оду до Скендер-бега [Кастриота]“ (Ђоровић 1940: 548). Као што се види, Дубровчани су поступали у духу изреке *све зависи од развоја ситуације*. Уосталом, као и Млечани. „Дубровчани су се бринули и у исто вријеме нападали Которане, због тога што се нису придржавали мира склопљеног са Ђурђем Балшићем, већ су у Венецији, Марки и Ломбардији набављали велике количине оружја и дотурали га Николи Алтомановићу“ (Ђирковић 1970^б: 28). Било је то 1370. године. А кад је Ђурађ Страцимировић у јуну 1371. године, током припреме са краљем Вукашином и његовим сином Марком за борбу против Николе Алтомановића, тражио помоћ од Дубровчана били су спремни да му у свему помогну — под условом да Ђурађ Страцимировић том приликом не напада Котор, како се не би замјерили угарском краљу. „Други пут речени Ђура може да

¹⁸⁷ О одласцима Балшића у Дубровник више видјети у Tadić 1939: 60–70.

наступи против Которана како му се свиди' — поручивали су Дубровчани преко свог посланика“ (Ђирковић 1970^б: 29).¹⁸⁸

Власт средњовјековног Дубровника је позната по тактизирању у заузимању ставова при доношењу спољнополитичких одлука. Она је свој град-државу и одржала захваљујући дипломатији и географском положају. Са друге стране, Дубровник је био и једна врста сервиса потреба околних средина уз властиту корист при њиховој реализацији. Вијеће умољених у Дубровнику имало је бројне активности у посредовању у измирењу балканских обласних господара. Дубровник је такође био прибјежиште многима у непредвидивим кретањима на личном и друштвеном плану. Дубровчани нијесу пропуштали да се укључе и у важне приватне активности појединих владара и чланова њихових породица. Напримјер, у Хисторијском архиву Дубровника налази се свједочанство о упутствима о учешћу у свадбеним активностима приликом склапања брака између Лазара Бранковића, најмлађег сина деспота Ђурђа Бранковића и византијске принцезе Јелене Палеолог, 21. септембра 1446. године. Дате су инструкције сопственицима Марину Николићу Гундулићу и Алојзу Михаиловићу Растићу, као и на Николи Мариновићу Кабужићу, заповједнику „двеју галија и једне фусте које су биле спремљене на захтев пресветлог господина деспота рашког“ (према Ласкарис 1997: 103). А деспот Ђурађ Бранковић је био један од најбогатијих људи свога времена. Кад су на вијест о смрти Ђурађа Страцимировића Балшића Налко и Марин Ђорђи испловили „хитно из дубровачке луке за Улцињ да би удовици Ђурђевој изјавили саучешће Дубровчана“ (Јелчић 2010: 264) било им је „строго забрањено да улазе у било какве комбинације које се не би допале Венецији“ (Јелчић 2010: 273). Уз то су добили задатак да за понуђено дубровачко пријатељство траже укидање царине у Улцињу. У

¹⁸⁸ Довструке аршине Дубровчана и Млечана је наглашен сљедећим исказом Јелене Балшић у дјелу *Кнегиња Јелена Балшић Љубише Ђидића*:

„Дубровчани кажу: госпо, увек си нам Драга гошћа (уколико сам тамо заложила злато и драго камење. Уколико нисам љубав се не подразумева). Млечани кажу: узвратићемо ти, госпо, и псују на лепом латинском...“ (Ђидић 2010^а: 24).

једном писму, упућеном Хрвоју Хрватинићу док је био херцег Сплита и господар Доњих крајева, Дубровчани говоре о Зети као о своме тргу (видјети Пуцић 1858: 74). А садржај писма Дубровчана упућеног 23. маја 1398. године кнегињи Милице, Стефану и Вуку Лазаревићу, Љубомир Стојановић овако најављује: „Дубровчани им честитају срећан повратак од цара, препоручују јој своје трговце и моле је да нареди да им се плати што су им цариници дужни“ (Стојановић 1929: 185).¹⁸⁹ Дакле, ни на жалост ни на радост званични средњовјековни Дубровник се не оглашава без пратећих интереса.

Захтјев Јелене Балшић да у близини Дубровника подигне православну цркву Сенат ј одбио уз образложење да је подизање цркава у надлежности папе – „nemmeno una sciesia secondo la nostra fede romana, se per lo papa non e solennemente dato licencia e anche fatto dota a tal chiesa“ (према Јелчић 2010: 227⁴⁶¹). Овом одговору Дубровчана у формалном смислу се не може приговорити. Међутим, јеромонах Јован (Ђулибрк) запажа да су Дубровчани захтјев Јелене Балшић одбили у вријеме одржавања Фирентинског сабора, након кога је у манастир Пречиста Крајинска – сједиште зетског митрополита, дошао унијатски митрополит (видјети: Јован 2003: 11). Поред тога како, позвавши се на Константина Јиричека и Јорја Тадића, наглашава Војислав Ђурић: „Још 1390. год. Дубровчани су обећали Вуку Бранковићу да ће добити дозволу, у случају да се мора повући у Дубровник, да у граду може 'ако усхоће да се створи цркв по својој вјере, слободно“ (Ђурић 1970: 441). Али зато грофу Сави Владиславићу исти ти Дубровчани нијесу уступили гробно мјесто, иако је, „уз све остало, био изасланик царски при Св. Столици и сам Дубровник задужио многим добротинствима“ (Шиповац 2000: 619).¹⁹⁰ У вријеме обраћања Дубровачкој влади Јелена Балшић се налазила негдје

¹⁸⁹ Јосип Јелчић, уз навођење дубровачког документа, саопштава да су након повратка из битке код Ангоре Стефан и Вук Лазаревић изразили жељу да из Улциња отплове до Дубровника, али 22. октобра 1402, кад је требало да се попну на наоружану галеру, стигао је гласник с новом вијешћу да су промијенили мишљење, то јест да је боље да остану ђе су“ (Јелчић 2010: 261).

¹⁹⁰ Гроф Сава Владиславић је

веома позната личност која је на двору Петра Великог играла значајну улогу и доживјела велике части. Владиславић је био инспиратор и писац оне прокламације Петра Великог од 3/14. марта 1711. године, којом је овај велики словенски владар позвао на борбу против Турака балканске хришћане, у првом реду јужне Словене. Изгледа баш да је 'велики' пуковник Михаил

у Приморју — већ смо примијетили да Јорјо Тадић претпоставља да је била у Драчевици, односно у Новом.

Младен Анчић указује на докуменат Хисторијског архива у Дубровнику који се односи на захтјев Сандаља Косаче из 1434. године да у замјену за Нови у њиховом граду подигне православну цркву и дом за незбринуте (видјети Анчић 1982: 253 и даље). Дубровчани су у намјери „да добију град Нови са његовом жупом, помишљали да понуде заузврат Сандаљу Хранићу да у Дуровнику подигне православну цркву“ (Ђурић 1970: 441). На основу оклијевања Дубровчана да одговоре на захтјев Сандаља Хранића, Анчић закључује да се овај захтјев односи на православну цркву и да је, највјероватније, поднесен под утицајем Јелене Балшић (видјети Анчић 1982: 258). Сматра се да су Дубровчани оклијевали да овај предлог одбију зато што су, преко дубровачког љекара који га је лијечио, сазнали да је Сандаљ Хранић Косача тешко болестан. Сандаљ Хранић је убрзо упокојио а дубровачке власти су своје одлуке, по обичају, прилагођавале развоју ситуације. Зна се, на примјер, да Дубровчани нијесу изашли у сусрет Ђурађу II Страцимировићу Балшићу кад је тражио новчану позајмицу, али су му умјесто тога у Зету на поклон однијели тканине, и из Зете се вратили са потписаним већим привилегијама него што су их тамо до тада имали. Истина, 1441. године одољели су притиску Турака у настојању да им испоруче деспота Ђурађа

Милорадовић, који је у јулу 1711. г. стигао у Црну Гору да потакне Црногорце на борбу против Турака, био одређен од цара по избору и савјету С. Владиславића, који је као и Милорадовић био Херцеговац. Владиславић се, сем политичким и државним пословима, бавио и књижевношћу и био њен мецена, због чега му је Пераштанин Крсто Мазаровић посветио своје дјело 'Valor trionfante, ovvero preggio di gloria nel dispreggio della morte dell' intrepida nazione Perastina', издано у Венецији 1718. године (Мијушковић 1967: 13).

У прижељкивању устанка против Турака, Сава Владиславић се највише уздао у Црногорце. Јован Дучић каже да је писмо руског цара Петра I Сенату Дубровника из 1716. године којим се обраћа молбом да се Сави Владиславићу омогући да подигне православну цркву у Дубровнику у којој би био сахрањен истовремено и први додир „царске Русије са Дубровачком Републиком“ (Дучић 2007: 222). Веза између Русије и Дубровника успостављена је захваљујући управо Сави Владиславићу. Након одлуке Дубровчана од 10. новембра 1717. године да се не прихвати захтјев грофа Саве Владиславића о градњи православне цркве у њиховом граду цар Петар I се „није више лично низашто обратио Дубровнику, Као што се ни Сава Владиславић није више овамо повратио“ (Дучић 2007: 222–223). Гроф Сава Владиславић је сахрањен у лаври Светог Александра Невског у Петрограду.

Бранковића, који се након другог пада Смедерева у Дубровник склонио као владар без државе. Али су били свјесни да је деспот Ђурађ био у савезу за европску борбу против Турака у коме су и били и Угари, којима се Дубровчани нијесу замјерали. Ако је вјеровати Љубиши Ђидићу, кад су 1426. године (у вријеме прославе Светог Влаха) Дубровчани у свом граду угостили Сандаља Хранића Косачу и Јелену Балшић, „племство које се није одазвало церемонијама прославе за угледне госте, било је кажњено“ (Ђидић 2010^б: 49).

И у редовима као и између редова Јелчићеве књиге *Зета и династија Балшића* (Јелчић 2010) може се прочитати да овај аутор мисли да су Дубровчани предлог Јелене Балшић да подигне православну цркву одбили зато што је као у вријеме своје владавине Зетом била заинтересованија за првославне него за католичке храмове. На другој страни медаље је закључак Димитрија Богдановића да је труд Јелене Балшић „утолико важнији уколико се има у виду одлучно непријатељство латинске теологије као и читавог начина мишљења тадашњег хуманистичког покрета на Западу према византијском исихазму“ (Богдановић 1970^б: 380). Није помогло ни посредовање деспота Бранковића да Дубровчани одобре захтјев Јелене Балшић. У другу крајност одлази закључак Милице Краљ у вези са захтјевом Јелене Балшић Дубровчанима да изван зидина њиховог града подигне православну цркву у којој би била сахрањена: „Овакав захтев исказује Јеленину велику бригу да своју државу заштити и православном црквом као и властитим гробом од католичких насртаја“ (Краљ 2017: 49). Као што је познато, Јелена Балшић је тражила мјесто за свој гроб.

Пошавши од Марије Маје Д. Недељковић, Сања Мујовић каже: „У околини Дубровника у средњем вијеку било је православних храмова (Богородичин манастир на Мљету, манастир Светога Николе на Стону). До средине четрнаестог вијека становништво Стона и Пељешца било је православне вјероисповијести, а Стон је био центар Хумске епархије и метох манастира Светих Арханђела у Јерусалиму“ (Мујовић 2014: 96). Према Ивану Божићу и већина становништва Светмихољске метохије и Луштице била је у православљу (видјети Божић 1970^а: 130). Грбаљ и Паштровићи такође (видјети Јововић I. 2012: 161).

Овдје је потребно упутити према подацима које, на основу више извора, саопштава Гојко Суботић: Богородичина црква у Стону је из девог вијека, односно из времена оснивања стонске дијецезе, до раскола је служила неподијеленој хришћанској цркви, од средине једанаестог вијека у њој служе глагољаша, а крајем дванаестог вијека „она је припала православним монасима св. Василија којима је кнез Мирослав овде подигао манастир /Мирослављев син кнез Андрија сахрањен је у овој цркви (Н. М и л а ш, Стон у средњим вијековима, Дубровник 1914, 58)/“ (Суботић 1958: 135). Овдје ћемо застати ради напомене да у православљу нема редова, али да су бенедиктанци за своје учење дуго имали учење Светог Василија Великог, једног од три јерарха које православна црква слави 13. фебруара. Они су у том смислу православни. Добру сарадњу са манастиром на Стону имао је дукљански краљ Михаило, у чијој је цркви Светог Михаила — како се вјерује — фрескописан његов лик.¹⁹¹

Након навођења низа претходних житеља манастира на Стону, Суботић каже да је он од 1219. године центар Хумске епархије коју је основао Свети Сава. У хронолошком низу слиједи тврдња Н. Бјеловучића да је манастир срушен 1260. године, у оквиру рушења града Стона, као и Суботићева исправка Бјеловучићеве тврдње: раније је, око 1254. године, архиепископ Сава (син Стефна Пвовенчаног, у монаштву Симеон) центар Хумске епархије из Стона премјестио у манастир апостола Петра и Павла на Лиму. На основу тога он негира Бјеловучићеву тврдњу да је краљица Јелена Анжујска средином тринаестог вијека обновила манастир на Стону и подигла цркву светог Николе, у коју је довела монахе реда Светога Василија. Притом Суботић напомиње; „Д. Фарлати такође каже да је Јелена у Стону подигла манастир реда св. Василија, али није јасно да ли се ради о манастиру Богородице или св. Николе“ (Суботић 1958: 137⁴¹). И раније смо примијетили да Гојко Суботић улогу краљице Јелене у обнови манастира на

¹⁹¹ У првој књизи Истопије Црне Горе (Титоград 1967), на једном од неостраничених мјеста, испод репродукције једне од фотографија пише: „Сл. 65 — Портрет краља Михајла у Стону. На такође неостраниченом месту, у првој књизи *Историје српскога народа* (Београд 1994) је фотографија исте фреске, најављена као фотографија V, испод које пише: „Зетски краљ Михаило. Стон. Св. Михаило, око 1080. године). Јарослав Шидек је нешто опрезнији док говори о фресци „која се очувала у црквици св. Михајла у Стону, и представља, чини се, дукљанскога краља Михајла из друге половине XI. вијека“ (Šidek 1950: 6).

Стону сматра упитном, као што смо примијетили и да Војислав Кораћ међу црквама које је ова краљица подигла наводи и цркву Светог Николе на Стону.¹⁹²

У вријеме ратова са Грцима и Бугарима ослабиле су позиције српског царства на западној граници, па је, уз обавезу плаћања годишњег дохотка, Стон уступљен Дубровчанима. Константин Јиричек наглашава да стонски доходак није условљен самом позицијом Стона (видјети Јиричек 1908: 527), о чему сам собом говори документ о обавези Дубраовчана да исплаћују стонски догодак у коме се дубровачка властела заклиње српском цару да ће поп српски појати у Стону и Рту Стонском (видјети Јиричек 1908: 530). Никодим Милаш саопштава да су фрањевци у Стонски манастир дошли 1334. године (видјети Суботић 1958: 135³²).

Прва православна црква у дубровачком крају је Светога Ђорђа, са краја осамнаестог вијека, подигнута изван градских зидина. Православна црква у градском дијелу Дубровника подигнута је тек у деветнаестом вијеку, након пада Дубровачке Републике. На Бонинову је 1837. године уз православно гробље подигнута црква Светога Арханђела Михаила. У дубровачком Старом граду је црква Светог Благовјештења из 1877. године. Благовјештењу Господњем посвећена је и острвска црква на Горици у којој је сахрањена Јелена Балшић (Мујовић 2014: 96).

Након одбијања захтјева да подигне православну цркву, Дубровчани су Јелени Балшић понудили друго. „Да би јој исказали нарочиту пажњу“, како то карактерише Јорјо Тадић, „изјавили су јој да у свако доба може слободно доћи да живи у Дубровнику“ (Тодић 1939: 118). Ту понуду она није прихватила, али је свој накит и

¹⁹² Гојко Суботић је нарочито резервисан према дубровачком биографу осамнаестог вијека Себастијана Сладе-Долчи коме, како каже Мирослав Пантић, из непознатих разлога није било дозвољено коришћење Архива у Дубровнику (видјети Суботић 1958: 137⁴¹). Суботић даје до знања да од Салде потиче „вест о рушењу православног и подизању новог фрањевачког манастира“ (Суботић 1958: 136) и закључује: „Пре него што се детаљније испитају сви документи и упореде с изворима, којима се служио Салде при писању својих Споменика, неће се моћи ни ово, као ни уже питање Јеленине улоге у грађењу манастира, сасвим решити“ (Суботић 1938: 137).

новац збринула у дубровачком покладу. Она је 1436. године у Дубровнику оставила „златне обоце с четири велика и два мала камена и с дванаест зрна бисера окована златом, и бисерни веначац на црвеном атласу с десет црвених и шест плавих каменова и са двеста тридесет зрна бисера“ (Кашанин 1975: 29, према Стојановић 1929: 391). Касније је, 1441. године, у Дубровнику је смјестила приватне драгоцености: двије сребрне купе, један сребрни бокал, осам сребрних здјела са лажицама, један позлаћени сребрни појас на плавој тканини и један бисерни појас на црвеном атласу, вијенац од крупног бисера са шеснаест каменова на црвеном атласу, три златна прстена с два плава камена и једним сафиром, обоце украшене бисером и с четири рубина, и једне обоце, украшене с четири сафира и зрнима од бисера“ (према Стојановић 1929: 393–394). Својом ритмичношћу, ово набрајање је лингвостилистички знак. Оваквих набрајања, у различитим контекстима, има доста у средњовјековним записима. Једно од њих навешћемо у цјелини у наредном поглављу овога рада. Јелена Балшић је своје драгоцености и новац у Дубровнику остављала и прије и након 1436. године: 1423, 1429, 1436, 1438. и 1441. Све је то чувано у државној резиденцији Дубровника, смјештеној у цркви Свете Марије.

Јелена Балшић је 1436. године такође „предала на чување 1.000 дуката узетих у Дубровнику которском трговцу Лукши Паутинову додавши им 1438. год. још 397 дуката са извјесним бројем својих драгоцености. И ту је кад год је требало узимала суме за текуће потребе, нарочито 1439. и 1441. год., када је било изгледа да 'њен син без гријеха' загосподари баштином Балшића за коју се у младости борила против Млечана с бескрајним жаром и енергијом“ (Божич 1970⁶: 190). Она је претходно, 12. новембра 1436. године, уз својеручни потпис, у Дубровнику подигла својих хиљаду дуката који су се налазили у комуни (видјети Стојановић 1929: 390–391).¹⁹³ Допутовала је преко Конавала и Цавтата, у пратњи два дубровачка племића. Тада је намјеровала да подигне заоставштину Сандаља Хранића, али јој то није пошло за руком. Умјесто тога добила је позив Дубровчана да живи у њиховог граду и поклон од сто дуката (видјети Јорга 1889:

¹⁹³ Док је Јелена Балшић као војвоткиња живјела у Кључу, 17. фебруара 1423. године у Дубровнику је оставила на чување двије хиљаде дуката, а 15. јула 1429. године још хиљаду дуката. За прву оставу је ангажовала своје посланике: старца Дмитра, Радоњу Припчића и дијака Брајана (видјети Стојановић 1929: 388), а за другу посланика Прибисава Похвалића (видјети Стојановић 1929: 389).

338). Ристо Ковијанић каже да је од камате уложеног новца, Лука Паутинов „давао Јелениној сестри Деспини, кад је из Дубровника ишла у Бар (1441)“ (Ковијанић 1988: 134). Паутинов је добио могућност да четири године управља свотом од хиљаду дуката, уз годишњу камату у износу седамдесет дуката (седам посто, како је потписао калуђер Брајан, нотар Јелене Балшић), док је других триста деведесет седам дуката (које је примио преко канцелара Јелене Балшић Сладоја Рачића и њеног повјереника из Драчевице Радаца Маројевића) похрањено без камате. „У мају 1440, Лука је од Јелениног канцелара Добрека Маринића примио од Јелене на похрану ове драгоцености: сребрни појас обложен црвеним велуром са двије сребрне главе и перлама, тежак двије фунте, плави свилени појас са позлаћеним сребром, 2 купе од сребра с позлаћеним поклопцима, 2 сребрна послужавника у позлати, сребрни ибрик, сребрну кашику заватачу, 8 сребрних тањира; хаљину од црвеног велура извезену златом“ (Ковијанић 1988: 134). Како извјештава Ђуро Тошић, од шест хиљада дуката које је Сандаљ Хранић смјестио у дуброваком депозиту и камату завјештао својој жени Јелени Балшић, она је „(од краја новембра 1435. до краја августа 1442. године) остварила добит у 15 наврата по 300 дуката, или да је укупно у 7,5 година стекла 4.500 дуката на име камате“ (Тошић 2004: 425). „На крају, истакнимо и то“, каже Ђуро Тошић позвавши се на Јоргу а преко њега и на дубровачку архивску грађу, „да је Јелена, поред својих службеника, посланика и овлашћених заступника и повјереника које је слала у Дубровник и Котор, повремено примала на своме двору и посланства ових градова у аудијенцију“ (Тошић 2004: 434).

Дубровник је у средњем вијеку био пријежиште људима и стјечиште стварима. Након Косовске битке, договор са Дубровчанима да се, ако то буде неопходно, повуку у њихов град имали су и кнегиња Милица Лазаревић и Вук Бранковић. Сандаљ Хранић Косача такође је добио званичну одлуку Дубровчана да се у таквом случају у Дубровник преселе он, његова жена, његова браћа Вукац и Вук и његов братанић Стјепан. Позвавши се на Милана Кашанина, Светлана Томин наводи да је „жена свргнутог краља Владислава, са својим сином, жупаном Десом, пренела у ковчезима на чување у Дубровник своје благо – девет икона у сребрном окуву, тридесет рукописних књига, четири јеванђеља са златним и сребрним рељефима на корицама, огледала,

свилену тканину на којој је златним концем извезена фигура Исуса Христа са ученицима и прозорске завесе извезене свилом“ (Томин 2007: 50–51). Уз нагласак да је о овој ризници у више наврата писао Светозар Радојчић, Павле Мијовић не искључује могућност да је поријеклом из Зете „чувена остава икона и других предмета примијењене умјетности жупана Десе, сина краља Владислава, и његове мајке Белославе, депонована у Дубровнику“ (Мијовић 1970: 274). Отуда и Вук Мандушић у обраћању владици Данилу у завршници Његошевог *Горског вијенца* каже: „На мору је од свашта мајсторах: / би л' ми могли пушку прековати“ (стихови 2807–2808). Као што је „брава Дубровничка“ (Вук, II, 21) на тамничким вратима у пјесми Живане Недић.

Јелена Балшић је и након удаје за Сандаља Хранића Косачу имала властити печат. У њеној остави у Дубровнику од 13. новембра 1436. године пише да своје оставе у овом граду може да подиже и мимо личног доласка, само „да пошље своје листове под својими печатми“ (према Стојановић 1929: 392). На основу архивске грађе, Ђуро Тошић закључује: „Импозантно је заиста Јелинино учешће у бројним финансијским пословима приликом подизања камата на новац који је Сандаљ уложио у њено име и депоновању новца и разних драгоцености у Дубровнику и Котору. Све оно што не би стизала сама, завршавала је преко својих службеника (дијака, нотара и коморника), посланика и овлашћених повјереника“ (Тошић 2004: 439). Било је и материјалних неприлика у животу Јелене Балшић. Зато што је током дугог задржавања током путовања за Венецију потрошила залихе новца, Млетачки сенат јој је у вријеме тромјесечних мировних преговора 1409. године издвајао „три дуката дневно да би издржавала себе и пратњу“ (Божић 1970^а: 98). Како каже Јорга, Вијеће умољених у Дубровнику 11. априла 1440. године јој је „дало жита“ (Jorga 1889: 368). Иван Јововић, позвавши се на Момчила Спремића — премда о томе раније говори Иван Божић (видјети Божић 1970^б: 129) — наглашава да је ратачка опатија „и Јелену Балшић кредитирала позајмивши јој 250 дуката. Наведени дуг зетска владарка није била у могућности да врати, па јој је тадашњи ратачки опат Ђорђе Пелиновић опростио половину наведене суме“ (Jovović I. 2012: 157).¹⁹⁴

¹⁹⁴ Ратачка опатија је тактизирала у комуникацији са Балшићима: у сукобу Ђурђа Црнојевића и Балше III 1410. године помагала је Ђурђа Црнојевића, да би се након његовог неуспјеха приклонила Балшићима.

То што је Јелена Балшић била ситуирана не значи и да је материјалиста. Ваља обратити пажњу на њене ријечи у „Отписанију богољубном“, гдје за писмо које је добила од Никона Јерусалимца каже да је „као скровиште, неко царско, веома пребогато, и у њему скупоцености, више од тисуће тисућа злата и сребра“ (Balšić 1960: 188). То каже она која је претходно прошла кроз тисуће таквих тисућа, да би искутвено могла потврдити реалност овог поређења. Истина, нема извора који би потврдили да прије њеног познанства са Никоном Јерусалимцем није било другачије. Ако је то и могло бити, она је и кроз дијалог са Никоном Јерусалимцем несумњиво изашла. Неубједљива је тврдња Радослава Ротковића да је Ђурађ II Страцимировић Балшић ради прохтјева своје жене Јелене тражио стране кредите: „Оженио је амбициозну жену која је очекивала и тражила луксуз“ (Rotković 2012: 194). Ротковић ово покушава поткријепити позивањем на Јелчићеву тврдњу да то нијесу радили његови претходници. Међутим, Јосип Јелчић на самом почетку поглавља „Ђурђе II Страцимиров Балшић“ у књизи „Зета и династија Балшића“ (Jelčić 2010) каже: „Ђурђе II Страцимиров Балшић започео је владавину тражењем финансијске подршке са стране, што, право да речемо, нијесу радили његови претходници. Зато је логично да закључимо да је државну касу нашао потпуно испражњену послје експедиција Балше II“ (Jelčić 2010: 165). Значи да је то било прије женидбе Ђурађа Страцимировића Балшића.¹⁹⁵

Јелена Балшић не може бити одговорна за то што је Балша II *оставио празну касу* баш уочи њене удаје за зетског владара Ђурађа Страцимировића Балшића, нити што су убрзо Турци запријетили Зете, ни што су пола Зете други Ђурђу Страцимировићу други одузели, да би му Дубровчани приписали атрибут „господар Улциња“. Није то у симболичком значењу — како је, на примјер, херцег Стјепан Косача називан *господином од Сокола* (видјети Ђурић 1970: 452) — него у дословном значењу. А да је Јелена Балшић имала дара за пословање и управљање новцем показује

¹⁹⁵ Након што каже да су Дубровчани негативно одговорили кад је у Дубровник приспио „посланик Ђурђа Страцимировића, просећ узим новца“ (Пуцић 1858: III), Медо Пуцић додаје да се он због тога на њих није љутио, него их је замолио да га измире са Радичем Санковичем са којим је у завађи око неких граница, што су они прихватили (видјети Пуцић 1858: III). Но, и поред мирења са Ђурађем Страцимировићем Санкович се припремао да нападне Скадар, али су то убрзо учинили Турци.

истраживање Ђура Тошића у раду „Сандаљева удовица Јелена Хранић“ (Тошић 2004), као и књига Есада Куртовића *Из историје банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку, (Улагање новца на добит)* (Куртовић 2010). Посебно се истиче пословна сарадња Јелене Балшић са барским трговцем Ловром Шиговићем. „Можда у вези с овим бројним пословима стоји и одобрење млетачког Сената из средине 1437. године о слободном кретању госпође Јелене подручјем Млетачке Републике на источној јадранској обали“ (Тошић 2004: 429).

На претјеривање Радослава Ротковића указује и то што закључује да је двор у Улцињу Ђурађ II Страцимировић можда подигао „због афирмације пред женом, а нешто и на њену иницијативу, иако је познато да су се принцезе на српским дворовима бавиле ручним радом као и сељанке и да је свуда тамо било мање сјаја него на Црногорскоме приморју, ђе су контакти са Млечанима били неизбјежни“ (Rotković 2012: 195). Исти аутор овај исказ појашњава фуснотом чији дио гласи: „И српска краљица Јелена Куртнејска, кад није била у Улцињу, са својом сестром Маријом де Шор, боравила је у Брњацима, уврх Ибарске клисуре“ (Rotković 2012: 195¹⁰).¹⁹⁶ Кад би само Радослав Ротковић био свјестан шта се налази *уврх Ибарске Клисуре*.

Радослав Ротковић покушава да ућутка и Јосипа Јелчића у књизи коју је сам превео. А Јосип Јелчић у тој књизи за Ђурађа Страцимировића Балшића каже:

Организовао је двор по узору на цара Душана, па се окружио великим канцеларом (шефом канцеларије), командантом војске и државним секретаром, што се из наведеног документа [повеље Дубровчанима од 17. маја 1368. године] види из титула *протовестијара Филипа, војводе Николе и логофета Младена*

¹⁹⁶ Константин Јиричек каже да је Улцињ у тринестом вијеку био мала престоница; прво је у њему столовао Ђурађ, син краља Вукана, а доцније сестра краљице Јелене, Марија „domina Ulcinii“ (Јиричек 1952: 267). Милан Шуфлај саопштава да је Мусаки о Марији, сестри краљице Јелене оставио запис који каже да је она у Улцињ дошла из Напуља, 1280. године, као „удова францеског великаша Anselma de Chau“ (Šufflay 1991: 27), а Јиричек напомиње да је он био „генерални капетан Карла I у Арбанији“ (Јиричек 1952: 182). „Гроб Марије де Шор и њенога сина Анзелма са латинским натписом могао се видети за време млетачке власти (до 1571) у поду пред олтаром Богородичине или Маркове цркве у Улцињу“ (Јиричек 1952: 182). „Доласком Млечана стари патрон храма, св. Марија, уступила је место св. Марку, који је штитио нове господаре града“ (Суботић 1958: 140).

Илића. [...] / Ђурђе II Страцимиров одустаје, дакле од патријархалне једноставности својих претходника и опредјељује се за сјај који су имале само крунисане главе. Је ли он тиме желио да имитира Немањиће да би се могао хвалисати њиховом величанственошћу у случају некога подухвата на Балкану? Да право речем, он је био далеко од могућности да на то мисли, јер иако је од стрица наслиједио титулу господара Зете, није и све територије које је овај имао“ (Jelčić 2010: 170–171).¹⁹⁷

Ротковић такође превиђа да се на двору краља Милутина користило сребрно посуђе у доба кад се на западним дворевима јело узимало прстима.¹⁹⁸ Радославу Ротковићу није право ни то што је Ђурађ Страцимировић манастиру Врањина „приложио село Раке, у чему се види прилагођавање жени“ (Rotković 2012: 200). Био то утицај Јелене Балшић или не, овај дар манастиру не може бити лош гест њеног мужа и владара Зете.¹⁹⁹

Јорјо Тадић наглашава да су један од свечанијих дочека Дубровчани приредили војводи Сандаљу и војвоткињи Јелени 31. јануара или 1. фебруара 1426. године, у оквиру прославе Светог Влаха (према Tadić 1939: 114). Сандаљ Хранић је тада у Дубровачког покладу оставио на чување дио свога богатства. „Своје покретно имање, 18000 перпера, војвода је, у случају смрти, остављао жени Јели, после ње брату, а после њега синовцу“ (Ђоровић 1940: 434). Према подацима из 1443. године, Дубровчани херцегу Стјепану Косачи исплаћују „без затезања оставштину његове стрине, Јеле Сандаљевице, која беше тад преминула“ (Ђоровић 1940: 465). Ђуро Тошић наглашава да је Јелена и за живота војводе Сандаља имала слободу управљања властитим новцем, мада је Сандаљ Хранић из сигурносних разлога стајао у позадини њеног банкарског пословања (видјети Тошић 2004: 428). По повратку у Зету, након смрти Сандаља

¹⁹⁷ Овдје је потребно додати да је Младен Илијић војвода Ђурађа Страцимировића Балшића, а као логофет у његовој повељи Дубровчанима од 27. јануара 1386. године наводи се Бутко. У истом документу наведен је и Никола војвода, као и протовистијар Филип (видјети Стојановић 1929: 111).

¹⁹⁸ Ово је својевремено током часова усмене књижевности, пред никшићким студентима, нарочито истицао професор Новак Килибарда.

¹⁹⁹ Балша III је 1420. године манастиру Врањина поклатио десетину прихода села Каруче, које се налази на западној обали Скадарског језера.

Хранића, њен посредник у финансијским трансакцијама са Дубровником је барски трговац Ловро Шиговић.²⁰⁰

Средњовјековни Дубровник је био Хонг Конг сусједних области, да искористимо Деретићеву метафору из наратива о односу средњовјековне Србије и Дубровника (Деретић 1995). Фигуративна тврдња да су Дубровчани „знали која птица улази а која излази из дубровачког окружења“ (Живаљевић 1995: 13), из приповијетке Тодора Живаљевића, заснована је на стварности. У званичним односима Дубровчани су са сусједним обласним господарима били на културној дистанци. Склони тактизирању и балансирању између друштвеног и личног успостављали су равнотежу у комуникацији са сусједним обласним господарима, никад мимо сопствених интереса. Између Дубровчана и њихових сусједа забиљежена је сарадња и у културним активностима. Али-бег Павловић на дубровачку прославу шаље глумачку дружину коју предводи Радоје Вукосалић (према Стојановић 1934: 347). Дубровчани шаљу своје музичаре на свадбе Балшића, као и приликом рођења сина Балше Ђурађевића Балшића — чије име је историчарима засад непознато.²⁰¹

Након што каже да су најмоћнији босански властелини у Дубровнику имали своје куће, Иво Андрић истиче: „За кућу војводе Сандаља Хранића зна се да је била урађена по његовим личним упутствима и са толико укуса да је то у Дубровнику наишло на подражавање“ (Андрић, 2009: 14). Према Андрићу, у тој кући је организована свадба Сандаља Хранића и Јелене Балшић.²⁰² „На вест о Сандаљевој женидби, Дубровчани су изабрали четири посланика и галију да Сандаљ доведе невесту и предали им поклон у вредности хиљаду дуката“ (Ређеп 2006: 8). Дубровачка влада је

²⁰⁰ Више видјети у Бошковић 1962: 279.

²⁰¹ Јосип Јелчић сопштава да је у септембру 1415. године прослављање рођења сина Балше Ђурађевића Балшића трајало „у осам дана феште“ (Јелчић 2010: 399).

²⁰² Све су прилике да Радмило Б. Пекић жури са прихватањем Куртовићеве претпоставке да је ова „свечаност одржана у данашњем Херцег Новом“ (Пекић 2014: 372–373). У роману „Деспа“ Николе I Петровића Јелена Балшић предлаже Сандаљу Хранићу да њихово вјенчање буде на Савини код Херцег Новог (видјети Петровић 2009: 93), али то не мора бити засновано на стварности. Милица Краљ, не наводећи извор, каже да је „Сандаљ Хранић за своју свадбу одабрао Табанград, своје стратешко утврђење, које је саградио за одбрану Старе Херцеговине“ (Краљ 2017: 43).

9. октобра 1411. године одлучивала о свадбеном дару Сандаљу Хранићу Косачи (видјети Мандић Студо 1995: 374). „У јануару 1426, дошли су у Дубровник в о ј в д а С а н д а љ Х р а н и ћ и њ е г о в а ж е н а Ј е л е н а да посјете своје пријатеље, дубровачку властелу, која их је веома свечано примила и угостила“ (Тadić 1939: 114). Ову посјету је описао Јуније Растић, а његов опис се подудара са званичним протоколом који су Дубровчани утврдили уочи њиховог доласка (према Ћоровић 1923: 107).

Мавро Орбин саопштава да су Дубровчани Сандаљу Хранићу поклонили „кућу у Дубровнику коју су раније били поклонили неблагодарном Радину“ (Орбин 1968: 162). То је Радин (Радич) Санкович, заповједник босанског краља Остоје Христића у походу на Дубровник 1403. године (који је претходно био капетан босанског краља Твртка). Он није одустао од напада на Дубровник ни поред добротинства Дубровчана њему, његовом оцу и брату. Дубровчани су такође „за цело време док је био у тамници помагали његову жену Мару, кћер Ђурђа Балшића“ (Орбин 1968: 156). Према Орбину, Хранић је Санковичу 1404. године „да би угодил Дубровчанима, одсекао главу“ (Орбин 1968: 161–162). Међутим, више је вјеровати Константину Јиричеку који каже да је војводу Радича Санковича, чији је двор био у Заборанима код Невесиња и који је имао коња чије је седло посребрено, Сандаљ Хранић заробио и ослијепио, а затим је заузео Конаовску жупу (видјети Јиричек 1952: 328).

Иако је потребан додатни опрез према Орбиновој књизи *Краљевство Словена* (Орбин 1968), зато што он не провјерава довољно своје изворе, његово говорење о начину на који су Дубровчани Сандаљу Хранићу поклонили кућу у свом граду не искључује Андрићеву тврдњу да је та кућа *била урађена по његовим личним упутствима*.²⁰³ Војислав Ј. Ђурић уз помоћ Дубровачког државног архива свједочи да је Сандаљ Хранић Косача 1405. године, чим је добио палату у Дубровнику, започео њено „преуређивање по својој жељи. Над вратима је постављен његов грб, 'славн', је

²⁰³ Сандаљ Хранић је имао кућу и у Венецији (видјети Божић 1970⁶: 113), а споразумом са Иваном Чожрием. послаником млетачког дужда потписаним у Благају, 1. новембра 1423. године, обновљено му је право на кућу у Котору“ (видјети Стојановић 1929: 330). Поред тога, Млечани су му раније поклонили кућу у Задру (видјети Јелчић 2010: 352).

украшена и споља је добила изглед 'госпоцке полаче'. Читавих десет година су најбољи мајстори клесали фасаду, квадрифоре, готичке бифоре, стубиће, трем, лођу, терасу. Понекад су се угледали на појединости с кнежева двора. [...] Западноевропска култура становања и познавање умјетничких прилика у срединама приморских градова, постали су разлог толикој превази готичког стила у умјетности Косача“ (Ђурић 1970: 467–468). Ове би могло значити да се кроз литературу пренаглашава утицај естетизма Јелене Балшић на Сандаља Хранића Косачу.²⁰⁴ Велико вијеће Дубровника је одобрило „да се на Сандаљевој кући начини један 'архиволат' као што је пред кнежевом зградом, да се на њу постави позлаћени грб са стране, која је према цркви св. Марије, и да се у једној соби наслика небо са позлаћеним звездама“ (Ђоровић 1923: 107). Сређивању куће Косача у Дубровнику претходи уговор Сандаља Косаче са Дубровчанима, потписан 24. јуна 1419. године, у коме се каже: „И даше ми и дароваше и друге полаче у Дубровнику с мистом, које полаче прво биле су њих' властелина Симета Градића, а јесу теј полаче близу онеј друге моје полаче – сдруже се заједно. И обитоваше ми сатрити од својих пинези – направити и наредити теј полаче, оби много красно, липо и славно и честно“ (према Диздар 1971: 214). Писмом упућеним му 20. септембра 1406. године, Дубровчани кажу Сандаљу Хранићу да на својој кући може да држи знамење какво жели, али стоји и да у другом случају они то не могу допустити да не би погазили сопствене законе (видјети Стојановић 1929: 269–270).²⁰⁵

²⁰⁴ Позвавши се на часопис *Историја*, Марија Радиновић чак каже: „Културна и образована, Јелена је својим утицајем оплеменила плаховитог и алкохолу склоног Сандаља“ (Радиновић 2018). Ово је, очевидно, читавање. Или је ауторка Сандаља Хранића Косачу замијенила са Стјепаном Косачом. Иста ауторка на истом мјесту тврди и да је Ђурађ Страцимировић Балшић на самртничкој постељи оставио у аманет својој жени Јелени да од Млетака врати градове Скадар и Љеш. Да и не говоримо о тврдњама, такође на истом мјесту, да је Јелена Балшић написала први пјеснички текст на простору Црне Горе, односно да је након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића хтјела да се замонаши и од тога одустала зато што би њен син Балша са својих седамнаест година тешко сам владао Зетом. Или да, засад, не објашњавамо зашто се очигледно прихватање Мијатовићеве приповијести у раду Марије Радиновић о одлукама сабора који је Јелена Балшић након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића сазвала у придворној цркви у Бару (видјети Мијатовић 1997: 9 и даље) не може узети као историјска чињеница.

²⁰⁵ И Шуфлајев роман *Костадин Балшић* чува свијест о Дубровнику као слободном граду (држави). У овом роману „Млечанин Филип Барели, током путовања у Млетачку Републику, доспјевши из Албаније у Дубровник у вази са овим градом каже својој жени Јелени: „Охола Венеција право је урадила, што није

Милена Михаљевић скреће пажњу на то да у историографији није довољно говорено о дворској канцеларији Сандаља Хранића Косаче, и нарочито о хумској писмености из времена његове владавине. Поред материјалних добара, Сандаљ Хранић Косача је у Дубровнику похрањивао и документа. Сачувана су само два његова печата и на њима су ћирилични знакови, на основу чега се закључује да их са латиничним знаковима највјероватније није ни било. Скоро сви сачувани писани извори са двора Сандаља Хранића су ћирилични. „Међу исправама које су остале иза Сандаља Хранића често се понављају имена Прибисав Похвалић и Групко Поповић, што јасно указује да су они били дугогодишње професионалне Сандаљеве дипломате или дијаци. Поред њих у дипломатској служби и канцеларији налазили су се и скадарски архиђакон Теодор, Влатко Похвалић, дијак Брајан, дијак Богавче Радосалић, дијак Прибисав, Радослав Богчиновић и Радицац“ (Михаљевић 2018). „Прибисава Похвалића, посланика великог босанског војводе Сандаља Хранића и његове жене Катарине који су владали Хумском земљом, у својој потврди из 1407. године идентификује језик на којем је написан тај документ као српски и то овако: 'с другим листом српским, српски писан'; и у другој потврди Прибислава од истог датума: 'записа ере ови лист српски', затим даље 'у другом листу српском' и још 'у првом листу српском'. Исти Прибисав у својој потврди од 15. марта 1411. назива свој језик српским: 'ере ови лист српски'; и у другој потврди од истог датума: "ере ови листу српски, и з другим листом српским“ (према Михаљевић 2018). Ово се не би могло тумачити само као утицај Јелене Балшић зато што се Сандаљ Хранић према језику на исти начин односи и у вријеме живота у браку са Јеленом Катарином Вуковић Хрватинић. Небојша Порчић истиче да су међу тринаест сачуваних писаних докумената Сандаља Хранића Косаче у Хисторијском архиву Дубровника два оригинална пуномоћја Прибисаву Похвалићу, из 1410. и 1413. године, „занимљива за дипломатичка истраживања“ (Порчић 2015: 21). Прибисав Похвалић је био и у дипломатској служби херцега Стјепана Косаче. Новак Мандић Студо се позива на дубровачки документ кад наводи да су Прибисава Похвалића три

на истој обали с том јадранском Атином“ (Šufflay 1920: 193). „Хода слободно, као да је у Дубровнику“, казано је у истом роману за човјека који се креће кроз узнемирани град Драч (Šufflay 1920).

године на херцеговом двору замјењивали „Радин Старац, Вукман Југовић и Радован Вардић“ (Мандић Студо 1995: 385).²⁰⁶

„Навику да се буде Европејац Косаче су стицале у приморској и италијанској средини, куда су почесто одлазили и гдје су подуже боравили. Примани у витешке редове Италије и Мађарске и у властеоске сталеже Венеције и Дубровника, они су имали потребе и због опасности од Турака да на Приморју – у Дубровнику, Котору, Сплиту, Задру – имају своје куће и палате, а у Венецији своје обезбијеђено станиште“ (Ђурић 1970: 467).²⁰⁷ Говорећи о сабору европског племства одржаном у Будиму, 1412. године, Ђорђе Сп. Радојичић каже: „Пољски летописац Деугош, пише: 'Сандаљ војвода босански и краљ Хрвоје учинише у присуству својих жена ту славу особито свечаном, јер се њихови витезови, високи и племенита стаса, храбро и јуначки на мегдану понеше“ (Радојичић 1958: 592).²⁰⁸ Том сабору је присуствовао и Јеленин брат Стефан Лазаревић, за кога Константин Филозоф каже: „Ѕгда въ градъ Боудым ходи, хгда и саборъ быст западъныхъ краљє и иныхъ господь“ (Филозоф 2004: 311).²⁰⁹ Ђорђе Сп. Радојичић износи претпоставку да су четрдесетак ликова који

²⁰⁶ Док је Прибисав Похвалић у Млецима „сређивао неке рачуне око преношења имовине и права са Сандаља на Стефана, у вези куће и имања у граду Котору и дохотка који је раније припадао Сандаљу, неко је од његове блиске породице починио неко убиство, па је по повратку из Венеције био принуђен да напусти Кључ и новог господара Стефана и склони се у Дубровник. Овај су случај узајамно ријешили Дубровчани и Стефан Косача и Прибисав се вратио у дипломатску службу у Кључ“ (Мандић Студо 1995: 384).

²⁰⁷ „Окренути Западу, умјетнички занати у доба Косача били су надахнути модом касне готике. Пробирљиви а богати, чланови властеоске куће су се редовно обавјештавали који су најбољи умјетници међу мајсторима сусједних градова, па њих позивали код себе на рад или код њих наручивали скупоцјене предмете. Приватни живот на дворовима Косача због тога је личио на живот витезова Западне Европе“ (Ђурић 1970: 467).

²⁰⁸ И у овом случају су двије Јелена. Жена Хрвоја Хрватинића је Јеленица Нелипчић, која се као удовица удала за босанског краља Остоју. Како, преко Анђелића, саопштава Мак Диздар, „наручила је 1409. израду раке св. Дујма и у ту сврху предала сплитском надбискупу извјесну суму сребрењака“ (Диздар 1971: 388).

²⁰⁹ Након овога је забиљежено да је деспот Стефан путовао и у Константинопољ и Рим, при чему је истакнут његов физички опис којим се, између осталог, каже да је међу другима био као мјесец међу звијездама (видјети Филозоф 2011: 311). Након навођења тврдњи Константина Филозофа да је Стефан Лазаревић присуствовао и сабору у Констанци (између 1414 и 1418), Иларион Руварац додаје да Филозоф

се налазе на рељефу „Рај и пакао под Богородичиним плаштом“ у цркви на Птујској Гори ликови учесника тога сабора, и додаје: „Можда је међу њима и Јеленин лик“ (Radojičić 1958: 593). Но, фреска о којој говоримо била би важнија као знак памћења догађаја на који се односи него приказивања појединаца. Као таква можда уопште није миметична.²¹⁰

Своју другу жену Катарину, кћерку бана Вука Вуковића Хрватинића и банице Анке Сандаљ Хранић Косача је отпустио мјесец дана пред своју женидбу Јеленом Балшић.²¹¹ Војвода Сандаљ је 4. марта 1410. године сачинио уговор са баницом Анком у коме се заклиње да ће је прихватити као да га је родила, а у вези са њеном кћерком а својом женом Катарином у истом уговору каже: „И, часа Бог не допусти, ако би се згодила смрт Катарини — да не имам довести у кућу у своју ине жене за кућаницу на мисто госпоје Катарине, за живота банице Анке, хотинијем или знанијем мојим“ (према

„говори о томе с таквом посредношћу да је тешко не веровати му“ (Руварац 1934^А: 530). Руварац је сагласан са тврдњом да је Лазаревићево присуство свечаностима на угарском двору без сумње имало одраза на његову одлуку о савезу са угарским краљем Сигисмундом из 1426. године (видјети Руварац 1934^А: 530–531). Иначе, 77. глава *Биографије Стефана Лазаревића* почиње напоменом да се претходно деси љубав Стефана Лазаревића и западних краљева. Но Лазаревић преиспитује Лазаревићев одлазак Констанцу, не понудивши коначни одговор.

²¹⁰ Репродукцију фреске из цркве на Птујској Гори видјети у Ђурић 1994: фотографија XX, а о сабору европског племства у Будиму више видјети у Radojičić 1958: 592.

²¹¹ Момчило Спремић каже да је Катарина, друга жена Сандаља Хранића синовица босанског владара Хрвоја Хрватинића (видјети Спремић 2004: 87), а Новак Мандић Студо каже да је Катарина Вукчић (или Вуковић) сестрична војводе Хрвоја (видјети Мандић Студо 1995: 374). Сама имена Вук Вукчић Хрватинић и Хрвоје Вукчић Хрватинић показују да су они синови истога оца, што значи да је у овом случају у праву Момчило Спремић. Позвавши се на Анђелићеву књигу о култури средњовјековне Босне, Мак Диздар наводи запис Сандаљеве жене Катарине на латинском језику на реликвијару (моћнику), у виду људске руке — отуда пет редова — који је поклонила и који се чува у ризници самостана Свете Марије у Задру (видјети Диздар 1971: 387). Овај запис са почетка петнаестог вијека, пренијевши га на савремени српски језик, Диздар је унио у зборник „Стари босански текстови“:

„Сјети се,

господине,

рабе твоје Катарине,

жене узможног мужа Сандаља,

великога војеводе босанскога...” (према Диздар 1971: 191).

Диздар 1971: 203–204).²¹² Да се неће више женити, чак ни ако умре његова жена Катарина, у изјави писаној 4. марта 1410. године у Новом, Садаљ Хранић се баници Анки заклиње у *Господа Бога, и у пречисту му матер, и у четири јеванђелиста, и у дванаест апостола, и у седамдесет изабраних, и у све божјије угоднике од вијека*. Већ наредне године, и поред живе Јелене Катарине, Садаљ Хранић се оженио Јеленом Балшић. То што су јула 1411. године и Садаљ и Катарина зажељели да у Дубровнику подигну „одређена уложена средства“ (Jelčić 2010: 337) Јосип Јелчић тумачи као наговјештај њиховог развода, након чега се позива на дубровачки документ *Reformationes, fol. 142 (24. јула)* — уз допуну: „Није јасно шта значи 'centi capitali che avevano supporto ai monti di Ragusa'“ (Jelčić 2010: 337⁷⁰⁰).

Удаја Јелене Балшић за Садаља Хранића Косачу није једино *неодређено мјесто* у њеној биографији. Послужили смо се термином Ханса Роберта Јауса, тим прије што неки моменти њеног живота дјелују као литерарни знакови. Милена Мартиновић се позива на Радонићеву тврдње из 1897. године кад каже: „Настојећи да учврсти положај свога сина, крајем 1411. године удала се за Садаља Хранића Косачу“ (Мартиновић 2016: 47). Владимир Ћоровић је изричит: „Овај је брак био чисто политички, ради Садаљевих претензија у Зети и приморју, али се показао временом као врло срећан“ (Ћоровић 1940: 407). Позвавши се на Владимира Ћоровића, Миодраг Ал. Пурковић безмало понавља његове ријечи: „Садаљев брак с Јелом био је чисто политички, ради Садаљевих намера у Зети и Приморју“ (Пурковић 1996: 82). Момчило Спремић наглашава да је њихов брак „без сумње, и политички“ (Спремић 2004: 87), а Ђорђе Сп. Радојичић је категоричан у тврдњи да се Јелена Балшић за Садаља Хранића удала „свакако из бриге да обезбеди државу Ћурђевом и своме сину, Балши III“ (Радојичић 1958: 591). Скоро да збуњујуће дјелује реченица Љубомире Парпулове-Грибл саопштена након констатације да се Јелена Балшић удала за Садаља Хранића: „То је био добар политички потез, зато што се [Садаљ Хранић], од главног противника претворио у Балшиног савезника“ (Парпулова-Грибл: 376). Скоро хуморно о овом браку говори Неђо Шиповац: „Да овај богати брак буде још романескнији, супружници су се већ испробали у по једном браку“ (Шиповац 2002: 616). Тек, „удајом за Садаља

²¹² Видјети и Стојановић 1929: 279–280, као и Miclosich 2006: 274–275.

Хранића Јелена је постала војвоткиња од Хумске Земље, односно војводства Светог Саве“ (Пекић 2014: 373). Има нешто недохватно у сваком животу, само што је то у животу Јелене Балшић сасвим изразито.

Јосип Јелчић иронично говори о лађи која је по налогу Сандаља Хранића његову дотадашњу жену Катрину одвезла из Дубровника према Задру, „а друга, љепше декорисана, испловила је ка Будви, да му доведе нову жену. А да је то била Јелена, удовица Ђурђа II Страцимировића и мајка Балше III, види се из дубровачке грађе о томе срећноме догађају“ (Јелчић 2010: 337). На граници ироније су ријечи истог аутора: „За свадбу Сандаља и Јелене Дубровник је поклонио Балши III двије пече сукна у вриједности од 80 дуката и једну балу модраче (модрог сукна), а Сандаљу и Јелени шест печа финога сукна у вриједности од 900 перпера. Поклоне су уручили Марин Растић (Resti), Андија Волко (Вуковић) и Добре Бонсола, који су дубровачком галером одвели Јелену с поклонима суптугу са честиткама свога града, 'јер су обоје били пријатељи и наклоњени њима, а сада кад их је Бог спојио заувјек, надамо се још бољему, молећи се да им Бог буде милостив“ (Јелчић 2010: 338). Чини се да о удаји Јелене Балшић за Сандаља Хранића Косачу најтрезвеније размишља Момчило Спремић кад каже: „Има нешто недокучиво у односима војводе и Балшића удовице“ (Спремић 2004: 87).

За Сандаља Хранића Косачу Јелена Балшић се удала док је у Зети трајао рат који су она и Балша III водили са Млечима и у коме им је босански војвода до тада био непријатељ. Тек након женидбе Јеленом Балшић Сандаљ Хранић посредује у мировним активностима између Зете и Венеције. Млетачки Сенат је током Другог скадарског рата покушао да помоћу годишње провизије за сараднике против Балша III добије браћу Ђурашевиће и албанске феудалце Ивана Кастриота, Коју Закарију и Тануша Великог. Кад на то нијесу пристали Иван Кастриот и Која Закарија двоумили су се између склапања мира са Балшом III и његовог уништења (видјети Šufflay 1925: 131). Сандаљ Хранић Косача се није укључивао у унутрашње уређење Зете скоро до краја живота Балше III и зато што је био заузет сукобима у Босни. Чак му је Балша III Балшић 1418. године помагао у борби против Радосава Павловића, „који је желео да дође у посед

Драчевице“ (Петровић 1999: 250).²¹³ У току рата Зете и Млетака, односно у периоду тога рата који је протекао прије његове женидбе Јеленом Балшић, хумски војвода Сандаљ Хранић се чак припремао за лов у мутном у Зети. Он је након што су Млеци освојили Улцињ, Бар и Будву захтијевао од њих да му уступе ове градове. На то је добио одговор Млечана да су они ове градове освојили ратном срећом и да ће их задржати као властити посјед (видјети Ljubić 1875: 63–64). Рат између Балше III и Венеције завршен је је 30. јануара 1413. године. Зетска војска више није имала материјалих услова за ратовање. Забиљежено је да су Улцињани 1412. године умирали од глади.

Након своје женидбе Јеленом Балшић Сандаљ Хранић је видно наклоњен Балши III. Поред посредовања у склапању мира између Зете и Венеције на крају Првог скадарског рата помогао је и у томе да Млеци Зети врате Улцињ, тако што је у Венецију послао своје представнике са пуномоћјем Балше III. Балша Ђурађевић Балшић је искористио рат око Далмације између Венеције и угарског краља Сигисмунда (1411–1413) тако што је запосјео Будву. „Најзад посредовањем Сандаљевим дође до мира 26. новембра 1412. Балша доби Будву, Бар и Улцињ с годишњом пензијом од 1000 дуката“ (Јиричек 1952: 341). Мировни уговор Балше III са Млечима ратификован је „у Сенату, 26. новембра и од Балше III у тексту на италијанскоме језику 30. јануара 1413“ (Јелчић 2010: 344). Позвавши се на Јанка Шафарика, Јосип Јелчић каже да је овај уговор касније прихватио и „његов покровитељ и јемац Сандаљ Хранић“ (Јелчић 2010: 344). Познато је да је Сандаљ Хранић Косача миљеник Млечана, али и међу њима је било повременог варничења. Истина, краткотрајног. Споразумом потписаним у Благају са млетачким дуждем, преко његовог посланика Ивана Чорџија, 1. новембра 1422. године „Сињорија је потврдила Сандаљу млетачко племство, додијеливши га и његовој браћи и нећаку, Стефану Вукчићу Косачи“ (Божић 1970^б: 113).²¹⁴ Како смо већ примијетили,

²¹³ Павловићи су владали требињском облашћу. „Продични посједи Хранића били су раније помијешани са земљама Павловића. Настављајући Сандаљево дјело, Стефан Вукчић је до 1441. год. коначно сатро Павловића и заокружио своју област“ (Божић 1970^б: 188).

²¹⁴ И кад су потписивали мировне уговоре са балканским владарима Млечани су инсистирали на симболичкој зависности. Напримјер, уговором склопљеним са Скендербегом 1448. године прихватили су да му годишње исплаћују „1.400 дуката и да му поклоне раскошну пурпурну одјећу. Он им је, за узврат,

тада је Сандаљу Хранићу Косачи признато и право на кућу у Котору. Он је истим споразумом, на инсисторање Млечана, потписао слободу кретања Которана простором којим управља и обавезао се да не омета овај град у сарадњи са Млечима (видјети Стојановић 1929: 328–331).

Из једног одговора Дубровчана Сандаљу Хранићу, од 17. јула 1413. године, јасно је да се он интересовао зашто су Балши III одузета острва Корчула и Хвар: Дубровчани одговарају на начин на који су претхоно одговорили и Балши III на захтјев да му их врате — њих је њима додијелио угарски краљ Шигмунд (Сигисмунд), па су дужни да његову одлуку испоштују (видјети Пуцић 1858: 117 и 116). Балша III је учествовао у рату Сандаља Хранића са Дубровником: „Примијећено је да су се са Сандаљевом војском кретали против Дубровника и Балшини људи, што је необичан али и значајан преокрет у односима Балшића и Дубровника. Балша III је био први господар Зете, једини од династије Балшића, који је, изненада, учествовао у походима на Дубровник, мада је то био и први случај да су Дубровчани одбили да помогну Балши III у тренутку кад је за то имао велику потребу“ (Jelčić 2004: 375–376).²¹⁵ На овом мјесту Јосип Јелчић као да брани Балшу Ђурађевића, док Јелени Башић ниједном приликом не гледа кроз прсте. Чак јој, како смо видјели, додаје и оно што не може доказати.

Иако Јелена Балшић од 1411. године до смрти Сандаља Хранића не живи у Зети, Млетачки сенат са њом се званично измирио тек 1426. године — три ипо године након потписивања споразума који су у Благају потписали млетачки посланик и Сандаљ

сваке године морао предати два ловачка пса и два бијела сокола“ (Божић 1970: 219). У другом случају захтијевају пар рукавица годишње. Избор ових детаља дјелује готово поетски — прије би се помислило да се налазе у књижевном него у историографском дјелу. Средњовјековни догађаји дјелују животније и зато што нијесу заробљени идеологијом као они у другим епохама историје, односно зато што је мјесто идеологије заузимала црква.

²¹⁵ Сматрајући да се потребе Балше III Ђурађевића Балшића не односе само на рат са Венецијом, Дубровчани су одбили да му уступе бродове, као и оружје и намирнице. Умјесто тога су му послали „неколико стотина мјерица жита“ (Jelčić 2010: 374), као што су му умјесто оружја понудили услугу градских пушкара. Али, „пошто су они радили за готов новац, нити је он имао довољно новца, нити су они могли да за кратко вријеме ураде све што он тражи, па је морао да одустане од дубровачкога оружја“ (Jelčić 2010: 375). Након тога је Балша III уочи самог рата са Венецијом, 13. марта 1419. године, од Дубровчана тражио оклопе, али их није добио. На крају су му одобрили „да из Дубровника извезе извјесну количину оружја“ (Jelčić 2010: 375).

Хранић: „Сенат је чак јуна 1426. год., на тражење српског деспота Стефана, како нас извјештавају млетачке хронике, пристао да се посебно измири са Сандаљевом женом, Јеленом Балшић, упркос супротном мишљењу саме Сињорије“ (Божић 1970^б: 151). Деспот Стефан је тада владао Зетом. Да не би било забуне подсјетићемо на то да је Први скадарски рат трајао од 1405. до 1413. године. Други скадарски рат је вођен од 1419. до 1426. године, што значи да је почео док су Зетом владали Балшићи а завршен је након њихове владавине.

На сарадњу Балше III и Сандаља Хранића упућује и списак свједока у оснивачкој повељи Балше III манастиру Светог Николе у Прасквици, који је подигао 1413. године. У овој повељи се каже да је међу свједоцима „и поклицар господина Сандаља по имену Алекса Паштровић који се затекао код господина Балше [...]. По наређењу господина Балше написао биљежник Деско“ (према Шекуларац 1987: 155). О Божићу исте године „Сандаљ је био послао сину своје жене два крзна и још нешто одређене вриједности, али је изасланик који је то носио ухапшен у Скадру а поклони које је носио били су секвестрирани“ (Јелчић 2010: 352). Милан Шуфлај каже да је Балша III 1413. године подигао и манастир Дубовица у Паштровићима (видјети Šufflay 1991: 84). Претпоставља се да је и манастир Морачник на истоименом скадарском острву такође подигао Балша III Ђурађевић Балшић. Ова претпоставка је заснована на његовој повељи манастиру Морачник написаној 1417. године, као најстаријем сачуваном документу који се односи на овај манастир. Балша III овом повељом манастиру Морачник поклања гумно соли. Исти дар је обезбјеђује манастиру Пречиста Крајинска код Остроса, као што и десетак свог годишњег прихода од села Каручи поклања манастиру Врањина.

Балша III је имао дворца у Брчелима код Вирпазара. На основу тога што је у манастиру Брчели столовао владика Арсеније (Пламенац), сестрић владике Саве (Петровића) и тога што је овај манастир једно вријеме имао примат у односу на манастир Врањина, претпоставља се да су Брчели привремено били епископски центар. У једној цетињској хрисовуљи је записано да је владика Рувим Бољевић 20. октобра 1675. године бравио у манастиру Брчели (видјети Шекуларац 1987: 51).²¹⁶ У црмничком

²¹⁶ Данас се у манастиру Доњи Брчели подвизава јеромонах Никон (Кокотовић) који је претходно био искушеник у манастиру Морачник, док су Горњи Брчели женски манастир. И у имену овога монаха је

мјесту Годиње код Вирпазара, у близини Скадарског језера (на средокраћу пута Подгорица – Скадар) налази се здање названо двор Балшића. Годиње је повељом краља Владислава из 1242. године даровано манастиру Светог Николе на Врањини, што је потврђено повељом краља Милутина из 1296. године. Помиње се и у повељи Ивана Црнојевића из 1482. године. Манастир Врањина је даривао и Стефаница Црнојевић.

Јелена Балшић и Балша III су у вријеме сукоба Зете са Венецијом у Годињу боравили током 1408. године, након што су претходно били у тврђави Дриваст.²¹⁷ Сима Ћирковић подсјећа на то да се у хроника Зорзи Долфина говори о повлачењу Јелене Балшић и Балша III из Доње Зете након што су 1405. године Млеци преотели Скадар „акцијом заповедника јадранске флоте Марина Каравела“ (Ћирковић 1968: 323).²¹⁸ Том приликом је нарочиту агилност показао фрањевац Францикус, који је августа 1405. године од Сената Венеције препоручен папи за епископа Дриваста. По свим приликама, то је најдраматичнија ситуација у рату Зете са Млецима. Љубићеве *Листине* информишу да тада замало нијесу погинули и Јелена Балшић и Балша III (видјети Љубић 1875: 63). Тада је услиједила и помињана понуда дуката онеме ко их Млецима живе преда. Млеци су 1405. године освојили и Дриваст (видјети Љубић 1875: 60), тако да су се они премјестили у Годиње.

Владимир Ћоровић истиче да се Сандаљ Хранић код Млечана 1412. године залагао за Балшу III (видјети Ћоровић 1940: 407). Он се ослања на Симу Љубића кад каже: „Жена пуна такта, Јела је на Сандаља дјеловала оплемењујући га“ (Ћоровић

знак обнове духа монаха Никона Јерусалимца у скадарском крају. А монахиња Јелена (Станишић), игуманија манастира Рождества Богородице у Стијени Пиперској код Подгорице своје монашко име је добила по Јелени Балшић. Монахиња Јефимија (Никчевић), садашња игуманија манастира Светог Луке у Жупи Никшићкој монашко име је добила по монахињи и књижевници Јефимији. И у томе има нечег од заједништва у духу Јелене Балшић и монахиње Јефимије, односно Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. У манастиру Светог Михаила на Превлаци, који је првобитно био бенедиктански трнутно је игуман јеромонах Бенедикт (Јовановић).

²¹⁷ Годиње је познато и по најбољем вину у Црној Гори. (За информацију благодаримо Бојану Радовићу, биохемичару из Подгорице.) И то показује да Балшићи нијесу случајно изабрали ово питома мјесто. Двор Балшића у Годињу налази се у фази пропадања. Више видјети у Лековић sine anno: 116.

²¹⁸ Миодраг Ал. Пурковић каже: „У лето 1405, под командом адмирала Петра Каравела дошла је млетачка флота Бојаном под Скадар“ (Пурковић 1996: 76).

1940: 307). Сандаљ Хранић у свом тестаменту каже да златну икону украшену драгим камењем и двије хиљаде дуката узме „госпођа Јела, кћи почтенога поменућа кнеза Лазара“ (према Стојановић 1929: 365). Тиме истиче Јелену не као своју супругу него као кћерку кнеза Лазара, што је у сагласју са њеним односом према сопсвеном оцу. Дубровчани је у преписци најчешће наводе још супругу господина војводе Сандаља и кћи господина кнеза Лазара. Ословљавање кнеза Лазара као светопочившаго је опште мјесто.²¹⁹ У средњовјековним љетописима и похвалама кнез Лазар је и балагочастиви. Монах Давид у „Пећком љетопису, из 1402. године, која је и година настанка Јефимијине „Похвале кнезу Лазару“, набраја врлине кнеза Лазара: „Иноке је љубио, старе поштовао, младе хранио, сироте сажалевао, да су многи држали тога за Давида и виде се да има душу Аврама, који воли сиротињу“ (David 1960: 242). У усменој епској поезији уз његово име стоји и атрибут *честити* (видјети Вук, II, 49). Из наведеног са види да је однос Јелене Балшић према себи као дштери светопочившаго кнеза Лазара у сагласју са односом других према њеном оцу као таквом. Дубровчани, на примјер, уз њено име поред њеног мужа наводе и њеног оца. Тако у „Првој остави“, 17. фебруара 1423. године, кажу: „Славне госпође Јелене господина Сандаља Хранића а кћери славнога поменућа господина кнеза Лазара“ (видјети Стојановић 1929: 388), а у „Другој остави“, 15. јула 1429. године „Јелене господина Сандаља војводе а кћери славнога господина кнеза Лазара“ (према Стојановић 1929: 389).

Будимски епископ Данило (Крстић) у једном од својих предавања, које преноси цетињски радио „Светигора“, хијерархијски однос поставља три равни људског дјеловања: цивилизацију, културу и духовност. У све три се изразила Јелена Балшић. „Унапређивала је привредни живот, између осталих племенитих радњи одводњавала је Гатачко поље пробијањем канала код Срђевића, градила путеве, уздизала узгој шума и говеда, од када и потиче висококвалитетно гатачко говедо“ (Шиповац 2000: 617). Из разговора са људима из околине Гацка сазнајемо да је и данас на цијени гатачка зекуља (крава сивозелене боје), као и то да је у ишчезавању. Оно у гатачком крају служи људима више од пола миленијума, што је знаковито у праћњу односа Јелене Балшић према цивилизацији. У биографији Јелене Балшић гатачко говече није ситница него

²¹⁹ Са овим су у сагласју „Стари српски записи и натписи“ (видјети Павић 1986: 73, 83, 81, 82, 105, 165).

деталј који свједочи о ширини њених интересовања и дјеловања. О њеном односу према култури и духовности у овом раду би било немогуће не говорити.

Мало се зна о животу Јелене Балшић у Хуму, све до интересовања Дубровчана за њену безбједност 1415. године. „У јесен 1415 завладао је у Босни, а специјално Хуму, нови страх од Турака. 29. новембра понудила је Република војводи Сандаљу, да упути у Дубровник своју жену“ (Ђоровић 1940: 418). „Ако она хоће“, читамо додато је у том обраћању Дубровчана (видјети Стојановић 1929: 544–545). Јорјо Тадић говори и о њиховом ранијем интересовању за безбједност Јелене Балшић. Кад је Ђурађ Стацимировић Балшић пред опасношћу од Турака одлучио да је пошаље у Дубровник, они су јој обезбиједили стан, као и галеоту и мањи брод за превоз њених људи и пртљага, али она је ипак остала у Зети. Кад у се године поновиле су припреме за њен прелазак у њихов град, то се опет није догодило (видјети Тадић 1939: 62). Тадић такође наводи да је Дубровник јануара 1398. године позитивно одговорио на захтјев Ђурађа Страцимировића да се његова породица смјести у том граду, али да се не зна да ли се то и догодило (видјети Тадић 1939: 65). Током путовања у Венецију, на мировне преговоре, „Јелена је остала у Дубровнику скоро два мјесеца“ (Тадић 1939: 66).

Током 1416. и 1417. године Босна је прошла је кроз ратне припреме и трвења завађених великаша, „а посебно између Сандаља Хранића и Павла Раденовића. [...] Раздор и душманство ишли су много даље него икад у суседној Србији, нарочито у вези са држањем Турака“ (Ђоровић 1940: 419). У дубровачкој архивској грађини о Јелени Балшић на двору Косача нема информација након Сандаљевог очекивања турског напада на Босну, 1425. године. Након Сандаљеве смрти Јелена није остала у Хуму. „У Кључу је није било у вријеме мужевљеве, Сандаљеве смрти 1435. године“ (Шиповац 2000: 620). Не трагу Новака Мандића Студо, Неђо Шиповац истиче: „Ми Херцеговци се поносимо њеном успоменом, иако над њом стоје упитници: о односима према Шћепану, који је био са оцем и стричевима на Шћепан пољу под пивским Соколом 1419. што је забиљежила Повеља писана у том њиховом граду. Мандић помиње неке неспоразуме између осиног војводе и кротке Јелене“ (Шиповац 2002: 619). Мандић Студо, уствари, каже: „Историјски се не може потврдити народно предање о Јеленином бјежању из Кључа у Зету. Међутим, дубровачки извори знају да Јелена није била у

Кључу за вријеме Сандаљеве смрти 1435. године, већ негдје у Зети“ (Мандић Студо 1995: 380). Ваља подсјетити на то да се Сандаљ Хранић Косача упокојио 15. марта 1435. године а дубравочки извори на које се Студо позива су из друге половине марта исте године. Ово би могло значити и да је Јелена Балшић двор у Кључу напустила по смрти Сандаља Хранића. Или се барем може прихватити као отворено мјесто у њеној биографији.

Душан И. Синдик каже: „Упркос томе што је из нама недовољно познатих разлога жељела да напусти земљу свог другог супруга, остала је до краја привржена његовој породици“ (Синдик 2004: 155). Притом се позива на тестамент Јелене Балшић. Међутим, Момчило Спремић, на трагу Владимира Ћоровића, указује на њену окрњену комуникацију са Стјепном Косачом, који је наслиједио власт Сандаља Косаче: „У Босни је била везана за Сандаља. Како њега више није било, а са његовим синовцем Стефаном Вукчићем имала је разних неспоразума, настанила се у Зети“ (Спремић 2004: 90). На комуниколошке проблеме на двору Косача након смрти Сандаља Хранића донекле упућује и Миодраг Ал. Пурковић који, позвавши се на Николу Јоргу, каже да се зна, на примјер, да је херцег Стјепан захтијевао да се за годину у којој је умро Сандаљ Хранић њему исплати камата на новац који је његов стриц војвода Сандаљ похранио у Дубровнику на име своје жене Јелене (видјети Пурковић 1996: 86).²²⁰ Јелена Балшић се преко свога посланика Прибисава Похвалића у октобру 1435. обратила Дубровчанима за исплату интереса на тај новац за текућу годину, а они су предложили да се око тога споразумије са херцегом Стјепаном.²²¹ Након дужег премишљања, ипак су њен захтјев испунили у фебруару 1435. године (видјети Пурковић 1996: 86). Дубровчани су се, у

²²⁰ Сандаљ Хранић Косача је 1426. године у Дубровнику „своје покретно имање, 18000 перпера“ (Ћоровић 1940: 434), које се налазило у том граду, завјештао (ако би му се прилучила самрт) својој жени Јелени, након ње брату Вукцу, а након њега братанићу Стјепану. Истог дана је добио одобрење да се у случају невоље са њима склони у Дубровнику, уз могућност да им Република „даде једну лаћу“ (Ћоровић 1940: 433). Према Јорју Тадићу, за ову одлуку је гласао двадесет један члан а четрнаест их је било против (видјети Тадић 1939: 117). Услов за ово је прихватање противуслуге: да у случају рата Сандаљ Косача са својом војском, о свом трошку, помогне Дубровчанима.

²²¹ Младен Анчић Хранићевог посланика Прибислава наводи под презименом Вукотић (видјети Анчић 1987: 49). Он се тако наводи и у наслову рада Симе Ћирковића „Почтењ витез Прибислав Вукотић“ (према Анчић 1987: 49⁵⁰).

међувремену, двоумили пред захтјевом Јелене Балшић поднијетим преко њеног посланика Прибисава Похвалића и првобитно задужили свога посланика Андрију Бобаљевића да је посјети у Драчевици или неком другом мјесту, уручи јој поклон и саопшти њихову одлуку, па су потом одлучили да јој ту одлуку не саопште (према Јорга 1889: 338). На основу тога се да закључити да је Јелена Балшић од смрти Сандаља Хранића незаинтересована за живот на двору Косача. Она на том двору није жељела да остане ни након негативног одговора Дубровчана на њену молбу да у околини Дубровника сагради православну цркву у којој би била сахрањена.

Јорјо Тадић мисли да је Јелена Балшић након смрти Сандаља Хранића, живјела у Новом, одакле је и њен повјереник Иваниш Мршић (видјети Tadić 1939: 118). То је прихватљивије од тврдње Гордане Јовановић: „Као удовица Јелена је провела своје посљедње године, 1435—1443, у својој задужбини, манастиру Свете Богородице“ (Јовановић Г. 2013: 389). Радмила Маринковић у биљешци уз посланицу „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић тврди да је Јелена Балшић од 1435. године „живи у свом двору на Скадарском језеру“ (Маринковић 1996: 300). А у биљешци уз тестамент Јелене Башић Маринковић каже да се Јелена Балшић са херцегом Стјепаном, ради писања тестаментa, састала у Гор(и)чанима зато што „у Горчанима је био двор госпође Јеле“ (Маринковић 1996: 300). Као што је познато, у близини Скадарског језера били су дворци (у Годињу и Горичанима) — не и двор Балшића, а тестамент Јелене Балшић је писан у манастиру Горичани. Како год да је, одлуке Дубровачког вијећа из друге половине марта 1435. године о одвојеним посјетама херцегу Стјепану и његовој стрини Јелени говоре о могућности одсуства Јелене Балшић са двора у Кључу.

Пошавши од Јорге и његовог позивања на одлуке Дубровчана од 22. марта 1435, 24. марта 1435. и 29. марта 1435. године, а Ђуро Тошић саопштава да је дубровачка влада била у недомици да ли ће Сандаљева родбина приликом планиране посјете њеног посланика бити заједно: „У случају да их не нађе заједно, посланик је од десет дана предвиђених за посјету, требало да проведе шест код Стефана, а четири код Јелене. Он је заиста, послије седам проведених дана код Стефана, посјетио 'госпу Јелу, бившу жену војводе Сандаља' (madona Jelle, olim uxor de voivoda Sandagl) и остао код ње три дана“ (Тошић 2004: 424). Након ових ријечи Тошић додаје: „Гдје се налазила Јелена

непосредно после смрти Сандаљеве не знамо, али, по свему судећи, поново се након четири мјесеца наша у друштву своје јетрве и Стефанове мајке, Катарине, вјероватно, на двору Косача, гдје их је крајем јула 1435. посјетило једно дубровачко посланство“ (Тошић 2004: 424). У овом случају Тошић се позива на Јоргино навођење дубровачког документа од 25. јула 1435. године и закључује: „Но, у сваком случају, није се могла задржати тамо дуже од краја октобра, пошто је посљедњих дана тога мјесеца нови дубровачки посланик требало да је пронађе на једној рибарској барци у Драчевици и обрадује поклоном зачина и слаткиша у вриједности од 25 перпера, уз обављање неких финансијских договора са њом“ (Тошић 2004: 424). Остало је забиљежено да је „преко конавала и Цавтата Јелена дошла у Дубровник у пратњи два дубровачка властелина“ (Тодић 1939: 118).

Неђо Шиповац је недоречен у неким својим изјавама о животу велике војвоткиње Јелене. Тако се позива на Новака Мандића Студо: „Мандић помиње неке неспоразуме између осиног војводе и кротке Јелене“ (Шиповац 2000: 619). Притом не каже шта Мандић каже шта Мандић каже, чиме се производи утисак тајновитости. А Мандић каже: „Мало су познати односи Јелене Сандаљевице и херцега Стефана; нарочито посљедњих година њиховог заједничког боравка у кључком граду. Мало је сигурно да су били заједно и да су били у добрим односима. У записнику Дубровачког вијећа умољених остао је траг о једном неспоразуму, 'за који нисмо сигурни да ли треба приписати неслози између војводе и његове стрине или можда пре претераној ревности Прибисава Похвалића'. Наиме, годишњи интерес за 1435. годину на Сандаљевих 12 000 дуката, који је износио 3000 дуката, тражили су Прибисав Похвалић за херцега Стефана и Сандаљева удовица Јелена. Прибисав је, из неког разлога, попустио па је новац у цјелости исплаћен Јелени“ (Мандић Студо 1995: 388). Као што се види, ни тумачење Новака Мандића Студа није сасвим поуздано па склонима машти отвара могућност за учитавање. Отуда Неђо Шиповац каже и ово: „Остало је, међутим, недовољно расветљено под каквим је околностима и када, напустила нашу стару хумску земљу Херцеговину. Мислимо на Сандаљевицу, дабоме, јер њој се враћамо кад нас она напушта, али у Кључу је није било 1435. године“ (Шиповац 2000: 618).

Неђо Шиповац читава док говори о великој босанској војвоткињи Јелени: „Ми Херцеговци се поносимо њеном успоменом, иако над њом стоје упитници: о односима према Шћепану, који је био са оцем и стричевима на Шћепан пољу под пивским Соколом 1419. што је забиљежила повеља писана у том њиховом граду“ (Шиповац 2000: 619). Наиме, повеља Сандаља Хранића Косаче писана на Шћепанпољу 24. јуна 1419. године (видјети Диздар 1971: 214), односи се на продају Конавала Дубровчанима па у њој није ни било неопходно говорити о Јелени, жени Сандаља Хранића. На основу наведених ријечи Неђа Шиповца неискусан читалац би могао кренути у потрагу за повељом из 1419. године као доказом за упитнике над Јеленом Балшић. Кад нема одговарајући одговор на постављено питање, Неђо Шиповац понуди енигму. Наратив Неђа Шиповца о Јелени Балшић дјелује као надувани балон који спласне након једног убода иглом.

У повељи Дубровчанима писаној 1419. године на Стипању пољу [Шћепан Пољу] под Соколом, коју браћа Вукац, Сандаљ и Вук овјеравају помоћу три објешена печата на којима су њихови иницијали, Сандаљ Хранић Дубровчанима продаје свој дио Конавала, а за узврат по добија кућу у Дубровнику, он и његова браћа као и братанић Стјепан постају дубровачки вијећници. Уз то се Дубровчани обавезују да, уколико остане у њиховој комуни, од њих добија петсто перпера годишње, као и да у случају невоље Хранићи буду збринути у њиховом граду (видјети Стојановић 1929: 293–297). У другом Соколу, оном у Конавлима, Сандаљ Хранић и његова браћа 30. маја 1420. године Дубровчанима уступају свој дио Конавала са градом Соколом (видјети Стојановић 1929: 309–313). Другим дијелом Конавала је управљао војвода Радосав Павловић. Дубровчани, уз посредовање Сандаља Хранића, откупљују и овај дио Конаваоске жупе (видјети Стојановић 129: 315, 316–319, 318–321). Раније смо саопштили да је Дубровник заратио са војводом Радосавом Павловићем кад је овај након што им је продао Конавале покушао да их преузме. Додајмо да Дубровчани Сандаљу Хранићу писмом од 9. маја 1442. године препоручују, ако утреба, да на станку у Босни о нападу њихова кнеза у Конавлима (видјети Стојановић 1929: 326).

Очигледно помоћу увида у преписку Сандаља Хранића и Дубровчана, на продају Конавала и на банкарске активности Сандаља Хранића Косаче у Дубровнику

јула и августа 1419. године и касније осврће се и Есад Куртовић. Између осталог, наводи да је Сандаљ Хранић у Дубровнику 1422. године одлуку да двије хиљаде дуката и иконицу наслиједи Јелени Балшић допунио изјавом да их након њене смрти наслиједе „његова Браћа Вукац и Вук, њихово потомство, те даље 'ближњи по крви'“ (Куртовић 2010: 27). Приликом посјете Сандаља Хранића и Јелене Балшић Дубровнику, 1426. године, Сандаљ Хранић је добит на својих осамнаест хиљада перпера, које је тада похранио у Дубровнику, намијенио Јелени Балшић, а након њене смрти брату Вукцу а потом његовом сину „Стјепану, будућем херцегу“ (Куртовић 2010: 27). „Њено индиректно присуство везано за Сандаљево директно наслеђе постало је проблематично неплодношћу брака и по свему судећи то је било разлогом одређених измјена које су се појавиле у Сандаљевим банкарским трансакцијама у Дубровнику“ (Куртовић 2010: 26). Тако каже Есад Куртовић, а подаци које износи засновани су на дубровачкој писаној оставштини.

Не може се са сигурношћу казати гдје је умро Сандаљ Хранић Косача. На основу тога што документа показују да је зими Сандаљ Хранић највише боравио у Кључу и у Церници, Новак Мандић Студо каже да се највјероватније уопкојио у Кључу, гдје је могао бити сахрањен у дворској цркви, па пренесен у цркву на Шћепан Пољу (видјети Мандић Студо 1995: 372). То једнако може значити и да је умро у Благају или, да је прије него у Благају, умро у Соколу — у чијем подножју је црква у којој је сахрањен. У вези са његовом смрћу Дубровчани су сачували само датум, и то у писму угарском краљу Сигисмунду од 24. марта 1435. године. „Дубровачки извори знају да Јелена није била у Кључу за вријеме Сандаљеве смрти у Гацку 1435. године“ (Мандић Студо 1995: 380) — каже Новак Мандић Студо, што је неповезиво са већ наведеним његовим исказом у вези са боравком Јелене Балшић у Кључу. Мандић Студо уз овај свој исказ не наводи ниједан извор. Дакле, нема доказа да је Јелена Балшић 1435. године била у Зети прије смрти Сандаља Хранића.

Сандаљ Хранић Косача је сахрањен на Шћепан Пољу, у цркви Светог Стефана — својој задужбини, „по свој прилици из 1421. године“ (Ђурић 1994: 347). Ова црква, у подножју Сокола, у народу се зове Шћепаница. Разорили су је Турци. Недавно је обновљена, а кости Сандаља Хранића Косаче и још неких у њој сахрањених тренутно

су на испитивању у Сарајеву. „То је највећи храм свога доба, јер је, заједно са припратом, дугачак око 25 метара“ (Ђурић 1970: 448).²²²

Град Соко на узвишењу изнад Шћепан Поља имао је своју цркву. У вези са тим, Војислав Ђурић каже: „Црква лежи у седлу гребена што се спушта са узвишења на којем је био 'славни двор' херцегов. [...] Град и црква били су тада једна цјелина. Живјели су допуњавајући се“ (Ђурић 1970: 452). Очувао се дио овога града у оквиру кога си и остаци дворске цркве. Ту је у стијену урезана камена столица, као и камена чесма Сасина — названа по Сасима, чије је присуство познато у српским земљама

²²² Дероко је објавио неколико историјских предања записаних на Шћепан Пољу, која је (колико се може пратити) прихватио као фикцију. Једно од њих гласи: „За једну огромну развалину на Шћепан Пољу код Фоче, потпуно зарасла у шикару, кажу да је био манастир, кога је херцег примио у задужбину и обновио, па су га после Турци порушили и од његова камења подизали своје тврђаве“ (Дероко 1939: 68, према Палавестра 2003: 314). Ово је, ипак, стварност. Рушевине се односе на недавно обновљену цркву Светог Стефана на Шћепан Пољу, која је задужбина Сандаља Хранића Косаче и у којој је његово гробно мјесто. Са наведеним записом је у вези и то што се приповиједа да су Турци од каравана који је преноћио у Фочи а који је превозио средства за подизање Пивског манстира преузели грађу и уградили је у фочанску џамију. Са цркве са Шћепан Поља, како се у Пиви приповиједа, однијели су кров. Ни наредна два записа нијесу фикција. „На Шћепан Пољу, на самој обали Пиве, мјештани показују добро очуване зидине, за које веле да су некада биле стаје херцегове. По зидовима се још виде мјеста гдје су биле жељезне халке за везивање коња“ (Дероко 1939: 68, према Палавестра 2003: 314), односно: „У близини Шћепан Поља, код села Заграђа, су добро очувани остаци цркве херцега Стјепана, за коју кажу да је била његова дворска црква“ (Дероко 1939: 69–70, према Палавестра 2003: 314). Након свега што о Шћепан Пољу и граду Соколу саопштава Војислав Ј. Ђурић (Ђурић 1970), није потребно доказивати истинитост наредног Дероковог записа са Шћепан Поља: „У близини Шћепан Поља, код села Заграђа, су добро очувани остаци цркве херцега Стјепана, за коју кажу да је била његова дворска црква“ (Дероко 1939: 69–70, према Палавестра 2003: 314).

У поређењу са наведеним Дероковим записима са Шћепан Поља, нешто другачији однос према стварности има сљедећи Томићев запис: „У селу Стабна на Пивској планини, прича се да је херцег ту имао свој двор од кога се познају зидине зване 'Ерцегова градина'“ (Томић 1949: 441, према Палавестра 2003: 314). Двор херцега Стјепана био је у граду Соколу, а село Стабна није далеко од Сокола. У њему су свакако могле бити херцегове зграде, али не и двор. Сама ријеч градина семантички не упућује на двор. Међу пивским мјестима која су потопљена подизањем Хидроелектране „Пива“, Коста Радовић наводи и Ерцегове винограде, па каже да су у овом мјесту „у 15. вијеку били виногради херцега Шћепана. Овај владар старе Херцеговине имао је винограде у свим пивским кањонима“ (Радовић 1998: 116), и додаје да је уочи потопа у Ерцеговим виноградима „живио Димитрије Симуновић“ (Радовић 1998: 116). На основу преизимена Симуновић може се закључити да се Ерцегови виногради налазе у близини Стабана. Тачно је да мјесто Стабна припада Пивској планини, али се налази у њеном подножју — на надморској висини на којој успијева винова лоза. Све у свему, потребно је познавати позадину историјских предања да би се могао пратити степен њихове истинитости.

средњег вијека. Били су то Германи на привременом раду у иностранству.²²³ Осим у граду Соколу, Сандаљ Хранић Косача је имао своју канцеларију и у Кључу код Гацка, Самобору код Горажда. У жупи Брезници, Косаче су имали трг источно од Кукња (између Фоче и Пљеваља). Новак Мандић Студо говори о Гацку и Кључу као мјестима пребивања Косача кад је Јелена Балшић „као војвоткиња Јелена Сандаљевица имала видног утицаја на догађаје у Херцеговини и у сусједним областима и државама“ (Мандић Студо 1995: 379). Ова изјава се не може одређеније контролисати историјским изворима, па је прихватљива само на нивоу претпоставке.²²⁴

Као престоница Сандаља Косаче наводи се и град Благај, познат и као престоница кнеза Мирослава — за кога је, према једној непотврђених тврдњи скорашњег владике херцеговачког Григорија, баш у овом граду преписано „Мирослављево јеванђеље“. Још један град Соко се помиње у писаним изворима о Сандаљу Хранићу Косачи. Наиме, Сандаљ Хранић и његова браћа Вукац и Вук 30. маја 1420. године Дубровчанима уступају пола Конаваоске жупе са градом Соколом (видјети Стојановић 1929: 309). То је град у Конаовској Жупи, односно тврђава „која је бранила пролаз из Херцеговине у Конавле“ (Тadić 1939: 87). Кнез Бранко се у преписци са Дубровчанима појављује као *онај који управља градом Соко*. Новак Мандић Студо каже: „У јуну 1451. године удари [херцег Стјепан] с војском преко границе и заузме цијеле Конавле сем Сокола“ (Мандић Студо 1995: 393), а Владимир Ћоровић: „Херцегова војска била је за то време посела цело Конавље осим града Сокола“ (Ћоровић 1940: 496). Љубомир Стојановић писмо Дубровчана кнезу Бранку, упућено 4. марта 1442. године, насловљава „Кнез Бранко у Соколу“ (видјети Стојановић 1934: 2). У дубровачкој писаној грађи помињу се војвода Радосав из Сокола и кнез Сандаљев

²²³ Један од њих је Јерг из Нинберга, пушкар херцега Стјепана Косаче који је у свом *Трактату о Турцима* (Јерг 1989) оставио запис усменог предања о свађи зетова кнеза Лазара као узроку војничког пораза Срба на Косову. То је најстарији сачувани запис овога предања.

²²⁴ „Прича се да је да је извор Херцегова вода, у атару села Шуле код Ђелебића, добио име по томе што се крај тог извора одмарао херцег Шћепан кад би са свог града Сокола ишао у свој двор на Кукању код Пљеваља, теренска свеска Горње Подриње, I, 133, ВП“ (Палавестра 2003: 314).

Радич из Сокола (видјти Стојановић 1929: 321, 322).²²⁵ Соко је и назив града Ивана Црнојевића који се налази у Катунској нахији.²²⁶

Запазили смо да је Константин Јиричек помиње град Соко говорећи о војном походу угарског краља Лудвига, који 1363. године није имао среће на војном походу у Босни, 1363. године: „Јер га је, код опсаде града Сокола на Пливи, сузбио Вукац Хрватинић, отац Хрвојев“ (Јиричек 1952: 245).²²⁷ Додајмо запажање Владана Недића које се односи на усмену пјесникињу Слепу Живану: „Она је позорницу песме *Ко крсно име слави, оном и помаже*, у ранијим варијантама увек Сењ /Песме бр. 80 и бр. 127, у *Ерлангенском рукопису*/, заменила Соколом, градом крај Дрине који гуслари ретко помињу. Да није одане родом?“ (Недић 1990: 62). (1940: 496). Овдје је потребно нагласити да се у наведеној пјесми Слепе Живане не помиње *Соко крај Дрине* него само Соко, али да би се радња наведене пјесме прије могла односити на тај него други град под називом Соко упућује то што се слијепа пјесникиња Живана презименом Недић није удавала, а њено презиме је једно од презимена у пивском мјесту Борковићи, које није далеко од града Соко.

Име Косача, владара Херцеговине сачувано је и у записима на гробним плочама. Један епитаф са стећка на главици Туђеници гласи: „А ево лежи Радоња Ратковић. Погибох под градом, под Кључем за свога гоподина, војводу Сандаља“ (према Павић 1986: 95). „Овај знаменити средњовјековни споменик дислоциран је пред Земаљски музеј у Сарајеву“ (Пекић 2014: 375). Он показује да је утемељена у стварности сљедећа леегенда коју је у Херцеговини записао Обрен Вуковић, која каже да је војвода Радоња замијенио Сандаља Хранића Косачу на мегдану са турским пашом кад су Турци опколили Гацко: „По савјету властеле, херцеговачки владар умјесто себе на мегдан посла војводу Радоњу, који погуби пашу, али у двобоју и сам би рањен. Убрзо је умро“ (Вуковић 1986: 32). Стећак са епитафом Радоње Ратковића датиран је између 1404. и 1435. године. Гробна плоча кнеза Покрајаца Оливеровића, из 1413.

²²⁵ Мисли се на кнеза Бранка Радивојевића.

²²⁶ О Соколу бјелошком, у коме је истоимени град Ивана Црнојевића, као о мјесту извора живе воде говори Љубишин Вук Дојчевић: „Да му је још гдје извора од Сокола бјелошкога до Три Студенца“ (Љубиша 1949: 184).

²²⁷ Само што не помислимо да је умјесто града Сокола на Пиви казано *града Сокола на Пливи*.

године, каже да је исписана „в дни господина / војводе Сандаља“ (Диздар 1971: 208). У граду Соко изнад Шћепан Поља налази се камена гробна плоча Петка Крстјанина из прве половине петнаестог вијека, са натписом чији дио гласи: „Самртни поставих билџет за живота, и чеках смрт у двору војводе Стјепана“.

2.3.1. Шта све учини једно писмо

На основу непажљивог разматрања дубровачког архивског наслеђа и постојеће историографске литературе, Јелени Балшић се приписују сусрети са Сандаљем Хранићем Косачом и за живота Ђурађа Страцимирвића Балшића, а да притом нико не нуди доказ који би то могао потврдити. У вези са тим, посебно је занимљива рецепција два писма Дубровчана упућена Косачама 20. марта 1398. године, након што се Сандаљ Хранић заинтересовао за безбједност своје жене Јелене која се налазила у Будви док је он боравио у манастиру Ратац код Бара. Једно је тога дана Руско Христофоровић, српски канцелар у Дубровнику упутио Сандаљу Хранићу а друго његовој жени Јелени, и оба су у вези са понудом Дубровчана да се она, сигурности ради, премјести у њихов град (видјети Стојановић 1929: 255 и Стојановић 1929: 256). Према Милану Кашанину Дубровчани се писмом упућеним Јелени обраћају

кћери кнегиње Милице и кнеза Лазара Јелени, преудатој за војводу Сандаља. „Да зна ваша милост“, каже се у том писму, „добили смо лист од војводе Сандаља, у којем нам пише да пошљемо у Стари Град до ваше милости, да видимо како стојите и шта се код вас чини. Ако вам је која невоља и ако хоћете доћи к нама у наш град, одпишите нам о свему, а ми да пошаљемо по вас честити брод, како пристоји племенитој госпођи“. Пажљиви и љубазни Дубровчани већ истога дана другим писмом обавештавају Јелениног мужа Сандаља шта су предузели за његову жену (Кашанин 1975: 301).

Садржај наведених писама јасно показује да Дубровчани првим писмом потврдно одговарају Сандаљу Хранићу на његово интересовање за Јеленину сигурност и могућност да се она, у случају потребе, пресели у Дубровник. Другим писмом тој истој

Јелени кажу да им јави ако одлучи да из Будве пређе у Дубовник, како би на вријеме био организован њен прелазак у њихов град. Само што та Јелена није кћер кнегиње Милице и кнеза Лазара, преудата за Сандаља Хранића.

Пада у око да је писмо Дубровчана Сандаљу Хранићу које наводи Милан Кашанин датирано на 20. март 1398. године, што је неуклопиво у вријеме брака Сандаља Хранића и Јелене Балшић ако се зна да су они у браку живјели од 1411. до 1435. године. Милан Кашанин, на истом мјесту, скреће пажњу на то да четири године касније исти канцелар непријатним поводом пише Сандаљу Хранићу Косачи подсећајући га на добротинство Дубровчана описано у писму од 20. марта 1398. године. У том писму стоји: „А зна твоја милост (...) како нашу галију посласмо у Стари град по многопоштовану госпођу Јелу“ (према Стојановић 1929: 357). Ово се такође не уклапа у вријеме брака Јелене Балшић и Сандаља Хранића Косаче.

Ко што се зна, Јелена Балшић је тек од 1411. године жена Сандаља Хранића Косаче. То је довољно за сумњу у закључак да се наведено писмо односи на Јелену Балшић, односно за упитаност да ли су Дубровчани 1398. године заиста за њу припремали *честити брод*. Можда би рјешавању проблема о коме говоримо могла помоћи књига Јосипа Јелчића „Зета и династија Балшића“ (Јелчић 2010), али да ли и у преводу Радослава Ротковића? Јелчић каже: „Елена није била прва жена Сандаља Хранића“ (Јелчић 2010: 234), али преводилац Ротковић управо овдје прекида ауторски текст изоставивши сегмент о женама Сандаља Хранића Косаче уз овакво објашњање: „Нас не занимају све женидбе Сандаља Хранића, сем оне посљедње с Јеленом Балшић. Аутор каже да се не зна како се звала Сандаљева прва жена, то јест мајка његове шћери Јелке, која се помиње 1398. године. Иначе, та је Елена, како пише Јелчић, кратко била с мужем. Остављена је у Будви као носилац власти док је он био далеко...“ (Rotković, уз Јелчић 2010: 234–235⁴⁸¹).

Пошто Радослав Ротковић као преводилац наведене Јелчићеве књиге (из које је узета грађа за Петровићев роман *Десна*), како смо видјели, процјењује да на ту тему све осим Јелене Балшић током превођења потребно заобићи, читаоцу који није учио

италијански језик преостаје да се обрати нечијем друго преводу „Зете и династије Балшића“. И да не буде забуне, кад Јелчић каже *та Елена* не мисли на исту Елену на коју упућује садржај Ротковићеве преводачке напомене. Поред свега, читалац у односу на Јелчића може смањити хоризонт очекивања и зато што погрешно тврди да се Јелена Балшић сусретала са Сандаљем Хранићем и прије смрти свог првог мужа Ђурађа Страцимировића. А ако је сугестибилан, одустаће од даље сарадње са Јосипом Јелчићем након што види да Младен Анчић на првом мјесту наводи његово име међу онима који су, поведени Јованом Радоничем, понудили погрешан закључак (видјети Анчић 1987: 42²³).

Кашанинов коментар писама Дубровчана Сандаљу Хранићу и његовој жени Јелени од 20. марта 1398. године, директно или преко другог извора, наводе Божидара Шекуларца на танак лед кад тврди: „Дакле, Јелена је боравила у Будви, док је Ђурађ био заузет ратовима на другој страни, очигледно спремајући одступницу у случају потребе. Уз то, сарађивала је са Сандаљем, још за живота мужа Ђурђа II, што се види из писма Дубровчана, који истог дана [20. марта 1398. године] обавјештавају Сандаља шта су предузели за Јелену. Успут га подсећају на учињене услуге приликом инцидента на улазу у Котор, када Сандаљеви људи нападаше архиепископа барског Марина, који с једним Улцињанином и с морнарима пођоше за Венецију са дубровачком властелом, те се спасише само 'уз помоћ Бога и брзог брода бригантина“ (Šekularac 2011: 195). Божидар Шекуларац на овом мјесту износи двије тврдње и то обје неистините. Одмах да кажемо да писмо које 20. марта 1398. године Дубровчани шаљу Сандаљу Хранићу и његовој жени Јелени има свега девет редака и у њему нема никаквог успутног подсећања но то што Божидар Шекуларац тврди да има. Дубровчани на сопствена добротинства Сандаља Хранића подсећају жалећи се због наведених неприлика тек писмом из априла 1402. године (видјети Стојановић 1929: 257–258).

Којој жени Сандаља Хранића Косаче Дубровчани 20. марта 1398. године шаљу писмо у Будву? Све три жене Сандаља Хранића својим именом су Јелене, само што је друга по реду Катарина – Јелена. Њено прво име је Катарина. „Двоструко име, које је

иначе Радонић изводио из чињенице да се становита Јелена 1421. појавила у Венецији са захтјевом на дио заједничке имовине који су тамо имале баница Анка и њена кћерка, објашњавао је велики српски повјесничар промјеном у вјерској орјентацији њеног стрица почетком XV стољећа“ (Анчић 1987: 42). О Јелени, првој жени Сандаља Хранића Косаче а према Божићевој претпоставци сестри Радича Црнојевића историчари скоро да не говоре не говоре — изузев што претпостављају да је умрла убрзо након удаје. „Сандаљ је већ у јуну, одмах по вјенчању послао своју младу жену Катарину-Јелену, кћер Вука Вукчића Хрватинића, у Будву и она је тамо остала до априла 1398. год., када су је Дубровчани пребацили бродом у свој град. Тада се тамо више није осјећала у безбједности“ (Божић 1970^а: 66), каже Иван Божић. А Михаило Ласкарис, позвавши се на Јована Радонића, Михаило каже: „Па и прва жена Сандаља се исто тако најпре звала Јеленом па онда Катарином“ (Ласкарис 1997: 120–121³). Ласкарису очигледно није познато да се Сандаљ женио и прије женидбе Катарином-Јеленом Вуковић Хрватинић.

Међутим, није неопходно бити историчар по образовању да би се запазило да 1411. година од рођења Христа не може доћи прије 1398. године, кад је Руско Христофоровић упутио наведена писма Сандаљу Хранићу и његовој жени Јелени. Довољно је то изгубити из вида па да се оде у погрешну идентификацију ове жене Сандаљ Хранића Косаче. То се десило Милану Кашанину, након чега је настала ланчана реакција у цитирању без провјеравања извора. Само што не закључимо да је за све крив Сандаљ Хранић зато што се женио три пута и што му се свака жена зове Јелена. И скоро да би се закључило да је проблем Јелене у писмима Дубровчана Сандаљу Хранићу и *племенитој госпођи Јелени*, упућеним 20. марта 1398. године, рјешив једино провјеравањем на лицу мјеста — у Хисторијском архиву Дубровника, читањем писма у цјелини и, за сваки случај, провјеравањем датума њиховог упућивања. Кад нешто тврди Божидар Шекуларац просто не вјерујете ни зборнику Меда Пуцића „Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием“ (видјети Пуцић 1858: 12 и 13). Ни Ивану Божићу (видјети Божић 1970^а: 67) зато што понекад задријема. А ни зборнику Љубомира Стојановића „Старе српске

повеље и писма“. И поред тога што је међу писмима о којима говоримо, унијетим у прву књигу овога зборника, и дио преписке Косача и Дубровчана насловљен „Војвода Сандаљ и браћа му Вукац и Вук и жена му Јелена“ (Стојановић 1929: 253). Писма која овај Стојановићев поднаслов покрива су из времена од 1397. до 1430. године, а Сандаљ је у том периоду имао три законите жене и, као што смо казали, свака од њих се зове Јелена. У истој књизи је и поднаслов „Оставе војводе Сандаља и жене му Јелене“ (видјети Стојановић 1929: 357 и даље) и односи се на дубровачку писану грађу од 1413. до 1433. године (видјети Стојановић 1929: 357). Из оваквих подналова не може се закључити да се мисли више него на једну жену Сандаља Хранића Косаче, али 1411. година и даље орјентациона.

За сваки случај сте опрезни и према Владимиру Ћоровићу који још 1940. године у својој књизи *Хисторија Босне* тако саопштава: „Сандаљ је много полагао на Будву, коју Балшићима није било тешко нападати, па је с тога упутио тамо своју младу невесту, да сама, без њега, одржава престиж његове куће и одолева нападима“ (Ћоровић 1940: 364). Прије тога исти аутор каже: „Сандаљ Хранић, који се оженио у јуну 1396. Јеленом-Катарином, кћерју Вука Вукчића“ (Ћоровић 1940: 352), али му се не може до краја вјеровати ако се зна да је у истој књизи проглашава бана Вука, њеног оца насљедником војводе Пријезде (видјети Ћоровић 1940: 207⁵).²²⁸ Међутим, може дјеловати информативно то што Ћоровић помиње младу невјесту Сандаља Хранића Косаче, а Јелена Балшић је тада већ више од деценије била невјеста Ђурађа Страцимировића Балшића.

У читалачкој комуникацији са Јосипом Јелчићем ионако сте са разлогом опрезни: с времена на вријеме непоуздано приповиједа, а преводилац Ротковић му повремено не дозвољава да дође до ријечи (видјети Јелчић 2010: 242).²²⁹ Само што се не упитате да у Будви нијесу истовремено боравиле Јелана Балшић и Катарина Јелена Косача, како би се Јелена Балшић могла срести са Сандаљем Хранићем Косачом који је окупирао овај град. А и под претпоставком да јесу, поставило би се питање зашто би у

²²⁸ „Повијест Босне зна за само једног бана Вука“ (Анчић 1987: 38), наглашава Младен Анчић говорећи о босанском бану Вуку Вукчићу Хрватинићу, брату војводе Хрвоја Вукчића Хратинића.

²²⁹ Осим Ротковићевог, постоји само још један превод Јелчићеве књиге *Зета и династија Балшића*, а налази се у Градској библиотеци у Херцег Новом и није нам тренутно доступан.

истом граду једна била (не)сигурнија од оне друге. Просто не знате на чему сте ако је у овом случају несигуран и Иларион Руварац, родоначелник српске критичке историографије који каже да је Јелена, кћерка кнеза Лазара Сандаљева друга или трећа жена (видјети Руварац 1934^Г: 450).

Павле Аполонович Ровински може само успорити кретње до одговарајућег одговора на постављено питање зато што је, у метежу полуинформација, његов наратив о кћеркама кнеза Лазара антиинформативан. Овом аутору је јасно да је Сандаљ Хранић други муж Јелене, кћерке кнеза Лазара али она се у његовом дјелу не она не помиње као Балшић, зато што мисли да је њен први муж мађарски палатин Никола де Гара. Говорећи о Дубровчанима, Ровински каже: „Директно су се обраћали и Сандаљевој жени Јелени, кћерки кнеза Лазара, удовици мађарског палатина Niclo de Gara, у одсуству њеног мужа“ (Ровински 1993: 341).²³⁰

Овдје је потребно казати да се је Ровински у свом говорењу о удајама кћерки кнеза Лазара од стварности даљи од Мавра Орбна у *Краљевству Словена* Мавра Орбина (видјети Орбин 1968: 72). Иако није свјестан да жена Ђурађа Страцимировића Балшића

²³⁰ О овоме има говора и у црногорској периодици, у вези са чиме Васиљ Јововић каже:

Марко Драговић наводи Ровинског који сматра да мајка Балше III Деспа, продаје град Авлону (Валону), што свједочи да је то била нека њена својина, у коју се не мијеша њен син „господар зетски“. Такође Ровински погрешно тумачи, истиче преводацац М. Драговић, да се у Дубровачким писмима Балши готово увијек пише и име његове жене Јелене, и то пред његовим именом, наводећи: „У свему многопоштованој госпођи Јели и господину Балши од владајућега града Дубровника многопоштовани поздраве“, или: „Славној и велеможној госпођи Јели и господину Балши“ (Јововић 2015: 131).

Мирко Драговић то са правом исправља: „У питању није његова жена већ његова мајка Јелена Балшић“ (према Јововић 2015: 131). Успут казано, други аутори не помињу никаву трговину Авлоном од стране Јелене Балшић. Могло би бити да Ровински замјењује жену Ђурађа II Страцимировића Балшића са женом Балше II Балшића — којој је отац деспот Валоне и која је овај град добила као прђију, кад каже: „Осим тога мајка Балше III Деспа продаје Венецијанцима град Валону, који је, вјероватно представљао њено ленско добро, у шта не може да се мијеша њен син — владар цијеле Зете“ (Ровински 1993: 341). Ровински се не сналази добро у идентификацији средњовјековних њуди. Он тако замјењује и Милицу и Оливеру, кћерке краља Вукашина од којих је Милица удата за Страцимира Балшића а Оливера за Ђурађа I Балшића.

није прва жена бугарског цара Шишманина Орбин барем не гријешу у идентификовању Оливере Лазаревић иако је наводи под погрешним именом. Као што се ни роман *Деспа* Николе I Петровић именованем Јелене као Деспе не удаљава од свијести о Јелени Балшић, односно не замјењује је са њеном сестром Оливером. Највјероватније под утицајем Мавра Орбина, Јелчић Оливеру Лазаревић назива „султанијом Милевом“ (Јелчић 2010: 261⁵⁴³).²³¹ Јосип Јелчић у књизи *Зета и династија Балшића* кћерку кнеза Лазара као жену Ђурађа Стрцимировића Балшића наводи и као Јелену и као Деспину, али не и под двојним именом. Све у свему, ријечи Ровинског се не пружају могућност за закључак да је Јелена, кћерка кнеза Лазара повезана са Сандаљем Хранићем за живота Ђурађа Стрцимировића Балшића зато што овај аутор нема сазнања о стварној женидби Јелене Балшић. Ровински тврди да је она жена Сандаља Хранића у вријеме кад је била жена Ђурађа Стрцимировића. Тек му није познато колико пута се и кад Сандаљ Хранић женио прије женидбе Јеленом Балшић.

Предах у потрази за одговором питање којој жени Сандаља Хранића Косаче Дубровчани пишу 20.марта 1398. године обезбјеђује Бранислав Милутиновић, уз помоћ Јована Радонића: „Будву је крајем априла или почетком маја заузео Сандаљ Хранић и дао је на управу супрузи Јелени, и то право с венчања, јуна 1396. године“ (Милутиновић 1999: 203). Други исказ Бранислава Милутиновића темељи се на истраживањима Јорја Тадића и такође Јована Радонића: „Већ у марту Дубровчани су нудили лађу Јелени Сандаљевој да због несигурности у Будви пређе у Дубровник. Јелена је прихватила тек другу понуду“ (Милутиновић 1999: 204). Само што се не извините Владимиру Ћоровићу, и тиме што слиједе ријечи Драгоја Жарковића: „Управу над Будвом, Сандаљ је повјерио својој жени Јелени Катарини-Јелени, кћери Вука Вукчића Хрватинића. Власт над градом она је задржала до 1398. године“ (Živković 1989: 271).

²³¹ Видјети и Јелчић 2010: 260. Мавро Орбин, три вијека прије него је Никола I Петровић написао роман *Деспа* коме је Јелена Балшић именована једино као Деспа, каже да је Ђурађ Стрцимировић Балшић узео за жену „кћер рашког кнеза Лазара по имену Деспина“ (Орбин 1968: 72). Јосип Јелчић у књизи *Зета и династија Балшића* кћерку кнеза Лазара као жену Ђурађа Стрцимировића Балшића наводи и као Јелену и као Деспину, али не и под двојним именом.

Сад већ нема потребе за резервом према Јосипу Јелчићу: „Коначно, у складу са декретом Сената од 26. априла 1398. наоружани бригантин превезао је из Будве у Дубровник несрећну Елену, о којој у томе граду нема више никаква трага, као да је мртва“ (Јелчић 2010: 242). Овдје је, међутим, потребно исправити ово *као да је мртва*. Наиме, Дубровчани се обраћају Сандаљевој жени Јелени и 6. августа 1399. године, молбом да на Љутој обустави незаконито наплаћивање царине људима који одлазе у Дубровник и Котор, на шта им се жале Власи никшићки (видјети Стојановић 1929: 256–257). Али, ако се упореде датуми Сандаљевих женидби, Сандаљева жена Јелена којо се Дубровчани овом приликом обраћају није ни Јелена Катарина Хрватинић ни Јелена Балшић. Ово очигледно значи и да је она имала овлашћења у управљању и након 1398. године. Познато је да је она управљала и жупом Драчевица, чији је центар град Нови.

Пошавши од тврдње коју износи Ludwig von Thalloczy да је до склапања брака Катарине-Јелене Вуковић Хрватинић и Сандаља Хранића Косаче дошло најкасније у првој половини 1405. године, Младен Анчић изнова поставља питање ко је Јелена, жена Сандаља Хранића са којом се вјенчава у јуну 1396. године а након чега је оставља у Будви, док је он закупањен плановима у Зети. Анчић такође даје одговор да она није Сандаљева друга него прва жена. Упркос ауторитету Јована Радонића и Ивана Бажића, остаје да се провјери да ли се Сандаљ Хранић Косача 1396. године оженио први или други пут. Катарина Вуковић Хрватинић двојно име Катарина Јелена добила је након своје удаје.²³² И Катаринина сестра која је удата за Сандаљевог брата Вука, за коју се сматра да је није родила Катаринина мајка баница Анка, зове се Јелена. Анчић као аргумент да је Јелена којој Дубровчани шаљу писмо у Будву прва жена Сандаља Хранића са двоструким именом Катарина Јелена узима и податак из оставштине Ивана Луцића, оснивача хрватске историографије (родом из Трогира) који је преписујући записнике са сједница трогирског вијећа преписао и „одлуку од 28. 4. 1405, којом се

²³² Катарина Вуковић Хрватинић је кћерка Вука Вукчића Хрватинића. Константин Јиричек каже да су градови Сплит, Трогир и Шибеник 1390. године добили привилегије од босанског краља Стефана Твртка, и додаје: „Његов бан у Далмацији беше Вук Вукчић, брат великога војводе Хрвоја Вукчића“ (Јиричек 1952: 323).

'поради вјенчања Сандаљева' овоме дарива 100 златних дуката“ (Анчић 1967: 46). Младен Анчић за информацију о податку о вјенчању Сандаља Хранића Косаче у оставштини Ивана Луцића захваљује Дубравку Ловреновићу, асистенту Филозофског факултета у Сарајеву, након чега даје до знања да се она налази у Архиву Јазу, „sig. XX – 12/sv. 29, fol. 14, 28. 4. 1405“ (према Анчић 1987: 46³⁷). Поред наведеног податка из Луцићеве оставштине, потпора Анчићевом закључку је и уговор о браку између Карла Курјаковића и Катарине Вуковић Хрватинић који је потписан 22. јуна 1401. године, док је била још дјевојчица, што значи да се 1396. године није могла вјенчати са Сандаљем Хранићем Косачом, односно као дјевојчица није могла преузети управу Будвом. Папа је уговор о браку Катарине Вуковић Хрватинић и Карла Курјаковића поништио због њиховог сродства у четвртом кољену. Анчић сматра да је Јелена, жена Сандаља Хранића која током двије године након вјенчања борави у Будви од Црнојевића (условно казано), као и то да је она највјероватније кћерка или удовица Радича Црнојевића, након чије смрти је Сандаљ Хранић запосјео Будву. „Интереси Босанаца, па тако и војводе Сандаља, и Радича Црнојевића одавно су се поклапали, налазећи заједнички именоватељ у непријатељству спрема Балшића. /О приликама у Зети тог доба и о односима са Босном види *Историја Црне Горе* II/2, 34–43 и 49–70/, па је тако могуће да је раније био договорен брак босанског војводе и кћерке господара Будве, те да је до реализирања дошло тек након Радичеве смрти. Било како било, у једном дубровачком писму, упућеном Јелени новембра 1397, налази се изравна потврда тврдње да је Сандаљева прва жена потјецала са територије некадашњег српског царства“ (Анчић 1987: 44–45). То писмо је упућено 11. новембра 1397. године (видјети Стојановић 1929: 254).

Папску диспензацију за брак Катарине Хрватинић и Карла Курјаковића Ludwig von Thalloczy је објавио 1914. године (према Анчић 1987: 42). Младен Анчић негодује што је, и поред свијести о томе, мишљење Јована Радонића да је Катарина — Јелена друга жена Сандаља Хранића прихватила већина историчара који говоре о његовим женидбама: Јелчић, Јорга, Шишић, Ћоровић, Ћирковић, Божић (видјети Анчић 1987: 42, 42²¹). Истина, Божић говори о три жене Сандаља Хранића и о Јелени Црнојевић као првој жени Сандаља Хранића, само не и о томе да је то она Јелена која се у вријеме

властите несигурности у Будви дописује са Дубровчанима (видјети Божић 1970^a: 66).²³³ Према Анчићу, Перојевић сматра да је Катарина (Јелена) Сандаљева прва жена и да се за њега удала око 1400. године (видјети Анчић 1987: 42²¹). Анчић додаје и ово:

Ј. Тадић, *Промет путника у старом Дубровнику*, Дубровник 1939, 112–123, не цитирајући Thalloszy-а, исправно држи да се Сандаљ женио три пута, те да се Катарином оженио тек 1405. И. Стјепчевић – Р. Ковијанић, *Хранићи-Косаче у которским споменицима*, Историјски часпис, V/1954–55, цитирају и Радонића и Тадића, не одлучујући се ни за једно мишљење. Интересантно је да у Радонићеву пријеводу Јиричекове *Историје Срба*, Београд 1981³, 339, биљ. 3, стоји упута на Thalloszy-еве резултате, но на њу се, како смо видјели, нитко није обзирао. Исправно поступа, цитирајући Thalloszy-а, Р. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981, 47, тврдњу да је „најкасније у првој половини 1405. године дошло до склапања брака између Сандаља и Катарине, кћерке Вука Вукчића“ (Анчић 1987: 42²¹).

Из свега наведеног је видно да се Новак Мандић Студо узалудно труди у покушају да убједи да се Сандаљ Хранић Косача женио два, а не три пута: „Сандаљ се женио два пута. Код историчара је постојала забуна око тога, јер се мислило да се он женио три пута. Тако стоји и у генеалогiji Косача“ (Мандић Студо 1995: 374). Исто тврди и Мак Диздар док говори да су жене босанских владара, без обзира на мјесто поријекла и вјерску припадност, биле „слободне у свом вјерском исповиједању и посједовале су разне предмете религиозне намјене. Такве предмете оне су наручивале и поклањале. То је чинила и Јелена, друга жена Сандаља Хранића а кћи кнеза Лазара“ (Диздар 1971:

²³³ Анчић напомиње: „Јелени се само увјетно може дати презиме Црнојевић, будући да је немогуће утврдити природу њена сродства са Радичем Црнојевићем“ (Анчић 1987: 46^{35a}). О њој „извори иначе не говоре ништа још од 1398.“ (Анчић 1987: 46), а „последњи податак да је Јелена још боравила у Будви је од 11. 5. 1398, када су Дубровчани тамо слали посланика“ (Анчић 1981: 45³⁴). На страну тврдња електронске, крајње непоуздане, енциклопедије Wikipedia: „Интересантно је поменути да је прва жена Сандаља Хранића, Јелена (? – 1402) удовица Радича Црнојевића, одбјеглог од владара Зете“ (Anonim 2018).

387). Диздар је претходно казао: „Катарина, прва жене Сандаља Хранића, а кћерка Вукца Вукчића Хрватинића“ (Диздар 1971: 387). Свему овоме се придружује Бранко А. Копривица: „Сандаљ Хранић-Косача (1370-1435) оженио се други пут Јеленом-Јелом, кћерком кнеза Лазара Хребелјановића“ (Копривица 2000: 589). Ђуро Тошић је опрезнији, па каже да је Јелена, кћер српског кнеза Лазара друга или трећа жена Сандаља Хранића (видјети Тошић 1997: 75, 76¹⁷).

Нема ни теоријске могућности да се закључи да су Дубровчани у Будву слали писма Јелени Балшић, како је то схватио Милан Кашанин а прихватио Божидар Шекуларац. Било како било, они се показују као непоуздани приповједачи у тумачењу преписке Дубровчана са Сандаљевом женом Јеленом која двије године управља Будвом и жупом Драчевицом. Напокон је јасно: нити се током те двије године Јелена Балшић састајала са Сандаљем Хранићем нити је *Ђурађ био заузет ратовима на другој страни* него управо припремом напада на Будву. Сви су изгледи да је проблем у томе што се тадашња Сандаљева жена Јелена плашила напада Ђурађа Страцимировића Балшића на Будву. Иако није сасвим познат узрок њене несигурности у том граду, Иван Божић то доводи у везу са очекивањем да Ђурађ Страцимировић, охрабрен савезом са Ђурашевићима, крене у поновно заузимање Будве и Светомитољске метохије (видјети Божић 1970^a: 67). Дакле, све је супротно од тврдње Божидара Шекуларца да је жена Ђурађа Страцимировића Балшића злоупотребљавала његово одсуство.²³⁴ Резултат ове омашке је и то што Милан Кашанин међу мјестима у којима је живјела Јелена Балшић наводи и Будву: „Умела је, кад је управљала земљом, да се снађе и у нашем и у туђем свету, знајући не само где да живи — у двору у Скадру, у Бару, у Будви, у Брчелима, у Горичанима, у Годињу [...]“ (Кашанин 1975: 18). Божидар Шекуларац, позвавши се на

²³⁴ Претходно је Будву Ђурађу Страцимировићу Балшићу отео Радич Црнојевић. Зато је 1396. године дошло до њиховог обрачуна, у коме је Ђурађ Страцимировић убио Радича Црнојевића и себи вратио Будву. Убрзо је овај град преотео Сандаљ Хранић Косача. Пошавши од истраживања Јована Радонића, Константин Јиричек каже: „Не знамо на који је начин после смрти Радичеве Будва dospela у руке Босанца Сандаља, који је држао две године дана (1396—1398)“ (Јиричек 1952: 333). Као што је познато, Сандаљ Хранић се 1398. године из Зете повлачи у Босну да би се супротставио Исак-бегу, сину скопског санџакбега Пашајита који се припремао за напад на Босну. То Ђурађу Страцимировићу и Ђурашевићима отвара пут за Будву. „Будва и Светомихољска метохија нашле су се поново под управом Црнојевића-Ђурашевића“ (Божић 1970^a: 67).

Милана Кашанина, каже: „Њен [Јелене Балшић] двор је био на више мјеста: у Скадру, Бару, Будви, у Брчелима, Горичанима и у Годињу (у Црмници)“ (Šekularac 2010^a: 104). Будва, па Будва! Наравоученије: *Не иди утабаном стазом, да се не би оклизнуо.*²³⁵

Младен Анчић са правом негодује зато што историчари по инерцији у вези са женидбама Сандаља Хранића Косаче не примјећују напомену Ludwig von Thalloczy о папској диспензацији за брак Катарине Хрватинић и Карла Курјаковића (према Анчић 1987: 42) (што свједочи да је Јелена Катарина Хрватинић 1405. године неударата), а прихватају тумачење Радонића. Он у 23. фусноти свога рада (Анчић 1963) међу онима који су прихватили Радонићево мишљење на првом мјесту наводи Јосипа Јелчића (G. Gelcich) и његову књигу „Зета и династија Балшића“, и то у издању у коме је објављена на италијанском језику (Spalato 1899, 193). А Јелчић, позвавши се на Радонића, каже: „Након што је окупирао Будву, Сандаљ Хранић је одмах мислио на радости породичног живота, па је у јуну 1396. извео пред олтар Елену Вука Вукчића“ (Jelčić 2010: 234), и након позивања на дубровачки документ /Reformationes, fol. 89/ додаје: „Јер су 3. јуна Дубровчани одредили да наоружана галера доведе младу“ (Jelčić 2010: 234), напомиње главно за причу коју управо завршавамо: „Елена није била прва жена Сандаља Хранића“ (Jelčić 2010: 234). Ово значи да је Јелчић дао информацију која јасно казује да је жена Сандаља Хранића којој Дубровчани 20. марта 1398. године шаљу писмо у Будву и након тога је одвозе у Дубровник није Јелена Балшић, али његова грешка је у томе што је пожурио са закључком да је то Јелена Катарина Вукчић Хрватинић. Према томе, да Јелена Балшић није била у Будви 1398. године Јосипу Јелчићу је познато још 1899. године, а неким истраживачима је то и данас непознато.

Примјећујемо и да се у дијелу историографске литературе замјењују тезе у вези са осујећеним покушајем Јелене Балшић да у Дубровнику преговара са Сандаљем

²³⁵ Да је Јелена Балшић живјела у Скадру каже и Светозар Томић, не помињући друга мјеста њеног боравка у Зети (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 95). Новак Мандић Студо чак тврди да је она отишла „у Скадар, након Сандаљеве смрти“ (Мандић Студо 1995: 382). Присјетићемо се да је Ђурађ Страцимировић Балшић свој двор из безбједносних разлога премјестио у Улцињ, град који су његови стричеви заузели у борби са Карлом Топијом. И данас у овом граду постоји Кула Балшића – у самој близини средњовјековне цркве Свете Марије. Као што је познато, зетски престо су Јелена Балшић и Балша III у вријеме своје владавине Зетом премјестили у Бар.

Хранићем Косачом након његовог напада на Зету у љето 1396. године. Пурковић позвавши се на Николу Јоргу, каже да се у вријеме рата Ђурађа II Балшића и Сандаља Хранића Косаче указала потреба да се Јелена Балшић ради дипломатских послова свога мужа састане у Дубровнику са Сандаљем Хранићем, али су Дубровчани тада избјегли њен долазак (видјети Пурковић 1996: 73–74). И Владимир Ћоровић каже: „Кћи кнеза Лазара Јела, жена Ђурђа Страцимировића, спремала се крајем новембра те године да дође у Дубровник и да преговара са Сандаљем“ (Ћоровић 1940: 363) и додаје да су то Дубровчани одбили (видјети Ћоровић 1940: 364). Позвавши се на Јоргу, Миодраг Ал. Пурковић каже: „Влада у Дубровнику није хтела да изиђе Јеленином захтеву у сусрет и одлучено је (27. новембра) да јој се поводом тога пошаље извињење“ (Пурковић 1996: 74). Дубровчанима у том тренутку није одговарало посредовање у мирењу зетског кнеза и босанског војводе, па је босанска краљица „без успјеха слала свог посланика у Зету“ (Божић 1970^а: 66). Тек су 1398. године дали „мандат свом човеку Марину Гундулићу, да посредује у миру између њих“ (Ћоровић 1940: 356). Дакле, Дубровчани се одбили захтјев Ђурађа Стрцимировића Балшића да Јелена Балшић у његово име преговара са Сандаљем Хранићем у Дубровнику.

Не указујући на извор, Новак Мандић Студо тврди: „Друга је његова жена Јелена Балшићка с којом је имао прилику да се сретне у Дубровнику, гдје се разговарали о ситуацији након никопољске битке 1386. године“ (Мандић Студо 1995: 374). Овим су изнесене двије тврдње, и то обје погрешне: нитије Јелена Балшић друга жена Сандаља Хранића Косаче, нити се са њим срела у Дубровнику. Сасвим површно дјелују ријечи Драгане Матић о наводном сусрету Јелене Балшић и Сандаља Хранића у Дубровнику: „Не зна се чиме га је опчинила. Пре тога су имали један дипломатски сусрет у Дубровнику, где је требало да разреше неке старе спорове око Копра. Још док је њен први муж био жив, он је стално претендовао на њихово зетско имање. Три дана су били заједно и нико не зна о чему су причали. Углавном, после тога, он је престао да напада Зету“ (Матовић 2006^а). У тврдњи да се је Јелена Балшић у Дубровнику преговарала са Сандаљем Хранићем најупорнији је Јосип Јелчић, иако то нема упоришта у стварности: „Треба напоменути да су се Сандаљ и Јелена виђали у

Дубровнику, али онда кад је Сандаљ тек био ожењен а Ђурђе II жив“ (Jelčić 2010: 337). На истој страници је и напомена којом је овај аутор сам себи контрадикторан: „Али да је међу њима било некаквих других контаката, о томе би нешто било забиљежено у дубровачкој грађи, јер би им биле потребне лађе за пријевоз“ (Jelčić 2010: 337).

Испразно дјелују тврдње да се Јелена Балшић након Никополске битке 1386. године у Дубровнику водила дипломатске преговоре са Сандаљем Хранићем, након којих је он престао да напада Зету показује и то што је он Зету напао 1396. године, након што је Ђурађ Страцимировић Балшић убио Радича Црнојевића. Тада је заузео и Превлаку, чиме почиње страдање Светоархангелског манастира. Јелчић заузимање Будве и Луштице од стране Сандаља Хранића овако коментарише: „Није могуће установити је ли територије, на којима су се смјењивали Балшићи и Црнојевићи, Сандаљ добио у договору са Радичем Црнојевићем или с Ђурђем II Страцимировим. Из договора с Јеленом, женом Ђурђа II, у Дубровнику може се помислити да се Сандаљ договарао с Ђурђем а не с Радичем. Но и поред заузећа Будве, између Сандаља Хранића и Ђурђа II Страцимирова, последице Радичева пораза, било је неколико година зловоље, на основу чега је логично закључити да у окупацији Будве није међу њима било договора“ (Jelčić 2010: 231).

Јосип Јелчић прије наведених ријечи и сам каже да „нажалост, сачувани документи не доносе појединости о тим догађајима“ (Jelčić 2010: 231), али он и даље учитава: „Мало прије тога дубровачкога посланства у Ратачки манастир, Сандаљ је у Дубровнику (27. новембра 1397) имао разговор с Ђурђевој женом Јеленом, али разлог томе састанку остаће можда заувјек непознат (Jelčić 2010: 242). Владимир Ћоровић се позива на Николу Јоргу и документ Дубровачког државног архива /Ref. XXX, f. 134/ кад каже: „Кћи кнеза Лазара Јела, жена Ђурђа Страцимировића, спремала се крајем новембра те године да дође у Дубровник и да преговара са Сандаљем, њеним будућим мужем“ (Ћоровић 1940: 363). Ову Ћоровићеву реченицу наводи и Миодраг Ал. Пурковић — само што у напомени уз њу грешком наводи страницу 364 издања књиге на коју се позивамо — и одмах након ње се позива на Николу Јоргу /Jorga, **Notes et extraits** 62, 64/, казавши: „Влада у Дубровнику није хтела да изиђе Јеленином захтеву у сусрет и одлучено је (27. новембра) да јој се поводом тога пошаље извињење“ (Пурковић 1996:

74). Значи да је ову дилему Јорга разријешо још 1889. године. А преводилачки коментар Радослава Ротковића уз наведену Јелчићеву конструкцију гласи: „Неколико година касније Јелена ће се удати за за тога истога Сандаља Хранића. Дакле, Јеленин утицај на Сандаља могао је да буде један, а не једини разлог Сандаљева напуштања Будве“ (Rotković, уз Jelčić 2010: 243). Ово Ротковићево испредање је без покрића у историји, као и добар дио укупног Јелчићевог наратива о Јелени Балшић.

У крајњем, не може се искључити претпоставка да је у оквиру дипломатских активности Балшића Јелена Балшић заиста могла учествовати у преговорима са Сандаљем Хранићем око ослобађања Будве, али се не може ни потврдити. Писаних трагова о томе нема. Не искључује се ни могућност да се Јелена Балшић након смрти Ђурађа Страцимировића могла зближити преко свога брата Стефана Лазаревића, али за то нема сигурних доказа. Ова претпоставка је изводива једино преко чињенице да се Јелена Балшић за Сандаља Хранића удала у вријеме кад је Стефан Лазаревић имао добру комуникацију са војводом Сандаљем. Чак му је као угарски вазал помогао да се након деценијског сукоба измири са угарским краљем Сигисмундом. Удаја Јелене Балшић за Сандаља Хранича Косачу утицала је позитивно на однос босанског војводе према њеном сину и брату као владарима, али се не искључује могућност да је могла утицати и на појаву неугласица између њега и Хрвоја Вукчића Хрватинића, чија је братанична Катарина Јелена претходна жена Сандаља Хранића Косаче.

2.4. На прагу растакања средњовјековне Зете

Напад Балше III Ђурађевића Балшића на Котор, јануара 1421. године, може се узети ао почетак краја владавине Балшића. У заузимање овог града Балша Ђурађевић је кренуо самоиницијативно. Сндаљ Хранић као његов савезник, након што је постао његов очух, тада је био заузет борбом са Турцима у Босни.²³⁶ Нападу на Котор

²³⁶ Радослав Ротковић, у напомени у властитом преводу књиге Јосипа Јелчића *Зета и династија Балшића* (Jelčić 2010), сматра да „Сандаљ ипак није био Балшин очух! Балши III није живио у Сандаљевој кући“ (Rotković уз Jelčić 2010: 342⁷¹²). Само што још не каже да они који не живе у кућама својих очева нијесу њихови синови. *Non coment.*

противили су се и Дубровчани, који су казали да могу преузети једино улогу посредника између њега и Венеције — зато што је Котор добровољно прихватио млетачку власт. Јосип Јелчић каже: „Око хиљаду његових [Балше III] војника нашло је смрт под зидинама града [Котора], тако да више није било мјеста у граду да се унутра уводе ратни заробљеници, док су други, преплашени тим поразом, одлучили да дезертирају и склоне се у рашке планине“ (Јелчић 2010: 396), као и: „Сви његови војници заробљени од Которана тражили су млетачко држављанство“ (Јелчић 2010: 398). Има претпоставки да је у овом нападу рањен и сам Балша III. Тек његово здравље се погоршало након напада на Котор. Балша III је 1421. године потписао једномјесечно примирје, а његов истек није дочекао. Умро је 28. априла 1421. године у Београду, на двору деспота Стефана Лазаревића. Пред своју смрт власт је пренио на деспота Стефана.²³⁷ О смрти и схарани Балше Ђурађевића Балшића говори Константин Филозоф у четрдесет петој глави „Живота деспота Стефана“ (видјети Филозоф 2004: 315), као и о преласку власти са Балше Ђурађевића Балшића на његовог ујака деспота Стефана (видјети Филозоф 2004: 280–281). О доласку посланика деспота Стефана Лазаревића у Зету посебно говори Станоје Станојевић у студији *Борби о наследство Баошино (1421–1426)* (Станојевић 1902).

За власт у Зети био је више него заинтересован Стефан Балшић Марамонте. Према Ђорђију Лазаревићу, након смрти Балше III Стефан Балшић Марамонте је два пута у Зету долазио дубровачким бродом — 1427. и 1429. године (видјети Лазаревић 1935: 27). Ђорђе Сп. Радојичић даје до знања да се првобитно мислило да је Стефан Балшић Марамонте син Балша III (видјети Радојичић 1974: 169). Васиљ Јововић, у оквиру истраживања о присуству средњовјековних тема у црногорској периодици од 1835. до 1941. године, запажа да поистовјеђивање Стефана Балшића Марамонте и Стефаницу Црнојевића, уз издвјено мишљење Риста Драгићевића (видјети Јововић

²³⁷ О смрти и схарани Балше Ђурађевића Балшића говори Константин Филозоф у четрдесет петој глави *Живота деспота Стефана* (видјети Филозоф 2004: 315), као и о преласку власти са Балше Ђурађевића Балшића на његовог ујака деспота Стефана (видјети Филозоф 2004: 280–281). О доласку посланика деспота Стефана Лазаревића у Зету посебно говори Станоје Станојевић у студији *Борба о наследство Баошино (1421–1426)* (Станојевић 1902).

2015: 143). Тврдњу да су Стефан Балшић Марамонте и Стефаница Црнојевић исти човек одбацио је Милан Шуфлај (видјети Šufflay 1991: 104).

Балша III није желио да власт преда Стефану Балшићу Марамонте као свом рођаку са којим је 1419. и 1420. године дијелио власт у Зети, кад је Марамонте био укључен у активности Зете у припреми борбе са Хотима, што није одговарало Млецима. Према Шуфлају, Стефан Балшић Марамонте „најприје је сматран његовим вазалом и баштиником“ (Šufflay 1991: 104), да би се у тајним списима Млетачког сената нашао предлог да Балша III буде убијен и да се за тај подухват обећа Стефану Марамонте „4000 хиљаде дуката и баштина умореног“ (Šufflay 1991: 104). Млечани су само поновили игру коју су у претходној генерацији играли са Ђурађем Страцимировићем Балшићем и Ђурађем, ванбрачним сином његовог стрица Ђурађа I Балшића.²³⁸

Деспот Стефан Лазаревић није живио дуго након смрти Балше III. Умро је 1427. године, а наслиједио га је његов сестрић Ђурађ Бранковић који је у Зету стигао „заједно са женом и децом, да управља, као наследник српског царства“ (видјети Спремић 1999: 371). Вијест о смрти Балше III инспирисала је Млечане да крену у освајање Зете. Након привременог успјеха у томе, планове им је осујетио деспот Стефан Лазаревић.²³⁹ Коментаришући наводе у Орбиновом *Краљевству Словена* Сима Ћирковић каже: „Ђурађ Бранковић је заиста био на ратишту у Зети 1423. Те године је закључен мир између деспота и Венеције. // Из других извора није познато да се деспот Стефан одрекао Зете у корист Ђурђа Бранковића, али се види да је Ђурађ заиста живео последњих година Стефанове владе у Зети. Ту га је затекла и вест о смрти Стефана Лазаревића“ (Ћирковић 1968: 323).²⁴⁰

Док је Ђурађ Бранковић био заузет борбама са Угарима, братанић Сандаља Косаче херцег Стјепан Косача и Венеција су се борили за освајање Зете. Овај сукоб

²³⁸ Крај династије Балшић евоциран је у стиховима пјесме „Лажни цар Шћепан мали“ Јеврема Брковића: „А можда Балшић прави, можда онај чији / Двори опустјеше ко двори сиромаша“ (Брковић 1969: 125).

²³⁹ Позвавши се на Николу Јоргу, Јованка Калић говори и о сукобу деспота Стефана Лазаревића са Којом Закаријом, господарем Дања који је од караванске трговине убирао приходе на путу из Приморја у Србију. Овај сукоб се догодио 1427. године. Нијесу га забиљежили савремени извори, па му је исход непознат (видјети Калић 1994: 217).

²⁴⁰ Упоредити Ћирковић 1968: 323 и Орбин 1968: 74.

разријешен је тако што је Ђурађ Бранковић поручио да Венеција привремено преузме Зету. Међутим, то није било привремено. „Знајући да су Ђурађеове главне бригае на другој страни, Млечани су то вешто користили“ (Спремић 1999: 371). Деспот Ђурађ је једино успио да издејствује да православни митрополит Зете заштити своја права на простору који су заузели Млеци. Деспот Ђурађ је био у искушењу и зато што се суочио са патријархалним духом „горњозетских катуна, затворених у свој свијет, у коме су самоодбрана сопственим оружјем и плаћено четовање, повезано с пљачком израстали до идеала људске вриједности“ (Божић 1970^б: 194).²⁴¹ „Ипак, Ђурађ се ниједним документом није одрекао своје Зете. У њој су се гасила његова права, онако како се гасила и сама Србија“ (Спремић 1999: 378). Отпор према Турцима деспот Ђурађ Бранковић наставио је као заговорник свехришћанског рата са њима. „Као што знамо, Ђурађ се свесно религиозно-политички определио, те свесно није послао српске представнике [на Фирентински сабор], јер би потписивање уније било равно губитку идентитета“ (Лазичић 1999: 134).

Трагична чињеница српске посткосовске историје је и то што је један одред војника деспота Ђурађа Бранковића у оквиру султанове војске учествовао у опсади Цариграда (видјети Ласкарис 1997: 100). (Са друге стране, један од претендента на турски престо у истој опсади се борио против Турака.) Након саопштавања податка да су Антун Вранчић и Мехмед-паша Соколовић преговарали испред Аустроугарске и Турске, Радован Самарцић закључује: „Ко би се хтео упустити у шира и слободнија разматрања о томе каквој се судбини кретао један народ раздјељен границама туђих држава, садржина и значење сусрета ова два велика човека могла би бити пример тога трагичног хода“ (Самарцић 1995: 348–349). „Како дознајемо из књиге Сретена Петковића 'Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије', овај радознали пољски путник [путописац Стриковски, 1547. године] примећује како по цариградским 'каравансарајима и крчмама слепи улични певачи величају турске победе на српском језику“ (Поповић 1977: 39–40). Као у стиховима Владимира Гарјанског, објављеним

²⁴¹ Катун је првобитно означавао територијалну јединицу.

1989. године: „Рашчеречен ован поздравља свога месара! / такво је време“ (Гарјански 1989: 26).²⁴²

Стјепан Вукчић Косача је септембра 1441. године „провалио у горњу Зету и најприје заузео крајеве до Мораче“ (Божић 1970^б: 197). Убрзо је доспио до Медуна, који су почетком 1445. године заузели Турци. У Зети је херцег Стјепан успоставио добре односе са Стефаницом Црнојевићем и уступио му пет зетских катуна, које је претходно заузео: Горичане, Крусе, Гољемљде, Озриниће и Бери, од којих је, према Ивану Божићу, Стефаница прва два задржао а по један је дао сваком свом брату – Ђурашину, Којчину и трећем брату чије се име не помиње у документима. „Није искључено да је Стефаница Црнојевић већ тада, да би нечим зајемчио своју поузданост, дао Вукчићу као таоца сина Ивана, који је стицајем прилика остао код босанског војводе више од десет година“ (Божић 1970^б: 196). Стјепан Косача је Стефаници Црнојевићу након заузимања Пипера уступио и катун Бушати (који се налазио у оквиру Пипера) (видјети Божић 1970^б: 363).²⁴³ „Када је овај 1444. год. пришао Републици, босански војвода му је одузео Бушате и касније их предао деспоту“ (Божић 1970^б: 363).

Милан Шуфлај каже: „Г. 1425. Стјепан Црнојевић, савременик Кастриоте Скендербега, прави је династа, једини господар читаве Горње Зете (capitaneus et vojvoda Zete Superioris)“ (Šufflay 1991: 105). Млеци су 1452. године прихватили услове Стефанице Црнојевића за придруживање Венецији – да га признају за врховног војводу Зете и да му обезбиједи плату од 600 дуката годишње. „Заузврат, његова прва обавеза је била да покори Грбаљ“ (Спремић 2004: 104). Он је исте године угушио Грбаљску буну.

²⁴² Ово би могло објаснити и неке данашње појаве „у врзином колу свјетске политике“ (Šufflay 1991: 99), како би казао Милан Шуфлај.

²⁴³ Исте податке саопштава и Константин Јиричек (видјети Јиричек 1952: 400), само што додаје: „Гојчин и Ђурашин, а тако исто доцније и Стефан, тражили су узалуд од Млечића да им уступе два села на Бојани, Облик (стр. 118), код Скадра и Самариси (сада Самриши) у Забојани. Они су говорили да је њихова породица ова места некада добила на поклон од старе зетске господе (signori de Zenta). Најзад, у своје поседе убрајали су они манастире на острвима Скадарског Језера, 'у којима се сви наши сахрањују'“ (Јиричек 1952: 400). Примјећујемо да са дијелом ове Јиричехове тврдње о посједима Црнојевића нијесу у сагласју сљедеће Божићеве ријечи: „Ван тог подручја [Црна Гора у најужем смислу ријечи] имали су једно село у Забојани (Облик) и два у Скадарском крају (Самариши и Гриша), као и неколико села у Горњој Зети, на босанској граници“ (Божић 1970^б: 59).

Позвавши се на Милоша Динића, Момчило Спремић каже: „У Котору је обешено тридесет Грбљана, а преко две стотине осуђено је на трајно прогонство из Грбља и са которске територије“ (Спремић 2004: 104).²⁴⁴

Катуни Горње Зете су уговор о прихватању млетачке власти потписали на Врањини, 6. септембра 1455. године. Позвавши се на Љубићеве *Листине*, Момчило Спремић каже да у овом уговору стоји „да ниједан латински 'свештеник или епископ или архиепископ' не може имати надлежност над православним црквама, укључујући и 'латинског митрополита у Крајини“ (Спремић 2004: 106). Међутим, тај уговор није испоштован. „У Пречистој Крајинској сједио је већ од 1452. год. унијатски прелат грчког поријекла Сава, ранији епископ Термопила, и, држећи се источног обреда, психолошки припремао вјернике за прихватање католичанства“ (Божич 1970^б: 328). „Млечи су му уступили манастирске посједе“ (Божич 1970^б: 328). Стефаница Црнојевић је и прије поменутог уговора захтијевао да се „православни вјерници не приморавају на дажбине у његову корист, јер имају српске епископе и свештенике које су увијек имали“ (Божич 1970^б: 328). На овај захтјев Сенат је одговорио да ће скадарски кнез бринути да се не кажњавају они који одбију послушност латинском епископу „док се не добије одговор папске курије“ (Божич 1970^б: 328). То се показало као прорачуната игра Млетака док Стефаница Црнојевић потпише уговор у прихватању њихове власти. Зетски митрополити су се повлачили, „најприје у манастир Св. Николе на Врањини,

²⁴⁴ Према предању, посљедњи кнез Паштровића је Стефан Штиљановић, потоњи Свети Стефан Штиљановић који је крајем петнаестог вијека живио у Срему. Мање је познато да су се Штиљановићи у Паштровиће преселили из црмничког мјеста Бољевићи, из кога је и митрополит црногорски Рувим (Бољевић) који је сахрањен у манастиру Горњи Брчели. Из Бољевића је и познати јунак Машан Бољевић, потоњи монах Максим који се подвизавао у поменутом манастиру. Зне се да су Штиљановићи имали своје посједе у засеоку Забес у Бољевићима. Иван Божић претпоставља да је отац Стефана Штиљановића владао Паштровићима у име Ивана Црнојевића, „јер ни за вријеме Ивановог сина Ђурђа питање разграничења с Млечанима није било ријешено“ (Божич 1970^б: 272). Он такође извјештава да је Александар Соловјев показао „да је попис мираза који се приписивао тобожњој Стефановој жени Анђуши обичан фалсификат, састављен на основу једног стварног пописа мираза Анђе Зеновић из 1754. год. Та је чињеница била довољна да се посумња у Штиљановићево 'кнежевање' у Паштровићима. Расвјетљавање односа између Млечана и Црнојевића показује да је Стефан Штиљановић, потомак присних Иванових сарадника (Никола Штиљановић је 1474. год. Црнојевићев посланик код напуљског краља Ферантеа), могао у једном тренутку обављати кнежевску функцију у Паштровићима“ (Божич 1970^б: 292^б).

затим у цркву на Кому и, на крају, у Обод“ (Божић 1970^б: 328).²⁴⁵ Милорад Лазић истиче: „Фирентински сабор је у свести учених и политички одговорних људи морао бити важнији догађај од продора Мурата II, јер је признање евентуалног склапања уније сломило сваку резистенцију за решавање актуелних проблема времена“ (Лазић 1999: 134).

Могло би се казати да је Стефаница Црнојевић и сукоб херцега Стјепана Косаче са деспотом Ђурађем Бранковићем у Зети користио за јачање властитих позиција. Међутим, на крај није могао изаћи са Будванима због проблема око разграничења. Будвани су разградили пут уз који се кретала стара граница а којим се изнад Будве путовало из Котора за Бар „и засадили винограде на територији Црнојевића“ (Божић 1970^б: 293). Према документу из Млетачког архива који наводи Иван Божић (видјети Божић 1970^б: 293⁷), споразум о разграничењу постигнут је, уз инсистирање Млечана, тек са Иваном Црнојевићем — 1479. године — кад је враћена стара граница и поново успостављена копнена веза између Бара и Котора. „Пут је обновљен какав је био некада, у шорини од четири будванска лакта“ (Божић 1970^б: 293). Херцег Стјепан није имао благонаклон однос према Ивану Црнојевићу. Чак је 1461. године убјеђивао Млетке да му Иван Црнојевић отима људе и продаје их паши на Медуну (према Божић 1970^б: 293). А Иван Црнојевић 1463. године добија подршку од Млетака у плану да заузме *кључ обје Зете* — Медун. Не зна да ли је било борбе Ивана Црнојевића са Турцима на Медуну, а ова тврђава је и даље била у турским рукама.

Поред Млечана, за Зету су се борили сестрић Јелене Балшић Ђурађ Бранковић и зет њеног сина Балше и братанић њеног другог мужа Стјепан Вукчић Косача. Млетачка власт је на источном Јадрану 1442. године на врхунцу снаге. „Кад по трећи пут Италија, након коначног узмака напуљских, а изумрћа угарских Анжувинаца, у пуној моћи, а у млетачком руху прелази на Балкан, она то чини преко Задра, Драча и Скадра. Сукобљује се с Балшићима, па са српским деспотима, а напосред с Турцима. Наравски

²⁴⁵ Претходно се напустивши Будву, након што се она 1442. године предала Млечима, зетски митрополит премјестио своје сједиште у манастир Пречиста Крајинска. Нијесу сувишне сљедеће ријечи Ивана Божића: „Не види се ко је и како поставио Висариона, јер пећког патријарха већ одавно није било. Највјероватније је да је митрополитску част узео у сагласности с милешевским митрополитом, за кога се у првој четвртини XVI вијека каже да држи столицу св. Саве“ (Божић 1970^б: 328–329).

да Млечане подупиру папе, да и уз њих стоји католички клер Јадрана“ (Šufflay 1991: 38). Момчило Спремић каже да је Јелена Балшић у борби за Зету као противник Млечана подржавала „војводу Стефана Вукчића, кога је називала 'сином без греха', тј. посинком. [...] Није познато да ли је одржавала везе са деспотом Ђурађем, који је несигуран и беспомоћан плутао на обали током 1440. и 1441. године. Он је наивно и лаковерно препустио крајем 1441. Млечанима своје преостале поседе у Зети“ (Спремић 2004: 91). Потцијенио је процјену најближих сарадника и сродника „да се с више повјерења треба ослонити на босанског војводу него на туђинску Републику и нереалне планове“ (Божић 1970^б: 194). „Деспина [Оливера Лазаревић] му је, јануара 1441. год., слала из Дубровника свога гласника у Бар“ (Божић 1970^б: 194). У Дубровник се деспот Ђурађ склонио априла 1411. године. Турци су претходно заробили и ослијепили његове синове“ Гргура и Стефана и, како кажу дубровачке хронике, уцијенили његову главу. Константин Јиричек даје до знања да су у вријеме борбе за Зету „у Дубровнику у два маха чекали зета деспотова, грофа Урлиха Цељског“ (Јиричек 1951: 364).

На захтјев Стјепана Косаче „Дубровчани су посљедњих дана новембра [1441. године] пребацили Деспину у Бар и послје три дана вратили је истим бродом у Дубровник. Њихова опрезност не би била схватљива да је Деспина ишла у Бар само да среди послове своје сестре Јелене око зидања Богородичине цркве на Брезавици. Нису ли већ тада почели у Бару унутрашњи сукоби и смутње којима је учинио крај сам Стефан Вукчић када је у рано прољеће 1442. год. стигао под његове зидине с војском?“ (Божић 1970^б: 197). Остало је нејасно шта је од Дубровчана претходно тражио зетски митрополит и зашто их је Деспина молила да је превезу у Бар у вријеме кад нијесу одговарали на њихова писма, „већ су 14. октобра 1441. год. послали по гласницима писмо из Бара деспоту – у Угарску. /„У Дубровнику виђала се чешће стара тетка деспотова, 'царица Деспина', ћерка кнеза Лазара и некада жена султана Бајазиди I. Њу би обично дубровачке лађе довезле са ушћа Неретве, а чешће је путовала до Будве и Бара“ (према Јиричек 1952: 364)./ Стефан Вукчић је очигледно дејствовао преко својих људи“ (Божић 1970^б: 197). Константин Јиричек каже да је херцег Стјепан још од пада Смедерева имао претензије према Зети, „пошто је његова жена Јелена била ћерка

последњег Балше“ (Јиричек 1952: 364). Турци су борбу са Млечанима у Зети препустили њему као своме вазалу. Херцег Стјепан је Бар заузео 1443. године.

Без успјеха су остали покушаји са обје стране да се измире Црнојевићи и Ђурађ Бранковић у вријеме његовог боравака у Дубровнику. Пропала је и деспотова идеја да се његов син Лазар ожени удовицом угарског краља Алберта, који се упокојио 1439. године. Она је „одбила да се уда за 'схизматика' и радије се приклонила петнаестогодишњем пољском краљу Владиславу III Јагелонцу“ (Божић 1970^б: 192). Турци су захтијевали да им Дубровчани изруче деспота Ђурађа, али Дубровчани на то нијесу пристали ни уз понуду да им припадне новац који је он депоновао у Дубровнику, а имао је „170000 хиљада дуката“ (Јиричек 1952: 364). Биће то прије зато што је Дубровник био под утицајем Угара са којима је деспот Ђурађ склапао планове за борбу против Турака него што су Дубровчани вјерни деспоту Ђурађу Бранковићу.²⁴⁶

Говорећи о вишеструким обрачунама у Зети 1441. године, Константин Јиричек каже: „Јелена (· 1443), удовица Ђуре Страцимировића а доцније Сандаљева, живела је на двору Стефана Вукчића“ (Јиричек 1952: 364). Јиричек не наводи тачно вријеме њеног боравака на овом двору. На основу начина комуникације Оливере Лазаревић са Дубровчанима, могло би се претпоставити да су она и Јелена Балшић у вријеме

²⁴⁶ Деспот Ђурађ Бранковић један је од најбогатијих људи свога времена. Отуда и и усмени десетерац „сува злата смедеревски кључи“. Шта све није деспот Ђурађ Бранковић похранио у Дубровнику 25. јануара и 24. јула 1441. године. Уз султаново одобрење, деспот Ђурађ је откупио мошти Светог Луке и донио их у Смедерево – у нади да ће спријечити пад своје престонице. Његов син деспот Стефан Бранковић упокојио се у материјалној оскудици. Неколико дана пред властиту смрт Стефан Бранковић је упутио посланицу Дубровчанима, којом их моли да помогну његовој жени Ангелини и њиховој дјеци. То је, уједно, једно од најтужнијих обраћања у српској средњовјековној епистоларној књижевности. Упокојио се у дворцу Београд у Фурланији. „Прича о последњим, сремским Бранковићима јесте истовремено и прича о изгнанству као судбини“ (Томин 2011^б: 184).

Посљедњи Бранковићи су и постхумно страдали. Ангелина Бранковић је мошти свога мужа Стефана и сина Јована пренијела у Влашку, а након тога, 1486. године, у новосаграђени сремски манастир Крушедол. „Испред олтара овог манастира били су изложени ковчези сремских Бранковића – Ангелине, Стефана и њихових синова, владике Максима и деспота Јована. Тако је било све до 1716. године, када су Турци спалили њихове мошти, да би се осветили за пораз у бици код Петроварадина. Сачувана је само Ангелинина лева рука и поједини делови посмртних остатака осталих чланова породице“ (Томин 2011^б: 181). Милан Кашанин са правом каже: „О кући Бранковића може се написати исто толико историјских монографија и студија колико трагедија“ (Кашанин 1975: 83). „Прича о последњим, сремским Бранковићима јесте истовремено и прича о изгнанству као судбини“ (Томин 2011^б: 184).

обрачуна у Зети заједно боравиле на двору Косача. „У Дубровнику виђала се чешће стара тетка деспотова [деспота Ђурађа Бранковића], 'царица деспина', ћерка кнеза Лазара и некада жена султана Бајазиди I Јулидрима. Њу би обично дубровачке лађе довезле са ушћа Неретве, а чешће је путовала до Будве и Бара“ (Јиричек 1952: 364). У овакве друштвене активности тешко је уклопива идеја о монашењу Јелене Балшић и њене сестре Оливере. Владика Атанасије (Јевтић) чак каже да је Никон Јерусалимац, кад је писао њен тестамент, Јелену Балшић замонашио „у велику схиму“ (Атанасије 2004: 263). Марија Маја Д. Недељковић је, не позвавши се на извор, додала: „Оно што се претпоставља је да је и Оливера постала монахиња попут Јелене“ (Недељковић 2012: 222). Зато кад вам на Бешки водич каже да је ту у средњем вијеку био женски манастир са тридесетак монахиња преостаје да одреагујете као Петар Момировић на „такозвану 'Ресавску преписивачку школу', која је погрешно названа и буквално схваћена“ (Момировић 1989: 36).²⁴⁷

Балша III Ђурађевић Балшић је посљедњи владар у династији Балшића. „Владао је са променљивом срећом“ (Томић 1942⁶, уз Баљ 2012: 87⁴). „Једини син, чијему се рођењу радовао у септембру 1415. године у осам дана феште, још као дијете ушао је у гроб, прије њега“ (Јелчић 2010: 398–399). Као нови зетски обласни господари, након Балшића кроз историју су продужили Црнојевићи. Они су још 1423. године подигли тврђаву Жабљак Црнојевића. Црнојевићи су, као што је познато, и раније загосподарили дијелом Зете. Након тога им се ни Балшићи ни деспот Ђурађ Бранковић нијесу мијешили у управљање на простору од десне обале ријеке Мораче према граду

²⁴⁷ „Кад вам водичи у манастиру Ресави (Манасији) данас показују остатке манастирске трпезарије, наглашавајући да је ту била та Ресавска школа и ту изведена ресавска реформа наше писмености, морате се осмехнути тој наивности и рђавој обавештености“ (Момировић 1989: 36). На једну такву полуинформацију упућује и Елена Бељакова кад у седамнаестој фусноти свога рада „Скитский устав в составе *Горичского сборника* (Сану 446)“ каже да је скитски устав Никона Јерусалимца регулисао живот, према неким ауторима, женског манастира на острву на коме се подвизавала „и сама Елена (хотя сведений о существовании женской монашеской общины в *Горичском сборнике* нет)“ (Бељакова 2019: у штампи). Ни јеромонах Јован (Ђулибрк), односно епископ Јован (Ђулибрк), не упућује на извор кад говори о средњовјековним монахињама у манастиру који је на Горици подигла Јелена Балшић: каже да Никон Јерусалимац „Јелену и монах(иње) који ће живјети у њеном манастиру [на Горици] не затвара у апстрактни псевдодуховни козмос“ (Јован 2001: 11), односно говори о *Горичком зборнику* као посљедњем дару зетском монаштву и „монахињама у њеном манастиру“ (Јован 2019^а: у штампи).

Котору. Горњом Зетом је у име деспота Ђурађа Бранковића, из Подгорице као новог средишта управљао његов војвода Тома Комнин а затим војвода Алтоман, који је штито посједе деспота Ђурађа Бранковића. Црнојевићи нијесу ометани у повластицама које су добили од Венеције. „Којчин је тражио Глухи До у Црмници, тврдећи да му га је Република ранијим уговором уступила. Стефаница је добијао од Которана сукно да би имао од чега да живи“ (Божих 1970^b: 212). Диктатом нових околности Црнојевићи су завладали Зетом. Андрићевски звучи реченица Радована Самарцића која се односи на другу историјску ситуацију, али има универзално значење: „Живот је, унутрашњом снагом, мењао своје облике и изазивао промене које се према утврђеном поретку нису могле предвидети“ (Самарцић 1993: 284).

„Правим наследином зетских Балшића постају српски деспоти, односно Црнојевићи“ (Šufflay 1991: 105). У најкраћем: „Црнојевићи су, сразмјерно својој историјској улози били сиромашна властела, која је водила поријекло, како се сматра од катунских старјешина. У доба Балшића имали су у Забојани село Облик и у скадарском крају села Самариши и Гришу. Држали су их док се Млечани нису учврстили у Скадру. Од најстаријих времена господарли су Ловћеном и читавим крајем сјевероисточно од масива Црне Горе. Помажући босанског војводу Стефана Вукчића, Стефан Црнојевић је добио у Горњој Зети пет села. Касније је, борећи се против остатака деспотове власти, посјео највећи дио Горње Зете“ (Божих 1970^b: 279).

За разлику од Балшића, Црнојевићи су дјеловали у ужем и територијалном и родбинском простору. И њихова економска моћ је била мања у односу на Балшиће. „Балшићи, кад су имали крстатих дуката, могли су лакше опрашћати данке и царине, неголи Црнојевићи што их немају“ („Љубиша 1949: 181), историјски је утемељен исказ у Љубишиним *Причањима Вука Дојчевића*. На друштвеној сцени Црнојевићима су биле од помоћи једино родбинске везе са Кастриотима и, донекле, Косачама. Мајка Ивана Црнојевића је Марија, најстарија кћерка Ивана Кастриота чији је син Ђерђ Кастриот Скендербег Турцима отео град Кроју и у Албанији предводио борбу против њих.²⁴⁸

²⁴⁸ Милан Шуфлај каже:

Кастриоти су Ивана Црнојевића вратили са пута кад је кренуо да се прикључи турским вазалима (видјети Божић 1970^в). Али су се сами приклонили Венецији, након чега је то учинио и Која Закарија. „Коначно су се на то одлучили и браћа Ђорђе и Алекса Ђурашевић, како би избјегли турски јарам“ (Jelčić 2010: 324).

Већ је казано да је прва жена Ивана Црнојевића Гојсава (Војсава), кћерка албанског властелина Голема Аријанита Комнина. „После Гојсавине смрти Иван Црнојевић је склопио други брак 1469. год. с Маром, кћерком херцега Стефана, и тако постао зет његовог насљедника Влатка. Упркос сродству, стално га је притискивало тешко сјећање на десетогодишње заточење, у коме га је држао стари херцег“ (Божић 1970^в: 287). Премда рад владике Василија Петовића *Историји о Црној Гори* припада некритичкој историографији, наводимо и његове ријечи: „Иван Црнојевић оженио се Маријом, ћерком бана Стефана босанског, а тај Стефан је водио рат против свог зета

У Авлони, на двору деспота Јована Комнена -- Асена (1350. до 1363), шурјака цара Душана и брата бугарског цара Јована Александра, стајала је колијевка моћи К а с т р и о т а. У једној српској повељи 'авлонског и канинског господина Александра', ваљада сина деспота Јована, спомиње се (1366) 'ћефалија канински Кастриот'. Како му име показује, тај ћефалија био је подријетлом Грк. Зацјело од Балше II. (око г. 1383.) добио је он у лено два села у средњој Албанији на Мату. Његов потомак 'господин Иван' у српским повељама, 'Ivan Castrioth' у млетачким споменицима (1407--1443) спомиње се већ рано као 'доста моћан господин у крајевима Албаније'. Кад Круја (1415) долази у турске руке, постаје он турским вазалом. Син пак његов Ђурђе, који је (прије г. 1428), пролазно, као турски талац прешао на ислам и добио име Скендербег, постаје најмоћнијим династом Албаније (· 1468) (Šufflay 1999: 105).

Позвавши се на српске и латинске повеље, Енциклопедију „Britanica“ и радове више аутора (видјети Недељковић 2012: 198, 199), Марија Маја Д. Недељковић наводи тврдњу да је он поарбанашен: „Ђурађ Кастриот/Кастриотић (турски Скендербег) био је Србин православне вере“ (Недељковић 2012: 198). Већ смо примијетили да Миодраг Ал. Пурковић Скендербеговог оца наводи под именом Иван Кастриотић, као једног од оних који присуствују мировним преговорима Балшића и Венеције под шатором Никите Топије у прољеће 1408. године (видјети Пурковић 1996: 78). Нема услова да то на овом мјесту даље истражујемо, премда је познато да се арбанашење не односи на случајеве, него је појава. Миленко Ратковић, на примјер, описује како је кроз тај процес прошао Милош Николић Миђени, пјесник из Скадра (1911--1938) (видјети Ратковић 2010: 222--225). О Репошу, сину Ивана Кастриота Милан Шуфлај каже: „Доиста је покопан у нартексу саборне цркве хиландарске“ (Šufflay 1991: 78). Са друге стране, Пелумб Џуфи каже да статути Будве говоре о посрбљавању и додаје да „претходно наведени пријемр племена Кучи, Пипера, Братоножића, Бјелопавлића даје јасан примјер овог процеса“ (Džufi 2012: 231). Но, како се из изложеног види, и да је Кастриот поарбанашени Србин претходно је могао бити посрбљени Грк. И то би се могло узети као знак утицаја несређених историјских прилика на Балкану.

Ивана Црнојевића, коме се не мога супротставити, и узе Иван Црнојевић испод Стефанове власти Рисан, Драчевицу, Конавле, Требиње и Попово под своју власт, у томе се помирише“ (Василије 1996: 47).

За очекивати је да је Мара, друга Жена Ивана Црнојевића праунука Јелене Балшић. Међутим, остаје нејасно која је жена Стјепана Косаче родила ову Мару. Она се не налази у породичном стаблу кнеза Лазара и кнегиње Милице у књизи Миодрага Ал. Пурковића (видјети Пурковић 1996: без странице). У поменутом родослову као дјеца херцега Стјепана и херцегине Јелене наведени су Владислав, Влатко и Катарина. Јелена Балшић Мару не помиње у свом тестаменту, којим сваком од дјеце своје унуке Јелене и њеног мужа херцега Стјепана Косаче завјештава понешто од своје имовине. То је већ примијетио Вељан Атанасовски и закључио да у вријеме писања тестаamenta Јелене Балшић Мара Косача није била рођена, на шта указује то да је тек 1469. године удата за Ивана Црнојевића (видјети Атанасовски 1979: 52). Неђо Шиповац Катарину Косачу приказује као јединицу кћерку херцега Стјепана (видјети Шиповац 2000: 622 и 628). Иларион Руварац каже да се херцег Стјепан у тестаменту „не сјети своје јединице кћерке“ (видјети Руварац 1934^г: 456), премда претходно каже да му је она можда једина кћерка. Иван Божић у родослову Црнојевића не наводи која је од двије жене мајка којег од дјеце Ивана Црнојевића (видјети Божић 1970^в: 282). Ђурђе Црнојевић као најстарији син Ивана Црнојевића у свом тестаменту као свога ујака наводи Константина Аријанита, што би значило да поријеклом није повезан са Косачама.²⁴⁹ Претпостављамо да Бошко Мијановић на основу тога каже: „Ђурђе Црнојевић је најстарији син господара Црне Горе Ивана (1465—1490) и Гојсаве, ћерке арбанашког великаша Ђорђа Аријанита“ (Мијановић 1994: 9). Према родослову Црнојевића у раду Ивана Божића, Иван Црнојевић има синове Ђурђа, Стефана и Станишу, као и двије кћерке непознатог имена (видјети Божић 1970^в: 282). Најмање што се очекује је да историчари одговоре на питања ко је мајка (или ко су мајке) дјеце Ивана Црнојевића и која је жена херцега Стјепана родила Мару, другу жену Ивана Црнојевића .

²⁴⁹ Радмила Маринковић напомиње да је „Аријанит Комнин, албански феудалац, ујак Ђурђев, такође био у изгнанству“ (Маринковић 1996: 305).

Од Арбанаса је и прва жена Ивановог сина Ђурђа Црнојевића. Иван Божић каже: „Послије првог брака с Јелом, кћерком Карла Мусакија Топије, која или више није била у животу или се у вријеме бурних потреса у Зети и Албанији од њега растала, требало му је наћи жену која би му донијела и извјесне политичке везе“ (Божић 1970^р: 335). Друга жена Ђурђа Црнојевића је Јелисавета, кћерка млетачког патриција Антонија Ерицо, чији је рођак которски кнез и провидур Паоло Ерицо који је посредовањем у склапању овога брака „хтио да ријешити и питање њене удаје и зетско-млетачких односа“ (Божић 1970^р: 336). Одобрење за брак свога сина Ђурђа и Јелисавете од Млетака Иван Црнојевић је тражио и добио од султана. „Јелисавета Ерицо била је већ на путу према Црној Гори када су стигле вијести да је Иван Црнојевић умро“ (Божић 1970^р: 336).

Своју престоницу Иван Црнојевић је 1475. године премјестио из Жабљака Црнојевића на Обод (Ријеку Црнојевића). Иван Црнојевић од 1481. године столује на Цетињу. „На двору су се налазиле његове војводе, Ђурађ и Вук, кефалије, двородржица, логофет Божидар Грк и 'дијак' Никола, који му је писао исправе. Међу осталима био је ту Никола Штиљановић, који му је и раније обављао дипломатске мисије, сада већ непотребне изузев када се неко слао на Порту или санџакбегу у Скадар. У Ивановој близини се кретао и с њим тијесно сарађивао зетски митрополит Висарион“ (Божић 1970: 326). Иван Црнојевић је за собом „у залеђу млетачких приморских посједа оставио већ саздану и прилично самосталну државу са сопственом заставом и династијом. Окупљена око Црне Горе, она ће најдуже сачувати извјестан континуитет старе српске државе и њених традиција“ (Божић 1970^р: 286). Позвавши се на Петра Шоћа, Иван Божић наводи да је грб Црнојевића сачуван на олтару и капителу једног стуба старог Цетињског манастира, као и на првој страници *Октоиха* и *Псалтира* из штампарије Црнојевића (видјети Божић 1970^р: 278¹). Александар Соловјев напомиње да је грб Ивана Црнојевића сачуван и на заставама деветнаесетог вијека (према Божић 1970^р: 278¹). На грбу Црнојевића је двоглави орао (византијски симбол), као што је то и на грбовима великашких породица Мусаки и Дукађин.

Након што је Иван Црнојевић у извјештају Млецима из 1497. године саопштио да султан намјерава да у Подгорици насели пет хиљада Турака, они су му додијелили војводство и испунили му све тадашње захтјеве. Подгорица је тада била село са

четрдесет кућа, Курило испод Жабљака Црнојевића тридесет, а Медун петнаест кућа (видјети Божић 1970^b: 332). Млечи су такође добили обавјештење према коме је, након предаје Скадра, из Цариграда наводно стизало „14 хиљада људи на рад, 3000 кола вукло је грађу, а 7000 хиљада душа долазило је да насели готово испражњени град. Међутим, први попис забиљежио је у граду само 29 муслиманских и 23 хришћанске куће. Може се само претпоставити да је број војника по тврђавама, а они нису пописивани, био у складу са осталим демографским подацима“ (Божић 1970^b: 332). Има у овоме нечег од природе усменог приповиједања.

Турци су за пола вијека угрозили слободу балканским обласним господарима, тако да се политичка активност породице Црнојевића сводила „на самоодржање и муком стечене територије. У немогућности да истакне шире планове и да се за њих залаже, била је проткана сталном колебљивошћу и међусобним зађевицама њених главних носилаца“ (Божић 1970^b: 191). Иво Војновић, описујући пад Херцеговине, каже. „Српско се царство дакле 'бесмртним лудилом онијех малијег владара' распадале и моралном и државном немоћи приправљаше народ на робовање. Османлије вођене једном мишљу, једним барјаком, једном вјером куцаху на врата остарјелих славено-грчкије дворова [...]. Што је год дотле личило на самосталност, све погиге у таласима турског потопа“ (Војновић 1898: 19). И у том хаосу, „Црнојевићи су успјели да се одрже на власти и током друге половине XV века све док Турци нису протерали Ивана Црнојевића (1479). Он се склонио у Италију. Успео је да се врати у земљу после смрти султана Мехмеда II (1481), кад су нереди планули на више страна“ (Калић 2001: 184).

Иван Црнојевић је 1485. године султану зајемчио свог сина Станка Црнојевића, који се у Цариграду потурчио. „Да ли је турчење трећег сина Иван-беговог наступило по његовој сопственој вољи или ради својих чисто себичних жеља или по кућном договору не може се удтврдити“ (Милаковић 1856: 15). Све су прилике да се таквим путем до Цариграда кретао и најмлађи син херцега Стјепана који је у исламу добио име Ахмет. И Иван Кастриот је као таоца Турцима уступио свога сина Ђорђа који се потурчио добивши име Скендербег, али се овај Скендербег отргао контроли Турака. Њега се на сасвим другачији начин од Скендер-бега рођеног као Црнојевић сјећа

Његошев *Горски вијенац*: „Скендербег је срца Обилића, / ал' умрије тужним изгнанником“ (стихови 31–32).

Млечани су током рата са Скендербегом Кастриотом покушали да од њега одвоје арбанашку властелу и против њега окрену Турке. Чак су 4. маја 1448. године понудили доживотну провизију од сто дуката ономе ко убије Скендербега Кастриота. Константин Јиричек каже: „Црнојевићи се одметнуше од Млетака и пређоше на деспотову страну, исто тако један део Паштровића, Грбаљска жупа итд.“ (Јиричек 371). У приповијетки „Проклети кам“ Стефана Митрова Љубише (Љубиша 2006), односно њеном завршном сегменту насловљеном „Превлака“, ријечи которског провидура су *пророковање уназад*: „Боже дај да ја будем рђави пророк, али будите здраво, видјећете: Иван-бег ће дочекати исто што и Скендер-бег, а синови херцега Шћепана исто што и Стефан Лазарев“ (Љубиша 2006: 210).²⁵⁰ „Услед сложених политичких и укупних околности српског друштва на заласку средњовековне државности, како констатује Сима Ћирковић, ипак остаје тип недовршеног друштва“ (Лазич 1999: 237). Овај је закључак је изречен у вези са падом Смедерева, али се може односити и на друге балканске државе тога времена.

Династија Црнојевића доживљава шекспировски крај. Ђурђе Црнојевић, син Ивана Црнојевића напушта Црну Гору пред напад свог исламизираниог брата Станка Црнојевића, од Турака названог Скендер-бег. Са Турцима је против Ђурђа шуровао и Стефан Црнојевић, средњи син Ивана Црнојевића: „У позну јесен 1496. год. Стефан му је донио султанову поруку да крене на Порту или да у року од три дана напусти Црну Гору“ (Божић 1970^б: 346). Дјелују као да су преузете из романа Милоша Црњанског слједеће ријечи Ивана Божића: „Ђурађ је покупио породицу, своје најближе сараднике, вјероватно и извјестан број цетињских калуђера (рад штампарије се нагло прекида),

²⁵⁰ У вези са говорењем Јакоба Брукхарта о пророковању уназад у српској усменој епизи видјети Бабић 1982: 154 и Грубачић 2006: 310. На турчење Станише Црнојевића у Љубишином књижевном дјелу указано је и у „Причањима Вука Дојчевића“, гдје Вук Дојчевић на црногорском двору приповиједа Ђурђу Црнојевићу о догађајима из времена док је боравио на двору Ђурђевог оца Ивана Црнојевића: „Клименти изабери новог главару, који са Станишом оде у Турке, и продаде Бајазиту домовину“ (Љубиша 1949: 183), односно: „Тако Марко и Станиша /Марко Краљевић и Станиша Црнојевић, син Иванбегов/ с пизме поше у Турке, но се Српство не ископа. Неће ови изроди брата за брата, већ туђина за господина“ (Љубиша 1949: 187).

узео је драгоцености Цетињског манастира — златно, сребрно и тучано посуђе, свилене одежде, иконе и намјештај — сјурио се с неких сто коњаника у Будву и бродом кренуо у Млетке. Стигли су током децембра. Нада у млетачко посредовање за његов повратак у Црну Гору није се остварила. Покушаји Сињорије били су узалудни као и очекивање Стефана Црнојевића да ће он послвије Ђурђевог одласка постати господар Црне Горе. Турци су га трпјели, али су власт узели у своје руке“ (Божић 1970^б: 346).

Ђурђе Црнојевић, 22. октобра 1493. године, својој жени Изабети (Јелисавети), која је у то вријеме била са дјецом на Цетињу, поручује: „Онога часа узми мог сина Лудвига Константина и редај ујаку мом господину Константину који нек га да краљу Француске, а Соломона пошаљи његовом стрицу Скендербегу на Порту. То двоје дјече, надам се Бога, неће те оставити да умреш од глади, кад буду један са царем, а други са краљем“ (према Маринковић 1996: 226). Иста је стварност диктирала садржај тестаментa господара Црне Горе Ђурђа Црнојевића (у виду посланице из изгнанства) и садржај посланице из изгнанства (у виду тестаментa) деспота Стефана Бранковића. На обје ове посланице се могу односити ријечи Милана Кашанина саопштене поводом тестаментa Стефана Бранковића: да се „из њих види трагедија, не једног човека, нити једне породице, него једног света“ (Кашанин 1975: 456). У вези са тестаментом свргнутог деспота Стефана Бранковића Радмила Маринковић каже: „Живео и умро у крајњој беди осам дана после писања тестаментa 9. октобра 1476. године“ (Маринковић 1996: 303).

Након посљедњег владара Црнојевића Црна Гора је припојена Скадарском санџакату. „У 16. вијеку Црна Гора турски је кадилук“ (Šufflay 1991: 109). Жабљак Црнојевића заузео је Скендербег, потурчени син Ивана Црнојевића који је за санџакбега, односно турског намјесника постављен 1513. године. У тој улози је био до 1528. године. Према Марку Драговићу, његова титула је „санџак црногорски и приморски и свој диоклитијанској земљи повелитељ“ (Драговић 1935: 16). Позвавши се на записе Марина Саунда, млетачког повјереника у Будви Драговић наводи да је Скендербег након турчења „постао номинални господар Црне Горе, како се сам назва

санџак црногорски, дочим су фактичку власт преузели митрополити – владике црногорске“ (Драговић 1935: 14).²⁵¹

Несигуран је податак из *Цетињског љетописа* да се Стефан, син Ивана Црнојевића замонашио након што су Турци на измаку петнаестог вијека потопили Црну Гору. Колективна свијест се борила са сазнањем да је са синовима црногорског господара Ивана Црнојевића било то што је било, па се исто тако у *Цетињском љетопису* покушава одбранити потурчени син Ивана Црнојевића тиме што се каже да се вратио хришћанству. Још једном наглашавамо да је љетопис жанр граничне књижевности. Живко Андријашевић наводи да у првом црногорском уџбенику историје стоји да је владавина Црном Гором „прешла на цетињског митрополита, коме је Тураћ Црнојевић добровољно предао власт“ (Андријашевић 2012: 54). На истом фону су и *Историја о Црној Гори* владике Василија Петровића, извјештај митрополита Петра I Петровића о боравку у Русији 1785, те писмо Петра II Петровића руском конзулу у Дубровнику Јеремији М. Гагићу.²⁵²

Црногорску постцрнојевићку епоху, што ће рећи вријеме катуна, односно племена ваљано је описао Иван Божић (Божић 1970^в). По правилу се, без довољно покрића, са висине гледа на то историјско искуство.²⁵³ Као да у томе искуству нема и добрих мјеста. „Створено је било друштво самоуправних заједница, прожетих самоуправним схватањем живота и свијета, заједница у које је жупско село унијело осјећање правног поретка, а катун крвну освету, поштовање дате ријечи, гостопримство

²⁵¹ Саопштивши да су Мехмед-паша Соколовић и Антун Вранчич преговарали као званични представници Турске и Аустрије, Радован Самарџић каже: „Ко би се хтио упустити у шира и слободнија разматрања о томе каквој се судбини кретао један народ раздјељен границама туђих држава, садржина и значење сусрета ова два велика човека могла би бити пример тога трагичног хода“ (Самарџић 1995: 348–349). Како је тек трагичан поход потурченог Станка Црнојевића, под именом Скендер-бег, са турском војском на Црну Гору. Има ли жалосније чињенице у владавини Црном Гором откако је Црна и Црном Гором откако је Гора — да парафразирамо пјесму „Пољубац“ Благоја Баковића — од владавине потурченог Црнојевића, изузев, можда, оне о којој говори поменута Баковићева пјесма.

²⁵² Више видјети у Andrijašević 2010: 47 и даље.

²⁵³ Милан Шуфлај каже да су планине централно-динарске зоне створиле „пастирско село, древни праиндоевропски катун, који је без обзира на арбанаску, слоенску или румунску крв посвуда једнак, по устројству исти у свим вјековима историје, а у својој језгри посве сличан пастирском животу централних Апенина и асоцијацијама пастира у Апенинима“ (Šufflay 1991: 44).

и култ побратимства. Из таквог ће друштва, негдје раније, негдје касније, настати брдска и црногорска племена“ (Божић 1070^в: 370). Ако ћемо право, има држава које су испод нивоа катуна. Анонимни аутор дјела *Кратки опис о Зети и Црној Гори* (Аноним 2010) каже да је Црна Гора из времена катуна једина земља која је без писаних закона и грађанских права, без врховне власти и органа управљања једним народом успјела да сачува своју слободу“ (видјети Аноним 2010: 65). „Вагилног катуна не досеже тако ласно ни краљевска моћ. Она може пролазно претворити челника у дворјанина, али не може прибити уз земљу читав катун и онда га расточити“ (Šufflay 1991: 44).²⁵⁴

Након што су Млечани уговором од 3. јануара 1479. године Турцима предали Скадар, не могавши да га одбране (видјети Драговић 1935: 3), Иван Црнојевић се повукао на Обод (Ријеку). Он је у извјештају Млечима из 1497. године саопштио да султан намјерава да у Подгорици насели пет хиљада Турака, што их је узнемирило па су му додијелили војводство и испунили му све дотадашње захтјеве. А Подгорица је тада била село са четрдесет кућа, Курило испод Жабљака Црнојевића имало их је тридесет, а Медун петнаест кућа (видјети Божић 1970^в: 332). Млечи су такође добили обавјештење према коме је, након предаје Скадра, из Цариграда наводно стизало „14 хиљада људи на рад, 3000 кола вукло је грађу, а 7000 хиљада душа долазило је да насели готово испражњени град. Међутим, први попис забиљежио је у граду само 29 муслиманских и 23 хришћанске куће. Може се само претпоставити да је број војника по

²⁵⁴ Занимљив је податак који, позвавши се на архивску грађу, износи Живко Андријашевић: „Аустријско губеријално намјесништво у Задру сазнало је маја 1847. године да је митрополит Петар II задужио Николу Томазеа да истражује у венецијанскоме архиву, и да прикупи сва документа на основу којих би се могло доказати да је Зета припадала Црнојевићима и да Црна Гора, на основу тога, може полагати право на њу“ (Andrijašević 2010: 54). Постоји претпоставка и да је Његошева књига *Огледало Српско*, између осталог, у функцији доказивања да је јуначких подвига у Црној Гори било и прије времена Петровића. У сваком случају, „Огледало српско“ истиче антитурски дух Ивана Црнојевића. Позвавши се на Душана Вуксана, Живко Андријашевић наводи: „Кад је подгорички бег Хаверић узео рибњак Шујицу, који је својина Цетињскога манастира, митрополит Петар I у протестноме писму скадарскоме везиру (1827) наводи да се тај рибњак налази унутар црногорске територије, који је бан Иван Црнојевић прије 362. године оставио у насљеђе — њему, односно црногорском митрополиту“ (Andrijašević 2010: 50--51). Министарство културе Црне Горе је 6. априла 2017. године је обавијестило јавност да је на основу Споразума између Програма Уједињених нација за развој и Министарства културе, који се реализује у оквиру програма Цетиње 'Beautiful Cetinje', објављен тендер за одабир извођача радова за рестаурацију цетињског млина Ивана Црнојевића.

тврђавама, а они нису пописивани, био у складу са осталим демографским подацима“ (Божић 1970^в: 332). У свему овоме има нечег од природе усменог приповиједања.

„Иван Црнојевић је припремао услове да се сједиште митрополије, а затим и његово сопствено, повуче још дубље у брда, која су обећавала већу безбједност. Изабрао је мало село Цетиње, гдје су се налазила и баштинска добра његових предака“ (Божић 1970^в: 329). У његовој оснивачкој повељи Цетињском манастиру пише: „И саздах храм на мјесту званом Цетиње, у славу и хвалу те Госпође, Матере Божије, у име Рождества њеног. И манастир при њој сатворих за покој монасима, који и Митрополија Зетска назвасмо, ако буде угодно милостивој Госпођи. [...] В Христа Бога благоверни и Богом храними господар Зетски, Иван Црнојевић“ (Црнојевић 1996: 223). Значај Ивана Црнојевића и његовог манастира за Црну Гору истиче и пјесма „Црна Гора“ владике Василија Петровића, стихом: „Иван бегом оглашена, манастиром прослављена“ (Петровић 1966: 202). Манастир на Цетињу је више пута страдао од Турака и Млетака. „Цетињски манастир је порушен 1619. године [...]. До наших дана остали су читави једино натпис са цркве, десетак великих капитела и једна парапетна плоча“ (Ђурић 1994: 538).²⁵⁵ Цетињски манастир је срушен и у вријеме Морејског рата 1692. године. Обновио га је владика Данило Петровић.²⁵⁶ Владика Петар I Петровић је некон повратка

²⁵⁵ На ове ријечи неодољиво подсјећа реченица из књиге мемоарске прозе *7000 дана у Сибиру* Карла Штајнера (Štajner 1971). која је васкрсла на крају поглавља *Гробница за Бориса Давидовича* у истонасловљеном роману Данила Киша: „Оставио је за собом неколико цигарета и четкицу за зубе“ (Киш 1989: 104).

²⁵⁶ Позвавши се на писмо захумско-херцеговачког митрополита и главара крајева који гравитирају Старој Црној Гори као на свједочанство, Бранко А. Копривица каже:

Тек са владиком Данилом I Петровићем ширина православља *хвата јак замах*, јер је ту и непосредна веза са плановима Русије и руског православља, окренутог и против Турака и против католичанства. О томе убједљиво свједочи и писмо херцеговачког митрополита Грасима Поповића (1694--1732) и главара Никшића, Дробњака, Пиве, Гацка, Бањана, Риђана, Зубаца, Рисна, Новог, Требиња и Попова; дакле крајева који су у сусједству или територијално ближи Старој Црној Гори (у којој на владичанској катедри сједи Данило Петровић) — [...] упућено 21. октобра 1711. године руском цару Петру Великом, у коме се захваљују на подршци, траже помоћ и изражавају спремност и одлучност за борбу против 'проклетих агарјана' — Турака од којих су погажени 'као синови Израилјеви у земљи египатској': и моле да им он лично 'пошаље Димитрија начелника за то дјело', тј. онога ко ће бити на челу њихове војске и борбе“ (Копривица 2002: 601).

из Русије затекао порушен Цетињски манастир и пред њим објешеног калуђера, на шта подсјећа и Махмут пашу Бушатлију уочи битке на Крусима.

У вријеме угрожености Зете од Турака Иван Црнојевић је Цетињском манастиру приложио „и Комску цркву и Горицу (цркву на Брезовици, коју је градила Јелена Балшић) са свим њиховим посједима и приходима, уз обавезу да се у Комској цркви издржавају два до три калуђера, а и имања да врате овим црквама ако се оне 'понове у смиренију'“ (Божич 1970^b: 331). Дио повеље Ивана Црнојевића који говори о томе Светозар Томић, реко Павла Аполоновича Ровинског, преноси у „Предговор“ свом препису *Горичког зборника*:

И · ще що е · мала цр · ковь К · мск · и г · рица ко · соу вб цр · кв
·
· сьградилиы наши родителіе, вь нме прч · тые || паки соу
запоусть лы · соуд · б · жіемь, · тои свеколико приложисмо семоу
ч · тномоу хр · моу пръст · ые в · чце наше б · це на цътинє · ли с
о · кметі · , · ли земл · , · ли · виногр · ды, · ли воденице · л
идох · тци ѿ цар · не, · ли ѿ солы, · ли ѿ рыбе. А сїа ц · ковь
памень да тв · ры кт · торомь кьда или · · сходніи д · ь · да хр · ны
дв · · ли · · · калогере кои правило оуздрже од · цр · кв

Копривица као да не примјећује да ниједан од наведених крајева не припада Црној Гори времена владике Данила, односно да мирополит херцеговачки дјелује у оквиру Пећке патријаршије. Парадоксално, свијест о владици Данилу Петровићу више се стиче преко књиге Мирослава Пантића „Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века“ (Пантић 1990) него преко уџбеника историје на свим нивоима заједно. Владика Данило је изронио *из дубоког вира* историје. Није спорно да су томе допринијели Руси, који су као нови страни фактор (уз Млетке и Турке) били заинтересовани за стање на Балкану, али то не би било довољно да он није, прије свега, личност. У крајњем, питање је шта човјек може да уради кад се нађе у заточеништву историје, изузев да се потруди да се не придружи бесмислу — што то није мало, или је можда све.

ы || прч · тіе од комоу. Аколи би се кьда г · ь б · ь оумилосрѣді · ·
прч · таа · го м · ти да се ш не · цр · кве · п · ть насл · дѣ · понове
од сьмирени · к · ко е · пр · же было. Да · сть во · на цр · кв
а вьсака сво · кь себѣ о · зети“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 88).

Поменута *два до три калуђера* су и симболичка веза између два периода владавине Црнојевића. Павле Аполонович Ровински даје до знања да је Иван Црнојевић Цетињском манастиру написао двије повеље: „У једној се наглашава изградња храма и оснивање манастира, уз садржаје општег карактера, а уз другу се тачно назначују границе свих манастирских посједа — у детаље, без чега се није могао ни основати манастир“ (Ровински 1993: 553).²⁵⁷ Проширена варијанта повеље Ивана Црнојевића налази се у *Цетињском летопису*. Писар ове проширене верзије повеље је био митрополит Василије Петровић“ (Мартиновић 2016: 25⁶⁷).²⁵⁸ „Оригинални рукопис Цетињског летописа потиче из 1747. године и чува се у ризници Цетињског манастира. Писар ове проширене верзије ове повеље је био митрополит Василије Петровић“ (Мартиновић 2016: 25⁶⁷).

Збјег Зећана који је под вођством Ивана Црнојевића прошао кроз вијенац гора између Скадарског језера и Ријеке Црнојевића илити Обода дјелује као праслика оне у Његошевом *Горском вијенцу*, најављене стихом: „Што се не хће у ланце везати“ (стих 264) а која је у сагласју са сљедећим дијелом Његошевог одговора на писмо скадарског везира Осман паше, пријеклом из босанског Скопља: „Кад је Бајазит (Илидрим названи) Босну покорио, и кад су дивље азијатске орде наше малено но јуначко царство разориле, онда су моји предци и још неке одабране фамилије, које нијесу ту погинуле

²⁵⁷ Ровински доноси у цјелини повељу Ивана Црнојевића Цетињском манастиру из 1485. године (видјети Ровински 1993: 554—558). Дио који ове повеље који смо навели према Томићевом наводу према издању књиге Павла Ровинског на руском језику видјети и у Ровински 1993: 557).

²⁵⁸ „Оригинални рукопис *Цетињског летописа* потиче из 1747. године и чува се у ризници Цетињског манастира. Писар ове, проширене верзије летописа је био митрополит Василије Петровић“ (Мартиновић 2016: 25⁶⁷).

од Турака, оставили своје отачаство и у овијем горама утекли“ (према Andrić 1986: 17). Иво Андрић ово Његошево писмо тумачи у кључу *косовске мисли* (видјети Andrić 1986: 16 и даље). Од свега овога Јелена Балшић не може бити далеко, зато што је и сама косовска — својим поријеклом и схватањем. Тога су свјесна и усмена књижевна дјела која о њој говоре. А „манастири Зетске Свете Горе, које је она што подизала што бринула о њима, и Никоново предање у њима, опстаће све до осамнаестог вијека, а и када нестану донијеће многоструке плодове: када Црнојевићи издигну Митрополију на Цетиње, предање Зетске Свете Горе ће јој дати кључни печат и преко Црнојевића штампарије раширити се до свих крајева“ (Јован 2001: 159).

2.4.1. „У пустињи која расте“

Само собом се поставља питање да ли је Јелана Балшић заиста била у заточеништву историје толико да није могла заштити лично од општег постојања. И да ли би се удала за Сандаља Хранића Косачу да је било изгледа да добије рат са Венецијом. Односно, да ли би се у том случају уопште више удавала. Или је за то било разлога које би било бескорисно претпостављати. Ипак, није неумјесно питати се да ли се она након Сандаљеве смрти у пуном личном миру вратила у Зету. И зашто се у Зету вратила так након неуспјешног покушаја да у Дубровнику подигне православну цркву. У одговору на посљедње питање може бити и то да су њени мотиви за повратак у Зету ослабили тиме што Балша III, њен син и посљедњи владар Зете више није био међу живима.

„Одбијена од Дубровчана, госпођа Јелена Балшић–Сандаљевица, кћи кнеза Лазара, одлучила је да своје последње године проведе у постојбини свога првог супруга и да у Зети, на острву Бешка (Брезовица) у Скадарском језеру, сагради цркву Свете Богородице и у њој себи гроб“ (Синдик Д.: 158). Јелена Балшић је сахрањена на Бешки, у цркви коју је сама подигла, иако је у самој њеној близини црква Светог Ђорђа у којој је сахрањен њен први муж Ђурађ II Страцимировић Балшић. Његова гробница је на десној страни ове цркве. Може се претпоставити да је у симетрији, на њеној лијевој страни (у црквама женској страни) наспрам садашњег, како се вјерује, гроба Ђурађа II

приликом подизања цркве Светог Ђорђа на Горици могло бити предвиђено гробно мјесто за Јелену Балшић. Није ли је свијест о својој поновној удаји Јелену Балшић могла спријечити да буде сахрањена у цркви Светог Ђорђа, односно да се њеним повратком на Бешку круг сасвим не затвори. Немамо одговор на ово питање. Не би се Јелена Балшић без разлога претходно обраћала Дубровчанима за одобрење да у околини њиховог града подигне своју гробну цркву у којој би се служило „all gresco“ и у којој би била сахрањена. Да је Јелена Балшић из духовних а не материјалних разлога жељела да се смири у Дубровнику показује и то што није прихватила предлог Дубровчана да се пресели у Дубровник него се вратила у Зету, иако тамо више никог њеног није било међу живима. Није спорно да је Јелена Балшић више жељела да буде сахрањена у Зети него у видокругу Косача. Са друге стране, претпостављамо да је којим случајем без искушења прихватила своју другу удају да себи не би могла допустити да се врати у Зету. И поред свега, остаје свијет о томе да брак не престаје смрћу једног од супружника. Тога је више него свјестан Ђурђе Црнојевић у обраћању тестаментарном посланицом својој жени Изабети. Јединство и након смрти грлицама је по природи познато. Извјесно је једино да живот човјеку кад-тад подвуче црту.

На саркофагу са моштима Јелене Башић налази се грб Балшића. Знаковито је да тога грба нема на надгробној плочи њеног мужа и владара Зете Ђурађа II Страцимировића Балшића, који је сахрањен у сусједној цркви Светог Ђорђа на Бешки. Колико год била важна историјска улога Јелене Балшић, она није Балшић више од других Балшића. Ако ћемо право, прије би се грб Балшића очекивао на надгробној плочи Ђурађа II Страцимировића Балшића. Није то само сукоб мушког и женског принципа. Изузетан је и значај њеног другог боравка у Зети, али она се ипак упокојила као Косача. Јелена Балшић се у Зету није вратила ради грба Балшића него је себи тражила мјесто за гроб.

Наслов књиге Марије Маје Д. Недељковић је *Благоверна кнегиња Јелена Лазарева Балшић* (Недељковић 2012). Исте ријечи су и на икони Јелене Балшић у иконопису монахиње Фотине. Нешто је непомирено у садржају ове синтагме. Ако је кнегиња 0 којој оворимо Балшић, онда је она Јелена Ђурђева а не Лазарева. Титла иконе Јелене Балшић у Храму Христовог васкрсења у Подгорици гласи: „Ста кнегиња / Јелена

/ Лазарева / Горичка и Бешка“. У „Одлуци о установљењу књижевне награде **Јелена Балшић**“ (Митрополит 2006) Митрополита црногорско-приморског три пута се каже Јелена Лазаревић–Балшић и једном Јелена Балшић. Само собом је јасно да кнегиња о којој говоримо није била кнегиња прије удаје за кнеза Ђурађа II Страцимировића Балшића и да у тој равни у вези са кнезом Лазарем стоји једино кнегиња Милица. Као што је јасно да се у истој равни тумачи наслов књиге Николе Гиљена *Принцеза Оливера, заборављена српска кнегиња*“ (Гиљен 2009). А она је кнежевска кћи и бивша султанија, да не поновимо Спремићему синтагму харемска робинја. Оливера Лазаревић је принцеза без бајке која никад није била кнегиња. Само собом је јасно и то да је кнегиња Јелена Балшић удајом за војводу Сандаља Хранића Косачу постала и остала војвоткиња Јелена Косача. Као што је кнегиња у вријеме свога живота са Ђурађем Страцимировићем Балшићем. И само тада. Зато дјелује као да је грб Балшића заобилазним путем доспио на саркофаг са њеним моштима. Надасве, колико год била важна њена историјска улога њене мошти су изнад грбова и круна.

Гробна црква Јелене Балшић је, према Војиславу Ј. Ђурићу, „најљепше здање из времена војводе Стефана Црнојевића“ (Ђурић 1970: 483). „Љепота Богородичине цркве на Горици је у њеним племенитим размјерама у којима готички осјећај односа између стрмог крова и тијела цркве даје отмен изглед. Дуговјека формула једнобродне базилике добила је, радом неког западњачког градитеља и његових клесара, који користе још увијек облике романичких лукова, на господствености карактеристичној за крај средњег вијека“ (Ђурић 1970: 468). Епископ Јован (Ђулибрк) говорећи о Никону Јерусалимцу као посреднику између јерусалимског и српског духовног наслеђа и предања каже: „Штавише, он ће духовно наслеђе и предање типично за јерусалимске хришћане пренијети у тој мјери међу Србе да ће и црква коју ће Јелена саградити да би се у њој сахранила бити скоро копија — наравно умањена — *Ecclisia Nea* код Сионске капије у Јерусалиму. Цијело подручје Скадарског језера све до наших дана на извјестан је начин отисак Јерусалима и Свете Горе на тлу Балкана“ (Јован [2019^б: у штампи). Након обнављања на почетку двадесет првог вијека у свом спољашњем изгледу црква задужбина Јелене Балшић изгубила дио првобитне љепоте — у односу на камен којим је првобитно сазидана, ново рјешење је бацило сјенку на аутентичност.

Црква Благовјештења на Горици је малих димензија. На основу остатака фрескомалтера закључено је да је била фрескописана.²⁵⁹ На основу тих трагова њен фрескопис се не може описати. На основу контекста се претпоставља да је, поред осталих фресака, имао Деизис – фреске Христа, Богородице и Светог Јована Претече са попрсјима у јединству, што је скраћено представљање Страшног суда и повезано је са „надгробном природом маузолеја“ (Ђурић 1970: 485). Војислав Ј. Ђурић каже да је од фрескосликарства средњовјековних цркава на Скадарском језеру из доба Црнојевића очувана једино фреска Богородице са Христом у која се налази у апсиди горње капеле манастира Ком (видјети Ђурић 1970: 436). Међутим, у књизи Татјане Пејовић о манастирима на тлу Црне Горе, поред ове фреске која је из петнаестог вијека, налазе се и репродукције фреске Портрети Сватих ратника, из друге половине шеснаестог вијека, која је на зиду наоса цркве Успења Богородице на Кому и фреске Христоса Пантократора из истог времена, која се налази на своду ове цркве (видјети Пејовић 1995: 134, 135, 136).²⁶⁰ Крсто Лековић каже да је храм на острву Ком „једини и у цјелости сачувани храм из доба Црнојевића“ (Лековић *sine anno*: 93). Потребно је додати: храм који су подигли Црнојевићи, зато што је и црква Благовјештења на Горици, задужбина Јелене Балшић из доба Црнојевића. Као што је и Кашаниновом исказу да Јелена Балшић почива „у малој цркви од камена, усамљеној између неба и воде и високих планина“ (Кашанин 1975: 18) потребно додати да је та црква у друштву цркве Светог Ђорђа.

Божидар Шекуларац неуобичајеност да жена подиже цркву себи за гроб у наставку овако коментарише: „Иако не и за Црну Гору, од којих ћемо навести двије најпознатије – Косару Владимира Дукљанског у Крајини и Мару Црнојевић на острву Ком“ (Šekularac 2011: 195). Међутим, цркву Пречисте Крајинске у Крајини у којој су

²⁵⁹ Трагова зидног сликарства из времена Балшића има и у цркви Светог Николе у манастиру Прасквица, који је задужбина Балше Ђурађевића Балшића.

²⁶⁰ Павле Мијовић говори о потреби истраживања „остатака дукљанске архитектуре из XI вијека на горици Бешка (темељи и дјелови цркве испод задужбине Јелене Балшићке) и у Остросу (Богородица крајинска)“ (Мијовић 1983: 571). Јован Ковачевић наводи да су у оквиру истраживања професора Бошковића „ископани темељи мале цркве испод пода катедрале из доба Балшића код главне градске капије Улциња“ (Ковачевић 1967: 574), али да „резултати нијесу објављени“ (Ковачевић 1967: 378¹⁰⁴).

сахрањени кнез Владимир и кнегиња Косара потоња монахиња Теодора није подигла *Косара Владимира Дукљанског*, а манастир Ком је задужбина Стефанице Црнојевића, који је у њему и сахрањен; као и Мара, Љеш и Ђорђе Црнојевић. У поду пирга манастира Ком је и више монашких надгробних плоча. Миодраг Ал. Пурковић каже да је Јелена Балшић цркву на Бешки подигла у славу Богородици у славу и за гроб себи „по примеру својих старих“ (Пурковић 1996: 87).²⁶¹

Црква Благовјештења Господњег на Горици посљедња је црква коју је подигао неко из владарске куће Балшића. Александар Чиликов са правом истиче: „Јеленин храм, између осталог, карактерише несумњиво најљепша западна фасада сачувана из времена Црнојевића“ (Ћиликов 2010: 376). Тестамент Јелене Балшић показује да је она обновила и цркву Светог Ђорђа на Бешки. Татјана Пејовић, на основу заједничких карактеристика фасаде ове цркве и завјетне цркве Јелене Балшић на острву Бешка, закључује да би задужбина Јелене Балшић могла бити и црква Светог Николе у Доњим Брчелима код Вирпазара (видјети Пејовић 1995: 94), а Војислав Ђурић мисли да би њена задужбина могао бити и „манастир у Горичанима у Зети, близу Скадарског језера“ (Ђурић 1970: 418) у коме је написан њен тестамент. И усмено предање тврди, како наводи В. Р. Петковић, да је манастир Доњи Брчели задужбина Јелене Балшић (према Томин 2011⁶: 135).²⁶² Према Павлу Аполоновичу Ровинском, „њој такође припусују изградњу цркве у Врању (близу Хума) и Светог Николе у Гостиљу“ (Ровински 1993: 328).

²⁶¹ У литератури се чак наводи да је и најмлађа кћерка кнеза Лазара Оливера подигла цркву у селу Милива, на десној обали Ресаве“ (видјети Томин 2011⁶: 132). Остало нам је нејасно да ли је то по предању или уистину. А међу средњовјековним женама са подручја данашње Црне Горе које су подизале цркве, поред краљице Јелене Анжујске, Оливере Балшић и Јелене Балшић, „жена кнеза Стефана Војислава, Владимировог стричевића, по имену Маргарита изгледа да је зидала једну цркву у Дубровнику“ (Томин 2011⁶: 107). Неке средњовјековне цркве подигле су жене удовице. Занимљив је податак да је Ирина Евлогија Хуми Палеолог, удова Јована Палеолога манастир Филантропос подигла је кад „није имала више од двадесет једне године“ (Томин 2011⁶: 106). Нарочито је занимљив запис о коме говори Светлана Томин: „Забележено је да је нека девојка Миља из Шетоње, на гробу свог умрлог Драгана, сањала да треба да подигне цркву. Везла је са другарицама, од продаје тих радова сакупила новац за цркву коју је назвала црква Везиља. У подизању цркве помогао јој је владика из Благовештења у Горњаку. По цркви, коју су порушили Турци, и село је добило име Везичево“ (Томин 2011⁶: 145).

²⁶² Значи да се усмено предање подудара са наведеним запажањем Татјане Пејовић, само што савремени писани извори о томе не говоре.

Васо Ј. Ивошевић уопштава кад каже да је према неким записима, не казавши којим, манастирску цркву Светог Николе у манастиру Прасквица саградио „1413. године Балша III са мајком Јеленом, познатом ктиторком и књижевницом“ (Ивошевић 1989: 89). Балша III јесте подигао ову цркву, али се у оснивачкој повељи манастира Прасквица не помиње његова мајка Јелена, која је у вријеме њеног подизања жена Сандаља Хранића Косаче. Додуше, као мајка Балше III Балшића она је могла на различите начине подржавати подизање цркве Светог Николе, међутим, писани извори о томе не говоре. Као што је познато, има аутора који рашки стил у архитектури ове цркве виде као утицај Јелене Балшић, премда је рашки стил у архитектури црква у западним српским земљама тога периода присутан и мимо могућег утицаја Јелене Балшић. Према предању и још увијек недовољно утврђеним историографским истраживањима, Јелена Балшић је подигла неколико православних црква и у вријеме свога живота у Хуму. Лука Грђић Бјелогрић наводи легенду о ктиторству Јелене Балшић, коју је Стеван Делић записао у гатачком крају и објавио 1911. године у свом раду „Кључ“: „У Дулићима има брдо, које се зове Старац, на врху брда имају развалине цркве, за коју кажу да је градила краљица краља Сандаља из Кључа, те да је из исте на Васкрсење у јутру од мужа свог одбјегла“ (према Новак Мандић Студо 1955: 380). Има изгледа да је црква у Кључу код Гацка задужбина Јелене Балшић.

Није без основе говорење о постојању православне цркве у Кључу код Гацка, као и да је она могла бити задужбина Јелене Балшић. Радмило Б. Пекић преноси свједочење Стевана Делића из истог рада: „Делић нас обавјештава и о обнови џамије у Кључу 1905. године, за коју се и тад тврдило да је подигнута на црквеним темељима. Током поправке 'одвалили су довратник са натписом који је био окрнут у унутрашњост зида' и поново зазидали, па каже да неки нису жељели да он прочита натпис, правдајући се да неки нису могли чекати да он дође из Метохије (Гачка)“ (Пекић 2014: 375). Ако је Делићево казивање вјеродостојно, то би могло значити да би, иако зазидан, маогао постојати још један ктиторски натпис Јелене Балшић.

Више локалитета у гатачком крају у вези са којима усмено предање говори као о мјестима у којима је Јелена Балшић подигла православне цркве није још довољно археолошки испитано. Након откопавања православне цркве у Церници и

мултидисциплинарног теренског истраживања, обављеног 2013. године, Радмило Б. Пекић закључује да је та црква задужбина Јелене Лазаревић. Каже да се сматра да је „из предтурског периода, а да је касније дограђивана“ (Пекић 2014: 377). Након наведеног теренског испитивања и дубровачке архивске грађе, Пекић доводи у питање, на основу стећака донесене, раније закључке историчара да је у средњовјековној Херцеговини живјело богумилско становништво: „Тезу о богумилству и стећцима, без провјера, некритички су прихватили тадашњи српски истраживачи. И ако би за њих тражили оправдање, да нису познавали и користили дубровачку архивску грађу, гдје су у документима морали пронаћи исте личности чија су имена уклесана на стећцима и самим тим утврдити њихову припадност, поставља се питање како нису могли утврдити да спајају неспојиво. Како је могуће спојити богумиле са црквама, када су богумили обављали молитве у хижама, на отвореном и нису поштовали крст“ (Пекић 2014: 374).

У историографској литератури је мало говора о томе да је хиљаде богумила током турских освајања из Босне присилно исељено у Херцеговину. Пошавши од Рачког, Кљајића и Башагића, Новак Мандић Студо саопштава: „То је била неприродна и присилна сеоба једнога народа који се склонио у планинском оклопу центра Херцеговине, у планинском саставу код Таре и Пиве, са највишим планинама балканског полуострва“ (Мандић Студо 1995: 401). Можда би у том правцу могао водити пут до одговора на питање одакле толико стећака у Херцеговини, као и зашто се на херцеговачким стећцима налази крст.²⁶³

Ископавање остатака цркве у Церници демантује Ханџићев закључак „да Церница није могла имати цркву зато што је имала мање од сто кућа“ (према Пекић 2014: 373).²⁶⁴ Према предању, Гацко је насељено становништвом из Косова и Метохије. (У Гацку и данас саговорнике подсјећају на то да Гат значи Метох).

²⁶³ Херцег Стјепан је благонаклоно прихватио босанске богумиле, а они су му у знак захвалности уочи пада Херцеговине помагали у борби против Мехмеда II (видјети Мандић Студо 1995: 401).

²⁶⁴ У Церници је уочи одласка на Свету Гору столовао Растко Немањић. Кроз овај крај води дубровачки пут, што је омогућило да се у њему отвори трг, царинарница и каравансарај. Церница се тако развила у важан трговачки центар. Занимљив је податак који наводи Новак Мандић Студо да је крчмарица Бољка из Чемерна изнад Гацка прва средњовјековна жена која се у средњем вијеку бавила трговином (видјети Мандић Студо 1995: 389).

Косовскометохијски топаними и патроними показују везу са овим предањем, исто тако имамо на уму да је у вријеме цара Душана било повлачења хумског становништва у јужне крајеве српског царства. Очигледно је да у вези са херцеговачким крајевима има доста отворених питања. Засад нам преостаје да се сагласимо са закључком: „Да би одговорили на постављена питања неопходан је детаљнији преглед дубровачких архивских докумената. Будућа истраживања требало би да дају одговор и на остала постављена питања“ (Пекић 2014: 379). То нас не спречава да закључимо да је Јелена Балшић за вријеме двије ипо деценије свога живота у земљи званој Гацко заиста могла подићи барем једну од православних цркава или барем утицати на то да буде подигнута. Мирјана Детелић каже: „Она је, по предању, подигла и цркве св. Николе у селима Врању близу Хунског блата (крајњи ј/з затон Скадарског језера и Гостиљу близу Плавнице“ (Detelić 2007: 387).

Иако је црква коју је подигла Јелена Балшић на Горици из времена владавине Стефанице Црнојевића, она захваљујући самој Јелени Балшић припада духовном наслеђу Балшића. У литератури је већ истакнуто да би задужбина Јелене Балшић могао бити и манастир у Горичанима. „У данашњем селу Горичани на левој обали Мораче, између Титограда и Врањине на Скадарском језеру, нема трагова старих грађевина. На другој, пак, страни Мораче, селу Вуковцу [Вуковцима],²⁶⁵ постоји црква, изграђена у новије вријеме на старим темељима. Око ње су рушевине старих грађевина и зидина. У средњем вијеку и ово се подручје називало Горичанима, па је могуће да се баш ту налазио манастир у којем је Јелена говорила тестамент у перо старцу и свом духовнику Никандру Јерусалимцу“ (Ђурић 1970: 418). Није утврђено ни гдје се налазила копорињска црква Свете Тројице у којој је преписана *Властарева синтагма*, дјело у чијем је прологу један од преписа *Житија Светог Јована Рилског*.

Војислав Ђурић сматра да је цркву Светог Ђорђа на скадарској Горици подигао Ђурађ II Страцимировић Балшић, ако не Јелена Балшић: „Оваквој хипотези – јер помена о ктитору нема – [иде на руку] на само посвета цркве светитеља имењаку овог

²⁶⁵ Ово зетско мјесто у Зети је у граматичкој једнини и у „Балканској царици“: „Старац један / у Вуковац мач зна читат“ (Петровић 1996: 255). Иако *Балканска царица* показује да Никола I Петровић одлично познаје географију и топонимију Зете, Зећани назив овог свог мјеста наводе у граматичкој множини.

зетског владара него и чињеница да је жена Ђурађа II, Јелена, много касније, пошто је умро њен други муж, Сандаљ Хранић, баш поред овог храма сазидала своју надгробну цркву. Јелена је, сем тога предузела и њену обимну оправку. У свом тестаменту она вели: '... и цркве светаго Гергија у Горици дадох олово, купити за 60 дукат, да се покрије црква, и оште да им се да за мајсторе 30 дукат'. Она с црквом св. Ђорђа сређује имовинске односе и дарује је сасудима и књигама. Своји надгробну цркву непрестано назива новом, што је, уз податак о новом покривању Светог Ђорђа, знак да је велики храм већ тада био стар“ (Ђурић 1970: 422). Војислав Ђурић, након навођења готичких обиљежја, нарочито на звонику на преслицу, и несналажења у архитектонским рјешењима, закључује да је ова црква дјело мајстора без особитог умјетничког дара, „јер су му односи величина несразмјерни а композиција без склада. Црква се издужила и полегла у камењару Горице“ (Ђурић 1970: 424).²⁶⁶ Разлика у величини и облику камена којим је озидана западна фасада цркве Светог Ђорђа на Горици и особина камена у трима осталим странама зидова ове цркве, Чедомира Марковића наводи на закључак: „Врло је вјероватно да је ова интервенција изведена у првој половини XV вијека у обнови коју је наручила и финансирала Јелена Балшић“ (Marković 2012: 129). Несразмјерно висок звоник на преслицу на цркви Светог Ђорђа на Горици исти аутор истиче „као израз западњачке традиције“ (Marković 2012: 139).

Александар Чиликов каже: „У Св. Катарини био је сахрањен Ђурађ II Страцимировић Балшић“ (Ћиликов 2012: 69).²⁶⁷ Црква Свете Катарине је улцињска катедрална црква из тринаестог вијека, у чијем је обнављању улцињског биискупа подржавао Ђурађ Страцимировић Балшић (према Јелчић 2010: 263). Поуздано се зна да су цркву Свете Катарине срушили Турци. Неке зетске цркве су страдале и током сукоба Ђурађа Страцимировића и Радича Црнојевића. Ђурађ Страцимировић је бринуо и о цркви Светих Архангела код Улциња потврдивши јој раније призната права. Одигавши новац из дубровачког депозита у Конавлима је набавио дрвену грађу да би обновио

²⁶⁶ Андреј Малевски из Москве и његова супруга Олга недавно су помогли да се на острву Бешка обнови црква Светог Ђорђа. Обезбијеђени су и услови за обнављање старог манастирског конака на локацији на којој је био у средњем вијеку. Ктитор Андреј Малевски је и фрсакописан у обновљеном манастиру.

²⁶⁷ У завршном поглављу, не рачунајући „Закључак“, додатно ћемо говорити о неусаглашености података у литератури у вези са мјестом сахране Ђурађа Страцимировића Балшића.

цркву Свете Катарине у Улцињу. Већ смо казали да је манастиру Светог Николе на Врањини уочи смрти поклонио пола свога посједа Раке. Кроз литературу се, колико је нама познато, не наводе мотиви преноса Ђурађа II Страцимировића Балшића из Улциња на Бешку нити се говори о томе кад се то догодило. Зато се не може искључити Ђурићева претпоставка да је цркву Светог Ђорђа на Горици подигла Јелена Балшић. То је могло бити у другој деценији петнаестог вијека, између смрти Ђурађа II Страцимировића и њене удаје за Сандаља Хранића Косачу.

О цркви подигнутој на кружном платоу на највишој коти острва Морачник, мимо манастирског комплекса, историчари скоро да не говоре. Сачувана је до кровног вијенца. Археолошки није истражена. Чедомир Марковић каже да ова црква „показује одређене сличности са црквом коју је за свој укоп подигла Јелена Балшић 1440. године на острву Бешки, па се отуда могло помислити да су обје могле настати у приближно исто вријеме“ (Marković 2012: 140). На основу тога, исти аутор сматра да је ову цркву могао подићи „неко из властелинске породице Црнојевића, могуће за свој укоп“ (Marković 2012: 140). Митрополоија црногорско-приморска недавно је на Морачнику подигла пирг Светог Илије. Павле Мијовић међу црквама које су подигли Балшићи наводи и једнобродне цркве „у Балијама код Жабљака и на самом Жабљаку“ (Мијовић 1983: 572). Према опису Маријана Болице из 1614. године, црква Светог Ђорђа на Жабљку Црнојевића „служила је као џамија“ (према Ђурић 1970: 478). „Остао је само наспрам Жабљака, на високом бријегу Кому, што се у водоплавним добима године претвара у острво Скадарског језера, манастир Успења Богородице, задужбина Ђурђа и Љеша Црнојевића, војвода деспота Стефана Лазаревића“ (Ђурић 1970: 478). Пажњу нам скреће и топоним Мурићи у реченици Милана Шуфлаја: „И у Доњем Пилоту уз лијеву обалу рјечице Риоли имао је хиландарски манастир у 14. вијеку посједе (Мурићи, Калогени, Каменице) и ту граничио с посједима манастира Дечана“ (Šufflay 1991: 76). Мурићи су мјесто на самој обали Скадарског језера — наспрам Мурића се налази острво Горица (Брезовица, Бешка) на коме је Јелена Балшић подигла Богородичину цркву, у којој је сахрањена.

„На 86. л. с. 1 *Горичког зборника*“, напомиње Светозар Томић, 'Никон пише и да је Јелена Балшић подигла храм св. великомученика тропеофора Георгија на месту

званом: Горица. По свему изгледа да је ова Горица у равници испод Скадра, на десној обали Бојане“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 90).²⁶⁸ Не искључујемо могућност да је ријеч управо о Горици на којој је сахрањена Јелена Балшић: на том острву је храм Светог Ђорђа у коме је, према примарним историјским изворима, сахрањен Ђурађ II Страцимировић Балшић. Могуће је и да је и овај Томићев закључак проистекао из поистовјеђивања скадарских острва Горица и Старчева Горица. Он у „Предговору“ свом препису *Горичког зборника* каже: „Горица је острво у Скадарском језеру; налази се према селу Драчевици у Шестанима“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 87). Међутим, наспрам острва Горица налази се приобално село Мурићи. Наспрам Горице, на супротној страни, је много удаљеније село Врака.²⁶⁹ Сад већ бива јасно да се према селу Драчевици у Шестанима налази Старчева Горица. (Постоји и средњовјековна приморска жупа Драчевица, чије је средиште град Нови. Замишљен је као лука, али интереси Дубровчана нијесу допустили да то буде.) Утисак је да Светозар Томић није посјеђивао скадарски крај него да о његовим скадарским горицама говори само на основу представа стечених помоћу литературе, а прије свега књиге *Черногория* Павла Аполоновича Ровинског.

²⁶⁸ Горица је и брдо у чијем подножју је настао град Подгорица, гдје је такође саграђена црква Светог Ђорђа, али ова црква је старија од Јелене Балшић. Момчило Спремић, позвавши се на Ивана Божића, током говорења о вјерским трвењима у Зети помиње цркву Свете Марије на Горици у дијецези Свача (видјети Спремић 2004: 100). У дидаскалији друге појаве трећег чина Петровићеве „Балканске царице“ пише: „Логор међу Горицом и Ситницом“ (Петровић 1996: 234).

²⁶⁹ Из Враке је Стевка Ђурчевић, потоња монахиња Стефанида чије биљешке је у библиотеци манастира Високи Дечани пронашао јеромонах Амфилохије (Радовић), данас митрополит Црногорско-приморски. У житију монахиње Стефаниде — које је објавио манастир Ђелија Пиперска — је и опис невремена на Скадарском језеру током одласка на поклоњење у манастир Дајбабе. Тада је још био у животу старац Симеон (Поповић), данас Свети Симеон Дајбапски. На то како Скадрско језеро умије за трен ока да изврне кожу евоцираћемо помоћу *Љетописа попа Дукљанина* на мјесту гдје саопштава како је главу изгубио стриц Светог Јована Владимира Мирослав, који је владао Подгорјем: „Једног дана Мирослав, идући у посјету свом старијем брату, уђе у чамац и док је пловио Скадарским језером, одједном наста олуја у којој заглави и он и они који бијаху са њиме. Његову земљу запосједне његов брат и управљаше њоме мјесто њега. Затим краљ Петрислав изроди сина кога назва Владимир па умре у миру. Би сахрањен у цркви свете Марије у мјесту које се зове Газепи“ (видјети Дукљанин 1976: 232). По монахињи Стефаниди (Ђурчевић) је монашко име добила монахиња Стефанида из манастира Дуљево, као и монахиња Стефанија — поријеклом из Враке — која се подвизава у манастиру Бешка.

У „Предговору“ свом препису *Горичког зборника* Томић је острво Горица, на коме је гробна црква Јелене Балшић, поистовијетио са такође скадарским острвом Старчева Горица: „Оба манастира: на Кому и на Горици, који се овде помињу, изгледа да су око двадесетих година 16. века поново пропевали. Вићенцо Вуковић, син војводе Божидача Вуковића, Подгоричанина, пренео је тело оца Божидача 1540. године из Венеције у Зету и сахранио га у цркви Старчева Горица на Скадарском језеру“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 88). Ове Томићеве ријечи се ослањају на „Грамату Ивана Црнојевића“, чији је пасус навео према књизи *Черногория* Павла Ровинског. Како смо видјели, у овој грамату се каже и да су цркве на Кому и Горици опустјеле и да се, као метоси, прилажу Цетињском манастиру (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 88).

Светозар Томић је острва Скадарског језера Старчева Горица и Горица (Брезовица, Бешка) поистовијетио и на другим мјестима у „Предговору“ свом препису *Горичког зборника*. Напримјер, на првој страници овога текста каже да је *Горички зборник* књига писана „у манастиру св. Богородице 1442. године у Горици, због чега сам га ја и назвао: Горички зборник“ (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 87). Након тога додаје: „Ова Горица се данас више зове Старчево или Старчева Горица и под тим именом је у географији и на картама познатија него под именом Горица“ (Томић 1942^б, уз: Баљ 2012: 87). Познато је да је у средњем вијеку ниво Скадарског језера нижи него данас, па су његова острва била брдашца, односно *горице*.²⁷⁰ На острвима Скадарског језера је пет средњовјековних цркава (од укупно шест) посвећених Богородици, од којих је по једна на Горици и Старчевој Горици – на Горици је црква Благовјештења а на Старчевој Горици црква Успења Богородице, па је и то могло Светозара Томића довести до наведеног закључка. Уосталом, он не даје до знања да су двије цркве на острву Горица. Истина је да је острво на коме се подвизавао старац Макарије у манастиру посвећеном Богородици, подигнутом у осмој деценији четрнаестог вијека, носило име Горица – све док по овом старцу није названо Старчева Горица (Старчево).

²⁷⁰ „Мала острва на Скадарском језеру зову се горице и има их 7: Бешка, Морачник, Старчево, Ком, Врањина, Жабљак (Црнојевича) и Лесендро. На првих пет подигнути су манастирски комплекси, а на последња два тврђаве“ (Detelić 2007: 240). Јеромонах Јован (Ђулибрк) износи податак да је на три острва Скадарског језера у средњем вијеку било десет олтара (видјети Јован 2003).

Да се књига *Горички зборник* не односи на ову Горицу показује свједочење Никона Јерусалимца да је припремљена за цркву задужбину Јелене Балшић: „Принесен дар храму пресвете Владичице наше Богородице — Благовештењу, који је у Горици, да јој буде“ (*Горички зборник*, лист 2726).²⁷¹

На основу тога што је у цркви на Старчеву изидано епископско сједиште, у дну апсиде — испод прозора, Војислав Ђурић се пита: „Није ли бар извјесно вријеме, зетски епископ сједио на Старчеву“ (Ђурић 1970: 420). У архитектури ове цркве „готика се једино осјећа у тјеменом прелому подужног свода цркве. А западњачки мајстори одају своје руке кроз начин зидања каменом“ (Ђурић 1970: 420). Говорећи о цркви Упења Богородице на Старчеву Чедимир Марковић наглашава: „Посебну занимљивост представљају посебно обликовани керамички судови уграђени у куполи и калотама конхи, који су служили да појачају акустичност цркве“ (Marković 2012: 122).

Најстарији манастир Зетске Свете Горе је Пречиста Крајинска. „Стефаница Црнојевић, обраћајући се 1460. год. млетачкој влади, вели да су 'четири манастира у Језеру', а да су им права обезбиједили стара и прошла господа, која су манастире подигла. Марјан Болица из Котора, описујући 1614. год. скадарски санџак, каже да свако од пет острва на језеру има по један манастир српских калуђера. Главни су Св. Никола на Врањини, Ком, Бешка Горица, Старчева Горица и Морачник“ (Ђурић 1970: 416). Ђурић на овом мјесту фуснотом упућује на *Листине* Симета Љубића као извор из кога се не може сазнати на које манастире мисли Стефаница Црнојевић, и наставља: „Међутим, обојица дају изјаве само о изабраним манастирима, балшићким, црнојевићким, али и немањићким“ (Ђурић 1970: 418). На основу тога што „од шест данас познатих цркава из краја XIV и прве половине XIV в. на Скадарском језеру“ (Ђурић 1970: 414) пет посвећено Богородици, Војислав Ђурић закључује да би тај „податак говорио о могућем утицају Светогораца не само на развитак архитектонских планова цркава него и на ширење Богородичиног култа“ (Ђурић 1970: 414).

²⁷¹ Да Светозар Томић не познаје довољно географију Скадарског реона показује и то што у истом тексту каже да је Скадар удаљен „неколико километара од Старчеве Горице“ (Томић 1942⁶, уз: Баљ 2012: 95), а а Скадар је уствари удаљен педесетак километара од овога острва (које се налази на средокраћу растојања Подгорица — Скадар).

Уз цркву Пречиста Крајинска у Остросу у Крајини подигнута је кула-пирг. Стојан Новаковић наглашава да је овај храм подигнут „на врло удесном мјесту, са којег се види све Скадарско Блато, оток Врањина, варош Подгорица, сва, и сад звана, Зета, Врака, Дриваст и остало до самог Скадра“ (према Мијушковић 1967: 72). Кроз литературу се наводи да се не зна коме је била посвећена црква на скадарском острву Топхана (Топхаона, Топхала) за коју се претпоставља да је из дванаестог вијека. Митрополија црногорско-приморска је 2014. године обновила манастир на Топхали, посветивши га Светом Димитрију. Сачуване средњовјековне цркве на скадарским острвима посвећене су Богородици, изузев једне од двије цркве на острву Бешка и цркве на острву Космач, које су посвећене Светом Ђорђу. Важно је истаћи да „Богородичина црква на острвцу Морачнику, иначе најмањих размјера међу црквама на Скадарском језеру (изнутра дугачка око 6 метара), дјелује као сажети извод из цјелокупног скадарског градитељства овога времена“ (Ђурић 1970: 428). А „по пластичном дејству унутрашњих површина, унутрашњост цркве на Морачнику је најразуђенија од свих крајева овога доба у Скадарском блату“ (Ђурић 1970: 429).

Према *Листинама* Симета Љубића /Листине X, 151/, Млечани су, у документу о Медуну из 1460. године, и манастир Морачу повезали са Зетом: „У Морачи је 1252. године Стефан, син кнеза Вукана, основао манастир, за владе краља Урош I. Ова Стефанова задужбина је највеличанственији споменик средњовјековне српске државе у Црној Гори у доба Немањића“ (према Шекуларац 1987: 118). На каменом надвратнику цркве Успења Богородице у манастиру Морача је урезан натпис: „Овај свети храм пресвете деве Богородице саздах и украсих на име успења њенога ја, Стефан, син вељег кнеза Вука, унук светога Симеона Немање. И то беше у дане благочастивога краља нашега Уроша, 6760, индикта десетог. // У храм живота људи уђите“ (према Павић 1986: 35–36). Радмила Маринковић допуњава: „Зетски кнез Стефан, Вуканов син, упамћен и са краљевском титулом“ (Маринковић 1996: 265).

О задужбинама Балшића Војислав Ј. Ђурић каже: „Још у турска времена, бар на почетку њихова слава је трајала, јер Божидар Вуковић баш једну од балшићких задужбина изабира за свој покој. И управо тада, крајем XV и почетком XVI в. двије цркве у старој Херцеговини – једна у Ошанићима код Стоца, а друга на Илијиној

главици код села Месара у Поповом пољу – грађене су по плану триконхоса, истина без кубета. Могао је то бити посљедњи одсјај балшићког градитељства“ (Ђурић 1970: 439). Ђурић такође примјећује сродство у градитељству цркве Светог Ђорђа у Сопотници код Горажда, чији је ктитор Стјепан Вукчић Косача и цркве Светог Николе манастира Прасквица. Историчари умјетности знакове градитељства рашких цркава у цркви Светог Николе у Прасквици приписују утицају Јелене Балшић на свога сина Балшу Ђурађевића Балшића, премда се повратак рашком градитељству примјећује и у задужбинарству херцега Стјепана Косаче. Васиљ Јововић преноси мишљење Ленке Блехове-Челебић, која сматра да неки историчари прецјењују утицај породичних веза на црквене прилике, као што на примјер Шмит тврди да је Балша Ђурађевић Балшић православље прихватио под утицајем своје мајке Јелене (према Јововић 2009: 218). Блехове-Челебић мисли да је он „тако урадио из политичких разлога, његове енергије и силовита личност искључују превелики утицај мајке на његову владавину“ (према Јововић 2009: 218). Овај закључак је заснован на психологизирању — зато не превазилази ниво претпоставке.

Цркву Светог Николе манастира Прасквица срушила је Наполеонова војска 1812. године, али је након три ипо деценије обновљена. Сачувано је предање да су се након разарања манастира Прасквица листови књига могли видјети од Прасквице до Будве. Неке од књига овога манастира сачувао је свештеник Сава Љубиша. Мирослав Лукетић, историчар из Будве приликом примања награде будванског Фестивала „Пирилицом“ за 2018. годину казао је да су „Паштровске повеље“ из манастира Прасквица у другом свјетском рату биле бачене и да су сачуване наиласком једног мјештанина. Иван Јововић напомиње „да је је у склопу санационих радова на новој Цркви Св. Николе у манастиру Прасквица, који су услиједили након земљотреса 1979. године, у поду цркве другом бојом камена назначена основа првобитног храма Балше III“ (Јововић I. 2012: 146). А Александар Чиликов истиче да испод фрескосликарског слоја са почетка седамнаестог вијека у цркви Светог Николе манастира Прасквица „постоје трагови старијег живописа“ (Ћиликов 2012: 71) и скреће пажњу на то да се не може научно доказивати претпоставка да је сликарство у балшићким црквама искључиво византијско (видјети Ћиликов 2012: 71).

Војислав Ј. Ђурић саопштава:

Раније се понекад појава триконхосних цркава у држави Балшића објашњавала утицајем Поморавља и улогом Јелене, кћерке кнеза Лазара, која се удала за Ђурађа II Страцимировића Балшића. Међутим, таквом закључивању супротставља се чињеница да су тролисни планови манастирских храмова на Скадарском језеру, поготову они најстарији, настали истих година кад и цркве тога типа у Лазаревој кнежевини, а да се Јелена појавила у Зети тек пошто су прве цркве овога типа биле већ изграђене. Једино непосредна улога светогорских монаха у новој средини може објаснити примјену триконхосног плана храмова у Зети и изглед цркава на Скадарском језеру, јер оне не опонашају ниједно од истовремених рјешења у другим областима српских управљача (Ђурић 1970: 415).

У заједничком раду Гордане Бабић-Ђорђевић и Војислава Ј. Ђурића прецизно су одређене карактеристике зетских средњовјековних цркава насталих под утицајем светогорског градитељства: „Балшићки триконхоси са Скадарског језера представљају у српском градитељству посебну скупину. Њихов спољашњи изглед својеврстан је због нерашчлањености зидова, недостатка пластичног украса и одсуства вишебојности на фасадама, због камене грађе и поједностављења у конструкцији, а посебно због примене извесних готичких облика, задужбине Балшића су најзападнији изданак светогорске триконхосне цркве. Градитељи из Зете, а међу њима свакако и они из приморских градова, прилагодили су домаћем уметничком предању тип цркве који се са Свете Горе проширио по свим српским областима“ (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: 163).

Примјетно је да је светогорско градитељство „оставило нарочит траг на једној моћној кули-пиргу што се још високо диже на острвцу Топаони на Сакадарском језеру“ (Ђурић 1970: 416). Кулу има и манастир Морачник. Није остао непримијећен ни утицај приморског градитељства. Са тиме у вези наводи се податак да је Оливера Балшић приликом подизања своје задужбине у Скадру (или надомак Скадра) позвала мајсторе

са југа (видјети Ђурић 1970: 415–416). Премда Сима Ђирковић каже да је Оливера Балшић „подигла цркву својим новцем пошто је довела мајсторе из земље свога оца и обдарила је од свог мираза с мужевљом дозволом“ (Ђирковић 1968: 313). Истина, упутивши на литературу (Љубића, Валентинија, Јиричека, Марковића и самог Ђирковића), и ово каже Војислав Ј. Ђурић: „Много касније, 1444. год. Оливерини потомци тврде Млечићима да је она цркву подигла *per magistros conductos de regno patris sui* и да ју је богато обдарила (Ђурић 1970: 416) и додаје: „Податак о доласку градитеља из Повардарја у Зету, саопштен послѣје готово седамдесет и пет година, може бити истинит у односу на Оливерину задужбину, али може, исто тако, да буде посљедица шире појаве мајстора с југа у држави Балшића, која се дуго памтила“ (Ђурић 1991: 416). „Храму је данас изгубљен траг“ (Ђурић 1970: 416). Гордана Бабић-Ђорђевић и Војислав Ј. Ђурић, како смо већ примијетили, кажу да је Оливера Балшић цркву Свете Марије подигла „у селу Лоренцу“ (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1974: 161).²⁷²

Потребно је казати и да се о задужбинарству Јелене Балшић на простору Херцеговине засад мало говори мимо усменог предања. Новак Мандић Студо каже: „Према народној легенди, Јелена Стратимировић Балшић послѣје преудаје за Сандаља 1411. године била је градилачки расположена. За годину дана је направила дворску цркву у Кључу за потребе кључког православља, пет у Церници и једну у Дулићима. Оволики број цркава у Церници говори о њеној величини и насељености почетком XV вијека. За Јелену се приповиједа да је и Велику греду под Срђевићима прокопала и одводњила Гацконско поље учинивши га проходним и плодним. До тога времена сви су га путеви заобилазили — Римски са сјеверне стране, а Дубровачки од југа ка сјевероистоку“ (Мандић Студо 1995: 375). Овај аутор о томе говори у контексту тврдње да је Јелена Балшић као „убијеђена хришћанка“ (Мандић Студо 1995: 379) градила православне цркве. Ипак, мимо усменог предања, он не упућује на конкретне примјере — изузев православне цркве у Кључу. Он такође каже и да се у Дулићима приповиједа да је у цркви у том мјесту, приликом насељавања православног

²⁷² Један број сачуваних цркава у Зети из периода Балшића оквирно се датују у четрнаести и петнаести вијек. Од њих се „посредством извора може датовати једино црква Св. Николе у селу Склава (данас Скла или Цкла), на обали Скадарског језера, јер ју је Балша III даровао Јелисанти, кћери Ђурађа I Балшића“ (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1974: 164).

становништва у XVII вијеку у развалинама цркве, коју су разорили Турци, пронађена „златна кашика од причеста, коју је Јелена приложила као свој дар“ (Мандић Студо 1995: 380).

Задужбинарство Јелене Балшић, како каже Димитрије Богдановић „има одређене циљеве: не само подизање своје будуће гробнице већ стварање једнога духовног средишта, које би у Зети, изложеној млетачком притиску, његовало и одбранило византијско-православну духовност. То је била одбрана историјске орјентације српске културе у тренутку када је та орјентација тамо била највише угрожена. У посљедњим часовима српске државне самосталности, када се у политичком погледу могло већ бирати између турског и млетачког сизеренства, између ислама и борбеног католицизма, Јелена Балшић потврђује своју оданост Немањићкој и Лазаревој традицији“ (Богдановић, 1970: 379). Јеромонах Јован (Ђулибрк) закључује: „Она, посљедњи велики изданак немањићког предања, у кључним годинама је схватила да се ваља припремати за неко друго вријеме и засновати опстанак свога народа на најдубљем његовом темељу“ (Јован 2001: 159).

Никон Јерусалимац је у *Горичком зборнику* „представљен као духовник Јелене Балшић“ (Богдановић 1970^б: 373). Мало се зна о овом духовнику. „Ми чак не знамо је ли био свештеник, али судећи по изразито доживљеној литургијности његових списа и титули проигумана у доцнијим записима то је вјероватно“ (Јован 2003: 12). Ђорђе Сп. Радојичић је дошао до закључка да је Никон Јерусалимац рођен око 1380. године (видјети: Радојичић 1963^г: 248). На основу тога што је Манастир Врађина био метох Светоарханђелског манастира у Јерусалиму и начина на који се Никон Јерусалимац потписао у зборницима које је саставио, зна се да је у Зету стигао из Јерусалимске цркве. Видосава Надомачки Никоново име доводи у везу са јерусалимским монахом Нифоном из петнаестог вијека, о коме 1867. године говори руски архимандрит Леонид Кавелин. Овај архимандрит каже да је монах Нифон као архимандрит манастира Светих Арханђела у Јерусалиму од Русије прихватио прилог за тај манастир у знак захвалности за гостопримство руским ходочасницима. „Можда је Нифон у ствари Никон Јерусалимац, аутор *Повести о јерусалимским црквама и местима...* као и Никандар

старац јерусалимски који је у три маха долазио у Дубровник по стонски доходак: 1422, 1424, и 1431“ (Надомачки 2004: 53).²⁷³

Никон Јерусалимац је у Зету дошао као монах манастира Светих Арханђела у Јерусалиму, задужбине краља Милутина Немањића. Манастир Светог Николе на Врањини био је метох овога манастира. Божидар Шекуларац парафразира „Јерусалимску повељу цара Душана“: „Видјевши да је ова црква осиромашила, цар прилаже Св. Николу Врањинског са црквом, селима, људима, пасиштима, цијелим метохом, виноградима, планинама, зимовницима, млиновима, сјенокосима и дохотком ове цркве од Св. Срђа од Р. (100) перпера. Затим се даје димнина од црквених људи, цијело имање и право цркве, да црква јерусалимска скупља сваке године од Врањине љетину од жита, вина, оваца, кобила, и да се послѣје продаје половина овога носи у Јерусалим. Цар још прилаже 500 перпера „бенетъчких“ од царског дохотка. [...] Такође, ни над овим имањем да нема власти нико, ни кефалија, ни властелин у земљи, него да једини управник буде јерусалимски игуман који је одређен за постављање старјешине у Врањинском манастиру“ (према: Шекуларац 1987: 91). Ово је трећи у низу текстова повеље јерусалимском Светоархангелском манастиру. Аутентичност повеље од 29. априла 1348. године по Шекуларцу је упитна тиме што је без царског печата (видјети Шекуларац 1987: 88) и што „већ повељом од 1233. године Свети Сава је потврдио самосталност Врањинског Манастира у односу на епархијског архијереја и имунитете у односу на поклоњени посјед уз санкције са пријетњом тешким духовним казнама за прекршитеље“ (Шекуларац 1987: 88).

²⁷³ Стонски доходак је српском краљу па цару Дубровачка Република исплаћивала као надокнаду од песто перпера годишње за град Стон, који је у новонасталим околностима било тешко бранити. Дубровчани су такође исплаћивали доходак босанском краљу, назван светодмитарски доходак. Ћоровић га назива стонским, обајашњавајући да су под утицајем угарског краља Сигисмунда 16. фебруара 1415. године одлучили да тај доходак исплате иначе непожељном босанском краљу Остоји (видјети Ћоровић 1940: 414). И ово показује да су Дубровчани у свом тактизирању пролазили између капи кише. Колико је Сандаљ Хранић Косача био осилио да се видјети и по томе што се хумски војвода понаша „као неки владар“ (Ћоровић 1940: 352). Он, на примјер, од Дубровчана 1397. године тражи да му исплате светодмитарски доходак, на штету босанске краљице Јелене, удовице краља Дабише (видјети Ћоровић 1940: 355--356).

Казавши да Иларион Руварац сматра да је повеља Светог Саве манастиру Врањина фалсификат из петнаестог вијека, као и да Иларион Шишовић није први зетски епископ, зато што га нема у у попису епископа у *Пљеваљском поменику*, Божидар Шекуларца у вази са тим покушава да пружи властити закључак — али остаје недоречен.²⁷⁴ У вези са овим проблемом, много је одређенији Гојко Суботић. Он прво, уз помоћ Ивана Јастребова, наводи молбу монаха Гаврила након преписа врањинских повеља „да му се опрости ако није све тачно преписано, јер су многи рукописи били истрошени од старости“ (према Суботић 1958: 137). Затим наводи мишљење Илариона Рувараца да повеља Светог Саве фалсификована „с намером да се осујете монаси јерусалимског манастира св. Михајла који су покушали да приграбе приходе манастира св. Николе на Врањини“ (Суботић 1958: 137⁴⁴). Суботић закључује: „О аутентичности врањинских повеља доста се већ расправљало, али није донет никакав коначни суд“ (Суботић 1958: 137). Овај закључак остаје једнако актуелан седам деценија након што је изречен.

Разумијевању статуса манастира Врањина у петнаестом вијеку више одмаже него што помаже и сљедећи закључак Божидара Шекуларца: „На крају треба истаћи да

²⁷⁴ Казавши да Иларион Руварац сматра да је повеља Светог Саве манастиру Врањина фалсификат из петнаестог вијека, као и да Иларион Шишовић није први зетски епископ, зато што га нема у у попису епископа у *Пљеваљском поменику*, Божидар Шекуларца у вази са тим покушава да пружи властити закључак — али остаје недоречен. Шекуларца, наиме, на правну историју српског манастира у Јерусалиму покушава да упуту преко двјеста осме странице Јиричкеве књиге *Историја Срба I*, у издању из 1952. године (видјети Шекуларца 1987: 87 и 87¹). Међутим, Јиричек на тој страници не говори о томе него о мученичкој смрти краља Стефана Дечанског, тако да читаоца потраге за легендарним писањем према путоказу Божидара Шекуларца води у слијепу улицу. На истом мјесту, коментаришући повељу Ивана Црнојевића Манастиру Врањина (из 1469. године), Шекуларца каже: „Од посебне важности је у овој повељи чињеница да се приликом утврђивања међа и враћања земље Манастиру Врањини Иван Црнојевић позива на хрисовуље хришћанских владара и ктитора — Саве, Милутина, Дечанског и Ђурђа Страцимировића, што доказује да су 1469. године ове повеље постојале“ (Шекуларца 1987: 111). Сви ови хришћански владари и ктитори владали су Зетом, изузев Саве и сви су проглашени светима, изузев Ђурађа Страцимировића. Додајмо да Милан Шуфлај напомиње да је манастир Светога Николе на Врањини, према предању четрнаестог вијека подигао први зетски епископ „(око г. 1232.)“ (Šufflay 1991: 77).

су јерусалимци примали доходак од Дубровника послје 1350. године на основу Душанове повеље издате Дубровнику која је цитирана у аналогној повељи цара Уроша од 24. априла 1357. године, која садржи само податак о поклону стонског дохотка а нема ниједне ријечи о Врањинком Манастиру“ (Шекуларац 1987: 93). Да не би било забуне, потребно је казати да постоје двије повеље цара Душана манастиру Светих Ахангела у Јерусалиму. Пошавши од копијара Дубровачког архива, Константин Јиричек каже да је прва од њих из 1348. године, и њоме цар Душан јерусалимском Светоархангелском манастиру прилаже „мали манастир на Врањини“ (Јиричек 1908: 529). Друга јерусалимска повеља цара Душана је из 1350. године, а њоме цар истој цркви прилаже „доходак од 500 перпера у Дубровнику“ (Јиричек 1908: 529). Константин Јиричек, очевидно, није сагласан са тврдњом Илариона Руварца да је прва од поменутих јерусалимских повеља из 1349. године, зато што је цар Душан за ту годину доходак из Дубровника узео себи. Али је зато сагласан са Руварчевим закључком да „од оба та засебна хрисовуља, дата јерусалимској цркви, направио је позднији преписивач једну листину“ (Руварац, Камичци-прилошци за други зетски дом: Просвјета, година II, на Цетињу 1894 свеска 10, стр. 533–534)“ (Јиричек 1908: 530).

Како било да било, Јерусалимци су добијали стонски доходак. А цар Душан Немањић у својој повељи Светониколајевском манастиру на Врањини, писаној након 1331. године, каже: „Тога ради видево Краљевство ми храм твој, који је у Врањини, и приложење Краљевства ми које приложих када владах Зетом, но чак утврђено, и Краљевство ми приложи и још потврди са сваким утврђењем што записах за господства си, када не бејох краљем, та сва права и метохије да има свети Никола, са свим правима, као што је лепо и доликује светим и божаственим црквама своја права и метохије држати“ (према Маринковић 1996: 121). Петсто перпера годишње које цар уступа Светоарханђелском манастиру у Јерусалиму чини стонски доходак који су Дубровчани о Васкрсу плаћали за уступљени им град Стон и полуострво Стонски Рт, колико су и босанским владарима плаћали на дан Светог Влаха. Јиричек напомиње да се Лукаревић вара „кад пише, да је цар Стефан Душан (1350) протјерао Стефана бана босанскога и

одредио, нека Дубровчанима онај трибут, што су га давали бану, у наприједа дају српскоме манстиру у Јерусалиму“ (Јиричек 1908: 528).²⁷⁵

И Мавро Орбин пише да цар Душан „даде за вечна времена монасима Св. Михајла Јерусалимског данак који му Дубровчани плаћаху за Стон“ (Орбин 1968: 34). Он такође казује да од фебруара 1500. године дубровачки извори говоре о исплаћивању стонског дохотка светогорским манастирима Хиландар и Свети Павле — зато што манастир Светих Архангела у Јерусалиму више није био активан, сваке друге године је светогорским монасима исплаћивано хиљаду перпера поменутог дохотка (видјети Јиричек 1908: 537).²⁷⁶

Стонски доходак је, како смо већ дали до знања, преузимао и Никон Јерусалимац.²⁷⁷ Зборници Никона Јерусалимца, а посебно његова преписка са Јеленом

²⁷⁵ О дохотку који су Дубровчани плаћали босанском краљу говори и босански краљ Твртко I Котроманић у спушкој повљи, писаној „на војном походу у Зети“ (Јиричек 1952: 321): „Доходькъ нашъ кои ми сте · дали попу Ратк · тако ни га ꙗ почтено принесль како ни сте га ви · дали“ (према Miklosich 2006: 483). „Повеља је без године (1380--1382) издана 'подъ Сплъжемь · зети', Гласник VI (1854) 184, с факсимиле, Mon. Serb. 483“ (Јиричек 1952: 321⁵⁰). „Тај иначе безначајни акт нам освјетљава један тренутак у коме је Твртко очигледно био у офанзиви. Завршетак и резултат тога похода остаје сасвим непознат“ (Ђирковић 1970: 44).

²⁷⁶ Дубровчани су стонски доход повремено исплаћивали за двије претходне године (видјети Јиричек 1908: 533).

²⁷⁷ Осим одлазака Никона Јерусалимца по стонски доходак у Дубровник, кнез Лазар се обраћа Дубровчанима молбом да исплате стонски *доходак* јерусалимском митрополиту (видјети Стојановић 1929: 123). И Ђурађ II Страцимировић Балшић, својим писмом упућеним дубровачком кнезу, 31. августа 1388. године препоручује да се исплати доходак јерусалимском митрополиту Михаилу (видјети Стојановић 1929: 111). Чак и Ахмет, потурчени син херцега Стјепана 1501. године препоручује Дубровчанима да „светогорским калуђерима исплате стонски доходак“ (према Стојановић 1934: 357). Константин Јиричек наводи да су стонски доходак, уз пуномоћје обавезно у сваком случају, у Дубровнику подизали и католички свештеници и млетачки и флорентински трговци (видјети Јиричек 1908: 528--529). Дубровчани стонски доходак нијесу давали „лака срца. Стога су се у неколико махова појављивали Марини [кћерке деспота Ђурђа Бранковића] посланици, понекад с посланицима скопског војводе Есебега. Посланици би обично доносили Марино писмо печачено прстеном свога оца, а каткад и писмо самог султана“ (Ђурковић 1996: 33). Она 4. новембра 1470. године Дубровчанима у виду писма „потврђује да је примила стонски доходак за јерусалимску цркву“ [према Стојановић 1934: 197]. Ради исплате стонског дохотка посредовао је и њен дједо Вук Бранковић. Сачувано је једно његово „писмо

Балшић, показују да преузимање стонског дохотка у Дубровнику није једини разлог његовог боравка у Зети. „Васпитавајући у богословљу и врлинама монахољубиву владарку, најистакнутију личност свога времена на простору Зете и њеног окружења, [...] Никон је кроз њу васпитавао и читав њен народ“ (Јован 2002: 417).

„Послије Косовске битке хиљаде и хиљаде Срба било је продато као робље на пијацама, и хришћанским такође, или врбовано у најамну војску“ – каже Фернан Бродел (према Шпадијер 2012: 340). У таквом времену је живјела Јелена Балшић. Али у том и таквом времену њен отац кнез Лазар, подиже манастир Раваницу, њена мајка кнегиња Милица манастир Љубостињу, а манастир Ресаву њен брат Стефан Лазаревић. И све то, како би усмена пјесма казала, у *пошљедње вријеме*.²⁷⁸ „То је било прво столеће, продирања ислама на тле Византијског царства и словенских земаља на Балкану. За вишевековне историјске процесе то је био можда само трен, али тај

[видјети Стојановић 1929: 139--140] којим моли Дубровчане да исплате стонски доходак, што су били дужни да плаћају за манастир св. Архангела у Јерусалиму“ (Грковић 1993: 26). Али Јелена, кћерка деспота Лазара Бранковића као удова посљедњег босанског краљ Стефана Томашевића, у сагласју са султаном, умијешала се на штету светогорских монаха „у питање старог стонског дохотка који су Дубровчани, од 1350, давали српском манастиру у Јерусалиму, а доцније светогорским манастирима Хиландару и Св. Павлу“ (Јиричек 1952: 394). Или, како каже повеља цара Уроша од 2. јуна 1358. године, Хиландару и „монастиру светог великомученика Гјеоргија, глагољемјј светиј Павл“ (видјети Јиричек 1908: 531).

²⁷⁸ Уочи саме битке Срба са Турцима код Черномена на ријеци Марици Марко Краљевић подиже цркву Свете Недјеље код Призрена, а његов брат Андрија у години Косовског боја са својом мајком Јеленом обнавља цркву Светог Андрије код Скопља. Пошавши од Гордане Бабић, Милорад Лазић износи консатацију да се у петнаестом вијеку „много више градило, знајући за сву несигурност створену после Маричке битке и нешто касније Косовске битке“ (Лазић 1999: 68). Све то је духом надвладано: „Стога и говоре становници краја тог да Призренске цркве патос, и Дечанска црква, и пећска припрата, и бањско злато, и ресавско писање (живопис) не налази се нигде“ (Веограђанин 1960: 161).

Снагу духа средњовјековног човјека потврђује и то што ђакон Дамјан, по поруџби зетског епископа Јосифа у години пада Цариграда, тачније 17. маја 1453. године, завршава преписивање *Властареве синтагме*. А Свети Исаија као светогорски монах у години битке на Марици завршава превод са грчког језика по многима једног од најсложенијих текстова православне духовности – *Псеудо-аеропагита* Светог Дионисија, и на њему оставља запис чији дио гласи: „А књигу ову светог Дионисија, велим, у добра времена почех, када божанствене цркве и Света Гора рају подобно цветаху, као неки сад крај извора увек напајан; а сврших ту у најгоре од свих злих времена“ (према Павић 1986: 71). Јеромонах Василије и монах Сава у запису на Минеју из 1537. године као да продужавају свједочење инока Исаије: „У та лета царствоваше Исмаилђанима цар султан Сулејман и све царство њихово беше. И велика нам беда од њих беше, што имасмо имања све нам узимаху, једни нам долажаху а други одлажаху и све што стицасмо, све узимаху“ (према Павић 1986: 150).

историјски трен, за личност Јелене Балшић значио је цео људски живот“ (Синдик Д. 2004: 158).²⁷⁹ Јелена Балшић се упокојила док су у Зети, којом је некад владала, ратовали њен сестрић деспот Ђурађ Бранковић и братанић њеног другог мужа Сандаља Хранића Косаче а зет њеног сина Балше херцег Стјепан Косача. *У најгорем од свих времена.*²⁸⁰

²⁷⁹ „Балканско полуострво је у 14. и 15. вијеку било богато. Само оно је било подијељено: Византинци, Срби, Бугари, Албанци, Млечани, Ђеновљани водили су по њему рат једни против других. Вјерски, православни и католици. Балкански свијет је био крајње трошан. Феудално друштво, сурово за сељаке били је затечено ударом и срушено само од себе', наводи Бродел“ (Џрадијер 2012: 337). Пад Цариграда под Турке изазива тектонска помјерања становништва. Као изгнаник, морејски деспот Тома Палеолог се настанио у Риму, а након пада Смедерева посљедњи Бранковићи улазе у изгнанство као судбину, како је то већ примијењено. Иван Божић, позвавши се на G. Luzzato, каже: „Млечани су са зетских и преко зетских тргова довозили жито, коже, катран, вино, сољено месо и рибу. А млетачки провидури и кнежеви могли су још на которској пијаци да купе и понеку робињицу из Босне, патаренку коју би доцније покрстили, или младу Сараценку, коју би са истока довео неки млетачки трговац“ (Божић 1970^б: 162). Сљедећа реченица се односи на догађај из 1479. годину а као да је стигла из Хомерове „Илијаде“: „Скадарски санџбег је протествовао што му се не враћа робиња која је одбјегла у Улцињ“ (Божић 1970^б: 318). *Ја видјех Троју и видјех све.*

²⁸⁰ Иларион Руварац каже: „Јелена, кћи кнеза Лазра, преставила се крајем год. 1442“ (Руварац 1934^г: 450). Димитрије Богдановић сматра да се Јелена Балшић упокојила такође крајем 1442. године (видјети Богдановић 1970^б: 372). Милан Кашанин мисли да се то догодило 1444. године (Кашанин 1975: 441). Тодор Живаљевић, узевши за мото своје приповијетке „Запис Јелене Балшић“ дио њеног „Отписанија богољубног“ дописује: „Јелена Балшић (око 1368--1444)“ (Живаљевић 1995: 9). Константин Јиричек тврди да се Јелена Балшић упокојила 1443. године, казавши да је духовник Јелене Балшић дошао у Дубровник по „њезину оставштину (· 1443)“ (Јиричек 1908: 534); односно, позвавши се на Меда Пуцића и Миклошићеву књигу Monumenta serbica, саопштава: „Њена [Оливере Лзаревевић] сестра Јелена (· 1443)“ (Јиричек 1952: 364). Иларион Руварац такође каже да се Јелена Балшић упокојила 1443. године (према Томић 1942^б, уз: Баљ 2012: 90). А Ђорђе Трифуновић каже: „Почетком следеће 1443. године Јелена се преставила“ (Трифуновић 1972: 296--297). Исти податак о години смрти Јелене Балшић је и у „Антологији српског песништва“ Миодрага Павловића: „Јелена Балшић (око 1368--1443)“ (Павловић 1990: 61), као и у антологији црногорске поезије на албанском језику који је приредио Димитров Поповић: „Jelena Ballsihiq (1369--1443)“ (видјети Роровић 2011: 13). Миодраг Ал. Пурковић тврди: „Јела је умрла почетком марта 1443“ (Пурковић 1996: 89). Момчило Спремић казује да је Јелена Балшић склопила очи 1443. године — „док су се војвода Стефан Косача и Венеција отимали о Бар“ (Спремић 2004: 97). Миленко Ратковић о вези са смрћу Јелене Балшић понавља: „Умрла је 1443. године“ (Ратковић 2010: 38), као што и Дамњан Петровић само преноси тврдњу Миодрага Ал. Пурковића: „Умрла је почетком марта 1443. г.“ (Петровић 1998: 126). То тврде и Новак Мандић Студо: „Јелена умрла у марту 1443. године“ (Мандић Студо 1995: 386), Милица Грковић: „Умрла је почетком 1443. године“ (Грковић 1995: 85), Јелка Ређеп: „Јелена Балшић је умрла 1443. године“ (Ређеп 2006: 10), Ђорђе Борозан: „Јелена Балшић умрла је 1443, године“ (Borozan

Турци су хришћанско становништво гурали у агонију. Провјереном методом *корак по корак*, како то познато звучи. Новак Мандић Студо, ослонивши се на дубровачку писану грађу, констатује да је у склопу Херцеговине 1455. године био Оногошт и Власи Никшићи и одмах додаје: „Као и претходна и ова је година била гладна и тешка, па су 'многи бедници из земље херцегове хтјели да се склоне у Дубровник, али их Република није примала па су становали у пећинама дуж морске обале, 'хранећи се жиром, травом и корењем'. Неке су Дубровчани трпали у лађе и пребацивали у Италију, на што се жалио и херцег Стефан, али им није могао помоћи“ (Мандић Студо 1995: 398). Пушкар Јерг из Нирнберга, који је боравио на двору херцега Стјепана Косаче и заробљен од Турака приликом пада Херцеговине, свједочи о турској трговини људима: „Често доводе толико људи да роба продају за један шешир“ (Јерг из Нирнберга 1989: 62). Овај исказ Јерга из Нирнберга једва дјелује као стварност, као што након њега једва дјелује као фикција то што је у Тарином роману казано да је шејх од Симване рођен „када се најлепша робиња могла купити за пар војничких чизама“ (Тара 2007: 303). Сљедећи примјер који наводи Новак Мандић Студо, парафразирајући један од дубровачких докумената, показује да је и мимо Турака било таквог односа према

2015: 186⁴³¹, Vorožan 2017: 238³⁶⁶). Соња Петровић наводи: „Јелене Лазаревић (· 1443)“ (Петровић 2004: 247), Перивоје Поповић: „Упокојила се 1443. љ. г.“ (Поповић 2009: 101), Весна Тодоровић: „Јелена Башић је умрла почетом 1443. године“ (Тодоровић 2009: 10), Марија Маја Д. Недељковић: „Јелена Балшић је склопила очи три месеца након писања тестаментa, почетком марта 1443. године“ (Недељковић 2012: 178). И Гордана Јовановић је у увјерењу да се Јелена Балшић упокојила 1443. године, кад каже да су године њеног другог удовиштва „1435--1443“ (Јовановић Г. 2013: 389). Наслов једне од пјесама Маје Д. Недељковић гласи „Давној песникињи, (Јелени Балшић /око 1365--1443/)“ (Недељковић 2012: 261). Љубиша Ђидић износи низ биографских података, након текста своје монодраме „Кнегиња Јелена Балшић“ (Ђидић 2010), у тексту који насловљава „Кнегиња Јелена Балшић (1386--1443)“ (Ђидић 2010: 39), и на истом мјесту каже: „Као какав накит који је сијао у тами, лепотом природе и отменошћу духа, Јелена је једног прозачног марта, у рано јутро испустила своју светлосарну душу“ (Ђидић 2010: 54). Њему је, да будемо иронични, познато и какве су метеоролошке прилике биле у дану упокојења Јелене Балшић, као што му је познато и да се упокојила у *рано јутро*.

Шарениш података о времену упокојења Јелене Балшић у поредак доводи Ђуро Тошић запазивши да се она упокојила у периоду између 25. новембра 1442. и 16. фебруара 1443. године, односно између дана писања тестаментa и млетачког податка „покојна мајка Балше Страцимировића ('olim matis Balse Strazimir')“ (Тошић 2004: 437). Дубровчани већ 1. априла 1443. године насљедницима Јелене Балшић уступају њеним тестаментом завјештану им имовину. Значи да је, према засад доступним подацима, Јелена Балшић живјела најмање од 1371. до 1443, а највише од 1365. до 1443. године. Разлика од пет-шест година у животу човјека није ни мало ни много.

људима: „Тако је група Влаха опљачкала Дубровчанина Данкула Богдановића, одвела га на Цернички трг и продала га 12. јуна 1469. године Турчину Смаилу. Њега су Власи зачекали на путу“ (Мандић Студо 1995: 403). „Јер се помрачише душевне очи“ (Balšić 1960: 188).

Јелена Балшић израња из дубоког вира средњег вијека, сачувавши „сјај свога бића“ (Црњански sine anno), како би то казао Милош Црњански за једног од њих из сеоба. Слика свијета који се растаче показује да се Јелена Балшић упокојила на вријеме. Њена старост је у знаку духовне припреме за други свијет, са чиме је повезано и њено подизање Богородичине цркве на Горици. Као и књига *Горички зборник*, намијењена овој цркви. Није то старост попут старости књижевника које у својој геронтолошкој студији описује Симон де Бовоар (Bovoar 1987 II): Игоа, Андерсена, Толстоја, Ламартина.²⁸¹ Снагу духа Јелене Балшић потврђује и чињеница да је само двије године прије своје смрти преко свога представника у Котору потписала уговор о коричењу једне од својих књига. Јелена Балшић је доказ да дух не стари. У Тарином роману *Месечева роса*, Јелена Лазаревић Балшић Хранић каже у писму монаху Ромилу у вези са црквом коју подиже у Зети и намјером да припреми зборник писама: „Биће то сведочанство једне борбе коју сам водила у намери да разумем смрт, ту најстрашнију утвару незнања. Биће то оно што сам стекла и што ћу поделити са другима“ (Тара 2007: 242). Историјска Јелена Балшић која је изашла из себе као духовно јагње Никона Јерусалимца потписала би ову тврдњу Јелене Лазаревић Балшић Хранић. Притом се не може занемарити свијест о томе да је духовнији стварни него фиктивни *Горички зборник*, чији садржај Јелена Балшаћ жели да подијели са другима намијенивши га цркви коју је чинила себи за гроб. Највише је тиме себе сачувала у *пустињи која расте*.

Старост Јелене Балшић је осмишљена. Ако (према герантолозима) старост почиње након шездесет пете године живота, све што је остало од писаних трагова Јелене Балшић настало је током њене старости. И свједочи о снази њеног духа и ума — и поред свих губитака са којима се суочавала. Ти губици су почели смрћу њеног оца

²⁸¹ То како они доживљавају сопствену старост описано је у другом тому поменути књиге Симон де Бовоар. У њеном првом тому је приказивање старости у контексту науке.

Лазара Хребелановића, на Косову 1389. године. Задивљујућа је духовна снага Јелене Балшић која у седмој или на прагу осме деценије свога живота, дјелује чистог срца и здраве памети.²⁸² Ако је људски живот сагледив тек са његовог краја, Јелена Балшић је несумњиво биће смисла. *Горички зборник* свједочи њен књижевни дар, али и њену потрагу за животом вишег смисла. „На таласима у мору овог сујетног живота“ (Balšić 1960: 188), како сама казује, а којима се непрестано отимала. Миодраг Ал. Пурковић, иначе критичан према сентиментализму у наративу Чедомиља Мијатовића о Јелени Балшић, закључује: „Заиста. Нетко беше Баошићка Јела“ (Пурковић 1986: 90).

2.5. Изнад историје

У манастирима на острвима Скадарског језера и данас се живи као у средњем вијеку. Скадарске горице су тада биле „највиши и најсветији врхови Зете, њени Атоси и Ловћени истовремено“ (Никодим 2004: 119). Крајем осамнаестог вијека на њима су се привремено престала оглашавати манастирска звона. У другој половини двадесетог вијека скадарска острва била су пасишта а цркве на њему пландишта козама из приобаља Скадарског језера, које су лађама превожене на ова острва. То је, уствари, примјер општег односа југословенског друштва према цркви након другог свјетског рата. У том мислу, гротеска у описивању злоупотребе Пивског манастира у завршном дијелу приповијетке „Игуман Лукијан“ Новака Килибарде једва да дјелује као фикција (видјети Килибарда 1985: 68 и даље). „Било је, брате, речено да нијесу више народу потребити крстови и манастири“, каже свезнајући приповједач ове Килибардине приповијетке (видјети Килибарда 1985: 70). У којој мјери су цркве биле запуштене показује и фотографија Богородичине цркве у којој је сахрањена Јелена Балшић у раду

²⁸² Марија Иконому, која у уводном дијелу свога рада није једина што посеже за готовим општим подацима, говорећи о *Горичком зборнику*, каже да је у вријеме писања ове књиге „Јелена зашла већ била у седму деценију живота“ (Иконому 1981: 161). Упоредити са Трифуновић 1972: 296. Већ смо саопштили да се претпоставке у вези са годином рођења Јелене Балшић крећу између 1365. и 1371, као што смо разјаснили да се она упокојила негдје између 25. новембра 1442. и 16. фебруара 1443. године.

Војислава Ј. Ђурића „Уметност у Босни између јадранских градова и Србије“ (видјети Ђурић 1994: фотографија број 98).²⁸³

Како свједочи јеромонах Јован (Ђулибрк), настојатељ манастира Морачник, данас епископ славонски — он, Славко Живковић, новинар Радија „Светигора“ и Зоран Костић Цане, пјевач групе „Partibrejkers“ приликом обнављања манастира Морачник својим рукама су рашчистили неред са мјеста за Часну трпезу. У вријеме одржавања научног симпозијума о Никону Јерусалимцу, септембра 2000. године, митрополит Црногорско-приморски Амфилохије (Радовић) са јерусалимским архимандритом, данас епископом Макаријем (Мавројанакисом) „подигао је у манастиру Морачник камен на обновљену часну трпезу“ (Јован 2004: 19). Није ли присуство јерусалимског архимандрита на Скадарском језеру знак обнове духа коме припада и Никон Јерусалимац, као што је то уосталом и вишегодишњи боравак јеромонаха, па протосинђела, Јована (Ђулибрка) који је за Никоном Јерусалимцем кренуо у Јерусалим 2002. године. Са тиме у вези, он каже: „И није ни чудо да и Никона Јерусалимца и Јелену Балшић откривамо тек данас, тек када су на Скадарском језеру поново они којима је 'Горички зборник' и намењен — манастири, монаси и монахиње Зетске Свете Горе“ (према Матовић 2006^a).

Однос друштвене стварности према црквама у другој половини двадесетог вијека парадигматичан је једино са односом према њима у вријеме турске власти на Балкану. Да не бисмо остали апстрактни, наводимо дио записа Митрополита рашког кир Висариона са краја шеснаестог вијека у *Служабнику и апостолу* манастира Градац, који је задужбина и гробно мјесто краљице Јелене Анжујске: „Манастир који сазда велика краљица све српске и поморске земље, Јелена, храм Благовештења пресвете Богородице, и нађосмо да је оно што је од старине господа стара приложила и украсила са светом ктиторицом — књиге и различне белеге, што је била приложила храму Благовештења у месту званом Градац на славословље који је у Тројици слављен, Бога и

²⁸³ Иста фотографија, само у мањем формату, налази се у раду Војислава Ј. Ђурића насловљеном „Умјетност“ (видјети Ђурић 1970: сл. 88). У другој половини двадесетог вијека горе стање свједочи можда једино фотографија рушевина цркве Светог Стефана на Шћепан Пољу, у Пиви, подигнуте око 1420. године а у којој је сахрањен Сандаљ Хранић Косача (видјети Ђирковић 1994: фотографија број 64).

Пречисте Његове матере. И све беше коначно похарано и не беше ни књиге за службу, ни сасуда, ћелије све беху пале и разориле се до темеља“ (Павић 1986: 189). Да је у сличном стању био и манастир Дечани показује и дио експозиције повеле коју је овом манастиру 1397. године издала монахиња Јевгенија, бивша кнегиња Милица Хребелјановић: „Пришавши у манастир Дечански, у обитељ светога краља Стефана Уроша Трећег, и сагледавши красно место и прикладно иночком пребивању, видех уистину и жалостан призор — толики труд и усрђе светога ктитора, допуштењем Божјим, грехова наших ради, од злочастивих народа Исмаилских попаљено и разорено, и од оних који су пре нас владали опустошено и порушено, и метоси отети, и близу запуштења дошло“ (према Маринковић 1996: 180).

Цркве на Бешки налазиле су се у стању горем од претоходно описаног, и кад нијесу владали Турци. У репортажи С. Греговића „Мистерија смерне владарке“, из 2004. године, стоји: „О Јелени Балшић, шира јавност мало зна. Црква коју је подигла на острву, у лошем је стању, кости владарке песника негде су однете: да ли у неки музејски депо или, пак, негде другде — и даље се не зна“ (Греговић 2004). Мошти Јелене Балшић пренесене су 1986. године у Завод за заштиту споменика културе у Бару. На Благовијести 2006. године њене мошти су положене у камени саркофаг у њеној гробној цркви на Бешки, а на Видовдан исте године честица њених моштију је пренесена у крушевачку цркву Лазарицу.

На острву Бешка поново се чују црквена звона. На њему се налази манастир у коме се подвизавају монахиње.²⁸⁴ Могло би се казати да у скадарском крају израста култ Јелене Балшић. Колико је нама познато, о њој се у свијести људи овога краја присутнија него у самом Крушевцу у коме је рођена. Монахиња Фотина, игуманија манастира Бешка иконописала је Јелену Балшић, а након ње је то учинио и сликар из Вуковара. Препоручиво је обратити пажњу на то како је монахиња Фотина насликала очи Јелене Балшић. Као да су живе — „греју очи / ко ћилибари топли и живи“

²⁸⁴ Брод „Никон Јерусалимац“ Агенције „Одигитрија“ из Будве, чијим радом руководи Ранко Крстајић, о великим црквеним празницима превози намјерне да учествују у богослужењима у црквама на острвима Скадарског језера. (Ранко Крстајић је, како ћемо видјети, име једног од фиктивних носилаца радње у приповијеткама Тодора Живаљевића.)

(Недељковић 2012: 261), како је то казано у пјесми Марије Маје Д. Недељковић (видјети Недељковић 2012: 261). Лик Јелене Балшић је и на фрескопису цркве Успења Богородице на скадарском манастиру Старчево. Како смо већ саопштили, њен лик је и на фрескопису храма Христовог васкрсења у Подгорици. У књизи Љубише Ђидића „Кнегиња Јелена Балшић“, у додатку након његове монодраме истог наслова, уз фотографију једне од двије иконе Јелене Балшић које су дјела монахиње Фотине, налази се и лик Јелена Балшић академског сликара Милана Ђокића. На Ђокићевој слици Јелена Балшић у лијевој руци држи свитак са исписаном реченицом из своје послнице „Отписаније богољубно“: „И гле сада као од неког сна тргнувши се усхтех твоју светост видети“. Она је на истој слици приказана као млада жена, а реченицу на свитку који држи у својој руци написала је на крају седме или почетку осме деценије свога живота, односно *на смирају свога живота*. Ова Ђокићева слика налази се и на макети споменика који ће, како се очекује, бити подигнут у Крушевцу.²⁸⁵ Једна од ликовних дјела чија је тема Јелена Балшић је и слика Јоване Младеновић.

Од 2006. године, Православна митрополија црногорско-приморска сваке друге године додјељује Књижевну награду „Јелена Балшић“. Одлука о установљењу ове награде гласи: „Оцјењујући да је боготражитељски пјеснички дамар и задужбинарски чин Јелене Лазаревић-Балшић од непроцјениве важности за наше укупно вјерско и културно наслеђе,

— увјерени да укупно дјело племените кнегиње Јелене Лазаревић – Балшић није на достојан начин вредновано у вјерско-културној и укупној јавности;

— свјесни да је чување спомена на Јелену Лазаревић – Балшић битно свједочанство нашег духовног и књижевно-културног идентитета;

— полазећи од чињенице да је Јелена Балшић на специфичан начин обогатила искуство Зете и Митрополије зетске, садашње Митрополије црногорско-приморске, односно Црне Горе и шире од ње, доносимо следећу

О Д Л У К У

²⁸⁵ Фотографију макете споменика Јелени Балшић видјети у Ђидић 2010: без странице.

Установљује се

КЊИЖЕВНА НАГРАДА „ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ“

у циљу његовања спомена на богочежњиву пјесникињу

српску кнегињу Јелену Лазаревић – Балшић

Православни архиепископ цетињски

Митрополит црногорско-приморски“

(Митрополит 2006).

Први добитник Књижевне награде „Јелена Балшић“ је Ђорђо Сладоје – за укупно пјесничко дјело (2007. године). Остали добитници Књижевне награде „Јелена Балшић“ су: Жарко Команин – за животно дјело (2009), Ранко Јововић – за збирку пјесама „Не окрећи главу од мене, Господе“ (2011), Слободан Ракитић – за животно дјело (2013), Драган Лакићевић – за животно дјело (2015) и Мирослав Максимовић – за збирку пјесама „Бол“ (2017). Слободни смо да кажемо да би књижевности било примјереније да се књижевна награда зове „Јелена Балшић и Никон Јерусалимац“. *Горички зборник*, једино свједочанство о књижевном дару Јелене Балшић саставио је и скоро цијелу ову књигу написао Никон Јерусалимац. Са друге стране, да није било Јелене Балшић не би било ни *Горичког зборника*. Већ је истакнуто да је Јелена Балшић и на књижевном и духовном плану нераздвојива од Никона Јерусалимца.

И поред свега што су разлијели људи и вријеме, сачувана је црква коју је подигла Јелена Балшић. Себе је Јелена Балшић највише сачувала књигом *Горички зборник*. Већ је казано да је то књига из које зрачи „духовна свјетлост двоје бића којом су једно друго обасјавали“ (Стефановић 2010: 10). Свјетлост је то којом и друге обасјавају Никон Јерусалимац и Јелена Балшић. И то што „несачуване иконе [из зетских

средњовјековних цркава] замењују ликови личности Никона Јерусалимца и Јелене Балшић“ (Никодим 2004: 117) омогућено је захваљујући *Горичком зборнику*, писаном „за Јелену али и да надживи Јелену, која се уосталом *Зборником* припрема за бољи свијет“ (Ћулибрк 2003: 13). „Манастири на острвима који као уснуле лађе клизе Језером“ (Пејовић 1995: [9]) – поетски се изразила Татјана Пејовић говорећи о манастирима на острвима Скадарског језера. Јерођакон Никодим (Богосављевић) ове манастире пореди са гнијездима (видјети Никодим 2004: 115). Они су лађе са којих се види Јерусалим, да парафразирамо Симовићеву пјесму „Ходочашће Светом Сави“ (Симовић 1989: 15–17). Једна таква лађа је и острво са црквом којој је намијењен *Горички зборник*. И „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић.

Смъ ренаа Елена, несвакидашње паметна и храбра. А прије свега „мудра и племенита жена“ (према Сремић 2004: 86)²⁸⁶, како за њу кажу Дубровчани. Односно, „и мудра и храбра“ (Брковић 1969: 119), како каже пјесма „Јелена Балшић“ Јеврема Брковића. „Одлучна, мудра, борбена, упорна“ (Ређеп 2001: 88), набраја Јелка Ређеп говорећи о Јелени Балшић. Припадала је „тананом свету коме је било предодређено да нестане“ (Сремић, 2004: 99). Својим духом надраста просторно-временски оквир властитог кретања. Она је личност која спаја Моравску Србију, Зету, Хум, односно Херцеговину, Дубровник, а њен духовни хоризонт је Јерусалим. „Житије Јелене Балшић показује да је ова изузетна жена и владарка припадала многим тадашњим српским областима, те да је од њих усвојила најбоље што су те области имале, дајући им истодобно велики део свога бића. Мало је у средњем веку личности које су у себи носиле толико богато наслеђе, могућност да сагледају раздробљени српски простор и да га на неки начин обједине својим животом и делом“ (Грковић 1995: 196), каже Милица Грковић. Мало их је и у новом средњовјековљу, да употријебимо израз у значењу које му даје насловна синтагма Николаја Берђајева (Берђајев 1990).

2.6. Post scriptum

²⁸⁶ Видјети и Jelčić 2010: 264.

Helium В., „племенита биљка која не настаје укрштањем. Лака је за гајење, али је врло ријетка. Обично расте између редова. Редова купуса“ (Ђоновић 2000: 269).

3. ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ У СРЕДЊОВЈЕКОВНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

3.1. Горички зборник у координатама зетске средњовјековне књижевности

На простору средњовјековне Зете, првим, макар и у преводу сачуваним дјелом са белетристичким знаковима сматра се барски родослов који је накнадно насловљен *Љетопис попа Дукљанина*. Радмила Маринковић каже да је у њему „непознати бенедиктански калуђер у дукљанској архиепископији у Бару написао историју Словена на Балкану према писаним и усменим изворима, најпре на словенском језику, а потом превео на латински за потребе романског становништва града Бара“ (Маринковић 1996: 253). Ово дјело нема оригинални наслов, што је опште мјесто средњовјековне књижевности. Наслове који су му приписивани пописао је Јован Ковачевић: „Дукљанског презвитера краљевство Словена' (Ј. Суботић, 1853), 'Попа Дукљанина љетопис' (Црнчић, 1874), 'Дукљански летопис' (Стојановић 1927), 'Летопис попа Дукљанина' (Шишић, Мошин и др.), 'Барски родослов' (Радојчић) итд.“ (Коваћевић 1967^б: 422). Садржају овога дјела највише одговара наслов Николе Радојчића. Сматрамо да би га требало насловити тако како оно само себе предствала „*Libellus Gothorum*“ или „*Regnum sclavorum*“.

Димитрије Богдановић сматра је ово дјело настало „савакако крајем XII века“ (Богдановић 1994^а: 226), а Јарослав Шидек „у средини XII стољећа“ (Šidek 1950: 7). Постоје и другачија датирања ове књиге. Славко Мијушковић, на примјер, сматра да је она настала у вријеме Балшића (видјети Мијушковић 1967: 107–108). У вези са тиме, Мијушковић каже: „Тврђења да је Љетопис настао у XII вијеку демантују и многобројни елементи и изрази у њему самом. Један велики број елемената и израза који су немогући не само за XII већ и за XIII а неки чак и за готово читав XIV вијек констатовали су и неки досадашњи проучаваоци Љетописа, а нарочито Шишић, али су они сасвим једноставно, неосновано и неодговорно сва она мјеста и изразе за које су сматрали да су немогући за XII вијек, а и касније, прогласили доцнијим умецима“ (Мијушковић 1967: 60). На основу тога што се у предговору књиге помиње надбискупија, постоји закључак да барски родослов није могао настати између 1142. и

1199. године, односно у периоду у коме је Барска надбискупија била подређена дубровачкој надбискупији.²⁸⁷

Говорећи о дјелу непознатог Баранина, Владимир Мошин саопштава да „ова кроника нија сачувана у своме првобитном словенском облику, већ у четири различне прераде у различно доба. Прве двије представљају једну варијанту: то је словенски пријевод са латинског предлошка и затим талијански превод с латинског. Другу варијанту сачињавају двије остале прераде: то је т. зв. хрватска редакција и њен ранији пријевод“ (Мошин 1950: 12). Мошин са разлогом напомиње да препис дјела у средњем вијеку не мора значити дословни пренос садржаја текста који се преписује, ако се зна да је била допуштена прерада постојећег текста као и допуњавање тога текста властитим садржајима. Он такође каже: „Није искључено да је, у хрватској кроници сачувана првобитна редакција првог саставног дијела Дукљанина надопуњена у XIV вијеку подацима о три хрватска краља и знатно прерађена током састављања Дукљанинове компилације“ (Мошин 1950: 33–34).²⁸⁸

На основу апострофације у уводу овога дјела, која гласи: „Љубљена браћо у Христу и часни свештеници светог метрополитског сједишта дукљанске цркве ...“ (према Мијушковић 1967: 47), Славко Мијушковић закључује да је писац „Дукљанин

²⁸⁷ Више видјети у Мошин 150: 22 и даље. Видјети и Алимова 2016: 32⁶⁹.

²⁸⁸ Славко Мијушковић говори о девет посредних и непосредних преписа *Љетописа попа Дукљанина* и Попалићеве редакције *Хрватска хроника* (видјети Мијушковић 1967: 10 и даље). Хрватска редакција Јурја Марковића из Крајине у Макарском приморју пронађена је почетком шеснаестог вијека. Сплитски племић Димне Папалић је пронашао рукопис „и исписао га 1509–1510“ (Ковачевић 1967: 422). На молбу Димне Папалића, Марко Марулић је овај рукопис, 1510. године, превео на латински језик, и то, како се сматра, прије према Попалићевом него нечијем друго препису. Марулићев превод је преписао Јеролим Каталић и поклатио га Ватиканској библиотеци. Пошавши од Ферда Шишића, Славко Мијушковић каже: „Овај препис је извршио Јеролим Калетић са текста који је у првој деценији XVI вијека пронашао сплитски племић Доминик Папалић, а који се није сачувао. У биљешци на крају свог преписа Калетић каже: ‘Господин Дмине Папалић најде овај писмо у Крајини, у Марковић, у једне књиге старе писане хрватским писмом. И написа речени Дмине рич по рич, А ја Јеролим Каталић овој приписах из речених књиг на тисућа и пет сат и четрдесет и шест (1546) на седам дан отубра мисеца у Омишу. Богу хвала’“ (Мијушковић 1967: 8–9). Латински оригинал *Љетописа попа Дукљанина* објављен је 1557. године, и то у два издања, „под насловом 'Rerum Venetarum ab urbe condita ad annum MDLXXV'“ (Мијушковић 1967: 83¹⁰⁸).

био Словен, Србин из Зете“ (Мијушковић 1967: 47).²⁸⁹ Према Николи Радојчићу, „Барски родослов је по свом писцу, по месту где је настао, по народу чију прошлост највише описује и по државним формацијама којих развитак описује, домаћи српски извор“ (Радојчић 1951^б: 43). Према Јарославу Шидеку то је прво књижевно дјело и дјело „које у истој мјери припада српском и хрватком народу“ (Šidek 1950: 8).

Дјело непознатог Баранина Никола Радојчић сврстава у родослове. То објашњава тиме што дешавања у овом дјелу нијесу хронолошки приказана, а летопис подразумева хронолошко излагање догађаја (видјети Радојчић 1951: 5). „Барски родослов је типична генеалогичка наших раних владара, од пресељења на Балкански полуоток до под крај XII века. У почетку је занимање састављачево веома пространо — обухвата све Словене Илирско-трачког полуострва као пресељенике и још заостале међу њима Романе. Затим се интерес сужава на Србе и Хрвате. Што се дубље улази у дело, круг пишења занимања је све ужи, обухвата Србе, па затим Зету и околне области и градове“ (Радојчић 1951: 75, 76). Радојчићево одређивање према жанру дјела о коме говоримо књижевнотеоријски је сасвим утемељено.

Јарослав Шидек каже да *Летопис попа Дукљанина* „представља најстарији сачувани историјски спис и у хрватској и у српској повијести“ (Šidek 1950: 7), што је у сагласју са говорењем Владимира Мошина о овој књизи као најстаријем историографском извору (Mošin 1950: 10). А Ватрослав Јагић ово дјело сматра важнијим за књижевност него за историју, нарочито истичући литерарне знакове усмене књижевности у његовом ткиву (према Шишић 1928: 35). Славко Мијушковић, преко Ферда Шишића, преноси исказ Ивана Луцића као први и реални суд о начину излагања непознатог Баранина: „Брка области, генеалогичку и хронологију да је јасно да је он рађе писао бајке него историју“ (према Мијушковић 1967: 15). Сљедеће исказе Ферда Шишића о *Летопису попа Дукљанина* Славко Мијушковић и цитира и не цитира, односно парафразира или не:

Летопис попа Дукљанина треба сматрати само литерарним дјелом, а таквим га квалификује не само његова фабулозна нота већ и приповједачка манира писца,

²⁸⁹ Видјети и Мијушковић 1967: 94.

његова бујност маште којом ствара догађајње који се нијесу десили и лица која нијесу никада постојала, његов извјестан смисао за коришћењем традиције у, иако скромној, ипак умјетничкој обради, његово настојање да моралне поуке о добру и о злу о јунаштву и слабостима ненаметљиво комуницира читаоцу, његово понекад и театрално описивање извјесних детаља, његово настојање да освјежи своја излагања елементима као што су двобоји, тровачке конспирације, засједе, издаје при опсади и сл. Дакле, по овим својим својствима Летопис припада лијепој књижевности. Њега је као таквог, или у најмању руку далеко више као таквог него као историјски извор оцијено Иван Лучић, па затим и Ватрослав Јагић. Па и Шишић, који је љетопису приписивао не мали значај историјског и географског извора, каже ово: 'Али ја мислим, да би ипак требало у првом реду јаче подвући и истакнути крупну чињеницу, да је дукљански Летопис прво наше литерарно дело, односно да је поп Дукљанин најстарији наш народни књижевник' (Мијушковић 1967: 117).²⁹⁰

Да је дјело непознатог Баранина неупотребљиво као историјски извор саопштава и Димитрије Богдановић: „Дело има изразито политички циљ: да образложи потребу за уједињењем читавог Приморја одн. Дукље, Далмације и Хрватске, а потом и Загорја (Рашка и Босна), под заштитом византијског цара Манојла I Комнина. Актуелна ситуација и политичка тежња пребацују се у далеку прошлост без икаквог стварног историјског основа. Причање је фантастично, али сухо, концизно и беживотно, сведено на прост и до краја шаблонизован исказ“ Богдановић 1994^a: 226). „Глава о Будимиру—Светоплуку је типична етиолошко реконструкција уа тумачење државног и

²⁹⁰ Неоригиналност Славка Мијушковића у наведеном одломку његовог предговора титоградском издању *Љетописа попа Дукљанина* одају лингвистички знакови и стилска разлика у дискурсу. Упоредити Мијушковић 1967: 117 и Шишић 1928: 164.

Није сувишна сљедећа Мијушковићева оцена студије *Летопис попа Дукљанина* Фреда Шишића, засад најобимније о књизи о којој говоримо (Шишић 1928): „И поред тога што није користио сву могућу литературу, Шишић је пружио сасвим успјешан историјат изучавања *Љетописа* и преко карактеристичних цитата сервирао читаоцима ставове и судове разних историчара у односу на овај спис. Он је ради што потпунијег сервирања иначе махом дивергентних судова настојао да одабере оно што је најкарактеристичније без икакве субјективне рачунице“ (Мијушковић 1967: 15).

друштвеног уређења XII вијека“ (Mošin 1950: 18). Или, историја црквене организације Далмације не познаје Дукљанску и Сплитску митополију у саставу ове области, а барски родослов то тврди. Никола Радојчић у свом раду „О најтамнијем одељку Барског родослова“ (Радојчић 1951) сматра скоро узалудним покушаје да се расвијетли поријекло историографских исказа у уводном дијелу ове књиге, названом „*Libellus Gothorum*“.²⁹¹

Остала је узалудна настојања Славка Мијушковића као члана редакције и рецензента прве књиге наведеног издања *Историје Црне Горе* на потребу да се исправе грешке у начину коришћења *Љетопису пона Дукљанина*:

Кад смо истакли несхватљиву садржајну и хронолошку збрку у Дукљаниновим причањима, која се односе на XI и XII вијек, онда сваком читаоцу мора бити јасно са каквим ће се тек немогућностима срести у његовим причањима из ранијих времена. Тамо ће се поред много чега другог, наћи личности из шестог вијека које живе и дјелују кад и личности у дванаестом вијеку, као Тотила и папа Гелазије други, затим краљеве из петог вијека који ратују против краљева из десетог вијека, као Атила и Томислав, па и такве краљеве који су за свега три године успијевали да се роде, да владају, да стварају дјецу и да умру, а таквих краљева, као што је утврдио Јиричек није мало /Јиричек, н. дј., [Константин Јиричек, *Историја Срба*, Београд 1952] стр. 116/. Наравно да при оваквом стању ствари, а пошто се већ упознао са владавином Бодина — синовца и Бодина — стрица, читаоцу неће бити нимало чудно што ће за ранија времена наћи дједове који владају послје својих унука. Али, *quid multum?!* — послје оваквих и ранијих наших констатација; поновимо само наше већ изражено мишљење да

²⁹¹ Никола Радојчић у полази од Шишевићевог покушаја да почетак ове књиге објасни поистовјећивањем Словена са Готима. „Тај покушај зове се обично готоманија“ (Радојчић 1951: 21). Радојчић наглашава да је неопходно имати у виду да је однос према значењу појмова Готи и готско различит у различитим средњовјековним социокултуролошким зонама — Далмацији и Рашкој, на примјер (видјети Радојчић 1951: 21 и даље). О проблему разумевања појма готско и историји његове употребе подробно говоре „Увод“ и поглавље „Мотивација готске фикције“ докторске дисертације Владимира Вујошевића *Готски мотиви у прози Фленери О'конор* (видјети Вујошевић 2018: 1--82).

Љетопис попа Дукљанина треба потпуно одбацити као историјски извор (Мијушковић 1967: 114–115).²⁹²

Потребно је нагласити то да је барски родослов дјело граничне књижевности. Историчари обично залутају кад испусте свијест о књижевнотеоријским оквирима књижевних дјела граничне књижевности док их користе приликом тумачења историјских проблема. „Писцу Барскога родослова више је било стало до тога да сачува уобичајену схему него да утврди тачну савременост“ (Радојчић 1951: 10–11), закључује Никола Радојчић након што саопштава: „У многим средњовековним хроникама, од најранијих времена, било је ушло у обичај, и тако је остало до дубоко у нови век, да се поред помена високе државне и црквене госпде одмах истакну и угледни светитељи, научњаци и вештаци, дакле културни трудбеници. Та схема је продрла и до почетка Барског родослова“ (Радојчић 1951: 12).

Најкомуникативније је тридесет шесто поглавље *Љетописа попа Дукљанина*, које је уствари житије Светог Јована Владимира и његове жене Косаре. Охридски патријарх Козма је штампао у Венецији, 1690. године, *Житије Светог Јована Владимира* које је написао на грчком језику. Грчко житије Светог Јована Владимира разликује се од житија у *Љетопису попа Дукљанина*. Према Јовану Ковачевићу, овај текст патријарха Козме сматра се значајним само по томе што се у њему помиње *велика књига* на грчком језику у којој је било опширно дјело о Јовану Владимиру, као и српске и бугарске књиге о њему. Уобичајило се да се наратив о Владимиру и Косари из *Барског родослова* назива легендом. Милан Шуфлај наглашава да условно казано

²⁹² Наводимо једну реченицу из *Љетописа попа Дукљанина* која илустрацију за један од Мијушковићевих навода: „Док је у Цариграду владао цар Анастасије, који је себе и многе друге укаљао Еутихијевом јереси, и док је у Риму столовао папа Гелазије Други, а у Италији бијаху веома славни епископ Герман, Сабин, канусински епископ, и часни Бенедикт на Монтекасину, појавио се са сјевера народ који се називаше Готима, народ диваљ и необуздан којим су владала три брата, синови краља Сенубалда, чија су имена ова: први Брус, други Тотила, трећи, пак, Остроило, од којих Брух, будући да је био најстарији, по очевој смрти заузео његов престо и владао је умјесто њега у својој земљи, а Тотила и Остроило да би своје име направили славнијим, по савјету и жељи најстаријег брата, сакупивши веома велику и јаку војску, изиђу из своје земље и наступајући ударе на покрајину Панонију па је оружјем задобију“ (Дукљанин 1967: 176–177).

легенду о Владимиру и Косари након попа Дукљанина доносе „проширену новим елементима бројне грчке аколутије. Пјеснички обрадио ју је први Андрија Качић Миошић (· 1670). Та легенда ваљда је, најшире и најдубље, од свих ушла у народно памћење Балкана“ (Šufflay 1991: 81).²⁹³

„Дукљанин помиње опширнију верзију Житија Владимировог (*librum gestorum eius*) из које је његово казивање само извод или сажетак“ (Богдановић 1994^a: 226). Јован Ковачевић то наводи: „Ко жели да зна какве врсте и чуда се Бог удостојио да учини по блаженом Владимиру, слуги своме, нека прочита књигу о његовим дјелима гдје су она редом описана [...]“ (Ковачевић 1967^b: 421) и закључује: „Нема основе да се ово мјесто у тексту *Барског родослова* сматра глосом, јер је то уобичајена формула којом се писци средњовјековних латинских историја и житија позивају на изворе. На примјер, дословно исту реченицу има Житије св. Гјома, оснивача опатије *St. Gnilhem — du Desert*, које је писано 1122. године, или *Translatio sc. Alexsandri* из X вијека“ (Ковачевић 1967^b: 421). Више аутора говори о интимној једноставности „Житија Владимира и Косаре“ као доказаном знаку старе хагиографичности — „јер тек су каснији хагиографи китили своје легенде“ (Мошин 1950: 34), сагласан је Владимир Мошин са Николом Радојчићем.

Димитрије Богдановић говори о књижевној традицији којој припада барски родослов: „У Зети је настало дело, несумњиво аутохтоно, за које се, ипак, не може са сигурношћу тврдити да припада словенској традицији. То је Летопис попа Дукљанина, познат и под називом Барски родослов, сачуван само у латинској верзији из XVII века, одн. у хрватском преводу латинске верзије из XVI века“ (Богдановић 1994^a: 226). Он такође каже да се може сумњати

у исказ састављача Летописа да књигу преводи, макар и делимично са словенског језика, те и закључак да је књига у целини написана на словенском језику. Уколико би то заиста били словенски текстови, у Житију Владимирову и

²⁹³ Видјети Каčić Миошић 1946: 22–27. Колико је нама познато, засад најмлађи књижевни текст о Владимиру и Косари је пјесма Весне Мандрапе „Косара и Владимир“, објављена 27. децембра 2017. године у „Додатку за културу 'Ђирилица'“ подгоричког Дневног листа „Дан“ (видјети Мандрапа 2017: 4).

у Летопису односно Краљевству Словена могу се видети и најстарија и једина сачувана дела тзв. 'јужне приморске књижевности', српске књижевности у Дукљи. Прво дело, у том случају, писао је анонимни Дукљанин из Крајине двадесетих година XI века, а друго Дукљанин из Бара крајем XII века – негде после 1167; уп. Ђ. Radojičić, *Antologija* 311–312) (Богдановић 1994^a: 226³²).

Владимир Мошин саопштава: „Како је примијетио Иларион Руварац, ова кроника завршава баш ондје, гдје почињу српску историју српски летописи, т. ј. с непосредним преднемањихким временом. Већ сама та околност даје овом извору ванредну занимљивост и важност, ма какву вриједност имали поједини његови подаци“ (Мошин 1950: 12).²⁹⁴ Исти аутор постојање барског родослова узима као доказ постојања књижевног средишта и, позвавши се на Александра Белића, додаје: „А сачуван је и један диван споменик – Мирослављево еванђеље из мало каснијег доба, који је могао да настане само као кулминација једног дужег развоја баш те зетско-хунске књижевне школе“ (Мошин 1950: 34).

Међу сачуваним текстовима насталим на латинском језику на подручју данашње Црне Горе, колико је познато, нема значајних књижевних умјетничких трагова. Они су махом свједочанства о постојању латинске писмености, али не и књижевна дјела у основном значењу. „Највећи број међу писаним споменицима на латинском језику јесу црквени и надгробни натписи али има и таквих као што је Которски зборник (највјероватније око 1090) који својим садржајем указују на развијен културни живот и повезаност не само са Апенинским полуострвом него и са другим крајевима Европе“ (Синдик 1996: 8). Иако, као и *Которски зборник* не припадају књижевности средњовјековне Зете, потребно је поменути барске епитафе епископа Јована и архиепископа Сергија, Петра и Ђорђа, који су живјели у периоду од једанаестог до четрнаестог вијека. Сахрањени су у катедралној цркви Светог Ђорђа у Бару. „Турци су 1571. године заузели Бар и Цркву св. Ђорђа претворили у џамију. Касније, приликом

²⁹⁴ У односу на историју, важно је имати на уму да су и родослов и летописи књижевна дјела – ма колико у њима било историчности. У покушајима истраживача да ову књигу представе као историјски извор, нико од њих није успио да је ухвати ни за реп ни за главу.

нове доградње, надгробне плоче су извађене из пода и уграђене у фасаду“ (Ратковић 2010: 156). Епитаф за епископа Јована, између осталог, каже да је „човјек достојан неба“ (према Синдик 1996: 39). А епитаф архиепископа Петра гласи:

„У овом гробу леже кости и животна снага
Петрова;
био је учитељ учитељима овај барски пастир,
познавањем обреда превазишао је некадашње
мудраце;
презирао је лакоме, обилато давао сиротињи,
управљао је црквом, истичући се у помагању
народа.
Кажу, да није још навршио ни тридесет година, кад му се смрт указала
двадесет првог у мјесецу“ (према Синдик 1995: 38).²⁹⁵

Душан И. Синдик напомиње да Котор и Будва са својим статутима, поготово Котор са својим архивом, дају више података о свему, „па и о степену културног развитка, него Бар, Улцињ, Скадар и неки други градови средњовјековне Зете, који су вијековима били под влашћу Османског Царства као носиоца исламске културе, али су и више разарани“ (Синдик 1996: 8).²⁹⁶ Шуфлај наводи да је деспот Ђурађ Бранковић око 1440. године одредио „да се права вароши Будва изједначе с онима вароши Бара“ (Šufflay 1991: 17). „Још око г. 1330. сазивала је градска опћина у Котору гласом звона

²⁹⁵ Наведени барски епитафи и други средњовјековни текстови са подручја данашње Црне Горе дати су и на латинском језику и у преводу у зборнику *Писци средњовјековног латинитета* (Синдик 1996), који је Душан И. Синдик приредио у оквиру едиције „Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека“. Међу наведеним епитафима има их и из једанаестог вијека.

²⁹⁶ Статути дукљанских градова били су слични дубровачким. „У вријеме тешке владавине Балшића и Тхопија (1383--1392), чини се да су драчки грађани морали сакрити своје статуте. На почетку млетачке периоде (1398) могло се једино још код тамошњих фрањеваца пронаћи 35 поглавља тога статута, писаних на папиру. Карактер их статута био је зацијело бизантински, посве близ апулском барском статуу“ (Šufflay 1991: 17).

градску скупштину (*in pleno arengo, in pleno populo*) на трг пред катедралу св. Трифуна“ (Šufflay 1991: 14). Отуда је највише сачуваних текстова латинског језика са територије Боке Которске.

Међу текстовима средњовјековног латинитета је и натпис краља Милутина на цркви Светих Срђа и Вакха код Скадра, из 1318. године, у коме се каже да је он ту цркву саградио од темеља до врха, уз труд скадарског опата Петра Дохне (према Шекуларац 1994: 145–147).²⁹⁷ Неколико већ објављених дукљанских повеља Божићар Шекуларац је пренио у своју књигу Дукљанско–зетске повеље (Шекуларац 1987). Поред раније помињане повеље кнегиње Десиславе ту су, на примјер, повеља кнеза Десе из 1151. године о даривању Мљета цркви Свете Марије од Пулсане на Монте Гаргану и повеља краља Бодина манастиру Светог Мартина на Локруму из 1110. године, као и још неколико исправа и судских пресуда. Додајмо да Душан И. Синдик напомиње да је дио латинске средњовјековне оставштине са подручја данашње Црне Горе растурен по свијету, при чему директно не наводи ниједан од текстова из те оставштине (видјети Синдик 1996: 9). Према Васиљу Јововићу, Никифор Дучић тврди да се средином једанаестог вијека у Бару, на захтјев дукљанског кнеза Војислава сједиште архиепископије „одвојило од сплитског, а тим се почео ширити латински језик и западни обред у Зети. Ипак тим није надвладао сасвим утицај Рима у Зети, него је остало вјерних следбеника источне цркве, те је Свети Сава касније могао установити у њој епископску столицу на Превлаци“ (према Јововић 2015: 363).

„Византијски списи, непресушни извор и стални узор православних Срба, фрагментарно сачувани на малом подручју Зете и Боке Которске, уз многе латинске списе католичке теологије по приморским градовима, жив су примјер симбиозе и судара двије велике културе“ (Божић 1970^б: 272). Доласком глагољаша у Котор, са циљем да православно становништво из окружења преведу у католичанство, томе су придружене глагољске књиге. Глагољаша су то покушавали „словенским језиком по

²⁹⁷ „Цар Стефан је латинском повељом са српским потписом од 20 августа 1346 у Скопљу даровао капитулу цркве св. Николе у Бару и Пуљи 200 перпера ‘*de nostro tribute, quod habemus in dicta civitate Ragusii*’“ (Јагић 1908: 530).

латинском обреду“ (ДАК CXLIX, 316, према: Божић 1970^б: 272). Ристо Ковијанић наводи которску инкунабулу из 1487. године: „То је штампани мисал (un messalieto de stampa), нађен у заоставштини фра Николе Дубровчанина. Је ли то био латински или, можда, глагољски мисал не може се знати“ (Ковијанић 1980: 157).²⁹⁸

О сусрету двије културе говори и то што „у српској црквеној терминологији имаде и латинских трагова, а у рушевини неке црквице у лимској долини нађени су одломци латинског натписа из 10. вијека“ (Šufflay 1991: 74). Шуфлај ове примјере наводи као знак православља на католичком простору, међутим, познато је да су приликом подизања православних цркава након турске владавине у њих уграђивани дјелови са латинским натписима, са остатака ранохришћанских цркава, ради успостављања свијести о хришћанском континуитету. Тако је на узвишењу у Дољанима, недалеко од Дољанског манастира који се назива и Златица (подгоричко приградско насеље Златица се проширило на сусједни дио Дољана), 1886. године — након повлачења Турака из Подгорице (1886. године) подигнута гробљанска црква у коју је — као праг — уграђен камени блок на коме су урезани недовољно читљиви латинични знакови. Ова црква је посвећена Светом Михаилу, иако је аутохтоном становништву Дољана крсна слава Митровдан и Никољдан. Претпоставља се да је камени блок који је уграђен у новоподигнуту цркву Светог Михаила пренесен из једне од двије ранохришћанске цркве у манастиру Дољани, од којих су остали само темељи. Једна од њих је посвећена Светом Михаилу.²⁹⁹

²⁹⁸ Није нам познато да ли су глагољски мисали о којима говори Александар Чиликов (Чиликов 2012) мисал из 1397. године, који је преписао, укоричио и илуминирао каноник Марин де Макси „по наруџбини клера которске катедрале Св. Трипуна“ (Čilikov 2012: 73) и мисал који у Улцињу, 1389. године, поручује презвитер Марин а „који му доставља Дубровчанин фра Марин Богојевић“ (Čilikov 2012: 73). Чиликов на истом мјесту говори о украшавању ових мисала, али не и о њиховим језичким знаковима.

²⁹⁹ Није познато ко је патрон друге ранохришћанске цркве у Дољанима, па је приликом обнове богослужења на њеним темељима, 1990. године, именована као црква Цвјетне недјеље. Постоји вјероватноћа и да је праг новоподигнуте цркве у Дољанима могао бити преузет са једног од црквишта оближњег града Doclea. Одатле је и капитал из епископске базилике „пренешен у цркву на Мартинићкој градини, гдје је био уграђен у базис стуба циборијума“ (Борозан 1999: 95). Бранислав Борозан напомиње да је у деветом вијеку у овом крају најпоштованији био култ Арханђела Михаила (видјети Борозан 1999: 106).

Говорећи о стању духа средњовјековног арбанашког становништва Милан Шуфлај каже: „Имаде јасних знакова чисте симбиозе између католичанства и правослаља. Тек турска погибао учинила је из Арбанаса свијесну утврду католичанства према исламу. Али и сам Скендербег био је једно вријеме мухамеданац, а код арбанашког пучанства, особито јужног, гдје није било бенедиктанских опатија, проширио се ислам много брже и лагље него код Бугара, Срба и Грка. // Арбанаско високо племство уз јадранску обалу било је католичко. Али унутрини према Охриду, паче и самој Кроји, до доласка Анжувинаца (1272), био је грчки утјецај доминантан“ (Šufflay 1991: 77).³⁰⁰ Шуфлај напомиње: „Арбанаски племићи, један Аријанит и два челника у служби Ђурђа Кастриота, спомињу се у неком српско-православном поменику“ (Šufflay 1991: 78). Као што се и Карло Топија у српском преводу кодекса Георгија (Ђорђа) Хамартола „спомиње у формуларима типичним за кнезове грчке вјероисповијести“ (Šufflay 1991: 78).³⁰¹ „У ризници манастира Хиландара чувају се двије занимљиве листине. У првој Иван Кастриот са синовима Станишом, Репошем, Константином и Ђурђем прилаже Хиландару село Родостуше и Тебиште (1426). У другој, без датума, игуман тог манастира продаје пирг Св. Ђурђа Ивану Кастриоту и трима синовима његовим Репошу, Константину и Ђурђу за 'шездесет флорина“ (Šufflay 1991: 78).

У доба Балшића словенску писменост имају и албански крајеви. У исправама Топија „састају се сва три писмена језика Европе: латински, грчки и славенски. Типичан примјер за то је натпис Карла Тхопије (1381) у манастиру Шин Ђон крај Елбасана. На сјеверу доминира српска канцеларија, на југу грчка. Латински језик гасне. Г. 1434. јављају Дубровчани цару и угарском краљу Сигисмунду, да Андрија Тхопија

³⁰⁰ „Опрека између малене сјеверне Албаније, гдје још данас постоји, историјом створени католички племенски савез Мирдита, и веће јужне и муслиманске, гдје није дошло до трајних већих гентилних формација, а турски је систем ђифлика надовезао на бинзатинску управу и велепосједе протјераних албанских великаша, та опрека тако је витална, те још дуго неће замукнути вијести, да Мирдита траже своју властиту републику“ (Šufflay 1991: 56). У вријеме најезде Турака на југу Арбаније, уз границу са грчком, дјеловала је православна црква (у том периоду у тим крајевима у стагнацији), док је на њеном сјеверу била активна римокатоличка црква.

³⁰¹ Хроника Георгија Харматолa, византијског хроничара деветог вијека преведена је на словенски језик под насловом *Љетовник*.

имаде само 'славенске канцеларе' (sclavonos cancellarios), па да због тога мора царева писма дати читати од латинских нотара по приморским градовима, поради чега садржај писама не остаје тајан. Не само Балшићи, већ и Дукађини (1387) и Кастриоте (1422) имаду славенску канцеларију. Али Иван Кастриот као вазал турски дописује се са Млецима грчки“ (Šufflay 1991: 107). У Котору и Скадру Млечани су „држали српске писаре, који су им служили и као тумачи“ (Спремић 1999: 376). На печату дукљанског кнеза Петра, оца Светог Јована Владимира је грчко писмо. У средњовјековној Зети је постојао скрипториј на Скадарском језеру, а „претпоставља се да је сједиште зетских епископа на Превлаци такође било један од првих словенских скрипторија“ (Никчевић 1996: 45). Такође се претпоставља да је постојао скрипториј у цркви Светих Петра и Павла у Бијелом Пољу. Ако је тако, било би логично да је у њему преписивано *Мирослављево јеванђеље*, најстарији српски илуминирани рукопис писан ћирилицом. Средњовјековни Котор је, како се сматра, имао више скрипторија.

Претпоставља се и да су у дукљанском граду Свачу постојали и грчки и латински скрипториј.³⁰² Божидар Шекуларец, пошавши од С. Антољака, каже: „Дукљанска владарска канцеларија за писање латинских исправа постојала је у XII вијеку, када је њен краљ постао Вукан Немањић, који се на латинском језику дописивао са папом Иноћентијем III“ (Шекуларец 1987: 40). Логична је Антољакова претпоставка да су дукљански владари имали дворску канцеларију. Према Фреду Шишићу, несачувано писмо дукљанског владара Михаила прва је дукљанска исправа, а само у препису на латински језик сачуване су недатирана повеља краља Радослава, краља Бодина из 1100. и његовог сина Ђура из 1115. године.³⁰³ „Арбанашко-дукљански нотаријат сачувао је архаичке значајке“ (Šufflay 1991: 16). Према Милану Шуфлају, латински нотаријат је исти у Драчу, Улцињу и Бару, док у Далмацији нотари бивају сложбеници. У Зети, Арбанији и јужној Италији немају доказну моћ. У тим крајевима нотар је један од свједока. „Ту је нотар подвргнут обласној контроли. Уз њега потпиусју исправу још два службена свједока: судач (iudex) и послушник (auditor)“ (Šufflay 1991: 16–17).

³⁰² Према усменом саопштењу Војислава Д. Никчевића.

³⁰³ Више видјети у Шишић 1928: 196--200.

Међу књигама насталим у средњовјековној Зети сачувани су и турски дефтери, пописне књиге, из 1416, 1477, 1485, 1521. (као и његова верзија из 1523. године), те дефтер из 1570. године. Тако је, на примјер, у дефтеру из 1416. године – који је Симе Љубић објавио у загребачким „Старинама“, 1882–1890 – сачуван податак да је читаво пастирско племе Тузи, које сеже до зимашта у Вири (што на албанском језику значи зимска паша), на источној обали Блата имало „150 кућа и 500 ратника“ (Šufflay 1991: 50).³⁰⁴ Село Тузи је, према подацима у скадарском катастру, тада имало 16 кућа. Подаци су прецизно биљежени зато што су Турци према броју домова наплаћивали порез, такозвану домнину. Презиме Куч налази се „у скадарском катастру од г. 1416. као презиме неких становника у селима скадарскога дистрикта“ (Šufflay 1991: 91).³⁰⁵ „Ако попис из 1497. год. показује да се у Кучима, Хотима и Пиперима број домаћинстава удвостручио у односу на она која су која су уписана у дефтер 1485. год., не може се помишљати на нагли успон демографске линије природним прираштајем, већ само нормализовањем прилика, које је довело до враћања раније одбјеглог живља и евентуалног склањања људи из угроженијих крајева на мирнију територију“ (Божић 1970^б: 281). Дефтер скадарски из 1485. године „одражава за Крајину једну мјешовиту антропонимију, албанску и словенску“ (Džufi 2012: 222³⁰).

Иван Божић указује на важност сачуваног дефтера из 1477. године: „Прилике ван зетске територије, тамо гдје су се Турци коначно учврстили 1455. и 1456. год., много су салбије познате. Уз дубровачке и которске вијести, махом оскудне и без података о унутрашњој организацији, постоје дефтерски пописи, од којих је несумњиво најважнији онај из 1477. год., али је он неиздат и приступачан само на основу

³⁰⁴ Након навођења податка из **1416**, наводимо и податак из **1614**. године (не само ради игре цифара) кад которски патрициј јавља да су се удружила у заједничку борбу против Турака сјеверна племена, „(Хоти, Кучи, Шкреље итд.)“ (према Šufflay 1991: 55). Договор о устанку против Турака донесен је на сабору у Кучима, 8. септембра 1614. године (Ровински 1993: 534). Позвавши се на которског патриција Blizza, Милан Шуфлај каже: „А тада бројили су Хоти 600 ратника, Клементинци 650, Кучи 1500, Шкреље 80, а Кастрати 130 ратника“ (Šufflay 1991: 55). На дан женидбе кнеза Данила Петровића Цетиње је имало само тринаест кућа. *Вакат куле по приморју гради, / вакат гради, вакат разграђује.*

³⁰⁵ „У погледу племенскога имена Кучи, спомињем да се оно (Куч, Сусци) онајприје јавља (око г. 1335.) у катуну Тузи (Петрљ Куч)“ (Šufflay 1991: 91). Васа Чубриловић каже да се презиме Куч јавља „већ око 1330. у Дечанској хрисовуљи“ (Чубриловић 1963: 319). Видјети и Божић 1970^б: 363.

литературе. Према том попису добија се извјесна слика о нахијама Херцеговачког санџака које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе. Те нахије дијелом су носиле географска а дијелом 'племенска' имена“ (Божих 1970^в: 367). Најшира територијална јединица у организацији турске власти је санџак. Познато је да су у оквиру санџака кадилуци, а у оквиру кадилука нахије. На Приморју зетском није било санџака, па су Бар и Улцињ уведени у састав скадарског санџака а Нови и Рисан у састав санџака херцеговачког.

Поменути дефтер показује да је дуж граница сужене Зете била турска власт. „Првих година послје пада, херцегове земље улазиле су у Босански санџак и уклапале се у два кадилука. На тлу данашње Црне Горе, Благајски кадилук обухватао је нахије Оногошт и Никшић (Грачаница), док су у склоп Дринског кадилука улазиле нахије Соко и Кукањ, ова посљедња са сједиштем у Пљевљима“ (Божих 1970^в: 311). Према истом дефтеру, „Милешевско-пријепољском кадилуку, припале су, што с подручја Косача, што с подручја Бранковића, још и ове нахије: Будимље, Љубовић (Полимље), Матаруге, Подблатје и Кричак. Дрински кадилук добио је нове нахије: Врм, са сједиштем у Клобуку, гдје је још 1477. год. била турска посада, Рудине са сједиштем у Билећи, Риђене са сједиштем у Грахову, 'нахију Грачаницу која се другачије зове Никшић' (треба је разликовати од нахије Оногошт), Ровце, Комарницу (или Дробњак), Пиву, Бањане, Горњу Морачу, Доњу Морачу и Зету, која је захватала један дио Бјелопавлића“ (Божих 1970^в: 311).³⁰⁶

Бранислав Ђурђев, који је као стипендиста турске владе 1838. године радио у Архиву предсједништва владе у Истамбулу, говори о двије верзије истога дефтера из времена турског намјесниковања Скендер-бега, бившег Станише Црнојевића, који се налазе у Архиву предсједника турске владе (видјети Ђурђев 1940: 26 и даље). Прва верзија овога дефтера је из 1521. године. Друга његова верзија је из 1523. године а настала је уз исправке након жалбе Црногораца султану на грешке које је Скендер-бег унио у претходни дефтер. „Дефтеру из 1523. додата је једна канун-нама састављена

³⁰⁶ Турци су 1485. године у оквиру Херцеговачког санџака основали Новски кадилук, у који су — поред нове нахије Драчевица — укључили многе нахије које су до тада припадале Дринском кадилуку — првенствено све оне које су се налазиле на тлу данашње Црне Горе“ (Божих 1970^в: 321).

према стаом дефтеру. То је нека врста кривичног закона који обухвата врло ограничен број деликата и односи се на: прељубу, физичке повреде, убиство, крађе, потрицу и слично“ (Станојевић 1975^a: 39). У оквиру тумачења постанка племна Кучи Васа Чубриловић наводи турски дефтер из 1570. године (видјети Чубриловић 1963: 321). Сви ови дефтери су важан извор за упознавање средњовјековне Зете, Старе Црне Горе и Старе Херцеговине. Стиче се утисак да турски дефтери нијесу довољно проучени. Бранислав Ђурђевић, не наводећи примјере за своју тврдњу, даје до знања да турски дефтери црногорског санцака из 1521. 1523. године „обарају неке народне традиције црногорских братстава, које су продрле у науку као тачне“ (Ђурђевић 1940: 29).

Нико С. Мартиновић каже: „Када се зна да у нашим крајевима имамо књижевност од Ђирила и Методија, а латинску и грчку писменост имали смо и раније, морало је бити и законских споменика из тог доба. Тај дио наше најстарије књижевности до сада је остао у тами“ (Мартиновић 1966: 13). Ипак, на крају девете главе *Љетописа пона Дукљанина* помиње се својеврсна законска словенска књига *Methodius*. То истовремено упућује на постојање словенских књига упоредо са латинским. У „Уводу“ књиге *Љетопис пона Дукљанина* приповједач каже да је превео књигу о Готима чији је наслов на словенском језику *Краљевство Словена*. Ова књига о Готима је књига легендарне историје, од чега, како смо видјели, није далеко ни сами *Љетопис пона Дукљанина*. Подсјетимо на то да „ниједан старословенски рукопис није датан, тј. нема у њима никаквих записа о времену писања, а такође нема помена ни о месту где су писани. У недостатку спољашњих ознака — време и место настанка појединих споменика може се тек приближно установити на основу унутрашњих критерија: палеографских и језичких, што је несигурно“ (Николић 1980: 20).

Шире схваћено, законској писмености средњовјековне Зете припадају и крмчије, односно преписи *Номоканона* Светог Саве. Војислав Д. Никчевић пажњу скреће на *Иловичку крмчију* коју је у манастиру Светог Михаила на Иловици (Превлаци) преписао 1262. године писар Богдан за зетског епископа Неофита. Претпоставља се да је *Иловичка крмчија* препис са деценију старијег преписа *Морачке крмчије*,

обезбијеђеног за будимљанског епископа Теофила.³⁰⁷ Важно је поменути и „Савинску крмчију“ из шеснаестог вијека која је првобитно била у манастиру Тврдош и коју је један од митрополита хецеговачких поклонιο манастиру Савина код Херцег Новог. Ова крмчија је референтна на *Иловичку крмчију*, *Морачку крмчију*, *Раишку крмчију* и још неке

³⁰⁷ Сретен Зековић каже: „Споменимо још само фалсификовани запис на морачком номоканону, из Иловичке крмчије (1262) у којем је избачено штиво о епископу Неофиту и убачен помен Саве Немањића“ (Zeковић 2010: 236). А истраживања показују да је *Морачка крмчија* старија од *Иловичке крмчије* и да је могла бити предложак за њу.

Војислав Д. Никчевић на основу тога што се у уводном тексту *Морачке крмчије* помиње Свети Сава а у *Иловичкој крмчији* не, закључује: „То више него недвосмислено указује да, за разлику од будимљанске епископије, која је припадала српској архиепископији, утемељеној преко рукоположења Растка Немањића за епископа Саву, превлачка епископија баштини легитимно, канонско право епископије Диоклеје, која је још у другој половини четвртог столећа званично оглашена подређеном искључивој власти константинопољског трона и патријарха“ (Никчевић 1999: 389). Никчевићев рад не посједује научну апаратуру, што је већ на први поглед јасно, и знак је могућности за мјесечарење. Само од себе се поставља питање како може бити мимо Светога Саве препис књиге чији је први препис са грчког изворника на српскословенски језик обезбиједио Свети Сава, који је основао Зетску епископију са сједиштем у манастиру Светог Михаила на Иловици. Димитрије Богдановић каже: „На основу записа-колофона у другим преписима са истовјетним саставом какав је у *Иловичкој крмчији*. С. Троицки је утврдио да се ради о номоканону чији је састављач и преводилац са грчког био св. Сава (записи у Морачкој, Пећкој, Милешевској и Рашкој крмчији, гдје се изричито спомиње Сава). Ипак, поговор у Иловичкој крмчији је у ствари недвршен, прекинут, и када се упореди са потпуним његовим текстом у другим преписима Крмчије у српској рецензији, оставља могућност да је предложак Иловичке крмчије говорио о преводу Крмчије као о раду св. Саве“ (Богдановић 1970^а: 109--110). Богдановић даље упућује на радове Троицког и Мошина као релевантну литературу о проблему „Светосавског номоканона и посебно *Иловичке крмчије*“ (Богдановић 1970^{а11}: 110). Није јасно да ли Војиславу Д. Никчевићу нешто значе ријечи Милана Шуфлаја у вези са булом папе Климента III из 1089. године: „Како је из горње буле папе Климента видљиво, барски прелат Петар наступио је као носитељ традиција дукљанске цркве, које више није било, а која није никада ни била метрополија“ (Šufflay 1991: 72).

Колико је нама познато, свака православна епископија има аутономију. Поред тога Никчевић и сам примјећује да *Иловичка крмчија* „припада корпусу манускрипата рашке редакције, са обиљем русизама у једном свом делу, што лингвисте наводи на закључак да је тај део или препис неког руског предлошка насталог највероватније на Светој Гори, или је у том делу друга рука писала спис“ (Никчевић 1999: 389). Према томе, не би се могло закључити да је епископ Неофит бринуо о томе што се Вијиславу Д. Никчевићу чини да је било брига овога епископа. Даље кретање у том правцу не би било у функцији овога рада. Али, не треба потцијенити ријечи Војислава Д. Никчевића, из истог рада, које су у вези са богумилима, манихејима и масалијанима као три осуђене источнохришћанске јереси (о којима говори и *Иловичка крмчија*): „Да ли је у питању чињеница (о томе постоји веома мало података) да су припадници ове три јереси најлакше примали ислам, или је у питању оно што се збива на тлу које канонски 'покрива' зетска епископија, да највећи утицај међу становништвом имају ове три јереси које тако, на посредан начин отварају врата исламу, остаје да се нагађа“ (Никчевић 1999: 398).

кормчије, а потпунија је од њих зато што су у њу укључени и дјелови Властареве *Синтагме*, нарочито поглавље о браку. *Савинску кормчију* је изучавао Никодим Милаш, док су о корпусу Савинских средњовјековних рукописа (има их четрдесет девет) писали Димитрије Богдановић, Младен Црногорчанин, Дејан Медаковић. Говорећи о *Горичком зборнику*, Димитрије Богдановић запажа да је Никон Јерусалимац „познавалац византијске књижевности, Светог писма, права“ (Богдановић 1970: 374). Са свијешћу о праву у *Горичком зборнику* повезив је скитски типик који је Никон Јерусалимац написао на захтјев Јелене Балшић.

Из области црквеног права не треба заборавити зетски препис *Властареве синтагме*. Преписао га је ђакон Дамјан за зетског епископа Јосифа, а налази се у Музеју српске православне цркве у Београду (инв. бр. 45). У *Властаревеј синтагми* је „безусловно прихватање византијског правног стандарда, чак и кад се он разилази са оним начелима која су у Србији била озакоњена Светосавским номоканоном“ (Богдановић 1970^b: 385). На листу 335^г *Властареве синтагме* у препису ђакона Дамјана налази се запис у коме се каже да је ова књига писана 17. маја 1453. године у мјесту Копориња. Иако ово мјесто није убицирано, Димитрије Богдановић сматра да „нема разлога да се оно тражи негдје ван територије Зете“ (Богдановић 1970^a: 47). А Рајка Вујошевић на основу тога што се у *Властаревеј синтагми* помиње архиепископ Јосиф, чије сједиште тада било на Врањини и коме је ова књига припадала, сматра да је она „везана за Скадарско језеро и неки од подручних скрипторија“ (Вујошевић 1989: 47).³⁰⁸

На постојеће средњовјековно законодавство ослања се и Иван Црнојевић. У *Цетињском летопису* се налази текст из ове области у вези са којим Ђорђе Сп. Радојичић каже: „Од Ивана нам је сачуван један законски текст: *Суд царски и патријаршијски, узаконио господар зетски Иван Црнојевић*. Има седам чланова.

³⁰⁸ *Властареву синтагму* је преписао и Дијак Дмитар из Кратова, 1467. године, „по наредби блаженог архиепископа бугарског Доротеја који је у тадашње време био у Охриду“ – како стоји у његовом запису уз препис ове књиге (према Павић 1986: 113). „Нема, рече [архиепископ Доротеј], те књиге код себе саборна црква охридска по језику српском исписане, сем по грчком. И за ово, рече, награда теби велика од Бога биће“ (према Павић 1986: 114). Однос према вјери је личносни проблем.

Састављен је на основу познијих прерада законских одредаба из времена Стефана Душана“ (Радојичић 1963^б: 283).³⁰⁹ Законик Ивана Црнојевића наводимо у цјелини:

„Ако који човјек из нужде побјегне у Митрополију цетињску да не умре као грешник, него да га отац митрополит сахрани слободно.

Ако ли неко учини какву пакост томе прибјеглици у дому Матере Божије ове Митрополије, нека умре као злочинац и да од народа буде каменован и на срамоту овога божијег храма.

Ако неко украде шта од овога храма, или дању или ноћу, да се ослијепи.

Ако ли неко вани украде неку ствар манастирску или од стада стоке неки брав, или пчелу, да плати три пута толико, а да се туче и протјера са тога мјеста.

Ако неко покраде ову цркву, Бога краде и господаре и све хришћане који су под овом Митрополијом. Такве да каменује цио народ.

Ако неко зажели да ради њиве манастирске и у питање цркве, нека ради три године, а да ујам доноси сам у манастир, а након три године да башту манастирску остави.

Ако ли неко без питања прихвати да ради у манастир, било да је жито или вино, а њему да је узалудан труд. Сувише да плати господи 300 аспри глобе и да му се даде 8 палица“ (према Šekularac 2010: 21).

У свом раду о традицији Црнојевића Божидар Шекуларац тврди да је законик Ивана Црнојевића „нажалост, био све до сада, на маргини правне и историјске науке“ (Šekularac 2010: 22). Међутим, *оно што постоји мимо нас не значи да не постоји*. Позвавши се на Ђорђа Сп. Радојичића, Иван Божић каже: „Иван Црнојевић је 'узаконио' — 'Суд царски и патријаршијски', са седам чланова. Прерађени текстови Душановог законика и Закона Јустинијановог налазили су се и тада при руци људима када би требало обавити неки правни посао. Њихови позни пријеписи у Паштровићима и Грбљу говорили би да су без прекида примјењивани у правном животу народа“ (Божић 1970^в:

³⁰⁹ Постоји још један *Цетињски љетопис*, старији и другачијег садржаја. Њега је Свети Петар Цетињски поклонили чешком професору, приликом његове посјете Цетињу, а данас се налази у Прагу.

343). Јованка Калић безмало понавља Божићеве ријечи, не позвавши се на извор: „Иван Црнојевић је узаконио *Суд царски и патријаршијски*, а примењивале су се, према приликама времена, и поједине одредбе Душановог законика и Законика Јустинијановог. Трајно присуство тих правних споменика откривају и њихови позни преписи у Паштровићима и Грбљу“ (Калић 2001: 185). О „Суду царском и патријаршијском“ Ивана Црнојевића писали су и Душан Вуксан (Вуксан 1929), Александар Соловјев (Соловјев 1933), Наташа Ж. Драгин (Драгин 2012). Па и сами Нико С. Мартиновић (Мартиновић 1962), који је (како смо раније навели) казавши да је у предњегошевском добу морало бити и законских споменика могао мислити на аутентичне правне текстове. Законик Ивана Црнојевића је, углавном, компилација. Наташа Ж. Драгин, која је првенствено изучавала језик овога законика у контексту рускословенског језика, каже: „Ова правна компилација од седам чланова написана посрбљеним правописом карактеристичним за рукописе тога периода претрпела је минималне руске утицаје пре свега на графичком и правописно-фонетском плану. [...] Различити видови симбиозе остварене у овом тексту како у погледу наслова и садржаја тако и језичке реализације осликавају сложене културне и друштвено-историјске прилике позног раздобља српскословенске епохе, која ће најдужи континуитет писане традиције остварити управо на тлу Црне Горе“ (Драгин 2012: 519).

Димитрије Богдановић претпоставља да мимо Зете није настао ни препис рукописа *Властарева синтагма*, односно *Синтагма* Матије Властара коју је преписао ђакон Дамјан за зетског архиепископа Јосифа, 1453. године, како се каже на његовом 335р листу (видјети: Богдановић 1970^а: 381). У *Властаревој синтагми* је „и пролошко житије Јована Рилског, у коме се Срби и Бугари наводе као 'јединородни језик (народ)' његов“ (Божић 1970^б: 339).³¹⁰ „Као што је познато, скраћена верзија *Синтагме* Матије Властара ушла је у Душанов законик, кодификован на државном сабору у Серу 1354. године. Иначе, то је правни (номоканонски) спис ауторства солунског монаха М.

³¹⁰ На страну утицаји књига других језика током преписивања средњовјековних књига. У запису дијака Симона на *Прологу* преписаном 1560. године је молба да му буду опроштене грешке у препису, уз образложење: „Писах из извора стара, бугарски заношено“ (према Трифуновић 1990: 78). За разлику од овога, након једног преписа из 1375. године налази се запис: „Како смо на изводе находили тако смо писали, ни одлагали ни прилагали“ (према Трифуновић 1990: 83).

Властара, настао на грчком језику, са одредбама византијског црквеног и грађанског права“ (Лазић 1999: 136).

Рукописи који су настали „у зетским скрипторијама ишчезли су, било да су уништени (у већини случајева), било да су однијети ван Црне Горе. Неки се од њих вјероватно налазе међу онима који су и сад у црногорским манастирима, само што података за одређивање њихове територијалне провенијенције нема“ (Богдановић 1970^a: 112–113). Ова тврдња Димитрија Богдановића једнако се може односити и на књиге из других средњовјековних скрипторија. Ђорђе Сп. Радојичић наводи да се у манастиру Дечани налази „Октоих петогласник“ из 1494. године, из штампарије Црнојевића, који је монахиња Ана – према запису који је оставила на унутрашњој страни предње корице – приложила цркви у Кучима: „'Даде монаха (очевидно: монахиња) Ана књигу овтох (октоих) у цркв Кучах. Новац даде за њу двест и педесет. Бог да је прости. Писав за лето 7192'. По нашем данашњем рачунању, та година обухвата време од 1. септембра 1683. до 31. августа 1684. год.“ (према Томин 2007: 71).³¹¹

На проблем ишчезавања средњовјековних рукописа Томислав Јовановић је на метонимијски упутио у свом слову о Хиландару, изговореном на херцеговској манифестацији „Трг од ћирилце“, у августу 2018. године, истакавши да је остао само један примјерак преписа, и то из 1619. године, *Житија Светог Симеона* чији је аутор Свети Сава. А читање дијела овога житија пред објед је било обавезно у сваком манастиру. Сачувани примјерак се налази у Чешкој библиотеци у Прагу. Као што је познато, садржај „Жичке повље“ краља Стефана Првовенчаног сачуван је тако што је између 1309. и 1316. године „преписана на сводовима куле у манастиру Жича“ (Маринковић 1996: 262). Радмила Маринковић саопштава да се за текст Закона о рудницима и *Закона о Новом Брду* Стефана Лазаревића, из 1412. године, није знало до након другог свјетског рата. Односно, док његов препис из друге половине шеснаестог вијека „на аукцији уметничких предмета у Бечу није купила супруга нашег амбасадора

³¹¹Овај препис цетињског октоиха Димитрије Богдановић датира у шеснаести или седамнаести вијек (видјети Богдановић 1982: 75). Али, као видимо, он је из седамнаестог вијека.

др Франце Хочеvara и поклонила га Српској академији наука у Београду 1959. године“ (Маринковић 1996: 294).³¹²

У литератури се доста говори о значају *Мирослављевог јеванђеља* из дванаестог вијека, писаног по поручби кнеза Мирослава Немањића за цркву Светих Петра и Павла у Бијелом Пољу. „Мирослављево јеванђеље је најстарији сачувани споменик старосрпске писмености“ (Маринковић 1996: 255).³¹³ *Претпоставља* се да је овај рукопис настао у

³¹² Нестајање средњовјековних рукописних књига нарочито је изражено у Бугарској. Љубомира Парпулова-Грибл истиче да није сачуван ниједан словенски рукопис настао у Бугарској прије успостављања Другог бугарског царства (1180), а да су сачувани у Охриду многи грчки рукописи из деветог и десетог вијека, као и неколико стотина бугарских рукописа из времена Другог бугарског царства, што се потпуно „слаже са мишљењем Владимира Мошина да су словенски рукописи систематски уништавани у току византијског владања“ (Парпулова-Грибл 2002: 367). Димитије Богдановић упозорова да је у посебној опасности средњовјековни рукописи са Косова. Трећина њих је страдало у другом свјетском рату. „Нажалост, нигде нису сигурни: рукописи Пећке патријаршије умало нису изгорели 1981, такорећи у навечерје албанске побуне, када је запаљен конак Патријаршије са ризницом“ (Богдановић 1997^а: 1993). „У једној дечанској библиотеци, на пример, разликују се, али не и супротстављају, слојеви више векова: стварање XIV са оним из XV или из XVI века. Репертоар рукописне књиге са своје стране показује како се све оживљавала Србија дејством обновљене Пећке патријаршије“ (Богдановић 1997^а: 195).

³¹³ Има тврдњи да су неки српскословенски рукописи старији од *Мирослављевог јеванђеља*. Говорећи о „Писму Поповске општине Дубровачкој општини (1169--1170)“ Милан У. Пушица се позива на Новака Мандића Студо кад каже: „Овај ћирилични документ писан је 1169 – 1170. године, (15--20 година прије Мирослављевог јеванђеља), и сачуван је у Дубровачком архиву (HAD, isprave i akti, prepiska XII 231, 1169--1170). Докуменат се сматра оригиналом, и изузетно је значајан за проучавање ћириличног писма 12. и 13. вијека. У Травунији и 'Хумској земљи' односно у 'дедини Стефана Немање' била је рано заступљена писменост: Хумачка плоча, Писмо Поповске општине, Мирослављево јеванђеље. (Новак Мандић, Земља звана Гацко)“ (Пушица 2017). Пушица закључује да је 'Мирослављево јеванђеље' могло бити написано у Завали као центру поповске општине или у Стону, а можда и сва три наведена документа. Да је црква Светих Петра и Павла у Бијелом Пољу била повезана са Стоном показује и то да су након што је Стон престао бити епархијски центар неки његови монаси прешли у Бијело Поље. Има још знакова да су књиге писане српскословенском редакцијом старословенског језика постојале и прије *Мирослављевог јеванђеља*. Ослонивши се на сазнања Виктора Савића, Дневни лист „Политика“ 17. октобра 2015. године пише: „И до сада су лингвисти, како наши тако и страни, претпостављали да су Срби имали и језик и писмо којима су се служили и пре Светога Саве. Али за то није било материјалних доказа, осим Мирослављевог јеванђеља из око 1185. године и Повеље Кулина бана из 1189. године. Изграђена писменост та два споменика само је упућивала на то да су Срби морали и много пре њих имати развијен језик и писмо. // Сада пред нас искрсавају рукописи за које је утврђено да су настали крајем XI и почетком XII века. Писао их је Димитрије Синаит, књижевно формиран на додиру Дукље и Травуније, српском редакцијом старословенског језика“ (Аноним 2015). Ови рукописи су пронађени у манастиру Свете Катарине на Синају. Јоанис Тарнанидис у свога раду „Нејасноће и могућности погрешног тумачења током

бјелопољском скрипторију, премда се у посљедње вријеме, истина у секундарним изворима, сугрише да је могао настати и у неком од приморских скрипторија, чак и у Завали, односно у Стону.

Наш споменик *Мирослављево јеванђеље* истиче се увек, од његовог открића као изванредан и изузетан примерак, што и јесте, али само донекле. Он је на великој висини уметничке обраде, знања и израза, завидне техничке вештине, великог искуства и одличних узора, снаге и предлошка угледања и подражавања. Али кад се знају и узму у обзир сви сачувани споменици ћирилске словенске писмености XI–XII века у Русији, као *Остромирово јеванђеље* (1056–1057), *Изборник свјатослава* (1073), *Архангелско јеванђеље* (1092) и *Јуријевско јеванђеље* (1119–1128), затим, бугарске споменике — разних листова — хиландарски, македонски и зоографски, *Савина књига* и *Супрасаљски рукопис* XI века и примерке из XII и XIII века: *Болоњски псалтир* (1230–1245), *Трновско четворојеванђеље* (1273), *Паримејник* (XIII–XV века) итд. (Момировић 1989: 34).

Након престанка рада скадарског скрипторија, Цетињски манастир је постао нови центар писмености. „У Цетињском манастиру одмах је започела преписивачка делатност; неопходне литургијске књиге нису се више могле добити из манастира на Скадарском језеру, јер су они потпали под Турке, а њихове се радионице угасиле“ (Ђурић 1994: 538). Милена Мартиновић наводи да се на основу записа у којима се помиње манастир на Цетињу може закључити да су два рукописа из манастира са

истраживања и објављивања новооткривених словенских хагиографа 1975. У манастиру Свезе Катарине на Синају“ каже: „Током анализе и објављивања новооткривених словенских рукописа на Синају 1975. године, у неколико случајева били смо у недоумици по питању датирања, идентификације текстова и места где су настали, те ишчитавања нејасних слова и тд. Поједине од ових нејасноћа су остале неразјашњене до данас, иако су текстови коментарисани и публиковани. Ова проблематика се углавном односи на најстарије рукописе и текстове из XI и XII века, а у нешто мањем обиму и на новије из XIII и XIV века. Имајући у виду да су сви ови текстови из раног рукописног периода и да крију богату словенску црквену и културну традицију, верујемо да заслужују даљу пажњу и научну анализу“ (Тарнанидис 2018: 48).

Скадарском језеру пренесена у Цетињски манастир: „Један од њих је Симеонов типик (НСБ 4068) /Мошин 1964, 174/. Други рукопис је Цетињски псалтир са тумачењем, настао почетком XIV вијека (НСБ 3349) /Мошин 1964, 178-180/. Оба рукописа писана су на пергаменту“ (Мартиновић 2016: 62). Иста ауторка, позвавши се на Климентину Иванову, додаје „Трећи рукопис је Зборник Маре Лешеве, настао 1425. године. Исписао га је јереј Арсеније за Мару Лешеву, супругу Леша Црнојевића који се у изворима помиње између 1403. и 1435. године. Ова књига садржи различите текстове посвећене Богородици, а у вријеме непосредно по свом настанку, могла је бити приложен манастиру Успења Пресвете Богородице на острву Кому. Овај Зборник је пренијет са осталим рукописима у новосаграђени Цетињски манастир“ (Мартиновић 2016: 62). Већ смо саопштили да се налази у Москви.

Једина сачувана илуминирана књига Цетињског манастира је *Цетињски псалтир*, који се данас налази у Свеучилишној библиотеци у Загребу.³¹⁴ Не може се говорити о оригиналности илуминација у *Цетињском псалтиру*. Оне опонашају илуминације у књигама тринаестог вијека. У том правцу скрећемо пажњу на илуминацију „Двобој Александра Великог и Пора“ из Софијске *Српске Александриде*, чија се репродукција нашла и на насловној страници Богишићевог зборника бугарштица (видјети Богишић 2004). Ако се са њом упореди слика „Косовски бој“ Петра Лубарде бива јасно да је централна фигура борба црног и црвеног коња на Лубардиној слици већ виђено. Међутим, Лубардина оригиналност у грађењу поменуте слике је у томе што су на њој коњи ослобођени коњаника и симболиком коња њихова борба је учињена метонимијом читавог једног боја. Светозар Радојчић примјећује да је књижевни мотив владара кога чувају анђели у двадесетосмом поглављу „Барског родослова“ у вези са портретима касноримских и византијских царева: „У Барском родослову у опису живота св. Владимира има овај лепи детаљ који је у легенду могао најлакше да пређе са споменика ликовне уметности“ (Радојчић 1953: 166). Иако ван Зете, сликар Андрија Рајичевић илуминирао је волуминозне кодексе Гаврила Тројичанина из 1643. и 1651. године који су настали у скрипторију манастира Свете

³¹⁴ О томе гдје се све налазе отуђене књице Цетињског манастира видјети Мартиновић 2016: 215--256.

Тројице код Пљеваља. Димитрије Богдановић напомиње да из овога скрипторија има и рукописа из XVI вијека (1595)“ (Богдановић 1991: 216).

Познато је да је недостатак богослужбених књига мотивисао Ђурђа Црнојевића да из Млетачке Републике донесе штампарију у Црну Гору. У поговору у књизи „Октоих“, штампаној 1494. године, стоји: „Видевши ја, у Христа бога благоверни и богом чувани војвода Зете, господин Ђурађ Црнојевић, умаљење светих књига услед разграбљења и уништавања од стране агаренских потомака, потрудих се дејством светога Духа и саставих (штампарске) форме и на њима за једну годину осморица људи завршише октоих од четвртога гласа, да се у песмама прослави бог који нас оснажује“ (према: Павић 1986: 127). Сувишно је истицати важност *Октоиха првогласника* који су Црнојевићи штампали 1493/94. године, шест година прије пада Црне Горе под Турке.³¹⁵ Тада су калупи за слова Ободске штампарије послужили за приправљање муниције у борби Црногораца са Турцима.³¹⁶ Њени штампари су након турског слома Црнојевића продужили према Румунији. Према писму владике Василија Синоду Руске православне цркве којим поклања *Псалтир* из Црнојевића штампарије наведени су подаци о њеном уништавању (према Распоповић 2009: 15–16). Ободска штампарија је прва ћирилична штампарија на Балкану. Прије ње ћириличне књиге су штампане у Кракову, а латиничне прије њих у Италији.³¹⁷

³¹⁵ Свештеник Филип Радичевић је у манастиру Морача пронашао примјерак „Октоиха првогласника“ из 1493/94. године. Он је описао ову књигу (видјети Радичевић 1890: 33-34) и у њој оставио запис о томе да је 1893. године била изложена у оквиру прославе четиристогодишњице штампарије Црнојевића. Филип Радичевић је из братства настало од Вукослава Радича Милојевића са Његуша, онога који је по налогу Јелене Балшић 1439. године подигао отплату главнице од хиљаду дуката „уложених код Луке Паутиновића у Котору“ (Тошић 2004: 433).

³¹⁶ На ово подсјећа свједочење Вука Стефановића Караџића о усменом пјеснику и хајдуку Тешану Подруговићу од кога је 1815. године у Сремским Карловцима записивао пјесме и приповијатке, и који је чим је чуо за устанак против Турака у Босни тамо отишао. *Гроб му је негдје у Босни*. О снази духа Црногораца из времена турског насиља свједочи и ограда око Влашке цркве на Цетињу, направљена од цијеви пушака задобијених у бици са Турцима.

³¹⁷ У литратури је више пута постављано питање да ли је штампарија Црнојевића била на Ободу или на Цетињу. Павле Аполонович Ровински каже да је Иван Црнојевић након повлачења пред Турцима подигао град Соко на Ободу и ту смјестио штампарију (видјети Ровински 1993: 317). Вук Караџић је записао да су

На умаљење књига у свом отачаству жали се и штампар Божидар Вуковић Подгоричанин у „Предговору 'Молитвенику'“, штампаном 1520. године у Венецији и „Минеју“ из 1536. године (видјети: Стојановић 1929: 139, 159). А у свом тестаменту из 1539. године Божидар Вуковић каже: „И све старе књиге које се нађу писане руком хођу да се пошаљу горе поменути манастирима на језеру Зете, а све штампане књиге које се нађу нека се пошаљу у Дубровник и нека им се одреди цена по којој треба да се продају“ (према Тадић 1963: 342).³¹⁸ Штампане књиге наставио је син његов Вићенцо, премда више из материјалних него из духовних разлога. Манастир Градиште у Паштровићима ове (2018) године објелоданио је фототипско издање првог српског буквара, штампаног у Венецији 1597. у штампарији Вићенца Вуковића. Имао је два издања: 20. и 25. маја исте године. Саставио га је монах Сава из манастира Дечани, чији је метох био манастир Градиште. Буквар монаха Саве, родом Паштровића, имао је само два листа. Оригинални примјерак овога буквара изгорио је са другим књигама Народне библиотеке у Београду у њемачком бомбардовању 1941. године. Ђорђе Сп. Радојичић је годину раније ову књигу фотографисао, рашчитао и описао. Фототипско издање првог српског буквара приредио је Будимир Алексић. Важну улогу у штампању душеполезних књига има и штампар Стефан Мариновић из шеснаестог вијека, који је једно вријеме живио у Венецији а потписује се као „раб Стефан Мариновић от богохранимаго града Скадра“ (према Радојичић 1938: 375). Има претпоставки да је штампарију из Скадра након штампања *Цвјетног триода*, 24. децембра 1536. године,

се и у деветнаестом вијеку на Ободу могли пронаћи остаци калупа за слова (према Ђурић 1970). Има мишљења и да је штампарија Црнојевића била на Цетињу. Владика Василије Петровић. Видјети Јововић 2015: 132-138.

³¹⁸Први тестамент Божицара Вуковића Подгоричанина писан је 1533. године, пред његово путовање у Турску. О томе више видјети у Тадић 1963: 345 и даље. На скадарском острву Старчево, својом вољом, почива Божидар Вуковић Подгоричанин, на чијем гробу је штампарски знак – рука са кесом са штампарском бојом. Има и оних који сматрају да би у гробу на Старчеву означеном иконицим симболом штампарства могао бити Пахомије, штампар Божицара Вуковића који је поред тога што се представља као „Пахомије от Црние Гори, от Реке“ (према Стојановић 1902: 134) на икони Нерукотворени образ „записао: 'трудих се о сем писании јеромонах Пахомије от остров Диоклецијанскога језера'“ (Вујошевић 1989: 47). Дилему, међутим, отклања тестамент Божицара Вуковића Подгоричанина (видјети Тадић 1963: 350).

штампар Стефан пренио у околину Пећке патријаршије (видјети Радојичић 1938: 387 и даље).

„Прве штампане ћирилске књиге из штампарије Божидара Вуковића, Подгоричанина, преносе се у Котор. Највећи дио њих одашиле се за Црну Гору и Србију. Један од набављача (књижара?) био је Лазар Брајиновић, Которанин“ (Ковијанић 1980: 157). У Торину се налази *Празнични минеј* из Цетињског манастира на коме је уписана 1484. година. У загребачкој свеучилишној библиотеци поред *Цетињски псалтира*, што смо већ примијетили, *Симеунов типик*. Оба ова дјела писана су на пергаменту. Знатан број рукописа Цетињског манастира, доспио је у бечку Национану библиотеку (само)вољом Вука Стеф. Караџића, који је истицао да су се наше ћириличне књиге почеле штампати седамдесет година прије књига у Русији (видјети Караџић 1896: 372).³¹⁹

³¹⁹ Има својеврсне охолости у активности Вука Караџића, у сарадњи са попом Вуком Поповићем и чиновником Вуком Врчевићем на преузимању србуља и других књига из манастира Црне Горе и Херцеговине, иако се по правилу истиче да су оне тако сачуване. Вук Караџић их није немилице преузимао да би биле сачуване: дикутабилан је мотив и метод тога рада. Пошавши од Љубомира Стојановића, Војислав Максимовић саопштава да Станоје Станојевић у својој *Историји српског народа у средњем веку* /Станојевић 1937: 7-8/ каже: „Вукова збирка рукописа била би веома драгоцену и богата да је он све рукописе, које је куповао, добијао на поклон или у замену за руске црквене књиге или за своје списе, сачувао“ (према Максимовић 326). Нијесу са истим мотивима до старих рукописних и штампаних књига долазили Вук Караџић и прота Ђорђе Николајевић из Дубровника, који је истовремено србуље сакупљао за Друштво српске словесности Београду. Као што ни Његош није из истих мотива послао србуље Францу Миклошићу, о чему говори у писму које му је упутио са Цетиња 12. марта 1850. године: „Г-ну сам Милаковићу наредио и он је давно Вам послао старе србуље, преписане факсимиле г-м Вуковићем. Надам се да сте Ви давно речене рукописе примили“ (Петровић 2005: 211). Из преписке Вука Караџића са Вуком Поповићем види се да је Караџић играо и на то што је Поповић свештеник и као такав био слободан међу црквеним људима (мада, за разлику од Караџића, Поповић није био свјестан своје несвијести. У наведеном послу Вук Караџић се служио и лукавством. Напримјер, у једном од писама Вуку Поповићу каже: „Многи су жељели знати, зашто ми служе србуље, и да их умукнем, ваљало ми је измислити ово: 'да у србуљама има много ријечи скраћени са два и три слова, које су у садашњим црквеним књигама наштампане са 6 или 10 слова, и да оне скраћене све ријечи ја исписујем, како ћемо у напријед све књиге штампати на краће“ (према Максимовић 1989: 326). Међутим, „иако је, на разне начине дошао до правог обиља старих црногорских књига, Вук о њима није озбиљније писао. У том погледу се издвајају његови *Примјери српско-славенског језика* (Беч, 1857), гдје је — поред осталог — унио поговоре из цетињског *Октоиха* и *Служабника* (Млеци, 1519) Божидара Вуковића“ (Максимовић 1989: 326).

У судској архивској грађи средњовјековног Котора Ристо Ковијанић проналази и податке о књигама. Тако каже да се Димитрије Андројевић из Никољпазара [данас Бијело Поље] 1543. године обавезао да Лазару Брајиновићу одужи

33 књиге штампане словенским словима (*litteris sclavis*). [...] Без сумње, то су књиге из штампарије Божидара Вуковића у Венецији. Међу њима су могли бити: Служабник (литургијар) штампан 1519, Псалтир с часловцем (1520), Октоих осмогласник (1537), Минеј (1538) и Требник (1540)“ (Ковијанић 1980: 157). Према истом извору, „године 1564. водио се спор између Николе Пасквалића и Луке Мексе око неке чохе и књига на српском језику (*ponulorum librorum in lingua serviana*). [...] Међу тим књигама могле су бити и књиге Вићентија Божидарева Вуковића, које је штампао у својој штампарији у Венецији, наслијеђеној од оца: Псалтир (1546), Зборник (1547), Слаужабник (1554), Молитвеник (1560) и Псалтир (1561) (Ковијанић 1980: 158).

А Никола Маретић из Рисана судски потвђује ранији дуг за „8 Псалтира, 6 литургијара и 6 Требника“ и нови дуг „за 20 књига српских: 8 Псалтира, 7 Литургијара и 5 Требника“ (Ковијанић 1980: 158). „Постојала је чак и књижара Кара Трифуна у Скопљу у XVI вијеку гдје су стизала издања из штампарије Божидара Вуковића а одатле су се ширила по словенском југу“ (Георгиевски 1989: 335). И у епархијској библиотеци у Пакрацу налази се четрдесетак књига из штампарије Божидара Вуковића Подгоричанина, међу којима је једанаест примјерака Минеја. Садржај другог тестаментa Божидара Вуковића Подгоричанина, писаног 1539. године, упућује на закључак да је у Милешеви било складиште књига из његове штампарије које су се одатле кретале до коначних одредишта.

Указујемо и на остала важнија дјела у књижевној оставштини средњовјековне Зете. „Сачувано је девет повеља зетских кнежева Балшића Дубровнику, као и неколико њихових повеља манастирима скадарске области и паштровском манастиру Прасквица“ (Šekularac 2011: 227). У Цетињском манастиру чува се повеља Балше III манастиру Морачник од 16. јуна 1417. године, и у оригиналу и препису, као најстарија

сачувана повеља овом манастиру, којом му он поклања гумно соли. У литератури је већ примијењено да су првобитне повеље Балшића без увода, односно да директно говоре на тему на коју се односе: „Што се тиче текста у повељама, ни 24. априла 1385. у повељи Балше II Дубровнику, нема црквенога увода, него се одмах прелази на предмет: потврду повластица трговцима 'кои минују у Србље на Дању'. Али, Ђурђе II Страцимировић Балшић пише 27. јануара 1386. Дубровнику и у уводу, његов логофет Бутко преписује увод из српских повеља, што је свакако један од првих знакова присуства његове жене Јелене“ (Rotković 2012: 204). Таквог увода нема ни у повељи Балше Балше II Дубровчанима од 20. новембра 1379. године (видјети Miklosich 2006: 193), али у повељи Константина Балшића Дубровчанима од 13. новембра 1395. године увод обиљежен хришћанским симболима заузима трећину текста (видјети Шекуларец 1987: 180).

Констатин Јиричек констатује: „Балшићи потписују своје повеље у Скадру, Улцињу, Бару, Будви, а кадшто у малим летњиковцима, као у селима Годиње и Брчели у Црмници на Скадарском Језеру“ (Јиричек 1952: 421). Владарске повеље Балшића су изнад језика политике. Оне се тиме могу довести у везу са писмима краљице Јелене Анажујске. Такве су повеље Балше II Дубровчанима. У његовој повељи од 24. априла 1385. године стоји: „Да естъ любовь стара мегю нами, паче потврѣгюю повел ю брата ми гюргя и мое, како да су тврѣде и непоколебиме, и како да ход е нихъ трѣговци по мови земли, да слободно к · п · ю и продаю без ние(дне за)баве; и ако (имъ) кто · зме що любо силомъ, я да плакю одъ мое к · кю, а я да ищ · кривца“ (према Стојановић 1929: 109). И Ђурађ I Балшић у повељи од 30. новембра 1373. године Дубровчанима потврђује повластице цара Уроша, а исписао је логотет Витко у Дубровнику, у присуству свједока (милосника) Драгаша Косачића (видјети Стојановић 1929: 106–107).³²⁰ Сличне природе је и повеља

³²⁰ Драгаша Косачића као милосника наводи и Ђурђе Трифуновић : „'Ја Драгаш Косачић бих семузи писању милосник' (Ђурађ Срацимировић Дубровчанима 1374)“ (Трифунувић 1990: 239).

Ђурађа II Страцимировића Балшића Дубровчанима од 27. јануара 1386. године, писана под Скадром, којом *потврђује повеље цара Степана и свога оца и стричева*, исписао је логотет Бутко, док су милосници (свједоци) Тома Малтић, протовестијар Филип и војвода Никола (видјети Стојановић 1929: 110–111). Радичь Жиликь вин · жилик је и логофет и милосник у повељи Константина Балшића Дубровчанима од 13. новембра 1395. године (видјети Шекуларац 1987: 180).

Како сам Ђурађ Страцимировић потврђује Дубровчанима, „повеље које су имали са господом српском и с господином и родитељем мојим Страцимиром, и с Ђурђем и Балшом“ (видјети Стојановић 1929: 110) дубровачке трговце ослобађају царине у Дању, епископском мјесту југоисточно од Скадра: „да имь нъ на Даню царине ниє дне“ (према Стојановић 1929: 111) — да се могу слободно кретати кроз земљу Балшића, без икаквог задржавања; да их „нитко нища не забави [...] ка ко е било · цара · Стъ пана“ (према Стојановић 1929: 111).³²¹ О слободном кретању Дубровчана кроз земљу Балшића говори и повеља Ђурађа I Балшића писана у Конавлима 30. маја 1373. године. Слобода кретања се овом повељом даје и људима бана босанскога, Власима и другима који одлазе у Дубровник и излазе из Дубровника (видјети Стојановић 1929: 106). Да би приуштио наклоност Венеције, Ђурађ Страцимировић Балшић 1388. године поручује Млечанима да су и њихови трговци у Улцињу и на истоку до Дања ослобођени свих такса. „Поруку је написао Елиа Марини а Ђурђе је додао ћирилицом: 'Ја господин Ђурђе рекох да се напише ово писмо“ (Jelčić 2010: 181).

³²¹ На страну то како је шта од уговореног са Дубровчанима спровођено. Дубровчани Ђурађа Страцимировића Балшића у априлу 1396. године у два наврата моле да поштује властиту повељу о царинама (видјети Стојановић 1929: 112 и Стојановић 1929: 112-113). А 13. фебруара 1397. године „Дубровчани и по трећи пут моле Ђурђа да поврати царину јер је то противно повељи коју је сам записао, па моле да своје обећање не газе“ (видјети Стојановић 1929: 113). Дубровчани поричу то што Ђурађ Страцимировић као разлог за измјену односа према њима наводи масло које је послао да му се прода у Дубравнику, а они од њега узели царину (видјети Пуцић 1858: 4-5).

Овдје је потребно истаћи да поједини уводни дјелови средњовјековних повеља дјелују као умјетничка дјела. Напримјер, повеља цара Уроша манастиру Хиландару о дару жупана Вукосава, писана 15. октобра 1360. године, у уводном дијелу има текстовну цјелину која је ода Богородици (видјети Маринковић 1996: 141–142). Значи да уколико је учествовала у увођењу нове праксе у писању зетских повеља, Јелена Балшић тиме није одмогла зетској писмености. Напротив. Повеље Балшића тиме су само оплемењене. Уводни дио повеље деспота Ђурађа Бранковића светогорском манастиру Светог Павла је својим уводним дијелом пјесма у прози о Светој Тројици, у чијој је завршници парафразирано „Јеванђеље по Матеју“.³²² Тиме онај који пише даје до знања шта му је у односу духа и матрије на првом мјесту. Одроз те праксе налази се и у писању тестамената, и то не само средњовјековних. Довољно је присјетити се уводног дијела Његошевог тестаментa, који је духом можда најближи наведеној повељи деспота Ђурађа Бранковића.

Тестамент Јелене Балшић, међутим, у експозицији нема додатне поетизације. Изузев уобичајеног обраћања Оцу, Сину и Светом Духу, аренга њеног тестаментa скоро да је сведена на информативност (видјети Балшић 1996: 208). Гордана Јовановић у вези са генезом тестаментa Јелене Балшић закључује: „Из читавог текста види се да га је састављао школовани бележник који је добро знао како треба да изгледа владарски тестамент и био је упућен у комплетан формулар овога типа. [...] По свој прилици, читав концепт и завршни облик урађени су према њеном усменом диктату, а онда су дипломатички уобличени“ (Јовановић 2012: 71). Ово друго се не би могло безрезервно тврдити: зато што се може претпоставити и то да, поред духовника одњеговане писмености — какав је несумњиво онај коме она диктира свој тестамент, Јелени Балшић нијесу били потребни канцеларијски писари. Тестамент Јелена Балшић показује да она није била само писмена него и усмена, иако можемо само претпоставити да у њеном тестаменту нема одступања у односу на њено диктирање. На то упућује особит смисао

³²² Упоредити текст *Деспот Ђурађ Бранковић*, према Маринковић 1996: 192 и *Јеванђеље по Матеју* 7, 7.

Јелене Балшић за комозицију текста, о чему је ћемо тек говорити кроз поређење тестаментa Јелене Балшић и другог дијела њене посланице „Отписаније богољубно“.³²³

Скрећемо пажњу на четири напомене Божидача Шекуларца:

1. „Треба нагласити да владарска повеља и писма издани за Зету из Рашке канцеларије не губе због тога од свога значаја за унутрашњу историју и културу средњовјековне Зете, јер се са висине српског владалачког пријестола регулишу територијалне, управне, финансијске, судске и социјално-економске прилике на овој територији“ (Шекуларец 1987: 35),

2. „Међу зетским повељама и писмима има неколико сачуваних само у преводу: писма Ђурђа Страцимировића млетачком дужду из 1396 (*Листине*, IV, 377), акт Јелене и Балше у записнику о пресуђивању неких спорова између Млетачке Републике и Балше Балшића од 6. јуна 1408. године“ (Шекуларец 1987: 39),

3. „У Зборнику 'Писма Републике Дубровачке', Медо Пуцић је уврстио четрнаест писама које је писао дубровачки кнез зетским владарима и то: 4 Ђурђу Страцимировићу, 1 Ксенији, 1. краљици Јелени, 4 Радичу, и 4 Балши и Јелени. Овдје су сврстане још 3 повеље Ђурђа Балшића из 1375. године Дубровнику и једно писмо из 1388. године“ (Шекуларец 1987: 40), односно: „У сарим српским повељама и писмима“ (Београд 1929) Љуба Стојановића наведена су 32 документа који се односе на Зету — Црну Гору, и то: Ђурђа Страцимировића са Балшом 17, Стефана Црнојевића 1, Јеле са Балшом 13 и Радича Паштровића 1“ (Шекуларец 1987: 43) и

4. „Срећна је околност да је сачувано петнаестак повеља зетских владара Балшића, и то: девет издатих Дубровнику од 1368—1395. године, три Врађинском манастиру, те Крајинском манастиру Св. Богородице, манастиру Морачнику и манастиру Прасквици у Паштровићима. // Од посебног су значаја ове повеље зато што оне свједоче о дворској канцеларији Балшића и писарима који су је обслуживали:

³²³ Коментаришући „Реч уз Законик“ цара Душана од 21. маја 1349. године Радмила Маринковић саопштава да је тај текст „повеља којом се проглашава Законик, те и почиње на начин уобичајен у повељама, мада овде долази после законских одредаба, а не иза општега дела аренге као у повељама“ (Маринковић 1996: 278). Могло би се казати да је овај текст у жанровском смислу и слово и повеља истовремено.

логотет Витко, Радич Жилић, Бутко, за ћирилска документа. Дијак Петриц писао је уставом повељу бенедиктанском манастиру Богородице Ратачке код Бара, канцелијер Деско ону за Прасквицу итд.“ (Šekularac 2011: 227).

Сачувано је двадесетак зетских средњовјековних повеља. А од тридесет два документа која се односе на средњовјековну Зета објављена у зборнику *Старе српске повеље и писма* који је приредио Љубомир Стојановић (Стојановић 1929) тринаест их који се односе на Јелену Балшић и Балшу III Балшића (појединачно и заједно). *Листине* Симета Љубића говоре о записнику са судског разрјешавања спора између Зете и Млетачке републике од 6. јуна 1408. године (што ће рећи времена рата Јелене и Балше III са Млецима), који је писан срскословенским језиком а касније је преведен на латински (видјети Ljubić 1875: 119). Тако је и са уговором Стефанице Црнојевића од 26. марта 1444. године са Млецима којим се дио зетске територије уступа Млетачкој Републици. „К. Јиручек у *Историји Срба* II, 194 каже: „У Милану написао је Ђурађ [Црнојевић] на српском своју опоруку у облику писма за жену“ (Шекуларац 1987: 39¹⁵).

Рукописне књиге са Скадарског језера, како свједоче записи њихових преписивача, поред Манастира Старчево, настајале су и на острвима Врањина и Бешка, као и у Горичанима. Рајка Вујошевић закључује: „Изгледа да су готово све постојеће цркве у току XV вијека биле преписивачка мјеста обједињена карактеристикама једне школе, чији је центар свакако био Старчево“ (Вујошевић 1989: 46). Међутим, Божидар Шекуларац каже да бројна документа указују, не упућујући при том ни на један документ, да је у Манастиру Врањина „радио један број манастирских скрипторија 'црногорске Свете Горе', како је често називан басен Скадарског језера баш због бројних манастира на њему“ (Šekularac 2011: 227).³²⁴

³²⁴ Познато је да је комплекс манастира у басену Скадарског језера назван „Зетска Света Гора“. Примјетно је да се у јавности манипулише појединим појмовима кроз њихово превођење у идеолошку раван. Тако се умјесто дукљански кнез Владимир зна казати зетски кнез Владимир. А Марија Маја Д. Недељковић умјесто Божидар Вуковић Подгоричанин каже: „Штампар Божидар Вуковић Зећанин“ (Недељковић 2012: 177). Као да је Божидар Вуковић мање Зећанин тиме што је Подгоричанин, иако је Подгорица у његово вријеме била била под турском окупацијом. Потребно је разликовати тенденциозност у замјени појмова од спонтане замјене појмова. „Лаж се интуитивно осјећа“, да употријебимо исказ епископа Јована (Ђулибрка) из инервјуа датог цетињском радију „Светигора“. (Поменути интервју објављен је поводом проглашења епископа липњанског господина Јована

„У Горици светаго старца Макарија', у Старчевој Горици на Скадарском језеру (где је 1540. године пренесено тело старог српског штампара Божидара Вуковића), преписан је *в дни благоч'стивого господина Ђурђа Балшића* (1371/72 – 1378) Пролог за март – август (налази се у Берлинској државној библиотеци, Вук бр. 29)“ (Радојичић 1963: 281). Димитрије Богдановић каже да се прије 1378. године помиње у Богородичином манастиру у Старчевој Горици на Скадарском језеру старац Макарије, „који се бавио писањем књига као учен и веома угледан монах. Ја бих смелије допустио могућност да је и Макарије дошао са Свете Горе“ (Богдановић 1979^а: 193), каже Димитрије Богдановић. *Пролог* са Старчеве Горице Богдановић назива *Горички пролог* (видјети: Богдановић 1970^б: 112).³²⁵ Сачувано је пет рукописних књига насталих на Старчевој Горици. *Четворојеванђеље Старчеве Горице*, преписано између 1367. и 1379. године руком јеромонаха Рафаила, налази се у библиотеци Марћана (Marciana) у Венецији. О књизи *Симеонов типик*, насталој у Старчеву а пронађеној у манастиру Липљане, Богдановић каже:

Најзад, изванредан значај има Симеонов типик, писан на пергаменту у трећој четвртини XIV в. (Свеучилишна библиотека, R 4068), и то због кратког инвентара књига архијерејске цркве, ваљда на Превлаци, можда с краја тога стољећа, одмах послје записа о смрти Ђурђа Балшића 13. јануара 1372. (тако

(Ђулибрка) личношћу године за 2013. од стране београдског недјељника „Време“.) Ваљда да би произвео ефекат убједљивости, Божидар Шекуларац сопствени изум пише као цитат. Као што и наслов књиге Меда Пуцића *Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србъским, Босанским и Приморским* (Пуцић 1858) преиначава у *Писма Републике Дубровчке* (видјети Шекуларац 1987: 40). Божидар Шекуларац је поред придјева српски алергичан и на придјев рашки, међутим не може се занемарити чињеница да је у Зети много шта почело Светим Савом. Односно, оснивањем Зетске епископије и именовањем за њеног првог епископа Илариона Шишевића /Шишојевића, из мјеста Грађани у Бајицама код Цетиња (гдје је и сахрањен), а које се према Јовану Ердељановићу звало „Шишојевићи или Шишовићи“ (Ердељановић 1997: 205).

³²⁵ „Поменућемо *Пролог* за зимску половину године, писан рашком редакцијом средином XIV в., који се налази у манастиру Никољац, бр. 34). Пролози су уопште били веома омиљени. [...] У једној каснијој, рационалистичкој епохи, за прологе неће више бити разумијевања; у средњем вијеку, међутим, смисао за апстрактно био је више развијен, и иза симболичке драме живота светих доживљаване су психолошке и моралне истине стварног живота“ (Богдановић 1970^а: 114).

према читању В. Мошина), [...] гдје се као 'књиге престола' наводе: 2 Псалтира, 2 Октоиха, Јеванђеље, Апостол, Литургија (дакле Служабник), Молитвеник (Требник, приручна књига свештеника са чиновима светих тајни и другим молитвама), 6 'комада' Минеја, Триод, Правила, Палеја, Отачник, Типик. То је, дакле, структура и вјероватно минимум једне архијерејске библиотеке у Зети XIV в.: литургичка књижевност, црквено пјесништво, право – литургичко и канонско, библијска историја (Палеја), патристика и хагиографија (Богдановић 1970^a: 116).³²⁶

„Раб божији, смјерни инок јеромонах Роман, који би тада игуман у храму Св. Николе, који је у Врањини“, „у вријеме благочестивог и христољубивог деспота Ђурђа [Бранковића]“, тачније 1436. године, преписао је четворојеванђеље на коме су записане наведене ријечи. Ово четворојеванђеље је у другој половини деветнаестог вијека описао Кочубински, након што га је пронашао код појца парохијске цркве у Одеси о чему је обавијестио јавност радом „О српском јеванђељу из 1436. године из Зете“, објављеном у Архиву словенске филологије, у Берлину 1886. године (према Šekularac 2010^a: 228). Примијетивши недостатак четворојеванђеља, јеромонах Роман, игуман манастиа Врањина у запису на препису четворојеванђеља каже да је преписано у вријеме господина деспота Ђурђа. Посебну тежину има дио овога записа: „Приступих стар и са мало имовине, али са чашћу што се могу трудити“. Према свједочењу Кочубинског, недостају почетни и завршни листови ове књиге а остаци зелено-црне свилене врпце, која је држала корице, *свједоче о раскошном повезу* (према Šekularac 2010^a: 228). Више пута се у овом четворојеванђељу помињу Свети Симеон и Свети Сава, а на једном мјесту и Свети Ђирило и Методије. У накнадном запису, стоји: „У љето 1436, мјесеца

³²⁶ Петар Момировић, према Душану Вуксану, упућује на запис у *Минеју за април са пролошким житијима*, из 1559. године – „на полеђини горњег предлиста епископа Рувима, који је после повратка из изгона 1593. године пописао књиге што је затекао у Цетињском манастиру: '3 Јеванђеља, Апостол, Саборник, 2 (октоиха) петогласника, и првогласац октоих), Молитвеник, Типик, Врачевник, 3 Псалтира, 3 Литургије (Службника), 1 штампану, 2 Законик, Велике 2 Млетачке, 4 Триода посна, 2 Триода пролетња (Цветна), 12 минеја, месечнс, 1 септембар, 2 октобар, 3 децембар, 4 јануар, 3 комта фебруар, март, април, мај јун, јул, Отачник и толковани псалтир и 2 и 3 Молебна читања. Свега што нађе комат 42'“ (Момировић 1989: 40).

марта доврши се писање ове књиге, а писа многогрешни Христов слуга јеромонах Мина“ (Стојановић 1905: 144). Милена Мартиновић каже да се не зна гдје се данас налази рукописно четворојеванђеље са Врађине, као и да је могуће „да је овај исти Мина 1441–1442. године преписао на пергамету *Апостол* намијењен храму Светих Апостола Петра и Павла митрополије Лимске, за преосвештеног митрополита лимског кир Филотеја /ССЗН I, 278/“ (видјети Мартиновић 2016: 45). Биљешка у књизи *Предњегошевско доба*, која се налази иза прештампаног текста поговора дијака Мине у *Четворојеванђељу* са Врађине каже, да је текст овог четворојеванђеља „написан старосрпским језиком; оvdје покњижевњен“ (према Мартиновић и други 1966: 80).³²⁷

У раду „Горичкият Сборник в контекста на јужнословјанските владателски сборници от 14 и 15 в.“ (Гагова 2004) Нина Гагова наводи још једну рукописну књигу насталу на Скадарском језеру. То је *Богородичник*, који је јеромонах Арсеније 1425. године саставио по наруџби Маре Црнојевић — за манастир Успења Богородице на скадарском (полу)острву Ком, чији су ктитори Црнојевићи. Налази се у Државној библиотеци у Москви (ГИМ, Муз. 3483) (видјети Гагова, 2004: 219). Како извјештава Нина Гагова, Климентина Иванова је снимила микрофилм ове књиге (видјети Гагова 2004: 219¹⁷). Исте године је дијак Андреја, који је из Бугарске дошао у Моравску Србију саставио зборник *Панагирик*, који се чува се у Црквено-историјском и археолошком институту у Софији, под бројем 182.³²⁸ Војислав Д. Никчевић каже да је у Зети настао *Синодик православља*, „који представља једини сачуван у цјелости рукопис таквог типа међу Јужним Словенима (Загребачки је непотпун а Студенички је сачуван у

³²⁷ Сретен Зековић каже: „У изворним документима Балшића и Црнојевића нема помена српскога имена који би се у етничкоме смислу односило на Зећане Црногорце, па нема ни помена српскога језика“ (Зековић 2010: 237). Оvdје би било потребно одржати предавање из историје језика, али за то нема техничких услова. Умјесто тога, навешћемо ријечи историјског романа Милана Шуфлаја *Костадин Балшић*, чија је радња смјештена у 1402. годину а који је референтан на његову историјку студију „Срби и Арбанаси“:

„А јеси ли ти чуо, како говоре ти људи?‘ смијешећ се запита Тануш вратара.

‘Нијесам их чуо, јер су ванредно мучаљиви. Али како ће другачије говорити него српски као и сви Зећани?’, одврати Букедјак“ (Šufflaj 1920: 180).

³²⁸ Више видјети у Шпадијер 2004: 140 и даље.

фрагментима“ (Никчевић 1996: 53). Исти аутор појашњава да је стил *Синодика правослаља изричитошћу и јасношћу* испуњавао захтјев византијске теорије књижевности — „да се питање објашњења божанске природе никаквим тропом или метафором не може довести у сумњу“ (Никчевић 1996: 56).

Рајка Вујошевић сматра да „групи дјела пониклих на подручју Скадарског језера припадају и рукописи писани задњих деценија XV вијека, и то 'Празнични минеј' из 1483. године, који се налази у Универзитетској библиотеци у Торину, и 'Часловац' из 1486. године, који се помиње као дјело Николе Косијера“ (Вујошевић 1989: 47). Претпоставља се да је *Цетињски псалтир*, који се налази у Свеучилишној библиотеци у Загребу (R 334), писан у неком од манастира на Скадарском језеру (видјети Вујошевић 1989: 46). „Један једини илумирани рукопис, који се може датовати у доба Балшића, а настао је у њиховим областима током прве двије деценије XV в. – тзв. Цетињски псалтир с тумачењима – доноси минијатуре и украс далеке Западу тога времена. Некада је припадао Цетињском манастиру, а тамо је могао доспјети из неког од манастира са Скадарског језера, када су на Цетиње пред Турцима повлачене драгоцености и књиге“ (Ђурић 1970: 437). „Он је са знатно већим бројем иницијала но иједна сачувана оновремена књига из Зете“ (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: 165).³²⁹

Потребно је казати да је у Враки код Скадра пронађен српскословенски зборник из треће четвртине тринаестог вијека који је саставио поп Драгољ. Ђорђе Трифуновић га наводи као претечу зборника мјешовитог састава код Јужних Словена (видјети Трифуновић 1990: 94). „Садржи различита тумачења, апокрифне молитве, обрасце за

³²⁹ Кнез Никола Петровић је наредио да се преузму тридесет четири рукописне књиге манастира Пива и пренесу у Цетињски манастир. Међу тим књигама је и *Псалтир Црнојевика*, који је 1568. године цркви Успенија Богородице на врелу Пиве приложио јеромонах манастира Пећка патријаршија Саватије (Соколовић), потоњи патријарх српски, о чему је оставио запис на *Триоду* који је на основу истом наредбом пренијет у Цетињски манастир (према Михаиловић 1966: 9). Кнез Никола је из рукописне библиотеке манастира Пива поштедио свега осам књига, које су и данас у ризници овога манастира. Логичније би било да их је толико приложио ризници Пивског манастира.

О томе у каквим се све проблемима изазваним од стране државе нашао Пивски манастир након 1885. године видјети у сегменту „О Пиви“ *Љетописа манастира Пива* монаха Никифора Симоновића (Никифор 1992: 68--69), као и у поглављу овога љетописа насловљеном „Нова ера, (Пивски манастир под Црном Гором)“ (Симоновић 1922: 80 и даље).

гатања, изреке, слова црквених отаца, старозаветне апокрифе и друго. Иначе, најстарији преписи зборника мешовитог садржаја јављају се крајем XIV века и њихов број не опада до XVIII века“ (Трифуновић 1990: 94). Димитрије М. Калезић наглашава да је *Зборник попа Драгоља* преношен са оца на сина у породици која је давала свештенике у седамнаест кољена и свједочи о древној писмености у скадарском крају (видјети Калезић 1991: 970).

Све што је овдје саопштено било би непотпуна крвна слика средњовјековне књижевности Зете у ширем значењу појма без два рукописна зборника које је саставио Никон Јерусалимац, духовник Јелене Балшић и без *Епистолија кир-Силуана*. *Шестоднев* Никона Јерусалимца је из 1439/40. године а *Горички зборник* је из 1442. године.³³⁰ Рукописна књига *Горички зборник*, као што је познато, налази се у Архиву САНУ у Београду, а зборник *Шестоднев* Никона Јерусалимца је у библиотеци Манастира Савина. Овдје ћемо се, колико нам тема допушта, осврнути на основно у вези са зборником *Шестоднев*, а *Горички зборник* природом свога садржаја и тиме што су у њему сачуване посланице прве зетске књижевнице Јелене Балшић захтијева додатно посматрање у контексту зетске и не само зетске средњовјековне књижевности. Но, прије тога ћемо упутити на *Епистолије кир-Силуанове*, које се налазе у библиотеци манастира Савина код Херцег Новог.

Епистлије Кир-Силуанове чини препис девет посланица, насталих прије 1418. године. У њима није наведено коме су намијењене, али у њиховом садржају се помињу имена историјских личности из времена њиховог настанка. Један од у њима поменутих је и старац Исаија, „а не треба сметнути с ума да је и сам старац Исаија, према Житију, боравио дуже времена са Никандром и 'ином неком братијом' у 'западној земљи', где подиже 'многе' цркве и манастире“ (Богдановић 1979^а: 193–194). Димитрије Богдановић напомиње да Мошин и Стричевић под 'западним странама' сматрају Македонију, и

³³⁰ На основу претходно наведених података бива јасно да је неодговарајућа сљедећа тврдња јерођакон Никодима (Богосављевића): „Све оно што је од монашке творевине Зетске Свете Горе остало и преживело до наших дана јесте архитектура њених цркава и два рукописа: *Горички зборник* и *Савински Шестоднев*, оба Никона Јерусалимљанина“ (Никодим 2004: 116).

додаје: „То ће пре бити зетски крајеви. Све нас упућује на претпоставку да би Силуан, док пише *Епистолије*, могао бити у Зети“ (Богдановић 1979^а: 193–194). Уствари, Непознати Светогорац у *Житију Светог Исаије* каже да је Исаија боравио дуже времена са Никандром и ином неком братијом у западној земљи, гдје је подигао многе цркве и манастире. Притом није сагласан са мишљењем Владимира Мошина да се израз западна земља односи на Македонију. У том случају би Никандро из братије са којом је боравио монах Исаија могао бити Никандро Јерусалимац. Димитрије Богдановић тврди и то да су Силуанове посланице и Кантакузинова „Посланица кир Исаији“ (као дио једне веће а несачуване преписке) „најбоље и најзначајније остварење читаве српске епистоларне књижевности“ (Богдановић 1994^г: 339).

Богдановић претпоставља да би Силуан могао бити један од Синаита који су од средине четрнаестог вијека пристизали у Зету. „За ову претпоставку, још више и одређеније, говори околност да се једини познати препис *Епистолија*, и то, у сваком случају, рани препис, сачувао у Савини, у Приморју. Та чињеница у великој мери учвршћује претпоставку да је и предложак нашег преписа настао негде у приморским крајевима, односно да је Силуан написао своја писма у тој области“ (Богдановић 1979^а: 194). Исти аутор у напмени каже да „неће бити случајно што Никон Јерусалимац борави баш у тим крајевима, а један од рукописа који је он писао на Скадарском језеру, *Шестодневник* из 1440, налази се управо у Савини (бр. 21), као и наш *Зборник* бр. 22 са Силуановим писмима“ (Богдановић 1979^а: 193).

Као преводилац и тумач *Епистолија кир-Силуана*, Димитрије Богдановић наглашава да је у њима размишљање

покренуто неким одређеним збивањем, али се то збивање не казује, оно се само наслућује. Све као да се дешава у једном имагинарном, 'подигнутом' свету осећања и мисли, мимо свакидашњег, изнад обичног. На неким местима збијен и згуснут, често недоречен до мере која оставља утисак неодређености, у свему томе не мало гномичан, стил Силуанових писама је местимично веома тежак, његов поетски језик скоро неразумљив. Отуда сам, преводећи *Епистолије* на

савремени српски језик, морао да се ослобађам изворног тока Силуанове реченице и упустим у слободније интерпретативно превођење. То је у правом смислу затворени круг једне емоционалне реторике. С те стране, Силуанова писма заиста припадају аутентичној византијској епистографији (Богдановић 1979^a: 188).³³¹

А сад о монаху Никону Јерусалимцу, духовнику Јелене Балшић и писцу и састављачу два зборника зетске средњовјековне књижевности. Кроз релевантну литературу Никон Јерусалимац се наводи и као Никон Јерусалимски и Никон Јерусалимљанин. За име Никон Јерусалимац определијели смо се зато што се он сам тако потписао — у *Горичком зборнику*, иза текста „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ (лист 271а), односно на самом крају *Горичког зборника* (лист 273б), као и у зборнику *Шестоднев*. На листу 273б *Горичког зборника* Никонов потпис је у тајнопису, грчким ријечима у ћириличном писму изузев ријечи Никон. Изражавајући се у духу монашке филозофије живљења, Никон Јерусалимац није остављао аутобиографске податке. На претпоследњем листу *Горичког зборника* потписао се грчким словима (тајнописом), а у последњем реду српскословенски: „Смерни Никон“ (*Горички зборник*, лист 273б). Његов криптограм иза „Повести јерусалимским црквама и пустињским местима“ дешифровао је Ђорђе Сп. Радојичић: „Ах није никакав уздах којим се може да 'богати' старо српско песништво. То је

³³¹ Разлику између Богдановићевог превода и Силуановог херметичног изражавања потврђује и овлашни поглед на Богдановићев превод почетка „Прве епистолије“ кир Силуанове (видјети Богдановић 1979^a: 201) и њеног изворног текста: „Зрѣти те при(с)но желех(ь) не т'къмо видимом тѣла иже в сѣми зрит се. нѣ паче д(оу)ше невидимоѣ еже малѣми вѣсть се. ѡт сиѣ двѣжимих(ь) пом ышлинѣх(ь). и подобними сѣими напаюю ти д(оу)ха словеси, да д(ь)нѣ д(ь)не якоже стеден ѿ добримѣ дѣли къ б(о)г(оу) вѣсходит. дондѣ же конѣчнѣ томоу приѣдинит' се якоже чл(ов ѣ)коу мощно. егда же ничтоже оувѣдѣвшимѣ сладчаѣ на н(е)б(е)си же и на земли. нѣ понѣже любимоѣ б(о)г(оу) николиже мною сѣдѣла се. тѣмѣ и любимоѣ мнѣ не быс(тѣ). сего иже погрѣшь пис(а)ти ти мало поноудих' се, хоте яже ѡ тѣбе оувѣдѣти. и писменѣи якоже оустѣ вѣпросити те, да тѣми понѣ ѡтвѣтъ пакыи прѣимоу аще ли тобою. радос(тѣ) б оудѣтъ на н(е)б(е)сѣхъ. и иже и азъ по силѣ приѡб'щоу се“ (према Богдановић 1979^a: 195).

скраћеница коју су наши преписивачи преузели од Византинаца. Код Византинаца, а затим и код нас бројеви су се обележавали словима. Прво слово *a* имало је бројну вредност *један*. Грчки се *један* каже *монос*. Тако је *ax* скраћеница за наше *монах*“ (Радојичић 1963^a: 105). Као смјерни Никон потписао се и у зборнику *Шестоднев*, који је саставио 1439/40. године. Потпис Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику* након „Повести јерусалимским црквама и пустињским местима“ (лист 271а, који се наставља на листу 271б), у преводу Ђорђа Трифуновића гласи:

„Име Никон моје

монах

Гледај:

Небо има ме, земља изнад има ме, тада ми је име 500, што је узело 24. Нађи ме“ (према Трифуновић 1972: 314).³³²

Монах Никон Јерусалимац је један од ријетких аутора средњег вијека који су оставили аутограф. Изражавајући се у духу монашког разумијевања живљења, није остављао аутобиографске податке. Нема писаних трагова о мјесту настанка зборника које је саставио Никон Јерусалимац. Но, ма гдје да су састављени, намијењени су Зети: *Шестоднев* зетском монаштву а *Горички зборник* цркви Благовјештења на скадарском острву Горица. Никон Јерусалимац је један од петорице писара у *Шестодневу*. Ђорђе

³³² Четврти ред аутографа Никона Јерусалимца нешто другачије звучи у преводу владике Атанасија (Јевтића): „Небо има ме, земља надилази ме, то је име моје Ф. Ко има искуство. К. Д. Налази ме“ (Атанасије 2004: 264). Није потребно подсећати на то да су бројеви обиљежавани словним знацима.

„Преписивачи, преводиоци и писци остављали су своје име или вести о себи на један од многобројних начина тајног писања, које у српској књижевности запаженије почиње седамдесетих година XIV века, а најживљи развој достиже у XVII веку“ (Трифуновић 1990: 342). Ђорђе Сп. Радојичић каже да је најранији сачувани примјер криптографије у српској књижевности запис тајном азбуком на посљедњем листу „Псалтира“ писаног 1371. године за деспотицу Јелену (вјерује се да је то деспотица Јелена Мрњавчевић, потоња монахиња Јефимија) (видјети Радојичић 1961: 265). „Спомиње ли [средњовјековни] аутор ипак своје име, онда он то, према Schwieteringovim доказима, чини 'као би молитвом слушаача и читача, постигао опроштење гријеха', каткад и због тога што уједно спомиње свога нередбодавца“ (Kurtius 1971: 517). Ово посљедње сасвим се односи на старе српске записе и натписе. „Занимљиви су, пре свега, гробни натписи на којима се јавља умрли са изјавом о себи“ (Маринковић 1996: 250).

Сп. Радојичић каже: „У једном српскословенском и грчком рукописном Зборнику иза словенских текстова налази се и његово име и година преписивања: 1439/40.“ (Радојичић 1960: 341). „Словенски део садржи *Шестоднев*, *Стоглав* (приписује се архиепископу цариградском Генедију) и разне текстове од посебног интереса за монахе који се одају 'безмлвију' – хесихаји (ту су Симеон Нови богослов, Григорије Синајит, патријарх Калист и др.). Грчки део обухвата један неаутентичан трактат Атанасија Александријског и један спис Јевсевија Кесаријског (ти теолошки састави писани су од две различите руке; није утврђено да ли је једна од њих Никонова)“ (Радојичић 1960: 341–342). Почетни дио *Шестоднева* Никона Јерусалимца је препис текста „О стварању свијета за шест дана“ епископа Северјана Гавалског из Сирије, који је прешао у Цариград у вријеме управе Светог Јована Златоустог.³³³ „Василије је прерадио шаролику грађу позноантичке популарне учености у хришћанском духу и започео многовековну традицију *Шестоднева*“ (Аверинцев 1982: 189), а „Северијан је дао свој значајни обол егзегетско-олимитском жанру *шестоднева*, списа који су разматрали библијски опис Божијег стварања света за шест дана“ (Радошевић 2004: 168–169).

3.1.1. *Горички зборник* као најважније књижевно дјело средњовјековне Зете

„За нашу књижевну атмосферу и културне прилике у Зети петнаестог вијека, за традицију зетске духовности и оно што се збивало иза зидова неколицине манастира и дворова те земље, по којој су већ крстарили Турци, веома је карактеристичан рукопис под називом *Горички зборник*, из 1441/42. године“ (Богдановић 1970^б: 372)

Светозар Томић након проналаска *Горичког зборника* саопштава да важност ове књиге види „и у томе што је писац Зборника Зећанин, први а можда и једини после попа Дукљанина“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 96). Изузимајући истицање важности ове књиге у контексту исихазма у Зети петнаестог вијека у раду „*Горички зборник*“

³³³ Уздужни тематски квалитативни и квантитативни пресјек *Шестоднева* Никона Јерусалимца видјети у Лазих 2004: 252--254.

Димитрија Богдановића (Богдановић 1970^б), након тога се углавном уопштено говори о *Горичком зборнику* као важној књизи средњовјековне Зете. У књизи Павла Ровинског *Црна Гора у прошлости и садашњости I* током говорења о књижевности у средњовјековној Зети *Горички зборник* се чак и не помиње (видјети Ровински 1993: 339–340). Никон Јерусалимац је остао непознат Павлу Ровинском. Непознат му је и психоантрополошки профил Јелене Балшић. Да не останемо недоречени: иако није упутно посезати за суперлативима, *Горички зборник* је најважније књижевно дјело са белетристичким знаковима у средњовјековној Зети.

Редакција за историју Црне Горе која је 1970. године приредила други том друге књиге *Историје Црне Горе* имала је слуха да у њен састав укључи Богдановићев рад „Горички зборник“ (Богдановић 1970^б: 372–380). У монографији *Црногорске династије, (Војислављевићи, Балшићи, Црнојевићи)* Ђорђа Борозана (гдје у сегменту „Књижевност“ чланак насловљен „Балшићи“ има три пасуса и двије фусноте) *Горички зборник* је једина књига чији се наслов помиње у говорењу о књижевности времена Балшића (видјети Borozan 2015: 186). Тиме се, макар и споља, изражава аксиолошки однос према *Горичком зборнику* какав ова књига заслужује. Борозан на истом мјесту каже да у том времену „у књижевном смислу највише пажње завређује Јелена Балшић, која је свакако, као и њен брат деспот Стефан Лазаревић, била надарена“ (Borozan 2015: 186). Изостала је свијест о томе да, иако Јелена Балшић у књижевном смислу свакако заслужује пажњу, највише пажње у књижевности времена Балшића заслужује Никон Јерусалимац који је *Горички зборник* саставио и највећи његов дио написао. Појетимо на то да је Никон Јерусалимац поред *Горичког зборника*, саставио 1439/40“ године зборник *Шестоднев* који се налази у манастиру Савина. На општем плану о томе нема одговарајуће свијести и зато што његово дјело још увијек није проучено.

Кроз литературу је на више мјеста истакнута природа *Горичког зборника*. Тако Нинослава Радошевић каже да је *Горички зборник* „усамљена појава у развоју српских зборника мешовитог састава, на чији развој, колико је за сада у науци познато, није утицао“ (Радошевић 2004: 197–198). Полазећи од других аутора, Надежда Р. Синдик додаје да га зборницима мјешовитог састава приближава однос према књижевној традицији средњег вијека, „али га избор тема донекле раздваја“ (Синдик Н. 2004: 189)

„Садржи хагиографске, црквеноправне текстове, природословне, теолошке, молитвене, апокрифе. Комбинујући традицију монашких апологетских зборника, светих отаца, патристичке, хеленске и хришћанске филозофије, хагиографско-историјских, црквено-правних, космолошких, астрономско-астролошких, метролошких текстова“ (Синдик Н. 2004: 189–190). Нина Гагова каже да је *Горички зборник* књига јединствена „сред рџкописите, принадлежали на јужнославјански владетели през 14 и 15 в. врџзка с постројването на гробна цџрква с келии кџм неј и веројатно, сџс замонашването на нејниј ктитор“ (Гагова 2004: 204). Гагова такође каже да су текстови које је Никон Јерусалимац унио у *Горички зборник* на фону оних у књигама које су наручивали византијски владари и књижевници блиски њиховом двору, као и да се дјелови тих текстова налазе и у другим јужнословенским зборницима насталим по наруџби владарске елите. У „Сажетку“ свога рада о „Горичком зборнику“ у контексту јужнословенских владарских зборника четрнаестог и петнаестог вијека Гагова закључује: „У том смислу, он [Горички зборник] је драгоцјено свједочанств тежње јужнословенске аристократије да подражава византијску, тачније цариградску“ (Гагова 2004: 201).

Свијест о Никону Јерусалимцу као писцу споро је сазријевала. Светозар Томић овога аутора у раду „Хиладарска завеса монахиње Еуфимије“ (Томић 1911) не помиње као књижевника. За Томића је он учени калуђер, добри учитељ и педагог „из оног времена“ (Томић 1942^а: 1), а потом „неки калуђер“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 87) и „Јеленин 'духовни наставник'“ (Томић 1949: 181). Он, на примјер, у „Предговору“ свом препису *Горичког зборника* каже: „Тако сам ја дошао до овога рукописа калуђера Никона, исповедника и учитеља Јелене, кћери кнеза Лазара“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 87). Томићев видокруг говорења о Никону Јерусалимцу не превазилази реченицу: „По свему изгледа да је Никон био један од ученијих калуђера свога доба“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89). Говорећи о положају Никона Јерусалимца у књизи Милана Кашанина *Српска књижевност у средњем веку*, објављеној 1975. године, Владимир Баљ учава да је у њој Никон Јерусалимац представљен „као писац, преписивач и компилатор. Када говори о *Шестодневу* Кашанин Никону оспорава оригиналност и било какву изузетност; за њега је то, просто типичан зборник 'хезихастичког' списа петнаестог

столећа. Овај једнострани став Кашанин умногоме ублажава пишући да је за српску књижевност важнији *Горички зборник* јер се у њему налазе 'не само преводи, него и оригинални прилози' (Баљ 2010: 34–35). Прије Кашанина Димитрије Богдановић је назначио могућност самониклих текстова Никона Јерусалимца (Богдановић 1970^б: 377). Након Богдановићевих запажања, радови Ђорђа Трифуновића (Трифунуовић 1972) и Бошка И. Бојовића (Бојовић 1986) први значајније освјешћују природу писања Никона Јерусалимца. Овај низ продужавају Миодраг Павловић, Динко Давидов, Светлана Томин, јеромонах па протосинђел и епископ Јован (Ђулибрк) и Владимир Баљ.

Ђорђе Трифуновић, указујући на књижевну димензију *Горичког зборника* запажа: „Питајући се на првим страницама ['Друге епистоле'] како ће наћи речи, Никон кроз моторични низ реторских питања црквеним оцима писцима достиже врхунац у духу стила, плетеније словес, богатством створених појмова гради апстрактну слику чедног ствараоца који жели да му се преко сисе духа излије чедно млеко јеванђељског учења: ' ... Где језик иже послужит мислем срдца'“ (Трифунуовић 1972: 291). Трифуновић нарочито истиче књижевни стил „Повести о Јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалима. На трагу у литратури раније изнијетих запажања, Гордана Јовановић каже:

Значај Назарета, Витлејема, Сиона, Јордана, Тавора, Маслинске горе за хришћанство Никон је изразио сасвим сажето дајући сваком од ових појмова — назовимо их условно тако — по једну реченицу којом исказује шта сваки од њих значи и колика је важност сваког од њих појединачно. Они су истовремено и потврда да је Никон Јерусалимац талентован писац, који са мало речи може говорити о веома сложеној материји, али, исто тако, у стању је и да веома различено и опширно говори, што се нарочито види кад нешто важно о чему приповеда треба да потврди неком причом или предањем које је лично чуо“ (Јовановић 2013: 396).

Садржај *Горичког зборника* први је приказао Светозар Томић:

Никон је био Јеленин 'духовни наставник'. Њој је он слао 'посланија' а она је на њих одговарала 'отписанијима богољубним'. Та се занимљива преписка налази на почетку зборника. За њом у зборнику долази чланак из опште историје, па живот Симеона Немање писан 'в кратце' нарочито за Јелену, и живот Савин такође у скраћеном облику. При излагању Немањина живота, Никон се служи текстом Првовенчаног. У зборник Никон увршћује и један путопис у Јерусалим, и то по 'прошенију' саме Јелене која је желела да има ту 'повест зело полезну'. За цркве и ћелије, које је сазидала наручила је од Никона да јој изложи 'скитског житија правило', и он је то учинио. После тога монашког правила Никон уноси чланке из космографије и географије и на крају завршава зборник описом Јерусалима и околине“ (Томић 1949: 181).

Томић претходно, у „Предговору“ свом препису *Горичког зборника*, констатује: „Зборник садржи поред верскога доста и световног материјала, потребног једној српској принцези онога времена за своје образовање (Томић 1942⁶, уз Баљ 2012: 87).

Наведени приказ садржаја *Горичког зборника* употпунио је Димитрије Богдановић радом *Горички зборник* (Богдановић 1970). Након њега, структуром *Горичког зборника* бавили су се Ђорђе Трифуновић, Бошко И. Бојовић, Нина Гагова, јеромонах Јован (Ћулибрк), Владимир Баљ.³³⁴ „Поред тога што представља до сада

³³⁴ „О Никону Јерусалимцу видјети најпотпунији биографски рад Бошка И. Бојовића *Nikon le Hiérosolymitain* у књизи *L' Idéologie monarchique dans les hagio-biographies dynastiques du moyen age Serbe*, Pontificio istituto orientale, Roma, 1995, стр. 209--220, као и у истој књизи опис Горичког зборника (*Le Recueil de Gorica*, стр. 221--238) и критичко издање и француски превод Житија Преподобног Симеона Мироточивог (*La Vie Abrégée de Saint Siméon Le Myroblyte par Nikon Le Hiérosolymitain*, стр. 239--300) са цјелокупном ранијом литературом. Зборник Никон Јерусалимац Вријеме--личност--дјело, Светигора, Цетиње, 2004. доноси шеснаест нових радова о њему и потпуну библиографију“ (Јован 2003: 5⁶). Владимир Баљ је, пошавши од наведених радова и „Библиографије радова о Јелени Балшић“ (између 1366. и 1371--1443)“ (Томин 2001⁹) коју је објавила Светлана Томин, припремио „Библиографију“ радова Никона Јерусалимца, која се налази у зборнику радова који се ових дана објављује уз *Горички зборник*. Начин на који дјела Никона Јерусалимца наводи Милица Краљ води закључку да не познаје довољно структуру *Горичког зборника*. Након навођења *Горичког зборника* као дјела Никона Јерусалимца, она каже: „Његови рукописи су и *Шестодневник* манастира Савине (1439--1440) и *Повест о јерусалимским црквама и местима у пустињи*“ (Краљ 2017: 56), а текст „Повијест о јерусалимским црквама и пустињским мјестима“ Никона Јерусалимца саставни је дио *Горичког зборника*.

једино познато сведочанство о књижевним склоностима Јелене Балшић, *Горички зборник*, већ и летимичним прегледом [...] садржаја, открива изузетну разноврсност тема и завидну ерудицију његовог аутора, пружа нам увид у висок степен образовања, учености и уопште културну климу једног времена, која у нашој историографији, без сумње, још није довољно изучавана, тако да се у данашњој свести о прошлости, још увек одржава тако неоправдана предрасуда о неком 'мрачном' средњем веку“ (Бојовић 1986: 44). То је постало опште мјесто поимања средњовјековља. Или, како каже Владимир Вујошевић: „Асоцирање хаоса историје са средњим вијеком тако је наставак оне опште тенденције готике која ријеч 'средњовјековно' као да користи у оном 'нехајном' еманципаторском значењу ('Па нисмо ваљда у неком средњем вијеку!') заосталости, архаичности, превазиђености, прошлости као такве, 'прошлости прошлости'“ (Вујошевић 2018: 281).³³⁵

Након истицања важности зборника *Шестоднев* Никона Јерусалимца у контексту исихастичке књижевности, Милорад Лазић каже: „За нашу епоху и званична медијистичка истраживања много је привлачнији 'Горички зборник', идејно хетерогеног састава. Пре свега мислимо да му хетерогеност даје преписка, затим састави од л. 262 'Увод у поимање васељене', од л. 263 'Земља виси сред небесне провалије', и од листа 265' поменуто 'Повест о јерусалимским црквама и местима у

³³⁵ Владимир Вујошевић говорећи о појму готика објашњава да ријеч готика од свог почетка употребе садржи „једну *дезинформацију*. [...] Ријеч *готика* тако се јавља као 'естетски појам [...] употребљаван од стране ренесансних историчара умјетности у Италији да би се описали шиљати лукови и *назубљени* стилови средњовјековне архитектуре као и сами средњовјековни начин живота уопште, али на један пежоративни начин, у циљу успостављања супериорности скоријих неklasичних алтернатива' (Hogle 2002: 16). Ова архаична здања са шиљатим луковима била су повезивана са 'наводно варварским Готима који заправо нијесу имали неке суштинске везе са грађевинама' (Hogle 2002: 16) које су ови историчари умјетности описивали као *готске* (Hogle 2002: 16). // Ријеч готика, можемо закључити, настаје тако из оне духовне климе у којој се наједном средњи вијек почео перципирати као 'мрачно доба'. Та је синтагма означавала једну варварску тенденцију, грубост духа, дивљаштво, 'непросвећеност' претходних епоха. У питању је био термин који је у себи већ садржао естетски икултурни суд. Када су ренесансни историчари користили ријеч 'готско', то је већ био један више нормативни него дескриптивни став. Употреба ријечи готика већ је од својих почетака 'пежоративна'. Та употреба траје кроз европску модерност као израз једне еманципаторске тенденције да се читав период средњег вијека види као нека врста вакуума између антике и ренесансе (нешто између), као период сујевјерја и мрачњаштва“ (Вујошевић 2018: 37--38).

пустињи?“ (Лазић 1999: 225). Предстоје додатна истраживања *Горичког зборника* као књижевног дјела, али и на основу онога што је досад освијетљено закључујемо да је Никон Јерусалимац у доњегошевском периоду најзначајнији књижевник на простору данашње Црне Горе. О Никону Јерусалимцу као даровитом књижевнику говори рад Ђорђа Трифуновића „Две посланице Јелене Балшић и Никонова *Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима*“ Трифуновић 1972). Међу светоотачким текстовима ураслим у *Горички зборник* особиту поетску вриједност има „Бесједа Светог Исаака Сирина о молитви“, што је истакао јеромонах Јован (Ћулибрк) (видјети: Јован 2003: 27 и даље). „Могло би се помислити да Никон у компиловању једноставно изабрани текст преписује дословно, али се у *Горичком зборнику*, што је посебна тема, ради о стваралачком поступку за који ће Леонард Ц. Стантон пишући о *Казивањима једног боготражитеља* употрејибити бахтиновски термин 'новелизација' а у ком се приповиједање 'пропиње на својим онтолошким задњим ногама и привлачи пажњу на себе“ (Јован, 2003: 27 – 28). „Већ је закључено да се његова варијанта *Житија Преподобног Симеона Мироточивог* може сматрати ауторским дјелом /О томе се подробније излаже код Бошка Бојовића/, а врло је вјероватно да ћемо исто пронаћи за *16. бесједу* Светог Григорија „Богословеснога“ Назијанина (*Оцу када је ћутао због штете од града*) /Лист 23р и даље; на дедукцији захваљујем оцу Максиму (Васиљевићу)/ или поготово *16. слово* Исаака Сирина /Лист 39в – 42р/ чија су два одломка послужила као основа за Никонову расправу о вези духовног очинства и молитве“ (Јован 2001^б: 153–154). Рад Владимира Баља „Књижевна и преписивачка делатност Никона Јерусалимца (Баљ 2010^б)“ већ својим насловом упућује на свијест о Никону Јерусалимцу као књижевнику.

Однос Никона Јерусалимца према књижевној традицији сасвим је уклопив у поетику средњовјековне књижевности. И поред свега што је на том плану примијећено у вези са Никоном Јерусалимцем засад нема систематичног истраживања. Овдје није на одмет скранути пажњу на запажања Гордане Јовановић: „Кад се Јелена, а поготову Никон Јерусалимац позивају на очеве цркве и на хришћанске писце уопште обоје употребљавају реченицу: *ре(ч)е нѣ ко ѿ б(о)гоносныхъ* /11. и на другим местима/,

али нам често остављају да разрешимо и ко су ти 'богоносни' и шта је и колико од њих преузето, мада Никон Јерусалимац наводи имена апостола Павла, Григорија Богослова, Јована Златоустог итд., чије списе несумњиво користи“ (Јовановић 2012: 73), односно: „Ево примера како Никон користи списе апостола Павла. Кад Никон Јерусалимац говори о монасима и њиховом подвизавању, не зна се да ли је све то преузео од апостола Павла, препричавајући његове речи, или их, макар и делимично, дословно преузима; и има ли ту нечег његовог? На читавој страни текста где се о монасима говори, негде при крају каже: **якоже павль р(е)че**, наравно, не каже се где је апостол Павле то рекао /40/“ (Јовановић 2012: 73). Важно је нагласити да ово није знак неоригиналности Никона Јерусалимца. „Богословље је његову личност прожело до те мере да је често немогуће разлучити шта су његове речи и мисли, а шта је преузето из богословске литературе. Ово би морало бити предмет посебног проучавања“, закључује Гордана Јовановић то што су прије ње закључили митрополит Амфилохије Радовић (Амфилохије 2004: 282) и јеромонах Јован (Ћулибрк) (Јован 2003: 30).

Овакав однос према књижевној традицији, као што се зна, резултат је одсуства свијести средњовјековних писаца о ауторском начелу, односно вјеровања да Бог ствара а човјек само записује. Али, и поред тога, Никон повремено указује на своје изворе. У одговору Јелени Балшић на питање зашто се врше службе упокојенима он се позива на Светог Макарија Великог (видјети *Горички зборник*, лист 150–160г). Док говори о облику земље Никон Јерусалимац даје до знања да то чини тако како говоре *писанија јелинска*, иако не каже која, односно док говори о растојању земље од истока до запада позива се на геометрије „за које каже да су добро познате“ (Иконому 1981: 163).

На историјску позицију *Горичког зборника* на књижевној и духовној мапи средњовјековне Зете упућује јерођакон Никодим (Богосављевић): „Између ова два краја, 1219. и 1484. [година оснивања Зетске епископије и подизања Цетињског манастира], у временско и духовно средиште средњовековне Зете постављени су Зетска Света Гора и Балшићи. [...] Ако је почетак морао бити снажан и чуван *Законоправилom* и пошто је крај морао водити повратку у епiku, назад у мит и легенду, средина припада острву-горици духовне лирике [*Горичком зборнику*]“ (Никодим 2004: 118). Исти аутор,

након што каже да је Иван Црнојевић на Цетињу сазидао „манастир-тврђаву, у коме ће се штампати погубљене и уништене богослужбене књиге“ (Никодим 2004: 117–118), додаје: „На почетку правни зборник, на крају богослужбене књиге, а између њих духовни дневник, недоумице и питања, савети и поуке, одговори, зборник духовне поетике запућености ка лепшем, чистијем, светлијем и светијем животу, али све у традицији смирене светоотачке књижевности“ (Никодим 2004: 118). На овом мјесту евоцирамо и другу по реду реченицу Попиног текста „Од злата јабука“ (Попа 1972), која се односи на српску усмену књижевност а једнако се може односити и на српску писану књижевност стварану током неколико вјекова након Маричке битке: „У току тамних векова створен је златни век наше књижевности“ (Попа 1972: 11).

Након свега, ријечима Димитрија Богдановића подсјећамо на значај дјелатности средњовјековних књижевних средишта тринаестог вијека, чију традицију баштине писци позног средњег вијека:

Обележје књижевног рада у овим центрима неће бити локална традиција: и када се извори појединих текстова налазе у месном предању, а повод је за њихово састављање — локална усредсређеност култа, сва књижевна дела настала у појединим центрима, кратка или опширна, прозна или песничка, имају општи српски карактер и домет, усвојена су од читаве српске цркве. Та околност је довела до онога одлучног повезивања српског књижевног наслеђа и стварања на коме ће се у следећем раздобљу, у XIV веку, градити континуитет историјске свести и културе српског народа (Богдановић 1994^б: 340).

Рукописни зборник петнаестог вијека који је на предлог Јелене Балшић саставио Никон Јерусалимац својом космоцентричношћу припада простору универзалног. *Горички зборник* је књига која је својим духом изнад националног. А наднационално је, да парафразирамо Настасијевићеву „Мелодију матерњег језика“, оно што је својим корјеном испод а цвијетом изнад националног (према Милосављевић 1978: 162). У средњем вијеку „свест о националном јесте постојала, али су стваралаштво и језик као вид његове манифестације имали наднационални карактер, у којем је на првом месту

била припадност православној културној заједници“ (Грковић-Мејџор 1999: 29). Франк Кемпфер примјећује да се у књижевности о националном говори тек од краја седамнаестог вијека. Истраживања Дмитрија С. Лихачова у књизи „Поетика старе руске књижевности“ (Лихачов 1972), на примјер, показују да су опште карактеристике руске средњовјековне књижевности препознатљиве и у српској и бугарској књижевности.

3.1.2 Исихастичност *Горичког зборника*

Прије скоро пола вијека Димитрије Богдановић је приказао *Горички зборник* као „значајнији књижевни споменик средњовјековне Зете и по томе што свједочи о присуству и учвршћивању византијског исихазма на територији које се непосредно граничила са латинским Западом“ (Богдановић 1970^б: 378); исихазма „као синтезе читаве доктрине источног монаштва“ (Богдановић 1970^б: 379). За разлику од западне теологије која сматра да је сусрет са Богом могућ само на оном свијету, исихазам свједочи да се Бог може спознати и у овом свијету. Односно, у тумачењу Свете Тројице „источној теологији својствено је да долази до Једности, а не да полази од Једности. / Овако се књига Г. В. Флоровског *Восточные отцы IV века* наводи код Митрополита Црногорско-приморског Амфилохија (Радовића), ΤΟ ΜΥΣΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΤΡΙΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΑΓΙΟΝ ΓΟΝΓΟΡΙΟΝ ΠΑΛΑΜΑΝ ΕΚΔΟΣΙΣ Β', ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΝ ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΤΕΡΙΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1991, стр. 81. Наш навод је из српског превода Дејана Ј. Лучића, стр. 119/“ (Јован 2003: 5–6).

Исихазам карактерише безмолвије, односно молитвено тиховање. „Безмолвье е није синоним за ћутање у смислу непокретности усана. Ова реч означава да у души нема празних речи и мисли, а уста су пуна молитава и певања“ (Кемпфер 1969: 45). Самовањем и молитвеним тиховањем вјерјући човјек се „удаљава од свијета не да би га заборавио и одвојио се од њега него да би га у тишини изнутра доживио, сагледао а у њему и преко њега сагледао и ону дубоку тајну бића која је извор и увор свега постојећег“ (Амфилохије, 2004: 283). У раду „Горички зборник“ Димитрије Богдановић упозорава: „Ваља нагласити да исихастичка аскеза није никакав извјештачени метод

умног тренинга, већ религиозне емоције снажније од прописа или отпора средине“ (Богдановић, 1970^б: 379). Скоро пословично се наводи реченица Светог Григорија Паламе „Господе, просвети таму моју“ (Палама 2005).

Димитрије Богдановић појашњава исихају (безмолвије) као начин за виђење „божанских тајни, а прије свега оне свјетлости коју су апостоли видјели на Тавору када се Христос преобразио (Мт. 17, 1–13); та се свјетлост отуда зове и 'таворска' свјетлост, а по својој тајанственој природи није створена већ проистиче из Бога, еманира као његова вјечна, божанска сила или енергија“ (Богдановић 1970^б: 379). О божанској суштини и божанским енергијама на свој начин говори Свети Симеон Нови Богослов, а да то опет није у опреци са кападокијским оцима и Светим Григоријем Паламом.³³⁶ Свети Василије Велики каже: „Ми спознајемо суштину кроз енергију. Нико никада није видео суштину Бога. Међутим, ми исповедамо суштину зато што опитујемо енергију“ (према Вер 1997: 28). Епископ Калистос Вер то овако појашњава: „Под суштином се подразумева Његова другост, а под енергијама — Његова блискост. Пошто је Бог тајна која премашује разумевање, ми никада нећемо спознати његову суштину или, пак, унутарње биће: било у овом животу или у веку који ће доћи. Ако бисмо икада спознали божанску суштину, изашло би да познајемо Бога на исти начин на који Он познаје себе самог. То, пак, никада нећемо моћи да постигнемо, будући да је Он Створитељ, а ми створења“ (Вер 1997: 28); или: „Он је лончар, а ми смо му лонци“, како каже старозавјетна „Књига проповједникова“ .

У Бугарској и Моравској Србији су у средњем вијеку била велика духовна средишта исихазма. У литератури је толико пута саопштено да се испред турске војске, нарочито након битке на Марици, велики број маонаха исихаста склонили у Моравску Србију — што посредством бугарског духовног средишта, што директним путем. Поред њих, један број их је стигао и у Зету. То што јеромонах Амфилохије (Радовић) каже за исихасте са Синаја пристигле у Србију кнеза Лазара једнако се односи на исихасте уопште: они су „са својим пустињским есхатоном, са својим непролазним Царством

³³⁶ О учењу Светог Симеона Новог Богослова о божанским суштинама и божанским енергијама више видјети у Perzel 2004: 295 и даље.

небеским, открили христолошку потку историје и непролазни смисао свега што се у њој збива“ (Амфилохије 1981: 134) — у доба растакања постојећег свијета, „када су се и структуре саме хришћанске васељене пољуљале“ (Амфилохије 1981: 134“. Теолози су сагласни у томе да је најјачи утицај византијске културе на српску културу остварен директним утицајем ученика Светога Григорија Синаита. Димитрије Богдановић каже да је првих деценија четрнаестог вијека његовим доласком на Атос оживио исихастички покрет, познат још у петом вијеку, а као вјековна синтеза источног монаштва (особито синајске школе су седмом вијеку и учења Симеона Новог Богослова, који се сматра родоначелником светогорских исихаста у једанаестом вијеку) (видјети Богдановић 1991: 159).³³⁷

У библиотеци манастира Савина код Херцег Новог, како смо већ саопштили, налазе се и *Епистолије кир-Силуана*, исихасте који је у Србију стигао у таласу избјеглица. Претпоставља се да је путујући од Свете Горе до Србије боравио и у Зети (видјети Богдановић 1979: 328–330). „Има доста разлога за претпоставку да се зетско средиште развијало као станица на путу између Свете Горе и Моравске Србије, путу који, без сумње, није био једносмјеран“ (Богдановић 1994^Г: 335). Димитрије Богдановић наводи на посланице кир Силуана као примјер за казано, и додаје: „Отуда у његовој [исихастичког духовног средишта Зете] књижевности влада монашка духовност онога истог типа какав се неговао у монашкој књижевности Моравске Србије. Исте су идеје и преокупације, истоветне одлике стила“ (Богдановић 1994^Г: 335). Даница Поповић након говорења о живој вези скадарског духовног средишта са Атосом, угледним манастирима на Косову и новим центрима духовности у Моравској Србији закључује: „Централна личност и *spiritus movens* читавог покрета била је Јелена Балшић“ (Поповић 2011: 123). А Елена Бељакова то доводи у везу са духовним контекстом: „Сам факт тога што, што Елена Балшич спрашивала Никона о роли

³³⁷Димитрије Богдановић указује на студије Георгија Острогорског и Јована Мајендорфа о исихазму (видјети Богдановић 1991: 159²⁷). Исти аутор на истом мјесту подсећа на теолошки спор око исихазма, који је избио „1331. године полемиком између калабријског грчког монаха рационалистичко-хуманистичког образовања Варлаама и Григорија Паламе, касније архиепископа солунског и поборника византијског неоплатоновског спиритуалистичког хуманизма, Окончан је одлуком цариградског сабора 1352. у корист исихазма и Паламе“ (Богдановић 1991: 159).

милосрђа и благотворителности для спасения души, является не случайным и вероятнее всего продиктован еџ католическим окружением в регионе Зета“ (Белякова 2019: у штампи). „Исихазам у српском друштву и његовој култури није био одраз спиритуалне стихије која је тражила свој израз, без потребне стратегије и друштвеног циља“ (Лазић 1999: 234).

Већ смо истакли да је Никон Јерусалимац за средњовјековну Зету један од најважнијих монаха исихаста. „Тајну настанка свијета и човјека Никон тумачи у свом *Шестодневу*. Историјску драму, законитости историјских збивања и тајну есхатона он освјетљује у *Горичком зборнику*“ (Амфилохије 2004: 282). За разумијевање односа Никона Јерусалимца према исихазму у *Горичком зборнику* од значаја је и сљедећи исказ Ђорђа Трифуновића: „Виђење надахнутог писца као да се сједињује са исихастичким озарењем: 'Да подвигнет Христос својеју благодатију језик ка глаголанију, уста к наказанију, срдце к разуму, ум же ка осијанију и подражанију светих' (216)“ (Трифунџић 1972: 292).

Говорећи о дијаку Андреји као исихасту и савременику Никона Јерусалимца Ирена Шпадијер каже да његова *Књига Панагирик* садржи „највише саставе патријарха Јевтимија. Дела Јевтимијева, црквеног поглавара који је своја исихастичка стремљења настојао и успевао да повеже са својом пастирском делатношћу била су веома значајан пут ширења овога учења у српске земље. Био је то другачији и посреднији, на неки начин, пут од оног чији је представник Никон Јерусалимац, али нимало мање важан“ (Шпадијер 2004^а: 144).³³⁸ На општем плану, нарочито је значајан превод *Аеропагитског корпуса* од стране инока Исаије. Наиме, превод

Аеропагитског корпуса уз, до данас, најпоузданији запис инока Исаије о Маричкој бици, представљају свест једног друштва о историјском задатку на

³³⁸ У броју 33 београдског часописа *Археографски записи*, који проучава ћирилично рукописно наслеђе, „објављени су записи из Панагирика дијака Андреје и натписи из пећног поменика, чиме су предупређене последице њиховог физичког пропадања“ (<https://www.nb.rs/pages/article.php?id=22212>).

вршењу културне и духовне мисије, у циљу његовог спасавања, очувањем и стварањем највиших културних вредности. О важности поменутог превода сведочи преко 60 књига преписа „Аеропагитског корпуса“ у православно-словенској култури, насталих на основу предлошка српског духовника инока Исаије. На основу увида у српску преводну књигу, по свему екуменског карактера монашко-подвижничких састава, неодржива је констатација Димитрија Оболенског да је исихазам продро касно у српске земље, и то „доста површно“. Егзактни увиди у целину сачуване продукције српске књиге коју је покренуо исихазам оповргавају мишљење овог еминентног византолога“ (Лазивић 1999: 234–235).

У раду Аднана Чиргића и Александра Радомана „О књижевно језичкоме наслеђу епохе Балшића“ каже се да *Горички зборник* Никона Јерусалимца „садржи назнаке исихастичке византијске традиције и у том смислу [представља] усамљен примјер у црногорској средњовјековној књижевности“ (Ћиргић, Radoman 2012: 81). Зборник *Шестоднев* који је саставио Никон Јерусалимац у контексту исихазма ови аутори и не помињу. На основу изреченог суда о односу *Горичког зборника* према исихазму могло би се закључити или да они ову књигу или нијесу прочитали или да на показани начин о њој говоре на основу недовољног познавања традиције исихастичке књижевности.³³⁹ Димитрију Богдановићу је у старту јасан однос *Горичког зборника* према византијском исихазму, и то кроз везу са историјским и културним континуитетом између Зете и немањичке Србије: „Он је, штавише, оживљен, али у погледима који су Србију на неки начин увијек окретали према Византији. У *Горичком зборнику* то је изражено кроз практичну потврду исихазма“ (Богдановић 1970^в: 385).

Исихазму свакако припада и зборник *Шетоднев* Никона Јерусалимца, за који Милорад Лазивић каже да је „најбоље компоновани исихастички српски зборник“ (Лазивић 2004: 255).³⁴⁰ Никон Јерусалимац „је, без сумње, исихаст који је унеколико одступао

³³⁹ О исихазму у *Горичком зборнику* више видјети у Лазивић (1999), Јован (2001), Баљ (2010^а), Јелушић (2017).

³⁴⁰ Видјети и Радошевић 2004: 73.

од духа епохе“ — каже Владимир Баљ (Баљ 2010⁶: 133–134). А јеромонах Јован (Ћулибрк) истиче: „По библијском мирису и карактеристичном јерусалимском предању Никон се, пак, издваја од својих исихастичких савременика петнаестог вијека, а по свом теолошком дјелу и од своје јерусалимске средине, којој тај вијек за разлику од претходних 'у духовном стваралаштву није био тако плодноносан'. /По мишљењу Макарија (Мавројанакиса), чији се рад о стању Јерусалимске патријаршије у XV вијеку такође налази у предстојећем зборнику на симпозиону о Никону Јерусалимцу/“ (Јован 2001: 158).

Сублимација исихазма у *Горичком зборнику* је текст „Исповедање вере“. За разумијевање „Исповедања вере“ Никона Јерусалимца од посебне важности су два исказа јеромонаха Јована (Ћулибрка). Први упућује на то да је Никон Јерусалимац „иако наизглед не бавећи се одбраном учења о божанској свјетлости, посвједочио да је свјестан одакле она проиходи и гдје почива исправно учење о њој и тиме се придружио низу исихастичких теолога који су 'пјесмопјевали' Светој Тројици. Тај избор иде од Григорија Синаита и његових тројичних припјева недјељној полуноћници, преко тројичног богословља Григорија Паламе и Јосифа Вријенија до Сергија Радоњешког, његове потребе да сабира Русе силом Свете Тројице и његовог ученика Преподобног Андреја Рубљова, који је бојом изразио опит свог духовног оца и свој“ (Јован 2001: 156). Други исказ јеромонаха Јована (Ћулибрка) гласи: „Треба обратити пажњу на префињен апофатички однос множине и једнине код Никона, у којем Света *Тројица* имају *једно* име — Отац, Син и Свети Дух, враћајући нас Паламиним ријечима да је 'заједничка (Светој Тројици) не само надсуштаствена суштина, која је сасвим *неименљива*, (...) него (је заједничка) и благодат и сила и енергија и светлост и царство и непропадљивост (= бесмртност)“ (Јован 2003: 6).

О наглашавању крштења у „Исповедању вере“ Никона Јерусалимца говори протосинђел Јован (Пурић) у свом раду са симпсиона „Никон Јерусалимац, (Вријеме — личност — дјело“ (Пурић Ј. 2004), првобитно објављеном у листу „Хришћанска мисао“ (Пурић Ј. 2002). „Исповедање вере“ Никона Јерусалимца води поријекло из богослужбених књига и у њима препјеваних догмата, на шта упућује протосинђел Јован (Пурић) а што истиче јеромонах Јован (Ћулибрк) — уз допуну да „Исповедање

вере“ Никона Јерусалимца иде „од крштења ка савршенству, све вријеме у имену Свете Тројице“ (Јован 2003: 6). „Свету Тројицу ће Никон још прецизније и ближе Светом Василију исповиједати у одјељку *Горичког зборника О Латиннох(ь)*, још неиспитаног поријекла (листови 222в – 223р), који је уоквирен литургичком димензијом спора са римокатолицима“ (Јован 2003: 6). „Слично је вјеру исповиједоо Свети Сава Српски у својој *Жичкој беседи*, а он је утемељио и српскојерусалимску везу из којег је предања опита Никон потекао“ (Јован П. 2004: 271), каже у сажетку свог рада „Тројична терминологија *Исповедања вере* Никона Јерусалимца“ протосинђел Јован (Пурић). „Жичка беседа о правој вери“ Светог Саве „није унета у *Горички зборник*. У добро конципираној компилацији Никона Јерусалимца и сама беседа сведена је у оквиру *Исповедања вере*, чиме је постигнута структурна и тематска повезаност свих текстова унетих у *Зборник*“ (Баљ 2010^б: 90). Никон Јерусалимац у „Исповедању вере“ каже: „Ми смо пак Светом Тројицом саздани, Тројицом се и рађамо. У име Оца и Сина и Светога Духа обнавља се творевина“ (*Горички зборник*, лист 110р). Епископ Атанасије (Јевтић) истиче: „Мислимо да старац и духовник Никон Јерусалимац својој духовној кћери Јелени није имао шта боље и важније да остави на крају *Горичког зборника*, књиге иначе ретко богате и православном теологијом и православном исихастичком духовношћу, него што је кратко и сажето исповедање вере у Свету Тројицу, у **Коју** је и она **крштена**“ (Атанасије 2004: 268 – 269).

„Исповедање вере“ Никона Јерусалимца епископ Атанасије (Јевтић) тумачи у контексту западног хришћанства и ислама: „Не чини нам се да је старац Никон написао ово *Исповедање вере* имајући у виду Латине, западне хришћане – римокатолике, јер излаже веру у Свету Тројицу, а да се не дотиче питања о рађању Сина и исхођењу Светога духа, него само наглашава веру у Свету Тројицу, што је изразито знак Хришћанства, те у том смислу истиче ту веру у Тројицу наспрам уског једнобоштва исламског. Говори да је он **крштен** у Свету Тројицу, у **Име Њихово** – Оца и Сина и Светога Духа – и да само у Светој Тројици има **савршенство**, што индиректно значи да тога нема у исламу“ (Атанасије 2004: 267). Поред тога исти аутор тврди да је писање „Исповедања вере“ одговор на друштвену стварност под Турцима, при чему се позива

на познати запис инока Исаије на преводу дјела првог атинског епископа Дионисија Аеропагита, из године маричке битке Срба са Турцима. На основу тога што у „Исповедању вере“ Никона Јерусалимца нема догмата о оваплоћењу, владика Атанасије (Јевтић) закључује да је оно више усмјерено против ислама него против Латина.

Наше читање „Исповедања вере“ Никона Јерусалимца каже да оно као текст којим његов аутор свједочи вјеру није усмјерено ни против кога. То јесте теолошки текст, са књижевним изразом. Не искључује могућност да нијесмо примијетили нешто што може постојати између редова овога текста, али начин на који епископ Атанасије (Јевтић) „Исповедања вере“ Никона Јерусалимца доводи у везу са исламом са текстолошког гледишта представља читавање. Није спорно да друштвени контекст може утицати на појаву текста, па и овог, али у садржају „Исповиједања вјере“ нема знакова конкретне историјске стварности. У „Никоновом опису Јерусалимских цркава и пустињских мјеста“ Никон Јерусалимац заиста каже: „Најмрачније привремено сједиште султана“ (*Горички зборник*, лист 270б). У том случају се мисли на Каиро, престони град султаната који је 1260. године основала династија Мамелука.³⁴¹ Текстом „Исповедање вере“ Никон Јерусалимац је „изнад истока и запада“, да евоцирамо синтагму владике Николаја (Велимировића). И то тиме што показује *хришћанско правовјерје*. Додајмо да владика Атанасије (Јевтић), како је већ примијетио јеромонах Јован (Ђулибрк), говори и о томе да је „Исповедање вере“ у *Горичком зборнику* „истовремено педагошко, упућено Никоновој духовној кћери Јелени Балшић“ (Јован 2004^б: 13).

У контексту исихазма, на *Шестоднев* Никона Јерусалимца пажњу скреће Ђорђе Сп. Радојичић: „Од Никона нам је сачуван један рукописни српскословенски Зборник из 1439/40. године. У њему је *Шестодневник* и разни други текстови, веома привлачни

³⁴¹ „Зев Вилини ће утврдити да је 'већа сигурност коју су обезбиједили муслимански владари Мемелуци привукла велики број ходочасника у Свету земљу' (Вилнаи 1965: 14), али ће остати упамћено да 'су били непријатељски настројени према хришћанима, посебно онима са Запада због крсташких ратова' (Мавројанакис 2004: 36). 'Након повлачења Латина и путоши коу су оставили Монголи у Сирији, брзо повлачење локалних димија (невјерника којима је дозвољено обитаване у исламској држави) забиљежено је у цијелом султанату' (Јошуа 2001: 112)“ (Јован 2019^б: у штампи).

за монахе који су се одавали 'безмлвију' – хесихаји (ћутању). На крају тога Зборника су црквени текстови на грчком“ (Radojičić 1958: 593). А јеромонах Јован (Ћулибрк) наглашава:

Овај зборник настао је двије године прије Горичког и нема сумње да је намијењен такође монасима Скадарског језера, оруђе чијег мучеништва као и свих инока и безмолвника од искони „јесте аскеза, послушност, разноврсни подвизи, самоумањење и смирење на самој пракси“ /Архимандрит Емилијан, Мучеништво као полазни елемент православног монаштва, у књизи Печат истинити, *ibid*, стр. 202/, како вели отац Емилијан позивајући се на истог Светог Исаака, а анализирајући „садржај душе која жели исихију (=молитвено тиховање)“ (Јован 2003: 20–21).

Милорад Лазић каже да „тематски, зборник *Шестоднев* Никона Јерусалимца представља шири богословски програм исихазма у његовој свеукупној заокружености, изузимајући антихуманизам и антилатинизам као историјске рефлексije настанка специфично исихастичке рецепције предања Цркве“ (Лазић 2004: 245) и мисли да је *Шестоднев* Никона Јерусалимца можда „најбоље компоновани сачувани исихастички српски зборник“ (Лазић 2004: 255). О традицији исихазма у дјелима Никона Јерусалимца говоре и други аутори, само што Милорад Лазић истиче и квалитете органске структуре *Шестоднева*, односно логосност у смјењивању текстова ове књиге, као и способност Никона Јерусалимца да разликује главно и споредно.³⁴² Поред тога, Лазић појашњава: „Антрополигија исихазма ове књиге односи са на глобални план учења о подвижном човеку у стрему ка Богу лествицом усавршавања у светим православним хришћанским врлинама“ (Лазић 2004: 249).

Уз Милорада Лазића, богословље Никона Јерусалимца изучавао је јеромонах Јован (Ћулибрк). У раду „Никон Јерусалимац и исихастичко предање“ јеромонах Јовн

³⁴² На насловној страници зборника радова *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, са научног симпозијума одржаног на Скадарском језеру, 2000. године, налазе се фотографије манастира Морачник и двије странице зборника *Шестоднев* који је саставио Никон Јерусалимац.

(Ћулибрк), како и сам саопштава, прво указује на Никона Јерусалимца као теолога, а затим назначава „мјесто и путеве Никона Јерусалимца унутар исихастичког предања у оном аспекту како су га одредили исихасички догматски списи, каква су дјела Светог Григорија Паламе, те *Светогорски* и *Саборски томос*“ (Јован 2001⁶: 152). И све то пратећи развој исихазма кроз стадијуме како их је, према књизи *Преподобни Григорије Синаит и његови духовни сљедбеници* игумана Петра (Пигоља), одредио руски медијиста Гелијан Михаилович Прохоров. Наиме,

Прохоров овако дијели исихастички покрет на стадије: први је келијни развој, други – теоријски израз а трећи пак стадиј друштвено-политичког утицаја. Сваком од ових стадија одговара круг и род књижевних дјела: првом аскетско-зерцатељна књижевност, другом, полемички списи исихастичког спора, и трећем списи у којима исихастичко учење као општецрквени став оставља печат на друштву; полемика Преподобних Нила Сорског (кога не само *Скитски типик* повезује са Никоном) и Јосифа Волоколамског о нестјажатељству би могао да буде добар примјер ових трећих (Јован 2001⁶: 155).

Лазић указује на једну неуобичајеност у *Горичком зборнику*: „Интересантно је истаћи да преко грчких извора, као што су Евстратијеве компилације у 'Горичком зборнику', у српски монашко-подвижнички кодекс улази дело аутора који је заједно са Јованом Италом оптужени за јерес. Наиме, представник Аристотелове дијалектике, коју су исихастички мистичари одбацивали, улази у исихастичку књигу, и то представља идеолошки анахронизам, али не као што видимо историјски и културни“ (Лазић 1999: 132). То показује и особеност Никона Јерусалимца као књижевника који резонира на различите начине, а притом не угрожава вриједности које су за поштовање. Могло би се казати да је то у данашњем времену својствено епископу Јовану (Ћулибрку).³⁴³

³⁴³ Видјети и сегмент рада Владимира Баља *Књижевна и преписивачка делатност Никона Јерусалимца*“ насловљен „Протосинђел Јован Ћулибрк и богословска истраживања Никона Јерусалимца“ (Баљ 2010: 41--43).

У *Шестодневу* из Савине су дјела претеча исихазма Исака Сирина, Никите Ститаита, Светог Симеона Новог Богослова. „А нарочито је много у *Горичком зборнику* отаца пустиње из Патерика, као да је Никон хтио да нарочито насади зетско монаштво на најстаријим његовим темељима“ (Јован 2001^б: 156). Исихазам је „почео да даје имена српским брдима и планинама, како год и монахињама“ (Јован 2001^б: 155). Јеромонах Јован (Ћулибрк) упућује и на знакове исихазма у књижевности након средњег вијека. Напримјер, на то да лик Његошевог игумана Стефана у књижевност није доспио без претеча, односно да су у духу исихазма и ријечи старице у Ћопићевом роману *Доживљаји Николетине Бурсаћа*: „Господе Боже, Господе Боже, ено сад пролазе и мртви Крајишници. Иде мртав командир и мртвог борца води. Оба жута као восак, оба преображена. Господе драги, слава ти и хвала, нек сам само прије смрти своје видјела светитеље“ (према Јован 2001^б: 159). Као што на другом мјесту напомиње: „Од тог истог Ћопића сам први пут чуо у животу за Богородицу Тројеручицу, па сам му и на томе захвалан, царство му небесно, онако блесавом и великом“ (Јован 2015). Јеромонах Јован (Ћулибрк) такође није пропустио да примијети да је *Горички зборник*, у вријеме кад се налазио у Марковом манастиру код Скопља, могао помоћи Кирилу Пејчиновићу да не постане македонски Доситеј Обрадовић: „Ни половином двадесетог вијека неће успјети да се од филокалисте Кирила Пејчиновића направи 'македонски Доситеј'. Уосталом, са обзиром на то да је *Горички зборник* нађен у Скопљу 1902, намеће се питање – није ли Кирил док је био игуман Марковог манастира био у прилици да се и сам поучава из њега, као што се вјероватно Свети Василије Острошки васпитавао на Никоновом *Шестодневнику*, који је у његово вријеме био у библиотеци манастира Тврдоша, о чему свједочи неколико записа из више руку у самој књизи“ (Јован 2003: 10).

Димитрије Богдановић у контексту тумачења *Горичког зборника* говори о практичној примјени исихазма у зетској средњовјековној духовности (видјети Богдановић 1970^в: 385). У том духу је и писање јеромаонаха Јована (Ћулибрка):

Јасно је да уза сво образовање и сав палеолошки јелинизам како Јеленин тако и Никонов, тежиште Никонове педагогије лежи изван сваког хуманизма и пуког

знања ради знања какво се тада у ћиквећенту већ у најразличитијим облицима — научним, псевдонаучним и окултним — ројило у Италији а из ње ширило по Европи. Само, он Јелену и монах(ињ)е који ће живјети у њеном манастиру [на Горици] не затвара у апстрактни псевдодуховни козмос, који ионако пред скором најездом Турака на би имао шансе да опстане, него их васпитава за живот у реалном свијету, припремајући их за њихове обавезе у Цркви, од којих је најзначајнија било старање за светоархангелски српски манастир у Јерусалиму (Јован 2003: 11).

Исихазам као тема средњовјековне књижевности на простору данашње Црне Горе није довољно изучен. Поред зборника Никона Јерусалимца, у досадашњим радовима у том контексту говори Димитрије Богдановић у вези са посланицама кир-Силуана (Богдановић 1977). У њима су примјетна обиљежја епистографије средњевизантијског периода (од десетог до четрнаестог вијека), главног периода византијске књижевности.³⁴⁴ У посланицама кир Силуана „уопштавање се постиже фразом богословске поуке, расуђивањем о општим темама источног монаштва, које нису специфичне за одређену личност, за учеснике у преписци као стварне, живе индивидуалности“ (Богдановић 1979^a: 188). Само собом је јасно да мимо исихазма не могу бити ни књиге из штампарије Црнојевића нити оне које су штампали Вуковићи, отац Божидар па његов син Вићенцо.

„Између громког бруја певница седамдесет монаха царске лавре на Превлаци и гороломног лелека гусала у збегу, ћути безмолвије духовне истанчаности египатских, синајских, јерусалимско-палестинских, сиријских, малоазијских и светогорских монаха, сабраног и сабраних, безмолвија и монаха, у келти срца Горичког зборника и Зетске Свете Горе“ (Богосављевић 2004: 118).³⁴⁵ Синиша Јелушић је на књижевно-лингвистичком симпозијуму одржаном у Подгорици, маја 2017. године, прочитао свој рад на тему „Исихазам у књижевности Црне Горе, (Покушај интертекстуалног читања“

³⁴⁴ Као карактеристике средњовизантијског књижевног периода Попова наводи виши степен уопштавања, деконкретизацију садржине, тежњу ка апстракцији (према Богдановић 1979^a: 188).

³⁴⁵ Лелек гусала је и један од мотива у роману *Сеобе* Милоша Црњанског.

(видјети Јелушић 2019: у штампи), што је један од ријеткоих радова у вези са исихастичношћу књижевности овога простора.

У литратури је већ истакнуто да у компоновању зборника које је саставио Никон Јерусалимац нема произвољности, односно да је вертикална оса *Шестоднева* учење о молитви а *Горичког зборника* олтар на Горици.

Никон се, чак, послужио истом методологијом при компоновању двају списа. У *Савини 21* изложио је прво *Шестоднев* Северијана Гавалског као увод у исихастичку мисао, да би касније низао различите тематске циклусе учења о непрестаној молитви, а на крају дао и неку врсту рекапитулације свега реченог. У *Горичком зборнику* у првој посланици дао је примере покајања и личне утехе Јелени Балшић, у другој је изложио Господњи домострој спасења, из којег је видљиво да је зборник писан и за друге људе окупљене око Јелене, да би у трећој која је најважнији спис био *Скитски типик*. При томе је кроз оригиналне саставе *Повест о јерусалимским црквама и светим местима у пустињи*, *Исповедање вере* и *Молитва Богородици* понављао и варирао поменуте садржаје у кратким цртама (Баљ 2010^б: 132–133).

Исихастичност је парадигматски знак зборника Никона Јерусалимца. „У оквиру историје српске књижевности најзначајнији су оригинални састави Никона Јерусалимца и епистолије Јелене Балшић, међутим, по оствареним донетима на плану текстологије и типологије ове врсте кодекса, неупоредиво већу универзално-исихастичку теолошку вредност има зборник Савина 21 из 1440. године“ (Јазић 1999: 224–225). Додајмо ријечи Динка Давидова: „Константин Филозоф и Никон Јерусалимац се нису срели у Јерусалиму иако није велика временска разлика између Константинове кратке посете и Никоновог вишегодишњег боравка у српском Арханђелском манастиру. И да су се срели, иако говоре истим језиком, не би се разумели. Константинов језик је био дворски, а бриге светске, или државне, а Никонов монашки, исихастички“ (Давидов 2008: 432).

3.2. Дијалог Јелена Балшић и Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику*

Јелена Балшић је од Никона Јерусалимца добијала писанија, након чега му је упућивала отписанија. Ђорђе Трифуновић је *Горички зборник* у коме се налази њихова преписка и приказао као „три велике посланице којима Никон одговара на шира интересовања Јелене Балшић“ (Трифуновић 1990: 247–248). Он ову преписку доводи у везу са формом питања и одговора која је преузета из византијске књижевности. Поред тога што преко форме питања и одговора указује на утицај хеленске логике на византијску књижевност (видјети Трифуновић 1972: 290) и што даје до знања да су питања и одговори-посланице присутни од времена црквених отаца „као посебни жанр егзегетско-догматске, аскетске и каноничке гране византијске теолошке књижевности“ (Трифуновић 1990: 246), Ђорђе Трифуновић каже: „У другој посланици се спроводе поруке које је за епистоле предвиђао учени византијски монах Јован [Јосиф] Ракендит у својој Реторици: посланица је 'разговор пријатеља са пријатељем', њен стил треба да буде 'чист, без сувишних фигура“ (Трифуновић 1972: 301). На то се природно надовезује исказ Миодрага Павловића: „Јер Византија је — то је већ позната чињеница — била дуго најкултурнија европска земља, а као наследница старе Грчке, она током читавог средњег века није никада прекидала везу са античком грчком књижевношћу и културом“ (Павловић 1963: 15). Тим прије се разумије утицај византијске и античке књижевности на књижевност балканских Словена, чија је традиција писмености у средњем вијеку тек помоћу њих ухватила своје корјене.

Питања Јелене Балшић и одговори Никона Јерусалимца на њена питања нијесу затворени у поменућу форму, као што на примјер у овој форми у тексту „Амфилохија“ расправља цариградски патријарх Фотије. Духовна преписка Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику* није „књижевна фикција већ стварни дијалог два блиска бића“ (Грковић 1995: 197). Истина, класичном излагању у виду питања и одговора приближили су се космографски одломци *Горичког зборника*, и то такозваним Адамовим питањима, како их приказује Ђорђе Трифуновић: „Шта је прво створио Бог,

од чега је небо, колико има небеса, од чега је сунце; колика је висина неба, дебљина земље; колико је поколења на земљи“ (Трифунувић 1990: 244–245).

Нина Гагова истиче: „*Извори потврђују да су бугарски, а нарочито српски владари, много полагали на духовно руковођење, али ни из једног таквог односа немамо сачуван документ налик овом Зборнику*“ (Гагова 2004: 201), а јеромонах Јован свједочи: „Никон као да је преписао један древни дијалог зборник настао у Светој Земљи из пера Варсануфија и Јована на Зетску Свету Гору. Наравно, 'Горички зборник' збори о потребама и приликама свога доба, али дијалог Никона и Јелене, дијалог духовног оца и чеда, чеда које је истовремено и аристократа и интелектуалац и ратница, остаје јединствен у српској историји“ (према Матовић 2006^б). О посланицама Јелене Балшић Никону Јерусалимцу и њиховој рецепцији у *Горичком зборнику* говорићемо у посебној тематском сегменту овога потпоглавља, а овдје ћемо се задржати на њиховом дијалогу на нивоу књиге у цјелини, као и на неколико жаришних тачака њиховог дијалога.

Зборник *Шестоднев* из 1439. године је зборник Никона Јерусалимца, а за *Горички зборник* би се, макар и условно, могло казати да је то зборник Никона Јерусалимца и Јелене Балшић. Ријечи Димитрија Богдановића о природи комуникације у *Епистолијама кир Силуана* скоро у потпуности би се могле односити и на преписку Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику*: „На исихастичкој основи грађен је један нимало усамљенички духовни свет: тежња ка спиритуалним вредностима, средњовековни естетски доживљај у правом смислу те речи, интроспекција своје природе, најзад, изискивали су живо општење и дружење, истинску заједницу истомишљеника“ (Богдановић 1979^а: 195).

Горички зборник је књига настала из љубави исијаване кроз дијалог Јелене Балшић и њеног духовног оца. Никон Јерусалимац за *Горички зборник* „неколико пута изричито каже да је настао, слично *Лествици*, присилом њене љубави“ (Јован 2001^б: 152). Јеромонах Јован (Ћулибрк) не искључује могућност да је у саодносy Јелене Балшић и Никона Јерусалимца настао и зборник *Шестодневник*, који је Никон Јерусалимац саставио двије године прије *Горичког зборника* (видјети Јован 2004^б: 14). У

одговору на „Трећу посланицу“ Јелене Балшић Никон Јерусалимац каже: „Опет посланицом твојом писала јеси [нам]. Нису ријечи изображене у њој, но си љубав твоју према нама као у огледалу осликала, и [ту љубав] показујеш у њој, и пишеш нам овдје [као онаквима] какви мислиш да јесмо. И самим дјелима показујеш да нас премного љубиш, јер си од многе љубави заборавила мјеру нашу“ (*Горички зборник*, лист 49в, према: Јован 2003: 12). А Јелена Балшић у „Отписанију богољубном“ каже да њен духовни наставник показује „и к богу и к нама нелицемерну љубав“ (Балшић 1960: 189).

Као што је познато, монах Никон Јерусалимац је *Горички зборник* саставио на предлог Јелене Балшић. На дијалог у овој књизи, поред тога што се зна да је она дјело епистоларне прозе двоје људи који су у духовној комуникацији, указује већ први приказ њеног садржаја који даје Светозар Томић. Наглашавамо појединости тога приказа — „живот Симеона Немање писан 'в кратце' нарочито за Јелену“, „један путопис у Јерусалим, и то по 'прошенију' саме Јелене која је желела да има ту 'повест зело полезну“, „наручила је од Никона да јој изложи 'скитског житија правило', и он је то учинио“ (Томић 1949: 181). У том смислу нарочито је знаковито то што Никон Јерусалимац Јелени Балшић каже: „Ово је сад укратко твом христољубљу о Светом Симеону који је нови миротоцац у свом народу“ (*Горички зборник*). На листу 272а *Горичког зборника* је запис Никона Јерусалимца о томе да ову књигу поклања Јелени Балшић уз, у средњовјековној књижевности уобичајену, молбу о неосуђивању: „Ти христољубивија душе, благоразумноје твоје прошеније васприми са пребогатим промислом, приложив же и благоусрдноје ти душе. И аште что обрештети полезно, Богу благодат, аште ли ни, отпуштенија прошу, милости вазискују, поњеже и достојан јесам помилованија јако и невежда“ (*Горички зборник*, лист 272а, према: Трифуновић 1972: 295). Милорад Павић каже: „На завршетку тих древних записа тако драгоцених и књижевно и историјски, обично се користи једно опште место, оно које у старим реторикама називају топосом афектиране скромности, а што ми данас доживљавамо као модеран позив писца да се читалац укључи у књижевни процес дограђујући дело“ (Павић 1986: 14–15).

Обраћање Никона Јерусалимца Јелени Балшић и оно што је он написао подстакнут њеним интересовањима јача свијест о њеном присуству и мимо њених

посланица које су ушле у састав ове књиге. „Наиме, Никон у непрекидном разговору са својом духовном кћери, сваки одломак започиње евокацијом неког дијела из њеног писма или питања“ (Јован 2003: 23–24). „Бирани одговори руководили су га [Никона Јерусалимца] у компиловању целокупног текстуалног материјала. Наравно да је теолошки ниво Јелениних питања провоцирао и квантитет и квалитет текстова које је Никон укључио у кодекс, било ауторски или редакторски“ (Лазић 1999: 224), запажа Милорад Лазић. А јеромонах Јован (Ћулибрк) каже: „Тај текст [*Горички зборник*] има два ауторска нивоа: први је његов дијалог са Јеленом Балшић, углавном писан у првом и другом лицу, који је основа и кичма *Зборника*, и [...] други ниво у коме се Никонови одговори заснивају на преузетим текстовима, али се они обично развијају у дуже расправе и прерађују зависно како од Јелениног питања тако и од Никонове замисли о одговору и његовог надахнућа“ (Јован 2001⁶: 153), односно: „Баш из Никонових изравних одговора на Јеленина питања се извијају текстови који су са великом вјероватноћом Никонова аутентична дјела, каква су сигурно *Ријеч о плодовима пустиње*, *Зашто хришћани страдају од нечастивих*, *Исповиједање вјере* или завршна *Молитва Богородици*“ (Јован 2001⁶: 153).

Упућујући на спољашњу композицију *Горичког зборника* Ђорђе Трифуновић указује и на спољашњу композицију ове књиге: 1. „Посматран у оквиру жанра питања и одговора-посланица, зборник (273 листа, величине 20, 8 x 13,5 cm) чине три складна дела која се постепено увећавају величином“ (Трифунувић 1972: 291); 2. „П р в и д е о (1a–15б) почиње Јеленином посланицом (прва) [...]. Никонов одговор-посланица [...] одговара на њена 'словеса' и 'все заповеди' [...]. Са много примера из Светог писма (речи, сцене, одломци) пружа савете о личном, моралном и духовном усавршавању“ (Трифунувић 1972: 291); 3. „Д р у г и д е о (16a–18б) опет почиње Јеленином посланицом (друга) [...]. Никон узвраћа одговором-посланицом [...]. Јелена добија савет за духовно усавршавање [...]“ (Трифунувић 1972: 291–292); 4. „Т р е ћ и д е о (49a–272a) носи наслов '*епистоліа, третија*: · · '. Читавом делу сада не претходи преписана Јеленина посланица, већ одмах почиње Никоновом одговр-посланицом. Но, на самом почетку Никон пише да је примио Јеленину посланицу, па нас упознаје и са неким деловима њеног садржаја: „Ва посланији же твојом сице имат – јако гроб

уготовасте и над њим црков сактисасте и олтар Господеви освештен предложисте (496)“ (Трифунуовић 1972: 292).³⁴⁶

Казавши да Јелена Балшић за себе и своју завјетну цркву „наручује вјерско-поучни спис *Горички зборник*, чији је састављач био њен духовник Никон Јерусалимац“ (Šekularac 2011: 233), Божидар Шекуларац није једини аутор који овако одређује *Горички зборник*, нити је ово једина књига којој се приписује наведени атрибут. Такво уопштавање је сувишан труд, тим прије што *Горички зборник* има одговарајућу жанровску одредницу у властитом наслову, који му је изабрао Светозар Томић. Познато је да средњовјековна дјела у наслову често садрже жанровску одредницу која се или подудара или не подудара са његовим садржајем. „Категорија књижевног жанра је историјска категорија. Жанрови се јављају само на одређеном стадијуму развитка књижевне уметности, а затим се стално мењају“ (Лихачов 1972: 51). Свети Сава је житије Светог Симеона написао у оквиру *Студеничког типика*, да би оно било схваћено и прихваћено и као засебна књига. Видјели смо да је Никола Радојчић објаснио да *Љетопис попа Дукљанина* није летопис него родослов, односно да је ову књигу назвао *Барски родослов* зато што летопис догађаје излаже хронолошки. Међутим, зборник Никона Јерусалимца Светозар Томић је насловио у жанровском кључу. Иако су за средњовјековну књижевност карактеристична жанровска укрштања, *Горички зборник* јесте зборник, па појам спис у овом случају дјелује уопштавајуће.

Рикардо Пикјо говори о зборнику као о основи средњовјековне књижевности Словена (видјети Пикјо 1981: 2). Према Ђорђу Трифунуовићу зборник је „рукописна књига у чији састав улази више од два књижевна споменика (чланка)“ (Трифунуовић 1990: 199).³⁴⁷ *Горички зборник* „тематски представља варијанту зборника мешовитог

³⁴⁶ У поређењу са изворником, и на први поглед је уочљиво да смо на овом мјесту сажели Трифунуовићев приказ *Горичког зборника* са становишта говорења у форми питања и одговора (вапроси и одвети). То је зато што се о *Горичком зборнику* као књизи у цјелини, не само у Трифунуовићевом раду, по правилу говори из перспективе Никона Јерусалимца. Наш рад полази од посланица Јелене Балшић у *Горичком зборнику* и њене улоге у самом настанку ове књиге. Зато је у овом случају критеријум селекције у праћењу односа текста и контекста Јелена Балшић, а не Никон Јерусалимац.

³⁴⁷ Само по себи се разумије да израз *рукописна* у овом случају није схваћен у дословном значењу ријечи, већ се објашњава настанак зборника у времену прије штампарства. Потребно је имати на уму да

садржаја, тзв. енциклопедијских зборника који се јављају у свим словенско-византијским књижевностима врло рано, али свој пуни развој доживљавају у позном средњем веку (XV–XVIII). Називају се и народним енциклопедијама (видјети Трифуновић, 1990: 92–97). Зборници мјешовитог састава нијесу намијењени литургији, јер нијесу богослужбени, него су намијењени личној употреби (видјети Иванова 1985: 174).³⁴⁸

Јеромонах Јован (Ћулибрк) се дистанцира од Томићевог виђења Никона Јерусалимца као „у мантију замотаног енциклопедисте“ (Јован 2003: 10). Међутим, нијесмо разумјели да Томић појам енциклопедија у вези са *Горичким зборником* користи у термилошком значењу него упућује на ширину садржаја које ова књига покрива. *Горички зборник* је са енциклопедијом у ширем значењу појма повезиван и након Светозара Томића. Тако Надежда Р. Синдик парафразира закључак Бошка И. Бојовића ријечима: „Зборник се може окарактерисати као лична енциклопедија једне племкиње, приручна књига са претежно црквеном проблематиком, исихастичком духовном орјентацијом, али и егзактним знањем“ (Синдик Р. 2004: 190). О енциклопедијском карактеру *Горичког зборника* говори и Нинослава Радошевић (видјети Радошевић 1981: 172). Марија Иконому каже да овај зборник „представља праву, цитаву енциклопедију тадашњих знања из различитих области“ (Иконому 1981: 162), а Светлана Томин, пошавши од Ђорђа Сп. Радојичића, у вези са овим зборником

Трифунувић овдје објашњава зборник као средњовјековни књижевни појам, дакле посебни појам, а не као општи појам. Видјети и Ђирковић, Михаљчић 1999: 228.

³⁴⁸ Милорад Лазић обавјештава: „На основу досадашњих истраживања зборника у ширем смислу, њихову најконзистентнију класификацију као типа рукописне књиге према структури састава дала је бугарска научница Климентина Иванова“ (Лазић 1999: 168), тачније: „Она их дели у три групе: 1. постојаног састава, 2. релативно постојаног и 3. зборници непостојаног састава /К. Иванова, исто [*Ксификација, типологија и каталогизација на някои типове сборници в балканската славянска ръкописна традиция и дипломатика*, 2, Славянска палеографија и дипломатика, Софија, 1985], 174/“ (Лазић 1999: 169). Надежда Р. Синдик додатно информисе: „Зборницима су посвећена два међународна симпозијума: 1. Конференција за Симеоновите сборници, одржана октобра 1976. у Софији, штампано у Старобългарска литература, кн. 5, Софија 1979; 2. *Litterature moyenne grecque et litterature slaves. Correlations dans les recueils manuscrits, tenu a Thessalonique 21--24 mai 1979*, ed. Cyrillomethodianum V, Thessalonique 1981 /“ (Синдик Н. 2004: 188-189).

истиче да у њему „прави енциклопедијски избор списка (космографија, географија, геометрија) сведочи о ширини Јелениних духовних интересовања“ (Томин 2007: 61).

Светозар Томић тврдњу да је *Горички зборник* својеврсна енциклопедија саопштава писмом Српској академији наука и уметности у Београду (Томић 1941), које као форма и не пружа могућност за шире истраживање. Он у наведеном писму каже да *Горички зборник* „није неки обични верски спис“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89) и то на свој начин образлаже. Стиче се утисак да Томић не размишља о категорији духовног очинства у комуникацији Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. Можда зато инсистира на педагогији (што је иначе блиско његовом професионалном искуству), па између осталог каже: „Зборник није неки обични верски спис, нити он садржи искључиво житија било наших било страних светаца, владалаца и других великих људи — но то је збир свега знања једнога нашега ученога калуђера из 15. века, једнога нашега доброга учитеља и педагога из тога времена“ (Томић 1942^б, уз: Баљ 2012: 89). Методичност у излагању Никона Јерусалимца истиче и Марија Иконому (видјети Иконому 1981: 164). А да Томић само површно познаје црквеност показује и начин на који објашњава појам старац у потпису *Никандро старац Јерусалимски*: „Никон је дуго живео и зато је добио назив 'старац'“ (Томић 1942^б, уз: Баљ 2012: 89). Односно, да Светозар Томић нема услова за сагледавање богословља Никона Јерусалимца показују и други његови текстови који се односе на *Горички зборник*.

У „Епистолији трећој“ Никона Јерусалимца међу текстовима у вези са којима се не помињу питања Јелене Балшић, а и њој су намијењени, налазе се управо они који наводе на размишљање о енциклопидијској димензији *Горичког зборника*. Но, они нам на овом мјесту скрећу пажњу из још једног разлога. Наиме, Барбара Ломађистро (Lomagistro) говорећи о прожимању жанрова у средњовјековним текстовима каже да су најраспрострањенију 'vulgatu' астрономских појмова у еротематском виду израдили Словени, и то на ученом нивоу (уз смишљено укључивање грчких извора) и поучном, који чине информације упрошћеног израза и који у обимном јужнословенском рукописном наслеђу није довољно проучен. У вези са космографским текстовима на поучном нивоу закључује: „У томе се види и предрасуда критике да су ти текстови заиста књижевни. По мом мишљењу, њихова историјско-документарна вредност је

несумњива а књижевну вредност можемо разумети само преко 'књижевности за функционалну употребу'“ (Lomagistro 2004: 525). Ломађистро додаје:

Исто вреди и за текстове ученог нивоа. Као пример наводим космографске одломке *Горичког зборника*, које је издала [описала] Нинослава Радошевић /Н. Радошевић, *Козмографски и географски одломци Горичког зборника*, у „Зборник радова Византолошког института“, 20, [Београд], 1981, 171–184/. У тим одломцима учени аутор, монах Никон, црпи податке из разних извора, и даје им систематични, дидактични облик збирке схолијона, у еротематском оквиру. И у том делу прожимања научних жанрова, трактата, схолијона, еротемата сасвим је обичан начин изражавања научно-популарног текста (Lomagistro 2004: 525).

Но, и текстове те врсте Никон Јерусалимац пише за потребе Јелене Балшић, односно оних којима она намјењује *Горички зборник*. У тексту „О облику земље“ каже да је Земља четвороугаона, а не правоугаона — „даље у тексту рећиће 'да о томе писали Јелени. писанија јелинска тако по себе о њих рекоше'“ (Иконому 1981: 163). Нинослава Радошевић саопштава да је и никејски Естратије, ученик Јована Италоса за византијску царицу Марију Аланску тумачи Аристотелова дјела како би се упознала са природним наукама (видјети Радошевић 1981: 172).

Јеромонах Јован (Ћулибрк) констатује да је Ђорђе Трифуновић подробно разложио и нагласио дијалогски карактер „Треће посланице“ Никона Јерусалимца, „настављајући се на Богдановићев рад, у коме је он 'оцртао духовне оквире дјела'“ (Јован 2003: 23). А Нина Гагова упућује на структуру *Горичког зборника* у вези са мотивом настанка ове посланице: „Тя е структурирана от споменаванията на *Еленината църква* (четири на брой), които очевидно трябва да оддържат връзката с основния предмет на диалога между съставителя и поръчителката в началото на частта, л. 49_б, на два места в средата, л. 85_б–87_б и 152_б–153, и в края, л. 165–176“ (Гагова 2004: 210). Гагова у вези са истом посланицом Никона Јерусалимца каже и ово: „*Една голяма част от него не представлява отговор на конкретни въпроси на Елена*“ (Гагова 2004: 209). Међутим, тиме што нијесу у цјелини сачуване „Прва посланица“ и „Трећа

посланица“ Јелене Балшић из *Горичког зборника*, ускраћена је могућност да се зна да ли су постојали и текстови о чијем настанку Никон Јерусалимац не свједочи као о предмету интересовања Јелене Балшић. Не може се знати ни да ли су три посланице Јелене Балшић Никону Јерусалимцу које је он унио у *Горички зборник* и једине које му је она упутила. И космографски и метролошки одломци *Горичког зборника* су настали вољом Јелене Балшић.

Већ је саопштено да је Никон Јерусалимац *Горички зборник* саставио на предлог Јелене Балшић, као и којим поводом је настала ова књига. Упутићемо на текстове *Горичког зборника* чији је настанак директније повезан са Јеленом Балшић. На вертикалној оси ове књиге посебно су важни они текстови које је Никон Јерусалимац писао, самостално или уз помоћ постојећих текстова, као одговоре на постављена му питања Јелене Балшић. Дјелове неких од њих издвојио је Ђорђе Трифуновић: „Твоје преподобије прежеде нам васпомену твојим писанијем јако сазда обитељ пречистеј Богоматери Благовештенију, јеже јест зачело спасенију рода чловечаскаго (*Горички зборник*, 152б–158а, према Трифуновић 1972: 293), „О душа прежеде ошадших за коју ради вину творим памети их. – Вапрашајеши нас, ми же јакоже отписанија навикахом твојему преподобију ответ подами“ (*Горички зборник*, 158а–161а, према Трифуновић 1972: 293), „А јеже глагољеши како постраждет род христјански от нечастивих“ (*Горички зборник*, 161а–164б), „Паки же заповедајут нам твоје преподобије писанијем положити правило скитскаго пребиванија и предати цркви и келији зданим тобоју јако помагати се писанијем“ (*Горички зборник* 165а–176, према Трифуновић 1972: 293–294).

Само собом је јасно да се први од претходних навода односи на Богородичину цркву коју је на скадарском острву Горица подигла Јелена Балшић. Други по реду исказ уводни је дио одговора Никона Јерусалимца на питање Јелене Балшић зашто се врше помени душама упокојених. Трећи навод упућује на питање Јелене Балшић зашто страдају хришћани од нечастивих, а четврти се односи на скитски типик који је написао Никон Јерусалимац за цркву и келију што их је Јелена Балшић подигла у близини цркве Светог Ђорђа на острву Горица. „Вапрашајеши нас, ми же јакоже отписанија навикахом твојему преподобију ответ подами“ – ова уметнута реченица Никона Јерусалимца знак је континуитета његовог одговора на питања Јелене

Балшић. „Бирани одговори руководили су га у компоновању целокупног текстуалног материјала. Наравно да је теолошки ниво Јелених питања провоцирао и квантитет и квалитет текстова које је Никон укључио у кодекс, било ауторски или редакторски“ (Лазич 1999: 224).

У функцији дијалога Јелене Балшић и Никона Јерусалимца је и уношење приче о Варлааму и Јосафу у *Горички зборник*. Светлана Томин у вези са тим, позвавши се на изворе, каже:

Једна од суштинских одлика приче о Варлааму и Јосафу, у ствари, јесте релација духовног очинства. Ова, велика и важна тема хришћанског учења истакнута је и у самом тексту српскословенске верзије Варлама и Јосафа, и то не само на идејном, већ и на структурном плану, где се уочава читава 'мрежа' учитеља и ученика, коју учвршћују уметнуте параболе, алегорије и поучне приче: најпре, сам аутор дела подучава свог читаоца/слушаоца, затим, Варлаам учи Јосафа, Јосафа свог наследника на престолу, различити ликови уметнутих прича такође подучавају друге ликове“ (Томин 2017).

Томин додаје: „Притом, као значајан аспект комуникације између Варлаама и Јосафа истиче се форма 'питање-одговор', из које су се, као што је познато, у византијској теолошкој књижевности развили самостални жанрови егзегетско-догматске, аскетске и каноничке литературе“ (Томин 2017).³⁴⁹

По прошенију Јелене Балшић Никон Јерусалимац јесте написао „Повест о

³⁴⁹ На овом мјесту нијесу сувишни ни сљесећи наводи Светлане Томин: „По моделу Варлаама и Јосафа развија се слика идеалног владара који се, подражавајући Христа, одриче овоземаљског живота да би заслужио царство небеско“ (Томин 2017). „Причу о Варлааму и Јосафу треба схватити као модел који се, управо због своје универзалне, архетипске основе, лако примио у различитим традицијама, па и у српској средњовековној средни“ (Томин 2017). „*Житије Варлаама и Јосафа*, прича о духовном преобржају индијског принца, било је широко распрострањено у многим европским књижевностима, а нарочиту популарност, као нека врста васпитне лектире, уживало је у словенским традицијама средњег века. Не постоји сагласност око жанровског одређења овог дела, које се јавља под различитим називима – роман, историја, повест, сказаније, књига, легенда, *vita* или само Варлаам и Јосаф“ (Томин 2017).

јерусалимским црквама и пустињама“, пуног наслова „Повест јерусалимским црквам и местом ва пустињах, Јефату, Јордану и васем ближњим тамо, јеже слишахом и видехом та повем и христољубију вашему“ (*Горички зборник*, лист 265в). Наглашавамо: *та повем и христољубију вашему*. „Дакле путопис посвећен опет Јелени“ (Богдановић 1970^б: 376), каже Димитрије Богдановић. Јелени да, али путопис не. Кроз овај текст, написан по жељи Јелене Балшић, Никон Јерусалимац је „дао сажету идеју своје преписке са Јеленом изложену кроз топографију светих места“ (Баљ 2010^б: 87–88). Садржај „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“ дјелује као да није писана са временске дистанце. „Као библијски човјек, Никон је сав у евхаристији, па и његова *Повијест о јерусалимским црквама* има ритам и збијеност литургијске анамнезе а не путописа“ (Јован 2001: 158). Анафоричност у функцији *реторске моторичности* овога текста води „литургијској анафори као Никоновом стилском али и мистагошком обрасцу“ (Јован 2003: 15). Никон Јерусалимац о мјестима у Светој земљи Јелени Балшић говори „онако како се та мјеста виде у литургији, оком пуноће времена и очишћеним унутрашњим оком подвижника“ (Јован 2003: 15).

У обраћању Јелени Балшић Никон Јерусалимац саопштава да је житије, које је унио у *Горички зборник*, написао као житије светих Немањића, њених предака духом и тијелом: „Глас приносимо твоме уху, неко дивно и преславно блистање... То је само племе твоје! А ти [јеси] доброга коријена изданак и цвијет, штавише и сами плод, и миомир духовни“ (*Горички зборник*, лист 102в, према: Јован 2003: 21). И ово је један од знакова континуитета њихове комуникације. Никон Јерусалимац очигледно наглашава светородност поријекла Јелене Балшић, односно то да је она *доброга корјена изданак*. Још од истицања важности сугубо племенитог поријекла Богородице – црквеног и владарског – писци житија инсистирају на томе. Ово житије је написано за Јелену Балшић као изданак Немањића, али и за оне којима Јелена Балшић намјењује књигу *Горички зборник*. Наведене ријечи Никона Јерусалимца нијесу пука констатација него су саопштене у духу његовог додатног интересовања за своје духовно чедо. Житије у *Горичком зборнику* у коме је описан живот Светог Симеона и Светог Саве истовремено доказује да је култ свештене двојице био актуелан и у петнаестом вијеку, што има посебну важност у култури Зете изложене агресивности млетачких планова. Никон

Јерусалимац је био свјестан да је Јелена Балшић симбол отпора тој агресивности. Дијалог Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику* је и непосредан и посредан.

„Житије Светог Симеона Мироточивог“ које је написао и у зборник унио Никон Јерусалимац најобимнији је текст у овој књизи (*Горички зборник*, лист 110в–152). Бошко И. Бојовић је житије из *Горичког зборника* већ насловом сопственог рада о њему представио као „Житије Светог Симеона Мироточивог и Светог Саве“ (Бојовић 1986). Иако у наслову који му је дао Никон Јерусалимац нема имена Светог Саве, житије које је написао својим садржајем се односи и на Светог Симеона и Светог Саву. Истина, о Светом Симеону је већи дио текста овога житија (листови 110в–134в). Већ је примијећено да је ово житије једино диптих-житије у српској средњовјековној књижевности.

Са правом се закључује да „Житије Светог Симеона Мироточивог и Светог Саве“ није компилација. Поготово није „крпеж“, како то тврди Драгутин Костић (видјети Костић 1923: 8). Костићевом односу према житију у *Горичком зборнику* први се супротставља Светозар Томић:

Д. Костић, професор, у предговору живота св. Симеона од Стефана Првовенчаног назива Никона: „непознати компилатор“ да је скрпио житије Симеуново из рада Стефанова, Доментијанова и Теодосијева, а заборавља Костић да је Никон наставник и да предавања спрема за своју ученицу из свега материјала што му је стајао на расположењу и што је још горе: Костић је прегледао непуних 20 листа из Зборника у којима се говори о св. Симеуну, а Зборник има 273 листа!!? // Жао ми је што Костић није пажљиво прочитао наслов одељка, који говори о св. Симеуну у коме сам Никон вели: „С · же вь
кр · тцѣ навѣст · твоємоу х · ѡлюбїю ѡ с · ѣм · с · ме · ие еже бѣи
· вь племени сем новѣим мироточѣць па не би сигурно назвао Никона 'непознати компилатор' и [не би кзао] да је скрпио житије Симеуново из рада

Стефанова, Доментијанова и Теодосијева (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 92¹⁶).³⁵⁰

Уз утемељено образложење да у писању житија Никон Јерусалимац није компилатор него оригинални аутор, Бошко И. Бојовић је овај текст насловио „Житије Светога Симеона Мироточивог и Светога Саве“ (Бојовић 1986). На његовом трагу је закључак Владимира Баља: „*Житије Светог Симеона Мироточивог и Светог Саве* један је од најбољих примера који илуструје однос средњовековног ствараоца према наслеђеној књижевној грађи. Од већ познатих текстова Никон Јерусалимац саставио је ново житије, активно учествујући у његовом обликовању. При томе, није реч само о новом спису, већ и о делу које је назначило књижевне токове у средњем веку. Никоновим редакторским радом житије *Горичког зборника* постало је типична хагиографија, највећим делом ослобођена политичких елемената или историјских

³⁵⁰ Љиљана Јухас каже: „ Драгутин Костић први је о овом тексту обавестио јавност / У Предговору уз свој превод Житија Св. Симеона од Стефана Првовенчаног. [...] Д. Костић, О писцу и делу, Предговор књизи: Краљ Стеван Првовенчани. Житије и жизан светога Симеона — Немање, 'Време', Београд, 1923, на стр. 8/“ (Јухас 1981: 123). „Поред париског, раније хиландарског рукописа, који је вероватно био познат и Доментијану, има још један из прве половине 15. века, у коме је пренесен, у већим одломцима, први део Стефанова дела (живот Симеонов на земљи). Рукопис је у рукама г. Св. Томића, директора Треће гимназије у Београду. У њему је једно краће, као прошло, житије св. Симеона, које је непознат компилатор (Никон?) скрпио из рада Стефанова (живот) и Доментијан-Теодосијева (чудеса)“ (Костић 1923: 8). Владимир Баљ наглашава: „Костићев текст драгоцен је не само зато што се у њему први пут помиње житије Никона Јерусалимца већ и стога што је у њему први пут указано на могућност да се житије из *Горичког зборника* употреби за реконструкцију житија које је саставио Стефан Првовенчани“ (Баљ 2010^б: 28). А Димитрије Богдановић даје до знања: „Биљешке Д. Костића употребио је В. Ђоровић у критичком апарату свог издања Житија св. Симеона, од Стефана Првовенчаног (1939)“ (Богдановић 1970: 376).

Више него значајно је скретање пажње Томислава Јовановића на још један препис „Житија Светог Симеона“ Стефана Првовенчаног (Јовановић 2011: 103). То је препис који се налази у Софији, у приватној збирци Павела Панова: „До пре шест година знало се само за један пун српски препис Житија Светог Симеона Стефана Првовенчаног. У питању је препис у рукопису Народне библиотеке у Паризу са сигнатуром Slave 10, из друге десетине XIV века“ (Јовановић 2011: 103). „Софијски препис [Житија Светог Симеона Стефана Првовенчаног, у приватној збирци Павела Панова] [...] је од посебног значаја јер указује на начин рада Никона Јерусалимца, који, иако је скраћивао и редиговао поједине делове свог преписа, није мењао онај текст који је уносио непосредно према предлошку који је имао. Његов препис, макар и што није потпун, представља важну спону између Париског и Софијског преписа и указује на некадашње преписивачке путеве овог књижевног дела“ (Јовановић 2011: 129). „Софијски препис ближи је по неким елементима препису Никона Јерусалимца“ (Јовановић 2011: 103).

дешавања“ (Баљ 2010^б: 133). То је у функцији истицања монашке природе живота. Томислав Јовановић примјећује да је и тежиште излагања о Симеоновом животу у „Житију Светог Симеона“ Светог Саве усредсређено „на монашки период“ (Јовановић 1998: XXII).

Значајне радове у оквиру тумачења поетике „Житија Светог Симеона Мироточивог“ Стефана Првовенчаног објавила је Љиљана Јухас-Георгиевска (Јухас-Георгиевска 1981^а, Јухас-Georgievска 1981^б). Она сматра да Никон Јерусалимац у „Житије Светог Симеона“ није унио податак о латинском крштењу Стефана Немање зато што није био актуелан (видјети Јухас-Georgievска 1981^б: 192), док Владимир Баљ закључује да у овом житију „разлог непомињања двоструког Симеоновог крштења треба тражити у антилатинској исихастичкој орјентацији његовог писца и састављача“ (видјети Баљ 2010^б: 103). Могуће је и једно и друго. Светозар Томић коментарише: „Најкрупнији догађаји из живота српског народа збивали су се за живота овог калуђера, и он о свему томе не рече у Зборнику ништа нити записа ма једну реч. [...] Зна се да су писци у Никоново доба, а и пре њега, писали читаве славопојке својим господарима и меценама, приписивали им читава чуда, давали им ореол и неку надземаљску моћ, а међутим Никон никоме од тих великих људи ни име не спомену. Чак нигдје не спомену самостално ни име кнеза Лазара, ни кнегиње Милице, родитеља Јелениних, нити ма кога од Балшића“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89). Томић након постављеног питања одговара претпоставком да је то зато што су ти догађаји „били обома добро познати“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89), као и зато што је су учесници тих догађаја његови савременици, па може бити да се чувао субјективности (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 90).

Одговор на чуђење Светозара Томића зашто Никон Јерусалимац не пише о најкрупнијим историјским догађајима српског народа, па чак ни о родитељима Јелене Балшић, налази се у историји житија као књижевног жанра и интелектуалности Никона Јерусалимца. Ово је прије предност него хендикеп интелектуалности Никона Јерусалимца. Он помоћу житија не пише службену историју, како се то покушавало у ранијим вјековима. Он пише монашко житије, што објашњава изостављање историчности, изузев толико колико је то неопходно за разумијевање живота Светог

Симеона и Светог Саве.

Није ли и сами Свети Сава, иако први српски писац житија, свега десетак реченица издвојио за говорење о Стефану Немањи док није постао монах Симеон. Истина, међу њима је и реченица сабирајућег садржаја која за Светог Симеона док је живио у свијету каже да је био диван и страхан сусједима. Скоро читаво ово житије говори о монашком животу Светога Симеона у Хиландару, чији је он житељ био три године. И нико не поставља питање зашто Свети Сава није писао о свјетовним догађајима у којима је учествовао Стефан Немања. Никон Јерусалимац није писао историјско дјело него хагиографију. Поред свега, он је унио у *Горички зборник* житије које је написао пола вијека након видовданске жртве кнеза Лазара, за његову кћерку а своју духовну кћи Јелену. То је довољно да се подразумијева свијест Никона Јерусалимца о значају кнеза Лазара као историјске личности. И зато Никон Јерусалимац о косовском страдању не говори директно у *Горичком зборнику*. Ријеч Никона Јерусалимца није ничим идеологизирана. И тиме је он особена појава у односу на писце чија дјела подражавају службену историју.

Сматрамо да је однос Никона Јерусалимца према историји током писања „Житија светог Симеона и Светог Саве“ повезив са његовим „Исповиједањем вјере“, односно да је природа оба ова дјела има извориште у самој личности Никона Јерусалимца. А зар је, и поред тога што га више интересује хагиографичност него биографичност оца Светог Саве, Никон Јерусалимац мало казао обраћањем Јелени Балшић ријечима: „Неко дивно и преславно блистање... То је само племе твоје“ (*Горички зборник*, лист 102в). Зашто би Никон Јерусалимац обавезно писао славопојке. Коначно, у сваком времену постоје они који су у односу на друштвена кретања „као звезда у најудаљенијој галаксији“ (Гарјански 1989: 26), да се изразимо уз помоћ стиха Владимира Гарјанског. У литератури је већ примијећена повезаности „Исповиједања вјере“ Никона Јерусалимца са „Жичком беседом“ Светог Саве (видјети Јован П. 2002: 12–14, 2004: 271–280).

Бошко И. Бојовић сматра да биолошко поријекло Јелене Балшић није довољан разлог за писање житија које је Никон Јерусалимац унио у *Горички зборник*. Закључује да је основни разлог за то у стању духа Зете у позном средњем вијеку, на крајњем

западу српског царства (видјети Бојовић 1986). „Следећи разлог могао би бити то што Никон, као духовник Јеленин, наводећи најсветлије примере светости из лозе њених предака (Богдановић 1980: 223), жели можда да јој помогне у њеном опредељивању између световног и монашког живота“ (Бојовић 1986: 37). И јеромонах Јован (Ђулибрк), „заједно са Бошком Бојовићем“ (Јован 2003: 25), истиче да говорење Никона Јерусалимца Јелени Балшић о Немањићима није само из породичних разлога него из свијести да је немањићко предање синтеза духовно-монашког идеала и државно-националног легитимитета (видјети Јован 2003: 25). Коначно, јеромонах Јован (Ђулибрк) закључује: „За Никона је благодатни духовни ланац предат Јелени превасходно покајна жудња ка безмолвију и молитвеном тиховању, коју су Немањићи посједовали — несумњиво гријешећи и падајући, као што нам свједоче њихова житија, али се и кајући и устајући, па ће многи од њих окончати свој живот као 'мученици по савјести', монаси“ (Јован 2003: 21). Никона Јерусалимац је Јелени Балшић посветио „Житије Светога Симеона Мироточивог и Светога Саве“, али оно (као ни *Горички зборник* у цјелини) није писано само ради Јелене Балшић. Отуда Богдановићева идеја да је ово житије можда писано да Јелени Балшић помогне у одлуци да ли да живи свјетовним или монашким животом стоји на граници читавања.

Поред *Горичког зборника*, Никон Јерусалимац и Свети Сава су у духовном сусрету и у пјесми Милорада Павића „Икос хиландарски“ (Павић 1991). У њој се не помиње име ниједног од њих, али њен садржај јасно упућује на повезаност њихових дјела. Истина, ријечи Никона Јерусалимца у Павићевој пјесми су у функцији говорења о Светом Сави, и то у контексту хиландарског храма. „Храм би откривен превелик и чудан“ ријечи су Никона Јерусалимца из „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“ (видјети *Горички зборник*, лист 271а). То је истовремено први стих последње, треће строфе Павићеве пјесме (видјети Павић 1991: 144). Први стих прве и друге строфе ове пјесме је: „А храм би откривен превелик и чудан“ (Павић 1991: 143). Значи да су ријечи Никона Јерусалимца својеврсни рефрен у пјесми „Икос хиландарски“.³⁵¹ Ријечи Никона Јерусалимца: „Храм је откривен, превелик и чудан“

³⁵¹ Ријеч а којим почиње Павићева пјесма „Икос хиландарски“ (као и њена друга строфа) у функцији је кретања ритма у првим двијема строфама, као што је изостављање ове ријечи са почетка последње

(видјети Павић 1991: 143, 144) неодољиво подјећају на дио натписа Архиепископа Арсенија Пећког у олтару цркве Светих апостола у Пећкој патријаршији, који у транскрипцији гласи: „Храм си [...] с'твори ја ч'ест'н небесн“. Парадигматичност ових исказа не долази само из духа времена него и из тога што су храмови заиста такви каквим су овдје приказани. У ширем смислу, Сусрет Светог Саве и Никона Јерусалимца је и у ријечима Павићеве пјесме које се односе на храм превелик и чудан као „једнога васељенства и пупак и кључ“ (Павић 1991: 143). Није потребно посебно говорити о симболици појма пупак у контексту Јерусалима, чија је црква мајка свих хришћанских цркава. Према свједочењу Никона Јерусалимца, и Јелену Балшић интересује зашто је Јерусалим назван пупком свијета (видјети *Горички зборник*).

Са Јеленом Балшић је директно повезан и Никонов текст „Повест о јерусалимским црквама и пустињским мјестима“. Пуни наслова овога текста је „Повест јерусалимским црквама и местом ва пустињах, Јефату, Јордану и васем ближњим тамо, јеже слишахом и видехом та повем и христољубију вашему“ (*Горички зборник*, лист 265в) („Повест о јерусалимским црквама и местима у пустињама, Ефрату и Јордану, и свим оближњим местима тамо, што слушасмо и видјесмо). У овом тексту, написаном по жељи Јелене Балшић, Никон Јерусалимац је „дао сажету идеју своје преписке са Јеленом изложену кроз топографију светих места“ (Баљ 2010^б: 87–88). Садржај „Повијети о јерусалимским црквама и пустињским мјестима“ дјелује као да није писана са временске дистанце. „Као библијски човјек, Никон је сав у евхаристији, па и његова *Повијест о јерусалимским црквама* има ритам и збијеност литургијске анамнезе а не путописа“ (Јован 2001: 158). Анафоричност у функцији *реторске моторичности* овога текста води „литургијској анафори као Никоновом стилском али и мистагошком образцу“ (Јован 2003: 15). Никон Јерусалимац о мјестима у Светој земљи Јелени Балшић говори „онако како се та мјеста виде у литургији, оком пуноће времена и

строфе у функцији смиривања оног слоја кретања у пјесми који значењски апострофира кретање кроз себе. Тако се у првој строфи казује: „Но ја не познах која је ноћ у мени / Од ноћи мојих“ (Павић 1991: 143). У другој строфи су стихови: „И престадох мотрити на снове туђе у својим / Од кругова небеских ноћи / Вихорни примајућ ветар“ (Павић 1991: 143), док су у трећој строфи стихови: „А ја познах која је ноћ у мени / Од ноћи мојих“ (Павић 1991: 144).

очишћеним унутрашњим оком подвижника“ (Јован 2003: 15).

„Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ ипак није путопис. „Традиција 'духовног географизма' потиче од средњовековних путника“ (Гвозден 2007: 49). Географизам је у овом дјелу у функцији духовног кретања. „У сразмери према сажетости *Повести* Никон не приповеда о местима или личностима, већ више износи своја сећања, асоцијације или особености“ (Трифуновић 1972: 302). „Путовање се тематизује у најстаријим књижевним текстовима као што су *Еп о Гилгамешу* или *Одисеја*. Наравно, потоње дело је много значајније за развој путописа као самосталног европског културног жанра (јер је сразмерно касно постао књижевни)“ (Гвозден 2007: 44). „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца није ни проскинитариион. „У проскинитарииону се пописују света места и одређује њихово растојање“ (Трифуновић 1972: 302). *Горички зборник* има и проскинитариион, односно водич за ходочаснике насловљен „Про · вѣ дѣ нїе вѣаселѣ ннѣ и“ (*Горички зборник*, лист 258а–259а). Овдје је потребно напоменути и да се сматра да проскинитариион нема литерарних знакова, него да је сува проза. Међутим, то демантује проскинитариион који је 1662. у манастиру Свете Текле у Јерусалиму написао сарајевски ходочасник Гаврило Тадић. У њему се налази више аутентичних текстовних рјешења, од којих је најважније слово о часном крсту. Премда су све прилике да је овај проскинитариион писан по угледу на грчке проскинитариионе, од којих се један чува у Риму. Говорења о Јерусалиму у форми проскинитарииона у српској књижевности има и након Гаврила Тадића. Један од проскинитарииона написао је монах Јеротеј Рачанин (из манастира Раковица).³⁵² У недостатку прецизнијег термина, можда се сами појам повијест на основу садржаја текста може прихватити као жанровска одредница „Повести о Јерусалимским црквама и пустињским местима“.³⁵³

³⁵²Током XVI Међународног конгреса слависта у Београду, 11. августа 2018. године, на Филолошком факултету Универзитета у Београду, Томислав Јовановић је одржао предавање на тему „Проскинитариион и српска путописна проза посвећена Светој земљи“.

³⁵³ „Ваља још напоменути да је, судећи по терминима који су тада били у употреби, и средњовековни систем жанрова очигледно имао понешто недоследне и мешовите поделе. На пример, жанровска одредница *житије* за главни критериј узима садржину, а *посланица* форму и намену текста. [...] Из тога можемо закључити да ванлитерарни фактори често много више него инхерентне одлике саме те

Комплетна комуникација Јелене Балшић и Никона Јерусалимца је у знаку Јерусалима. И та контекстуална околност помаже да се „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ не разумијева као путопис него као пут кроз себе. У њој Никон Јерусалимац „говори о светим местима у Светој земљи и о ономе што осећа и чега се сећа док их гледа, знајући да ће то исто осећати и мислити и његов читалац“ (Кашанин 1975: 440). И ово је, у извјесном смислу, посланица Никона Јерусалимца упућена Јелени Балшић. „У свом опису Јерусалима, Никон није посвећени научник који ће казивати причу о граду, пратити његову топографију или разматрати снабдијевање града водом. Читалац неће добити ниједан егзактан податак о Јерусалиму његовог времена на дискурзиван начин. Он је прије ромејски мистик исихастичког кова, за кога је ходочашће путовање у средиште сопствене душе, а описана мјеста — станице на том путовању“ (Јован 2019^б: у штампи). Завршава се ријечима: „Ово су сказанија о чудним и дивним местима, које желе многи угледати особито и видети љубазно, и прославити господу хвале достојно. Богу и цару свих нас и саздатељу приличи слава и хваљење, с оцем и реч (Христос). Амин. Амин, и свагда на векове векова“ (Jerusalimas 1960: 187).

На стилском плану „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца блиска је језику молитве. „Исповести, молитве често су праве песме, интимна и религиозна лирика. Мада се у њима писац користи више него другде поетским језиком Библије, посебно псалама, лични однос јунака према небеским силама, обраћање у своје лично име, отвара више могућности за лирски исказ, искрен и аутентичан. Смештене у опширна прозна дела, ове лирске изјаве откривају праву суштину средњовековне поетике – проза и поезија нису два одвојена поља, оне су спојене у јединствену уметничку структуру, и само превага наративног или лирског у

књижевности утичу на дефинисање појединих жанрова“ (Витић 2005: 7). Постоје и синоними за обиљежавање појединих жанрова. „Као синоним за 'посланије' јавља се понекад и — 'писаније' (писаније). У једном зборнику краћи састав патријарха Михаила означен је као писаније: 'Писније Михаила, патријарха Константина града, жеже посла ка блаженому патријарху антиохијскому кир Петру и о јереси латинских' (Љ. Стојановић, н. д. [Каталог народне библиотеке у Београду, IV Рукописи и старе штампане књиге, Београд 1903.], бр. 473/231). Исти спис у другом препису означен је жанром 'посланије' (Љ. Стојановић, *Каталог народне библиотеке рукописних и старих штампаних књига, Збирка Српске краљевске академије*, Београд, 1901, бр. 110/51)“ (Трифунковић 1990: 266).

разним деловима те структуре води књижевну реч ка мирном приповедачком току или узбуђеном песничком узлету“ (Маринковић 1996: 250). У овим ријечима Радмиле Маринковић, много чиме се огледа и „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ у *Горичком зборнику*.

„Молитва Пресветој Богородици“ у *Горичком зборнику* и стилем изражавања приближава Јелену Балшић и Никона Јерусалимца. У вези са молитвом Богородици из завршног дијела *Горичког зборника* Ристо Ковијанић каже: „Посебним писмом, Јелена је приложила овај Зборник својој задужбини на Скадарском језеру, 'заједно са посветом Богородици, којој је посвећен црквени храм“ (Ковијанић 1966: 504). На основу овог Ковијанићевог исказа не може се тврдити да мисли да је аутор ове молитве Јелена Балшић, а још мање се може тврдити да то не мисли. Јеромонах Јован (Ћулибрк) са текстолошког становишта закључује: „Сигурно ће бити још полемике да ли је та молитва Мајци Божијој дјело њено [Јелене Балшић] или Никона Јерусалимца јер нема назнака ауторства а стил је између Никоновог и Јелениног“ (Јован 2003: 19). Иако је могла написати и Јелена Балшић, по нашем субјективном осјећају то је молитва Никона Јерусалимца.

Молитва је у средњовјековној књижевности и жанр и поджанр, у зависности од тога да ли је засебно дјело или се као саставни дио налази у књижевном дјелу другог жанра. Димитрије Богдановић наглашава да су на молитву као књижевни жанр утицале литургијске молитве, прије свега оне које су приписане Светом Јовану Златоустом. Литургијски ритам је један од „карактеристичних елемената средњовековне литературе“ (Богдановић 1979: 272). У *Горичком зборнику* је овај ритам већ примијећен у „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“. Из „Молитве Богородици“ издвајамо: „Ти која си чистија од сунца и која си засијала да нас огријеш, нас који живимо у тами“ (*Горички зборник*, лист 273в, према: Амфилохије 2004: 289). Сматрајући да је „Молитву Богородици“ написао Никон Јерусалимац, митрополит Амфилохије (Радовић) каже: „Са мало ријечи Старац нам открива и указује на велику тајну Богородице. Она је, по њему, 'од свих покољења изабрана', узвишенија од свих земаљских и небеских створења. И не само то: она је 'од памтивјека скривана тајна“ (Амфилохије 2004: 284). Никон Јерусалимац на листу 185р „даје и изричит облик

умносрдачне молитве: 'Господе Исусе Христе, Сине Божији, помилуј ме' (Јован 2001^б: 154).

Јеромонах Јован (Ћулибрк) „Молитву Пресветој Богородици“ из *Горичког зборника* доводи у везу са „Молитвом Богородици“ Лава VI Мудрог (видјети Јован 2003: 19). Јелена Балшић ће „у тренутку настанка ове молитве већ читав вијек имати једну велику и значајну спону између цара пјесника (Лава VI Мудрога) и себе: „Дјево, у часу правде буди ми нада, заштита, чуварка, помоћница, јер од дела немам наде да ћу стећи Божије опроштење“ /Лав VI Мудри, *Изабраној међу рођенима*, према: Протојереј Лазар Мирковић, *Иконографске студије*, Матица српска, Нови Сад, 1974, 184/“ (Јован 2003: 19). Као што „ће молбом 'да нас пресветим твојим молитвама избави од грозне и страшне муке у дан Његовог (другог) доласка' (лист 273р) завршити *Горички зборник*“ (Јован 2003: 19).

„Преданије уставом иже на венешнеј стране живуштим иноком, рекше скитскога житија правило, о ћелијном трезвенији и катадневном петији, иже ми прејехом от отац наших“ (*Горички зборник*, лист 177), наслов је скитског типика Никона Јерусалимца. Како, према оцу Василију (Гролимунду), наводи јеромонах Јован (Ћулибрк) поред скитског типика у *Горичком зборнику* код Јужних Словена сачувана су још три: у Охриду, Прилепу и Хиландару (видјети Јован 2003: 28). „Скитски типик“ унесен у *Горички зборник* не помиње Јелену Балшић као наручиоца, али у ријечима Никона Јерусалимца постоје такве индиције: „Паки же заповедајут нам твоје преподобије писанијем положити правило скитскога пребиванија и предати цркви и келији зданим тобоју јако помагати се писанијем“ (*Горички зборник*, лист 165а–176). Наведене ријечи истовремено могу значити и да се Јелена Балшић Никону Јерусалимцу за писање типика директно обратила као и да му се то само собом казује преко њених активности у вези са подизањем цркве на Горици. Вјероватније је ово прво, али њихов дијалог је такве природе да је Никон Јерусалимац и без поручбе могао бити свјестан да је зетским скитовима потребно скитскога житија правило.

Јеромонах Јован (Ћулибрк) појашњава да су зетски скитови били уређени другачије од скитова пећких: „По свему судећи, изгледа да је Јелена умолила Никона да

својеобразној монашкој заједници која је доласком синаита и агиотафита настала на Скадарском језеру а без упоришта у помјесној традицији Пећке патријаршије, која је познавала углавном типцима Светог Саве уређене општежитељне манастире и испоснице, да облик и устроји поредак“ (Јован 2003: 29). Исти аутор „Скитски типик“ у „Горичком зборнику“ тумачи као „продужено духовно очинство“ (Јован 2003: 33). Примјетно је да скитакаго житија правило, као из корјена, израста из „Хиландарског типика“ Светог Саве (Сава 1998). Елена Бељакова сматра да у овом случају није било потребе за писањем оригиналног скитског типика, па се зато у њему примјећују трагови руске, грчке и српске традиције писања типика. Она, пошавши од Лазара Мирковића, наглашава: „Типологически он близок к Уставу Карейской келѝи и к 'Уставу о держании псалтири', созданным св. Савой Сербским“ (Бељакова 2019: у штампи).

Цитирање и парафразирање Светог Писма и светооточке литературе у одговорима Никона Јерусалимца Јелени Балшић, и не само директним одговорима, опште је мјесто средњовјековне књижевности. Напримјер, „Одговор о стању душе после смрти“ почиње ријечима: „О душама прије упокојеним (отишлим), ради чега вршимо њихов спомен? питаш нас, а ми као што смо навикли из Писма Твојој преподобности одговор ћемо дати“ (*Горички зборник*, 1442: 158, према: Амфилохије, 2004: 289). Библија је виолински кључ средњовјековне књижевности. „Средњовековни писац историју види као глобални процес, па повест започиње помињањем светских догађаја везаних за старозаветну историју спасења, али и за догађаје Новог Завета“ (Лихачов, 1972: 6). Зато је и казано да је историја у средњовјековним књигама свештена историја. Иако је након свега што је о томе написано скоро сувишно говорити о утицају *Светог писма* на средњовјековну књижевност, указујемо на фрагмент *Студија из српске средњовековне књижевности* Димитрија Богдановића као на сабирно сочиво свијести о томе утицају: „Не само што је Свето писмо најчитанија књига, оно је књига која је стални извор мотива, узор књижевних фигура и књижевног израза, оквир идеја; оно прожима мање-више свако литерарно остварење средњег века, чинећи његову

окосницу, или му даје извесну боју, мисаону интонацију и обележје које том делу, потом, обезбеђује друштвену и духовну егзистенцију“ (Богдановић 1997: 11).³⁵⁴

„Преданије уставом иже на венешнеј стране живуштим иноком, рекше скитскога житија правило, о ћелијном трезвенији и катадневном петији, иже ми прејехом от отац наших“ (*Горички зборник*, лист 177), наслов је скитског типика Никона Јерусалимца који се налази у „Горичком зборнику“. Како, према оцу Василију (Гролимунду), наводи јеромонах Јован (Ћулибрк), поред скитског типика у *Горичком зборнику* код Јужних Словена сачувана су још три: у Охриду, Прилепу и Хиландару (видјети Јован 2003: 28). „Скитски типик“ унесен у *Горички зборник* не помиње Јелену Балшић као наручиоца, али у ријечима Никона Јерусалимца постоје такве индикације: „Паки же заповедајут нам твоје преподобије писанијем положити правило скитскога пребиванија и предати цркви и келији зданим тобоју јако помагати се писанијем“ (*Горички зборник*, лист 165а–176). Наведене ријечи истовремено могу значити и да се Јелена Балшић Никону Јерусалимцу за писање типика директно обратила као и да му се то само собом казује преко њених активности у вези са подизањем цркве на Горици. Вјероватније је ово прво, али њихов дијалог је такве природе да је Никон Јерусалимац и без поруцбе могао бити свјестан да је зетским скитовима потребно скитскога житија правило.

Јеромонах Јован (Ћулибрк) појашњава да су зетски скитови били уређени другачије од скитова пећких: „По свему судећи, изгледа да је Јелена умолила Никона да својеобразној монашкој заједници која је доласком синаита и агиотафита настала на Скадарском језеру а без упоришта у помјесној традицији Пећке патријаршије, која је познавала углавном типцима Светог Саве уређене општежитељне манастире и

³⁵⁴ Гордана Јовановић говорећи о библијским парафразама о у *Горичком зборнику* саопштава: „Текст *Зборника*, суштински прожет теолошком проблематиком, препун је позивања Никона Јерусалимца, па и Јелене, на Свето писмо, на дела црквених отаца и немогуће је све то обухватити једним радом. Није потребно доказивати да идентификацији цитата и парафраза у овоме делу треба посветити читаву студију, о чему је већ било речи. Овај мој скромни прилог има за циљ да укаже на изванредан број парафраза (условно и цитата па и реминисценција) изабраних сондажно, чији је циљ да се одреди и њихова контекстуална мотивација“ (Јовановић 2013: 390).

испоснице, да облик и устроји поредак“ (Јован 2003: 29). Исти аутор „Скитски типик“ у „Горичком зборнику“ тумачи као „продужено духовно очинство“ (Јован 2003: 33). Примјетно је да скитакаго житија правило као из корјена израста из „Хиландарског типика“ Светог Саве (Сава 1998). Елена Бељакова сматра да у овом случају није било потребе за писањем оригиналног скитског типика, па се зато у њему примјећују трагови руске, грчке и српске традиције писања типика. Она, пошавши од Лазара Мирковића, наглашава: „Типологически он близок к Уставу Карейской кельи и к 'Уставу о держании псалтири', созданным св. Савой Сербским“ (Бељакова 2019: у штампи).

Многоврсноћ текстова *Горичког зборника* Никона Јерусалимца у најширем видокругу у парадигматичноћ се уводи преко „Светог писма“. О односу Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику* према *Библији* митрополит Амфилохије (Радовић) каже: „Он не ређа библијске текстове на спољашњи начин, у виду цитата: пророчка апостолска библијска ријеч представља унутрашњи ритам његових мисли и опита. Такав је његов однос према светоотачкој ријечи и мисли. Зато је тешко разазнати шта је у његовим списима лично његово а шта је из светоотачке мисли уткано у његов лични опит и искуство. Очеvidно, он живи оним о чему пише и што пише“ (Амфилохије 2004: 282). На то указује и више других истраживача, уз закључак да ту димензију начина писања Никона Јерусалимца тек потребно истраживати. Гордана Јовановић се, на примјер, осврнула на библијске парафразе у *Горичком зборнику*.³⁵⁵ Ова ауторка наводи, између осталог, да Никон Јерусалимац овако одговара Јелени Балшић на питање зашто се хришћани моле гледајући према истоку а Јевреји према југу: „Хришћани се моле гледајући према истоку, јер је Јудино племе отуда, а и двери на Соломоновом храму биле су окренуте ка истоку“ (према Јовановић 2013: 397) . Други разлог се узима из „Јеванђеља по Матеју“ а потврђује „Јеванђељем по Луки“: „Јер као што муња излази од истока и показује се до запада, тако ће бити долазак сина човјечијега“ (Мт. 24, 27), односно: „Јер као што муња сине с неба, и засвијетли се преко свега што је под небом, тако ће бити и син човјечиј у свој дан“ (Лк. 17, 24). Одговор на

³⁵⁵ У том смислу, Гордана Јовановић говори помоћу примјера из сва четири *Јеванђеља*, *Књиге пророка Данила*, *Дјела апостолских*, *Прве посланице Коринћанима*, *Друге саборне посланице апостола Петра*, *Посланице Римљанима*, *Псалама Давидових*, *Четврте књиге Мојсијеве (која се зове Бројеви)*, *Књиге пророка Захарије*, *Књиге пророка Исаије*, *Књиге пророка Језекиља*, те *Књиге пророка Осије*.

други дио питања Јелене Балшић је: „Витлејем се налази јужно од Јерусалима. Јерусалим је цар Давид изабрао за своју престоницу, али је завичајно био везан и за Витлејем. Међутим, овај град је постао славан по томе што је у њему рођен Исус Христос: *Тада пође и Јосиф из Галилеје из града Назарета у Јудеју у град Давидов који се зваше Витлејем, јер он бијаше из дома и племена Давидова* (Лк 2.4). У овом граду родио се Богомладенац: *И роди сина својего првенца, и пови га, и метну га у јасли; јер им не бијаше мјеста у гостионици* (Лк 2.7); *...пастири говораху један другоме: хајдемо до Витлејема, да видимо то што се тамо догодило што нам каза Господ* (Лк 2.15). Другим речима, Јевреји су веровали да ће Господ доћи из Витлејема, одн. с југа“ (Јовановић 2013: 397).³⁵⁶

Свето писмо даје одговор и на питање како је, на први поглед, тематски неуклопив у садржај „Горичког зборника“ препис апокрифа „Слово о Мелхиседеку“ срастао са другим текстовима ове књиге.³⁵⁷ То су разјаснили Томислав Јовановић и јеромонах Јован (Ћулибрк). Томислав Јовановић мотивацију уношења овога апокрифа у *Горички зборник* види као индиректно указивање на везу између Мелхиседековог живота и живота Јелене Балшић. Јовановић притом истиче поетску вриједност „Слова о Мелхиседеку“, што је видно иако његов препис у *Горичком зборнику* није у цјелини сачуван. Али, то што није сачуван у цјелини — како примјећује јеромонах Јован (Ћулибрк) — не спречава његово разумијевање (видјети Јован 2003: 18). *Упркос логици*, на овај сегмент *Горичког зборника* овдје ћемо упутити колаж-причом склопљеном помоћу исказа Томислава Јовановића и јеромонаха Јована (Ћулибрка).³⁵⁸ Сљедећу комбинацију цитата нудимо као поетички знак — искази Томислава Јовановића и јеромонаха Јована (Ћулибрка) на овом мјесту ушивени су тако да се изнутра не виде шавови чинећи нови текст који се семантиком наводника *пропиње на својим онтолошким задњим ногама*. Дакле, слиједи удружени гласови Томислава Јовановића и јеромонаха Јована (Ћулибрка):

³⁵⁶ Видјети *Горички зборник*, лист 163а, 164, 164а.

³⁵⁷ „Реч апокрифно данас означава кривотворно или лаж; њено право значење је било окултно“ (Borhes 1999: 11).

³⁵⁸ Овим не кршимо правило теорије писања да бисмо успоставили сопствено, него да бисмо испитали постојеће, како то у једном од својих интервјуа датих Телевизији „Београд“ каже Мики Манојловић.

„Намеће се питање зашто се Никон Јерусалимац одлучио за уношење *Слова о Мелхиседеку у Горички зборник*. На то се свакако не може поуздано одговорити, али смисао самог дела указује на јасне алузије да се Јелени Балшић предочи једна прастара тема у којој личност, као што је Мелхиседек, у свом озарењу пред лепотама Божијег дела налази прави пут у вери. Необично дуг период Мелхиседекове осаме од четрдесет година такође је снажна метафора у којој је исказана спремност према патњи и трпљењу, којих у Јеленином животу није било мало“ (Јовановић 2004: 229). „Ово предање које се налази у *Горичком зборнику* иначе је типично за Јерусалим и говори о поријеклу и животу Мелхиседековом, те о томе да се са Авраамом срео нигдје другдје него на Тавору — гори преображења која је очигледно и Часна Трпеза“ (Јован 2004: 16). „*Слово о Мелхиседеку спада у ређе сачуване преписе апокрифа из циклуса о Аврааму. За разлику од једне друге варијанте овог апокрифа, препис у Горичком зборнику носи посебну врсту лиризма. На жалост, препис из Горичког зборника није сачуван у целини, јер недостаје један део при крају*“ (Јовановић 2004: 223). „Крај недостаје, остављајући незавршеним опис састанка између Аврама и Мелхиседека. Они се — како гласи и до данас усмено преношено предање Свете земље, које није записано у Светом писму — састају на Таворској гори, а баш на наредном листу *Горичког зборника* (76а и 76б), иза дијела који недостаје, Преображење је јукстапозирано са литургијском анамнезом Тајне вечере и збивањима која су услиједила за њом. Док нам странице које недостају не дозвољавају да знамо да ли је Мелхиседек и овдје узет на Небеса па тиме додатно везан за Еноха, његов лик је у овој повијести снажно повезан са свештенством, пошто је повијест о Мелхиседеку убачена у наратив који говори о значењу, важности и развоју олтара и свештеничке службе, претпостављамо као њена илустрација“ (Јован 2019^а: у штампи).³⁵⁹ „Најближи српски препис *Слова о*

³⁵⁹ „Описано је како су Матусал и његова браћа 'саградили олтар на мјесту [званом] Ахузан [када је и] како је Енох био узет [на небеса]' и гдје је вршио жртвоприношење (Андерсен 1983^а. 196). Паралеле с Јеленином црквом, њеном гробницом и олтаром очигледне су и веома живе. Никон очигледно познаје

Мелхиседеку са овим у Горичком зборнику налази се у палеји прве половине XVI века, такође у у Архиву Сану у Београду са сигнатуром 24, на странама 86–116. Ако би се ова два преписа допунила на местима која им недостају, онда би могла да се успостави њихова целовитост. Наравно, не може се говорити о њиховој потпуној подударности, али то су два најсроднија преписа“ (Јовановић 2004: 227). „За остатак и најбитнији дио приповијести смо ускраћени, како је то објаснио Томислав Јовановић /Томислав Јовановић, *Апокриф о Мелхиседеку у препису Горичког зборника*, у зборнику *Никон Јерусалимац: Личност – вријеме – дјело*, Светигора, Цетиње, 2003. (у штампи)/, али не и за њену суштину. На листу 77в Никон сажима цијелу описану повијест и за њену посљедњу причу каже како 'Авраам патријарх Христу отац с Мелхиседеком принесоше Богу бескрвну жртву' на Гори Светој Христовој, која 'би образ Цркве' (76р) и на којој се, како знамо, чу: 'Ово је Син мој љубљени, Њега *послушајте*' (Марко, 9: 7)“ (Јован 2003: 18). „Двије приповијести биће испричане и преплетене, дајући нову димензију очинства, опет у антитези: на једној страни је Авраам, свештена круна ланца врлине који ће истинитом Богу обратити рођеног оца, а на другој Мелхиседек, по тајанствености свог поријекла 'подобан Сину Божијем' (лист 72в), кога ће Мелхиседеку, чији крај је на жалост изгубљен, а који прати опис Преображења. Тиме нас Никон враћа основној чињеници: да нестворена свјетлост превасходно обитава у Тијелу и Крви Господа Христа који је опет савршена икона савршенога отац у гњеву због синовљевог обраћања Богу Истине покушати принијети на жртву идолима“ (Јован 2003: 17).³⁶⁰ „До приче о

ову повијест из *Друге књиге Енохове*, и из ње за потребе свога списка преузима само три њена главна лика: Матусала, који је од сране народних старца изабран за свештеника и био потврђен од Бога; апокрифни Нојев брат Нир, изабран од Бога, и кога је Матусал одјенуо у 'свештеничке одежде' (Андерсен 1983^а: 202; и Мелхиседек, кога је чудесно зачала и родила Нирова упокојена супруга, и 'свештенички знамен био је на његовим прсима' (Андерсен 1983^а: 206). Коначно, Нир даје списак од дванаест свештеника 'који су били раније' (71: 32) (Андерсен 1983^а: 208), а чија ће глава бити Мелхиседек“ (Јован 2019^а: у штампи).

³⁶⁰ „[Томислав Јовановић] посебно се дотакао [проблема шта је све проглашавано за апокриф иако се понекад ради просто о усменом предању Цркве“ (Јован 2004: 16). „Ови састави чинили су посебан слој штива које је у великој мери утицало на обликовање представа о појавама, личностима или појмовима који су у Библији тек споменути или само наговештени“ (Јовановић 2005: 9). „Као што понекад и сам

Мелхиседеку долази тако што Никон опомиње Јелену на то да је на Брезовици подигла жртвеник /Лист 49p/. И у дугој поуци он јој приводи старозавјетне примјере чисте и нечисте жртве, закључно са повијешћу о Мелхиседеку, чији крај је нажалост изгубљен, а који прати опис преображења. Тиме нас Никон враћа основној чињеници да нестворена свјетлост превасходно обитава у Тијелу и крви Господа Христа који је опет савршена икона савршенога оца и савршена заједница, лијечећи тиме сваки индивидуалистички мистицизам“ (Јован 2001^б: 157–158). „Он [Мелхиседек] је споменут у само у три библијске књиге, две старозаветне и једној новозаветној“ (Јовановић 2004: 223).³⁶¹

То што „Слово о Мелхиседеку“ на садржајном плану на први поглед одступа од концепције *Горичког зборника* може се посматрати и у контексту „Описа светих мјеста у Јерусалиму“ са краја „Бдинског зборника“. Томислав Јовановић и јеромонах Јован (Ћулибрк) објаснили су семантичку и функционалну повезаност „Слова о Мелхиседеку“ са цјелином *Горичког зборника*. „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ у *Горичком зборнику* има сличну тему и мјесто у спољашњој

појам апокрифа није довољно јасно одређен у науци, тако постоје и недоумице о питањима жанрова који их прате. Даљи пут проучавања свакако води преко увида у словенску, грчку и латинску традицију апокрифа“ (Јовановић 2000: 98). Исти аутор је такође упутио на најсличнији српски препис „Слова о Мелхиседеку“ (Архив САНУ, 24, 86 – 116) овоме у „Горичком зборнику“. Ни тај препис „Слова о Мелхиседеку“ није сачуван у цјелини, па њихово упоредно читање помаже у успостављању свијести о цјеловитости садржаја овога слова (видјети Јовановић 2004: 227).

³⁶¹ „Најпре се у *Књизи Постања* у 18. стиху 14. главе за њега [Мелхиседека] каже да је 'цар салимски' и 'свештеник Бога вишњег'. Такво његово одређење утицало је да се он у свим потоњим појављивањима у Библији схвата неодвојиво као владар и као свештеник, с тим да се његово друго достојанство много више наглашавало. Тако се у 4. стиху 109. главе *Псалама* истиче свештенство 'по реду Мелхиседековом'. Новозаветни приступ Мелхиседеку сагледава се преко извесних места у Павловој *Посланици Јеврејима*. Тумачећи порекло Христове високе свештеничке части, апостол Павле пореди то достојанство и начин његовог добијања од Бога са истим поступком као и код Мелхиседека. Тиме је по апостоу Павлу Бог назвао Христа 'поглаварем свештеничким по роду Мелхиседековом' (*Посланица Јеврејима* 5, 10). Донекле измењена, ова мисао понавља се и у 20. стиху следеће главе. Нарочито у седмој глави ове *Посланице* преноси се већина делова о Мелхиседеку из *Књиге Постања* са допунама у којима се објашњава шта његово име значи. Најпре се каже да његово име знаћи 'цар правде', а затим да је 'цар салемски', то јест 'цар мира' (*Посланица Јеврејима* 7,2). У трећем стиху наставља се да је он 'без оца, без матере, без рода, не имајући ни почетка данима ни свршетка животу, а испоређен са Сином Божијим, и остаје свештеник довијека'" (Јовановић 2004: 223--224).

композицији са „Описом светих места у Јерусалиму“ у *Бдинском зборнику*, али не и улогу у унутрашњој композицији. Опис Јерусалима на крају *Бдинског зборника* раније је тумачен независно од цјелине књиге којој припада — „разлог је жанровска и тематска различитост“ (Томин 2011^б: 158). Светлана Томин наводи да су Маја Петрова и Аделина Ангушева показале да је овај дио „структурно и тематски повезан са осталим деловима *Зборника*“ (Томин 2011^б: 158). Петрова и Ангушева закључују да је већина мјеста у „Опису светих места у Јерусалиму“ „директно повезана са светим библијским женама — осамнаест различитих жена поменуто је у овом кратком тексту од осам страна. Овај *Опис* највише приказује споменике у Јерусалиму, који су повезани са светим женама“ (Томин 2011^б: 158). То што се завршни текст *Бдинског зборника* концепцијски издваја из цјелине објашњиво је тиме што он преузима уобичајену улогу постхумних чудеса која су изостала у говорењу о светим женама. Закључујемо да се управо тим нараторолошким рјешењем, односно прикривањем очигледних веза у структури књиге у цјелини, „Бдински зборник“ приближава умјетничкој књижевности.

Као што је познато, Томислав Јовановић наводи библијско помињање Мелхиседека као „цара салимског“ и „свештеника Бога вишњег“ у „Књизи постања“ (18, 4), затим у „Псалмима“ (109, 4) и „Посланици Јеврејима“ (5, 10). Дакле, то што је „Књизи Постања“ казано да је владар и свештеник чини да се и у новијим библијским књигма истиче свијест о његовом двоструком достојанству, а нарочито свештенству у томе достојанству. У „Псалмима“ и „Посланици Јеврејима“, како наглашава Томислав Јовановић, стоји: „По роду Мелхиседековом“, односно „поглаварем свештеничким по роду Мелхиседековом“ (Јовановић 2004: 223–224). Јелена Балшић је повезива са Мелхиседеком и преко поријекла двоструког достојанства — од оца владара и мајке која је из рода монашког и владарског, касније и сама монахиња. То је у знаку двоструког достојанства у поријеклу саме Богородице. Коначно, многоврсност текстова „Горичког зборника“ у парадигматичност улази преко „Светог писма“ које даје одговор и на питање како се препис „Слова о Мелхиседеку“ Никона Јерусалимца уклапа у садржај *Горичког зборника*.

Лично и опште је у *Горичком зборнику* повезано на различите начине. Уношење, условно казано житија, „Јосифа и Варлаама“ у ову књигу не може бити без

свијести о духовном очинству које је у тематском склопу овога житија са једне стране, а са друге стране са духовним очинством монаха Никона Јерусалимца Јелени Балшић. Природа комуникације Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику* можда је најбоље посредована њиховим трећим епистолама. „Једнако је 'гроб природно имати. Земља си човјече, и опет ћеш се вратити у та њедра земљина, (и) земља (ће да те) прими као своје', каже Никон Јелени на почетку *Треће посланице* (лист 49р – лист 50в), најављујући метод свог поучавања. Јер он овдје говори о Јеленином гробу који је подигла на Бешки као антипод *жртвенику* који је подигла *над својим гробом* а који је Гроб Христов, јер, освећење Дарова, као и само жртвовање 'које се на њему обавља, објављује Његову смрт, Васкрсење и Вознесење' /Свети Николас Кавасила, *Тумачење Свете Литургије*, Беседа, Нови Сад, 2002, стр. 27/ како његову симболику тумачи Никола Кавасила, позивајући се на *Прву Посланицу Коринћанима*, 11: 26 и на литургички текст“ (Јован 2003: 12), каже јеромонах Јован (Ћулибрк) и наставља ријечима Светог Николе Кавасила: „Од свих видљивих ствари само човечанска природа је у стању да представља истински храм божији и Жртвеник, тако да оно што је људским рукама саздано, носи на себи саму икону и образ истинског Жртвеника“ (према: Јован 2002: 13). Пошавши од Нине Гагове и јеромонаха Јована (Ћулибрка), Владимир Баљ закључује: „Око кључног мотива, својеврсне тематске осе зборника, подизања цркве на Горици – Никон Јерусалимац је надовезивао све друге текстове. Највећи део унетих текстова има за циљ да објасни структуру и значење самог храма“ (Баљ 2010^б: 73). „Зато Никон суштинску пажњу улаже у то да Јелену саму учини безмолвником. Парафразирајући у одговору на другу њену посланицу ријечи Светог Исака Сирина о 'ћутању (= молчанију) као тајни будућег вијека“ (Јован 2003: 24). „Основни мотив читавог Зборника јесте спас душе кроз добродјетел, врлину која доводи до светости и обожења“ (Богдановић 1970: 377).

Логос је у структури *Горичког зборника* као књиге у цјелини. У том смислу занимљиво је запажање Јелене Ердељановић о мјесту космолошких одломака, који су својим духом наизглед различити од осталих текстова Никона Јерусалимца, у структури *Горичког зборника*: „Место космолошких одломака у Горичком зборнику – иза кратког хронолошког прегледа од Адама до Константина Великог а испред Повести – о

јерусалимским црквама – говори о томе да су они ту схваћени и представљени као модус читавања устројства универзума у његовој временско-просторној димензији, руковођеног промислом Божијим а на земљи испољеног кроз историју и географију, сублимираног у јерусалимском програму“ (Ердељан 2006: 100). И овдје су добродошле ријечи Жана Пијажеа о динамици структуре: „Целина је структурирана и структурирајућа (structuré et structurante). То значи да је структура настала (има генезу), али и да тежи за још већом кохерентношћу, тежи за преображајем властитих елемената“ (према Милосављевић 1985: 359). Тако гласови различитих текстова у *Горичком зборнику* призивају једни друге. Говорећи о исихастичности *Горичког зборника*, указали смо на закључак владике Атанасија (Јевтића) да Никон Јерусалимац Јелени Балшић није имао да остави ништа важније „него што је кратко и сажето исповедање вере у Свету Тројицу, у **Коју** је и она **крштена**“ (Атанасије 2004: 268–269).

Колико год књижевно дјело Јелене Балшић било самостално, и суштински и формално је у сусрету са текстовима Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику*. То је усмјерено самом преписком као видом комуникације. У биљешкама Сеи Шонагон насловљеним *Књига јастука* је записано: „И велико је олакшање изразити осећања у писму — чак и када знамо да још увек није стигло“ (према Mangel 2005: 244). Једно такво олакшање исповиједа први дио посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић своме духовнику. Након тога је описано ново олакшање проистекло из сусрета смјерне Јелене са његовим посланијем: „А посланије твога рукописанија примисмо и велелепно и љубазно од све моје душе изљубисмо целивајући као лако схватљиво. И често ово прочитавамо. И веома се утеших и насладих срце моје, а уједно и душу. И тако сматрамо као неко скровиште царско, веома пребогато, и у њему скупоцености, више од тисуће тисућа злата и сребра“ (Balšić 1963: 189). Одмах из овога се на ису адресу упућује њено обраћање за нову утјеху: „И опет се молим твојему преподобију, олакшање неко утешно к нама послати и печели прохладити жеђ. Јер зна твоје преподобије колико буре и метежи и облаци обикнуше узбуркавати срца“ (Balšić 1963: 189).

Овако Никон Јерусалимац одговара Јелени Балшић на њено питање каквог духовника да пронађе:

Јако да вазможеши обрести мужа непрелештена проуготована на иноческоје житије, добре разумевајушта настављати все хотештде по Бозе жителъствовати, растешта в добродетелъех, от својих дел сведетелъство имушта еже к Богу љубве, разум имушта божанствних писаниј, несреброљубива, неиметелъна, безмлвна, богољубива, ништељубива, негневљива, незлопинителъна, многа на сазиданије приближајуштих се јему, неташтесловна, негрдељива, неласкателъа, неколебима, ничто же паче Бога предпочитајушта. И аште поспешенијем Божијем поискав таковаго обрештеши, отдај себе јему, всу вољу своју отрину откове јако да обрештеши се јако сасуд чист, благајема ва тебе благаја невредома сабљудаје на своју похвалу и славу (*Горички зборник*, 1442, 41а–41б, према Трифуновић 1972: 292).³⁶²

На хармонију духовног односа Јелене Балшић и Никона Јерусалимца указује и то што је Јелена Балшић након наведеног савјета Никона Јерусалимца каквог духовника да изабере изабрала управо њега. Значи да је Никон Јерусалимац ријечима наведеног одговора Јелени Балшић себе *као у огледалу осликао*. Њихов духовни однос могао би се описати и синтагмом „у зрцалу одраз угледасмо“, како је насловљен рад Милице Краљ о Јелени Балшић (Краљ 2008). Наш утисак је да је Јелена Балшић истински живјела тек у дијалогу са Никоном Јерусалимцем, као смјерна Јелена. Односно, кад је (након свега) досегла духовни мир „у земљи Диоклитијској — на језеру Розафатском [Скадарском]“ (*Горички зборник*, 85р), гдје је „доставални монашки живот“ (*Горички зборник*, 85р) — како њене ријечи наводи монах Никон Јерусалимац.³⁶³

³⁶² Посљедњу реченицу овога обраћања наводимо и у преносу на савремени српски језик: „И ако помоћу Божијом потраживши таквога нађеш, предај себе њему, сву вољу своју одбацивши од себе, да се нађеш као чист сасуд, који добра полагаана од себе неоштећена чува, на своју похвалу и славу“ (*Горички зборник*, лист 41б, према Јован 2003: 31).

³⁶³ Розафа је друго име града Скодра, настало из култа светих Срђа и Вакха. „У једној албаској варијанти [усмене пјесме о подизању Скадра] градитељ Скадра је епски јунак Роса, а у зидине се узиђује његова сестра Фа (епонимни јунаци средњовековног имена за град — Росафа)“ (Detelić 2007: 388).

Татјана Суботин-Голубовић природу дијалога Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у „Горичком зборнику“ доводи у везу са дијалогом душе и тијела у *Диоптри* Филипа Монотропа (видјети Суботин-Голубовић 1004:127). А протосинђел Јован (Ћулибрк) каже:

Горички зборник је писан и као разговор Јелене и Никона, и као духовно руковођење монасима и монахињама који ће живети у Јелениној задужбини и на околним острвима. За монахе Скадарског језера, Зетске Свете Горе како се називала, карактеристично је да су се потписивали као Пахомије, сарадник штампара Божидара Вуковића: „јеромонах од острва Диоклитијског језера“. То говори да су они живели као једно велико братство и сестринство које се несумњиво управљало према типичу који је Никон Јерусалимац њима прописао *Горичким зборником* (према Матовић 2006^б).

3.3. Књижевно дјело Јелене Балшић

Овако каже Милан Кашанин: „Да не буде забуне. Кнегиња Јелена није писац, још мање књижевник. Она је васпитана интелигентна жена која уме састављати лепа писма, воли читати ваљане књиге и водити разговоре са духовним светом, — она је репрезент, не књижевности, него просвећеног српског друштва у првој половини XV века“ (Кашанин 1975: 442). Међутим исти аутор такође каже да су међу свјетовним писцима српског средњег вијека „тако значајни писци као што су деспот Стефан Лазаревића и његова сестра Јелена Балшић“ (Кашанин 1975: 44).³⁶⁴

Да не буде забуне: Јелена Балшић је прва књижевница словенске писмености на подручју данашње Црне Горе. Она није писац умјетничке књижевности, али јесте писала посланице. Сувишно је образлагати зашто посланица није било какво писмо

³⁶⁴ Кашанин ово саопштава након истицања да је у науци „дат претерано велик удео монасима не само оригиналном књижевном раду, него и у писарском и преписивачком“ (Кашанин 1975: 43). У вези са тим упућује на Грујићев рад „Крст браће Мусића“ у коме се каже да је до четрнаестог вијека од свих писаца и преписивача једна трећина монаштва а да су остали парохијски свештеници, дијаци и лаици. Није другачије ни међу писцима оригиналних дјела (видјети Кашанин 1975: 43).

него писмо са књижевном вриједношћу, као и то да као таква представља врсту граничне књижевности. Дакле, Јелена Балшић и пише, и књижевно пише. И то тако да је нијесу надмашили писци или књижевници умјетничких дјела чија је тема она сама. Светозар Томић који је. Како смо видјели, својим радом „Хиладнарска завјеса манахиње Еуфимије“ први дао до знања да постоји и књижевница Јелена Балшић, у свом „Предговору“ *Горичком зборнику* (чије је објављивање очекивао 1942. године), не показује одговарајуће интересовање за њене посланице, односно за Јелену Балшић као књижевника. Истина, он у истом предговору не говори колико то заслужује ни о Никону Јерусалимцу као писцу.

Динко Давидов констатује: „У необичном дописивању — давно је запажено — кнегиња Јелена и монах Никон се у пуној мери испољавају као врсни средњовековни књижевници, блиски по додирима, различити по стилу“ (Давидов 2008: 433). Давно је запажено и слједеће: „Јеленине и Никонове посланице разликују се и у језику и у стилу. Језик Јелениних посланица је у традицији старог српског књижевног језика, језика уметничке књижевности“ (Трифуновић 1972: 297). На Трифуновићевом трагу је и Марија Иконому: „Његова се реченица и по конструкцији разликује од Јеленине. Њен је језик правилнији а изражавање литературније“ (Иконому 1981: 162). Димитрије Богдановић, као да диктира, саопштава: „Јеленин је стил пун осећања, али уздржљив и одмерен, с кратким реченицама, мада реторски вешт“ (Богдановић 1980: 223). „Јасан и питак стил ових посланица свакако је жанровски условљен, одређен епистоларним карактером текста и суштински одудара од стилског правца 'плетенија словес', који иначе цвета у српској књижевности овога периода, као језички и књижевни одговор исихазму, одликујући се, као што је познато, нагомилавањем замршених конструкција, стилских фигура, библијских цитата и метафора, и, у великој мери, синтаксичким грецизмима“, саопштава Милица Грковић и наставља: „Јеленине посланице се, напротив, по једноставности израза, јасности стила и личном тону највише приближавају говорном узору и стилски су ближе писму које је св. Сава писао Спиридону него *Посланици кир Исаји* Димитрија Кантакузина, обележеној управо стилем 'плетенија словес'. То је у потпуном складу са правилима епистоларног стила

која излажу још најстарији византијски писци“ (Грковић 1995: 199).³⁶⁵

Књижевни дар Јелене Балшић показују њене посланице у рукописној књизи *Горички зборник*. Колико год биле важне и као самостални књижевни знакови, посланице Јелене Балшић у контексту ове књиге стичу и додатно значење. Управо тиме што се налазе у *Горичком зборнику* постижу „увећавање семиотичности“ (Uspenski 1979: 369), да искористимо израз Бориса Успенског. Да још једном кажемо да је садржај *Горичког зборника* израстао из комуникације Јелене Балшић и Никона Јерусалимца — слично „Лествици“, присилом њене љубави, како саопштава Никон Јерусалимац а наглашава јеромонах Јован (Ћулибрк).

Подсјетимо на то да Ђорђе Трифуновић говори о форми *питања и одговора* у традицији епистоларске књижевности — посебно византијске — утемељене на античкој епистоларској књижевности (видјети Трифуновић 1972: 291). Посланицу византијски писци прихватају из античке књижевности „и разрађују је у оквирима и нормама сувремене реторике“ (Трифунувић 1990: 264).³⁶⁶ „Писац самог одговора у уводу се често позива на примљену посланицу, те и сам отписује у облику посланице, исписујући, каткада, кратке 'вапросе' и састављајући дуже 'ответе'“ (Трифунувић 1972: 290). Трифуновић подсјећа на то да уз реченицу Никона Јерусалимца у „Горичком зборнику“: „А јеже глагољеши како постраждет род христијански от нечастивих“ (*Горички зборник*, 161а–164б) стоји „са стране, на маргини, исписано 'в(ь)прос(ь)' и 'отвѣт(ь)'“ (Трифунувић 1972: 293). Марка Томић Ђурић се позива управо на Трифуновића кад наводи српске средњовјековне владаре који су водили преписку у жанру питања и одговора, доста присутном и у српској преводној књижевности: „It was used by St Sava (Sabas) of Serbia in Chapter 58 of his *Nomocanon*, where he brought a translation of the letter of Niketas, Metropolitan of Heraklia, in reply to the questions posed by Bishop Constantine. The Archbishop of Ohrid replies to King Stefan Radoslav's fourteen liturgical and canonical questions. The Patriarch of Constantinople, Gennadios Scholarios,

³⁶⁵ Назив стила плетенија словес синтагма је Епифанија Премудрог, руског монаха и писца петнаестог вијека.

³⁶⁶ Видјети и Трифуновић 1994: 312. О познавању посланице као жанра у српској средовјековној књижевности видјети Трифуновић 1988: 5--6.

answers to the fifteen questions posed by Despot Djuradj Branković, cf. Đ. Trifunović, *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova* (Belgrade: Nolit, 1990), 246“ (Tomić Đurić 2012: 94⁶⁸).³⁶⁷

Тумачење стварних посланица себи не може допустити смрт аутора. То је једна од специфичности тумачења граничне књижевности у односу на умјетничку књижевност, чак и кад је у умјетничком књижевном дјелу *видно подмукло дејство биографије*.

Корисно је имати и овде упозорење Луја Брејеа (Louis Brèhier): „За неке византијске писце мора се прво испитати да ли се прво ради о софистичкој вежби или стварном писму (L. Breje, *Vizantijska civilizacija*, Beograd, 1976, 316). Жанр фиктивног књижевног писма био је, додуше популаран у касноантичко доба, али није био нарочито цењен у средњовековној Грчкој /Т. В. Попова, нав. дело [Византијска епистолагафија. Сборник „Византијска литература, Москва, 1974], 196/“. Чешће је друга ситуација: писма стварних лица, са конкретном позадином и поводом, писана су тако да могу бити читана у ширем кругу људи. Због тога су их коресподенти и писали као уметничко дело. Поштујући правила или законе епистоларног жанра /Т. В. Попова, нав. дело, 182/ (Богдановић 1979^a: 188 – 189).

Да није сачуван *Горички зборник* не би се знало за Јелену Балшић као књижевника. Ова књига израста из духовности зетског исихастичког средишта. Димитрије Богдановић наглашава: „Али у исто време када и у Деспотовини, последњих деценија слободног живота јединствене средњовековне Србије, развило се још једно, удаљено, али духовно сасвим истоветно и са Моравском Србијом повезано духовно средиште у Зети, у манастирима Скадарског језера. Појава тог средишта мора се везати не само за присуство Јелене Балшић, кћери кнеза Лазара, која је у Зети до 1411. и од 1435. до своје смрти 1443; његови су корени дубљи и леже у оживљавању комуникације Зете са Светом Гором после 1371. и са главним средиштима српске духовности после

³⁶⁷ Видјети и Трифуновић 1972: 290

сабора у Пећи 1374–5, пре свега са косовским, а онда и моравским средиштима“ (Богдановић 1994^г: 335). Без корелације са том духовношћу не може се разумјети књижевно дјело Јелене Балшић.

Док у свом раду „Хиландарска завеса монахиње Еуфимије“ (Томић 1911), скреће пажњу на Јелену Балшић као књижевницу, Светозар Томић не упућује на Никона Јерусалимца као књижевника. „Дакле, прво писано сведочанство о *Горичком зборнику* као књижевника у први план ставља Јелену Балшић, док се Никон не помиње као оригинални аутор“ (Баљ 2010^б: 25). Ослонивши се на рад Ђорђа Трифуновића „Две посланице Јелене Балшић и Никонова *Повест о јерусалимаским црквама и пустињским местима*“ о Никону Јерусалимцу као писцу говори и Динко Давидов (Давидов 2008: 234). Он у вези са преписком Никона Јерусалимца и Јелене Балшић закључује: „Писао је. дакле књижевник књижевници“ (Давидов 2008: 233). Према посланице Јелене Балшић тумачи првенствено са лингвостилистичкиг аспекта, Милица Грковић каже: „Да није било случајног открића [*Горичког зборника*], ни до данас не бисмо знали да смо поред владарке Јелене у истој личности имали једну изузетну средњовековну књижевницу, која стоји у истом реду с Јефимијом“ (Грковић 1995: 196). Посматран са текстолошког становишта, књижевни израз Јелене Балшић је изнад књижевног дјела монахиње Јефимије.

У *Горичком зборнику* књижевник је прије свега Никон Јерусалимац — не само зато што је он написао скоро сав *Горички зборник*. Али и оно што је написала Јелена Балшић довољно је да би била књижевник. На Никона Јерусалимца и Јелену Балшић као књижевнике истовремено је први упутио Димитрије Богдановић: „Већ је од посебног значаја то што садржај *Горичког зборника* обухвата књижевни израз два лица из различитих друштвених средина, али са истовјетним преокупацијама и истовјетним естетским доживљајем: једне владарке и једног монаха-духовника“ (Богдановић 1970^б: 372). На основу овога је јасно да се не мисли на *Горички зборник* као књигу уобичајене преписке. Књижевно, као што је познато, и разликује посланицу од писма у општем значењу. „У Никоновом рукопису не треба очекивати ништа што се не би могло прочитати у дјелима осталих писаца четрнаестог и петнаестог вијека, византијских и словенских. И то, свакако неће бити његова мана. Обрнуто: то је одлика чувања једног

духовног континуитета културе чија је амбиција да разбије оквир временског и просторног, да продре у нове димензије, да освоји вјечност у дословном смислу те ријечи“ (Богдановић 1970^б: 377 – 378), каже Димитрије Богдановић. Његове су и ријечи:

Јелена у својим писмима открива и сама велико теолошко знање и дубоко проживљени однос према религиозном идеалу живота. То је значајно са културноисторијског становишта. Једна принцеза и владарка, која је вијек провела у матицама свјетске политике, која је дијелила добра и зла промјенљиве судбине српских династија уочи саме коначне турске побједe, жена која је планирала ратове и одлазила у дипломатске мисије — показује се овдје као мистик у правом, византијском смислу ријечи, заокупљена „светошћу чистог и нетелесног пребивања“ (Богдановић 1970: 377).

За „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић зна се казати да је то дјело са литерарним знаковима ренесансе, а оно је и духом и слухом дјело средњовјековне књижевности. Димитрије Богдановић каже да „Јелена Балшић пише у категоријама средњовековне теолошке доктрине, али са једном духовном садржином која је веома интелектуална и веома хумана“ (Богдановић 1997^а: 74–75). На другом мјесту, упутивши на рад Драгољуба Павловића „Елементи хуманизма у српској књижевности XV века“, Богдановић истиче: „Негује се и даље стил 'плетенија словес', само је друкчија, у неким текстовима књижевноисторијска реминисценција писца: појава античких аутора — историчара, књижевника и филозофа — даје за право да се говори о својеврсном хуманизму и класицизму овог раздобља“ (Богдановић 1994^г: 330). Својеврсном, али које врсте. Било би погрешно закључити да је средњовјековна књижевност не-хумана. Ни ренесанса као књижевна епоха у историји нема другог времена мимо средњовјековног (условно казано средњовјековног). Иако се средњем вијеку приговара због спољашњег означавања духовности: књижевност не обавезује проблем средњег вијека као историјске епохе тиме што је отишао у крајност идеологизовањем духовности

властитог периода (као што прецјењивањем формалног образовања и стварањем култа науке претјерује нови вијек).³⁶⁸

Дмитрије Богдановић, пошавши од Драгољуба Павловића, указује на природу хуманизма у средњовјековној књижевности: „Елементи хуманизма' овде су управо византијски по својим изворима и општој духовној усмерености, савремени онемо оживљавању свести о античком наслеђу, које је тако својствено Византији у последњих стотину година њене државне самосталности“ (Богдановић 1979^б: 122–123). Хуманизам је услов за оно што ренесанса као књиженоисторијска епоха својим именом означава. Зато је сувишно епоху звати хуманизам и ренесанса — *хуманизам* је у овом случају средство за *ренесансу*. Она, као што је познато, свијет посматра из перспективе човјека, док средњовјековна књижевност у уобичајеном значењу појма чезне за за перспективом Бога. Условно казано перспективом Бога, зато што само Бог „не познаје перспективе јер види све из сваког положаја“ (Solar 1974: 120). Књижевно дјело Јелена Балшић је истовремено свјесно виђења свијета и из перспективе човјека и из перспективе Бога, колико је то човјеку могуће. Епоха коју је историја умјетности назвала *ренесансом* има разумијевања само за једну од ове двије димензије. То је у основи књижевноисторијског разликовања средњовјековног и ренесансног изражавања. Хуманизам постоји је и у уже схваћено средњовјековној умјетности, само што она има димензију више. Управо зато је средњовјековна књижевност духовно дубља. Отуда и настраност у томе што се тумачење ренесансне умјетности понекад према

³⁶⁸ У тумачењу књижевне ренесансе понекад се иде толико далеко да се изражава готски однос према средњем вијеку. Радови Димитрија Богдановића, Ђорђа Сп. Радојичића и Ђорђа Трифуновића као ријетких стручњака за књижевност средњег вијека, настали у другој половини двадесетог вијека, дјелују као Нојев ковчег који је допловио до савремених истраживача — којима се надао Димитрије Богдановић: „Мислим да ће ова истраживања коначно пробити пут ка разумевању изворне људске подлоге старе књижевности у ономе њеном стваралаштву које је тако дуго, у почецима наше новије науке о књижевности, било потцењено па чак и брисано са спискова литературе“ (Богдановић 1997: 272). На основу контекста бива јасно да Димитрије Богдановић, иако би ти требало подразумевати, истиче људску страну средњовјековне књижевности. Чини то зато што је тумачењем књижевности ренесансе наметан стереотипни закључак да се књижевност ренесансе окреће човјеку, наводно за разлику од средњовјековне књижевности. И средњовјековно наслеђе у савременој умјетничкој књижевности назначавала излазак из ове вјештачке дихотомије.

средњовјековној односи као што се други однесе према кнезу Мишкину у роману *Идиот* Фјодора Михаиловича Достојевског. Ријечи „Слова љубве“ Стефана Лазаревића „Љето и прољеће Господ сазда“ нијесу ни у чему мимо средњег вијека, иако се, по правилу, тумаче као знак ренесансног. Напротив. „Однос хуманизма који се расцветавља према духу средњег века који одумире много је заплетенији него што смо склони да замислимо“ (Хојзинга 1991: 435), наглашава Јохан Хојзинга. Изгледа да је општа историја сопствене епохе препознала боље него историја умјетности.

3.3.1. Пјесникиња или не

Поједини аутори Јелену Балшић проглашавају лирским пјесником у термилошкој значењу појма. У уводном поглављу овога рада на ову појаву смо скренули пажњу преко исказа С. Греговића (Греговић 2004), Наде В. Јекнић (Јекнић 2009) и Милице Краљ (Краљ 2017). Један поднаслов у књизи Марије Маје Д. Недељковић о Јелени Балшић гласи: „Јелена песникиња и Отписаније богољубно“ (Недељковић 2012: 147). А на двијема наредним страницама исте књиге је посланица „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у виду пјесме, односно два његова одломка у једној строфи. Границе међу овим називи стиховима не подударују се са онима на задњој крици књиге Чедо Мијатовића Кнегиња *Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* (Мијатовић 1997), гдје је такође у стихованој форми смјештен дио „Отписанија богољубно“. Један од текстова Драгане Матић о Јелени Балшић је „Јелена Балшић, храбра владарка и нежна песникиња“ (видјети Матић 2006^а). Истом тексту је додат у строфе преточен први дио „Отписанија богољубног“. У „Напомени аутора“ на крају књиге *Кнегиња Јелена Балшић Љубише Ђидића* стоји: „Песма Јелене Балшић Отписаније богољубно“ (Ђидић 2010^б: 73). Исти аутор међу биографским подацима Јелене Балшић каже да је она „поетеса (уз брата Стефана и Јефимију)“ (Ђидић 2010^а: 53). На 84. страници читанке подгоричког Завода за уџбенике, из 2006. године, биографски подаци Јелене Балшић дати су испод поднасловова „О пјесникињи“. Подсјетимо и на то да у „Одлуци о додјеливању Књижевне награде **Јелена Балшић**“ стоји: „У циљу његовања спомена на богочежњиву пјесникињу“ (Митрополит 2006).

Чак је и у образложењу одлуке жирија о првој додјели ове награде казано да *Борђо Сладоје, баш као и ова средњовјековна пјесникиња, казује и свједочи дух Истине и Правде у временима људског пораза*. Јелена Балшић *свједочи дух Истине и Правде у времену пораза*, али *пјесникиња* није. Јесте књижевница, није пјесникиња. Новак Килибарда Јелену Балшић назива списатељицом (видјети Kilibarda 2012: 78), што само условно одговара стварности.

У увјерењу да је Јелена Балшић пјесникиња, Марија Маја Д. Недељковић каже: „Овде треба истаћи да су до тада само стара Грчка (Сапфо, VI век пре Христа); Индија (Сумангаламата, VI век пре Христа); стари Рим (Сулпиција I век. Рим је имао још песникиња, али су само Сулпицијина дела сачувана); Ирак (Рабија Ал Басри, VIII век); Кина (Племенита Ху, VIII век и Ли Цинг-Чао, XI и XII век) и Византија (Касија, IX век, и Ана Комнина, XII век) имале песникиње и списатељице“ (Недељковић 2012: 148). Да је Јелена Балшић писала пјесме тврди и Коста Радовић: „Лијечила је тугу молитвом, вјером у Христа, писала пјесме“ (Радовић 2013). А Перивоје Поповић говори о Јелени Балшић и као о пјесникињи кад каже: „Некада моћна кнегиња схвата да је земаљско за малена царство и окреће се — поезији и царству небеском“ (Поповић 2009: 101) и додатно саопштава да је Јелена Балшић пјесникиња (видјети Поповић 2009: 103).

Умјесто да саопштава, Новак Мандић Студо уопштава: „Личност Јелене Сандаљевице изузетно је значајна у средњовјековном Гацку и у још, тада неформираној, Старој Херцеговини господара Сандаља. [...]. Све њене 'гацконске године' биле си испуњене градитељством, пјесничким и духовним стваралаштвом; мање познатим и истицаним у расвјетљавању времена владања породице Хранића“ (Мандић Студо 1995: 373–374). Његове су и ријечи: „Ова изузетно надарена пјесникиња и владарица Старе Зете“ (Мандић Студо 1995: 377). Софија Јеловац говори о Јелени Балшић као о „господарици Зете, једној од првих пјесникиња у средњовјековној Европи“ (Јеловац 2014: 121). Притом више него упорно тврди да је Јелена Балшић писала стихове, одосно тврди да их је писао и Никон Јерусалимац (видјети Јеловац 2014: 127, 128). Тек је Неђо Шиповац отишао далеко у образлагању свога убјеђења да је Јелена Балшић књижевни умјетник: „Ми књижевници имамо јаких доказа да је велика

војвоткиња Јелена била у неку руку мецена писаца, њихов заштитник и помагач, свакако зато што је и сама окусила муку тог претешког позива, који не иде без божијег дара и проклетства“ (Шиповац 2000: 619). Иако је Шиповацу главна литература књига Новака Мандића Студо „Земља звана Гацко“ (Мандић Студо 1995), очигледно није задовољан тиме што су њој пише: „Није јасно да ли је [Јелена Балшић] постала мецена српским писцима свога доба“ (Мандић Студо 1995: 382).

Милица Краљ већ од наслова своје књиге о Јелени Балшић (Краљ 2017) говори о Јелени Балшић као о пјесмотворки, као што и у свом раду „У зрцалу одраз угледасмо“ (Краљ 2008) наглашава да је Јелена Балшић „владарка и песникиња“ (Краљ 2008: 59). Тако на једном мјесту каже: „Старо српско песништво достиже свој естетски врхунац у песмама Јелене Балшић и Димитрија Кантакузина“ (Краљ 2017: 64). Слиједи реторско питање: да ли је потребно изговорити да не постоји ниједна пјесма Јелене Балшић. Додајмо да Милица Краљ такође насиједа на Павловићев пренос дијела Никоновог прозног фрагмента у стихове, па каже: „Никонову песму 'Повест туђина и пленик' уврстио је у своју чувену антологију Миодраг Павловић“ (Краљ 2017: 58). Миодраг Павловић је заиста под наведеним насловом пренио у стихове дио „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца (видјети Павловић 1990: 60), али то не значи да је Никон Јерусалимац аутор лирске пјесме. Павловић је на исти начин у *Антологији српског песништва* приказао и дио „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић (видјети Павловић 1990: 61–62). Исти однос према Јелени Балшић и њеном „Отписанију богољубном“ има и Dimitrov Popović, који приређујући антологију црногорске поезије на албанском језику ову посланицу Јелене Балшић приказује као пјесму у стиховима (видјети Ballsihiq 2011: 15–16).³⁶⁹

На овом мјесту је потребно нагласити, премда ћемо о томе и касније говорити, да само наизглед ритмичност средњовјековних текстова оправдава експеримент њиховог упјесмљавања, обухваћеног у цјелини или захваћеног у дијелу (дјеловима). Баш ритам показује бесмисленост таквих покушаја. Зато што је ритам средњовјековне књижевности „литургијски ритам“ (Богдановић 1997¹), како би то казао Димитрије Богдановић, као такав без лоших посљедица по рецепцију не допушта извођење текста

³⁶⁹У овој антологији на првом мјесту се налази Јелена Балшић и њено „Отписаније богољубно“.

из властитог лежишта. Управо у томе је парадокс. И управо зато је — колико год на први поглед дјеловао увјерљиво — у замци и Милош Петровић кад каже:

Некад се стихови сами издвајају из прозног текста својом ритмичношћу, као нпр. код Доментијана (*Отачаство претворише у пустош*) или у повељама цара Уроша (*Да ме огањ не опали греховни*) и песмама благоверне Евгеније /кнегиње Милице: *Укрепи моја чеда* и *Удовству мојему женик*, како је ову похвалу кнезу Лазару назвао Ђорђе Сп. Радојичић у књизи *Старо српско песништво*, Крушевац 1996. Али не само издвајање ритмичношћу него и читвом својом лирском структуром, како је то демонстрирао Миодраг Павловић у својој *Антологији српског песништва*, СКЗ, 1969 (песме Светог Саве, Стефана Првовенчаног, Теодосија, Архиепископа Данила, и понајбоље Доментијанова, она иста коју наводи Ђ. Сп. Радојичић а коју је Павловић насловио *Иноплеменик звани глад* са значењским језгром које допире до наших дана)“ (Петровић 2001: 91–92).

Свему овоме је потребно додати напомену Димитрија Богдановића: „Разуме се, било би погрешно сводити сву стару српску књижевност на литургијски израз, јер се ни систем жанрова, као и у других народа средњовековне Европе, никако не исцрпљује литургијским жанровима. Али је то добар део, код Срба и већи део књижевности. Зато је важно видети да ли се у литургијском чину и догађању уопште налазе неке претпоставке самог књижевног чина и догађања. И да ли и то има неке везе са естетско-поетском структуром књижевних дела, да ли то одређује, у ком смислу и на који начин одређује књижевно стварање“ (Богдановић 1997^г: 264--265).

Немамо права на примједбу на тврдњу да је Јелена Балшић писала пјесме када се то саопшти у књижевном умјетничком дјелу, зато што је умјетничка књижевност фиктивне природе. У роману *Месечева роса* Теодоре Таре да је Јелена Лазаревић Балшић Хранић „писала стихове“ (Тара 2007: 212). Теодора Тара у грађењу лика Јелене Лазаревић Балшић Хранић у овом роману полази од историјске Јелене Балшић као основе, али је она у њеном роману фиктивна Јелена. Међутим, бива проблематично кад

Теодора Тара у интвјуу београдској *Политици* овако представља Јелену Балшић као историјску личност: „Била је владар, дипломата, ратник, песник...“ (према Шеховић 2006), зато што Јелена Балшић није пјесник. И у Ђидићевој монодрами „Кнегиња Јелена Балшић“ (Ђидић 2010) на више мјеста бива саопштено да је Јелена Балшић пјесникиња, што је оправдано пјесничком слободом. У фиктивном простору све се може тврдити, па и да је Јелена Балшић писала стихове. Тврдње су у књижевној умјетности „тврдње“. Проблем настаје кад се нефиктивне форме изражавања покушавају представити као да то нијесу. Граничну књижевност од умјетничке књижевности разликује прије свега то што није фиктивна.

У фиктивном дјелу Тодора Живаљевића „Запис Јелене Балшић“ првом реченицом основног текста додирнуте су ријечи стварне Јелене Балшић, које у преносу на савремени српски језик гласе: „Но замало и кратко би нам виђење, да би ко рекао у зрцалу образ угледасмо, или у са неки танки да сам била снесена“. Основни дио Живаљевићеве приповијетке „Запис Јелене Балшић“, чије су мото управо ове ријечи, почиње овако: „Не постоји парафраза која би обновила Јеленине стихове, нити снажнија мисао која указује на стање ове приче“ (Живаљевић 1995: 9). О стиховима Јелене Балшић да се говорити једино у значењу у коме се то односи на стих „Библије“, иако су у дјелу Тодора Живаљевића њене ријечи нефиктивне Јелене Балшић приказане као класични стихови. Овдје наведени дио посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић за потребу умјетничког текста приказан као запис (видјети Живаљевић 1995: 15). Исти одломак посланице Јелене Балшић пренесен у стихове и у Живаљевићевој приповијетки „Снови Јелене Балшић (видјети Живаљевић 2010: 54), такође у функцији умјетности. Да не останемо апстрактни: „Ох! И подиће је, знала је, из сна и за собом повести у свије родно Требиње, гдје ће му, у заносу говорити своје записе као пјесме... Осјетила је, одједном, како је срце издаје, како смалаксава, губи свијест, незаустављиво се предајући бујици давно срочених стихова:

„Но замало, и за кратко би нам виђење,
рекла би
као да у зрцалу лик свој угледасмо,

или да смо били снесени
у танак сан...“ (Живаљевић 2010: 54).

У истом контексту се разумијева и *пјесничко умијеће* Јелена Балшић у запису дубровачког трговца о њој у истој приповијетки Тодора Живаљевића (видјети Живаљевић 2010: 48).

Миленко Ратковић у својим радовима „Јелена Балшић, звана Учена“ (Ратковић 1999) и „Јелена Балшић, владар и пјесник“ (Ратковић 2010) фигуративно говори о Јелени Балшић као пјеснику, што је допустиво. Овај аутор говорећи о Јелени Балшић у контексту пјесништва саопштава да је њено поетско писмо ушло у бројне антологије. Овдје је ријеч писмо узета у дословном значењу. Не може ни свијест о постмодернистичком схватању ауторства Јелену Балшић учинити аутором лирске пјесме у стихованој форми ако она то није. Као што то није ни Никон Јерусалимац, као ни неки други средњовјековни аутори чијих се дјела садржај присилно престојава у стихове. „Димитрије Богдановић у *Историји старе српске књижевности* говори о немогућности да се жанрови старе књижевности разлучују на прозне и поетске. Дакако, он је знао да та немоћ произилази из немоћи да се тако издијели извориште цјелокупне средњовјековне књижевности – *Свето Писмо* само, али се односом *Библије* и њеног књижевног наслеђа није подробније бавио. Но, Нортроп Фрај јест“ (Јован 2001^а: 292). Ако је заблуда да у средњовјековној књижевности није било стваралаштва одлазак у једну крајност, игнорисање данашњих књижевнотеоријских сазнања значило би одлазак у другу крајност. И овдје је потребно нагласити да Јелена Балшић не припада умјетничкој него граничној књижевности.

3.3.2. Посланице Јелене Балшић

Никон Јерусалимац је, као што је познато, у *Горички зборник* унио три посланице Јелене Балшић. „Једина у целини сачувана Јеленина посланица у науци је позната под називом *Отписаније богољубно*“ (Томин 2002: 76)“. Примјетно је да је,

изузев указивања на њен садржај, мало покушаја говорења о јединој у цјелини сачуваној посланици Јелене Балшић. Поговтово не аналитичког говорења. Чак и Јелка Ређеп више говори о кнегињи Милицы као могућој књижевници него о Јелени Балшић као стварној књижевници. У свом раду о књижевности породице кнеза Лазара само једним пасусом се осврће на „Отписаније богољубно“, упутивши на његов садржај, да би након тога закључила: „Поетичан тон Јелениног Отписанија богољубног и њен начин размишљања и расуђивања, говоре о њој као о суптилној и даровитој особи“ (Ређеп 2001: 89). Док говори о „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић, Милан Кашанин као да није свјестан постојања других њених посланица Никону Јерусалимцу: „Није вероватно да је то једино приватно писмо које је кнегиња у своме животу написала. Свакако је било и других, и разноврсних, и не мање интимних и мисаоних, — она се могла дописивати и с ким другим, а не само са својим духовником; морала је она писати и матери, и браћи, и сестрама“ (Кашанин 1975: 443).

Од „Прве посланице“ Јелене Балшић Никону Јерусалимцу остало је само неколико непотпуних редова. „Из њих се само може разазнати да је посланицу упутила 'Јелена кћи светопочившега... Кнеза Лазара: од... посланије смерена'“ (Петровић 1989: 129). Ђорђе Трифуновић је давно примијетио да „из обимног одговора-посланице [Никона Јерусалимца] може се створити представа о садржини и питањима Јеленине несачуване посланице“ (Трифунџић 1972: 293). Гордана Јовановић упућује на њен садржај: „У својој првој посланици Јелена, у побожном и продуховљеном тону, износи пред свога исповедника и учитеља размишљања и недоумице које проистичу ѿ нашего смеђренија [...] и недоуменија (1а) и односе се къ намъ хоудимъ (1а), истичући при томе његова духовна и пользна [...] СЛОВ • еса свесна тога да је недовољно упућена у тајне Христове вере и да личи на слепца 'који хода, али се често спотиче' (2а); међутим, закључак је Јеленин, да ако човек стварно жели да се на прави начин упути у хришћанску веру, треба да поступа по библијским речима: тлък • [Щомоу] ѿврзет се (2а) — и који куца отвориће му се (Мт. 7, 8)“ (Јовановић 2013: 392). „Трећа посланица“ Јелене Балшић Никону Јерусалимцу је највећим дијелом сачувана, а њен несачувани садржај је реконструисан преко „Треће посланице“ Никона Јерусалимца у *Горичком*

зборнику. „У трећој посланици, о којој се сазнаје из Никоновог текста, она обавештава Никона о подизању храма Богоматери, саграђеног за место вечног одмора на скадарском острву Горици“ (Грковић 1995: 197). На то да Јелена Балшић подиже цркву на Горици више пута подсјећа Никон Јерусалимац. Једно од њих је ово: „Ва посланији же твојем сице имат јако гроб уготовасте и над њим црков сактисасте и олтар Господеви освештен предложисте“ (*Горички зборник*, лист 496).

На основу трећих по реду посланица Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику* закључује се да је њихова преписка „могла достићи свој завршни облик око времена окончања цркве на Горици. И садашња трећа и последња Јеленина посланица настала је, вероватно, у ово време, око 1440. Година 1442. која је исписана на крају књиге, односила би се, према томе, на време када је Никон Јерусалимац од постојећих посланица образовао целовити зборник“ (Трифунувић 1972: 296). Одговор Никона Јерусалимца на „Трећу посланицу“ Јелене Балшић, дјелимично сачувану, говори о Јелени Балшић као наручиоцу *Горичког зборника*. Она „Трећом посланицом“ Никону Јерусалимцу *Горички зборник* завјештава цркви коју је подигла на Горици: „И тако вменивши и принесохом дар храму пресветије владичици наше Богородици Благовештенију иже ва Горици јако да будет јеј“ (*Горички зборник*, лист 272б – 273а).

У првом дијелу „Отписанија богољубног“ или „Друге посланице“ асоциран је сусрет смјерне Јелене са својим духовником, а сам Никон Јерусалимац евоцира свој долазак на Скадарско језеро ријечима упућеним Јелени Балшић: „Некад слушамо а сада и очима видјесмо како су у земљи Диоклитијској на језеру Розафатском (Скадарском) многа острва [...]“ (*Горички зборник*, лист 165р). Јелена Миловић каже: „'А посланије твојега рукописанија примисмо и велелепно и љубазно од све моје душе изљубисмо целивајући као лако схватљиво', ријечи су које доказују да је 'Отписаније богољубно' Јелене Балшић одговор на писмо; потврђују да је 'Отписаније богољубно' у дословном значењу отписаније и да припада широј комуниколошкој равни“ (према Бајовић 2016: 39).

„Ако је упоредимо са истим поступком у Никоновој другој посланици, гдје је евоцирано око половине текста Јеленине *Друге посланице*, очигледно да 'најзначајнији дио књиге' можемо такође ишчитати из Никоновог и Јелениног међусобног односа

духовног оца и кћери“ (Јован 2003: 23), каже јеромонах Јован (Ђулибрк) и закључује: „Устројавање цркве и келије (лист 165) јесте главно дјело Јеленино, како нам документује *Трећа посланица* Никонова и исијавање очинства Никоновог“ (Јован 2003: 24). На духовне недоумице Јелене Балшић Никон Јерусалимац својом „Другом посланицом“ овако одговара: „Аште хоштеши да будет срдце твоје тајном новаго мира, прежде, убо, обогати се в делах духовних и телесних и душевних — постом, бденијем, службоју, трпенијем, раздрешенијем мислеј и прочими. Свежи ум свој ва чтенији и поученији јеже ва њих ...“ (*Горички зборник*, лист 36а).

„[Димитрије Богдановић] ће уз Ђорђа Трифуновића једини обратити пажњу на Јеленину трећу, скоро у потпуности сачувану посланицу на крају *Горичког зборника*, и на одломке из Никонове *Треће епистоле*, чија потицајна Јеленина посланица није сачувана, а у којој он одговара на питања из те посланице. У опширном спису о *Зборнику*, он наводи њен садржај и закључује да су ови састави, 'Никонови и Јеленини, посвећени једној превасходно монашкој, а онда и уопште теолошкој проблематици' /Димитрије Богдановић, *Горички зборник*, у књизи *Историја Црне Горе, књига друга, том други*, *ibid.* [приредила Редакција за *Историју Црне Горе*, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1970], стр. 376/. Сама Јелена се 'показује овдје као мистик у правом, византијском смислу ријечи' /*ibid.*, стр. 377/“ (Јован 2003: 23). „Зашла већ у седму деценију живота, Јелена се предаје духовним размишљањима и духовним разговорима и гради храм на скадарском острвцету. У таквом расположењу и духовном стању настају Јеленине посланице“ (Трифунвић 1972: 296).

Чедомиљ Мијатовић очигледно гријеши кад каже: „Јеленин учитељ Византинац, Никон Јерусалимски, саставио је 1441/42. г. посебан зборник и у њега унео и три своја писма Јелени и један њен одговор“ (Мијатовић 1997: 2). И Војислав Д. Никчевић у свом предговору књизи „Писци словенског средњег вијека“ очигледно превиђа прву и трећу посланицу Јелене Балшић кад каже да је „Отписаније богољубно“ „једина до сада позната посланица Јелене Балшић“ (Никчевић 1996^а: 67). Исти аутор у коментару посланице „Отписаније богољубно“ у истој књизи, скоро копирајући овдје наведени исказ Чедомиља Мијатовића, каже: „Јеленин учитељ, Византинац Никон Јерусалимски, саставио је 1441—2. године зборник у коме су се наша три његова писма Јелени и један

њен одговор – „Отписаније богољубноје“ (Никчевић 1996^б: 292). И Ђорђе Сп. Радојичић превиђа једно од три писма Јелене Балшић у *Горичком зборнику* кад говорећи о Никону Јерусалимцу каже: „Унео је своју преписку с Јеленом (два њена и три своја писма“ (Радојичић 1958: 593). То, говорећи о *Горичком зборнику*, понавља и Надежда Р. Синдик: „Састављен је из питања и одговора у облику посланица-писама. Чине га две посланице-питања Јелене Балшић, кћери кнеза Лазара Хребелановића, и три посланице-одговора њеног духовника Никона Јерусалимца“ (Синдик Н. 2004: 188). Отац Јован (Ђулибрк) ни као лапус није могао изговорити да су у *Горичком зборнику* четири писма Јелене Балшић – од којих је четврто у цјелини сачувано, што се тврди да је саопштио у интервјуу насловљеном „Драма Лазареве кћери“, датом београдским „Вечерњим новостима“ 2006. године (према Матовић 2006^б). Као доказ за то је три његов рад о духовном очинству Никона Јерусалимца, настао три године раније (видјети Јован 2003).

Јелена Балшић је писала и службена писма, о којима свједочи писана оставштина Дубровника, али ништа не упућује на њихову литрарност. Као литерарни знакови не узимају се ни тестамент Јелене Балшић, који је сачуван у препису а налази се у Хисторијском архиву Дубровника, односно ни ктиторски натпис Јелене Балшић на западном порталу Богородичине цркве на Горици, која је и мјесто њеног вјечног одмора. Нијесмо сагласни са општом оцјеном односа „Тестамент“ Јелене Балшић према књижевности, тестаменте као некњижевног текста, о чему ћемо убрзо говорити. Из службене преписке Јелене Балшић са Дубровчанима, на примјер, сазнаје се да је њен изасланик и повјереник Вукосав Радичев Милојевић из Његуша 9. децембра 1439. године у Дубровнику „подигао новац на основу Јеленина писма које је донио са собом, писаног ћирилицом (litere slave)“ (Ковијанић 1963: 30).³⁷⁰ Садржај неких писама Јелене Балшић и Балше III Дубровчанима макар дијелом је евоциран њиховим одговорима на та писма. Јелена Балшић на основу службених писама преко својих посланика сређује своје оставе у Дубровнику и током свога живљења у Хуму. Ипак, официјелних писама Дубровчанима највише је из периода њене владавине Зетом, са сином Балшом III Балшићем.

³⁷⁰ Видјети и Тошић 2004: 433.

Током рата Зете са Млецима Јелена Балшић и њен син Балша су се у више наврата обраћали Дубровчанима тражећи матријалну подршку. Дубровчани 11. јануара 1405. године госпођи Јелени и господину Балши одговарају да их моле да од њих „не ишту што им треба, јер су пријатељи и њихови и господе млетачке“ (према Пуцић 1858: 58, Стојановић 1929: 384). Била им је потребна новчана позајмица за ратне потребе, а то су тржили писмом упућеним по свом слози Дмитру. У писму од 12. марта исте године Дубровчани кажу да им не могу дати оружје (видјети Стојановић 1929: 385). Према се они у том писму Јелени Балшић обраћају као „многпоштованој госпођи“ (видјети Пуцић 1858: 59, Стојановић 1929: 384–385). Опет моле њу и њеног сина господина Балшу да им то не узму за зло, казавши за себе да су и њихови и млетачки пријатељи. Ово писмо је у Дубровник однио слуга Туторма. „'Слози' Туторми, рекли су сигурно много више него што је познато из оно неколико речи поверених хартији“ (Пурковић 1996: 75), сматра Миодраг Ал. Пурковић. Умјесто поново траженог зајма, 15. фебруара 1409. године, они Јелени Балшић и Балши III шаљу комад „црљена челуна“ (Стојановић 1929: 386; Пуцић 1858: 95). А у одговору на писмо Јелене Балшић и Балше III од 15. фебруара 1409. године, које им је уручио слуга Бубац, Дубровчани кажу да нијесу у прилици да посуђују новац (видјети Пуцић 1858: 95, Стојановић 1929: 386).

Преписка средњовјековних Дубровчана показује њихов смисао за дипломатију, без спремности на жртвовање. Они су, по правилу, спремни за утјешне награде.³⁷¹ Писана грађа Хисторијског архива Дубровника показује да су Дубровчани добри савјетници једино кад се нешто не коси са њиховим интересима. Јелена Балшић им је 2. маја 1405. године писала да јој јаве ако дође до сукоба Млетака и Угара, свјесна да би тај сукоб олакшало положај Зете у рату са Млецима (видјети Стојановић 1929:

³⁷¹ Подгоричани би казали: „Ајтар му учини, поса му не обави“ — Радослав Ротковић, у једном од својих преводачких коментара Јелчићеве књиге *Зета и династија Балшића*, са правом указује на овај знак као правило понашања средњовјековних Дубровчана. „Познато је да су Дубровчани словенским владарима и властели, по старом устаљеном обичају поклањали предмете 'скупоцјених бојадисаних тканина' и друго вредније поклоне. Босанско и српско племство, које је било многобројно и раскошно, куповало је свилу, кадифу, чоху и златне брокате — најчешће увезене из Италије или израђене у дубровачким радионицама. Увозни артикли металне робе: златни и сребрни накити, сваковрсно посуђе и покућство, оружје, коњска опрема и други драгоцени производи могли су се наћи као поклони на српским и боснским дворовима и у дворским градвима“ (Мандић Студо 1995: 389).

385–386). Они „славној и велмној госпођи Јели и господину Балши“ (Пуцић 1858: 63) одговарају уопштено: да се Угари припремају за борбу, али да не знају гдје и да се о томе више интересује код свога брата Стефана. Касније се показало да је заузетост на другом фронту Млетке потвисала за примирје са Зетом. Дубровчани се нијесу замјерали Угарима ни кад званично нијесу били у вазалном односу према њима. Засебним писмима, истог садржаја, Дубровчани се 4. августа 1411. године обраћају Јелени Балшић и њеном сину Балши молбом да наредe да се дубровачким трговцима врати то што су им отели Бјелопавлићи, Озринићи, Мазнице и Малоншићи (видјети Пуцић 1858: 103–104, Стојановић 1929: 386–387), објашњавајући да су они њиховим трговцима учинили велику срамоту: отели су им док су се враћали из Србаљ сребро, коње, оружје и сву робу што су имали. Иначе, у дубровачким писаним изворима Јелена Балшић је многопочтована, славна, велможна, мудра и племенита. Дубровчани говоре о Јелени Балшић и као дштери почтенога споменућа кнеза Лазара, мајци многопочтованог Балше III, супрузи велмног војводе Сандаља Хранића. Након свега, отужно звучи реченица Божицара Шекуларца о Јелени Балшић: „Водила је преписку са интелектуалним свијетом, управљајући земљом Балшића, служећи се њиховим ауторитетом“ (Šekularac 2011: 194). Ако се Јелена Балшић на некога позива то је њен отац кнез Лазар.

Из дубровачких докумената који се односе на Јелену Балшић Душан И. Синдик, поред њеног тестаента, издваја писмо Дубровачке владе својим посланицима на двору Ђурађа Бранковића упућено у јесен 1435. године, пола године након смрти Сндаља Хранића Косаче. То писмо говори о поновљеној молби Јелене Балшић Дубровчанима да ван зидина Дубровника подигне православну цркву у којој би била сахрањена. „Не види се поуздано из тог писма да ли је Јелена Сандаљевица послије смрти свога супруга лично обновила захтев Дубровачкој влади или је само замолила свога сестрића, деспота Ђурђа Бранковића да он у њено име обнови захтев“ (Синдик Д. 2004: 157). Ово би значило да је захтјев Јелене Балшић Дубровчанима обновљен након њеног директног обраћања, али дубровачки хроничар Јуније Расти у вези са подизањем православне цркве говори само о захтјеву деспота Ђурађа у име Јелене Балшић:

Међутим, деспот је, на захтјев Јелене, жене умрлога Сандаља Хранића, од Републике затражио да јој дозволи подизање једне цркве изван града, где би се вршио грчки (тј. православни) обред, јер је Јелена хтјела ту провести остатак живота. Сенат, који се увијек противио сваком другом обреду осим католичком у својој држави то одмах одбије. Међутим, да би то одбијање било мање горко, Сенат се оправдавао, да, по неким ранијим уговорима, не може без папине дозволе задовољити Јелену, коју иначе поштују и воле као жену Сандаљевоу, владара који је толико задужио Републику (према Мандић Студо 1995: 381).

У дубровачким писмима је — како примјећује Милан Кашанин, а што ни другима није тешко примијетити — ласкава лјепоречитост „хипокритског света“ (Кашанин 1975: 83) која се „као на длану види“ (Кашанин 1975: 83). Један такав знак је и на почетку писма Дубровчана Сандаљу Хранићу из 1413. године: „Великом и велможном господину С а н д а љ у милошћу божијом великом војводи русага босанскога“ (Пуцић 1858: 122). Или како је то казано на почетку једног недовршеног писма Дубровчана Сандаљу Хранићу, односно писма у покушају: „Почтеному гоподину и многољубивом нам пријатељу војводи Сандаљу“ (према Стојановић 1929: 256).

Ристо Ковијанић, говорећи о помену црногорских племена у которској архивској грађи, наводи и писмо на основу кога је Јелена Балшић „прву отплату главнице [у Дубровнику] добила почетком марта 1441, преко свог изасланика Миладина Ђурађевића; другу отплату од 250 дуката добила је крајем априла исте године, преко свога канцелара Добрека, када је њена сестра царица Оливера, удова султана Бајазита, боравила у Дубровнику под именом Деспине, а послѣје у Будви и Бару. Једну отплату од 120 дуката примио је за Јелену 1. марта 1442. њен посланик Литин Остојин Пипер, свакако од оних Пипера из Цеклина“ (Ковијанић 1963: 30).

На више мјеста је говорено о бројним официјелним писмима српског средњег вијека која, по правилу, не слиједе дух средњовјековне књижевности као и о ријетким сачуваним посланицама тога времена, међу којима су посланице Јелене Балшић и

Никона Јерусалимца међу најзначајнијим.³⁷² Милан Кашанин констатује да поред „конвекционално љубазних писама ређају се искрена, поетична писма, која се нису читала без узбуђења. Такво је писмо ['Отписаније богољубно'] које је Јелена Балшић упутила своје духовнику Никону“ (Кашанин 1975: 83). А Светлана Томин подсјећа: „Поред тога што сведоче о приватном животу људи средњег века, који је и за познаваоце овог периода једним делом остао непознаница, посланице могу да представљају и важан извор, неопходан за реконструисање слике времена, културе, идеологије и историје идеја“ (Томин, 2005: 89 – 90). Ове ријечи Светлане Томин у потпуности потврђује преписка Јелене Балшић са Никоном Јерусалимцем. Нина Гагова, како смо видјели, наводи документарност као један од разлога који *Горички зборник* чини јединственим међу српским и бугарским зборницима четрнаестог и петнаестог вијека чији су наручиоци владари (видјети: Гагова 2004: 201). Колико је тек за праћење развоја култа сремских Бранковића од помоћи то што деспотица и монахиња Ангелина Бранковић свога мужа Стефана и сина Јована ословљава светим у једном од два писма које је, 1905. године, преко свога духовника Евгенија упутила руском великом кнезу Василију.³⁷³ „Један од највећих губитака докумената из којих би се могли сазнати лични односи и интиман живот наших владара и великаша у XIII и XIV веку, то је губитак њихових приватних писама“ (Кашанин 1975: 81–82).

Љубомира Парпулова-Грибл упоређује преписку Федосије Морозове и протопопа Авакума са преписком Јелене Балшић и Никона Јерусалимца указујући на супротност духа ове двије преписке:

³⁷² Видјети Кашанин 1975: 83, Трифуновић 1990: 246), Томин 2005: 97.

³⁷³ Владислав Граматик у спису *О обнови Рилског манастира и преносу моштију Јована Рилског* свједочи о преписци са монасима Марије (Маре) Бранковић, кћерке деспота Ђурађа (1469. године, године у којој су мошти Светог Јована Рилског пренесене из Трнова у Рил). Описујући њене активности у вази са преносом моштију каже: „У руке овима одмах та (писмена) уручи [...]. После овога опет шаљу благочастивој царици кира Марији обавештење о светом и путовању тих. А прочитавши царица посланице и сазнавши за долазак светог, и веома се обрадовавши с благородним својим, њима отписује благодарно писаније, говорећи: Благодарим богу мојему, да у дане наше би враћање моштију светог. И ту даје посланику поњавицу светлу да се постави ова на кивот светог, у хвалу бога и у част преподобног и на свагдашње спомињање те (царице)“ (Gramatik 1960: 202).

Световни тон и стил ових посланица веома се разликују од књижевне рафинираности преписке Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. У једном писму које се односи на свађу с Фјодором [јуродивим, коме је Морозова била заштитница] Морозова тражи благослов и помоћ у проналажењу одговарајуће невесте за свог сина. У одговору на неколицину њених писама, Авакум охоло објављује да је свој благослов послао пре четири месеца али је био подстакнут не њеним захтевом него светим духом. Даље, разљућен што је Морозова „као да је патријарх“ тражила да он казни Фјодора, лансирао је изузетно мизогену тираду (Парпулова-Грибл 2002: 380–381).

Милан Кашанин као примјер охолости у комуникаацији наводи писмо херцега Влатка Косаче, прауника Јелене Балшић кнезу Жарку Влатковићу: „Већ почетак тога писма, управо, већ адреса његова — 'Нека се зна како одговара господин херцег Влатко кнезу Жарку' — провокативна је и охоло. [...] У нашој старој књижевности нема састава који би био сличан овом срдитом писму, састављеном од унука никог другог до Јелене Балшић, жене која је упутила оно одуховљено и поетско *Отписаније богољубно* своје духовнику“ (Кашанин 1975: 455). Ваља имати на уму да је ово писмо херцега Влатка Косаче једно од ријетких тога карактера међу српским средњовјековним писмима. Ево шта каже Константин Јиричек након помног истраживања средњовјековне архивске и друге писане грађе Дубровника: „Али, из дубровачких судских књига видимо да су људи, у срџби, називали један другог ни најмање песничким изразима: издајниче, губавче, робе, магарећи, пасји свињски, разбојнички, курвински сине итд. У писменим споменицима српског средњег века нема ни мало варварске неотесаности“ (Јиричек 1952: 304).

У посланицама Јелене Балшић, а прије свега у „Отписанију богољубном“, видан је утицај других аутора. Војислав Д. Никчевић каже: „*Отписаније богољубно* [...] сво је у тону Василија Великог, епископа из Цезареје чије је дјело у бројним рукописима навођено и превођено“ (Никчевић 1996^а: 72). Јелена Балшић се у овој посланици позива на Светог Василија Великог (видјети Балшић 1960: 189), о чему ћемо касније више говорити као што ћемо говорити и о утицају цара Петра, који је слао посланице Светом

Јовану Рилском — на кога се Јелене Балшић у овој посланици не позива. Никола Радојчић преписку Никона Јерусалимца и Јелене Балшић повезује са преписком хелкедонског митрополита и непознате Византинке (видјети Радојчић 1952: 177-178). Нинослава Радошевић у раду о метролошким и космолошким одломцима *Горичког зборника* каже: „Слично нашој Јелени Балшић византијска царица Марија Аланска, жена Михаила VII Дуке (коме је Симеон Сет посветио своје *Quaestiones naturales*) обратила се ученом Еустратију да јој протумачи неке природне појаве“ (Радошевић 1981: 172–173). Пошавши од Симе Ћирковића, Милорад Лазић у вези са овом преписком каже: „Разлика је у томе што је у српској средини потреба за научним знањима ове врсте много више окренута подизању нивоа свеопште богословске духовне културе, а код царице Марије Аланске налашенији је захтев за стицањем античке учености, али наравно хуманистички орјентисане, те је и ова врста знања била у функцији тумачења Светог писма“ (Лазић 1971: 132). По јеромонаху Јовану (Ћулибрку), преписка Јелене Балшић са Никоном Јерусалимцем парадигматична је преписци монахиње Ксеније и Светог Григорија Паламе: „И Григорије Палама, када је одговарао Ксенији, монахињи која га 'служи се молбеним писмима и порукама, да ти опет пошаљем поучне речи', *Слово монахињи Ксенији*, стр. 30/ ништа мање не принуђаваше него Јелена Никона, чини то у сагласју са монархијом Оца коју излаже у свом *Исповиједању вјере*“ (Јован 2003: 24). Као и у бројним другима видовима, и епистоларна књижевност православних Словена је на фону византијске књижевности. Светлана Томин, пошавши од Д. Никол, наводи и Теодору Комнину Рулану из тринаестог вијека, монахињу која се редовно дописивала са образованим монахом Максимом Планудом (видјети Томин 2007: 48, 49).

Додатну пажњу скрећемо на начин на који Дамњан Петровић изводи закључак о посланицама као социограмима, кроз упоредну анализу посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић Никону Јерусалимцу и посланице Епифанија Премудрог свом пријатељу Кирилу Тверском (у којој му говори о сликарству Теофана Грка). Наиме, Петровић закључује да је стање духа Јелене Балшић у „Отписанију богољубном“ посљедица Косовске битке из 1389. године, као и да је оптимистичност у наведеном писму Епифанија Премудрог повезана са побједом Димитрија Донског на

Куликовом пољу под Тохтамишем, 1380. године. „Времешност њиховог живота када су писали своје посланице није била одлучујући фактор за различитост њихових духовних стремљења; обоје су своје епистолије писали кад су имали 60 и 70 година. Према томе, разлике у мислима и идејама које су исказали у својим епистоларним делима условљене су самом атмосфером и духовном климом када су стварали“ (Петровић 1998: 129). Овај закључак се не може прихватити без резерве. Не постоји увид у друга писма Епифанија Премудрог. И сам Дамњан Петровић даје до знања да му је предочено да постоји једно писмо Епифанија Премудрог које се односи на сасвим другу проблематику, а које, како каже, до објављивања рада о коме говоримо није успио да прочита (видјети Петровић 1998: 132⁸).³⁷⁴

Не можемо знати ни у каквом је све стању духа Јелена Балшић могла писати своја свјетовна писма. Зато је закључак Дамњана Петровића уопштавање које може бити тачно а не мора, и као такав је више допринос социологизму и психологизму. Учитавње је и у ријечима Милице Грковић: „Висока духовност текста [„Отписаније богољубно“] састоји се у евоцирању не само сопствене потребе, него и у осећању себе као честице властитог рода, који очекује заштиту од Христових небеских сила и родитеља и прародитеља подобних светитељима. То је нека врста универзализације искуства. Вероватно је тако Јелена Балшић муке и тегобе земног живота олакшавала очекивањем награде у небеском животу, у који су већ давно упловили и њени преци чији су животи описани у биографијама и летописима, и њени ближњи, који су већ ушли у земаљске легенде“ (Грковић 1995: 197). „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић прије свега је израз личног. Наведене ријечи Милице Грковић прије би се могле односити на садржај Јефимијине „Похвале кнезу Лазару“.

Љубомира Парпулова-Грибл каже:

Избор жанрова негованих код жена, међутим, релативно је ограничен. Нема сигурних доказа да су жене писале житија, службе или летописе. Књижевнице

³⁷⁴ Епифаније Премудри као писац познат је прије свега по житијима Светог Сергија Радоњешког и Светог Стефана Пермског. Његово *Житије Сергија Радоњешког* сачувано је у прeredи Пахомија Логотета Србина.

су давале предност или су биле у ситуацији да дају предност маргиналним жанровима као што су приватна писма или посвете даровалаца. (Овде не разматрам документа попут повеља, тестамената и строго формулисаних натписа даровалаца.) За разлику од мушкараца – писаца, права и повремено обавезе жена да се изразе у писменој форми, била су нераскидиво повезана с релативно високим друштвеним статусом, значајним новчаним средствима и високим образовањем (Парпулова-Грибл 2002: 383).

Њен исказ се не може прихватити без опреза зато што потенцијалног читаоца може одвести у предрасуду. У принципу, жанрови граничне књижевности сматрају се маргиналним. Али конкретна књижевно дјело на квалитативном нивоу не мора бити маргиналија. Метода конкретног тоталитета у тумачењу књижевног дјела помаже да се не дође у ситуацију да се од шуме не види дрво. Као што се неквалитетан садржај дјела не може искупити жанром, избором теме или грађе. Роман се не сматра маргиналним жанром, па опет ниједна фиктивна посланица Јелене Лазаревић Балшић Хранић у роману *Месечева роса* Теодоре Таре својим квалитетом није на нивоу, а камо ли изнад нивоа „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић.

Књижевној вриједности Јелене Балшић није засметало то што је писала посланице. Иво Андрић са правом каже, у *Знаквима поред пута*, да је добра свака форма која није сама себи циљ. Посланица „Отписаније богољубно“ у себи нема ничег маргиналног. Јелена Балшић више даје тежину жанру посланице него што жанр одређује могућности њеног изражавања. Као што и Андрићево дјело даје важност Вуковом језику, а не обрнуто – зато што би Андрић својим књижевним даром у сваком језичком стандарду био Андрић. На општем плану, негдје функција даје значење појединцу а негдје појединац функцији. Пресудна је индивидуална вриједност. Поред свега, могло би се очекивати да у условима нових начина комуникације средњовјековна посланица добије на вриједности, да додатно поприми патину времена.

На предрасуде у тумачењу средњовјековне књижевности посебно указује Димитрије Богдановић, као и на потребу њиховог уклањања како би се препознало „осећање свечовечности и општег без којег нема савремене културе“ (Богдановић 1984:

144). А Немања Бољевић о универзалности књижевности средњег вијека говори управо преко књижевног дјела Јелене Балшић:

Ослобођено стега, „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић руши предрасуду да емоција нема у средњовјековној књижевности. Можда Шекспирови „Ромео и Јулија“ добро говоре о љубави, сукобу породица и крајњој жртви ради исконског осјећања, али и „Отписаније“ приказује људску природу која је неизмјењива. Сви ми пловимо неким „морем сујете“ и у неком личном отписанију разголићујемо своје мисли. И своју душу. Неко пред Богом, неко пред самим собом, а поједини заувјек остану закопчани (Бољевић 2014: 88).

Димитрије Богдановић говорећи о посланицама кир Силуана указује и на потребу стварања „танане и поетске духовне лектире, на чијим се темељима гради сопствена мисаона књижевност, окренутост човековом унутрашњем бићу, у самопосматрању и разрешавању озбиљних и вечних питања живота и смрти (кир Силуан, Цамблук, Адоније Рафаил, Јелена Балшић, Никон Јерусалимски и др.)“ (Богдановић 1979⁶: 122). А Светлана Томин са разлогом истиче вриједност посланица Јелене Балшић: „Стилски дотерана писма, у којима се обраћа пажња на лепоту израза резултат су изграђене књижевне културе, односно одређеног нивоа образовања и доброг познавања литературе. Она показују лична стремљења и духовна интересовања, за шта је најбољи пример посланица Јелене Балшић“ (Томин, 2005: 97). Јелена Балшић је као знак културе какву треба тражити. Ђорђе Трифуновић даје до знања да је жанр посланице био „добро познат у старој српској књижевности“ (Трифуновић 1990: 265), али и нагалашава: „Ако правимо разлику између обичног писма и посланице, онда у српској средњовековној књижевности немамо много књижевних посланица, рађеним по строгим законима овога жанра“ (Трифуновић 1990: 167). Није изненађујуће што међу њима наводи и посланице Јелене Балшић.³⁷⁵ Раскош духа Јелене Балшић бива сагледива тек у њеној преписци са Никоном Јерусалимцем. Колико се може пратити, Јелена Балшић је у *Горичком зборнику* на највишем ступњу себе саме.

³⁷⁵ Појам посланица користимо у терминолошком значењу: кад кажемо посланица мислимо једино на писмо које има књижевну вриједност.

3.3.2.1. „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић као литерарни знак

Већ је саопштено да је „Отписаније богољубно“ наслов друге посланице Јелене Балшић упућене Никону Јерусалимцу а сачуване у књизи *Горички зборник*, па се не може прихватити тврдња Милице Краљ у раду „У зрцалу одраз угледасмо“ да је то назив преписке Јелене Балшић и Никона Јерусалимца — ‚Отписаније богољубн'о', како се назива преписка Јелене Балшић и Никона Јерусалимца, остварено је у епистоларном жанру' (Краљ 2008: 58). Почетак „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић најављује онога коме је намијењено и аутора као пошиљаоца, као и природу њиховог духовног односа: „Отписаније богољубно свечасном оцу, учитељу светог јеванђеља а нама Господу духовном наставнику. Смерна Јелена“. Овај почетак је у духу средњовјековних уводних епистоларних образаца. Ђорђе Трифуновић наглашава давање важности начину писања епистола још у античкој књижевности: „Већ у Либанијевој реторичкој школи (средина IV века) посебна пажња се поклања епистоларској књижевности“ (Трифунувић 1990: 265). „Дописивање се неговало као посебан жанр реторике, па су постојали и приручници за састављање писама (фиктивно писмо)“ (Марицки-Гарђански, Деретић 1986: 561). Такви приручници — епистолари, поготово су коришћени у средњем вијеку.³⁷⁶ Епистоларним обрасцима припада и синтагма име

³⁷⁶ Ђорђе Трифуновић каже да су најстарији епистолари на српском језику из средине шеснаестог вијека и наводи епистолар из манастира Продрома (Слепче), на Црној Реци, који се чува Државниј библиотеци у Москви, као што каже да се језгро овог епистолара налази у светогорском епистолару из четрнаестог вијека и саопштава да су посланице Светог Саве студеничком игуману Спиридону и патријарха Теофила деспоту Стефану пренесене у „Отачник“ Манастира Велика Ремета из петнаестог вијека и прихваћене као обрасци за писма (видјети Трифуновић 1990: 45). Видјети и Ђирковић, Михаљчић 1990: 517 и 184--185. Светлана Томин наводи десетак средњовјековних епистолара (видјети Томин 2002: 81⁶⁵). Говорећи о српским средњовјековним епистоларима Ђорђе Трифуновић каже: „Иако нам се нису сачували, у рашким дворским канцеларијама су, свакако, постојали обрасци за писма. Већ у најстаријим српским рукописима, на корицама или белинама, налазе се претежно пробе пера на почецима писама. ('От цара Степана краља Уроша и царице Јелене...'; 'Од кнеза Лазара... и сл.')" (Трифунувић 1990: 44). Трагове устаљеног начина писања писма примјећујемо и у писмима и повељама Сандаља Хранића Косаче и његове браће Дубровчанима — „овои згори“ (према Стојановић 1929: 301), „ми више речени“ (према Стојановић 1929: 310), „како је речено згори“ (према Стојановић 1929: 311), „како смо згори рекли“ (према Стојановић 1929: 330), „како смо рекли згора“ (Стојановић 1934: 57). „Ја кнез Владислав, син више

рекав на почетку „Слова љубве“ Стефана Лазаревића: „Стефан деспот слаткоме и љубазноме и од срца мога нераздвојноме и много, двогубо жељеноме и премудрости обилноме, царства мојега искреноме (име рекав) у Господу љубазан целов, уједно и милости наше неоскудно даровање“ (Лазаревић 1979^a: 17).

Постоје и средњовјековне посланице мимо шематизоване спољашње композиције, какве су посланице кир Силуана, премда су његове епистолије и поред тога у магнетном пољу византијске посланице. Византијска епистографска књижевност „почива на идеји да се преко писма остварује потпуни духовни, а то значи интелектуални и емоционални, лични контакт између између особа у преписци“ (Богдановић 1979^a: 187). У посланицама кир Силуана уопштавање се не постиже стандардним средствима. Т. В. Попова као својства византијске епистографије од десетог до четрнаестог вијека наводи: сложени период обраћања, разноврсност тропа (посебно метафора), бесконачно грађење и разграђивање формула љубазности, поздрава и проскинезе, чак и мали број библијских цитата (према Богдановић 1979^a: 188). Епистолије кир Силуана су у доброј мјери ослобођене готових образаца. Овако почиње прва од девет његових посланица чији се преписи налазе у библиотеци манастира Савина: „Желео сам да те стално гледам: не само видљиво телесно обличје, које сви могу гледати, већ оно што је невидљиво, у души, што малобројни препознају по мислима које душа покреће; и да ти дух напајам речима као што су ове, да ти из дана у дан, као по степеницама, добрим делима ка богу узлази, док се коначно с њим не сједини колико је то човеку могућно. Онима који то буду осетили ништа на небу и земљи није слађе од тога. Али, пошто ја никада не учиних ништа што би богу било драго, нисам ни сам доживео оно што би мени било драго. Грешан у томе приморак себе мало да ти пишем, у жељи да сазнам о теби, и писаним словима — као усмено — да те питам, макар да на исти начин одговор примам: да ли ће због теба *радост бити на*

реченога господина војеведе Стјепана“ (према Стојановић 1934: 57), стоји у потврди Косача о пријему насљеђа Јелене Балшић од 1. априла 1443. године. Сама Јелена Балшић у „Отписанију богољубном“ своме духовнику каже: „Послушај ме у свему више реченом“ (Bašić 1963: 189). Знакови ове врсте до скоро су се налазили и у административном стилу, код писања службеног писма — рецимо, при избјегавању поновног навођења имена појединца или назива институције којима се потписани обраћају писано је *молим горе наведени наслов*.

небесима [Лк. 15, 10], радост којој бих и ја да се придружим?“ (према Богдановић 1979^a: 201).

Тачно је да Јелена Балшић, у духу жанра у коме се изражава, у уводном дијелу обраћања свом духовном оцу прибјегава обрасцу, али њено „Отписаније богољубно“ истовремено изражава више од тога. Упућивањем на онога коме пише даје до знања да он није било ко него свечасни отац, учитељ светог јеванђеља и у Господу духовни наставник. Иако је онај коме Јелена Балшић пише свега тога свјестан, одреднице у епистоларној најави „Отписанија богољубног“ нијесу вишак информативности — зато што су истовремено у функцији духовног узношења Јелене Балшић, која је *смерна Јелена*. Након што саопштава да се у другој посланици Јелене Балшић Никону Јерусалимцу „спроводе поруке које је за епистоле предвиђао учени византијски монах Јован [Јосиф] Ракендит у својој Реторици: посланица је ’разговор пријатеља са пријатељем’, њен стил треба да буде ’чист, без сувишних фигура’“ (Трифуновић 1972: 301)³⁷⁷, Ђорђе Трифуновић примјећује и њену посебност: „Јелена развија и друге чиниоце посланице: сећање на сусрет и жеља за поновним виђењем, изношење личног духовног стања, молба да се добије одговор као утеха уместо виђења“ (Трифуновић 1972: 301).

Сагласни смо са тврдњом Миливоја Солара да је тумачење књижевности аналогно превођењу са страног језика, односно да се књижевно дјело преводи са поетског језика на језик свакодневне комуникације — „учи се језик књижевности као било који страни језик“ (Solar 1984: 46). Реченица Јелене Балшић: „Откако удостојих се с богом познати те порадовах се весељем духовним“ у преводу на језик свакодневне комуникације гласи: радујем се откад Бог даде да те упознам. То је на информативном плану реченица истог значења, међутим, на плану стила је сасвим другачија. Даљи ток „Отписанија богољубног“ показује висину стила у континуитету, као што ни духовно узношење смјерне Јелене у „Отписанију богољубном“ не излази из континуитета. Господственост средњовјековног изражавања показује и и тестамент Јелене Балшић, нарочито ријечима: „ако би ми се прилучила самрт“ (Балшић 1996: 208). А њено

³⁷⁷ „Монах Јосиф (1280-око 1330), прозван Ракендит ('одевен у дроњке')“ (Трифуновић 1990: 264).

„Отписаније богољубно“ је дукат од кога се ништа не би могло одломити а да не буде окрњен.

Није тешко примијетити да „Јеленине речи обраћања Никону представљају лирску песму у прози, исказану у молитвеном тону“ (Грковић 1995: 197). Први дио „Отписанија богољубног“ је похвала духовнику. Изразите је лиричности и у потпуности је израз унутарњег стања онога који говори. Евоциран је сусрет са оним коме пише: „Но замало и кратко би нам виђење, да би ко рекао у зрцалу образ угледасмо, или у неки сан танак да сам била снесена“ (Балшић 1960: 188). Након евоцирања сусрета са својим духовником, а нарочито његових ријечи, смјерна Јелена припрема улазак у презент и тиме стиже на праг другог дијела отписанија. Премда је веза између прошлости и садашњости у њеној посланици и раније успостављена, каже: „И тим божанственим речима, које слушасмо у тадашње време, крмањење духовно имасмо и до данас“ (Balšić 1960: 188). Милица Коматина луцидно говори о обраћању смјерне Јелене своме у *Бозу духовном наставнику*: „Ријечју духовног учитеља Јелена Балшић се ослобађа свјетовних замки. Присутан је страх од поклекнућа, туђег и сопственог. Као у прелазној фази, осјећа нелагоду под опном свијета и тражи потпору у свом исповиједнику. Износи принципе срца и разума уводећи их у свјетлост духа и бића“ (према Бајовић 2016: 42).

Јелена Марковић каже: „У 'Отписанију богољубном' Јелене Балшић као да неко са неба пише неком на земљи“ (према Бајовић 2016: 39). „Њена је душа као у сну“ (Богдановић 1970: 377), како то говорећи о „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић каже Димитрије Богдановић. Или: „Само 'Отписаније богољубно' зна колико сна у души бијаше. У души госпође Лене“ (Поповић 2012: 69), како је казано у роману *Није било прољећа* Перивоја Поповића. Два су сна у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић – на почетку и на завршетку првог дијела ове посланице. У оба случаја мотив сна је у поредбеној функцији: „Но замало и кратко би нам виђење, да би ко рекао у зрцалу образ угледасмо, или у неки сан танак да сам била снесена“ (Balšić 1960: 188), односно: „И ево сада као од сна некојег дубоког пробудивши се усхтех твоју светост видети“ (Balšić 1960: 188). У плачу кнегиње Милице над тијелом кнеза Лазара у дјелу Данила III налазе се ријечи: „И у неки мах као од сна дубока покренувши се“, којима се најављује кнегињино тужење за кнезом Лазаром. Ђорђе Трифуновића говори и о

другим двијема посланицама Јелене Балшић из *Горичког зборника* као о сновидовно надахнутим посланицама (видјети Трифуновић 1990: 268).

Занимљиво је како Јелена Балшић говорећи о свом духовном оцу припрема прелазак из прошлог (прије свега аорисног) у садашње вријеме, и то на мјесту гдје њено говорење улази у топос раздвојености. Могло би се помислити да она препричава живот, али она уствари оживљава оно што је било, у жељи да буде поновљено и истовремено свијести да то због даљњег растојања није могуће. Она зато пише ономе у чије се разумијевање не сумња. Тако се оно што је сусрет који истински значи продужава сјећањем на тај сусрет кроз преписку као утјеху. Мост између прошлог и садашњег је реченица: „И оно од нас коначно удаљење“ (Balšić 1960: 189). Она је истовремено и најава топоса раздвојености. На овом мјесту присјећамо се предговора Светлане Велмар-Јанковић књизи *Сабране песме* Милоша Црњанског, насловљеног „Песник тренутка који нестаје“, у коме говори о пролазности „која је већ ту, блиска и готово опиплљива“ (према Јован 2001^a: 316). Само што у томе чиме живи и што истовремено описује Јелена Балшић има нечег непролазног, односно „има нечег непролазног у љубави“ (Црњански 1978).

Коначно удаљење у „Отписанију богољубном“ није истовремено и растанак. Изражена је жеља смјерне Јелене да поново види свога духовног оца, иако је свјесна да је то због физичког растојања немогуће: „Но због даљњег нам растојања, и море и гај, овог ради узрока немогуће нам је видети светињу ти“ (Balšić 1960: 188). Њена жеља прелази у потребу кроз спознају да се у његовом одсуству теже борити са таласима „у мору овог сујетног живота“ (Balšić 1960: 188). Реченице у овом дијелу „Отписанија богољубног“ дјелују као степенице. Кретање се зауставља реченицом: „Јер се помрачише душевне очи муком и метежем који је у свету“ (Balšić 1960: 188). Овом реченицом се окончава говорење о прошлости као психолошкој садашњости смјерне Јелене. Након тога бива јасно да је раније саопштена жеља која је прерасла у потребу постала хтјење: „И ево сада као од сна некојег дубоког пробудивши се, усхтех твоју светост видети“ (Balšić 1960: 188). Тиме бива јасно да енклава текста који се налази између изражавања жеље и изражавања хтјења није дигресија. Колико год упућивање писма (посланије) подразумијевало одсуство, први дио „Отписанија богољубног“

ствара илузију присуства. То чему се тежи, ако се истински тежи, може бити интензивно као и кад уистину бива. Јелена на овом мјесту користи један типични платоновски израз – 'очи душе' (τά τῆς ψυχῆς ὄμματα) – израз који је, као што смо имали прилике да видимо, имао своју широку рецепцију у исихистичкој литуратури, бивајући тијесно повезани са еминентно исихастичком синтагмом 'умно чувство' (Кнежевић 2016: 147). Обје наведене синтагме знакови су изласка из тјелесне егзистенције. Јелена Балшић је изашла из себе као духовно јагње Никона Јерусалимца.

Свом духовном оцу Јелена Балшић се обраћа „колико непосредно толико отмено и дискретно – 'да зна твоја светиња откако удостојих се с Богом познати те, порадовах се весељем духовним'“ (Кашанин 1975: 83). Она је у том обраћању истински слободна. То је слобода која се умије носити, без које нема пуноће изражавања. Слобода Јелене Балшић је слобода која би импоновала у сваком времену. „Просвети се мишљу, и друго колико зна твоја светост, нашу леност пробудити и грубости променити“ (Balšić 1960: 189) – Јелена Балшић је упорна у настојању да дође до рјешења до кога не може доћи сопственим духом. Примијетимо да након исказа: „Узникнути к светлости чистог и нетелесног пребивања“ (Balšić 1960: 188) у „Отписанију богољубном“ слиједи реченица која упућује на мрак као симболичку представу не-живота: „Јер се помрачише душевне очи муком и метежи који је у свету“ (Balšić 1960: 188). И свјетлост и мрак у „Отписанију богољубном“ су знакови неофизиченог потојања. Већ смо примијетили свјетлост као атрибут *чистог и нетелесног пребивања*. „Жељење богатства и сујетна слава, а уједно и сласти“ (Balšić 1960: 188), знакови су помрачења душе приказаног као душевне очи „у мору овог сујетног живота“ (Balšić 1960: 188). Медоточне ријечи духовног наставника смјерне Јелене су утјеха у метежном свијету и помоћ у духовном пребивању.

„Отписаније богољубно“ је посланица промјенљиве структуре. Изузев ритмичности посљедњег пасуса, за разлику од првог дијела, други дио ове посланице је без додатне поетизације. На природу изражавања Јелене Балшић утиче и дух времена у коме она живи и лични однос према духовнику коме пише. „Отписаније богољубно“ није фикција, али су поједини његови дјелови поетски у мјери да показују књижевни дар. Тек након интензивног сјећања на сусрет почиње отписаније у дословном значењу

ријечи: саопштава се да је примљено рукописаније духовника, износи се утисак који је то рукописаније изазвало сличан сјећању на претходно описани сусрет и тражи духовничка помоћ за одговор на новискрело питање. Са жанровског становишта, тако се пише посланица, али својом структуром ово отписаније Јелене Балшић је двоструко писмо. На некој апстрактној слици могло би се представити као отворена књига.

Други дио „Отписанија богољубног“ обично се тумачи као обраћање Јелене Балшић за помоћ у рјешавању једног од теолошких проблема. То јесте повод обраћања, али тај дио има још неколико сегмената. Већ смо указали на говорење смјерне Јелене о властитом доживљају примљеног писма. Посланије духовниковог рукописанија је прихваћено „као лако схватљиво“ (Balšić 1960: 188) и као утјеха срца, а уједно и душе, након чега слиједе ријечи које показују надмоћ духа Јелене Балшић над материјом: „И тако [то рукописаније] сматрамо као неко скровиште царско, веома пребогато, и у њему скупоцености, више од тисуће тисућа злата и сребра“ (Balšić 1960: 188–189). Ово је надмоћно над претходно саопштеним узнемиријућим жељама за богатством и сујетном славом, као сластима сујетног живота. Између два наведена мотива је тражење утјехе која може утолити жеђ њене туге, чија природа је онеме коме се обраћа позната — „јер зна твоје преподобије, колико буре и метежи и облаци обикнуше узбуркавати срца“ (Balšić 1960: 189): „И опет се молимо твоме преподобију, олакшање неко утешно к нама послати“ (Balšić 1960: 189). Синтагма „олакшање неко утешно“ заслужује да буде издвојена.

Након представљања духовног проблема искрслог у непосредном окружењу смјерне Јелене, а за чије се рјешавање од духовника очекује помоћ, долази обраћање молбом у пратњи императива. Из низа императива који се налазе у другом дијелу „Отписанија богољубног“ издвајамо: „И изговором смерности да не затвориш језик који много поучава и добро“ (Balšić 1960: 189). „Да не затвориш језик“ и „леност пробудити и грубост променити“ искази су изнад језика свакодневне комуникације. Преведено на језик свакодневне комуникације другачије звучи *да не заћутиш и лишиш нас (ме) доброг савјета*, односно *да нас (ме) ослободиш лјености и учиниш нас негрубима (ме негрубом)*. Приповиједне енклаве другог дијела отписанија смјерне Јелене своме у Богу духовном наставнику закровљене су посљедњим пасусом, додатим неуобичајено за

поетику средњовјековног текста. Отписаније богољубно“ на логичком плану има два завршетка. Први је након упућивања молбе свом духовном оцу да се моли да се у дан другог доласка Христовог „са славом и силом многим“ (Balšić 1960: 189) и она обрете у слави његовој. Тај завршетак је, стандардно, означен ријечју амин. Али и поред овог амин је додатно обраћање Јелене Балшић. Оно није вишак информативности него надоградња претходно изреченим императивима, који су молба и нада и прије и након изреченог амин: „Е, тајниче божји, послушај ме у свему више реченом. Не заповедам, но молим се трудољубино и приклањам лице до земље. И двоструко здравствуй у господу. И не презри наше мољење“ (Balšić 1960: 189).

У другом дијелу „Отписанија богољубно“, након исказане импресије у вези са писмом које је добила, смјерна Јелена моли свога духовног наставника да помогне у разрјешењу духовног проблема који је изазвао расправу без усаглашених одговора: „А к овим помињем твојему трудољубију, како би у нас препирка о овом. Како неки хвале милостињу к потребитим, милост више од других добродетеља свих. А други истинити монашки живот и чин блаженим називају већма“ (Balšić 1960: 189). На овај проблем се даље упућује кроз паралелизам којим супротстављене стране (*једни кажу и други мисле*) образлажу своје аргументе. Навели смо први дио проблема у чијем рјешавању се очекује помоћ духовног наставника. Други дио проблема је следеће: „И опет други говоре како, свети велики Василије похваљује општежиће и имати с многома пребивање. А ови повлачење у самоћу и ћутање сматрају богоугодним животом, и самоме о себи пазити“ (Balšić 1960: 189). Иза ових ријечи долази двостука молба смјерне Јелене. Први њен дио м је праћен захтјевом да духовник помогне у рјешавању наведеног проблема, док је други дио допунска молба која се односи на њу лично. Она, наиме, каже: „И молим просудите најбрижљивије и забуну препирке од нас одагнати и ка светлости разума поучити“ (Balšić 1960: 189), односно: „И још молимо твоје благонравије и трудољубиво ти срце, и к богу и нама нелицемерну љубав, просвети се мишљу, и друго колико зна твоја светост, нашу леност пробудити и грубост променити“ (Balšić 1960: 189).

Јелена Балшић се свом духовном оцу од почетка обраћа „колико непосредно толико отмено и дискретно – 'да зна твоја светиња откако достојих се с Богом познати

те, порадовах се весељем духовним“ (Кашанин 1975: 83). Примјетно је да је она у комуникацији са својим духовним оцем истински слободна. То је слобода која се умије носити, без које нема пуноће изражавања. Слобода Јелене Балшић је слобода која би импоновала у сваком времену.³⁷⁸ Јелена Балшић је упорна у настојању да дође до рјешења до кога не може доћи сопственом снагом. Тражи одговор на питање да ли је боље живјети у свијету или у монаштву, а у оквиру монаштва да ли је боље живјети усамљено или у општежићу (са другима) на шта Димитрије Богдановић указује као на „један од основних проблема византијске аксиологије живљења. Јелена о томе говори рјечником класичне монашкорелигиозне византијске епистографије“ (Богдановић 1970^б: 377). Јеромонах Јован (Ћулибрк) појашњава: „Иштући од свога 'учитеља светог Јеванђеља' (лист 16в) 'свјетлост чистог и невештаственог пребивања' (лист 16р), она то чини по најдревнијем монашком обрасцу Преподобног Пахомија Великог, чији монаси, 'када би се увјерили да сопствене силе нису довољне да ријеше искрсле недоумице, обраћали су се настојатељу или ави у вријеме разговора' /Устав преподобнаго Пахомија

³⁷⁸ У ширем књижевном контексту такву слободу примјећујемо у једном фиктивном писму – Татјанином писму Оњегину у Пушкиновом роману *Евгеније Оњегин* (видјети Пушкин 2002: 64--66). То је писмо за које свезнајући приповједач овога романа каже да га чува као светињу и да га се не може начитати:

„Письмо Татьяны предо мною;
Ево я свято берегу,
Читаю с тайною тоскою
И начитаться не могу“ (Пушкин 2002: 64)

Слобода изражавања и Јелене Балшић и Татјане Ларине је истинита. Само што слобода Јелене Балшић није фиктивна. Поред тога, њену слободу онај коме се обраћа правовремено и схвата и прихвата, кроз искреност која сама себи проналази пут. Пушкинов Евгеније Оњегин лута зато што, кад је то најважније, није у стању да види очигледно. Премда у Татјанином писму примјећује „безгрешный сон“ (Пушкин 2002: 73). Има нечег хростоликог у лику Татјане Ларине. Као и у Егземперијевом *Малом Принцу*, на пример.

Иако комуникација Јелене Балшић и Никона Јеруалимца и комуникација Татјане Ларине и Евгенија Оњегина нијесу исте врсте, Татјана Ларина и Јелена Балшић се сретaju у равни универзалног. Свјесни тога, себи смо допустили ову слободу поређења. Уз то, рецимомо (*од свега срца рецимо*) да „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић Никону Јерусалимцу и писмо Татјане Ларине Евгенију Оњегину, као факт и артефакт, у контексту књига у којима се налазе могу послужити и као школски примјер за разликовање природе граничне и умјетничке књижевности.

великаго, у књизи *Древніе иноческіе уставы*, Благовест, Рига, 1995, стр. 130/“ (Јован 2003: 27).

„На Јеленино питање да ли је милостиња изнад подвига и трудова, Никон одговара посебним чланком ('Паки же ва посланији твојем сице имат', 42а–48б), наводећи примере и речи из Светог Писма и црквених отаца“ (Трифунџић 1972: 292). Одговор на питање које у „Отписанију богољубном“ постављено духовном оцу је да су богоугодни и усамљеништво и заједница, уз примјере Светог Илије који се спасава усамљеништвом и Мојсија који се спасава кроз заједницу. Све су прилике да је Дамњан Петровић у журби прочитао дио другог дијела „Отписанија богољубног“ на који упућује ријечима: „Већ старица, Јелена даље истиче како је милост изнад свих других врлина човекових“ (Петровић 1998: 129). Према милостињи као таквој Јелена Балшић се одређује у свом тестаменту, кад од свога новца прво издваја за задушне литургије и милостињу (видјети Балшић 1996: 208). Елена Бељакова наглашава исту духовну потребу из које се Јелена Балшић обраћа Никону Јерусалимцу за писање скитског устава и правила кад од њега тражи одговор на питање који је пут бољи за спасење душе: „Наши уточнения касаются Устава и правил, которые приводятся в тртьем Послании Никона. Благодаря двум сохранившимся в рукописи посланиям Елены, известна что её интересовали вопросы о праведном образи жизни и о възможностях спасения души. Из её послания даже следует, что вопрос о том, какой избрать путь спасения, обсуждался в её окружении и вызывал споры“ (Бељакова 2019: у штампи).

Ирена Шпадијер, преко Ђорђа Трифунџића, наводи писмо угарског краља Јована Запоље упућено 1534. године светогорском проти Гаврилу, чији дио преносимо: „Потом молимо вашу светост да нам напишете о душама православних људи: где ће бити до суда, да ли у небеском царству или на другом месту чекају Христов суд; затим душе праведника хоће ли се мучити до суда Христовог, или не. Молимо вашу светост да нам пишете како ви мислите. Јер наши попови неједнако уче људе... То све учи један пророк по имену Лутер“ (према Шпадијер 2014: 137).³⁷⁹ Писмо пољског краља Јована мотивом обраћања је сродно тражењу духовне поуке у „Отписанију богољубном“

³⁷⁹ Три писма угарског краља Јована Запоље налазе се у Додатку II Стојановићевог зборника *Старе српске повеље и писма* (видјети Стојновић 1934: 484--486).

Јелене Балшић, а садржајем је сродно такође њеном питању Никону Јерусалимцу зашто се врше службе упокојенима. На то питање Никон Јерусалимац одговара: „Трећине чинимо зато што у трећи дан човјек мијења свој изглед (вид). Деветине пак зато што се тада растаче сав састав (организам), остаје једино срце. Четрдесетину зато што се тада и само срце распада. Тако се и постанак [човјеков] збива: у трећи дан се образује срце, у девети се згушњава у тијело, а у четрдесети [човјек] задобија савршени изглед (вид). Са тога разлога душама вршимо помен“ (*Горички зборник*, лист 160р).³⁸⁰

Без обзира на то што у свом садржају има неколико тематских енклава, други дио „Отписанија богољубног“ посједује јединство тона. Колико год први дио ове посланице дјеловао као пјесма у прози, њен други дио је нешто другачије ритмизована проза. То је појачано и анафоричношћу, односно везником *и*. Уосталом као и у „Отписанију богољубном“ у цјелини. У другом дијелу ове посланице нарочито је важно уочити динамичност смјењивања мотива. Обезбијеђена је специфичним ритмом. И први дио „Отписанија богољубног“ је ритмизована проза, чији ритам није у вези са ритмом стиха већ ритмом литургије. У односу на његов први дио, други дио „Отписанија богољубног“ има више заједничког са литургијским ритмом. То је појачано и анафоричношћу, односно везником *и*, премда анафоричност карактерише „Отписаније богољубно“ у цјелини. „Отписаније богољубно“ је компоновано попут музичког дјела. Зато не чуди то што је о овом дјелу Анита Човић као гимназијалка написала: „Први пут се сретам са средњовјековним текстом. Ово је свијет истинске духовности и тајни. Сличан осјећај имам кад слушам неки концерт доброг симфонијског оркестра: испуни ме, иако не знам ноте“ (према Бајовић 2016: 42).

Има нечег заједничког у природи ритма другог дијела „Отписанија богољубног“ и тестаментa Јелене Балшић. То је, прије свега, у распореду микроцјелина и њиховом односу унутар текста, ритмичности и одсуству вишка информативности. Иако се кроз

³⁸⁰ У емисији „Свештеник одговара“ цетињског Радија „Светигора“, од 25. фебруара 2018. године, протојереј Гојко Перовић, ректор Цетињске богословије на ово питање овако одговара: „Да ме питате шта се данас дешава са ђацима Богословије (а сви су хвала Богу здраво) не бих Вам умио одговорити, а камо ли шта се дешава са душама упокојених. Није ни то лош одговор, и зато што није лако бити Никон Јерусалимац.

литературу истиче да тестамент Јелене Балшић нема књижевну вриједност, он показује знакове изражавања карактеристичног за посланицу Јелене Балшић. У контексту природе дјела којима припадају, искази из тестамент Јелене Балшић: „Да пишу и обимењу, — да, ово, што ми мој смисао принесе“ (Балшић 1996: 209) и „јер ми самрт и живот у ваше руке прилагмо, а пред Богом“ (Балшић 1996: 210) немају мању тежину од исказа: „Леност пробудити и грубост променити“ (Bašić 1960: 189) и „да не затвориш језик који много поучава и добро“ (Bašić 1960: 189) из „Отписанија богољубног“. Иако је „Отписаније богољубно“ писано високим стилем, а тестамент Јелене Балшић народним језиком, ритам њеног тестамент као да подражава ритам другог дијела њене посланице „Отписаније богољубно“. И други дио „Отписанија богољубног“ и тестамент Јелене Балшић“ показују изразити смисао за композицију, премда је ритамска хармонизација остварена и на нивоу укупног „Отписанија богољубног“.

Могућности писања Јелене Балшић најбоље свједочи управо композиција другог дијела њене „Друге посланице“ Никону Јерусалимцу. И управо тај њен дио својим ритмом улази у парадигму са ритмичношћу тестамент Јелене Балшић, што је важно нагласити ако се зна да досадашња тумачења овога тестамент о њему говоре као о тексту без књижевних знакова. Значи да тестамент Јелене Балшић додатно показује њене могућности изражавања. Удносно, значи да и тестамент Јелене Балшић, иако без додатне поетизације и са хируршки прецизним лингвистичким средствима, реторичношћу, осјећајем за композицију и нарочито ритмичношћу која происходи из библијског ритма додатно показује могућности писања Јелене Балшић.

Димитрије Богдановић луцидно објашњава неодвојивост ритмичности средњовјековне књижевности од литургијског ритма. Садржај десетостраничног Богдановићевог излагања о ритму у књизи *Студије из српске средњовековне књижевности* (Богдановић 1997: 263–272) Зорица Витић сажима тако што понавља Богдановићево запажање да је у библијском ритму кључ за разумијевање свеукупне естетско-поетске феноменологије српске средњовјековне књижевности, и наставља:

Подсећајући да су све главне богослужбене књиге, библијске или химнографске, организоване по начелу хронолошког ритма (зна се када се ишчитава које јеванђеље, који део Псалтира, колико се пута годишње понове седмични кругови који се увек поју у неком од осам гласова, како се смењују богослужбене књиге у време поста), Богдановић закључује да овај сложени ритам литургијског склада постаје норма индивидуалног молитвеног ритма, а посредно и поетски и стилски узор средњовековног писца, како у реторичним похвалама, молитвама и житијима, тако нарочито у црквеној поезији, у којој се слојевитост ритамских структура препознаје од једног *колона* (ритамског низа у строфи – тропару), преко канона, целе службе, и минеја са октоихом у годишњем циклусу (Витић 2005: 15).

Кад се освијести повезаност његове ритмичности са литургијском ритмичношћу, бива јасно зашто је пријемчив и други дио „Отписанија богољубног“. Није неопходно даље говорити о томе да је литургијски ритам кључ за разумијевање ритмичности другог дијела „Отписанија богољубног“, што се односи и на ритмичност тестаментa Јелене Балшић чији се садржај креће као што вода тече.

Рецепција другог дијела „Отписанија богољубног“ по правилу је у сјенци његовог првог дијела. Са мање је пажње прихватан од стране тумача и нарочито приређивача избора текстова из српске средњовековне књижевности него први дијо ове посланице. По правилу је у изборима из српске средњовековне књижевности и антологијама те књижевности први дио „Отписанија богољубног“, од првог пасуса до почетног дијела другог дијела ове посланице или завршним пасусом првог дијела као евентуалијом.³⁸¹ Први пасус другог дијела овога отписанија Јелене Балшић Никону Јерусалимцу, не рачунајући уводни епистоларну формулу, стилски је различит од садржаја остатка његовог другог дијела. Он се не може разумјети без додатних информација из области теологије. Заправо, без тих информација промиче свијест о томе шта је у другом дијелу текста стварно казано.

Потребно је разлучити стилске и логичке цјелине у „Отписанију богољубном“

³⁸¹ Видјети Павловић 1990: 60--61, Маринковић 1996: 206--207, Витић 2005: 240.

Јелене Балшић, односно његове спољашње и унутрашње дјелове. Прва стилска цјелина је први пасус ове посланице, како је издвојен у Радојичићевом преводу уз, условно казано, уводно обраћање свечасном оцу. Другу стилску цјелину, не рачунајући уводно опште мјесто, чини његов други пасус са закључним обраћањем. Ово су уједно и двије тематске цјелине посланице о којој говоримо. Први дио „Отписанија богољубног“ својим језиком је ближи књижевности стилских формација мимо средњег вијека, и као такав је пријемчивији већини читалаца. Али зато други дио овог отписанија показује да његов садржај, на начин на који је саопштен, није могао изнијети неко ко не посједује реторичке вјештине. Милена Спахић каже:

Унутар „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић је пет цјелина: 1) уводно обраћање духовнику, „свечасном оцу“, 2) истицање жеље за новим сусретом, 3) захвалност за примљено писмо, 4) тражење савјета и 5) молба за духовну помоћ у спасењу, у нади да ће она бити услишена. Али и мозаик од пет наведених дјелова „Отписанија богољубног“ дјелује као варка: зато што скоро свака његова реченица одише посебношћу, тако да читалац не може са сигурношћу тврдити да је сагледао композициону слику текста. Колико се може ићи иза ријечи? (према Бајовић 2016: 41).

Ни садржај тестаментa Јелене Балшић не може се сасвим рашчланити, што ћемо показати у сегменту о овом тексту Јелене Балшић.

Завршним, наизглед накнадно додатим пасусом „Отписанија богољубног“ „смерна Јелена сажима све што је претходно саопштила. Понављањем неколико својих молби појачава жељу да се поново сусретне са својим духовним наставником, са којим се већ срела у Господу“, како то каже Никола Радоњић (према Бајовић 2016: 42). Тиме се додирују почетак и крај „Отписанија богољубног“. Ништа не бисмо одузели томе што о посљедњем пасусу „Отписанија богољубног“ кажу Љубомир Ивановић, Марија Ђекић и Мира Гребовић:

Љубомир Ивановић: Молба, опомена, упозорење да се оно што је претходно саопштено не заборави наглашава се двијема посљедњим реченицама 'Отписанија богољубног', нарочито помоћу везника *и* којим оне почињу. Везник *и* је у прва два пасуса ове посланице присутан у основном значењу, као везивни знак саставних реченица, док је у трећем пасусу у функцији истицања: „И двоструко здравствуј у Господу. И не презри наше мољење“.³⁸²

Марија Ђекић: Посљедњи пасус „Отписанија богољубног“ дјелује као да је накнадно додат. Уједначено обраћање *у Богу духовном наставнику* одједном прелази у мало јачи облик, налик молби у виду упозорења. Ријеч *амин* карактеристична за литургијске и средњовјековне књижевне текстове налази се на њиховом крају. У посланици „Отписаније богољубно“ њоме се завршава претпоследњи пасус, а не, како би се очекивало, посљедњи пасус.

Мира Гребовић: И не презри наше мољење — реченица је са краја „Отписанија богољубног“ која и мјестом на коме се налази и својом краткоћом подсјећа на дејство ријечи *амин* у средњовјековним текстовима. *Амин*, односно *нека буде*. Ријеч *амин* у њима упућује на очекивање да се тражено добије или жељено догоди — ако је у сагласју са вољом Божијом. Иако је у „Отписанију богољубном“ на крају претпоследњег пасуса већ саопштено *амин*, у посљедњем

³⁸² Није сувишно скренути пажњу на анафорску употребу везника и у дијелу апокрифа „Анастасија црноризица“ који Томислав Јовановић наводи као примјер визуелне слике прекривања облаком људских душа у огњеној ријечи: „И узме ме анђео и показа ми реку. И она беше испуњена клокотањем. И видех отуд обале и између њих мост широк као један прст. И тамо анђели стражараху, четири са једне и четири са друге стране. И изнад моста облак, и усред њега светлост и у светлости стуб огњени. И посред моста стајаше анђео, крилима својим тело покривајући. И два ветра дуваху на облак тај са једне и са друге стране. И тамо лежаше мноштво људи“ (према Јовановић 2016: 105). Анафорска употреба везника у роману „Доротеа“ Стојане Магделинић је у функцији грађења кулминације драмског набоја његове радње (Магделинић 2005).

пасусу је разлика у обраћању: исказ *и не презри наше мољење* дјелује понизније“ (према Бајовић 2016: 41).³⁸³

На наратолошком плану, обраћање у форми заклињања у „Тестаменту“ Јелене Балшић сродно је појачаном мољењу смјерне Јелене у њеном „Отписанију богољубном“, у дијелу текста који се налази након ријечи амин. У оба ова текста *приповиједање се пропиње на својим онтолошким задњим ногама*. И у „Тестаменту“ Јелене Балшић и у њеном „Отписанију богољубном“ приповиједање се, у истој текстовној позицији, смирује накнадним обраћањима императивне природе: „И јоште — аште би који недостатци наши били, што би подобало попећи се о нас и о нашој души, да ви својем благом поболете и испуните о нас и о нашој душе, јер ми самрт и живот у ваше руке прилагамо, а пред Богом“ (Балшић 1996: 209–210), односно: „Е, тајниче божји, послушај ме у свему више реченом. Не заповедам, но молим се трудољубиво и приклањам лице до земље. И двоструко здравствуј у Господу. И не презри наше мољење“ (Balšić 1960: 189). Без обзира на разлике у природи садржаја ових текстова, они су својом композицијом и ритмом парадигматични што води увјерењу да је тестамент Јелене Балшић диктат записан без накнадних интервенција у дворској канцеларији.

Зорица Витић даје до знања да је умјетничко у књижевним дјелима средњег вијека, по правилу тражено „у области лаичког – тако је дошло до неспоразума који је дуго условљавао естетске судове изрицане о овој књижевности. Књижевана вредност откривала се често у споредним ефектима старих текстова, а врхунски средњовековни стилски ефекти проглашавани су 'заплетеним' и 'нејасним'“ (Витић 2005: 17). Светозар Радојчић закључује да је у сусрету са средњовјековном сликом „модерном човеку тешко да схвати велики контраст у менталитету средњовековног човека, контраст између верског одушевљења које ствара уметност и теолошке досадне технике

³⁸³ Ова три исказа, наведена у низу, дио су „*колективног*“ писменог задатка који је настао састављањем одломака двадесет четири писмена задатка ученика Филолошке гимназије у Подгорици, у оквиру рада на тему „О Јелени Балшић и 'Отписанију богољубном'“, као дијела истраживачког пројекта Јелене Балшић и књижевност.

убеђивања која разара уметност“ (Радијчић 1975: 256), а Зорица Витић са правом додаје да би се ове Радојичићеве ријечи о рецепцији средњовјековног византијског сликарства могле односити и на нововјековно разумијевање средњовјековне поезије (видјети Витић 2005: 17–18).

Иако је „Отписаније богољубно“ текст са двијема тематски и стилски различитим цјелинама, има јединство тона. У парадигми овога текста је, прије свега, свијест о ономе коме се обраћа смјерна Јелена. Почетак другог дијела стилски је сроднији са првим дијелом што појачава кохезију текста. У функцији је чвршћег повезивања основних мотива првог и другог дијела. Поред тога почетак и крај другог дијела посланице стоје у ритмичком јединству. У крајњем, у јединству тона стоје „Отписаније богољубно“ и „Трећа посланица“ Јелене Балшић. Са тиме у вези наводимо топос молбе духовнику за молитве Христу као прибјежишту: „Но подражавај владику Христа твојега, којег ученик јеси и подражатељ мучења његовог, и моли се њему да и ми као учесници обретемо се у дан онај у који дође Христос са славом и силом многим, молитвама вашим, амин“ (Balšić 1960: 189); односно: „О часни оче, нека и твоја награда [дуго]надежна буде, твоје свете молитве [нека напре]дују да бисмо имали ступ крепости од лица непријатеља и да се избавимо мноштва грехова и обретемо милост на дан страшнога испита“ (*Горички зборник*, лист 273а). Овим исказима је лако ући у везу са бројним средњовјековним текстовима. На овом мјесту биће довољно да се подсетимо на говорење Светог Симеона Светом Сави о расанку на земљи и поновном сусрету тамо гдје нема растајања, у „Житију Светог Симеона“ Светог Саве.

„Друга посланица“ Јелене Балшић — „Отписаније богољубно“ и њена „Трећа посланица“ су у парадигматском односу и преко других језичких знакова. Објема је на самом почетку синтагма свечасном оцу. У директном обраћању мимо уводног дијела у посланицу је ријеч часни. „О часни оче“, како смо видјели, стоји у „Трећој посланици“, односно: „Е, часни оче“ два пута бива казано у „Другој посланици“ (Balšić 1960: 189). Ово *Е* је појачало кохезију обраћања на почетку посљедњег поглавља „Друге посланице“: „Е, тајниче божји“ (Balšić 1960: 189). Вокал *Е* на наведеним мјестима у „Отписанију богољубном“ истовремено смирујуће лебди над мноштвом императивима. „Нека зна твоје преподобије уистину да примисмо трудољубивог ти срца

богонадахнути инструмент“ (*Горички зборник*, лист 2726), казано је у „Трећој посланици“. Преподобије и трудољубиво срце односе се на духовног оца смјерне Јелене и у њеној „Другој посланици“: „И веома твоје видети зажелех преподобије“ (Balšić 1960: 188), односно: „И опет се молим твојему преподобију“ (Balšić 1960: 189), као и у исказу: „Јер зна твоје преподобије“ (Balšić 1960: 189). А трудољубиво срце је, очигледно, у исказу: „И још молим твоје благонаравије и трудољубиво ти срце“ (Balšić 1960: 189).

Милица Грковић примјећује лингвостилистичке ефекте у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић: „У избору атрибута карактеристично је њено одређивање за два придева која стоје у опозицији дајући тако целом тексту посебну боју. Придев ДОУХОВЪНО, са позитивном конотацијом, јавља се уз лексеме ОЧИ, ВЕСЕЛЇЄ, ОКРЪМЇЄНЇЄ, док придев СОУЇЄТЬНО, уносећи негативну конотацију, стоји уз лексеме СЛАВА, ЖНТЇЄ, којима се означава оно што је везано за профано, у супротности са духовним.“ (Грковић 1995: 200). Грковић такође запажа: „Од именица су у тексту најбројније апстрактне, што даје изузетну духовност изразу, а најчешћи суфикс за грађење тих именица је –ије. На пример: ПРЪПОДОБИЄ, ОКРЪМЇЄНЇЄ, ПРЪБЫВАНЇЄ, ПРЪРЪКАНЇЄ“ ((Грковић 1995: 200).³⁸⁴

³⁸⁴ Слободан Реметић је запазио велики број именица не –је у мјестима уз ријеке Пива и Тара, гдје је велики број цркава и манастира на раздаљини од манастира Светог Михаила у Ђурађевића Тари (у коме је у шеснаестом вијеку превођено дјело Светог Григорија Паламе) до манастира Светог Стефана на Шћепанпољу (у коме је сахрањен Сандаљ Хранић Косача). То је знак очевидног утицаја црквене дјелатности на лексички фонд. Миодраг Поповић указује на још један примјер таквог утицаја: „Да су верски образовани трношки калуђери утицали и на околину, види се и по речима које су из црквеног језика прешле у народни, тако да ће их Вук Караџић унети у свој речник народног говора: матанија, брецати, наказати, отврсти, потворити, упокојити се, и друге“ (Поповић 1977: 83).

Светозар Радојчић говори о утицају црквеног сликарства на усмену књижевност и примијењену умјетност. Тако су, на примјер народне ношње преузимале рјешења са фресака (видјети Радојчић 1953: 167). То се одразило и на усмену поезију. Издвајамо примјер из књиге „Живот и обичаји народа у Грузи“ (Петровић 1948) Петра Ж. Петровића:

„Снаа ти је кошуљу резала,

На црквена врата измерила

Од иконе шаре почињала“ (према Радојчић 1953: 160).

Говорећи о „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Ђорђе Трифуновић примјећује да „Никон највише истиче глагол“ (Трифунувић 1972: 301). Исто се може казати за Јелену Балшић у „Отписанију богољубном“. Нарочит је ефекат употребе глагола у другом пасусу ове посланице (не рачунајући насловно обраћање): послушај (ме), здравствуй, (не) презри, (не) заповедам, приклањам, молим. Инфинитив је у овом тексту у функцији изражавања личног тона. Јелена Балшић је измирила инфинитив и заповијест: „Не заповедам, но молим се“ (Bašić 1960: 189). Уклопила је суштину у њену наизглед неприкладну форму. „На синтаксичко-стилском плану, језик [Јелене Балшић] одликују кратке реченице, реторски стил без компликованих конструкција и тешко прозирних обрта, а текст тече континуирано, повезан најчешће везником И, што је у складу са средњовековном књижевном нормом“ (Грковић 1995: 198). мјеста у служби истицања. У посланици Јелене Балшић усаглашени су *језички систем и поетска граматика*. Да на овом мјесту не говоримо о полисиденту, лирским паралелизмима и инверзијама у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић.

Док говори о „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић, Милица Грковић примјећује: „Цитати, који одликују средњовековна књижевна дела, овде нису дошли до изражаја. Једино се у тексту позива на мисли које 'неки' говоре (КАКО НЪЦІИ ХВАЛЕТ М(И)Л(О)СТИНЮ 176 /3–4)“ (Грковић 1995: 200). Поред упућивања Јелене Балшић на тврдњу неких, у „Отписанију богољубном“ се, и то истим поводом, именом упућује на Светог Василија Великог. Односно на друге који се наспрам ових неких позивају на то што каже Свети Василије Велики: „И опет други говоре како, свети велики Василије похваљује општежиће и имати с многима пребивање“ (Bašić 1960: 189). Већ смо примијетили да Попова неинсистирање на цитирању, па и малом броју укључивања цитата из *Библије*, види као једно од обиљежја посланица средњовизантијског периода. Својим духом и временом настанка посланица Јелене

„Из иконе шару почињале“ наслов је пјесме Милице Краљ у књизи *Момачка грана* (видјети Краљ 2014: 58).

Балшић се додирује са књижевношћу средњевизантијског периода. Да ли и односом према цитирању?

3.3.2.2. Тумачење „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић као херменеутички изазов

На површини „Отписанија богољубног“ цитати се не уочавају, али управо у вези са цитирањем ова посланица има и своје наизглед наличје. У раду „Отписаније богољубно' Јелене Балшић. Прилог схватању ауторског начела у средњевековној књижевности“ Светлана Томин каже: „До сада је у литератури остало непримећено да је одломак из *Отписанија богољубног* Јелене Балшић идентичан с одломком из једног другог средњовековног списка“ (Томин 2002: 78).³⁸⁵ Дјело са чијим дијелом се подударара добар дио „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић је *Житије Јована Рилског* бугарског патријарха Јевтимија (Трновског), односно посланица цара Петра пустиножитељу Јовану Рилском. На наведене ријечи Светлане Томин овако одговара јеромонах Јован (Ћулибрк): „И закључак Милана Кашанина да 'нема у српској књижевности писма које би било тако одуховљено, тако благо и умиљато као то писмо' [...] другачије звучи последице сазнања Светлане Томин да је велики дио Јеленине преписке са Никоном скоро дословно преузет из писама цара Петра Преподобном Јовану“ (Јован 2003: 23).³⁸⁶ А Радослав Ротковић каже: „Јелена је сакрила ово ауторство иако је могла да то изведе много вјештије: да нагласи да, ето, и један цар, суочен са смрћу има исте мисли као и она“ (Rotković 2012: 193).

Овдје је потребно казати да су идентични дјелови првог дијела посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић и писма цара Петра Преподобном Јовану Рилском, али да у другом дијелу ове посланице Јелене Балшић нема трагова који су подударни са наведеном посланицом. Радослав Ротковић уопштава кад каже: „А управо

³⁸⁵ Рад Милице Грковић „Посланице Јелене Балшић“ (Грковић 1995) у коме каже да је у „Отписанију богољубном“ одсутно цитирање настао је седам година прије наведеног рада Светлане Томин. Оба ова рада су објављена у оквиру зборника радова са књижевног скупа „Научни састанак слависта у Вукове дане“ – за 1995, односно за 2002. годину.

³⁸⁶ У *Житију Јована Рилског* патријарха Јевтимија (Трновског) само је једно писмо цара Петра.

је Тара, пручавајући грађу за роман, установила да Јеленина 'Отписанија богољубна' нијесу њена, јер то су мисли из писама бугарскога цара Петра св. Јовану Рилскоме“ (Rotković 2012: 192–193). Нема могућности да се сазна какав је однос Јелене Балшић према књижевној традицији у њеним другим посланицама. Изузев дијелом у „Трећој посланици“. „Прва посланица“ Јелене Балшић, као што је познато, није сачувана мимо неколико окрњених редова. Тачније, од „Прве посланице“ читљиво је једино: „Јелена кћи светопочившега... Кнеза Лазара: од... посланије смерена“ (Петровић 1989: 129). У сачуваном дијелу „Треће посланице“ Јелене Балшић, сасвим читљивом, нема подударана са поменутиим писмом цара Петра.

Ријечи Лазара Нешића: „Пажљиво и одговорно тумачити (било које) житије значи посматрати га као прошлост од које смо радикално одвојени“ (Нешић 2014: 485) једнако се имају на уму и приликом тумачења посланице „Отписанија богољубно“. Средњовјековној поетици није страно преузимање дјелова текста из другог текста: „Познато је да су правила књижевног стварања у средњем веку дозвољавала могућност препричавања, делимичног преузимања или чак дословног преношења читавих делова из неког другог текста“ (Томин 2002: 78). То је, уствари, уобичајен поступак у средњовјековној књижевности.³⁸⁷ „Аутори не теже ка сопственом стилском изразу, већ иду за традицијом која је већ формирана у жанру што су га изабрали“ (Лихачов 1972: 22), наглашава Дмитриј Сергејевич Лихачов. Димитрије Богдановић у вези са тиме каже: „Зато византијска поетика и не зна за ауторско начело. [...] Уместо ауторског начела, које је сво у издвајању, посебности и оригиналности, византијска поетика истиче начело жанра; уместо индивидуализованог књижевног израза — топику и књижевну етикецију, систем општег, заједничког и универзалног израза“ (Богдановић 1991: 52), односно: „Мјерило вриједности у то вријеме није изворност мисли, већ њена древност, могућност да се она 'изведе', тј. да се потврди у мислима вијекова који су санкционисани универзалним сазнањем цркве“ (Богдановић 1970^б: 377), као и: „Зато је и сама та реч, као дело 'Речи' (Јн. 1,1), као њен израз, предмет извесног култа. Према њој се сам поет односи са страхопоштовањем које данашњи песник, из разумљивих разлога, уопште не осећа“ (Богдановић 1991: 74),

³⁸⁷ Више видјети у Бек 1967: 217–218.

У посланици „Отписаније богољубно“ додатну пажњу на себе скреће не преузимање дијела другог текста само по себи колико обим у коме се ова посланица подудара са посланицом цара Петра пустиножитељу Јовану Рилском. Није нам позната ниједна средњовјековна посланица која је у са другим текстом у тој мјери подударна. Чак и да су и Јелена Балшић и цар Петар преузели дио текста из неког од епистолара, у посланици цара Петра би то мање боло очи, зато што се она чита као дио *Житија Јована Рилског*. Посланица цара Петра у *Житију Јована Рилског* патријарха Јевтимија је цитат, као што је то и бугаршtica „Марко Краљевић и брајен му Андријаш“ у Хекторовићевом спјеву *Рибање и рибарско приговарање* (Некторовић 1976), само што посланица цара Петра није фикција.

Обраћање монаху је у објема посланицама о којима говоримо. „У оба дела ради се, дакле, о посланици у којој се изражава духовна сродност и жеља за поновним виђењем“ (Томин 2002: 81). У односу на „Отписаније богољубно“, посланица цара Петра је у директнијој функцији говорења о Јовану Рилском. Ова посланица цара Петра Јовану Рилском је у односу на оригиналност у бољој књижевноисторијској позицији и тиме што је старија од посланице Јелене Балшић. Чак и под условом да су оба аутора преузала подударне дјелове текста из епистолара или неког нама непознатог дјела, док се то не би доказало остаје да је Јелена Балшић преузела дио текста из посланице цара Петра.³⁸⁸

Између преузетих дјелова, који представљају општа мјеста, Јелена Балшић је у своју посланицу унијела исказе посве личне природе, што је Светлана Томин већ у наведеном раду приказала (видјети Томин 2002: 81). Томин такође даје до знања да би баш то што је Јелена Балшић у „Отписаније богољубно“ унијела општа мјеста могло

³⁸⁸ Пошавши од Владимира Ђоровића, Димитрија Богдановића и Каталога Народне библиотеке у Београду, из 1903. године, Светлана Томин каже да је Стојан Новаковић 1867. године публиковао рукопис *Житија Јована Рилског* у препису са краја петнаестог вијека. Односно да је тај рукопис, под насловом *Службе и житија Срба светаца*, описао Љубомир Стојановић и да је „изгорео заједно са старом Народном библиотеком 1941. године“ (Томин 2002: 79). Светлана Томин такође наводи публикавање истог житија од стране Емила Калужњацког (Беч, 191) и Јордана Иванова (Софија, 1936). Затим упућује на књигу Донке Петканове *Старобугарска књижевност*, (*Енциклопедијски рјечник*) (Софија, 1992) у којој је списак новијих издања *Житија Јована Рилског* (видјети Томин 2002: 79⁵⁸).

значити да се служила текстом из епистолара. То би се истовремено односило и на писање посланице цара Петра пустиножитељу Јовану. Поријекло спорног подударача у првом дијелу „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић остаје отворено мјесто.³⁸⁹

На основу општег стања у књижевности средњег вијека, Димитрије Богдановић је говорећи о *Горичком зборнику* упозорио на могућност утицаја других аутора на Никона Јерусалимца — „без обзира на то шта ће пажљива и учена анализа открити као Никонову самониклу ријеч“ (Богдановић 1970^б: 377). О Јелени Балшић у том смислу не говори зато што њено дјело покрива мали број страница *Горичког зборника*. И поред свијести о обиљежјима поетике средњовјековне књижевности, показало се да мјера подударача „Отписанија богољубног“ и посланице цара Петра Светом Јовану Рилском прекорачује хоризонт очекивања. *Није свеједно*. Али није ни трагедија. Ако је допустиво, а јесте, да Никон Јерусалимац помоћу других дјела исте врсте напише ново житије, зашто не би било допустиво да у својој посланици, тако како то чини, књижевну традицију користи и Јелена Балшић. Да је то могла дати до знања јесте. Тога поступка је Јелена Балшић свјесна, јер у другом дијелу „Отписанија богољубног“ она парафразира ријечи других, наспрам неких, који се позивају на Светог Василија Великог. Проблем се пројављује у мјери коришћења текста на чије се поријекло не указује.

Светлана Томин закључује: „Остају дакле две могућности — да је Јелена један део своје посланице преузела из *Житија Јована Рилског*, или да се ради о позајмици из неког епистолара. За разлику од тезе о преузимању из *Житија Јована Рилског*, која је доказива, за ову другу постоји само нада да се пронађе неки епистолар с текстом истоветним као у поменута два дела“ (Томин 2002: 82). Позвавши се на Иванова, Томин каже да су у вријеме Јелене Балшић постојали преписи *Житија Јована Рилског* патријарха Јевтимија (видјети Томин 2002: 82).³⁹⁰ „За разлику од других жанрова,

³⁸⁹ Према Ротковићевом тумачењу односа Јелене Балшић према посланици цара Петра (видјети Rotković 2011: 209) одредили смо се у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“.

³⁹⁰ Светлана Томин је претходно упутила према издањима *Житија Јована Рилског* патријарха Јевтимија у деветнаестом и првој половини двадесетог вијека, као и раду Д. Петканове *Стробугарска књижевност*.

посланица је имала предвиђене основне узоре у такозваном епистолару“ (Трифунувић 1990: 266), књизи „са обрасцима за писање посланица“ (Трифунувић 1990: 44).

Са једне стране не губимо из вида да је разлика мјера информативности, а са друге стране да је писање посланица приватна ствар, па природа дијалога Јелена Балшић и Никона Јерусалимца, у том смислу, није зависна од књижевности. У крајњем, читаоци немају право да приговарају Јелени Балшић. Њено „Отписаније богољубно“ није писано као умјетничко дјело. Оно је, као што је познато, лично писмо и на његов садржај имао би право да се љути једино онај коме је упућено. Ако је ко познавао књижевност свога времена познавао је Никон Јерусалимац. Тешко би се могло претпоставити да му је житије које је написао патријарх Јевтимије било непознато, као и да би књижевна генеза „Отписанија богољубног“, у које су ушле и реченице из посланице цара Петра — директно или преко другог извора, угрозила њихов духовни однос. И сам Никон Јерусалимац преузима рјешења из постојећих дјела. О томе су, а поготово у вези са житијем које је унио у *Горички зборник*, писали Љиљана Јухас-Георгиевска, Бошко Бојовић, јеромонах Јован (Ћулибрк), Владимир Баљ. „Од античког доба до постмодернизма и даље, у литератури је познат поступак преузимања: текста, делова текста, мотива, сижеа, алузија на друге текстове, било да се ослања на феномен теорије цитатности и интертекстуалности или не“ (Јакшић Провчи 2012: 59).

Позиција коју „Отписаније богољубно“ има у *Горичком зборнику* показује да је оно дио комуникације Јелене Балшић и Никона Јерусалимца која је као таква ненатруњена. Никон Јерусалимац Јелени Балшић на „Трећу посланицу“ одговара ријечима: „Опет посланицом твојом писала јеси [нама]. Нијесу ријечи изображене у њој, но си љубав своју према нама као у огледалу насликала, и показујеш се у њој и пишеш нам какви мислиш да јесмо. И самим дјелима показујеш да нас премного љубиш, јер си од многе љубави заборавила мјеру нашу. И ја заборавих на неспособност своју“ (*Горички зборник*, лист 49в, према: Јован, 2003: 12). Није то знак његове наивости, јер књижевних извора којима се служи Јелена Балшић, као средњовјековни писац, Никон Јерусалимац је могао бити свјеснији од данашњих тумача њеног дјела. У

Енциклопедијски рјечник, објављеном 2002. године, као извору информација о новијим издањима овога житија (видјети Томин 2002⁵⁸).

средњем вијеку „свако књижевно дело било је детерминирано својом сврхом у животу или обреду и традиционалним елементима одређеног жанра“ (Кемпфер 1969: 34). „Одсуство свијести о плагијату“ (Томин 2002: 78) и тежња према општем у средњовјековној књижевности нијесу схватани као мана: „Обрнуто: то је одлика чувања једног духовног континуитета културе чија је најснажнија амбиција да разбије оквир временског и просторног, да продре у нове димензије, да освоји вјечност у дословном смислу те ријечи“ (Богдановић 1970^б: 377).

Да се разумије однос „Отписанија богољубног“ према *Житију Јована Рилског* од посебне су важности ријечи двојице аутора истог имена – Димитрија Богдановића и Димитрија Сергејевича Лихачова. „Средњовековна поетика ставља у први план оно што је универзално; уместо у индивидуалном, посебном, она живи у родовима и типовима књижевног стварања“ (Богдановић 1979: 201). Опет Димитрије Богдановић: „Мјерило вриједности у то вријеме није изворност мисли, већ њена древност, могућност да се она 'изведе', тј. да се потврди у мислима вијекова који су санкционисани универзалним сазнањем цркве“ (Богдановић 1970^б: 377). Исти аутор упућује на општи однос средњовјековног писца према ријечи као сјемени Логоса: „Зато је и сама та реч, као дело 'Речи' (Јн. 1, 1), као њен израз, предмет извесног култа. Према њој се сам поет односи са страхопоштовањем које данашњи песник, из разумљивих разлога, уопште не осећа“ (Богдановић 1991: 74). Додајмо да Милан Кашанин даје до знања да је „књижевник у данашњем смислу речи био је, у знатној мери, само монах Теодосије, а у пуном смислу речи тек Константин Филозоф“ (Кашанин 1975: 43). Јеромонах Јован (Ђулибрк), као што је казано, истиче да након открића Светлане Томин „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић друкчије звучи, али три године касније каже: „Јелена је, дакле, била можда мало мање оригинална књижевница по модерним мерилима, али је била изузетна по мерилима свога доба“ (према Матовић 2006^б).

Након објављивања рада Светлане Томин „'Отписаније богољубно' Јелене Балшић. Прилог схватању ауторског начела у средњовековној књижевности“ (Томин 2002) тумачење „Отписанија богољубног“ долази као нови херменеутички изазов, и то

у све три семиотичке димензије, како их одређује Чарлс Морис.³⁹¹ Након објављивања наведеног рада Светлане Томин изнова се поставља питање како тумачити ову посланицу богољубну Јелене Балшић. Но, и поред сазнања до којих је Томин дошла текстолошким истраживањем, може се потврдити то што је знатно раније о овој посланици Јелене Балшић саопштила Милица Грковић: „Мада делује као опште место, има аутентичну боју“ (Грковић 1995: 197). У својој књизи о средњовјековној књижевности Милан Кашанин истиче: „Нема у српској средњовековној књижевности писма које би било тако одуховљено, тако благо и умиљато као то писмо, које је кнегиња Јелена упутила своме духовнику“ (Кашанин 1975: 442).

Тачно је да након поређења са посланицом цара Петра Светом Јовану Рилском у *Житију Јована Рилског* бугарског патријарха Јевтимија (Трновског) „Отписаније богољубно“ *друкчије звучи*, али и поред свега се може поставити питање коме би се то писму у српској средњовјековној књижевности са више права могле приписати наведене ријечи Милана Кашанина. Свијест о научним сазнањима о природи небеских тијела не уклања могућност да небо посматрамо и на начин на који је посматрано прије тих сазнања, подсећа Људевит Штур (према Сувајдић 2010). Како другачије објаснити да се и поред свега, како би то казао свезнајући приповједач у Пушкиновом роману „Евгеније Оњегин“ говорећи о посланици Татјане Ларине Евгенију Оњегину, „Отписанија богољубно“ Јелене Балшић се „не можемо начитати“ (Пушкин 2002: 64).

Као што је познато, Јелена Балшић у „Отписанију богољубном“ моли Никона Јерусалимца да подражава Христа како би као ученик Његов својим молитвама помогао да се и она обрете у близини Његовој (видјети Balšić 1960: 189). У „Похвали кнезу Лазару“ монахиње Јефимије је обраћање кнезу Лазару као билижем Богу да се моли за њу, народ и своја чеда. Загледана у реченицу Јелене Балшић: „Јер се помрачише душевне очи муком и метежи који је у свету“, иако зна да то није реченица само Јелене Балшић, Марија Шћекић каже: „Има много разлога да се обратимо Јелени Балшић да замоли оца Никона да се моли и за нас“ (према Бајовић 2016: 42). Помрачише бо

³⁹¹ „Чарлс Морис први је скицирао једну поделу семиотике, на синтактику, семантику и прагматику“ (Есо 2001: 254).

се, д(оу)шевныи очи, печалію и метежемь иже въ мирѣ (Горички зборник, лист 166).

Дјело Јелене Балшић је средњовјековно, али било би само чињеница историје књижевности кад не би имало шта да каже и другим вјековима. Иако је створено у духу књижевности времена у коме је живјела Јелена Балшић, оно показује осјећај за „ванвременско као и за временско, или за ванвременско и временско узето заједно“ (Елиот 1963: 35), како би казао Томас Стернс Елиот а на шта је, у вези са Јеленом Балшић, већ указала Сања Мујовић (видјети Мујовић 2014: 99). Наш коначни однос према односу посланице Јелене Балшић према посланици цара Петра исказују ријечи Владимира Вујошевића: „И поред тога што у 'Отписанију богољубном' Јелене Балшић има видних трагова посланице цара Петра у 'Житију Светог Јована Рилског' бугарског патријарха Јевтимија (Трновског), мислим да је њена емоција аутентична“ (према Бајовић 2016: 42). Изговорене након спознаје о подударану дијела „Отписанија богољубног“ са текстом у посланици цара Петра, ове ријечи Владимира Вујошевића значе више од тога што је знатно раније Милица Грковић саопштила да „Отписаније богољубно „има аутентичну боју“ (Грковић 1995: 197). *Моћ контекста!* „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић је од оних књижевних дјела која стварају властити контекст. Питање односа „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић према традицији и даље остаје отворено. У елиотовском кључу говори Тери Иглтон: „Традицију никад не можемо уловити на спавању. Она на неки загонетни начин предвиђа појаву још ненаписаних дјела. Премда ће та дјела, кад једном буду написана, изазвати превредновавање Традиције, она ће их глатко пробавити. [...] Традиција је у свом протјечању недокучива као милост божја“ (Eagelton 1987: 52).

И поред разумијевања да је опонашање књижевне традиције у средњем вијеку „одлика чувања духовног континуитета“ (Богдановић 1970^б: 377), не можемо потцијенити ни перспективу из које се књижевност разумијева мимо средњег вијека. Уосталом, и у самој средњовјековној књижевности има знакова самобитног изражавања. Односно, има писаца у средњовјековној књижевности који стварају нова

дјела и поред убјеђења да су само преписивачи или преводиоци. Занимљиво је у том смислу запажање Димитрија Богдановића у вези са односом Константина Филозофа према властитом дјелу *Живот деспота Стефана Лазаревића*: „Назива себе 'преводником', али саставља житије умногоне оригинално, макар и по свим правилима и давно утврђеним канонима житијног жанра“ (Богдановић 1979⁶: 136–137).

„Отписаније богољубно“ Јелене Балшић, односно његовог подударања са дјеловима посланице цара Петра из *Житија Јована Рилског* патријарха Јевтимија (Трновског), не можемо казати да оно није вриједно књижевно дјело. Разлика је мјерило информативности, а непредвидивост је предност у књижевном изражавању, ма кад да је књижевно дјело настало. Али и дух времена и начин комуникације чине да се разумије генеза „Отписанија богољубног“. При тумачењу књижевног у њему нема потребе аплаудирати његовом односу према посланици цара Петра. Постојећа књижевна рјешења, у овом случају текст *Библије*, преузима и Стефан Лазаревић градећи „Слово љубве“, али на начин близак писцима савремене књижевности. Тиме се ово Лазаревићево дјело може схватити и као промаја према будућности. Милица Хребелановић у својој повељи манастиру Дечани преузима дио текаста другог аутора, али притом упућује на извор: „Узљубићу те, Господе, крепости моја и господару; узљубих благолепије дома твојега и место уселења славе твоје! – рече Давид“ (према Маринковић 1996: 180). Како смо раније видјели, Јелена Балашић у „Отписанију богољубног“ указује једино на Светог Василија Великог као аутора, парафразирајући једног од његових исказа. Приликом тумачења „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић потребно је сагледавати обје крајности.

Рад Светлане Томин „'Отписаније богољубно' Јелене Балшић. Прилог схватању ауторског начела у средњовековној књижевности“ (Томин 2002) тумачење „Отписанија богољубног“ долази као нови херменеутички изазов: након овог рада изнова се поставља питање како тумачити посланицу богољубну Јелене Балшић. И поред сазнања до којих је текстолошким истраживањем дошла Светлана Томин, може се потврдити то што је знатно раније о овој посланици Јелене Балшић саопштила Милица Грковић: „Мада делује као опште место, има аутентичну боју“ (Грковић 1995: 197). Са једне

стране не губимо из вида да је разлика мјера информативности, а са друге стране само нам се каже да је писање посланица приватна ствар, па природа дијалога Јелена Балшић и Никона Јеруслимца, у том смислу, није зависна од књижевности. Истицање „да је основно обележје средњовековне поетике – не само српске или византијске – универзалност“ (Богдановић 1984: 144) опште је мјесто у Богдановићевом тумачењу средњовјековне књижевности. Он луцидно објашњава да је у поетици средњовјековне књижевности топка „кључ једне комуникације, којим се омогућује и постиже најтешњи додир, општење и поистовећивање многих у једноме“ (Богдановић 1991: 52), односно указује на то да је опште мјесто „условни израз, знак којим се омогућава општење, није баналност, као данас. Систем тих знакова шифрује, а истовремено дешифрује један мисаони садржај и исто тако, условљава једно емоционално стање“ (Богдановић 1991: 52). Други од ова два Богдановићев исказа истиче Даница Поповић говорећи о култу краља Драгутина – Теоктиста (видјети Поповић 2006: 136), што Владимир Вујошевић потврђује говорећи о поетици *Житија патријарха Јефрема* Марка Пећког: „Марко Пећки не открива Јефремов унутрашњи, подвижнички живот. Не говори о њему, осим преко општих мјеста. Али га, ипак, тиме показује. Ријечи овдје евоцирају више него што непосредно значе“ (2015^a: 111).

У својој књизи о српској средњовјековној књижевности Милан Кашанин истиче: „Нема у српској средњовековној књижевности писма које би било тако одуховљено, тако благо и умиљато као то писмо, које је кнегиња Јелена упутила своме духовнику“ (Кашанин 1975: 442). Тачно је да након поређења са посланицом цара Петра Светом Јовану Рилском у *Житију Јована Рилског* бугарског патријарха Јевтимија (Трновског) „Отписаније богољубно“ *друкчије звучи*, али и поред свега се може поставити питање коме би се то писму у српској средњовјековној књижевности са више права могле приписати наведене ријечи Милана Кашанина. Свијест о научним сазнањима о природи небеских тијела не уклања могућност да небо посматрамо и на начин на који је посматрано прије тих сазнања, подсјећа Људевит Штур (према Сувајџић 2010). Како другачије објаснити да се и поред свега „Отписанија бугољубног“ Јелене Балшић не можемо начитати, како би то казао свезнајући приповједач у Пушкиновом роману

Евгеније Оњегин говорећи о посланици Татјане Ларине Евгенију Оњегину (видјети Пушкин 2002: 64).

Као што је познато, Јелена Балшић у „Отписанију богољубном“ моли Никона Јерусалимца да подражава Христа како би као ученик Његов својим молитвама помогао да се и она обрете у близини Његовој (видјети Bašić 1960: 189). У „Похвали кнезу Лазару“ монахиње Јефимије је обраћање кнезу Лазару као билижем Богу да се моли за њу, народ и своја чеда. Загледана у реченицу Јелене Балшић: „Јер се помрачише душевне очи муком и метежи који је у свету“, иако зна да то није реченица само Јелене Балшић, Марија Шћекић каже: „Има много разлога да се обратимо Јелени Балшић да замоли оца Никона да се моли и за нас“ (према Бајовић 2016: 42). Помрачише бо се д(оу)шевные очи печалію и метежемь иже въ мирѣ (*Горички зборник*, лист 166).

Дјело Јелене Балшић је средњовјековно, али било би само чињеница историје књижевности кад не би имало шта да каже и другим вјековима. Иако је створено у духу књижевности времена у коме је живјела Јелена Балшић, оно показује осјећај за „ванвременско као и за временско, или за ванвременско и временско узето заједно“ (Елиот 1963: 35), како би казао Томас Стернс Елиот а на шта је, у вези са Јеленом Балшић, већ указала Сања Мујовић (видјети Мујовић 2014: 99). Наш коначни однос према односу посланице Јелене Балшић према посланици цара Петра исказују ријечи Владимира Вујошевића: „И поред тога што у 'Отписанију богољубном' Јелене Балшић има видних трагова посланице цара Петра у 'Житију Светог Јована Рилског' бугарског патријарха Јевтимија (Трновског), мислим да је њена емоција аутентична“ (према Бајовић 2016: 42). Изговорене након спознаје о подударању дијела „Отписанија богољубног“ са текстом у посланици цара Петра, ове ријечи Владимира Вујошевића значе више од тога што је знатно раније Милица Грковић саопштила да „Отписаније богољубно „има аутентичну боју“ (Грковић 1995: 197). *Моћ контекста!* „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић је од оних књижевних дјела која увећавају властити контекст. Питање односа „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић према традицији и

даље остаје отворено. У елиотовском кључу говори Тери Иглтон: „Традицију никад не можемо уловити на спавању. Она на неки загонетни начин предвиђа појаву још ненаписаних дјела. Премда ће та дјела, кад једном буду написана, изазвати превредновавање Традиције, она ће их глатко пробавити. [...] Традиција је у свом протјечању недокучива као милост божја“ (Eagelton 1987: 52).

3.3.2.3. „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у контексту српске средњовјековне посланице

Само по себи се разумије да би бројни искази средњовјековне књижевности, неки од њих и изузетни, у простору књижевне информативности пружили више да се не понављају, односно да нијесу општа мјеста, али природа књижевне традиције средњег вијека чини да им се не приговора зато што се на њих унапријед рачуна. Напримјер, као антологијску мисао Никона Јерусалимца Динко Давидов наводи реченицу из „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“: „Лукава недра помрачују душу моју, срп изоштрена жање чувства и пут трули од мноштва зала мојих“ (према Давидов 2008: 434). „Срп смртни“ каже и инок из Далше у запису у преписаноме јеванђељу (према Павић 1986: 119). Исказ *пожњевени као класје*, у функцији говорења о смрти у биткама, поређење је које је доста рабљено у српској средњовјековној књижевности. Жетва као метафора смрти посебну тежину има у књижевном изразу Димитрија Кантакузина: „Јер путници овог брзотеког живота јесмо и у жетвено доба, по случењу, треба нам путовати“ (према Витић 2005: 16). Смедеревски Беседник у некрологу деспоту Ђурађу Бранковићу говори о смрти као о мачу који „пожње наш живот“ (према Павловић 1990: 66). А Димитрије Кантакузин је нарочито користи кад говори на тему пролазности као „готово свеприсутну тему, која се, различито развијана и независно од жанра, јавља у скоро сваком средњовековном тексту“ (Витић 2005: 16). У „Посланици кир Исаији“ Кантакузин каже: „Обаче јако ничто не вем ино ждег ме разве огањ тамни иже силу жешти“ (према Трифуновић 1990: 204). Зорица Витић указује и на неке „од библијских узора који говоре о крхкости живота: Јов. 14, 1; Пс. 37, 36; 39, 6; 14, 44; Јак.: 4, 14“ (Витић 2005: 16³⁰). Овај топос се не исцрпљује

средњовјековном књижевношћу, а поготово не тема на коју се односи. „Младо жито новијај класове, / пређе рока дошла ти је жњетва“ (стихови 652–653), ријечи су Његошевог *Горског вијенца*. Коначно, није ли Велики косац у приповијетки „Деспотова последња ура“ Тодора Живаљевића Величког (видјети Живаљевић Велички 1997: 113) продужени прст симболике српске средњовјековне књижевности.

У „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић мноштво је општих мјеста (loci communes). На нека од њих упућује Милица Грковић: „Тако је изражена чежња за духовним сједињењем и близином са оним ко је далеко, а духу потребан. Умножавање талената као опште место среће се и овде и представља величање духовног прегнућа, слично као и у многим делима средњовековне литературе. Истицање смерности као духовног идеала истакнуто је епитетом који прати Јеленино име (СМЉРСНАА СЛЕНА)“ (Грковић 1995: 200). Ако се овоме дода неколико топоса који су међу онима које наводи Зорица Витић, пошавши од одреднице „Општа места“ у Трифуновићевом *Азбучнику српских средњовековних књижевних појмова* (Трифунувић 1990), безмало су набројани топоси у „Отписанију богољубном“:

Морска пучина и бура као представа греховног живота, или, специфичније, као тешкоће стварања; коначно достизање тихог и благог пристаништа као духовно смирење, или окончање уметничког дела; страдање због сопствених грехова, предосећање суда, избављење; тежња Христу као притицање источнику живота; уподобљавање светим претходницима; подвиг као лествица за достизање духовних висина; умножавање таланта /Христова прича о господару, слугама и благу (Мт. 25: 14–30)/ као свеколико духовно залагање, стицање небеског царства, пребивање или сабеседовање са анђелским збором /У старословенском збор се означава речју ликъ и отуда потиче глагол ликъствовати (ликовати) у значењу 'учествовати у анђеоском хору'/; овенчавање мученичким венцем; речи које у душу допиру као семе у плодну земљу /Христова прича о сејачу и семену (Мт 13: 8, 23; Мк 4: 8, 20; Лк 8: 8, 15)/ (Витић 2005: 14).

Топоси средњовјековне књижевности које наводи Зорица Витић још присутнији су у слједећим ријечима *Житија краљице Јелене Данила II*:

Ево, ми који смо у сујети овога сујетнога света, ако и хоћемо да духом живимо колико је угодно Господу, то не можемо да постигнемо.

Јер сав овај свет лежи у злу, као што рече божаствена реч.

Јер ако се душа не остави светских брига, то не може ни бога истинито волети, ни ђавола достојно мрзети.

Пошто је наш ум обузет метежом животних похота, као што се лађа на морској пучини љуља од морских таласа, тако и ја грешна љуто тонем у гресима мојим.

Ох, осуда савести моје и очајања грехова мојих веома смућују душу моју, и немам никакве наде за спасење.

Ер у гресима упропастих душу своју, и у нечистоти безакоња удавих свој ум, и у дубини глиба огрезе тело моје, и нема ми уздања (...)

Шта да чиним ја грешна, пуна стида?

Јер покри срамота лице моје и тесно ми је одасвуд.

Јао мени, одакле ћу почети оплакивати своја љута безакоња, која се не могу лако исповедити?

Због чега прво да заплачем? Због чега да застењем и због чега да заридам (према Маринковић 1996: 69).

Спољашња конфигурација овога дијела *Житија краљице Јелене Данила II* другачија је у изворнику (видјети Данило II 1935: 51), али смо га ради лакше прегледности општих мјеста навели у овој форми зато што безмало дјелује као попис општих мјеста у средњовјековној књижевности. Општа мјеста у овом плачу су: сујета овога свијета који у злу лежи и омета живот угодан Господу, љубав према Богу и мржња према ђаволу, метеж животних похота, осуда савјести због грехова, морска пучина као знак греховитости, топос афектиране скромности, оплакивање властите греховитости. Скоро сва ова општа мјеста присутна су и у „Отписнију богољубном“

Јелене Балшић, али са мање уопштавања. Битно је истаћи да су општа мјеста у „Отписанију богољубном“ у функцији говорења које се „пропиње на својим онтолошким задњим ногама“ (Stanton 1989: 222).

Поред говорења о пролазности људског живота, топос раздвојености је једно од најфреквентнијих општих мјеста књижевног средњег вијека. Топос раздвојености једна је од директних веза „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић и „Слова љубве“ Стефана Лазаревића, оба слова о љубави. „Но због малог нам растојања, и море и гај, овог ради узрока немогуће нам је видети светињу ту“, каже Јелена Балшић (Balšić 1960: 188). Наспрам ових ријечи у „Слову љубве“ су ријечи: „Бејасмо заједно и близу један другоме, телом или духом, но да ли горе, да ли реке одвојише нас“ (Лазаревић 1979^б: 19). Наспрам већ наведеног топоса сједињења у Христу у „Другој посланици“ и „Трећој посланици“ Јелене Балшић је исти топос са краја „Слова љубве“ Стефана Лазаревића: „Опет да се саставимо, опет да се видимо, опет љубављу да се сјединимо у том самом Христу Богу нашем, у коме слава са оцем и са Светим Духом у бескрајне веке. Амин“ (Лазаревић 1979^б: 19).³⁹² Раздвојеност и чежња за духовним јединством старији су од средњег вијека. Књижевности су познати барем од „Епа о Гилгамешу“. Топос раздвојености познаје и античка књижевност, а о *Библији* да и не говоримо. „У 'Првој посланици Коринћанима' апостол Павле каже: 'Јер ја који нијесам код вас тијелом, али духом ту живим' (Кор. 1, 5–3). Или: 'И рекох: ко би ми дао крила голубиња? Ја бих одлетио и починуо' (Псалам 55)“ (Турковић 2014: 90).

Скоро незаобилазан је у средњовјековним књижевним текстовима и топос афектиране скромности. У „Отписанију богољубном“ је у реченици: „И због брзине не получи моја бедност оно што сам желела“ (Balšić 1960: 189). Смјерна Јелена након ове реченице одмах улази о говорење о разговору са својим духовником, вођеним током кратког им виђења. У овом дијелу текста је изречена похвала ријечи духовној тако што

³⁹² Однос посланица „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић и „Слово љубве“ Стефана Лазаревића вишеструко је парадигматичан. О „Слову љубве“ Стефана Лазаревића доста је писано, међутим у текстовима о њему се не даје до знања да је ово дјело у појединостима сродно „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић. И то говори о недовољном интересовању за дјело Јелене Балшић. Реторско је питање да ли би тако било и да је „Отписаније богољубно“ написао Стефан Лазаревић. На рецепцију текста може утицати много шта изван самог текста.

је у односу на сопствено ја наглашено ти свога духовног наставника, али без афектираности. Љубомира Парпулова-Грибл у том контексту на неуобичајен начин скреће пажњу на Јефимијину „Похвалу кнезу Лазару“: „[Деспотица] Јелена можда није била потпуно искрена кад је рекла: 'Не по заслуги теби похвалу принесох, но по сили малога ми разума'“ (Парпулова-Грибл 2002: 374).³⁹³ Парпулова-Грибл ово на истом мјесту образлаже умношћу и друштвеним престижом деспотице Јелене чега је, како каже, морала бити свјесна. Шта би се тек на том плану могло казати за Свтог Саву у „Посланици студеничком монаху Спиридону“: „Спиридоне, моли Бога за нас, не бих ли твојим молитвама опроштај грехова добио“ (Сава 1998: 225).³⁹⁴ Да и не говоримо о „Посланици Магнежанима“ Светог Игњатија Богоносца, који на самом њеном крају каже да није достојан казати да је из Сирије. (Тако се завршавају и неке друге његове посланице). Свети Игњатије Богоносац у завршном дијелу поменуте посланице кроз обраћање онима којима пише изаражава вјеру у заједнички сусрет са Христом. Такво обраћање смо већ примијетили у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић.

Чак и кад ријечи свога духовног наставника назива божанственим, у говорењу Јелене Балшић нема патетике (видјети Balšić 1960: 188). Познато је да је у средњовјековним текстовима, нарочито у похвали и посланици фреквентна замјеница за друго лице у функцији истицања важности онога коме се аутор обраћа. У „Отписанију богољубном“ то је више него потврдиво. Редом затеченим у тексту наводимо исказе који то показују: „Да зна твоја светиња, откако удостојих се с богом познати те“ (Balšić 1960: 188), „твојега преподобија речи духовне“ (Balšić 1960: 188), „слушах твоје душе богољубну нарав“ (188), „твојих медоточних насладити се речи“ (188), „не малу од твојега виђења мени приплодити корист“ (188), „немогуће нам је видети светињу ти“ (188), „усхтех твоју светост видети“ (188), „посланије твојега рукописанија примисмо“

³⁹³ Да се о Јефимијиним везу на покрову кнезу Лазару приповиједало показује Орбиново *Краљевство Словена*: „И ту се још и данас види његово тело у једном златном покрову који је, кажу, извезла његова жена Милица“ (Орбин 1968: 101). Ово је једно од мјеста у наведеној књизи које је очигледно стигло усменим путем.

³⁹⁴ Радмила Маринковић посјећа на то да „Посланица игуману Спиридону јесте једино Савино сачувано писмо. Нађена је у рукопису 15. века, коме се после изгубио траг“ (Маринковић 1996: 260). Човјек се не може начудити томе да се то огодило.

(188), „и опет се молим твојему преподобију“ (189), „јер зна твоје преподобије“ (189), „помињем твојему трудољубију“ (189), „и још молим твоје благонаравије и трудољубиво ти срце“ (189), „колико зна твоја светост“, „но подражавај Владику, Христа твојега, којег ученик јеси“ (189), „тајниче божји“ (189). Оно што је уз *ти* исказано овим изводима из матичног текста само собом је доказ узвишеног говорења смјерне Јелене о свом духовном оцу.

Друго лице једнине у „Похвали кнезу Лазару“ монахиње Јефимије чини да је овај текст својим стилем сродан посланици. И то је једано од оних средњовјековних дјела коме жанр *више одређује намјена него језичка изражајна средства*. Као такво, оно је запис, и то запис на покрову — неуобичајеног обима и, у односу на друге средњовјековне записе, поетизован као *свесрдно узношење*. Необична је у њему и природа топоса обраћања ономе ко је ближи Богу да се моли за онога ко пише и друге уз њега. Монахиња Јефимија се обраћа кнезу Лазару, али му каже да укључи и друге свете и мученике да помогну у борби над видљивим и невидљивим непријатељима: „Јер ако помоћ примимо с богом, теби помоћ и благодарење даћемо. Сабери збор својих сабеседника, светих мученика, и са свима помоли се богу који те је прославио: извести Ђорђа, покрени Димитрија, убеди Теодоре, узми Меркурија и Прокопија, и 40 мученика севастиских не остави, а у њиховом мучењу /У Малој Азији, код Ангоре 1402 год., што тачно датира спис/ војују чеда твоја вазљубљена, кнез Стефан и Вук, моли да им се пода од Бога помоћ. Дођи на помоћ нашу, где да си“ (Јефимија 1960^v: 96). Топос недостојности изразит је и у „Запису на хиландарској завјеси“ монахиње Јефимије (Мрњавчевић). „Тај основни тон смерноумља пред оним што је недостижно, сама та реч о недостижности, о неизрецивости, топос недостојности па чак и немогућности да се изрази оно што се силином надахнућа пробија ка своме извору — то је, заправо, карактеристично за атмосферу молитве, а то је својстено и византијској и српској духовној поезији“ (Богдановић 1991: 64). Димитрије Богдановић, уз ово, каже: „Отуда они самоизвињавајући уводи, као у песничком Мољењу Симеона Новог Богослова (XI век) у чину причешћа, који преузима и Јефимија у свом познатом песничком тексту на Хиландарској завеси (XIV век):

„Од скврних усана,
од гнусна срца,
од нечиста језика,
од душе оскврње
прими мољење, Христe мој“ (Богдановић 1991: 63–64).

Похвала рјечитости у „Отписанију богољубном“ такође је топос средњовјековне књижевности. „Ова књига слађа више од меда и саћа док сам писао учини се грлу душе моје ... Писа се са извода од књига благочестивога господина Гргура, сина деспота Ђурђа“ – запис је уз *Шестоднев* Јована Златоуста, из 1587. године (према Павић 1986: 179). Ђорђе Трифуновић наводи Запис исте природе у књизи из петнаестог или шеснаестог вијека: „Садржај књиге пореди се са пчелињим радом, медом и саћем: 'Ва сеј књижици сабрана сут божаствена словеса јакоже методичније пчели от различнаг цвeтија наплњајуште доми своје“ (Трифунoвић 1990: 203). А Константин Филозоф говорећи о Стефану Лазаревићу каже: „Речи слађе од меда и саћа / што теку из запечаћених источника“ (према Филозоф 2004: 107). Скоро од почетка „Отписанија богољубног“ Јелена Балшић говори о наслађивању медоточним ријечима свог духовног наставника. Кад би се све што она о томе говори свело на једну реченицу била би то реченица: „Да не затвориш језик који много поучава и добро“ (Balšić 1960: 189).

Писмо Никона Јерусалимца о коме говори у „Отписанију богољубном“ смјерна Јелена прихвата као „скровиште неко пребогато важније од тисуће тисућа злата и сребра“ (Balšić 1960: 188). Тако се повезују медоточне ријечи и скровиште као два општа мјеста средњовјековне књижевности. Као примјере за општа мјеста у представљању симболичног живота светитеља Ђорђе Трифуновић наводи и приказивање архиепископа Арсенија I као „скровиште некрадомо“ (према Трифуновић 1990: 211) у *Служби архиепископу Данилу I* архиепископа Данила II. А у *Служби кнезу Лазару* стоји: „Скровиште богато светије ти мошти“ (према Трифуновић 1990: 211). Медоточне ријечи духовника смјерне Јелене су опште мјесто које је повезано и са општим мјестом умножавања талената као општим мјестом библијског поријекла. Часном оцу чије су ријечи медоточне смјерна Јелена се обраћа молбом да удвостручи

таленте. „Умножавањем таланата представља се духовно залагање (Христова прича о господару, слугама и благу, Матеј 25, 14–30)“ (Трифуновић 1990: 208), каже Ђорђе Трифуновић и наводи прегршт примјера овога топоса у српској средњовјековној књижевности, од којих је природи овога топоса у поменутој посланици Јелене Балшић најближи: „Таланат јагоже од Бога усугубил јеси“ (Трифуновић 1990: 209). „Е, часни оче, удвостручи таленте“ (Balšić 1960: 189), ријечи су Јелене Балшић у смјерном обраћању Никону Јерусалимцу, у оквиру молбе да се моли Господу као њему ближи а да би се, након свега, и она могла наћи у близини његовој — што је такође опште мјесто средњовјековне књижевности.

Нека рјешења су у српску средњовјековну и усмену књижевност могла доћи из средњовјековног сликарства. Светозар Радојчић указује на везу између манастирског сликања Страшног суда и визуелних слика у грађењу мотива Страшног суда у десетерачкој усменој епизици и манастирског сликања Страшног суда (видјети Радојчић 1953: 168). Опис неба као листа хартије из усмене лирске пјесме Радојчић види као визуелну слику створену према стиховима Апокалипсе (6,14), гдје је између осталог казано: „И небо се измаче као књига кад се савије“ (према Радојчић 1953: 169). Борис Успенски икону чита „као својеврстан текст“ (према Uspenski 1979: 272), што у дијалогу са њим примјећује пољски публициста Збигњев. У раду „Успење Богородице — интертекстуално читање“ (Јелушић 2016) Синиша Јелушић упоређује *Житије краљице Јелене* архиепископа Данила II и фреску Успења Богородице у паштровском манастиру „Градиште“, особито елементе у покрету који су заједничке фресци и житију. Доминантан мотив те врсте је путовање на облаку.³⁹⁵ А Љиљана Јухас-Георгиевска каже: „Изнав се намеће упоређење са приказом Богородичине смрти код Првовенчаног /Упореди: Стефан Првовенчани, Сабрани списи, стр. 86 („И одједном би шум као да се подиже место на коме бијаху“)/. Приказ пак боловања и предсмртних

³⁹⁵ О путовању на облацима у средњовјековној књижевности више видјети у Јовановић 2016. У Которској катедрали на саркофагу Светог Трипуна „налази се на облаку клечећа фигура св. Трипуна“ (Anonim 2015).

тренутака Јелениних има доста сродности са приказом Немањиног боловања код Светог Саве (Јухас-Георгиевска 1994: 23).

Садржај реченице Јелене Балшић: „Јер се помрачише душевне очи муком и метежи који је у свету“ (Balšić 1960: 188) у парадигми је којој припада и парафраза несачуваног писма Свете Јелене Анжујске о коме говори архиепископ пећки Данило II у *Житију краљице Јелене*: „Пошто је наш ум обузет метежом животних похота, као што се лађа на морској пучини љуља од морских таласа, тако и ја грешна љуто тонем у гресима мојим“ (према Маринковић 1996: 69). У литератури о средњовјековној књижевности постало је опште мјесто навођење мотива таласа у значењу животних немира као општег мјеста ове књижевности. Теодор Граматик, 1263. године, у поговору *Шестодневу* каже: „Роба твојега худог и утопљеног у валима овога сујетног света“ (према Павић 1986: 38). А Јелена Балшић у „Отписанију богољубном“: „Јер жељење богатства и сујетна слава, а уједно и сласти, не остављају нас који су на таласима у мору овог сујетног живота, узникнути к светлости чистог и нетелесног пребивања“ (Balšić 1960: 188). У *Житију Варлаама и Јоасафа* синтагма „у овом сујетном животу“ дио је Јоасафовог објашњења властитог одговора на Варлаамово питање колико има година (према Томин 2017).

Пошавши од рада Ђорђа Трифуновића „Стара наша заборављена поезија“ (Трифуновић 1962), Зорица Витић набраја најфреквентније симболе у средњовјековној књижевности и закључује: „Ипак, у овој поезији доминантна је светлост“ (Витић 2006: 14). Свјетлост је најчешће атрибут Христоса и Богородице. „У сунце одевени лик“ (према Павловић 1990: 79), каже Арсеније Јовановић Шакабента у „Запису у сребру чудотворне иконе“ Богородице. А у „Посланици кир Исаји“ Димитрија Кантакузина је „света и светлосрачна“ (према Витић 2005: 241 истинита љубав Владике „којој од постојећих ништа подобно није“ (према Витић 2005: 241). Стицање те љубави у овој посланици је хомеровским поређењем повезано са свјетлошћу:

„Као када би неко за светла и чиста неба у подне стао
под сами сунчев круг, када би се управио да ни овамо ни
онамо не прелази и обилази сен, тада где год да се обазре —

сунчеву гледа светлост и друго ништа.

Тако и истиниту љубав Владике по човекољубљу ко стекне према њему и људима, светлошћу ове озари и душу и ум и срце, све добродетељи овоме привуче и у њих се обуче као у скупоцену ризу“ (према Витић 2005: 241).

Бисера Турковић је на трагу Зорице Витић кад говори о мотиву свјетлости у „Библији“ и српској средњовјековној књижевности: „Свјетлост је један од централних мотива књижевног средњег вијека. У 'Отписанију богољубном' каже се: **'Узникнути к светлости чистог и нетелесног пребивања'**. Димитрије Кантакузин у „Посланици кир Исаји“ наглашава: **'Тако истиниту љубав Владике по човекољубљу ко стекне према њему и људима, светлошћу све озари'**. У „Житију Светог Саве“ јеромонаха Доментијана Свети Сава каже: **'Дођи, богопослана нам светлости и небесна зрако'**. У истом дјелу Свети Сава, по повратку из Свете земље, ову свјетлост тумачи епископима: **'Похитајте, браћо, и с љубављу сачувајте заповеди моје да рајских радости истинити наследници будемо и достојни славе небесне светлости коју нам доликује у Господа молити. Не оне светлости што на истоку исходи и на западу заходи, што се с временом окончава и што се наиласком ноћи одељује, коју заједно са животињама видимо. Но молимо светлости коју можемо видети с једним анђелима, којој ни почетак не почиње ни крај не ишчезава'**. На крају, а прије свега, наводимо оно што „Библијом“ инспирише све што је претходно наведено: **'Јер свјетлост свијетли у тами и тама је не обузе'** (Јеванђеље по Јовану, 1, 5)“ (Турковић 2014: 90–91). Казано је у „Јеванђељу по Јовану“: „И ово је вест коју чух од њега и поведат вам да је Бог светлост и да таме у њему нема“ (Јован 1, 5, према Сава 1998^б: 21). А у поеми „Србија“ Милоша Црњанског је стих: „У Богу је ведро“.³⁹⁶

³⁹⁶ У иначе недоследном пренесу превода Ђорђа Сп. Радојичића у књигу *Писци словенског средњег вијека*, коју је приредио Војислав Д. Никчевић ријеч *светост* из посљедње реченице првог дијела преиначена је у *светлост* (упоредити Никчевић 1996: 231 и Balšić 1960: 188). У вишој равни светост и јесте свјетлост, и то она којој ни почетак не почиње ни крај не ишчезава. Но, у приређивању Војислава Д. Никчевића текст „Отписаније богољубно“ је ипак изневјерен.

Немања Бољевић каже да важност Јелене Балшић види „и у томе што побија тезу недовољно упућених о средњем вијеку као мрачној епохи. Потреба Јелене Балшић за сусретом са свјетлошћу исказана је као у било којој другој књижевној епохи. Само што је у средњем вијеку то истовремено и сусрет са светошћу. 'И ево сада као од сна некојег дубоког пробудивши се, усхтех твоју светост видети'“ (према Бајовић 2016: 39). Светост асоцирана свјетлошћу један је од омиљених мотива средњовјековне књижевности. „Света и светлосрачна“ (Кантакузин 2005: 241) је љубав божија у Кантакузиновој „Посланици кир Исаји“. Ова синтагма као да призива Лазаревићево „оштро некако и бистротечно дело љубави“ (Лазаревић 1979^a: 17), које је врлина над врлинама — као и у Апостоловој оди љубави.³⁹⁷ Приметијетимо да у „Отписанију богољубном“ одмах након исказа „узникнути к светлости чистог и нетелесног пребивања“ (Balšić 1960: 188), јединог у коме се изричито помиње свјетлост, слиједи реченица у којој је упућивање на мрак као симболичку представу не-живота: „Јер се помрачише душевне очи муком и метежом који је у свету“ (Balšić 1960:188). Миодраг Поповић евоцира то што је Лаза Костић подсјетио да је у старословенском језику ријеч свѣать значила и свјетлост и свијет: „Тиме је речено', пише песник [у 'Основима лепоте у свету'] да тек светлост чини свет светом“ (Поповић 1977: 67).³⁹⁸ Говорећи о свјетлости у вези са хагиографичношћу *Житија краљице Јелене* (а позвавши се на *Лествице* Светог Јована Лествичника, *Велики канон Светог Андреја Критског* и црквене друге оце попут Симеона Новог Богослова и Дионисија Аеропагита), Данијел Дојчиновић каже: „Свој врхунац богодсловље свјетлости доживјело је управо у исихазму“ (Дојчиновић 2015: 162). Односно: „Треба нагласити да свјетлост у овом контексту није пука естетска

³⁹⁷ Уобичајило се да се тринаести сегмент „Посланице Коринћанима“ апостола Павла назива химном, а то је уствари ода. Химна пјева у славу колектива, док ода слави појединачно.

³⁹⁸ Северијан, епископ Гавале, који је живио у четвртој и петом вијеку, за свјетлост створену првог дана каже да је по саставу слична анђелима и људској души (према Радошевић 2004: 173). Он је „приближава човеку створеном последњег дана. Заправо људски ум (разоум) је тај који даље унапређује оно што се захваљујући светлости на земљи указало. Пшеницу, грозд, вуну (јаринн ·)... светлост разума је претворила у хлеб, вуну, ризу... (л. ба — col 436)“ (према Радошевић 2004: 173).

варијација, већ дубокобогословски елемент који коријене има у библијским списима, а рзрађиван је вијековима у дјелима отаца Цркве“ (Дојчиновић 2015: 162).

Колико год средњовјековни писци говорили о свјетлости, њихова рјешења у вези са овим мотивом су мање предвидива него у другим случајевима. И у посланици Димитрија Кантакузина у контексту општих мјеста типичније је говорење о властитим греховима и недостатку ума да буду изражени:

„Живљење је моје греховима смућивано, у злобама различним, лукавству и оскрњености се ваља, јер леношћу, непокајањем и неузддржањем лагао јесам [...] Недостаје ми ума о овима да говорим, не смем се дрзнути ни у расуђење о овима пошто сам незналица и у томе неискусан“ (према Витић 2005: 241, 243).

Ове ријечи Димитрија Кантакузина такође су опште мјесто. Спутаност недостатком ума при говорењу, а нарочито писању. У вези са тим упечатљив је запис дијака Радослава у препису *Јеванђеља* Карејске типикарнице, из 1316. године, на чијем крају стоји: „А ако сам нешто у њима [књигама] изоставио неисправљено, зато је што оскудношћу ума спутан јесам“ (према Павић 1986: 51). Љиљана Јухас-Георгиевска упућује на самоисказ архиепископа Данила који се налази при крају похвале краљици Јелени Анжујској у *Житију краљице Јелене*: „Истичући своје недостатке Данило моли Бога да *просвети* његов ум и ујасни језик, како би *самисаоно* и *разумно* окончао житије“ (Јухас-Георгиевска 1994: 20).

Премда Димитрије Богдановић, наводећи тројицу новобрдских средњовјековних књижевника: Димитрија Кантакузина, Владислава Граматика и Константина Михаиловића, са разлогом каже да је књижевност овог круга „друкчија од ове зетско-скадарске преписке Никона Јерусалимца и Јелене Балшић“ (Богдановић 1994^f: 336), то се не може до краја тврдити и за изражавање Владислава Граматика. Очигледна су подударана дјелова преписке Јелене Балшић и Никона Јерусалимца са поговором

Владислава Граматика зборнику који је саставио за Димитрија Кантакузина, у манастиру Метјача, 1469. године — након писма којим се Кантакузин за ову поруцбу обратио дијаку Владиславу. Садржај овог дужег записа показује неколико знакова заједничких са преписком Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. То су, могло би се казати, литерарни знакови „као у зрцалу“ (према Трифуновић 1990: 267), „да нас премного љубиш и од многе љубави да нећеш заборавити напоре наше“ (Трифунувић 1990: 267), „овим си наложио пробуђење души мојој из погружења у лености многе“ (Трифунувић 1990: 267). И ово је доказ да су се писци средњег вијека према књижевној традицији односе као према општој имовини.

Посланица Димитрија Кантакузина Владиславу Граматику није сачувана, али о њој свједочи зборник дијака Владислава. Њих двојица „опомињу на преписку Јелене Балшић с јерусалимским старцем Никоном и дозивају у сећање несталу преписку наших владара и владарки са својим духовницима“ (Кашанин 1975: 464). Кашанин и директно указује на духовни однос дијака Владислава према Димитрију Кантакузину:

„Љубав своју – инсистира писац на пријатељском осећању које му је поручилац показао у својој посланици – љубав своју у њој си нам као у зрцалу живописао и, као што си мислио шта ће бити од нас тако си писао и указао већма него у самим тим делима да нас премного љубиш и од многе љубави да нећеш заборавити напоре наше“. У Димитрију Кантакузину писац цени не само његову лозу, „благоплемство“ његово, него и ученост његову, и то што је прегао да тражи и налази истину. Својим писмима и поруцбинама пробудио је његову душу из лености у коју је била утонула и дао му снаге да истраје у послу и да га заврши. „У љубави оној у којој си заборавио могућности моје – не престаје он наглашавати – заборавио бејаш неспособности моје, и не долазаше ми у памет шта могу остварити“. Али, призвавши благодат светога Духа да „управи лађу нашега смисла, како не би пострадао што неприлично од усталасаности животних“ (Кашанин 1975: 464).

Ови трагови текста дијака Владислава, расути кроз коментар Милана

Кашанина, довољни су да упуте на могућност коришћења литературе којом се служе Јелена Балшић и Никон Јерусалимац. Кантакузиново „као у зрцалу живописао“ и „усталасаности животних“ асоцирају на „као да у зрцалу образ угледасмо“ и „на таласима у мору овог сујетног живота“ у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић. Премда је не само у средњем вијеку море фреквентан литерарни знак у функцији метафоре асоцирања живота. Дијак Владислав, као што смо видјели, каже да му је Димитрије Кантакузин пробудио душу из лјености, а Јелена Балшић моли свога духовника Никона Јерусалимца да је из лјености пробуди и грубости ослободи. Обје ове преписке покреће љубав – „она љубав која покреће сунце и остале звијезде“, односно Бог који „покреће небо сам непокренут“ (Алигијери 1998: 489), како би казао свезнајући наратор именован Данте на крају *Божанствене комедије* Дантеа Алигијерија. Никон Јерусалимац саопштава Јелени Балшић да је од много љубави заборавила мјеру његову, што и дијак Владислав каже Димитрију Кантакузину. И однос ове двије преписке потврђује да није апстрактна тврдња да су се средњовјековни аутори према књижевној традицији односили без свијести о плагирању. Не каже ли дијак Владислав након састављања зборника за Димитрија Кантакузина: „Овим си наложио буђење души мојој из погружења у лености многе“ (према Трифуновић 1990: 267). Овдје је потребно подсјетити на то да су Димитрије Кантакузин и Владислав Граматик писци четрнаестог вијека. Немамо могућности да знамо да ли су и њихова дјела читали Јелена Балшић и Никон Јерусалимац или су се све четворо користили истим изворима.³⁹⁹

³⁹⁹ Још је актуелно то што је прије три деценије казао Ђорђе Трифуновић: „Стари српски епistolари још нису критички издати и довољно проучени. Подробна анализа требало би да открије сва општа места у епistolарима и тиме отвори поуздан пут проучавању српске епistolарске књижевности“ (Трифунвић 1990: 45– 46). За тумачење „Отписанија богољубног“, као што видимо, било би потребно познавати не само српскословенске епistolаре. То — руку на срце — превазилази могућности појединца. И данас се може казати да „разгранати и богати средњовековни топоси чине још увек тешко прегледну основицу старе поетике“ (Трифунвић 1990: 45).

3.4. Трудом и откупом благочестиве госпође Јеле: Ктиторски натпис Јелене Балшић у Богородичиној цркви на Горици

Ктиторски натпис Јелене Балшић на западном порталу Богородице Горичке први пут је објављен 1902. године у првој књизи *Старих српских записа и натписа*, које је сакупио Љубомир Стојановић: „Изволением ѡца и поспѣшениемъ сина и доуха светаго посвѣщениемъ създа сы храмъ пресвѣтиѣ богородице съ тр · домъ и ѡткупомъ благочѣстивоѣ госпогѣ Еле, дѣщери светопочившаго кнеза Лазара, и подроужіѣ господина Гюргиѣ Страцимировика, в лѣто МСССІІІ“ (према Стојановић 1902: 88).⁴⁰⁰ О овом натпису Јелене Балшић је доста писано, поготово о његовом датуму. „Управо овај датум (година), исписан и ћирилским и латинским бројевима, у историјској науци изазвао је бројне коментаре, па је и натпис објављиван више пута /В. Ђоровић, *Стари српски записи и натписи*, Београд, 1997, 25; И. Јастребов, *Подаци за историју Српске цркве*, 143; *Историја Црне Горе*, 2/2, 422 (В. Ђурић); Б. Шекуларац, *Трагови прошлости Црне Горе*, 205/“ (Милошевић 2010: 31).⁴⁰¹ Као што се види, година подизања цркве-задужбине Јелене Балшић римским цифрама је уклесана као хиљаду четиристо четврта, а не четрдесета.

Владимир Ђоровић, на примјер, каже:

На натпису у цркви Брезици, коју је подигла Јела Балшићка, налазе се два датума: ћирилицом и латинским бројкама МСССІІІ. Који је од та два датума тачан, пошто је разлика велика, 1440. и 1404. година. Стојановић се

⁴⁰⁰ Овај натпис је дио српског средњовјековног љетописа у камену. Било би занимљиво објавити зборник средњовјековних натписа у камену.

⁴⁰¹ У Ђурићевом раду на страници коју овдје наводи Силвана Милошвић није ријеч о датирању настанка цркве Благовјештења на Бешки него цркве Светог Ђорђа на Бешки. Наиме, Војислав Ђурић каже да храм Светог Ђорђа у сваком случају треба „датовати у посљедње двије деценије XIV вијека“ (Ђурић 1970: 422) и објашњава на основу чега то закључује. Ђурић, уствари, о датуму на крају ктиторског натписа Јелене Балшић говори тек на 485. страници истога рада.

определио за први идући за Јастребовом (*Податци за историју српске цркве*, Београд, 1879, 143), иако је већ 1895. Ч. Мијатовић упозорио да је други датум исправан (*Српски преглед*, 18). Мијатовић није казао и разлоге зашто је год. 1403. боља и зато ћемо их ми навести овде. У том натпису се каже, да је ктитор манастира: *подружје господина Гјургиа Страцимировика*. Јела је била жена Ђурђева до 1403. год. кад је он умро, а од тада до краја 1411. год., од месеца децембра (ср. N. Jorga, *Notes et extraits pour servir á l'histoire des croisandes II*, Paris 1889, 132). Јела је постала подружие Сандаља Хранића и у њеном натпису, да је он учињен 1440. год., о том би се сигурно водило рачуна (Ђоровић 1997: 25).

Из наведеног се да закључити да Владимиру Ђоровићу није познат садржај *Горичког зборника* који је настао 1442. године и у коме се, како је истакла Нина Гагова, четири пута у Трећој посланици Никона Јерусалимца помиње подизање цркве на Горици (видјети Гагова 2004: 201). Зато се биљешка Владимира Ђоровића, која претходи његовој књизи *Старих српских записа и натписа* (Ђоровић 1997), не може са правом односити и на ктиторски натпис Јелене Балшић који је објавио Љубомир Стојановић: „Посао Љ. Стојановића, зна се, није био беспрекоран ни кад га је вршио он сам, а још мање је то могао бити случај тамо, гдје се он морао ослањати на раније, мало поуздане, читаче и скупљаче или на сараднике дилетанте“ (Ђоровић 1997: [4]). То је, уосталом, најсигурније потврдити на лицу мјеста. Очеvidно је да Владимир Ђоровић са паравом негира то што „Ћ. Трухелка датира овај натпис са 1410/11. годином“ (Ђоровић 1997: 26).

Војислав Ј. Ђурић саопштава: „Успјели смо, читајући натпис на цркви, да доведемо до разјашњења римским бројевима исписану годину на крају натписа, о којој су толико расправе вођене. У питању је година 1439, исписана на сљедећи начин:

VIII

MCCCXXX (у ствари: millesimo quatragesimo tricesimo nono). То је податак који јасно казује да је потребно од године 6948 од стварања свијета, која је забиљежена прије римских бројева, одузети 5509 година, да би се добило тачно вријеме настанка

цркве“ (Ђурић 1970: 485). Нити се римски број хиљаду четиристо четири пише као што је то казано према Стојановићу, нити се римски број хиљаду триста тридесет девет пише како то преноси Војислав Ђурић. Иако у овом натпису, према издању Љубомира Стојановића, стоји римским цифрама исписана хиљаду четиристо четврта година, поред обиљежавања текста ктиторског натписа бројем 276 стоји и „1440.“ као наслов. Значи да је Стојановићу јасно кад је Јелене Балшић подигла цркву на Горици. Мирјана Детелић као годину подизања Богородичине цркве на Бешки наводи 1404. годину (видјети Detelić 2007: 387). За нас је римски број у ктиторском натпису Јелене Балшић, још увијек, отворено мјесто. Притом, не искључујемо могућност да је онај ко је уклесивао цифре у овом натпису могао погријешити уписујући римске цифре.

У ктиторском натпису уклесаном на западном порталу Богородичине цркве на Горици Јелена Балшић се представља као кћерка кнеза Лазара и супруга Ђурађа Страцимировића. Не помиње Сандаља Хранића у овом натпису, иако је у тренутку уклесивања овога натписа она, уствари, Косача. Након смрти свога другог мужа Јелена Балшић се вратила у Зету — али то не значи да је њен други брак поништен, као што није био ни први. Може се поставити питање да ли би Јелена Балшић да је подигла православну цркву у Дубровнику у њој оставила натпис истог садржаја као у цркви коју је подигла на Горици. Да и не говоримо о томе шта би и у ком мјесту над њеним гробом писало да је њу надживио Сандаљ Хранић Косача. Разумљиво је то што у четвртој остави у Дубровнику, из 1436. године, пише: „Јеле, многопоштованог споменућа славног великог господина Сандаља бивше госпође“ (према Стојановић 1929: 398). У документу Которског архива из 1441. године који цитира Ристо Ковијанић стоји да је Доберко Маринић, њен посредник у потписивању уговора са Андријом Изатом, „канцелар њене узвишености госпође Јелене, супруге његове узвишености господина Сандаља војводе“ (према Ковијанић 1988: 128). Одговор Дубровчана на захтјев Јелене Балшић да јој одобре да подигне православну цркву чува Растијева *Хроника Дубровника* (видјети Restii 1893: 264).

Саплитање Павла Ровинског пред садржајем ктиторског натписа Јелене Јелене Балшић са западног портала Богородичине цркве у којој почива произилази из његовог

увјерења да Јелена Балшић није жена Ђурађа Страцимировића Балшића. Он каже: „Јелена, или Јела, кћерка светопочившег кнеза Лазара, и 'дружбеница' Ђурђа Страцимировића Балшића, 1440. године изградила је Богородичин храм на острву *Бес* или *Бешка*“ (Ровински 1993: 328). Иза овога исказа слиједи фуснота сљедећег садржаја: „Натпис нијесам видио него сам га преписао из књиге И. С. Јастребова, па сматрам да у њему немам право да правим било какве исправке. Али напомињем да он противурјечи чињеницама: кћер кнеза Лазара Јелена била се удала за мађарског Палатина, затим за Сандаља Хранића. Ђурђе Страцимировић био је ожењен кћерком кнеза Лазара Деспе, удовицом бугарског цара Шишмана. А Јелена, жена Балше III никако није могла бити кћерка кнеза Лазара“ (Ровински 1993: 328¹⁰). Као што се види, чињеницама противурјечи Ровински. Поред Ровинског на овај начин о удаји кћерки кнеза Лазара говори Мавро Орбин у „Краљевству Словена“ (видјети Орбин 1968: 72) а под утицајем Орбина и Иларион Руварац (видјети Руварац 1887: 4), само што они не тврде да се жена Балше Ђурађевића Балшића зове Јелена. Ровинском није јасно да постоји Јелена Балшић као жена Ђурађа Страцимировића Балшића и да се једна од њене двије унуке а кћерке Балше III такође зове Јелена Балшић. У овом случају Ровинском је јасно једино да жена Балше III није кћерка кнеза Лазара. Као што се види, то га је — уз погрешнаувјерења о жени Ђурађа Страцимировића — довело до сумње у садржај ктиторског натписа Јелене Балшић, пренесеног у књигу Ивана Степановича Јастребова.

Овдје је потребно скренути пажњу и на ријечи Новака Мандића Студо о Јелени Балшић: „У свом тестаменту, писаном 25. новембра 1442. године, у цркви у Горичанима, коју је себи за живота подигнула да у њој буде сахрањена, каже се да је 'госпођа Јела, бивша супруга господина Сандаља', чиме се стиче утисак да је спомен на војводу Сандаља био још присутан“ (Мандић Студо 1995: 381). Није ово једино мјесто на коме овај аутор произвољно говори о Јелени Балшић. Он каже и ово: „Из рукописа за Горички зборник сазнају се и неке нове чињенице: //Јелена је рођена између 1366. и 1377. године, као трећа кћерка кнеза Лазара. Васпитавана је на његовом двору под надзором деспотице Јелене, монахиње Јефимије, најученије српске жене тога времена и под духовним усмјерењем 'благодарног и богобојажљивог' игумана Данила, каснијег

патријарха српског. За Ђурђа Балшића се удала 1386. или 1387. године“ (Мандић Студо 1995: 381–382). Потребно је казати да ниједан од ових података нема везе са садржајем *Горичког зборника*. Очеvidно нечитање *Горичког зборника* чини да Новака Мандића Студо саплиће чак и Томићев „Предговор“ сопственом препису овога зборника.

Аман, Јелена Балшић је себи за гроб чинила цркву на скадарском острву Горица, а мјесто Горичани у коме је писан њен тестамент налази се у близини Голубоваца, данас центра општине Зета. Већ смо саопштили да није сачуван манастир у Горичанима у коме је написан њен тестамент. Важно је истаћи да ријечи које Мандић Студо овдје наводи као дио тестамена Јелене Балшић не припадају њеном тестаменту, односно да Јелена Балшић у свом тестаменту не помиње своје мужеве.

Судећи према исказима Јелене Балшић о себи, закључујемо да на номиналном плану она властити идентитет потврђује кроз свага оца. Она се само повремено представља и преко имена својих мужева. То је несвојствено времену и простору коме припада, али је истовремено одраз духа Јелене Балшић као атипичне појаве у и простору и времену. У свом тестаменту она личну карту показује једино као *дштер благопочившаго кнеза Лазара*. И мимо свога тестамена у званичном представљању из континуитета не излази једино као дштер кнеза Лазара. И Стефан Лазаревић суз посебно поштовање односи према свом оцу кнезу Лазару. Јелка Ређеп истиче дух његовог исповиједног исказа у повељи Хиландару из 1404/5. године као један од примјера за то: „Врлинама, кажем, оца мога и господина светог ми кнеза“ (према Ређеп 2001: 87).

На различите начине се тумачи то што што је у ктиторском натпису Јелене Балшић у цркви на Горици наведено име њеног оца, „светопочившаго кнеза Лазара“ и име њеног (иако бившег) господина Ђурађа Страцимировића, а за Сандаља Хранића није било мјеста. Радослав Ротковић сматра да је име њеног другог мужа из овог натписа могло бити изостављено из једног од два разлога: „Дакле, не помиње брак са Сандаљем. Вјероватно из политичких разлога, јер је сматрала да су Балшићи ближи деспоту него Хранићи. Или је, просто, било незгодно помињати два мужа“ (Rotković

2012: 190–191).⁴⁰² Војислав Ђурић овако покушава да објасни то што Јелена Балшић у ктиторском натпису не помиње Сандаља Хранића: „Можда је то отуд што је храм у старим земљама, у којима је она прво владала, или зато што су почела непријатељства између Црнојевића, чије су биле скадарске Горице, и Косача који ће 1441. упасти у Зету и заузети Подгорицу, Медун и околна подручја“ (Ђурић 1970: 485). Ово Ђурићево објашњење је непотпуно и зато што су неспоразуми између Стефнице Црнојевића и Стјепана Косаче дошли након подизања задужбине Јелене Балшић на Горици. Њихови

⁴⁰² Сандаља Косачу, по оцу Хранића, наслиједио је његов братанић Стјепан Косача, по оцу Вукчић. Дакле, наспрам Балшића не стоје Хранићи него Косаче. И Бранко А. Копривица каже: „Синовац босанског војводе Влатка Вуковића (Хранића-Косаче)“ (Копривица 2000: 589), иако Влатко Вуковић не може бити и Хранић зато што Храна није његов отац него брат. А Неђо Шиповац чак каже да су око Дрине „Хранићи и Косаче подигли гроздове градова и светиња“ (Шиповац 2000: 621) — као да Хранићи нијесу Косаче. Ако је Влатко стриц Сандаља Хранића и његове браће, Хранићих синова а име оца му је Вук значи да не може бити Хранић. У историјској драми Јована Поповића Липовца *Херцег Шћепан, (Господар херцеговачки и чувар гроба Св. Саве)* сам херцег говори о својим прецима. И то прво о своме праједу Вуку Хранићу, кнезу од Рудина и његовом сину Влатку, а затим о свом стрицу Сандаљу кога представља као сина Влатка Вуковића, иако је он син Хране Вуковића — брата Влатка Вуковића:

„Па син му Сандаљ, мој стриц покојни,
Краљ Остоји у љутој војни,
Са Мађарима зар не помога
Умирит грозног злотвора свога!
Краљ Твртко јоште помоћ замоли
Сигмунда кад шће да га одоли!
Па ко га разби до војска мала,
Мојега стрица, храбра Сандаља!
Ко Стеву, сину Лазара света,
Прот Мусе, сина цар Бајазета,
Помога војском, — до војска мала
Мојега стрица, храбра Сандаља“ (стихови 566-577).

У истој драми Сандаљ Хранић је приказан као заштитник српства. Тако кнез Иваниш каже:

„Остоји, Твртку, деспоту Стеву,
Зетскоме Балши у Дринаљеву —
Савез понуди! Текер да спасе
Пропало царство — ал' сваки за се
Поче да ради. Сам он остаде
Док пола српства сасвим пропаде“ (стихови 596–601).

односи су поремећени 1444. године, након приклањања Црнојевића Млечима, кад је херцег Стјепан Стефаници Црнојевићу одузео претходно уступљени катун Бушати и предао га деспоту Ђурађу Бранковићу. Односи између Црнојевића и Косача су побољшани након женидбе Ивана Црнојевића Маром, кћерком Стјепан Косаче (1469. године). Иван Црнојевић и Влатко Косача покушали су деценију прије подизања Цетињског манастира да заједно подигну цркву Светог Стефана у Новом, „али тада из непознатих разлога нису успели да је заврше“ (Ђурић 1994: 538). Познато је да се Скендербег Кастриот преко Ивана Црнојевића као своје родбинске везе, 1463. године, повезао са херцегом Владиславом и припремио Арбанасе за учешће у одбрани Босне од Турака.⁴⁰³ Односи између Црнојевића и Косача поново су погоршани 1476. године, након безуспјешног заједничког покушаја Ивана Црнојевића и Влатка Стјепановича Косаче „да заједно ослободе Херцеговину“ (Божић 1970^б: 311⁵).⁴⁰⁴ Раније смо указали на то да је Стјепан Косача у Зети био у сукобу са депотом Ђурађем Бранковићем, а да је са Црнојевићима чак сарађивао и да је Стјепаници Црнојевићу уступио неколико освојених зетских Катунa. Значи да је ктиторски натпис Јелене Балшић старији од неспоразума Стефанице Црнојевића и Стјепана Косаче.

Вратимо се Ротковићевом објашњењу зашто Јелена Балшић у свом ктиторском натпису не помиње Сандаља Хранића. Први разлог којим то Радослав Ротковић покушава објаснити је читавање. Јелена Балшић је цркву на Горици подигла у вријеме покушаја деспота Ђурађа Бранковића да задржи Зету и покушаја херцега Стјепана Косаче да је освоји кроз борбу са Млечима. *Покрај ње се крве народи и гуше.* Са

⁴⁰³ Владимир Ђоровић, позвавши се на Љубићеве *Листине* (X, 242), описује даљи ток догађаја, који се односи на оклијевање у доношењу одлуке Дубровчана о преласку Скендербегових војника преко дубровачке територије (видјети Ђоровић 1940: 550).

⁴⁰⁴ На основу извјештаја херцега Влатка Стјепановића Косаче Млечима сазнаје се да му је 1476. године Иван Црнојевић у борби са Турцима помогао са три хиљаде људи. Иако је изгледало да ће лако обновити власт на простору цијеле Херцеговине, „у току похода дошло је између херцега Влатка и Ивана Црнојевића до неочекиваног расцјепа. Зетски господар је једне ноћи купио сву своју војску и напустио савезника, наводећи као разлог страх да га овај не ухвати и не лиши слободе. [...] Могло би се наслутити да је до сукоба дошло због спора коме треба да припадне гранична област између Херцеговине и Горње Зете. Јер, када је Иван двије године раније излагао Млечанима шта обухвата Горња Зета, наводио је област између Кушева и Острога. А ова посљедња тврђава налазила се од прве половине XV вијека у склопу Косачиних земаља“ (Божић 1970^б: 309-310).

деспотом Ђурађем Јелена Балшић је у сродству *по роду*, а са херцегом Стјепаном је у вези *по* (поновљеном) *дому*. Момчило Спремић каже да се не зна да ли је Јелена Балшић тада била у комуникацији са Ђурађем Бранковићем. Значи да је ово још једно отворено мјесто њене биографије. Поред свега, Јелена Балшић се након Сандаљеве смрти у Зету вратила у вријеме кад је њоме владао Стефаница Црнојевић. Она тада више није била „у матицама свјетске политике“ (Богдановић 1970: 377), како би казао Димитрије Богдановић. Други разлог који наводи Радослав Ротковић није неприхватљив. Два мужа је незгодно помињати, тим прије што се вратила на посјед свога првог мужа. Да ли је зато у ктиторском натпису жртвовала име другог мужа? Истовремено, подизање цркве на Горици и обнављање постојеће није ишло без новца који је наслиједила од свог другог мужа. У литератури је на више мјеста наглашено да је Јелена Балшић од Сандаља Хранића наслиједила шест хиљада дуката и да је са њима повезано подизање цркве на Горици. Између да и не, колико је можда? Једино је јасно да повратак Јелене Балшић у Зету није повратак на Итаку. Но, она је својим другим доласком у Зету прешла у другу не само просторну раван. Захваљујући монаху Никону Јерусалимцу, њен други боравак у Зети је у знаку феникса.

У свом тестаменту Јелена Балшић не помиње ниједног од својих мужева. Можда и зато што за извршење тестаментa задужује поред своје сестре и унуке и мужа Стјепана Косачу, мужа своје унуке који је братанић Сандаља Хранића Косаче. Ако је Сандаљ Косача искључен из ранијег записа Јелене Балшић у цркви Благовјештења на Горици, у коме се она представља по свом оцу кнезу Лазару и првом мужу Ђурађу Страцимировићу, било би незгодно накнадно укључити Сандаља Хранића Косачу, или га укључити упоредо са Ђурађем Страцимировићем Балшићем, у тестамент који треба да изврше Косаче. Из истог разлога би поготово било незгодно представити се по свом првом мужу, а искључити другог. Да је навела обојицу била би велика гужва. Но, не треба заборављати да *свако има своје разлоге и кад разлози не постоје*. У сваком случају Јелена Балшић остаје кћерка „светопочившаго господина кнеза Лазара“ (Балшић 1996: 207).⁴⁰⁵

⁴⁰⁵ Свог покојног мужа Вука Хранића Косачу са којим је живјела двије деценије, по свој прилици од 1405.

Није без основе говорење о постојању православне цркве у Кључу код Гацка, као и да је она могла бити задужбина Јелене Балшић. Радмило Б. Пекић преноси свједочење Стевана Делића из његовог рада „Кључ“: „Делић нас обавјештава и о обнови цамије у Кључу 1905. године, за коју се и тад тврдило да је подигнута на црквеним темељима. Током поправке 'одвалили су довратник са натписом који је био окрнут у унутрашњост зида' и поново зазидали, па каже да неки нису жељели да он прочита натпис, правдајући се да неки нису могли чекати да он дође из Метохије (Гачка)“ (Пекић 2014: 375). Ако је Делићево казивање вјеродостојно, то би могло значити да би, иако зазидан, маогао постојати још један ктиторски натпис Јелене Балшић.

„Извољенијем отца и поспешенијем сина и духа светаго“ — ових осам ријечи ктиторског натписа Јелене Балшић у цркви коју је подигла на Горици замјењују одговоре на нека питања у вези са животом Јелене Балшић на која смо казали да немамо одговор. Ова црква и књига *Горички зборник* коју јој је намијенила Јелена Балшић, заједно са Никоном Јерусалимцем — „принесен дар храму Пресвете Владичице наше Богородице Благовештењу, који је у Горици, да јој буде“ (*Горички зборник*, лист 272б), крајњи су одговор на све чиме је она живјела. *Не може се град сакрити* ни кад на Горици стоји: *рука која пише трули и нестаје као прах, а писање, ако су и груба слова, али Божија су, и заувек остају*, како је то казано у средњовјековном запису непознатог аутора. Још ако су слова у камену.

године до његове смрти 1425. године, у свом тестаменту писаном 1. марта 1437. године (у једном од три сплитска женска самостана, гдје је била становница а не редовница) не помиње ни Јелена, кћерка Вука Вукчића Хрватинића (сестра Сандаљеве жене Катарине), која поред тога што оставља 87 дуката да јој се двије године одржавају задушне мисе, завјештава новац да се одржавају мисе и за душе њеног оца, мајке и сестре. Сматра се да није имала дјеце или барем не оне која би је надживјела, премда њен муж Вук Хранић има сина Ивана који је загорчавао живот Стјепану Вукчићу Косачи. „Да ли стога што је Вук имао тога, навјеројатније ванбрачног, сина или из неких других разлога, но углавном Јелени ни муж није остао у лијепој успомени, да га се није сјетила ни када је састављала своју посљедњу вољу, у којој одређује да се мисе држе само за душе оца, мајке и сестре“ (Анчић 1987: 47). Ово истовремено значи да је у вријеме састављања њеног тестаментa била покојна њена сестра Катарина Косача, друга жена Сандаља Хранића која се, како смо видјели, појављује и под двојним именом Катарина-Јелена. Такође значи да је Стјепан Вукчић Косача син Сандаљевог брата Вукца Хранића, ожењеног 1403. године, а не Сандаљевог брата Вука Хранића. Управо зато средњи дио његовог имена није Вуковић него Вукчић.

3.5. Тестамент и коментари

У присуству херцега Стјепана Косаче, „Рождества Христова 1442. лето, месеца ноемврија 25. дан, у Горчанех“ (Балшић 1996: 210), руком духовног оца старца Никандра Јерусалимца записан је тестамент Јелене Балшић. Налази се у препису Никше Звијездића, канцелара Српске канцеларије у Дубровнику, у Хисторијском архиву Дубровника – у званичној књизи дубровачких тестамената – „Testamento di Donna Jella de V. Sandagli“, *Testamenta Notariae*, XIII, 1437–1445 fol. 151v – 153, des Archives d’Etat de Raguse.⁴⁰⁶ Медо Пуцић (Дубровчанин који је српску дубровачку епистоларну оставштину преписао ћирилицом, онај коме је Милош Црњански посветио своју пјесму „Куга“ и чије су двије пјесме ушле у Павловићеву *Антологију српског песништва*), каже да је тестамент Јелене Балшић отворен и преписан пред дубровачким кнезом Никшом Пуцићем 5. априла 1443. године, а овјерили су га духовни отац Никандар, калуђер Јован и дијак Доберко Маринић (према Тошић 2004: 437).

Медо Пуцић је објавио и препис тестамена Јелене Балшић, у књизи *Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србъским, Босанским и Приморским*“ (Пуцић 1862: 121), под бројем 37, гдје су уписани датуми преписивања и отварања овога тестамена.⁴⁰⁷ Ђуро Тошић наглашава да је Пуцић исправно раздвојио чин отварања и чин преписивања тестамена Јелене Балшић, „за разлику од Љ. Стојановића“ (Тошић 2004: 437). Тестамент Јелене Балшић „није сачуван у оригиналу, него у поузданом препису Никше Звездића, познатог канцелара дубровачке српске канцеларије. Из уводне белешке, писане ћирилицом као и тестамент, сазнајемо да су пред дубровачког кнеза Никшу Пуцића и Мало вијеће позвани старац јерусалимски и духовник Никандар, калуђер Јован и Доберко Марнић. [...] Они су том приликом изјавили да је тестамент

⁴⁰⁶ Чедомиљ Мијатовић грешком каже да је тестамент Јелене Балшић из 1443. године (видјети Мијатовић 1882: 179).

⁴⁰⁷ Остала издања преписа тестамена Јелене Балшић су: Miklosich 2006: 415–417, Стојановић 1929: 394–397, Станојевић: 508–509, Новаковић 1904, Синдик 2004: 159–162.

састављен по налогу саме Јелене, док је била у добром физичком и духовном здрављу“ (Синдик Д. 2004: 151–152).

Тестамент Јелене Балшић садржи увод (аренгу), основни (средишњи дио) и уобичајени хронотопски податак на крају. „У експозицији тестамена Јелена Балшић подробно се и у великој мери народним језиком излаже оно што тестамент треба да садржи“ (Јовановић 2012: 74). Тачније, у експозицији тестамена Јелене Балшић, након уводне формуле: „Ва име Оца и сина и Светога духа, у Светују Тројицу, амин“ (Балшић 1996: 207), бива казано да она, *дашти светопочивишаго господина кнеза Лазара* даје на увид свакоме пред киме буде разматрано *сеј писање*, да јој је војвода Стјепан учинио милост давши своју ријеч, кад су се састали у Горичанима, „штогоде бих куде одлучила од имања мојего, да ми је тврдо и непоколебимо од њега и његове дечице“ (Балшић 1996: 207). Након тога се прелази у основни дио тестамена, који овако почиње: „Саде, ја речена госпођа Јелена, чињу ријеч за живота, мојеј добреј свијести у моћи“ (Балшић 1996: 207). На самом крају тестамена је уобичајена информација хронотопског карактера: „Писа се сеј писање в лето 6950, рожаства Христова 1442. лето, месеца ноемврија 25. дан, у Горчанех“ (Балшић 1996: 210). Средишњи, основни дио тестамена Јелене Балшић има неколико цјелина: завјештање имовине родбинској породици Косача и сестри Деспини, завјештање за чињење милости чељади из сопственог окружења и свакодневице у ширем значењу ријечи и завјештање средстава за даљу изградњу и оправку цркава, уз бригу о властитој души, као и додатно, завршно обраћање војводи Стјепану и госпођи Јели да се не потре то што је у тестаментом записано.

На текстовном плану, тестамент Јелене Балшић не да се сасвим рашчланити зато што је свака његова енклава прожета са другим енклавама у њему. Мотив обраћања Светој Тројици на почетку тестамена је уобичајена инвокација, својом суштином непотрошива. Светом Тројицом и другим доласком Христовим, након што је раздијелила имовину, Јелена Балшић заклиње војводу Стјепана и госпођу Јелу да испуне обећање да изврше тестамент: „Да заклињем тебе, господина ми и сина без греха војводу Степана, ва Светују Тројицу јединосущтнују и неразделимују, и ва страшни суд ватораго пришаствија Сина Божја, јегда придет ваздати комуждо по делом

јего, такожде и моју унуку госпођу Јелу заклињем, како ово моје писање не потрити ниже паки на мање принести, но все да вршите и исплуните за живота нашего и по самрти нашој“ (Балшић 1996: 209). Ово је својим садржајем парадигматично запису-заклетви Никона Јерусалимца о неотуђивању у књизи *Горички зборник*: „Кто дрзнет отети сију книгу от храма твојега реченаго ва Горици (будет јему) метница Владичица. Саврши се ва лето 6950 = 1442. смерени Никон“ (*Горички зборник*, лист 273б), само што није опште мјесто у мјери у којој је то заклетва у *Горичком зборнику*.

Највећи дио оставштине Јелене Балшић, и то родбинским путем, наслеђују Косаче. Јелена Балшић, старија унука Јелене Балшић удата је, као што је познато, за херцега Стјепана Косачу. Највећи дио свога наслеђства Јелена Балшић завјештава њој, њеном мужу и њиховој дјечи. У оквиру родбине наследник је и Теодора, млађа унука Јелене Балшић која је удата за босанског властелина Петра Војсалића, као и Јеленина сестра Оливера Лазаревић. Тестаментом је намијењена оставштина и онима мимо родбинског видокруга Јелене Балшић, било да је она са њима духовним сродством или на други начин повезана. За извршење тестаментa Јелена Балшић задужује своју унуку Јелену, њеног мужа Стјепана и њиховог сина Владислава, као и своју сестру Оливеру. Њихова задужења су јасно назначена. Без обзира на некадашње неспоразуме, у свом тестаменту Јелена Балшић Стјепана Косачу назива сином без гријеха, кад заклиње њега и његову жену а своју унуку да се старају о извршењу тестаментa: „Да заклињем тебе, господина ми и сина без греха, војеводу Степана, на Светују Тројицу јединосущтнују и неразделимују, и ва страшни суд ватораго пришаствија Сина Божја, јегда придет ваздати комуждо по делом јего, такожде и моју унуку госпођу Јелу заклињем, како овој моје писање не потрити ниже паки на мање принести, но все да вршите и исплуните за живота нашега и по самрти нашој“ (Балшић 1996: 209).

Оливера Лазаревић је тестаментом своје сестре Јелене Балшић задужена да се стара о томе да јој се након упокојења поју литургије. Божидар Вуковић је, „како је упозорила Аника Сковран, такође оставио да му се служи четрдесет литургија над гробом на Старчеву“ (Јован 2004^б: 18).⁴⁰⁸ Душан И. Синдик подсећа на то да Јелена

⁴⁰⁸ Божидар Вуковић Подгоричанин у свом другом тестаменту, састављеном на италијанском језику 6. новембра 1539. године, каже да се његово тијело пошаље у манастире на језеру Зете, да се преда у св.

Балшић цркви у којој ће бити сахрањена намјењује камату на шесто дуката заложених у Бару: „У трговину (трговачку радњу) Лавре[нтија] Шиговића у Бару уложено је 600 дуката. Приход (добитак – камата) од тог новца припада новој цркви у Горици саграђеној Јелени за гроб“ (Синдик И. 2004: 154). На истом мјесту се додаје: „Да би се одржавали виногради у Бесима (Бесах) купљени за цркву св. Георгија, па су виногради замењени за маслињаке у Бару и солила“ (Синдик И. 2004: 154).

Није познато чије су мошти биле код Јелене Балшић а које тестаментарно завјештава своме праунуку Владиславу Стјепановићу Косачи. Занимљиво је да их она оставља своме праунуку а не цркви коју је подигла на Бешки. Владиславу Косачи Јелена Балшић оставља и и сребрну позлаћену роменчу, као и прстен са змајевим оком (видјети Балшић 1996: 208).⁴⁰⁹ Већ смо примијетили да је необична комбинација прстен са змајевим оком и светачке мошти. Немамо одговор на питање да ли је то могло проистећи из свијести да живот на двору Косача не може проћи без великих искушења. Један прстен својим тестаментом Јелена Балшић оставља и својој унуци Теодори, а остало прстење своме праунуку Влатку: „И Тодоре, моје унучице, да се да појасац на плаветној тканице, и прстен у ком је ками сафин, и један билчузац“ (Балшић 1960: 208).⁴¹⁰ „И остали прстенци и кругла мала кнезу Влатку“ (Балшић 1960: 208). На овом

Спас, назван Старчева горица“ (према Тадић 1963: 342), као и: „Прво препоручујем своју душу свемогућем богу и његовој славној матери девици Марији, и целом небеском двору. Затим остављам и одређујем да се манастирима на језеру Скадра да четрдест дуката у част божју и да ми одслужи литургије (messe) за моју душу. Манастиру званом свети Ђорђе у Подгорици остављам десет дуката за изградњу. И остављам свештенику попу Радичу један фелон (pianeta) од фустања, који нека буде два лакта широк, и један стихир (samisa) за служење литургије, један Минеј, један Октоих, један Мисал и један Панегирик, које ствари имају да се чувају од наследника до наследника поменутог свештеника, и четири дуката да ми одслужи толико литургија (messe)“ (према Тадић 1963: 341).

⁴⁰⁹ О значењу змајевог ока говорили смо у поглављу „Јелена Балшић у савременој књижевности“.

⁴¹⁰ „Један позлаћени сребрни појас на плавој тканини и један бисерни појас на црвеном атласу“ (према Стојановић 1929: 394) Јелена Балшић похрањује у Дубровнику 1441. године. Међу драгоценостима које Јелена Балшић након смрти Сандаља Хранића премјешта из Дубровника у Котор Новак Мандић Студо наводи и „3 сребрена позлаћена појаса“ (Мандић Студо 1995: 378). А међу стварима Јелене Балшић које је которски трговац Лука Паутинов 1440. године од њеног канцелара Добрека Маринића преузео на чување је „плави свилени појас са позлаћеним сребром“ (Ковијанић 1988: 134). Појас је имао особиту важност у одијевању средњовјековних људи. Многи појасеви су похрањивани у Дубровнику, што се може пратити и преко преписке њихових власника и других посредника са Дубровчанима. Тако браћа

мјесту повезивање прстена намијењеног унуци и прстења намијењеног праунуку подсећа на смисао Јелене Балшић за повезивање мотива у другом дијелу „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић, односно на њен изоштрен смисао за композицију текста. Херцеговић Влатко је међу познатим члановима породице Косача, али о Теодори (Теодори), унуци Јелене Балшић кроз литературу једва да се говори. Ђура Даничић у „Рјечнику из српских књижевних старина“ претпоставља да је она кћерка Катарине Косаче, што исправља Иларион Руварац казавши: „Но ја мислим да 'Тодора унучица', Јелени Балшић, никако не може бити кћи Каталене, јер је Каталена године 1442. кад је Јелена Сандаљевића писала тестамент, била још дјевојка и тек се удала 1445.—1446. год.“ (Руварац 1934^г: 450).

Миодраг Ал. Пурковић грешком наводи Теодору као кћерку херцега Стјепана и херцегине Јелене кад у вези са тестаментом Јелене Балшић каже: „Стјепановим кћеркама Катарине и Теодори оставила је такође нешто накита“ (Пурковић 1996: 89). Исти аутор на другом мјесту у истој књизи другачије тврди: „Јела је ову Теодору назвала **унучицом**, зато што је она била кћи њеног сина Баоше“ (Пурковић 1996: 101). Јасно је да, ако је Теодора кћерка Баошина, не може бити и кћерка Стјепанова. Теодора је у родословном стаблу кнеза Лазара и кнегиње Милице у истој књизи Миодрага Ал. Пурковића представљена као кћерка Баоше III (Пурковић 1996). На основу тога што

Ђурађ I и Страцимир Балшић 27. јуна 1368. године обавјештавају Дубровчане да шаљу посланика Дмитра Дабретића Улцињанина да из дубровачког залога донесе појас Страцимира Балшића (видјети Стојановић 1929: 105). Цар Душан Немањић 30. марта 1352. године писмом са Сланих Дола (царь рече · сланих ДОЛЪ ХЪ), на своје јемство, тражи од дубровачког кнеза да по човјеку кога пошаље врати зложени појас кнеза Вратка (видјети Стојановић 1929: 66), а мјесец дана касније сами кнез Вратко се истом кнезу обраћа молбом да му се врати појас који је зложио код Марина Бунића (видјети Стојановић 1929: 70). Кнегиња Милица 1392. године писмом моли Дубровчане да јој пошаљу појас зложен у њиховом граду (видјети Стојановић 1929: 179—180). Дубровчани 15. марта 1407. године јављају Сандаљу Хранићу да су по наредби његовој и банице Анке предали два појаса њиховом посланику Прибисаву Похвалићу — „є дань низак а др · ги · зносить позлакє ни“ (према Стојановић 1929: 341—342). У тестаменту херцега Стјепана Косаче помиње се „пас један лијеп и велик, златан, на пантарели црвени, што је чинио Рамбот Вахтер“ (према Ђурић 1970: 466). (А Рамбот Вахтер, односно Rambot de Vachtre, је фламански златар и драгуљар, који је 1427. године дошао из Брижа у Дубровник.) Све су прилике да је појас био важан у одијевању и прије средњег вијека. У Народном музеју у Београду налази се сребрни појас из Умчара из средине првог миленијума прије Христа. Данашњи људи су углавном распојасани.

Јелена Балшић у свом тестаменту не помиње мужа Теодоре Косаче, претпоставља се да она није била удата прије писања овога тестаментa.⁴¹¹

Јелена Балшић тестаментом дио свога насљедства издваја и за праунару Каталену (Косачу): „И господичне Каталене оботци мали и лутца злата“ (Балшић 1996: 208). Ова праунару Јелене Балшић удата је за босанског краља Томаша Кристића. Напустила Босну након смрти свога мужа краља Томаша и са својом дворском пратњом отишла у Рим. Колико је могуће пратити, међу насљедницима Јелене Балшић њој је односом према животним изазовима најсличнија њена праунару Каталена (Катарина).⁴¹²

⁴¹¹ Подсјетимо на то да је Теодора име и сестре херцега Стјепана Косаче, удате за требињског војводу Радослава Павловића. Ђуро Тошић говорећи о босанској краљици Катарини каже: „Наиме, војвода Радослав Павловић, за кога је била удата Катаринина тетка Теодора“ (Тошић 1998: 96). Као што се види, Катарина Косача има и тетку по оцу и тетку по мајци именом Теодора.

⁴¹² У литератури се саопштава да је праунару Јелене Балшић Катарина (Каталена), „рођена и одрасла у кући у којој су свађе и неспоразуми између безобзирног и осиног оца Стефана и скромне и трпељиве мајке Јелене били далеко чешћи од ведрих дана породичне хармоније“ (Тошић 1998: 110). Невоље су је пратиле до судњег дана. Након смрти краља Томаша власт у Босни је преузео његов син Стјепан, из брака са Војачом (са којом се растао прије женидбе Катарином Косачом), а каљица Катарина се привремено настањује у Козограду. Дјецу краљице Катарине и краља Томаша, седмогодишњег сина Сигисмунда и трогодишњу кћерку Катарину, Турци су заробили код Кључа, 1463. године, и одвели их у Цариград (видјети Пурковић 1996: 94). Према усменом предању, које је 1530. године записао Бенедикт Курипешки, Турци су у истом крају заробили и краља Стјепана Томашевића — „између Кључа и града Сокола“ (Палавестра 2003: 297).

Узалудни су били покушаји краљице Катарине да од турака преузме своју дјецу. Иларион Руварац наводи једно њено писмо изРиму, из кога се сазнаје да је у моменту заточења њен син имао четрнаест година, а њена кћерка је имала десет година (видјети Руварац 1934^г: 455). „Млади Сигисмунд је после прешао на ислам, добио име Исак, и постао санџак-бег Караси у Малој Азији. Одржавао је срдачне везе са својим ујаком Ахметом, потурченим сином херцега Стјепана“ (Ђоровић 1940: 601). „Још је познати Млечанин Donad de Lezze у свом дјелу *Historia turchesca* забиљежио да се у пратњи турског султана Мехмеда II за вријеме похода против Узун Хасана 1473. уз синове морејског деспота и трапензутскг цара, налазио и (тада седамнаестогодишњи) син босанског краља Томаша и краљице Катарине Жигмунд“ (Тошић 1978: 109). Ништа поуздано се не зна шта се након одвођења у Турску дешавало са Катарином, кћерком краљице Катарине. Млеци су краљици Катарини обећали финансијску помоћ како би своју дјецу откупила од Турака, али обећање нијесу одржали. Она је нарочито страховала за положај своје кћерке, „пошто је, с обзиром на турску средину и заробљенички статус и дјевојчица од десет година могла бити силована“ (Тошић 1998: 81). Вријеме пада Босне подудара се са расулом у породици херцега Стјепана, тако да се он по свој прилици није укључивао у ову активност, иако се зна да је краљица Катарина након породичне трагедије посјетила свога оца у Соколу. Након тога су заједно отпутовали према мору — херцег Стјепан у Нови, а краљица Катарина у Дубровник. Сима Ђирковић напомиње де је краљица Катарина у Дубровнику боравила са женом свога брата Влатка, са којом је већ дуго није живио (видјети Ђирковић

1964: 234–235). У Дубровнику је боравила и током свадбе свога брата Влатка, 1474. године, што је једини њен долазак из Рима. „Да су сватови очекивани почетком јуна исте године у Дубровнику говори и одлука Сената да 'почасти бившу босанску краљицу и херцегинју од св. Саве'" (Тошић 1978: 103). Влајко Палавестра каже да изгледа да је краљица Катарина у вријеме пада Босне била „код свог брата војводе Владислава у западној Херцеговини, коју је добио од оца на управљање“ (Палавестра 2003: 299). Подсјећајући на то кога све херцег Стјепан помиње у свом тестаменту, писаном роком милешевског митрополита Давида 21. маја 1466. године, дан прије властите смрти, Иларион Руварац наглашава да се није сјетио своје кћерке Катарине (видјети Руварац 1934^г: 455–456).

Након пада Босне, краљица Катарина се у Дубровнику ангажовала око статуса имовине босанске властеле, а нарочито њихових дубровачких кућа. У Риму је од 1478. године од папе добијала апанажу за издржавање десетак чланова босанског двора који су се склонили у тај град. Уочи одласка у Рим у Дубровнику је „депоновала један мач краља Томаша, украшен сребром с тим да се преда њиховом сину Жигмунду, ако се икад ослободи турских руку, а у случају да до тога не дође, требало је да она сама одлучи коме ће мач припасти“ (Тошић 1978: 89–90), каже Ђуро Тошић позвавши се на Фрања Рачког. Својим тестаментом, писаним пет дана пред сопствену смрт, тај мач је завјештала свом братанићу Балши Влатковићу Косачи. Својим тестаментом папи оставља Босну, да је преда њеном сину или кћерки ако се врате из ислама, а ако се то не догоди да поступи по властитом нахођењу. Доласком у Рим Краљица Катарина „упорно одбија стварност“ (Andrić 1986: 15), како би то казао Иво Андрић. Никад се није помирила са тиме што се дешавало у Босни након смрти њеног мужа а босанског краља Томаша. У Риму је „формирала неку врсту владарског двора“ (Тошић 1978: 95), у нади да ће једног дана са својим сином владати Босном, премда није била неинформисана шта се након њеног одласка из Босне у тој земљи догађало. Да се никад није помирила са ропством своје дјеце показује и то што им тестаментом оставља: „Оружје (један бодаж), посуђе (двје тацне), и сребрину (два сребрена врча са поклопцима) за случај да се врате вјери прародитељској“ (Тошић 1978: 102). То није и жеља и вјера. Стихови пјесме „Сећање на Јудиту“ Владимира Гарјанског као да су за њу написани:

„Она мора да верује

она мора да се нада.

она зна да баш све то није тако

али верује у своје жеље

дакле њене жеље су њена стварност

и због тога је мање несрећна“ (Гарјански 1989: 45).

Краљица Катарина је 1447. године је подигла цркву Свете Тројице у Врлима код Ливна (видјети Ђоровић 1940: 477). Миодраг Ал. Пурковић, позвавши се на „Акта Босне“ Еусабија Фермаџина, каже да је помагала цркву Свете Катарине код Јајца (видјети Пурковић 1996: 94). Средњобосански фрањевци су је „узели за своју заштитницу, живописали је по својим самостанима и сваке године одлазе на поклоњење њеном гробу у цркви Св. Марије Арачели, гдје је завршила свој сложени, тегобни животни пут“ (Шиповац 2000: 613). Према Палавестри, „иако је прије удаје живјела у очевој вјери, она је након удаје за Томаша прихватила католичанство, тако да су се за њен вјерски одгој на босанском двору бринули редовници-фрањевци“ (Палавестра 2003: 299). У Риму је краљица Катарина приступила братству „Трећег реда св.

Још једна Каталена се помиње у тестаменту Јелене Балшић: „И Каталени, даштере Николене, 30 дукат“ (Балшић 1996: 208).

Необичан је податак да су посљедње двије босанске краљице, Катарина и Мара (Јелена), оставши удовице напустиле Босну. Њихов бијег из Босне је у знаку опште метежи након пада Цариграда, који је и довео до пада Босне под Турке. Посљедња босанска краљица, Јелена (Мара), жена краља Стефана Томашевића Кристића, кћерка је деспота Лазара Бранковића. Није упамћена као узвишено биће, премда је вољом других још као дијете уведена у искушења. Претпоставља се да је након пада Смедерева у Јајце пренијела мошти Светог Луке, које је откупио деспот Ђурађ Бранковић, и подијелила их са својом свекрвом краљицом Катарином. Након пада Босне краљица Јелена (Мара) свој дио моштију је продала Млечима, док се не зна гдје је отишао други дио моштију Светог Луке. Краљица Катарина је праунука Јелене Балшић, а краљица Јелена је праунука њене сестре Маре, што значи да су обје чукунунуке кнеза Лазара и кнегиње Милице. Удате су за оца и сина. Оставши удовица краљица Катарина је кључеве Босне

Фрање“ (Палавестра 2003: 299) и постхумно „уписана у мартирологиј Трећег реда као блажена“ (Палавестра 2003: 299). Мавро Орбин у „Крањевству Словена“ каже да је сахрањена „у цркви Арчели, по жељи коју је (како пише у хроници Мале браће) на часу смрти сама изразила. Папа Сикст IV наредио је да се смести пред ограду великог олтара и да се на мермерној плочи гроба уклеше њен лик и надгробни натпис на латинском и словенском језику“ (Орбин 1968: 166). Орбин, на истом мјесту, наводи оба натписа, исписана латиницом. А Ђуро Тошић, позвавши се на Крунослава Драгановића, каже да је на надгроној плочи краљице Катарине био и ћирилични натпис који је уклоњен 1590. године, приликом измјештања њеног гроба „напријед, да би се проширио кор олтара“ (Тошић 1978: 104). „Првобитни ћирилски натпис је прије његовог нестајања преписао још 1545. познати римски калиграф Иван Палатино и објелоданио га двије године касније у своме дјелу о разним писмима“ (Тошић 1978: 105). Осим епитафа, на надгробној плочи краљице Катарине су грб Котроманића и и грб Косача, у ту је и „накнадно уметнути грб краљичине мајке Јелене. Катарина је преко мајке, која је поријеклом из куће Балшића и унука кћери кнеза Лазара, била у неком далеком сродству са српским царем Душаном, што је, иако горљива католикиња, с поносом истицала у оном дијелу поменутог епитафа који гласи: 'od poroda (J)eline i kuće saга Stipana ro(j)eni'. Стога нам се чини потпуно исправним запажање А. Соловјева, по коме нас равнокраки крст у Јеленином грбу води у дубину српске прошлости, будући да је могао бити знамење Балшића или показатељ традиције светог кнеза Лазара (или чак 'светог Саве од Милешева')“ (Тошић 1987: 107).

предала папи, а краљица Јелена (Мара), такође оставши удовица, султану.⁴¹³ И кипарска краљица Шарлота је након пада Цариграда избјегла у Рим.⁴¹⁴ Није тешко примијетити

⁴¹³ Босанска краљица Јелена (Мара) остала је удовица падом Босне под Турке, у шеснаестој години живота. Отишла је са избјеглицама у Мађарску, након тога је привремено боравила у Дубровнику, да би се потом смјестила у манастир Светог Стефана у предграђу Сплита. Према Константину Јиричеку, одатле се иселила под притиском млетачког кнеза у Сплиту (видјети Пурковић 1996: 59). На крају је, 1466. године, отишла у Турску код своје тетке Маре. Има претпоставки да је Јелена, кћерка деспота Лазара дио имена Мара (Маргарита) добила удајом за католика, босанског краљевића Стефана али и покушаја да се то порекне (видјети Тошић 2002: 30⁵). И кипарска краљица Шарлота је тада избјегла у Рим. Константин Јиричек наводи и „смели изненадни напад на Александрију, који је извршио кипарски краљ Петар I (у октобру 1365)“ (Јиричек 1952: 246). Све ово подсећа на бијег далматинске краљице Теуте пред Римљанима, у Рисан, у четвртом вијеку прије Христа (видјети Орбин 1968: 78, Ђирковић 1968: 324).

Поступци краљице Јелене (Маре) показују да се она након одласка у Турску показала склоност интригама. О томе говори и начин њене комуникација са својим теткама по оцу, Маром и Катарином (званом Кантакузина). Ова друга се у писму грофу Леонарду, упућеном 17. јуна 1481. године жали на опхођење своје братаничне Јелене (Маре). Уз подршку султана, бивша босанска краљица Јелена (Мара) захтијева да јој Дубровчани исплате дио оставштине деспота Ђурађа намијењен и већ исплаћен њеном оцу деспоту Лазару. Нарочито је дрска у отимању стонског дохотка светогорским манастирима Хиланадар и Свети Павле, којима су Дубровчани овај доходак исплаћивали након престанка активног дјеловања Светоархангелског манастира у Јерусалиму. Истина, тај доходак је након смрти свога пасторка босанског краља Стефана Кристића, по свој прилици, Дубровчанима претходно тражила њена свекрва краљица Катарина која је „уз инсистирање на овим баштинским правима [закупнини на краљевским кућама и земљишним посједима у Дубровнику], тражила још 500 перпера, што без сумње одговара, висини годишњег износа стонског дохотка, једног од поменутих трибута чију је исплату покренула неколико мјесеци раније“ (Тошић 1978: 88). Ђуро Тошић наводи да тада није краљица Јелена (Мара) „него је краљица Катарина посједовала владарску круну, на основу које је и могла постављати такве захтјеве Дубровнику“ (Тошић 1978: 89). Након напуштања Смедерева, краљица Јелена (Мара) није се укључивала у друштвене догађаје у Босни. За разлику од ње, њена мајка Јелена (звана Јелача), након одласка код своје родбине на Крф и посјете свога оца Томе Палеолога у Риму (гдје је стигао из Венеције), у Дубровнику „је водила бројне судске спорове са Дубровчанима који су наводно остали дужни деспоту Ђурађу и његовој породици, али се, ипак, испоставило да су ови већ раније били вратили дугове повјериоцима“ (Тошић 2002: 40). Али, након што је преживјела бродолом, деспотица Јелена Бранковић, у монштву Хипонома „подига је манастир посвећен Св. Маври на истоименом острву јужно од Крфа“ (Томин 2011⁶: 138). Миодраг Ал. Пурковић каже да је босанска краљица Јелена (Мара) једно вријеме живјела код свог ујака Манојла Палеолога (видјети Пурковић 1996: 343), а Ђуро Тошић претпоставља да је и сахрањена у истој цркви у Сиргенциону у којој је сахрањен Манојло Палеолог — „свакако послје 1500. када се помиње у изворима као 'зла жена'“ (Тошић 2002: 59).

„Све три [Јелена Лазара Бранковића, Мара Ђурђа Барнковића и Оливера Лазара Хребелановића] су сингиране као мученице. У удаји две султаније и једне краљице за иноверце митрополит Инокентије као и бачки епископ видели су жртву за народ и довољан разлог за сликање у наосу, односно олтару“ (Павловић 1965: 250) Саборне цркве у Београду. Оливера Лазаревић фрескописана је и Саборној цркви у Новом Саду, 1904. године, „на витражу у женској цркви“ (Павловић 1965: 249). „Аналогија за овакве

да су босанске краљице Катарина и Јелена из наследства кнеза Лазара и кнегиње Милице.

Послије тога што је својим тестаментом одредила шта да припадне њеној унуци Јелени, њеном мужу Стјепану и њиховој дјечи, Јелена Балшић саопштава да се њеној сестри Деспини (Оливери) Лазаревић завјешта златна икона, а у случају Деспинине смрти да је преузме херцегинња Јелена. Једну такву икону Јелени Балшић својим тестаментом оставља Сандаљ Хранић Косача. „У збирци предмета великог војводе Сандаља Хранића и жене му Јеле била је једна 'иконица златна с образом пречисте Госпође и с многим другим ликовима', а украшена драгим камењем и бисерима, и једна 'иконица сребрна на стлцу с знамењем од племенитих од Заморја'“ (Ђурић 1970: 440).⁴¹⁵ Балша III Ђурађевић, који је својој мајци Јелени Балшић оставио личну имовину, имао је „Богородичину икону која се сматрала за дело самог св. Луке“ (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: 165).⁴¹⁶ Старац Никандар је у присуству Доберка Маринића преузео из дубровачке ризнице златну икону „и предао је Јелениној сестри Оливери, чиме

случајеве налази се у старозаветној Јестири која је својом удајом за Ксеркса спасла јеврејски народ“ (Павловић 1965: 250).

За посљедњи босански краљевски пар интересовање је показала српска историјска драма. У драми *Деспотова круна* Милутина Бојића стоји да је Босна пропала зато што је, слиједећи вољу Угарске укинула давање пореза Турцима, што је изазвало напад Турака на Босну и пад Јајца као њеног главног града. Прекорак у хоризонт очекивања то што прије своје женидбе посљедњи босански краљ у овој драми за деспотову кћерку Јелену каже да је „у златној корпи црвљиво воће“ (Бојић 1978⁶: 74). Милош Перовић је написао драму „Краљ Стеван Томашевић“ која, за разлику од Бојићеве *Деспотове круне*, афирмативно говори о браку краљевског пара Јелене Лазаревић Бранковић и Стефана Томашевића. Како сазнајемо од Снежане Булат, од трагедије *Стеван, последњи краљ босански* Мите Поповића „у Јавору су сачуване само само прве две радње“ (Булат 2016: 67³⁷), а жена посљедњег босанског краља у овом тексту је именом Дивна.

⁴¹⁴ Константин Јиричек наводи „смели изненадни напад на Александрију, који је извршио кипарски краљ Петар I (у октобру 1365)“ (Јиричек 1952: 246).

⁴¹⁵ Више видети у Стојановић 1929: 357, 365 и 371.

⁴¹⁶ Ово је раније саопштио Војислав Ђурић позвавши се на Станоја Станојевића и Acta Albaniae: „Остала је само успомена у писаним изворима да је једну икону Богородице, чувену по томе што је сматрана дјелом св. Луке, имао Балша III“ (Ђурић 1970: 437). Александар Чиликов каже да осим ње „не постоји, за сада, било које поуздано датирано иконописно дјело за које би се могло утврдити да је настало у Зети Балшића“ (Ћиликов 2012: 71).

практично дубровачки извори и престају да говоре о расподјели њене имовине“ (Тошић 2004: 439).

Недавно су приликом обнове цркве Светог Ђорђа на Бешки пронађене још једне женске кости, за које се претпоставља да су Оливере Лазаревић. Стручна експертиза је у току.⁴¹⁷ Мавро Орбин каже да је Оливера Лазаревић умрла два дана након смрти свога мужа Бајазита. Међутим, она је од 1402. до 1427. године живјела у Београду, на двору свога брата Стефана Лазаревића. Након тога је прешла на двор Косача, код своје сестре Јелене. Већ је саопштено да Иван Божић мисли да је она на двору Косача живјела од 1423. године. „Познати су детаљи о њеном боравку у Дубровнику, о томе како су у јануару 1441. године одобрили трошкове око дочека 'царице' Деспине. Оливера остаје у Дубровнику скоро пола године, а потом одлази у Будву, па у Бар“ (Ређеп 2006: 12). Последње што историја зна о Оливери Лазаревић је да је на Бешки испунила тестаментарну жељу Јелене Балшић да јој се поју задушне литургије – исказану, „вјероватно, у нади да је тамо очекује неки нови пут који ће је, уз громке звуке литургијског појања, одвести у 'живот вјечни“ (Тошић 2004: 439).⁴¹⁸

Из тестаamenta Јелене Балшић се види да Богородичина црква коју је Јелена Балшић подигла себи за гроб (Балшић 1996: 208), како сама каже, до писања овог тестаamenta није била покривена. Након што је одредила ко да брине о извршењу њеног тестаamenta и након што је саопштила шта коме од родбине да припадне од њене имовине, Јелена Балшић са призвуком наредбе саопштава да господин војвода преузме сребрне суде који су у комуни, да се од њих издвоји шта је за за коју од црква Светог

⁴¹⁷ Никола Гиљен је објавио књигу *Принцеза Оливера, (Заборављена српска кнегиња)* — по којој је 2013. године у режији Марка Новаковића снимљен филм *Пут ружама присут* — као и књигу биографске прозе *Две српске султаније: Оливера Лазаревић (1373–1444) и Мара Бранковић (1418–1487)*. Реченица: „Сад нас неће раздвојити ни гај ни море“ у поменути Новаковићев филм стигла је из „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић. У Београду је, 2015. године, у школи дјечије умјетничке анимације Архиепископије београдско-карловачке створен анимирани филм *Стефан Високи*. Увјерени смо да је и живот Јелене Балшић тема инспиративна за филмску умјетност, као што су то својом драмском тензијом и животи Мехмед-паше Соколовића, херцега Стјепана и његове кћерке Катарине Косаче, деспота Ђурђа и његове жене Ангелине Бранковић, односно животи посљедње босанске краљице Јелене (Маре) и посљедњих Црнојевића. Али, свијет се окреће око шпанских и турских ТВ сапуница.

⁴¹⁸Ако се присјетимо како се завршава „Отписанија богољубно“ Јелене Балшић, дозволићемо себи да примјетимо да је ријеч *вјероватно* међу наведеним ријечима Ђура Тошића читавије.

Георгија и Пресвете Богородице и: „Да ми их плати што буде право да ми се покрије црква коју сам чинила себи за гроб“ (Балшић 1996: 208). Она још два пута у тестаменту помиње своје гробно мјесто: 1. „И мојему гробу, где ми се прилучи лећи, да се да 200 дукат да ми се поју летурђије иностано и да се раздели милостиња“ (Балшић 1996: 208) и 2. „А што је постављено у трг, у Лавра Шиговића у Бару ше—сат дукат, ти-зи дукати да стоје цркви новој на Горици, што сам учинила Пресветој Богородици мој гроб, и по мени и да има добит тијехеј дукат чим се окрмљати“ (Балшић 1996: 209). Својој гробној цркви Јелена Балшић прилаже винограде у Бјесах, „што сам их купила и с црквом Светога Георгија заменила и утакмила“ (Балшић 1996: 209). Завјештава да се од камате одржавају њиве и маслине у Бару, као и солила. У овом дијелу тестамент Јелене Балшић писан је у стилу и духу повеље. Необичан је податак о замјени у Бјесах. Како и раније поступала, Јелена Балшић поред цркве коју је *чинила себи за гроб* једнако брине о цркви Светог Ђорђа на Горици. Оставља јој сасуде, књиге, сребрно посуђе, здјеле и пехаре као и цркви Пресвете Богородице на Горици, и каже: „И цркве Светога Георгија у Горице дадох олово, купив за шездесет дукат, да се покрије црква, и јоште да им се да за мајсторе 30 дукат“ (Балшић 1996: 208). Очигледно ни црква Светог Ђорђа није била покривена. И ово свједочи о стању цркава у Зети након повратка Јелене Балшић са двора Косача. Поред свега, Јелена Балшић има на уму да их преузму њена унука Јелена и њен син Владисав „ако се би који суди обрели сребрни“ (Балшић 1996: 209) на њеној смрти: „И што им се свиди од њих да поставе у цркву нову. На њих расуђење да буде, што би који недостатак цркви, а они тијем да направе“ (Балшић 1996: 209).⁴¹⁹

„Пет цат дукат који су у Лукше Палутиновића“ (Балшић 1996: 207), које Јелена Балшић помиње у свом тестаменту по свој прилици представљају половину улога од

⁴¹⁹ И Ђурђе Црнојевић у свом тестаменту каже својој жени Изабети (Јелисавети), ако би га задесила смрт ван видокруга ње и њихове дјеце овако поступи: „Пре свега, све ствари Свете Марије на Цетињу, с којим смо побегли од Турака, хоћу да се ове врате Св. Богородици на Цетињу, као њена добра, и као што сам се заветовао кад сам био на оном месту. Које ти знаш, жено моја, где си многе сузе пролила. // Поменуће ствари црквене даћеш њој, свеколике, било од сребра или од злата, или од бакра, или од коситера, или од свиле, или иконе, или светитељи са сасудима или чаше, или кашике, и све ствари именоване и неименоване са рукописима, и са покућством, дај све цркви Свете Марије на Цетињу. // По овоме ће људи познати праву љубав коју си имала према мени, кад виде да ти волиш и душу моју после смрти“ (према Маринковић 1996: 225).

хиљаду дуката које је она оставила код овога банкара. Ђуро Тошић сматра да је на вријеме исплаћена прва половина тога улога, чија је отплата требало да почне након што је крајем 1440. године „завршена оплодња четири године раније уложене Јеленине главнице“ (Тошић 2004: 427). Тако су у прољеће 1441. године опуномоћеници Јелене Балшић преузели четири отплате, и то: Младен – 100 дуката, Доберко Марнић – 250 дуката, Иван Мршић – 30 дуката (које је Јелена Балшић уступила својој сестри Оливери за потребе путовања из Дубровника у Бар и повратак у Дубровник) и Љерно, син Остоје Пипера – 120 дуката. „Саберемо ли сада све напред поменуте отплате главнице, видјећемо да је Јелена непуних годину дана пред смрт успјела да поврати од свога банкара половину цјелокупног улога – тј. 500 дуката, што се савршено поклапа с другом његовом половином од 'петцат дукат' који су, према казивању писара Јелениног тестаментa, били код 'Л(у)кше Полутиновића такои з добитијем како греду', од којег је требало да их преузме војвода Стефан“ (Тошић 2004: 427). Ђуро Тошић указује на забуну коју у овај прецизни рачун уноси млетачки помен, у документу од 16. фебруара 1443. године, Паутиновићевог дуга од 450 дуката „покојној Балшиној мајци Јелени Страцимировић“ (према Тошић 2004: 427).⁴²⁰ „То нас, нажалост, само увјерава да нам многе појединости о пословању которског привредника Паутиновића и још чувеније принцезе са српског, зетског и босанског двора, Јелене, нису до краја познате“ (Тошић 2004; 427–428).

Брига Јелене Балшић о црквама повезана је са бригом о властитој души. Она оставља у аманет да јој се након упокојења поју литургије. У свом тестаменту истиче: „Најпрво од њих [хиљаде дуката који су у комуну] да се да госпође Деспине 200 дукат, да ми се поју летурђије и да се раздели милостиња“ (Балшић 1996: 208). За извршење овога дијела тестаментa задужује своју сестру. Још једна црква се помиње у тестаменту Јелене Балшић: „А што си ми рекел, Војо, по старцу Радину у Свето-Троице цркви Корчанске, штоли кому иному, да пишу и обимењу, — да, ово, што ми мој смисао принесе, Бога молеће и Пречисту Богородицу, уимених и уписах са руком духовњаго ми отца, старца Никандра Јерусалимца, што ће бити господству ви и инем твојем, и душе нашој. А једако је все Божије и твоје, и у твоју кућу преходи, и на службу душе нашој“

⁴²⁰ Видјети и Тошић 427³⁰.

(Балшић 1996: 209). Није сачувана „црква коречанска“, посвећена Светој тројници, што се можда уздизала на неком од острваца Скадарског језера“ (Ђурић 1970: 418). Већ смо казали да није сачувана црква Свете Марије коју је подигла Оливера Балшић. Такође нијесу сачувани ни зетски манастир Горичани — у коме је написан тестамент Јелене Балшић, и манастир Св. Арханђела код Улциња. „Или још нису пронађени или су временом толико прерађени да од њих није остало ништа што би подсјећало на њихов првобитни изглед“ (Ђурић 1970: 418). Овдје се може поставити питање ко је Војо из прве реченице овога фрагмента Јелене Балшић. Немамо одговор на то питање, изузев што се види да знају ко је он и Јелена Балшић и херцег Стјепан. Рекло би се да је њој познато на шта треба да се одазове Воју, у чему посредује старац Радин и на шта подсјећа херцег Стјепан. Ово кажемо под условом да није тачно то што у биљешци уз наведени текст Радмила Маринковић записује: „Војо — од војвода“ (Маринковић 1996: 301). У вези са тиме би се могло поставити питање ако ријеч Војо овдје и значи војвода, зашто је написано великим словом — осим ако, можда, не замјењује нечије име — односно ако и значи војвода на кога војводу се ријеч Војо односи. Чини се да овдје нема услова да се старац Радин идентификује као Радин гост, старјешина богумила и њихов савременик, ако се прихвати Ђурићево да се црква коречанска у вези са којом се помиње старац Радин *можда уздизала на неком од острваца Скадарског језера*. Но и ова Ђурићева претпоставка се, као што се види, једва држи на ногама.

Књигољубива Јелена у свом тестаменту о књигама не говори засебно него уз друго што црквама оставља: „А што би које покућје било, или књиге или што љубо ино, да се приложи у обе цркве, где што престоји“ (Балшић 1996: 209). Ово се односи на цркву Благовјештења коју је управо подигла и цркву Светог Ђорђа коју је обновила, обје на острву Горица. Јелена Балшић не наводи наслове својих књига нити упућује на њихову природу. Зато се само као претпоставка може прихватити тврдња Новака Мандића Студо да својим тестаментом Јелена Балшић „завјештава своје књиге литерарне, легендске и вјерске садржине“ (Мандић Студо 1995: 379). У својој књизи о Јелени Балшић садржај њене библиотеке покушава да реконструише Марија Маја Д. Недељковић (видјети: Недељковић 2012: 180 и даље), али тај покушај остаје у границама излета. Но, ко зна да која од сачуваних знаних или незнаних књига није из

библиотеке Јелене Балшић. Не зна се ништа је све из скадарских манастира пренијето у збјегу који се након пада Доње Зете под Турке извукао из процијеп, доспјевши на Обод па на Цетиње. Претпостављамо да је ту било књига и мимо *Цетињског псалтира*, који се данас налази у библиотеци Свеучилишта у Загребу. Мало шта је из књижевне оставштине средњег вијека правовремено пописано.⁴²¹

Имена која се наводе у тестаменту Јелене Балшић не могу бити безначајна за њен живот самим тим што су на том мјесту поменути. Није јасно, или барем не нама, ко је Вукосав Тамарић коме Јелена Балшић тестаментом оставља четрдесет дуката – „неком Вукосаву Тамарићу“, каже Миодраг Ал. Пурковић (Пурковић 1996: 89). Да су Тамарићи дубровачки племићка породица показује писмо Дубровчана Сандаљу

⁴²¹ Усамљени су примјери пописа књига у средњем вијеку. Пописане су књиге савременика Јелене Балшић Петра Гизда, гвардијана манастира Светог Фрања у Котору: „Кад је умро, 1440, у његовој ћелији пописано је 14 манастирских и 33 његове сопствене књиге“ (Ковијанић 1988: 155). Веома је занимљив је попис црквених књига уз рукопис храма Ваведена Богородице у Сухогрлу и других црквених ствари након престављења јеромонаха Саве, 1596. године: „Да се зна што се нађе црквених књига: једно јеванђеље, један апостол, два октоиха, два минеја, две литургије, један псалтир, један Златоусти и још: једна књига слова Богородици, два молитвеника, две књижице, 9 комада свештених риза, један отачник, и још: један псалтир на кожи три епитрахља, икона Благовештења Богородице, Силазак Христов, две кутије, у њима светиње и мошти светих и иконе две на кости, 12 'Празника' и 'Хвалите Господа' и 'Тобом се радује', две нарукнице, два појаса свилена, две кадилнице од бакра, једна кутија и у њој риза, један ковчег, једна мотика, једна секира, три рала, две мешајнице, три чабра, два ормара (?), један хардов, тесак и клада, две каце, три свећњака железна, три клепала (?), две пусти, једна коса, један бокал (?), једне бисаге, једна торба, један свећњак за луч, четири трпезе, две клупе, једна мантија, један преклад жељезан“ (према Павић 1986: 184).

У наведеном попису се показује изузетан осјећај за ритам. То се нарочито уочава у распореду у микроцјелине, чиме је, посебно помоћу уметања синтагме *и још*, избјегнуто пуко набрајање. Током овог набрајања посебан је детаљ након навођења двије кутије: „У њима светиње и мошти светих и иконе две на кости“. Стил овога пописа, а нарочито овај детаљ, открива некога ко има књижевни дар. Наведено набрајање је под утицајем литургијског ритма, како је тај утицај на средњовјековну књижевност објаснио Димитрије Богдановић (видјети Богдановић 1997: 263 и даље). Као што је са литургијским ритмом у вези и набрајање ствари Јелене Балшић похрањених у дубровачком депозиту, што смо већ цитирали, као и попис књига и осталих предмета краљице Белославе, такође измјештених у Дубровник, такође раније наведен у овом раду.

Посебно је занимљив попис ствари митрополита Висариона III Бориловића, сачуван преко два документа која је превео и овјерио Јеролим Палташић а објавио Славко Мијушковић. Међу његовим стварима је и један „свилени тамнољубичасти сунцобран“ (према Мијушковић 1955: 304).

Хранићу Косачи, упућено му априла 1402. године, у коме се као њихови властелини помињу Палко Журговић и Мароје Тамарић (видјети Стојановић 1929: 257). Да и Никша Тамарић није непознати Тамарић показује то што деспот Стефан Лазаревић 23. фебруара 1422. године „јавља Дубровчанима да је исплатио дуг Никши Тамарићу“ (Стојановић 1929: 227), тридесет девет посуђених литара сребра (видјети Стојановић 1929: 227–228). „И оне двије свите што су у Никше Тамарића“ (Балшић 1996: 207), као што смо казали, Јелена Балшић оставља херцегу Стјепану Косачи. Ради преузимања те двије свите, што му их је тестаментом намијенила Јелена Балшић, херцег Стјепан се на Добрим Водама састаје са Никшом Тамарићем и сином му Матком (видјети Стојановић 1934: 59).

Вукосаву Тамарићу Јелена Балшић тестаментом оставља четрдесет дуката (видјети Балшић 1996: 208). Исто толико дуката оставља калуђеру Јовану (видјети Балшић 1996: 208). О њему се ништа више не каже. Биографски подаци калуђера су по природи ствари мање познати, али на основу контекста је јасно да је овај калуђер од посебне важности за Јелену Балшић. Калуђер Јован је уз духовника Никандра Јерузалимаца који је писао тестамент Јелене Балшић и писара Добрека Марнића пред дубровачким кнезом Никшом Пуцићем гарантовао аутентичност садржаја тестаamenta Јелене Балшић.⁴²² Попу Теодосију Јелена Балшић оставља двадесет дуката, а да је властелинки Ружи и њеном сину — „владике Руже и сину јој 30 дукат“ (Балшић 1996: 208). Не зна се ништа о Дуце на чије име оставља дванаест дуката ни о већ помињаној „Каталини, даштере Николене“ којој оставља „30 дукат“ (Балшић 1996: 208). Јасно је да су сви људи које Јелена Балшић именом наводи у свом тестаменту из њене близине: „И ова чељад која је сада при мене“ (Балшић 1996: 208), казано је прије набрајања њихових имена. Додато је још: „Који би се прилучили на самрти моје“ (Балшић 1996: 208). На овом списку поред оних који су у близини Јелене Балшић а којима она оставља новац од дукате *који су у комуни* свакако је и духовник Никандро, коме оставља „50 дукат“ (Балшић 1996: 208). Јасно је да је овај Никандро духовник Јелене Балшић, старац Јерузалимски који 25. новембра 1442. године, у Горичанима, у присуству

⁴²² У Његошевом *Горском вијенцу* једино се не зна одакле је игуман Стефан. Зато што као калуђер, њиме се не обиљежава локално него универзално бивствовање.

Стјепана Косаче, записује ово и све друго што она у свом тестаменту саопштава — по њеном диктату. Фактички, као да се Јелена Балшић трудила да не остави ниједан траг писан сопственом руком у дословном смислу. Њене посланице преписао је Никон Јерусалимац. Други су уклесали у камен њен ктиторски натпис у Богородичиној цркви на Горици. А њен тестамент је записан руком Никандра Јерусалимца, и уз то је сачуван само у препису.

Онима из непосредне близине Јелене Балшић чија се имена у њеном тестаменту наводе у низу придружен је и Добреко — „ако би се тада примерил на самрти мојеј, да му се да дукат тридесет“ (Балшић 1996: 208). На основу контекста закључујемо да је он Добреко Мар(и)нић, канцелар Јелене Балшић. Надасве, Јелена Балшић завјетује: „И које се згоде на самрти мојеј девојке, да им се да прићија колико се може, з говором како да се удоме“ (Балшић 1996: 208–209). Ово је у знаку милосрђа, поготово ако се зна да су неке дубровачке думе тога времена остале неудате зато што нијесу имале прћију. Исти знак милосрђа у свом тестаменту показује и Божидар Вуковић Подгоричанин: „И остављам сиромашним девојкама које се налазе у Зети, тј. близу Скадра, 96 лаката каризеје /енглеска јевтина вунена тканина [...]/, у 4 пече, које треба поделити на 10 девојака по девет лаката свакој од њих, што чини по једну хаљину свакој“ (према Тадић 1963: 339) Последња реченица овога сегмента тестаментa Јелене Балшић гласи: „А остала чељад да се помилује з договором колико се узможе“ (Балшић 1996: 209). Све ово показује колико је Јелена Балшић свјесна тога да људи нијесу само своји.

Ђуро Тошић каже: „Као дубоковјерујућа жена, Јелена је, занимајући се за монаштво и пручавајући монашку лектуру, живјела у окружењу неколико занимљивих духовних лица, међу којима су њен духовни отац старац Никандар, калуђер Јован и поп Теодосије“ (Тошић 2004: 435), као и: „Неки од њих, попут калуђера Брајана, бавили су се одређеним свјетовним пословима на њеном двору“ (Тошић 2004: 235). За калуђера Брајана се зна да је био писар на њеном двору.⁴²³ Дијак Брајан 1436. године улаже 100 млетачких дуката које је Јелена Балшић подигла из дубровачког депозита и са којима је, како смо видјели, повезан и дио њеног тестаментa. Након калуђера Брајана, нотарске и друге писарске послове на двору Балшића обављали су Сладоје Рачић, Добреко

⁴²³ Ђуро Тошић наводи документа која то потврђују (видјети Тошић 2004: 433⁶⁰).

Маринић и дијак Групко, за кога се не зна да ли је Групко Поповић, који је како каже Ђуро Тошић, позвавши се на П. Живковића, „почетком 1436. године подигао Јеленину добит од прве главнице за ову годину у Дубровнику“ (Тошић 2004: 432).⁴²⁴ У вези са покладом у њиховом граду, 10. августа 1441. године Јелена Балшић каже Дубровчанима да ће им послати „неки лист од овога дијака Сладоја“ (према Стојановић 1929: 394). Као дворјани Јелене Балшић у документима се сретају и старац Дмитар и Радоња Припчић који су са калуђером Брајаном 17. фебруара 1423. године отворили њен депозит у Дубровнику. Ту су и њене слуге: њен слуга Бобац који 1409. године одлази у Дубровник ради тражења зајма, а умјесто зајма добија извињење и комад црвеног чулена (према Пуцић 1858: 95, Стојановић 1929: 386); њене слуге Дмитар и Туторма које односе писма у Дубровник, у вријеме рата са Венецијом, којима је узалудно тражена новчана позајмица, односно помоћ у оружју, као и Иваниш Маршић, који је 31. октобра 1441. године, по њеном налогу, преузео тридесет дуката за њену сестру Оливеру.

Прегледности ради, наводимо имена још неких сарадника Јелене Балшић (иако су нека од њих различитим поводима већ помињана, свјесни да је њима обиљежен само дио координатне мреже људи укључених у њене активности. То су: Радац Маројевић и Иваниш Маршић – њени повјереници из Драчевице, Вукосав Радичев Милојевић – њен повјереник из Његуша, властеличић Лавре[нтије] Шиговић – трговац из Бара, Лукша Полутановић – трговац из Котора, Андрија Шоћи (Изат) – златар из Котора, Ђорђе Пелиновић – опат манастира Ратац. Подсјетимо на то да се Прибисав Похвалић, посланик са двора Косача крајем децембра 1435. године ангажује у Дубровнику око конфликта интереса Јелене Балшић са херцегом Стјепаном Вукчићем Косачом, насталог у вези са преузимањем новца за годину у којој је умро војвода Сандаљ Хранић Косача. Такође у Дубровнику, 15. јула 1429. године овај посланик се ангажује око друге оставе новца Јелене Балшић. Ту су и посланик Младин (Миладин) Ђурђевић, који на основу писма Јелене Балшић Дубровчанима 1441. године подиже њену другу оставу, као и њен посланик Литин Остојин Пипер, од Пипера из Цеклина који њеним послом одлази у Дубровник 1442. године (према Ковијанић 1963: 30). Љерно, син

⁴²⁴ Видјети и Тошић 2004: 432⁵⁸.

Остоје Пипера и Миладин Ђурђевић преузимају „укупно 220 дуката на име прве и пољедње отплате поменути главнице [уложене код Лукше Паутиновића у Котору]“ (Тошић 2004: 433).

Никандро, *старац јерусалимски* је онај који је 25. новембра 1442. године, у Горичанима, у присуству Стјепана Косаче, записује ово и све друго што Јелена Балшић у свом тестаменту саопштава, по њеном диктату. Као што смо имали прилику да примијетимо, овај податак је ушао у садржај тестамент Јелене Балшић. Херцег Стјепан у потврди Дубровчанима од, 1. априла 1443. године, даје до знања да су он, његова жена Јелена и њихов син Владислав из дубровачког поклада подигли наследство госпође Јелене у вези са којим је дала „своју напoкoн · рчь · тестамент · каконо е по закон · свѣтовно и ш не печатю писана · ь р · ки нее д · ховника никань дра старьца ер · золимьскога“ (према Стојановић 1934: 57). На основу тога што је Јелена Балшић више него писмена, могло би се поставити питање да ли је Никандро старац јерусалимски записао тестамент Јелене Балшић зато што је она можда била у физичкој немоћи да то сама уради или је за то постојао неки други разлог.

Кроз литературу се на сва звона поставља питање да ли су Никон Јерусалимац и Никандар (Никандро) Јерусалимац исти човјек. Да је оригинал тестамент Јелене Балшић сачуван, ова дилема би била разријешена упоређивањем рукописа тога текста и *Горичког зборника*. Зато се скоро папагајски преноси закључак Светозара Томића из 1442. године: „Изгледа да је у дубокој старости примио чин велике скиме и име Никон заменио са Никандар“ (Томић 1942, уз Баљ 2012: 89). „У том случају, он је из манастира Св. Николе на Врањини, метоха српског јерусалимског манастира Св. Арханђела“ (Богдановић 1994^г: 336). Има и оних који ову Томићеву претпоставку преносе у тврдњу. За старца јерусалимског који је записао тестамент Јелене Балшић Ђорђе Сп. Радојичић каже: „То је свакако Никон, који је узео најстроже монашке завете и добио име Никандар“ (Радојичић 1958: 594). Исти аутор у вези са овим старцем јерусалимским каже и: „Доцније је, како изгледа, живео у манастиру Св. Николе на Врањини (у

Скадарском језеру). Последњи његов помен био би из 1463. године“ (Радојичић 1963^Г: 250).

Светозар Томић напомиње да је потпис „смерни Никон“ на крају *Горичког зборника* доказ да је Никон Јерусалимац „писао и завршио зборник као калуђер Никон а не као великосхимник Никандар“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89). Не може бити дуг временски период између састављања *Горичког зборника* и записивања тестамент Јелене Балшић. Као што се види, факти су у таквом односу да отварају још једно неодређено мјесто. На основу сродства имена по звучању, питамо се и да ли се неко под именом Никандар, односно Никандро као манашко лице у књижевним дјелима могао потписивати као Никон. По теорији вјероватноће тешко би се очекивало да је Јелена Балшић 1941–1942. године, када је састављен *Горички зборник*, имала духовника именом *Никон Јерусалимац* и да је такође 1442. године добила другог духовника тако сличног имена. У крајњем, то што је Никандро у њеном тестаменту и Јерусалимац не би чудило ни да није Никон ако је позната интензивна повезаност средњовјековне Зете са Јерусалимом.

Видосава Надомачки, као што је познато, не искључује могућност да је „Никандар старац јерусалимски који је у три маха долазио у Дубровник по стонски доходак: 1422, 1424. и 1431“ (Надомачки 2004: 53) уствари Никон Јерусалимац. Овдје се само собом казује да ако је старац јерусалимски под именом Никандро (Никандар) уствари Никон Јерусалимац који је 1442. године саставио *Горички зборник* а 25. новембра исте године записао тестамент Јелене Балшић ново име није могао добити прије 1442. године. Такође се само од себе поставља питање како би се онда звао Никандар и монах Јерусалимски из 1422, 1424. и 1432. године, односно током двије деценије прије састављања *Горичког зборника*. Из овога произилази и питање ако је Никон Јерусалимац 1442. године, према претпоставци, ушавши у велику схиму добио име Никандар, може ли се тврдити да су Никандар, старац јерусалимски који три пута долази у Дубровник по стонски доходак и старац јерусалимски истог имена који записује тестамент Јелене Балшић исти човјек.

Светозар Томић не сумња да је Никон Јерусалимац постао великосхимник Никандар (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89). Константин Јиричек је под именом

Никанитар у дубрвачкој писаној грађи проналази монаха јерусалимског који долази у Дубровник по стонски доходак 1422, 1424 и 1431. године, и каже: „Овај 'Никандар старац јерусалимски' био је духовник госпође Јелене, кћери кнеза Лазара и удовице великога војводе Сандаља; спомиње се у њезином тестаменту и долазио је послје њезине смрти (· 1443) у Дубровник, да прими њезину оставштину (Mon. Serb. 415–417; Рисић II, 121–123)“ (Јигићек 1908: 534). А Димитрије Богдановић каже: „Проблем другог имена рјешава се обично претпоставком да је Никон у међувремену од писања *Горичког зборника* (најкасније 31. августа 1442.) и потписивања Јелениног тестаментa, 25. новембра 1442., поло⁴²⁵жио строге завјете велике схиме, када монах поново мијења име“ (Богдановић 1970^б: 374). „Последование малаго образа, еже естъ мантия. Последование великаго ангельскаго образа, еже естъ схима“ (Аноним 1998). С обзиром на то да у наведеном исказу иза ријечи великаго нема зареза, да се разумјети да је и мала схима анђеоски лик. Односно да придјев анђеоски у оба случаја има и термилошко значење. Јелена Балшић у „Отписанију богољубном“ истиче анђеоски лик свога духовника, односно његово „нетелесно, анђеоско пребивање“ (Balšić 1960: 188). Придјев анђеоско наглашава нетјелесно пребивање, својствено монасима, само што тај израз у посланици Јелене Балшић има симболичку вриједност.

Духовник Јелене Балшић у тестаменту се не потписује као Никон, а у зборницима које је саставио за Јелену Балшић и зетско монаштво не потписује се као старац Никандар. То што је из живота Јелене Балшић и Никона Јерусалимца могуће пратити у домену фактичности повремено подсјећа на приповиједање свезнајућег приповједача ограниченог свезнања. И поред толико о њима објављених радова. Преостаје да се прихвати да је, што каже Владимир Балъ, то мање важно „од чињенице да је [Никон Јерусалимац] обликовао монашку заједницу на Скадарском језеру почетком XV столећа и да је дао духовне, културне, па и политичке смернице каснијим

⁴²⁵ Подсјетимо на то да епископ Атанасије Јевтић наводи исти временски интервал кад тврди да је великосхимник Никандар замонашио Јелену Балшић.

вековима“ (Баљ 2010^a: 17). И поред толико објављених радова о Никону Јерусалимцу и Јелени Балшић.⁴²⁶

Након упокојења Јелене Балшић Старац Никандро се више пута појављује у документима. Његово име се налази у документима Манастира Врањина прослијеђеним у Котор 1454. године. Како Димитрије Богдановић каже, позвавши се на Миклошићев зборник *Monumenta Serbica*, Никон Јерусалимац се последњи пут помиње 1468. године (видјети: Богдановић 1970: 374). То потврђује и Ђорђе Трифуновић, позвавши се на Ђорђа Сп. Радојичића (видјети Трифуновић 1972: 297). У „Повељи племена Матагуџи“ манастиру Светог Николе на Врањини из 1460. године наведен је проигуман овога манастира под именом Никандро (у препису Јастребова, према: Шекуларац 1978: 114). Додајмо, мада то није од особитог значаја, да Драгољуб Павловић духовника Јелене Балшић назива Никола Јерусалимски (видјети Павловић 1963: 11), а Коста Радовић Никанон Јерусалимац – Зетски (видјети Радовић 2010: 16). Милица Краљ га зове и Никанор и Никон.⁴²⁷ Под именом Никанор наведен је и на једном мјесту у сјећању Јелене Балшић у Ђидићевом дјелу *Кнегиња Јелена Балшић* (видјети Ђидић 2010^a: 34), али то у умјетничком дјелу и нема неку тежину. Драгољуб Павловић га чак ословљава као Николу Јерусалимског (видјети Павловић 1963: 11).

Ђуро Тошић каже да неки несавјесни насљедници нијесу испоштовали тестамент Јелене Балшић, тиме што су њену оставштину преузели прије него је њен тестамент отворен (видјети Тошић 2004: 438–439). На основу контекста закључујемо да духовник Јелене Балшић Никандро Јерусалимац, који је записао тестамент Јелене Балшић – ако је он Никон Јерусалимац из њихове преписке у *Горичком зборнику* – не би себи допустио да буде несавјесни насљедник. Нема пуног увида у околности у којима се Косаче подигли насљедство Јелене Балшић. У том смислу, донекле информативно дјелује Ђоровићева књига *Хисторија Босне* (Ђоровић 1940). У њој се каже да је папа Евгеније IV на Нову, 1443, годину позвао хришћански свијет у борбу против Турака. „У марту, мађарски сабор одлучи да се још тог лета исте године крене

⁴²⁶ Ово није једино мјесто у вези са Јеленом Балшић и Никоном Јерусалимцем на коме нема помака у тумачењу, па неки новији радови о њима закључцима за рубрике „Већ виђено“ и „Може, а не мора“ поново откривају Америку.

⁴²⁷ Упоредити Краљ 2017: 56 и Краљ 2017: 57.

акција, под вођством самог краља Владислава“ (Ђоровић 1940: 465). Дубровчани, одани Мађарима, овај план су прикривали од херцега Стјепана као турског вазала у његовом покушају да се преко њих информише о новим друштвеним кретањима. Зато му пажњу скрећу на другу страну: „Хотећи да не направе рђав утисак они журе да буду предусретљиви у Стјепановим личним питањима. Исплаћују му, без затезања, оставштину његове стрине, Јеле Сандаљевице, која беше тада преминула и одобравају му за посланике једну лађу, која је имала поћи за Млетке“ (Ђоровић 1940: 465).⁴²⁸ Подсјетимо на то да је Херцег Стјепан 1. априла 1443. године Дубровчанима, у Кључу, „потврђује да је примио наслеђе Сандаљеве жене Јелене“ (Стојановић 1934: 57), односно потврђује да његов дијак Радивој Шиглица то наслеђе предао њему, његовој жени Јелени (МИ ГОС • ОЈ ЕЛЕНА), кћерки почтенога поменућа господина Балше и њиховом сину Владиславу — за шта је госпођа Јелена на самрти, при чистој свијести, *дала своју напokonу ријеч* тестаментом писаним по свјетовном закону руком њеног духовника Никона Јерусалимског (према Стојановић 1934: 57).⁴²⁹

Херцег Стјепан је 3. јула 1443. године, у Доброј Води код Чемерна, под планином Лебршник, изнад Гацка, такође потврђује да је уз писмо госпође Деспине,

⁴²⁸ Сима Ћирковић даје до знања да су се Дубровчани лојално држали према херцегу Стјепану, да „су му чинили мање услуге и посредовали за њега, пазећи ипак да се не замере краљу Жигмунду, своме 'природном господару'“ (Ћирковић 1994^б: 238). „На вест о Сандаљевој смрти краљ Жигмунд је наредио бану Матку Таловцу и хрватским великашима из суседства да поседну хумску земљу и да је сачувају за угарску круну. Војвода Радослав Павловић се тренутно из Сандаљевог савезника преобразио у супарника његовог наследника, који је иначе Радосаву био зет. [...] Краљ Твртко II је с подршком краља Жигмунда и бана Матка Таловца дошао у Босну и отпочео борбу против Сандљевог наследника. Најзад, и которски кнез, истрчавајући се испред упутстава млетачке владе, предузео је кораке да у своје руке добије град Нови и његово залеђе, лабаво повезано са главнином земаља Косача“ (Ћирковић 1994^б: 237—238). Након тога се херцег Стјепан обраћа за помоћ Турцима уз чији је одред од око хиљаду ипо војника успијева „да се избави из опасног положаја у који је био запао“ (Ћирковић 1994^б: 238). О томе шта се даље дешавало са херцегом Стјепаном говорићемо у наредном потпоглављу овога поглавља. Овдје је потребно напоменути да херцег Стјепан није зет Радосаву Павловићу него Радосав Павловић њему. (Стјепан Вукчић Косача је, као што се зна, зет Балшића.) И поред тога што је сестра Стјепана Косаче Теодора удата за Радослава Павловића, њих двојица су живјели у мржњи која их је одвела у утркивање у снисходљивости Турцима. Павао Анђелић износи податак да је Стјепан Косача 1439. године заплањенио и највјероватније уништио архиву владарске породице Павловић (према Мандић Студо 1995: 385).

⁴²⁹ Дијак херцега Стјепана Добровој, који је наслиједио послове дијака Божидача, презименом је Добришевић а Шиглица му је надимак. Више видјети у Анчић 1987,

преузео двије свите које му је тестаментом оставила госпођа Јелена а које су у вријеме писања њеног тестаamenta биле код Никше Тамарића и сина му Матка. Притом их описује казавши да је једна од њих кунтуш (кратки горњи капут са разрезаним рукавима) извезен златом на црвеном аксамиту, са поставом од хермелина, а друга је плашт од црвеног аксамита са бисерима и такође је постављен хермалином (према Стојановић 1934: 59). Херцег Стјепан додаје да је ове двије свите од кнеза дубровачког преузео његов слуга и дијак Радивој Шиглица „по лист · госпоге Деспине“ (према Стојановић 1934: 59).⁴³⁰ Новак Мандић Студо каже да су ове двије свите код поменуте „вастеле остављене од госпође Деспине“ (Мандић Студо 1995: 388). У случају да је заиста тако, она их је могла оставити једино прије писања тестаamenta Јелене Балшић у коме стоји: „Ако би ми се прилучила самрт, да узме господин војвода Степан оне две свите што су у Никше Тамарића“ (Балшић 1996: 207). С обзиром на то да војвода Стјепан о њима говори више него сама Јелена Балшић, све су прилике да ове двије свите више значе херцегу Стјепану него Јелени Балшић која му их је својим тестаментом завјештава.⁴³¹

⁴³⁰ Свита је свечана млетачка одежа. Својим тестаментом Јелена Балшић херцегу Стјепану, уствари, оставља кунтуш и двије свите: „Оне две свите што су у Никше Тамарића, и што је кунтуш златом фигуран, да је војводи Степану“ (Балшић 1996: 207).

⁴³¹ Војислав Ђурић каже:

Ништа од богатства Косача није сачувано, а оно је, бар у погледу предмета који су се налазили на њиховим дворовима и трпезама, било заиста огромно. Поглед се у њега може упријети једино преко ријечи сувих инвентара њихових дубровачких поклада. Поред великих свота новца, Косаче су под заштиу св. Влаха стављали многе драгоцености, од којих су неке биле умјетничке рукотворине. Већ само пробрани списак може бити веома рјечит. То су чаше и рукомике с грбом Сандаља Хранића, сребрне и златне здјеле, купе, кондири, пехари, кашике, брокете са стакленим камењем и сребрним гранама, или са драгим камењем и зрнима бисера, појасеви од свиле или црвене коже, украшени златом и бисером, златни обоци с драгим камењем и бисером, женска оглавља, такође са бисерима и драгим камењем, прстенови многи с бисером и каменом, сребрне и бисерне круне, једна чак и с некаквом сликом, сребрни рогови украшени емајлом, позлаћени индијски ораси са сребрном декорацијом, лутке од злата, животиње — лавови и соколи — од кристала и позлаћени, накићени бисером и емајлом, накинђурене коњске опреме од сребра, злата, скупоцјене свиле и бисера, различита одијела, везена и гиздава, сликане шкриње, музички инструменти (органић) с цијевима од сребра (Ђурић 1970: 464—465).

Јелена Балшић није стигла да подигне кров на цркви коју је подигла себи за гроб, али јесте да јој обезбиједи књигу *Горички зборник*. Као што смо видјели, она својим тестаментом друге задужује да прекрију цркву Пресвете Богородице и даје упутства како да је опреме. Садржај тестамена Јелене Балшић креће се као ријека. Није тешко примјетити да се он не односи само на њено раздуживање од материјалног иметка. Њен тестамент се, као што се из досадашњег излагања дало видјети, односи и на много шта друго — али не и на „стање зетског друштва у вријеме њене владавине“ (Šekularac 2010: 234), како тврди Божидар Шекуларац — превиђајући да је тестамент Јелене Балшић писан 1442. године а Јелена Балшић Зетом не влада од 1411. године. Сања Мујовић наглашава: „Од укупног материјалног иметка Јелене Балшић остала је црква у којој је сахрањена“ (Мујовић 2014: 101).

3.6. Post scriptum

Књига *Горички зборник* као књига дијалога Јелене Балшић и Никона Јерусалимаца није сама себи сврха. Она се свјесно укључује у комуникацију са онима којима је као штиво намијењена у острвским манастирима на Скадарском језеру. Никон Јерусалимац говорећи Јелени Балшић о стању душе после смрти цитира ријечи Светог Макарија Великог: „И даље кад се одрже трећине за ту душу и саврши Света Литургија за њу, подсећа је анђео и говори: данас је божанствена жртва принијета Богу за тебе“ (*Горички зборник*, лист 160). Исте ријечи се налазе испод фотографије ђакон Милорада Лазића у зборнику радова о Никону Јерусалимцу са научног симпозиона *Никон Јерусалимац, (Вријеме — личност — дјело)*, одржаног на Скадарском језеру, септембра 2000. године, а у чијем раду је излагањем о Шестодневу Никона Јерусалимца учествовао и ђакон Милорад Лазић. Записане на самом прагу поменутог зборника, уз ријечи јеромонаха Јована (Ћулибрка), као уредника:

„Ђакону Милораду Лазићу
(1953–2003)

Није потребно посебно објашњавати зашто ово наводимо баш на овом мјесту.

вјечан спомен“

(Јован 2004: 5),

оне се укрштају са одговором Никона Јерусалимца Јелени Балшић на питање шта се дешава људској души након упокојења и зашто се служе трећине, деветине и четрдесетине за душе упокојених. Према томе, Никон Јерусалимац се огледа у Светом Макарију Великом а јеромонах Јован (Ћулибрк) у Никону Јерусалимцу. Односно, у овом случају је духовна парадигма Свети Макарије Велики – Никон Јерусалимац – јеромонах Јован (Ћулибрк) огледало огледала у огледалу.⁴³²

⁴³² Синтагма *огледање огледала у огледалу* у другачијем контексту је употребљена у књизи *Пут богопознања* аве Јустина Поповића (видјети Јустин 1987: 107). Иначе, у овој књизи су поглавља из аскетике и гносеологије, од којих читаоца прво дочекује поглавље о Светом Макарију Египатском.

4. ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ У УСМЕНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

4.1. Уназад до Јелене Балшић

На први поглед би се могло закључити да је Јелена Балшић у усменој књижевности само фон — знак „на доњем плану радње“ (Uspenski 1979: 223), како овој појам објашњава Борис Успенски. Или да је само функција, у значењу које овом појму даје Владимир Пропп — што је, на примјер, сестра Марка Краљевића у Милијиној пјесми „Сестра Леке капетана“ (Вук, II, 40). Односно, да је Јелена Балшић само статиста, као што су то, изузев главног лика, носиоци радње у Кафкиној антибајци „Преображај“. Јелена Балшић семантички далеко прелази преко простора који у усменој књижевности покрива својим физичким присуством. „Увећавање семиотичности“ (Uspenski 1979: 369) усмених литерарних знакова о њој остварује се захваљујући контексту. Њено присуство у усменом предању своју значење највише црпи преко оних са којима је она у том предању повезана.

Кључни ликови усмености који откривају важност епске Јелене Балшић су њен епски муж Милош Обилић и њен отац кнез Лазар Хребелјановић. Усмена епика о Косову, а нарочито Вукова, улогу највећег витешког подухвата дала је Милошу Обилићу као зату кнеза Лазара. Тако се Јеленом, кћерком кнеза Лазара као епском љубом Милоша Обилића употпуњава усмени епски наратив о Косову. У том смислу њено име се налази као једно од имена љубе Милоша Обилића и у вези са мотивом свађе кћери кнеза Лазара као узроком српског губитка Косовског боја са Турцима 1389. године. То предање коригује Вукова епика издајом Вука Бранковића а претходи му хероизација увријеђеног витеза Милоша Обилића.

Јелена, кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице једина је од њихових кћерки о којој постоје посебна усмена књижевна дјела. Самим тим што је у тим дјелима доминантно *Јела Милошева*, она је литерарни знак косовског наратива. Двије су верзије тога наратива. У основи првог и старијег је мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара, односно зетова па кћерки и зетова, као узрока пораза Срба од Турака у Косовском боју.

Други је у Вуковој епици, у којој је наслијеђен мотив сукоба зетова, али као дио ширег епског плана са другачијом семантичком основом.

Усмено предање у коме је мотив свађе зетова кнеза Лазара узрок српског губитка на Косову записао је у петнаестом вијеку на двору херцега Стјепана Косаче пушкар Јерг из Нирнберга. Његова основа налази се и у писаној књижевности, у више верзија „Приче о боју косовском“ а и у старијој историографској литератури. Кориговањем овога предања преко хероизације у десетерачким усменим пјесмама, наратив тумачења узрока косовске трагедије издваја Јелену Балшић као љубу Милоша Обилића. Она је једно од имена љубе Милоша Обилића и у, условно казано, житију кнеза Лазара чије су варијанте настајале су у распону од једог ипо вијека, и стале под заједнички наслов „Прича о боју косовском“.⁴³³

Кћерка кнеза Лазара као љуба Милоша Обилића првобитно се појављује, и то под различитим именима, у мотиву свађе његових кћерки и зетова као објашњењу узрока губитка Косовског боја. Након тога долази до усменог епског наратива о Косову кад се име Јелена (Јела) устаљује као име љубе Милоша Обилића. Њеним епским именом додатно јача свијест о вези између кнеза Лазара, стожерног лика косовске усмене епике и Милоша Обилића, највећег подвижника у Косовском боју. То је истовремено мјесто укрштања историјске и фиктивне Јелене – гдје се она скоро увијек, а понекад и искључиво, представља као *дитер светопочившаго кнеза Лазра*. Да Јела (Јелена) као епска љуба Милоша Обилића није пуко стајаће име усмене књижевности, које је као такво поготово присутно у усменој лирици и анегдотама, него да се односи на Јелену Балшић показује садржај конкретних дјела на различите теме и у различитим врстама усмене књижевности.⁴³⁴

⁴³³ У „Причу о боју косовском“ улази други млађи тематски круг од тридесет шест дјела о Косовском боју, махом житија кнеза Лазара. Нека од њих у више својих радова наводи Јелка Ређеп: Вујанов рукопис, Грујићев рукопис, Крфски рукопис, Рукопис Михаила Милорадовића, Рукопис Српског ученог друштва бр. 30, Рукопис Матице српске, Рукопис Тимотија Недељковића, Рукопис Георгија Кнежевића, Будимпештански рукопис, Рукопис Лазе Васића, Рукопис Михаила Јеличића, Рукопис Илије Јовановића, Рукопис Павла Ножинића, Рукопис Аврама Милетића, Рукопис Народне библиотеке 433, Софијски рукопис, Рукопис Давида Коњевића, Рукопис Паула Матијашевића.

⁴³⁴ Приметијетно је, на примјер, да је у I Вуковој књизи *Српских народних пјесама* честа синтагма *удовица Јела*, а једна од пјесама ове књиге је насловљена „Јанко Сибињанин и Јела удовица“ (Вук, I, 637).

У оквиру праћења Јелене Балшић у усменој књижевности ваља нам освијестити природу усмених дјела у којима је Јелена Балшић засебни литерарни знак, а посебно варијанте предања о презимену Копривица (у прози и стиху) и других породичних предања. То је у доброј мјери повезано са варијантама десетерачког пјевања о преудаји Јеле Милошеве након његовог страдања на Косову. Било како било, највише усмених књижевних дјела о Јелени Балшић је са подручја данашње Црне Горе и Хецеговине. То прати и топонимија тих дјела. Поред Гацка и Бањана, као најфреквентнијих, то су и: Зета, Горица, Медун, Теклићи, Вasoјевићи, Котор...

Појави Јелене Балшић у усменој књижевности претходи процес формирања свијести о подвигу Милоша Кобилића а касније Обилића у усменом и писаном (књижевном и историографском) наративу о Косову. Затим се Милош Обилић појављује као зет кнеза Лазара у мотиву свађе зетова кнеза Лазара као објашњењу узрока губитка Косовског боја. Мотив неслоге зетова кнеза Лазара касније се шири на мотив свађе кћерки кнеза Лазара, прије свих љубе Вука Бранковића и љубе Милоша Обилића, које се кроз књижевност вјековима ословљавају бројним личним именима. Усменим предањем из Бањана које је ушло у „Сказаније о кнезу Лазару“ из 1540. године Јела (Јелена), кћерка кнеза Лазара бива означена као љуба Милоша Обилића. Али, и поред тога, све до Вукових епских пјесама о Косову кроз усмено предање, а и писана умјетничка и историографска дјела, преноси се мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара. Вукове епске пјесме задржале су само сукоб његових зетова. О сукобу зетова кнеза Лазара (притом не и о сукобу његових кћерки) пише још у петнаестом вијеку Јерг из Нирнберга у свом дјелу „Трактат о Турцима“ (Јерг 1989), али је у Вуковим епским пјесмама овај мотив преведен у вишу семантичку раван, односно у њима постаје саставни дио косовске жртве као хришћанске жртве. У тој равни посебно значење има пјесма Слепе Степаније „Царица Милица и Владета војвода“ (Вук, II, 49) као копча између Вукове епског наратива о Косову и наратива о свађи кћерки и зетова кнеза Лазара као узроку српског губитка Косовског боја 1389. године.

Јела, кћерка кнеза Лазара а љуба Милоша Обилића у контексту усмене књижевности је прије свега литерарни знак косовске епике. То је у директној вези са тиме што се Вукове усмене пјесме, као најважнији дио српске усмене епике, из свих праваца крећу уназад према Косову. Ролан Барт наглашава да разумјети текст „не значи само прелажење с једне речи на другу, већ и прелажење с једне равни на другу“ (према Калер 1990: 287), односно „пројектовање хоризонталне споне наративног ланца на имплицитно вертикалну осу текста“ (према Калер 1990: 287). Прелазак са једне равни на другу односи се и на интертекстуално читање. Дмитриј С. Лихачов на примјеру текстова измјештених из контекста руских рускословенских зборника показује да значај истраживања може да се изгуби или битно умањи ако се текст тумачи изван контекста зборника коме припада (видјети Лихачов 2001: 255–256). Са разлогом наглашавамо моћ контекста у семантизацији усменог стваралаштва о Јелени Балшић. Компративна истраживања на том пољу помажу у дешифровању прикривених веза и међу појавама које се односе на позицију Јелене Балшић у усменом предњу.

Контексту усменог предања о Јелени Балшић припада и усмено стваралаштво о владарима Црнојевићима и Косачама. Као што је познато, са првима је историјска Јелена Балшић повезана на духовном, а са другима на приватном плану. Усмено предање преко Јелене Балшић поријекло Црнојевића изводи из Балшића, а усмена предања о Црнојевићима и Косачама понегдје се додирују и независно од Јелене Балшић, што такође помаже у разумијевању контекста епског усменог пјесништва о њој. Од Балшића је у усменој књижевности најприсутнија управо жена Ђурађа Страцимировића Балшића. И то много мање као његова жена него као љуба Милоша Обилића. Усмена епика је слабо заинтересована за Балшиће. Јелена Балшић је у томе, не без разлога, изузетак.

Властито значење Јелана Балшић као литерарни знак усмене епике црпи првенствено као љуба Милоша Обилића, што истовремено значи и кћерка кнеза Лазара, а и сами Милош Обилић дио свога бића стиче као епски зет кнеза Лазара. Као што и историјска Јелена Балшић сопствени идентитет у континуитету исказује као *дигтер светопочившаго кнеза Лазара*. Зашто је онда Јелена Балшић међу ликовима који се налазе на рубу усменог епског пјесништва? Зато што у позадини централног

историјског догађаја и личног витешког подвига Милоша Обилића, усмену епику више занима чији је он зет него чији је муж. Тиме се љуба Милоша Обилића физички, иако не и значењски, налази на окрајцима српског усменог предања, које је у основи свога бића предање о Косову. Управо зато је о Јелени Балшић у контексту усмене књижевности неизбјежно говорити и помоћу оних на које се њено присуство у усменим књижевним дјелима понекад више односи него на њу саму. Прије свих, помоћу оних који су осовина косовског епског наратива – помоћу хришћанске жртве кнеза Лазара и помоћу Милоша Обилића као највишег косовског јунака. Миодраг Поповић са правом закључује да је аутентично косовско предање оно које се заснива на заједници кнеза Лазара и Милоша Обилића (видјети Поповић 1977: 54).

Драгољуб Симоновић сматра да се иза Милош Обилића у српској усменој епици налази Никола Вратковић, син Вратка Немањића – потомка Вукана Немањића, сина Стефана Немање.⁴³⁵ „Иста видовска основа важи и за Марка Краљевића као и за Милоша Обилића, само је другачија историјска спецификација. Наиме, Милош Обилић је у народној песми добио божанску односно херојску интерпретацију која се односи на Николу Вратковића Немањића, историјског убицу Мурата I, док је Марко Краљевић добио историјску интерпретацију у личности и делу Стефана Лазаревића“ (Симоновић 1992: 289), тврди Симоновић. Склоност према читавању је карактеристика његовог наратива не само у тумачењу епских ликова. Идеја о Николи Вратковићу као Милошу Обилићу сама од себе пада у воду и зато што историја не потврђује име убице турског цара Мурата. Та је, уствари, „тежак редукционизам“ (Делић 1990: 330), да употријебимо синтагму Јована Делића о тумачењу митема у књижевности.⁴³⁶

Да Драгољуб Симоновић не познаје довољно поетику усмене књижевности показују и ове његове ријечи: „Зато је историјско читање *Књига цароставних* у ствари препознавање историјских личности које су дате под овим и оним именима“

⁴³⁵ Немања роди Вукана, Вукан роди Дмитра, Дмитар роди Вратислава, Вратислав роди Вратка. Димитрије, син Вукана Немањића је у монаштву Давид.

⁴³⁶ У чему све Драгољуб Симоновић гријеши кад тврди да иза епског Марка Краљевића стоји историјска личност деспота Стефана Лазаревића извело би из оквира тумачења проблема о коме тренутно говоримо. То ћемо разјеснити у сегменту овога поглавља насловљеном „Јелена Балшић у контексту Вукове усмене епике о Косову“.

(Симоновић 1992: 98). Симоновић наставља: „Дакле, ако се Никола Вратковић зове Милош Обилић у *Лазарици*, или Виде Даничић у у хајдучким песмама, или Сењанин Тадија у ускочким песмама, или Јован – јагње Ђурђеовско у размиричким песмама, или свети Милош Обилић у списима Српске православне цркве, итд. и сл., то не значи да је нешто измишљено, већ да се историјска личност – Никола Вратковић, у разним српским земљама, различито зове, различито посматра и опева. А то је случај не само с њим но и са Лазарем Хребељановићем и Ђурђем Бранковићем“ (Симоновић 1992: 98). Овај аутор иде толико далеко да иза Гојковице у Рашковој пјесми „Зидање Скадра“ (Вук, II, 26) види Мару Бранковић, одведену у султанов харем. „У драми Ђурађ Смедеревац Ђуре Димовића деспотова кћер Мара исказује посебну храброст. Јуначки ће се носити са родитељском одлуком да је удају за турског султана и спремна је да поднесе сваку жртву. Одушевљена је Мара песмом Зидање Скадра, те за младом Гојковицом неће заплакати, већ вели да би се и сама жртвовала и 'у град дала зазидати (Димовић 1999а : 31)“ (Булат 2016: 46) – каже Снажана Булат говорећи о Димовићевој драми „Зидање Скадра на Бијани“, грђеној на Рашковој пјесми као на темељу. Симоновић је, очевидно, замијенио тезе.

Према разумијевању односа историје и поезије у наведеној књизи Драгољуба Симоновића одређујемо се на начин на који то у вези са другим проблемом чини Ново Вуковић: „Ако већ ствар стоји тако како смо истакли у претходном параграфу, онда се помало намеће питање колико има смисла у конкретном случају истраживати нешто што је општијег карактера од самог дјела и што се може исто тако истраживати и независно од дјела“ (Вуковић 1980: 69). Но, Драгољуб Симоновић је упоран:

Историјска заснованост српског певања и мишљења уопште, обичаја и обреда, дакле био је први и најважнији принцип николијанства. Значи „битие Сербско, и име“, везано је за српске цареve односно за опевање српских царева. То су српске народне песме или усмена српска историја у десетерцу, а то је и српска мисао и српска реч. Шта би било са српским бићем и именом да је народни песник своје певање и своје обичаје и своје обреде, да је све то везивао за локалне личности и тогађаје? На пример, ако је Милош Обилић локални јунак,

или ако је Виде Даничић само хајдук, а Сењанин Тадија само ускок, или ако Стојан Јанковић није Стефан Лазаревић већ неки локални Стојан, или ако је Мијат харамбаша локални Мијат Томић а не Стефан Лазаревић, — онда би се „битие Сербско и име“ брзо расплинуло и изгубило. Напротив, за цео српски народ „три војводе бојне“ (три српска принца — Никола, Стефан и Вук) увек су присутне и свезначне личности, у свим његовим земљама и свим његовим временима. Они ће мењати оружје, од сабље димишћије и сабље са очима до пушке даничкиње, али ће вазда главне личности и главни јунаци српског певања увек бити „три војводе бојне“ (Симоновић 98–99).

Симоновић, очевидно, није свјестан да је способност књижевности да локално доведе до универзалног значења. Поред тога, „негдашн'е битие Сербско, и име“ (Карацић 1988: XI) у српској усменој књижевности довољно је објаснио Вук Карацић. Као што је и Јован Деретић довољно јасан у виђењу начина на који усмена епика постоји „као поетска историја српског народа“ (Деретић 1983: 220). Драгољуб Симоновић подмеће Рајку Петровом Ногу кад га своди на сопствену мјеру тако што измјешта из контекста његову исказ из предговора антологији епских пјесама: „Рајко Петров Ного лепо је рекао: 'Милошем се духовно живело — с Марком се у ропству преживљавало“ (Симоновић 1992: 289). То Рајко Петров Ного јесте рекао, али не у контексту у коме се тим његовим ријечима служи Драгољуб Симоновић. У најкраћем: Милош Обилић не може бити локални јунак зато што Косово није локална тема. Епски зет кнеза Лазара Милош Обилић није као Немањић (Никола Вратковић Немањић) и зато што је историјска кнегиња Милица у родослову Немањића: Никола Вратковић Немањић је брат кнегиње Милице. Наведеној Симоновићевој тврдњи не иде на руку ни књижевни мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узрока српског губитка битке на Косову 1389. године, о коме ћемо више говорити у наредном сегменту овога поглавља.

Миодраг Поповић је, пошавши од Алексеја Олесницког (Олесницки 1935), истраживао могућност појаве Милоша Обилића у српском усменом предању преко Турских извора. Та идеја није за одбацивање и зато што је Милошево првобитно

презиме Кобилић. Тешко би му усмена епика изабрала то презиме у култури која кобилу не узима као знак афирмативног, а да у позадини нема личности тога имена чије би постојање историја могла потврдити. У турским изворима се као убица турског цара Мурата на Косову наводи Билиш Кобила. Он је под именом Милош Кобила у „Јаничаревим успоменама“ Константина Михаиловића, који је стицајем посебних историјских околности ово дјело написао на пољском језику. Као потурчени Србин у њему се изражава као туркофил. Сматра се да је Михаиловић ово име преузео од Турака и да је преко његовог дјела презиме Кобила могло ући у српске летописе преиначено у Кобилић. Овом закључку иде на руку и то што „народна легенда о Косову, која обично везује јунаке за одређена места, Милоша не везује ни за једно, односно везује га накнадно за многа“ (Поповић 1977: 23). Алексеј Олесцински уз помоћ турско-француског рјечника показује да именом Билуш Кобила Ашик-паша Заде убицу турског цара Мурата уствари именује као „онај који зна задати ударац“ — што ће рећи да је то име каламбур (према Поповић 1977: 23).⁴³⁷ Отуда је могућ и закључак Миодрага Поповића да је његово презиме у српску усмену епику могло доспјети преко турских рукописа.

Упркос томе што српско усмено предање по коме кобиле млијeko које је Милоша отхранило објашњава поријекло његове снаге, презиме Кобилић је довело до једног инцидента у књижевној прагматици. Наиме, Валтазар Богишић је намјеравао да све три дубровачке бугарштице о Косовском боју из Матијашевићевог „Дубровачког рукописа“ унесе у своју збирку бугарштица, објављену 1878. године, али је унио двије. Према Мирославу Пантићу, издавач („Српско учено друштво“) је инсистирао на томе да се у бугарштици са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара презиме Лазаревог епског зета Кобилић измијени у Обилић, што је Валтазар Богишић одбио (видјети

⁴³⁷ Турски историчар петнаестог вијека Ашик-паша Заде, према властитом признању пише под утицајем изгубљене хронике Јакши-Факиха, први је од Турака који наводи име онога који је убио цара Мурата, и то као Билиш Кобила (видјети Олесницки 1935: 77). Разумљива је идеолошка основа разлике тумачења сукоба Срба и Турака у српским и турским изворима. Према српским летописима кнез Лазар је битком на Плочнику 1386. године сузбио војску турског цара Мурата, који је након заузимања Ниша кренуо у напад на кнеза Лазара. Међутим, „турски хроничар Нешри прича како Лазар није смео да прими битку, него је обећао данак и 1000 људи као помоћну трупу, али да се убрзо одметнуо“ (Јиричек 1952: 324).

Пантић 1989: 75). Богишић је објавио двије друге бугарштице, од којих је једна под бројем 1, и насловљена је „Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Кобилић на Косову“. Другу, под бројем 2, записао Ђуро Матијашевић а дат јој је наслов „Смрт Милоша Драгиловића“. Прву бугарштицу, објављену у Богишићевој збирци и трећу дубровачку бугарштицу о Косовском боју, која је остала ван његове збирке записао је Јозо Бетондић. Бугарштицу која није ушла у Богишићеву зборку објавио је Александар Ф. Гиљфердинг у свом путопису „Пут по Херцеговини, Босни и Старој Србији“, у Петрограду 1859. године, и насловио је „Кад се свadio Милош Кобилић и Вук Бранковић“.

Колико год Богољуб Петрановић имао грешака као сакупљач и приређивачк усмених епских пјесама, не може се унапријед одбацити његов закључак „да српски народ није никако могао Милоша Обилића назвати Кобилићем“ (према Килибарда 1974: 31). Или, да додамо, барем не у извођењу његовог презимена из ријечи кобила.⁴³⁸ Љиљана Пешикан-Љуштановић каже да је презиме Кобилић као презиме кнежевог витеза Милоша народном етимологијом изведено из ријечи кобила, преко старе ријечи копил која значи дјечак. Из ње се касније излегла и ријеч измијењеног значења копиле.

Јелка Ређеп даје до знања: „Најранији записи песама о Косовском боју су из Приморја, с краја XVII и почетка XVIII века. Дубровачке бугарштице налазе се у збирци *Попијевке словинске*, коју је 1758. средио дубровачки историчар Иван Марија Матијашевић, прикупивши у збирку песме из ранијих, туђих и властитих рукописа“ (Ређеп, 1996: 53). Као што је познато, прва записана усмена пјесма о Косову је бугарштица. Владан Недић је саопштио податак да је најраније записана десетерачка усмена пјесма о Косовском боју објављена у Зборнику Аврама Милетића из 1779. године“ (према Ређеп 1976: 247). Он указује и на то да су у наведеном зборнику двије пјесме о Косову, „Историја кнеза Лазара од Косова и цара Мурата“ и „Историја Мусића Стефана“ (Недић 1964^a). „Код Вука све песме косовске изузев две, *Секула се у*

⁴³⁸ У неким културама поређење са кобилом има афирмативно значење. Треба ли подсећати на то да је у старозавјетној „Пјесми над пјесмама“ дјевојка, ријечима у њу заљубљеног младића, упоређена са кобилом у колима фараоновим.

змију претворио у две варијанте и *Јуришић Јанко*, певају о косовском боју 1389. године, док у Богишићевој збирци бугарштица само две, бр. 1 и бр. 2, опевају бој 1389, а све остале косовске песме (има их око двадесетак) певају о боју 1448“ (Ређеп 1976: 245).

Миодраг Поповић наводи имена која претходе устаљивању имена Милош Обилић: „Милион, Билиш Кобила, Милош Кабле, Милош Коболи, Мило Комнен, Милош Кобљак, Милош Коблић, Милош Кобиловић“ (Поповић 1977: 57).⁴³⁹ Исти аутор истиче да се у пераштанској бугарштици „Бој на Косову“ налазе и његова „два нова имена: оба митска: Ковиљић (биље и ковиље) и Обилић“ (Поповић 1977: 57).⁴⁴⁰ У *Подгоричком летопису* убица турског цара Мурата је под именом Милош Омилевић. Поповић тврди да се до последње деценије седамнаестог вијека српски летописи „не помињу Милоша Обилића, нити говоре о Муратовом убици. Тек у Верковић-Остојићевом летопису из XVIII века Милош се помиње као Лазарев зет“ (Поповић 1977: 25). Именовање главног епског витеза кнеза Лазара открива се као процес. Исто тако се као процес може означити и именовање љубе Милоша Обилића, кћерке кнеза Лазара. У историографским изворима, не рачунајући турске, Милош Кобилић, касније Обилић, појављује се од *Краљевства Словена* Мавра Орбина објављеног 1601. године. То је истовремено прво историографско дјело у коме се љуба Милоша Обилића појављује под властитим именом. А у књижевности се Милош Обилић као зет кнеза Лазара помиње још у житију кнеза Лазара из 1540. године, у чијем саставу је и предање о постанку породице Копривица из Бањана од сина Јеле, кћерке кнеза Лазара и њеног другог мужа, гатачког кнеза Грдомана за кога се невољно удала након што је њен први муж Милош Обилић погинуо на Косову .

⁴³⁹ Видјети и Поповић 1977: 86. Након навођења наслова свога рада „Име Милоша Обилића у *Причи о боју косовском*“, Јелка Ређеп каже: „Основне и старије форме Милошевог презимена су Копилић и Кобилић, а млађа форма је Обилић. У *Причи* налазимо обе форме, Кобилић, Обилић и Хобилић (ГК, ДК). Млађа форма презимена, Обилић. Јавља се већ у XVIII веку у перашкој драми, у којој су сачувана три облика: Кобилић, Ковиљић и Обилић“ (Ређеп 2006: 66⁹¹).

⁴⁴⁰ У пераштанском „Боју на Косову“ каже се и да је дан Косовске битке Видовдан („а кнезу славnome бјеше крсно име“) (према Поповић 1977: 57). Као што је познато, у десетерачкој епици крсна слава кнеза Лазара је пророк Амос. Видовдан се помиње у српскословенским језиком написаном „'Сеченичком летопису' из 1501“ (Поповић 1977: 89).

Презиме витеза Милоша изведено из именице кобила (у краћем или дужем облику) у књижевности се додатно користи у грађењу, и у психолошком значењу, мотива свађе кћерки кнеза Лазара. Тако љуба Вука Бранковића у „Бугарштици о Косовском боју“ из Пераста каже својој сестри да је њен муж Кобилић, са циљем да истакне великашко поријекло свога мужа Вука, на шта љуба Милошева одговара:

„Твога храбра ти фали, немо' другога хулити,

Ер Милоша, мога храбра није кобила породила,

Мога господара,

Него ми се он зове Милош Ковилићу“ (према Пантић 1989: 79).

Није перашка „Бугарштица о Косовском боју“ једини примјер у дјелима са мотивом свађе кћерки кнеза Лазара гдје љуба Вука Бранковића својој сестри приговара због презимена њеног мужа, било да се каже да га је кобила родила или да га је млијеком отхранила. И у дубровачкој бугарштици о Косовском боју, коју је објавио Александар Ф. Гиљфердинг под насловом „Како се свадио Милош Кобилић и Вук Бранковић“, љуба Вука Бранковића изазива свађу тиме што својој сестри, љуби Милоша Кобиловића каже да је њеног мужа Милоша кобила отхранила. И мимо дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара негативну енергију изазива мотивисано упућивање на значење презимена Кобилић. Лако се присјетити да се на исти начин према Милошу Обилићу у својој охолости опходи и сестра Леке капетана у пјесми Старца Милије „Сестра Леке капетана“ (Вук, II, 40). У више верзија пјесме о породу Јеле Милошове омаловажвајуће дјелује давање до знања да је Милоша кобила родила. Једна од њих је најстарија засад позната пјесма са мотивом њеног рода, коју је Илија Златичанин објавио у „Босанској вили“ 1912. године, под насловом „Јела, љуба Милоша Обилића“.

Милош Обилић, односно Драгиловић је зет кнеза Лазара и кнегиње Милице и у најстаријој сачуваној бугарштици у којој се помиње Косовски бој, бугарштици „Смрт Милоша Драгиловића“ коју је крајем седамнаестог вијека записао Ђуро Матијашевић. Сачувао је његов рођак и редактор „Дубровачког рукописа“ Иван Марија Матијашевић.

Ова бугарштица је најстарија довуковска усмена пјесма о Косову. То што је косовски јунак у овој пјесми именован као Милош Драгиловић објашњава се „алтернирањем имена и функција јунака Првог и Другог у косовског боја, Милоша Обилића и Секуле Дракуловића“ (Сувајџић 2010: 245). У наведеној бугарштици кнегиња Милица након завршетка Косовског боја *преврће по крви јунаке* тражећи оне које је у бој оправила. Као да читамо пјесму „Косовка дјевојка“ Слепице из Гргуреваца (Вук, II, 51).⁴⁴¹ „Милош је у овој песми ожењен Миличином 'јединицом ћерком' што је преседан у косовској епици“ (Сувајџић 2010: 245). То и помаже да ова пјесма, како је у литератури већ истакнуто, својим садржајем буде више љубавна него јуначка. Ни у дубровачкој бугарштици коју је Валтазар Богишић у свом зборнику објавио под бројем 2 нема мотива свађе кћерки и зетова кнеза Лазара.

И усмена епска пјесма „Милош у Латинима“ (Вук, II, 37), коју је Вук Караџић записао „по сећању из детињства“ (Пешић 1988: 568), наглашава да је кнез Лазар таст Милоша Обилића, али и да му је таст истовремено господар. Лична и породична ситуација Милоша Обилића у усменим епским пјесмама о Боју на Косову пререста у опште значење. Јелка Ређеп наглашава: „Врло је тачна Шмаусова опаска да 'класична' косовска легенда 'мотивише Милошев подвиг једним изразито феудалним идеалом, идеалом верности вазала према господару“ (Ређеп 1976: 263).⁴⁴² Милошева вјерност

⁴⁴¹ Кнегиња Милица након Косовског боја преврће по крви јунаке, као и Косовка дјевојка у, условно казано усменој, пјесми „О боју косовском“ (Вук, II-р, 30).

⁴⁴² „Милошев поступак у арнаутској косовској песми 'носи обележје чисто индивидуалне, самовољне одлуке“ (Ређеп 1976: 263). Четири су засад познате варијанте арбанашке усмене пјесме о Косовском боју. Једну је Глиша Елезовић записао од Омза Ђем Бојковића у селу Дрвара код Вучитрна. Тихомир Ђорђевић је једну записао од Асана Дема Ђуфићевића, а једну је записао од Ариха Куртиша из близине Охрида. Четврту је записао Алојз Шмаус од Мехмеда Сејдија. Након упоредне анализе ових пјесама, Алојз Шмаус каже да се код Арнаута само у ужем смислу може говорити о косовској легенди о Милошу Обилићу, односно да је она „примитивнији облик опште српске легенде“ (према Ређеп 1976: 265). Веселин Чајкановић наводи да у арбанашкој пјесми о Косову, поред заједничких, постоје и мотиви којих нема у српској усменој епици на исту тему. Међу њима су и они који се односе на Милоша Обилића: „Милошево ношење кључева у брковима, Милошево ходање без главе и постанак лековитог извора на месту где је Милош 'остао'“ (према Ређеп 1976: 262). Јелка Ређеп напомиње: „Пишући о развоју косовске легенде и разматрајући турске изворе о косовском боју, истакли смо утицај српске усмене традиције на Мулу Нешрија. Размишљајући о косовској традицији код Срба и Арнаута, Алојз Шмаус учова да је

кнезу Лазару у Вуковим епским пјесмама о Косову је хероизована. Не зна се како је изгледала пјесма о Милошу Кобиловићу о коју је Бенедикт Курипешић слушао 1530. године, али је јасно је да се и у њој искушава вјерност витеза према господару.⁴⁴³ „Битка на Косову је тамна позадина са које се утолико потресније, али и утолико светлије одваја лична трагедија и величина Милошева“ (Шмаус 1938: 518).

Миодраг Поповић пјесму „Милош у Латинима“ схвата као један од аргумената за сопствену претпоставку да је косовска легенда међу Србе под Турцима стигла са млетачке територије, преко Дубровника. Ово дјелује прилично неубједљиво, али не и тврдња истог аутора да су католички писци били заинтересовани за Косово као тему књижевности и зато што је постојала општа тежња хришћанског свијета да се Европа ослободи од Турака: „После пропасти Византије и других феудалних држава на Балкану, бедем против турског продирања у Европу постале су граничне католичке државе: Угарска, Пољска, Млетачка Република, Аустрија“ (Поповић 1977: 45). „Најзад, и мотив жене као кривца за косовски пораз показује да је перештански 'Бој на Косову' био предложак непознатом састављачу 'Приче [о боју косовском]'“, каже Миодраг

Нешрија био 'ближи срској него арнаутској традицији'“ (Ређеп 1976: 263). Полазиште за арнаутске усмене пјесме о Косовском боју су српска усмена епика и „Прича о боју косовском“.

⁴⁴³ Алојз Шмаус, кроз поређење Курипешићевог текста са преводом *Дукине хронике* и Цријевићевог списка, примјећује да само у Курипешићевом тексту нема здравице Милошу од стране господара који је организовао вечеру са циљем да изобрази невјерство. Шмаус то доводи у везу са тиме што Милош Кобиловић током вечере не сједа за трпезу него вољом господара служи млађе од себе, као што и у бугарштици 47 Богишићевог зборникај вјерни слуга Никола Радановић пада у немилост свога господара. То даље повезује са тиме што је у оквиру пјевања о Милошу Обилићу само у Курипешићевом тексту Милош стари витез који служи млађе од себе. Шмаус закључује да је композициона схема за пјесму о верном слуги могла послужити као оквир за пјевање о јунаштву Милоша Обилића: „Све дотле док традиција о предисторији Милошевог дела није била изграђена тако да да је била погодна за песму, певач је могао радо да прихвати једну схему која је већ садржавала све главне компоненте за епско уобличавање“ (Шмаус 1938: 515–516). Односно: „Помоћу тих компоненти певач је био у стању да народној традицији о Милошу, каква се била изградила до његова времена, да форму епске песме. Схема је пружала готову мотивацију; певач се њоме служио — као што чине и каснији певачи све до најновијег времена — тамо где му је сплет личних мотива и околности био непознат или недовољно познат“ (Шмаус 1938: 510). Курипешићев извјештај и Богишићева бугаршtica помажу у реконструисању схеме према којој се првобитно пјевало о Милошу Обилићу. Шмаус напомиње да је пјевање о увријеђеном витезу могло постојати и прије Богишићеве 47. бугарштице, али „благодарећи њој легенда о Милошу Обилићу доживела је, можда, ако не прву а оно једну од првих епских реализација“ (Шмаус 1938: 517).

Поповић поткрепљујући идеју о настанку косовског предања у католичкој средини и одмах додаје: „Ни у једном православном извору нису окривљене жене за пораз на Косову, већ неслога међу великашима и издаја“ (Поповић 1977: 57). Поповић овим косовски наротив тумачи у хоризонтали, али не и на вертикали. То искључује могућност еволуције косовског наротива, што је изучила Јелка Ређеп у својим књигама „Прича о боју косовском“ (Ређеп 1976) и „Бистру воду замутиле, (Свађа кћери кнеза Лазара)“ (Ређеп 2006).

И ово каже Миодраг Поповић:

Сличност између сачуване косовске бугарштице 'Кад је погинуо кнез Лазар и Милош Кобиловић на Косову', записане додуше много година после објављивања Орбиновог дела, и Орбинове косовске легенде несумњива је. И ова песма, као и Орбиново дело по духу је католичка. У њој се косовски догађаји пре приказују као сукоб хришћанских и и исламских витезова, него као борба српског царства против отоманске империје. Милоша не покреће неки виши, свенародни идеал него јуначка таштина и оданост господару. О католичком карактеру песме нарочито говори мешање мађарске и српске традиције, до кога је дошло услед спајања двеју историјских косовских битака, прве из 1389, и друге, из 1448, у којој учествују и Мађари, у једну“ (Поповић 1977: 45).

Као што је познато, двије историјске битке на Косову спојене су и у Матијешевићевој бугарштици, па то не значи да је у њој измијењен смисао жртвовања Милоша Обилића. Поповић без доказа сугерише да би могло бити неаутентичан запис путописца Стефана Герлаха, из 1578. године, о замку Милоша Обилића у оклини Пирота: „Герлах је Милошево име могао преузети из западних извора или из турског косовског предања“ (Поповић 1977: 87). И ово дјелује неубједљиво, јер зашто би Стефан Герлах у том случају тврдио да је замак Милоша Обилића у пиротском крају. Прије би могло бити да

се о Милошу Обилићу у шеснаестом вијеку приповиједало и на истоку и западу јужнословенског простора.⁴⁴⁴

Садржај Матијашевићеве бугарштице „Смрт Милоша Драгиловића“ показује разлику у односу на наратив о Косову у Орбиновом *Краљевству Словена*, који добрим дијелом такође припада усменом предању. „То може значити да је песама с косовским темама било и много више и далеко разноврснијих но што бисмо према случајно сачуваним записима смели да слутимо“ (Пантић 1975: 245). А упоредна анализа бугарштице о којој говоримо и десетерачке усмене пјесме „Косовка дјевојка“ (Вук, II, 51) показује сродство у њиховој тематско-мотивској основи, структури и симболици. „А давори, давори, Милице Лазаровице, / кога си отпавила, веће не ћеш причекати, / пунице моја“ (Богишић 2003: 11), одговара рањени зет Милош Драгиловић (Обилић) *на језеру црне крви*, у стању у коме га пуница није могла препознати. Кнегиња Милица каже да је на Косово отпавила „Лазара господара“, и додаје: „И ово сам отпавила и Милоша зета мога“ (Богишић 2003: 11). Било би сувишно на овом мјесту истицати умјетничку вриједност бугарштице „Смрт Милоша Драгиловића“, након тога што је о њој већ написано.⁴⁴⁵ Колико је само незаписаних пјесама могло постојати у крајевима који у средњем вијеку нијесу имали привилегију да живе у миру. Историјска аналогича показује да су ту привилегију и у контексту писмености имали Дубровчани. Да није тако они из области које гравитирају Дубровнику из сопствене историје не би знали ни колико знају.

Вратимо се пјесми „Милош у Латинима“ и њеном односу према усменим пјесмама о Косову. На први поглед, начин понашања Милоша Обилића у овој пјесми више личи понашању епског Марка Краљевића него Милошу Обилићу у косовским

⁴⁴⁴ Стефан Герлах је исти онај путописац који је 1557. године у свом цариградском дневнику записао податак о сусрету патријарха Герасима (Соколовића) и Мехмед-паше Соколовића: „У османској престоници је боравио и патријарх Герасим, и он рођак Мехмед-пашин, који је, не треба сумњати, долазио у додир с везиром“ (према Самарџић 1993: 641). То је патријарх који се, као књижевна чињеница, појављује на крају историјског романа „Мехмед-паша Соколовић“ Душана Баранина, гдје на вијест о смрти Мехмед-паше Соколовића у Пећкој патријаршији служи „упокојену молитву за душу великог заштитника српског народа“ (Баранин 1967: 368).

⁴⁴⁵ О овој бугарштици писали су Пантић 1975, Кекез 1978, Ређеп 1976, Сувајџић 2010.

епским пјесмама. Ипак, Милоша Обилића усмена епика овом пјесмом припрема за Косово. И то прије свега навођењем манастира Трноше у оквиру набрајања цркава и манастира као задужбине Југовића, иако је у стварности ктитор овога манастира краљ Драгутин. Пјесма „Милош у Латинима“ је кроз набрајање манастира повезала историју и усмено предање о Косову: „Да видите лијепу Трношу, / задужбину браће Југовића“. Миодраг Поповић каже: „Ниједна од Вукових народних песама у којима се набрајају српски манастири – у II Вуковој књизи има пет таквих песама – не помиње Трношу. Изузимајући омашку код помињања Сопоћана, и то само у једној песми, народни певач, помињући манастире, редовно тачно казује који је од њих чија задужбина. Код Трноше певач је очигледно намерно заменио историјског краља Драгутина, псеудоисторијским Југовићима, којима ће у косовским песмама дати и митске особине“ (Поповић 1977: 85). Додајмо да Ђорђе Трифуновић наводи да љетописи тврде да је манастир Трношу јужно од Лознице подигла краљица Катарина, жена краља Драгутина Немањића (видјети Трифуновић 1994: 209), али и да је тако не би била измијењена позиција Југовића у пјесми „Милош у Латинима“.

Погледу Миодрага Поповића измиче могућност да примијети да је управо то што у пјесми „Милош у Латинима“ назива псеудоисторијом уствари поезија. Важно је нагласити да Југовићи нијесу псеудоисторијски него су неисторијски, односно епски. Приписивање подизања манастира Трноша Југовићима у сагласју је са живописом у истом манастиру – на мјесту које по канону припада ктитору „налазила се у Вуковом детињству фреска са Лазаревим ликом“ (Поповић 1977: 83). Мотив Југовића у пјесми „Милош у Латинима“ у контексту српске усмене епике ову, на први поглед прозаичну пјесму – Светозар Радојчић каже: „Лепу песму Милош у Латинима“ (Радојчић 1953: 160) – преводи у нову семантичку раван. Неподударње пјесничког артефакта са историјским фактом који се односи на ктиторство је знак пјесничке самосвијести. Да се то разумије помаже и запажање Светозара Радојчића да у пјесми „Милош у Латинима“ „сасвим тачно наведени манастири, скоро хронолошким редом, упућују на претпоставку да је песма настала негде у манастирској средини где су били добро познати текстови житија у којима су набројане манастирске задужбине“ (Радојчић 1953: 160). Тим прије је онај ко је ову пјесму створио могао знати и ко је стварни ктитор

манастира Троноша. Али, он је стварао пјесму а не попис манастира и њихових ктитора. Говорењем о Југовићима као ктиторима манастира Троноша пјесму је директно укључио у главни ток српске усмене епике. Миодраг Поповић у овом случају предност тумачи као хендикеп, губећи из вида да је у усменој епици оно што није историјски поуздано понекад *истинитије од саме истине*. Пјесма „Милош у Латинима“ само на први поглед дјелује као острво у Вуковој усменој епици. Она је, уствари, прелаз између мотива свађе кћерки и зетова кнеза Лазара и наратива о Косову у Вуковим епским пјесмама.⁴⁴⁶

„Милош у Латинима“ је пјесма коју Вук Караџић није случајно смјестио између пјесама „Зидање Раванице“ (Вук, II, 35), односно њене варијанте „Опет зидање Раванице“ (Вук, II, 35, 36) и пјесме „Марко Краљевић и вила“ (Вук, II, 38). То значи да има уопштавања у ријечима Бранка Брђанина:

Мимо Боја, у Вуковим [пјесмама] видимо Милоша као Лазаревог зета („Милош у Латинима“, Вук, II, 37) или 'побратима' Марка Краљевића (Вук, II, 38, 39, 40, 42: Марко Краљевић и вила, Марко Краљевић и Љутица Богдан, Сестра Леке капетана и Марко Краљевић и Вуча џенерал). Док је у циклусу о Марку Краљевићу углавном споредни лик (засужњен у тамницу Вуче џенерала са 'косовским' побратимима, Топлицом и Косанчићем, гдје је у лице пером ударио / од образа крви наточио и прилично беспомоћан ђевер при Марковој грдној

⁴⁴⁶ Набрајање цркава није усамљено у Вуковој усменој епици. Оно у пјесмама „Свети Саво“ (Вук, II, 23) и „Опет свети Саво“ (Вук, II, 24) говоре о духовности Немањића. Кнез Лазар се и у историји и поезији надовезује на духовност Немањића. Задужбине Лазревића пописао је Ђорђе Сп. Радојичић у раду „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара (видјети Радојичић 1940⁶: 58 и даље). Набрајање цркава у усменој пјесми „Милош у Латинима“ је већ виђено у српској усменој епици, и то на квалитетнији начин, изузев детаља о начину указивања на манастир Троноша. Пажње је вриједан и начин на који се Милош Обилић обраћа латинској цркви Димитрији уочи пребацавања свога буздована преко ње, у опклади са Латинима да то може учинити:

„Прости Боже и бијела цркво!
Да се једном бацим преко тебе:
Не ћу на те, него преко тебе“.

прошевини Росанде, Милијине сестре Леке капетана, тек као 'друга виолина'; на путу преко красна Мироча планине, 'попијева' Марку ради разговора или се натпјевава са вилом Равијојлом, због чега ће 'умал' душу испустити; а и као скупа са Рељом Крилатијем недорастао такмац Љутице Богдана у пјесми Милош у Латинима самостално, у име српског кнез Лазара, 'купи хараче' и задивљује господу Латинску, ама допада на дно у тамницу, одакле га тек епски таст избавља“ (Брђанин 2007: 390).

Пјесма „Милош у Латинима“ мотивом који смо навели умножава семиотичност као знак косовске усмене епике у ширем значењу појма.⁴⁴⁷

Постоје и усмене пјесме које говоре о повезаности кнеза Лазара и Милоша Обилића и прије него му је овај постао зет. Поред усмених епских пјесама дугог и кратког стиха, Милош Обилић је са кнезом Лазарем повезан и у прозним легендама. Једну од њих Вук Караџић је унио у *Српски рјечник* испод одреднице Обилић. У њој је Милош Обилић који је примарно „од Поцерја“ представљен као Мачванин а кнез Лазар га, уочи Косовског боја, пита зашто са собом није довео Мачване. У усменом предању кнез Лазар и Милош Обилић су и индиректно повезани. Монах Димитрије (Плећковић) на предавању одржаном септембра 2017. године у манастиру Подмаине код Будве, које је пренио цетињски Радио „Светигора“, саопштава да је, по предању, Светог Зосиму, исихасту са Синаја који се подвизавао у манастиру Тумане код Голупца хранио Милош Обилић. Ово није слијепа улица усменог предања него детаљ који говори о цјелини: није нимало случајно најзначајнији витез Косова повезан са мјестом рођења кнеза Лазара, и то преко једног од исихаста који су испред дивљања турске војске уточиште пронашли у Моравској Србији кнеза Лазара. Друга верзија легенде каже да је Милош Обилића у лову убио старца Зосиму, мислећи да је звијер, а он му је

⁴⁴⁷ Вук Караџић у *Ковчежићу* објављује да је пјесму „Милош у Латинима“ слушао у Тршићу док је био дијете, а и током боравка Котору (1835): „У Котору се приповиједа да се то ондје догодило, и још се показује мјесто гдје је била она кућа у коју је буздован ударио“ (према Поповић 1977: 59). На ово показивање неодољиво подсећа свједочење Владимира Ћоровића о показивању мјеста у Благају на коме су се, према легенди, сукобили херцег Стјепан и његов син Владислав (видјети Ћоровић 1940: 498).

(показавши на мјесто свога подвизавања) на самрти казао: „Ту ме мани“. Тако је манастир код Прилепца назван Тумане.⁴⁴⁸

У Милијиној пјесми „Сестра Леке капетана“ (Вук, II, 40) не искључује се теоријска могућност да Милош Обилић у друштву Марка Краљевића и Реље Крилатице и сам буде изабран приликом заједничке просидбе сестре Леке капетана, премда му је практично резервисана улога дјевера. У сваком случају, у овој пјесми је искључена свијест о Милошу Обилићу као зету кнеза Лазара. Милош Обилић је у њој у функцији приповиједања о Марку Краљевићу. И то је један од знакова пјесничке индивидуалности Старца Милије. У Милијиној пјесми Марко Краљевић нема одважности да сам оде у Призрен и запроси Лекину сестру, па позива Милоша Обилића и Рељу Крилатицу предложивши им да она изабере једног од њих тројице па да, како каже, с Леком буду главни пријатељи. Говорење о томе како је окончан њихов поход призренској господи не би било у функцији овога рада. Старац Милија иначе преноси знакове из једног знаковног система у други, и као такав је односом према традицији близак савременим књижевницима. Зато позиција Милоша Обилића у пјесми Старца Милије не угрожава њега као зета кнеза Лазара у косовском наративу, као што ни Југовићи у косовском наративу нијесу зависни од сопствене позиције у Милијиној пјесми „Бановић Страхиња“ (Вук, II, 44). Различити пјеснички свјетови у уменој епици имају различита тежишта, што пружа могућности за различита наратолошка рјешења. Као и за прекорачење читалачког хоризонта очекивања. Пјесме Старца Милије нијесу једине те врсте у српској усменој епици.

Зато што је тежиште пјесме „Сестра Леке капетана“ Марко Краљевић а не Милош Обилић, у њој Милош Обилић није зет кнеза Лазара. То не би могло бити прихватљиво у пјесама о Косову гдје је он као један од двојице зетова кнеза Лазара неопходан као противтег косовском епском издајнику Вуку Бранковићу. Дакле, Милош Обилић није створен да би епски кнез Лазар имао још једног зета. Историјски кнез Лазар је у години Косовског боја има четири зета. Силом историјских прилика је у

⁴⁴⁸ Да ловац убија пустињака јер помисли да је звијер, чест је мотив хагиографске књижевности. Напримјер, у житију Св. Варваре. Његов лик је присутан на фрескама, као што је то у манастиру Преображења Господњег у мјесту Зрзе код Прилепа. О сликарству овога манастира више видјети у Голац 2019.

харем султана Бајазита након овог боја одведена његова најмлађа кћерка Оливера. Та околност је отежала могућност да она као једина која је прије битке на Косову неодата буде епска љуба Милоша Обилића.

Могућност говорења о томе да је Оливера вјерена за Милоша Обилића и да је његова погибија у Косовском боју спријечила њихово вјенчање није нарочито пријемчива усменој књижевности. То би донекле значило удвајање предања о њеној сестри Јели као љуби Милоша Обилића. Међутим, у *Троношком родослову* се каже: „Приликом примирја Бајазиту је била дата Стефанова сестра Милева, најмлађа Лазарева ћерка, раније вјерена за сина кнеза Баоше. После Милевине удаје за Бајазита, у Баошин дом је отишла старија сестра, удовица Милоша војеведе“ (према Шафарик 1853: 93). Већ смо говорили о неаутентичном односу *Троношког родослова* и према историји и према усменом предању. Оливера Лазаревић као вјереница Милоша Обилића један је од мотива романа *Игра анђела* Љиљане Хабјановић-Ђуровић. И Милош Обилић је тема једног поглавља овога романа (видјети Хабјановић-Ђуровић 2005: 198–202). Колико год се говорење о њему прилагођавало духу романа у цјелини, задржана је веза са основом усменог предања о Милошу Обилићу. „Убићу Мурата на пољу Косову! – рекао је витез“ (Хабјановић-Ђуровић 2005: 201). Једним мотивом се на истом мјесту опонаша аргументација жене Вука Бранковића у говорењу о преимућству свога мужа пред својом сестром, женом Милша Обилића из мотива о свађи кћерки и зетова кнеза Лазара у усменој књижевности. Само што је то у роману *Игра анђела* прерађено кроз говорење из перспективе трећег лица – и физичког и граматичког: „Ниског је рода, зато мора да се јуначи“ – говорили су они који све собом мере“ (Хабјановић-Ђуровић 2005: 202).

Вук Бранковић у поглављу романа *Игра анђела* њему посвећеном, које претходи поглављу о Милошу Обилићу, сазнавши да ће се Оливера удати за Ђурађа Страцимировића Балшића у гњеви изговара: „Још Оливеру да даш своје првом витезу...“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 194). Овим поглављем романа *Игра анђела* Вук Бранковић се додирује са улогом коју као антипод Милошу Обилићу има у усменом предању. На то је посебно указано Бранковићевим ријечима упућеним кнезу Лазару: „Народ прича да си Оливеру наменио Милошу и да си оног никоговића већ обрадовао

својом одлуком. Зато се он јуначи. Дрзак је. Не поштује старије и угледније. Мисли, постане ли твој зет, постаће раван највишима...“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 194). Реченица из *Игре анђела*: „Причало се да ће му [Милошу Обилићу] кнез дати Оливеру“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 199), која истовремено представља пасус у наведеном поглављу, и која је саставни дио обраћења кнегиње Милице кнезу Лазару (деценију ипо након његовог упокојења), доказује да то у границама овога романа није измишљотина Вука Бранковића. Она полази од реализма тиме што су уочи Косовског боја друге кћерке кнеза Лазара већ удате, а сам Милош Обилић је поетизацијом историје прихваћен као неко у чије се постојање не сумња.⁴⁴⁹ Тиме се у историјском контексту истовремено индиректно додатно наглашава трагика одласка Оливере Лазаревић у харем султана Бајазита, о чему у наведеном роману посебно говори њена мајка кнегиња Милица. А роман *Игра анђела* је роман лика кнегиње Милице.

Средњовјековна писана књижевност показује да је спонтано припреман терен за свијест о увођењу мотива издаје Вука Бранковића. У *Пећком љетопису* монаха Давида, из 1402. године, о издаји на Косову (и то без именованја) говори се само као о могућности: „И на крају боја тога — не знам шта истинито рећи о овом, да ли је издан [кнез Лазар] ким од својих храњеника, или је напротив ово суд божји који се зби над овим“ (David 1960: 243). Крајем петнаестог вијека Константин Михаиловић у „Јаничаревим успоменама“ или „Турској хроници“ нешто конкретније говори о издаји на Косову, али такође без указивања на појединца: „И због невере и неслоге битка је изгубљена у петак поподне“ (према Ређеп 2006: 126). Као издајника српске војске у Косовском боју крајем петнаестог или почетком наредног вијека непознати преводилац византијског писца Јована Дуке на италијански језик (Бокелј или Дубровчанин) „у свој превод унео је и елементе усменог предања. Код њега је мотив издаје везан за једну личност и каже да се разнео глас по бојном пољу да је Драгослав

⁴⁴⁹ Владика Васиље Петровић у *Историји о Црној Гори* каже да је у Косовском боју српску војску предводио „славни војвода Милош Обиљевић, зет кнеза Лазара“ (Васлије 1996: 43), што значи да вјерује у његово постојање у историји. Не сумња чак ни Иларион Руварац, познат као представник критичке историографије, кад каже: „Мавроурбин и Лукаревић спомињу и кћер Лазареву Вукосаву, љубу Милоша Обилића“ (Руварац 1934^а: 34).

Пробишић (Припчић), Лазарев војвода издао и окренуо оружје против хришћана а да је на тај глас војвода Влатко Влађевић побегао журно у Босну“ (Ређеп 1996: 126). Тек за нијансу другачије у свом дјелу *Историја Срба I* саопштава Константин Јиричек: „У италијанском преводу Дукине хронике, који је спремио и допунио неки далматински свештеник у XVI веку, каже се да су Босанци, чувши за издају, почели бежати, те тако изазвали пораз; викало се да је издао Лазарев војсковођа Драгослав Probisio (Прибишић?)“ (Јиричек 1952: 326). Сима Ћирковић даје до знања да се Вук Бранковић у писаним изворима први пут као косовски издајник појављује у Орбиновом *Краљевству Словена* (видјети Ћирковић 1968: 331).

Мавро Орбин у *Краљевству Словена*, објављеном на италијанском језику 1601. године, износи уобличено косовско предање и то је (као што је познато) прво дјело које о Вуку Бранковићу говори као о косовском издајнику. Орбиново дјело не само у овом случају говори под утицајем усменог предања. *Краљевству Словена* Мавра Орбин претходи приказ косовске битке у књизи *Историја Турака* Јована Лаунклавија, написаној на латинском језику 1501. године, као и коментари Луја Цријевића-Туберо, настали између 1500. и 1527. године, такође на латинском језику, који другачије говоре о исходу Косовског боја. Курипечићев путопис из 1530. године и Нешријина *Историја Турака* са почетка шеснаестог вијека, чији је превод објављен у Београду 1957. године, такође говоре о исходу овога боја.

Од посебне важности је истраживање косовског епског наратива у „Причи о боју косовском“ и његов однос према усменој епици које је обавила Јелка Ређеп. Она, између осталог, каже:

Почетком XVIII века, а можда и крајем XVII века, у нашим јужним крајевима, Боки Которској и Црној Гори, састављено је *Житије кнеза Лазара*, које у појединим варијантама има и шири наслов: *Житие кнеза Лазара и воиводе Милоша Кобилића остале србске госпode; Житие кнеза Лазара и Милоша Обилича и Вука Бранковича и встале српске госпode* /Опширније о томе в. Јелка Ређеп, Прича о боју косовском 34–35/. Ово дело најчешће има наслов *Житије*,

али у неким варијантама и *Сказаније* и *Повест*. [...] Други тематки круг косовских списа чине житија из XVIII века, односно варијанте *Житија кнеза Лазара* (36 варијаната) које су настајале током 150 година, од почетка XVIII до повине XIX века на врло широком простору, у јужним крајевима, али и у крајевима северно од Сава и Дунава, у Москви, Софији, Будимпешти. Овај позни косовски спис чува целовит и завршни облик косовске легенде и зато у науци има прикладнији и адекватнији назив *Прича о боју косовском*. Прича представља добро осмишљену компилацију, а непознати писац саставио је овај спис на основу више дела, *Карловачког родослова* с почетка XIV века, *Краљевства Словена* Мавра Орбина, перашке драме о косовском боју, бугарштица, десетерачких песама и усменог предања (Ређеп 2006: 73).

Позвавши се на поглавље „Косовске народне песме и 'Прича и боју косовском““ из сопствене књиге „Прича о боју косовском“ (Ређеп 1976), Јелка Ређеп каже: „Истраживања су показала да су у рукопису 'Прича о боју косовском' у прозна казивања писца интерполирани десетерачки стихови и стихови из бугарштица. То су, без сумње, стихови из никада забележених народних песама, сачувани у 'Причи'. Има се утисак да је непознати састављач, увек када му се то чинило оправданим, уносио стихове у своје дело. Временом, народне песме су се мењале и губиле, а Вукове збирке народних песама представљају једну фазу тога развоја. Нажалост, многе песме нису имале своје записиваче и заувек су се изгубиле. За неке од песама с краја XVII века морао је знати и састављач 'Приче' и читаве целине из њих уносио је у своје дело“ (Ређеп 2006: 11–12). Након поређења „Приче о боју косовском“ са Вуковим епским пјесмама и пјесмама у зборницима Валтазара Богишића и Аврама Милетића, Јелка Ређеп закључује: „Напоредно посматрање и изучавање песама и Приче, уверило нас је да је састављач црпео мотиве и елементе косовске легенде и из бугарштица и из десетерачких песама. То не потврђују само заједнички елементи, него и прилично велики број стихова који се налазе у варијантама Приче о боју косовском. Такође смо приметили да поједини рукописи помињу 'угарску господу' као и бугарштице“ (Ређеп 1976: 262).

И Миодраг Поповић примјећује утицај „Приче о боју Косовском“ на садржај *Троношког родослова*, као и трагове усменог стваралаштва у овом родослову. Тако, на примјер, указује на то да се у *Троношком родослову* налази и стих „тко је вјера а тко је невјера“, „исти онај који су гуслари казивали у Вуковом родном дому. Истовремена појава овог стиха и у народној песми и у родослову има, симболично, шире културно-историјско значење. [...] Њихово укрштање огледа се, између осталог, у обостраном [усменом и писаном] неговању косовске традиције“ (Поповић 1975: 40). На истој страници се саопштава: „Далеко од турских вароши, по шумовитим долинама око Троноше, укрштала су се два духовна утицаја: патријархално-херојски, који је овамо допирао преко херцеговачких гуслара, и онај који је вршила православна црква са седиштем у Сремским Карловцима“. На то симболички указују и гусле на минијатури цара Давида из „Псалтира“ Гаврила Тројичанина из 1634. године.

Када говоре о Косову, Вукова усмена епика и средњовјековна књижевност само кроз различите прозоре гледају на исто. Култ кнеза Лазара у Српској православној цркви поготово има одраза на пјесме о Косову које је испјевала Слепица из Гргуреваца. Богослужења су живи медиј преноса библијских садржаја у усмену књижевност. Тако се хришћанска стварност нашла у основи „епског виђења света српског усменог ствараоца“ (Сувајдић 1997: 174). Да и не говоримо о утицају богослужења на средњовјековне књижевнике. Димитрије Богдановић је описао утицај литургијске књижевности на ритмичност средњовјековних дјела, односно на ритмизовану прозу средњег вијека (видјети Богдановић 1979: 263 и даље). „Богдановић закључује да овај сложени ритам литургијског склада постаје норма индивидуалног молитвеног ритма, а посредно и поетски и стилски узор средњовековног писца, како у реторичким похвалама, молитвама и житијима, тако нарочито у црквеној поезији“ (Витић 2005: 15).

Кристализација усменог предања о Косову остварена је тек у Вуковим епским пјесмама. Са Вуковим епским пјесмама постоји веза и у „Троношком родослову“, насталом крајем седамнаестог или почетком осамнаестог вијека. Садржај косовског предања у овом родослову, као и десетерачка пјесма „Милош у Латинима“, дјелује као мост између дотадашњег усменог и писаног предања о Косову и Вукових епских пјесмама о Косову. Позвавши се на Илариона Руварца, који износи претпоставку да је

Троношки родослов саставио студенички калуђер Константин, који је у Пешти преписивао *Бранковићеве хронике*, Јелка Ређеп каже да је овај калуђер у поменути родослов унио дио косовског предања из „Приче о боју косовском“ (видјети Ређеп 2006: 96): „То сведочи и то што је Стеван Зорановић, преписујући *Родословије сербских цареј* у Врднику 1764, по родослову који је нашао код Константина, уносио читаве реченице из *Приче*. Такође је неспорно да је *Троношки родослов* настао под утицајем *Бранковићевих Хроника* и превода Мавра Орбина од Саве Владиславића. Троношац садржи и оне елементе који постоје у тим делима а нема их у *Причи о боју косовском* (начин хватања кнеза Лазара)“ (Ређеп 2006: 96). У „Троношком родослову“ не помињу се имена жена Милоша Обилића и Вука Бранковића, али „пре приче о свађи, као узроку Вукове мржње и клевете, састављач *Троношког родослова* говори о Милошевим вредностима и верности кнезу Лазару, због чега му овај и даје своју кћерку за жену. Каже се да је Вук лукав и да је био гневан на Милоша и Лазара зато што је Милош уживао велики углед код Лазара“ (Ређеп 2006: 97). *Троношки родослов* говори и о поријеклу Балшића од Немањића, а Ангелину Бранковић, жену смедеревског деспота Стефана приказује као кћерку кнеза Лазара удату у Балшиће, о чему ћемо више говорити у потпоглављу „Јелена Балшић у легендама“.

Све у свему, пут Јелене Балшић у усмену књижевност води преко кнеза Лазара и Милоша Обилића, што ће рећи преко Косова. Да не би било забуне, природа односа усмених епских пјесама према главној теми српске усмене епике не може искупити оскудицу стваралачких средстава и поступака у њима самима. Без обзира на генетску и структурну повезаност, потребно је на овом плану разликовати јединице вредновања текста и књижевног контекста. Избор теме или технике у грађењу књижевног дјела није обавезно и знак његовог умјетничког квалитета.⁴⁵⁰ Нема говора о особитој умјетничкој

⁴⁵⁰ На то додатно опомиње то што се дешава да се, на примјер са Хомером поистовјећује Авдо Међедовић из Бијелог Поља, који је испјевао „Женидбу Смаилагић Меха“ и „Осман-бег Делибеговић и Павићевић Лука“ (ови спјевови заједно имају око тринаест хиљада стихова, док око дванаест хиљада стихова заједно имају Хомерови епови *Илијада* и *Одисеја*). Овај вид уопштавања стиже из кривог разумијевања или свјесне злоупотребе тога што Алберт Б. Лорд у књизи *Певач прича* (Lord 1990) каже да је, техником грађења спјева, међу живим пјевачима Хомеру најближи Авдо Међедовић (видјети Lord 1990: 5). Јован Деретић је у праву кад каже да „хомерске паралеле омогућавају да сасвим конкретне појаве у било којој националној епици схватимо у контексту епске поезије као врсте“ (Деретић 1995: 248).

вриједности књижевних дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара, као ни о дјелима усмене књижевности о Јелени Балшић уопште — изузимајући легенду о настанку братства Копривице. Поготово су умјетнички невриједна она дјела која носе знакове растакања класичне усмене епике.

Не поричући књижевноисторијски значај усмене пјесме „Преудаја Јеле Милошеве“ из рукописне збирке Андрије Лубурића, Соња Петровић каже:

Прилагођавање сижеа предања епској песми није допало ваљаном певачу, или није трајало довољно дуго да би се у епици исклесао и добио озбиљни херојски тон, достојан косовске теме. Формуле у Лубурићевој песми употребљавају се механички, без прилагођавања значају личности и предмета о коме се пева. Тако Јела сасвим у духу песама о женидби јунака средњих времена, 'растура књиге' тражећи 'муштерију за се', или неће да се окрене према бану Грдману због његовог непријатног задаха, као у приповеткама типа *Царева кћи и свињарче*. Дехероизација, па чак и ненамерни комични ефекти, мешавина локалне и фиктивне топонимије, непотребна детаљизација и слаба епска стилизација доприносе скромној уметничкој вредности песме (Петровић 2004: 253–254).

А након упоредне анализе варијаната усмене пјесме о породу Јеле Милошеве иста ауторка са разлогом напомиње: „Не сме се ипак заборавити да су ове варијанте записане у време дезинтеграције епског света и превласти писане културе и штампаних књига“ (Петровић 2004: 254). Ово би се могло поновити у вредновању скоро свих десетерачких пјесама о Јелени Балшић. У нешто бољој умјетничкој позицији је један дио прозних дјела о Јелени (Јели) као епској љуби Милоша Обилића, али не много бољој. Но, за нашу тему је најважније интертекстуално читање усмених епских дјела о Јелени Балшић, односно препознавање њихових структурних и генетских веза са укупном српском усменом епиком, а нарочито Вуковом епиком о Косову.

Мимо технике стварања усменог епског дјела и обима Међедовићевих спјегова, нема услова за поистовјеђивање Међедовића са Хомером. Покушаји те врсте могу послужити као школски примјер за промашај у методологији тумачења усмене књижевности. Да не чуди, чудило би зашто се поменутом уопштавању приклонио и Новак Килибарда коме усмена књижевност није непозната.

Парадокс је у томе што су усмене епске пјесме о Јелени Балшић значајније као продужена рука усменог епског наратива о Косову и грађа за испитивање односа историје и поезије него што су то као умјетничка дјела. Односно, за усмено књижевно стваралаштво о Јелени Балшић може се казати да је „важније тиме што означава него тиме што јесте“ (Калер 1990), да употријебимо исказ Џонатана Калера као дио одговара на питање шта је заједничко књижевности и моди. Усмено стваралаштво о Јелени Балшић је показатељ дјеловања интертекстуалности у усменој књижевности. И то не оне поунутрашњене него спољашње интретекстуалности, која проговора и нултим језичким знаковима. Важност усменог приповиједања о Јелени Балшић је прије свега у *кружном сјећању* на Косово као пјесничку и духовну *жилу хранитељку* — да се присјетимо Васка Попе — око кога директно или индиректно круже сва усмена дјела о Јелени Балшић. Ушавши у један комплекснији семантизам, усмена књижевна дјела о Јелени Балшић се *не збрајају, већ множе*, како је то казано за дјела Оноре де Балзака.

4.1.1. Књижевни мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узрока српског губитка Косовског боја 1389. године

Јелка Ређеп, која је највише проучавала мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара, каже:

Мавро Орбин у свом Краљевству Словена (1601) први бележи мотив свађе Лазаревих кћери, а потом се под Орбиновим утицајем овај мотив преноси и у друга дела, у словенски превод Орбиновог дела од Саве Владиславића (Књига историографија, 1772), у Змајевићев Летопис црковни (Држава света славна и крепосна летописа црковнога, 1675, код Андрије Качића Миошића (у десетерачкој песми), у две бугарштите, перашку и дубровачку, у драму непознатог Пераштанина, у Причу о боју косовском (крај XVII или почетак XVIII века), у Трношки родослов (половина XVIII века), и у десетерачку песму из збирке Вука Врчевића“ (Ређеп 2006: 123).

У свим наведеним дјелима са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара свађа кћерки је у функцији изазивања свађе зетова, а свађа зетова припрема њихове улоге у Косовском боју. Овај наратив је измијењен хероизацијом у десетерачкој усменој епизици, особито у Вуковим епским пјесмама гдје су Милош Обилић и Вук Бранковић, изузев свијести о томе да су зетови кнеза Лазара, измјештени из породичног у друштвени амбијент.

На задњој корици књиге Јелке Ређеп *Бистру воду замутиле, (Свађа кћери кнеза Лазара)* (Ређеп 2006) налази се сажетак наратива о свађи кћерки и зетова кнеза Лазара: „Мотив свађе Лазаревих кћери један је од мотива Косовске легенде и везан је за Мару, жену Вука Бранковића и Јелу, по предању жену Милоша Обилића. Сестре су се посвађале око јунаштва њихових мужева, Вука и Милоша. Због Милошеве претње Вуку, Бранковић је оклеветао Обилића кнезу Лазару и тако му се осветио. Мотив је обрађен у народним песмама, у књижевним и историографским списима“ (Ређеп 2006: без странице).⁴⁵¹ Тако се, на примјер, у драми непознатог Пераштанина са краја седамнаестог вијека „Бој кнеза Лазара“ (коју Срећко Вулевић и Милорад Павић приписују Андрији Змајевићу (опату цркве Светог Ђорђа у Рисну) каже: „Цара у гроб ставише, с Милошем Лазара. / Ова погубел би зајева сестара“ (према Пантић 1975: 388). Та погубел је мотив и књижевних и историографских дјела. „Кроз дуги низ година и векова, мотив свађе Лазаревих кћери сачуван је у целини. Осим промене имена и неких појединости, прича се верно и доследно преносила од Орбина до Трношца и Вука Врчевића“ (Ређеп 2006: 127).

Неслога зетова кнеза Лазара као узрок српског губитка Косовског боја у писаним изворима може се пратити од „Трактата о Турцима“ Јерга из Нирнберга, који је од 1456. до пада Херцеговине под Турке радио као ливац бојног оружја на двору херцега Стјепана Косаче.⁴⁵² Рукопис *Трактат о Турцима* превео је и објавио Зоран

⁴⁵¹ Видјети и Ређеп 2000: 49.

⁴⁵² У вријеме напада Турака на војску херцега Стјепана Косаче, 1462. године, Јерг из Нирнберга се нашао у турском заробљеништву, али је поштеђен прогањања кад се сазнало да познаје занат израде оружја. Султановом вољом је премјештен у Африку, а затим је уз помоћ млетачких трговаца отишао у Италију, гдје је добио службу код папе Сикста IV. Како информирше Зоран Константиновић, у сличним околностима се нашао се и баварски паж Јоханес Шилтбегер након битке код Никопоља, 1396. године, „коме је султан, на

Константиновић (Константиновић 1989). За овај текст интересовања је било и раније (њемачки турколог Барбингер, руски византолог Василев, румунски историчар Карађа...)⁴⁵³ дјело Пушкара Јерга говори о наслози зетова кнеза Лазара уочи Косовске битке, али не и о свађи кћерки кнеза Лазара. Од кћерки кнеза Лазара, и то не именујући је, пушкар Јерг из Нирнберга помиње само ону која је против своје воље удата за турског владара након што је покорио Србију, наводећи тога владара под именом Мератбех (видјети Јерг 1989: 50–51).

У вези са неслогом зетова кнеза Лазара Јерг из Нирнберга каже:

Деспот Лазар је имао два зета, који су били стално у неслози међу собом. Једном је имао да ратује с Турцима. Тада ова двојица један другом говораше да ће се сутра видети који је најбољи у борби. У току ноћи један од зетова поручи Турчину да ће му сутра са много племића притећи у помоћ. Томе се Турчин радовао и ујутро када је стигао и хтео да му пољуби ногу, исуче свој мач и прободу Турчина. Но, ма колико се они борили Турчин остаде победник. Деспот Лазар се даде у бекство, али га заробише и убише“ (Јерг 1989: 51–52).

Након ових ријечи логичан је закључак: „Причање нирнбершког пушкара Јерга о свађи Лазаревих зетова потврђује да се о томе писало у другој половини XV века, што значи да се и овај мотив формирао временом и постепено“ (Ређеп 2006: 14). И у случају да се прије Пушкара Јерга о свађи зетова кнеза Лазара није писало, не искључује се могућност да се о томе усмено приповиједало. Дјело Јерга из Нирнберга које говори о сукобу зетова кнеза Лазара као узроку пропасти у Косовском боју дио је пута до улога зетова кнеза Лазара Милоша Обилића и Вука Бранковића у косовском наративу Вукових усмених пјесама. „Тек преношењем свађе са мужава на жене (предмет свађе остаје исти: питање првенства) и еволуцијом лика Вука Бранковића у вези са мотивом

молбу свог сина, поклонио живот“ (Константиновић 1989: 43). На податке о Пушкару Јергу упућује и Раде Михаљчић (видјети Михаљчић 1984: 241). Дјело *Трактат о Турцима* написано је на њемачком језику, франачког идиома. Зоран Константиновић каже д су повремени латински цитати у дјелу Пушкара Јерга из Нирнберга „одраз латинског идеала образовања његове епохе“ (Констатиновић 1989: 45--46).

⁴⁵³ Више видјети у Константиновић 1989: 42 и даље.

издаје, предисторија косовске трагедије постаје подесна за чврсто и дефинитивно уобличавање у традицији и песми“ (Шмаус 1938: 511).

Прије Зорана Константиновића (Константиновић 1989) о „Трактату о Турцима“ Јерга из Нирнберга говорили су Алојз Шмаус, Драгутин Костић и Станоје Станојевић (који, према Шмаусовом свједочењу, у четвртој деценији двадесетог вијека намјераво да објави овај текст), а након њих Јелка Ређеп. Од посебног значаја је Шмаусово запажање о природи настанка овога рукописа. Он сматра да је Пушкар Јерг причу о свађи зетова кнеза Лазара могао чути на двору херцега Стјепана. Томе иде у прилог то што се сукоб у окружењу кнеза Лазара не помиње у Курипечићевом извјештају, као ни у Цријевићевој хроници и преводу хронике византијског историчара Јована Дуке на италијански језик. На основу тога Шмаус закључује да није постојало предање о свађи зетова кнеза Лазара као дио усменог предања о Косову, односно да запис Пушкара Јерга представља „по свој прилици само дворску (и донекле династичку) традицију која можда није продрла у народ, него је остала ограничена на мали круг великаша у мањој области или на двор и његову непосредну околину“ (Шмаус 1938: 511). Јерг из Нирнберга је причу о свађи зетова кнеза Лазара као узроку косовског пораза записао на двору на коме је двије ипо деценије живјела Јелена, кћерка кнеза Лазара која се након смрти свога мужа Сандаља Хранића Косаче вратила у Зету. На истом двору је живјела и њена унука Јелена, жена стјепана Вукчића Косаче која се упокојила 1453. године. „Трактат о Турцима“ представља хронолошки преглед догађаја од 1456. до 1480. године, а према претпоставци Зорана Константиновића написан је 1481. године (видјети Константиновић 1989: 47).

У *Сказанију житија кнеза Лазара*, из 1540. године, које је објавио блажујски парох Стјепо Трифковић, након што су му ову рукописну књигу уступили Вучина и Мићо Копривица, мотив свађе зетова кнеза Лазара проширен је и на његове кћерке а жене. Милоша Обилића и Вука Бранковића. Представљајући садржај ове књиге поменути парох каже: „То је у ствари испричана у прози свађа сестара, Обилићеве и Бранковићеве љубе, затим ток Косовског боја“ (према Карановић 1937: 35).⁴⁵⁴ И у

⁴⁵⁴ Стјепо Трифковић наводи да је као предговор у књизи која се налази у породици Копривица, досељеној у околину Сарајева из старохерцеговачког мјеста Бањани, од најстаријих Копривица

Краљевству Словена Мавра Орбина, објављеном 1601. године на италијанском језику, мотив свађе зетова кнеза Лазара је проширен и на њихове жене:

Између ове две сестре дошло је једном до свађе. Вукосава је, наиме, хвалила и претпостављала вредност свога мужа Вуку Бранковићу, а то је Вукову жену Мару јако увредило, па је ошамарила своју сестру. Кад је она то испричала своме мужу, он је сместа потражио Вука и сасуо на њега много увреда, те га позвао на мегдан, да се види је ли истина оно што је била казала његова жена Вукосава. И мада је Лазар покушавао да их измири, ипак није успио спречити да се међусобно потуку како би и један и други показали своју вредност. Кад је Милош у двобоју збацио Вука с коња, великаши који су стајали нису дозволили да га даље удара. После тога су их кнез Лазар и други великаши измирили, но то измирење беше лажно него од срца. Зато Вук није пропуштао ниједну прилику да Милоша оцрни код таста (Орбин 1968: 34).

Мотив свађе зетова кнеза Лазара чини саставни дио усменог епског предања, иако је Орбинова књига историографско дјело.

Након истицања да је ширењу косовске легенде на аустријској територији највише допринио Андрија Качић Миошић својим дјелом *Разговор угодни народа словинског*, Миодраг Поповић истиче да је његова „Писна од Кобилића и Вука Бранковића“ писана према Орбиновом излагању о Косовском боју (видјети Поповић 1977: 47).⁴⁵⁵ А Јелка Ређеп каже: „Качићева песма о свађи Лазаревих кћери и зетова, потврђује не само постојање песме са овим мотивима, него и варијанти које су сигурно користили састављачи *Приче*, и пружале су могућност значења и појединих детаља у казивању о косовском боју“ (Ређеп 1976: 252), односно: „Сасвим је извјесно да су постојале народне песме о свађи зетова, и да су за њих знали и Орбин и Змајевић и састављач *Приче о боју косовском*. Да је песму о свађи Милошевице и Вуковице чуо и

забиљежено предање о настанку презимена Копривица. О том предању говорићемо у сегменту овога рада под насловом „Јелена Балшић у легендама“.

⁴⁵⁵ Ову Качићеву пјесму Алберто Фортис је превео на италијански језик. Са тога превода је преведена на њемачки језик и укључена у Хердерову збирку. Више видјети у Поповић 1977: 47.

Андрија Качић Миошић, потврђује и његова песма *Писма од Кобилића и Вука Бранковића у Разговору угодном народа словинскога*“ (Ређеп 1976: 251). Иста ауторка као тачно и прихватљиво преноси мишљење Стојана Новаковића да је прије Андрије Качића Миошића постојала усмена пјесма о сукобу Милоша и Вука, која је временом блиједјела и ишчезла, као и неке друге пјесме о Косову, па зато почетком деветнаестог вијека није могла бити записана (видјети Ређеп 1976: 240). Коначно, Јелка Ређеп закључује: „У свим варијантама *Приче о боју косовском* [а има их тридесет шест] Милош страшно прети Вуку, а у бугарштици и у причању Мавра Орбина тучу смирује кнез Лазар. Очигледно је да је Орбин целу причу о свађи, па и овај детаљ, који је доцније у *Причи* нешто измењен, морао знати по песми или усменом казивању“ (Ређеп 1976: 250). Сима Ћирковић на основу стилизације Орбиновог текста запажа да овај аутор има своје изворе (видјети Ћирковић 1968: 331). И они су могли бити под утицајем усменог предања. Примјетно је да Орбин користи и уметнуту реченицу: „Како неки кажу“ (видјети Орбин 1968: 102). Ћирковић на истом мјесту запажа да Орбин понекад свјесно заобилази податке из појединих дјела којима се служи.

Мишљења смо да су усмена и писана књижевност при обради мотива свађе кћерки и зетова кнеза Лазара могле дјеловати обостроно, премда је у Качићевом случају непорециво дјеловање усмене књижевности. Поетика текстова у овој књизи заснована је на грађењу приче помоћу слагања готових образаца и формула, али не на начин на који то чине усмени пјесници Вукове епике. У *Разговору угодном народа словинскога* нема пјесничке инвентивности, па читаоцу бива јасно шта ће се догодити и прије него се нешто саопшти. Да је иста рука обликовала пјесме, биле оне усменог поријекла или не, лако је примијетити већ у почетном дијелу књиге у кругу пјесама о дукљанским владарима. Безмало приповиједна уравниловка.

Као што се зна, „о издаји Вука Бранковића нема вести у сачуваним изворима старијим од Орбина, мада његова стилизација јасно показује да је располагао изворима који су о томе говорили“ (Ћирковић 1968: 331).⁴⁵⁶ У Змајевићевом рукопису „Даржава

⁴⁵⁶ Орбин, заправо, каже: „Међутим, зет кнеза Лазара Вук Бранковић спасавао се готово са свим својим људима, пошто је (како неки кажу) имао тајне преговоре с Муратом да изда (како је и учунио) свога таста

света, славна и крепосна церковнаго летописа“ стоји да „Милош Кобилић, бан Тјентишта у Хуму, близу Новог Пазара, одхрањен у двореве кнеза Лазара, ожени се за кћер истога кнеза Вукосаву“ (према Мартиновић и други 1966: 148). Миленко Ратковић у вези са књижевним дјелом Андрије Змајевића каже: „Написао је још неколико дјела која су остала у рукопису: пјесма у дијалогу 'Свађа Лазаревих кћери Бранковице и Милошевице' (1190 стихова), ода Дубровнику 'Словинској дубрави' (525 стихова), шаљива пјесма 'Трипу Шкури' и др.“ (Ратковић 2010: 123). У Змајевићевом рукопису сукоб је између Вукосаве, жене Милоша Обилића и Маре, жене Вука Бранковића, и након дупле свађе (кћерки, па зетова кнеза Лазара) преноси се на друштвени план — на Косово, као и у Орбиновом *Краљевству Словена*. И овдје је мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара у функцији профилисања Вука Бранковића као косовског издајника.

Овако каже Јелка Ређеп:

Сама чињеница да постоји бугарштица која опева свађу жена Обилића и Бранковића, без обзира што се у њој као разлог не наводи јунаштво но лепота, док друга дела истичу управо јунаштво, уверава нас да су постојале варијанте и старије од ове, као и да је тај мотив био познат и раније у нашим јужним крајевима. Најзад, запис нирнбершког пушкара Јерга о свађи Лазаевих зетова, посведочава постојање тога мотива још половином XV века (Ређеп 1976: 251).

Мотив љепоте као узрока свађе кћерки кнеза Лазара може бити старији од мотива јунаштва њихових мужева као узрока свађе, али и не мора. На општем плану, бугарштице мање говоре о јунаштву него десетеачке епске пјесме. Није случајно да је десетерачких епских пјесама више са простора којима су владали Турци него у приморју, гдје је записано највише бугарштица. Јелка Ређеп скреће пажњу на проблем важан за тему овога поглавља: „Наслов рукописне *Приче о боју косовском* је *Житије кнеза Лазара*, но ово дело нема карактеристике житија. Напротив, сама садржина дела

да би се докопао његове државе“ (Орбин 1968: 102). Након ових ријечи, у „Краљевству Словена“ има говора о размирицама између Вука Бранковића и Лазаревића, што је историјски потврдиво (упоредити Орбин 1968: 102 и Ћирковић 1968: 331).

наметнула је и другачију форму, те је тако забележено усмено предање изменило и уобичајену схему житија“ (Ређеп 2000: 52).

Јелка Ређеп додатно указује на дјела усмене књижевности и историографска дјела која су са „Причом о боју косовском“ генетски и структурно повезана. На предмет тога истраживања упућује и њен рад „Жанровска обележја и одступања у Житију кнеза Лазара из XVIII века“ (Ређеп 2000):

Истичући кнежеве врлине, састављач [‘Житија кнеза Лазара’ из оснаестог вијека] уноси и имена синова и кћерки кнеза Лазара. У своје излагање уноси причу о свађи кнежевих кћери и зетова. Ову причу о свађи Мавро Орбин уноси у своје *Краљевство Словена* (1602), а на Орбиново излагање о кнезу Лазару и Косовском боју ослања се и састављач *Приче*. Мотив свађе Лазаревих кћери обрађен је и у бугарштицама и код Андрије Качића Миошића. Бугарштицу *Како се свадио Милош Кобилић и Вук Бранковић* објавио је Гилфердинг у свом путопису /А. Ф. Гилфердинг, *Поџдка по Герцеговинџ, Босни и Старой Сербии*, Петроград, 1859, 243–248/ а другу, из перашког рукописа с краја XVII века, приредио је и објавио Мирослав Пантић /М. Пантић, *Перашка бугарштица о косовском боју*, Расковник, 1989, 15, бр. 55–56, 73–84/. *Бугарштица о косовском боју* из перашког рукописа врло је слична казивању у *Житију*. Свађом Лазаревих кћери и зетова, Милоша Обилића и Вука Бранковића, тумачи и објашњава се разлог Вукове клевете Милоша Обилића кнезу Лазару. Сестре су се посвађале око јунаштва њихових мужева. Милош је напао Вука због увреде његове жене а после се Вук светио Милошу због понижења (Ређеп 2000: 49).

Пада у око да и усмена и писана књижевност као узрок неуспјеха на друштвеном плану неријетко виде негативни утицај жене, што је у односу према жени у вези са духом средњег вијека као историјске епохе. Тиме се да објаснити појава књижевног мотива свађе кћерки и зетова кнеза Лазара којим се тумачи узрок погибје Срба на Косову. Драма „Бој кнеза Лазара“ (за коју и поред претпоставке Милорада Павића да је Андрије Змајевића, Мирослав Пантић каже да је Непознатог Пераштанина

са краја седамнаестог вијека) завршава се „стиховима у којима се каже да жена не зида и не гради већ 'с тугом разгради и обали', уопштавајући тако случај кћери кнеза Лазара и истичући да од жене долази само зло. Ово подсећа на стихове из глагољске песме против жена (у [сјевернохрватском] рукопису XV века), у којој се каже да свако зло долази од жене“ (Ређеп 2006: 106). Има нечег готског, да не кажемо непросвијећеног у двосмисленој опасци из свакодневне комуникације да је жена зло без кога се не може.

У српској књижевној, а нарочито драмској, традицији демонизовано је више жена владара Немањића и Бранковића. Ана, жена краља Радослава у драми „Андрија Хумски“ Андре Гавриловића је „представљена као главни кривац за Радослављево свргавање с престола. Како веле незадовољни дворјани, без размишљања треба с престола Радослава свргнути, 'а са њим и њу, горду Гркињу' (Гавриловић 1888: 11). При драмској обради приче о краљици Ани и у изградњи њеног лика, Гавриловић се очигледно ослањао на Теодосијево Житије светог Саве. Угаркиња краљица Катарина је окривљена за сукоб краља Драгутина са краљем Урошом у Шапчаниновој драми *Трнова круна*, а Млечанка за напуштање Црне Горе од стране Ђурђа Црнојевића у Јакшићевој драми *Јелисавета, кнегиња црногорска*. Краљица Симонида у *Житију Стефана Дечанског* Григорија Цамблака бива окривљена за то што је краљ Милутин ослијепио свога сина.

Поред тога што је краљица странкиња, у Цамблаковом *Житију Стефана Дечанског* краљица Симонида окривљена је и као маћеха. „На ослепљење првородног сина покрену оца“ (Цамблак 1960: 145), каже Цамблак. Михаило Ласкарис саопштава да је са овом Цамблаковом тврдњом сагласан и сплитски хроничар четрнаестог вијека Миха Мадиев де Барбацанис (видјети Ласкарис 1997: 76²). То су и Стојан Новаковић и Љубомир Ковачевић прихватили као историјску чињеницу (према Ласкарис 1997: 76 и даље). Међутим, према расположивим историјским подацима Симонида је била без утицаја на историјске догађаје. Више се у планове на двору Немањића укључивала њена мајка Ирина, која је сазнавши да је Симонида бездјетна изразила жељу да краља Милутина наслиједи један од Симонидине браће — Теодор или Димитрије.⁴⁵⁷

⁴⁵⁷ Иларион Руварац наводи тврдњу Пантелије Срећковића из његове *Историје српског народа* као утицај усменог предања: „Узроци заваде (између краља Стефана и сина му Душана) налазе се у

Ласкарис упућује на Зечевићеву сумњу, изнесену 1913. године у раду „Живот и владавина Стев. Дечанског“, у тачност Цамблакове тврдње — „не само због тога што је Цамблак писао сто година доцније, него и зато што цела та биографија тежи да нам Стевана Дечанског прикаже као свеца и мученика и што је тај мотив мржње маћехе према пастору обична прича“ (Ласкарис 1997: 76). Примјећујемо да је у овом случају кроз свођење непознатог на познато прорадио приповиједни модел зле маћехе, као функције у Проповом значењу појма.⁴⁵⁸

Деспотица Јерина, бивша принцеза Ирина Кантакузина окривљена је за пад Смедерева, иако Михаило Ласкарис каже да „још данас није јасно како је Смедерево пало“ (Ласкарис 1979: 118). Није искључено и да је Ђурађ Бранковић којим случајем није ожењен странкињом да усмено предање опет не би за пад Смедерева оптужило његову жену, зато што (други) пад Смедерева није било који пад него коначни пад Србије под Турке. Све до тада се у друштвеним оквирима некако и живјело и животарило. Од тада се само животарило. Кад неко нема снаге да у власититој затечености прихвати себе — оптужи другог. Љиљана Пешикан Љуштановић указује на епску оптужбу у варијанти из збирке Луке Марјановића, гдје су „царица [Ирина Бранковић] (зато што је дала кћер Турчину) и њена кћер (зато што је ослепила браћу) криве 'што је најпри рат постао', што је, у основи, аналогно библијском окривљивању жене за изгон из раја“ (Пешикан- Љуштановић 2007: 109).

Снежана Булат подсећа на проклету Јерину као литерарни знак усмене књижевности:

интригама Палеолога, да на престо српски дође Сениша Немањић-Палеолог“ (према Руварац 1934^б: 542). Други разлог, преузет из књижевности, у истој Срећковићевој књизи, је у томе што је цар Душан себи за жену испросио своју рођаку — кћерку кнеза Вратка (према Руварац 1934^б: 542).

⁴⁵⁸ Овдје ћемо унијети анегдоту о томе како је византијска принцеза Симонида добила име — Ласкарис парафразира Пахимера: „Када је Симонида требало да се роди, у двору је владао велики страх да царица Ирина не побаци као што се раније у два маха десило. Тада је једна од поштованих и искусних госпођа предложила да се обави један за те прилике познати обичај; наиме да се уз молитве пред иконама 12 апостола истовремено запале по једна свећа исте величине и тежине и да се име апостола чија би се свећа последња угасила даде новорођенчету. Предлог је био примљен а најдуже је горела свећа пред иконом апостола Симона, чије је име добила Симонида“ (Ласкарис 1997: 98).

Због проклете Јерине и њене немилосрдне градње Смедерева, Старина Новак бежи у хајдуке (СНП, Вук, III, 1). Проклета Јерина ће погубити многе војводе, штавише, на молбе Облак Радосава да ослободи Бијелића и Златокосића, одвратиће:

„Нос’ те ђаво, Облачићу Раде!

И тебе ћу сјутра објесити

Са унуком Змај-деспотим Вуком“ (СНП, II, Вук, 83).

Као највећи Јеринин грех узима се давање кћерке Маре турском цару за жену:

„Даде кћерку за Отмановића.

И с њом даде земљу и градове“ СНП, II, (Вук, 80) (Булат 2016: 151–152).

Након овога долази фуснота слједећег садржаја:

Јерина и њена Мара су у народној традицији осликане веома негативним бојама. Јерину, беспоговорно одану, верну и пожртвовану жену која је била „свесна озбиљности ситуације и желела [је] да помогне свом мужу Ђурђу“ (Томин 2007: 146), те је отишла у београдску тврђаву као талац, и заменила вољеног, народна традиција претвара у проклету Гркињу. Невероватна је трансформација и њене кћерке Маре, која „од одане Ђурђево кћери спремне да се жртвује за спас своје домовине, до зле сестре која ослепљује браћу“ (Томин 2007: 128). Стварање негативне слике о Јерини, и њеној кћерки Мари у српском и јужнословенском усменом песништву, несумњиво је било „условљено и односом према своме и туђем, (...) а обликовало се и као рефлекс амбивалентног, глобално превлађујућег, мушког односа према жени, који се у фолклору уопште поима као потенцијално опасно, угрожавајуће биће. (...) Овде се, по свој прилици, суочавамо и са специфичним односом према женама које су – а то је историјски

засведочено – изашле из домена куће“ (Пешикан-Љуштановић 2007: 120) (Булат 2016: 152¹⁰²).⁴⁵⁹

Након саопштења да је у средњовековној књижевности Јерина 'названа 'благочастива света Ирина', а Мара је величана због помоћи коју је пружала светогорским манастирима, које је не само заступала пред Турцима, него и даривала. Веома је била цењена и Марина жртва – њена удаја за султана Мурата II била је, у ствари, залог опстанка државе њеног оца Ђурђа, односно доказ његове лојалности“, Светлана Томин додаје: „[...] Не треба посебно подсећати на Јеринину негативну улогу у злогласном градозиданију и обавезан додатак 'проклета' уз њено име“ (Томин 2018).⁴⁶⁰

Од Адама и Еве саопштава се да је за губитак раја крива Ева, само што се губи из вида да то не каже Бог него Адам који такође не може бити ослобођен одговорности према себи и другоме. *Однос према Другом прати Трећи који је Апсолутно Први. А у природи легенде је да говори о томе што је историја заборавила да каже.* Овдје не споримо да су идеју о разорном дјеловању деспотице Јерине Бранковић могли подгријати њени неспоразуми са сином деспотом Лазаром око власти након смрти

⁴⁵⁹ Као жена странкиња у усменој традицији је без негативног предзнака лик краљице Јелене Анжујске. Он је без атрибута демонског и у српској историјској драми. „Групи демонизованих краљица из династије Немањића не припада лик краљице Јелене Анжујске, супруге краља Уроша I. Принцеза која је до српског престола дошла кроз долину јоргована, у српској драми је представљена као часна и мудра жена, суочена са неподношљивим грехом свога сина. Први писац који је у српску драмску књижевност увео тему сукоба између Уроша I и сина му Драгутина јесте Атанасије Николић. Упркос чињеници да Јеленин биограф Данило II оставља доста значајних података о Јеленином животу, у драми *Драгутин – краљ српски* Атанасија Николића, краљичино учешће је сведено на минимум. Она и снаха јој Катарина отварају Николићеву драму, а из њиховог интимног разговара наслућују се породичне несугласице“ (Булат 2016: 57).

⁴⁶⁰ У српској историјској драми није уједначен однос према женама косовских и сремских Бранковића. Ђурђева Јерина је другачије виђена у драми „Потоњи деспот“ Јанићија Дробњака (Drobnjak 1980). У њој се лик деспотице гради на отклону од проклетства Ђурђевог Јерине у усменим епским пјесмама. Снежана Булат у свом раду „Виђења жене владара у српској историјској драми до средине двадесетог века“ (Булат 2016) саопштава: „Многобројни примери доказују да је лик Јерине, жене Ђурђа Бранковића, пронашао место у драмским остварењима до средине двадесетог века, која су се у многоме ослањала на народну традицију. Међутим, и у овом случају постоје одступања и примери драма у којима се Јерини не приписује проклетство“ (Булат 2016: 12). Иста ауторка указује и „на значај трансформације лика смедеревске деспотице Јелене“ (Булат 2016: 12).

деспота Ђурађа, о којима историја свједочи, али улогу коју јој у паду Смедерева приписује усмено предање није могуће историјски потврдити.⁴⁶¹ Љиљана Пешикан-Љуштановић наводи да је жена Ђурађа Бранковића проглашена проклетом и зато што је јавно дјеловала, као жена која је знатно млађа од свога мужа. А подизање града Смедерева надгледала су двојица њене браће. Усмена традиција је оптужује чак и за удају своје кћерке Маре за султана, као и да је заједно са Маром учинила да султан ослијепи двојицу од тројице њених синова. У „Житију Светог Антонија“ написаном годину након његове смрти, 357. године, ђаво се овом светитељу „ноћу указивао као жена“ (Томин 2011⁶: 29).⁴⁶²

⁴⁶¹ „После смрти деспота Лазара [1458. године], у Србији је образовано намесништво, у које су ушли: деспотова удовица Јелена, њен девер, слепи деспот Стеван, велики војвода Михаило Анђелковић [брат румелијског белгербега Мухамеда Анђелковића] [...] //Једног дана, Михаило Анђелковић пустио је у Смедерево субашу с нешто турске војске. Гласно кличући султану, Турци су истакли једну заставу на једној кули смедеревског града“ (Пурковић 1996: 57). Према извјештају упућеном из Будима у Венецију, евоцираном у Ђирковићевој *Историји Босне*, Ђуро Тошић каже да су размирице на двору у Смедереву настале кад је Михаило Силађи, ујак угарског краља Матије Корвина понудио замјену бивших посједа Бранковића за преостале дјелове Србије, што је деспотица Јелена хтјела да прихвати ли се успротивио деспот Стефан: „Био је то довољан разлог да се и ово двоје жестоко заваде“ (Тошић 2002: 32). Тада је власт, уз помоћ Анђелковићевих противника, преузео деспот Стефан. Потом је, према договору босанског краља Томаша Кристића и угарског краља Матије Корвина, за сина босанског краља Томаша удата Јелена, дванаестогодишња кћерка деспота Лазара Бранковића. Тако је 1459. године босански краљевић Стефан преузео столицу српског деспота. „Као и све друге насилне и наметнуте промјене, и ова промјена на српском владарском трону отпочела је драматично. То је најбоље осјетио слијепи деспот Стефан кога већ 8. априла — тачније само недјељу дана послје свадбе 'из отачаства родител својих' изгнаше 'триклетје и злочестни невјерници', алудира српски летописац тиме на римокатоличке управљаче из Босне. Српска православна црква из разумљивих разлога није сарађивала са новом влашћу у Смедереву. Лишен вида и отаџбине, деспот Стефан је кренуо „од родног му Смедерева, преко Будима, Дубровника и Албаније, до фурланског града Београда, југозападно од Удина, гдје га је 1476. године и смрт задесила“ (Тошић 2002: 35). Босански краљ Стефан је Смедерево уступио султану Мехмеду II Освајачу, што је изазвало незадовољство папе Пија II (видјети Тошић 2002: 37). Позвавши са на рад Илариона Руварца „Две босанске краљице“, Ђуро Тошић каже: „А тек како ли је морао кипјети од бијеса угарски краљ Матија који је и сам поставио босанског краљевића за деспота у Србији, када је чуо да ју је овај, са стрицем Радивојем — по њему — главним виновником за то, предао 'оном ђаволу Мухамеду' (istud diabolus Machomedi), како га је називао деспот Ђурађ Бранковић када је неколико година раније тражио помоћ против њега у Угарској“ (Тошић 2002: 37). Убрзо је заиграла мечка и пред вратима босанског двора.

⁴⁶² О жени као демонском искушењу више видјети у Томин 2011⁶: 29 и даље. „Када са човјеком поступају као са псом, онда он на крају повјерује да је пас“ (Kafka 1977: 177), закључује Карл у роману „Америка“ Франца Кафке. На овом мјесту ћемо допустити и једну поднапомену. Наиме, сасвим необично дјелује

Мирослав Пантић и Сима Тирковић указују на Орбинов дуг Цријевићу као тумачу Косовског боја на бази мотива свађе зетова кнеза Лазара, а Војислав Ђурић каже: „Оно што је Орбин додао – и што ће се појавити и у бугарштицама и *Причи о боју косовском*, у Трношком родослову и у неким од сачуваних десетерачких песама – употпуњује структуру косовске драме, али знатним делом реметећи њен песнички склад и противречећи основној песничкој замисли о њој. Тај знатан део чине свађа кћери Лазаревих и двобој њихових мужева, Милоша и Вука, из чега проистиче Вукова нетрпељивост према Милошу која га одводи у издају“ (Ђурић 1990: 44).⁴⁶³ Сматрамо да овај мотив не ремети усмени наратив косовске епике него је у оновуи његове верзије која нема снаге да парира косовском наративу у Вуковим епским пјесмама. Јелка Ређеп сматра да мотив свађе кћерки кнеза Лазара „не би требало посматрати издвојено већ напротив, требало би га пратити у логичном следу преткосовских догађања, која су довела до заплета и трагичног исхода“ (Ређеп 2006: 111). Није тешко примијетити да је, између осталог, заобилажење овога мотива у Вуковим епским пјесмама ове пјесме учинило узвишеним. Али овај мотив је преживио у драмској књижевности. То се да

информација Видосаве Надомачки, успут дата међу заградама, у вези са кућним редом манастира Светог Саве Освећеног у Јерусалиму: „У лавру Светог Саве Освећеног није никад смела, нити данас сме да уђе ниједна жена. Монаси воде рачуна да и домаће животиње, мачке и пси – буду мушког пола“ (Надомачки 2004: 61⁷⁴). Нарочито необично дјелује друга реченица наведеног обавјештења. Признајемо затеченост овим исказом, иако не значи да иза тога не може постојати и нешто што не познаје наше искуство. Ријечи: „Гоподе, кажи ми да разумем“ (Тара 2007: 230), чине молитву на коју се у писму Андреју Радоњешком у Тарином роману „Месечева роса“ позива Јелена Лазаревић Балшић Хранић.

⁴⁶³ Епско објашњавање друштвених догађаја личним разлозима није случај него појава. Један од најмлађих знакова те врсте је пјесма која говори о одлуци кнеза Николе Петровића о развлашћивању свог сарадника и јунака Јола Пилетића. Свезнајући приповједач у овој пјесми каже: „Прогласи их као издајнике, / по тастовој жељи отприлике“. Јован Деретић указује на то да је управо доба владавине Николе I Петровића у Црној Гори посљедње епско доба (видјети Деретић 1995: 200). Садржај наведене пјесме преношен је и кроз анегдоте. Једна од њих говори и о сабљи из битке са Вучјег дола коју је сердару Јолу Пилетићу на крају одузео кнез Никола. Враћајући сабљу сердар је одговорио: „Ево ово мртво гвожђе, а сабља је сердар Јоле“. Такође се приповиједа да су сердару Јолу Пилетићу из властитог славољубља сметња постали његове бивше слуге Вучинићи, па се по правилу наводи да га је мајка савјетовала да се чува властитог слуге. У идеологизираној другој половини двадесетог вијека оно што је прикривано креирањем и рекреирањем школских уџбеницима историје чувано је усменим предањем. Махом су о томе говорили људи духовне радозналости, али без већег формалног образовања. Они су, на примјер, напамет знали пјесме или дјелове пјесама Радована Бећировића и прије него су објављиване. Више нема услова за тај вид комуникације. Усмена епика захтијева дугочасност.

објаснити и тиме што, како запажа Ђерђ Лукач, епику више интересује опште а драму појединачно.

Под очигледним утицајем усмене књижевности, мотив свађе кћерки кнеза Лазара, односно мотив свађе његових кћерки и зетова је и у српској историјској драми је под очигледним утицајем усмене књижевности. Снежана Булат панорамски приказује биографије кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице у српској историјској драми, па каже: „Свет српске историјске драме, понео је печат Марине и Оливерине трагичне судбине, као и мотив свађе Маре и Вукосаве/Јеле“ (Булат 2016: 12), односно: „Приликом казивања о драмској судбини кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице, установљено је да је лик Маре, жене Вука Бранковића, неретко био представљен изузетно негативно. Бранковићка је, почевши од Сарајлине трагедије, готово у свакој драми на историјске теме до средине двадесетог века, носила печат жене издајника и за разлику од сестре Вукосаве, делала је злокобно“ (Булат 2016: 96).

Преписка жене Вука Бранковића и жене Милоша Обилића је у драми *Милош Обилић* Јована Суботића, у драми *Пропаст царства српскога* Милоша Цветића, у драми *Пропаст царства сербског* Милована Вучковића, те у драмама *Цар Лазар или паденије српског царства* Исидора Николића и *Цар Лазар* Милоша Цветића. Свађа кћерки и зетова кнеза Лазара је и у драми *Милош Обилић* Николе Т. Ђурића, која припада трилогији његових драма о Косову названој *И воледе царству небескоме*. У драмској књижевности жена Вука Бранковића своју сестру, жену Милоша Обилића узнемирава пребацивањем да је Обилић ниског поријекла. Љубомора Маре, жене Вука Бранковића зато што је њена сестра Вукосава вјерена за Милоша Обилића покреће сукоб у драми Милоша Цветића. Снежана Булат је већ истакла да у драми Милована Вучковића отимање власти није опсесивни мотив Вука Бранковића него његове жене Маре, кћерке кнеза Лазара чији је циљ да буде српска царица, као и да у драми Исидора Николића Вук Бранковић и његова жена заједно кују план о преузимању српског престола (видјети Булат 2016).

Говорећи о српској историјској драми Марта Фрајнд каже: „Прича о Лазаревим кћерима, односно о уделу 'женског фактора' у раздору заједнице добија гласа у повести о Косову у млађим варијантама, а посебно је била драгоцену за српске драмске писце од

деветнаестог века надаље. Ова померања акцената очевидна су последица захтева хоризонта очекивања публике којој су легенде биле намењене у појединим тренуцима њиховог трајања“ (Фрајнд 1996: 120). Није тешко примијетити да је и у драмској књижевности жена Милоша Обилића духом усаглашена са својим мужем као антиподом Вука Бранковића, а нарочито у драми Јована Суботића. У тексту *Трагедија Милош Обилић*“ Сима Милутиновића Сарајлије она говорећи о свом мужу каже: „Једва сам га, признајем, достојна“ (Милутиновић Сарајлија 1987: 100). „Интересантно је напоменути, да не само да није окривио сестре за пропаст царства српског, Ђурић је у потпуности поштедео лик Маре Бранковић. У трећем делу Ђурићеве трилогије, под називом *Страхињић Бан*, Миличина кћерка Мара никако није пакосна великашица, но је посве добра душа, послушна кћер, која свим срцем љуби своју мајку, браћу и сестре. Стога ће с разлогом казати Вук Бранковић: 'Што је побожна – а није чудо: Лазарева је кћи' (Ђурић 1933: 55). Ђурић сликовито приказује агонију и тешку судбину жене српског издајника Вука. Славољубиви издајник, и након пораза на Косову, наставља да дела злокобно, а Миличина кћер је кључни сведок мужевљеве пакосне тежње за царском круном“ (Булат 2016: 83).

Петнаест варијанти „Приче о боју косовском“ са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара које на једном мјесту цитира Јелка Ређеп за пропаст Срба на Косову оптужују се двије кћерке кнеза Лазара (видјети Ређеп 2006: 102 и даље). „У свим текстовима се каже да две Лазареве кћери бистру воду код града Крушевца (Крушева) с крвљу замутише (смутише), потопише сву српску господу (и витезове, витезове рабре) погубише и сву српску земљу и хришћанске цркве (и манастире) порушише (опустише)“ (Ређеп 2006: 105). Закључујемо, заједно са Јелком Ређеп, да је мотив свађе зетова кнеза Лазара са њих пренијет на њихове жене, „па је еволуцијом лика Вука Бранковића, доведена у логичну везу Вукова мржња према Милошу, жеља да му се освети и зато га оклевета код кнеза Лазара. Мотив издаје блиско је повезан са мотивом свађе Лазаревих кћери и зетова“ (Ређеп 2006: 19).

Као што је познато, двије оптужене кћерке кнеза Лазара су жена Вука Бранковића и жена Милоша Обилића. Оно што се у варијантама „Приче о боју

косовском“ приписује Јели, кћерки кнеза Лазара углавном је далеко од њених атрибута у легендама, и поготово је далеко од историјске Јелене Балшић. Лик двију кћерки кнеза Лазара (чији се идентитет у „Причи о косовском боју“ препознаје и без навођења имена) деформисан је и на акварелу „Бистру воду замутиле“ Предрага Годоровића, чија је репродукција на насловној страници књиге Јелке Ређеп „Бистру воду замутиле, (Свађа кћери кнеза Лазара“ (Ређеп 2006) – свеједно да ли је урађен за потребе ове књиге или не. Кћерка кнеза Лазара као епска љуба Милоша Обилића у дјелима у којима стоји наспрам своје сестре, љубе Вука Бранковића је култивисанија од ње у „Причи о боју косовском“, али не и на поменутом акварелу. Као таква је у духовној равнотежи са Милошем Обилићем у односу на његово опхођење према Вуку Бранковићу. Она није та од која доноси неслогу, иако су и њени ставови услов за противурјечности. Сујета, агресивност и задовољство у понижавању атрибути су њене сестре, жене Вука Бранковића која се повремено појављује и под именом његове историјске жене – Мара а која је у равнотежи са стањем духа свога мужа.

На основу тога што Јерг из Нирнберга у свом дјелу „Трактат о Турцима“ (Јерг 1989) не помиње име Милоша Обилића, Миодраг Поповић закључује: „За разлику од Константина из Остролице, Јерг из Нирнберга не наводи Милошево име. Зато се тешко може прихватити мишљење да се о Милошу као Лазаревом зету говорило у косовском предању већ у другој половини XV века. Пре ће бити да је у предању тада било речи о стварним Лазаревим зетовима: Вуку Бранковићу и Ђурђу Страцимировићу Балшићу. Народно предање замениће последњег тек крајем XVI века“ (Поповић 1977: 34). Али Јерг из Нирнберга не помиње ни Вука Бранковића него само говори о неслози зетова кнеза Лазара у вријеме Косовске битке. Јелка Ређеп појашњава: „У основи овога мотива свађе Лазаревих зетова доиста би могле бити размирице и свађе муђу Лазаревим зетовима (Вуком Бранковићем и Ђурђем Страцимировићем Балшићем, Вуком Бранковићем и Николом Горјанским Млађим), свеједно да ли пре или после Косовске битке“ (Ређеп 2006: 18–19).

Док говори о легенди о настанку братства Копривица из Бањана од Јелене Балшић као љубе Сандаља Хранића, за кога се удала након погибије Милоша Обилића (а историјски седам година након смрти свог првог мужа Ђурађа Страцимировића

Балшића), Бранко А. Копривица се придружује Миодрагу Поповићу. Он наводи *Сказаније житија кнеза Лазара*, које је објавио блажујски парох Стево Трифковић, писано 1540 године – седамнаест година прије обнове Пећке патријаршије „или на измаку прве половине XVI вијека“, и закључује: „Можда је ово први, неспорни, историјски извор у коме се Милош Обилић јавља као зет кнеза Лазара Хребелјановића, намјесто Ђурђа Страцимировића Балшића“ (Копривица 2002: 611). Само што се наведено дјело не може сматрати историјским извором. „Залудно је тражити историјско дело у култним списима чији аутори по природи жанра за који су се определили теже ка апстраховању и свесно занемарују податак“ (Михаљчић 1984: 129).

Пошавши од Станислава Хафнера, Франк Кемпфер даје до знања да је житијну књижевност неопходно тумачити као књижевност а не као помоћни историјски извор: „Једна од једностраности досадашње науке, коју је Хафнер посебно подвргао критици, била је у томе што су истраживачи сматрали ове књижевне текстове [житија] само као помоћне историјске изворе, често мање вредности“ (Кемпфер 1969: 31). Тако, на примјер, Константин Јиричек који се у стручној јавности сматра најзначајнијим јужнословенским познаваоцем историје Балкана у средњем вијеку, ма шта о томе мислио Милан Кашанин (видјети Кашанин 1975: 495), *Биографију деспота Стефана* Константина Филозофа прихвата као да није као књижевно дјело представљајући га као „најбољи историјски спис средњовековне Србије, нажалост често мало разумљив због високопарног начина разумевања“ (Јиричек 1952: 432). А о књижевном раду самог Стефана Лазаревића каже: „Деспот Стефан помогао је литерарне студије, па је и сам написао неколико малих, слабо разумљивих алегоријских комађа. Али, у његову кругу, због тога што је штитио књижевност, био је слављен као нови Птоломеј“ (Јиричек: 432). Објашњавање тога у чему Јиричек гријеши при вредновању дјела која је написао деспот Стефан и дјела које је о њему написано извело би из оквира овога рада. Овдје ћемо само нагласити да биографија није историјско дјело и дати до знања да Јиричек није једини који то нема у виду.

Логика усмене књижевности међу стварним зетовима кнеза Лазара није допустила ниједном од њих да буде епски антипод Вуку Бранковићу. Зато је из њених дубина изронио Милош Обилић. У историјској равни Ђурађ Страцимировић Балшић

јесте у неспоразумима са Вуком Бранковићем, али није на бранику Косова. Усменој књижевности је потребан неко ко превазилази капацитете Ђурђа Страцимировића Балшића за наративни замах којим би се реални губитак надомјестио духовном творевином. Овдје би се могло помислити да није у истом боју учествовао ни Марко Краљевић па се о њему у десетерачкој усменој епици пјева као никоме своме. Али, за разлику од Ђурђа Страцимировића Балшића, Марко Мрњавчевић као историјски владар је као турски вазал спријечен да се на страни Срба бори на Косову. Познато је да је његово вазалство изнуђено. Као што је познато да је Мехмед-паша Солколовић прије уласка у ислам присилно одведен у Турску. Како би се у противном могло размишљати о томе да ли је његов лик на једној од фресака Пивског манастира. Зато сматрамо да ће прије бити да Ђурађ Страцимировић у афирмативном смислу никад није ни био дио усменог предања о Косову, што је омогућило да појављивање његове исоријске жене Јелени Балшић као епске љубе Милоша Обилића дјелује истинитије од саме истине. Све су прилике да је усмена епика Јелену, кћерку кнеза Лазара удала за Милоша Обилића и зато што ниједан од двојице њених историјских мужева није косовски јунак, а она не може не бити косовска.

Потребно је указати на још један моменат у вези са мотивом свађе кћерки кнеза Лазара у усменом предању, а у вези са запажањима Стојана Новаковића која се односе на дубровачку бугарштицу објављену у Гилфердинговом путопису. Новаковић сматра да она није народна него нека од лоше препјеваних пјесама. То увјерење образлаже тиме што се Лазареве кћерке препиру око личних особина својих мужева а да то није повезано са јунаштвом. Додаје да свађа око јунаштва „доликује мислима и карактеру народе поезије“ (према Ређеп 2006: 57), што ће рећи да су други разлози споредни. То ипак не негира поетику усмене књижевности на нивоу овога текста као цјелине. Показују то и епска понављања и стајаћи епитети као једни од поетолошких знакова који су Милмана Перија и Алберта Бејтса Лорда довели до закључка да Хомерови епови израстају из усмене епике (Lord 1989 1). Важно је саопштити и то да Стојан Новаковић сматра да се мотив јунаштва „само у градској и племићкој средини могао

истрти сасвим“ (Новаковић 1878: 156).⁴⁶⁴ Ово истовремено не значи да је постојао, условно казано, предтекст дубровачке бугрштице са мотивом јунаштва; иако друга дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара око преимућства у јунаштву и мужевности преко самог јунаштва, повезаног са издајом, у свој наратив укључују Косово. Занимљиво је, међутим, да Новаковићево упућивање на социокултуролошки контекст иде у сусрет Шмаусовој претпоставци о томе гдје је могло настати приповиједање о свађи зетова кнеза Лазара као узроку Косовске битке, које је ушло у рукопис Јерга из Нирнберга (видјети Schmaus).

Мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара уобличио је Вука Бранковића као антитезу Милошу Обилићу, односно припремио је терен за њега као издајника у завршној фази епског усменог пјесништва о Косову. „Прича о свађи објашњава све Вукове поступке, осветљава његову личност и карактер, а то се све види баш у рукописној Причи о боју косовском“ (Ређеп 2006: 111). Своју књигу о свађи кћерки кнеза Лазара Јелка Ређеп завршава ријечима: „Кроз дуги низ година и векова, мотив свађе Лазаревих кћери сачуван је у целини. Осим промене имена и неких појединости, прича се верно и доследно преносила од Орбина до *Троношца* и Вука Врчевића“ (Ређеп 2002: 127). Континуитет се продужава у Вуковим пјесмама не прихватањем мотива свађе кћерки и зетова кнеза Лазара него сукобом Милоша Обилића и Вука Бранковића сагледаним *из перспективе вјечности*. То је припремљено ранијим говорењем о Косову, што, на примјер, потврђују ријечи Милоша Обилића са Вуком Бранковићем у пјесми Андрије Качића Миошића:

„Могу ли те, Вуче погубити,
твоју љубу у црно завити
али нећу, јер смо пријатељи
пођи с Богом, не хвали се више“ (Каџић Миошић 1946: 37).

„Овај Милошев гест у Качићевој песми подсећа на Милошево понашање према Вуку у Причи“ (Ређеп 1976: 251). Овакво пјевање о кнежевом зету Милошу у вези је његовом

⁴⁶⁴ Видјети и Ређеп 2006: 57.

личношћу у Вуковим епским пјесмама. Разлика у његовом изражавању лимитирана је у природом мотива. Управо поређење Косовске вечере из пјесме „Комади од различнијех Косовскијех пјесама“ (Вук, II, 50) са овом пјесничком ситуацијом најбоље показује колико је наратив Вукових епских пјесама о Косову хероизован у односу на дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара. Вукове пјесници о Косову то нијесу преузели из пјесме Андрије Качића Миошића, него су и једни и други на изворишту постојећег усменог пјесништва. Уосталом, то показује и бугарштица коју је Гилџердинг објавио под насловом „Кад се свadio Милош Кобилић и Вук Бранковић“, иако једина у цјелини сачувана усмена пјесма „која обрађује мотив свађе Лазаревих кћери и зетова“ (Ређеп 1976: 249). Пјесма Андрије Качића Миошића на временској оси дјелује као предпјесма десетерачкој пјесми „Комади од различнијех Косовскијех пјесама“. Однос Милоша Обилића према Вуку Бранковићу у пјесми „Комади од различнијех Косовскијех пјесама“ је изнад срцбе Хомеровог „Ахилеја, Пелеју сина“. Обилић „је баш тиме [што се није светио] горе убио Вука него да га је на царевој вечери посекао: он га је тиме тако ужасно убио да Вук и данас живи убијен“ (Николај 1994: 200).

„Није искључено да су Мавру Орбину долазиле до руку и косовске бугарштице, којих је у његово доба било у западним крајевима. У XVI веку на бугарштице се гледало као на поуздане историјске изворе. 'И ми сфе стране нашега језика', пише хрватски песник Петар Хекторовић у писму Микши Пелегриновићу 1557, 'држе и сцине бугарскице за ствари истине, без сумње сфаке, а не за лажне, какве су приповести нике и писми многе“ (Поповић 1977: 45). Милица Грковић са разлогом подсјећа на Вука Бранковића у историјској стварности: „Вуку Бранковићу је народно предање доделило улогу кривца за пораз на Косову, и печат народног издајника. Међтим, историјски извори који су настали након саме битке, ништа о томе не говоре. Док се не нађе поуздано сведочанство о његовом издајству, он на суду историје мора бити у кругу часне српске властеле која је, колико је било у њеној моћи, чинила да се сачува биће српског народа“ (Грковић 1997: 27). Али рецепција издаје Вука Бранковића у усменим епским пјесмама није заснована на неспоразуму са историјом. Однос према епском Вуку Бранковићу дјелује као однос према сазнањима астронома о небеским тијелима:

и након тих сазнања, не сумњајући у њих, људи небеске појаве више доживљавају кроз љепоту којом зраче него кроз научна сазнања — зато што је њиховом бићу даљи рашчарани свијет.

4.1.2. Име љубе Милоша Обилића

У најстаријој сачуваној бугарштици о Косову жена Милоша Обилића као зета кнеза Лазара и кнегиње Милице је јединица кћерка, а њено име Вукосава саопштено је у оригиналу наслова ове бугарштице. Иван Марија Матјашевић, редактор *Дубровачког рукописа* (и рођак Ђура Матијашевића, који је ову пјесму записао) објавио је под насловом „Милош Драгиловић или Обилић рањен на Косову на 15. липња г(одишта) г(осподинова) 1389. премину, и што нареди на концу од живота и поручи Вукосави љуби својој, по својој пуници Милице љуби Лазара кнеза од Србаља а кћери Угљеше Мрнавчића“ (Богишић, 2). Ни у десетерачкој пјесми „Милош у Латинима“ (Вук, II, 37) нема имена љубе Милошеве. Он је у њој зет кнеза Лазара. У бугарштици „Смрт Милоша Драгиловића“ каже се да је за Милошем Вукосава, јединица кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице, а у пјесми „Милош у Латинима“ само се констатује да је он зет кнеза Лазара. И у бугарштици „Како је погинуо нез Лазар и Милош Обилић на Косову (Богишић, 1) само о Милошу Обиловићу изричито говори као о зету кнеза Лазара, а његова вјереница је под именом Даница. Истина, не може се искључити контекст у коме се Вук Бранковић налази у овој и другим епским пјесмама о Косову. Његова недобронамјерност према Милошу истакнута је и овом приликом, што је опште мјесто усменог пјесништва о Косову. На контекст пјесништва о Косову упућује двјестта деветнаести стих поменуте бугарштице који се односи на обраћање Вука Бранковића Милошу Обиловићу: „Сад ћеш мени све зубе (?) до једнога заплатити“. Богишић је након ријечи зубе унио знак питања међу заградама, што би требало да значи да није јасно на шта се овај мотив односи. Ипак, његово присуство се да објаснити на основу контекста књижевних дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара, гдје је у неким од њих зет кнеза Лазара Милош (ма како да се презива) поломио зубе такође зету кнеза Лазара Вуку Бранковићу. На то у наведеној бугарштици није директно

указано, па се на основу општег стања духа могло сматрати да је познато да је Вук Бранковић зет кнеза Лазара. Истина, ово друго не може се ни порећи ни потврдити.

Пјесма „Милош у Латинима“ је специфична као пјесма у којој се уз Милоша Обилића као зета кнеза Лазара, за којим је јединица кћерка кнеза Лазара, не изражава било каква свијест о Вуку Бранковићу нити се може уочити свијест о другим кћеркама кнеза Лазара присутним у дјелима мимо ове пјесме. Кћерка Лазарева а жена Милоша Обилића у овој пјесми нема сопственог лика. Она је само подразумевана. Пјесми је очевидно важан Милош Обилић у контексту друштвене позиције кнеза Лазара. Она почиње стиховима:

„Боже мили, чуда великога!
Када славни српски кнез Лазаре
Посла зета Милош-Обилића
У Латине да купи хараче“.

Милош Обилић у пјесми „Милош у Латинима“ улази у неспоразум са Латинима који га бацају у тамницу и ослобађају на захтјев кнеза Лазара. Кнез Лазар се у овој пјесми помиње из перспективе свезнајућег приповиједача али и из перспективе Милоша Обилића који као његов зет, пред Латинима као слушаоцима, о њему говори као о ктитору Раванице, и то у оквиру набрајања српских цркава:

„Да видите славну Раваницу
У Ресави ниже Параћина
На студеној рјечи Раваници,
Задужбину нашег господара,
Господара славног кнез Лазара“.

Све до имена Јела (Јелена) у усменом предању жена Милоша Обилића, епског зета кнеза Лазара појављује се под различитим именима. Варијабилност имена је карактеристична за усмену епику. То је и зато што у условима физичке неписмености

није било довољно могућности за проток информација о људима и догађајима. Народна машта „не воли да много памти ни многим дугује“, како каже свезнајући приповједач Андрићевог романа „На Дрини ћуприја“ тумачећи појаву безименог мајстора Рада Неимара у усменом предању (Андрић 1985: 28). Према је постојао стварни неимар именом Раде Боровић (видјети Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: 179), који није могао створити све што је створио Раде Неимар у усменој књижевности. Из истог разлога усмени пјесници посежу за стајаћим именима. Нема историјских и културолошких чињеница које би могле упутити према другачијем закључку. Ипак, усмена поезија под историјским именом донекле памти Лазареву кћерку Мару, жену Вука Бранковића. Орјентација је у овом случају лакша и зато што су и Мара и Вук Бранковић историјске личности.

Име љубе Милоша Обилића први пут се појављује у *Краљевству Словена* Мавра Орбина. То име је Вукосава и у Орбиново дјело је стигло преко усменог предања. Овај аутор по правилу наводи изворе на које се односи његово казивање, али они често нијесу поуздани. Однос његовог „Краљевства Словена“ према стварности дискутабилан је зато што усмено предање користи у увјерењу да је то што саопштава историјски вјеродостојно.⁴⁶⁵ Тако Мавро Орбин каже: „Кнез Лазар је био врховни заповедник хришћанског табора. Он је био удао (како је речено) своју кћер Мару за Вука Бранковића, а Вукосаву за Милоша Коблића, који се родио у Тјентишту код Новог Пазара и био одгојен на Лазаревом двору“ (Орбин 1968: 96). Да се Орбин удаљио од стварности у старту показује његово набрајање дјеце кнеза Лазара: „Имао је једног сина по имену Стефана и пет кћери: Милеву, Мару, Јелену (или Хелену), Деспину и Вукосаву“ (Орбин 1968: 94). Недуго затим (на 102. страници истог издања) он наводи Стефана и Вука као синове кнеза Лазара.

У стварности овога свијета кћерке кнеза Лазара су Мара, Теодора (уз извјесне оградe историчара у вези са њеним правим именом), Драгана, Јелена, и Оливера. Њихове удаје су у функцији својеврсних политичких планова. Мара, најстарија кћерка

⁴⁶⁵ Наводе Мавра Орбина у *Краљевству Словена* упутно је провјеравати помоћу рада Симе Ђирковића „Коментари и извори Мавра Орбина“ (Ђирковић 1968).

кнеза Лазара и кнегиње Милице удата је за вучитрнског властелина Вука Бранковића, сина Бранка Младеновића. Драгана се удала за бугарског принца Јована Александра, а Оливера је одведена у харем Бајазита I Јулидрима. Кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице непознатог имена, која се у летописима наводи као Теодора, удата је за мачванског бана „Николу Гару, који се у српским изворима зове: Горјански, Гаревих, Загаревих“ (Пурковић 1996: 105). Овај зет кнеза Лазара касније је био хрватско-далматински бан, а потом мађарски палатин. Други пут се оженио Аном Цељском, 1405. године, па се претпоставља да му је прије тога претходна жена умрла. Није познато да ли је које од његово двоје дјете (Катарина и Никола) „родила Лазарева кћи“ (Пурковић 1996: 105). Синови кнеза Лазара и кнегиње Милице млађи су од њихових кћерки. Стефан и Вук су историјске личности, док се Добровој упокојио још док је био дијете. Зато синове кнеза Лазара усмено предање се доводи у везу са узроком српске историјске трагедије на Косову. Стефан Лазаревић је 1389. године имао само дванаест година.

Да ли под утицајем Орбина или не, за жену Ђурађа Страцимировића Балшића Јелену кроз литературу се редовно каже да је трећа кћерка кнеза Лазара. Као што се види, у Орбиновом дјелу Јелена, трећа кћерка кнеза Лазара није жена Ђурађа Страцимировића Балшића, него је то четврта кћерка кнеза Лазара и то под именом које је историјски потврђено као друго име његове пете кћерке Оливере (видјети Орбин 1968: 72). На основу тога што су прије Јелене Балшић удате њене три сестре, а поштован је обичај да родитељи своје кћерке удају редом којим се рађају, *по старини*, претпостављамо да је Јелена четврта кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице. Упркос томе, кроз литературу се уз име Јелена преживљава апозиција *трећа кћерка кнеза Лазара*. Као што се редовно каже да је Балша Ђурађевић Балшић кад му је умро отац имао седамнаест година а што се, као што смо видјели, не може историјски потврдити.

Орбин кћерки кнеза Лазара Оливери приписује име Милева: „Његова [Бајазитова] жена Милева упокојила се други дан после његове смрти“ (Орбин 1968: 103). Као што је познато, нетачан је и податак који се овдје наводи уз њено име. Сима Ћирковић даје до знања да „Име Лазареве кћери која је била удата за Бајазита Орбин

није нашао код Леунклавија, већ само податак да је Лазарева кћи дата Бајазиту“ (Ћирковић 1968: 329). Под очигледним утицајем Орбина, Оливеру Лазаревић под именом Милева наводе и писац „Троношког родослова“ (према Петровић 2004: 245), као и Јосип Јелчић (видјети Јелчић 2010: 259, 260). Оливера Лазаревић је под именом Милева и у историјској драми *Невиност или Светислав и Милева* Јована Стерије Поповића и *Оливера* Мите Димитријевића. Тако је и у дјелу „Дика црногорска“ Сима Милутиновића Сарајлије.

Под именом Јелена у *Краљевству Словена* је жена Лазаревог зета који је син Николе Горјанског: „Његовом сину даде за жену своју кћер Јелену“ (Орбин 1968: 94). Међутим, у кућу Горјански удата је кћерка кнеза Лазара којој су љетописци дали име Теодора. Константин Јиричек каже: „Трећа ћерка (Лукаревић је зове Марија) беше удата за бугарског цара Шишмана, а четврта удата беше за млађег Николу Гару (Гаревић у српским летописима), врло угледног великаша у јужној Угарској“ (Јиричек 1952 321).⁴⁶⁶

Бива јасно да је име Вукосава као име жене Милоша Обилића у Орбиновом дјелу независно од жене Ђурађа Страцимировића Балшића. Значи да она у Орбиновом дјелу није замјена за Јелену Балшић. Односно, жена Милоша Обилића у Орбиновом *Краљевству Словена* јесте именована али није личносно обиљежена. Подсјетимо да Мавро Орбин у „Краљевству Словена“ каже и да је жена Ђурађа II Страцимировића Балшића Деспа друга жена молдавског кнеза Шишманина (видјети Орбин 1968: 72).⁴⁶⁷ А зна се да је за бугарског принца Александра, сина цара Јована Шишмана удата Драгана, кћерка кнеза Лазара. Да је наводна удовица бугарског цара Шишмана Деспа, кћерка кнеза Лазара удата за Ђурађа Страцимировића Балшића каже и Павле Ровински (видјети Ровински 1993: 296).

Вукосава је име које не може потврдити као име било које кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице. Вијек ипо након Орбина кроз традицију се различито се именују

⁴⁶⁶ У дјелу „Кнегиња Јелена Балшић“ Љубише Ђидића замијењени су мужеви кћерки кнеза Лазара Теодоре и Драгане (видјети Ђидић 2010^a: 24).

⁴⁶⁷ И на страници 95 истог издања Орбин каже да је Шишман молдавски кнез.

кћерке кнеза Лазара. „Пермутовање и непостојаност њихових реалних имена у традицији, и прилагођавање стајаћим именима за верну и неверну љубу, говори о релативно независном развоју ликова Лазаревих кћери у усменом стваралаштву“ (Петровић 2004: 247). Да ли под утицајем Орбина или не, за жену Ђурађа Страцимировића Балшића Јелену кроз литературу се редовно каже да је трећа кћерка кнеза Лазара. Као што се види, у Орбиновом дјелу Јелена, трећа кћерка кнеза Лазара није жена Ђурађа Страцимировића Балшића, него је то четврта кћерка кнеза Лазара и то под именом које је историјски потврђено као друго име његове пете кћерке Оливере (видјети Орбин 1968: 72). На основу тога што су прије Јелене Балшић удате њене три сестре, а поштован је обичај да родитељи своје кћерке удају редом којим се рађају, претпостављамо да је Јелена четврта кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице.

Име љубе Милоша Обилића је Вукосава и у Змајевићевом *Љетопису црковном (Држава света славна и крепосна љетописа црковнога)*, из 1675. године, који се налази у Археолошком музеју у Сплиту. Писан је под очигледним утицајем дјела Мавра Орбина. На Орбиновом трагу је и „Писма од Кобилића и Вука Бранковића“ Андрије Качића Миошића, само што су у њој четири кћерке кнеза Лазара. Информација о кћерки кнеза Лазара удатој за Бајазита на први поглед је дата из посткосовке перспективе, зато што су прије свађе кћерки кнеза Лазара све његове удате кћерке у посјети мајци, осим Милице која је жена Бајазитова и којој он не дозвољава да дође у Крушевац. Како је мотив свађе кћерки кнеза Лазара у функцији узрока страдања у бици на Косову, размирице међу сестрама су неизбежно прије ове битке само што је у односу на историју Бајазит такође раније постао зет кнеза Лазара. У свађи у Крушевцу не учествује ни Јелинин муж по имену Црнојевић Јурје „који бише од Зенте војвода“ (Каџић Миошић 1946: 35). Историји позната пета кћерка кнеза Лазара се не помиње. Историјску позадину као имена кћерки кнеза Лазара имају једино Јелина (Јелена) и Мара. Поготово у овој пјесми нема услова да се Јелена схвати као жена Милоша Обилића, што јој је такође заједничко са дјелом Мавра Орибна. Само што је Качићева пјесма колико-толико ближа историјској стварности. У предговору *Разговору угодном народа словинскога*, у коме се ова пјесма налази, Ватрослав Јагић даје до знања да је

Качић пјесме које је сакупљао прерађивао и таку што их је усклађивао са историјом, иако је ова збирка задуго прихватана као књига усмених пјесничких творевина (према Ређеп 2006: 66). Име Вукосава као име жене Милоша Обилића, зета кнеза Лазара је и у једној од верзија усменог предања о постанку бањанског братства Копривице, коју је у Гацку 1887. године записао Лука Грђић-Бјелокосић (према Копривица 2000: 591).

Јелка Ређеп наглашава да се међу дјелима са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара име Милица као име Оливере Лазаревић осим у Качићевом дјелу налази једино још у преводу Орбиновог *Краљевства Словена* на руски језик, трудом грофа Саве Владиславића, и додаје: „Необично је да оба аутора, и Владиславић и Качић, чине исту грешку. Пре ће бити да постоји нека веза између њихових текстова“ (Ређеп 2006: 71). Иста ауторка подсјећа и на то да је Владиславићев, донекле измијењен превод Орбиновог дјела, био распрострањен сјеверно од Саве и Дунава и да је утицао и на „*Троношки родослов*, настао половином XVIII века“ (Ређеп 2006: 71). За разлику од Мавра Орбина, не позивајући се на Лодовика Леунклавија Сава Владиславић не наводи Оливеру Лазаревић и под именом Милева.⁴⁶⁸

У пјесми „Писна од Кобилића и Вука Бранковића“ Андрије Качића Миошића жена Милоша Обилића је под именом Видосава. У њој су четири кћерке кнеза Лазара од којих су три истовремено дошле у посјету својој мајци Милици, а четврта именом Милица није могла походити мајку зато што је, како се каже, удата за цара Бајазита. Сукоб искрсава тако што кћерке кнеза Лазара хвале своје мужеве Црнојевић-Јурја, Вука Бранковића и Милоша Обилића. У Качићевој пјесми кћерка кнеза Лазара „по имену Јелина госпоја“ није жена Милоша Обилића. Она се оглашава говорењем о витештву

⁴⁶⁸ Свој превод Орбиновог дјела Сава Владиславић је насловио „Книга истриографија“. Ова књига је објављена у Петрограду 1722. године. Славко Мијушковић, позвавши се на Николу Радојчића, наводи странице Владиславићевог дјела „Книга историографија“ које се односе на дио „Љетописа попа Дукљанина“, и додаје: „А додатак уз овај извод написао је Теофан Прокопович“ (Мијушковић 1967: 13--14). Примјерак наведене Владиславићеве књиге налази се у Библиотеци Матице српске у Новом Саду, сигнатура РТкРс 2 128. У њој је мјешавина српскословенског, руског и српског народног језика. Она није аутентични превод Орбиновог дјела. О начину поређења Владисављевићевог дјела и Орбиновог оригинала, односно превода Здравка Шундрице на италијански језик видјети у Ређеп 2006: 68 и даље.

свога мужа Црнојевић-Јурја“, након ње Мара Бранковић говори о господству свога мужа Вука Бранковића, да би на ред дошла Видосава, љуба Милошева:

„Не лудујте јадне сеје моје!

Не хвалте ми Вука Бранковића,
Који није на гласу делија,
Нит ми хвалте Црнојевић-Јурја,
Јунак није, нит је од јунака,

Већ ми хвалте Милош Кобилића.
од Пазара Новог племића
којино је јунак од јунака,
породи га Херцеговка мајка“ (Каџић Миошић 1946: 36).⁴⁶⁹

Ове ријечи љубе Милоша Обилића изазивају сујетну реакцију љубе Вука Бранковића, затим долази отпор љубе Милоша Обилића, а затим долази сукоб Вука Бранковића и Милоша Обилића. Примјетно је да госпоја Јелена остаје по страни, што отвара простор за сукоб Вука Бранковића и Милоша Обилића. Бива јасно да током овога сукоба муж госпоје Јелине није „у бијелу двору Лазареву“ (Каџић Миошић 1946: 36). Он тада није у Крушевцу не да би се избјегла мотивација његове жене Јелене за свађу са својим сестрама него да би се припремила сцена за изразити сукоб Милоша Обилића и Вука Бранковића као хероја и антихероја Боја на Косову. Крајњи исход овога сукоба је смрт цара Мурата и Милоша Обилића *на широком пољу* Косовскоме. Качићева пјесма поред свађе кћери кнеза Лазара опјевава ток борбе на Косову. Она својим сдржајем иде у

⁴⁶⁹ На овом мјесту није анатопизам, карактеристичан за усмену епику. Стара Херцеговина је имала овај град у својим границама. Школски примјер који упућује према источној граници накедашње Херцеговине су стихови Вишњићеве пјесме „Свети Саво“ (Вук, II, 23): „Трећу Саво саградио цркву, / Милешевку на Херцеговини“. Иларион Руварац у својој књизи *О кнезу Лазару* наводи стихове из двије пјесме Андрије Качића Миошића које говоре и о Милошу Кобиловићу (видјети Руварац 1887: 308–309), од којих једна каже да је Кобиловић „Јерцеговац“ (према Руварац 1887: 309).

сусрет Вуковим епским пјесмама о Косову начином говорења о Вуку Бранковићу и Милошу Обилићу током Косовске битке.

Јелка Ређеп каже да је Качићева „Писма од Кобилића и Вука Бранковића“ можда народна пјесма и наглашава да је то „једина десетерачка песма у којој је обрађен мотив свађе Лазаревих кћери“ (Ређеп 2006: 59). Теодор Добрашевић је ову пјесму унио у своју пјесмарицу. „Судећи према избору песама, записивач [Теодор Добрашевић] је показивао посебну наклоност према Качићу. У песмарици су забележене следеће његове песме: *Писма од краља Степана Немање* (бр. 33), *Писма од Кобилића и Вука Бранковића* (бр. 32), *Писма од Оруна и Ницифора* (бр. 34), *Писма од Босилија цара* (бр. 35), *Писма од Степана Немање* (бр. 36), и *Писма од женидбе краља бугарскога* (бр. 38)“ (Карановић, Клеут 1984: 8). Не искључујемо могућност да је „Писма од Милоша Кобилића и Вука Бранковића“ нека од препјеваних усмених пјесама, било да је препјевао сам Андрија Качић Миошић или неко од кога је он могао записати. Мада је Андрија Качић Миошић ову пјесму лако могао спјевати *на народну* на основу постојеће грађе у књижевним усменим и писаним дјелима, односно историографским дјелима — почев од Орбиновог *Краљевства Словена*.

Већ је наглашено да је међу десетерачким пјесмама „Завађа Милоша и Вука“ „једина позната и сачувана народна песма која обрађује мотив Лазаревих кћери и зетова“ (Ређеп 1976: 249). Међутим, упитна је усменост пјесме „Завађа Милоша и Вука“ зато што је Вуко Врчевић, будући физички писмен, склон интервенцијама на уштрб аутентичности пјесама које је објавио као усмене. Говорећи о томе како Радмила Пешић у својој књизи „Вук Врчевић“ (Пешић 1967) тумачи природу Врчевићевог односа према усменој традицији Јелка Ређеп каже: „Поводом три песме о Косову, *Завађа Милоша и Вука* (бр. 1), *Мусић Стеван креће на Косово* (бр. 2) и *Пропаст царства српскога* (бр. 3) Радмила Пешић каже да 'не можемо рећи ни да су позна творевина мале уметничке вредности' /Вуко Врчевић, Београд, 1967, 80/. Примећена је такође и Врчевићева зависност од штампаних збирки, као и Врчевићево моделирање песама забележених од певача“ (Ређеп 2006: 115), односно: „Сличност три Врчевићеве песме [о Косовском боју] са бугарштицама Пешићка тумачи тако што каже да оне нису Врчевићева реминисценција на прочитане песме, већ је 'састављач правећи десетерачке песме ишао

редом по штампаном тексту, а извесне измене, нарочито овде [у пјесмама о Косовском боју], уносио је да песме буду потпуније и ближе десетерачким“ (Ређеп 2006: 116)

У десетерачкој пјесми „Завађа Милоша и Вука“ жена Милоша Обилића није именована. Жена Вука Бранковића је Мара, под условом да се прихвати да се стих „чуо Милош што му Мара каже“ односи на оно што му је саопштила властита жена (ријеч чуо у значењу саслушао), а не на о њему изречене ријечи увреде љубе Вука Бранковића на коју би се у том случају односило име Мара (ријеч чуо у значењу дознао). Након што констатује да је очигледан утицај дубровачке бугарштице о свађи кћерки и зетова кнеза Лазара на пјесму из Врчевићеве збирке, Јелка Ређеп полази од тога да је Мара у десетерачкој пјесми „Завађа Милоша и Вука“ жена Милоша Обилића и каже: „Немамо разлога да верујемо да је Врчевић знао и за драму и песму из Пераста, али је исто тако могуће да је у Боки Которској чуо да се Мара помиње као Милошева жена“ (видјети Ређеп 2006: 122–123).

Свађа кћерки кнеза Лазара а жена Вука Бранковића и Милоша Обилића у пјесми „Завађа Милоша и Вука“ изазвана је тиме што кнегиња Милица дивећи се кнезу Лазару међу зетовима преимућство даје Милошу Обилићу у односу на Вука Бранковића. То покреће незадовољство жене Вука Бранковића, што изазва свађу сестара која се ланчано преноси на зетове кнеза Лазара и кнегиње Милице. Дакле, Анушка просипа уље ријечима кнегиње Милице:

„Боже мили, слава твоме дару!

Дивно ли је сада погледати

Кнез Лазара, мога господина

Јошт да ми је зете Бранковићу

Јунак као Милош Обилићу,

Ја бих дала моје очи црне“ (према Ређеп 2006: 117).

Пјесма „Завађа Милоша и Вука“ из збирке Вука Врчевића настала је под утицајем „Перашке бугарштице о Косовском боју“, само што је ова бугарштица

квалитетнија пјесма. Иако и она говори о неспоразумима, у „Перашкој бугарштици о косовском боју“ поступци Милоша Обилића су одмјеренији и пјеснички језик ове бугарштице је профињенији. Напримјер, након што Обилић од своје љубе сазнаје за увреду од жене Вука Бранковића свезнајући приповједач каже: „Не хтје Милош ничеса својој љуби говорити, / гиздавој невјести“ (према Пантић 1989: 80), док у пјесми из Врчевићеве збирка одмах наступа пријетећи. Изузев фигуре поређења, прије би се за пјесму „Завађа Милоша и Вука“ могло казати то што Мирослав Пантић о перашкој „Бугарштици о Косовском боју“ каже да „је суштински само суво и подоста натегнуто причање догађаја, без поезије и лепоте, и готово прозаично“ (Пантић 1989: 78). Односно да је њен значај „историјски, а не књижевни“ (Пантић 1989: 78).⁴⁷⁰ Примјетно је да су пјесмама о свађи кћерки и зетова из Врчевићеве збирке и дубровачкој бугарштици о Косовском боју заједнички уоквирени почетак и прижељкивање кнегиње Милице оглашено у присуству своје двије кћерке да јој зет Вук Бранковић буде као Милош Обилић (Кобиловић). Потребно је нагласити да у дубровачкој бугарштици кћерке кнеза Лазара нијесу именоване него су само обиљежљене као Вукова вјереница и Милошева вјереница.

⁴⁷⁰ Иако је перашка бугарштица, по претпоставци Мирослава Пантића, настала комбинаториком других текстова па јој овај аутор пориче умјетничку вриједност, ваља обратити пажњу на мјесто у овој пјесми које је ван црнобијеле технике грађења. У њој рањени турски цар Мурат каже Турцима да одсијекну главу Милошу Ковиљићу и цару Лазару и да га сахране са њим: „Подно ножја мојега Лазарову главу став'те, / Милошеву главу ставте ви на моју десну руку“ (према Пантић 1989: 84). На то витез Милош одговара:

„Молим тебе, силни царе, ради Бога великога,
Тебе цара молим,
Него нека главу моју подно ножја твога ставе.
А Лазарову главу нека ставе на твоју десну руку,
Вриједнога господара,
Ер га хоћу частити и у гробу, таста мога'
Како Милош рекао, тако Турци чинили,
Ти проклети Турци.
С'у тројицу бијаху у један гроб поставили“ (према Пантић 1989: 84)

Ернст Роберт Курциус наглашава: „Управо у доба цвата средњовјековне књижевности бијаху пјесници савршено свјесни тога да се може приговарати 'надмашивању', или бар њихову употребавању без скрупула“ (Curtius 1971: 172). „Перашка бугарштица о Косовском боју“ настала је крајем седамнаестог вијека, али је она духом ове своје цјелине средњовјековна.

У лазарици „О боју Косовском“ (Вук, II-р, 30) — коју је 1821. године записао шидски парох Аврам Панич — жена Вука Бранковића зове се Вукосава, што је у старијим дјелима име жене Милоша Обилића. Аврам Панич је компилаторски саставио епску пјесму „О боју косовском“ и она је блиједа у односу на аутентичне усмене пјесме о Косову. У литератури је већ саопштено да представља неку врсту лазарице.⁴⁷¹ Не можемо знати да ли је у Паничевој пјесми име Вукосава наспрам имена Вук мотивисано, односно да ли је аналогијом по звучању и значењу изведено из имена Вук. У пјесми „О боју косовском“ набрајају се имена кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице док ишчекују вијести са Косова. Име Марија као име кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице, у односу на досад навођена дјела, појављује се као ново или наизглед ново (ако се би се узело као варијанта имена историјски најстарије кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице — но она је у овој пјесми именом Вукосава):

„У Крушевца, града бијелога —
Милица за трпезом сеђаше,
С десне стране Видосава ћерка,
С леве стране Вукосава кћерка,
А Марија ладно вино служи“ (стихови 2330—2334).

⁴⁷¹ У одредници *Лазарица* Вуковог „Српског рјечника“ стоји: „Тако зову слијепци неку велику пјесму од кнеза Лазара и од Косовског боја. Лазарица се почиње:

Цар Мурате на Косово паде.
Како паде ситну књигу пише,
Те је шаље ка Крушевцу граду —

А све су остале косовске пјесме комади од Лазарице“. Јован Делић додаје: „Лазарица је, дакле, нека врста несклопљеног епа о Лазару, који је, ипак, њен средишњи јунак“ (Делић 1990: 268--269). Пјесма „О боју косовском“, како каже Радмила Пешић, представља „неку врсту Лазарице“ (Пешић 1997: 129). У њој се налазе сви важнији елементи косовског епског наратива, али она није аутентична усмена пјесма. Настала је комбиновањем постојећег пјесничког материјала и као таква показује предности аутентичних десетерачких пјесама. „Она има одлике писаног индивидуалног постања, тзв. грађанске поезије, у стиху, језику и стилу; подсећа на песме В. Ракића и Г. Ковачевића“ (Пешић 1997: 129). Да она нема осјећај за аутентичну усмену епску показује и то што велики број њених стихова одступа од десетерца.

Име Марија као име Јелене Балшић, жене Ђурађа Страцимировића Балшића наводи и владика Василије Петровић у свом дјелу *Историја о Црној Гори*: „Напосљетку Баоша, као човјек млад, у рату непобијеђен би побиеђен од младе дјевојке, дивне Марије, ћерке кнеза Лазара, којом се ожени и признаде покровитељство Лазарево“ (Василије 1996: 43). Историјски је потврдиво да наречени Баоша и није био тако млад кад се женио. У амбицији да буде историчар, владика Василије је у много чему непоуздани приповједач. Он пише нешто под утицајем усменог предања а нешто према властитој визији стварности. Тако је његова *Историја Црне Горе* „ни Давидова, ни швапска, ни државна“, како то каже Кочићев Давид Штрбац (Кочић 1985). Могло би се казати да ово дјело владике Василија Петровића у односу на критичку историографску литературу има мјесто које заузима и Паничева пјесма „О боју косовском“ у односу на класичну усмену епiku. Све су прилике да ни Николи I Петровићу није познато да се кћерка кнеза Лазара која је жена Ђурађа Страцимировића Балшића зове Јелена, па је она као главни лик његовог романа под именом Деспа. Или му барем није познато да је Деспа друго име њене најмлађе сестре. Влајко Палавестра име Марија приписује сестри Јелене Балшић удатој за „бугарског цара Шишмана“ (Палавестра 2003: 81), као што и за њихову сестру удату за Николу Гару (Гаревића) каже да је непознатог имена.

И у спјеву *Осман* Ивана Гундулића жена Милоша Обилића је кћерка кнеза Лазара, именом Вукосава:

„Лјепу и младу Вукосаву
Да Милошу Кобилићу
а поносну и гиздаву
Мару Вуку Бранковићу.
Од Маре се и од Вука
Славни деспот Ђурађ роди“ (стихови 445—450).

Кћерке кнеза Лазара у Гундулићевом дјелу дјелу нијсу у функцији књижевног мотива њихове свађе. Њихова имена у Гундулићевом спјеву само су реплика њиховог именовања у усменом предању, изузев имена најмлађе ћерке кнеза Лазара која се на

овом мјесту зове Сунчица. Име Вукосава као име жене Милоша Обилића а Мара као име жене Вука Бранковића је и у дјелу Андрије Змајевића *Даржава света, славна и крепосна церковнаго летописа*, написано 1675. године народним језиком (чува се, у рукопису, у Архивском музеју у Сплиту).

Досадашњи истраживачи не дају до знања да су Вукосава и Мара имена кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице и у пјесми Слепе Степаније „Царица Милица и Владета војвода“ (Вук, II, 49). Оне су у овој пјесми без икакве повезаности са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара. Ипак, њихова имена су у парадигми оних имена којима се обиљежавају жена Милоша Обилића и жена Вука Бранковића током вијека ипо прије Вукових усмених пјесама. Мара и Вукосава на самом почетку пјесме са својом мајком иду у сусрет Владети војводи, који се враћа из Боја на Косову, и даље се о њима не говори:

„Пошетала царица Милица
Испод града бијела Крушевца
С њоме шећу двије миле кћери:
Вукосава и лијепа Мара“.

Имена кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице у пјесми „Царица Милица и Владета војвода“ показују да је Слепој Степанији могао бити познат мотив свеђе кћерки и зетова кнеза Лазара. Тај мотив је у њеној пјесми отклоњен на господствен начин. Пјесма Слепе Степаније не говори о узроку губитка Косовске битке из перспективе њеног ишчекивања него из перспективе њеног исхода. Након што Владета војвода одговара на два питања кнегиње Милице која се односе на кнеза Лазара и Југовиће, у знаку поетике усмене књижевности добија и треће питање:

„Стан' почекај, кнежева војводо!
Не виђе ли још два зета моја:
Бранковића, Милош-Обилића“,

на које одговара:

„Та је прођох кроз Косово равно,
И ја виђех Милош-Обилића:
Он стајаше у пољу Косову,
На бојно се копље наслонио,
Бојно му се копље преломило,
Пак на њега Турци навалише,
До сад мислим да је погинуо;
Ал' не виђех Вука Бранковића,
Не виђех га, не вид'ло га сунце!
Он издаде честитог кнеза,
Господара и мога и твога“.

У пјесми „Царица Милица и Владета војвода“ није директно казано да су Вукосава и Мара жене Милоша Обилића и Вука Бранковића, али је то спознатљиво узводним кретањем кроз садржај пјесме. Штавише, тиме што се не наглашава која је од њих чија жена а Мара је стварносно име жене Вука Бранковића као нулти језички знак стоји да је Вукосава жена Милоша Обилића. Без обзира на то што име Мара, као име историјски најстарије кћерке кнеза Лазара, није наведено као прво. Могло би се помислити да је то замјена имена као у дијелу наратива о свађи кћерки и зетова кнеза Лазара, али у пјесми Слепе Степаније то је из версификацијских разлога, као што се из истих разлога у питању кнегиње Милице Владети војводи прво помиње Бранковић. Број кћерки које са кнегињом Милицом добијају вијести са Косова није мотивисан знањем или незнањем колико кнез Лазар и кнегиња Милица стварно имају кћерки него пјесничким разлогом. Њих двије су у приповиједној равнотежи са двојицом зетова кнеза Лазара у пјесми Слепе Степаније. Оне су истовремено довољно за оквир у коме кнегиња Милица ишчекује вијести са Косова. Тај оквир имају и друге пјесме (већ смо то примијетили у Врчевићевој „Завађи Милоша и Вука“ и Паничевој пјесми „О боју косовском“), али је он у пјесми Слепе Степаније знак мјере. А осјећај за мјеру је услов

за умјетничко стварање. Пјесма Слепе Степаније је хируршким путем уклонила све што кроз усмену традицију као терет вуку дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара. Она се ослободила свега што није у функцији тежишта нове епске пјесме и то на изразито умјетнички начин. Усмена епика о Косовском боју је, како је већ примјетио Војислав Ђурић, мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара своди на мотив вјере и невјере (видјети Ђурић 1990: 39–40).

Структурализација Вукових усмених пјесама о Косову показује пјесму Слепе Степаније „Царица Милица и Владета војвода“ као развршје њихових мотива. Њени литерарни знакови, поготово визуелне слике, у корелацији су са другим сликама те врсте. Њени стихови кажу:

„Та је идем са поља Косова,
Ал не виђех честитога кнеза,
Већ ја виђех кнежева зеленка,
Ђерају га по Косову Турци“

иду у сусрет опису слици издвојеног крсташа барјака Бошка Југовића на Косову пољу широкоме. На изуетност композиције ове пјесме упућује и то што су у кретању садржаја у корелацији друго, средишње питање царице Милице постављено Владети војводи „не виђе ли девет Југовића / и десетог старог Југ-Богдана“ и детаљ у одговору на то питање: „Они бјеху у пола Косова“. А одсуством вишка пјесничке информативности, организацијом времена и енергијом кретања пјесма „Царица Милица и Владета војвода“ је сестринска пјесми „Смрт Сењанина Ива“ (Вук, III, 31). Коначно, именима кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице Вукосава и Мара она је допринос структурализацији укупног усменог пјесништва о Косову.⁴⁷²

Неусаглашеношћу око имена кћерки кнеза Лазара и усмено предање и писана књижевност повремено заводе историчаре. Како примјећује Миодраг Ал. Пурковић,

⁴⁷² „Књижевност је умјетност детаља“ (Сувајцић 2010). Смисао за детаљ, између осталог, Слепу Степанију чини пјесником.

Никовъ кћерку кнеза Лазара Драгану, која је удата у бугарску царску кућу, зове Марија (видјети Пурковић 1996: 67). Константин Јиричек, који је помно истраживао дубровачку архивску и другу писану грађу, примјећује да је тако зове и Лукаревић (видјети Јиричек 1952: 321). Ослонивши се на Влајка Палавестру, Неђо Шиповац у оквиру набрајања сватовских званица Сандаља Хранића и Јелене Балшић наводи Јеленине сестре, међу њима и Марију: „Па Марија, жена бугарског цара Шишманина“ (Шиповац 2000: 616). У том случају име Марија не може бити двојно име најстарије кћерке Кнеза Лазара. Иларион Руварац, кћерку кнеза Лазара Драгану, која је удата у бугарску царску кућу зове Деспина (видјети Руварац 1887: 4). То је могући утицај Мавра Орбина који Јелену Балшић ословљава као Деспину, односно утицај Лукаревића, а тако се шовремено ословљава и у књизи Јосипа Јелчића „Зета и династија Балшића“ (Јелчић 2010). „Византијски и дубровачки писци, летописи и биограф Стефана деспота слажу се у том да је једна кћи Лазарева дана Бајазиту, цару турском, али се разилазе и имену: Дука је зове *Маријом*, Мавроурбин и Лукаревић *Милевом*, Летописи *Дестином* а Константин *Оливером*. Посљедњи је најбоље знати могао име свога добротвора и мецената“ (Руварац 1934^a: 32).

„У рукопису [‘Прича о боју косовском’] се различито помиње колико је кћери имао кнез Лазар: 5, 2, 3, 6 или 7, али се помињу имена само две кћери: Мара, пронаречене Видосаве и Јеле. Такође се каже да је Мара, пронаречена Видосава, била дата Вуку Бранковићу, а Јела Милошу Обилићу. Једино се у рукопису Паула Матијашевића каже обрнуто“ (Ређеп 2006: 75). Јелу, жену Милоша Обилића поједине варијанте наводе и именом Јелица — *Рукопис Српског ученог друштва* (према Ређеп 2006: 76), Јелисавета — *Рукопис Матице српске* (према Ређеп 2006: 76), односно Јелена — „Рукопис равнички“, „који уствари и не представља посебну *Причу* попут осталих рукописа, већ *Родословије сербских цареј*, и садржи само поједине реченице или делове из рукописне *Приче*“ (Ређеп 2006: 78).⁴⁷³ Податак из усменог предања из Бањана о Јелени, кћерки кнеза Лазара као љуби Милоша Обилића ушао је у „Причу о боју косовском“, у чијим је свим варијантама, изузев најмлађе, љуба Милоша Обилића

⁴⁷³ У „Равничком рукопису“ је пет кћерки кнеза Лазара, а њихова имена су: Јелена, Деспина, Вукосава, Милица и Марија, пронаречена Видосава (према Ређеп 2006: 78).

именована као Јела (Јелица, Јелисавета). У најмлађој варијанти „Приче о боју косовском“, коју је 1815. године, латиницом записао Паул Матијшевић Јелена је име жене Вука Бранковића, а Мара је име жене Милоша Обилића. Ова замјена може се објаснити само дјелимичним познавањем епског предања о Косову и у усменој и средњовјековној књижевности.

Јелка Ређеп са разлогом наглашава:

Име Лазареве кћери Јелене први и једини пут се јавља у *Причи о боју косовском*, у којој је Јела жена Милоша Кобилића (Обилића) а Мара пронаречена Видосава Вука Бранковића. Има у томе извесних сличности са драмом из перашког зборника, наиме Видосава је жена Вука Бранковића а у *Причи* је то Мара пронаречена Видосава. Састављач је унео предање о Јелени као Милошевој жени, иначе познато у Бањанима, а за Мару је рекао да је пронаречена Видосава. То показује да је име Видосав а нашао у перашкој драми и повезао га са именом најстарије Лазареве кћери“ (Ређеп 2006: 123–124).

У драми *Бој кнеза Лазара* непознатог Пераштанина, чији дио о свађи кћерки и зетова Јелка Ређеп преноси преко Мирослава Пантића (видјети Ређеп 2006: 33–43), Вукова жена Видосава Милишевој жени Мари *говори срчно*:

„А Милош тај небог, него војник један,
од старине много убог, не вриједан,
у њег није злата, блага ни динари
нег живе на улажу Лазара с тимари,
а у Вука, мога храбра господара,
блага вишња многа како у Лазара“ (према Ређеп 2006: 35).

Као што смо видјели, Мара је име жене Милоша Обилића и у пјесми „Завађа Милоша и Вука“ коју је објавио Вуко Врчевић.

Предање из Бањана о Јелени, кћерки кнеза Лазара која је након смрти свога мужа Милоша Обилића на Косову удата за бана Сандаља из Кључа и бјежи од њега, казавши *да више воли Милоша мртва него њега жива*, настало 1540. године, показује да је предање о њој као љуби Милоша Обилића поријеклом из Херцеговине. Јелена, кћерка кнеза Лазара је изабрана за жену Милоша Обилића и зато што је у тим крајевима њена биографија макар донекле позната. У Бањанима је мноштво топонима чије се значење доводи у везу са Јелом, женом Милоша Обилића. То је и зато што је она двије ипо деценије живјела не двору Косача, као жена војводе Сандаља Хранића чији двор и дворци нијесу далеко од Бањана. Сандаљ Хранић Косача упокојио се управо у свом дворцу у Кључу код Гацка. Бранко А. Копривица упућује на десет варијанти легенде о постанку презимена Копривица из Бањана са подручја Старе Херцеговине, Црне Горе и Топлице, која говори о Јели, удовици Милоша Обилића а потом жени бана, односно краља Сандаља као родоначелнику Копривица (Копривица 2000: 589–599).

Вук Бранковић као историјски муж најстарије кћерке кнеза Лазара и у десетерачким епским пјесмама приказан је као неко ко прижељкује да свом тасту преотме власт, а Мара у томе са њим бива сагласна. То у десетерачкој поезији уочи Марине удаје слуги кнегиња Милица и упозорава кнеза Лазара. Јелена као жена Милоша Обилића бива супротност својој епској сестри Мари Бранковић у свим дјелима са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара самим тим што су Милош Обилић и Вук Бранковић антиподни ликови. Замјеном имена жена Милоша Обилића и Вука Бранковића Матијашевић показује да није свјестан историјског бића Јелене, кћерке кнеза Лазара нити њене везе са косовском епиком. Ова Матијашевићева замјена имена баш зато што је у најмлађој варијанти „Приче о боју косовском“ дјелује скоро као лапсус. Јелена, кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице, како смо већ промијетили, појављује се и у Качићевој пјесми о сукобу Милоша и Вука, али као љуба Јурја

Црнојевића. Уколико је Качићева пјесма усменог поријекла, ово би могла бити његова ауторска интервенција.⁴⁷⁴

И у драмској књижевности кћерке кнеза Лазара као љубе Милоша Обилића и Вука Бранковића имају више имена. У Суботићевој драми *Милош Обилић* Мара је жена Вука Бранковића а жена Милоша Обилића је Вукосава. Оне су под тим именима и у Милутиновићевој *Трагедији Милош Обилић*. У драми Драгутина Илића *Женидба Милоша Обилића* љуба Милоша Обилића је Вукосава. Као што смо видјели, сва ова имена у драмским дјелима су и имена љуба Милоша Обилића и Вука Бранковића у усменој књижевности, у књижевности на народну, односно у историографији насталој под утицајем усмене књижевности.

4.1.2.1. Nomen est omen

Говерећи о историјским кћеркама кнеза Лазара Јелка Ређеп каже: „Најзначајнија, најзанимљивија и најмудрија међу кћеркама кнеза Лазара је Јелена, рођена између 1366—71 или 1368. године“ (Ређеп 2006: 7). Једино њу је као љубу Милоша Обилића издвојило под њеним стварносним именом. Тиме је све преведено у нову семантичку раван. Јелена је једина кћерка кнеза Лазара о којој постоје посебне усмене пјесме и легенде у којима се каже да је она жена Милоша Обилића. Усмено предање о свађи кћерки кнеза Лазара као узроку губитка Косовског боја иде даље од имена Јелена. Након навођења различитих имена љубе Милоша Обилића као кћерке кнеза Лазара усмено предање се зауставило на његовој кћерки Јелени, и поред њена два историјска мужа.

Познато је да се Јелена, кћерка кнеза Лазара за Ђурађа Страцимировића Балшића удала прије Косовске битке, а за Сандаља Хранића након ње. О томе како је

⁴⁷⁴ Посебно интересовање за пјесме Андрије Качића Миошића показао је Теодор Добрашевић, чију је пјесмарицу грађанске поезије објавио Боривоје Маринковић и о коме се са сигурношћу зна једино да је био свештеник. У *Песмарици Теодора Добрашевића* налазе се Качићеве пјесме: „*Писма од краља Стипана Немање* (бр. 33), *Писма од Кобилића и Вука Бранковића* (бр. 32), *Писма од Оруна и Ницифора* (бр. 34), *Писма од Василија цесара* (бр. 35), *Писма од Стипана Немањића* (бр. 36) и *Писма о женидби краља булгарскога* (бр. 38)“ (Карановић, Клеут 1984: 8).

косовка логика српске усмене књижевности заобишла Ђурађа Страцимировића Балшића детаљније ћемо говорити у једном од нардних потпоглавља овога поглавља. Могло би се на први поглед помислити да је Сандаља Хранић као епски муж Јелене Балшић заобиђен у епској комбинацији као антипод Вуку Бранковићу зато што прије Косовске битке није био стварни зет кнеза Лазара. Међутим, поетика усмене књижевности показује да временски анахронизам не би био никаква препрека томе. Избор рјешења у усменој књижевности вођен је потребом за суштином. Дакле, објашњење јеу томе што (и поред свих афирмативних атрибута који се могу издвојити из њиховог укупног понашања) стварни мужеви Јелене Балшић нијесу од материјала од кога се гради херојка узвишеност у усменој епици. То је родно мјесто Милоша Обилића као епског мужа Јеле, кћерке кнеза Лазара. Са друге стране, међу историјским кћеркама кнеза Лазара Јелена је најближа психоантрополошком профилу Милоша Обилића.

На семантичком плану изузетно је рјешење то што је жена највећег косовског јунака кћерка честитог кнеза. Додатно добија на тежини тиме што је она Јела /Јелена, која је својом личношћу у равнотежи са Милошем Обилићем, који је прво личност па јунак. Створена од онога што није и онога што јесте, кћерка кнеза Лазара Јела као љуба Милоша Обилића је знак епске правде. Постоје свјетови у којима је, још на земљи, све измирено. Без обзира на то што је стварност неупитна, као и што личном у удадбено-женидбеном простору нема суда — тамо гдје има личног избора — и без обзира на фикцијско бивствовање Милоша Обилића, историјска Јелена Балшић својим атрибутима заслужује неког ко је Милош Обилић. Снага умјетности је и у томе што помјера границе постојећег. Епски брачни пар Милош Обилић и Јелена (Јела), кћерка кнеза Лазара знак је епске правде.

Тиме што је Јелена, кћерка кнеза Лазара и духом и слухом изнад својих историјских мужев, стварни мужеви кнежеве кћерке у уменој епици су тек њени други мужеви. И то они за које се она удаје након смрти Милоша Обилића. Повезаност са њеним историјским мужем Ђурађем Страцимировићем Балшићем је чак недоречена — у усменој књижевности о Јелени Балшић он се приказује као Балша Зећанин или неки Балша. Јелена, кћерка кнеза Лазара као Јела Милошева јесте фикција, али није лаж. Са тиме у вези, евоцирамо ријечи Нова Вуковића:

Оно што је суштинско за разумијевање књижевног и некњижевног јесте фикционалност овог последњег, одсуство тзв. референције. Чак и историјске чињенице и реалитети уведени у књижевно дјело нужно постају фикционални. [...] Тај свијет јесте фикционалан али није лажан; напротив, он кондезује дубље истине, очишћене од маргиналности и случајности тзв. објективно постојеће стварности. Он је еманација, спиритуалност која као у схеми спојених судова јесте неодвојива од свијета кога је већина једино спремна да призна (према Јевтић 2002: 70).

Усмени епски наратив о Косову сазријевао је све до Вуковог времена. Избор Јелене, кћерке кнеза Лазара за љубу Милоша Обилића потврђује да је име знак. У фактографском смислу српска усмена епика гријеша кад Јелену Балшић представља као љубу Милоша Обилића. Познато је да је у односу на историју сам Милош Обилић фикција, али он је истовремено и знак дубље стварности. Усмена епика увијек полази од стварности. Овдје су од значаја ријечи Самарцићеве књиге *Усмена народна хроника* које се односе на Марка Краљевића, али имају шире значење: „Говорити да певач греша и да ствара легенду није иста ствар, јер порекло легенде, сваке па и ове, није у измишљеној него у некој, можда сувише скривеној вези са историјском стварношћу“ (Самарцић 1978: 31). Веза између Милоша Обилића и историјске стварности је нескривена. Јела је Милошу Обилићу припала као *дитер светопочившаго кнеза Лазара*, али и захваљујући посебности сопственог историјског бића.

Јела, љуба Милоша Обилића је усменим приповједачима позната на различите начине. Неки од њих за њу знају само као за Јелу, кћерку кнеза Лазара. Други дјелимично познају њену биографију. Најчешће комбинују фикцију и историјску истину. Склопљени мозаик усменог предања о Јелени Балшић освјешћује је не само као љубу Милоша Обилића и кћерку кнеза Лазара него и као знак живота вишег смисла. Као што је познато, више дјела усмене књижевности као и писане која о Косову говоре на основу усменог предања дало је неко друго име љуби Милоша Обилића, најчешће

Вукосава, што би могло значити било која кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице. Након свега је из дубоког вира испливало име Јелена (Јела), што је име једне од њихових стварних кћерки. То је истовремено и један од знакова зрења српске усмене епике у цјелини.

Обрен Вуковић, који је херцеговачке легенде записивао од свога дједе Пера који је рођен 1850. године, повремено у истом тексту биљежи легенду и коментарише њен садржај, сматра да се иза имена кћерке кнеза Лазара Вукосава крије Јелена (Јела). Износећи садржај једне од варијанти легенде о настанку презимена Копривица, записане у селу Хоџићима у Билећким Рудинама, он саопштава: „Легенда каже да је Јела (у пјесмама Вукосава), Милошева удовица, која је била пред порођајем, наишла са својом пратњом кроз Кључ“ (Вуковић 1996: 33). Љуба Милоша Обилића је именом Вукосава и у варијанти легенде о настанку презимена Копривица коју је 1888. године у Гацку записао Лука Грђић Бјелокосић из околине Невесиња. У поменутом запису варијанте Луке Грђића Бјелокосића стоји: „О Сандаљу причају да је био безвјерац (сигурно патарен) и да је узео Вукосаву, жену Милоша Обилића пошље погибије косовске, те да је она подигла оних пет цркава у Церници (село петнаестак километара јужно од Гацка према Билећи – Б. К.), и да је за њим сасвијем кратко вријеме била, те да је на Старцу у Дулићима потоњу цркву оградилa, да је од њега одбјегла, и уз планину Сомину утекла“ (према Копривица 2000: 591). Обје верзије легенде спојиле су садржај који се односи на повезаност историјске жене Сандаља Хранића и љубе Милоша Обилића и мотиве свађе кћерки и зетова кнеза Лазара у предањима у којима је она именована као љуба Милоша Обилића именом Вукосава. Иначе, неке усмене пјесме о Јелени Балшић у једном свом дијелу су само упјесмљена породична предања.

Нема сумње да је историјска Јелена Балшић као кћерка кнеза Лазара временом свјесно изабрана као полазиште за епску љубу Милоша Обилића. Она је то само у једном кругу дјела писане књижевности. „Подсетићемо да је Милошева жена Вукосава по већини дела (Јован Рајић, Гаврило Ковачевић, превод Саве Владиславића), а само је у Причи о боју косовском Јела [...] Вукова жена је Мара код Рајића, Саве Владиславића и у Сраженију, док се у Причи каже Мара пронаречена Видосава“ (Ређећеп 2013: 92).

Ниједна кћерка историјка кћерка кнеза Лазара изузев Јелене не помиње се у уменој књижевности својим именом као љуба Милоша Обилића.

Јела као име љубе Милоша Обилића није стајаће име, иначе фреквентно у доба средњег вијека, него је име историјске кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице. Као што је познато, Јелена Балшић се у ктиторском натпису у Богородичиној цркви, коју 1440. године подигла на скадарском острву Горица, потписује као „благочестива госпођа Јела и дштер светопочившаго кнеза Лазара“ (према Стојановић 1902: 88), а у посланицама свом духовнику Никону Јерусалимцу као *смерна Јелена*.

4.2. Јелена Балшић у контексту Вукове усмене епике о Косову

Усмено предање о Косову има два тумачења узроку српског губитка у Косовском боју. Наратив са мотивом свађе кћерки кнеза Лазара њихов сукоб тумачи као први корак према пропасти на Косову. Као што смо видјели, тај се сукоб преноси на њихове мужеве као као кључне актере у одвијању догађаја на српској страни. Вукова усмена епика другачије тумачи косовску трагедију. Да је остало у оквирима породичних сукоба, косовско предање не би био у стању да буде кључни систем епских пјесама у Вуковом епском пјесништву као цјелини. Без тога Јелена Балшић не би имала позицију коју има у контексту усменог предања о Косову. Управо еволуцијом косовског усменог предања показује Вукове епске пјесме бивају сублимација српског усменог пјесништва.

Војислав Ђурић говорећи о мотиву свађе зетова и кћерки кнеза Лазара у предвуковској усменој епици, писаној књижевности и некритичкој историографији закључије да то што се узрок издаји у одсудном боју за одбрану земље у том дијелу књижевности налази у приватној свађи у породици „звучи наивно и неуверљиво, и потпуно је супротно замисли најтеже националне трагедије, и није случајно што се не налази у Караџићевим песмама“ (Ђурић 1990: 44). У вези са тим Ђурић каже и ово: „Одбацујући свађу певачи XIX века, с једне стране, лишили су издајство сваког оправдања, учинили га једним општим појмом — под који може да се подведе сваки преступ према отаџбини — и, са друге стране, дали хероизму косовске епопеје

одређенији народни карактер“ (Ђурић 1922: 40). То је повезиво и са устаничким духом времена настанка Вукових епских пјесама.

На исход Косовске битке у Вуковим епским пјесмама не утиче духовно стање његових кћерки, али је појачана важност улога његових зетова. Само је један зет кнеза Лазара у бугарштици „Смрт Милоша Драгиловића“, првој записаној усменој пјесми о Косовском боју. То је Милош Драгиловић (Обилић), а назначено је да је његова жена кћерка јединица кнеза Лазара и кнегиње Милице. У другим књижевним дјелима зетови кнеза Лазара и кнегиње Милице су Милош Обилић и Вук Бранковић. Највише њихових зетова је у Качићевој „Писми о Кобилићу и Вуку Бранковићу“ у *Разговору угодном народа словинаскога*. Као што смо видјели, у парадигми дјела са мотивом свађе кћери и зетова кнеза Лазара је поларизација особина Милоша Обилића и Вука Бранковића, која у косовској епици прераста у контрастирање хероја и антихероја. У десетерачким усменим пјесмама Вук Бранковић израста у злог духа, што је у природи структуре сваког усменог епа.

Подсјетимо на то да се као издајник српске војске на Косову Вук Бранковић први пут јавља у Орбиновој књизи *Краљевство Словена*. Тврдња да су кћерке кнеза Лазара својом свађом изазвале пропаст на Косову (метафорички казано *бистру воду замутиле*) у Вуковим епским пјесмама замијењена је мотивом Вука Бранковића као издајника. Тако су из новог дијела косовског усменог предања искључене женске нетрпељивости. Првобитно правдање пропасти на Косову свађом кћери и зетова кнеза Лазара, које је вјековима преношено уз друге елементе овога предања, у Вуковим епским пјесмама се повукло пред хероизацијом. Стојан Новаковић наглашава да нема услова да се зна како се пјевало о Косову одмах након Косова, али — за разлику од Аврама Панича — сматра да су у усменој традицији постојале различите пјесаме о Косову: „За таку бих ја држао песму о свађи Вука Бранковића и Милоша Обилића, које ми данас из живота народа и немамо. [...] Зар г. Павић замишља да Вук, није знао шта је једна, шта ли су различите песме“ (према Ређеп 1976: 243).

Хероизацијом усменог предања о Косову у Вуковим епским пјесмама наглашен је интензитет духовне поларизације вриједности Милоша Обилића и Вука Бранковића. Четири Вукове пјесме у II књизи *Српских народних пјесама* имају мотив издаје Вука

Бранковића: „Цар Лазар и царица Милица“ (Вук, II, 45), „Пропаст царства српскога“ (Вук, II, 46), „Царица Милица и Владета војвода“ (Вук, II, 49) и „Комади од различнијех косовскијех пјесама“ (Вук, II, 50). Превођење улога Милоша Обилића и Вука Бранковића у нову раван знак је сазријевања свијести о Косову као симболу живота вишег смисла.

Вукове епске пјесме о Косову мало говоре о Милошу Обилићу као о зету кнеза Лазара. Једини његов зет са наглашеном улогом зета у тим пјесмама је Вук Бранковић. Та његова улога је у функцији грађења његове главне улоге у косовском наративу — улоге издајника. У њима је породично помјерено у позадину. Милош Обилић је у улози витеза који изазива суревњивост Вука Бранковића, зета кнеза Лазара. Оклеветан од Вука Бранковића, на вечери уочи Видовдана, на здравицу кнеза Лазара:

„Здрав Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро!
Сјутра ћеш ме издат на Косову,
И одбјећи турском цар-Мурату“

Милош Обилић, између осталог, одговара:

„Невјера ти сједи уз кољено,
Испод скута пије ладно вино:
А проклети Вуче Бранковићу!
Сјутра јесте лијеп Видов данак,
Виђећемо у пољу Косову
Ко је вјера, ко ли је невјера“ (Вук, II, 50).⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Наведени стихови, кнежева клетва и коњ кнеза Лазара у извјештају Ваистине слуге кнегињи Милице једне су од тачака које мапирају косовску усмену епiku. Кнежева клетва је највиши вид клетве. Наводећи клетву кнеза Лазара као примјер проклињања, Хатица Крњевић каже: „Највиши степен к. је проклетство, што у епској поезији поезији може драматизовати целу једну историјску ситуацију“ (Кrnjević 1985: 335).

Да је Јелена Балшић као историјска личност и косовска непогрешиво примјећује Милица Грковић у тексту „Белешка о овом издању“ (у зборнику радова „Списи о Косову“ који је приредила за едицију „Стара српска књижевност у 24 књиге): „Мада је Јелена Балшић писала далеко од Моравске Србије, никако не би могла бити изостављена из круга књижевника из времена Косова. Она је ћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице. На двору својих родитеља научила је највише о писању и књигама“ (Грковић 1993: 182). Јелена Балшић је косовска, ма колико Јелка Ређеп могла бити у преву кад говорећи о књижевности породице кнеза Лазара каже: „И док су кнегиња Милица и деспот Стефан тематски више везани за косовску проблематику, Јелена Балшић је опседнута другим питањима“ (Ређеп 2001: 89).

У разумијевању позиције Јелене Балшић у структури српске усмене епике, у којој је она преко свога оца кнеза Лазара и мужа Милоша Обилића присутна и одсуствујући, помаже и позиција усмених епских пјесама о Марку Краљевићу у структури те епике. Оне су као пјесме о главном лику српске усмене поезије истовремено укрштене са пјесмама о Косову као њеној главној теми. И у десетрачкој усменој епизици на друге теме на мањој или већој удаљености све кружи око Косова као центра. Јелена Балшић је један од литерарних знакова у том кружју, али не *на задњем плану радње* како то на први поглед дјелује. Управо захваљујући десетрачком усменом пјесништву о Косову усмена књижевна дјела о Јелени Балшић сематнички далеко превазилазе властите границе. Она се и не могу ваљано разумјети без Косова. Као што ни Марко Краљевић, како примјећује Јован Делић, без Косова „као 'придворица' и 'перјаница' не би био могућ чак ни послије Марице“ (Делић 1990: 300). Овим Лазарева кћерка Јелена своје мјесто у структури српске усмене епике проналази не само у односу на главну тему ове епике него и уз свијест о позицији главног лика српске усмене епике о односу на њену главну тему. Пјесме других тематских кругова само круже око косовске епике, да употријебимо израз Наде Милошевић-Ђорђевић. Поред тога што пјесме о Марку Краљевићу око пјесама о Косову круже са њима се и укрштају. То њихову позицију у структури српске усмене епике чини специфичном. Усмена књижевна дјела која говоре о Јелени Балшић имају више значаја за семантику српског усменог стваралаштва као цјелине и посматрање веза и односа у оквиру њега него него

што су својим постојањем умјетнички вриједна. Она су, прије свега, важна за посматрање контекста који се умножава.

„Свјестан личног и историјског бремена кћерки кнеза Лазара, Његош у 'Горском вијенцу' кукавице упоређује са њима (а не њих са кукавицама):

ВУК РАСЛАПЧЕВИЋ

На што мјериш цефердаром Драшко?

ВОЈВОДА ДРАШКО

Хоћах убит једну кукавицу,
а жа ми је фишек оштетити!

ВУК РАСЛАПЧЕВИЋ

Немој, Драшко, тако ти живота;
не ваља се бити кукавица.
Али не знаш, рђа те не била,
Да су оно шћери Лазареве?“ (Мујовић 2014: 94–95¹⁰).

Његошев *Горски вијенац* и на овом мјесту показује стваралачку индивидуализацију пјесничке традиције. „Давно је уочена и много пута поновљена истина да Његошев *Горски вијенац* израста из најплеменитијих корена српске усмене епске традиције, али и да се у њој не докида“ (Сувајџић 2010: 155). Усмена традиција један је од подводних токова не само овог Његошевог дјела. Десетерачка усмена поезија кћерке кнеза Лазара не види само као један од начина за правдање губитка битке на Косову. У пјесми „Кћери Лазареве постају кукавице“, коју је Вукашин Станисављевић представио као други дио двадесет друге пјесме свога експеримента под насловом

„Косовски еп“, кћерке кнеза Лазара се у болу о сазнању о косовској трагедији преображавају у кукавице (видјети Станисављевић 1989: 222–223). Након црних гласова што су допанули:

„Сва је српска изгунула војска,
Изгинуле све српске војводе,
Сви јунаци соколови сиви“ (стихови 127–130).

Кћери Лазареве „љуто цвиле, до Бога се чује“ (стих 134) и моле Бога да им да да се претворе у кукавице. Постоји предање да је кукавица настала из кукања сестре за братом. Кћеркама кнеза Лазара Бог одговара на молбу, на начин који подсећа на стихове усмене пјесме „Смрт мајке Југовића“ (Вук, II, 48):

„Што молиле Бога домолиле:
Бог им даде, те се претворише
У злехуде кукавице црне
Те кукаше свега вјека свога,
Од Косова до данашњег дана“ (стихови 159–163).

По једној легенди три сестре кнеза Лазара су су након његове смрти претвориле у кукавице. Говорећи о значењу симбола из стварносног свијета у усменим пјесмама и приповиједака Словена, Људевит Штур међу птицама наводи и кукавицу, „којој се међу Русинима и Србима приповеда, да је то ради својег вељег и непрестаног јадиковања за братом, у птицу претворена сестра“ (према Сувајцић: 226¹³³). У Пиви се каже да кукавица почиње да кука на Лазареву суботу.

„Његош као трагични јунак косовске мисли“ (Andrić 1986: 9), како га је препознао Иво Андрић, у *Горском вијенцу* о кнезу Лазару говори преко његових кћерки, као и у једном од слова владике Данила (стихови 784–785). Не помиње се именом у игумановом помену душа владалаца (видјети стихове 2653 и даље). Другачија позицији кнеза Лазара у *Горском вијенцу* у односу на усмену епику је у функцији грађења култа

Милоша Обилића. Тиме је у овом Његошевом дјелу ојачана свијест Црногораца у борби са Турцима. На парадигматској оси та борба је повезана са „Посветом праху оца Србије“, која тиме надилази значење једне ауторске посвете. Његош је у истом дјелу епску величину Марка Краљевића свео на турску придворицу а опет српску перјаницу о којој пјева сват Црногорац у турским сватовима чија је улога слична улози историјског Марка Мрњавчевића међу Турцима. И косовска жртва и жртва у *Горском вијенцу* су жртве за крст часни. У *Горском вијенцу* све је у знаку Обилића и Бранковића, односно вјере и невјере. На стваралачком плану, Његошев *Горски вијенац* се према Вуковим епским пјесмама о Косову односи као Хомерови епови према грчком миту.⁴⁷⁶

4.2.1. „Од Косова, а и прије њега“

Пошавши од поређења перашке и дубровачке бугарштице са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара, Јелка Ређеп истиче: „Разлике међу бугарштицама, нови детаљи у другим делима сведоче и о томе да су могле постојати варијанте и старије од ових песама. Мотив свађе Лазаревих кћери могао је бити обрађен и раније у нашим

⁴⁷⁶ Чак и обраћање једног Цуце у најави епизоде о баби из Бара чува сјећање на Косово:

„Проста сабља по сто путах турске,
од Косова која нас сијече,
при злу томе, ако је истина“ (стихови 2097--2099).

Зато што је однос *Горског вијенца* према Косову тема за себе, само сондажно ћемо евоцирати присуство Косова у том Његошевом дјелу. Вук Мићуновић у реплици сердару Вукоти каже да је име црногорско „ускрснуло с косовске гробнице, / ђе Обилић над сјенама влада“ (стихови 1009--1010). „Су чим ћете изаћ пред Милоша“ (стих 76), питање је постављено у првом монологу владике Данила. „Надање се наше закопало / на Косово у једну гробницу“ (стихови 137--138), ријечи су Вука Мићуновића. „Српкиња га јошт рађала није / од Косова а ни пријед њега“ (стих 394-395), каже мнозина о Вуку Мићуновићу. „Какву сабљу кажеш и Косово“ (стих 378), одговара кнез Јанко Хамзи капетану. Мустај кадија изговара: „Крсту служиш, а Милошем живиш“ (стих 892), а сердар Вукота: „О Косово грдно судилиште“ (стих 988). Прво коло пјева: „О проклета косовска вечеро“ (стих 215), а четврто: „Ка невјерној кући Бранковића“ (стих 1054). У заклетви сердара Вукоте су и ријечи: „Спопала га брука Бранковића“ (стих 2423). Вукота Мрваљевић у плећу види крвави плијен: „Косово је око њега легло“ (стих 1717). Служећи помен душама владалаца игуман Стефан наводи и: „Обилића, Кастриота Ђура“ (стих 2655). Лазар и Милош су у слову владике Данила током сусрета Црногораца са Турцима: „Да ми свјетли круна Лазарева, / е слетио Милош међу Србе“ (стихови 784--785). „Кунем ти се вјером Обилића“ (стих 864), каже војвода Батрић. И тако даље, и тако редом.

јужним крајевима. Уосталом, и причање нирнбершког пушкара Јерга о свађи зетова потврђује да се још у другој половини XV века говорило о томе. Од Јерговог бележења па до Орбиновог казивања прошло је више од сто година. У том периоду настало је усмено предање а можда и песме које је Орбин забележио у свом *Краљевству Словена* 1601. године“ (Ређеп 2006: 58). Поред тога што наглашава да су најстарије верзије „Приче о боју косовском“ поријеклом из јужних крајева, са подручја данашње Црне Горе или Херцеговине, Јелка Ређеп доказује утицај усменог предања на њихов садржај упућујући на конкретне трагове његовог присуства у њима. То истовремено у доброј мјери обезвређује закључак да у Црној Гори није било интересовања за епско предање о Косову, колико год појам Црна Гора кроз историју мијењао обим значења.⁴⁷⁷ Радослав Ротковић се криво позива на Миодрага Поповића кад каже „да је у црногорскоме календару 'Орлић' тек за 1869. кнез Лазар наведен као цар а уз његово име у заградама (Видов-дан)“ (Rotković, уз Jelčić 2010: 188). А Миодраг Поповић, уствари, каже: „Имаћемо 1858. и у црногорском годишњаку 'Орлић': 'Српски цар Лазар'“ (Поповић 1977: 63), односно: „Да би тек 1892, први пут у званичном календару српске православне цркве, било написано црвеним словима: 'Пр. Амос и кнез Лазар (Видовдан)'“ (Поповић 1977: 139–140).⁴⁷⁸

О Марку Краљевићу и Косову, главној теми српске усмене епике усмено се говорило и пјевало у континуитету као и њеном главном лику Марку Краљевићу. Истина, не на исти начин и у истом интензитету у различитим јужнословенским срединама. Словеначки путописац Бенедикт Курипечић објавио је 1531. године

⁴⁷⁷ О називу Црна Гора видјети Ердељановић 1997: 40--64.

⁴⁷⁸ Свети Вид (Вит) се у српским православним изворима уз пророка Амоса не јавља вјековима након Косовске битке. Миодраг Поповић, на основу тога што католичка црква уз пророка Амоса 15. јуна слави и Светог Вита, закључује: „Витово име доћи ће тек касније преко католичких, а нарочито у XVIII веку, када је српска православна црква прихватила рускословенско богослужење, преко руских извора ('Житија светих'). Али ни тада Вит неће постати њен светац нити ће му се у цркви држати служба. // Као празнични дан св. Вит се не налази ни у једном српском православном календару из XVIII века“ (Поповић 1977: 62). Не треба губити из вида непоћудност освајача према српском односу према Видовдану и након турских освајања. Није ли аустроугарска власт забранила прослављање петстогодишњице Видовдана у Новом Саду, и није ли из истих мотива Хитлер бомбардовао Народну библиотеку у Београду и најавио обрачун са српским односом према Видовдану.

„Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију“. У њему „препричава део косовске легенде о Милошу Кобиловићу као оклеветаном јунаку, о убиству Муратову и Милошевој погибији“ (Милошевић-Ђорђевић 1997: 195). А Јурај Крижанић се у *Даворијама* као пјесама свога дјетињства сјећа и оних о Милошу Обилићу, Марку Краљевићу и Новаку Дебељаку. У коментару 1849. стиха Његошевог *Горског вијенца*, у издању сарајевске „Свјетлости“, стоји: „Већ А. Вранић, путујући г. 1533, по Балкану, чуо је да се приповиједа у народу да је Клисуру под Старом Планином (Балкан) градио или Новак Дебеље или Марко Краљевић (Рад југ. акад. 37, 125)“ (према Petrović 1979: 112¹⁸⁴⁹). Међутим, у *Ерлангенском рукопису* нема пјесама о Косову. Нема их ни у Милутиновићевој збирци. „Косовске песме су у 18. веку на терену Војне границе – у то нас убеђују очуване бугарштице о косовском боју из истог периода – несумњиво могле постојати“ (Сувајцић 2010: 18–19).

Примјетна је десакрализација лика кнеза Лазара у 208, јединој пјемии у којој се он помиње у „Ерлангенском рукопису“.⁴⁷⁹ А Вук Бранковић је идеализован у 217. пјесми исте књиге. Лик Марка Краљевића у *Ерлангенском рукопису* је расплнут и нагиње новелизацији. Како преноси Јелка Ређеп, Ненад Љубинковић сматра да су косовске епске пјесме након сеобе Срба под патријархом Чарнојевићем нијесу могле настати на простору Лазареве државе (Ређеп 1976: 266). Ређеп на истом мјесту тврди да усмене пјесме о Косову нијесу настале у Срему, односно да су настале у Раванаци гдје је утемељен култ кнеза Лазара, који је проширен на сремску Раваницу након преноса моштију кнеза Лазара: „Придошлице нису биле везане сентиментално за косовске догађаје, нити је код њих постојао прави емотивни разлог за прихватње косовске легенде“ (Ређеп 1976: 266). Реторско је питање одакле су пјесме о Косову које су прије Вуковог сакупљачког рада пјевали његови рођаци из Херцеговине који су у зими боравили у кући Стефана Карацића код Лознице.

Све ово, макар дијелом, могу објаснити ријечи Миодрага Поповића: „У граничном појасу, на територији која је припадала Млетачкој Републици, ратници који

⁴⁷⁹ Јелка Ређеп запажа: „Светозар Матић признаје да у Ерлангенском рукопису има пјесама из Срема, али нема ниједне косовске, осим песме бр. 208, где је кнез Лазар 'ту само једно уопштено име'. Он се, међутим не задржава на тој чињеници, јер би се она косила са његовом тезом о сремском пореклу Вукових косовских песама“ (Ређеп 1976: 265).

су били у сталним чаркама са Турцима и даље ће неговати хришћански витешки дух. Али, он ће бити знатно другачији од оног на двору Стефана Лазаревића. Мање спиритуалан, више овоземаљски, флуидно-најамнички какав је једино могао и постојати у туђој, млетачкој држави. На дух српског витештва, нема сумње, утицаће и католичка црква, моћна у својој експанзији до те мере да ће, упркос огорченим отпорима са српске стране, током векова асимилovati не само босанске староверце него и део православног становништва, које је под турском најездом побегло на запад“ (Поповић 1977: 39). Миодраг Поповић такође каже: „Како сведочи Јурај Крижанић, бугарштите, односно 'песме које садрже јунаштва Марка Краљевића, Новака Дебељака, Милоша Обилића и других неких јунака' певале су се на млетачкој територији и у XVII веку, пре но што су се у суседној Аустрији, као царски војници у граничном пределу према Турској, настанили Срби“ (Поповић 1977: 59). Само собом је јасно да је то у вези са антитурским духом.

Новак Килибарда тврди: „Није било ни психолошких ни идеолошких предиспозиција да се народ зетског приморја, који је трпио притисак Млетака, епски одреди према 'изгубљеном царству' на Косову, зато што му последице косовског пораза нијесу биле свакодневно видљиве, као што су биле на просторима гдје су Турци владали. [...] Ни мит о Марку Краљевићу није имао шта да тражи тамо“ (Килибарда 1988: 9). На питање зашто династија Балшић ништа није дала усменој књижевности — које поставља скоро двије ипо деценије касније, Новак Килибарда одговара: „У борби за власт коришћен је опробани арсенал: интриге, наручена убиства, тровање, оцеубиства и братоубиства, ослепљења. [...] Такво стање није обезбјеђивало тематику која би у усменој књижевној обради узбуђивала масе кад пјесму или причу преносилац казује“ (Kilibarda 2012: 78). И у средњовјековној Зети и *Приморију зетском* мало се пјевало на теме јунаштва због самог начина живота, било под туђинима или не. Епска пјесма захтијева епску средину. Поред тога стањем духа и погледима на друштвену стварност поједини дјелови приморја су се веома разликовали, што је било социокултуролошки условљено. Ваљало би упоредити Грбаљ и Котор, на примјер. Или разлике у духу појединих приморских градова. Средњовјековни Бар, Будва и Котор повремено су дјеловали као да припадају различитим континентима. Касније, у Старој

Црној Гори међусобно су ратовале чак и поједине нахије. Тако је средином седамнаестог вијека, кад је црмнички кнез био поп Шиљ Миковић, дошло је до рата између Црмничке и Катунске нахије (видјети Ердељановић 1997: 209 и даље).⁴⁸⁰

У вези са тиме што средњовјековна Зета није епски опјевана може се казати и то што Владимир Ћоровић види као узрок одсуства значајнијег епског пјесништва у Босни: „Босанска историја не даде ниједне Марице, а камо ли величанственог Косова! Ниједна балканска држава није пала брже ни лаковерније, ни срамније“ (Ћоровић 1940: 599).⁴⁸¹ Значи да узрок недостатка епских пјесама са подручја Босне није само у томе што Турци Вуку Караџићу нијесу дозволили да уђе у Босну, како се то обично објашњава. Средњовјековна Босна мало је епски опјевана и зато што је изузев узлета

⁴⁸⁰ О рату између Црмничке и Катунске нахије Јован Ердељановић говори и у I глави своје књиге *Стара Црна Гора. Бокељи* (Ердељановић 1997). Иначе, сличних обрачуна је било и мимо Црне Горе: рат између Венеције и Ђенове трајао је од 1378. до 1381. године.

⁴⁸¹ Шеста пјесма циклуса пјесама „Тегобе и сеобе по земљама славјанским“ Јеврема Брковића о Маричкој бици говори директно, а о Косовском боју индиректно:

„Ријеко Марице,
Жено с највише мужева
Подави их обучене
У панцире
И суре облаке.
Због тебе наша дјевојка
И данас тужно пјева.
Од тебе знамо
Да је вода
Најљепше гробље за јунаке.

Мутисмо се по овој земљи,
Тражисмо велика поља,
Коначисмо с војскама.
С вранцима,
Кад вршете,
Благосиљамо страшно јутро,
Уру нашег покоља,
И по два цара,
И по сто војвода
Остављамо бојиштем“ (Брковић 1969: 109).

у чернаестом вијеку била само географска јединица, односно зато што је 1463. године у дефетизму пала под Турке. Владимир Ћоровић каже: „Босна је пала брзо, без иједне веће борбе, 'шапатам' како се после говорило, изједана већ раније домаћом неслогом, отсуством сваке моралне одговорности, с беспримерно безобзирном себичношћу оних који су се налазили на њеном челу“, односно: „Њена прошлост као нешто сувише сложено, туђе и далеко, невезана судбински за њезину народну душу, заборавила се чак у властитом народу и на сопственом подручју. За њу скоро не зна не сама наша тако богата народна поезија, него ни локална предања, која на другим странама могу бити тако упорна“ (Ћоровић 1940: 558). Усмена епска поезија је *незамислива без ситуациног контекста* као подстицаја.⁴⁸²

⁴⁸² Видјети и Ћоровић 1940: 559--560.

У збирци Андрије Качића Миошића је „Писма од Стипана Томашевића, олити Кристића, краља босанскога“, који је као што је познато син краља Томаша и посљедњи босански краљ, краљ Стипан, како га назива Андрија Качић Миошић као икавац, позива у борбу са Турцима на Косову босанске херцеговачке и приморске обласне господаре, при чему се са посебном благонаклоношћу обраћа херцегу Стјепану. Косово је и у овој пјесми знак уздизања изнад локалног, а скоро да би се могло казати и земаљског. Пјесма се завршава ријечима самога краља:

„Би писано у граду мојему,

Гдино седим на стоцу златному,

На хиљаду четири стотина

На педесет и девет година“ (Каџић Миошић 1946: 45).

У пјесми о женидби босанског краља Томаша Кристића херцеговом кћерком Катарином „Писме од Стипана Кристића и његових сватова“, у *Разговору угодном народа словинскога* Андрије Качића Миошића је каталог сватова племића који покривају простор Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Хрватске. Додајмо да је у збирци Андрије Качића Миошића, под бројем 17, међу пјесмама о босанским валадарима и „Писма од Остоје Кристића и Стипана Јаблановића“.

Према Ђуру Тошићу, краљица Катарина је уз бана Кулина „једина од владарских личности средњовјековне босанске историје ушла у народну традицију“ (Тошић 1978: 111). Ова Тошићева изјава је донекле упитна. На основу садржаја пјесме Андрије Качића Миошића и његовог већ описаног односа према усменој поезији, могло би се претпоставити да је постојала десетерачка усмена поезија о босанском Краљу Томашу Кристићу (или Стефану Томашу, како су се босански краљеви називали након крунисања Твртка Котроманића као самозваног владара Србије и Босне у манастиру Милешева). Иако би она као пјесма о његовој женидби била и пјесма о краљици Катарини. Женидба босанског краља Томаша Кристића херцеговом кћерком Катарином тема је „Писме од Стипана Кристића и његових сватова“, у

Ватрослав Јагић каже да су „ускоци и други досељеници из Старе Србије, Херцеговине, Босне и других унутрашњих земаља на запад и сјевер, у Далмацију, Приморје, Хрватску и Славонију разносили славу српских епских јунака, као нпр. Краљевића Марка, на све стране српскога и хрватскога народа: српска епика поста заједно и хрватском. Томе ја не мислим рећи да Хрвати нијесу имали друге епске поезије ван оне коју добише са истока, већ само да је већа слава јунака што се окрећу око косовске катастрофе и првих ратова турских потамњела многу мање значајну садржину“ (према Ђурић 1990: 142). Примјетно је да Ватрослав Јагић покушава на простору Хрватске примијенити Вуково објашњење зашто српске епске пјесме које су настајале прије Косова нијесу сачуване. У крајњем, питање је колико их је било. Тамо

Разговору угодном народа словинскога Андрије Качића Миошића, на чијем почетку се каже да откако је Лике, Крбаве, Босне, Унгарије, Далмације и с њом Болгарије:

„Нису липши свати сакупљени
Ни племићи липши састављени,
Што су свати краља босанскога
по имену Кристића Стипана,

и његове липе заручнице
дијевојке Кате Херцеговке“

(Каџић Миошић 1956: 41).

Изузев наведених рјечи и указивања на поријекло краљеве заручнице уз перспекцију која се односи на завршницу њеног живота —

„која бише скоро испрошена
од велика рода и племена:

липа ћерца херцега Стипана,
славна сада Катарина звана,
које тило у Риму прибива,
а душица у миру почива“ (Каџић Миошић 1946: 41) —

Нијесу аутентичне ни пјесме из Петрановићеве збирке, али не можемо искључити могућност да се у Босни на њихове теме како-тако пјевало. У 48. и 49. пјесми III књиге Петрановићеве збирке, из 1870. године, налазе се стихови о држању босанског краља Стефана уочи пада Босне под Турке: „Свој је браћи својој омрзнуо, / и голубу на јеловој грани“.

гдје нема великих борби тешко да има услова за десетерачку епику. Није случајно да се десетерачке пјесме пјевају махом на ровитом терену, а бугарштице у приморским градовима. У Хрватској и Словенији више су бивали историјски процеси него историјске битке у дословном значењу. Игнац Камник казује зашто је у Македонији која је била под Турцима више усмених епских песама него у Словенији у којој је била аустроугарска власт (видјети Камник 1970: 285–286). Уосталом, познато је да јужнословенски народи, ниједан понаособ, немају другог највећег јунака усмене епике осим Марка Краљевића.

Да је на простору средњовјековне Зете у дукљанском периоду било усменог епског пјесништва показује *Љетопис попа Дукљанина* непознатог бенедиктанца из Бара. А да је и Скадар у условима усмености био пријемчив за усмену епику показује свједочење Вука Караџића о Филипу Вишњићу: „Ја зацело мислим, да је ове све нове песме, од Кара-Ђорђијина времена, Филип сам спјевао. Како ми је казивао, он је ослијепио у младости од богиња, и по том је ишао не само по Босанском пашалуку, него и у Скадар, те просио пјевајући уз гусле“ (Вук, IV: 395). Овај запис је важан и зато што Скадар није изнедрио велике усмене пјеснике, или се барем за њих не зна. Али су зато други о њему пјевали и у њему пјевали. Тако је макар дијелом могло бити надомјештано то чиме је средњовјековна Зета својом друштвеном ситуацијом била ускраћена за пјесме о јунаштву а о чему, како смо примијетили, говори Новак Килибарда. Није се потребно посебно присјећати садржаја Вишњићевих пјесама о српском устанку са почетка деветнаестог вијека и њиховог односа према усменим епским пјесмама о Косову.

Јован Деретић сматра да је у десетерачкој усменој пјесми „Зидање Скадра“ колизија између Скадра као престонице државе и Пирлитора као сједишта локалног господара у планинској унутрашњости, по свој прилици, „много старија и од војводе Момчила и од краља Вукашина. У том случају Момчило би био наследник ранијих јунака, противника дукљанских краљева, као што би и краљ Вукашин био контамициони лик. Он је у тим песмама заменио раније владаре, пре свега дукљанске краљеве из Скадра. Овде се не можемо упуштати у претпоставке зашто је до те замене дошло. Можемо само скренути пажњу на то да се негативна оцена Вукашина и

Мрњавчевића у народној традицији поклапа с оценом дукљанских краљева, посебно Бодина и његових наследника, у *Летопису попа Дукљанина*“ (Деретић 1995: 212–213). Деретић даље казује: „Због такве улоге Скадра као епског центра не треба ипак изводити закључак да је дукљанска епоха наше историје остала у живом сећању народне песме. За такав закључак нема никакве основе. Реч је о нечем другом: можемо претпоставити да је постојала епска традиција о старој Дукљи која се касније угасила и да је епски Скадар заостали мотиви те традиције који је нашао место у каснијим песмама“ (Деретић 1995: 213). Десетерачко усмено пјевање о зидању Скадру је у вези са Мрњавчевићима преко историјске позиције Вукашина Мрњавчевића који је као изасланик цара Уроша Немањића учествовао у власти на простору којим су некад владали дукљански краљеви, и то баш у скадарском крају. На то ћемо се додатно осврнути, у оквиру поглавља овога рада „Просопографске цртице о Јелени Балшић у историографији и књижевности“.

Бранко А. Копривица каже да се у Црној Гори „помени о Косову и Милошу јављају први пут у писму владичином из Русије (око 1717). Развиће је [косовску традицију] до великих размјера тек Његош“ (Копривица 2000: 600). Не треба занемарити ни то што каже Миодраг Поповић: „Зна се да је косовско предање и пре Арсенијеве сеобе, у другој половини XVI века било живо у Црној Гори, у коју је могло доћи и са млетачке територије, из Боке Которске. Косовско предање је у Бањанима живо и раније, о чему ћемо додатно говорити у наредном сегменту овога поглавља, премда су Бањани до Берлинског конгреса, одржаног 1878. године, саставни дио Херцеговине. Први историографски писани траг о Косову са простора данашње Црне Горе је из 1668, у писму кучких главара: 'Турке побисмо и учини се јунаштво какво се није учинило ни на Косово'“ (Поповић 1977: 50). То што *Подгорички летопис*, из 1738. године, поред Милоша Омилевића, помиње југ Богдана, Мусића Стевана и Милана Косанчића, косовске јунаке за које не знају ранији летописци“ (Поповић 1977: 26) свједочи о онима о којима пјева и Вукова епика. „Писац 'Боја на Косову', који је у Перасту долазио у непосредан додир са ратницима из Црне Горе и Херцеговине, по свој прилици преузео је из њиховог предања општа митска места и укључио их у свој барокни спев“ (Поповић 1977: 58). Љубомир Ненадовић у запису из 1876. године

свједочи да се у Црној Гори итекако пјева о Косову: „У Црној Гори нема јуначких народних песама у оној лепоти и множини, као што би их према догађајима прошлости могло бити... Црногорци и данас више певају косовске песме него домаће“ (према Матић 1964: 122). Исти аутор свједочи о интересовању усменог предања Црногораца за Немању и Светог Саву, кнеза Лазара, Милоша Обилића, Марка Краљевића (видјети Ненадовић 1888).

У односу на дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара контраст зетова кнеза Лазара на личном плану наглашенији је у Вуковој епици. То је постигнуто тако што се стање духа зетова кнеза Лазара умјесто из породичног контекста сагледава кроз вјерност и издајство као универзалне категорије. Породично је у Вуковим епским пјесмама о Косову само оквир за изражавање општезначног. Свијест о томе да су кћерке кнеза Лазара жене Милоша Обилића и Вука Бранковића, наглашена у мотиву свађе кћерки и зетова кнеза Лазара, у Вуковим епским пјесмама се помјера пред свијешћу о томе да су они зетови кнеза Лазара. У процесу тога помјерања провлаче се и различита имена кћерке кнеза Лазара која је жена Милоша Обилића, а своје име као његова жена на крају има само једна од њих – Јела.

На овом мјесту је потребно разјаснити зашто косовска усмена епика Ђурађу Страцимировићу Балшићу као историјском мужу Јелене, кћерке кнеза Лазара није дала да буде и његов епски зет. Да је зетски владар Ђурађ II Страцимировић Балшић као историјски муж Јелене Балшић дорастао до Боја на Косову можда би баш он добио улогу оклеветаног витеза у косовском усменом епском наративу. Пошто историјски Ђурађ Страцимировић Балшић у свом односу према Косову није саздан од живота вишег смисла Јелени, кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице епика је за мужа изабрала онога који то јесте. Епски ликови оклеветаног витеза и издајника би у сваком случају постојали. Сергрј Аверинцев каже: „Јеванђелска 'свештена историја' расправља не само о 'побожности', него о верности (понуђене верности Бога и захтевне верности човека); баш зато је она у веома важном виду прича о н е в е р н о с т и. У њој је апсолутно неопходан лик Јуде: могућност пада у провалију издаје и вероломства, сличног војничкој издаји (а не једноставно 'непоштења'), једна је од универзалија

'хришћанског ратника'“ (Аверинцев 1982: 145). Само по себи је јасно да је Вук Бранковић Јудин сват, односно да је косовска жртва хришћанска жртва.

Чак и да је несумњиво узрок томе што Ђурађ Страцимировић Балшић није отишао на Косово бојазан да босански краљ Твртка I не нападне Зету, односно да је Зети пријетила опасност од Вука Бранковића или гусара, епска правда Ђурађа Страцимировића Балшића не би учинила прототипом косовског јунака. Иако је пронашла начин да оправда Марка Краљевића, који се на Косову као турски вазал могао борити једино на турској страни, односно као вазал не од своје воље, како то за њега, Константина Дејановића и Стефана Лазаревића каже Константин Филозоф. Познато је да су синовима Вукашина Мрњавчевића Балшићи након његове смрти присвојили велики дио посједа, па су они због тога и турске чизме завршили као вазали – турски или угарски, али вазали. У књизи Николе Трајковића *Легенде о Краљевићу Марку*, у којој је прерађено усмено епско стваралаштво, налази се и анегдота „Зашто Марко Краљевић није био на Косову“. У њој се војнички пораз Срба на Косову тумачи узалудним покушајима Марка Краљевића да стигне у Косовски бој, односно његовом реченицом: „И ја хоћу, и коњ хоће, али шта вриједи кад бог не да“ (Трајковић 1967: 11). У противном би Турака од „триста јада било“ (Трајковић 1967: 11), како закључује свезнајући приповједач овог текста. Епској правди је непријемчив избор царства земаљског. Зато је, условно речено, епилог косовског натратива у *Историји о Црној Гори* владике Василија Петровића са историјског становишта узалудни покушај правдања владара Балшића. Наиме, владика Василије каже да је он дошао трећи дан на Косово и „Баоша у тузи великој што у бојније стигао, гњеван бијаше на издајника Вука Бранковића, којег је послѣ својом руком убио“ (Василије 1996: 47).

Може се поставити питање да ли је ово написано под утицајем Орбиновог *Краљевства Словена* или је и сам Орбин *то исто, само мало друкчије* саопштио у поменутој књизи. Она показује да је ово стигло из усменог предања. Мавро Орбин наводи више верзија смрти Вука Бранковића, међу којима и сљедећу: „Кад се вратио кући [из турске тамнице], пошао је у земљу Ђурђа Балшића, другог зета кнеза Лазара. Ђурађ га је позвао преда се и прекорио због издаје таста, а затим је наредио да му одрубе главу. О томе није ништа знала његова ташта Милица“ (Орбин 1968: 102–103).

Орбин је претходно казао да се сумњало „да га је отровала ташта“ (Орбин 1968: 102), али Сима Ћирковић даје до знања да нијесу познате појединости у вези са смрћу Вука Бранковића (видјети Ћирковић 1968: 331). Мавро Орбин о упокојењу Вука Бранковића говори језиком легенде: „Кад се вратио кући, пошао је у земљу Ћурђа Балшића, другог зета кнеза Лазара. Ћурађ га је позвао преда се и прекорио због издаје таста, а затим је наредио да му одрубе главу. О томе није ништа знала његова ташта Милица“ (Орбин 1968: 102–103). Истина, на овом мјесту сам Орбин даје до знања да говори по казивању, као што и нешто раније у вези са Вуком Бранковићем саопштава да једни кажу да се сумњало да га је отровала кнегиња Милица.

Историчари нијесу усаглашени око односа Ћурађа Страцимировића Балшића према Косовском боју. Момчило Спремић каже: „Лазарев зет Ћурађ Страцимировић Балшић није уопште дошао на Косово, и још се уз помоћ Турака борио против босанског господара Твртка I, Лазаревог противника“ (Спремић 1994). Јосип Јелчић преноси тврдњу Чедомиља Мијатовића да су Дубровчани послали 7. јула 1389. године наоружану галију у Будву да превезе Ћурађа Страцимировића у Дубровник“ (Јелчић 2010: 190). Из Будве је, након посјете два дубровачка посланика, Ћурађ Страцимировић отишао у Дубровник – крајем августа 1389. године – кад је преко Млечана сазнао резултате Косовског боја (видјети Божић 1970^а: 54). Јелчић подсјећа и на то да Ковачевић и Јовановић „вјерују да је био на Косову“ (Јелчић 2010: 188). Затим каже: „Други мисле да се он крије под именом Страхињића бана из народне пјесме“ и додаје: „и то зато што се Ћурђево име помиње и у Саладиновим хроникама“ (Јелчић 2010: 188–189). И Раде Михаљчић је мишљења да се Ћурађ Страцимировић Балшић није борио на Косову (видјети Михаљчић 2001: 124). А Иван Божић у напомени наводи коментар Илариона Руварца да „један паштровски фалсификат толико није водио рачуна о косовској традицији да је 'Балши господару', који наводно даје Дабајку Томићу сестричину за жену са огрмним посједима, изабрао као тобожњи датум издавања повеље 14. јун 1389. год.“ (Божић 1970^а: 54^б). Божић, на истом мјесту, каже и да су Ћурађа Страцимировића у Приморју задржале бриге: бојазан од гусара, краља Твртка I и Вука Бранковића.

Радослав Ротковић у напомени у свом преводу књиге Јосипа Јелчића „Зета и династија Балшића“ истиче: „Коначно се дошло до онога што прихвата савремена наука, иако је то тврдио још Руварац (1887): Ђурђе II Страцимировић Балшић, цијело то љето налазиће се на приморју од Улциња до Дубровника, да би сачувао земљу баш од Вука Бранковића“ (Rotković, уз Jelčić 2010: 191³⁸⁰). За предмет нашег истраживања је од важности закључак да усмено предање не прихвата Ђурађа Страцимировића Балшића као једног од својих јунака а истовремено покушава да га барем донекле оправда, односно да преко њега оправда саму Зету. Истина, има знакова повезаности Ђурађа Страцимировића Балшића са Косовском битком и мимо усменог предања. Драгоје Живковић овако закључује. „Зна се, даље, да је 1388/89. године дошло до попуштања затегнутости између Ђурађа II и Твртка I. То посредно потврђује њихово сврставање у исти фронт, кад су били у питању Турци. Отуда има логике да се претпостави да је Ђурађ послао свој одред на Косово који је садејствовао с босанском војском као испомоћ кнезу Лазару“ (Živković 1989: 267). Као што се види, ово се не може ни порећи ни потврдити.

У *Историји о Црној Гори* владике Василија Петровића примјетна је тенденција правдања неуцествовања Балшића у Косовском боју њиховим кашњењем, како је то и у усменој књижевности. Прво се казује да уочи боја кнез Лазар као праведни господар не вјерује у Бранковићеву клевету Милоша Обиљевића, „ишчекујући херцега зетскога господина Баошу, који још није стигао него сакупља војску и креће према кнезу Лазару“ (Василије 1996: 44). Затим је саопштено: „Баоша, којег прије спомену, трећи дан стиже на Косово пслије ове битке, која би године 6897. Од настанка свијета, а од рођења Христова 1389, 15. дана мјесеца јуна“ (Василије 1996: 46–47). Војислав Ђуроћ каже: „Тако је народни песник, допуњујући косовску трагедију узалудном жртвом Мусића и Васојевића и несрећом њихових породица после изгубљене битке, посредно указао на великаше (и на зета кнежевог Балшића међу њима), који су намерно закаснили у бој и тиме дали прилог српској пропасти на Косову. [...] На Балшића, господара Зете, народна песма је указала опевајући закашњење историји непознатог јунака из његове области“ (Ђурић 1990: 99). Овај Ђурићев закључак одржив је једино ако је Ђурађ Страцимировић макар и каснећи кренуо према Косову, што би мимо

усменог предања било узалудно тврдити. У односу на историју то би било читавање, зато што Стеван Мусић и Стево Васојевић не касне намјерно у Косовски бој.⁴⁸³ Може се поставити питање да ли је усмена књижевност баш због односа Ђурађа Страцимировића Балшића, мужа кнежеве кћерке Јелене за епског мужа њој дала Милоша Обилића. Она је својим животом у сваком случају више у корелацији са атрибутима Милоша Обилића него Ђурађа Страцимировића Балшића и Сандаља Хранића Косаче. Зато она и јесте косовка.

Може се учинити да се усмена књижевност свети Ђурађу Страцимировићу Балшићу као мужу Јелене Балшић за лично неучествовање у Косовском боју, у коме је Србе предводио његов таст Лазар Хребелановић тиме што његову жену Јелену удаје за Милоша Обилића, првог Лазаревог епског витеза и носиоца највећег подвига у јунаштву у српској усменој поезији. Међутим, усмена епика, склона епској правди, то чини захваљујући личности Јелене Балшић. Усмену епику историја не обавезује. Она је пронашла прелазно рјешење које стоји између једне и друге стране историографских тумачења. Наиме, Јелчић каже да је Ђурађ Страцимировић Балшић на Косово послао један одред своје војске: „Према једној народној пјесми Зета је послала (Лазару) ништа мање него 5000 војника“ (Јелчић 2010: 190³⁷⁹). „Chopin-Ubiccini (нав. дјело, 159) пишу да Балшић није био нико други 'него Милош Обилић који је распорио султана по примјеру својега доброга оца“, стоји у напомени Радослава Ротковића свом преводу Јелчићеве књиге о Зети и Балшићима (Rotković, уз Јелчић 2010: 191³⁸⁰). Сувишно је објашњавати да је ова тврдња једно од домишљања оних који нијесу ни епски пјесници ни истински историчари.

⁴⁸³ Међу усменим пјесмама које је тридесетих година двадесетог вијека записао Миодраг С. Лалевић су и пјесме о Косову које је испјевао Андрија Станић. „Станићева лазарица 'Велика пљесма косовска' и песма о Стеви Васојевићу изражавају настојање да се понуди синтеза косовске епике и да се тако, помоћу косовске идеје и култа прошлости, учврсти идејни став, подстакне јуначки етос и врати вера у ослобођење народа и обнову старе срске државе на новим основама“ (Петровић 2017: 77).

Ђурађ Страцимировић Балшић усменој епици није интересантан. Није јој интересантан не зато што као историјска личност није био лично храбар, него зато што је остао у сјенци Косовског боја који је њена главна тема. Неучествовањем у овом боју остао је мимо косовског завјета као његове есенције. А да Ђурађ Страцимировић Балшић као историјска личност није без храбрости и одговорности свједочи и дипломатска активност Дубровчана. Подсјетимо на то да у вријеме пријетње од напада Турака није прихватио предлог да се склони у Дубровник него је остао у Зети. Знаковит податак је да се у брод који су тим поводом послали Дубровчани укрцала једино одива Балшића удата за Радича Санковича (према Пуцић 1858: IV). Ипак, његову позицију у српској усменој епици не одређује однос према локалним биткама, ма колико биле важне. Одређује је однос према крајеугаоној историјској бици српског народа.

Искуство десетерачке усмене епике о Косову најцјеловитије баштини Његошево књижевно дјело. Знаковит је одговор Вука Мићуновића Хамзи капетану у *Горском вијенцу*:

„Какву сабљу кажеш и Косово?
да л' на њему заједно не бјесмо,
па ја рва и тада и сада,
ти издао пријед и послижед“ (стихови 378–381).

Кад човјек има само двије могућности значење добија кроз ону коју изабере. Личност се најбоље кристалише у таквим ситуацијама.

Преко Ђурађа Страцимировића Балшића, у духу усменог предања, битка на Косову пољу из 1389. године у роману Милана Шуфлаја *Костадин Балшић* (Šufflay 1920) доведена је у везу битком на Саурском пољу из 1385. године. И то преко ријечи Злогубице, Зећанина новопридошлог у албански град Кроја: „Ту се догодило исто што и на Косову пољу. Ви, оче Прогоне, зацијело не ћете порицати, да су се у љето прије три године у свим драчким црквама служиле мисе захвалнице за велику побједничку битку, у којој је погинуо емир Мурат и 100.000 Турака. Славили су то и Млечићи, а господар Тхопија, којег ће враг доскора однијети, дао је ову велику вијест огласити

трубљама и бубњевима. А ипак је послјије побједи изгинула сва српска војска. На бијегу је парнуло под Вуком Бранковићем, братом зоње (владике) Тхопије, неколико коња, а како ми је рекао војвода Базила, којему је то причао Костадин Балшић, јахао је братучед потоњег Јурај Балшић, шеснаест часа непрекидно, да узмакне турској војсци, која је ускрснула на бојном пољу“ (Šufflay 1920: 10). Легенду о издаји Ђурађа Страцимировића Балшића у бици са Турцима на Саурском пољу свезнајући приповједач овако коментарише: „Мусивна теорија, коју је поставио Злогубица о видовданској катастрофи измијешавши чињенице и далеке магловите рефлексе као потпуно равноправне“ (Šufflay 1920: 10). Но, овај приповједач то саопштава из повлашћене позиције не аргументјући сопствени закључак.

У природи књижевности је фикција, а у природи усмене епике је да полази од стварног. Чак и да је легенду коју приповиједа Зећанин Злогубица могао наивно прихватити од Костадина Балшића — у роману (а и у историји) не баш наклоњеног Ђурађу Страцимировићу, потпуно је у духу усмене књижевности. Као што је то и Баукова пјесма о Ризван-аги у Мажуранићевом спјеву *Смрт Смаил-аге Ченгића*.⁴⁸⁴ Мимо Шуфлајевог романа није нам познато усмено предање о брату Карла Топије из битке на Саурском пољу нити бијег Ђурађа II Страцимировића Балшића из исте битке, што не значи да све то не постоји. Брат Карла Топије је у овој легенди поистовијећен са Вуком Бранковић а не обрнуто, иако се битка на Саурском пољу догодила четири

⁴⁸⁴ Примјетно је да је други од три дијела Шуфлајевог романа *Костадин Балшић* насловљен „Врх Тимора“, а познати су стихови Мажуранићевог спјева „Смрт Смаил-аге Ченгића“: „Оро гњездо врх Тимора вије / јер слободе у равници није“ (стихови 344--345). Поред тога псљедња глава романа *Костадин Балшић* има наслов „Коб“ — као и посљедње пјевање овог Мажуранићевог спјева. На истом принципу су организовани стихови у Мажуранићевом спјеву:

Срамота је таквومه јунаку
купит харач — не скупит харача,
цилитнут се не погодит циља“ (стихови 46--749)

и стихови *Горског вијенца*:

„Срамота је сивоме соколу
ћерат дуго јато јаребицах,
па за себе не уловит меса“ (стихови 1834--836).

године раније што је само собом знаковито, односно значи да је епски Вук Бранковић и у Зети симбол издајника. По ријечима Злогубице, са Саурског Поља бјежи историјски зет кнеза Лазара, који је највјероватније изостао из битке на Косову — иако се не може са сигурношћу тврдити да ли је Ђурађ Страцимировић био зет кнеза Лазара и у вријеме битке на Саурском пољу. У стратегији усмене књижевности ово би могло бити и пророковање уназад, да опет употрејемо израз Јакоба Буркхарта (према Бабић 1982: 185, Грубачић 2006: 310), макар било мотивисано и незадовољством Зећанина Злогубице због лошег односа Ђурађа Страцимировића према њему. Под условом да то у Шуфлајевом роману није фиктивна легенда, логиком епског мишљења лако је упитати зашто би у и у Косовском боју учествовао неко ко је четири године раније побјегао из битке са Турцима. Но, у недостатку доказа даље кретање у том правцу би било бескорисно.

Незасвисно од Шуфлаја, Иван Божић каже:

Ако тај Балшић, како се по свему чини, није ишао да помогне тасту, поставља се питање због чега црногорско предање с толико упорности говори о Косову и хронолошки разврстава далека запамћења, која у суштини нису увијек без историјске основе, на вријеме прије и послје косовске битке. Предање и не зна за Балшиће, ту приморску господу. Његова је колијевка несумњиво у брдима, гдје се вјероватно послје косовског пораза и касније доселио знатан број живља из крајева који су се налазили под непосредном влашћу Лазаревића и, нарочито, Бранковића. Сјеверне области данашње Црне Горе нису ни улазиле у склоп Горње Зете, већ су припадале Рашкој, чије је становништво гинуло на Косову. Може се вјеровати да је управо тај досељени слој био носилац и чувар упорног косовског предања, које је затим свесрдно пригрлила црква (Божић 1970^а: 55).

ОвOME се могу додати ријечи Новака Ражнатовића: „Старо српско становништво Зете, пред навалом Турака највећим дијелом је нестало, исламизовало се, покатоличило или побјегло преко мора од Апулије до Венеције“ (Ражнатовић 1983: 433). Новак Ражнатовић у вези са тим упућује и на истраживање Андрије Јовићевића: „Истражујући

Ријечку нахију, Андрија Јовићевић је утврдио да досељеници, односно њихови потомци послије 1450. године чине 98,4 %, а 'старосједиоци', како су их називали, свега 1,6 % укупног становништва ове нахије“ (Рајнатовић 1983: 423). А Ријечка нахија је центар Старе Црне Горе. На историчарима је да одговоре на питање да ли би ово могло бити и одговор на питање Радослава Ротковића ако је Зета насељавана након Косовског боја и исељавања зетског становништва „ко је поразио византијску војску у Туђемилима у Барском пољу 1042, ње су они, по Скилици, изгубили 40.000 војника“ (Rotković уз Jelčić 2010: 189). А слједећим питањем Ротковић се прави незнавеним: „Како се може у истој књизи [Jelčić 2010] зборити о Зети под Немањићима и Зети под Балшићима, ако се њено прво становништво овђе појавило тек након слома српске војске на Косову 1389. године“ (Rotković уз Jelčić 2010: 189).

Да усмена епика има сопствене критеријуме за избор историјских личности за властите ликове најбоље потврђује епски лик Марка Краљевића. Марко Мрњавчевић, син краља Вукашина није репрезентативна историјска личност. У литератури је већ примијећено да нема усмених пјесама о Балши II Балшићу који је 18. септембра 1385. године погинуо у борби са Турцима у бици код Берата на Саурском пољу (на југу Албаније) четири године прије Косовског боја.⁴⁸⁵ Епској пјесми је потребна епска

⁴⁸⁵ Нијесмо у прилици да потврдимо тврдњу Јосипа Јелчића који, уз опис борбе родоначелника династије Балшић са Котором, 1361. године, каже: „Народне пјесме памте с извјесним обожавањем име Балшино“ (Jelčić 2010: 80). Тиме не тврдимо да пјесама о њему није било, него примјећујемо да Јелчић није упутио на извор. Могоћност усменог пјевања о родоначелнику Балши наговјештава Петровићева драма „Балканска царица“ пјесмом која симболички најављује растанак Станка Црнојевића и вјеренице му Данице. У њој Станко Црнојевић препјевава легенду, стварну или фиктивну. То је стилизација Николе I Петровића, у духу и слуху усмене лирске пјесме:

„Бан Баоши једно вече
У језеро прстен паде
Па језеро заклињаше
Да му опет прстен даде;

А оно се немилосно
Врху њега заклопило:
Водо! — Балша поче клети —
Од тебе се већ не пило!

средина, а таква није била Зета која је прво живјела у сјенци Млечана а након доласка Турака довијала се између једних и других. Поред тога, Балша II Балшић је власт у јужној Албанији добио захваљујући томе што је зет валонског и бератског деспота Јована Комнена Асена, брата бугарског цара Јована Александра и шуре и намјесника цара Душана Немањића. Дакле, област којом је Балша II владао насљеђе је његове жене Комнине, а ни то није пријемчиво усменој епици. Упркос томе што је Хајрудин паша одсјекао његову гаву и послао је „султану у Једрене“ (Šekularac 2012: 44). Овдје је од помоћи и Радован Самарцић који, иако историчар по образовању, одлично познаје психологију колектива, неодлучиву од природе настанка усменог предања. Он у својој књизи *Мехмед Соколовић* овако указује на један од фактичких догађаја на Порти: „Да ли ће неку појединост прихватити трајним памћењем или ће превидети и најкрупнију ствар, није зависило само од начина на који су вести изношене из султанове околине него, пре свега од оног нерва у маси који би на добијену вест одговорио“ (Самарцић 1995: 453). Није потребно наглашавати да усмена књижевност има управо такав нерв. Зденко Лешић са правом наглашава да је усмена књижевност незамислива „изван ситуационог контекста“ (Lešić 1989: 23). Познато је да се кнез Милош Обреновић љутио што га Вукове епске пјесме заобилазе (видјети Вук 1964: 279). „Био је, упркос свој својој храбрости, изразито неепска, нехеројска личност“ (Деретић 1995).

Изузев Јелене Балшић, не рачунајући казивање Балшића из Подврха код Бијелог Поља да су поријеклом од зетских средњовјековних Балшића, нема Балшића који су централне фигуре у усменим предањима. У свом раду „Динарска племена Немањићског поријекла“ (Карановић 1937) Милан Карановић наводи и предање о племену Никшићи у коме се појављује Балша Зечанин, а које је Андрија Лубурић записао и 1935. године

И по тада, веле, није
Воде никад капи пио
Но је жеђу грла свога
Само вином бан гасио“ (Петровић 1996: 21).

Није, међутим, ауторска стилизација лирска пјесма „У Ивана Господара...“, у чијем уводу се истиче благо Ивана Црнојевића, о којој говори Јован Вукмановић (видјети Вукмановић 1969: 324) и која је ушла у састав поменутог дјела Николе Николе I Петровића — пјева је коло на почетку појаве III чина I (видјети Петровић 1996: 73--75).

објавио у *Зетском гласнику* (видјети Карановић 1937: 31). Према овом предању, Балша Зећанин је напао Никшу, војводу Грбља који се са својим присталицама након тога населио у мјесту Заграда у Жупи Никшићкој. Балша је од Угрена, бана Оногошта који је Никши и његовима изашао у сусрет затражио да их испоручи. Бан Угрен то није прихватио, због чега је Балша напао Оногошт и био потучен од Никше. Овдје се не каже који је од Балшића Балша Зећанин. Може се само на основу година наведених у допунској информацији о времену Никшиног бијега из Грбља закључити да то није Ђурађ Срацимировић Балшић нити његов син Балша: „Како се каже да је Никша са Угреном, касније, 1386. 1388. године, потукао Турке на Кусињском Мосту у Никшићу и Никшићким Рудинама“ (према Карановић 1937: 31). У историјској стварности Грбља је нападао Ђурађ I Балшић. Друго предање у коме се помињу Балшићи мимо Јелене Балшић евоцирано у истом раду. Карановић наводи податак Јована Ердџановића да се у Кучима налази триста тридесет домова братства Мравчевићи и додаје да „Љуба Ковачевић мисли да су ти Мрђавчићи од Гојка Балшића, праунука краља Вукашина“ (Карановић 1937: 53). Једини праунук краља Вукашина међу Балшићима је Балша Ђурађевић Балшић, чији се једини син коме име није сачувано упокојио док је био дијете.⁴⁸⁶

Није тешко запазити да Милошева Јела стално од некога бјежи, било да су то Турци или њени (стицајем лоших околности) нови епски мужеви који нијесу дорасли Милошу Обилићу, њеном првом мужу у сваком предању у коме се појављује. Само собом је знаковито то што је Јела Милошева у усменој књижевности и кад усмене пјесме и легенде говоре о њеном животу са њеним другим мужевима ословљена као Милошева а не неког од њих. Епска Јела бјежи од новог мужа бана Грдмана из Кључа зато што је он злоставља због признања да јој више значи Милош Обилић мртав него он

⁴⁸⁶ Било је покушаја измишљања сродства са Балшићима из утилитарних разлога. Владика Василије наводи да је Богић Вућковић из Херцеговине 1773. године од Дубровчана новцем купио потврду да је Црногорац „од породице Страцимирове и пође римском ћесару, огласивши се да је он покренуо црногорске народе у помоћ ћесару и да је због тога себе сасвим упропастио, те су му Турци сва села узели, иако он није имао ништа осим себе“ (Василије 1996: 38). У једном случају је за надбискупа барског изабран онај који је папу убиједио да је у сродству са Балшићима, али је разријешен након откривања лажног представљања. Више видјети у Јововић I. 2012.

жив. У историјској позадини епских мужава Јелене, кћерке кнеза Лазара након Милоша Обилића најћешће стоје њени фактички мужеви. Бива то у пјесми и легенди о родоначелнику братства Копривица, у пјесми коју је објавио Илија Златичанин, па у пјесми „Преудаја Јеле Обилића, (Мотив из народа“ у збирци Милана М. Вуковића Црновршанина. То је у корелацији са споља наметаним проблемима каквих, иако не увијек и као у књижевним дјелима, није имала мира историјска Јелена Балшић. Иако је то историјски непотврдиво, у пјесми објављеној у *Босанској вили* Јела Милошева након Косовске битке бјежи од Турака, па од свог другог мужа Балше Зећанина који је злоставља, а потом и од свог трећег мужа Ђура Топаловића (који је у другим варијантама штити од претходног јој мужа), да би умрла на рукама свог брата Стефана Високог у Србији ослобођеној од Турака. Планови о њеном бјекству у овој пјесми сежу до Русије, у којој се налази њен брат Стефан и који се враћа у Србију ослобођену од Турака.

Новак Килибарда каже да династије Балшића нема у усменој књижевности Зете (видјети Kilibarda 2012: 74), и наглашава: „Били су ту храмови и свештенство, боравила је ту и образована списатељица Јелена Балшић, али ништа од тога није постајало тема за усмену књижевност“ (Kilibarda 2012: 78). Овдје је потребно истаћи да извођење династије Црнојевића из династије Балшића у усменим епским пјесмама преко сина Јеле, љубе Милошеве — који се у једним пјесмама рађа у њеном браку са Баошом (Балшом) а у другим као посмрче из њеног брака са Милошем Обилићем — даје одговор на питање зашто мимо Јелене Балшић усмена књижевност не показује интересовање за чланове владарске куће Балшић. О томе ћемо више говорити у сегменту овога потпоглавља насловљеном „Алтернирање имена и улога у усменом педању о Јелени Балшић“.

4.2.2. Крајеугаони камен српске усмене епике

Десетерачка усмена епика о Косову као главни друм српске усмене епике помаже у разумијевању и оних литерарних знакова који се на Косово не односе директно. На позицију Косова у десетерачкој усменој епици упућује Рајко Петров Ного

предговором антологији *Српских јуначких пјесама*, насловљеним „Ој, давори, ти Косово равно“, а на магнетску моћ Косова у српском усменом пјесништву као цјелини указује Јован Делић књигом *Традиција и Вук Стеф. Карацић*. Рајко Петров Ного наглашава: „Све су наше јуначке пјесме о Косову. Оне преткосовске Косово слуте, оне послије Косово памте као усудно мјесто са кога се из моћи и сјаја немањићког падало у таму ропства“ (Ного 1990: 5). А Јован Делић каже: „Та ријека [Марица], која је данас у Бугарској, у Вуковом *Рјечнику* тече кроз Косово. [...] Марица као историјска метафора тече право према Косову“ (Делић 1990: 245 и 246). Исти аутор запажа да је Вук Карацић у *Српском рјечнику* одредницу „Премостити се“ обиљежио стиховима: „Марица се вода премостила / од добријех коња и јунака“. Говорећи о могућностима читања *Српског рјечника* Вука Стеф. Карацића на вертикалној оси, Јован Делић каже и ово: „Рјечникова 'прича' о Марку се показала и као дио косовске приче (уосталом, и епски пјесник је држао да је Прилип град на Косову, што још једном свједочи о невјероватној митској центрипеталној сили Косова у српском пјесништву); али и као самостална, веома сложена творевина на моменте – запањујуће модерна“ (Делић 1990: 331). На трагу онога што је о књижевном контексту изрекао Жан Фласпел Платор нашавши упориште у српским усменим приповијеткама које је сакупио и објавио Вук Стефановић Карацић, Александар Јерков каже: „Усмено приповиједање се додирује са поетиком постмодерне тиме што „се приповедна књижевност у постмодерно доба не одређује кроз текст, него кроз контекст“ (Јерков 1992: 71).

И Јелена Балшић у усменој књижевности се показује и као дио косовске приче и „свједочи о невјероватној митској центрипеталној сили Косова у српском пјесништву“. Да би се то разумјело потребно је освијестити и структуру и значење усменог пјесништва у Косову. С обзиром на то да то није видљиво директно као, на примјер, у пјесмама о Марку Краљевићу или пјесмама о ослобођењу Србије и Црне Горе од Турака потребно је упутити на основе структуре и значења усмене епике о Косову и њено мјесто у структури српске усмене епике у цјелини.

Косовски бој је централни догађај српске усмене епике, а сублимација значења овога догађаја је косовски завјет. Семантичко огњиште тематског круга пјесама о Косову је дилема кнеза Лазара коме ће се привољети царству. Јер: „Земаљско је за

малена царство, / а небеско увек и довека“ (Вук, II, 46). Ово је крајеугаони камен усмене епике о Косову, а она је то у укупној српској усменој епизи. Дилема кнеза Лазара је универзалног значења. Свјесно или несвјесно, човјек је увијек пред овим избором: може поступити као Софоклеова Антигона или као ној завући главу у пијесак. Људи су у основи Исмене или Антигоне. Кад има само двије могућности, човјека одређује она коју изабере. Косовска усмена епика је општечовјечанска. А у умјетности је нешто општечовјечанско, да парафразирамо Настасијевићеву „Мелодију матерњег језика“, колико је цвијетом изнад и корјеном испод националног (према Милосављевић 1978: 162). Српско усмено пјесништво о Косову измирило је национално и универзално. Директна линија између „Библије“ и српске усмене епике је у стиховима пјесме „Пропаст царства српскога“ Слепице из Гругуреваца: „Полетио соко тица сива / од столице од Јерусалима“ (Вук, II, 46). На предавању на тему „Балканска усмена епика и јудејско предање“, одржаном у Новом Саду, 12. октобра 2017. године, владика Јован (Ђулибрк) је казао да је Свети Илија онај на коме се поклапају Стари и Нови завјет и да као такав у пјесми „Пропаст царства српскога“ потврђује косовски завјет. „На Косову је један народ дефинисао своје историјско биће“, казано је истом приликом. Ова реченица је одговор на питање зашто је дошло до историзације поезије и поетизације историје. Зато и они којима је познато да Милош Обилић није историјска личност у његовом неисторијском постајању виде више него у постојању других на историјски начин. Овим се не потцјењују историјске чињенице, односно резултати до којих су Иларион Руварац и Љубомир Ковачевић дошли тумачећи Вука Бранковића у контексту историје.

На нивоу српског усменог епског пјесништва антипод Милошу Обилићу није Марко Краљевић као главни лик тога пјесништва, како сматра Светозар Кољевић: „Па у којем је смислу Марко онда велики комични јунак? Пре свега, рекосмо, као антипод трагичној стилизацији Милошеве ситуације и судбине“ (Кољевић 1974: 185). Антипод Милошу Обилићу је Вук Бранковић. Усмено предање то најављује мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узроком косовског губитка, да би било искристалисано косовском вечером у пјесми „Комади од различнијех Косовскијех пјесама“ (Вук, II, 50) и видовданским подвигом Милоша Обилића. Раде Михаљчић мисли да је Вук Бранковић за епског издајника изабран због лошег понашања на

друштвеној сцени, а Радован Самарцић закључује да се вага издаје зауставила „на најпознатијем учеснику који је преживео косовску погибију“ (према Михаљчић 1976: 33).

Миодраг Поповић каже: „Вуковим косовским песмама претходила је историјска, односно псеудоисторијска легенда о косовском боју“ (Поповић 1977: 76). Псеудоисторијским се може сматрати слободна интерпретација усменог предања, какво је донекле у италијанској преради Дукине хронике, али не и однос према историји у аутентичном предању. Сагласни смо са Новом Вуковићем: „Нема ништа погрешније од игнорисања мита и примитивног третмана мита као грешке. Митска прича је обично дубља од историјске и кодови које она носи у својим параболама и симболизацијама су суштински, јер долазе из колективног несвјесног“ (према Јевтић 2002: 107). Неисторијско постојање Милоша Обилића — као „најдубља људска стварност“ (Andrić 1986: 9), како би то казао Иво Андрић — убједљивије је од постојања Вука Бранковића. Занимљиво је да Јелка Ређеп, и поред континуираног изучавања косовског наратива у српској средњовјековној књижевности, о Милошу Обилићу говори као да је историјска личност: „Ниједна ћерка кнеза Лазара није била љуба Милоша Обилића“ (Ређеп 2006: 13). Она то у истом раду понавља реченицом: „По предању, и Обилић је био Лазарев зет, мада историјски никада није био ожењен ниједном ћерком кнеза Лазара“ (Ређеп 2006: 127). Ово је последица тога што ниједан нестварни лик десетерачке усмене епике у српском народу не живи стварније од Милоша Обилића.⁴⁸⁷

Говорећи о историјском и историчном у хагиографији, Данијел Дојчиновић каже: „Када Григорије Цамблук пише о учешћу Стефана Дечанског у исихастичком спору, јасно је да чини анахронизам“, и додаје: „Али то сазнање не умањује значај реченог, јер је смисао био рећи да је Стефан Дечански био надахнут мудрошћу Божјом. А да ли је расправљао у исихастичком спору или не, или да ли је уопште учествовао у било каквом спору — неважна је крајње споредна информација“ (Дојчиновић 2015: 153).

⁴⁸⁷ Не треба занемарити чињеницу да Константин Филозоф у *Биографији деспота Стефана Лазаревића* помиње благородног Србина који је на Косову убио султана Мурата. Временска дистанца од четири деценије од Косовске битке не мора бити ни мало ни много.

Тако ни усмена поезија преко Вука Бранковића не угрожава историју него јој он служи као средство за досезање вишег смисла. Логика стварности не обавезује логику књижевности, што наглашава *Логика књижевности* Кете Хамбургер (Hamburger 1976). Значи да се историја бескорисно љути на поезију. Донкихоштина би било ућуткивање поезије.⁴⁸⁸

Јелка Ређеп тврди да је избор царства небеског у усмену пјесму стигао из писане књижевности: „Лазареве речи у песми 'Пропаст царства царства српског' (Вук, II) имају исти смисао. Нема сумње да је ова идеја о одређењу кнеза Лазара за небеско царство пренета из писаног, Даниловог списка у усмено предање“ (Ређеп 1993: 39). На ријечи кнеза Лазара у „Слову о кнезу Лазару“ Данила III упућеним косовским ратницима: „Боље је нама у подвигу смрт, него са стидом живот“ долази њихов одговор: „Умримо да свагда живи будемо“ (према Ређеп 1993: 39). Овај вид обраћања има већ „Александрида“, тако да дјелује као *одраз* према *праоблику*.⁴⁸⁹ На овакво обраћање као опште мјесто указује и Ђорђе Трифуновић: „Истицање часне смрти пред стидним животом најчешће се јавља у прози: 'Боље јест нам на боју умрети, неже ли Перси бежати'. Всакому бо велеумну мужу боље почтена смрт, неже срамотан живот' (Александрове речи витезовима у Александриди). Пред одлучујући бој овакве мисли исказују ратници: 'Луце ж би потјату бити неже полоњену бити' (Слово о војевању Игором); 'Луче јест нам ва подвизе смрт, неже ли са студом живот, луче јест нам на брани мачнују кончину подјети, неже ли плешта врагом нашим подати' (патријарха Данила III Слово о кнезу Лазару)“ (Трифунувић 1990: 209–210). „Лазарево одређење за царство небеско а не земаљско, представља елемент косовске легенде, формиране крајем XIV века. У првим косовским списима, код Данила Млађег и Раваничанина III, кнез Лазар се привенчава небеском царству“, каже Јелка Ређеп и наставља: „Николај Тименко сматра да је приклањање небеском царству, тј. давање предности оноземаљском животу сасвим у духу времена и представља опште мјесто у књижевности феудалног доба, а што се лако могло повезати са Лазаревим именом,

⁴⁸⁸ Најомраженијим издајником у историји сматра се Ефијакт, који је издао Грке тако што им је иза леђа довео Персијанце у свехеленској бици у Термопилском кланцу, када је Грке предводио Леонида.

⁴⁸⁹ Више видјети у Аверинцев 1982.

разумљиво је што је овај Лазарев поступак искоришћен од народног певача за објашњење српског пораза на Косову“ (Ређеп 1976: 260).

Војислав Ђурић подсећа на то да је мисао о задобијању небеског царства кроз ратничку храброст старија од хришћанства и као примјер наводи сумерско-вавилонски „Еп о Гилгамешу“ (видјети Ђурић 1992: 40–41). Косовски борци су охристовљени. Као такви пред одлазак на Косово се причешћују у *бијелој Самодрежи цркви* и не кажу да иду да се боре за државу него за крст часни, односно за вјеру, иако се Косовска битка на историјаском плану била и за опстанак државе. Колико год црква могла утицати на стварање култа кнеза Лазара, а црквена дјелатност на писану књижевност и преко ње на усмено пјесништво, кнез Лазар није измишљена величина. То свједоче и његова повеље хиландарској болници и монахиња Јефимија својим записом на његовом покрову као лични чин. Усрдно приношење, иаказано у посљедњој реченици Јефимијиног текста, истовремено је — скоро без временске дистанце — свједочење о ономе у чијој је близини живјела. Колико год свједочење монахиње Јефимије о кнезу Лазару било лично истовремено је објективно, неидеологизирано говорење. Оно ускраћује могућност да буде укључено у друштвени утилитаризам управо тиме што је извезено 1402. године, а не дуго након његове смрти. Кнез Лазар као историјска личност „је прихватио битку као да је изабрао небеско царство: пре своје погибије“ (Ђурић 1990: 96). То потврђују и ријечи његове повеље болници манастира Хиландара из 1380. године чији дио, према Миклошићевом издању, наводи Милица Грковић: „Пошто сам и ја видео да земаљско богатство ништа није користило господарима који су били пре нас, јер се од њих узело и другима предало, а надају се да приме само оно што се другима предало“ (према Грковић 1993: 20). Јелка Ређеп тврди: „Нема сумње да је ова идеја о одређењу кнеза Лазара за небеско царство пренета из писаног, Даниловог списка у усмено предање“ (Ређеп 1993: 39). Историјски кнез Лазар небеско царство је изабрао скоро деценију прије косовске битке: ријечима своје повеље болници манастира Хиландара.

Кључ за разумијевање епског кнеза Лазара као антипода епском Вуку Бранковићу је у пјесми „Пропаст царства српскога“. То је истовремено кључ за разумијевање укупног српског епског пјесништва. Ако су пјесме „Урош и Мрљавчевићи“ и „Женидба кнеза Лазара“ корјење епског пјесништва о Косову, пјесма

„Пропаст царства српскога“ је његово стабло, чији је један корјен у самој историјској позицији кнеза Лазара, а Вишњићева пјесма „Почетак буне против дахија“ је његова крошња. Рука косовске епике најдуже се протеже у Његошевом *Горском вијенцу*. У овом његовом дјелу позиција кнеза Лазара није истакнута као у косовским пјесмама, али позиција Вука Бранковића јесте. Тиме је наглашен проблем издаје као главни проблем у „Горском вијенцу“. То што је у *Горском вијенцу* антипод Вуку Бранковићу Милош Обилић наглашава свијест о томе „ко је вјера, / а ко је невјера“, што значи да се није могло удаљити од питања на које је на Косову одговорио кнез Лазар: „Коме ћеш се привољети царству?“. Прва реченица Андрићевог есеја „Његош као трагични јунак косовске мисли“ гласи: „Ова је драма почела на Косову“ (Andrić 1986: 9), а сами крај овога есеја — као коментар подударана датума Његошевог упокојења и датума његовог преузимања власти након упокојења свога конгенијалног стрица Петра — гласи: „Чудесном и прецизном геометријом судбине, трагични круг завршио се у тачки са које је кренуо. Видели сте, у овом кругу, као на Косову самом:

Све је свето и честито било

И милеме Богу приступачно“ (Andrić 1986: 32).

Историјски кнез Лазар је и из преткосовског расула изронио снагом сопствене личности. У десетерачкој епици косовско расуло најављује Рашкова пјесма „Урош и Мрљавчевићи“ а слути пјесма „Женидба кнеза Лазара“ (Вук, II, 32), у којој цар Душан у књизи цароставној види да ће доћи „пошљедње вријеме“ и „Лазар ће наслиједити царство“. Косовско епско расуло је назначено и упозорењем Милоша Обилића кнезу Лазару у пјесми „Зидање Раванице“ (Вук, II, 35). И лични подвиг Бановић Страхиње у Милијиној пјесми „Бановић Страхиња“ (Вук, II, 44) на општем плану најављује битку Срба и Турака на Косову. У Подруговићевој пјесми „Цар Лазар и царица Милица“ (Вук, II, 45) кнез Лазар и његови борци „су у борбеном заносу, а тело Лазарево у Похвалама приказује најјасније и најјезовитије у шта се тај занос претворио“ (Radojičić 1960^b: 330).

Десетерачка усмена епика је, и поред историјског цара Душана, царем учинила кнеза Лазара. Државнички и освајачки успјеси цара Душана нијесу потиснули свијест о његовим греховима. О цару Душану усмена епика говори безмало само на неепске теме – „Женидба Душанова“ (Вук, II, 29), „Смрт Душанова“ (Вук, II, 33), „Душан хоће сестру да узме“ (Вук, II, 27), „Удаја сестре Душанове“ (Вук, II, 28). Ликом епског цара Лазара српска усмена епика је изнад вриједности које покрива цар Душан. „Мали кнез моравски који је на Косову изгубио битку и главу, уздигнут је на висине духовнога и епскога престола, а Душан – цар Душан Силни од кога се тресао Визант и чија је држава излазила на неколико мора, смјештен је у народно сјећање као грешни смртник! Таквим рјешењем српског царског проблема колективна свијест положила је најтежи испит!“ (Килибарда 1988: 225).⁴⁹⁰ Исти аутор лично свједочи о рецепцији пјесме Бране Петровића током књижевне вечери организоване на Коларчевом универзитету, у вријеме преноса земних остатака цара Душана из Пећке патријаршије у цркву Светог Марка у Београду:

Брана Петровић изговорио је колективну мисао о цару, ону мисао која је давно пјеснички казана у Вуковској усменој епици. Аплауз с почетка књижевне вечери шуштао је дневном националном ускогрудошћу, а потом аплаузи мјерили су снагу истинскога усхићења које условљава непатворена поезија. Прихватили су слушаоци пјесника као продужену народну инспирацију прошлости, ону инспирацију коју су пјеснички заокружили Тешан Подруговић, Филип Вишњић, Старац Милија. Брана Петровић је само на савремен начин исказао давно створену слику која не скрива ниједан правац Душановог крупног историјског значаја него преноси истине о националној прошлости које су уједно и универзалне истине о људима“ (Килибарда 1988: 230).

Килибарда додаје: „Народ је запамтио царење људске гријехе више него његову државничку и освајачку проминентност којом се одушевљава национално-политичка

⁴⁹⁰ Неспорна је луцидност овог запажања Новака Килибарде. На страну то што овај аутор у посљедње вријеме највише изневјерава своје узвичне реченице о усменој књижевности.

историографија“ (Килибарда 1988: 224). И поред јединог цара у историји Срба, српска усмена епика као цара има једино моравског кнеза.⁴⁹¹

Кнез Лазар је главни лик усменог епског пјесништва о Косову. Срби су након Косовске битке свој отпор према Турцима „пренели на духовни план“ (Поповић 1977: 19). „Лазарев лик живопише се по неким црквама и тамо где му по канону није место“ (Поповић 1977: 65). У подтексту пјесме Миодрага Павловића „Посечен кнез се сећа“ је десетерачка пјесма „Обретеније главе кнеза Лазара“, иако је лирска пјесма о којој говоримо кренула својим путем. „Но смрћу сам и реч своју претеко“, каже кнез Лазар у Павловићевој пјесми (Павловић 1969: 70). Кнез Лазар је симбол видовданске жртве. Синтагма *честити кнез* један је од рефрена Вукових пјесама о Косову. Већ смо навели стихове пјесме Слепе Степаније „Царица Милица и Владета војвода“ (Вук, II, 49) у којима је овај атрибут наглашен а налази се, на примјер, и у пјесми Слепице из Гргуреваца „Марко Краљевић укида свадбарину“ (Вук, II, 69). У литератури је већ

⁴⁹¹ Епска правда тежи идеалном, док реалност средњег вијека захтијева и разумијевање околности у којима су се изражавали они који су били на мјестима званичног одлучивања. Средњовјековна писана књижевност, не само житијна, похвално говори о цару Душану. У вези са његовом борбом са Бабунима и повратком престолу својих родитеља и прародитеља у запису бившег студеничког игумана Николе, који је оставио на препису јеванђеља које је 1328/1329. године сам преписао на захтјев архиепископа Данила II, стоји да је „анђелима диван и непријатељима страшан“ (према Трифуновић 1990: 85). Али тиме не можемо изгубити из вида да је да цар Душан по некима има на души смрт свога оца Стефана Дечанског. И Кнез Лазар Хребељановић као историјска личност учествовао је у осљепљивању Николе Алтомановића — ма колико Алтомановић као обласни господар својим поступцима изазивао незадовољство сусједних обласних господаре. Кнеза Лазара је, међутим, искупила Косовска битка. За разумијевање поступака средњовјековних људи неопходно је познавање контекста у коме они дјелују. Велики распон у изражавању средњовјековних људи често је повезан са великим искушењима. И Стефан Лазаревић је испод нивоа властите личности у односу према сребреничким рударима. Већ смо примијетили да се једва може појмити да је исти човјек Балша III док се свети својим противницима и Балша III у повељи манастиру Прасквица, односно Ђурђе Црнојевић у освети због убиства једног од црногорских солара у Котору и Ђурђе Црнојевић у властитом тестаменту. Велики је распон и између израза Јелене Балшић у рату са Млецима и Јелене Балшић у посланицама Никону Јерусалимцу. Велики распон у понашању средњовјековних људи често је повезан са великим искушењима. То објашњава и зашто је цар Душан, и поред свега, фрескописан у Пећкој патријаршији и зашто се његове кости налазе у цркви Светог Марка у Београду. Међутим, Димитрије Плећевић из „Култова лица“ преноси у „Српски светачник“ да су у вријеме патријарха Пајсија у шеснаестом вијеку честице моштију цара Душана послате су у Грачаницу и на друга мјеста, што значи да је на Косову постојао култ светог цара. Плећевићева књига говори и о култу Јелене Балшић (Плећевић 2008)

истакнуто да је кнез Лазар је једини кнез српске усмене епике уз чије име стоји придјев честити (видјети Алексић (2001)).

Породица кнеза Лазара након његове смрти је жртва историје. У епским пјесмама о Косову то су Југовићи. Бошко Југовић у Подруговићевој пјесми „Цар Лазар и царица Милица“ не каже да иде на Косово да погине за Србију, него: „За крст часни крвцу прољевати / и за своју вјеру умријети“ (Вук, II, 45). У пјесмама о Косову у истом знаку су и ријечи Војина Југовића, Милоша Обилића, Мусића Стефана. Примјетно је да је кнегиња Милица у усменој епици у парадигми Лазаревића и Југовића. У епском родослову браћа Југовићи били би рођаци њене кћерке Јелене, али о том сродству усмена епска поезија не иде даље од кнегиње Милице.

Иако Вукове епске пјесме о Косову, као ни пјесме о Марку Краљевићу, немају хронотоп, Вукова усмена епика као цјелина има свој хронотоп. Управо то обесмишљава Станисављевићево и друга експериментисања у покушајима накнадног састављања епа.. Као што епски Марко Краљевић живи колико и ропство Срба под Турцима епско Косово се проширило до рубова простора на коме су Срби поробљени. Тај хронотоп је, како примјећује Рајко Петров Ного, мијешањем, односно згушњавањем и стапањем времена и простора постао неодвојив од стварности (видјети Ного 1990: 8). Тај хронотоп је дијелом пренесен и у народску поезију, као и поезију на народну. У народској поезији највише у пјесме Радована Бећировића, а у поезији на народну у *Разговору угодном народа словинскога* Андрије Качића Миошића“. У Качићевој „Писми од Стипана Томашевића олити Кристића, краља босанскога“ посљедњи босански краљ 1459. године позива све племиће од географског Косова до Хрватске:

„Да чекамо цара силеного
на Косову пољу широкому:
ваља да се јуна састанемо
и на њега складно ударимо“ (Каџић Миошић 1946: 45).

А у такође Качићевој „Писми од Стипана Кристића и његових сватова“ претпоследњи босански краљ у сватове позива племиће са истог простора. Међу њима „и маладога Црнојевић бана / од Горице Црне господара“ (Каџић Миошић 1946: 43).

„Писма од Стипана Томашевића олити Кристића, краља босанскога“ вјеродостојно наводи мјесец али не и годину боја на Косову првог боја на Косову. Други бој на овоме пољу био је 1448/1449. године по византијском рачунању времена. Након њега је Турцима отворен пут према Смедереву. Познато је какву је улогу уочи и током пада Смедерева имао последњи босански краљ. Качићева пјесма га је смјестила у други контекст зато што је Босна последња пала под Турке, а њен пад је дошао са Косова. Као и пад Смедерева. Дакако, и Црнојевића, и херцега Стјепана. Зато се босански краљ у пјесми не понаша као у стварности није. А у „Писми од Стипана Кристића и његових сватова“ је занимљив статус Марка Краљевића и Вука Бранковић. Босански краљ, између осталих, у своје сватове позива:

„Од Дунаја војеводу Јанка
и синовца Краљевића Марка,
кому име Момчило бијаше,
на боју се добро носијаше.

Од Пазара кнеза Кобилића,
А од Јајца Вука Бранковића,
од Косова поља Ситничиха,
од Коњица Луку Сенчевића“ (Каџић Миошић 1946: 45).

У односу на примарни ток Вукове епике, мјесто Марка Краљевића у сватовима краља босанскога је дато његовом синовцу; али његовом синовацу. Вук Бранковић је, као што се види, у овој пјесми измјештен са Косова иако оно припада посједима историјског Вука Бранковића. То је у односу на историју грешка, али у односу на логику усмене епике бива *истинитије од саме истине*. Качићева пјесма свјесно прикрива издају Вука Баранковића на Косову. Тим прије што такође Качићева „Писма од Кобилића и Вука

Бранковића“ (видјети Каџић Миошић 1946: 35–37) зна да је Вук Бранковић зет кнеза Лазара, односно муж његове кћерке Маре. Однос Качићеве поезије према Вуку Бранковићу је у складу са замишљу са афирмативним приказивањем владара словенских у *Разговору угодном народа словинскога*.⁴⁹²

Ако се пажљиво посматра структурлизација Вукових епских пјесама примијетиће се да постоје и други ликови који додатно значење добијају из контекста косовске епике. Односно, десетерачка усмена епика у цјелини је својим садржајем *врт са стазама што се рачвају*, да упориједимо Борхесову синтагму. У том смислу упутно је указати на језгра сличности у првој забиљеженој пјесми о Косову, која се налази у збирци Аврама Милетића, Вуковој пјесми „Комади од различнијех Косовскијех пјесама“ (Вук, II, 50) и бугарштици бр. 16. Богишићеве збирке, под насловом „Кад је Вук Огњени умро шта је наредио на смрти“.

Косово је стожерни знак српске усмене епике, а пјесме о Косову као њеној главној теми укрштају се са пјесмама о Марку Краљевићу као њеном главном лику. Захваљујући Косову још један број ликова у оквиру српске усмене епике као цјелине добија додатно значење. Епски лик Змај огњени Вук, у чијој је историјској позадини Гргур Бранковић, епски је сестрић Марка Краљевића који заједно са њим разгони по Косову Турке. Овај дио косовског наратива, који је Вук Караџић забиљежио од свога оца Стефана, само је један од комада *од различнијех косовскијех пјесама*. Змај огњени Вук значењски превазилази епизодну појаву у косовском наративу, али и у наративу српске усмене епике у цјелини.

У секвенци „Змај огњени“ *Српског рјечника* Вука Краџића пише и ово: „Пјева се како је Ђурђева Јерина казивала Турцима како се родио Змај огњени Вук:

У мог сина, слијепца Гргура,
У њега се мушко чедо нађе,
Није чедо чеда каквано су:

⁴⁹² Било би занимљиво упоредити садржај *Разговора угодног народа словинскога* Андрије Качића Миошића и књиге писама средњовјековних владара, која је Медо Пуџић преписао ћирилицом а чији је први том објавио 1858. а други 1862. године.

Вучја шапа и орлово крило,
И змајево коло под пазухом,
Из уста му модар пламен бије“.

У наведеном запису није тешко примијетити митске симболе. Као ни то да је у њиховом склопу епска матрица која се користи и у приказивању наднаравне снаге коња Марка Краљевића. Зоја Карановић и Марија Клеут наглашавају да се у *Песмарици Теодора Добрашевића* под бројем 30 налази пјесма „Тешко тужи у Ђурђеву двору“: „Ово су заправо уводни делови бајке у стиху о змији младожењи, који за сада представљају њено прво познато бележење уопште и једино у контексту грађанске поезије“ (Карановић, Клеут 1984: 10). Такође напомињу да су о варијантама ове пјесме писале Маја Бошковић-Stulli и Нада Милошевић-Ђорђевић (видјети Карановић, Клеут 1984: 10²¹) и упућују на паралелне описе Змај огњеног Вука „код Петрановића и у једном запису из *Виле* / Б. Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине* II, 1867, бр. 40 *Вила*, 1867, 454/“ (Карановић, Клеут 1984: 11).⁴⁹³

Поставља се питање зашто је у српској усменој епици Змај огњени Вук лик са више митских обиљежја од Марка Краљевића као њеног главног лика. Змај огњени Вук, епски сестрић Марка Краљевића већ својим именом је биће митолошких атрибута. У Вуковим епским пјесмама Марко Краљевић је само дијелом митски јунак. „Марков лик ће свој израз заснивати на некој врсти симбиозе и сједињавања хришћанско-ратарских и митолошких представа и асоцијација“ (Златковић 2011: 231). За њега се може казати и оно што Валтер Бењамин каже за Кафкиног Одисеја у „Ћутању сирена“: да се „налази на прагу који одваја мит од бајке“ (Вејјамин 1974: 255).⁴⁹⁴ Вуков Марко Краљевић је само увеличана димензија људског постојања. Бранко Лазаревић закључује: „Ипак, и покрај свега тога што је Краљевић Марко митски херој, ... он је људски саздан, доста природно изграђен и представник је овосветског и оностраног“ (према Зуковић 1975: 108).

⁴⁹³ О чудесном рођењу Змај огњеног Вука видјети и Маретић 1966: 143--155.

⁴⁹⁴ Видјети и: Мелетински 1983: 347 и даље

Усмено предање о Косову као одговор духа надомјешта губитак у реалности. Посљедица тога губитка је и шекспировски крај посљедњих Бранковића. Змај огњени Вук постиже у митском времену оно што је изгубљено у историјском. Он је као такав митски одређен косовски лик. Рајко Петров Ного луцидно саопштава: „Обилићево подвижништво не траје у историјском већ у митском времену. Обилић је тако савременик Карађорђевић“ (Ного 1990: 5). Српска усмена епика је доказ више за тврдњу једног од руских историчара да су Срби мали народ са менталитетом великог народа. Већ је примијећено да усмену лирику имају сви народи, а усмену епику имају само историјски народи. У прилог томе би ишло и то што у имену уз Змај, и то огњени, стоји и Вук. Име, које по старом вјеровању брани онога коме је надјенуто. Није то име сјећање на Вука Бранковића као претка Гргура Бранковића, зато што не би било уклопиво са улогом Вука Бранковића у усменој епици. Пјесми је мало име Гргур Бранковић. *Ко се топи за сламку се хвата, / над главом се додају руке.* Ако је Марко Краљевић у српским усменим пјесмама одговор на историјску стварност након Косовског боја, што укључује и битку на ријеци Марици која нимало случајно у усменим пјесмама не тече кроз Косово, Змај огњени Вук је одговор усмености на историјску стварност након другог пада Смедерева, као дефинитивног пада под Турке. Универзалног значења су ријечи поеме „Кажа“ Матије Бећковића: „Што је дубљи пад, то је јача нада“, један је од стихова Бећковићеве поеме кажа. Сама физика је освијестила законитост да је јачи отпор што је већи притисак. Баш зато је у контексту структурализације укупног усменог пјесништва о Косову важна бугаршtica бр. 14 Богишићеве збирке, насловљена „Кад се свади Огњени Вук и Бан Пав'о Стријемљанин“, у којој је Огњени деспот Вук реплика десетерачког пјесништва о Милошу Обилићу; здравицом уочи битке на Косову 1448. године оклеветан је као издајник Огњени Вук, а стварни издајник је Павао Стријемљанин. Ово није алтернирање имена, већ је новим именима обиљежена нова етапа драме која није окончана.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ Важна је Шмаусова напомена да није сигурно да је бугаршtica бр. 47 о оклеветаном јунаку Николи Радановићу била модел за пјесму о Милошу Обилићу као увријеђеном витезу, о чему смо већ говорили. Овдје ваља имати на уму и да је већ је демантована тврдња да су бугаршtice старије од десетерачких пјесамa. Не искључујемо могућност да је Богишићева бугаршtica бр. 14 могла настати након првих

Јелена Балшић и Змај огњени Вук срастају се у равни структурализације српске усмене епике. Кључ њене структурализације у старту се освјешћује праћењем укрштања садржаја епских пјесама на њену главну тему и пјесама о њеном главном лику — пјесама о Косову и пјесама о Марку Краљевићу. У том координатном систему и друге теме и ликови проналазе своје мјесто. „Марково казивање на коме је царство — узалудно, као што је најчешће узалудно уразумљивање властољубљем опијених силника, макар колико својим лудилом за царством припремали сопствену пропаст и пропаст сопственог народа — неодвојиво је од дочаравања преткосовске, косовске и устаничке атмосфере међусобно завађене господе, наодвојиво је од једне од средишњих тема косовског мита“ (Делић 1990: 300). „Уосталом, Марково закашњење у одсудној бици Косовској — неисторијско, дакако; заправо: вазалско — судбинско је за њен исход“ (Делић 1990: 300). Ова два исказа Јована Делића могу послужити као полазиште за праћење односа Вукових епских пјесама о главном лику према пјесмама на главну тему српске усмене епике. А у роману *Костадин Балшић* Милана Шуфлаја су ријечи које помажу да се загонетка Марка Краљевића разумије — ако не и да се разријеша. Свезнајући приповједач овога романа, коментаришући интересовање Мркше Жарковића за Марка Краљевића, каже: „О Краљевићу Марку, који је као у сну искочио из колективне предоцбе о задњем хришћанском краљу“ (Šufflaj 1920: 68).⁴⁹⁶ Ма шта ове ријечи значиле у Шуфлајевом роману, за разумијевање позиције епског лика Марка Краљевића је од пресудне важности то што је хришћански краљевић. Ако су Марку Мрњавчевићу, легитимно изабраном српском краљу Турци и потурци онемогућили да то уистину буде, нијесу спријечили поезију да га ослободи у неслободи. Постоје свјетови у којима смо слободнији. А косовска жртва је хришћанска жртва. Није потребно понављати да је косовски завјет крајеугаони камен српске усмене епике.

пјесама о Милошу Обилићу као оклеветаном јунаку, зато што већу тежину има борба са Турцима 1389. године од оне која је са њима вођена 1448. године.

⁴⁹⁶ Мркша Жарковић је историјска личност. Владао је оставштином Балше II Балшића као муж његове кћерке Руђине. Отац Мркше Жарковића је Жарко Мркшић који је као барон цара Душана добио посјед у Зети и био један од њених првих владара.

Координате Вукове усмене епике су пјесме о Косову и пјесме о Марку Краљевићу. Оне су њена *Илијада и Одисеја*. Хомерске паралеле омогућавају да сасвим конкретне појаве у било којој националној епизи схватимо у контексту епске поезије као врсте“ (Деретић 1995: 248). Косово је вертикала а Марко Краљевић хоризонтала десетерачког епског пјесништва. Сви други системи Вукових епских пјесама су у том координатном систему. Епски јунаци свих времена, у значењу које времена имају у књигама десетерачких пјесама Вука Караџића, на Косову бивствују, кроз Косово пролазе, са Косова крећу, са Косова стижу или се Косову враћају. Вишњићева пјесма „Почетак буне против дахија“ (Вук, IV, 24) буну са почетка деветнаестог вијека не посматра само као један историјски догађај, како је то у пјесми „Почетак буне на дахије (1804)“ у (Вук, I, 684). Вишњићева пјесма о устанку Срба говори у контексту Косова. И то прије него што о истрази потурица у контексту Косова говори Његошев *Горски вијенац*. У пјесмама о Марку Краљевићу мотив Косова особито је присутан у VI Вуковој књизи *Српских народних пјесама*. Поред усмених пјесама и приповиједака, Марко Краљевић је косовски јунак и у Вуковом *Српском рјечнику*, гдје је његов лик, како је већ примијећено, присутан и знак косовског усменог пјесништва „али и као самостална, веома сложена творевина на моменте – запањујуће модерна“ (Делић 1990: 331).

Поновимо и закључак Јована Делића да без Косова, Марко Краљевић не би био могућ ни након Маричке битке (Делић 1990: 300). Закључак Светозара Матића да се у времену вазалства више пјевало о Марку Краљевићу него о Милошу Обилићу одбацује Никола Банашевић „питајући се 'да ли се може тако строго одвојити средина коју је одушевљавала косовска епопеја од средине које је славила Марка' (Банашевић 1935: 41–42), док је Драгутин Костић то назвао управо смешним (Костић 1936: 273, према Сувајцић 2010: 19). Епске пјесме о Косову не отежавају пјесмама о Марку Краљевићу да имају влестито тежиште нити отежавају комбинацију мотива овога система пјесама са мотивима у пјесмама других система десетерачке усмене епике. На плану јединства српске усмене епике највише сарађују Вукове епске пјесме о Косову и Марку Краљевићу. Њено јединство долази „с једне стране, из народне усмене поетике, а с

друге, из колективног историјског памћења, из народног схватања властите историје. Зато се у песмама осећа извесна тежња ка повезивању догађаја, ка јединству и целовитости, нарочито у добрим песмама“ (Деретић 1995: 203). Томе јединству доприносе и десетерачке усмене пјесме о Јелени Балшић. Ни њен епски лик као такав у усменој епици не би био могућ без Косова. То одговара на питање зашто други чланови зетске династије Балшића нијесу инспиративни десетерачкој усменој епици, изузев као пратећи литерарни знакови у њеним пјесмама о Јелени Балшић.

Вукове епске пјесме о Косову и Марку Краљевићу су недовршени епови, као што је то и српска усмена епика у цјелини. „Томазео српској поезији даје предност над грчком, и та предност заснива се на томе што српска херојска поезија тежи епопеји. Косовске песме му личе на део једног циклуса, једне поеме, јединствене по садржини иако формално одвојене. Иако, као и Мицкјевич, тврди да Срби немају праву епопеју, Томазео је овим доказао да је ипак наслутио неко њено суштинско постојање“ (Дрндарски 1989: 75). Говорећи о српској усменој епици као поетској историји српског народа, Јован Деретић каже: „Од преткосовских песама епска историја развија се у два напоредна тока: први чини огромни циклус песама о Марку Краљевићу, а други преко кнеза Лазара води у косовски круг и кругове песама о покосовским јунацима све до сремских деспота. Први поетско-историјски ток открива судбину јужног, македонског дела немњићке државе, а други — историју Србије и других постнемањићких држава до њихова пада под Турке“.⁴⁹⁷ Овдје је потребно додати да су српске усмене епске пјесме о Марку Краљевићу неодвојиве и од посткосовске српске историје. Распоред пјесама о Марку Краљевићу у II књизи Српских народних пјесама показује да је Вук Карацић то непогрешиво препознао. Вук Карацић је десетерачке усмене пјесме распоређивао и објављивао плански, и то тако да је омогућио сагледавање српске усмене епике као система. У његовом распореду пјесама је видно поштовање хронолошког принципа, тако да његове књиге епских пјесама дјелују „као историја у стиховима“ (Деретић 1995: 205). У II књизи *Српских народних пјесама* прекинут је вертикални ланац пјесама о Марку Краљевићу. Оне чине прстен око пјесама о Косову, гравитирају око Косова као

⁴⁹⁷ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 221

око своје осе. Оваквим распоредом пјесама Вук је постигао да и споља буде примјетна њихова тежња епу. Са друге стране, одбио је предлог Јакова Грима да од пјесама које је сакупио објави *јединствени еп о Марку Краљевићу*. То значи да му је било јасно да постојеће епске пјесме о Марку Краљевићу не могу срасти у еп. Не могу то ни пјесме о Косову које су се више од њих приближиле епу.

На однос праћења тога што се уобичајено назива циклусом усмених епских пјесама (а ми то називамо системом усмених епских пјесама) и епа може се пресликати на то што Борис Томашевски види као разлику између збирке приповиједака и романа: да би збирка приповиједака прешла у роман потребно је да приповијетке нијесу омеђене, односно да се поред главног лика и епизодни ликови појављују у различитим дјеловима укупне структуре текста (видјети Томашевски 1972: 278). Да би биле еп, Вуковим епским пјесмама недостаје хронотоп. Односно, недостаје им јединство и на синтагматској и парадигматској оси текста. Као што смо видјели, на парадигматској оси постоји јединство српске умене епике. Књиге *Српских народних пјесама* које је сакупио и објавио Вук Карацић и тематолошки и наратолошки се налазе у динамичком односу, али таквом да су на нивоу усменог епског пјесништва као цјелине својом структуром ближе савременом роману него епу.

Тумачећи рецепцију косовског наратива у Вуковом *Српском рјечнику*, Јован Делић одгонета значење легенде овога рјечника уз одредницу *Високи Стефан*. У основи ове легенде је да је син кнеза Лазара Стефан протјеравши Турке „преко мора бацио за њима свој буздован у море говорећи: 'кад овај буздован изашао на сухо, онда се и Турци вратили амо!', а буздован одмах изиђе на бријег; у том му се анђео јави говорећи: 'И ти можеш и коњ ти може, али ти бог не да'“. Делић каже да се испливавањем буздована Стефана Лазаревића из мора „изражава идеја косовског мита: другдје се, ипак, рјешава питање побједника, а не на бојном пољу. Лазарев избор 'царства небеског' и грехови претходника не допуштају ни Стефановом буздовану да потоне. Овом легендом је Високи Стефан уведен у само средиште косовског мита“

(Делић 1990: 297). Сама собом, ова легенда је, да се послужимо синтагмом Сергеја Аверинцева, „свет као загонетка и одгонетка“ (Аверинцев 1982: 148).⁴⁹⁸

У природи легенде је прикривена веза са оним о чему говори. Тумачити легенду значи одгонетати. Ни легенда о Високом Стефану под одредницом *Сибињанин Јанко* у Вуковом *Српском рјечнику* не може се тумачити независно од епског наратива о Косову. Иако историјски Стефан Лазаревић није имао дјеце, у овој легенди он има сина Јанка и кћерку Јању, која је родила дијете Секулу. Секула је епски сестрић Сибињанин Јанка и у десетрачким усменим пјесмама. Посебно је знаковит његов сукоб са Јованом Косовцем, гдје га име Сибињанин Јанка Секулу избавља из невоље. Као епски син Стефана Лазаревића и Угаркиње у овој легенди Јанко Сибињанин знак је континуитета у посткосовском отпору Турцима. У историјској позадини стоји то што Сибињанин Јанко са Турцима води други бој на Косову, од 17. до 19. октобра 1448. године, у коме је његова војска стрдала. Сјећање на ту битку је и објашњење појма *Сибињски* у Вуковом *Српском рјечнику* помоћу стихова: „Да ти да Бог, Сибињска војводо! / да добијеш цара на Косову“.

Другачији је однос према Јанку Сибињанину (Јанку Хуњадију) у бугарштини коју је, као пратилац напуљске краљице Изабеле дел Балцо, жене краља Федерика

⁴⁹⁸ На текстолошком плану, наведени дио легенде о Високом Стефану је комбинација два усмена литерарна знака који се налазе и у усменом епском наративу о Марку Краљевићу. Бацање буздована у море уз пратеће ријечи дио је саморазоружавања Марка Краљевића у Вишњићевој пјесми „Смрт Марка Краљевића“ (Вук II, 74), а садржај одговора анђела у овој легенди је асоциран анегдотом коју је Никола Трајковић стилизовао објавивши је под насловом „Зашто Краљевић Марко није био на Косову“ (видјети Трајковић 1967: 11). Само собом је јасно да је мотив анђела хагиографски елемент наведене легенде и да му је улога аналогна оној коју светитељ Илија има у епској пјесми „Пропаст царства српскога“ (Вук, II, 46). Занимљиво је колико упоредна анализа наведених мотива у усменом стваралаштву о Марку Краљевићу и њихова комбинација у легенди о Високом Стефану говори о индивидуалном таленту свих њихових твораца у односу на усмену традицију као општу имовину и потврђују истинитост Цицероновог: „Пјесник се рађа, а све остало се постаје“ (према Јовићевић 2008: 91). У наведеној легенди начин комбиновања мотива отвара могућност и за довођење у везу са поступком Милоша Црњанског који помоћу традиционалних симбола круг и звијезда гради нови симбол насловом првог и уједно посљедњег поглавља романа „Сеобе“: „Бескрајни плави круг. У њему звезда“. Разумије се да Црњански древне симболе преводи у нову раван, што потврђује то што у есеју „Бодлер“ Антун Густав Матош каже да су древни симболизам колективан а модерни индивидуалан (видјети Матош 1974: 225): немогуће је насликати бескрајни плави круг са звијездом у себи, зато што та звијезда није на астрономском небу.

Арагонског, записао италијански пјесник Рођери де Пачијенца у словенској колонији у мјесту Ђоја дел Коле, 1. маја 1497. године, што је најстарији запис српске усмене поезије. Записана је пола вијека након другог косовске битке и њој Јанко Сибињанин моли орла да га избави из смедеревске тамнице, у коју га је деспот Ђурађ бацио због изгубљене косовске битке са Турцима:

„Орао се вијаше над градом Смедеревом.
Ниткорe не ћаше с њим говорити,
него Јанко војевода говораше из тамнице:
'Молим ти се, орле, седи мало ниже
да с тобоме проговору: Богом те брате јимају
пођи до смедеревске господе да с' моле
славному деспоту да м' отпусти из тамнице смедеревск
и ако ми Бог поможе и славни деспот пусти
из смедеревске тамнице, ја те ћу напитати
црвене крвце туречке, белога тела витешкога“ (према Пантић 1994: 517).

Деспот Ђурађ Бранковић је Јанка Сибињанина у овој бугарштици заточио зато што је Јанко Хуњади (у епици Јанко Сибињанин) предводећи борбу у другом боју са Турцима на Косову 1448. године тај бој изгубио, након чега је убрзо деспотова престоница пала под Турке. Познато је да је историјски деспот Ђурађ трпио притисак Угара, али Јанко Сибињанин је антитурски епски јунак као што се деспоту Ђурађу борба против Турака претворила у опсесивни мотив. Премда није био заинтересован за учешће у бици на Косову 1448. године. Постоји претпоставка да је то усменој књижевности могло дати идеју да Вука Бранковића прогласи косовским издајником. Међутим, прије ће бити то што је Вук Бранковић стварни зет кнеза Лазара, што је плодотворно за идеју о томе да је желио да преотме његове посједе. Позвавши се на Леополда Ранкеа, Иво Андрић независно од прве записане бугарштице каже: „Познато је да се српски деспот Ђурађ Бранковић пред алтернативама да бира између султана који је оставио слободу вероисповести на простору којим је владао, и мађарског

деспота Хунгадија који му је предложио да пређе у католичанство, радије определио да пристане уз султана него уз хришћанског кнеза“ (Андрић 2009: 26). Међутим, Сима Ћирковић наглашава да ова Андрићева тврдња долази из грешке Ранкеа (видјети Ћирковић 2009: 134).⁴⁹⁹

Ирена Грицкат – Радуловић у вези са односом Константина Филозофа према историји у „Житију Стефана Лазаревића“ каже:

Познато је да је у овом делу Константин представио Немању, Стефановог претка по мајци, као потомка цара Константина Великог. И то потомка већ у четвртом колону, иако је између њих протекло преко осам векова. Ово се често наводи с чуђењем и негодовањем. [...] Уосталом научник Константин, који је познавао митског Орфеја, Платона, Тукидида, Херодота и много чега другог, вероватно је хтео да представи ову крвну везу само симболично, а они његови читаоци који су познавали историју могли су и да се задовоље пуком симболиком (Грицкат-Радуловић 1972: 495).

Ово је прихватљиво чак и кад се зна да је научник Константин познавао и спис грчког хроничара Јована Зонаре који говори о наводном сродству Стефана Немање са римским императором Ликинијем, зетом Константина Великог. Ни у житију, као ни у епиској пјесми, *не треба тражити истините историје*, да се присјетимо Вука Караџића (Караџић 1986: XXVIII). Франк Кемпфер, пошавши од Станислава Хафнера, ваљано тумачи однос према историји у средњовјековној књижевности (видјети Кемпфер 1969: 31). Можемо претпоставити да Стефан Лазаревић није из сујете од Григорија Хиландарца затражио преписивање Зонарине хронике, односно да је био свјестан њене неисторичности.⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Сима Ћирковић такође даје до знања да је преко Ћира Трухелке у Андрићев рад стигла погрешна тврдња да је Сандаљ Хранић Косача гушио устанак сељаштва (видјети Ћирковић 2009: 134).

⁵⁰⁰ Григорије Хиландарац је 1408. године написао предговор „Паралипомену“ Јована Зонаре.

Само од себе долази питање зашто је усмено предање Јанка Сибињанина повезало са деспотом Стефаном Лазаревићем. У природи усмене епике је да великим епским јунацима чији су прототипови историјске личности у грађењу епске биографије тражи важне сроднике. Зато је епска поезија и Сибињанин Јанка повезала са деспотом Стефаном Лазаревићем, односно угарским краљем Сигисмундом у вези са којим постоји варијанта легенде из Вуковог *Српског рјечника* о Јанку Сибињанину.

Епском Марку Краљевићу није замијењен отац зато што је његов отац као историјска личност краљ, а пјесми је потребан Краљевић. Иако у усменој поезији „постојаност титула Вукашина Мрњавчевића (краљ) не подразумева његову (историјску) легитимну владарску позицију, већ га обележава као узурпатора“ (Самарџија 2008: 206). Српска усмена епика је овај проблем ријешила тако што је свом најмоћнијем јунаку пронашла знаменитог ујака: „А Марко се метну на ујака, / на ујака војводу Момчила“ (Вук, II, 25). Ново Вуковић истиче да кроз епску поезију након пјесме „Женидба краља Вукашина“, која је прологомена епског наратива о Марку Краљевићу, Јевросима не продужава вриједности свога мужа краља Вукашина него свога брата војводе Момчила (Вуковић 2001: 31), а Јован Делић запажа: „Једино што Марко од Вукашина наслеђује јесте моћ да на превару убије јачега од себе“ (Делић 1990: 305). Љубомир Зуковић сматра да би и сукоб оца и сина у епским наративима о краљу Вукашину и Марку Краљевићу могао имати историјску позадину (видјети Зуковић 1985: 108). Тако се према Вукашину Мрњавчевићу односи и писана књижевност.

Видјели смо да Драгољуб Симоновић сматра да су епско пјевање о деспоту Стефану Лазаревићу замијениле пјесме о Марку Краљевићу. У десетерачкој усменој епици је мало пјесама о Стефану Лазаревићу, а и оне су незнатне умјетничке вриједности. Једна од њих је „Лазаревић Стево и цар Бајазит“ (Вук, II-р, 33). Стефан Лазаревић у њој не излази из оквира историје, изузев првобитног утиска да је замијењен са својим оцем, што касније оспоравају стихови: „Та проклети Вуче већ помисли / да учини њему што и Лази“. У Милутиновићевој „Пјеванији црногорској и херцеговачкој“ је пјесма „Царска ријеч“ (160), записана од Рада Косовића из Мартинића

у којој је „високи Стефан“, а њене варијанте су: Богишић (8), Петрановић (11, 24, 28 и 29), Шаулић, СНП (I, 14).

Не може се прихватити Симоновићева претпоставка да је Марко Краљевић узрок одсуства епског пјевања о Стефану Лазаревићу. Не треба губити из вида да је Стефан Лазаревић држао до својих владарских обавеза на начин који није пријемчив епском пјевању. Главни ликови усмене епике нијесу они у чијој су позадини историјске личности које битно утичу на друштвена збивања и моменте одлучивања. То су и грчки Ахилеј, персијски Рустем, индијски Арјуан, њемачки Сигфрид, француски Ролан, арапски Далиса. То што је историјски Марко незнатан владар олакшава усменој епици рјешења која би се теже ухватила у игру са Стефаном Лазаревићем (иако турским вазалом). Надасве, Марка Мрњавчевића као полазиште за главни лик српска усмена епика узела је и зато што је он као савременик Маричке битке, која води Косовског боју — боју који је кључ њеног интересовања, и око себе окупља и оне који су били прије и након овога боја. И, што је усменој епици својствено, да их паралелно прати у историјском и епском времену. Сам Стефан Лазаревић као лик усмене епике је у сјенци свога оца Лазара. Занимљиво је да је усмена епска књижевност заинтересованија за Јелену Балшић, него за њеног брата Стефана. И то прије свега за Јелену (Јелу) као љубу Милоша Обилића. Стефан Лазаревић усменој десетерачкој епици није импоновао не само због лиричности своје природе него и због, иако наметнуте, сарадње са Турцима и Угарима. Разлика између Марка Краљевића и Стефана Лазаревића као историјскиј владара је и у томе што је Марко Краљевић посљедњи хришћански владар прије Косова, а Стефан Лазаревић први након Косова. Како год да се окрене, Косово је кључ за разумијевање српске усмене епике.

Усменој књижевности није важно то што Гргур Бранковић није историјски сестрић Марка Мрњавчевића. Зато је и поред историјског постојања Ђурађа Страцимировића Балшића и Сандаља Хранића Косаче Јелена, кћерка кнеза Лазара у усменој епици љуба Милоша Обилића. Тиме што је повезала Јелену Балшић са Милошем Обилићем усмена књижевност је Јелену Балшић привела царству небеском које је изабрао њен отац. И историјска Јелена Балшић је упућена према царству небеском, о чему свједочи њена духовна преписка са Никоном Јерусалимцем. Не може

се знати колико је било истинске духовности у њеним сусретима са Ђурађем Страцимировићем Балшићем и Сандаљем Хранићем Косачом, али се не може порицати ни да је Јелена Балшић као епска љуба Милоша Обилића знак духовности вишег реда. Духовност историјске Јелене Балшић, колико је могуће пратити, у својој пуноћи се може ишчитавати једино кроз њену комуникацију са Никоном Јерусалимцем.

У књизи *Феноменологија пресликавања*, објављеној 1934. године а 1967. године постхумно пренасловљеној у *Метафоре и алегорије*, Михалио Петровић Алас говори о језгрима сличности у теорији скупова. „У језгро сличности улази само оно што се, кад буде апстраховано ослободивши се спољашњег руха, различитог од једне чињенице до друге, покаже истоветно за све чињенице. Језгро, дакле, своди сличност, ма колико ова била површна или овлашна на истоветност“ (Петровић Алас 1967: 42). Иван Мажуранић је узео „идеолошко-религијско просвјетљење косовске мартирске поезије, која је остварена у Вуковим пјесмама, и удахнуо га у идеологију егзекутора који слика Смаил-агу Ченгића као хулитеља божје правде. Тиме је постигао да црногорска чета у епу прерасте у осветника *српбе божје*; да слиједи, управо, Лазарево косовско жртвовање а не пак физичку конкретизацију тога жртвовања – подвиг Милоша Обилића. Тако је постигнута у епу Дантеовска синтеза једне идеологије“ (Килибарда 1988: 19). Десетерачке пјесме „Марко Краљевић укида свадбарину“ (Вук, II, 49) Слепице из Гргуреваца и „Марко Краљевић и Арапин“ (Вук, II, 66) Тешана Подруговића истовремено су и пјесме о Косову. Након констатације да нигдје као у пјесми „Марко Краљевић укида свадбарину“ „Марко није лепши у улози заштитника понижених и увређених“ (Ђурић 1990: 100), Војислав Ђурић додаје: „Подвиге родољубиве Маркове после косовског боја описивали су и писци (Љубомир Ненадовић у песми *Снага народа* и Петар Прерадовић у драми *Краљевић Марко*) али ни приближно тако као народни песник (генијална слепица из Гргуреваца)“ (Ђурић 1990: 100).

Пјесма о Ризван-аги као, безмало, сору–paste понашања Смаил-аге у Мажуранићевом спјеву *Смрт Смаил-аге Ченгијића* (стихови 951–985) истовремено је палимпсест укрштаја усменог епског пјесништва о Косову и Марку Краљевићу. Ризван-ага се на Косову према немоћнима опходи као и Арапин прекоморац у Подруговићевој

пјесми „Марко Краљевић укида свадбарину“, да би грдно окончао и да би се о томе приповиједало. Није то у усменој епици усамљено, али смјештањем радње на Косово појачава се свијест о садржају поменуте Подруговићеве пјесме. У вези са сижеом Баукове пјесме у Мажуранићевом спјеву је и пјесма „Боли Дојчил“ (Вук, II-р, 63), умјетнички далеко од јесме „Марко Краљевић укида свадбарину“. У њој се „црни Харапин“ према немоћнима опходи на исти начин, само што је радња пјесме *удно Биограда*. Баукова пјесма о Ризван-аги (Смаил-аги) у Мажуранићевом спјеву је индивидуализација колективног. Она у његовом спјеву није цитат, као што је то у Хекторовићевом спјеву бугаршtica „Марко Краљевић и барајен му Андријаш“. То је новостворена епска пјесма настала опонашањем постојећих, уз незнатна метричка одступања каква се додуше правим усменим пјесницима веома ријетко дешавају, и то као лапсуси. Улога Баукове пјесме у Мажуранићевом тексту је вишеструка.

Рјешење сродно наведеном Мажуранићевом приповиједном поступку је гусларева пјесма о Станку Црнојевићу у драми *Балканска царица* Николе I Петровића. У трећој појави другог чина ове драме, након одлуке да се потурчи Станко Црнојевић тражи да му доведу гуслара, чијр га је пјевање сусрело са сопственом стварношћу:

„Од када је сабља сакована,
Од када се лију буздовани
Од кад коњи равницама праше.
Од кад стаде јунак спрам јунака,
Је ли ико грђе учинио...
Од проклетог Вука Бранковића.
Који изда свога Господара“ (Петровић 1996: 119)

Нелагоду коју у њему изазива пјесма гуслара Станко Црнојевић покушава да превазиђе предлогом да гуслар пјева другу пјесму, али и друга гусларева пјесма је о издаји (видјети: Петровић 1996: 119–120). Садржај пјевања уз гусле у Петровићевој драми *Балканска царица* реплика је косовског усменог наратива. У њој се, као и у

Бауковој пјесми о Ризван-аги, садржај пјесме подудара са стварношћу онога који од гусала очекује охрабрење а доживљава иронију судбине. Само што је пјесма у Мажуранићевом спјеву и алегорија. Садржај обје ове пјесме прилагођен је радњи дјела којима припадају, али семантизују и шири простор духовности обиљежен косовском премјеном.⁵⁰¹

4.3. Јелена Балшић у легендама

Ни породична предања о Јелени Балшић као родоначелнику нијесу без повезаности са Косовом. У биљешци уз пјесму „Преудаја Јеле Милошеве“, коју је записао од Сима Брајичић, Андрија Лубурић каже: „Код Копривица у Бањанима налази се, причали су ми, један запис на некој старој књизи, по коме су се они доселили у Бањане из Босне на седамдесет и три године по Косову. То би одговарало години пада Босне“ (према Петровић 2004: 258). „У извођењу порекла и рачунању времена, Косовска битка је у Црној Гори, као и другде, представљала колико историјско-филозофски симбол, толико и граничник за старину. Многе породице су с поносом истицале да своје претке који су учествовали у косовском боју, или су показивале привилегије које су добиле од кнеза Лазара“ (Петровић 2004: 252).

У патријархалној средини је рјеткост да породично предање за родоначелника узме жену. То се махом дешава у контексту реалних подвига жена у свакодневном животу, а најчешће удовица које у тешким околностима подижу малољетну дјецу. Поред Јелене Балшић, једна од оних жена чија је појава у усменом предању другачије контекстуално мотивисана је Грлица, удовица Мусића Стефана. Предање каже да су од ње Омакаловићи, дио Косовчића који након Косовске битке живе у Дробњаку. Легенду о томе како се Грлица након смрти Стефана Мусића удала за Јока, брата дробњачког војводе Ђурјана записао је и Милану Карановићу предао Милош Слијепчевић из гатачког мјеста Самобора (видјети Карановић 1937: 58). Није случајно да су обје жене

⁵⁰¹ И пјесма о Чеву коју пјева Вук Љешевоступац у „Горском вијенцу“ садашњост повезује са Косовом, као што у том дјелу о Косову директно или индиректно пјева коло — чије су пјесме, као и пјесма о Чеву, епске пјесме. Одлазак у прошлост помоћу епске пјесме остварен је и евоцирањем усмене пјесме о Страхинићу бану у Шантићевој пјесми „Претпразничко вече“.

које оvdје наводимо као родоначелнице братства — Јела, епска љуба Милоша Обилића и Грлица, љуба Стефана Мусића — косовске удовице. У односу на жене родоначелнице у усменим предањима заснованим на конкретним подвизима у свакодневном животу, косовске удовице су ближе патријархату.

Више породица у данашњој Црној Гори и Старој Херцеговини, према предању, води поријекло од Јелене Балшић. *Балшићи* из Подврха код Бијелог Поља вјерују да су поријеклом од Балшића из Зете (Шекуларац 2010: 24). Колико је нама познато, то је једино братство које своје поријекло повезује са Балшићима независно од Јелене Балшић. Није случајно да је предање о Јели Милошевој као родоначелнику породице изњедрено баш у Бањанима. У племенима су жива предања о заједничком претку. „Нема никаквих препрека да било љубе косовских јунака (Милошева, Стеванова), било сами јунаци (Бановић Страхиња, Орловић Павле и др.) постану родоначелници племена у покосовској Црној Гори“ (Петровић 2004: 248). Иво Андрић каже: „Као у најдревнијим легендама, које су увек и највећа људска стварност, сваки је на себи лично осећао историјску клетву која је 'лафе' претварала у 'ратаре', оставивши им у души 'страшну мисао Обилића', да тако живе разапети између своје 'ратарске', рајинске стварности и витешке обилићевске мисли“ (Andrić 1986: 9).

Најзначајније породично предање у коме је родоначелник Јелена Балшић је предање о настанку презимена Копривице из Бањана, по којој Копривице воде поријекло од сина Јеле Милошеве и бана Грдомана, односно бана/краља Сандаља из Кључа код Гацка. Несумњиво је да се иза другог мужа Јелене Милошеве у историјској позадини налази Сандаљ Хранића Косача, иако у његовом стварносном браку са Јеленом Балшић није било дјете. И у овом случају говорење о Јелени Балшић превазилази оквире њене историјске стварности. До ње се у наведеној легенди дошло из духовне потребе тражења везе са Косовом. Бројне породице у Црној Гори и Херцеговини тврде да су поријеклом са Косова, односно од косовских јунака. Тако су, на примјер, по предању Перовићи из Цуца од Павла Орловића, а он је погинуо на Косову не оставивши потомство. Према Јовану Ердељановићу, цуцки Перовићи су се у Цуце доселили из околине Гацка (видјети Ердељановић 1926: 309). Поједине области имају предања о

заједничком претку. Бањани, према предању, воде поријекло од Милоша Обилића. Усмено предање о постанку бањанског братства Копривица је у магнетном пољу Милоша Обилића као претка свих Бањана. Рајко Дукић говори о Драгану Копривици из Крајине као једном од њих (видјети Дукић 2001: 33).

Бранко А. Копривица сматра да приликом истраживања поријекла братстава на подручју Бањана, Пиве и других области није довољно говорено о Сандаљу Хранићу као латињанину. „Наиме, за Католичку цркву је патаренство ('босанска црква') било јерес, 'безвјерје'; па ако узмемо да је Сандаљ био толерантан према њој, за Католичку цркву је могао бити *безвјерац*. Но, ако је био толерантан према Католичкој цркви, поставља се питање: за кога је био 'латинин'? Ту, по нашем мишљењу, треба тражити одговор да би се продрло у срж традиције о „Косовском поријеклу" многих родова (па и Копривица)“ (Копривица 2000: 599–600). „Треба дубље ући у смисао карактерисања Сандаља не само као 'безвјерца', већ и као (за овамошње православце) 'латинина'. А сама Јела Сандаљевица је иза тога постојала оличење православне 'чистоте', онакве каква је била у 'честитогa кнеза Лаза', који се ради ње приволио 'царству небескоме' и дао и главу и царство“ (Копривица 2000: 603). Ово је могло мотивисати говорење о бјежању Јеле Милошеве од бана Сандаља у усменој књижевности и инсистирање на крштењу тек рођеног дјечака који ће постати родоначелник братства. Тако родоначелник нигдје не бива Сандаљ Хранић него његова жена Јела, односно Јела Милошева и кад је као његова удовица поново удата. Искључује се Сандаљ Хранић како би се ослободио простор за дух Милоша Обилића, иако је у легенди новорођени дјечак из коприва син Јеле и Сандаља. Као што је познато, Сандаљ Хранић Косача је историјски муж Јелене, кћерке кнеза Лазара. Међутим, то усменој традицији бива споредно, односно и непожељно. Варијанта легенде коју је у Гацку, 1888. године, записао Лука Грђић Бјелокосић каже и ово: „О Сандаљу причају да је био безвјерац (сигурно патарен) и да је узео Вукосаву, жену Милоша Обилића пошље погибије косовске, те да је она подигла оних пет цркава у Церници“ (према Копривица 2000: 591).

„Многи Срби верују да су им косовски јунаци преци, крвни преци: Орловићи, Југовићи, Бановићи, Косанчићи. У причи косовски јунаци живе у целој српској земљи

од истока до запада и од севера до југа. А највише прича има о главним заточницима одбране од освајача: о кнезу Лазару и Милошу Обилићу“ – каже Војислав Ђурић након констатације да се у историји свијета обузетост српскога народа Косовом „може поредити само с јеврејском обузетомшћу изгубљеном постојбином“ (Ђурић 1990: 53). Након констатације да је у племенској области Црне Горе, Брдима и Горњој Херцеговини ријетко ко прешао у ислам, Новак Ражнатовић каже: „У тим племенима, али и у цијелој Црној Гори, многа братства, па и читава племена, изводе поријекло од немањихког племена и косовских јунака, што прије свега указује на њихову колијевку“ (Ражнатовић 1999: 423). А Бранко А. Копривица наглашава: „Скоро сви Дробњаци су, наводно, од 'косовског Грба', ту су и будући Пивљани са 'косовском традицијом', Кленчани досељени из Босне, а у даљој прошлости од Рашке: све је, сем нешто старнаца, из Старе Србије и Косова“ (Копривица 2002: 603).⁵⁰²

Као што смо видјели, осијечко-блажујски парохијски свештеник Стјепо Трифковић, који је живио у Блажују код Сарајева, у сарајевском „Дабро-босанском источнику“ за 1887/1888. годину (свезак 1–4) објавио је „Сказаније житија кнеза Лазара (Герблановича)“ као и усмено предање које су му саопштили Мићо и Вучина Копривица, чији су се преци из Бањана доселили у сарајевски крај. Наведено сказаније је написано 1540. године (7048. године). Према томе, погрешна је тврдња Миодрага Поповића да се прије друге половине шеснаестог вијека Милош Обилић не помиње као зет кнеза Лазара (видјети Поповић 1977: 31 и даље).⁵⁰³

Бранко А. Копривица са правом истиче да је „Сказаније житија о кнезу Лазару (Гребелановичу)“ настало „17 година прије обнове Пећке патријаршије“ (Копривица 2000: 610³⁴). Како су уз рукописно житије кнеза Лазара Копривице из Бањана у сарајевску жупу донијели предање о поријеклу сопственог братства, дискутабилна је и сљедећа констатација Соње Петровић: „Колико је познато, најстарији запис о породу Јеле, жене Милоша Обилића налази се у *Троношком родослову*“ (Петровић 2004: 245). Иста ауторка каже и ово: „У студији *Прича о боју косовском*, Јелка Ређеп је утврдила да

⁵⁰² Јелка Ређеп међу онима за које као учеснике Косовског боја „не знају ни у Вукове десетерачке песме ни Богишићеве бугарштице“ (Ређеп 1976: 160) грешком наводи Павла Орловића (видјети Ређеп 1976).

⁵⁰³ Исто тврди и Лакић К. Аковић (према Шћекић 1998).

се иза 'одвећ старе' књижице с текстом Трифковићевог *Сказанија* крије Вујанов рукопис (1740, данас у Архиву САНУ, бр. 398)“ (Петровић 2004: 249). „Сказаније о кнезу Лазару (Греблановичу)“ је два вијека старије од преписа „Вујановог рукописа“ који се данас, под наведеним бројем, чува у Старој збирци Архива САНУ. Не искључујемо могућност да иза оба ова рукописа стоји усмено предање.

Иако наглашава да протограф *Вујановог рукописа* није сачуван да би му се могла одредити старина, на основу рукописа *Сказанија* о кнезу Лазару које је објавио Стјепо Трифковић и помињања Ђурице Костијевића као дробњачког војводе Ђурјана Косовчића, који је Дробњаке повео у Косовску битку, Јелка Ређеп закључује да је „Прича о боју косовском“ поријеклом из Црне Горе или Херцеговине (видјети Ређеп 1976: 227). Анторпоними и топоними у *Вујановом рукопису* из манастира Светог Луке у Жупи Никшићкој као варијанте „Приче о боју косовском“ такође воде закључку да је ова Прича поријеклом из Старе Херцеговине. „И језик упућује на јужне крајеве (да ви кажем сви га плачу)“ (Ређеп 2006: 82).

Блажујски парох Стјепо Трифковић свједочи: „У селу Велој недалеко од Сарајева живи данас један огранак породице Копривица. Та породица, по предању у истој сачуваном, како данас приповиједају Вучина и Мићо Копривице, потиче и води своје поријекло од Јеле, кћери кнеза Лазара, која је била удата за Милоша Обилића, а послје ју је заробио бан Сандаљ“ (према Петровић 2004: 248). Трифковићев запис предања о Јели, љуби Милоша Обилића као родоначелнику братства Копривица као запис уз *Сказаније житија кнеза Лазара (Гребелановича)*, који је сачувао огранак братства Копривица преселивши се из старохерцеговачких Бањана у околину Сарајева, преносимо у цјелини:

Посље косовске битке кад је Милош погинуо жену Јелу зароби неки бан Сандаљ из Кључа у Гацку и узме је себи за жену. У њиховом брачном животу почне је тући и злостављати, пребацујући јој, да воли више Милоша него њега. Јела приморана тим злостављањем, једном приликом рече бану да воли више Милоша мртва — него њега жива, и кад је овај за то хтједе да истуче она умакне из двора и утече у данашње Бањане у Херцеговини. У путу у Бањанима како је

била трудна, роди мушко дијете, завије га у своју хаљину и остави у коприву, па наишав на чобане који близу тога мјеста стоку чуваше, зовне их и каже им, да то дијете узму и да га сачувају, јер да ће им ваљати, па тако и оде даље молећи чобане да о њој ништа не казују.

Чобани узму то дијете, однесу кући и предају на храну једној жени у селу Бањанима која се тијех дана била породила па јој је дијете умрло, и ова га одхрани и васпита. Кад је то дијете доцније у живот људски ступило назову га Копривицом по коприви, у којој је нађен, незнајући му право презимена, и од њега сва данашња породица Копривица води своје поријекло. Та је породица данас сасвим пространа, имаде је у Бањанима и по Херцеговини више од 40 кућа а скоро се толико и по Босни раселило. Предци данашњих Копривица на Велој доселили су се из Бањана око 1600. г. те су се ту опет знатно умножили и разишли. У тој породици, у колико памте Мићо и Вучуна Копривица било је од увијек чланова, који знадијаху читати и писати све до данас. Зато у исте породице и имаде сасвим стари руком писани књига и ја сам истражујући народне старине нашао више таквих у Миће Копривице међу којима једну одвише стару у сасвим малом формату од 156 листова. Књига та садржи у себи доста обилан разноврстан садржај, у коме је и горњи наслов Сказаније житија кнеза Лазара писано 7048. год. Писана је старосрпски и то по више ријечи заједно без и једне тачке и запете. Зато се при преписувању морала по која тачка уметнути. Књига је та пренешена из Херцеговине, од предака данашњих Копривица кад су се у Босну доселили и сачувана је у кући Мића Копривице (према Петровић 2004: 248–249).

О предању о постанку братства Копривица од сина Јеле Милошеве и рођеног у копривама, које је до њега дошло независно од верзије истог предања објављеног у *Дабробосанском источнику*, Андрија Лубурић је записао: „Према уопштеној народној традицији од овог дјетета Јелина и бана Грдомана, односно Сандаља Хранића, потиче чувена бањанска породица Копривица. Они причају да је овом детету било име Никола. Веле да није био крштен, то јест православне вере, и да није имао крсног имена. Пошто

се, кажу, покрстио и запопио, узео је за славу свој имендан св. Николу, а за прислугу Николице“ (према Петровић 2004: 258). Као што се може примијетити, у варијанти усменог предања о постанку братства Копривице објављеном у *Дабробосанском источнику* не помиње се име дјечака из коприва.⁵⁰⁴

Јелена Балшић и Сандаљ Хранић заиста су живјели у данашњој Херцеговини. Јелена у овој легенди бјежи у Зету, што је земља њеног историјског мужа Ђурађа Страцимировића Балшића, који се у њој не помиње. Усмена епика полази од стварности, али у односу на стварност одступа у појединостима. Јован Деретић каже: „Ако се послужимо дистинкцијом између микро и макроисторије, односно 'историје кратког трајања' и 'историје дугог трајања', коју је увео француски историчар Бродел /Фернан Бродел, Списи о историји, Београд 1992, 87–109/, онда бисмо могли рећи да се у једној песми много јасније рефлектују датости које спадају у сферу макроисторије него једнократни, појединачни догађаји који чине главно ткиво 'историје кратког трајања“ (Деретић 1995: 205–206). Усмена епика „много боље памти епохе него догађаје, изузев наравно, оних догађаја, који као Косовска битка, и сами обележавају епохе“ (Деретић 1995: 206). Владислав Граматик је записао: „И бој је био најљући на месту званом Косово“ (Gramatik 1960: 201).

Са легендом о настанку презимена Копривице стварност је повезана заобилазним путем. Као да је знак за настанак ове легенде дала историјска Јелена Балшић која се у писаним траговима о себи постепено дистанцира од својих историјских мужева. У ктиторском запису у Богородичиној цркви на Горици, коју је и подигла, не помиње свога другог мужа, а у свом тестаменту не помиње ни првог ни другог мужа. У њеном личном представљању у овом натпису остао је једино њен отац, светопочивши кнез Лазар. Значи да је бан Сандаљ у легенди о постанку презимена Копривице сачињен и од факата и фикције. Из легенде о настанку презимена Копривица не може се потврдити поријекло Копривица од сина Јелене Балшић и Сандаља Хранића зато што га нијесу ни имали, али је ова легенда дијелом референтна на околности које се односе на историјску Јеленом Балшић. Милан Карановић у раду

⁵⁰⁴ Шири осврт на предања о постанку бањанског братства Копривица пружа Бранко А. Копривица (видјети Копривица 2000: 589 и даље).

„Динарска племена Немањићског поријекла“ (Карановић 1937), у коме је и легенда о презимену Копривица у три своја лика, каже: „Из најфантастичнијих предања, строго научном анализом, издвојиће се нешто и од историјске истине, попут рудара који на тоне (1000 кг) рудаче вади седам грама чистог злата“ (Карановић 1937: 62).

Примјетно је да је највише легенди о Јелени Балшић са подручја Херцеговине у данашњем значењу појма као и оних дјелова данашње Црне Горе који су до Берлинског конгреса, одржаног 1878. године, били у саставу Херцеговине. Највише их је на простору Бањана. Предање о Јелени Балшић као родоначелнику породице Копривица из Бањана могло се преносити на различите начине. Довољно је само имати на уму то што о разгранатости ове породице пише Андрија Лубурић у биљешци уз усмену пјесму „Преудаја Јеле Милошеве“, коју је записао од Сима Брајичића (видјети Петровић 2004: 258–259). Једно предање из Тополице у Јужној Србији скоро је истовјетно легенди о Јелени, кћерки кнеза Лазара као родоначелнику Копривица из Бањана.⁵⁰⁵ Варијанта овога предања објављена је у Дневном листу „Топличке новине“, у Прокупљу, 30. априла 1957. године, под насловом „Предање о потомству Кнеза Лазара у Топлици“ (према Копривица 2000: 610²⁷). Све су прилике да је ово предање у топлички крај стигло из Бањана, на исти начин као и у сарајевски крај, што закључујемо на основу тога што се један дио бањанске породице Копривица преселио у Прокупље.⁵⁰⁶

Бранко А. Копривица наглашава да се предање о Јелени Балшић као родоначелнику Копривица не би могло одржати да иза њега није стајала снага православља која њиви традицију Косова и култ Милоша Обилића (видјети Копривица 2000: 602). „Неће бити сумње да су Копривице, одавно по традицији позната свештеничка породица, од које, између осталих потичу Патријарх Арсеније IV Јовановић-Шакабента (1725–1748) и његов синвац, владика Јосиф Јовановић-Шакабента (1786–1805)“ — слиједи фуснота којом Копривица позива на биљешку Ђорђа Сп. Радјичића у „Енциклопедији Југославије“, „Обшти лист Патријаршије пећске“ и властити рад о патријарху Арсенију IV Јовановићу — „из овог извора

⁵⁰⁵ Више видјети у Копривица 2000: 599.

⁵⁰⁶ Од Драгана Копривице, професора Филозофског факултета у Никшићу сазнајемо да је његов дједа у Прокупље доселио из Бањана, као и да му је отац рођен у Прокупљу.

надахњивали некаквим подозрењем према 'латинима' (па и Црној Гори)" (Копривица 2000: 602). Копривица током говорења о активности Српске православне цркве у ширењу косовског предања примјећује шта се догађа, али не и зашто се то о чему говори догађа (видјети Копривица 2000: 601 и даље). Тиме измиче дио свијести о духовном значењу те активности. Радован Самарцић истиче да је Пећка патријаршија у вријеме ропства под Турцима до извјесног степена Србима замијенила самосталну државу (видјети Самарцић 1995: 130 и даље). Није случајно да српска православна црква није сарађивала са наметнутим деспотством босанског краљевића Стефана Томашевића у Смедереву, након његове женидбе Јеленом, кћерком почившег деспота Лазара Бранковића. Ако ћемо право, у истој парадигми је и њен данашњи однос према Косову. Уосталом, Копривица се и сам позив на закључак Бориса Нилевића, који је у сагласју са поменутих исказом Радована Самарцића, да је српска православна црква до краја шеснестог вијека, као једина која је то била у стању, повезивала разасути српски народ (видјети Копривица 2000³⁹: 611).

Све варијанте легенде о презимену Коривица преко локалног говоре о универзалном, односно говоре о Јелени Балшић као реплици косовског наратива усмене епике. У том контексту, на примјер, није од суштинске важности да ли су Миловићи из Бањана „од Гембелића“ (Копривица 2002: 608) или нијесу, иако „у предањима која су записали Трифковић, Грђић-Бјелокосић, Томић, Вуковић и Вујачићева нема ни помена о било каквој чобаници која се презивала 'Миловић'. С правом, јер све до средине XVIII вијека у Бањанима нема помена о Миловићима. [...] Прича да је родоначелника Копривица одгајила чобаница 'Миловић' јавиће се тек 1968. године“ (Копривица 2002: 608). „Однекуд је и данас неким мило да своје поријекло уплету у легенду о Јели Сандаљевици, само не знају како“ – ријечи су којима Бранко А. Копривица реагује на уметање у легенду о презимену Копривица мотива чобанице Миловића која у копривама проналази новорођеног сина Јеле Милошеве и Сандаља из Кључа (Копривица 2002: 608¹⁸). Копривица, међутим, не искључује могућност да су Добретићи-Мирковићи чије породично предање такође тврди да им је родоначелник Јела Милошева „огранак братства Копривице“ (Копривица 2000: 591). Исти аутор, позвавши се на Миленка С. Филиповића, напомиње да на Гласинцу живе Мирковићи Ристовићи

који славе Светог Николу, „али треба рећи да су ови Мирковићи потомци Тома Симова Копривице, који је убио Мића Иванова Мирковића, и након тога побјегао у Босну“ (Копривица 2000: 606) — тако је избјгао крвној освети. Важно је казати да то што Миловићи желе да се прикључе Јели Милошевој као родоначелнику братства није толико ради Копривица колико је ради Јелене Балшић. У томе је предност Јелене Балшић у односу на Копривице. На временској оси, варијанта легенде о настанку презимена Копривица која у себе апсорбује и презиме Миловић важна је као знак нове усмене епске инспирације Јеленом Балшић. А са становишта вјеродостојности и Копривице би узалудно покушавали да докажу да су од дјетета Јелене Балшић и Садаља Хранића, зато што у њиховом браку није било дјеце.⁵⁰⁷

Овдје је потребно унијети исправку у Копривичино датирање појаве чобанице Миловића у усменом предању о настанку Копривица. Наиме, Милан Карановић који је 1937. године на шездесетак страница објавио предања о братствима и племенима која своје поријекло повезују са Немањићима, под насловом „Динарска племена Немањићског поријекла“ (Карановић 1937), унио је и три верзије предања о Копривицама. Једна је она коју је објавио поп Стјепо Трифковић, друга је Андрије Лубурића и трећа коју је забиљежио Андрија Копривица, професор Богословије у Сарајеву. Верзија о настанку братства Копривице коју је записао Андрије Копривице каже:

Њено [Јелино] дијете нашао је и узео један Миловић који су ту тада били као старосједиоци. Он га је подигао и то је дијете узело је од Миловића славу Св. Николу коју слави и данас цијело братство, а Николице, љетног Св. Николу коју је такође од Миловића примило, славило је све до послије рата. Послије рата више их не слави готово нико, него су сви задржали исту главну славу.

Јела је послије тога прешла у Зету и удала се за једног Балшића, али није заборавила своје дијете, него је за здравље и за напредак његов и његовог

⁵⁰⁷ Варијанту легенде о презимену Копривица имају и Мирковићи који живе на Гласинцу код Гацка, а на основу исте крсне славе (Светог Николе) и истог породичног предања вјерује се да су од Копривица из Бањана.

потомства подигла једну цркву на једном од острва у Скадарком језеру, која је данас сигурно у рушевинама или је под водом.

Миловићи који су подигли њезино дијете због тога што су га нашли у коприви прозвали су га Копривица. То презиме је и остало кроз све вријеме до данас (према Карановић 1937: 41).

Све три варијанте легенде о презимену Копривица о којима говори Милан Карановић имају мотив добијања презимена Копривица по копривама у којима је Јела пододила. Лубурићев и Копривичан запис укључују и мотив Светог Николе као крсне славе. Запис Андрије Копривице занимљив је по мотиву цркве коју Јела подиже на острву Скадарског језера. Ниједна друга варијанта предања о презимену Копривица нема овај мотив. Једни записи о порођају Јеле у Бањанима кажу да то догодило након њене удаје за гатачког бана Грдомана илити Сандаља Хранића након смрти Милоша Обилића, а потом и након смрти њеног другог мужа Балше, а други да се за неког Балшу у Зети илити Балшу Зећанина удала након порођаја у Бањанима. Напримјер, у варијанта легенде Андрије Копривице каже да је Јела након Косовске битке пошла „преко Босне за Зету која је тада била слободна“ (према Карановић 1937: 39), па је на том путу заробио и њоме се оженио Сандаљ Хранић, док у легенди коју је записао Гојко М. Килибарда стоји: „По Косову Јела остане удовица, те побјегне испред Турака у Зету. Ту се уда за неког Балшића, али и он убрзо умре те се она поново уда за босанског краља Сандаља“ (Килибарда 1981: 47).

У својој биљешци уз пјесму „Преудаја Јеле Милошеве“ Андрија Лубурић, који је ову пјесму записао од Сима Брајичића, о Копривицама каже: „Мисле да су презиме дигли по трави коприви. У коју је Јела оставила дете, кад је бегала у Зету. А можда и по каквој породици која је ту раније становала“ (према Петровић 2004: 258) и додаје: „У њиховом селу у Бањанима сада нема других породица сем њих“ (према Петровић 2004: 259). Са лингвистичке тачке гледишта, из Лубурићевог записа није сасвим јасно да ли Копривице мисле да су презиме могли добити *по каквој породици која је ту раније становала* или је то допуна самог Лубурића. На другим мјестима нема овога детаља. Копривице су литерарни знак бројних десетерачких пјесама. Само у необјављеној

збирци Андрије Лубурића, из 1940. године, има их преко двадесет. Лубурић је записао: „Од Копривица из Бањана било је двадесет свјештеника, више кнежева и неколико чувених харамбаша и пуно великих јунака. Нарочито је чувен Вук Коривица кнез и хармбаша из друге половине седамнаестог вијека“ (према Петровић 2004: 259). Лидија Вујачић као знаменитог наводи Видака Копривицу, „који је заједно са Пеком Павловићем и Баћом Мићуновићем пипремао устанак у Херцеговини“ (Вујачић 1995: 14).

Породично предање о братству Копривица је атипично тиме што значајне историјске личности повезано са биљком коприва. Тиме је у односу на уобичајена пордична предања деепизовано, помјерено према лирској природи. Оно што је и историјски и епски остварено мјером општег друштвеног престижа бива повезано са нечим тако појединачним. У крајњем, могло би се поставити питање има ли нечег заједничког у начину на који је у усменом предању описан живот Јелене Балшић са њеним другим мужем (другим посматрано из историјске перспективе) – било да је у усменој епици именован као Грдоман, бан Сандаљ или краљ Сандаљ. „Реалне чињенице су чак могле подстаћи развој предања (нпр. стварна несрећна судбина Јелене Балшић)“ (Петровић 2004: 253). И поред свега, ово предање је на оси епског самим тим што је у њему Јелена Балшић удовица Милоша Обилића.

Како преноси Милан Карановић, Андрија Лубурић у свом раду „Орловићи и њихова улога у црногорском бадњем вечеру 1710. године“ записао је да су и Обреновићи од Копривица: „Обреновићи (Милош, Јован и Јеврем) су по раширеном предању пореклом из Бањана у Херцеговини. Њихови преци од чувене Херцеговачке породице Копривица, прешли су у Шумадију око 1705. године. Према народном предању Копривице воде порекло од Николе, сина Сандаља Хранића и Јелене Балшићке, ћерке кнеза Лазара, коју у народним песмама и предањима називају 'Милошева Јела'“ (према: Карановић 2009).⁵⁰⁸ И у биљешци Андрије Лубурића уз усмену епску пјесму „Преудаја Јеле Милошове“ стоји да се приповиједа да је од Копривица и „србијанска династија Обреновићи“ (према Петровић 2004: 259). А ријечима: „Ето, куну се људи да су од њега све Копривице“ (Килибарда 1981: 48),

⁵⁰⁸ Видјети и Карановић 1937: 39.

завршава верзија легенде о дјечаку из коприва и презимену Копривица коју је записао Гојко М. Килибарда. Шта казати ако је у времну усмености и Шћепан Мали успио да убиједи Црногорце да је руски цар и завлада Црном Гором. За легенде се барем унапријед зна да су фикција.

Очигледно подилезћи читлачкој публици магазина за жене „Она“, Дејан Лучић у форми замишљеног интервјуа говори о дворским тајнама, па каже да су Немањићи поријеклом од Копривица из Бањана и да су Обреновићи у сродству са Балшићима (видјети Лучић 2014: 34–35). А према породичном предању, како смо видјели, Копривице су од Јелене Балшић. Од Јелене Балшић, која је „последњи велики изданак немањићког предања“ (Јован 2001⁶: 159), како то каже јеромонах Јован (Ћулибрк). Очеvidно је неподударање историје и стварности у легенди о поријеклу Немањића од Копривица: ако је историјски тачно да је Јелена Балшић изданак Немањића, а легенде кажу да су Копривице од Јелене, кћерке кнеза Лазара а Немањићи од Копривица како би ова Јелена могла бити изданак Немањића.⁵⁰⁹

У *Троношком родослову* је казано да су Балшићи поријеклом од Немањића, односно да су по женској линији од Вукана Немањића (према Лазаревић 1935: 9). На том трагу су и неки радови некритичке историографије. Непознати аутор дјела *Краткое описание о Зете и Чернои Горе*, написаном 1774. на рускословенском језику, каже: „Баоша или Балса Страцимирь по онимъ летописам присходил от Неманича поколѣ сербских царей“ (Аноним 2010: 61).⁵¹⁰ Исти аутор у *Кратком опису о Зети и Црној*

⁵⁰⁹ О усменим предањима о поријеклу од Немањића видјети Карановић 1937: 1-62.

⁵¹⁰ Божидар Шекуларац, који је ово дјело непознатог аутора превео и у двојезичном издању приредио за штампу, претпоставља да га је написао „неко из куће Радоњића“ (Шекуларац 2010^а: 6), односно да је то највјероватније Катарина Радоњић, сестра гувернадуре Станислава Стана Радоњића која је живјела у Русији. Ова претпоставка је заснована на њеном писму својој породици, упућеном 24. јула 1758. године (које се чува у Цетињском манастиру) у коме обавјештава да је њен брат Стано умро у Петрограду, да више него свога брата Стана жали Црну Гору због стања у коме се налази (видјети Шекуларац 2010^б: 175). Претпоставља се да је овај текст, ради објављивања, свом пријатељу Максиму Куртовићу послао Јован Радоњић, син Станислава Стана Радоњића. Објављен је у фототипском издању тек 1970. године, у Београду. Умјесто ауторског имена у предговору наведеног дјела је Н. Н. а обраћање је у мушком роду. На основу тога, могло би се закључити да је аутор овога рукописа могао бити неко из гувернадурске куће Радоњића и мимо Катарине Радоњић. Занимљив је и податак који Божидар Шекуларац, позвавши се на

Гори се и према црногорском господару Ђурађу Црнојевићу односи као аутор *Троношког родослова* према Балшићима. Након што саопштава да је Ђурађ (Ђурђе) Црнојевић брат Ивана Црнојевића, каже да је Ђурађ Црнојевић „био ожењен Воиславом, ћерком кнеза Луке Дукађина, из којег брака су имали сина Стефана и кћер Анђелију, која је била удата за деспота Стефана слијепог“ (Аноним 2010: 61). А „Историја о Црној Гори“ владике Василија Петровића каже: „Стефан Слијепи је отишао у Црну Гору херцегу Ивану Црнојевићу, који га је оженио својом синовicom госпођом Анђелијом, која му роди два сина: архиепископа Максима и Јована деспота“ (Василије 1996: 46).

Иларион Руварац се критички односи према покушају Пантелије Срећковића да докаже да је царица Јелена Немањић српског поријекла. Срећковић, наиме, каже да се Душан Немањић док је био млади краљ у Скадру узео за жену кћерку челника Вратка, „Немањиног препраунука, Вукановог прапраунука“ (према Руварац 1934^б: 342). Исти аутор тврди да је Вратко има „три сина: Ђуру (Балша I), Јована (Александра) и Шаина (Комнена) и три кћери: Јелену, Теодору и Мару (Милицу)“ (према Руварац 1934^б: 342), као и да првославна црква дозвољава брак у сродству у деветом кољену.⁵¹¹ Срећковић на истом мјесту износи претпоставку да је сукоб Стефана Дечанског и његовог сина Душана настао противљењем да се Душан ожени сродницом. Иларион Руварац противурјечи историчарима који не разликују иторијске факте и усмено предање, па каже да они „задремају и да уз свећу Богу истинOME припале и свећицу ђаволу, оцу лажи“ (Руварац 1934^б: 544). Он даје до знања да је наведени наратив Пантелије Срећковића заснован на усменом предању које Гиљфердин записао од новопазарског свештеника Раке а које каже да је Душан Немањић док је био кнез скадарски случајно упознао кћерку старога војводе Гребострека из мјеста Зрзово код Прилепа. „Они се венчаше у Зерзовској цркви, која, као што казују, и сад постоји“ (према Руварац 1934^б:

Н. Шкерковића, наводи да је гувернер Станислав Радоњић дијелио печат са владиком Савом Петровићем – састављали су половине печата да би документ био важећи (видјети Шекуларац 2010^б: 40).

⁵¹¹ Са овим је, већ својим насловом, у дослуху усмена епска пјесма „Душан хоће сестру да узме“ (Вук, II, 27).

535).⁵¹² Само собом се разумије да је историјски непотврдиво и то што Коста Николајевића каже да је кћерка ћесара Воихне, сина Новака Гребострека Јелена „пошла за Душана и постала прва царица српска“ (према Руварац 1934^b: 540).

Троношки родослов, на свој начин, Ангелину Бранковић приказује као кћерку зетског владара Балшића и његове жене, кћерке кнеза Лазара, што би требало да значи као кћерку Ђурађа Страцимировића Балшића и Јелене, кћерке кнеза Лазара. Костадин Студенички који је у Будиму написао *Троношки родослов* у овом дјелу тврди да је приликом примирја са Турцима након Косовске битке султану Бајазиту „дата Стефанова сестра Милева, најмлађа Лазарева ћерка, раније верена за сина кнеза Баоше. После Милевине удаје за Бајазита, у Баошин дом је отишла старија сестра, удовица Милоша војеведе. Милошева љуба и Баошин син постају родитељи Ангелине Бранковић, жене Слепог Стефана и мајке архиепископа Максима и последњег сремског деспота Јована“ (према Петровић 2004: 245). И на први поглед је јасно да је овдје измијешано стварно и нестварно, само што то код летописца није исприповиједано као у аутентичним легендама. Начин повезивања историјских личности у простору и времену у „Троношком родослову“ је у утилитаристичком кључу. Никола Радојчић запажа да писац „Троношког родослова“ наглашава значај владарских бракова у српској држави и зарад те идеје изврће изворе „више него ради икоје друге своје мисли. Тако су код њега готово сви српски владоци добили жене које нису имали или им је бар порекло изврнуто“ (Радојчић 1931: 76).

На основу пјесама о породу Јеле Милошеве, Соња Петровић каже: „Велики број микропонима указује да уска локализација одражава тежњу за афирмацијом братства, породице и знаменитог појединца“ (Петровић 2004: 253). У пјесми о поновној удаји Јеле Милошеве у збирци Момчила Лутовца (коју је, према Драгољубу Шћекићу,

⁵¹² „Над веселим над селом Зерзевом“ стих је дјела *Краљ Дечански* Јована Суботића. Ово мјесто се помиње и у „Дечанској повељи“ краља Стефана Дечанског, Данашњи назив му је Зрзе и у њему је, као што и на другом мјесту у овом раду говоримо, манастир Преображења Господњег. „У лијепу доли Озројеву, /Над веселим над селом Зерзевом“ стихови су дјела *Краљ Дечански* Јована Суботића. Руварац се позива на Миклошићеву зборник *Monumenta serbica* кад каже да Зерзово 1330. године није припадало Николи Гребостреку већ епископу Василију Леондијевићу, „којега је краљ Дечански заједно са селом његовим Зрзовом приложио својој новој задужбини“ (Руварац 1934^b: 539).

испјевао Баћо Ивановић⁵¹³) Јела се удаје за Балшића, али га напушта да би се вратила у долину Лима, што је у функцији истицања важности братства Властимировић. „Поступак извођења порекла од познатих историјских личности и 'укорењивања' су уобичајена средства родослова и летописа, као и старе историографије и митографије. Тако Херодот сведочи да се историчар Хакатеј хвалио да у шеснаестом колелу води порекло од неког бога, Скити да потичу од Хераклова сина, а Херакле је био пак Зевсов син“ (Петровић 2004: 252–253).

Колико је нама познато, најмлађе усмено предање о Јели Милошевој је из Ћеклића а записао га је Предраг Вукић са Цетиња 7. јуна 1993. године од Сава Мирковића и Ђура Драгутиновића. Свој запис Вукић је уступио Бранку А. Копривици (видјети Копривица 2000: 609²⁰). Према овом предању, Јела Милошева у спомен својој изгинулој војсци у Ћеклићима подиже капелу посвећену светом Илији. Завршним коментаром ова легенда се стапа са стварношћу: „Касније је ова капела (незнано када) преправљена у црквицу. Друго пут, овај храм је темељито обновио војвода Ђуро Матановић, председник Великог суда Црне Горе у доба књаза Николе. Било је то 1890. године. Себи је као обновитељ овог саборног храма племена ћеклићког, начинио гроб у цркви у којој је и сахрањен (умро је на Цетињу 1900)“ (према Копривица 2000: 596). А у најави свога записа варијанте легенде о настанку презимена Копривица показује се да Гојко М. Килибарда не сумња у њену истинитост: „Кнез Лазар је имао неколико шћери. Једна му је, како стари људи доказују и како у пјесми народној стоји, била удата за Милоша Обилића. Звала се Јелена. Народ је запамтио по доброту као Јелу Милошеву. Од те Јеле су, како кажу наши стари, постале све Копривице у Бањанима, а ја мним и све остале, јер су се раселиле од неког зла и белаја којег је било откако је вијека и свијета“ (Килибарда 1981).

Предање из Ћеклића о Јели Милошевој је истовремено једно од предања о њој која имају изразити антитурски дух. У једном његовом сегменту се казује да је Јелу, жену Милоша Обилића заробљену од Турака у Бањанима ногом ударио турски кадија, па се пријевремено породила и у копривама од Турака крила новорођеног дјечака од кога су постали Копривице. „Јелена је преко катунске нахије дошла у Зету, којом су

⁵¹³ Више видјети у Петровић 2004: 250

управљали Балшићи. Балшићи је веома лијепо приме кад су сазнали чија је жена и она се убрзо затим удала за једног од Балшића“ (према Копривица 2000: 595). Након тога слиједи њен покушај да се освети Турцима тако што предводи зетски одред војске са којим упада у Херцеговину, повлачи се пред моћнијим Турцима и у Илинском Долу у Ћеклићима њена војска бива потучена од Турака, што је и мотивише да подигне капелу посвећену Светом Илији. Начином приповиједања ово предања подсећа на десетерачке народске пјесме из периода дезинтеграције класичне усмене епике. Поготово начином на који је Јелена, жена Милоша Обилића доведена у везу са бањанским Турцима. Очигледна је тежња да се постојеће усмено предање о Копривицама повеже са са другом локацијом и преко Јелене, жене Милоша Обилића конкретної средини да додатна важност.⁵¹⁴ Додајмо да су мотивом рађања дјетета током бјежања пред невољом повезани људи и простори у приповијести о жени Драгомира, стрица кнеза Јована Владимира у *Љетопису пона Дукљанина*. Након смрти свога мужа, она бјежи са двијема својим кћеркама код свог оца Љутомира, жупана Рашке кога проналази упокојеног и наставља путовање до свог ујака у босанском мјесту Брусно, у Дринској жупанији, гдје рађа сина. На овај мотив као опште мјесто, уз помоћ других аутора, осврће се и Милан Карановић (видјети Карановић 2009).

Онима који су пјевали епске пјесме о Јелени Балшић барем донекле је био познат и однос Јелене Балшић према цркви. У пјесми „Јела, љуба Милоша Обилића“, коју је у близини Подгорице (у Зети у данашњем значењу појма) записао Илија Златичанин и објавио је у „Босанској вили“, 1912. године, Јела Милошева подиже задужбине.⁵¹⁵ Тачније, Јела, удовица Милоша Обилића у овој пјесми подиже цркву Светог Ђорђа под Горицом и цркву Светог Николе у Вуковцима. Овдје није јасно на коју се Горицу мисли. У средњем вијеку су (кад је био нижи ниво воде) и острва Скадарског језера називана горицама, а да и не говоримо о другим зетским

⁵¹⁴ Ово предање је објавио Бранко А. Копривица, уз сљедећу напомену: „Предање је од Сава Мирковића и Ђура Драгутиновића забиљежио 7. јуна 1993. године историчар Предраг Вукић, архивист Државног архива Црне Горе на Цетињу, са станом Насеље Луке Ивановића С--40, II улаз, бр. 3. Предање досад није објављено“ (Копривица 609²⁰).

⁵¹⁵ Колико се зна, ово је најстарија сачувана усмена епска пјесма о Јели Милошевој.

узвишењима. Под Горицом је и црква Светог Ђорђа у Подгорици, по чему је овај град добио име, али је та црква старија од Јелене Балшић.⁵¹⁶

У пјесми „Јела, љуба Милоша Обилића“ је очигледно преузимање готових рјешења из усмене традиције. Тако Јела у вријеме одсуства свога трећег мужа из Котора узима три товара блага и ради подизања двије наведене цркве дозива Рада Неимара. „Све што је лепо и трајно по српским земљама, легендарно и стварно изградио је безимени мајстор, каквог свака маса замишља и жели, јер не воли да много памти ни многим дугује чак ни у сећању“ (Андрић 1985: 28). Пјесма „Јела, љуба Милоша Обилића“ има трагова историјске позадине Јелене Балшић. Познато је да је у вријеме подизања своје завјетне цркве на Горици Јелена Балшић, ради лакшег пословања, дио свог новца из поклада у Дубровнику пренијела у Котор. Више је предања у којима се даје до знања да Сандаљ Хранић као безвјерац подиже православну цркву у којој би се могла Богу молити његова жена Јелена. У усменом предању о презимену Копривица које је 1935. године записао Андрија Лубурић каже се да је, при науму да побјегне у Зету, Јела приликом заједничког одласка у цркву коју је подигла у Гацку замолила Сандаља Хранић „да уђе мало и у олтар да се помоли Богу, јер је то по закону њеном“ (према Карановић 1937: 40). А женама се управо по њеном закону не допушта улазак у олтар. Уколико се не рачуна на Сандаљево непознавање тога закона, ово би дјеловало као приповиједачева наивност. Као што је и то да је Јела „направила цркву према унапријед створеном плану оставивши једна мала врата на олтару куда ће касније, према плану из времена подизања ове цркве, побјећи од Сандаља“ (према Карановић 1937: 39–40). Милан Карановић преноси размишљање наглас о томе како су Копривице поријеклом од Милоша Обилића иако предање каже да се Јела у Бањанима породила као жена Сандаљева:

Слушао сам од више људи ову легенду о претку Копривица и настојао сам да сазнам мишљење да ли је то дијете син Милоша Обилића или син Сандаљев. Као

⁵¹⁶ Само собом је јасно да црква Светог Ђорђа под Горицом у Подгорици не може бити ни црква Светог Ђорђа у Подгорици којој Божидар Вуковић Подгоричанин својим тестаментом оставља „десет дуката за изградњу“ (према Тадић 1963: 341). Недавно је обновљена црква Светог Ђорђа у подгоричком насељу Момишићи, док је новијег датума црква Светог Ђорђа у подгоричком приградском насељу Доња Горица.

додатак легенди прича се: да је Јела хвалила Милошево јунаштво и да је Сандаљу било то криво; да му је Јела рекла да Милоша воли мртва него Сандаља жива; зато да је Сандаљ избио и она због тога побјегла. По схватању народном, као да је предак Копривица син Милошев кога је Јела, оставши удовица иза погибије Милошеве, донијела у утроби кад се удала за Сандаља (Карановић 1937: 41).

На читацу (слушаоцу) је да у оваквим случајевима преузме улогу свезнајућег приповједача, односно улогу свезнајућег приповједача ограниченог свезнања. Поређење варијанти легенде о презимену Копривица показује да су усмени приповједачи временом неке дјелове ове легенде искључивали а нове укључивали, тако да су сами слушаоци — познајући околности приповиједања на ову тему — довршавали причу унутар легенде. У сваком случају, постоји предање да је Сандаљ Јелу, љубу Милоша Обилића а кћерку кнеза Лазара заробио док је трудна након Косовске битке пролазила кроз Кључ и узео је себи за жену, односно да је она побјегла од Сандаља и родила претка Копривица.

Специфична тежина приповиједања Лидије Вујачић је у томе да каже да је родоначелника бањанске породице Копривица родила властелинка Јела, сестра Милоша Обилића. То саопштава у сегменту „Скривен у копривама“ новинског фељтона Дневног листа „Побједа“, објављеног јануара 1995. године, под насловом „Жена — родоначелник братства у Црној Гори, (Једно етнолошко истраживање о елементима матријархата у црногорском патријархалном друштву)“. Јелу као љубу Милоша Обилића Лидија Вујачић у овом истраживању не помиње. „Копривице су биле и главарско братство у Бањанима. Приповиједа се да потичу од знамените властелинке Јеле Сандаљевице, рођене сестре јунака Милоша Обилића“ (Вујачић 1995: 14), наводи Вујачић. Ова ауторка се не позива на извор и не помиње главни ток усменог предања о настанку презимена Копривица, па чуди како током поменутог етнолошког истраживања није доспјела до предања да родоначелника Копривица родила Јела, кћерка кнеза Лазара а љуба Милоша Обилића, која се након Обилићеве смрти на Косову удала за краља Сандаља. Као што је познато, то предање се може пратити од

шеснаестог вијека, а и данас је у бројним варијантама живо у разним крајевима Црне Горе и Херцеговине. А највише у Бањанима.

У варијанти наведеног предања о којој говори Лидије Вујачић стоји да се Јела пролазећи кроз Бањане породила и дијете оставила у жбуну крај коприва“ (Вујачић 1995: 14), односно: „Једној се сељанки повјерила, тако не казујући ко је и шта је, с молбом да дијете причува док се не врати. Јела се није вратила а то дијете остаде да га ова сељанка подиже“ (Вујачић 1995: 14). У парадигми са другим видовима ова предања налази се његов крај као закључак да је дјечак кога је Јела родила именован по копривама, у којима је рођен.

Лука Грђић-Бјелокосић записао у Гацку 1888. године да „о Сандаљу причају да је био безвјерац (сигурно патарен)“, да је након косовске погибије узео Вукосаву, жену Милоша Обилића, „те да је она подигла оних пет цркава у Церници (село петнаестак километара јужно од Гацка — Б. К.), и да је за њим сасвијем кратко вријеме била, те кад је на Старцу у Дулићима потоњу цркву оградилa, да је од њега одбјегла и уз планину Сомину утекла“ (према Копривица 2000: 591). Већ је указано на предање које је записао Гојко М. Килибарда у коме је Сандаљ по њеној жељи подигао православну цркву на осојној страни планине Сомина. Неђо Шиповац о црквама у гатачком крају које наводе усмена предања прилази као према историјској чињеници, па говорећи о животу војвоткиње Јелене каже: „Одмах се дала градњи цркава — дворске у Кључу, пет у Церници и једне у Дулићима“ (Шиповац 2000: 616). Већ смо примијетили да Новак Мандић Студо о Јелени Балшић у поглављу „Кључка господарица Јелена Сандаљевица“, у својој књизи *Земља звана Гацко* (Мандић Студо 1995), у контексту њене градње поменутих цркава прво говори у оквиру усменог предања (видјети Мандић Студо 1995: 375), а на другом мјесту у истом тексту исти аутор о црквеном градитељству Јелене Балшић говори као о историјској чињеници — каже да је она градећи цркве у Херцеговини ширила православље у „вјерски колебљивој средини“ (Мандић Студо 1995: 379). Додајмо и ове ријечи Новака Мандића Студо: „Народно предање, изричито каже да је у самој Церници саградила пет цркава: једну под Марковим валом с прозором код олтара, једну на црквини на Беглуку, двије на Шушњетици и једну на Ханској главици“ (Мандић Студо 1995: 379). И у прозним и

стихованим варијантама усмене књижевности о Јелени Балшић мотиви прозора и врата на црквеном олтару су у улози бијега Јеле Милошеве из Херцеговине након удаје за бана, односно краља Сандаља из Кључа,

Легенда је имуна на историју. Неспоразуми у разумијевању историје и фикцијског постојања настају кад се историјске појаве почну мјерити неисторијским аршинима и обрнуто. У сваком случају је потребно разликовати факт и артефакт. За пређење односа усменог предања и историје драгоцјено је тумачење Морејског рата и рушења Цетињског манастира 1692. године у *Историји Црне Горе* Марка Драговића (Драговић 1935) које је засновано на усменом предању, иако се Драговић позива на хронику Марка Сандуа. Према овом предању, које је пригрлио Марко Драговић, борба је вођена између Махмут-паше Бушатлије и Николе Ериција, коме је свој одред прикључио млетачки повјереник Бајо Пивљанин (видјети Драговић 1935: 18 и даље). Драговићев наратив о Морејском рату Славко Бојанић овако сажима: „Центлменски су се договорили да се са Цетиња повуку без борбе и проливања крви, да Цетиње сруше сем манастира. Млечани су тајно под манастир ставили лагум, да га, кад се повуку, сруше, знајући да ће се око манастира, ако га не сруше подићи насеље“ (Бојанић 1999: 272). Бојанић непогрешиво препознаје природу ове легенде:

Даље, по причању Драговића, млетачки провидур Никола Ерицо, који је довео чету Млечана на Цетиње, био је потомак Ђурђа и Изабете (Јелисавете) и требало је на Цетињу да утврди власт Млечана, а он да остане у прадједовској столици. Уз мало маште, није тешко наћи у скадарском паши Бушатлији потомка Црнојевића. Онда би се по сјећању традиције и причању Драговића на Црнојевића Цетињу сукобили Турци и Млечани, предвођени заповиједницима који су по поријеклу Црнојевићи. Ова прича, како каже источњачка пословица, је *истинитија и од саме истине*, јер су Црна Гора и Цетиње размеђе између цивилизације и Истока и Запада (Бојанић 1999: 272).

И овај примјер потврђује Андрићеву тврдњу да су легенде „увек и најдубља људска стварност“ (Andrić 1986: 9). У Босни „старе путне правце, чак и античке, народ често

назива 'Калдрма Марије Терезије', Бојановски 1974, 93, 22, 63, 72, 96, 87, 89, 219“ (према Палавестра 2003: 306). Кад би се буквално схватилао да је аустрогарска царица Марија Терезја градила античке путеве у Босни дјеловало би као бесмисао. Истинитост наведене легенде је у томе што је она у доба њене историјске владавине заиста градило. Она сама била је четири деценије на престолу у Бечу — од своје двадесет четврте године (1740) до смрти (1780). „Иако њена владавина чак ни привремено није обухватала дјелове босанске територије, има довољно елемената који могу објаснити њену популарност међу босанским становништвом“ (Палавестра 2003: 306).

Потребно је нагласити да Марко Драговић у својој *Историји Црне Горе* не тврди да је војска Николе Ерицо ратовала на Цетињу нити да су се Црногорци том приликом борили са Сулејман-пашом Бушатлијом него преноси навод из другог извора (видјети Драговић 1935: 18). Након тога Драговић закључује „да се Црногорци приликом упада Сулејман-паше нијесу борили, јер би онда о нечијем истицању, бар у предању остало неких извора. Али осим извора о подвигу Баја Пивљанина, са друговима, на Вртијелци нема никаквих података“ (Драговић 1993: 22).⁵¹⁷ Предању припада и то што, према Драговићу, Скендербег, бивши Станиша Црнојевић позива свога братанића Соломона и његову мајку Изабету да владају Црном Гором а они то одбијају (видјети Драговић 1935: 16). Међутим, историјска је чињеница борба Баја Пивљанина са Туцима, која у *Горском вијенцу* описом борбе на Вртијелци постаје артефакт. „Четврто коло“ у овом Његошевом дјелу на временској оси није случајно након три кола, чија је прва пјесма из главе црногорског народа о косовској издаји а након ње долази афирмација Иван Црнојевић као јуначког кољена и негација Станише Црнојевића, потурченог сина Ивана и Маре Црнојевић као издајника („Прокле Мара свог сина Станишу“).

Највише легенди о настанку топонима повезаних са Јеленом Балшић налази се у херцеговачком крају. Оне су повезане са постанком презимена Копривица. У легенди о Копривицама коју је записао Гојко Килибарда мјесто Златна страна под планином Његош име је добило тако што је Јела Милошева, бјежећи од Сандаља, у копривама родила дјечака, предала га чобаници и пред наставак бјежања изговорила: „Бе ми оста, злато моје“. Према истој легенди, мјесто Дукат је добило назив у знак сјећања на то што

⁵¹⁷ О транспозицији историје у усменом стваралаштву о Бају Пивљанину видјети Сувајчић 2009: 219–238.

је током бјежања од Сандаља Јела Милошева поклонила дукаат човјеку који јој је показао пут за Зету. Усмено предање које је у мјесту Хацићи у Билећким Рудинама записао Обрен Вуковић каже да је краљ Сандаљ заробио удовицу Милоша Обилића док је у предпорођајном стању са пратњом пролазила кроз Кључ. Чим је сазнао да је она уз помоћ својих слуга од њега побјегла на коњу Алату, краљ Сандаљ је са својим слугама ударио у потрагу за њом. Схвативши да је умакла толико да је недостижна, у бијесу је ударао сабљом о камен док је није поломио. То мјесто је названо Краљев пут. Током бијег Јела Милошева је у Црквицама родила мушко дијете чији је плач прва чула нека чобаница, која га је однијела својој кући подигла. По копривама је названо Копривица (видјети Вуковић 1996: 33–34). Значи да су према овом предању Копривице од сина Јеле и Милоша Обилића, а не Јеле и Сандаља Хранића.⁵¹⁸

И оно што се некоме стварно догоди понекад у легенди бива приписано ономе ко је за легенду предодређени. Легенди о Светом Сави је толико да би му један живот био потребан само да се испуни њихов садржај. Али и у томе је духовна снага Светог Саве.⁵¹⁹ Према томе, ко зна шта све у стварности стоји иза наведених херцегвачких топонима, а одржало се само то што је повезано са Јеленом Балшић и владарима династије Косача. Легенда и историја је заједничко то што се у роману „Да Винчијев код“ Дена Брауна каже да је казао Наполеон: „Историја је прича која је опстала“ (Braun 2004: 227). А и то су, по свој прилици, не ријечи стварног Наполеона него пророковање уназад. Као што се на другом мјесту тврди да је Наполеон као дјечак посматрајући географску карту казао да је Света Јелена чудно острво.

Нико С. Мартиновић даје до знања да има доста предања повезаних са живим људима (видјети Мартиновић 1963: 362). Једно такво предање наводи и Леонтије Павловић: хајдук звани Црни Остоја Сапчић вратио је у манастир Студеница руку Стефана Првовенчаног за коју се говори да штити од куршума, након што је самовољно

⁵¹⁸ Видјети и Дукић 2001: 33.

⁵¹⁹ Слободан Вујачић, професор књижевности из Никшића, човјек атипичног понашања, деведесетих година двадесетог вијека правдао се пред својим суграђанима правда да није он него други Никшићанин закупио сва сједишта Биоскопа „Култура“ у Никшићу како би један од филмова одгледао искључиво у друштву своје жене. У такву ситуацију је дошао зато што је о њему било већ доста истинитих анегдота.

однио из манастира и провјерио вјеродостојност легенде тако што је свечеву руку положио на говече и пуцао.⁵²⁰

Границе између легенде и стварности нема ни у односу Обрена Вуковића према легенди „Милошева удовица, коју је сам записао и објавио (видјети Вуковић 1996: 33). У „Биљешци о аутору“, на крају књиге књигу херцеговачких усмених предања, Обрен Вуковић каже: „У нашој кући и данас се чувају букагије из доба Сандаља краља. Оне које је носила Јела, удова Милоша Обилића. О томе сте могли прочитати у једном од казивања ове књиге“ (Вуковић 1996: 149). А први дио тога казивања гласи:

Легенда каже да је Јела (у пјесмама Вукосава), Милошева удовица, која је била пред порођајем наишла са својом пратњом кроз Кључ. Сандаљ нареди да заробе и њу и пратњу. И све благо које су са собом носили. Неки од њених слугу је успио ноћу да доведе коња Алата, и тако побјегоше према Заграцима и Брестимама. Иако је коњ имао букагије на ногама, некако су успјели да замакну у шуму и да ноћу избију у Хоциће. У једном кланцу Алат је пао и није могао даље, Слуге га бацише у јаму која је зјапила крај пута. Провалија бијаше скривена, а греда се над њом надкапила. Зато је јаметина била увијек сува и зато су букагије сачуване до данашњих дана (Вуковић 1996: 33).

Други дио овога предања каже да се Јела породила у копривма у Цркицама, а трећи његов дио говори о узалудној Сандаљевој потрази и мјесту Краљев пут, које је тај назив добило зато што је баш ту Сандаљ одустао од даље потраге и у незадовољству изломио своју сабљу о камен (видјети Вуковић 1996: 33, 34). У првом дијелу текста „Милошева удовица“ записивач каже да је то легенда, а у „Биљешци о аутору“ тврди да су букагије које се чувају у кући букагије из те легенде. Не сумњамо да се букагије заиста чувају у кући Вуковића, не искључујемо могућност ни да су пронађене у јами о којој ова легенда говори, али свакако су приписани Јели, епској љуби Милоша Обилића. Није то огрешење о историјску истину колико је знак стварности вишег смисла.

⁵²⁰ Павловић на истом мјесту подсјећа на то да је ово предање један од мотива у роману *Два царства* Бранимира Ћосића (видјети Павловић 1965: 55).

4.4. Алтернирање имена и улога у усменом предању о Јелени Балшић

Током пет вјекова су се дешавале замјене и поистовјећивања Јелене Балшић и других личности у усменом стваралаштву, поготово ње и њених епских и стварносних сестара, као и алтернирање имена и улога њених стварносних и епских мужева. Још Мавро Орбин у *Краљевству Словена* каже да је кнез Лазар Ђурађу Страцимировићу Балшићу за жену дао своју трећу кћер, Деспину представљајући је као бившу жену бугарског кнеза Шишманина: „Нешто касније дође и до несугласица [Ђурађа II Страцимировића Балшића] са Дукађинима. Како их се много бојао, узео је за жену кћер рашког кнеза Лазара по имену Деспина, која је раније била жена молдавског кнеза Шишмана, па је тако постао моћнији“ (Орбин 1968: 72). На овом мјесту помијешане су чињеница из живота Јелене Балшић као жене Ђурађа II Страцимировића Балшића и чињеница о удаји њене сестре Драгане (удате за бугарског принца Александра, сина цара Јована Шишмана, а не молдавског кнеза, како га замјењује Мавро Орбин. Жени Ђурађа Страцимировића Балшића Орбин приписује име Деспина, како је уствари пронаречена Оливера Лазаревић. Иначе, Оливеру Лазаревић Орбин именује као Милеву (видјети: Орбин 1968: 103), а жену Лазревог зета Горјанског као Јелену (видјети Орбин 1968: 94). Очигледно је да је Орбиново приповиједање на овим мјестима упало у алтернирање имена и улога, што је својствено усменој књижевности чији утицај на Орбина није тешко доказивати. Константин Јиричек, на примјер, Орбиново говорење о Николи Алтомановићу као господару горских брда који узнемирава сусједне обласне господаре каже: „Орбинијеве приче о том потичу свакако из неке епске народне песме“ (Јиричек 1952: 320). Сима Ћирковић у коментару Орбиновог навођења имена жене Ђурађа Страцимировића Балшића као Деспине каже: „Ђурђева жена се звала Јелена, а Деспином су звали њену сестру Оливеру, која је неколико година била жена султана Бајазита“ (Ћирковић 1968: 322). Иван Божић се позива на Риста Ковијанића („Помени црногоркох племена“, 30) кад наводи догађај од 1. марта 1442. године у коме се помиње „изасланик госпође Лене“ (Божић 1970^б: 363 364³⁹), односно Јелене Балшић.

На Орбиновом трагу је и Павле Аполонович Ровински кад говорећи о Ђурађу Страцимировићу Балшићу каже: „Да би умирио своје личне непријатеље, оженио се кћерком кнеза Лазара Деспом, удовицом бугарског цара Шишмана“ (Ровински 1993: 296). Док говори о удаји кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице, Ровински наводи тачан податак једино у вези са удајом Маре Лазаревић. Каже да је њихова кћерка Јелена удата за мађарског „палатина Николаја Гарског, а послѣје за Сандаља Хранића“ (Ровински 1993: 343), „Деспа за бугарског цара Шишмана, а послѣје за Ђурађа II Балшића“ (343), „Вукосава за Милоша Обилића“ (343), и „Милена за султана Бајазита“ (343). Као што се види, жени Ђурађа II Балшића која је уствари Јелена Балшић приписано је име Деспа, друго име њене сестре Оливере. Јелена Балшић се јесте два пута удавала, али њен други муж није бугарски цар Шишман него Сандаљ Хранић Косача. Као и код Ровинског, жена Сандаља Хранића а кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице заиста се зове Јелена, али њен први муж није Николај Гарски [Никола Гарјански].

Кнез Лазар и кнегиња Милица немају кћерку Вукосаву па се за Милоша Обилића није могла удати све да је он историјски постојао. Јасно је да је овдје у историјску стварност учитан мотив српске усмене епике који је ушао и у један број историографских дјела. А силом прилика жени султана Бајазита а кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице дато је име Милена, док се име Деспа приписује њеној сестри удатој за Ђурађа Страцимировића Балшића, која се не може препознати као Јелена: зато што се уз име Деспа наводе и дио стварности који се односи на њену сестру Драгану, а уз име Јелена и оно што се односи на њену сестру Теодору. Ни Драгана ни Теодора нијесу се удавале два пута, како се тврди у поједиим историографским дјелима. Ровински не помиње име Оливера као име кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице Ровински, као ни имена њихових кћерки Драгане (удате за бугарског цара) и Теодоре (удате за мађарског палатина). А додато је име њихове епске кћерке Вукосаве, које је једно од имена љубе Милоша Обилића прије устаљивања имена Јеле као љубе Милошеве. У наведеном набрајању Ровинског није изостављен ниједан историјски зет кнеза Лазара и кнегиње Милице. Полуистина јо што је о Јелени Балшић саопштава Ровински, али није случајно казано ни оно што јој је ван историјске истине приписано из биографија њених

историјских сестара. У дјелу Ровинског је очевидно да је говорење о Јелени, кћерки кнеза Лазара мимо историјских чињеница — изузев тврдње да је она друга жена Сандаља Хранића.

Неки историчари нијесу начисто са тиме за кога је у бугарској царској породици Шишман удата Драгана, кћерка кнеза Лазара. Миодраг Ал. Пурковић саопштава да има аутора (Константин Јиричек и Иван Гошев, на примјер) који тврде да је она удата за цара Јована Страцимира Шишмана. Такође објашњава како је Ђорђе Сп. Радојичић разјаснио да је она удата за принца Јована Александра Шишмана (према Пурковићу сина цара Јована Страцимира Шишмана) (видјети Пурковић 1996: 67–68). У вези са овим, Пурковић се позива на Ђорђа Сп. Радојичића:

Указао је на чињеницу да је султан Бајазит погубио цара Шишмана 3. јуна 1395. Међутим, између 1. септембра 1395. и 31. августа 1396, братски сабор атонског манастира св. Пантелејмона договарао се с монахињом Јевгенијом и том приликом манастир се обавезао да издржава кћери госпође Јевгеније, ако им се 'прилучи убојство' /Новаковић, Законски споменици 523/. У уговору се помињу свих пет кћери. Ни једној у тај мах није се десило 'убојство', него се само предвиђа шта да буде ако би се то десило. Како је Шишманова жена већ 3. јуна 1395. била удовица, ова Лазарева кћи није могла да буде Шишманова жена (Пурковић 1996: 68).⁵²¹

⁵²¹ Божидар Ферјанчић каже: „После битке код Велбужда власт је у Бугарској преузела Ана, сестра Стефана Дечанског и бивша супруга погинулог цара Михаила Шишмана у име свога сина [Јована Стефана]“ (Ферјанчић 1994: 511). Убрзо су бољари „на престо довели свог експонента Јована Александра (1331--1371) „рођака цара Михаила Шишманина“ (Ферјанчић 1994: 511). Позвавши се на Слатарског, Миодраг Ал. Пурковић каже да је цар Јован Александар са Јеврејком (која је као новопросвјештена царица добила име Теодора, како се звала и његова претходна жена), „имао синове Јована Шишмана и Јована Асена и кћери Киратамару, Керацу и Десиславу“ (Пурковић 1996: 68). А Константин Јиричек у вези са овим приповиједа:

Алаксадар је своју прву жену затворио у манастир да би се могао оженити лепом Јеврејком, 'новокрштенем' Теодором. Најстарији живи син из првога брака Јован Срацимир беше искључен из наследства и постављен у Видину с царском титулом, већи део Бугарске, с престолом, имао је припасти младом Јовану Шишману, сину Јеврејке. Ово је врло згодно дошло угарском краљу

И данас је мало оних који су у стању да без подсећања наведу имена дјече кнеза Лазара. Нарочито застану код имена Драгана, сматрајући га својственим духу новог времена.⁵²² Поједини овом имену као имену кћерке кнеза Лазара прилазе чак са невјерицом. Драгана, односно Драгиња име је и сестре кнеза Лазара: „Лазарева сестра Драгиња удата је била за челника Мусу, господара рударскога краја испод Копаоника“ (Јиричек 1952: 321)“ (видјети Пурковић 1996: 67). Додајмо: „У Новој Павлици је почивало тело Драгане (сестре кнеза Лазара, у монаштву Теодосије)“ (Бабић—Ђорђевић, Ђурић 1994: 175). Није сачувано име млађе сестре кнеза Лазара, али се вјерује да је Иван Косанчић који је сахрањен у манастиру Високи Дечани њен син. Јелка Ређеп каже да је по Драгани, сестри кнеза Лазара његова кћера Драгана добила име (видјети Ређеп 2006: 7). Она наводи и да „последњи помен о њој имамо из 1395/96. године. Када је Бајазит 17. јула 1393. освојио Трново, заробљен је цар Шишман и погубљен, а Александар је одведен у Малу Азију, прешао је на ислам и добио једну област на Црном мору. Погинуо је 1418. године“ (Ређеп 2006: 7). Бугарски краљевић Александар је прототип једног од учесника у радњи у посљедњем поглављу Тариног романа *Месечева роса* (Тара 2007), гдје гине као оруђе Мехмеда I у нападу на шејха Бедрендина

Лудвигу, који је, мало пре тога (1363), није никако имао среће на војном походу у Босни, јер га је, код опсаде града Сокола на Пливи, сузбио Вукац Хрватинић, отац Хрвојев. У Бугарској не беше ни близу таквога отпора. Лудвиг узе на јуриш (у мају 1365) Видин и одведе са собом Срацимира, дречи га заробљена у једном граду у Хрватској. Видином је, међутим, управљао (1365--1369) угарски 'бан Бугарске' /Новонађене повеље о угарској власти на Балкану издао је T h l l ó e z u, Történelmi tár 1898 и Századok 1900 септ./ То беше врхунац Лудвигових предузећа у балканским земљама (Јиричек 1952: 245).

Позвавши се на Ивана Гошева, Пурковић наводи и Шишманову дјецу са трећом женом Маријом (према Трновском натпису и бугарском Царском поменику) — то су Асен, Кера и други Асен (видјети Пурковић 1996: 69). „Није познато кад је рођен Јован Александар. Али, једва да се може претпоставити да је рођен пре 1336. године“ (Пурковић 1996: 69). Пурковић такође напомиње да је П. Мутафчијев 1936. године објавио чланак о Александру и да му је у Лондону тај чланак недоступан (видјети Пурковић 1996: 69¹⁹⁷). Султан Бајазит је приликом освајања Трнова погубио бугарског цара Јована Срацимира, а принц Јован Александар је одведен у Малу Азију, „где је прешао на ислам“ (Пурковић 1996: 69). На први поглед би се могло поставити питање да ли је са овим у сагласности Ферјанчићева тврдња да је Јован Александар рођак цара Михаила Шишмана (видјети Ферјанчић 1994: 511), али се има на уму да Јован Срацимир није био цар Бугарске него је отац у Видину оставио *царско достојанство*.

⁵²² О женском личном имену Драгана видјети Радојичић 1940^a: 97 и даље.

од Симване, протјераног у Румелију због проповиједања учења неприхватљивог Порти (видјети Тара 2007: 316).

Говорили смо о Јелени Балшић у усменом предању Херцеговине. Овдје ћемо се осврнути на случајеве замјене ње и Јелене (Ирине), жене деспота Ђурђа Бранковића у народној књижевности познате као Ђурђева Јерина. „Измијешали су се народни меморат и историјске чињенице, па су дуге наслаге времена замијениле Ђурђеву Јерину са Ђурђевом Јеленом“ (Мандић Студо 1995: 378). То је особито присутно у гатачком крају. Новак Мандић Студо преноси ријечи Миленка С. Филиповића који је у Самобору код Гацка слушао казивање „да је Ђурова Јерина прокопавала прокоп под Срђевићима и тако скренула Мушницу у церничке поноре место да тече ка Невесињу. Тако исто да је она градила калдрму на Влашком путу кроз поље Гацко“ (према Мандић Студо 1995: 37). Овоме Мандић Студо додаје да народно предање Ђурђевој Јерини приписује и „калдрмисање Влашког пута од Заборне гомиле до Самобора, а безименој краљици и дјевојци из Срђевића, а не Јелени, која је 'својом личношћу на све сувременике — јунаке, песнике и владаре“ (Мандић Студо 1995: 378). Исти аутор, поред свега, даје до знања да је Јелена Балшић „и до данас у живој успомени гацконских покољења“ (Мандић Студо 1995: 377). А безимена краљица у гатачком усменом предању могла би се односити на краљицу Јелену Анжујску која је владала и Гацком, без обзира на то да ли би историја могла одбацити њено учешће у наведеној активности или не. Аналогијом према Вуковом односу према епској популарности Марка Краљевића казивањем да је морао бити неки особен човјек чим се толико о њему пјева (видјети Карацић 1964: 47–48), закључујемо да је постојала и нека особена дјевојка у земљи званој Гацко, из Срђевића или каквог другог мјеста, да би ушла у усмено предање. Но, на овом мјесту је важно примијети да је до замјене Јелене Балшић и Јелене (Јерине) Бранковић дошло преко имена њихових мужева, двојице Ђурађа, без обзира на то што је у вријеме боравка у Гацку Јелена Балшић жена Сандаља Хранића Косаче.

У другом случају предање је замијенило краљицу Јелену Анжујску са њеном сестром Маријом де Шор. Наиме, предање каже да је краљица Јелена сахрањена у цркви Свете Марије у Улцињу, у којој су уствари сахрањени њена сестра Марија де

Шор и сестрић Анзелмо. Такође каже да је ову цркву подигла краљица Јелена. Гојко Суботић наводи да је ово, у увјерењу да је стварност, записао Фарлати „ослањајући се на познате документе из которског манастира св. Николе“ (Суботић 1958: 139). „На другом месту Фарлати понавља, али нам овог пута и објашњава своју погрешку, да је краљица Јелна коју у старим списима такође називају и Маријом, била сахрањена у Улцињу у цркви Светог Марка“ (Суботић 1958: 139). Ферлати очевидно није свјестан постојања краљице Јелене и њене сестре Марије. Суботић наводи коментар аутора *Acta Albaniae* (претпостављајући да је то Шуфлај) да се биљешка у Пасквалијевом рукопиу о томе да је Марија де Шор ктитор ове цркве, чији је првобитни патрон Света Марија, не односе на Јелену него на њену сестру, удовицу Анселма де Шор (видјети Суботић 1958: 140). Сами Суботић на ово одговара: „Ако би се овом наводу дала пуна вера, онда би Јеленине донације биле доведене у питање и приписане Марији. Али ова белешка није могла настати пре XV века, јер се тек тада почео ширити назив Албанија према северу и односити на Зету и места Котор, Подгорицу итд. Аутор овог рукописа, који је имао пред очима гроб Марије и њеног сина, а и неке донације у којима је можда она учествовала заједно с краљицом Јеленом, приписао је, касније, оснивање овог манастира Марији“ (Суботић 1958: 140). Исти аутор у наставку каже: „Иако је несумњиво тачан закључак коментатора *Acta Albaniae* да Марија де Шор није била донатор фрањевачких манастира у Бару, Улцињу и Котору, не може се примити његово мишљење да текст говори о Марији, а не о краљици Јелени. Ако се у називу *domina Maria de domo Chiutiz de Francia, regina de Zenta* жели издвојити оно што је важније, онда је то свакако *regina de Zenta* (Суботић 1958: 140).

Нема сумње да је атрибут краљице који припада Јелени Анжујској у овом случају приписан њеној сестри Марији. Овдје је необично то што се у усмености помјерања ове врсте крећу према познатијој личности. Но, ово је само наизглед изузетак. Како је Градац у коме је краљица Јелена сахрањена био мало познат у Приморју, којим је она владала више од три деценије, предање је њен гроб смјестило у цркву Свете Марије у Улцињу. Дакле, помак је суштински усмјерен према краљици Јелени. Са друге стране, краљичиној сестри Марији је подизање ове цркве (која је доласком Млетака за патрона добила Светог Марка) приписано је могућношћу да је у

њеном подизању дијелом учествовала. Не искључујемо могућност да се то десило и преко самог имена Свете Марије као тадашњег патрона цркве у којој је сахрањена. А можда и прије свега зато.

Наредном објашњењу Гојка Суботића нема се шта ни додати ни одузети:

Популарност краљице Јелене била је у то вријеме велика. То потврђује предање о њој које се до наших дана сачувало у Црној Гори /Ч. М и ј а т о в и ћ, Балшићи, Гласник СУД, XLIX, 1881, 156/. Тешко је претпоставити да је аутор которског рукописа атрибуирао бледој Маријиној личности — о којој се сазнаје више из напуљских него из домаћих извора и која се скромно назива господарицом Улциња /Јиричек-Радонић, н. д. [*Историја Срба*] I, 267/ — чувене Јеленине задужбине које су још у њено време чувале успомене на свог оснивача. Много је вероватније — у то нас уверава Фарлатијев случај — да се током времена личност краљице Јелене, за чији се гроб у Грацу није много знало у Приморју, повезала са надгробном плочом њене сестре у холу улцињске цркве. Тако је дошло до *Mariae ... reginae de Zenta*. Но под овим би се у том случају морала подразумевати појава к р а љ и ц е Јелене (Суботић 1958: 140).

Влајко Палавестра је указао на усмено предање о бијегу краљице Катарине из Козограда у Рим. По њој се Козоград, као повремена резиденција босанског краља у коме је ова краљица привремено боравила након смрти свога мужа, називан Катариненбург. Палавестра свједочи да се у Козограду налазе четири коњске плоче и рупица коју је, према усменом предању, ова краљица издубила штапом у камену оклијевајући у доношењу одлуке о напуштању овога града. Тако лако се на овом мјесту присјетити легенде о стопама коња Марка Краљивића и Алије Ђерзелеза у очима хришћанске и муслиманске дјеце у Андрићевом роману „На Дрини ћуприја“, односно о томе да ли је непремошћену Дрину прешао прешао Марко Краљевић или Алија Ђерзелез. И Ђуро Тошић у свом раду о босанској краљици Катарини напомиње да је верзију легенде о четири коњске плоче које су пред улазом у град и рупици коју је краљица Катарина издубила штапом, што је записао и А. Кнежевић, „хтијући тиме рећи

да је 'preko volje' из града отишла и при том толико оклијевала 'da јој је конј nogama, a она štapom tvrdi kamen prokopala'“ (Тошић 1998: 85⁷⁰).⁵²³

⁵²³ Пошавши од усамљеног записа Слободана Филиповића о завичају краља Томаша у усменом предању, Влајко Палавестра саопштава: „То наводи на закључак да је народна традиција о босанским краљевима скоро сасвим ишчезла, те да јој трагове налазимо углавном у средњој Босни“ (Палавестра 2003). Усмена предања о босанској краљици Катарини су и данас жива.

Интересовање за босанске краљеве, а нарочито за посљедње босанске краљеве, показује збирка пјесама *Разговор угодни народа словинскога* Андрије Качића Миошића. Женидба босанског краља Томаша Кристића херцеговом кћерком Катарином тема је Качићеве „Писме од Стипана Кристића и његових сватова“. У овој пјесми је каталог сватова племића који покривају простор Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Хрватске. Дакле, са истога простора са кога су племићи које његов син, посљедњи босански краљ позива у борбу на Косову. Пјесме Андрије Качића Миошића нијесу аутентичне писане пјесме. Нијесу аутентичне ни пјесме из Петрановићеве збирке, али не можемо искључити могућност да се у Босни на њихове теме како-тако и усмено пјевало. У 48. и 49. пјесми III књиге Петрановићеве збирке, из 1870. године, налазе се стихови о држању босанског краља Стефана уочи пада Босне под Турке: „Свој је браћи својој омрзнуо, / и голубу на јеловој грани“. Посљедњи босански краљ Петрановићевих пјесама близак је историјској истини, али је зато посљедњи босански краљ Андрије Качића Миошића продужена рука Вукове усмене епике. „Писма од Стипана Томашевића, олити Кристића, краља босанскога“, како га назива Андрија Качић Миошић као икавац, позива у борбу са Турцима на Косову босанске херцеговачке и приморске обласне господаре, при чему се поаљесњи босански краљ са посебном благонаклоношћу обраћа херцегу Стјепану. Косово је и у овој пјесми знак уздизања изнад локалног, а скоро да би се могло казати и земаљског. Пјесма се завршава ријечима самога краља:

„Би писано у граду мојему,

Гдино седим на стоцу златному,

На хиљаду четири стотина

На педесет и девет година“ (Каџић Миошић 1946: 45).

Женидба босанског краља Томаша Кристића херцеговом кћерком Катарином тема је „Писме од Стипана Кристића и његових сватова“, у истој књизи Андрије Качића Миошића. У овој пјесми је каталог сватова племића који покривају простор Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Хрватске. Дакле, са истога простора са кога су племићи које његов син, посљедњи босански краљ позива у борбу на Косову. Пјесме Андрије Качића Миошића нијесу аутентичне, али ни аутентичне писане пјесме. Нијесу аутентичне ни пјесме из Петрановићеве збирке, али не можемо искључити могућност да се у Босни на њихове теме како-тако пјевало. У 48. и 49. пјесми III књиге Петрановићеве збирке, из 1870. године, налазе се стихови о држању босанског краља Стефана уочи пада Босне под Турке: „Свој је браћи својој омрзнуо, / и голубу

Усменост је са предањем о краљици Катарини повезала аустро-угарску царицу Марију Терезију као ону која је уочи бијега поткивала коње наопако. Сам појам краљица уз име Марије Терезије појачава везу између ове двије владарке. Алтернирање улога је скоро очигледно у предању које је Влајко Палавестра записао 1974. године а у коме стоји: „На Козограду код Фојнице живјела је Марија Терезија и она је потковала коње наопако и побјегла“ (према Палавестра 2003: 306). Према предању, краљица Катарина је наредила да се коњима предњи дјелови плоча поткују као задњи да би се замео траг у кретању. Ђуро Тошић каже да се у везу са овим предањем „на нејасан начин, доводи име Марије Терезије“ (Тошић 1978: 85). Међутим, не треба тражити очигледну везу између садржаја поменутог предања и стварности. Мотив овога предања само је пренесен на поменуто аустроугарску царицу која је владала дијелом Босне. У условима усмености довољно је да су и краљица Катарина и царица Марија владале Босном и отишле из Босне да би се створио услов за алтернирање улога.⁵²⁴ Марија Терезија поткива коње наопако и у предању записаном у Бунару код Дервенте. Ово предање каже да је она током рата побјегла из Бунара на Лупљаницу, „'па прико сува прешла Саву', а потковала је коњима плоче наопако да гониоцима заметне траг,

на јеловој грани“. Посљедњи босански краљ Петрановићевих пјесама близак је историјској истини, али је зато посљедњи босански краљ Андрије Качића Миошића продужена рука Вукове усмене епике.

⁵²⁴ Влајко Палавестра саопштава да је дошло до стапања самостанске фрањевачке традиције и народне традиције о краљици Катарини, и додаје: „Усмено предање је око њеног историјског лика развило читав низ својих, традицијских мотива, као што су ланац 'чудодјелник' за комуницирање краља с краљицом, отисци у меком камену краљичиних стопа или копита њеног коња, сижеи о издаји опкољеног град и друго“ (Палавестра 2003: 300). У помињаном Драгићевићевом запису, кад је херцег Стјепан скочио са стијене на врху брда Колуна „остала су у камену отиснута оба његова стопала и лијева рука“ (према Палавестра 2003: 313). Палавестра наводи да је дио предања о краљици Катарини карактеристичан „по томе што се њихови сижеи и сижејни модели веома често преплићу и подударају са сижеима и моделима о митској Црној краљици“ (Палавестра 2003: 300).

Знакова предања о митској Црној краљици има и у усменим предањима о аустро-угарској владарки Марији Терезији: „Иако њена владавина чак ни привремено није обухватала дијелове босанске територије [...] немар према стварној историјској хронологији и анахронизам који карактерише усмена предања историјског типа, присутан је и у овом случају, тако да Марији Терезији народ често приписује атрибуте митских жена-владарки, на првом мјесту Црне краљице“ (Палавестра 2003: 306). Предање које је 1970. године саопштила Милија Радановић из Врточа у Босни почиње реченицом: „Прича се да је била Црна краљица Терези Марија“ (према Палавестра 2003: 305), а у њему Терези Марија позива војника и убија га након што јој је испунио жељу.

Палавестра 1976, 123“ (Палавестра 2003: 306). Краљица Марија Терезија коње поткива наопако и предању које је, према Палавестри, 1957. године записала Р. Ф. у Шуици код Дувна. То предање говори о боравку ове краљице у Стржњу, одакле је побјегла кад је видјела снијег на Маловану а није знала шта је снијег. Односно, кад су јој мудраци казали: „За вас није добро. Војске ће доћи овако бијелих чалми и потиснуће владавину! И онда се она одмах припремила за бјекство. Наопако потковала коње и побјегла, а када је војска дошла у дворцац мислила је да је неко дош'о у дворцац, па су све претресли, али је она већ далеко отишла“ (према Палавестра 2003: 305—306).⁵²⁵

У усменом предању Зете дошло је до замјене имена и улога краљице Јелене Анжујске и кнегиње Јелене Балшић. Соња Петровић у вези са тиме каже:

Фолклорни лик Милошеве жене Јеле у Зети дотиче се једним делом са животом Јелене Лазаревић (· 1443), удате око 1387, за Ђурађа Страцимировића Балшића, а после његове смрти 1411. преудате за Сандаља Хранића Косачу, другим пак делом, додирује се с Јеленом Анжујском (· 1314), женом краља Стефана Уроша I. И Јелена Анжујска и Јелена Балшић имају развијен култ у Црној Гори, као и Иван Црнојевић, према предању син Јеле Милошеве. Обе Јелене, Анжујска и Балшићка, мешају се, спајају и у предањима називају „света Јела“ или „света краљица“, „краљица или царица Јелена“ (Петровић 2004: 247).

А Јеромонах Јован (Ћулибрк) тоном свједока саопштава: „У Скадарском крају и народном предању двије Јелене ће се помијешати па и стопити те се данас не зна које Јелене је 'гроб' или 'двор' а које 'бунар' који 'кад се отвори потећи ће море крви' како

⁵²⁵ Као што се види, Марија Терезија бјежи у више усмених предања записаних у Босни и Херцеговини. Посебно је занимљиво предање које је, према Палавестри, записала 1958. године Ђ. Б. у Измљанима на Влашићу. Зато што у њему има литерарних знакова, штета је што није записано пуно име записивача предање које гласи: „Кад је Марија Терезија владала, такозвана Црна краљица, она је становала на Влашићу (има и сада гувно и вода краљичина); кад је уочи Никољдана у волујској стопи угледала леда, онда је рекла: 'Не може се овдје становати!' И раселила се. У њено вријеме Травник је био под језером и имају под Девичанима под Влашићем, халке ће су се привезивале лађе и зато је она побјегла у Аустрију“ (према Палавестра 2003: 306). У овом предању се преплићу историографска фикција и митско приповиједање.

причају тамошњи муслимани, као што се не зна ни која је од њих назвала оближње црмничко село Сотонићима“ (Јеромонах Јован, 2003: 22).⁵²⁶

Међу легендама које је у монографији *Црмница* записао Јован Вукмировић налазе се и оне о настанку назива црмничких мјеста „Гухи До“ и „Сотонићи“. Према народној традицији, како свједочи Вукмировић, обје ове легенде су у вези са краљицом Јеленом Анжујском. Сотонићи су, према Вукмировићевом свједочењу, мјесто које се „до краљице Анжујске звало Љубица а становници Љубичани. Кад се краљица закалуђерила у цркви на Казини, једно вријеме је, кажу, живјела у једној пећини између Љубице и Доброга Дола (Глухи До). Љубичани и Добродољани су јој свакога дана доносили добру рибу из Вељега ока. Једно јутро донесоше најгору и краљица у љутњи назове Љубичане 'Сотонићи', а Добродољане 'Глуходољанима', јер јој се нијесу хтјели одазвати. Отуда су, према легенди, постала имена Сотонићи и Глухи До“ (Вукмановић 1988: 105).⁵²⁷ У легенди о називу мјеста Глухи До, одвојено записаној у неведеној Вукмировићевој књизи, стоји да су се Добродољани сакрили након што су краљици Јелени донијели лошу рибу, а она их је звала па их је зато што се нијесу хтјели одазвати прозвала Глуходољани (видјети Вукмановић: 112). Географски опис овог мјеста са три стране свијета уоквиреног високим планинама повезив је са његовим називом, док се то не може казати и за Сотониће. У вези са настанком топонима Сотонићи аналогијом би се могло закључити да је за нешто могао бити тражен одбрамбени механизам, па је искупљење потражено преко неомражене историјске личности. Легенда настаје из духовне потребе да се добију одговори на питање на које у фактичкој стварности нема довољно могућности да би се нешто потврдило. Али и из потребе да нешто буде потиснуто, па као такво и стварно добије прилику да буде заборављено па умјесто њега

⁵²⁶ Јеромонах Јован (Ђулибрк) не наводи изворе кад ово саопштава, па би се могло претпоставити да је ова предања могао чути током свог монашког труда у манастиру Морачник на истоименом скадарском острву.

⁵²⁷ Јован Ердељановић сматра да је назив насеља Сотонићи несрпског поријекла и да је несумњиво наслијеђен „од старих племена илирско-романских старосједелаца Влаха или Арбанаса“ (према Вукмировић 1988: 105). Сотонићи се први пут помињу 1428. године, у повељи Ивана Црнојевића.

живи легенда сама. Својим одговорима легенда, односно усмено предање уопште бива супериорно у односу на стварност.⁵²⁸

Поткивање коња наопако као начин заметања трагова један је од лутајућих мотива у усменој књижевности. У једној од варијанти легенде о настанку презимена Копривица коју је у Бањанима записао Гојко М. Килибарда (Килибарда 1981), у којој Јелене Балшић бјежи од свог мужа Сандаља, присутан је исти мотив. Ова легенда каже да Јела по Косову постане удовица, након чега од Турака бјежи у Зету и удаје се за неког Балшића. Пошто је он брзо умро поново се удала за босанског краља Сандаља. Он је био католичке, а она православне вјере па је због тога патила. „А изгледа да јој је био и зао муж, те она затражи од њега да јој сачини једну цркву да се моли по њеном адету. И још затражи да црквица има врата и на олтару, мимо друге цркве“ (Килибарда 1981). Црква је саграђена „у осојној страни планине Сомине, повише гатачке равнице,

⁵²⁸ Тиодор Росић је, инспирисан легендама о краљици Јелени Анжујској, у збирци приповиједака „Орлово гнездо“ објавио бајку о краљу Урошу I Немањићу. Јоргован је заједнички мотив ове бајке и романа о краљици Јелени Анжујској Стојане Магдаленић, а и једно и друго је повезано са легендом о јоргованима које је краљу Урошу I засадио уз ријеку Ибар (од Краљева према Рашкој) као свадбени дар својој вјереници Јелени Анжујској. По томе је тај крај назван Долина јоргована.

Драган Драго П. Лековић је у своју књигу о Скадарском језеру унио легенду о настанку овога језера. Према овој легенди, Бог није испунио вилину жељу да њене плаве очи претвори у црне, због чега је она плакала и од њених суза се створило језеро. „Угледавши плаветнило воде, окружено чокотима винове лозе и жутиим класјем“ (Лековић sine anno: 158) Бог јој је вратио вид и поклатио „Скадарско језеро са свим брдима и мјестима која га окружују“ (Лековић sine anno: 158). Драган--Драго П. Лековић подсјећа и на то да је Никола I Петровић инспирисан легендом о језерској вили написао стихове:

„Од њезиних очи суза, језеро се ово створи
И боје је истовјетно, као њене плаве очи.
А природа сачува их, као бисер у кутију
Да се изван дивне Зете, њене сузе не пролију“ (према Лековић sine anno: 158).

Преко стварносне љепоте Скадарског језера и његове околине ова легенда је очигледно у корелацији са описом Скадарског краја у епској пјесми „Женидба краља Вукашина“ Хајдука Стојана. Легенда о постанку Скадарског језера припада породици легенди о језерској вили, о Зеленој која је асоцирана и утисцима Исидоре Секулић након обиласка Црног језера под Дурмитором (видјети Милошевић 2006: 105). Додуше, Исидору Секулић дјевојка на бијелом коњу, у зеленој хаљини, коју срета у близини Црног језера наводи на мисао: „Један северни песник назвао је једну шумску жену Зелена“ (према Милошевић 2006: 105). Али Зелена је, на примјер, и име језерске виле у легенди о настанку Рикачког језера. Приповиједа се и да је Ријека Црнојевића настала од суза црногорског господара Ивана Црнојевића које је пролио „гледајући муке Срба у Арбанији“ (према Кланчић 1962: 296).

при самој гори“ (Килибарда 1981), а Јела бјежи у Зету кроз врата на олтару, након што је подмитила слугу који је непрестано надгледа будући да је ђетиња, узјахавши коња који је „поткован наопачке па и кад наиђе на траг рекло би се да иде из супротног правца“ (Килибарда 1981).⁵²⁹ Мотив Мотив поткивања коња наопако налази се и у легенди о презимену Копривица коју је записао Андрија Копривица. Слуге уочи бјекства Јелене Балшић из Кључа коње и мазге „према њеном упутству потковали наопако да би укрили траг потјери“ (према Карановић 1937: 40).⁵³⁰ Наопако се поткивају коњи и у више варијанти легенде о преносу блага херцега Стјепана Косаче.

⁵²⁹ Ово је један од примјера мотива за који би се прије казало да настаје истим интересовањем на истом нивоу друштвеног развоја него акултурацијом. Разликује се од варијанти у којима исти или сличан наративни садржај прелази са једног актера на други, као на примјер у староподгоричкој лирској усменој пјесми „Пуче пушка леденица са чардака Ђечевића“, гдје се — у мјешовитој вјерској средини — у једној варијанти (и музички обрађеној) пјева о дилбер-Анђи а у другој о дилбер-Фати. Или у пјесми „Књигу пишу гусињске ђевојке“ чије су варијанте утемељене на друштвеним позицијама оних којима се гусињске дјевојке (или и други у њихово име) обраћају. Музички обрађена варијанта ове пјесме гласи:

„Књигу пишу гусињске ђевојке
Па је шаљу бегу Исај-бегу:
'Исај-беже, моле те ђевојке
Да им пустиш на одсуство момке:
Осташе нам цуре непрошене,
А сокаци тужни, невесели“,

док један од ликова романа *Гусињска година* Зувдије Хоџића обрћање дјевојака усмјерава према гусињском паши Али-паши:

„Аман, пашо, аман Али-пашо
Пусти нама момке Гусињане
И Плављане сиве соколове
Кроз сокаке трава проникнула
Сви џамови прахом попанули
Пусти момке — остасмо ђевојке...“ (Hodžić 2009: 59).

Први навод варијанте пјесме о молби гусињских дјевојака је усмена лирска пјесма, која је у другом наводу прерађена тако да поприма и епску димензију.

⁵³⁰ Примјетно је да у усменој књижевности Сандаљ Јелену прати као зли дух: она од њега стално негдје бјежи. Тако није у савременој књижевности о Јелени Балшић.

У једним предањима о бијегу Јелене Балшић од свога грубог мужа из гатачког краја тај њен муж је именом Сандаљ, односно Сандаљ Хранић, док се у другим предањима он зове Грдоман. На први поглед би се могло помислити да је име Грдоман мотивисано у легенди грдним понашањем мужа од кога је Јела принуђена да бјежи. Не искључујемо могућност да је то име у усмено предање о Јелени Балшић доспјело на други начин. У Оногошту је крајем шеснаестог вијека постојао војвода Грдан, о коме Андрија Лубурић каже: „Војвода Грдан, најкрупнија политичка личност на концу шеснаестог стољећа, који је са тадашњим патријархом српским у Пећи био на челу покрета Хришћана за ослобођење од Турака. Грданови потомци имали су видно учешће у ратовима, кандијском и морејском“ (према Карановић 1937: 32). С обзиром на друштвену позицију војводе Грдана, као и парадигматичност у сазвучју имена и малу удаљеност између Гацка и Оногошта, епски Грдоман иза кога стоји историјски Сандаљ Хранић име је могао добити од утицајем мутног сјећања на војводу Оногошта. То што је војвода Грдан живио након историјског времена Јелене Балшић и Сандаља Косаче не би било никаква препрека за алтернирање имена и улога у усменом предању.

Предање о бијегу Јеле Милошеве од краља Сандаља из Кључа, односно о настанку презимена Копривица, које је у Билећким Рудинама записо Обрен Вуковић (Вуковић 1996: 33–34) приказали смо у претходном сегменту овога поглавља. Занимљиво је да Вуковић тврди да се у његовој кући и данас „налазе букагије Јеле, бивше љубе Милоша Обилића“ (Вуковић 1996: 146). Предање које је он записао о бијегу Јеле Милошеве од краља Сандаља из Кључа код Гацка дијелом се преклапа са предањем из гатачког краја о бијегу херцега Стјепана након пада Херцеговине, које преноси Новак Мандић Студо: „Народ приповиједа да је херцег са женом кћери и благом из Кључа побјегао тајним излазом на запад према Заграцима. Разбјежали су се на три стране, по чему су добили имена и она три пута: Лијепа План (по кћери Љепави), Краљев пут (по Стефану) и Баница (по жени му) (Мандић Студо 1995: 405). Прво од ова два предања је настанак топонима Краљев пут довело у везу са Јеленом Балшић као епском љубом Милоша Обилића, односно са Сандаљем Хранићем, а друго са херцегом Стјепаном. Није чудо ако су им изукрштани животни путеви. Поред тога и Јелена Балшић и херцег Стјепан су стицајем посебних околности напустили двор Косача. И

што је за оно о чему тренутно говоримо посебно важно, ово два предања показују алтернирање улога Сандаља Хранића Косаче и херцега Стјепана Косаче као владара исте династије. Владимир Ђоровић обавјештава да је Халкокондил Сандаљу Хранићу приписао вјероломство и прељубу замијенивши га са херцегом Стјепаном који је у усменим пјесамама, а све су прилике и у стварности, обљубио своју снаху.⁵³¹

„Писни од Кобилића и Вука Бранковића“ Андрије Качића Миошића очигледно је познато да је Јелена, кћерка кнеза Лазара удата у Зету и да јој је муж владар, али јој није познато да је он презименом Балшић. Значи да јој је тиме у овој пјесми ускраћена улога љубе Милоша Обилића.⁵³² Тиме што Јелину, кћерку кнеза Лазара Качићева пјесма представља и као жену Црнојевић-Јурја, односно Ђурђа Црнојевића, рекло би се да њеном аутору није довољно позната историја Балшића и Црнојевића. У њој је алтернирање улога двојице зетских средњовјековних владара истог имена, од којих је Ђурађ Балшић (а не Црнојевић) муж кћерке кнеза Лазара. Ово алтернирање презимена мужа Јелене Балшић налази се и у другим усменим дјелима о њој, и у стиху и у прози.

И мимо усмене књижевности замјењују се владари Ђурађ Страцимировић Балшића и Ђурђ Црнојевић. Свезнајући приповједач приповијетке „Прије лова“ Косте Радовића такође саопштава да је Ђурђе Црнојевић муж Јелене, кћерке кнеза Лазара: „Није помињала покојног мужа Ђурађа Црнојевића“ (Радовић 1997: 109). Клизав терен за слијетање у ову замјену је то што је историјски муж Јелене Балшић Ђурађ (Ђурђе) Балшић, а посљедњи владар у династији Црнојевића (која је наслиједила династију Балшића) такође је именом Ђурђе. Јурјо (Јурје) је варијанта истог имена. Ово је у усменим дјелима објашњиво алтернирањем имена и функција, што је већ објашњено у вези са именом Милош Драгиловић у бугарштици „Смрт Милоша Драгиловића“, познатијој под овим него под својим изворним насловом који гласи „Милош Драгиловић или Обилић рањен на Косову на 15. липња г(одишта) г(осподинова) 1389.

⁵³¹ Више видјети у Ђоровић 1940: 497.

⁵³² Да се у Качићевој пјесми не помиње само једном име Видосава као име љубе Милоша Обилића, могло би се поставити питање да из перспективе наратора није асоцирано Видовданом као даном Обилићевог саможртовања или је стајаће. Јелка Ређеп је већ примијетила да је име Видосава највјероватније наведено грешком – зато што је жена Милоша Обилића у овој пјесми под именом Вукосава (видјети Ређеп 2006: 66).

премину, и што нареди на концу од живота и поручи Вукосави љуби својој, по својој пуници Милице љуби Лазара кнеза од Србаља а кћери Угљеше Мрнавчића“. Међутим, кад у дјелу писане књижевности одступање од историје није мотивисано умјетничким разлозима сматра се непажњом или недовољним познавањем историје. Додајмо да је чак изузетно обавијештени Јорга мислио да је Стефан Балшић Марамонте син Балше Ђурађевића Балшића и зет Ивана Кастриота (видјети Јорга 1889: 123). А кћерка Ивана Кастриота је удата за Стефаницу Црнојевића.

Понекад у вези са Ђурађем Страцимировићем Балшићем и Ђурђем Црнојевићем нијесу доречени ни сами историчари. Према запису који преноси Иван Божић: „А. Degrand, *н. д.*, 9–10, прича како је у цркви поред главног улаза у Улцињ (Св, Катарина?) присуствовао ископавању два гроба и каже како је на једној плочи био исклесан двоглави орао и изнад њега текст (који он не доноси) са годином 1563. Двије Црногорке су тад покупиле кости из гробова и бациле их у море. Био је то гроб Ђурђа Страцимировића Балшића, на којем је писало — уп. *Arkiv za povjesnicu jugoslovensku*, II, sv. 2 (Zagreb) 70 – НИС IACET ZORZI BLSINI ET SUIS EREDES 1563. Потомци Ђурђеви су њему и својима поставили 1563. год., очигледно уз дозволу млетачке власти, надгробни натпис у Улцињу: F. Cordignano e G. Valentini, *н. д.* бр. 1497 (само што су писци, састављајући садржај овог млетачког документа, мислили да су у питању потомци Ђурђа Црнојевића). Иначе, плоча је нестала у првом свјетском рату“ (Ђурић 1970^б: 434²¹). Већ је говорено о томе да се сматра да је Ђурађ Страцимировић Балшић сахрањен у цркви Светог Ђорђа на скадарском острву Горица. О два гробна мјеста Ђурађа Страцимировића у литератури се говори одвојено, тако да ово дјелује као отворено мјесто. Није нам познато гдје је сахрањен стриц Ђурађа Страцимировића, именом такође Ђурађ; и такође владар. И да ли је и у том правцу могуће размишљати о њиховој замјени, као што је у роману *Костадин Балшић*, Ђурађу Страцимировићу приписан ванбрачни син његовог стрица Ђурађа — и он именом Ђурађ. Остаје да на постављено питање одговор пружи неко од историчара, тим прије што се (ако је Драгенов препис наведеног епитафа вјеродостојан) помињу Ђурађеви потомци, а

историчари тврде да је Ђурађ Страцимировић имао само сина Балшу.⁵³³ Нијесмо наишли на податак о томе гдје је сахрањен Ђурађ I Балшић, па се питамо да поменуте кости бачене у море можда нијесу његове.⁵³⁴

Историјска Јелена, кћерка кнеза Лазара као жена зетског владара Ђурађа Страцимировића Балшића у усменој књижевности се нигдје не приказује као мајка Балше Ђурађевића Балшића, свога стварног сина а посљедњег владара из зетске династије Балшића, него као мајка Ива Црнојевића — новог зетског владара. Истина, о Ивану Црнојевићу се на неким мјестима уопштено говори као о сину Баоше — што теоријски не искључује Ђурађа Страцимировића као историјског мужа Јелене Балшић. Усмена традиција занемарује балшу Ђурађевића Балшића зато што покушава да династију Црнојевића изведе из династије Балшића преносећи улоге из једне у другу династију. И владика Василије покушава да владарску династију Црнојевића изведе из владарске династије Балшића. У *Историји о Црној Гори* он каже да се сумња да је Јован Први Црнојевић, поријеклом из породице Немањиног сина кнеза Вукана, „умро од

⁵³³ Због недостатка материјалних доказа, за преиспитивање је тврдња, заснована на *Летопису попа Дукљанина*, да су дукљански владари сахрањивани у цркви Светих Срђа и Вакха. Милан Шуфлај каже да су се у овој цркви налазиле њихове гробнице (Šufflay 1991). Међутим, обичај ке остављање имена на гробовима средњовјековних владара, а таквих натписа нема на некрополама код поменуте цркве, нити у њој има знакова било чијег сахрањивања. Павле Јакоја Брајовић, председник Удружења „Морача — Розафа“ из Враке код Скадра и поред свега наведеног тврди сљедеће: „У Летопису попа Дукљанина забележено је да су из Скадра владали пренемањички краљеви Михаило, његов син Константин Бодин и Свети Јован Владимир, који су били сахрањени у Цркви Светог Сергија и Вакха. Ове тврдње су у новије време доказане и археолошки“ (према Subašić 2015). Ова црква се нашла у границама Аланије, па су археолошка истраживања у вријеме владавине Енвера Хоџе била немогућа археолошка истраживања. Уз то, темеље цркве Светих Срђа и Вакха подрива ријека Бојана.

⁵³⁴ У преводилачком коментару Јелчићеве тврдње да је Ђурађ Страцимировић Балшић имао срећан живот Радослав Ротковић каже: „Не знамо зашто је аутор Ђурђев живот назвао 'срећним'. Срећа није пратила ни његове посмртне остатке у дну старог града Улциња, у Цркви Св. Катарине. Године 1917. неко је платио двјема женама да обуку црногорску ношњу и да посмртне остатке Ђурађа II Страцимировића баце преко зидина у море, како не би остао ни тај траг владавине Балшића /Ђ. Бошковић, *Стари Улцињ*, 1981, 124/. Ђурђев гроб је видио и са њега преписао текст Француз Дреган 1901. (Souvenirs de la Haute/Albanie). На гробу је био запис:

'Nis jacet Zorzi Balschi et sui eredes'.
(‘Овђе лежи Ђурађ Балшић и његови потомци.’)

Зато у Црној Гори нема ниједног њиховог гроба“ (Rotković уз Jelčić 2010: 263⁵⁴⁷).

смртоносног отрова кнеза Вукана Мрнавчића; оставио је младог сина Стефана од три године“ (Василије 1996: 43). „Баоша је Зетом владао до зрелости сина Ивана Црнојевића“ (Василије 1996: 43) — такође каже владика Василије. То је историјски непотврдиво. Краљу Вукашину као омраженој историјској личности није било тешко приписати могућност убиства. Није тешко закључити да је наведена сумња у књигу владике Василија могла стићи као реплика предања о краљу Вукашину као цареубици. У сваком случају долази из истог духовног импулса. Није нам познато аутентично усмено предање о извођењу династије Црнојевића из династије Балшића, изузев десетерачких усмених пјесама о Јелени Балшић као кћерки кнеза Лазара која рађа Ива Црнојевића. Овај тематски дио рада владике Василија са историјом је у дослуху кад каже да је Стефан Црнојевић „године 1421. поче да влада Зетом Црном Гором. Потом Баоша премину“ (Василије 1996: 47). Балша Ђурашевић Балшић, посљедњи владар из зетске династије Балшића заиста је умро 1421. године. Истина, владика Василије каже да је „Баоша син Страцимиров“ (Василије 1996: 43), а син Страцимира Балшића је, као што се зна, Ђурађ II Балшић. А повезивање Балшића са Вуканом Немањићем на историјској позадини је могуће само преко кнегиње Милице Хребелјановић, мајке Јелене Балшић која је родила Балшу Ђурађевића Балшића.⁵³⁵ Предање о краљу

⁵³⁵ И Вукова епске пјесме старих времена и средњовјековна књижевност (житија, љетописи, родослови) кажу да је цара Уроша убио Вукашин Мрњавчевић, а зна се да је цар Урош надживио Вукашина Мрњавчевића. То је разјаснио Константин Јиричек помоћу документа из Дубровачког архива, након чега је прекинут спор око тога докад је цар Урош живио. Цар Урош се упокојио 4. децембра 1371. године, а Вукашин Мрњавчевић је погинуо 26. септембра исте године, у бици код Черномена на Марици. „Легенду о убиству цара Уроша, први пут забележену, налазимо у Карловачком родослову из XVI века“ (Ређеп 2000: 49). Имају је и 156, пјема Милутиновићеве *Пјеваније црногорске и херцеговачке*, као и српска и историјска драма деветнаестог вијека. Качићева пјесма на народну насловљена „Писма од Вукашина и краља Уроша“, која се налази у *Разговору угодном народа словинскога* и која је спојила предање о поријеклу Мрњавчевића и предање о томе да је краљ Вукашин убио цара Уроша, о смрти краља Вукашина експлицитно говори као о правди божијој:

„Божја правда тако хотијаше
да му слуга одсијече главу.
јер он бише погубио краља
Урошића, свога господара“ (Качић Miošić 1946: 35).

Вукашину (Вукану) као могућем убици Јована Првог Црнојевића у *Историји о Црној Гори* владике Василија Петровића и предање о краљу Вукашину као убици цара Уроша у српској усменој и средњовјековној писаној књижевности долазе из истог духовног импулса.⁵³⁶

У једном броју усмених дјела Ивана Црнојевића рађа Јела као бивша љуба Милоша Обилића, након чије смрти се поново удаје. Пјесма „Преудаја Јеле Милошеве“ из Лубурићеве рукописне збирке спојила је предања о Црнојевићима и Косачама, а истовремено је препјевала породично предање о постанку презимена Копривице. Уствари, говорење о Црнојевићима у овој пјесми је надовезивање на легенду о Копривицама. То је постигнуто тако што Јела Милошева бјежећи од свог другог мужа, гатачког бана Грдомана (у чијој је историјској позадини несумњиво Сандаљ Хранић Косача) у Бањанима рађа сина кога „млада у коприве баца“ и која на њену молбу прихвата чобаница, након чега из камених брда стиже у Зету земљу равну, удаје се за Башу Зећанина и рађа сина од кога су Црнојевићи. Ова пјесма Копривице не помиње директно, али се на основу њених литерарних знакова јасно види да је њен највећи дио садржаја преузет из породичног предања Копривица. „Предања о породици Милошеве љубе, као и многа слична казивања, несметано мењају имена потомака“ (Петровић

Писана књижевност је мотив Вукашиновог убиства цара Уроша преузела из усменог предања. То предање асоцирано је и у Љубишиној приповијетки „Проклети кам“ уочи описа тровања превлачких калуђера: „Кажу да Вукашин није могао цијелу ноћ ока затворити, прије што је убио младог Уроша“ (Љубиша 2006: 213). Његошев *Горски вијенац* такође евоцира царубиство краља Вукашина, а тај мотив је наслиједила и српска историјска драма деветнаестог и прве половине двадесетог вијека.

⁵³⁶ Траг усменог предања о Црнојевићима као насљедицима Балшића баштини и драма *Балканска царица* Николе I Петровића (Петровић 1996). Тако у Петровићевој драми Станкова вјереница Даница, кћерка кнеза Перуна (из Бериславаца у Зети) каже:

„Перуна кћер сам, проста племића
Од мале куће спрам Црнојевића,
Који од Балше племе још броје“ (Петровић 1996: 127).

У истој књизи, сто страница касније, Иван Црнојевић каже: „[...] Мач је овај / Балше старог и мој био — / сине Ђорђе! Ево ти га“ (Петровић 1996: 227).

2004: 248). У овој пјесми су два потомка Јелене Балшић, тако да се преко мотива мушког дјетета повезују двије области у којима је живјела историјска Јелена Балшић.

Пажњу нам привлачи начин на који почиње и на који се завршава пјесма о породу Јеле Милошеве из Лубурићеве збирке. Почетни стихови: „Кад остаде удовица Јела / удовица Милошева Јела“ (стихови 1–2) иза себе остављају епски наратив о Косову ушавши у деепизацију. Лако ћемо се присјетити да таквог рјешења нема на почетку Андрићеве приповијетке „Пут Алије Ђерзелеза“ гдје помоћу само једне, и то прве, реченице свезнајући приповједач сажима свијест о Алији Ђерзелезу у усменој епској традицији истовремено отворивши врата за деепизацију његовог лика: „Пројахао је своју младост између Сарајева и Стамбола“. Овако се завршава усмена пјесма „Преудаја Јеле Милошеве“:

„Долазе јој на муштулук људи
И овако Јели говораху:
'Благо теби, Милошева Јело,
Ђе ти роди земљи господара!'
А говори Милошева Јела:
Ја не родих земљи господара,
Но Црноја од Црнова сина!'
И подиже оно чедо лудо
И од њега су Црнојевићи“ (стихови 170–178).⁵³⁷

Ови стихови су више од епске сугестије да је једна владарска династија настала из претходне. Као што је на почетку пјесме као нулти језички знак присутно то што је Јелу Милошеву довело до удовиштва, тако се њеним ријечима на крају пјесме на први поглед пророкује и сажима свијест о трагичном крају владара Црнојевића: „Ја не родих земљи господара, / но Црноја од Црнова сина“. У родослову владарске династије

⁵³⁷ Посљедњи стих овога навода нипочему не припада усменој епској пјесми. То што је њиме казано усмени пјесник је могао саопштити једино као коментар записивачу, попут оних какви се понекад упућује публици након саопштене пјесме. Друга, мање вјероватна, могућност је да је записивач наведене пјесме овај стих самоиницијативно додао да би истакао поријекло Црнојевића од сина Јеле Милошеве.

Црнојевића родоначелник је заиста именом Црноје (видјети Божић 1970^b: 282), али не и Балшић. Ако се подударане стварности са пренесеним значењем ријечи која обиљежава њихово презиме и нови назив земље којом су Црнојевићи владали остаје да, заједно са Достојевским, закључимо да нема *ништа фантастичније од самог живота*. Не би биле изневјерене ријечи које изговара Јела Милошева као љуба Баше Зећанина чак и кад би се крај пјесме „Преудаја Јеле Милошеве“ схватио не као покушај извођења закључка да је династија Црнојевића проистекла из династије Балшића. Алтерирање имена и улога остварено је преко преноса наведеног епског садржаја са дјетета које Јелена Балшић не случајно рађа на Ријечи (Црнојевић) као родоначелника Црнојевића на Балшу III, историјског сина Јелене Балшић и Ђурађа Страцимировића Балшића. Друга варијанта говори о дјетету које рађа Јелена Балшић као о Црном Иву. Ово није одвојиво од Ивана Црнојевића и негира тврдњу коју износи Љубица Кланчић да усмено предање о Ивану Црнојевићу не говори о његовом рођењу.⁵³⁸

Црни Иво се у пјесми „Преудаја Јеле Милошеве“ рађа као посмрче зато што муж Јеле Милошеве умире пола године након женидбе. Додајмо да је првобитно историјски Стефан Балшић Марамонте првобитно сматран Црнојевићем. Тако Павле Аполонович Ровински каже да су Зећани након смрти деспота Стефана Лазаревића и одласка деспота Ђурђа Бранковића из Зете „успјели из Напуља да позову Стевана Црнојевића и овај је већ стигао прво у Дубровник , а потом у Зету“ (Ровински 2003: 301). Под утицајем усмене књижевности и некритичке историографске литературе, у роману *Десна* Николе I Петровића експлицитно се саопштава да је Марамонте родоначелник династије Црнојевића: „Једно је Иван, син Стефана Црнојевића, висок као копље, згодан као вила, лак као тица, осмијехнут, предусретљив ријечју и оком, црнијем оком, оком којему се, у тој породици, боја не мијења још од Марамонта, оснивача тога јуначког дома“ (Петровић 2009: 54). Видјели смо да Милан Шуфлај то успјешно демантује.

⁵³⁸ Више видјети у Кланчић 1962: 293 и даље. Иларион Руварац напомиње да се не може сматрати историјски вјеродостојним то што у дјелу *Краљ Дечански* Јована Суботића стоји да су Црнојевићи од војводе Жигловића из мјеста Жиглово, у коме је жена Стефана Силног саградила цркву (видјети Руварац 1934^b: 538--539).

Родослов Црнојевића обавјешава да је Црноје родоначелник Црнојевића (видјети Божић 1970^b: 272). Колико смо имали прилике да пратимо, о овом Црноју се кроз историографку литературу не говори ни колико о родоначелнику Балшића. Са друге стране, усмено предање не говори о стварном сину Јелене Балшић и Турађа Страцимировића Балшића. Усмени епски наратив који владарску династију Црнојевића изводи из владарске династије Балшића са стварношћу је повезан тиме што историјски владари Црнојевићи продужавају континуитет духвоности којој припада историјска Јелена Балшић. То истовремено бива одговор на питање зашто у усменом предању нема значајнијих трагова члановима владарске династије Балшића. То није без повезаности са логиком косовске епике која није допустила стварном зету кнеза Лазара Турађу Страцимировићу Балшићу да буде епски антипод Вуку Бранковићу, стварном зету кнеза Лазара и епском издајнику у Боју на Косову. Историјски факт да је Јелена Балшић мајка посљедњег владара Балшића и приповиједни артефакта да је Јелена Балшић мајка првог владара Црнојевића који је по рођењу од Баоше, представља алтернирање имена и функција која је на путу у фикцију сачувала везу са историјском стварношћу.

У пјесми „Јела, љуба Милоша Обилића“ коју је Илија Златичанин објавио у „Босанској вили“ Јела се, бјежећи од Турака, удаје за Балшу Зећенина и рађа сина који је прозван Црни Иво. А пјесма у збирци „Епске народне пјесме из Васојевића“ коју је објавио Драгољуб Шћекић (Шћекић 1998), каже да се Јела удаје за Балшу, владара Зете кога напушта због злостављања зато што је признала да је од њега бољи Милош Обилић, и преудаје се за Тура Топаловића који је спречава у намјери да се утопи:

„Спаси Јелу, спаси Зети наду,
на Ријечи остави је младу.
Ту је Јела и чедо родила,
крстила га, Зети поклонила
и то змаја и сокола сива,
главом славног Црнојевић Ива“.

Драгољуб Шћекић је као приређивач оставио податак да је ову пјесму испјевао гуслар Душан Добричанин. Очевидно је да она није аутентична епска пјесма. Она показује типичне црте епског пјевања у периоду растакања класичног епског пјевања под утицајем писмености, периоду народске а не народне (усмене) епике. Карактеристике народског пјесништва су и у пјесми о Јели Милошевој у збирци Момчила Лутовца, која је уствари пјесма са тезом.⁵³⁹ Но, *ниједно правило без изузетка*. Пјесме Радована Бећировића показују да десетерац у њима није изрод син великог оца.⁵⁴⁰ Соња Петровић упозорава да се код процјене да ли је „Преудаја Јеле Милошеве“ познија усмена творевина мора „имати на уму да паралелно постоје различити сижеи“ (Петровић 2004: 248). И поред тога што су у усменој књижевности постоје усмене пјесме о преудаји удовица након што су ожалиле упокојеног мужа, може се закључити да су млађе барем од оних у којима је препјевани мотиви из најстарије легенде о постанку презимена Копривица.

У *Историји о Црној Гори* владика Василије Петровић каже да се сумња да је Јован Први Црнојевић, поријеклом из породице Немањиног сина кнеза Вукана, „умро од смртоносног отрова кнеза Вукана Мрнавчића; оставио је младог сина Стефана од три године“ (Василије 1996: 43). „Баоша је Зетом владао до зрелости сина Ивана Црнојевића“ (Василије 1996: 43), каже владика Василије, што је историјски непотврдиво. Он покушава да владарску династију Црнојевића изведе из владарске династије Балшића. Краљу Вукашину као омраженој историјској личности није било тешко приписати могућност убиства. Није тешко закључити да је наведена сумња у књигу владике Василија могла стићи као реплика предања о краљу Вукашину као цареубици. У сваком случају долази из истог духовног импулса. Није нам познато аутентично смено предање о извођењу династије Црнојевића из династије Балшића,

⁵³⁹ Све су прилике да је ову пјесму испјевао Баћо Ивановић из Краља код Андријевице и уступио је Милошу Остојићу, који је предао Момчилу Лутовцу. О томе не говори Момчило Лутовац, али говори Драгољуб Шћекић. Више видјети у Петровић 2004: 250.

⁵⁴⁰ Говорећи о Мојковачкој бици у српској хроничарској епици Будимир Алексић је упоредном анализом показао умјетничку супериорност Бећировићеве епске пјесме „Мојковачка битка“ у односу на пјесме на исту тему чији су аутори Вуксан Марјановић, Живојин Ђукановић-Звицер, Иван Крговић, Славко Јекнић и Милан С. Илић (видјети Алексић 2015: 119 и даље).

изузев десетерачких усмених пјесама о Јелени Балшић као кћерки кнеза Лазара која рађа Ива Црнојевића. Овај тематски дио рада владике Василија са историјом је у дослуху кад каже да је Стефан Црнојевић „године 1421. поче да влада Зетом Црном Гором. Потом Баоша премину“ (Василије 1996: 47). Балша Ђурашевић Балшић, последњи владар из зетске династије Балшића умро је 1421. године. Истина, владика Василије каже да је „Баоша син Страцимиров“ (Василије 1996: 43), а син Страцимира Балшића је, као што се зна, Ђурађ II Балшић. А повезивање Балшића са Вуканом Немањићем на историјској позадини је могуће само преко кнегиње Милице Хребелановић, мајке Јелене Балшић која је родила Балшу Ђурађевића Балшића. У усменом предању то је, као што смо имали прилике да приметијемо, у функцији тврдње да је царица Јелена Немањић српског поријекла.

Балшиће са Немањићима преко женске линије повезује и владика Петар I Петровић у *Краткој историји Црне Горе*. И он поријекло династије Црнојевића изводи из династије Балшића. Каже да су након паденија српског царства Зетом завладали Балшићи, као и да „трећи Балшића дома књаз имаше за жену српскога књаза кћер, именован Деспину“ (Владика 1996: 341). У *Кратку историју Црне Горе* владике Петра ушло је усмено предање о кћерки кнеза Лазара која рађа првога Црнојевића. За разлику од десетерачких усмених пјесама њега рађа кћерка кнеза Лазара Јелена Балшић, док је у случају она именован Деспина. За разлику од других варијанти овога предања, у овом случају је значење презимена Црнојевић изведено преко изгледа новорођеног дјетета, што је додатно поткријепено именован Страцимир које је име свекра историјске Јелене Балшић.

Жена његова [трећег Балшића дома књаза], родивши му сина преко мјере црномањаста, којега погледавши са незадовољствијем рече: 'Ах! црно ли сам дијете родила' — и ова ријеч пође по народу, и народ стаде говорити да се у књаза црни сн родио, који на крштење би наречен *Страцимир*, и кад порасте бјеше човјек горострасан и храброга својства; али име 'Црни' на њега остаде, по чему и син његов *Стефан* прозван би *Црнојевић*, владатељ обојих Зетах. Тако и потомци његови под овијем прозванијем бјеху (Петар I 1996: 342).

У варијанти предања о поријеклу Копривица из Бањана у усменој пјесми „Пропаст Херцеговине“, коју је испјевао Никола Радов Ераковић, гуслар из Бањана а записао је (1954. године) Гојко М. Килибарда, за родоначелника Копривица узета је кћерка Ива Црнојевића Видосава, вјереница херцеговића Владислава Стјепановића Косаче, коју му је преотео отац. Према овој пјесми, бјежећи након његове смрти преко Бањана она се породила *испод Коља ће коприве расту*. Стварна вјереница Владислава Косаче није кћерка Ивана Црнојевића. Херцеговић Владислав Косача ожењен је Аном, нећакињом Јерине Кантакузине, жене деспота Ђурађа Бранковића (Шиповац 2000: 628¹⁴). Као што је познато херцег Херцег Стјепан није зет Ивана Црнојевића него је за Ивана Црнојевића удата Мара, кћерка Ивана Црнојевића. Усмена пјесма им је замијенила улоге.⁵⁴¹

Нијесу без историјске основе ни бројне легенде о томе како је херцег Стјепан преузео вјереницу свом сину Владиславу и изазвао скандал и преко граница Херцеговине, о чему ћемо додарно говорити у завршном поглављу овога рада. Та вјереница је кћерка Ивана Црнојевића само у пјесми „Пропаст Херцеговине“. У овој пјесми је легенда о кћерки Ивана Црнојевића као родоначелнику породице Копривица повезива са варијантама о Јелени Балшић као њеном родоначелнику тиме што се односи и на двор Косача, на коме је Јелена Балшић живјела двадесет четири године. Прича у овој епској пјесми не одудара од оне у другим причама о настанку презимена Копривица, тако да предстаља варијанту предања о настанку овог презимена. А ова легенда о сину Јелене Балшић као родоначелнику Копривица није случајно укрштена са Црнојевићима: Иван Црнојевић је скоро деценију боравио на двору Стјепана Косаче као залог у интерној комуникацији свога оца и херцега Стјепана. Његова друга жена Мара, ако је вјеровати историчарима, кћерка је Стјепана Косаче. Усмена пјесма „Пропаст Херцеговине“ једино је књижевно дјело у коме родоначелник Копривица није Јелене Балшић. Садржај легенде о Јелени Балшић као родоначелнику Копривица из Бањана у овој пјесми је помјерен са генерације Јелене Балшић и Сандаља Хранића Косаче на

⁵⁴¹ О односу легенде и поезије у усменој пјесми „Пропаст Херцеговине“ више видјети у Копривица 1997: 28--29.

наредну генерацију херцеговачких и зетских владара, одосно чланова њихових породица.

И на ширем плану је видна алтернирање имена и улога у усменом епском наративу о Црнојевићима. Максим Црнојевић, иза чијег је епског имена син Ивана Црнојевића Станко, у Милијиној пјесми „Женидба Максима Црнојевића“ (Вук, II, 89) жени се од Латина. Са историјског становишта то је материјална грешка. Латинком се жени и епски Иван Црнојевић у 188. пјесми *Ерлангенског рукописа*, коју су Радосав Меденица и Добрило Аранитовић насловили „Женидба Црнојевић Ива“. У *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише Иван Црнојевић се такође жени из Млетака: „У те дневи налазио се у Млецима Иванбег, гдје се женио млетачком владиком“.⁵⁴² А у стварности је из Млетака ожењен најстарији син Ивана Црнојевића Ђурђе. Усмена пјесма „Женидба Ђурђа Чарнојевића“ (Вук, II, 90) ослања се на стварни догађај женидбе најстаријег сина Ивана Црнојевића из Млетака, премда се у самој пјесми, за разлику од женидбе племкињом Јелисаветом Ерицо, Ђурђе жени *од принца од Сукнојевића*. Иван Црнојевић (Чарнојевић) је у овој пјесми брат Ђурђа Црнојевића (Чарнојевића). „Па ипак, та пјесма у главним контурама одражава стварне догађаје из посљедње деценије петнаесетог вијека, сукоб Црнојевића и Млетака око соли“ (Вуковић 1980: 24), саопштава Ново Вуковић, пошавши од Јована Томића, и додаје: „Ђурађ кроз прозор млетачке тамнице упућује прекор 'богом побратиму' Вуку Дојчевићу ('Побратиме, Дојчевићу Вуче! / Брже ли ме, брате, заборави / И леб и со под ноге погази“ (Вуковић 1980: 24). На микроплану, све ово се може разумјети преносом

⁵⁴² Вук Дојчевић је и у пјесми „Иво Црнојевић и поп Копривица“, коју је Андрија Лубурић записао на Грахову од гуслара Митра Вујачића. У њој се каже и: „Од дружине Дојчевића Вука, / мртвих паде петнаест ајдука“ (ЗАЛ Ц sine anno: 713, према Копривица 2000). Ново Вуковић подсећа на то да „Дојчевића помињу и двије врло познате народне епске пјесме: *Смрт војводе Каице* и *Женидба Ђурђа Смедеревца*“ (видјети Вуковић 1980: 23), и напомиње да Вука Дојчевића (уколико се ради о Дојчевићу из анегдота и Љубишине прозе) у пјесми „Смрт војводе Каице“ бива „у пратњи Ђурђа Смедеревца“ (Вуковић 1980: 23¹⁰). Од Андрије Лубурића записао је Јован Ердељановић легенду о спаљивању Баошиног села, чији дио гласи: „Иван Црнојевић и поп Рончевић с Оногшта су се били нешто завадили и Иван пошаље војводу Вука Дојчевића с војском, те попа зграбе и поведу; али војвода Ђураш Никшић пође у потеру за њима, отме попа и спали Баошино село“ (Ердељановић 1926: 665).

биографске чињенице у епско предање — са Ђурђа Црнојевића на његовог брата и оца. Али, на макроплану епике истиност усменог предања је у томе што су све Црнојевићима дужину земаљских путева, поред Црне Горе, одређивале Млетачка Република и Турска. Десетерачка епика о Црнојевићима очевидно потврђује запажање Јована Деретића да усмена епска пјесма гријеша на фактографском плану зато што „много боље памти епохе него догађаје, изузев наравно, оних догађаја, који као Косовска битка, и сами обележавају епохе“ (Деретић 1995: 206). Усмена епика у односу на историју гријеша на микроплану, али не и на макроплану, о чему, уз помоћ Фернана Бродела, говори Јован Деретић (видјети Деретић 1995: 205–206).

Својство поезије као такве је могућност да се појава једне врсте припише појави друге врсте. Усмена епика се поиграва фактицитетом комбинујући све што јој помаже да одбрани логику конкретних пјесама. Видјели смо да се само неке историјске чињенице у Милијиној пјесми „Женидба Максима Црнојевића“ (Вук, II, 89) пренесене на женидбу другог Ивановог сина у корелацији са стварном женидбом Ђурђа Црнојевића. Као што се зна, Ђурађ Црнојевић је заиста ожењен од Латина, али то је приписано Максиму (у историјској позадини Станку) Црнојевићу. То је зато што у овој пјесми није главно женидба него психолошка драма главног лика као мотивација за његово турчење. Као што је познато, историјски Станко Црнојевић се потурчио након што је вољом свога оца да буде султанов талац отишао у Стамбол. Иако је то биографски мање важно, Милијина пјесма сватове Максима Црнојевића одијева на начин на који су одјевени стварни сватови Ђурђа Црнојевића. Ристо Ковијанић каже: „Сватови Максима Црнојевића (у ствари Ђурђа Црнојевића) прелазе преко Тројице изнад Котора (обучени у плавој и црвеној свити саји, скерлету и свили какве су Зећанима продавали Лука Паутинов и браћа Палтешаји из Котора)“ (Ковијанић 1988: 112). За Милијину пјесму „Женидба Максима Црнојевића“ је ирелевантно да ли је њен аутор знао да ли је постојао Ђурђе Црнојевић као историјска личност. Ако јесте знао измјештен је из видокруга пјесме да би се појачала мотивација тргичног.⁵⁴³ Вук

⁵⁴³ Све ово је остало нејасно Радославу Ротковићу при покушају да говори о наводној неоригиналности Милијине пјесме „Женидба Максима Црнојевића“ (Вук, II, 89) помоћу Николајевићевог и Скерлићевог запажања језгара сличности у грађењу појединих мотива ове пјесме и петог пјевања „Пакла“ Дантеове

Карацић аристотеловски тумачи однос епске пјесме према историји: „У историји се гледа истина, а у пјесни се гледа како је измишљено и намјештено“ (Карацић 1908: 551). Њему је јасно да „у народним пјесмама (као готово ни у каким), не треба тражити истините историје“ (Карацић 1986: XXVIII).

У *Причањима Вука Дојчевића* (Љубиша 1949) Стефана Митрова Љубише (Љубиша 1949), Станко Црнојевић је само споља у дослуху са Милијиним епским Максимом Црнојевићем у пјесми „Женидба Максима Црнојевића“ (Вук, II, 89). Пизма с које је је Станко Црнојевић „поша у Турке“ (Љубиша 1949: 187) нема исту мотивацију у Љубишином и Милијином дјелу. У пјесми Старца Милије овај чин Станише Црнојевића, пронареченог Максим, је трагика која није условљена друштвеним него личним разлогом. Велика књижевна дјела говоре тако да се и оно што се не може оправдати може разумјети. Умјетничком квалитетом све су усмене пјесме о Црнојевићима у сјенци Милијине пјесме „Женидба Максима Црнојевића“. Милија у грађењу лика Максима Црнојевића узима чињеницу да се потурчио, коју на микроплану одваја од стварних мотива Станише Црнојевића. Тако постиже не да се поступак Максима Црнојевића оправда, али да се разумије. Није ли исто постигао Толстој ликом Ане Карењине.⁵⁴⁴

Иван Црнојевић је султану зајемчио свога сина Станка, који се у Цариграду потурчио. Све су прилике да се истим путем до Цариграда кретао и најмлађи син херцега Стјепана који је у исламу добио име Ахмет. Јован Томић појашњава да је

Божанствене комедије, односно лика Максима Црнојевића и Паола у Бокачовом *Декамерону*. Међутим, стварни проблем је у непознавању поетике усмене књижевности, а нарочито односа поезије и историје у усменој епској пјесми. Без тога је неприступачно разумијевање поетике Старца Милије. Исти аутор то доказује на истом мјесту и кад говори о Марку Краљевићу у такође Милијиној пјесми „Сестра Леке капетана“ (Вук, II, 40): „И Марко Краљевић, нежењен позива Рељу Крилатога и војводу Милоша, такође момке, да иду да је просе, а да она бира кога ће да узме! Само им је недостајала гитара да јој пјевају серенаду“ (Rotković 2010³: 281). Ово је довољно да би било јасно да је Старац Милија за Радослава Ротковића *воћка чудновата*.

⁵⁴⁴ Познато је да је у самој стварности до турчења долазило и из различитих личних разлога. Звонимир Костић упућује на један од примјера у Црној Гори који је забиљежио Герхард Геземан: „Увређен што су му два силника из племена Цуца попили и просули мешине с вином, намењене за славу Св. Николе, Живко Периновић прелази у ислам, и због тог попијеног и просутог вина, током времена, долази до 'једног по једног, тридесет шест глава, од сваког братства у Цуце, без Рогановића'" (Kostić 2002: 204--205).

Станиша Црнојевић из политичких разлога отишао у Цариград (видјети Томић 1901: 39–40). Средњовјековни запис на књизи у манастира Светог Стефана Пиперског у Стијени Пиперској из 1385. године (према Стојановић 1905: 956) подудара се са историјском стварношћу. А у запису на полеђини посљедњег листа „Апокалипсе“ у *Острошкој Библији* манастира Морача, из 1581. године, између осталог стоји: „Сия книга зовеми Библия манастира Мораче и пренесена бист на Косор на прочитание попу Радовану Радоничу. И бист лет -20 паки на войшти велику войску силни Мемет паша Бушатлиа из Скадра те поплени и подрара лиепо брдо Куче и разури и изагна по свиету 1774 месеца маия 12 дан идя же войска скадарска“ (према Немировски 1989: 330).⁵⁴⁵ Познато је да усмено предање презиме Бушатлија доводи у везу са потурченом сином Ивана Црнојевића, у вези са којим се не зна тачно у којим је околостима примио ислам. Напад на Црну Гору Станка Црнојевића преименованог у Скендер-бега један је од мотива у драми *Балканска царица* (Петровић 1996) Николе I Петровића. Међутим, све ово је мало битно пјесничкој имагинцији Старца Милије.

Удвајање историје и предања у усменој књижевности није случај него појава. Запис дијака Добре из села Калугере у Минеју“ преписаном између 1371. 1394. године, на свом почетку има: „Писа се ова књига у Поречи, у селу званом Калуђерац, у дане благовернога краља Марка, када даде Тодору, Гргурову жену Хлапену, а узе жену своју првовенчану Јелену, Хлапену кћер“ (према Павић 1986: 73–74)⁵⁴⁶. На актере овога записа додатно упућује говорење Радича Жилића Винужилића, писара Балше II Балшића, у Шуфлајевом историјском роману *Костадин Балшић*. Прије описа повијести љувене Балше II Балшића и Јелене, жене Марка Краљевића Радић Жилић каже:

Лака и врућа крв ове Јелене од мужава је правила праве јелене. Јер таковог дванаестерца нема, који би се својим мужјачким уресом био могао натјецати са Краљевићем Марком, да су му којим чудом били видљиви рогови, што му их је испод и око круне насадила његова супруга. Краљ се Марко ради тога није

⁵⁴⁵Пошто је Косор мјесто у Кучима, могло би се закључити да је ово записао очевидац.

⁵⁴⁶Никола Банашевић даје до знања да је овај запис објавио А. Поповић 1922. године (видјети Банашевић 1935^б:118).

превише изједао, већ је кушао, да тежину својих рогова умањи тиме што је и сам почео љубакати с Теодором, женом некадањег охридског кјесара Гргура, сина Бранка Младеновића. Међутим започне нова идила краљице Јелене. [...]. И једног лијепог дана дође вијест у Прилеп да је краљица Јелена предала тврди Костур свом љубавнику Балши (Šufflay 1920: 78).

Да је Марка Мрњавчевића жена напустила и преудала се за Балшу II Балшића каже и Орбинова књига *Краљевство Словена* (видјети Орбин 1968: 68). А да ова прича од нечега полази не говори само запис дијака Добре: „У хроници Зорзи Долфина се прича о бекству Јелене и Балше из Зете“ (Ћирковић 1968: 323). У прилог наведеном иде и напомена Светлане Томин да Марко Краљевић није у теми записа дијака Добре него је његово име само у функцији указивања на вријеме преписивања *Минеја* у коме се поменути запис налази (видјети Томин 2011).

Са разлогом се претпоставља да је у историјској позадини Орбиновог тумачења невјере жене Марка Краљевића може бити и Јелена, жена млетачког намјесника у Кроји која је напустила мужа и преудала се за Константина Балшића, што је ушло и у Шуфлајев роман *Костадин Балшић* (видјети Šufflay 1920: 77). Никола Банашевић осврћући се на запис дијака Добре каже: „Тај веродостојни савремени запис не помиње нити напад на Костур нити Јеленино издајство. Да је поводом Јелене било какаве борбе око Костура, сигурно би многогрешни дијак Добре нашао за потребно да то помене на првом месту, а ваљда би поменуо и Балшу да је Маркова жена била с њим у каквој вези. Венчање Јелене с Балшом је утолико невероватније што је Балшина снаха брата му Ђуре прва жена Оливера, била Маркова сестра“ (Банашевић 1935^а: 353). Снаха Балше II Балшића је и Милица, сестра Марка Краљевића удата за Ђурађа Страцимировића Балшића (видјети Божић 1970^а: 51). Подсјетимо на то да је одмах након битке на Марици раскинут брак између Ђурађа I и Оливере, након чега се Ђурађ I оженио Теодором, удовицом Мркше Жарковића која је родила Константина (Костадина) Балшића.⁵⁴⁷

⁵⁴⁷ О историјској позадини Орбиновог приповиједања о Балши II Балшићу и жени Марка Краљевића више видјети у Ћирковић 1968: 320. У приказу лексикона „

Име Марко носе и Краљевић и Барбадиго а име Јелена носе њихове жене, док је Константин Балшић који је преузео Јелену, жену Марка Барбадиго преко властитог презимена могао бити назван Балшом. Дакле, замјена се могла десити преко имена Марко, као и поистовјећивањем имена Балша и презимена Балшић. У старијој историографској литератури и усменој књижевности није неуобичајено да се Балшићи различитих генерација обиљежавају именом Балша. А то име су носили само родоначелник зетске династије Балшић, његов син Балша II Балшић и његов унук Балша III Ђурађевић Балшић. У усменој књижевности муж Јеле Милошеве, историјске Јелене Балшић а дштери светопочившаго кнеза Лазара представљен је као зетски владар Баоша или Баша, што ће рећи Балша. Напримјер, у предању из Теклића које је 7. јуна 1993. године Предраг Вукић записао од Сава Мирковића и Ђура Драгутиновића Јелена, удовица Милоша Обилића удаје се „за једног од Балшића“ (према Копривица 2000: 595). Као што се и у варијанти легенде о настанку презимена породице Копривица из

Епски градови Мирјане Детелић Лидија Делић каже:

По свему судећи, нека епизода из Маркове реалне биографије иницирала је везивање знаменитог српског и јужнословенског јунака за поменути средњовековни град. Међутим, у вековном животу у усменом медију песме које су опевале Марково ратовање око Костура претрпеле су знатне измене. Између осталог, заборављени су његови реални противници, а на позицију отмицара Маркове љубе постављен је Мина/Михна од Костура. Кључ за разумевање дате епске трансформације нуди одредница о граду Костуру: „Костур, Коштур или Коштун је стари град источно од села Дабрице, 12 км с/з од Стоца у Херцеговини. Подигнут је у раном средњем веку (можда већ у VI в.) и један је од најстаријих херцеговачких градова. Имао је 6 кула и опкоп. У песмама из Вукових збирки вероватно се ради о херцеговачком Костуру/Коштуну, чији је заповедник био Нина (епски Мина/Михна) од Костура, војвода херцега Стефана (...)“ (Делић 2009: 55).

Овдје је потребно напоменути да се у збирци пјесама Милмена Перија налази пјесма под насловом „Марко Краљевић и Нина од Костура“. Тачније, Алберт Б. Лорд наглашава да „у Перијевој збирци постоје четири потпуне верзије ове песме које је дао Петар Видић из Стоца у Херцеговини“ (Лорд 1990¹: 130). Прву варијанту ове пјесме Пери је записао 1933, а остале њене варијанте записао је 1934. године. „Све су, дакле, прилике да се певање о Марковим борбама око грчког града Костура, због аналогije у имену, везало најпре за истоимени херцеговачки град, а да је онда и заповедник тог града — војвода херцега Стефана, Нина од Костура — ступио на место Маркових савременика и реалних противника. А одредница „Костур“, дакако, није једина у лексикону Мирјане Детелић која употпуњава епске лакуне и разоткрива логику модификације сужејних модела у усменој епици“ (Делић 2009: 55).

Бањана коју је записао Гојко М. Килибарда Јела Милошева удаје „за неког Балшића“ (Килибарда 1981). То је довољно за могућност алтернирања имена и функција.

Предање које је записао Предраг Вукић најмлађе је предње о Јелени Балшић. У најстаријем записаном предању о њој, у коме је она родоначелник Копривица а које су 1540. године Стјепу Трифковићу саопштили Мићо и Вучина Копривица, каже се да је Јелу Милошеву заробио неки бан Сандаљ. Стилизација ових предања упућује на то онима који су их саопштили није јасно ко је *неки бан Сандаљ* нити *један од Балшића*, односно ко су стварносни мужеве Јелене Балшић, кћерке кнеза Лазара — у предању Јелене (Јеле), епске љубе-удовице Милоша Обилића. То је зато што у усменој књижевности о Јелени Балшић двојица њених мужева који су историјске личности немају личносну димензију — налазе се у сјенци Милоша Обилића.

На овом мјесту је од посебне важности истаћи тврдњу појединих тумача усмене епике да је према историјској личности Ђурађа II Страцимировића Балшића грађен епски лик Бановић Страхиња у истоименој пјесми Старца Милије. Јосип Јелчић даје до знања да неки тумачи сматрају да је Ђурађ Страцимировић Балшић у Косовском боју учествовао „под именом Страхињића Бана из народне пјесме“ (Jelčić 2010: 188–189). „И то зато што се Ђурђево име помиње у Саладиновим хроникама“ (Jelčić 2010: 189). Слједи Јелчићева напомена: „Рачки, Бој на Косову, 48, 51, Богишић, Народне пјесме, 40. Види и издања В. Карацића и Петрановића“ (Jelčić 2010³⁷⁴). То се обично обрзлаже тако што се каже да је обојици жена оставила дворе и отишла са другим. У позадини не постоје језгра сличности која би такво повезивање факата и артефаката могла оправдати. Овдје ћемо призвати ријечи Џонатана Калера: „Све се може поредити са свачим, то је сигурно: крава је слична трећем закону термодинамике по томе што ниједно од њих није корпа за отпатке, али та чињеница готово ничем не служи“ (Калер 1990: 368). За довођење у појава у везу неопходан је критеријум селекције, како то на истом мјесту наглашава Џонатан Калер. Јелена Балшић се седам година након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића удала за Сандаља Хранића Косачу, али поистовјећивање Јелене Балшић преко те биографске чињенице она није сводива на Анђелију, љубу Стрхинића бана

Увјерење да је Бановић Страхиња уствари Ђурађ Страцимировић Балшић ушло је и у историјски роман *Витези кнеза Лазара* (Настасијевић 1984^а) Момчила Настасијевића. Свезнајући приповједач Настасијевићевог романа каже: „Леви крак коњаника Бајазитових, који је већ отпочео обухват, ломио се и ковитлао. На то место је ударио свом жестином Бановић Страхиња са својим Зећанима“ (Настасијевић 1984^а: 464). Ова поистовјећивање у роману *Витези кнеза Лазара* засновано је на логици тумача усмене традиције која је могла кренути од имена Страхиња у усменој пјесми, у којој је он и Страхињић у пјесничком поигравању имена и презимена, са једне стране. Са друге стране, Страцимир је име Ђурађевог оца из кога је уобичајеним путем изведен средњи дио његовог имена.⁵⁴⁸ Да иза епског Бановић Страхиње у историјској позадини стоји Ђурађ II Страцимировић Балшић не указује ни садржај варијанти усмене пјесме „Бановић Страхиња“ мимо оне коју је пред Вуком Караџићем испјевао Старац Милија. Истина, у другом Настасијевићевом роману *Деспот Стефан* међу турским вазалима који присуствују састанку са Бајазитом је и „син Ђурђа Балшића“ (Настасијевић 1984^б: 174). На основу времена радње, односно на основу наведених личних имена неких учесника овога скупа, јасно је да се мисли на Балшу III, сина Ђурађа II Страцимировића Балшића.

„Станислав Винавер сматра да је један од ликова изгубљене песме 'Три добра јунака' из прве строфе: *'Који оно добар јунак бјеше, / што једанпут бритком сабљом мане, / бритком сабљом и десницом руком, / пак двадесет одсијече глава? / — Оно јесте Бановић Страхиња'* упрво Ђурађ Страцимировић Балшић, господар Зете (1386—1403) и зет кнеза Лазара по кћери Јелени“ (Краљ 2017: 38). Да иза Страхињића бана стоји Ђурађ Страцимировић Балшић прихвата и Ристо Ковијанић, премда је то чини узимањем здраво за готово тога што су други саопштили. О томе говори само уз наглашавање да стихови о сабљи Страхињића бана у пјесми „Бановић Страхиња“ нијесу претјеривање: „За мач косовског јунака Страхињића бана (Ђурђа Страцимировића Балшића) Народни пјесник каже:

⁵⁴⁸ Страхиња је презиме једног од братстава црмничког мјеста Утрг. У вријеме кад је Јован Ердељановић писао књигу *Црна Гора. Бокељи* овога братства је било „13 кућа“ (Ердељановић 1997: 211).

*Ковала су сабљу два ковача,
два ковача и три помагача,
од неђеље опет до неђеље“ (Ковијанић 1988: 91).⁵⁴⁹*

Ђорђе Сп. Радојичић каже: „У науци је изнето мишљење да у Ђурђу Страцимировићу треба видети Страхињића бана народних песама. Јелена би, о томе, била жена која се у одсудном тренутку опредељује не за мужа, већ за човека који је мужевљеве дворе похарао и њу заробио. Историјски подаци приказују Јелену сасвим друкчије. Она је била достојна кћи мужаствене жене кнегиње Милице“ (Радојичић 1958: 591). Сандаљ Хранић Косача је заиста био непријатељ првог мужа Јелене Балшић, али он се њоме није оженио тако што је његове дворе опљачкао а њу заробио. Нема услова ни да се он тумачи као историјска позадина Милијиног лика Влах Алије. Иако се не може порећи да породично предање Копривица и усмена пјесма „Преудаја Јеле Милошеве“, коју је Андрија Лубурић записао од Сима Брајичића, кажу да је Сандаљ Хранић Косача заробио Јелену Балшић. Али, то није у истој семантичкој равни. Једино што је у предању о Ђурађу Страцимировићу Балшићу као историјском полазишту за књижевни лик Бановић Страхиње заиста формално доводиво у везу са Јеленом Балшић је то да она није до краја свога живота остала у двору свога првог мужа. Али у садржају пјесме „Бановић Страхиња“ је посве друго, тако да нема услова да се тај биографски податак узме као основа за пресликавање, односно Ђурађ Страцимировић за прототип Страхињића бана. Свођење непознатог на познато проблем је у тумачењу не само усмене књижевности него тумачења уопште. Ђорђе Сп. Радојичић каже да се за приступну бесједу Чедомиља Мијатовића у Српској академији наука у Београду на тему „Госпођа Јела Балшићка“ (Мијатовић 1878) „тада говорило да уствари приказује краљицу Наталију“ (Радојичић: 1960^а: 343).

⁵⁴⁹ „У Котору је израда мача трајала неколико дана, без украсних радова. Ковач с помагачима ковао је, црне мачеве; други помагач их је оштрио на тоцилу. Ковач-мачар дотјеривао је те мачеве, глачао их, калио и давао им сјај. На ручице скупљих мачева, поред крснице и јабуке, прављене су главе орла или лава“ (Ковијанић 1988: 91--92).

Старца Милију не обавезује познавање историје да би био пјесник. Могао је само начути да је постојао владар именом, условно казано, Страхиња и створити пјесму. Као што се у његовој пјесми „Женидба Максима Црнојевића“ (Вук II, 89) из Млетака жени син Ивана Црнојевића (иако са другачијим епским именом) који није ожењен из Млетака, а други његов син Ђурђе то јесте. Иванов син Ђурђе се и не помиње у пјесми „Женидба Максима Црнојевића“. Пјесме Стара Милије не интересује историја већ универзални проблеми људског бивствовања. Према томе, Милијине су антитеза десетерачким пјесмама које је Вук Стефановић Карацић добио из Црне Горе и за које каже да је у њима више историје него поезије. Премда су пјесме Стара Милије записане на двору Милоша Обреновића. Овдје није проблем у пјесмама о Бановић Страхињи него у начину њиховог тумачења. Милија је исто тако без интересовања за историјску истину могао кренути од историјске личности Леке Дукађина у грађењу лика Леке капетана у својој пјесми „Сестра Леке капетана“. Свеједно што Лека Дукађин није из Призрена. Али ни у овом случају историјска личност није грађа у димензијама прототипа за лик. Тануш II Дукађин, је син Леке I Дукађина (видјети Šufflay 1991: 100). Усменај књижевности је пријемчив Лека III Дукађин. Иван Стјепанович Јастребов у грађи свога дјела „Стара Србија и Арбанија“, које је као збирка фрагмената „незавршено постхумно објављено у Гласнику СУД, Београд, 1904, стр. 1–263“ (Фолић 1991: 683⁴³), постоје и усмена предања о Скендербегу и његовој жени, цару Мурату и Леки Дукађину (видјети Фолић 1991: 684). А Милан Шуфлај говорећи о Дукађинима и Скендербегу каже и ово: „Уз Леку III. Дукађина он се јавља и у причама сјеверних Арбанаса украшен мотивима из циклa Краљевића Марка и нордијског мита о Барбароси“ (видјети Šufflay 1991: 108). Међу Вуковим лирским пјесмама је и пјесма „Муж па муж“ (Вук, I, 295), за коју се не би могло тврдити да нема на уму баш овога Леку. На самом почетку ове пјесме растају се Дука Лека војвода и његова тек доведена љуба:

„Ој, синоћ се Дука Лека ожени.

А јутрос му ситна књига сустиже:

'Ајде Дука, ајде Лека на војску'⁵⁵⁰.

Додајмо да на избор псеудонима Алба Лими за Милана Шуфлаја као аутора историјског романа *Костадин Балшић* посредно указује дио историјске студије истога аутора под насловом *Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку*, објављеној 1925. године, пет година након објављивања овога романа — дио у коме такође постоји алтернирања имена и улога:

У горња два одсјечка моћи је наћи неколико јачих компонената које су, половином 14. вијека, сарађивале на обори егзотичне фикције о „арбанаском бану у краљевини Хрвата“. Ту је сарађивала чињеница што је име Албанија у анжувинско доба, услијед ванредно јаких веза с том династијом, постало код Хрвата врло познатим. Два су бана, један Шубић и један Бабонић, имали изравних свеза с Албанијом. Један од њих ондје је и боравио. Можда је паче запис о тој измишљотини и тако касан, те је сувремен с хрватским херцегом Карлом Драчким. Можда је сарађивала и фонетичка веза између ријечи Алба и Албанија, дакле Croatia Alba и град Alba, како се латински, као и сви „бели градов“, називао Биоград на мору (Šufflay 1991: 96).

⁵⁵⁰ Браћа Дукађини из Љеша, Лека и Павле, имали су и у Зети своје посједе и одметнули су се од Ђурађа II. Дукађине су Млеци прихватили као своје најамнике које је шибенска општина (премда нередовно) исплаћивала и након њиховог приклањања Турцима (видјети Божић 1970^б: 300). Дукађини су нарочито ометали мир породици Које Закарије, кнеза Драча чија се кћерка Боља 1413. године удала за зетског владара Балшу III, сина Ђурађа Страцимировића Балшића (из Зете се као удовица вратила у Драч). Након што је Никола Дукађин, син млетачког провидура Ђорђа Дукађина убио Бољиног брата Леку, владара Драча командант Тврђаве Павле Дукађин, син Тануша Великог предао је град Млецима — „наводно према посљедњој Лекиној жељи“ (Божић 1970^б: 214). Према Божићу, то су прихватили и Лекина мајка Боша, сестра Боља (Балшина удовица) и сестрић Која (видјети Божић 1970^б: 214). (Иван Божић не наводи име сестре Леке Закарије чији је син именом Која.) Овим нијесу окончане невоље Закарија. Иван Божић саопштава: „И велможе су отимале једни другима села, као, на примјер, Дукађини Балшиној удовици Бољи, а Млечани су избјегавали да иступе одлучно и да слабијем обезбиједје његова права да не би распламсали локалне сукобе“ (Божић 1970^б: 300), односно: „Чак су према Николи Дукађину били веома обазриви упркос жалбама Балшине удовице Боље да јој је заузео изван број села која су Млечани давали породици Леке Закарије у знак захвалности за предају Драча“ (Божић 1970^б: 221). „У Млецима и у Јакину одржали су се представници Дукађина до у 17. вијек“ (Šufflay 1991: 109).

Овдје је очевидно за хрватског херцега усмено предање прогласило албанског феудалца Карла Топију, који је владао Драчем.⁵⁵¹

4.5. Post scriptum

Једна важна личност из живота Јелене Балшић нема помена у усменој књижевности. То је Никон Јерусалимац, духовник Јелене Балшић. Све да је усменим приповједачима и били позната природа комуникације Јелене Балшић са духовником Никоном Јерусалимцем она је сувише лична да би била пријемчива за усмену епику, односно за јавну интерпретацију. То истовремено објашњава и зашто је Никон Јерусалимац важан литерарни знак у савременој књижевности о Јелени Балшић.

Усмена књижевност није стигла до Никона Јерусалимца, али он није остао без интересовања за усмену књижевност. Епископ Јован (Ђулибрк) на крају тумачења Еноха у дјелу Никона Јерусалимца, као и еноховске књижевне традиције у цјелини, запажа: „Оно што је необично у Никоновом случају јесте његово занимање за јеврејску усмену традицију, и није немогуће да је сретао учене Јевреје за вријеме свог боравка у Светој земљи крајем XIV и почетком XV стољећа. Никон није користио ништа што би претходно било непознато — оно што је јединствено за једног исихасту јесте количина кориштених јеврејских извора, што говори о Никоновом широком познавању материје“ (Јован 2019^а: у штампи). Исти аутор упућује и на постојање „усменог словенског предања о Еноху, предања које се појавило као синтетичко, али које је давало кохерентну слику словенског патријарха“ (Јован 2019^б: у штампи), као и на *Горички зборник* као књигу чији образовани наратор на малом простору али с великим умијећем показује како су Енох и традиција о њему „обликовани и како су путовали дугим таласом словенског исихазма у XV вијеку“ (Јован 2019^а: у штампи). Сам Никон Јерусалимац у *Горичком зборнику* помиње гусле, што је још једна његова, иако

⁵⁵¹ „Спомен о тој старој фикцији арбанаског бана сачуван је у регистру бенедиктинског самостана св. Петра између Сплита и Омиша (S. Petrus de Gumai, основан г. 1080.), који се чува данас у каптолском аркиву у Сплиту. Тај регистар листина и нотација о посједима самостанским писан је, беневентанским писмом, почетком 13. вијека. Ну он имаде и више каснијих приписа, који немају баш никакове везе са самостаном. Насупрот им садржај показује да су те приписе писали људи, који су овај регистар врло рано, у 14. и 15. вијеку, проучавали у шире правно-хисторичке, али посве практичке сврхе“ (Šufflay 1991: 96).

посредна, веза са усменошћу: „Горе иже с гуслами и тумбаии вино пијуште“ (*Горички зборник*, лист 2486).

Може се претпоставити да је Никон Јерусалимац прије непознат него што је непријемчив локалним усменим предањама и хроничарској епској пјесми. Он је унапријед знак писмености као такве. Поред тога, његова су интересовања космоцентрична, за разлику од антропоцентричности доброг дијела усмених дјела о Јелени Балшић, ако се посматрају независно од српске усмене епике као цјелине. Усмене епске пјесме о Јелени Балшић већ крвном сликом својих топонима и антропонима упућују на локално. Њих од њих самих спасава Вуково епско пјесништво о Косову, чије су оне иверје и које једино уз њих имају пуноћу значења..

У некој врсти предговора Ђидићевој монодрами *Кнегиња Јелена Балшић*, насловљеног „Реч пре почетка“ (Амфилохије 2010^б), митрополит Амфилохије (Радовић) на сретeње Јелене Балшић и Никона Јерусалимца указује преко мотива пјесме „Пад царства српскога“ Слепице из Гргуреваца: „Намјесто птице ластавице по којој је Богородица послала књигу њеном оцу Лазару уочи Косова, и у њој позива за које ће се определијелити царство (земаљско или небеско), њој је дарован старац Никон исто од светог града Јерусалима да је упути пуноћи вјечне светлости, која 'просвећује сваког човјека који долази у овај свијет“ (Амфилохије 2010: 5–6). То ће рећи да је Никон Јерусалимац Јелени Балшић то што је кнезу Лазару Светитељ Илија. Односно да је Јелена Балшић и у усменој књижевности јерусалимска. А како и не би била јерусалимска кад је косовска. Владимир Баљ, пошавши од јеромонаха Јована (Ђулибрка), наглашава: „Да је Јелена у мисији коју сама осећа да треба да испуни, и коју јој је поверио духовник, успела, сведочи потоња историја и жива присутност њене личности и данас у народном предању“ (Баљ 2010^а: 23). Усмена књижевност о Јелени Балшић окренута је носећим симболима српске усмене епике, али је кроз комуникацију са Никоном Јерусалимцем изражена истинска духовност Јелене Балшић. Након свега у чему је живјела, једина њена прибјежишта су Никон Јерусалимац и кнез Лазар, који је такође јерусалимски („полетио соко тица сива / од столице, од Јерусалима“). И Јелена

Балшић је јерусалимска. Иако никад није била у Јерусалиму, њено кретање је кретање *уназад према Јерусалиму*.⁵⁵²

⁵⁵² Тумачећи готске мотиве у прози Фленери О'конор Владимир Вујошевић на суштину њене прозе указује кретањем „уназад према Витлејему“ (према Вујошевић 2018: 454), што је синтагма њеног романа *Мудра крв* која у контексту укупног њеног дјела увећава своју знаковитост.

5. ЈЕЛЕНА БАЛШИЋ У САВРЕМЕНОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

5.1. Јелена Балшић у роману

Поред тога што је Јелена Балшић прва књижевница словенске писмености на простору данашње Црне Горе, о њој је написан и први роман у црногорској књижевности. Писан је у освит двадесетог вијека, а објављен у првој деценији двадесет првог вијека. То је роман *Десна* Николе I Петровића Његоша. *Десна* је истовремено једини роман лика међу романима у којима се појављује Јелена Балшић. Књижевни израз Јелене Балшић далеко је изнад књижевног дјела Николе I Петровића.

Загорка Калезић саопштава: „У критичкој литератури, првенствено у књижевној историји, овај наслов [*Десна*] је апострофиран неколико пута, на примјер у више него узгредним спомињањима Р. Драгићевића, Н. Мартиновића, Т. Ђукића, Ј. Чађеновића, Р. Ивановића и Ж. Ђурковића“ (Kalezić 2007: 321), и додаје да је од оних који овом роману говоре „највише урадио Саво Вукмановић. [...] Нажалост, истраживач је овом тексту поклатио недовољну пажњу, обрзлажући свој однос тврдњом да се ради о дјелу веома скромне умјетничке вриједности“ (Kalezić 2007: 321). Не без права, иста ауторка сматра да „значај и домет овог романа је кудикамо већи, него што је уз овај наслов и сличним поводима о овом дјелу досад речено“ (Kalezić 2007: 321). Према Саву Вукмановићу, краљ Никола је писање *Десне* започео на Никољдан 1900. године (видјети Вукмановић 1935: 41) (на властити имендан), а његово писање је завршио, према информацијама из штампе, најкасније 1907. године.⁵⁵³ По свој прилици је, у дјеловима, објављиван у

⁵⁵³ „Током 1907. године у српској штампи појавила се информација како је књаз Никола написао 'подушну приповетку из прошлости Црне Горе', те да јој је 'дат натпис Деспа', а уз пригодне ријечи о рукопису, помиње се податак да ће спис ускоро вјероватно бити и објављен (ову вијест доноси карловачко *Бранково коло*, бр. 21, стр. 663–637, те новосадски *Браник*, бр. 109, ср. 3). Неколико штурих података у литератури указују на могућност да је *Деспа* заиста објављивана у српској штампи почетком XX вијека“ (Радоман, Чиргић 2007: 12–13). Уз упућивање према изворима, Александар Радоман и Аднан Чиргић у заједничком раду о роману „Деспа“ наводе имена оних који о овоме конкретније говоре: „Трифун Ђукић пише како је 'негдје пред Балкански рат излазила (...) у београдској штампи (...) историска приповијетка *Деспа*“ (Радоман, Чиргић 2008: 13), односно: „Нико С. Мартиновић допуњава овај навод информацијом да је објављено 'неколико подлистака' романа 'у неким београдским новинама'“ (Радоман, Чиргић 2008: 13). Није сигуран ни навод да су одломци *Десне* објављени 1904. године у подлистку београдских *Малих*

београдском листу „Мале новине“. Ово би могло значити да је аутор овај роман завршио, иако начином приповиједања дјелује као једва нешто више од радне верзије књижевног дјела.

У лирском роману Перивоја Поповића *Није било прољећа* (Поповић 2012) расточеној приповиједној свијести Јелена Балшић је једно од прибјежишта у времену без прољећа. Символика прољећа као знака темпоралности који се преводи у нову семантичку раван овај роман уводи у друштво романа *Зло прољеће* Михаила Лалића и *Прољећа Ивана Галеба* Владана Деснице. А нарочито га доводи у везу са Лалићевом реченицом: „Дође тако једном једно зло прољеће и све покоси сланом и разнесе вјетровима“ (Лалић 1965). Као што Лалићев Ладо Тајовић у бијегу од новонасталог одлази у самоћу, приповиједно и доживљајно ја романа *Није било прољећа*, расточено у приповиједну свијест, прибјежиште тражи у ономе што је надвремено. Наводимо ријечи Перивоја Поповића из његовог есеја о Јелени Балшић и Милици Краљ, не улазећи на овом мјесту у вредновање текста коме припадају:

Књиге „Идемо у Памплону“ В. Секулића. „Хелиогабал“ М. Трипковића, као и актуелна остварења М. Ћупића, Т. Ж. Величког и Г. Јовановића, чини се, дефинитивно обликују постојање *реалног модернизма*, не теоријског и *прогресивног реализма* на поетолошкој равни. Тако се даташћу стварају услови за васпостављање могуће (овдашње) категорије *апсолутног модернизма (тоталног модернизма)* који би као такав могао да значи пуну теоријску константу и у општем смислу. // Интуитивно и поетички слиједећи знамениту претходницу Јелену, *Милица Краљ* у речени систем уноси неопходну лирску, интимистичку ноту и то је она карика која је недостајала као подршка

новина, према претпоставци приређивача књиге *Писма – биографије* Николе I Петровића Његоша, књига VI, Цетиње 1996, 585/. „Настојања приређивача да нађу потврду ових штурих индиција нијесу дала резултате“ (Радоман, Чиргић 2007: 13). Рукопис овог романа пред одлазак краља Николе из Црне Горе закопан је у земљу, што је учинило да дјелимично буде оштећен. Аутограф овога романа откопан је 1923. године а налази се, према једном извору у „Архивско-библиотечком одјељењу Народног музеја Црне Горе“ (Радоман, Чиргић 2008: 9) на Цетињу а према другом у „Централној народној библиотеци на Цетињу“ (Тодоровић 2009: 7).

књижевно-теоријском фактицитету система у настајању као и могућем суштинском и теоријском опстанку (Поповић 2009: 104).

Има нечег и од једног и другог и у Поповићевом роману *Није било прољећа*.

Роман *Месечева роса* Теодоре Таре својом поетиком стоји на граници савремене и класичне књижевности, За тему нашег рада занимљив је односом према историјској стварности у грађењу лика Јелене Лазаревић Балшић Хранић, повремено ословљаваног и као Јелена Балшић. За Тарин роман *Месечева роса* може се казати и да је роман о Јелени Балшић Хранић. Њен лик је грађен из различитих перспектива: свезнајућег приповједача, приповиједањем других ликова, преко властитих писама. Зато ћемо и са тематолошког и наратолошког аспекта највише тумачити овај роман. Засад из овог романа наводимо неколико примјера карактерисања и самокарактерисања Јелене Балшић илити Јелене Лазаревић Балшић Хранић, каји су углавном референтни на историјску Јелену Балшић:

- „жена славног рода и ретке лепоте“ (212)
- „радознала у свему што је било везано за уздизање духа“ (213)
- „саздана сва од страсти и покрета, [...] налик лептиру који се нигде не зауставља“ (212)
- „нарочито привржена књизи, са наглашеном склоношћу за стварање личне библиотеке“ (213)
- „са знањем неколико језика и осведоченом љупкошћу свога говора“ (212)
- „заносна, неодољива и подјенако непредвидива“ (213)
- „можда некеме изгледам као ћудљив коњ, којег што више шибаш он, уместо напред, све се више у место укопава“ (224)
- „јер сам из неких разлога опседнута чудесном временском мистеријом“ (226).

Љиљана Хабјановић Ђуровић је 1995. године објавила роман *Игра анђела*, који је роман лика кнегиње Милице Хребелановић и чијих неколико поглавља говори о Јелени Балшић. Чеда Мијатовић у предговору својој романсираној биографији Јелене

Балшић *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* (Мијатовић 1997) истиче: „Поред свега дивљења личности Царице Милице, ја осећам да нисам способен да њен живот опишем. Али се ипак надам да и њој донекле припада ово, што сам о њеној кћери Јелени, написао“ (Мијатовић 1997: 8). Подстицај за умјетничко говорење о Јелени Балшић у доброј мјери даје то што је о њој као историјској личности, за разлику од њене мајке Милице, сачувано мало историјских података. Разумљиво је да је и та околност донекле могла отежати подухват Љиљане Хабјановић Ђуровић у писању романа о кнегињи Милици, али не толико да може оправдати кризу умјетничког изражавања.

У хоризонту читалачког очекивања је да роман *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић, најављен као роман о кнегињи Милици, говори и о Јелени Балшић. Исто се очекује и прије читања историјског романа *Деспот Стефан* Славомира Настасијевића (Настасијевић 1984), као и романа *Оливера* Стојане Магделинић (Магделинић 2009). Хоризонт читалачког очекивања у сусрету са романом *Деспот Стефан* изневјерен је тиме што се Јелена Балшић у њему не помиње иако је у његовом наслову име њеног брата. У овом дјелу само се повремено наилази на име Јелениног првог мужа Ђурађа II Страцимировића Балшића (видјети Настасијевић 1984: 147 и 207), а њихов син је поменут као „син Ђурђа Балшића“ (Настасијевић 1984^б: 174). Помињу се и Балшићи као општи појам (видјети Настасијевић 1984^б: 329), и то у друштвеном контексту ширем од њих самих. У роману *Оливера* Стојане Магделинић (Магделинић 2009), међутим, Јелена Балшић јесте литерарни знак. Међу наведеним романима, роман *Оливера* Стојане Магдаленић и духом и слухом приближи је роману *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић.

Свој историјски роман *Костадин Балшић* (Šufflay 1920) који говори и о Јелени Балшић, свјестан опасности које су му пријетиле због одбијања сарадње са режимом, Милан Шуфлај је објавио под псеудонимом Алба Лими. Овај роман за тематско полазиште узима смрт Константина Балшића, који је у неразјашњеним околностима

заробљен од Млечана, у Драчу, 22. октобра 1402. године.⁵⁵⁴ Изузев књижевних дјела о Јелени Балшић, роман *Костадин Балшић* Милана Шуфлаја (Šufflay 1920) и драма Борка Брђанина „Ђорђе Балшић“ (Брђанин 1891) једина су књижевна дјела написана о Балшићима.

Јаков Сабљић наводи однос Крешимира Немеца према роману Милана Шуфлаја: „Крешимир Немец, познати истраживатељ хрватског романа, сматра да се у дјелу 'више осјећа рука знанственика него писца' (ЛНР /Лексикон хрватских писаца/, 2000: 715). Надаље, да 'у идеолошком смислу антиципира познату Шуфлајеву студију *Срби и Арбанаси* те је роман важан извор за разумијевање ауторових политичких назора' (ЛНР: исто). Немец држи да је дјело 'претрпано разним информацијама, писано заморним језиком повијесне расправе и дјелује као препричан хисторијски материјал' (ЛНР: исто)“ (Sabljic 2012: 95–96). Занимљивији из некњижевних него из књижевних разлога, роман *Костадин Балшић* има шта да каже онима које интересује средњовјековна Зета, односно владарска династија Балшић — којој на извјестан начин припада и Јелена Балшић. Сви романи у којима је Јелена Балшић литерарни знак мање-више су референтни на историјску стварност.

5.1.1. Први роман о Јелени Балшић

Приликом припреме краља Николе I Петровића за напуштање Црне Горе након њене окупације од стране Аустро-Угарске, током првог свјетског рата, рукопис *Десна* је 1916. године закопан у земљу, са документацијом краљевског архива. Ова оставштина је откопана након седам година. Влага је оштетила поједине текстовне знакове романа *Десна*, па је рукопис прије објављивања било потребно употпунити. Претходно је Милена Мартиновић обавила рестаурацију овог рукописа.

Петровићев роман *Десна* објављен је тек у првој деценији двадесет првог вијека. На идеју да се роман *Десна* објави дошли су Загорка Калезић и Слободан Калезић, а у

⁵⁵⁴ Сигурно је лапсус година наведена у сљедећој реченици Божидара Шекуларца: „Овај догађај је послужио као фабула за роман '*Константин Балшић*', М. Шуфлаја, написан у Загребу 1420 године под псеудонимом '*Алба Лими*'“ (Šekularac 2010: 189⁴⁷⁷).

томе их је подржао Петар Ћуковић као директор Народног музеја на Цетињу. Слободан Калезић је намјеравао да овај роман приреди за објављивање, али смрт га је у томе преухитрила.⁵⁵⁵ У кратком временском распону појавила су се два издања Петровићеве *Деспе*. „Матица црногорска“ и „Институт за црногорски језик и језикословље 'Војислав П. Никчевић“ је приређивање овога романа за штампу повјерила Александру Радоману и Аднану Чиргићу, а издавачке куће „Светигора“ и „Октоих“ Весни Тодоровић. Александар Радоман и Аднан Чиргић, као приређивачи једног од издања Петровићеве „Деспе“ у заједничко предговору махом говоре о контексту у коме је ова књига настала и њеном језику. На истом мјесту о Јелени Балшић говоре сасвим шкрто, премда кажу: „Централна фигура романа је кнегиња Деспа, кћи српског 'цара' Лазара и удовица зетскога господара Ђурђа Страшимировића Балшића“ (Радоман, Чиргић 2008: 17). За разлику од њих, Весна Тодоровић као приређивачу и аутору предговора ове књиге, у издању других издавача Петровићеве *Деспе* у континуитету говори о Јелени Балшић (видјети Тодоровић 2009: 7 и даље).⁵⁵⁶

Петровићева *Деспа* је у првим књижевнокритичким освртима жанровски одређивана као приповијетка, премда без књижевнотеоријског образложења за то. Поред тога што роман *Деспа* назива романчићем, Радослав Ротковић ово дјело наводи и

⁵⁵⁵ Како сазнајемо, очекивало се да ће овај посао, под окриљем „Матице црногорске“ као издавача, крају привести Загорка Калезић, али издавач је ангажовао друге приређиваче.

⁵⁵⁶ Роман *Деспа* Николе I Петровића Његоша прво се појавио у издању „Матице црногорске“ и „Института за црногорски језик и језикословље 'Војислав П. Никчевић“ (Цетиње — Подгорица, 2008), а већ наредне године у издању „Светигоре“ и „Октоиха“ (Цетиње — Подгорица, 2009). Убрзо је дошло до судског спора између издавача *Деспе*, који је разријешен у Основном суду у Подгорици, уз помоћ извјештаја судског вјештака за ауторска права Миодрага Јовановића, тако што је суд донио одлуку у корист издања „Светигоре“ и „Октоиха“. У закључном дијелу поменутог извјештаја стоји: „Разлике пронађене у текстовима романа 'Деспа', аутора Николе I Петровића Његоша, у издању Матице црногорске и Института за црногорски језик и језикословље 'Војислав П. Никчевић' Цетиње односно у издању Светигоре — Издавачкоинформативне куће Митрополије црногорско-приморске и ИШМ 'Октоих' толиког су степена да се не могу сматрати истим књижевним дјелом“ (Јовановић М. 2013: 31). Према томе, наводи из романа *Деспа* у овом раду су према издању из 2009. године. У тексту овог издања је и аутограф романа, а у употпуњеном тексту допуњени знакови овога рукописа су итализовани. Захваљујемо Миодрагу Јовановићу, судском вјештаку за ауторска права на уступљеном тексту судског извјештаја о вјештачењу рукописа Петровићевог романа *Деспа*.

као новелу (видјети Rotković, уз Jelčić 2010: 337⁷⁰³). У њему има новелистичког, али није новела. Миливој Солар је у својој *Идеја и прича* (Solar 1974) разјаснио зашто је новела врста приповијетке а не засебна књижевна врста. Могло би се казати да је у основи разлике приповијетке и романа то што је приповијетка једначина са једном непознатом, а роман је једначина са више непознатих. У оквиру књижевности о Јелени Балшић као доказ за то могу послужити роман *Десна* Николе I Петровића и приповијетка „Прије лова“ Косте Радовића. Ова дјела доводива су у везу и тиме што, градећи психолошки лик Јелене Балшић на историјској основи, у радњу уводе само дио њеног живота; као и тиме што имају исти однос према трагици српске посткосовске историјске драме.

Петровићеву дјело *Десна* као роман први одређује Саво Вукмановић. До скоро је сматрано да је први роман црногорске књижевности *Невидбог* Риста Ратковића, међутим, Загорка Калезић истиче: „*Десна* је несумњиво први роман у црногорској књижевности“ (Калезић 2007: 321). У литератури је већ примијећено да романескну структуру имају и нека ранија дјела, као што су књига епистоларне прозе *Турска писма* Стефана Зановића, из 1776. године, или *Ускок* Сима Матавуља из 1885. године. Романом *Десна* „проширује се жанровска профилација Николе I Петровића, нарочито његових разноврсних проза“ (Kalezić 2007: 321). Загорка Калезић са правом запажа да је наративни континуитет у овом Петровићевом роману често прекидан „исцрпнијим дијалогским формама функционалног обрта и драматургије, што потврђује блискост овог поступка са дубљим и одраније присутним афинитетом Николе Првог Петровића као књижевног ствараоца“ (Kalezić 2007: 321). Иста ауторка, након осврта на поглавље првог дијела романа у коме сердар Раич са синовима у разговара у хришћанском духу о нематеријалним вриједностима постојања, закључује: „Мада је овај дио текста претежно приказан у динамичној, дијалогској форми, недољив је утисак да је као далеки предложак за њега послужила преписка Јелене Балшић са њеним духовником Никоном Јерусалимцем“ (Kalezić 2007: 319). Међутим, разговор би у парадигматичност прије могао ући са ојединим дијалозима у Петровићевој драми *Балканска царица* .

Међу новијим освртима на Петровићев роман *Деспа* је и „Предговор“ Александра Радомана и Аднана Чиргића овом роману, у издању из 2008. године. Овим предговором се сондажно износе подаци о дотадашњој рецепцији романа и пружа својеврстан увид у социолингвистички контекст дјела. За предговор довољно. Међитим, не би се могао без примједби прихватити њихов покушај да се Петровићев роман прикаже као репрезент идеје искушења у роману романтизма а о којој говори Михаил Бахтин (видјети Радоман, Чиргић 2008: 17), а поготово не у вези са традицијом барока на начин на који је тумачи Михаил Бахтин (видјети Bahtin 1989: 159). То је у овом покушају више читавање, које своди непознато на познато, него што може тражити упориште у Петровићевом тексту; зато што се барок враћа духу средњег вијека кроз окретање интересовања са спољашњег свијета према унутарњем, духовном. Иако је Јелена Балшић живјела у средњем вијеку, она је у Петровићевом роману литерарни знак закашњелог романтизма.

Повремена Радоманова и Чиргићева позивања на општа искуства књижевнотеоријског дискурса у властитом тумачењу романа *Деспа* у методолошком смислу су у истој равни у којој Загорка Калезић говори о фрагментизацији структуре романа *Деспа* а што и сами, са правом, негирају: „Покушаји да се у роману препознају елементи иновације наративног поступка, кроз наглашавање 'фрагментизоване и асоцијативне структуре' /Загорка Калезић, исто, 319/ не чине се успјелим“ (Радоман, Чиргић 2008: 16). Загорка Калезић заиста без правог упоришта у тексту инсистира на говорењу о модернизацији приповиједања у Петровићевом роману, а поготово на тврдњи да је антихроничарским приповиједањем роману *Деспа* обезбијеђена „фрагментизована и асоцијативна структура“ (Kalezić 2007: 319). Или је барем то што је за основу грађења главног лика романа помоћу неколико сегмената, да не кажемо фрагмената, употребљена неодговарајућа књижевнотеоријска терминологија. Није спорно да у Петровићевој *Дести* има фрагмената у основном значењу појма, као ни то да је фрагментарно-асоцијативно приповиједање један од начина отклона од хроничарског приповиједања, али то још увијек у конкретном дјелу не показује модерно у термиолошком значењу појма.

Петровићев роман *Десна* има историјску позадину, али није типични историјски роман. Весна Тодоровић наглашава да је Петровићево дјело „више рефлексивно, психолошко него историјско“ (Тодоровић 2009: 8). Иста ауторка за мото свога „Предговора“ роману *Десна* узима ријечи самога романа: „Ти царска кћи Лазарева, ти супруга и мајка Балшића, с бонијем срцем си гледала расап српске моћи и јединства, виђела си очима дубину понора што све то прогута и душа ти крвава плаче за толике жртве и изгубе наше“ (према Тодоровић 2009: 7). Мада је у роману изговорено са границе патетике, ово одговара улози Јелене Балшић у историји Зете. Од наведених ријечи нијесу далеко ни наредне ријечи свезнајућег приповједача: „Госпођа Деспа, несретна кћер, несретна супруга, а несретна и владарка због неморалности, злијех мисала и злого схватања стања ствари врснијех поглавара зетскијех, још је једина бдила над онијем што ками остаје од Зете. Вијала се је, обијала је сирота залуду Жабљак, Дубровник, Млетке, па и сами Рим и вапијала за помоћ. Не би никога ни да јој руку пружи...“ (Петровић 2009: 35–36). (Рим је овдје улез међу мјестима у којима се историјска Јелена Балшић обраћала за помоћ.) Позиција Јелене Балшић у Петровићевом роману приказана на овом мјесту у сагласју је са ријечима Јелене Лазаревић Балшић Хранић у роману *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007), исказаним у писму синајском искушенику Ромилу упућеном након смрти свога мужа Ђурађа Страцимировића Балшића: „Што се мене тиче, ја сам готово истог дана, кад сам постала удовица, била принуђена да погледам у очи незамисливим невољама. Од тада се ређају немили догађаји: показују се скривени непријатељи, откривају се лажни пријатељи, стижу непознати повериоци Ђурђевих дугова, Грубавчевићи се спуштају са планина и без милости пљачкају земљу Балшића. На мене је ударила и ала и врана. А помоћи нема ниоткуда“ (Тара 2007: 222).⁵⁵⁷ На истом трагу је и низ исказа у дјелу Љубише Ђидића *Кнегиња Јелена Балшић* (Ђидић 2010).

Истицање удаје Јелене Балшић за војводу Сандаља Хранића Косачу као њену личну жртву у роману *Десна* је априори прихваћено. Међутим, историја то не може ни

⁵⁵⁷ Грубавчевићи су у овом случају умјетнички мотивисано презиме. На основу историјског контекста може се односити на Црнојевиће, али и на друге који су за лов у мутном могли користити смрт Ђурађа Страцимировића.

порећи ни оспорити. Не без основе, Радоман и Чиргић закључују: „Роман обилује високопарним декламацијама било да је ријеч о коментарима аукторијалног приповједача, солилоквијима ликова или често развученим дијалогским пасажима, а историјска основа прилагођава се савременим идеолошким потребама и интенцијама аутора“ (Радоман, Чиргић 2008: 16). Ипак, оба у претходном пасусу наведена исказа из романа *Десна* сасвим су референтна на објективну историјску стварност; као што је то и поттходно наведени исказ из романа Тедоре Таре.

Биографичност у роману *Десна* доказива је на макроплану, али не увијек и на микроплану. Тиме је ово дјело у вези са природом односа историје и поезије у усменој епици – видјели смо како, уз помоћ *Списа о историји* Фернана Бродела, Јован Деретић објашњава изневјеравање и неизневјеравање историје у усменој епици (видјети Деретић 1995: 205–206). Иако је у радњи Петровићевог романа *Десна* свега неколико догађаја из живота Јелене Балшић, говорење о некима од њих на микроплану одступа од историјске стварности. Напримјер, познато је да се Балша Ђурађевић Балшић током рата Зете и Венеције оженио Маром, кћерком Никите Топије. Он се у Петровићевом роману жени Јеленом, кћерком арбанашког властелина Ђорђа Топића. А историјски Ђорђе Топија је једини син албанског кнеза Карла Топије, који је умро без насљедства 1392. године (након предаје Драча Млечанима). „Али је остала побочна лоза Тануша II Тхопије, који се спомиње г. 1389. Никита Тхопија · 1415), који је г. 1402. отео Костадину Балшићу и Јелени Тхопији Крују, зацијело је син овога Тануша“ (Šufflay 1991: 103), наводи Милан Шуфлај. Он даље, пошавши од *Хронике породице Мусаки* (коју је написао Ђовани Мусаки у Италији, 1510. године), саопштава да је породица Топија владала од 1368. до 1392. године, а да је први Топија пронијар на подручју централног албанског племена Арбен. То је Тануш I који је, на предлог бискупа Кроје, од папе добио титулу грофа и оженио се ванбрачном кћерком напуљског краља Роберта, „што га је, како приповиједа Giovanni Musachi (1510), последије стајало главе. У тројезичном, грчком, латинском и српском натпису манастира Шин Ђон крај Елбасана вели (1381) Танушев син Карло, да потјече 'из крви краља францескога“ (Šufflay 1991: 103). Све ово није морало интересовати Николу I Петровића, али помаже у разумијевању односа његовог романа *Десна* према стварности.

Садржај Петровићевог романа *Деспа* удаљава се од историјске стварности и кад тврди да Деспа своје драгоцености оставља својој снахи Јелени. Обје историјске снахе Јелене Балшић — Мара, кћерка Никите Топије и Боља, кћерка Које Закарије — искључене су из оставштине Балшића. Јосип Јелчић, чија је књига „Зета и династија Балшића“ (Јелчић 2010) била позната аутору романа *Деспа*, у вези са женама са којима је у браку живио Балша Ђурађевић Балшић каже: „Ко може да тврди да нова грађа неће показати да је једна или друга жена била уплетена у питање наљеђа Балше III“ (Јелчић 2010: 400). Али, као што смо и раније саопштили, Иван Божић се позива на докуменат у млетачком Архиву који тврди да је Балша III сву своју имовину пренио на своју мајку Јелену (видјети Божић 1970^б: 133).

И поред подразумијеване слободе у приповиједању и прилагођавања књижевних дјела Николе I Петровића властитом полтичком програму, чини се да је одступање од историје у овом роману првенствено резултат неинформисаности. У то нас увјерава и чињеница да се жена зетског владара Ђурађа Страцимировића Балшића као главни лик Петровићевог романа ниједном не помиње под именом Јелена. И у условима шире писмености од оне веремена књаза Николе мало се знало о владарима на простору Црне Горе прије Петровића. Поготово је мало говорено о Балшићима, чак и међу Петровићима. Као што смо казали, владика Василије Петровић у својој *Историји о Црној Гори* Јелену Балшић приказује под именом Марија.

Окосницу радње у роману *Деспа* чине удадбено-женидбени односи у контексту друштвених неприлика у Зети након смрти њеног владара Ђурађа II Страцимировића Балшића. Жена Ђурађа Страцимировића а кћерка кнеза Лазара, у овом роману названа Деспа, удаје се за хумског војводу Сандаља Хранића Косачу, док се Балша Ђурађевић Балшић жени кћерком Ђорђа Топије, арбанашког великаша из Драча. Удаја Деспе за Сандаља Хранића (који је у Петровићевом роману Сандал) отворила је могућност за стварање психолошког лика, али ни то није дало посебан умјетнички домет. Ријетки су знакови суштинске умјетности у овом роману. Као инвентиван знак у приповиједању издваја се то што Деспа приликом одласка у Драч својој будућој снахи односи

сликарско платно на коме је лик Балше Ђурађевића Балшића. Тиме је преко појединости упућено на дух времена.⁵⁵⁸

Након што је за свога сина Балшу испросила своју будућу снаху од њених родитеља Ђорђа и Аријадне, Петровићева Деспа је овако дарује:

Прије свега, једна слика, коју је најбољи италијански вјештак тога доба моловао. Та слика дивотна нам приказује град и мали пристан *приморски*. На њој нити је шта ускраћено, ни заборављено од тога најљепшега мјеста на *сунчаној морској* обали. Све су боје у њој живо изведене и најчаробније моловане: и сунце и море, и лађе и сјенке, и дрвеће и куле, и баште и житељи, али брешчић са десне стране залива, брешчић Ратислава, завршује дивљење и радост младе ђевојке!... Њој се чини да тамо у једној намолованој групи људи познаје једну особу — познаје без сумње, виђела је само не зна ђе. Очарана, замишљена, упила се очима у ту групу, па мисли и премишља ко је оно лице што у тој групи предсједава (Петровић 2009: 45).

Вјереница Балше Ђурађевића Балшића покушава да објасни својој мајци, док заједно посматрају поклон-слику, да је младића са слике негдје видјела, али је она разувјерава објашњавајући да „књаз Балша, син Књагињин никад није долазио у Драч. То је он главом“ (Петровић 2000: 45). Свезнајући наратор након тога каже: „Ђевојка сва поцрвени и престаде даље слику гледати, а Књагиња Деспа, да јој у забуни притече у помоћ, пружи јој драгоцјени накит“ (Петровић 2002: 46). Петровић је као као романописав најувјерљивији кад каже да се будућа снаха кнегиње Деспе другачије моли Богу пред одлазак на спавање након што је испрошена за сина Јелене Балшић: „Молила се али њена молитва није била као и обично... Наслони на јастук главу, тобож да спава,

⁵⁵⁸ У дјелима Николе Петровића има и квалитетних рјешења, али су веома ријетка. Знак вриједан пажње у књижевном дјелу Николе I Петровића је насловна синтагма која је истовремено почетак пјесме „Онамо, 'намо“, гдје су двије ријечи у таквом ритмитчком односу да безмало дјелују као једна. Скоро да дјелују као полусложеница.

па се исправи и повика: Виђела сам га. Виђела сам га — у сну. То је онај исти!“ (Петровић 2002: 47). И у Пушкиновом роману *Евгеније Оњегин* Татјана Ларина у писму Оњегину, у преводу Милорада Павића, евоцира сусрет са Оњегином из свога сна:

„Зар ниси ти и оног трена,
о привиђење моје драго,
кроз ноћ промако као сена.
Над узглављем се мојим саго
и прозборио речи наде“ (према Пушкин 1980).

Премда се у Пушкиновом роману не обистињује Татјанин сан из писма Оњегину него се обистињује њен сан који наговјештава сукоб Оњегина и Ленског. У Петровићевом роману сан се приказује као објекат самом себи тако што вјерница Балше Ђурађевића, самим доласком у Зету, међу онима који јој хрле у сусрет препознаје свога вјереника помоћу дароване јој слике са његовим ликом. То је сусрет слике и прилике. О тој поклон-слици говори и дворкиња Луција из Драча. Ови литрарни знакови су најбоље остварена веза књижевних мотива у Петровићевом роману *Десна*.

Женидба Балше Ђурађевића Балшића и поновна удаја његове мајке Деспе у Петровићевом роману су повезане ликом Сандала, који жели да присуствује свадби Ђурађевог и Деспиног сина. У овом дијелу се изневјерава историјска стварност и тиме што се ријечима Балше Ђурађевића Сандаљ Хранић приказује као његов пријатељ. „Али, он мене воли, веома ме воли, мајко. Како Божидаревић прича, он би јако желио доћи на моју свадбу; што велиш ти *на то*? Он ће наш одговор *чекати*“ (видјети Петровић 2009: 51), ријечи су којима се Балша Ђурађевић Балшић обраћа својој мајци Јелени. На овом мјесту се чита између редова да Сандаљ Хранић жели да дође на свадбу Балшића више ради Деспе него ради њеног сина. У даљем току радње то бива огољено. Притом Деспино понашање показује да она има разлога да се дистанцира од Сандаља Хранића, па као изговор служи њена тврдња да жели да га као старог човјека поштеди путовања на свадбу свога сина. У прилог овом закључку иду и наредне ријечи свезнајућег наратора:

Залуду је Сандал грозничаво *очекивао позив, још га не* дозиваху у сватове Балшине. Његов посланик Божо Божидаревић муком је умукнуо. Он уочава неуспјех и срцбу Сандалову. Свадба је близу, а њему Петро Градић није се још вјешт чинио, што је Балша ријешио о присуству његовог господара на свадбу. Чекања нема, свадба је ту, те се он одлучи да тражи решителан одговор књажев на то питање преко Петра Градића, његовог доглавника. Ови му једно јутро каже да је Балша и сам намјеравао позвати Сандала на свадбу, но пошто је он као под неким тугорством своје мајке, она је већ била позвала за кума своме сину војводу Стефана Црнојевића, за старога свата сердара Раича а за првијенца кнеза Ђура Ђурашевића Његуша, а за ђевера Ивана сина Стефанова и Митра, сина Раичева. *Видјевши* да нема почаснога мјеста и улоге која *одговара* његовоме господару, а позвати га као пустосвата не иде из обзира на његов високи положај и достојанство, те с тога јако жали што неће овом приликом виђети свога стрика Сандала и да му је сама Књагиња Деспа наредила да му каже, да би и њој врло жао било, да се у дубокој својој старости вриједни Књаз Сандал ломи тако далеко труднијем путовима, ради само једне љубазне пажње наспрам њеног сина (Петровић 2009: 79).

Изневјеравање историје у грађењу лика Сандала Хранића у роману *Деспа* је у функцији његовог повезивања са Јеленом Балшић. Након свега саопштеног у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“, било би сувишно понављати причу о непријатељству Сандала Хранића Косаче према Зети, које је трајало све до женидбе Јеленом Балшић. Само ћемо нагласити да су историјски факти у роману *Деспа* нарочито изневјерени у говорењу о односу Сандала Хранића Косаче према Будви, гдје је он представљен као заштитник:

Сандал је мало задужио и зетске господаре. Ђед данашњега зетскога владара Страшимир бијаше сврху Будве узајмио у Млечића хиљаду дуката за године двије, Пуни мјесец дана прије рока, по истом Петру Градићу, посла Страшимир

сваку пару сенату млетачкоме, с молбом да му Будву на речени дан поврате. Сенат прими паре, а провидур будвански наредбу да Будву Балшићу преда у руке. Но провидур ниједне куће му не даде. Страшмиру све тражење би залуду, а силом град није могао узети. Ова неправица забоље свакојега Србина, ће гођ да га има, али највише племените Херцегвце. Сандал ускочи једно вече на уставке Тројица са осам хиљада момака, крене из Тврдоша и дође у Херцег-Нови, па ноћно превезе војску до градића Роса, а онда Луштицом преко Сошила и Грбља дође под Будвом“ (Петровић 2009: 76).

И Будва и ђед тадшњега зетскога владара добро су упамтили непријатељство Сандаља Хранића Косаче. Ако је Никола I Петровић Његош читао Јелчићеву књигу о Зети и Балшићима, као што је наградио њеног аутора, није му могло промаћи како се Сандаљ Хранић Косача стварно односио према Будви. Примјећујемо да је говорење о Сандаљу Хранићу у роману *Деспа* ближе историјској стварности у дигресијама, кад нијесу директно повезане са Јеленом Балшић. То је видно и на сљедећем примјеру говорења о Сандаљу Хранићу: „Ако се одржао, у ономе Кључу под Бабом планином, као независн господар некога дијела Херцеговине није његова заслуга нити плод његовијех молитава Богу управљенијех, колико може да захвали Твртку и Дубровнику, који су га подржавали међу републиком Дубровачком и Босанском Краљевином као неку брану, као неки набој од могућијех судара међу њима“ (Петровић 2009: 74–75). Петровић приповједач се на овом мјесту приближава дискурсу историографске литературе.

Деспа се за Сандаља Хранића удаје под притиском и са зетске и хумске стране. Након што није позван на свадбу Деспиног сина Балше, Сандал је проси писмом у коме се нуди као заштитник Зете (видјети Петровић 2009: 86). Чак каже да ће све њеном сину Балши у наследство оставити, односно да је и свога порочног синовца Стефана законски „од нашљедства оставио“ (Петровић 2009: 87). Деспа категорички одбија удају, након чега зетском посланику Петру Градићу стиже полупријетећа опомена писмом Божидара Божидаревића у коме га подсећа на то како је Сандаљеву војску лако окупити, као и кад је требало кренути у заузимање Будве: „А чуј ме добро Градићу,

[...]“ (Петровић 2009: 88). Градићу је на овом мјесту дата улога некога ко припрема коначни одговор кнегиње Деспе на прошевину Сандаља Хранића. Поред пријетње у Божидаревићевом писму, Гредић размишља о стању на самом двору Балшића: „У ћуди је српској све осим законитости, расцијепиће се двор, партија свекрвина, партија снахина, на повољном за то земљишту, приправљеном нарављу српском, сјутра ће се образовати. А ће ће нас то повести?“ (Петровић 2009: 89). Поред тога у новонасталим околностима види прилику да се освети Божидаревићу за, како каже, све безобраштине његове (Петровић 2009: 89–90). На овом мјесту се свезнајући приповједач судаљава од говорења са дистанце и узима улогу коментатора, блиску самој свијести аутора: „У Градићу сад први пут видимо двије особе: државника и задњијем мислима Србина. Као Србин, по нарави хоће пошто пото да се свети. А зашто, Србе, јадна ти мајка била, но претрпи, претрпи ако Бога великога знаш и увреду братску заборави! Никад, никад не може се напријед поћи, ни образовати једна шира и уреднија домовина, ће срџба и завист људима руководи“ (Петровић 2009: 90). У наставку, у истом пасусу слиједи шира морална поука изговорена у истом тону. Тако се из драмског набоја прелази у нарацију.

Након што је повјеровао у могућност да се кнегиња уда за Сандаља Хранића, Петар Градић навија воду на ту воденицу. Искористивши питање кнегиње Деспе шта мисли о Божидаревићевом писму, разговор усмјерава тако да она одустане од разговора са сином Балшом на исту тему и пристане на удају. „Колико пута људи плану и загрију се на прву непријатну појаву, па затијем се лагано и поступно повраћају, те не само да им се ђаво не чини већ онако црн, како је изгледао, него се притом у мислима обикну тој појави непријатној, те мало по мало она им се овијава, расчишћа и често је виде у хаљини сношљивости, па затијем и пријатније ођевену, тако да је и к срцу приме и с њом се побратиме“ (Петровић 2009: 88–89) — ова психонарација Петра Градића је литерарни знак Петровићеве *Деспе* који се издваја и стилем говорења и универзалношћу значења.

У Петровићевом роману *Десна* Јелена Балшић се удаје за Сандаља Хранића Косачу као некога ко је „у дубокој својој старости“ (Петровић 2009:79), а стварносно он је у вријеме женидбе Јеленом Балшић био у петој деценији живота. У раду Бранка А.

Копривице стоји: „Сандаљ Хранић-Косача (1370–1435)“ (Копривица 2000: 589), а у свом животопису Јелене Балшић Љубиша Ђидић наводи: „Сандаљ Хранић умире 15. марта 1435. године. Имао је 65 година“ (Ђидић 1910^а: 50). Новак Мандић Студо каже да је херцег Стјепан 1435. године приговорио Дубровчанима „да су користили старост и немоћ његовог стрица Сандаља када су куповли Конавли, на што су му Дубровчани одговорили да је тада Сандаљ имао година као Стефан сада“ (видјети Мандић Студо 1995: 383). Дубровачко *тада* односи се на 1419. годину, односно на повељу Косача Дубровчанима писану на Шћепанпољу. На основу тога што је отац Стјепана Косаче ожењен 1403. године, Новак Мандић Студо закључује да је херцег Стјепан рођен 1404. или 1405. године (видјети Мандић Студо 1995: 382). Према томе, ако је херцег Стјепан Вукчић Косача 1453. године био пунољетан по средњовјековног схватању пунољетства и томе се додају године брачног живота Сандаља Хранића и Јелене Балшић (од 1411. до 1435) Сандаљ Хранић Косача није био стари човјек кад се оженио Јеленом Балшић. Међутим, Петровићева Деспа говорећи свом сину Балши о Сандаљу Хранићу Косачи каже: „Он је седам година био пехарник код цара Уроша, па треба добро да знаш, да је превалио већ шездесет година (Петровић 2009: 51).

Могло би се поставити питање да ли је податак из Петровићевог романа *Деспа* да се Сандаљ Хранић Косача Јеленом Балшић жени у седмој деценији свога живота унесен из неинформисаности аутора или представља свјесно одступање од стварности. У сваком случају је у функцији Деспине сугестије своме сину Балши да на своју свадбу не позива Сандаља Хранића: „Сине, на свадбу се обично позивају млади људи... Како хоћеш, ја не бих“ (Петровић 2009: 51). То је даље у функцији приказивања удаје Јелене Балшић за Сандаља Хранића Косачу мимо личних мотива, ради заштите свога сина: „Срећном женидбом Балшином сам стекла њему и Зети пријатељство и потпору књаза Ђорђа и Арбаније, удадбом својом придобила сину и Зети моћ Сандалову и државе му, препорођена Зета ускрснуће стару величину српске државе. И вишу бих жртву примијела сину и отаџбини, но што је овај несретњи и већ угашени живот мој“ (Петровић 2009: 92).

Тврдња свезнајућег наратора романа *Деспа* Николе I Петровића да је Сандаљ (Сандал) Хранић прије женидбе Јеленом Балшић (Деспом) имао четири жене (видјети

Петровић 2009: 60 и 78) у функцији је правдања одлуке Сандаља Хранића Косаче да запроси Јелену Балшић. Колико то одудара од историјске стварности јасно је на основу поређења ове тврдње са тиме што смо у вези са женидбама Сандаља Хранића Косаче саопштили у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“. У роману је након љубаног писма Сандаља Хранића Јелени Балшић казано: „Љубави се Сандаловој може некако и вјеровати. Може бити да сиромах старац није никада ни љубио, већ да је чувство које га сад заноси – истинито чувство. Три су му жене већ умрле, а једна му већ живи у манастиру *Житомислићу*“ (Петровић 2009: 60). Наредне ријечи свезнајућег приповједача нешто другачије говоре о женама Сандаља Хранића прије његове женидбе Јеленом Балшић:

Ни с једном од четири своје жене није лијепо живио. Двије су му биле родом из Горње Херцегвине, обије мирне и добре као пчелице. Прва ми је умрла послје пет година и оставила му је троје жељено дјеце, а друга му је живјела три [године]. Трећа, како неки кажу, била му је из Истрије и она му је неки ками милија била. Једном ће саћи с њом у Дубровник. Ту се она омили једноме грађанину, те она ти с њим некуд свој пут! Сандал ти код Кнеза:

- Ће ми је жена!?
- Откуд ја знам ђе је она? Жену ти је *повео један грађанин!*
- Нађи је!
- Не могу ја... Па је био сам чуват!

[...]

Четврта жена није га могла трпјети, те је побјегла и постригла се у *манастиру Житомислићу*“ (Петровић 2009: 78).

Свему наведеном је у Петровићевом роману додата легенда о томе де се Сандаљ Хранић осветио за одвођење жене му тако што је опљачкао Жупу и Конавле и заробио седамнаест дјевојака принудивши их да се вјенчају са седамнаест момака. Ништа се у Петровићевом роману не подудара са женидбама историјског Сандаља Хранића прије женидбе Јеленом Балшић. А своје посједе у Жупи конаоској, о чему смо већ говорили,

сам је уступио Дубровчанима. Ту жупу је напао његов братанић херцег Стјепан, који га је наслиједио а за кога Петровићев Сандал каже у писму Деспи да га је искључио из наслједства. Не иде једно са другим ни то што је казано да Сандал Хранић има троје жељено дјецe, а она се у вези са његовим наслједством не помињу. Историјски Сандал Хранић, као што је познато, није имао дјецe. Начином дијалогизирања монолога свезнајући наратор Петровићевог романа на овом мјеста подсјећа на приповиједање Љубишиног Вука Дојчевића.

Наслов романа *Деспа* на први поглед дјелује збуњујуће. У њему је Јелена Балшић именована као што је у стварности ословљавана њена сестра Оливера. У „Предговору“ књизи Јосипа Јелчића *Зета и династија Балшића* (Јелčić 2010) Радослав Ротковић у вези с тим каже: „Деспа је, у ствари, Јелена Лазарева, удата за Ђурђа Страцимировића Балшића, али јој је у овој књизи, према другим изворима тога доба, дато двојно име Елена: Деспа, а Деспа је била њена сестра“ (Rotković 2010: 17). Исти аутор, коментаришући тестамент Јелене Балшић, саопштава: „Оставља новац и сестри Оливери – Деспини, која је раније била у Бајазитовом харему. (Ово доказује колико се површно писало о њој [Јелени Балшић], па није примијећено да би она, да јој је име Деспа, оставила паре самој себи после смрти)“ (Rotković 2012: 190). Може се претпоставити да аутор *Деспе* није читао тестамент Јелене Балшић, али у овом дјелу није споран идентитет зетске владарке. Премда стоји приговор Николи I Петровићу због ниенформисаности у вези са именовањем Оливере Лазаревић као историјске личности. Ипак, писац књижевном лику може дати име које жели. Другима то може да се свиђа или не свиђа, али нема право да смета. Важније је да није нејасно која је кћерка кнеза Лазара као жена зетског владара Ђурађа Страцимировића Балшића под именом Деспа главни лик истоименог романа Николе I Петровића. Односно да то не доводи до забуне, као што бива у књизи Павла Аполоновича Ровинског *Црна Гора у прошлости и садашњости* (Ровински 1993).

Још је Иларион Руварац дао до знања да је Оливера Лазаревић називана Деспином. Тако је помиње и у дубровачка писана грађа, а видјели смо да и Ристо Ковијанић, говорећи о писму које је Јелена Балшић крајем априла 1441. године упутила Дубровчанима по свом канцелару Добреку Маринићу (као пунумоћје за подизање

другог дијела главнице за ту годину), наводи да је „царица Оливера, удова султана Бајазита, боравила у Дубровнику под именом Деспине“ (Ковијанић 1963: 30). Оливера Лазаревић је и Деспина и Оливера у роману *Оливера* Стојане Магделинић (видјети Магделинић 2009: 218, 220, 224–227), а Миодраг Ал. Пурковић (преко Јана Лоша) наводи да је Оливера Лазаревић именом и Деспа у „Јаничаревим успоменама“ Константина Михаиловића (према Пурковић 1996: 110). Уз име Јелена Балшић у роману *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић (Хабјановић-Ђуровић 2005) ријеч деспа се појављује као атрибут. О томе да Деспа није крштено име ниједне кћерке кнеза Лазара подробно је говорено у једном од претходних поглавља овога рада.⁵⁵⁹

У „Предговору“ књизи Јосипа Јелчића *Зета и династија Балишића* (Јелчић 2010) Радослав Ротковић каже: „Треба нагласити да је за ову књигу краљ Никола одликовао Јелчића и из ње узео грађу за свој роман *Деспа*“ (Rotković 2010: 17). Али, Петровићев роман *Деспа* у много чему је далеко од виђења Јелене Балшић у Јелчићевој књизи *Зета и династија Балишића*. У Јелчићевој књизи Јелена Балшић је безмало озлоглашена, а у Петровићевом роману „личност Деспе је приказана у бурним контрастима између благодати српског кнежевског поријекла и захтјевности владарске функције на зетском двору. Подједнако кћерка кнеза Лазара као и мајка Балше Трећег, са интрмецом да је

⁵⁵⁹ Деспа није друго име Јелене Балшић, али она је у сваком случају деспа. Ријеч деспина (деспа) у грчком језику значи госпођа. Деспа Лена, односно госпођа Лена синтагма је која се односи на повремено ословљавање Јелене Балшић. Она и њена сестра Оливера нијесу једине деспине (Деспе) у српском племству. Деспином се ословљава и кћерка деспота Лазара Бранковића Катарина, звана Кантакузина која је једно вријеме живјела Турској са својом сестром Маром. Монах Гаврило из светогорског манастира Хиландара 1491. године потврђује: „Госпођа Деспина, кћерка деспота донијела је двије иконе и оставила их у нашем манастиру на чување толико дуго док се они (монаси) моле за њен живот“ (према Тошић 2002: 55). Ђуро Тошић, уз ове ријечи монаха Гаврила, напомиње: „Занимљиво је да је царица Мара имала неки земљишни посјед у Вероји (Веру), који се још 1602/1603. године помиње као вакуф утврђен од госпође Деспине, до сада непознат у литератури“ (Тошић 2002: 55¹³⁵). Деспина је и Милица, по свему судећи Бранковић, удата за влашког војводу Неагоја Басарабу. „Постоји и претпоставка да је Деспина Милица учествовала у писању најзначајнијег дела старе румунске књижевности – *Поученија Неагоја Басараба своје сину Теодосију*. У њему се помињу битке и пораз Срба, а посебно се говори о Видовдану и Косовској бици“ (Томин 2002: 67). У запису на одежди (1461–1490) стоји: „Свети Јоване милостиви, помилуј рабу божију Деспину Ангелину и њене даре. Исус Христос. Ника“ (према Павић 1986: 113). Додајмо да Иларион Руварац саопштава да се сестара деспотице Ангелине која је удата за Тануша IV Дукађина зове „Деспида (recitus Деспина)“ (Руварац 1934⁶: 38).

била супруга Ђурђа Страцимировића Балшића, без чије владарске подршке треба да сама кормилари замраченим простором балканског средњовјековља у распадању“ (Kalezić 2007: 321).

Упоран у настојању да негира вриједност Јелене Балшић као историјске личности Ротковић то чини и кроз покушај говорења о Петровићевом роману о њој: „Романчић краља Николе *Десна* објављен је на Цетињу 2008. [...] Ми сматрамо да је главни промашај аутора у томе што је Деспу – Јелену схватио као жртву, а не као кривца и за своје и за туђе невоље. А њена политичка усмјереност одговарала је његовој наивној нади у неко заједничко православно царство на Балкану“ (Rotković 2012: 192⁵). Радослав Ротковић је на истом фону и када говори о другим дјелима о Јелени Балшић. Неприкривено личан, током говорења о роману *Месечева роса* Теодоре Таре истиче: „Књига је највише одушевила Добрицу Ћосића, који је изјавио да је Јелена Балшић 'најлепши женски лик у српској књижевности'. Лако је измислити лијепо лице. Теже га је наћи у историји“ (Rotković 2012: 193⁵).⁵⁶⁰

Роман *Десна* историјској позицији Јелене Балшић нити помаже нити одмаже. Главни промашај Петровићевог романа о Јелени Балшић је у томе што је непријемчив са естетског становишта. Уосталом, као и бројна друга дјела Николе I Петровића.⁵⁶¹ Сумњиви аксиолошки судови чинили су да се за Петровићеву *Балканску царицу* деценијама показивало више интересовања него за Његошев *Горски вијенац*. На Цетињу је *Горски вијенац* деценијама био у сјенци *Балканске царице*, незаобилазне на

⁵⁶⁰ Судови које Радослав Ротковић изриче о књижевним дјелима о Јелени Балшић показују или да овај аутор та дјела није читао или да о њима говори из некњижевних мотива. Олако процјењује шта у поменутим романима јесте а шта није историјска истина неко ко у свом преводилачком коментару Јелчићеве књиге *Зета и династија Балшића* није у стању да ситуира вријеме битке код Ангоре, што је један од кључних догађаја у роману *Месечева роса*, односно неко ко на истом мјесту не разликује Вука Лазаревића као учесника те битке и његовог тетка Вука Бранковића. Или неко ко у свом преводилачком коментару на крају Јелчићеве књиге *Зета и династија Балшића* не разликује (или глуми да не разликује) Светог Саву (Немањића) и Светог Саву Освећеног (видјети Rotković, уз Jelčić 2010: 400⁸⁶⁰).

⁵⁶¹ У Петровићева дјела би се и тематски и поетолошки могла уклопити пјесма Љубомира Ненадовића „Аманет с неба“ (Ненадовић 1874), која је посвећена кнезу Николи и која у његово име каже: „Ја ћу бранит Црну Гору сабљом Ивана / а тражићу српске земље круном Душана“ (Ненадовић 1874: 1).

репертоару Позоришта „Зетски дом“. Милош Црњански у својој књизи *Итака и коментари* говорећи о свом боравку у Темишвару каже: „Позориште је, на мађарском било у знаку Анрија Бернстона, а српско у знаку 'Балканске царице', од Николе I гњаватора“ (Црњански 1959: 23). Могло би се казати да је Никола I Петровић на књижевној сцени свога времена Љиљана Хабјановић Ђуровић нашег времена.

И тиме што је оптерећен сентиментализмом и патетиком роман *Десна* не излази из поетике Николе I Петровића. Андра Гавриловић (који је рукопис овога романа читао 1921. године) сматра да би био поздрављен „општим ускликом“ (према Ђукић 1951: 214) да се појавио три деценије раније. Тај усклик би могао доћи само из некњижевних мотива. Општим ускликом је била поздрављена Петровићева *Балканска царица*, па шта? Не каже узалуд Јован Дучић да је умјетност једино у чему је просјечно што и лоше, а *Десна* није ни просјечно умјетничко дјело. Као такво, ово Петровићево дјело није једино дјело о Јелени Балшић које пажњу на себе више привлачи из вантекстовних него из текстовних разлога.

5.1.2. Фикција и истина у роману *Није било прољећа* Перивоја Поповића

У роману Перивоја Поповића *Није било прољећа* Јелена Балшић се појављује само два пута, али „као да је на свакој страници присутна“ (Милачић 1965), како то каже Божо Милачић за Видру у Лалићевом роману *Зло прољеће*. Први пут је у Поповићевом роману на Јелену Балшић указано у сегменту који чине два пасуса:

Da, tajni~e Bo`ji, posly{aj me. U svemu vi{e re~enom ne zapovedam, ve} se molim trudoqubivo i poklawam lice sve do zemqe. I dvostruko da si zdravo u Gospodu i ne prezri na{e moqewe.

С монахом Никоном Јерусалимцем, на свијетлом путоказу Октоиха дописује се Госпа Лена. Унука краља Вукашина, нећакиња Краљевића Марка. Мрњавчевића свијетло рођење. Господарица Зете. Ђурђа II жена достојна. И Балше III мати благодарна. И Хума господарица. Без потомства. А високога

стаса, танковита струка, као млијeko пречисто бијелога дугуљаста лица и златних власи косе – прелијепа бијаше Јелена Балшић. Господарица Зете. Сустопница „Горичког зборника“. Надомак „Октоиха“. У истом дому. Другог имена. Под истим сунцем. Само топлијим. За слово Октоиха топлијем. За смрт Лазареву. За водвижење на Косову. За монашку ризу Царице Милице. За топлу пјесму Милице Краљ. Од Петковића. Код Крушевца. Опет код Крушевца. У Србији. Опет... (Поповић 2012: 68–69).

Говорење о Јелени Балшић овдје је најављено ријечима саме Јелене Балшић. У овом случају текст Јелене Балшић бива сам себи објекат, што се показује дјелотворним у сва три семиотичка простора романа *Није било прољећа*: семантици, синтакси и прагматици, а нарочито у прагматици. Односи међу текстовним чињеницама „укрштају се или се узајамно преклапају са односима који се успостављају у другој равни“ (Петковић sine anno: 13), како би то другим поводом казао Новица Петковић. Приповиједна свијест Поповићевог романа преко Јелене Балшић сугерише да то што је на конкретном простору и у конкретном времену дошло не вриједи онога што је прошло, а утјеха је оно што је назамјењиво у било коме времену. Створена од сопствених и туђих ријечи, Јелена Балшић у Поповићевом роману је и схваћена и прихваћена као знак универзалног. „Семиотика наводника – могло би се уопћено рећи – један је од кључних проблема постмодернизма“ (Žmegač 1987: 405). У том смислу, Поповићев роман у је у обрисима постмодерне.

У вези са цитираним дијелом романа *Није било прољећа* потребно је скренути пажњу и на то да је без умјетничке мотивације укључен исказ о поријеклу Јелене Балшић од Мрњавчевића који је историјски непотврдив. Не споримо да је импресионизам *кад оловка пише срцем* него само примјећујемо одсуство било каквог умјетничког оправдања за удаљавање од историјског факта. И у свом есеју о Јелени Балшић и Милице Краљ Перивоје Поповић тврди да је Јелена Балшић кћерка краља Вукашина: „Мајка 'госпође Лене' (народни надимак љупкости) Милица, била је кћи краља Вукашина, а ујак јој је био чувени народни јунак Марко Краљевић“ (Поповић

2009: 101). Како есеј није фиктивни књижевни знак, наведена тврдња у том случају има додатну тежину.⁵⁶²

Други пут у роману Перивоја Поповића Јелена Балшић је само поменута, и то у оквиру духовног контекста коме припада:

„ – Чудо је што иконе Светог Саве и Светог Василија Острошког Тврдошког чудотворца красе сјеверне и јужне двери Манастира Ком са Црквом посвећеном Успењу Пресвете Богородице. То је задужбина Ђурђа и Љеша (Алексе) Црнојевића, на Зетској Светој Гори, надамак Јелене Балшић, надамак Божицара Вуковића Подгоричанина. У томе је манастиру 1381. Његош рукоположен за архимандрита. У царство поезије закорачила је Ондријска гора“ (Поповић 2012: 118).

Јелена Балшић је на овом мјесту један од знакова везивног ткива романа *Није било прољећа*, чији су микроструктуре изразито сementизоване и на окупу на први поглед дјелује као разбијено огледало. Исказ *надамак Јелене Балшић, саопштен између два зареза*, није само успутна информација. Јелена Балшић је име међу именима која у роману *Није било прољећа* означавају сигуран путаказ онима који у том дјелу имају наглашену потребу да се не придруже бесмислу. Да се не изгубе у *пустињи која расте*.

У Поповићевом роману прошлост и садашњост су у игри на позадини друштвених бивања, која провоцирају идеолошка искушења новог времена којима се супротставља свијест о непролазном у духовности конкретног географског простора. На Његоша је указано као на круну духовности тога простора, који су претходно обиљежили и Јелена Балшић и Божицар Вуковић Подгоричанин. Свијест о Јелени Балшић изречена на овом мјесту у Поповићевом роману укључена је у приповиједни ток као дио размишљања о монаху Радовању, кога заглушује пјесма савременика у покушају да се догласи са Никоном: „Само 'Отписаније богољубно' зна колико сна у души бијаше. У души госпође Лене. Тога заборавни мнах Радовањ не може да се сјети. Он чати у себи. Преслишава се. Треба да сачува изгубљене мисли из Његошеве

⁵⁶² Кћерка Вукашина Мрњавчевића је Милица, мајка Ђурађа Страцимировића Балшића а не Милица, мајка Јелене Балшић.

Биљежнице. *Zameo ih vjetar*. Легенда о незнабожачкој богињи Иштар заплиће му мисли у сјенци величанства. У врелини Сунца Бесмртнога. Саплиће га. Гријех Епотов“ (Поповић 2012: 69). Додатну знаковитост на мјесту на коме се у наведеном фрагменту налази има реченица исписана латиницом, у овом иначе ћириличном тексту, не само као знак онеобичавања у спољашњем означавању. То је знак који *шифрује и дешифрује истовремено*. Ова реченица би била практично непреводива у случају штампања романа *Није било прољећа* у латиничном издању. Као таква, она је оживљена тако да је кренула својим путем: у сусрет реченици Миљковићеве пјесме „Гроб на Ловћену“: „Видим смеле мостове преко којих нема ко да прође“ (Миљковић 2001: 36). Она је истовремено дио ткива у коме је претходно саопштено: „ – Чудо је и задужбина кнеза Мирослава. Црква Св. Петра у Бијелом Пољу, саграђена 1196. Љ. Г. претворена у цамију 1691. и тако остала до 1912. па поново освештана 1923, од Патријарха, Димитрија“ (Поповић 2012: 118). А након секвенце у којој се помиње Јелена Балшић је заваршни дио истог дијалога:

„ – А је ли гријех рушити Божје куће?

– Чудо је да и поред тога још постојимо“ (Поповић 2012: 118).

Овдје је сјећање на Јелену Балшић дио дијалога који је заснован на игри кружног сјећања и свијести о сумњивој садашњости, преплављеној привидима који се нуде као истине. То појачава потребу за повратком онеме *што јесте и увијек на исти начин јесте* и онима који имају *очи да виде*. Преко стожерних симбола духовности средњовјековне Зете и нововјековне Црне Горе у роману *Није било прољећа* прибјежиште се тражи у духу који покреће.

У роману Перивоја Поповића *Није било прољећа* Јелена Балшић присуствује у одсуству. Иако је говорење о њој у овом роману само у назнакама оне су довољно семантизоване да дјелују као сажетак њеног житија. Први пасус сегмента текста у коме се име Јелене Балшић први пут појављује, саопштен као цитат, дио је посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић. Он је шлагворт за наредни пасус, који је сабирно сочиво њеног живота. У наведеном сегменту Поповићевог романа упућено је

на преписку Јелене Балшић са Никоном Јерусалимцем, као и на позадину и основу њене историјске и духовне биографије. А оне су, као што се зна, неразлучиве. Са мало ријечи указано је на жаришне тачке живота Јелене Балшић. Једна од њих је „Отписаније богољубно“, што је и парадигматски знак два њена појављивања у роману *Није било прољећа*.

Први пасус сегмента романа *Није било прољећа* у коме се Јелена Балшић у њему први пут јавља, ушивен као дио посланице „Отписаније богољубно“, знак је интертекстуалности као општег мјеста поетике овога романа. Садржај Поповићевог романа на окупу држи литерарна атмосфера и метатекстовни знакови. Јелена Балшић као литерарни знак Поповићевог романа у функцији је спознаје културолошког контекста коме Јелена Балшић припада и као литерарни знак утемељен на стварносној основи. Та спознаја је у ријечима које слиједе након навода из „Отписанија богољубног“ а које заједно са њиме успостављају везу са другим знаковима у семиози романа. У истој функцији је и наизглед успутно помињање Јелене Балшић на другом мјесту у истом роману (видјети Поповић 2012: 118).

Након помена наслова књига и имена људи неодвојивих од Јелене Балшић који у Поповићевом роману о њој директно говоре, приповиједање се времену садашњем директније враћа преко пјесникиње Милице Краљ, која је рођена у Крушевцу а живи у Подгорици. Јелена Балшић је литерарни знак више њених пјесама, а тема је и њеног есеја насловљеног „У зрцалу одраз угледасмо“ (Краљ 2008), што у подтексту има ријечи „Отписанија богољубног“: „У зрцалу образ угледасмо“ (Bašić 1960: 188).⁵⁶³ Као само наизглед успутно саопштена дјелује и информација о првобитном презимену Милице Краљ – од *Петковића*. Милица Краљ као литерарни знак је у простору и времену веза је не само са Јеленом Балшић него и са Владиславом Петковићем Дисом.⁵⁶⁴

⁵⁶³ У Крушевцу је рођена и Љиљана Хабјановић Ђуровић која о Лазаревићима пише у роману „Игра анђела“, али нам није познато да је ико узима као симбол њеног мјеста рођења.

⁵⁶⁴ Сама Милица Краљ у пјесми „Као да је песма била“, која је посвећеај Дису и чији је наслов поријеклом из његовог стиха „Као да је песма била срећа моја сва“ у пјесми „можда спава“, под видним утицајем поетике Владислава Петковића Диса и Тина Ујевића каже:

У сажетом житију Јелене Балшић у роману *Није било прољећа* два пута је у истом пасусу казано *господарица Зете*. Тиме је прекорачен хоризонт читалачког очекивања. Упућено је на два периода живота Јелене Балшић у Зети, иако у другом периоду свога живота у Зети њома није владала. Поновљеним исказом је постигнуто да ријечи стоје изнад појмова. На истом мјесту је још једно, не тако очигледно и једно очигледно удвајање. Прво удвајање упућује на преписку Јелене Балшић са Никоном Јерусалимцем да би се након неколико кратких реченица казало: „Сустопница Горичког зборника“ (Поповић 2012: 68). А реченица „Опет код Кушевца“ (Поповић 2012: 69) након претходно казаног: „Код Крушевца“ (Поповић 2012: 69), у знаку броја два, додатно повезује Милицу Краљ са Јеленом Балшић – у простору и времену. У знаку броја два на истом мјесту су и два оца и два сина – Ђурађ Страцимировић Балшић и Балша Ђурађевић Балшић, два мужа Јелене Балшић, затим Вукашин Мрњавчеић и његов син Марко, те Јелена Балшић и Божидар Вуковић Подгоричанин као духовно симболи средњовјековне Зете.

Дефабулизовани роман *Није било прољећа* је ритмизована проза чији садржај нагиње есејизацији. Овај роман је текст отопљене структуре, упркос моторичности смјењивања мотива. Исприповиједан је у форми прозора чији се оквири држе, али су му стакла попуцала. Слово о Јелени Балшић једно је од наизглед острва у њему. А неразлучивање епског и лирског један од додира Поповићевог романа са поетиком средњовјековне књижевности.⁵⁶⁵ Синкретизам епског и лирског у средњовјековним

„Са јецајем присним из дубока гроба
И ја с Тобом питам Дисе Петковићу
Кроз улудна јутра у уклетом бићу

Шта ли моји данас у Србији раде“ (Краљ 2014: 66).

Поље референтности текста, да употријебимо синтагму Линде Хачен, у стиховима самог Владислава Петковића Диса споља је ојачано парадигматским знаком *Петковић* и евоцираним стихом „Шта ли моји данас у Србији раде“. Перивоје Поповић о Милици Краљ говори и у есеју „Повратак на Итаку – поново, (О поетици вјере и бола у твораштву Јелене Балшић и Милице Краљ)“ (Поповић 2009), о коме ћемо говорити у оквиру тумачења Јелене Балшић у савременој граничној књижевности.

⁵⁶⁵ Примјетно је да се поетика постмодерне књижевности није самоникла. Она се додирује са поетиком средњовјековне (а могло би се казати и усмене) књижевности, само што је постојеће искуство превела у

књижевним дјелима поријеклом је из *Библије* — како то, пошавши од Нотропа Фраја, наглашава јеромонах Јован (Ћулибрк) кад говори о лирском тону у роману *Сеобе* Милоша Црњанског (Јован 2001^а).⁵⁶⁶ Позвавши се на рад Новице Петковића „Сан Вука Исаковича“, јеромонах Јован (Ћулибрк) каже да је овај аутор извео „можда успутан али преважан закључак 'да би се смело казати како су можда, после старе, средњовековне књижевности, први пут код једног српског писца стих и проза дошли на сасвим малено растојање“ (Јован 2001^а: 292). Нотроп Фрај — говорећи о Библији као једином облику који сједињује архитектонику Дантеа Алигијерија и разградњу Франсоа Раблеа, уз аналогије *Библије* и *Хиљаду једне ноћи*, односно јапанске *Легенде о Гењују* — каже: „У облицима светих списа, као што смо видјели, јаз између прозе и стиха врло је узак, а гдјешто једва и да постоји“ (према Јован 2001^а: 292). Односно, говорећи о „Финегеновом бдјењу“ Џејмса Џојса као сатири, Фрај саопштава: „У прозној сатири, (...) учачамо снажну тенденцију прозе да упије стих“ (према Јован 2001^а: 292). Да у том контексту и не говоримо о поетици Хорхе Луиса Борхеса.

Предислав Половић у роману *Није било прољећа* Перивоја Поповића није измакао *подмуклом дејству биографије*, али је у грађењу његове осјећајности коришћењен и биографски материјал стварних људи. Илустративан примјер за ово друго је грађа за животопис Луке Поповића. Постхумно је објављена књига његових изабраних списа „Од феникса перо“ (Поповић 1998), коју је за објављивање приредио управо аутор романа *Није било прољећа*. Пажњу на том плану нарочито скреће коришћење два приватна писма Луке Поповића, на која у роману није указано као на фактичке материјал. Прво писмо Луке Поповића је упућено из Сарајева у Куче, својим

нову раван. Разлика је у томе што је у постмодерној књижевности интертекстуалност теоријски освијешћена. Метатекстовно надовезивање је старије од постмодерне. Говорећи о наративним компентенцијама у усменој књижевности Жан Франспел Платор се позива на приповијетке Вука Караџића, истичући важност контекста (према Јерков 1992: 70). Зато што је интертекстуалност „свијест о постојању интертекста, то је запажање да наше читање текста не може бити потпуно и задовољавајуће ако не идемо кроз интертекст, уколико није функција комплементарног или протурјечног, интертекстуалне хомологије“ (Beker 1989: 81). Видјети и Radović 1987: 15 и даље.

⁵⁶⁶ У помињаном интервјуу Милош Црњански каже да кад је ранија критика у његовом дјелу примјећивала рефлексију да се „смешкао“, а кад је нова критка (Џацић и други) у њима примијетила лирски тон: „Ја сам се опет смешкао“.

укућанима, 17. септембра 1963. године (видјети Поповић 1998: 221–224). Друго његово писмо је љубавно и насловљено је „Писмо из самачке собе“ — уистину посланица (видјети Поповић 1998: 225–226). Дијалог се у једном дијелу романа *Није било прољећа* гради помоћу дословног преузимања садржаја ова два писма, али не и као дијалог самих писама (видјети Поповић 2012: 99–100). У овом тренутку немамо одговор на питање докле се може ићи у коришћењу туђег приватног власништва у књижевне сврхе, и поред свијести да све може бити грађа за књижевно дјело, односно *материјал од кога се граде снови*. У грађењу романа *Није било прољећа* приватна писама Луке Поповића послужила су као палимпсест. Јулија Кристева објашњавајући у *Семиотици* појам интертекстуалност каже да се „сваки текст уобличава као мозаик навода, сваки текст је упијање и преображавање других текстова. Појам интертекстуалности почиње да преузима место појма интерсубјективности“ (Kristeva: 146). У овом случају то бива и у буквалном значењу.

Наводимо једно Калерово позивање на Витгенштајна: „Свет је све о чему је реч; он је скуп пропозиција /Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-philosophicus* (London 1961), 7/. И мада Витгенштајн није мислио да треба држати да је уобичајени скуп пропозиција истинит, његов став помаже да се назначи зашто би неко можда пожелело да се о друштвено датој стварности говори као о тексту“ (Калер 1990: 208–209). Ово је добродошло при упућивању на један од начина грађења фикције помоћу стварности у Поповићевом роману *Није било прољећа*. Тај начин је у истом роману видљив и преко мотива Марије Кодоме, жене Хорхе Луиса Борхеса чије је књижевно вече одржано у Подгорици, 1996. године.⁵⁶⁷

⁵⁶⁷ Књижевно вече Марије Кодоме у дворцу Петровића у Подгоричком насељу Крушевац одржано је на десетогодишњицу смрти Хорхе Луиса Борхеса. Организовано је као продужетак активности Марије Кодоме у вези са промоцијом властите књиге приповиједака, у преводу на српски језик, на Међународном сајму књига у Београду 1996. године. Стицајем ових околности, њено гостовање у Подгорици уприличио је пјесник Гојко Челебић, тада министар за културу у влади Црне Горе.

Сасвим лично: Марија Кодоме нас је током те књижевне вечери стањем духа и својом појавношћу (захваљујући обликовању и ишатираности сопствене косе) подсјетила на Борхесову пјесму „Мјесец, (Марији Кодама)“, која има шест стихова а у преводу Радивоја Константиновића гласи:

„Месец у ноћи није месец

Превођење историјског факта у прозни артефакт једно је од општих мјеста у савременој књижевности, нарочито у књижевности постмодерне. Један од успјешнијих знакова те врсте укључивања постојећег ванкњижевног материјала је начин коришћења медијског извјештаја о паду комунизма у Румунији, 1988. године, у роману *Хансенова дјеца* Огњена Спахића (Спахић 2004). У Књижевном стваралаштву о Јелени Балшић томе прибјегава Тодор Живаљевић, на примјер у приповијетки „Снови Јелене Балшић“ (видјети Живаљевић 2010: 55).

Роман *Није било прољећа* друштвену стварност чита као текст, повремено чак и у дословном значењу. И говорење о Јелени Балшић у овом дјелу је у улози таквог читања. Винтгенштајн каже: „Мораш имати на уму да је језичка игра, такорећи, нешто непредвидљиво. Хоћу да кажем: она није утемељена. Није разумна (или неразумна). Она је ту — као и наш живот“ (према Ејер 2010: 55). Од фактичког присуства Марије Кодоме у Подгорици 1996. године у роману Перивоја Поповића налази се једино њено име и чињеница да је у овом граду тада одржано њено књижевно вече.⁵⁶⁸ Начином коришћења биографских података Луке Поповића и Марије Кодоме у Поповићевом роману се у првом случају приказује постојеће као нестварно а у другом случају једва постојеће као стварно. Овдје се доводи скоро до очигледности књижевнотеоријски суд Миливоја Солара: „Пјеснички свијет се рађа, тако рећи, једним скоком у нову сферу прихваћања језика“ (Solar 1974: 16).

Интертекстуалност се у роману *Није било прољећа* не промишља само у основном, поунутрашњеном смислу него и као спољашња текстуалност. Па и стварност

Који је угледао први Адам
Дуги векови људскога бдења
Испунили су га плачем древним
Гледај га
Твоје је огледало“ (Борхес).

Да раније нијесмо читали ову Борхесову пјесму не би био исти доживљај ове књижевне вечери Марије. У једном од својих предговора Хорхе Луис Борхес каже: „*Марија Кодоме и ја лутали смо копном и морем по читавој земаљској кугли. Стигли смо до Тексаса и Јапана, до Женева и до Тебе, и сада, да бисмо прикупили текстове који су били пресудни за нас, обилазимо ходнике и дворане сећања, као што је св. Августин написао*“ (Borhes 1996^a: 7–8).

као текст, да поновимо Витгенштајнову синтагму. Природа улажења те текстуалности у контекст аналогна је оној у коју у контекст усменог епског пјесништва улазе усмене епске пјесме о Јелени Балшић.

5.1.3. Историјски факт и прозни артефакт у лику Јелене Лазаревић Балшић Хранић у Тарином роману *Месечева роса*

У роману Теодоре Таре *Месечева роса* (Тара 2007) о Јелени Балшић говоре поглавља „Име ми је пет што је дало шест – пронађи ме“, „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“, „Кружна црква“, „Оглед о господарењу“, као и „Предговор“ ауторског приповједача. Поменути „Предговор“ полази од књиге *Горички зборник* и Јелене Балшић као историјске личности, што се нуди као оквир укупном приповиједању и роману. Неколико мотива из овога предговора расељено је кроз роман доприносећи његовој кохезији. Поред тога што су знакови везивног ткива између приповиједака које чине роман *Месечева роса* Теодоре Таре најављених у „Предговору“ као саставном дијелу овога романа, кохезију текста појачава литерарна атмосфера, дијелом остварена укрштајем хришћанских и астролошких симбола, односно четрнаести и петнаести вијек као временски оквир радње, ликови и понављање појединих историјских факата и прозних артефаката у различитим приповијеткама. Споља су истакнути астролошки симболи као знак увезивања разноликих тематских поглавља. У „Предговору“ је казано: „Сваки хороскоп се састоји од дванаест кућа, па стога и ова књига има дванаест прича“ (Тара 2007: 9), односно: „Хороскоп старог рукописа је израђен на основу Сунчевог а не Месечевог кретања“ (Тара 2007: 8). У спољашњој композицији, као предворје текста сваке од приповиједака, налазе се визуелни астролошки знакови праћени текстом астролошког дискурса, такозване куће. На умјетничком плану, то роману више одмаже него што помаже и више је знак подилажења дијелу читалачке публике, премда колико-толико доприноси спољашњем јединству текста.

Сљедећи опис збирке писама Јелене Лазаревић Балшић Хранић назване „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“, ако се измјести из романа може послужити и као опис самог романа *Месечева роса*: „Има више лица и наличја, која су

могла бити нестварна и заводљива, као и неупадљива и до крајности ћудљива, већ у зависности од укуса, знања, оштроумности и потребе самих читалаца“ (Тара 2007: 219). Да је роман *Месечева роса* управо такав очевидно је у комбинаторици хришћанских симбола и астрологије у њему. На духовном плану, један слој садржаја овога дјела подсјећа на дијете коме свештеник објеси крст око врата, а онда му родитељ око руке завеже црвену врпцу у увјерењу да она одгони зле силе. Тако, на примјер, Јелена Лазаревић Хранић Балшић у свом посљедњем писму, упућеном своме, како каже, најдражем пријатељу монаху Ромилу извјештава: „Ово мало дана што ми је преостало, утрошићу на зидање заужбине — о томе сам ти већ писала — и на сређивање своје преписке, коју ћу, кад мене не буде било, поверити теби на чување. По астролошким прорачунима доктора Луситануса, оба та посла треба почети у време младог месеца, на дан који је доктор по повољном распореду планета утврдио“ (Тара 2007: 242). А на крсту изливеном на корицама збирке писама „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ пред крај свога живота она додаје „'змајево око', један прозиран, бледуњав камен, који је, будући врло неугледан, а ипак утиснут у сред крста, морао имати неки посебан и нарочито важан значај“ (Тара 2007: 215). Још кад то подупре дух времена у коме се књига прихвата као роба. „Знаш шта, Софија? Ја не знам да ли уопште верујем да постоје прави филозофи. У наше време је скоро све од синтетике“ (Gorder 2003: 462), каже Софијина мајка у роману о историји филозофије *Софијин свијет* Јустејна Гордера. Није спорно да све може послужити као материјал за грађење умјетничког дјела, али наведени слој Тариног романа није досегао умјетничко.

Књига *Месечева роса* спољашњом композицијом је збирка приповиједака, а унутрашњом композицијом је роман — могло би се казати и роман о Јелени Балшић, односно о Јелени Лазаревић Балшић Хранић. И непосредно и посредно она је повезана са ликовима иза којих стоје и поједине историјске личности. У том контексту су посебно важни њена сестра Оливера и брат Стефан који се појављују у више поглавља романа, било да су у основи наратије или су пратеће појаве: „Ангорска битка и хроника једне љубави“, „Светац који је имао две мајке“, „Оглед о господарењу“. Помен изасланстава монголског кана Темерлана у поглављу „Велико дело“ повезује овај дио романа са поглављем „Ангорска битка и хроника једне љубави“, а преко султана

Бајазита, његовог харема и ослобађања Оливере Лазаревић приповијетком „Ангорска битка и хроника једне љубави“ је повезана са приповијетком „Скривена ружа“ — у којој, након битке код Ангоре, ослобођена харемског ропства, на шпански двор доспијева дон Ангелина, кћерка депота Јована Уроша, господара Тесалије и тридесет осма жена султана Бајазита, који је, као и кан Темерлан, међу најпокретнијим именима у роману. Султан Бајазит је важна појава у приповијетки „Сановник за јунаке и кукавице“, а у приповијетки „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ кнегиња Јелена писмом се захваљује византијској царици Јелени за поклоњену књигу „Сановник за јунаке и кукавице“. „Никита Азопов, једини Рус који се Темерлановог заточеништва ослободио захваљујући Србима“ (Тара 2007: 111) један је од ликова приповијетке „Име ми је пет што је узело шест — пронађи ме“, чији је наслов у „Предговору“ најављен као потпис духовника Јелене Лазаревић Балшић Хранић надимком Јерусалимац а коме је она тестаментом завјештала своју књигу *Горички зборник* (видјети Тара 2008: 8). У позадини биографије историјске Јелене Балшић, иако као индиректна веза, је и потурчени бугарски краљ Александар Шишман који се у Тарином дјелу не помиње као зет Хребелановића, али је из историјског контекста познато да је заробљен у борби са Турцима након чега је примио ислам, а прије пада у турско ропство ожењен је Драганом, сестром Јелене Балшић. У радњу *Месечева росе* уведен је као средство султана Мехмеда I у нападу на шејха Бедрандина од Симване, проповједника новог вјерског учења који гине код румелијске планине Стилариос (видјети Тара 2007: 316).

Помоћу текстовних чињеница указаћемо на конкретан начин повезивања мотива различитих приповиједака у Тарином роману *Месечева роса*. У поглављу „Мистерија једне смрти и њен одраз у црном огледалу“ не наводи се име „неког грчког калуђера, пристиглог у Француску са изасланством монголског кана Темерлана“ (Тара 2007: 191), уз чију је помоћ разјашњена порука човјека босих ногу, кога је срела Марија из Авињона а који је казао: „Ја сам аскета као и ти. Ја се молим истом Богу као и ти. Дођи ћу ти ноћу, прешавши море сувих ногу“ (Тара 2007: 191). Али, у посљедњем поглављу романа седам Латина чија су имена остала непозната прихватају учење шејха од Симавне Борклуце Мустафе Бедрандина док је био гост ђеновљанског властелина Ђустинианија, па се „пртпоставља да су они добрим увидом у прилике на Западу, и те

како заслужни што је порука шејха од Симавне, намењена тамошњим мистцима, успешно стигла до пророчице Марије из Авињона“ (Тара 2007: 301). Након наведених ријечи приповједач сматра да није сувишно подсјетити на поруку: „Ја сам аскета као и ти. Ја се молим истом Богу као и ти. Доћи ћу ти ноћу, прешавши море сувих ногу“ (Тара 2007: 301). Такође у посљедњем поглављу Тариног романа грчки монах Макарије не скрива да га шејх посјећује сваке вечери, „бос и гологлав, и то сувих ногу долази преко мора на разговор. Наравно да у почетку није могао ништа знати о човеку који је у глуво доба ноћи изнебуха бануо у манастир са речима: 'Ја сам аскета као и ти. Ја се молим истом Богу као и ти. Доћи ћу ти ноћу, прешавши море сувих ногу'“ (Тара 2007: 301). Игуман Макарије и у вријеме приповиједања о смрти шејха од Симване уз исте ријечи тврди да га посјећује (видјети Тара 2007: 321). У поглављу „Дипломатар сунчвог и месечевог времена“ у најави писма Чичоја Домазића упућеног из Драча Јелени Лазаревић Балшић Хранић саопштава се да је она након преброђене болести која је задесила у Дубровнику у једној од својих визија чула ријечи шејха Бедредина, кога је султан Мехмед I протјерао у Арбанију: „Ја сам аскета као и ти. Ја се молим истом Богу као и ти. Доћи ћу ти ноћу, прешавши море сувих ногу, на разговор“ (Тара 2007: 236), што је њу заинтересовало за његова вјерска гледишта, па је ради тога и послала властелина Чичоја Домазића у потрагу за Бедрединовим унуком Халилом који живи у Арбанији. Мотиви се на нивоу романа додатно повезују тиме што у посљедњем поглављу шејх Бедредин такође доживљава чудесни преображај након читања књиге „Крик сове о догађајима у Руму“ пјесника Абдурахмана иби Али Бистамија, написану у Каиру. Ова књига је пробудила и Торлака Ху-Кемала тако да је отишао у Румелију и пронашавши шејха од Симване придружио се његовом учењу. То је узнемирило Порту, па је одлучено да јој се неки дјелови поменуте књиге искључе а нови укључе не би ли међу присталицама новог учења дошло до забуне. У обрачуну власти са њима Ху-Кемал бива убијен а о шејху Бедредину предање нуди виши наратива.

У поглављу „Глас сове о догађајима у Руму“ прво се наводи да је шејх Борклуце Мустафа Бедредин од Симване „јавно обешен на базару у Серу, где је по једнима висео док су му гаврани смакли месо са костију. Други, опет, кажу да су га његови најоданији ученици, упркос забрани, још исте ноћи достојно покопали“ (Тара 2007: 320). Након

тога долази тврдња игумана Макарија да га је поново срео и посљедње казивање свезнајућег приповједача, које се не може са сигурношћу прихватити ни као његова тврдња ни као преношење једне од верзија усменог предања, да је након осуде шејха Борклуце Мустафе на смртну казну „у општој пометњи, извесни Мирза Хасан Алија, ватрени следбеник новог учења истрчао пред султанове војнике са речима: 'Ја сам Борклуце Мустафа'. Тај храбри пример оданости следили су и остали муриди који су се сложено бацали на мачеве крвника, док је за то време, правог Борклуце Мустафу пригрлила спасоносна ноћ“ (Тара 2007: 321). Ово као наратолошко рјешење више него да подсјећа на наратив о више верзија смрти Марка Краљевића у *Српском рјечнику* Вука Стеф. Карацића. Фиктивна је и смрт мурида Ху-Камала који предводи побуњенике против султана: „Легенда каже да се ни мртав није смирио, и са оног света је сабласним привиђењима мучио султана, и то много суровије него кад је био жив“ (Тара 2007: 18). Ово је већ виђено на крају Гогољевог „Шињела“, коме свој крај дијелом дугује и приповијетка „Гробница за Бориса Давидовича“ у истоименом роману Данила Киша. Притом разликујемо утицај као инспирацију од утицаја коа плагијата.

Фиктивна смрт је и смрт цара Константина у вријеме пада Цариграда, што је мотив са краја приповијетке „Сановник за јунаке и кукавице“ у роману *Месечева роса* Теодоре Таре: „Ма каква била истина, предање каже, херој из последњих дана хришћанског Цариграда, цар Константин, са неколицином праведника се ораморио, и у најдубљем сну чека да греси буду опроштени. Мраморни цар спава усправно, скривен на Златној капији у тврђави Седам кула и када дође време, када куцне час, пробудиће се из свог дугог сна“ (Тара 2007: 153). Привремено повлачење истакнуте личности пећину, уз коментар да ће устати кад за то дође вријеме, опште је мјесто усмене књижевности. У поглављу „Глас сове о догађајима у Руму“ казује да је „Мухмед Ал-Махди чудесно нестао из родитељске куће 250. године по Хиџри. Од тада га нико није видео, мада шитско предање каже да дванаести имам није умро већ се скрива у једној пећини и кад дође време појавиће се као Месија који ће осветити постојеће зло, враћајући веру правој суштини и истинским изворима“ (Тара 2007: 305).

Примјетно је да је Ангорска битка један од најважнијих знакова везивног ткива у роману *Месечева роса*. Андреј Радоњешки, иконописац Троичког манастира у Москви

пресликава икону „Богородица која одговара“ а „која је била на челу српских одреда“ (Тара 2007: 276) у бици под Ангором и за коју је Велики кнез Василије Димитријевич први пут чуо „од својих гласника са ангорског ратишта“ (Тара 2007: 276). Посриједи је напомена: „Откако је икона 'Владимирске Богородице' на нестваран начин осујетила великог монголског освајача Темерлана у опсади Москве, руски господари су настојали да добаве што више реликвија, познатих по чудима која су се пред њима догађала“ (Тара 2007: 276). Ангоска битка је са Јеленом Лазаревић Балшић Хранић највише повезана тиме што је њено писмо сестри Оливери, којим почиње збирка „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“, „писано три месеца пре битке код Ангоре, тачније, када су се на небу појавила прва знамења, која су по општем веровању била весници чудних догађаја“ (Тара 2007: 219). А у писму испоснику Ромилу из синајског манастира Свете Катарине она каже: „О догађајима под Ангором сигурно си већ обавештен, као и да су сви моји из тог пакла вратили живу главу на раменима. Мада је тог 28. јула ангорска долина била најстрашније место у васељени“ (Тара 2007: 222). А сви њени у Ангорској бици су браћа Стефан и Вук и сестра Оливера. На основу историјског контекста њено „сви“ би се односило и на њеног брата Вука, иако се он у роману не помиње својим именом. Ангорска битка је Лазаревиће заиста вратила себи. Преко ње је у приповиједној мрежи повезано појединачно, посебно и опште. Тако се каже да је писмо о коме говоримо сачувано у препису писара Брајана, „оног истог калуђера који је у сваки велики дан, Свету недељу и Свету Петку клечао сатима молећи за душу кнегињиног оца, блаженопочившег кнеза Лазара“ (Тара 2007: 219). Са каном Темерланом повезан је и садржај посљедњег поглавља Тариног романа тиме што се каже да су се шејх Бедредин и Темерлан, за разлику од Бајазита обојица муслимани шитског опредјељења, срели у Акшехиру, на основу чега су Староосманске хронике „ишле прилично далеко тврдећи да је лукави Темерлан од Бедредина направио свог шпијуна, како би изнутра, у темељу, преорао Бајазитово царство“ (Тара 2007: 305). Ово прати коментар који каже да у томе можда нема истине, да би било додато да ко зна шта би све било да Темерлан није промрзао под бедемима Кинеског зида (видјети Тара 2007: 305–306). То је само једно од отворених мјеста у роману *Месечева роса* грађених на принципу теза-антитеза-синтеза.

Прво поглавље романа *Месечева роса* почиње реченицом: „Те 1402. године, само што су окопнили први снегови, на небу се појавила велика репатица која је обасјавала земљу дан и ноћ, пуна три мјесеца“ (Тара 2007: 15). То се у поглављу „Оглед о газдовању“ протеже до условљавања кретања Јелене Балшић кроз недаће у рату са Млецима. Мотив необичних небеских прилика, са астролошком позадином, је и у роману *Деспот Стефан* Славомира Настасијевића:

Појава репате звезде најпре смути и најсмелије духове, а онда изазва огромну радост. Јер астролози устврдише да сазвежђе овна у комбинацији са репатом звездом предсказује пропаст источних народа. На истоку и западу били су уверени да појава репате звезде неминовно предсказује рат, пропаст, помор и друге несреће. Због тога и ратнике у Азији ухвати страх, особито зато што се прочуло да је сазвежђе овна кобно по њих. Темерланови пророци и астролози јавно се сложише да је несрећа на прагу, али за византијско царство. Ова вест подиже дух ратника и страх претвори у радост (Настасијевић 1984^б: 157).

За разлику од романа Теодоре Таре, у Настасијевићевом роману овај мотив има другачију функцију. Не треба губити из вида да топос предвиђања догађаја уочи боја на основу небеских прилика бива мотивисан неизвјесношћу исхода предстојећег сукоба. Покушај тумачења небеских прилика уочи великих друштвених изазова бива умјетнички осмишљен вољом божијом у Вишњићевој пјесми „Почетак буне против дахија“ (Вук, IV, 24). Да и не говоримо о томе што у Хомеровим еповима *лежи у кољенима богова*. Но, то није у истој семантичкој равни са начином на који то, на примјер, чине Ден Браун и Теодора Тара. Као и у поменутој Вишњићевој пјесми, три су небеске прилике. у Тарином роману *Месечева роса* уочи Ангорске битке описано је „помрачење Сунца у виду Шкорпије, сасвим близу злокобних планета Сатурна и Марса и већ познато подозрење према превртљивој природи Месеца, било је довољно за мрачне гласине о пропасти света и једно опште лудило народа“ (Тара 2007: 220–221). Наредни пасус истога романа почиње ријечима: „Још се није стишала паника око тих догађаја, а на небу се појавило ново знамење, које је, као трећа и последња опомена, за

све било само доказ више надолазеће невоље, Та комета дугачког репа каква се није појавила од памтивека, пламти на небу још од фебруара (Тара 2007: 220–221). Све ово је казано у писму Јелене Лазаревић Балшић Хранић својој сестри Оливери, писаном 6. априла 1402. године, а Ангорска битка је и у стварности и у роману била 28. јула 1402. године.⁵⁶⁹

Разводњавање слоја духовности вишег реда астролошким аспектима у роману *Месечева роса* није искупљено чак ни ријечима које се односе на сир Жил де Реа, који је помогавши Девици из Орлеана у рату са Енглезима „постао маршал Дефонове војске“ (Тара 2007: 197): „Живот му је, на једном, постао као пуна кап, испуњен смислом и новим укусом, да је на моменте умишљао како је баш то, и ништа друго одувек желео. Осећање је било тако снажно да су сви некрштени дани које је накупио, нестали у забраву као да су туђи“ (Тара 2007: 197). Већ смо примијетили да роман Теодоре Таре о Јелени Балшић има више лица и наличја, премда је у његов однос према духовној традицији дуалистички. Након што је саопштено да је у Француској ницало тајно братство Трећег реда, „на развалинама наикадашње саге о Темпларима“ (Тара 2007: 190), чији су чланови „невидљиви и недоступни, рођени у алхемичарској кухињи једног папе — за ново доба што пристиже“ (Тара 2007: 190), бива казано: „Тако осољени, изгледали су као слика у огледалу, јер су чак и војни редови ратника имали свој одраз у још жешћим војним редовима ратница. Пошто жена може да поткује и ђавола на леду, само ако хоће, није чудо да је та чињеница била пресудна за шарено време на помолу, које се од помрчине већ напињало као трудно море“ (Тара 2007: 190). Запис Јелене Лазаревић Балшић Хранић, „у доњем десном углу“ (Тара 2007: 237) уз писмо које јој је послао доктор Аматус, који њу духовно издваја, што само собом значи да не антиципира

⁵⁶⁹ Репата звијезда у приповијетки „Књига о бојама“ истоимене збирке приповиједака Тодора Живаљевића (Живаљевић 1995) најалује смрт деспота Стефана Лазаревића: „Репата звијезда смуги најсмелије духове, а астролози утврдише да сазвежђа овна у комбинацији са репатом звијездом носе помор и општи немир. Док је над престоним градом падало камење, умирући деспот позва сестрића Ђурђа“ (Живаљевић 1995: 108). У приповијетки Тодора Живаљевића „Деспотови сликари“ о репатој комети која управља животом деспота Стефана Лазаревића говори сликар Зоограф Костанечки: „Ако кажем, да је репата комета, вјесник овоземаљских зала и несрећа, управљала Његовим животом“ (Живаљевић 2010: 25). Као знак исте врсте је у роману *Гусињска година* Зувдије Хоџића — у првој реченици овога романа је синтагма „звизјезда репача“ (Hođić 2009: 9).

цјелину романа: „У ђавола се не може веровати ако се не верује у Бога. Вештичарење води у лудило јер је одраз сујете и нелогичног поретка. Црна магија је религија зла, јер тежи ономе што Бог не одобрава“ (Тара 2007: 237).

Месечева роса покушава да измири два суштински неизмирива тока — духовност вишег реда и астрологију. Свезнајући приповједач у свом „Предговору“ на остатак романа упућује као на „хороскоп старог рукописа“ (Тара 2007: 8), чији је наслов *Горички зборник* а чији је аутор Јелена Лазаревић Балшић Хранић, која је чување овога рукописа тестаментом повјерила својем духовнику надимком Јерусалимац (видјети Тара 2007: 8). Овим је историјска Јелена Балшић учитана у лик Јелене Лазаревић Балшић Хранић. Као кључ за читање на крају наведеног „Предговора“ понуђена је напомена да ће само они „којима разум у срцу почива, успети да смакну копрену са лица“ (Тара 2007: 10), а након тога долази упућивање на потрошени књижевни мотив тајне коју рукопис „тако љубоморно чува“ (Тара 2007: 10). То је усмјерено према имплицитном читаоцу, док сваки експлицитни читалац може бити или не бити свјестан тога да се не може истовремено служити и Богу и Мамону. Премда у умјетничкој књижевности све може бити игра, односно умјетност има властите законе, што значи да и астролошки феномени могу бити функционални у грађењу умјетничког дјела, ако нијесу сами себи циљ. Управо то разликује функцију мотива небеског знамења уочи Ангорске битке у романима Теодоре Таре и Славомира Настасијевића, односно астролошко у склопу Настасијевићевог приповиједања није само себи циљ.

Јединству радње у роману *Месечева роса* Теодоре Таре додатно доприносе женски ликови, махом из српске средњовјековне историје. Поред Јелене Лазаревић Балшић Хранић, њене сестре Оливере, која је представљена као „глас тугујућег у туђини“ (Тара 2007: 221) (у подтексту је очевидно Свети Јован Крститељ као *глас вапијућег у пустињи*), затим принцезе Ангелине (чији је живот протекао на туђим дворовима), а ту је и византијска царица Јелена, родом Драгаш, жена цара Манојла II Палеолога. У одсуству присуствују деспотица Јелена и кнегиња Милица као двије мајке деспота Стефана Лазаревића. Поред њих, ту су и Пернела, жена Никола Фламела, и Жан д' Арк, самозвана Девица из Орлеана. Жена је и Никита Азопов, у монаштву

Ананије што се разјашњава дешифровањем наслова поглавља „Име ми је пет што је узело шест — пронађи ме“, на чему је и заснована радња овога поглавља.

Никита Азопов једно је од најпокретнијих имена у роману *Месечева роса*. Жена ратник под овим именом, а касније монах Ананије. Овај лик се склапа помоћу више приповиједака Тариног романа. Бива довршен причом о томе зашто се њено лице које је иконописац Андреј Радоњешки упознао као лице седамнаестогодишње дјевојке — којој поклања медаљон, јавља овоме иконописцу док пресликава 'Икону Богородице која одговара'. Читалац знатно раније сазнаје да Јелена Лазаревић Балшић Хранић писмом упућеним из Сокола упознаје Андреја Радоњешког да је посљедња воља монаха Ананија да се медаљон и Јеванђеље које је преписао у Горичком манастиру уруче Андреју Радоњешком (видјети Тара 2007: 230). У овом писму Јелени Лазаревић Балшић Хранић није познато чиме је мотивисана ова жеља монаха Ананија (у мирјанству Никите Азопова) а у коментару овог њеног писама није јасно зашто она о Никити Азопову говори као о жени. Тиме се појачава читалачка знатижеља. Премда је много прије саопштења ко је дјевојка шарених очију чије лице узнемирава Андреја Радоњешког јасно да је то она која у Зету долази под именом Никите Азопова, поготово након говорења Андреја Радоњешког о поклоњеном јој дрвеном медаљону, са молитвом коју је на њему исписао око лика свеца (видјети Тара 2007: 290).

Андреј Радоњешки који „бојама слави тиху вечност“ (Тара 2007: 285), кад је пресликао „Икону Богородице која одговара“ „био је сигуран да је лице те жене већ негде видео, а где и када, е, то се негде затурило у памћењу, па нити долази нити пролази, као уклето“ (Тара 2007: 284). Да изађе из ситуације у којој „му је живот све више личио на недовршену реченицу сачињену од претурених речи“ (Тара 2007: 291) помаже управо „Икона Богородице која одговара“, она коју Андреј Радоњешки пресликава по задужењу манастирске братије. А то је икона Богородице светогорског манастира Хиландара која је преко Зете доспјела у Русију, а у њеној пратњи је као преводилац са руског језика и „један Рус који је чудним путевима судбине доспео у малу кнежевину Зету, где је за рачун тамошњег господара служио као војник“ (Тара 2007: 292). Тиме што се он обореног погледа често зацрвени без разлога, Андреју Радоњешком бива јасно да „скрива неку велику тајну“ (Тара 2007: 292), што овога

иконописца збуњује више него лик дјевојке шарених очију која је првобитно, изузев очију, насликан као Богородица; лик који без помоћи Богородице не може идентификовати у властитом сјећању. На овом мјесту је потребно казати да је у књижевности већ виђено оличавање конкетне жене као знака иконопишчеве прошлости, жене која се свјесно или несвјесно оживљава док слика Богородицу. Тако на икони Богородице са дјететом у задужбини Мехмед-паше Соколовића у роману Иснама Таљића *Прогоњеник и Богородица* (Талјић 1984) на икони Богородица личи дјевојци Јелини коју је упознао иконописац Лонгин. Тога је свјестан и монах Теодосије који овом иконописцу каже: „Скрнавиш Лонгине. Ако још ко и зна за твоју слабост према тој жени, заборавиће се на њу, остаће икона“ (Талјић 1884: 83), односно: „Дивиће се Богородици мислећи да је била таква, као икона, као на икони, То више није твоје, није иконописанија, то је икона, а слика на икони је свето створење и светост“ (Талјић 1884: 83).⁵⁷⁰

Само по себи се разумије да је историјска Јелена Балшић била у комуникацији и са људима чија се имена не помињу у сачуваној преписци. Из писама Јелене Лазаревић Балшић Хранић у збирци „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ израњају и друга имена људи преко којих је она повезана и са оним поглављима у роману *Месечева роса* у којима се о њој директно не говори. И то доприноси да овај Тарин роман бива роман о Јелени Лазаревић Балшић Хранић. Фиктивна Јелена у Тарином роману пише и онима којима не можемо помоћу доступних историографских и других фактичких извора знати да ли је историјска Јелена Балшић уопште писала, као и онима који су само фиктивно постоје. У роману *Месечева роса* преписка Јелене Лазаревић Балшић Хранић која се налази у рукописној књизи „Дипломатар сунчевог и мјесечевог времена“ додатно се повезује са другом поглављима преко приче о мушком и женском времену, односно мистеријом времена — како је казано на више мјеста у роману. Ова преписка у роману *Месечева роса* шири видокруг праћења Јелене

⁵⁷⁰ Вајар Павле Пејовић се у једном од својих интервјуа каже да је несвјесно извајао лик свога оца у камену током рада у једној од умјетничких колонија, кад су учесници добили по комад камена и задатак да раде на тему по властитом избору.

Лазаревић Балшић Хранић, односно доприноси хронологу романа *Месечева роса*, нарочито у контексту наратива о мушком и женском времену.

Истовремено са Јеленом Балшић Лазаревић Хранић за мушко и женско вријеме интересује се Аматус Луситабнус, дубровачки љекар који је покрштени шпански Јевреј и „који је и сам, не из доколице него као ревностан лекар, тражио путоказе и смернице за пут у вечност“ (Тара 2007: 231). Он извјештава из Париза, у који је од Венеције путовао двадесет дана — „са причом са којом сам“, како каже, „без главе хтио у овај град“ (Тара 2007: 231), о сусрету са необично обавијештеним господином Филипом Кокијаром који му је саопштио поједности о Николи Фламелу и његовом тестаменту. Изношење тих појединости оставља за други пут, премда не пропушта да одмах да до знања да су на његовом гробу Сунце и Мјесец као знакови мушког и женског времена (видјети Тара 2007: 231, 232). Своме брату Стефану Лазаревићу Јелена Лазаревић Балшић Хранић писмом саопштава да је у старој књизи коју су током рата са Млечима пронашли њени људи на заплијењеном броду највише привукло поглавље које „говори о мушком и женском времену“ и додаје; „Ако у твојој библиотеци постоје рукописи који се баве овом истом темом пошаљи ми преписе, јер сам из неког разлога опседнута чудесном мистеријом времена“ (Тара 2007: 226). А у писму византијској царици Јелени каже: „Користим прилику да замолим, уколико царска библиотека располаже неким значајним рукописом који се бави сунчевим и месечевим временом, била бих Вам неизмерно захвална, ако ме о томе обавестите. Драга рођеко, нема се шта крити, време и вечност, те две истине, обе непорециве и подједнако недоказиве, постале су моја опсесивна тема за размишљање“ (Тара 2007: 24). Игра Сунца и Мјесеца у роману *Месечева роса* Теодоре Таре могло би бити тема за себе.

Ликови у роману *Месечева роса* грађени су махом на историјској грађи као полазишту, да би се ушло у свјесно изневјеравање историјске вјеродостојности. Тако се, на примјер, у поглављу „Оглед о господарењу“ приликом описа рата Јелене Балшић са Венецијом наводи и почетна понуда Млечана у износу од двије хиљаде дуката ономе ко зароби зетску кнегињу Јелену, што је у историјским изворима (у којима се иначе каже ко им живе Балшу III и матер његову у руке предају) завршна понуда. У Тарином роману та понуда је стигла до „невероватних 8000 хиљада, што је већ незамислива

свота“ (Тара 2007: 169). Али до Јелене Балшић потјера не допире: „Над кнегињом је стражарио извесни Никита Азопов“ (Тара 2007: 170). У вези са Азоповим другачија је приповједачка тачка гледишта у поглављу „Име ми је пет што је дало шест – пронађи ме“, у односу на „Оглед о господарењу“ у коме је Никита Азопов „извесни Никита Азопов“. Он у знак послушности своме исповиједнику Ромилу умире умјесто Јелене Балшић (Тара 2007: 170). У „Огледу о господарењу“ име Никите Азопова доприноси загонетности лика кнегиње Јелене. Према писму Јелене Лазаревић Балшић Хранић, упућеном 1407. године (у вријеме рата са Венецијом) брату Стефану Лазаревићу, Никита Азопов посредује између њих двоје (видјети Тара 2007: 225). А у писму упућеном иконописцу Андреју Радоњешком из Сокола, почетком 1417. године, каже: „Ускоро ће бити шест месеци од како се Никита Азопов упокојила, у нашем манастиру Горица, тако далеко од родне земље, а тако близу вишњем миру и небеским анђелима. Њена посљедња жеља је била да Вама остави један медаљон од којег се за живота није одвајала, као и примерак Јеванђеља, дело њених руку, завршено управо оног дана када се преставила прецима. Ову пошилику, којој се сигурно не надате, уручиће Вам мој посланик Митош Војсалић“ (Тара 2007: 230).

Митош је име које се срета у средњовјековним записима. У запису датованом прије 1415. уклесао је опис Влатка Влађевића „његов војвода Миотош“ (према Диздар 1971: 209), а у епитафу, датованом послје 1415. стоји: „Си леже војвода Миотош“ (према Диздар 1971: 210). Опште мјесто у именовану носилаца радње у Тарином роману је узимање дијела имена историјске личности, обично са истом улогом и у роману и стварности, и додавањем другог дијела имена по сопственом нахођењу. Тако је у фиктивним писмима Јелене Лазаревић Балшић Хранић повјереник зетског двора именом Доберко Мршић (видјети Тара 2007: 221), а стварни секретар Јелене Балшић се зове Добреко Маринић (Добрко Марнић). Или, стварни је сарадник Јелене Балшић Лукша Паутиновић, а фиктивни посредник између Јелене Лазаревић Балшић Хранић и њене сестре Оливере је именом Иваниш Паутиновић (видјети Тара 2007: 220). А тиме што Андреј Радоњешки у роману *Месечева роса* повезује иконописање и светост, својим именом асоцира на комбинацију имена Андреја Рубљова и Сергија Радоњешког. Албан Лими је водич кроз Албанију властелину Чичоју Домазићу, који се из Драча

јавља Јелена Лазаревић Балшић Хранић. Милан Шуфлај се приликом објављивања свога романа *Костадин Балшић* (Šuflyaj 1920), чија је радња у Драчу, потписао се псеудонимом Алба Лими. Значи да избор Шуфлајевог псеудонима није произвољан. Никша Тамарић који се помиње као дворски велокодостојник Сандаља Хранића је историјска личност, именом и презименом (видјети Тара 2007: 250). Никша Тамарић је и једно од имена која се помињу у тестаменту Јелне Балшић (видјети Балшић 1966: 208).

У „Огледу о господарењу“ је казано: „Јелена Балшић, господарица Зете се 28. октобра 1412. године удала за Великог босанског војводу Сандаља Хранића“ (Тара 2007: 180). Као што је познато, то се догодило крајем децембра 1411. године. У роману то има покриће у организацији фабуле.⁵⁷¹ Тарин роман такође кроз изневјеравање историје тврди да се током рата са Венецијом Јелена Балшић приватно сусретала са Сандаљем Хранићем Косачом како би осујетила план Млетака да Сандаља Хранића употребе као оруђе против Зете. Историјски Сандаљ Хранић је заиста прихватио ту улогу, али је није одиграо зато што су га Јелена Балшић и Балша III предухитрили идејом о примирју са Млецима. Троугао Јелена Балшић, Млеци и Сандаљ Косача, у роману се овако приказује: „Кнегиња је брзо сазнала за дошаптавање својих непријатеља, те је на опасну сплетку одговорила једном врло смелом понудом о којој нема подробних вести, осим да је упућена војводи у виду писма замотаног у најфинији црвени сомот. Ускоро су се два дугогодишња супарника сусрела у Дубровнику, тајно и без сведока, али све што се дешавало током тог значајног сусрета остало је обавијено мраком и нагађањима“ (Тара 2007: 171). Поред мотива писма замотаног у фини црвени сомот, смисао за детаљ у грађењу литерарне атмосфере у Тарином роману се види и у начину на који говори о књигама Јелене Лазаревић Балшић Хранић у дворцу у Соколу у поглављу „Кружна црква“: „Њена библиотека је чувана под три кључа, док је свака књига била везана ланцем за полицу, па је стотине збијених рукописа у тој ризници свеопштег памћења изгледало као мртва заробљена војска“ (Тара 2007: 260). Или, пак, у

⁵⁷¹ Иларион Руварац напомиње да је грешка у документу од 17. фебруара 1403. године, објављеном у Миклошићевом зборнику *Monumenta Serbica*, у коме се за Јелену, кћерку кнеза Лазара каже да је госпођа Сандаља Хранића (видјети Руварац 1934^a: 34).

грађењу утиска вјеродостојности узрока куге у Дубровнику 1416. године: „Знало се да је опака болест у Дубровник доспела са једним сицилијанским бродом крцатим вуном, који је захваљујући закулисним радњама свога заповедника избегао строге здравствене провере. То сазнање је у дубровачки Сенат стигло прекасно, тако да ни ужарена кљешта на телу злосрећног поморског капетана, ни усрдне молитве фратара по самостанима, чак ни иконе светог Себастијана које су преко ноћи преплавиле град, нису биле од нарочите користи“ (Тара 2007: 208).

Са ријечма Тариног романа о сусрету Јелене Балшић и Сандаља Хранића Косаче скоро да се подудара безмало фиктивно говорење Јосипа Јелчића у историографској студији *Зета у доба Балшића* (видјети Јелчић 2010: 231, 377). О њиховом сусрету у Дубровнику — за живота Ђурађа Страцимировића Балшића — говори и Милан Шуфлај (Šufflay 1925). Обојица кажу да је тај наводни сусрет био у вријеме сукоба Ђурађа Страцимировића Балшића и Сандаља Хранића Косаче, али историји је познато да су Дубровчани одбили молбу да организују преговоре Јелене Балшић и Сандаља Хранића Косаче зато што им је одговарало да се не укључују у исход тога сукоба (видјети Пурковић 1996: 73–74). У роману *Месечева роса* ова тврдња дјелује функционално. А тврдња у књижевном дјелу је са стварносног становишта условна, односно она је као тврдња. Међутим, и у историји и у Тарином роману многе политичке нејасноће разјашњене су након женидбе Сандаља Хранића удовицом Ђурађа Страцимировића Балшића.

Месечева роса Теодоре Таре пажњу посебно привлачи односом историјског факта и прозног артефакта, а у оквиру тога нарочито односом лика Јелене Лазаревић Балшић Хранић према личности Јелене Балшић, у оба случаја кћерке кнеза Лазара. Лик Јелене Балшић у овом роману је од стварносне и нестварносне грађе, односно стварање лика Јелене Лазаревић Балшић Хранић у њему полази од стварне Јелене Балшић. На више мјеста у самом роману, било у исказима свезнајућег приповједача или у позивању на стварност преко прерађених историјских извора, овај лик је под именом Јелена Балшић.⁵⁷² И други склоп њеног фиктивног имена — Јелена Лазаревић Балшић Хранић

⁵⁷² Напримјер, видјети обраћање млетачке власти у Венецији својим представницима у Зети након склапања примирја са Јеленом Балшић које је утемељено на историјском догађају у Тара 2007: 179.

— није само фикција. Укључује три стварна простора дјеловања Јелене Балшић, односно три периода њеног живота. Стварносно је у Тарином роману само полазиште за књижевни лик. Говорећи о односу ликова романа *Месечева роса* према стварности Тара каже: „Понекад су они као роботи од шкртих полицијских информација“ (према Шеховић 2006). Ово је тачно, али пропорција фиктивног и стварносног није пресудна за умјетничку истину.⁵⁷³

Наивни читалац историјске личности и догађаје тумачи уз вишак повјерења у књижевност. Много шта у роману *Месечева роса* Теодоре Таре саопштено без упоришта у стварности. Напримјер, фикцијска је тврдња то да се Јелена Лазаревић Балшић Хранић уз брижност Сандаља Хранића лијечила 1416. године у Дубровнику, гдје се изненада тешко разбољела кад се затекла „у вријеме кад је куга отпочела свој паклени пир“ (Тара 2007: 208). Након наведених ријечи тврди се да се излијечила захваљујући нејасним законима и љекару Аматусу. Као и да је потом отишла у дворца у Соколу, који се налази међу хумским планинама, гдје је доживјела необично надахнуће „након чудесног оздрављења“ (Тара 2007: 212). Утисак вјеродостојности се појачава тврдњом: „Подједнако је беспотребно наглашавати да је војвода био више мртав него жив док се у Дубровнику преплитала и расплитала судбина оне без које би, по свему судећи, сви његови будући дани били савршена слика туге без граница. Пошто су се немили догађаји срећно окончали, сасвим је разумљиво што је Сандаљ Хранић спремно заложии сав свој углед, богатство и част како би се ставио на услугу вољеној супрузи“ (Тара 2007: 212). Име Дубровчанина Јунија Гундулића у чијој кући у вријеме своје болести борави Јелена Лазаревић Балшић Хранић један је од литерарних знакова којима се такође појачава утисак вјеродостојности у приповједачевом казивању. Читалац коме није познат историјски контекст лако може склизнути у вишак повјерења и прихватити

⁵⁷³ Теодора Тара о властитом односу према историји као грађи за роман *Месечева роса* саопштава: „У књизи је 20 одсто историја, остало је имагинација“ (према Шеховић 2006). У вези са овим од значаја су ријечи Владимира Тасића као одговор на питање у каквом су односу документарност и фикција у његовом роману *Стаклени зид*: „Документарност није увек реалност, а фикција не мора бити лаж. Уосталом, ако кажем да сам измислио 50 одсто, 25 одсто или 75 одсто — шта то заиста значи? Ништа. У књизи је битна књижевна истина“ (према Грујичић 2008).

као стварност умјетнички текст, који као такав има право на изневјеравање факата. Књижевно дјело је у односу на стварност свијет над којим владају независни закони.⁵⁷⁴

Стварносна грађа у роману *Месечева роса* бива дијелом дословно преузета, а дијелим измијењена или сасвим дорађена. Тако се у „Предговору“ приповједача који се предствља као „писац ове данашње књиге“ (Тара 2007: 8) у вези са књигом *Горички зборник* каже: „Листине је господин Томић купио за време свог дипломатског службовања у Скопљу 1902. године, а коштале су га колико и крчаг вина у механи 'Крилати коњ“ (Тара 2007: 7). Потрагом за биографијом Јелене Балшић као историјске личности лако ћемо посвједочити да је у другом дијелу наведене реченице у подтексту налази обавјештење самог Светозара Томића да је рукопис *Горички зборник* откупио једном ипо турском лиром, што је, према његовој напомени у висини двомјесечне станарине (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 87). (Ова Томићева напомена безмало дјелује као литерарни знак и као таква лако даје идеју за умјетничку трансформацију.) Стварносни Томић у Скопљу није био у дипломатској него у просвјетној служби. Одступања ове врсте у роману Теодоре Таре по правилу су у функцији афектизирања. Иза Јелене Балшић у *Месечевој роси* стоји вођење рата са Венецијом историјске Јелене Балшић: „Могло би се придодати да је била непријатељ сваке неправде и

⁵⁷⁴ Логика стварности не обавезује логику књижевности, да се присјетимо наслова Кете Хамбургер (Hamburger 1976). Вислава Шимборска у пјесми „Радост писања“ (Šimborska 1983) каже:

„Значи, постоји такав свет
над којим влада независна судбина?
Време које везујем ланцима знакова?
Вечно постојање по мом наређењу?“ (Šimborska 1983: 39–49).

Ови стихови, што освјешћују природу књижевности, дословно се могу схватити као изјавне реченице и у сагледавању односа књижевности и стварности у грађењу лика Јелене Лазаревић Балшић Хранић у роману Теодоре Таре. Евоцираћемо и строфу пјесме „Присуства“ Милоша Црњанског у којој су обје реченице звучањем изјавне а интерпункцијским знаком на крају упитне:

„Заиста, зрак сам само? И то је сјај у мени
што се сад нестајући расипа у празнину,
осветливши ми пут и бездан у исти мах?“.

подјармљивања, као и да је умела боље да построји војску за напад него много искусније војсковође“ (Тара 2007: 212).

Тарино поигравање историјским чињеницама по правилу је на микроплану. Тако се у њеном роману саопштава да је рат са Венецијом почео кад је млетачки заповиједник Марин Каравело у Будви отео икону Богородице. У стварности су Млеци заиста похарали Будву и Марин Каравело, заповиједник јадранске флоте је са олтара цркве Свете Марије у Будви заплијенио икону Богородице. У вези са тим, Иван Божић обавјештава да је у Венецији на захтјев Балше III да се ова икона врати Сенат одговорио да за такве случајеве није ненадлежан (видјети Божић 1979: 35).⁵⁷⁵ У роману *Месечева роса* додатно се говори о чудотворној моћи иконе коју је заплијенио заповиједник Каравело, што производи свијест о довољаном разлогу за покретање рата Зете и Венеције. Овакав однос према историјском догађају показује смисао за детаљ као знак књижевног стваралаштва. Сјетимо се да до тројанског рата у Хомеровој *Илијади* не долази због друштвених противурјечности него због Хеленине љепоте.

Сљедеће ријечи, које се односе на утицај Јелене Балшић на Сандаља Хранића, дијелом су утицај неопрезних историчара а дијелом домишљање Теодоре Таре: „Разумљиво, све те новине се нису читавале само у ономе што је кнегиња мислила и како је поступала, већ у истој мери у којој се променила господарица, мењао се и господар, и обичаји на двору, и изглед целог војводства. У поређењу са претходним годинама када је цитадела Великог босанског војводе Сандаља Хранића изгледала као складиште за кукасте пушке и праћке за камене лопте, сада се та добро наоружана тврђава мало-помало претварала у кошницу којом даноноћно ври од уметника, научника, лекара, писаца, мистика и сличне умне госпoде“ (Тара 1983: 213). Ово је, додуше, могло бити потпомогнуто и гласом Владимира Ћоровића (видјети Ћоровић 1940: 407), подражаваним у историографији. За разлику од тога, Јосип Јелчић са поштовањем говори о претходној господарици на двору Сандаља Хранића. Примјера ради он, позвавши се на Thalloszya, саопштава да на основу Сандаљевог боравка у

⁵⁷⁵ Позвавши се на Станоја Станојевића, Павле Мијовић указује на писмо Шћепана Малог Дубровчанима, од 1. јуна 1771. године, којим тражи да му поред осталих добара врате "икону свете Богородице, која је била на српском двору, и она је с камењем“ (према Мијовић 1970: 274).

Дубровнику 18. фебруара 1411. године „ништа, барем на видљив начин, није упућивало на закључак да је одлучио да се отараси жене, о чијој узвишености свједоче сребрни реликвијари које је поконила цркви бенедиктинки у Задру“ (Jelčić 2010: 336).

Има у *Месечевој роси* и нефункционалног изневјеравања историјских факата. Напримјер, у истом поглављу је наведено „дванаест година Оливериног харемског живота“ (Тара 2007: 178), а претходно је (у првом поглављу романа) описано њено историјски потврђено ослобађање након Ангорске битке, која је вођена 28. јула 1402. године између султана Бајазита и кана Темерлана. Притом је више пута у роману указано на подвиг кнеза Лазара у Косовској бици, чији је датум 28. јун 1389. године. Није тешко израчунати колико је 1403 минус 1389. Међутим, измјештање појединих чињеница из биографије Јелене Балшић има одговарајућу наратолошку мотивацију. Тако је, напримјер казано да је Горица мјесто у планинама Горње Зете, са љетњиковцем у који се „на неко време“ (Тара 2007: 220) повукла Јелена Лазаревић Балшић Хранић, што је оправдано њеном потребом за осамом. Касније је саопштено да је Горица, односно Горички манастир онај манастир у коме служи монах Ромил, односно у коме Никита Азопов преписује Јеванђеље (Тара 2007: 230). Тиме се посредно схвата да је стварносни острвски манастир у Тарином роману измјештен у планине Горње Зете. Примјетан је и један лапсус: Јелена Лазаревић Балшић Хранић је од властелина Чичоја Домазића добила писмо упућено из Драча фебруара 1426. године, у коме је он извјештава о својим првим активностима у Албанији након што је у Драч допутовао 10. марта исте године (видјети Тара 2007: 236, 237).

Са друге стране, неке литерарне чињенице, које у Тарином роману на први поглед дјелују као измишљене, помоћу контекста се откривају као стварносне. „Тако је сасвим неочекивано, један замак углављен на стрмим литицама хумских планина, сакривен у мору шума, као да га нема, постао састајалиште ученог и духовног света, где се расправљало о уметности, о путу који најбрже води срећи, о слободи, о граници свеколиког морала. О Богу, о смрти, и лепоти“ (Тара 2007: 213). Иако на први поглед дјелују као утицај бајке, у позадини ових ријечи лако ће се препознати пивски средњовјековни град Соко чије природно окружење само собом дјелује бајковито. Или,

Јелена Лазаревић Балшић Хранић синајском испоснику Ромилу у писму упућеном преко повјереника зетског двора Доберка Мршића, из Улциња 1403. године, се да је Оливера Лазаревић након Ангорске битке допутовала „ђеновљевском галијом“ (Тара 2007: 223). Овај детаљ сам собом дјелује као литрарни знак, међутим, историјски није немогућ.

Да у роману Теодоре Таре Јелена Балшић и Сандаљ Хранић живе у Соколу показују писма Јелене Балшић упућена из овога мјеста у периоду који се историјски поклапа са њеним животом у браку са Сандаљем Хранићем. Међутим, није у корелацији са стварношћу бајколика тврдња приповједача у „Дипломатару сунчевог и мјесечевог времена“: „После чудесног оздрављења, кнегиња је установила да се са лакоћом може служити језиком бројних знаних и незнаних народа, што је одмах и проверила у разговору са доктором Аматусом, који је и сам говорио бар седам различитих језика, Сувишно је рећи да за већину тих језика кнегиња до тада никада није чула, а од свега је било најзагонетније што је рогобатни говор извесних Арамејаца за њу одједном постао врло важан, па и близак, скоро као и онај који је са мајчиним млеком посисала“ (Тара 2007: 210). Мало касније је у истом поглављу саопштено: „Свакако да је у целој тој свакодневној трци за знањем од нарочитог значаја било то што је кнегиња говорила толико различитих језика, поготово онај арамејски, јер се испоставило да су на том језику били некакви древни записи који су у поменутом друштву учених занесењака важили као надрагоценији рукописи“ (Тара 2007: 213). На новостечену способност Јелене Лазаревић Балшић Хранић указано је и у поглављу „Кружна црква: „могла је да разуме и најзбрканији, чак и заборављени говор, сасвим непознатих народа“ (Тара 2007 260). Ово показује да је однос историје и поезије у роману *Месечева роса* у сродству са тим односом у усменој епици, гдје се историјска стварност изневјерава у појединостима, али не и на нивоу цјелине. Видјели смо да природу тога односа у усменој епској поезији успјешно објашњава Јован Деретић. Овдје је потребно нагласити да се наведена подударност у вези са усменом епиком односи на историјску стварност, али не и на укупни однос романа *Месечева роса* према стварности.

Занимљиво је како се Тарин роман односи према дијелу криптограма Никона Јерусалимца: „Тада ми је име 500, што је узело 24. Нађи ме“ (*Горички зборник*, лист 2716) у наслову поглавља „Име ми је пет што је узело шест — пронађи ме“. Већ смо саопштили како је Ђорђе Сп. Радојичић дешифровао криптограм Никона Јерусалимца. Шифровани говор у Тарином роману, који у подтексту има потпис Никона Јерусалимца на крају *Горичког зборника*, у функцији је превођења знакова у нову значењску раван, односно бројеви пет и шест бивају симболи женског и мушког. Да је бивши донски војник именом Никита Азопов, потоњи монах Горичког манастира Ананије који се — „смртан какав јесте, и бесмртан какав је желио да буде“ (Тара 2007: 120) — заправо жена у овом поглављу зна једино монах Ромил коме се он исповиједа. То се открива кад духовник Ромил каже: „Ананије, радости моја, наша кнегиња Јелена, драга и мени као и теби, може умрети сваког часа. Колико видим суђено је да за десет дана промени свет. Међутим, Јелена је још потребна своме народу, још је важна за овај свет. Дао бих ти једно послушање ако си спремна да га прихватиш. Ево шта је на теби да учиниш, Умри ти сестро, уместо Јелене“ (Тара 2007: 123). Ананије прихвата послушање — „и исте ноћи је умро“ (Тара 2007: 123). Наслов приповијетке „Име ми је пет што је узело шест — пронађи ме“ сасвим се дешифрује њеним посљедњим пасусом: „Али, када се боље размисли, шта се са тим сазнањем променило? О послушности је реч. Она је у причи пресудна; а пет или шест, то је ионако смешно у сваком човеку без краја и почетка. Уосталом ко је то боље могао знати од пречасног оца Ромила“ (Тара 2007: 123). „Неком чудном подударношћу, у исто време док је кнегиња у Дубровнику лебдела између смрти и живота, њен одани стражар, поуздани ратник и брзи гласник Никита Азопов је напрасно умро, из сасвим непознатих разлога“ (Тара 2007: 229), каже се из позиције свезнајућег приповједача ограниченог свезнања у коментару писма Јелене Лазаревић Балшић Хранић у писму Андреју Радоњешком упућеном из Сокола, почетком 1417. године.

Слову о послушности монаха Никите Азопова своме исповиједнику Ромилу опречан је у роману *Месечева роса* ктиторски натпис српске принцезе Ангелине у поглављу „Скривена ружа“, уклесан у каменом зиду женског манастира: „Ако у ма које време и ма на који начин у ово здање које Ми оснивамо, крочи мушка нога, макар то

био краљ, папа или патријарх, нека на њега падне анатема“ (Тара 2007: 80). Овај натпис принцезе Ангелине настаје у илузији да ће због лоших искустава у комуникацији са мушкарцима тиме изаћи из противурјечности са собом и другима. Иако фиктиван, овај ктиторски натпис је својеврсно онеобичавање. Није нам познато да је у стварности на сакралној грађевини или унутар ње ико оставио сличан натпис.

Тајнопис монаха Никона Јерусалимца са краја *Горичког зборника* Теодори Тари није послужио као имитација него као инспирација. Шифровани говор Никона Јерусалимца је пренесен на умјетнички план тако што је приписан другима и на његовом дешифровању је успјешно грађен садржај читавог једног поглавља романа. Сама природа комуникације Никона Јерусалимца са Јеленом Балшић помјерена је у позадину ликовима двојице монаха, Ромила и Ананија. Монах Ананије, бивши Никита Азопов најављен је у „Огледу о господареву“, током говорења о рату Јелене Балшић са Млецима као одбљеску једне одважности: „Над кнегињом је стражарио неки Рус, извесни Никита Азопов, за којег се причало да би и муву у лету предвојио на пола, толико је на оружју био брз, те се ни са 8.000 дуката ништа није постигло. Потера се само вртела у круг“ (Тара 2007: 170). Монаха Ромила, Грка из солунске племићке породице који прије монашења живи под именом Неофит Властос, кнегиња Јелена откупљује као жртву гусара на тргу робова у Улцињу — гдје је изненада стигла вијест о издашној милостињи за робове и објава „да ће кнегиња Јелена откупити слободу за све заробљене калуђере. Млада властелинка, иста она одважна жена која ће неку годину касније започети дуготрајни рат са Млецима, лично је надгледала спровођење своје одлуке“ (Тара 2007: 116). Ромил као познавалац пет језика прихватио је предлог да на зетском двору пише дворске повеље и преписује књиге, али га је узнемирило заљубљивање у кнегињу Јелену. „Да би било још трагичније, та љубав је била узајамна и за обе стране подједнако неостварива“ (Тара 2007: 117), па је Ромил „не чекајући новог вина и јесењу кишу, кренуо у правцу Јерусалима“ (Тара 2007: 118). Овим се отвара веза са надимком Јерусалимац монаха из „Предговора“ коме Јелена Лазаревић Балшић Хранић тестаментарно завјештава свој рукопис *Горички зборник*, а потпис овога монаха који гласи: „**Име ми је пет што је узело шест, пронађи ме**“ налази се испод кнегињиног рукописа што је у вези са тајнописом стварносног монаха Никона

Јерусалимца на крају „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“ у *Горичком зборнику*.⁵⁷⁶

Било би сувишно давати важност утицају шифрованог говора из романа *Да Винчијев код* Ден Брауна (Braun 2004) на Теодору Тару ако је тај говор присутан у потпису Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику*. Као што су се и други средњовјековни монаси, из познатих разлога, потписују тајнописом, Браунов роман је у том погледу већ виђено. А Тарина приповијетка „Име ми је пет што је дало шест – пронађи ме“ умјетнички је изнад одгонетања посљедње поруке кустоса Жака Сонијера исписане у самртном часу на поду музеја Лувр у Брауновом *Да Винчијевом коду* (видјети Braun 2004: 47). Читалац ће чак значење десет цифри поменуте поруке у Брауновом роману дешифровати прије него што то током своје акције у банци успијевају шифролог Софи и њен пратилац Роберт Лангдон (видјети Braun 2004: 170 и даље). И поред тога што Софи даје до знања да је њен дједа на поду музеја у шифрваној поруци оставио број свог банковног рачуна, односно: „Обожавао је вишеструке слојеве значења. Шифре унутар шифри“ (Braun 2004: 170). А начин на који је Роберт Лангдон заваља агента на капији након напуштања овога објекта, тако што је изигравао банчиног возача, дјелује наивно (видјети Braun 2004: 176).

Књижевна фикција Тариног романа доводива је у везу са Брауновим дјелом на другачији начин – преко слоја квазидуховности реализованог помоћу једног броја заједничких мотива: освета Темплара, долазак Трећег доба, шифрована порука тајног братства, женска ера. У Брауновом роману Тибинг на Леонардовој „Тајној вечери“ види да су „Исус и Магдалена обучени као одраз оног другог у огледалу“ (Braun 2004: 3218), а мотив обрнутог одраза у огледалу у Тарином роману израста у тему поглавља „Мистерија једне смрти и њен одраз у црном огледалу“.⁵⁷⁷ У Тарином роману је казано:

⁵⁷⁶ Монах Ромил се појављује и у приповијетки „Сановник за јунаке и кукавице“ као један од двадесеторице монаха манастира Свете Катарине на Синају који безнадежно касне на путу за Цариград, у намјери да прије четвртог порођаја царице Јелене Палеолог спријече да се новорођеном дјетету да име Константин. „Смерни пустињак Ромил је био само један од свих, коме је, приде, пало у задатак да“ (Тара 2007: 148) саопшти трећег од четири тумачења истовјетног сна царице Јелене и њеног мужа цара Манојла II Палеолога, сањаног 29. маја, што ће бити датум каснијег пада Цариграда.

⁵⁷⁷ У вези са романом *Месечева роса* Радослав Ротковић напомиње: „Неки упоређују овај роман са *Да Винчијевим кодом*, с тим што *Код* третирају као комерцијални трилер. Трезвенији критичари веле да

Пророчанство је те [1429] године најављивало пропаст Другог и долазак Трећег доба, на чијем ће се раскршћу за кратко преврнути свет и завладати квргаво женско време“ (Тара 2007: 187–188). И нарочито преко писма доктора Аматуса Јелени Лазаревић Балшић Хранић, упућеног из Париза 25. маја 1418. године, у коме је обавјештава да је „Никола Флазел за живота себи припремио надгробну плочу на чијем је врху небески Отац којем на једном длану почива Сунце а на другом Месец. [...] Међутим, по париским крчмама није мало оних који тврде да испод те тешке плоче лежи само једна сува грана, а да је прави Никола Флазел отишао путем Истока, где са Пернелом живи животом древних мудраца (Тара 2007: 232).

И *Месечева роса* и *Да Винчијев код* врве симболима. Лако ћемо се присјетити како у *Да Винчијевом коду* током неочекиваног сусрета код Единбурга у Шкотској бака Софи Сонијер као управитељка капеле Рослин (коју су подигли Темплари), чије је „име, барем током последњих двадесет осам година Мари Шовел“ (Braun 2004: 391), њој и Роберту Лангдону објашњава зашто се у капели Рослин више не налази Свети Грал (видјети Braun 2004: 393 и даље). Истакнуто је да је катедрала Рослин „често називана Катедралом кодова“ (Braun 2004: 382), као и рај за симбологе, како је „назвао један Лангдонов колега“ (Braun 2004: 384). „На свакој површини у капели били су исклесани симболи — хришћанска распећа, јеврејске звезде, масонски печати, крстови

роман нема никакве фабуле“ (Rotković 2012: 193⁵). Ротковић не наводи имена критичара које сматра трезвеним, а ни критеријуме по којима их препознаје као трезвене. Изузев ако до њега није, макар из друге руке, стигао један од приговора Слободана Деспота Тарином роману *Месечева роса*: „Мана својствена езотеријској литератури — нема фабуле“ (Деспот 2007). Роман *Месечева роса* нема класичну радњу, али има фабулу. Управо начином организације фабуле ово дјело подсећа на Кишову *Гробницу за Бориса Давидовича* (Киш 1989), а односом сижеа и фабуле на Љермонтовљев роман *Герой нашего времени* (Лермонтов 1995). Ово не значи да су поменути романи истих умјетничких домета. Роману *Месечева роса* недостају густе боје, у значењу које овом појму даје Данило Киш говорећи о роману *Пешчаник* у контексту трилогије романа такозваног ородичног циклуса коме припадају још *Рани јади* и *Башта, пепео*. Са Кишовим романом Тарину *Месечеву росу* повезује и то што исти ликови умиру више пута и васкрсавају на различите начине, што прије свега потврђују приповијетке „Мистерија једне смрти и њен одраз у црном огледалу“ и „Крик сове о догађајима у Руму“.

темплара, рогови изобиља, пирамиде, астролошки знаци, биљке, поврће, пентаграми и руже“ (Braun 2004: 384). Ако се занемари астролошки аспект, за разлику од *Да Винчијевог кода*, Тарин роман није роман са тезом. У поглављу „Икона Богородице која одговара“ у роману *Месечева роса* идеја женског времена провоцирана је ријечима опсједнутог младића, који је први излијечен пред иконом Богородице у московском Тројичном манастиру након што, између осталог, узвикује: „Женское время придёт когда курица помочится“ (Тара 2007: 295). А лик Јелене Лазаревић Балшић Хранић је, ипак, очуван као духовно биће.

Роман *Месечева роса* Никону Јерусалимцу даје улогу какву он нема у стварном животу Јелене Балшић. Овај роман се само танким нитима држи за ионако слабо познату биографију стварносног Никона Јерусалимца. У њему је новелизацијом разорена изворна природа комуникације Јелене Балшић са Никоном Јерусалимцем. Само неки знакови њихове комуникације приписани су Јелени Лазаревић Балшић Хранић и синајском монаху Ромилу или су пренијети на друге, као на примјер иконопица Андреја Радоњешког. Никон Јерусалимац и његова „Повјест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ асоцирани су у писму Јелене Лазаревић Балшић Хранић испоснику Ромилу: „Пиши ми до танчина о Јерусалиму“ (Тара 2007: 223), само што је то одјевено новим рухом: „Да ли га покрива блиставије небо? И зашто га зову пупак света“ (Тара 2007: 223). Бива то испод нивоа питања стварне Јелене Балшић Никону Јерусалимцу, сачуваним у *Горичком зборнику*. У коментару који најављује писмо коме припадају наведене ријечи, уз констатацију да је Ромил „прокушани мученик савјести“ (Тара 2007: 221) истакнуто је: „Згодно је приметити, да је овај исповедник по имену Ромил био Јеленино духовно прибежиште, како тада, тако целог њеног живота“ (Тара 2007: 221).

Историјској Јелени Балшић, као што смо видјели, Никон Јерусалимац је најсигурније духовно прибежиште. Али, Јелена Лазаревић Балшић Хранић и искушеник а затим монах Ромил нијесу на нивоу духовног односа Јелене Балшић и Никона Јерусалимаца. На крају писма упућеног искушенику Ромилу 1403. године, након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића, Јелена Лазаревић Балшић Хранић каже:

„Али, шта је ту је — жив се човек на све навикне, па ћу и ја на твоје ћутање“ (Тара 2007: 224). Присјетимо се да Јелена Балшић као историјска личност не рачуна на могућност да остане без одговарајућег одговора Никона Јерусалимца: „Под изговором смјерности да не затвориш језик који много поучава и добро“ (Balšić 1960: 189). У позадини ћутања искушеника Ромила је и то што се прије искушеништва као у Улцињу откупљени роб заљубљује у кнегињу Јелену:

Да буде још трагичније, та љубав је била узајамна и за обе стране подједнако неостварива. Опет гледано са наличја, да се проживи све што је она нудила требало је више од једног људског века, тако је чудесно била саткана. Али узалуд! Узалуд је било сазнање да Бог шаље душе на земаљски пут у пару, са задатком да свака пронађе своју половину. И узалуд је било то што је ова света веза била управо таква, какву Бог заповеда. Како год да се окрене, за ту љубав је на овоме свету све било узалудно, за њу нигде под сунцем није било места (Тара 2007: 117).

Ромил зато одлази у Јерусалим — „тамо, путем синајских пештара, где ће од сада бити његова нова домовина“ (Тара 2007: 118). Прво писмо Јелене Лазаревић Балшић Хранић упућено Ромилу, искушенику манастира Свете Катарине на Синају прати коментар у коме се тврди да је он несумњиво заслужан што је након неспокоја који се појавио послје дубровачког искуства Јелена Лазаревић Балшић Хранић „преко неугодних осећања прешла као преко моста“ (Тара 2007: 228).

Историографска метафикција, да употријебимо синтагму Линде Хачен, је у готово читавом поглављу „Кружна црква“. Она је срасла са наводним усменим предањима о грађењу и рушењу цркве на Пророковој глави изнад Котора, посвећене Светом Стефану као заштитнику владарске династије Немањића.⁵⁷⁸ Неки литерарни

⁵⁷⁸ У Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* (Šufflay 1920) на исти начин је мотивисано давање имена прворођеном сину Костадина Балшића, као и идеја Костадина Балшића саопштена на „благдан Цвјетоносија“ (Šufflay 1920: 157) својој мајци Теодори, потоњој монахињи Ксенији о подизању грчког манастира Светога Стефана у подграду Кроје, који ће бити „љепши од српског манастира светог арханђела Михајла, што га је подигао Јурај Страцимировић под улцинским каштелом“ (Šufflay 1920: 157).

знакови у легенди о цркви на Пророковој глави дословно су преузети из књижевне традиције. Тако се, на примјер, каже да је Сандаљ Хранић рукама „могао да здроби камен“ (Тара 2007: 252), што је већ виђено у епизоди „Рустем и Сухраб“ Фирдусијеве *Шахнаме* (Firdusi 1983). Усмена предања у овом поглављу прати глас ауторског приповједача, свјесног природе усмене књижевности. То потврђује и поређење: „Као што река носи шљунак и камење, тако и народ са собом носи многе легенде које каткад речитије говоре од било какве пожутеле хартије“ (Тара 2007: 250). О томе нарочито говори фиктивна информација: „Дубровачки извештаји тврде да је црква, што је са висине гледала на Котор, својим положајем свима достављала до знања где су међе и куда циљају намере Великог босанског војводе и његове ништа мање ратоборне госпође. Исти списи кажу да је грађевина била вредна бар четири похвале и великог трошка, описују чак и њено рушење, али уочљиво је да сва та документа прелазе ћутањем оно најважније. Зашто је већ у лето 1416. године Сандаљ Хранић у журби срушио храм до темеља“ (Тара 2007: 249). У природи легенде је примарно да говори о ономе што је историја прећутала.

„За цркву Светог Стефана народ прича да је подигнута на стени, где се у давна времена неки пророк чије се име не помиње, али се зна да је јео искључиво бобице и корење, узнео на небеса како и приличи неком ко је постао попут анђела“ (Тара 2007: 256). Ово је само једна од варијанти легенде. Према једном од предања о цркви Светог Стефана на која се роман позива, Сандаљ Хранић — иако са својом женом Јеленом приложник ове цркве, чија је градња започета 1413. године — срушио је да не би пала у руке непријатељима: „Из опреза, јер је због свог необично повољног положаја могла да послужи као јака утврда за даља освајања (Тара 2007: 253). Једна верзија предања тврди да је то учињено на захтјев свештеника који су сматрали да они који су је градили (шест монаха бенедиктанског реда који су истовремено неимари) нијесу били из Дубровачке

Свезнајући наратор каже: „Било је то име светог заштитника српске државе, име, које су од Стјепана Немање носили сви владари српски“ (Šufflay 1920: 157), а Костадин Балшић и ово каже својој мајци: „Биће ти испуњена [жеља], како свршим своју ствар са Драчем, ти ћеш бити ктиторица, а мислим, да нећеш имати ништа проти тому, те манастир буде посвећен светом протомартиру Стјепану“ (Šufflay 1920: 157).

жупе него из Монте Касина – „и уместо цркве по немањићком узору, како је било уговорено, подигли су цркву по латинском узору“ (Тара 2007: 254). „Ствар би била мање замршена да се у оклини Дубровника по фрањевачким манастирма није причала иста прича, додуше, нешто измењеног садржаја, али у сваком случају, и она саздана од верске омразе, оптужби и набеђивања“ (Тара 2007: 255).

У роману *Месечева роса* Теодоре Таре једно од предања о рушењу цркве на Пророковој глави изнад Котора доведено је у везу са болешћу Јелене Лазаревић Балшић Хранић у Дубровнику, 1416. године, кад је ова црква и срушена – тек што је подигнута. Наиме, предање каже да је Влахуша Латиница по налогу Сената Млетака, прерушен у задарског неимара, прихватио и извршио налог Латина: „Користећи се општом непажњом, црвеним концем је кнегињи Јелени ухватио сенку, а затим исту измерио, и брже-боље узидео у цркву. Нема онога коме није познато да је то значило само једно. Ако Бог не пружи лека, господарици је преостало не много живота, њена звезда рођеница ће се брзо угасити, смрт јој је већ била за петама“ (Тара 2007: 251). Одмах након ових ријечи је казано: „Што се тиче лукавих Латина који су злочин наручили, они су се тиме светили пркосној кнегињи за изгубљени рат и старе увреде“ (Тара 2007: 251). Мотив болести Јелене Лазаревић Балшић Хранић у Дубровнику фикција је сам собом. „Да нису по среди само докона дворска преклапања, говори и чињеница, да се чак и челник двора, уздржани и увек присебни Никша Тамарић, могао заклети пред Светом иконом и часним крстом у веродостојност свега онога што се о тој худој грађевини приповедало. По тој причи, господар је срушио тек озидану цркву како би спасао главу вољеној жени, коју је, то су сви знали, толико обожвао да му живот без ње и онако ништа не би вредео (Тара 2007: 250). Очевидно је у приповиједање у овом сегменту поглаља „Кружна црква“ укључено вјеровање да се грађевина неће одржати без људске жртве.⁵⁷⁹

⁵⁷⁹ Ово вјеровање се првобитно односило на зазиђивање људског бића, а касније је кориговано зазиђивањем сјенке онога који након тога не може живјети више од годину дана. Само собом је јасно зашто су се за зазиђивање сопствене сјенке у темеље грађевине добровољно јављали стари људи. Приликом подизања Пивског манастира у темељ цркве Успења Богородице заидана је сјенка старца Ивањца Радовића из Борковића, који је то добровољно прихватио и упокојио се годину након тога. О

Улогу моста за прелазак из једног у други дио поглавља „Кружна црква“ има *Књига божанствене мудрости*, пронађена у стаблу дрвета поред некадашње цркве на Пророковој глави и пренесена у библиотеку хумске господарице у Соколу. Трагом знакова поменути Рутош Ручица проналази остатке кружне цркве на чијим темељима Јелена Лазаревић Балшић Хранић подиже нову цркву, како и пророкује поменута књига, добивши тако одговор на питање куда са знањем из књига. Наредне ријечи антиципирају садржај укупне приповијетке „Кружна црква“ и једно су од најбољих наратолошких рјешења у cjелокупном роману:

А кад је у ту библиотеку стигла *Књига божанствене мудрости* отпочело је друго поглавље ове приче, такође ослоњено на народно казивање. Премда, ако се боље размисли, од цркве светог Стефана до оне друге богомоље, коју ће кнегиња Јелена подићи пред сам крај живота, можда постоји једна те иста нит што се не прекида. Можда је једна грешком смештена црква на Пророковој глави одиста 'прелетела' на друго, судбином одређено место, како је *Књига божанствене мудрости* прорекла. Можда се народно предање временом мало окрњило па се јасно не види да је по среди наставак повести једног те истог догађаја. У овој причи је, ионако, сувише нагађања, па нека о истини одлучи свако према својој глави и личним мерама“ (Тара 2007: 260).

Неће бити наивно прихватање игре на коју позива овај дио Тариног текста ако примјетимо да је поглављем „Кружна црква“ избјегнута у стварности сувише позната прича о намјери историјске Јелене Балшић да након смрти свога другог мужа Сандаља Хранића у околини Дубровника подигне православну цркву и да то Дубровчани нијесу одобрили. Садржај приповијетке „Кружна црква“ враћа се историјској стварности тиме што је Јелену Балшић божији промисао заиста вратио у Зету, гдје је подигла завјетну цркву. Фиктивно усмено предање као средство у грађењу поглавља „Кружна црква“ опонашањем језика самосаталних предања истовремено је највећи умјетнички досег

зациђивању старца Ивањца у темеље Пивског манастира више видјети у Радовић sine anno: 20¹⁸, 95 и Радовић 1998: 55.

Тариног романа *Месечева роса*. Предање је у овом случају изговор за говорење о стварном помоћу нестварног.

Начин на који се роман *Месечева роса* удаљава од факта након што бива уведен у садржај дјела посебно је занимљив у говорењу о чудесном прстену Јелене Балшић, прво поменутом у „Предговору“ да би био сасвим персонификован у поглављу „Оглед о господарењу“, односно да би у поглављу „Дипломатар сунчевог и месечевог времена било казано: „Причало се да је [Јелена Лазаревић Балшић Хранић] користила пророчанске моћи једног чудесног прстена, чиме је осујетила бројне завере и издаје“ (Тара 2007: 212). Стварносно полазиште за овај мотив је прстен са змајевим оком који Јелена Балшић својим тестаментом оставља свом праунуку Владиславу: „И Владиславу да се да роменча сребрна позлаћена, и прстен са очцем змајевем, и мошти свете што су при мени“ (Балшић 1996: 208). Као артефакт, прстен са змајевим оком у роману *Месечева роса* има моћ каква се предметима приписује у бајци и миту:

Прстен је био неугледан и на први поглед безвредан, наравно за оне који нису знали скривена својства „змајевог ока“ — камена боја без боје, без нарочите лепоте, без икакве наочитости и било каквих допадљивих особина. На све то би се могло додати да је прстен био у облику змије која себе гризе за реп, а у средини, као у неком гнезду, лежао је камен, то „змајево око“, које је, као што је речено, лако могао бити сматран за једну некорисну и излишну ствар. Али, колико год је изгледао као да је никао у мрчном понору мора, тај живи камен је био мудрији од мудраца, уз чију помоћ се могло проницати у највеће тајне доступне само малобројнима. Звали су га још и „месечев грумен“ или „гласник божијег гласника“, јер је био прожет тајанственим сјајем у којем се огледало све оно што се налазило са оне стране видљивог света (Тара 2007: 178–179).⁵⁸⁰

⁵⁸⁰ Један Кишов лик у приповијетки „Симон чудотворац“, у књизи *Енциклопедија мртвих*, има минђушу у виду змије која једе властити реп.

Овоме је додато да би прстен мијењао боју „кад би се кнегињи догодило нешто пријатно или би је задесила каква невоља“ (Тара 2007: 179) — „у сваком случају, ако би камен сасвим побелео и изгубио сјај то је био лош предзнак. Када би се заруменео и јако пламтео, кнегиња је могла бити спокојна“ (Тара 2007: 179). Да није ван умјетничке стварности, односно да није наведене реченице из тестаментa Јелене Балшић и змајевог ока као знака народног вјеровања, макар и сујевјерја, прстен Јелене Балшић био би само једно од општих мјеста у књижевности. Додајмо да је наведена реченица тестаментa Јелене Балшић која у свом садржају има прстен са митским симболом и светачке моћи уствари реченица која највише кореспондира са два основна слоја романа *Месечева роса*. Али на спољашњи, не и суштинском начин. Наиме, Јелена Балшић није мимо духовности и тамо гдје уз светачке мошти говори о прстену са змајевим оком, док се у роману Теодоре Таре светост изиграва и кад се за њу декларише.

Један сегмент поглавља „Оглед о господарењу“, у иначе разглобљеном Тарином роману, насловљен је „Тајна 'змајевог ока““. Са циљем да освртом на мотив змајевог ока разјаснимо природу односа факта и артефакта у роману *Месечева роса* додатно ћемо упутити на његово значење у вантекстовном простору. Говорећи о знаковима које су которски ковачи остављали на предметима које су израђивали, Ристо Ковијанић каже: „За војсковође, витезове и феудалце израђивани су мачеви скупоцјени, украшавани златом, сребром и драгим камењем. Очи орла и лава на јабукама били су драгуљи. 'У Момчила сабља са очима' — каже Народни пјесник. Јелена Балшић, кћи кнеза Лазара има 'прстен са очима““ (Ковијанић 1988: 92). Јелена Балшић заиста има прстен са оком змајевим, као што и епски војвода Момчило има сабљу са очима. Само што очи на сабљи војводе Момчила, као литерарни знак, наспрам његовог Јабучила, коња крилатога у пјесми „Женидба краља Вукашина“ (Вук, II, 25) прелазе у нову семантичку раван. И то тиме што Јабучилова крила у овој пјесми Хајдука Стојана нијесу хипербола брзине (наспрам некрилатих коња браће војводе Момчила), него литерарни знак у дословном значењу. То је у складу са окатом сабљом, јер „Момчил има сабљу са очима“. Ова тврдња љубе Момчилове маће је умјетничке снаге ако се на сабљи ишчитавају вјештачке очи, какве су утискиване у оружје из вјеровања да штите од урока (видјети Бандић 1991: 96–97). Премда су и као такве, барем на ликовном плану,

дјелотворне. Сам Вук Караџић у напомени уз пјесму „Женидба краља Вукашина“ каже: „Ја не знам, шта значи сабља *са очима*, а ни пјевач ми није знао казати. Да није на њој била каква шара, као очи“. Једно такво око је на прстену који посједује историјска Јелена Балшић оживјело је у роману *Месечева роса* Теодоре Таре. Захваљујући стварносној позадини спашено је од приповједачког уопштавања у бајци. У роману *Месечева роса* тврди се да је чудотворни прстен Јелене Балшић првобитно припадао султану Бајазиту и да га је она добила на поклон од своје сестре Оливере на дан у коме је постала владарка. Ово посљедње ипак не превазилази приповједачко провоцирање јефтине радозналости.

За разлику од поглавља „Име ми је пет што је узело шест — пронађи ме“ и поглавља „Оглед о господарењу“, гдје у првом од њих о Јелени Балшић говоре свезнајући приповиједач и лик а у другом само свезнајући приповједач, у друга два поглавља — „Кружна црква“ и „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ — Јелена Лазаревић Балшић Хранић се приказује и самоизражавањем. Поготово кроз властита писма, од којих је сама приредила збирку „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“. О њеном „Дипломатару сунчевог и месечевог времена“ свезнајући приповједач, између осталог, каже: „Био је то својеврсни зборник докумената наизглед шароликог и неповезаног садржаја, увезан златном кожом, а потом окован у две либре сребра руком најбољег которског златара Андрије Азата, који је, колико се зна, до танчина удовољио кнегињиним захтевима“ (Тара 2007: 215). У наведеним ријечима је препознатљив дио прерађене приче о стварном састављању *Горичког зборника* и покушају Јелене Балшић да јој у Котору књигу укоричи златар истог имена. То појачава тврдња свезнајућег приповједача да су у зборнику „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ „украси различитих геометријских облика осликани црвеним мастилом који су указивали на почетак неког важног одељка“ (Тара 2007: 215). У *Горичком зборнику* Никона Јерусалимца почетно слово сваког новог одјељка је у црвеној боји. Овај дио Тариног

романа лако илуструје да се Теодора Тара према стварносном материјалу односи као постмодернисти према књижевној традицији.⁵⁸¹

Зборник „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ уведен је у двоструку игру са *Горичким зборником* Никона Јерусалимца тиме што свезнајући приповједач у „Предговору“ говори о *Горичком зборнику* Јелене Балшић. У збирци писама „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ након поиггавања чињеницама из стварности бива додат слој домишљања, што је у основи поступка грађења лика Јелене Лазаревић Балшић Хранић. Тако је у вези са писмом, односно преписом писма Оливери Лазаревић, којим почиње „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ казано и: „У то време Јелена је била супруга господара кнежевине Зете. Ђурађа II Балшића. Из тог периода, док је била зетска кнегиња, у дипломатар је уврстила четири писма, а сва остала писана су након дубровачких догађаја“ (Тара 2007: 219).

У парадигми писама Јелена Балшић Никону Јерусалимцу и писама Јелене Лазаревић Балшић Хранић у роману *Месечева роса* је да су и једна и друга посланице. Истина, то се не може казати за писмо Јелене Лазаревић Балши Хранић грофу дон Франциску де Вега, које је конвенционално љубазна — како за један дио фактичких средњовјековних писама каже Милан Кашанин (видјети Кашанин 1975: 83). Конвенционална су и писма која Јелени Лазаревић Балшић Хранић стижу у дворец у Соколу од доктора Аматуса и Чичоја Домазића, али не и писмо њеног мужа Сандаља које стиже из Дубровника. Тиме фиктивана преписка у роману *Месечева роса* подражава и такозвани високи и официјелни стил изражавања у стварним средњовјековним писмима. Важно је нагласити да посланице Јелене Лазаревић Балшић Хранић из „Дипломатара сунчевог и месечевог времена“ нијесу у стању да прате духовност посланице Јелене Балшић у *Горичком зборнику* Никона Јерусалимца. Иако је генетски неодвојиво од писма цара Петра Светом Јовану Рилском, у поређењу са фиктивном преписком Јелене Лазаревић Балшић Хранић у роману *Месечева роса* „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић супериорно. Оно као такво изнова провоцира књижевну аксиологију.

⁵⁸¹ И у писму-заклетви краљице Јелене Анжујске Дубровчанима „црвеним мастилом исписани су крстови на почетку, пре потписа и потпис“ (Поповић 2015: 54). Видјети и Стојановић 1929: 28–29).

Духу и слуху Јелене Балшић најближе су ријечи којима Јелена Лазаревић Балшић Хранић синајском испоснику Ромилу говори о сопственој радости због повратка своје браће и сестре из Ангорске битке — у писму упућеном 1403. године из Улциња каже да је „тако радосна, да ми на часове изгледа као да се неком другом дешава“ (Тара 2007: 222). Та радост је потпуна, упркос очекивању (на основу онеспикојавујућих вијести које стижу из Дубровника) да се неизвјесност неће прекинути без звекета оружја. У наредном писму у збирци „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“, упућеном 1407. године свом брату Стефану Лазаревићу, она говори и о рату са Латинима, који су њену главу уцијенили на „1000 дуката“ (Тара 2007: 225). У истом писму појединачно је повезано са општим размишљањем о томе како је „мучна и непредвидива“ (Тара 2007: 225) судбина Срба, што је подударно са бригом историјске Јелене Балшић. То је и у њеним суочавањем са Косовском битком у сазнању које добија из „Књиге божанствене мудрости“, пронађене у стаблу дрвета поред кружне цракве, чији је садржај будном спавачу Рутошу Ручици постао јасан чим је књигу отворио: „Читао је, као поп Јеванђеље: и да долази козији век, када ће ђаво пустити три сабље на Србе, и да ће ти дани врхунити несрећама, и да ће рђа са црвеном чалмом све српске земље притегнути, и да ће много воде протећи док се та напаст не проживи и отпати“ (Тара 2007: 261).

Лик Јелене Лазаревић Балшић Хранић историјској Јелени Балшић ипак је најближи у ријечима посљедњег писма из „Дипломатара сунчевог и месечевог времена“, упућеног монаху Ромилу из Скадра, почетком 1437. године — изговореним након саопштења да ће црква коју подиже и будући зборник писама бити знак трагња за излазом из незнања и покушаја да се се приближи *макар и стопалима Бога*: „Неки ће рећи охолост и таштина од руке која ме је том послу руководила, али, нека се јавно пише и тајно мисли шта хоће, ја се оцене историје ни најмање не бојим. У животу треба пазити на оно што не може умрети, јер се једино тако спашавамо ми који морамо једног дана са овог света нестати. У то треба веровати, у складу са тим делати, а када дође време, ионако ће се све разумети“ (Тара 2007: 242). Ријечи Јелене Лазаревић Балшић Хранић у истом писму су и: „Јер ништа што је било живо не умире заувек“

(Тара 2007: 242). Ове ријечи су у истој посланици казане више пута, и то тако што су и физички наглашене (видјети Тара 2007: 242, 243). Са њима су повезиве и ријечи Јелене Лазревић Балшић Хранић у писму свом брату Стефану: „У животу треба пазити на оно што не може умрети“ (Тара 2007: 224) — тиме што су и једне и друге побједа духа над смрћу. „Кажу да смрт не може бити тешка јер бива у једном часу, ни горка јер с њом престају све муке, а зацело ни досадна јер бива само једном у животу“, каже Јелена Лазаревић Балшић Хранић у писму испоснику Ромилу (Тара 2007: 228).

Збирка писама Јелене Лазаревић Балшић Хранић има четири цјелине. Прву чине четири писма из времена док је била зетска кнегиња. Ова цјелина је насловљена „Посуда за сагоријевање тамјана у сто прелива“. Друга цјелина „Дипломатара сунчевог и месечевог времена“ је насловљена „Повратак из вечности“. У њој су писма из времена њеног живота у Соколу, као и трећој чији је наслов „Три сна о врмену и вечности“, док четврту која има наслов „Ништа што је било живо не умире заувек“ чине Сандаљево писмо Јелени Лазревић Балшић Хранић диктирано у Дубровнику, у самртном часу, и њено посљедње писмо написано у вријеме њеног живота у Зети, након повратка из Хума. На овом мјесту је потребно казати да су знакови неподударања наратива о женидбама Сандаља Хранића Косаче у књижевности и стварности примјетни у роману *Десна* Николе I Петровића (Петровић 2008). Међутим, на основу приповијетке „Прије лова“ Косте Радовића (Радовић 1997) не би се могло помислити да је брак *босанског војводе и Балшића удовице без сумње и политички*. У роману *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007) чак је идеализован, поготово писмом из Дубровника: „Уколико ме стигне самртни час пре твог доласка, нека ово писмо буде споменик моје вечне љубави према теби, љубави о којој ћу чини ми се, и мртвима приповедати, љубави која ће и пред богом бити најсветлије место у мени. Ја, по милости божијој, Велики босански војвода, и више од двадесет година твој муж, хоћу теби у славу и част, до последњег даха да сачувам успомену на нас“ (Тара 2007: 240). Са овим су у вези ријечи свезнајућег приповједача у истом роману: „Уосталом, војвода је и сам, у једној личној преписци написао, да је та љубав за њега била благослов неба и знак његове највеће среће, те није чуо што се за њим причало како од превелике опчињености том женом више не зна ни

ко му главу носи ни куда се опасује“ (Тара 2007: 211). На макроплану усмене и писане књижевности погледи на брак Јелене Балшић и Сандаља Хранића Косаче су контрдикторни.

Насловљавање цјелина и коментари сваког од писама у „Дипломатару сунчевог и месечевог времена“ у функцији су олакшавања оријентације у прегледу информација, али не и у умјетничкој функцији. Друга, трећа и четврта цјелина поменути збирке писама имају и писма која је Јелени Лазаревић Балшић Хранић примила у Соколу. Истина, у првој цјелини, у писму дон Франциску де Веги из времена свога живота у Соколу она каже: „Примила сам ваше писмо“ (Тара 2007: 227), али оно није ушло у поменути збирку писама. То истовремено показује да у „Дипломатару сунчевог и месечевог времена“ нијесу сабрана сва писма која је примила Јелена Лазаревић Балшић Хранић, као што то показује и подсјећање у посљедњем писму монаху Ромилу да му је и раније писала о цркви коју подиже у Зети (видјети Тара 2007: 242). Потребно је нагласити да поднаслови испод којих су груписана писма „Дипломатара сунчевог и месечевог времена“ нијесу њени него су средство свезнајућег приповједача ограниченог свезнања, у спољашњој конфигурацији текста. Да је он приповједач ограниченог свезнања. Да тај приповједач нема потпуни увид у збивања показује и то што му је најасно зашто је Јелена Лазаревић Балшић Хранић у писму Андреју Радоњешком „чак два пута ословила Никиту Азопова женским именом, а да ту грешку није ни накнадно исправила“ (Тара 2007: 229). Читалац тиме накнадно бива свјестан да се тиме поступно припрема информацију да је Никита Азопов женско.

Свезнајући приповједач ограниченог свезнања није само у поглављу насловљеном „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“. У поглављу „Име ми је пет што је узело шест – пронађи ме“ казано је: „Зна се само да је било време вучјих сватова, када се отврдли донски војник нашао на капији Горичког манастира. [...] Ускоро ће одсећи златне увојке, заклети се на сиромаштво, непорочност и понизност, обући црну ризу и остатак живота проживети као монах“ (Тара 2007: 118). Мотив златних увојака у роману *Месечева роса* умножава властити контекст, нарочито преко приповијетке „Икона Богородице која одговара“. Свезнајући приповједач је ограниченог свезнања и кад претпоставља да је испосник Ромил у дворцу у Соколу посјетио Јелену Лазаревић

Балшић Хранић након њеног лијечења у Дубровнику (видјети Тара 2007: 228). Из исте перспективе је у поглављу „Кружна црква“ казано: „Морала се запитати [Јелена Лазаревић Балшић Хранић] и куда са свим тим знањем сакупљеним из књига, и чиме потврдити да борба није узалудна, и како охрабрити посустале у ноћи без сијања — све то је стреловитом брзином сигурно прелетело њеним мислима“, као и: „Испод пода цркве, са десне стране од улаза, сахрањен је неки монах Ананије, али се о њему баш ништа не зна, ни ко је био, ни какве је мисли мислио, ни чиме је толику почаст завредео“ (Тара 2007: 270). Позивањем на усмено предање, у другом од ових навода оправдано је ограничавање свезнања приповједајућег. Тиме се, парадоксално ако се познаје природа усменог предања, сугерише да би то могло бити повезано са Никотом Азоповим, у монаштву Ананијем. У том случају би монах Ромил могао дати одговор на питање зашто је монах Ананије тако почаствован.

Збирка властитих писама коју је саставила Јелена Лазаревић Балшић Хранић прати периоде њеног живота који се подударају са периодима историјског постојања Јелене Балшић. Свако од четири писма Јелене Лазаревић Балшић Хранић из времена кад је била кнегиња Зете најављено је уводним коментаром свезнајућег приповједача, а повезује их њена потрага за мистеријом времена. У првом од њих истакнут је поклон сестре Оливере, назван посуда за сагоревање тамјана у сто прелива. „Ватра у њој, што ми броји сате у ноћима без сна и раскошно шири мирис тамјана, додатно ме подстиче на размишљање“ (Тара 2007: 220), каже својој сестри Јелена Лазаревић Балшић Хранић и истиче да јој све више узмиче спознаја о начелу уређења свијета: „Једино што тада знам јесте, да сваким даном умиремо и од неког се растајемо“ (Тара 2007: 220). Но, и поред свега она изражава свијест о томе да је потребно имати снаге да се крене даље кад кораци застану. Свјесна тога, умире „задовољна и сигурна да смрт не може никад и ништа одузети од човека, ако су му снага и садржина по мерама савршеног круга“ (Тара 2007: 271).

Међу писмима које је упутила Јелена Лазаревић Балшић Хранић у вријеме свог живота у Соколу налазе се и њој упућена писма доктора Аматуса Луситануса, Чичоја Домазиха и Сандаља, писана у Паризу, Драчу, Шинону и Дубровнику. Писмо испод

кога стоји да је писано у Шинону је Аматуса Луситануса, па је топоним записан из језичке перспективе странца. То се примјећује и у обраћању Луситануса њој као Хелени. Истина, сама Јелена Лазаревић Балшић Хранић у писму из Сокола Хеленом оловљава и византијску царицу Јелену Палеолог. Из историјског контекста је познато да је она родом Драгаш, а у коментару писма које јој шаље кнегиња Јелена наглашено је да су рођаци по Немањићима (видјети Тара 2007: 233). Из Сокола одлазе и писма синајском испоснику Ромилу и грофу дон Франциску де Вега. Ако се зна да град Соко у стварности физички дјелује као гнијездо, од чега није далеко ни опис његовог положаја међу хумским планинама у роману *Месечева роса*, дјелује као да из њега излијећу писма-птице, док писмо кнегиње Јелене испоснику Ромилу од Улциња до манастира Свете Катарине путује „сто два дана“ (Тара 2007: 221).

И у ратним околностима Јелена Лазаревић Балшић Хранић се у писму свом брату Стефану интересује за мапу, сабљу из Дамаска и за књиге, а посебно ону која је пронађена на заплијењеном броду: „Њено оштећено стање чини је још тежом за читање“ (Тара 2007: 226). Ширну интересовања Јелене Лазаревић Балшић Хранић и њено познавање друштвених прилика показује и њено писмо византијској царици Јелени, писано маја 1424. године: „Енглески двор би и даље да оружјем савлада 'разуларене варваре'. У том циљу се залаже за нови крсташки рат који ће предводити Хенри 5, од недавно наследник не само енглеске већ и француске круне“ (Тара 2007: 235). Мотив мапе са пронађеног брода веза је са писмом којим *Јелена, милошћу божјом кнегиња Зете, кћи блаженпочившег кнеза Лазара* 8. октобра 1409. године одговара на писмо *уваженом грофу од Гвадалахаре, дон Франциску де Веги*: „Мапа која Вас занима заиста је у мојим рукама. [...] Додаћу да поводом Ваше молбе имам само један услов. Ваш заступник би, разумљиво, уз извесну новчану накнаду, одмах добио тражени документ, уколико се искључиво Ви, витешком речју обавезете да ћете ме детаљно обавестити о исходу вашег путовања у тај, како га зовете, Нови свет“ (Тара 2007: 227). И то је у дослуху са ширином интересовања Јелене Балшић као историјске личности. У самој стварности је Михаило де Родос, венецијански морепловац грчког

поријекла оставио 1443. године *Манускрипт*, који је откривен тек 1996. године. У њему су аутобиографија и властити цртежи бродова.⁵⁸²

У роману *Месечева роса* бројна су читавања чији је корјен у нерасвијетљеним и отвореним мјестима у животу Јелене Балшић. Између осталог се „тврди“: „Уздржати се од бацања камена на следбенике Босанске цркве, јер лако можете ударити Христа. И не будите као већина људи која све што тешко разуме лако напада!“, било је кнегињино мишљење о том питању, које никада није доказивала додатним објашњењима, али се у свакој прилици владала у складу са тим речима. // Тек, католички свештеници су због оваквих гледишта прећутно оптуживали кнегињу за шуровање са незнабошцима“ (Тара 2007: 218). У збирци „Дипломатар сунчевог и месечевог времена“ Јелене Лазаревић Балшић Хранић су писма из преписке „настале углавном од 1416. од 1437. године“ (Тара 2007: 215).⁵⁸³ Дакле, из периода из кога се о историјској Јелени Балшић мало зна. Како смо видјели, историчари 1416. годину наводе као годину великих сукоба у Босни, кад Дубровчани предлажу да се Јелена Балшић склони у њихов град. Није тешко примјетити да је та година у Тарином роману изабрана за годину боловања војвоткиње Јелене у Дубровнику, гдје се она нашла из сасвим приватних разлога. Није то само уобичајено приповједачко удаљавање од историјских факата: роману је потребно да Сандаљ Хранић буде мимо рата у Босни како би могао његовати своју жену током њене тешке болести у Дубровнику. Начини на које роман *Месечева роса* одступа од историје показују не да Теодора Тара није изучила историографску грађу која је у позадини садржаја овога дјела него да историјом успјешно манипулише баш зато што је добро познаје. А читаоцу је познавање историјског контекста потребно да би он владао књигом а не књига њиме.

Оно што је у вези са романом *Месечева роса* проблематично је однос према књижевној традицији, односно баштињење те традиције без умјетничке мотивације. На овом мјесту нема услова за шире истраживање на ту тему, али и сондажно навођење

⁵⁸² Љубиша Ђидић је, као један од прилога, у своју књигу *Кнегиња Јелена Балшић* унио цртеж једног од бродова Михаила де Родоса (видјети Ђидић 2010: без странице).

⁵⁸³ Казано је да је Јелена Балшић Лазаревић Хранић у ову збирку уврстила четири писма из времена кад је била жена Ђурађа II Балшића.

примјера било би довољно да ова тврдња не остане апстрактна.⁵⁸⁴ Упадљиво дјелује то што Теодора Тара користи исказе других аутора не упућујући на изворе, а да је то без нартолошког покрића. Тако у посљедњем писму које Јелена Лазаревић Балшић Хранић шаље монаху Ромилу стоји: „У мору овог сујетног живота увек има разлога да се у добро сумња, у лукаво више“ (Тара 2007: 241). У овом раду је овом раду је неколико пута наведена синтагма „море овог сујетног живота“ (Balšić 1960: 188) из посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић. Други дио Тариног исказа преузет је из „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца, који у једном од својих радова цитира Динко Давидов а на шта се може указати и преко *Антологије српског песништва*, коју је приредио Миодраг Павловић (видјети Павловић 1990: 60).⁵⁸⁵ А у фиктивном писму које из Сокола „кнегиња Јелена, ћерка блаженопочившег кнеза Лазара“ (Тара 2007: 235) упућује василиси Јелени, „у мају 1424. године“ (Тара 2007: 23) преузете су ријечи Дубровчанина Николе Гундулића из писма Сандаљу Хранићу, упућеног 8. августа 1404. године: „И сами кажете да се свет од потопа није вртео као сад“ (Тара 2007: 234).⁵⁸⁶ Неуказивањем на њихово поријекло, ове Гундулићеве ријечи су очигледно подметнуте василиси Јелени.⁵⁸⁷ Као што је стих Његошевог *Горског вијенца* „нада мном је небо затворено“ (стих 39) прошао кроз адаптацију у новој текстовној конструкцији: „Над нама небо затворено“ (Тара 2007: 225).

⁵⁸⁴ Тога има и у роману „Берачи мјесечине“ (2012) Тодора Живаљевића, премда су његове приповијетке о Јелени Балшић у том смислу у знатно бољој позицији.

⁵⁸⁵ Овим указујемо на изворе до којих се до ријечи Никона Јерусалимца може доћи и без читања *Горичког зборника*.

⁵⁸⁶ Упоредити Тара 2007: 234 и Пуцић 1858: 57.

⁵⁸⁷ Михаило Ласкарис каже: „У грчким изворима XIV и XV века деспотице се редовно називају василисама; то је правило, а не изузетак“ (Ласкарис 1997: 90). И додаје: „Ограничавајући се овде на српске деспотице, напоменућу само да Франтза 366, 367, 413, 429, 450 зове редовно василисама Јерину, жену деспота Ђурђа и Јелену, жену сина му Лазара“ (Ласкарис 1997: 90²). Деспот Стефан Јелену, потњу монахињу Јефимију у поглављу „Светац који је имао две мајке“ Тариног романа *Месечева роса* назива и деспотичим и василисом (видјети Тара 2007: 88 и 89). Додајмо да је 1424. године василиса којој Јелена Балшић упућује наведено писмо већ одавно монахиња Јефимија, као и да је она сама у вријеме кад у Соколу пише то писмо одавно војвоткиња.

Надасве, поред питања које је поставио Иван Карамазов у роману „Браћа Карамазови“ Фјодора Михиловича Достојевског питамо се колико има смисла у књижевној умјетности постављати питање које Јелена Лазаревић Балшић Хранић поставља испоснику Ромилу: „Зашто Бог допушта сатани да тако свирепо мучи недужног човека“ (Тара 2007: 223). Или прежвакано питање: „Где се завршава нужност а кад почиње слобода“ (Тара 2007: 223). То се, међутим, не односи и на ријечи Јелене Лазаревић Балшић Хранић упућене Андреју Радоњешком као човјеку иконописачког искуства: „Понадала сам се да би нико боље од Вас знао да каже која боја би најтачније изразила време и његову опасну суштину“ (Тара 2007: 230). У „Дипломатару Сунчевог и Месечевог времена“ нема одговора на ово писмо. То је квалитетно наратолошко рјешење ако се зна да у поглављу „Икона Богородице која одговара“ у недоумици којом бојом да наслика очи Богородице сама Богородица са иконе, коју Радоњешки пресликава, говори о плавој боји: „А ти, ти потврди истину овом бојом, она је образац вечности, нека ти она послужи да победиш време“ (Тара 2007: 282). Све у свему, Теодора Тара ријечима Јелене Лазаревић Балшић Хранић само понекад успијева да додирне врхове бића историјске Јелене Балшић, као што само повремено својим приповиједањем излази из просјечности.

5.1.4. Присуство Јелене Балшић у одсуству у роману *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић

У роману Љиљане Хабјановић Ђуровић *Игра анђела*, роману о кнегињи Милице мимо узгредних помињања Јелена Балшић је присутна у три поглавља. У сва три поглавља она је присуствује једино у одсуству. Најдиректније о њој говори прво од тих поглавља (видјети Хабјановић Ђуровић 2005: 163 –164). У њему о Јелени Балшић у првом лицу једнине свједочи „Анђео Чувар првенца једног будимског палатина, племенитог човека и пријатеља Стефановог“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 164).⁵⁸⁸

⁵⁸⁸ Већ се може казати да је потрбан јак читалачки желудац да би се могао сварити начин на који се током посљедњег пасуса овог поглавља открива његов приповједач — поменути Анђео Чувар (видјети Хабјановић Ђуровић 2005: 164).

Прво поглавље о Јелени Балшић у роману *Игра анђела* након упућивања на породични контекст пребира по њеној биографији. Такође се покушава ући у њен психоантрополошки профил, и то уз велико упрошћавање. Први и трећи дио поглавља говоре о Јелени Балшић у породичном и друштвеном контексту. Његов средишњи дио је својеврсна компилација радова о животу и дјелу Јелене Балшић. У њему се уз име Јелене Балшић налазе придјеве: необична, немирна, пркосна, поносна, умиљата, ведра, срчана, храбра, предузимљива, горда, отмена, недокучива, замишљена, запитана, загледана. Што су у онови атрибути и историјске Јелене Балшић. Раније смо говорили о начину на који се у ово поглавље укључују дјелови „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић, како би се наводно употпунило приказивање ње као кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице.

Друго од три наведена поглавља о Јелени као кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице говори ријечима њеног оца Лазара и Вука Бранковића, мужа његове најстарије кћерке Маре. Повод њиховог разговора је одлука кнеза Лазара да Јелену уда за Ђурађа Страцимировића Балшића, што није по вољи Вуку Бранковићу који каже: „Двадесет година браним своје од тих скоројевића и узурпатора. И сада треба да се изљубим са Ђурђем! Братом да га назовем! Да је по мојој вољи, мач би му у гроце сасуо“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 193). У каснијем току овога романа Бранковић прихвата предлог угарског краља Сигисмунда да се повуче у Полимље „када Угри нападну онемоћалу кнегињу“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 246), како би могао „затворити пут Балшићу, како се он, лаком на поседе своје тазбине, не би одлучио да помогне Милице и, за узврат, одвали који њен посед себи“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 246). Наведеним поглављем романа *Игра анђела* Вук Бранковић се додирује са улогом коју као антипод Милошу Обилићу има у усменом предању. На то је посебно указано његовим ријечима упућеним кнезу Лазару: „Народ прича да си Оливеру наменио Милошу и да си оног никоговића већ обрадовао својом одлуком. Зато се он јуначи. Дрзак је. Не поштује старије и угледније. Мисли, постане ли твој зет, постаће раван највишима...“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 194).

Историја показује недобронамјерност Вука Бранковића према Ђурађу II Страцимировићу Балшићу. Не зна се да ли су Будимље, Плав и Гусиње након пада

Николе Алтомановића припали Ђурађу Страцимировићу, „али је поуздано да су се на крају нашли под влашћу Вука Бранковића. Он је, шта више, настојао да се некако пробије према мору – на штету Балшића“ (Божић 1970^a: 54). У том сегменту роман *Игра анђела* је историјски роман у терминолошком значењу ријечи. Позвавши се на млетачке изворе, Иван Божић каже да је гласник Вука Бранковића прије јуна 1390. године нудио „Ђурђевог протовестијару 500 литара сребра ако му преда неки град, вјероватно Улцињ, али га је Филип уз многе погрде отјерао“ (Божић 1970^a: 54).⁵⁸⁹ Са овим биографским податком би се могла повезати легенда о Вуку Бранковићу и Ђурађу Страцимировићу, о њиховом односу према биткама код Берата 1385. и на Косову 1389. године, која се нашла у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* (видјети Šuflyay 1920: 10).

Јелена, кћерка кнеза Лазара у комплетном поглављу о коме у роману *Игра анђела* разговарају кнез Лазар и Вук Бранковић поменути је у само једној реченици, а на њу се директно или индиректно односи све што је у овом поглављу изговорено. Наиме, на ријечи Вука Бранковића: „Наумио си да се ородиш са Балшићима...“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 192), кнез Лазар одговара: „Јесам. Даћу Јелу за Ђурђа Страцимировића“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 192). У Лалићевом роману „Зло прољеће“ Видра у свом одсуству присуствује скоро једино кроз сјећања Лада Тајовића и бригу њеног оца учитеља Јасикића, који се након шестоаприлског њемачког бомбардовања Београда код његову стрину Цане пита зна ли Ладо шта о њој, док се Ладо скрива да неби говорио о њеној смрти. Да би избјегло да говори о томе како је њено мртво тијело одвезао камион „П о л и т и к е“ (Лалић 1965: 567). Тога се сјећа и на почетку романа „Лелејска гора“, док му се чини да је Видра жива у привиђењу од дјевојке на извору у катуну Јаблан (видјети Lalić 1980: 53). Видра у *Лелејској гори* присуствује у одсуству и док се Ладу Тајовићу у планини привиђа онај што га је након шестоаприлског бомбардовања Београда „одгурнуо од камиона кад су Видру убацили међу мртве“ (Lalić 1980: 151), као и кад са њом у истом дјелу упоређује Неду, према којој се односи као према спасу и освети (спасу од самоће, освети себи и свијету). Божо Милачић каже: „О Видри се у 'Злом прољећу' мало и шкрто говори, али је много речено. // Као да је на свакој

⁵⁸⁹ Мисли се на Филипа Барелија, протовестијара Ђурађа Страцимировића Балшића.

страници присутна“ (Милачић 1965: 14). Једино је присутна кроз одсуство и Кеди у Фокнеровом роману „Крик и бијес“. На то додатну пажњу скреће Владимир Вујошевић у раду „Романтизовање одсуства у *Стакленој менаџерији* Тенеси Вилијамса“, уз нагласак да у „Стакленој менаџерији“ „жене присуствујући одсуствују, а мушкарци одсуствујући присуствују“ (Вујошевић 2015^б).

Треће поглавље *Игре анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић о Јелени Балшић говори кроз психинарацију њене мајке. Уствари, то поглавље је у цјелини психонарација кнегиње Милице (видјети Хабјановић-Ђуровић: 411–419). Она се обраћа кнезу Лазару деценију ипо након његове смрти саопштавајући му шта се након његовог одласка догађало. „Освештали смо Љубостињу Лазаре!“, прва је реченица тога обраћања (Хабјановић Ђуровић 2005: 411). Након тога говори о Јефимији и о себи као несрећној мајци. Након саопштења о томе шта се све догађало њиховим кћерима, резимира: „Пет кћери. Лазаре! Једна мртва. Једна потурчена и три удовице“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 416). У тренутку навођења ових података упокојена је Теодора, потурчена Драгана а удовице су Мара, Јелена и условно казано Оливера. Слиједи ријечи које се односе на унучад: „Седморо деце, а само шесторо унучади. Троје Мариних, који ме мрзе. Двоје Драганиних, који расту као Турци. И мали Балша, кога никада нисам пригрлила у наручје. Нисам стигла од државних послова (Хабјановић Ђуровић 2005: 417). У својој исповијести, чији је други дио близак тужбалици, кнегиња Милица говори о синовима на начин који не одудара од историје.

Кнегиња Милица у роману Љиљане Хабјановић Ђуровић о својој и његовој кћерки Јелени кнезу Лазару каже:

Ни Јела нам није сретна. Наша Јела, нежна и одлучна. Срчана и помало непромишљена. Од детињства је тежила да ми буде слична. // Бојим се, Лазаре, да јој је Господ услишио њену неразумну молитву. Да јој је одредио да понови моје грешке. Да проживи моја искушења. Нема четири мјесеца како је мужа испратила Оцу небеском, а већ спрема војну против Млечана да заштити очевину своме Балши. Наднета је над њим као ја над Стефаном. И још вазда узнемирена оном посебном бригом и неспокојем једночедних мајки. // Да није у

толикој невољи, она би данас била овде са мном. Она једина од мојих кћери (Хабјановић Ђуровић 2005: 414–415).

Оквир овога описа живота Јелене Балшић до 1403. године је историјски, али су појединости резултат новелизације којој нијесу одољели ни неки некњижевни радови. Мимо књижевног дјела, много шта што је наведеним ријечима саопштено може бити тачно али и не мора. Кнегиња Милица о својој дјечи говори недуго након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића, након чега је живјела само двије године: у роману *Игра анђела* упокојила се 1405. године, као и у стварности.

Љиљана Хабјановић Ђуровић Јелену Балшић укључује у коментар кнегиње Милице изречен у оквиру њеног говорења о кћерки Оливери: „Надала сам се да њена мука неће дуго трајати. Надала сам се, помоћи ће јој Јела. Умна и побожна. Али више окренута живљењу него страдању“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 415). Само по себи се разумије да је овај коментар литерарна пројекција. Да ли је стварна Јелена могла више и шта да уради за своју сестру Оливеру питање је на који роман *Игра анђела* не покушава да одговори. У самом историјском контексту ваља се упитати шта би ко у конкретним историјским околностима понудио као алтернативу поступцима Јелене Балшић. Шта је то Јелена Балшић за четири године боравка своје сестре Оливере у Бајазитовом харему и до тренутка у ком кнегиња Милица своди свој животни биланс у роману Љиљане Хабјановић Ђуровић питање је на које не би могла одговорити ни историјска кнегиња Милица. Прије управо коментарисаних ријечи кнегиње Милице у роману *Игра анђела* казано је да након Бајазитове смрти Оливера одмах одлази код своје сестре Јелене: „Када је одлучила да остане код Јеле пошто је Стефан откупио од Темерлана, поверовала сам да је разумем (Хабјановић Ђуровић 2005: 415). Подсјећамо на то да се ово дијелом разликује од тврдњи историчара. А тврдња да је Јелена *више окренута живљењу него страдању* у најмању руку је дискутабилна. Као да се не може живјети и страдати истовремено.

Мимо говорења о Јелени, кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице у три наведена поглавља, њено име се с времена на вријеме помиње и на другим мјестима у роману Љиљане Хабјановић Ђуровић. Наводимо их редом затеченим у њеном роману:

1) „Милица је у Крушевац довела три кћери. Мару, Теодору и Драгану. Јелу је донела“ (Хабјановић-Ђуровић 2005: 109).

2) Кнегиња Милица у жељи да роди сина каже: „Можда је грех што своје кћери нисам волела довољно. Што им се нисам радовала. Само сам Мару без страха дочекала. Само сам њу привила на груди пуне млека и љубави. Драгана ми је била изневерена нада. Теодора страх. Јела горчина. Оливера пораз“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 137).

3) „Расле су у време њених поразних бременитости. Слушале су јој молитве и наде. Виделе да је ридањем и у очају дочекала Јелу и Оливеру. Тако су сазнале да се ни њима није радовала“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 158).

4) Кнегиња Милица о Оливери саопштава: „Тако је слична Јели. И мени. И лепа је на исти начин“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 166). А о кнезу Лазару каже: „Драгану је дао у Трново, за Јована Александра, сина бугарског цара Шишмана. Теодору је испратио у Мачву, мачванском па хрватскодалматинском бану и угарском палатину, Николи Горјанском. Јелу је удао у Улцињ, за Ђурађа Страцимировића Балшића, господара Зете. Избор дворова на које је послао своје кћери за прве госпође говорио је јасно да су ти бракови печат на уговору о заједничкој борби против Турака“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 191).

5) „Отишле су моје кћери. Теодора. Драгана. Јела. [...] У нежуђене загрљаје“ (Хабјановић-Ђуровић 2005: 196). „Оливера је веровала да ће тамо, у колиби траварке, започети неки стари предсвадбени ритуал остао у наслеђе из паганских времена. Да су некој чобаници, као невесте, ишле и њена мајка и кира Јефимија. Па Мара, Теодора, Драгана и Јела. [...] И пратила је мајку, више радознала него уплашена“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 260).

Роман *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић је замишљен као роман о кнегињи Милицы, а уствари је лимунада са шлагом. У њему је нарочито

тривијализована улога кнегиње Милице у назови удаји своје кћерке Оливере.⁵⁹⁰ Несналажење Љиљане Хабјановић Ђуровић у приповиједању као умјетничком чину Љиљану Хабјановић Ђуровић у роману *Игра анђела*, између осталог, одаје се тиме што у поглављу у коме кнез Лазар и Вук Бранковић разговарају о Јелениној удаји, начин обраћања кнеза Лазара Вуку Бранковићу наратор објашњава кроз очигледно (а очигледно се дефинише као оно што није потребно објашњавати): „Устао је и Вук. Све му је било јасно. У току неколико минута Лазар га је три пута ословио. И увек различито. Био му је син, па господин, па Вук (Хабјановић Ђуровић 2005: 194).⁵⁹¹ И поред тога што свиђанизму нема суда, ваља примијетити да је читалачка рецепција романа Љиљане Хабјановић Ђуровић за социокултуролошко истраживање.

5.1.5. „Дегустација страсти“ у роману *Оливера Стојане Магделинић*

На роман *Оливера Стојане Магделинић* само ћемо се осврнути. У њему се Јелена Балшић јавља кроз сјећање своје дестре Оливере Лазаревић, које је добрим дијелом у форми дијалогизираниог монолога. Већ својим насловом, „У Бару код Јеле“, на присуство Јелене Балшић у овом роману указује посљедњи сегмент I главе овог романа. Јелена Балшић се помиње и током Оливериних сјећања на друге људе. Док говори о писму свога брата Стефана, Оливера каже: „Писао ми је док сам код Јеле у Бару, по изласку из Темерлановог ропства боравила“ (Магдаленић 2009: 22). Већ на сљедећој страници је казано: „Остали смо ја, Стефан и наша мила сестра Јелена Јела

⁵⁹⁰ Удаја Оливере Лазаревић за султана Бајазита заинтересовала је и писце српске историјске драме. Оливера Лазаревић је литерарни знак драма Јована Суботића, Мите Димитријевића, Милоша Цветића, као и романописца Стојану Магделинић.

⁵⁹¹ На Београдском сајму књига 2013. године Љиљана Хабјановић Ђуровић давала је аутограме читацима који су стајали у дугом реду. Ипак, све то мимо утилитаризма не значи много ако начин говорења о „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић у роману *Игра анђела* не превазилази могућности амбициозног ученика завршног разреда основне школе (видјети Хабјановић Ђуровић 2005: 162). Из духа времена је проистекло то што се и поред свих несналажења Љиљане Хабјановић Ђуровић, на основу начина њеног присуства на књижевној сцени може закључити: *снашла се*.

Балшић. Ја и Стефан, на жалост, без порода. Јела уцвелења, неутешна, после смрти јединога сина Балше...“ (Магделинић 2009: 23).

У сегменту „У Бару код Јеле“, чији је мото реченица из „Дванаесте посланице апостола Павла“: „Будите у нади радосни, у невољи трпељиви, у молитви постојани“ (према Магделинић 2009: 41), Јелена Балшић тјешу своју сестру Оливеру, пристиглу након Ангорске битке. Чини то и Турчин Ајдин, који је допратио у Бар. Обоје говоре само у оквиру сјећања Оливере Лазаревић. Лик Ајдина је у пресеку сјећања Оливере Лазаревић на вријеме проведено у Турској и у Србији. А Косовска битка и Ангорска битка Оливери Лазаревић одређују правце кретања и као историјској личности и као књижевном лику.

„Спремна за венчање“ је дио текста који се налази у IV глави романа у коме Оливера исповиједа да је потајно као принца на бијелом коњу замишљала „витеза у лику младог Дојчила, сестрића Милоша Обилића“ (Магделинић 2009: 165). Дио Оливериног сна о љубави је и сљедеће переђење: „Као што је моју сестру Јелу волео њен муж Ђура Страцимировић Балшић“ (Магделинић 2009: 165). Поред наведеног, Јелена Балшић се у роману *Оливера* помиње једино успут. Тако у оквиру сјећања на Бајазита приповиједа о два потпуно иста прстена његовог оца Мурата, нестала после битке на Косову (у вези са којима је вјеровао да ослобађају страха и да би уз њих све битке добио). Оливера каже: „Толико је желео прстење да сам писала мајци и молила је да се распита у Србији, да покуша да их пронађе. Мајка се трудила, слала гласнике по целој земљи, чак и у области Бранковића, код Маре у Рашкој, и Балшића, код Јеле у Зети, али узалуд“ (Магделинић 2009: 150). Мора се признати да није без соли наслов сегмента романа коме припадају наведене ријечи — „Прстен, не из легенде“.⁵⁹²

Мотив чаробног прстена је, као што смо видјели, и у Тарином роману *Месечева роса*. А чаробни мач је један од мотива Шуфлајевог романа *Костадин Балшић*, као што је митски нож у роману *Десна* Николе Петровића“. У Шуфлајевом роману Прогон Дукађин, за кога Јелена, жена Костадина Балшића каже да је заклето непријатељ

⁵⁹² Роман *Оливера* Стојане Магделинић са њеним романом *Доротеа* укрштен је дијелом „Доротеа и Драгољуб“ (видјети Магделинић 2009: 204–210) са паралелним наративима о љубави Доротее и Драгољуба и љубави Траистана и Изолде, што је један од бољих дјелова романа *Оливера*.

Балшића (видјети Šufflay 1920: 181), успијева да се домогне митског мача који је у Драч доспио из дубине простора и времена и усмртио њеног мужа. Костадин Балшић у Шуфлајевом роману објашњава својој жени Јелени да је тај мач извор његовог самопоуздања: „То је овај мач од домаштанскога нада. Прије двије сам га године купио у Авлони од неког старог Жида, који ме је не знајућ, тко сам, упутио да га добро чувам, и прорекао да ће ми његово власништво донијети господство над брдима, јер тај је мач у давно вријеме посједовао страховити нрепријатељ Франака, чудотворни 'шеих ал Цебел', господар брда у горској коси Либанона“ (Šufflay 1920: 92). У роману *Деспа* нож о коме дервиш приповиједа да је припадао „Харуну ал Рашиду, калифу Багдатском“ (Петровић 2009: 67) и каже да је на тај нож опасно и мислити а камоли га имати у рукама, доспијева у руке турског цара Мурата, па у руке Милоша Обилића и на крају у руке Јелене Балшић: „Кад се Милош с војском у Крушевац поврати, поклони Деспи ови мали *ханџарчић* и чињаше се да је заборавио шта му је *дервиш* о њему причао. И кад је Књагиња Деспа у Скадар дошла, Обилић посла нарочитога *гласника* с писмом, у којему јој *најозбиљније* поручи да ножић уништи или да га у Бојану баца“ (Петровић 2006: 68). Овако се завршава први дио Петровићевог романа о Јелени Балшић. Додајмо да се на основу начина на који је Петровићев роман *Деспа* повезао Јелену Балшић и Милоша Обилића, не може се знати да ли је његов роман свјетан да је у усменој књижевности Јела, кћерка кнеза Лазара љуба Милоша Обилића.

Јелена Балшић је у роману *Оливера* прошла неосакаћена — зато што није ни оваплоћена, мимо свијести да је постојала и што тјешу своју сестру Оливеру. Посебан је ризик упуштање у ову врсту стваралачке авантуре а не поклекнути пред величином оних о којима се пише умјетничко дјело. Довољно је само једном прочитати „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић и *Деспу* Николе I Петровића да би се било свјесно супериорности изражавања Јелене Балшић, и поред тога што њена посланица није умјетничко дјело. Предност у изражавању Јелене Балшић је и у лексици, и у рефлексији, и у духовности, а прије свега у мјери, без које нема ваљаног стила. Шта би тек казала Јелена Балшић о лику Петровићеве *Деспе* да којим случајем има могућност да прочита овај његов роман.

Подстицај сентиментализму у говорењу о Оливери Лазаревић у романима Стојане Магделинић и Љиљане Хабјеновић Ђурић могао је доћи, директно или индиректно, и кроз писање турског историчара Ашик-паше Заде, што преко Глише Елезовића преноси Миодраг Ал. Пурковић: „Писао је како је Оливера била врло распусна и одана пићу, да су под њеним утицајем почеле да се приређују оргије и пијанке, иако Коран забрањује пиће“ (Пурковић 1996: 109). Чуди да Љубиша Рајковић Кожељац, који о усменој књижевности смислено говори (видјети Рајковић Кожељац 2016), са страшћу дочекује роман *Оливера* Стојане Магделинић, па каже: „Стамено перо Стојанино, које ова романсијерка у срце своје, уместо у мастионицу, умаче“ (Рајковић Кожељац 2009: 173). Чак и дјелови *Библије* и *Курана* измјештени из контекста као мото сегмената романа *Оливера* дјелују као маниризам, да не кажемо и религиозни кич.

Садржај једног броја романа у српској књижевности прве и друге деценије двадесет првог вијека чији су главни ликови историјске личности срачунат је на идеолошки однос према традицији. У њиховој основи су наративи псеудонационалности и псеудодуховности, што је само прерушено искуство из времена доминације соцреализма: један опијум је замијењен другим.⁵⁹³

5.1.6. Виђење Јелене Балшић са дистанце која не обавезује у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић*

Примјетно је да о Зети у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* највише говоре они који су у њој живјели прије доласка међу Арбанасе. То су патрициј Филип Барели, бивши протавестијар Балше II Балшића и бивши управитељ финансија Ђурађа II Страцимировића Балшића, као и бивши логофет Балше II Радич Жилић Винужилић и мајстор Јован Злогубица. Њихово говорење је у функцији појачавања утиска књижевне вјеродостојности, која се не показује увијек и као историјска, иако је Шуфлајев роман

⁵⁹³ Видјети рад Драгана Бошковића „Социјалистичка парадигма српске модернистичке и постмодернистичке литературе“ (Бошковић 2009). Но, и сам овај рад није измакао замци кад, на примјер (иако у домену позивања на другог аутора) — не показујући отклон — у исти идеолошки оквир доводи дјело Добрице Ћосића и Матије Бећковића. Свођење непознатог на познато је опасност за све, као и слобода — да се присјетимо Шекспировог Хамлета.

Костадин Балшић референтан на његову историјску студију *Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку)*.

Јелена Балшић се из различитих углова приказује у више глава Шуфлајевог романа *Костадин Балшић*. Тако Филип Барели, бивши протовестијар Балше II и бивши управитељ финансија Ђурђа II Страцимировића Балшића у обраћању млетачком патрицију Марку Барбадигу каже: „Кнез Лазар, чија славохлепна кћерка Јелена, или како је зову Лена, представља сада као супруга Јурја II симбол легитимности“ (Šufflay 1920: 18). На истом мјесту говорећи о женидбама Балшића као жилавом систему Барели додаје: „Друга генерација Балшића, три брата жупана, била су још три дивља пастирска челника. У треће је кољено продрла фина мјешавина српске и грчке крви, Лазаревића и Драгаша“ (Šufflay 1920: 18). Пошто је Јелена, кћерка кнеза Лазара једина од Лазаревића удата у Балшиће испотавља се да кроз ова два исказа Филип Барели о њој говори и негаторски и афирмативно. Истина, у другом случају то бива индиректно. Од Драгаша је, како смо и раније казали, мајка Костадина Балшића Теодора у монаштву Ксенија, која се након смрти свога првог мужа Мркше Жарковића удала за Ђурађа Страцимировића Балшића“. Али зато Филип Барели идеализује Војсаву, кћерку Карла Топије коју је, како каже, док је била дијете љуљао на свом кољену.⁵⁹⁴

О Јелени Балшић говоре и други у роману *Костадин Балшић*. Сам Костадин Балшић у разговору са Мркшом Жарковићем, својим полубратом по мајци свједочи да је Јелена Балшић ослободила турског ропства њега и Ђурађа II Страцимировића Балшића кад их је Бајазид на превару заробио, па су за њихово ослобађање Турци

⁵⁹⁴ Филип Барели је био протовестијар Карла Топије прије него је постао протовестијар Ђурађа Страцимировића Балшића. Историји је познато да је он одбио понуду представника Вука Бранковића да купи један од градова Балшића, према Милану Шуфлају Улцињ за који је понуђено „500 либара сребра“ (Šufflay 1991: 39). Према Ивану Божићу, Барели је, изгледа, такву понуду прихватио од Константина Балшића, па се нашао у затвору Ђурађа Страцимировића Балшића (видјети Божић 1970^б). А у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* кир Сак, зет Карла Топије тврди да је Барели у затвор допао зато што није желио да се заваде Ђурађ Страцимировић и Вук Бранковић, зетви кнеза Лазара, „а Балшићи су ипак сазнали за ту понуду“ (Šufflay 1920: 39). „На упорни заговор млетачке владе пуштен је Филип концем год. 1391. из тамнице и врћен му је иметак. Умах је ступио у службу Ђурђа Тхопије, који је био ожењен сестром Вука Бранковића“ (Šufflay 1991: 39). Премда у историјском роману Милана Шуфлаја, Бурмат каже Барелију оно што тврде и поједини историчари — да се кнез Карло са Балшићима „измирио, паче узео за жену Војсаву, сестру трију жупана“ (Šufflay 1920: 25).

одузели Зети градове Скадар, Дриваст и Свети Срђ. Турци су тражили и Улцињ, али да Јелена Балшић на то није пристала: „Ви знате да је Лена, супруга Јурјева тврда жена. О предаји Улциња није хтјела ни чути“ (Šufflay 1920: 70). Да је ријеч о стварној историјској ситуацији показују имена градова који су уступљени Турцима као услов за њихов излазак из тамнице, о чему смо говорили током потраге за биографијом Јелене Балшић.

Недуго након Костадина Балшића о Јелени Балшић у Шуфлајевом роману говори Радич Жилић, логофет Костадина Балшића и бивши логофет Балше II Балшића: „На срећу је кнегиња Лена тијелом млада као капља, а памећу стара као враг“ (Šufflay 1920: 76). Жилић након тога саопштава легенду о ванбрачном сину Ђурађа Страцимировића Балшића, на коју смо упутили у поглављу „Јелена Балшић у усменој књижевности“. Та легенда је на историјској позадини замијенила Ђурађа Страцимировића и његовог стрица Ђурађа I Балшића. Слој усмене традиције један је од најважнијих у грађењу романа *Костадин Балшић*. Наведене ријечи логофета Жилића у функцији су најаве приповиједања о ванбрачном сину Ђурађа Страцимировића Балшића. Жилићев монолог прекида Раич питањем да ли је истина да Ђурађ Страцимировић има ванбрачног сина. Добија одговор: „Јест, Фотија, који се сасвим поарбанасио и зове се Зошо кнез му је дао велико имање, пак је готово независан држао кланце код Светог Спаса на Дриму, гдје је убирао од дубровачких трговаца голему царину“ (Šufflay 1920: 77). Жилић наставља ову причу: „Из те љубави било би ваљда изишло читаво јато копилади, да није било госпође Лене, која је тај одношај напоскон пререзала оштрим шкарама“ (Šufflay 1920: 77). Исти приповједач на истом мјесту додаје: „Дуго није могао кнез да заборави своје Бјелаве. Али то је била и дивна жена, какове нијесам послјије никада видио. По њој названа је њезина гостиона, а онда и читаво село, које стоји сјеверозападно од Скадра на великој приморској цести“ (Šufflay 1920: 77). Из ове приповијести Жилић излази закључком „да су све Јелене вражје бабетине“ (Šufflay 1920: 77), укључујући и мајку цара Константина. Затим говори о Јелени Хлапени, жени Марка Краљевића – на начин на који говори и стварни запис дијака Добре из села Калуђере на „Минеју“ који је преписао између 1371. и 1394.

године, а о чему смо говорили у контексту алтернирања имена и улога у усменој књижевности о Јелени Балшић.⁵⁹⁵

Раније смо дали до знања да историјски Ђурађ II Страцимировић Балшић нема ванбрачног сина, односно да ванбрачног сина има његов стриц Ђурађ I Балшић. Ако је и фиктивна, прича о ванбрачном сину Ђурађа Страцимировића и односу Јелене Балшић према томе убједљиво је испривовиједана.⁵⁹⁶ Додајмо да, за разлику од Костадина Балшића, историчари мало говоре о Ђурађу Балшићу, ванбрачном сину Ђурађа I Балшића. У умјетничкој књижевности он није остао без трага. О њему је Борко Брђанин написао драму *Ђорђе Балшић* (Брђанин 1891). Говорећи о контексту лика жене Ђурђа Црнојевића у Јакшићевој драми „Јелисавета, кнегиња црногорска“ у најкраћем упућује на садржај ове Брђанинове драме упућује Снежана Булат:

Борко Брђанин за главног актера своје драме бира Ђорђа Балшића, младића који је „лепи Словенин“ „ванбрачни син одважног и дрског Ђурђа Господара зетског“ (Брђанин 1891: 11). Ђорђе, нови Дон Жуан, заносан, кавалер угледни и неодољив заводник, заветоваће се на једно: 'не женити се Млечанком' (Брђанин 1891: 36). Лидија Гонцаго, мрзитељка мушкараца, прелепа Млечанка, због неузвраћене љубави дела попут каквог демона, фурије, изгнаног анђела, те охоло казује:

„Тешко теби јадничне!... Ти си пропао!

Ни сирена, која примамљивим звуцима љубави

Збуњује мушке главе, памет и срце

Да за њима иду, у понор газе –

Ништа су и нигде, спрам моје вештине!“ (Брђанин 1891: 70).

⁵⁹⁵ Упоредити Павић 1986: 73–74 и Šufflay 1920: 79.

⁵⁹⁶ Поред наведених, постоје и други трагови легенди у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић*. Видјети Šufflay 1920: 9, 34, 77, 82, 113–114, 163, 193.

Када оствари свој наум и изведе пред олтар Ђорђа, охола Млечанка ће му се светити. Брђанин је међутим, оставио простора за трансформацију Млечанкиног лика. Она се претвара у нежно и истински племенито биће, кога су тешке ране нагнале да срце своје претвори у камен. Корен њене озлојеђености према мушкарцима лежи у насилничком нападу грофа Орсини Николе. Када јој Ђорђе осветли образ, признаће и себи и њему, колико дуго га је носила у свом срцу. Одушевљена његовом добротом, заклеће му се на вечну љубав (Булат 2016: 84–85).

Док легенду о ванбрачном сину Ђурађа Страцимировића Балшића и љепотице Бјелаве Радич Жилић саопштава у убјеђењу да говори истину, образложење његовога закључка да су све Јелене вражја бића (видјети Šufflay 1920: 77), са његове тачке гледишта, односи се и на Јелену Балшић. А све је у функцији слутње да ће Јелена, жена Марка Барбадига а кћерка Карла Топије донијети несрећу Костадину Балшићу, што и стоји у основи радње Шуфлајевог романа. Иначе, микроцјелине у овом роману нијесу саме себи циљ. Оне су, по правилу, функцији основног тока радње.

Свој закључак о Јеленама логофет Жилић у самозбораву понавља и у присуству Јелене, кћерке Карла Топије у коју је заљубљен Костадин Балшић. „Понављам: Јелене су вражје бабе и не носе среће кући Балшића. А сада се у животном пољу обитељи Балшића појавила још једна Јелена', надада након кратке станке свечано и тајанствено Винужилић. 'Сам Бог знаде, како ће се то завршити' “ (Šufflay 1920: 79). Потом то каже и пред Јеленом, кћерком Карла Топије а женом Марка Барбадиге, млетачког намјесника Кроје кога је напустила и преудала се за Костадина Балшића, што Радича Жилића и мотивише наведене ријечи изговори. Схвативши да је и Јелена, бивша жена Марка Барбадига у публици, Жилић свој коментар дјелимично исправља тако што јој објашњава да је, наводно, тих дана у јавној кући упознао једну Јелену. Свјесна непостојаности његовог карактера, много му се не разума Јелена Балшић рођена Топија. Током повратка из Арбаније а након смрти Костадина Балшића, у присуству Јелене, жене Костадина Балшића, брачног пара Барели и свога земљака Царије логофет Жилић изговара: „Али ја сам једнако слутио зло, откако се он заљубио у своју жену. Бадава.

Јелене су вражје бабе рогоше и не носе среће кући Балшићевој“ (Šufflay 1920: 193). Филип Барели, чија се жена такође зове Јелена из комуниколошких разлога одговара на Жилићеву изјаву о Јеленама: „'Ето, Жилићу', смијешо се Барели, 'моја супруга тјера у лаж ваш праворијек о Јеленама“ (Šufflay 1920: 193).⁵⁹⁷

У историјском роману *Костадин Балшић* сама стварност сугерише латентну свијест писара Радича Жилића (Винужилића) о мноштву Јелена у средњовјековној историји (видјети Šufflay 1920: 79). Поред Јелене Балшић (видјети Томин 2011⁶: 134), Светлана Томин у раду „Ктиторке српског средњег века. Прилог познавању“ наводи и сљедеће средњовјековне жене именом Јелена, ктиторке цркава и манастира: краљица Јелена Анжујска (видјети Томин 2011⁶: 98), царица Јелена Немањић (98), Јелена, мајка Константина Великог (100), угарска краљица Јелена, кћер рашког жупана Уроша I (101), Јелена, жена казанца Јована Драгослава (116), Јелена Шубић, сестра цара Душана (120), Јелена, жена деспота Угљеше Мрњавчић (125), „Јелена“, мајка деспота Стефана (126), Јелена Драгаш, кћерка Дејана Драгаша а жена цара Јована Палеолога (133), Јелена Бранковић, жена деспота Лазара (138), Јелена, жена деспота Јована Бранковића (141), Јелена, кћер деспота Јована Бранковића (142), Јелена, мајка жене принца Александра IV Лапушнеану – Роксанде (143), двије Јелене Храбрен међу ктиторима манастира Житомислић (145), Јелена, супруга деспота Стевана Штиљановића (145).⁵⁹⁸ Ту су и Јелена, краљица босанска – жена босанског краља Дабише, Јеленица Нелипчић, жена војводе Хрвоја Хрватинића, као и посљедња босанска краљица – Јелена, кћерка деспота Лазара Бранковића а жена босанског краља Стефана Томашевића.

Помало је искошен поглед на Јелену Балшић у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић*. То је донекле ублажено тиме што о њој највише говори Радич Жилић до чијих ријечи мало ко држи. И његови искази о Јелени Балшић у том контексту релативизују значење. Чак један његов познаник каже: „Видио сам ону велику српску свраку Винужилића“ (Šufflay 1920: 87), а други саопштава да је видио „ону надрикњигу

⁵⁹⁷ У својој историографској студији о Србима и Арбанасима Милан Шуфлај подсећа на то да „Филип Барели живи још г. 1403. Тада борави у Дубровнику“ (Šufflay 1991: 40).

⁵⁹⁸ Позвавши се на рад Р. Радовића „Историја српског женског монаштва“, Светлана Томин напомиње да је Јелена Штиљановић своје посљедње дане провела у манастиру Петковица (видјети Томин 2011: 135¹⁹⁸).

Жилића“ (Šufflay 1920: 96). Сам Костадин Балшић изговара: „Оно зановијетало Жилић“ (Šufflay 1920: 178). Жилићеви атрибути су и надрикњига и стокућанин (видјети Šufflay 1920: 97). Све то чини да Жилићеве ријечи у роману губе на тежини, међутим то не неутралише сасвим не баш афирмативан однос према Јелени Балшић у роману Милана Шуфлаја. Јелена Балшић, жена Ђурађа Страцимировића Балшића наведеним Барелијевим коментаром у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* ипак није сасвим одбрањена. Или је барем далеко од ријечи пјесника из Трговишта, из седамнаестог вијека, које Милица Краљ узима за мото своје књиге „Песмотворка и владарка Јелена Лазаревић Балшић“ (Краљ 2017): „Означити што хоће име ово Јелена у души мојој узисках и би обретенa, која у Грка елеос каже се милост. Јелена са елеос њој бива...“ (Краљ 2017: 5).⁵⁹⁹

Жилићево приповиједање дискутабилно је са становишта историјске истине не само са тачке гледишта са које посматра Јелену Балшић, али управо оно га чини једним од остваренијих књижевних ликова у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић*. Полазиште за овај Шуфлајев лик је Радич Жилић као историјска личност, чије се име налази у повељи Константина Балшића Дубровчанима, писаној у Уљарима 13, новембра 1395. године којом се гарантује слобода дубровачким трговцима — „логофет Радич Жилић Винужилић писа по милости господина Костадина“ (према Стојановић 1929: 237). Приповиједање Радича Жилића у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* не припада само анегдотском нити је оно само „маштовито искривљавање збиље Костадинова логофета, зетскога дворанина Жилића Винужилића“ (Sabljic 2012: 109), како каже Јаков Сабљић, зато што је оно у функцији укупне приповиједне свијести у Шуфлајевом роману. Али је Сабљић у праву кад наглашава да је анегдотско у овом роману у функцији иронијског модуса изражавања, који „је видљив не само у говору ликова, него и у нараторову третману појединих ситуација и успутним коментарима.

⁵⁹⁹ Има претпоставке да је Јелена, кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице име добила по деспотици Јелени Мрњавчевић, као и да је њена унука Јелена, кћерка Балше Ђурађевића Балшића добила име по својој баки Јелени Балшић. Такође се не искључује могућност да је фреквентност имена Јелена у средњем вијеку инспирисана именом мајке цара Константина Великог. Као што је њеним житијем, како је то у литератури већ истакнуто, могло бити инспирисано ходочашће средњовјековних жена у Јерусалим.

Тиме је језик и стил романа обogaћен додатном разликовном димензијом у односу на повијесне прозе које су биле актуелне у вријеме изласка романа“ (Sabljic 2012: 108).

У приказима Шуфлајевог романа *Костадин Балшић* не пропушта се примјетити да је овај роман у једном слоју свога односа према историји, условно казано, одраз објективне стварности. Тако Јаков Сабљић каже:

Свакако не би требало заобићи слој повијесних записа и докумената које Шуфлај-повјесничар наводи дословце. Као примјер може послужити писмени напутак дубровачким изасланицима на који начин да изразе сажаљење удовици Јурја Страцимировића (196) или закључак великог вијећа млетачог о повратку новца Костадиновој мајци Теодори и жени, кнегињи Јелени (196). У том слоју романа нараторов глас посве је изједначив са Шуфлајем као повјесничаром који се изравно позива и упућује на даљње хисторијске изворе за проучавање појединих тема и личности“ (Sabljic 2012: 107).

Свезнајући приповједач, на примјер, објашњава да је на насловној корици романа *Костадин Балшић* печат са повеље браће Балшића „изданој 17. јануара 1368. 'ниже Широкога Брода у Лешу“ (Šufflay 1920: 138). Иако је роман по дефиницији фикција, Шуфлајев роман не држи много до фикционалности.

Однос према историји у основи је подударан у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* и његовом историографском дјелу *Срби и Арбанси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку)*, објављеном пет година након објављивања романа *Костадин Балшић*. Међутим, мимо слоја извода из историјских докумената, и ауторски приповједач у Шуфлајевом роману повремено изневјерева историјске чињенице а да то није мотивисано књижевним разлозима. Већ смо у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“ говорили о Шуфлајевој недоказивој тврдњи да се Јелена Балшић са Сандаљем Хранићем Косачом састајала и прије 1411. године, кад се за њега удала. Ипак, на макроплану је очевидан труд кровне приповиједне свијести да се не изневјери историјска истина. Управо то овај роман држи у грчу.

Ради праћења односа књижевности и историје на микроплану на овом мјесту је потребно посебно обратити пажњу на XIV главу романа *Костадин Балшић*. Свезнајући приповједач одступа од историјске реалности кад каже да су се 25. априла 1396. године Ђурађ Страцимировић Балшић и Сандаљ Хранић Косача у Зетском приморју заједно борили против Радича Црнојевића. Односно, да је Ђурађ Балшић након што је у тој борби савладан Сандаљу Косачи поклатио Дробњак, Дурмитор, Оногошт. „Кроз двије је године босански војвода држао и Будву, све до Спича и и бенедиктанске опатије св. Марије ратачке. Односи с војводом остали су најбољи“ (Šufflay 1920: 155). Оваква конструкција историјске позадине у роману омогућава свезнајућем приповједачу да каже: „Жилић је међутим настављајућ без претрга био стигао на друго поље. Баш је особито папрено приповиједао како наслућује, да кнегиња Лена с босанским војводом Сандаљем набија рогове свом супругу Јурју Страцимировићу“ (Šufflay 1920: 165). Иако је у Шуфлајевом тексту датум битке са Радичем Црнојевићем 25. април 1396. године и иако су Ђурађ Страцимировић Балшић и Сандаљ Хранић Косача у Зети заратили у љето исте године, у историографској литератури нема података о томе да су Ђурађ Страцимировић Балшић и Сандаљ Хранић Косача икад били у добрим односима. Сандаљ Косача се 1398. године из Зете повукао силом прилика — кад је у напад на Босну кренуо Исак паша, син скопског санџакбега Пашијата „чија власт сиже до Мораче“ (Šufflay 1920: 154).

Косаче су са Црнојевићима махом били у добрим односима, који су се проширили и на орођавање. Као што смо видјели, вјерује се да је прва жена Сандаља Хранића Косаче, која је по свој прилици рано умрла, сестра Радича Црнојевића. А кћерка Стјепана Вукчића Косаче Мара, како се тврде историчари, друга је жена Ивана Црнојевића. Чак се, како је раније примијећено, не искључује могућност да је Сандаљ Хранић, 1396. године, уз подршку Радича Црнојевића ушао у рат са Ђурђем Страцимировићем Балшићем. Историјску вјеродостојност има само дио садржаја претходног Шуфлајевог пасуса који се односи на Будву. Да у књижевности све може — може; чак и у историјском роману, књижевни судови су условног значења.

У роману *Костадин Балшић* Милана Шуфлаја (Šufflay 1920) мноштво је литерарних знакова који су реализовани поетиком усмене књижевности који се односе на Јелену Балшић или оне који су са њом директно или индиректно повезани. На општем плану усмена традиција у њему чини читав један слој. Само што је она тек на појединим мјестима слободно продисала. Махом бива контролисана очима историје, а повремено и идеологије. У овом роману логику усмене књижевности својим говорењем највише подражавају мајстор Јован (Ћон) Злогубица и логофет Радич Жилић самозвани Винужилић – Зећанин, који су се доселили међе Арбанасе.

Злогубица као усмени приповједач у Шуфлајевом роману као о несумњивој чињеници говори о истом узроку пораза у биткама са Турцима на Косову и код Берата – издаји Вука Бранковића, односно издаји брата Карла Топије и Ђурађа Страцимировића (видјети Šufflay 1920: 10). Међутим, свезнајући приповједач нервом историчара контролише његово бесјеђење: „Мусивна теорија, коју је поставио Злогубица о видовданској катастрофи измијешавши чињенице и далеке магловите рефлексе као потпуно равноправне“ (Šufflay 1920: 10). Примјећујемо да интервенције ауторског приповједача хладног заноса долазе на уштрб умјетности. Свезнајући приповједач у роману *Костадин Балшић* далеко је од начина изражавања у легенеди. Он у овом роману контролише дискурсе и фиктивног и стварног. Средњим путем, између арбанашких Зећана и свезнајућег приповједача, креће се приповиједање Филипа Барелија. Тако патрициј Барели у другој глави првог дијела романа помиње „Марка, сина краља Вукашина, у Прилепу“ (Šufflay 1920: 18) на начин на који приказује његово аутентично постојање у усменој традицији након чега укључује властиту дистанцу према тој традицији.

Свезнајући приповједач романа који је у историјском роману очекивано близак ауторској свијести, говорећи о Андрији Мусакију (унуку Годора Мусакија а тасту Филипа Барелија) каже да је носио дуги перчин косе као и његов дјед кога су звали „дуга плетеница“. Додаје да је то стара арбанашка мода, заједничка свим друштвеним слојевима, која се проширила на сјевер, „пак је по њој и велики војвода босански Сандаљ Хранић прозван Косача“ (Šufflay 1920: 34). Да ли је прије овог Косаче било Косача? Једно село у Подрињу, старије од Сандаља Хранића, носи назив Косаче.

Сандаљ је, како смо и раније казали, Хранић по свом оцу Храни. Зато је неприхватљива Орбинова тврдња, коју преноси Новак Мандић Студо, да је херцег Стјепан своје дотадашње презиме Хранић промијенио у Косача. „Не зна се зашто — каже он — мада неки веле да се тако прозвао зато што се родио у једном месту званом Косач“ (Мандић Студо 1995: 383). Херцег Стјепан је средњим именом Вукчић, што је изведено из имена његовог оца а Косача је његово презиме као што је Хранић средње име његовог стрица Сандаља Косаче, чији се отац зове Храна. Језик легенде опонаша и Петровићев роман *Деспа* кад Јелена Балшић под именом Деспа објашњава свом сину Балши име оца Сандаља Косаче као надимак, након што каже да је Сандаљ „родом из Кључа, а унук је такозваног Храње Гачанина. Храња је био подуправитељ двора Стефана Дечанског, код њега су били кључеви од хамбара, подрума и свега што се тиче јела, пића и хране уопште, те га зато и назваше, најприје као од шале 'Храња', дај Храња ово, дај Храња оно, те му тако то име и остане за вазда“ (Петровић 2009: 51).

Након једночасовног пјешачења уз ријеку Шкумби, ожедњели Радич Жилић Винужилић својим сапутницима Царији и Ујеђу каже: „Волио бих сад бити лијесом св. Јована Владимира, који су фрушки отимачи бацили у Шкумби, да га ријека понесе у море. Али ја не бих био тако луд као тај светац у лијесу, па да пловим проти струји и да уз поток Кучу пристанем крај манастира Шин-Ћона“ (Šufflay 1920: 82). Као што је познато, мошти Светог Јована Владимира — које се данас налазе у Саборној цркви у Тирани — из Манастира Пречиста Крајинска у Крајини, гдје је био сахрањен, пренио је албански кнез Карло Топија у манастир Шин Ћон, поред данашњег Елбасана. У вријеме преноса моштију Светога Јована Владимира Елбасан није постојао као насеље. Подигнут је у вријеме турске власти. Дијак Дмитар из Кратова у запису уз свој препис синтагме Матије Властара каже да је турски цар Мехмед 1465/66. године „сазидао тамо град највећи звани Коњух (Елбасан), у петнаестој години свога царевања“ (према Павић 1986: 113—114). Као што видимо, свезнајући приповједач се на овом мјесту језиком легенде укључује у наратив о Светом Јовану Владимиру.

Легенда је у Шуфлајевом дјелу највише у функцији повезивања са текућом радњом. Тако Војсава, жена кнеза Сака а кћерка Карла Топије, након принудног напуштања Кроје, током приближавања манастиру Шин Ћон предлаже свом мужу да

уђу у манастирску цркву да се помоле за скори повратак: „Ти знаш, како ме заноси легенда о Владимиру и Косари“ (Šufflay 1920: 113). Кнегиња Војсаву инспирисана односом кнегиње Косаре према кнезу Владимиру каже да ће јој Саково страдање бити мање страшно ако и она страда са њим и додаје да не би, ако га погубе након његове смрти, отишла у манастир, као Косара, него би га осветила – што се убрзо и догађа. Петнаесто поглавље романа насловљено „Засједа на царевом путу“ својом литерарном атмосфером неодољиво подсјећа на „Коњаникову пјесму“ Федерика Гарсија Лорке, али то не произилази из књижевног утицаја него из природе конкретне ситуације о којој говоре и Лоркина пјесма и Шуфлајев роман.

Поред наведене нараторолошке функције легенда је у роману *Костадин Балишић* у функцији отварања простора за ретроспекцију, односно проспекцију. По правилу је саопштавају ликови, а свезнајући приповједач се укључује у тумачење историјских догађања. Тако у вези са легендом о Владимиру и Косари свезнајући приповједач каже: „Светачка легенда о Владимиру и његовој супрузи Косари није никла око овог манастира. Далеко на сјеверу на Скадарском језеру, у српској Крајини под брдом Катрколом стајала је почетком 11. вијека пријестоница тог дукљанског кнеза, зета бугарског цара Самуила. Тамошња црква Богородице, 'Пречиста крајинска' чувала је његове светачке моћи до године 1385., кад их отеше Епироћани и одвезоше у Драч, одакле су под Карлом Топијом дошле у Шин Ђон“ (Šuffly 1920: 113–114). У историјској студији *Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку)* Милан Шуфлај каже: „На западној обали Скадарског језера, три и пол сата хода од Скадра, у српској Крајини с јаким арбанаским живљем, на подножју брда Карткола, стајала је, зацијело већ од 10. вијека црква Богородичина и каснији (1413) манастир 'Пречиста Крајинска'. У тој Крајини био је и дворца (сигија) дукљанских српских кнезова с главним сијелом у Скадру, од којих је један, Јован Владимир (· 1016) постао светим. (Šufflay 1991: 80). Затим додаје да је мошти Светог Јована Владимира чувала „Пречиста Крајинска све до год. 1215, када их је освојитељ епирски Михајло Комнен ('Михајло Грчин' српских животописа), дао пренијети у Драч. Одавле оне пренесене су у један манастир саграђен у низдолини ријеке Шкумбија, који је по овом свецу добио своје име

(Šufflay 1991: 80). Шуфлајев роман *Костадин Балишић* послужио је и као вјежба за писање историјске студије о Србима и Арбанасима, објављене у Београду 1925. године.

Легендом о Владимиру и Косари свезнајући приповједач романа *Костадин Балишић* уводи у шири социокултуролошки контекст:

Тисућљетна борба између папинства и Византа није се на тлу средње Албаније никада изродила у вјерску мржњу. Баш на овом тлу има безброј појава, које показују, да су уочи турске окупације биле чудновато ублажене противштине међу објема црквама. У 15. стољећу потписује католички крујски бискуп своје име грчким писменима, а опат се велике бенедиктанске опатије св. Александра у Мирдити назива у Млецима протосингјел. Карло Тхопија споменут је у српском пријеводу Георгија Хамартола формулама, које су биле уобичајене за кнезове источне конфесије (Šufflay 1920: 113).

Након ове наизглед успутне дигресије, да би било јасно зашто се у манастиру Шин Ђон кћерки Карла Топије Војсави обраћају као кћерки највећег ктитора манастирске цркве, свезнајући приповједач каже: „Отац је Војсавин био и онај, који је из темеља дао саградити нове и веће цркве овом манастиру, кад је потрес био посве разрушио стару“ (Šufflay 1920: 113). У наведеној историјској студији Шуфлај каже да је манастир Шин Ђон код Елбасана из темеља обнављан од 1381. до 1383. године (видјети Šufflay 1991: 80).

У Шуфлајевом роману *Костадин Балишић* логофет Радич Жилић каже да је управо њему дата друга половина посједа Рак: „Моја кућа и баштина налазе се покрај села Рака на ријечици Цемви или, како је зову Арбанаси, на Зему, притоку Мораче, недалеко од Говећег брода. Половица Рака моја је пронија“ (Šufflay 1920: 76). То у дискусији, у којој учествује и бивши зетски дворанин Јањетић, не потврђује његов познаник Раич из Зете чиме се утисак приповиједне вјеродостојности доводи у сумњу: „Познам онај крај“, кимну Раича. 'Онуда води велика зетска цеста у Пећ'. Био сам тамо прије двадесет година с покојним кнезом Јуром Балшићем. Али тада је још читави Рак

била кнежина“ (Šufflay 1920: 76–77).⁶⁰⁰ Раич Јањетић даје до знања да о Жилићима ништа није чуо, међутим Жилић је упоран: „Али да наставим. Велику пронију додијелио ми је кнез Јурај Страцимировић за моја јунаштва, јер сам вишепут потукао арбанашке разбојничке чете, које љети редовито долазе на брод и на велики трговачки друм, да плијене караване. Осим тога сам ја давни пријатељ кнежев и испио с њим многу, чашу вина код красне стањанке Бјелаве или, како је зову Латини Бланке. За њом је лудовао кнез, била је то прва његова љубав, али је и била“ (Šufflay 1920: 77). Жилић измишља и причу о обрачуну са засједом на Царевом путу, одакле је уствари извукао живу главу зато што се, угледавши наоружане арбанашке пастире, помолио Светом Николи Врањинском да му помогне још тада и дохватио надгробни камен затраживши бесу од сахрањеног. На то један од пастира каже: „Да нијесте дотакли овог човјека с огњеним лицем. Он има бесу мојега братства, јер под киљаном лежи мој дјед Тодор Скура. Доведите му коња, ако устреба, пратићу га до пред Драч“ (Šufflay 1920: 84). Стигавши у Драч у обезбијеђеној му пратњи Радич Жилић приповиједа о наводном обрачуну са Арбанасима. Читаоцу није потребна додатна потврда да он своје јунаштво измишља ради властитог јуначења пред другима. У све то се уклапа и Жилићева тврдња да је мач који носи његовом праједу поклонили краљ Бодин „у деветом пасу, а није страховит само за људе и звијери него и за сотону“ (Šufflay 1920: 82). Тако Радич Жилић Винужилић у себи носи нешто и од Дон Кихота и Санча Пансе.

Шуфлајев роман *Костадин Балшић*, и то највише својом литерарном атмосфером, доприноси разумијевању духа времена на који се односи његова радња. Било би занимљиво изучити однос књижевности и историје на нивоу овога романа у цјелини. Начином приповиједања о историји Шуфлајев роман „Костадин Балшић“ као да је Јустејну Гордеру био модел за приповиједање о филозофији у роману „Софијин

⁶⁰⁰ Овај дио текста полази од стварности у дијелу који у подтексту има свијест да је једна половина посједа Рак неутуђива тиме што је Ђурађ Страцимировић Балшић даровао уочи своје смрти повељом манастиру Светог Николе на Врањини, о чему смо говорили у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“. Као што смо навели и ријечи Ивана Божића о Зетском путу који пролази поред посједа Рак и води за Пећ (видјети Божић 1970: 85). Милан Шуфлај то каже и у својој историјској студији написаној пет година након објављивања историјског романа *Костадин Балшић*: „Год. 1402. добио је тај оточни манастир од Ђурђа II. Страцимировића половину Рака на рјечици Цијевни уз велику зетску цесту што је водила за Пећ“ (Šufflay 1991: 76).

свијет“, а у домену наратологије све то је већ виђено Волтеровим романом „Кандит“. Свим овим романима књижевна је форма и веома мало садржај. О Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* Закерија Цана каже: „То је повијесни роман без веће књижевне вриједности, али ипак представља значајно дјело, јер је доносио широј хрватској читалачкој публици опћа знања о једном непознатом повијесном раздобљу и повијесном народу“ (Сапа 1991: 111). Наведени романи својом формом, у односу на науку, омогућавају лакши пријем информација из области на које се њихов садржај односи, али у умјетности мало шта да кажу. Из Шуфлајевог дјела *Костадин Балшић* више се може научити о средњовјековној историји Зете и сјеверне Арбаније него из неких историографских радова на исту тему.

Тачно је да читалачки пријем романа *Костадин Балшић* зависи од његових естетских домашаја, али може зависити и од познавања историјске стварности на коју се овај роман односи. Наше читање Шуфлајевог романа потврђује да комуникацију са овим дјелом олакшавају историографски радови ишчитавани у потрази за биографијом Јелене Балшић. Схватљиво је то што Крешимир Немец саопштава у „Лексикону хрватских писаца“ да је ово дјело „претрпано разним информацијама, писано заморним језиком повијесне расправе и дјелује као препричан хисторијски материјал' (LHP: исто [715])“ (према Sabljic 2012: 96), али је прихватљиво и то што о њему каже Јаков Сабљић: „Иако се у критици роман *Костадин Балшић* не сматра естетски успјелим дјелом, он ипак има своју релевантност која се састоји у приближавању опћих знања широј читалачкој публици о дотичном повијесном одсјечку. Према томе, његова је вриједност више на разини информативности о изнесеној хисторијској грађи и увида у раздобље које дотад ни у знаности није јаче истражено“ (Sabljic 2012: 96). Није на књижевном умјетничком дјелу да истражује знаност изузев у функцији фикционалног, али са становишта теме на коју говоримо роман *Костадин Балшић* није непријемчив. Као читалац, били смо у парадоксалној ситуацији да пред Шуфлајевим романом бранимо тако нам страну сазнајну функцију књижевности. Но, истовремено смо свјесни да је то утицај природе саме теме на коју се наше истраживање односи. Ханс Роберт Јаус својом „Естетиком рецепције“ (Jaus 1978) и овдје показује оправдање истоименог књижевног метода у тумачењу књижевности.

5.2. Јелена Балшић у приповијеткама

Приповијетке о Јелени Балшић написали су Коста Радовић и Тодор Живаљевић. Једина приповијетка Косте Радовића из тога видокруга насловљена је „Прије лова“, а објављена је у збирци приповиједака *Успенска врата* (Радовић 1997). Тодор Живаљевић је написао више приповиједака о Јелени Балшић: „Запис о сновима Јелене Балшић“, „Снови Јелене Балшић“, „О сновима Јелене Балшић“, „Додатак о сновима Јелене Балшић“, „Додатак за Јелену Балшић“, „Копривице“, „*Ars longa vita brevis*“. Објављене су у збиркама приповијетки *Књига о бојама* (Живаљевић 1995), *Друга књига о бојама* (Живаљевић Велички 1997) и „Књига од снова“ (Живаљевић Велички 2010). Јелена Балшић је и један од мотива у Живаљевићевој приповијетки „Књига о бојама“ у збирци приповиједака истога наслова (Живаљевић 1995).

„Прије лова“ Косте Радовића не излази из оквира миметичности. Она је само временом објављивања дјело савремене књижевности. Међу дјелима савремене књижевности пажњу скреће тиме што не баца ниједну сјенку на Сандаља Хранића Косачу. Други муж Јелене Балшић осјенчен је чак и у роману *Десна* Николе I Петровића. Сама Деспа у Петровићевом роману, након што свом сину Балши саопштава да је босанског војводу Сандаља упознала на двору свога оца, каже: „Он је без сумње добар човјек, али и лисац стари, треба са њим бити врло опрезан“ (Петровић 2009: 51). Живаљевићеве приповијетке о Јелени Балшић одбијају стварност, а нарочито историјску. Једина стварност у њима је стварност текста. И Живаљевићеве приповијетке на друге теме само наизглед подражавају стварност. Приповједачи у њима махом се позивају на фиктивне изворе као наводно стварне, у чему има помало маниризма. Поједини стварносни знакови се измјештају из властитог лежишта и у комбинацији са фиктивним знаковима и сами постају фиктивни. Један од њих је запис хиландарског монаха у приповијетки „Деспотова последња ура“: „Ако умреш пре но што умреш, нећеш умрети када умреш“ (Живаљевић Велички 1997: 114). Кад би се прихватило то што Кете Хамбургер фикцију смата за мјеру умјетничког, засад би међу прозним књижевним дјелима о Јелени Балшић приповијетке Тодора Живаљевића биле највиши досег. У самом књижевном дјелу Тодора Живаљевића, које поред прозе чине и

пјесме, поеме, есеји и роман, приповијетке о Јелени Балшић засад су најквалитетније умјетничко остварење.

5.2.1. Јелена Балшић у приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића

У приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића (Радовић 1997) војвода Сандаљ и војвоткиња Јелена разговарају у сутон септембарског дана у граду Соко, док сједе „на мјесту за уживање, на уклесаним каменим столицама при врху стијене која се оштро и смјело уздиже“ (Радовић 1997: 107). Једна таква столица у граду Соко постоји и мимо приповијетке о којој говоримо. У приповијетки „Прије лова“ су двије камене столице, да би послужиле као спољашње средство издвајања војводе и војвоткиње из тврђе друштвеног живота, односно као просторни исјечак из свијета за лирско самоизражавање главних ликова. Камене столице у којима испред двора у Соколу сједе војвода и војвоткиња подлога су за опис њиховог додатног физичког издвајања, које у приповијетки није само физичко.⁶⁰¹

Историјска позадина је платно на коме они израстају ликови војводе Сандаља и војвоткиње Јелене. Они су истовремено и од неисторијске грађе. Сјенке личних, породичних и друштвених околности не допуштају војводи Сандаљу и војвоткињи Јелени да се до краја изразе. Јеленине су, са границе патетике, изговорене ријечи: „Ти мене спасаваш. А ко ће спасити српске земље тако украшене од Господа ријекама и манастирима“ (Радовић 1997: 109), а Сандаљева је „студена слутња од тамног турског облака који се послије Косова приближава као дивља звијер у скоковима“ (Радовић 1997: 110). Свезнајући приповједач каже: „Није помињала покојног мужа Ђурађа Црнојевића, али је то Сандаљ разумио као племениту пажњу, као што је и она знала

⁶⁰¹ Из вантекстовне стварности је познато да је Соко град који је са три стране свијета оивичен неприступачним стијенама, односно да му се може прићи само са једне стране: „И данас се на вису стијене над Пивом и Таром налазе остаци грађевине и столица усјечена у стијену. Некадашње градске утврде биле су само на оним мјестима са којих се граду могло прићи; остале прилазе су браниле високе усправне стијене“ (Ђурић 1970: 452). Према предању, војвода Сандаљ и војвоткиња Јелена у Соколу су највише боравили љети. Да је Соко Косачама важно утврђење показује и то што је Сандаљ Хранић сахрањен у цркви-задужбини на Шћепан Пољу, у подножју Сокола.

разлоге због којих он не прича о својој покојној Катарини. То прећуткивање, уочљиво и са великим значењем, није било игра која се често јавља у браковима, већ тајанственост са знацима језе, опасне за ток разговора и ведрину“ (Радовић 1997: 109). Овдје се факат и фикција подударaju само тиме што је Сандаљ Хранић Косача други муж Јелене Балшић. Она је, како смо раније разјаснили, трећа жена Сандаља Хранића. Ђурађ, први муж Јелене Балшић није Црнојевић него Балшић. На основу наведене реченице могао би се стећи утисак да се историјски Сандаљ Хранић поново оженио тек након смрти своје прве жене Катарине Јелене, а отпустио је мјесец дана пред женидбу Јеленом Балшић (видети Спремић 2004: 87). Момчило Спремић напомиње да није познато да ли се Сандаљ због Јелене Балшић „раставио са првом женом. Али, чињеница је да се одмах по одласку Катрине оженио Јеленом“ (Спремић 2004: 87).

Лик Јелене Балшић, односно војвоткиње Јелене у приповијетки Косте Радовића грађен је и споља и изнутра, премда је она прије свега психолошки лик. Уосталом, као и лик војводе Сандаља Хранића. На спољашњост главних ликова упућено је истовремено: „Војвоткиња у црвенотамној хаљини на којој сијају извезени златни цвјетови и козји рогови, а херцег у тамноплавој одјећи каква се виђа на дубровачким племићима“ (Радовић 1997: 107). Ово је у функцији упућивања на дух времена и склад између војводе и војвоткиње. Упућивање на физичку спољашњост Јелене Балшић је у органском ткиву радње: „Јелена подиже главу, откри бијело и снажно грло, широко и здраво лице, кротке очи боје зреле трњине, свијетле и умне као празник, занесе се, напрегнуто ослушкује, своје савршено једнаке и сочне усне покрену као у сну“ (Радовић 1997: 108). Примјетно је да у контексту приповијетке црте њеног лица нијесу саме себи циљ него су у равнотежи са њеним духом. Нарочито су то њене очи које су *боје зреле трњине* али су истовремено *кротке* и *свијетле* и *умне као празник*. Притом се атрибут *свијетле* може односити и на дух и физику истовремено. Мимо овог контекста, само на једном мјесту су њене груди наглашене као атрибут женствености: „Припи се уз њега својим снажним грудима“ (Радовић 1997: 110), премда је њихов тјелесни сусрет накнадно наткриљен коментаром свезнајућег приповједача: „За њихово животно искуство и зрелост животне снаге, био је то знак оданости, искрености и изузетне величине“ (Радовић 1997: 110).

Приповијетка „Прије лова“ је једноставне структуре. Он и она су у архитектоници читавог текста. Скоро сва приповијетка је у дијалогу који дјелује као исјечак из времена. Иако војвода и војвоткиња, они су прије свега Сандаљ и Јелена који разговарају док сједе у каменим столицама „као двије птице које овдје, у својим гнијездима, траже коначиште“ (Радовић 1997: 107). „Овај приказ дјелује као замрзнут у времену“ (према Бајовић 2016), каже Оливера Марковић. Не жури им се док у двор, „их у Двору чекају дубровачки трговци“ (Радовић 1997: 110). Мимо Сандаља и Јелене, ти трговци, и то у позадини — као фони на сликарском платну, једине су живе душе у тексту. Наспрам Јелениног: „Ти мене спасаваш“ (Радовић 1997: 109) стоји: „Питао се у чуду каква је то њена топлина што одгони зло и бригу, буди наду и спасава“ (Радовић 1997: 110). У посљедњој реченици приповијетке њих двоје су „двје срасле круне“ (Радовић 1997: 111).

Радовићева приповијетка „Прије лова“ једно је од ријетких књижевних дјела које о Сандаљу Храничу Косачи у контексту Јелене Балшић говоре афирмативно. Колико год војвода Сандаљ својим ријечима и гестовима покривао садржај текста, главни лик је војвоткиња Јелена. И колико год њихов разговор био личне природе, у његовом подводном току је Јеленина зебња коју Сандаљ осјећа и покушава да отклони, или барем умањи, разговором и планирањем заједничких активности. Једна од њих је Сандаљев план да оду у лов: „Сјутра српско Јеленче, идемо у наш град Нови. И тамо су три ријеке: Сињац, Комарница, Пива. Ићи ћемо у лов по шумовитом Челинцу, а онда се спустити на саставке, међу рибаре. Они ложе ватре, пеку липљене, пастрмке, младице. Опет ћемо слушати три ријеке. Оне имају другачији звук и боје. Чућеш. Сињац је плави андио. Комарница источна пјевачица. Пива многоока звјездарница. На њој су Царева врата, на извору Успенски манастир...“ (Радовић 1997: 109). На овом мјесту у приповијетки на Сандаља Хранића су пренесени трагови односа самог аутора према овом географском дијелу Пиве, који у књизи аутобиографске прозе „Пива, потоп“ (Радовић 1988) каже: „Сјећам се како смо професор и сликар Теодор Благојевић и ја вољели да рибаримо око Цареве ћуприје, испод Челинаца. Била је исконска природа, а на ријеци су се смјењивали брзаци, разљеви и вирови. Пастрмке и липљени, и то највећи, ту су живовали“ (Радовић 1988: 19).

На основу Радовићеве приповијетке „Прије лова“ могло би се помислити да је манастир Успења Богородице који је митрополит захумско-херцеговачки и далматински, касније патријарх српски Саватије (Соколовић) градио од 1573. до 1586. године пјесничком слободом премјештен из историјског у митско вријеме, да би га могла посјетити војвоткиња Јелена, међутим, није:

На овом мјесту постојала је и раније једна црква. О томе свједочи и сам Саватије. Као јерођакон Пећке патријаршије (1568) шаље он овој (ранијој) цркви неке књиге, као и неке друге ствари на поклон. Ево записа о томе: „Писа се сија светаја и божанствена књига, глагољем Триод, повелџенијем... патријарха всјем Србљем, Блгаром и западнаго поморја и северним странама кир Макарија пексаго, трудом и цјеноју злата смјеренаго и многогрјешнаго в иноцјех Саватија, јеродјакона Весвештењеј обитељи Успеније пресветеј владичице нашеј Богородице и приснодјеве Марији, манастир иже јест Пива врјело... Се бо писах в свако сохраније и утвржденије љет 7076 (од рођ. Христова 1568), мјесеца јуна 15 дан у Пеки... и јешче приложих сему храму Јевангелије и апостол... и Псалтир Чернојевика, 1 одежду, 1 минеј (за) месец април...“ (Михаиловић 1966: 9).

То што у приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића војвода Сандаљ Хранић каже војвоткињи Јелени да је Нови град на саставцима три ријеке — Сињца, Комарнице и Пиве — на наратолошком плану је квалитетно рјешење зато што су у видокругу Сокола, на ком разговарају, такође три ријеке — Пива, Тара и Дрина — за које свезнајући приповједач каже да су посестриме. Ријеке и манастир су поред људских ликова такође ликови ове приповијетке. У знаку крста је облик брдо Вучево иза кога тоне сунце. Сандаљ се приказује као познавалац душе ријека. За Тару каже да је „лудакиња која обиграва са сјевероистока Дурмитора“, а „Пива тече као да глагоља: час гргољи, час шуми. Она је манастирска“. „ — Е, Дрина! — убрзава херцег. Она само шуми, али моћно, као да је у некој недоумуци. Она је женска за мушку погибију... // — И земна. И несказана. Јаукуша — изговори војвоткиња своју ниску разњежена неким болом и нагло

паде у сјету и сјећање“ (Радовић 1997: 110). То што војвоткиња Јелена док тугује за Зетом и престоним Скадром, за Косовом и кнезом Лазаром ријеку Дрину назива Јаукушом, изузетан је литерарни знак поетике импресионизма, означавање спољашњег у функцији изражавања унутарњег. Ово је истовремено крајње непредвидив литерарни знак. Примјетно је да је у говорењу о некадашњим пивским ријекама Коста Радовић Сандаљу Хранићу приписао властити доживљај Пиве описан у књизи *Пива, потоп*, насловљеној тако да у подтексту има Кишов наслов *Баишта, пенео*. Персонификовање ријека и завршни пасус су најквалитетнији литерарни знакови приповијетке „Прије лова“. И, што је са умјетничког становишта посебно важно, у њој нема вишка информативности. То је постигнуто добром приповиједачком контролом односа простора и времена. Однос према времену у овој приповијетки скоро да подсјећа на однос према времену у десететачкој усменој поезији (*мало врјеме потом постајало, / ал' ево ти... или таман они у ријечи бише / ...*).

Завршна реченица приповијетке „Прије лова“ гласи: „Последња ужарена свјетлост сунчеве кугле која је нагло тонула иза пространог, као крст уобличеног Вучева, обасјавала је њихова лица као двије срасле круне, а сјенка, неуморни пратилац свјетлости и круна, пристиже им до грла и, рекло би се, заста ту као тамна оштрица“ (Радовић 1997: 111). Све што је претходно у приповијетки саопштено она сажима и истовремено преноси значење на свијест о томе што се догађало након времена радње текста коме припада. Као што Андрићева приповијетка „Пут Алије Ђерзелеза“ својом првом реченицом упућује на све што се Алији Ђерзелезу догађало у усменој епизи: „Пројахао је своју младост од Сарајева до Стамбола“. У приповијетки Косте Радовића „Прије лова“ војводу Сандаља и војвоткињу Јелену, уствари, не чакају толико дубровачки трговци колико их чека оно што се иза брда ваља.

За разлику од Петровићевог романа *Десна*, у приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића, и поред наглашавања националног, скоро сав текст је спашен од патетике. Али зато од патетике није спашена монодрама *Кнегиња Јелена Балшић* Љубише Ђидића (Ђидић 2010), које је такође блиска виђењу Јелене Балшић у овим дјелима.

Уз говорење о приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића дугујемо двије напомене:

1. Град Соко у међурјечју Пиве и Таре у приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића проглашава се престоницом Херцеговине. Вријеме радње приповијетке „Прије лова“ је 1429. година, а Соко је тада љетњиковац Сандаља Косаче. Његов престони град је Благај. Град Соко својим главним градом сматра тек херцег Стјепан Вукчић Косача, син Сандаљевог брата Вукца Хранића Косаче (видјети Маловић-Ђукић 1991: 44). Херцег Сјепан је у Пиви имао и винограде, па је мјесто на коме су засађени (а у коме су до потопа Пиве Димитрије Симуновић и његови синови држали млин) названо Ерцегови виногради (видјети Радовић 1998: 116).⁶⁰² Писцима је дозвољено да се, кад је то у функцији умјетности, поигравају фактима. Али у овом случају то се не чини ради литерарности него ради довођења наведеног града пред увеличавајуће огледало.⁶⁰³

2. Војвода Сандаљ Хранић у приповијетки „Прије лова“ кроз разговор на Соколу припрема своју жену Јелену за скоро упознавање пивског града Нови и Успенског манастира. Свезнајући приповједач ове приповијетке се не сналази у времену кад каже: „То јој се догађа све чешће у току последње двије године откад није владар Зете, откад се преудала за владара Херцеговине“ (Радовић 1997: 108–109). Подсјетимо на то да се Јелена Балшић за Сандаља Хранића Косачу удала 1411. године, а њихов разговор у Соколу је у 1429. години. То се не може узети као несналажење

⁶⁰² „По граду је херцег, понекад називан 'господином од Сокола'. У попису његових градова, сачуваним у трима листинама, Сокол се налази на првом мјесту. У вријеме Сандаља Хранића био је већ чувен; у њему су се издавале повеље и примали посланици“ (Ђурић 1970: 452). Константин Порфиригенит као град у Србији наводи Међурјечје, „које се можда може идентификовати са остацима археолошки неиспитаног града испод тврђаве Сокол (Шћепан-град), на саставу Таре и Пиве. Може се претпоставити да је овај град био погранични, јер га Порфиригенит убраја у градове Србије, а *Барски родослов* жупу Пиву у Подгорје. Жупни дио Пиве налази се на лијевој обали ријеке [данас вјештачког језера], док су на десној обали високе Пивске планине“ (Ковачевић 1967: 315). Назив дијела Пиве на десној обали бивших ријека Пиве и Комарнице је у граматичкој једнини: Пивска планина. О топонимији Пивске планине више видјети у Цицмил-Реметић 2013: 124-135.

⁶⁰³ Аутор наведене приповијетке томе је нарочито склон у покушају бављења историјом. Тако саопштава да су из Пиве четири српска патријарха Соколовића — Макарије, Арсеније, Герасим и Саватије (видјети Радовић 1998: 42), а ниједан од њих није живио у Пиви.

брачног пара Косача, него као неинформисаност експлицитног аутора. Тим прије што је Соко Косачама љетњиковац, овај брачни пар је имао кад до 1429. године упознати пивске градове. Историјски је потврђено да су војвода Сандаљ и војвоткиња Јелена заједно стизали и до Будима.

5.2.2. Приповијетке Тодора Живаљевића о Јелени Балшић

На природу Живаљевићевих приповиједака указује Ново Вуковић, рецензијом писаном за *Другу књигу о бојама*: „Као основа ауторовом наративном обрасцу служи бајковит оквир, у који се затим уносе филозофски подтекст, згуснут стил, разуђена асоцијативност и симболика. Искуства постмодерне, посебно цитатност и експлицирање властите поетике, те коришћење више препознатљивих предлогака чине основе његове литерарне стратегије“ (према Живаљевић Велички 1997: задња корица). Вуковић констатује да је образованијем читаоцу јасно куда води пут аутора *Друге књиге о бојама* Тодора Живаљевића Величког, односно да „он води кроз Борхеса, Ека, Павића и друге велике прекретачке писце нашег времена. Препознају се идеали и принципи њихове литературе, од 'отвореног дјела' и позивања читаоца у игру коауторства, прављења верзија, реинтерпретација митова и трагања за изгубљеним знањима. Препознају се такође и тематски комплекси, од нашег средњовјековља до логора и холокауста. Међутим, у оквиру једног начелног поетичког искуства које речена литература пружа Живаљевић поуздано проналази сопствени пут“ (према Живаљевић Велички 1997: задња корица). Ово се мање-више може односити и на друге збирке приповиједака Тодора Живаљевића, али у проналажењу сопственог пута не и на његов роман *Берачи мјесечине* (Живаљевић Велички 2012).

Сан као књижевни мотив је опште мјесто прозе Тодора Живаљевића. У приповијеткама о Јелени Балшић ониризам чини да се оне *не збрајају већ множе*. Његово поетолошка исходишта су Борхес и усмена књижевност. О Ибзеневим драмама „Пер Гинт“ и „Хеда Габлер“ каже: „Два комада где оно што је измишљено и оно што је фантастично исто је толико суштинско колико и оно што је стварно“ (Борхес 1999: 22). Исти аутор у *Опису свијета* Марка Полоа примјећује: „Марко Поло је знао да оно

што људи замишљају није мање стварно од онога што називају стварношћу“ (Борхес 1999: 72). Ово се односи и на поетику Борхесових умјеничких дјела. Приповијетке Тодора Живаљевића слиједи његов однос према стварности. Као што је поетика Живаљевићевих приповиједака укоријењена и у зборнику усменог стваралаштва „Поноћно сунце“, који је приредио Васко Попа (Попа 1962). У ауторском коментару приповијетке „Запис о Јелени Балшић“ стоји: „Идеју за 'Запис Јелене Балшић' даје ми Попина књига 'Поноћно сунце', која је, у ствари, Зборник сновиђења. Како се снима никада не зна почетак, још мање завршетак, тако настаје 'Додатак за Јелену Балшић' и изводи из 'Дневника Недељка Марића', студента југословенске и опште књижевности“ (Живаљевић 1995: 120). А у завршници текста „УМЈЕСТО БИО(библио)ГРАФИЈЕ“ у Живаљевићевој *КЊИЗИ од СНОВА* је позивање на одјељак о сновима у Орфелиновом *Вечитом календару*: „Ако ме сниш, преврни узглавицу, да и ја тебе сним, да не патим од несанице...“ (Живаљевић Велички 2010: 156).

Михајло Пантић у рецензији за вршачко издање Живаљевићеве збирке приповиједака *Књига од снова* (Живаљевић 2000) говори о грађењу текста „поступком фрагментације и прожимањем просторних и временских планова, кроз наглашену распоређену симболику“ (Пантић 2010: 156), односно каже да у његовим приповијеткама „свет као целину не држи јава“ (Пантић 2010: 156). У Живаљевићевом дјелу експлицитно је казано „да осим овог свијета у коме живимо постоје и многи други... много тајанственији и чудеснији свјетови... који бришу и онако танушне границе јаве и сна... непрестано их растачући и обнављајући“ (Живаљевић 2002: 36). У приповијеткама Тодора Живаљевића мотив сна је парадигматски знак. Живаљевићев текст говори о сну али и опонаша природу сна. А опонашање сна је један од знакова поетике надреализма. Сан је у приповијеткама Тодора Живаљевића сам себи објекат — „материјал од кога се граде снови“, да призовемо Шекспиров стих. „Кад год бих кренуо у потрагу за сновима, они би кренули у сусрет мени“ (Живаљевић Велички 2010: 23) — каже Зограф Костанечки, сликар деспота Деспота од Ресаве у приповијетки „Деспотови сликари“. Фиктивни сликар, да не кажемо Живаљевићев сликар од снова. Живаљевићево приповједачко интересовање је, како саопштава Михајло Пантић, „усредсређено на опис неухватљивости света, на дочаравање његове несводивости, која

у сновима има свој симболички нефункционални, безразложни, али баш зато спознајно дубљи еквивалент“ (Пантић 2010: 156).

У прози Тодора Живаљевића удвајање је такође парадигматски знак. „У сваком случају, сада већ, без роптања, последице много година, можда и вјекова, покорила се случајном сусрету са студентом Марићем, премостивши провалије времена, не претпостављајући, да и Њему, из основа, као некада Сараорију, мијења живот и баца у неизлечиву болест *љубавне чежње*...“ (Живаљевић Велички 2010: 53), стоји у приповијетки „Снови Јелене Балшић“. Било да је у сну или на јави, удвајање је матрица прозе Тодора Живаљевића. Његовим приповијеткама се у том смислу придружује роман *Берачи мјесечине* (Живаљевић Велички 2012). Главни лик овога романа, истовремено и свезнајући наратор, каже: „Заправо, као да је живит био Двојно вођење књиговодства без могућности да се утврди коначна разлика између потраживања и дуговања. Као да су се два, наизглед, непомирљиво раздвојена свијета догађала двојници различитих људи који су у Једном човјеку нашли посматрача и учесника“ (Живаљевић Велички 2012), односно сјећа се ријечи које му је упутила мајка: „Рођен си да двије душе у ноздрвама носиш. Једном да страдаш и патиш, а другом да се уносиш до неслућених висина љепоте овог свијета... Једну лако да прежалиш гледајући смионо владарима у очи, а другом да се довијаш за поругу и срамоту свјетини... Да видиш какав је пакао међу људима, па да се опет себи вратиш... Када и једно и друго у сновима преживиш, знај, да ће ти Душа бити спокојна а срце мирно“ (Живаљевић 2010: 38). Будимир Дубак који је, за Издавачку кућу „Комови“ из Андријевице, приредио збирку изабраних приповиједака Тодора Живаљевића од наслова „Удвајања“ није могао пронаћи бољи (видјети Живаљевић Велички 2002). Удвајање је, уствари, аутопоетички знак прозе Тодора Живаљевића.

„Запис о Јелени Балшић“ је приповијетка у којој је Јелена Балшић истовремено средњовјековна и двадесетовјековна. Студенткиња Јелена Страцимировић Балшић на Филозофском факултету у Београду, у вријеме студентских демонстрација 1968. године, сретла Николу Сараорија који се након Косовске битке 1389. године ради Јелене Балшић дошао на двор Балшића. Значи да су се вратили са онога свијета (ако су уопште умирали) да би се поново срели, само што је кнегиња Јелена Балшић прешла у тијело

студенткиње Јелене Страцимировић Балшић. У *Хазарском речнику* Милорада Павића је казано да је на оном свијету цјеловито оно што је у овом свијету непотпуно. У том смислу онај свијет у појединим приповијетка Тодора Живаљевића дешава се већ овдје — кроз паралелно постојање, кроз удвајање. У „Запису о Јелени Балшић“ то је уоквирило приповиједање београдског студента Недељка Марића који, не само у овој приповијетки, тврди да је присуствовао дијалогу средњовјековног монаха Никона Јерусалимског и свештеника Рафаила Нагоричког о Јелени Балшић.

Двије Јелене као литерарни знак су и у Живаљевићевиј приповијетки „Снови Јелене Балшић“, у којој је поред Јелене Балшић и Новосађанка Јелена, бивша жена будућег скадарског монаха Николе. И једна и друга, су кроз самосвијест свезнајућег приповједача повезиве са Андрићевом „Јеленом, женом које нема“. Само на различите начине. Новосађанка Јелена коо бивша жена монаха Николе постоји, али је у његовом видокругу више нема. Јелена Балшић постоји у сну на јави Недељка Марића: „Давала је снове за несигурну јаву... [...] све до оног трена кад изнемоћала и истрошена жељама, није могла да се домогне Сараоријевог духа... Измамиће је, знам, зрела мјесечина, несигурни мириси, сјећања и први пијетли, и онда ће поново виђена вјечно остати нетварна“ (Живаљевић Велички 2010: 47). У приповијетки „Додатак за Јелену Балшић“ и експлицитно је дата паралела са Андрићевом женом које нема. Недељко Марић у властитом дневнику записује: „И Сава, она иста, после хиљаду година, која ће нас сачекати загрљене и исте... Можда је то само жеља, Андрићева жеља: 'И свуда се и свагда може јавити Јелена, жена које нема. Само да не престанем да је ишчекујем“ (Живаљевић 1995: 24).⁶⁰⁴ Марићево сјећање на сусрет у сну призива Јелену Балшић, да употрејемо синтагму из Миљковићевог „Писма пријатељу“, као метафизички омотач: „Ситно и неуједначеним рукописом дописује: 'Запис Јелене Балшић, остаје једино аутентично свједочанство тог кратког сусрета“ (Живаљевић 1995: 25). На том мјесту није наведен садржај записа зато што контекст упућује на ријечи Јелене Балшић: „Замало и кратко би нам виђење...“. Оне су на овом мјесту присутне као нулти језички знак. Фредрик Џејмсон каже да је приповједачка уобразиља, „макар и на ступњу сна на

⁶⁰⁴ „Сонет о сну“ Радована Зоговића завршава се ријечима: „И данас — о кратка сна! — сав дан сам богатији / за једну тугу, за једну Јелену које нема“ (Зоговић sine anno: 69).

јави, најјаче описана код Пруста“ (Džejmson 1984: 221), у роману *У трагању за изгубљеним временом* (Пруст 1954), након чега преноси и коментарише ситуацију у којој наратор који је истовремени и лик замишља „да је добио љубавно писмо од дјевојке у коју је заљубљен, а која је према њему равнодушна:

Сваке вечери препуштао сам се уживању и замишљању тог писма, осећајући да могу да читам као да је преда мном, да га рецитујем ред по ред и реченицу по реченицу. Али онда бих одједном прекинуо то, у страху. Схватао сам да писмо, ако бих га икад добио од Жилберте, никад не би могло бити баш ово, јер ово сам управо ја саставио. После тога сам се приморавао да се у мислима одвојим од речи које бих желео да ми она упути, бојећи се да бих изговарајући их протерао управо те речи — те најдраже и најпожељније — из поља могућег остварења /Marcel Proust, /Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu* (У тражењу изгубљеног времена), La Pléiade, Pariz, 1954, sv. I, str. 409/.

То Прустово 'решење', својеврсна негација негације жеље, може се назвати модернизујућом формулом којом се предмет фантазије магијски призива управо одрицањем од њега (Džejmson 1984: 222).

Оливера Марковић запажа да је у приповијеткама Тодора Живаљевића „лабава структура и 'пресипање времена'. У њима се смјењују на први поглед неповезане слике, чинећи вишедимензионални мозаик“ (према Бајовић 2016). Након што констатује да у приповијетки „Запис о Јелени Балшић“ нема централне радње ни границе између два времена, Оливера Марковић указује на начин на који је то постигнуто: „Повремено уплитање датума (1398. и 1968. година), историјских (псеудо)података и савремених догађаја (глас са радија, фотографија њемачког канцелара Бранта Млађег у штампи, пјесма хипи генерације 'Неу Jude') сугеришу сусрет двије временски удаљене епохе. Двије Јелене се стапају у једну личност и иду „у сусрет Марићу... као некад Сараорију. И једна и друга су 'саткане од нејасних привида', и у

једној и другој се 'сједињују сан и љепота... пјесничко умијеће и снови свјетине... Њен дух нечујнији од тишине'" (према Бајовић 2016).

У Живаљевићевим приповијеткама нестварно стварност води за руку. Ликовима се у њима дају имена историјских личности као средство за прелазак из једног времена у друго. Понекад су им имена историјских личности само посуђена. У приповијетки „Запис Јелене Балшић“ протојереј Балша ТРЕЋИ из Будисаваца код Пећи, станује у београдској Вишеградској улици, гдје се сјећа фрескописанија Балшића у мјесту званом СРАИНА и ријечи звјездочаца из Пераста (видјети Живаљевић 1995: 17).⁶⁰⁵ Помоћу свијести о историјској Јелени Балшић грађена је Јелена Страцимировић Балшић из Будисаваца код Пећи, која се у вријеме студентских демонстрација нашла у Београду: „Није ни слутила да бришу границе времена, да све постаје једно вријеме, свевријеме! Тада, не би ишла у Богородицу Надгоричку, али ни на предавања о српским државама о средњем вијеку, јер боле је очи од препознавања и сјећања“ (Живаљевић 1995: 12). На овом мјесту довољно је евоцирати Борхесове *Маистарије* или мотив костију које путују у Маркесовом роману *Сто година самоће* којима се нестварно представља као стварно. Само што је Живаљевићева приповијетка преко неисторијске студенткиње Јелене Страцимировић Балшић стварности вратила историјску Јелену Балшић тако што су ријечи „боле је очи од препознавања и сјећања дјелују као реализована метафора. Као што то у времену у коме „помрачише се душевне очи муком и метежи који је у свету“, како би то казала Јелена Балшић, постаје метафора наслов лирске пјесме са Косова — првобитно дословног значења — „Густа ми магла паднала“.

Историјско ткиво се растаче и поново саставља на крају „Додатка о Јелени Балшић“: „Балши се, отада, губи сваки траг, мада има тврдњи, како се један Балшић

⁶⁰⁵ Презиме Балшић дато је и проти Милану из цркве у Будиславцима код Пећи у Живаљевићевом роману *Берачи мјесечине*, о коме у оквиру сјећање на своје крштење размишља главни лик овога романа: „Нестварно свијетлог крштења у Будиславачкој цркви, под светачком руком проте, Милана Балшића, што ме и данас обасјава Прошлим временом“ (Живаљевић 2012: 96: 97). Како је у роману „Пешчаник“ Данила Киша казано да *нема апсолутне случајности*, а Тодор Живаљевић је рођен у метохијској Пећи, *недалеко од Пећке патијаршије* у његовом роману „Берачи месечине“ не би се могло искључити *подмукло дејство биографије*. Кад већ помињемо Кишов „Пешчаник“, да кажемо да је пресипање времена — да употрејибимо синтагму Нова Вуковића — заједничко Кишовом и Живаљевићевом роману.

нашао на деспотовом двору, у Београду, 1421. године. Чини се, то није био муж 'грешне Јелене', већ син који је дошао да се посавјетује са ујаком, око давношњег сукоба са Млечанима“ (Живаљевић 1995: 21). На овом мјесту се Балша Трећи у Живаљевићеве приповијетки враћа историјској стварности, док је претходно са стварношћу повезан једино преко сјећања на Крајину као мјесто фрескописанија Балшића. Вријеме у приповијеткама Тодора Живаљевића о Јелени Балшић је интертекстуално вријеме. И у простору и времену тих приповиједака, како би казала Линда Хачен, „најрадикалније су прекорачене границе између фикције и нефикције и – самим тим између уметности и живота“ (Наџион 1996: 27).⁶⁰⁶

У „Додатку за Јелену Балшић“ Балша, муж Јелене Балшић и Господар Области схвата да су његова честа одсуствовања његову жену одвела у прељубу, „јер жени је једини лијек мушкарац“ (Живаљевић 1995: 20). Овдје цитирани исказ у приповијетки „Запис о сновима Јелене Балшић“ проширен је ријечима „за све болести, а нарочито душевне“. То је, узето заједно, један од лутајућих мотива у прози Тодора Живаљевића. Исте ријечи на свом предавању у аули Филозофског факултета у Београду изговара Никола Сараори, а слуша „стицајем ванредних околности у студентским немирима дјевојка Јелена СТРАЦИМИРОВИЋ БАЛШИЋ, унука протојереја из Будисаваца крај Пећи“ (Живаљевић 1995: 14). Уз исте ријечи поје Балша ТРЕЋИ, протојереј из Будиславаца код Пећи док маше кадионицом (видјети Живаљевић 1995: 18), а Сараори умире управо док ове ријече долазе из уста Балше ТРЕЋЕГ. Фројд се лако чита између редова ове приповијетке.

Начин на који се приповијетка „Запис о Јелени Балшић“ удаљава од историјске стварности показује и однос према Никону Јерусалимцу, духовнику Јелене Балшић као историјском факту. Он се у овој приповијетки појављује само на једном мјесту. Бива то у приповиједању Недељка Марића, студента компаративне књижевности у Београду који, у вријеме студентских демонстрација 1968. године, у београдској кафани „Код Коларца“ својим полупијаним пријатељима у заносу тврди „да је присуствовао жучној полемици између Никона Јерусалимског и нагоричког свештеника хаџи-Руфима“ (Живаљевић 1995: 13). Жучни разговор Никона Јерусалимца и нагоричког свештеника

⁶⁰⁶ Према усменој напомени Радојке Вукћевић, презиме ове ауторке је Хачен (Hutcheon).

води се након што је Јелена Балшић на позив својих дружбеница сишла са фрескописаног ренесансног ктиторског портрета у урушеној припрати Богородице Нагоричке. На том портрету лице Јелене Балшић „нема снаге да се отме окамењеном простору“ (Живаљевић 1995: 12). Никон препоручује: 'Ватра се ватром сажиге!... Нагоричанин Руфим нуди јој да се покаје, а заузврат да стално грицка травку у народу наречену назаборавак'“ (Живаљевић 1995: 13). Њихов дијалог се наставља, а у позадини тога дијалога је Сараори који иначе у приповијеткама Годора Живаљевића највише утиче на извођење Јелене Балшић из њеног уобичајеног понашања. Он у постојању фиктивне Јелене Балшић добија значај какав, са другачијим предзнаком, у стварном животу Јелене Балшић има Никон Јерусалимац. Ово удвајање се реализује и поигравањем ријечима историјске Јелене Балшић из посланице упућене Никону Јерусалимцу. Оне су, у фонетској транскрипцији, из *Горичког зборника* пренесене као мото приповијетке „Запис Јелене Балшић“ да би у дубини фикцијског текста постале саме себи објекат: „Устрептала и обезнањена, осјети како је срце издаје и навиру давно срочене ријечи: **'Но замало и кратко би нам виђење, рекла би у зрцалу образ угледасмо, или у неки сан танак да сам била снесена'**“ (Живаљевић 1995: 15). Ове ријечи историјске Јелене Балшић помјерене су од монаха Никона Јерусалимца према челнику Николи Сараорију. Игра је са једне стране продужена напоменом свезнајућег наратора огрниченог свезнања да неки кажу да је студент Марић као свједок наведеног дијалога док је све ово озбиљно тврдио „био пијан“ (Живаљевић 1995: 13), а са друге стране закључком: „Узбуђени Марић испричао је нешто колико невјероватно, толико и могуће“ (Живаљевић 1995: 14).

Никон Јерусалимац се, у дијалогу на исту тему са нагоричким свештеником Хаџи Рувимом налази и у приповијетки „Снови о Јелени Балшић“. У њој се додаје да се Никон Јерусалимац док се интересује за духовно стање смјерне Јелене позива на свете оце: „Никон је, као и многи свети оци, препоручио смјерној Јелени [...]“ (Живаљевић Велички 2010: 51). То је референтно на стварност. Иако у поменутој приповијетки није приказан као духовник, Никон Јерусалимац и Јелена Балшић су овим ријечима приближени себи као историјском факту. Свијест о Никону Јерусалимцу у истој приповијетки пружа и нешто касније саопштена реченица која се односи на предање по

коме се дух Николе Сараорија свети због тога што је погубљен због заљубљености и Јелену Балшић: „Светио се кажу и туговао јер никако није могао да пронађе пут до њеног срца, које су бранили милитвама и полемикама већ поменутих Отаца...“ (Живаљевић Велички 2010: 52).

Да је Јелена која се у Живаљевићевој приповијетки „Књига о бојама“ само помиње уствари Јелена Балшић зна се на основу контекста. У наведеној приповијетки свезнајући приповједач покушава да дешифрује кретање Зоографа, који у тамници деспота Стефана Лазаревића пише „Књигу о бојама“: „Сада већ зна да га је Јелена, деспотова сестра прогнала са Двора на језеру, јер је данима у полумраку куполе откривао дјелове њеног тијела, колико су мученику дрхтале и знојиле се руке, док је мислио да је његова, и да смије да је скине овдје, у цркви, да је млади монаси гледају“ (Живаљевић 1995: 108). На први поглед би се казало да се Јелена на овом мјесту помиње успут, међутим историјски контекст и интертекстуалност приповиједака Тодора Живаљевића о Јелени Балшић чине да је о њој казано много више. Оно што је у приповијеткама Тодора Живаљевића једном казано о Јелени Балшић по правилу се понавља као евокација или сугестија.

Као што смо и досад могли примјетити, Јелена Балшић Тодора Живаљевића није ни историјска ни митска. И историјска и митска су у функцији грађења лирског бића Јелене Балшић, неухватљиве колико и стварне. Све што је о Јелени Балшић, и то кроз пројекцију другог, казано у приповијетки „Књига о бојама“ као да потврђује ријечи Андрићевог романа *Омер-паша Латас*: „Лепота, највећа од свих варки човекових: ако је не узмеш — нема је, ако покушаш да је узмеш — престаје да постоји“ (Андрић 1981⁶). Зато Зоограф у затвору деспота Стефана Лазаревића и пише трактат о сликарству под називом „Књига о бојама“ — „књига која саму себе објашњава“ (Живаљевић 1995: 103) — а потом „Посланицу о љубави“ „у испосници у срцу планине, са поређаним хумкама као клиновима“ (Живаљевић 1995: 103). У приповијетки „Деспотови сликари“ из збирке приповиједака *КЊИГА од СНОВА* сликар Костанечки деспоту пијаном од планова саопштава да је сањао његову смрт, да би му испосница три дана пред деспотову смрт изгорела. На другом мјесту се саопштава да сликар страда зато што не пристаје да његову сестру Јелену наслика тако да је цио народ заволи. А на

то не пристаје зато што је у њеним очима осјетио презир. Овдје је сугерисана универзална истина, која је у роману *Љетописна књига Арсенија Гаговића* Косте Радовића овако исказана: „Тешко човјеку пред царем, тешко пред влашћу великом и малом“ (Радовић 1990). Тај књижевни мотив је у приповијетки „Деспотови сликари“ прешао на деспотову жену Хелену тако што је транспонован у сан којим се, истина, сања јавља: „Ако кажем, да је Хелена, сада је то било сигурно у будућности која је већ прошла, имала другу мисао, јер сам у њеном оку препознао презир због тога што глас о његовој храбрости није пратио глас о његовом богатству“ (Живаљевић Велички 2010: 28). Разлика је само у психолошкој мотивацији у оквиру грађења књижевног мотива.

У Живаљевићевој приповијетки „Деспотови сликари“ опипљиво постојање је само материјал за умјетничку игру. Тако се поиграва и презименом стварног деспотовог биографа Константина Костанечког, познатијег као Константин Филозоф, као што је и свезнајућем наратору посуђен дио презимена аутора приповијетке — Велички.⁶⁰⁷ Наведене биографске чињенице су узете као прозни артефакти. У приповијетки „Деспотови сликари“ једно упознавање је овако приказано: „ — Костанечки. / — Велички“ (Живаљевић Велички 2010). У приповијетки „Деспотови сликари“ у набрајању сликара је и Теодор Велички (видјети Живаљевић Велички 2010: 31), а у „Сновима Јелене Балшић“ је „снени летописац из Велике“ (Живаљевић Велички 2010: 47) један је од оних који остављају записе о имагинарној Јелени Балшић. У приповијетки „Деспотова последња ура“ Зограф Костанечки је фрескопише деспота Стефана Лазаревић. Његов старији брат „раб Божји Константин, наречени у монаштву Филозоф“ (Живаљевић Велички 1997: 115) пише његову биографију, како је то и у стварности. А то што дјелује да се деспот Стефан као успут оженио, након Ангорске битке журећи „према Митилени, пред ноге, Хелени од Гатилузија“ (Живаљевић Велички 2010: 25) литерарни је знак референтан на историјску чињеницу.

Капија снова отвара се анафорским низом визуелних слика које се смјењују формулом *ако кажем да*. Оне се смјењују у истом ритму до евокације питања Деспота

⁶⁰⁷ Као што је Константин из Констанце, Тодор Живаљевић Велички је из Велике (премда је рођен у Пећи).

од Ресаве постављеном сликару Костанечком: „Шта сањаш, Зоографе?“ и сликаревог одговора на то питање: „Сањао сам твоју смрт“ (Живаљевић 2010: 25). Деспотова пресуда била је ватра која је у зору појела сликареву испосницу. Идиому *ако кажем да претходи сами почетак проповијетке саздан од ријечи нећете ми вјеровати*, што значи да је скоро сав текст прекривен поњавом од нити *званих нећете ми вјеровати ако кажем да...* Као такав овај почетак текста подсећа на приповијетку Десанке Максимовић „Ако је веровати мојој баки“, чији је наслов кључ за организацију текстовних чињеница. Све је у једном случају одбрањено синтагмом *ако је веровати* а у другом *нећете ми веровати*. Само што је наведена синтама из наслова Десанке Максимовић назнака бајковитости, а синтагма Тодора Живаљевића је у функцији грађења бајколикости. Обје омогућавају лакоћу продужавања текста као низа знакова исте природе. Зато се у Живаљевићевој приповијетки такве композиције лако срастају и легенде о Вождовој Јелени, и сан који се понавља у сну проте Матије Ненадовића, и предвечерје Видовдана 1979. године као вријеме уласка у испосницу која је сагорела вољом Деспота од Ресаве.

У збирци приповиједака „Друга књига о бојама“ Тодора Живаљевића поред приповијетке „Копривице“ Јелена Балшић је, иако само као мотив, и у приповијетки „*Ars longa, vita brevis*“. А у постфестумском запису у „Другој књизи о бојама“ насловљеном „Према епилогу“, који себе приказује као аутобиографски, стоји ауторски запис: „Прича 'Копривице' јесте, прије свега прича о томе како је добило име једно црногорско племе, коме је нарочито стало до 'аутентичности црногорског имена'... Стварна личност јесте Вајар, који је иницирао повратак мојој првој љубави Јелени Балшић, не слутећи да су њен живот и њено злослутно вријеме опсесивни мотиви мојих трагања у литератури и сликарству“ (Живаљевић Велички 1997: 161–162). Самој приповијетки „Копривице“ овај запис нити помаже нити одмаже.

Приповијетка „Копривице“ Тодора Живаљевића полази од легенде о настанку старохерцеговачког презимена Копривице, али је не слиједи. Ова легенда је преведена у нову поетолошку и наратолошку раван. Према усменом предању, Копривице су поријеклом од сина Јелене Балшић и Сандаља Хранића, кога је Јелена Балшић родила у копривама током бјежања од свога мужа Сандаља, за кога се удала након косовског

страдања свога првог мужа Милоша Обилића. О поменутој легенди на овом мјесту нећемо посебно говорити зато што смо је тумачили у поглављу „Јелена Балшић у усменој књижевности“. Од саме легенде у у Живаљевићевој приповијетки „Копривице“ остао је мотив порођаја Јелене Балшић у копривама, проналазак њеног дјетета, давање презимена Копривица новорођеном дјетету и журно кретање (каравана) према југу.

Живаљевићева приповијетка је прерадила легенду толико да њена важност није у функцији породичног предања него је оно само материјал за умјетничку обраду. Легенда о презимену Копривице, и то редукована, не излази из костура приповијетке „Копривице“. Из легенде је преузет мотив порођаја Јелене Балшић у копривама, али новорођеног дјечака који по мјесту рођења добије презиме Копривица преузима бездјетни Коњоводац који Јелени помаже при порођају и дијете смјешта у сепет каравана. У Живаљевићевој приповијетки нема ни епских ни историјских мужева Јелене Балшић — чак ни Милоша Обилића — него је на њиховом мјесту књижевна фикција лирске природе. Дијете које рађа је плод њених жеља, како је завапила у сусрету са Николом Сараоријем, који је додао да то дијете није тијело њеног тијела, „већ пород од сна“ (Живаљевић Велички 1997: 43). Не само легенда о настанку презимена Копривице, него и нека општа мјеста усмене књижевности су средства за грађење Живаљевићеве приповијетке „Копривице“, која је иначе далеко од поетике усменог књижевног дјела. Тако је, на примјер, у вези са Јеленом Балшић казано: „Седамдесет и седам породилских болова узимало ју је под своје“ (Живаљевић Велички 1997: 44). Да ли је потребно подсјећати на то да је број седамдесет седам међу уобичајеним бројевима усмености, а изрека са мотивом дугог језика којим се може обавити око себе (а којом се приговара ономе ко много говори) овако је искориштена: „Замотавала се језиком да се не ода с најстраснијег бола и бујице плача за дјететом што је падало у коприве“ (Живаљевић Велички 1997: 44). Као што је замотавање језиком преведено у нови контекст, прерађено је и вјеровање о зазиђивању власите сјенке у Зоографом трактату о сликарству названом „Књига о бојама“, у Живаљевићевој приповијетки „Књига о бојама“. Наиме, Зоограф каже: „од слике иди према себи... Пази сјенку своју да не зазидаш, јер тада кварну слику ствараш“ (Живаљевић 1995: 109).

У Живаљевићевој приповијетки „Копривице“ занимљив је и однос према времену. Порођајем Јелене Балшић испунило се вријеме тако што се подударило то што је завапила да дијете које рађа није тијело њеног тијела, „већ дар Провиђења и Сна“ (Живаљевић Велички 1977: 44), чему се обрадовао „задњи Коњоводац, бездјетник и пустахија“ (Живаљевић Велички 1997: 44), „увјерен да му се Небо насмијало“ (Живаљевић Велички 1997: 44). То увјерење је потпомогнуто на више начина: „Коњодавац као да је чуо и видио оно што су већ видјеле и чуле уши звездочаца из Пераста, што је узалуд опомињао: 'Догодиће се оно што се већ догодило'. Њему насупрот, апокрифни записивач, покоран илузији стварности, устврдио је: 'Догодило се оно што се морало догодити“ (Живаљевић Велички 1997: 44). Задњи Коњоводац је трновим боджом отворио кошуљицу да се дијете не би гушило, и раздвојио га од мајке. „Узео га је из коприва, пољубио у чело као да је пољубио Судбину, и дао му име Копривица... Потом га је бацио у задњи сепет каравана, који је све брже, као пред Отпадницима Божјим, журио на југ“ (Живаљевић Велички 1997: 44). Журба на југ мотивисана је дјететом у каравану, док у легенди о презимену „Копривица“ дијете остаје у мјесту рођења, а Јелена Башић жури на југ заваривајући траг потјери коју је за њом послао Сандаљ из Кључа. Коначно, Грешни Приповједач, на основу тога што се све дешава кроз Промисао, „вјеровао је да је Ђаво дошао по своје, и да се тога дана, због јаког излива, смерна Јелена преставила“ (Живаљевић Велички 1997: 44–45).

Приповијетка „Копривице“, поред Јелене Балшић има још један лик ни од јаве ни од сна, лик Николе Сараорија који се на путу за Косово задржао у близини Јелене Балшић и, како свезнајћи приповједач обавјештава, једва извукао живу главу. Но овај приповједач је ограниченог свезнања. Између њега и свезнања је усмено предање, које у овом дијелу није повезано са породичним предањем Копривица. То је фиктивно усмено предање и зато што је Никала Сараори фиктивни лик, без прототипског или било којег другог ослоња у стварности. Приповједач ограниченог свезнања каже: „Како се све одиграло нико не зна шта се, и то шта је било прије а шта послѣ, у узаврелој Ноћи младог мјесеца, мошуса, зовиног цвијета и локвања, може само да се слути јер све чињенице говоре у прилог томе да је те вечери пустила к себи Сарорија“ (Живаљевић Велички 1997: 43). Претходно је казано да је у ноћи младог мјесеца Јелена срела

путника Находа у коме је наслутила Сараорија. „И на трен заиста је чула Балшине вероломне и пакосне ријечи, изговорене седми дан по Косовском боју: „Што сте тражили, то сте и добили“ (Живаљевић Велички 1997: 43). Ограничено је свезнање Приповједача у питањима: „Нијесу ли Сараори-Његуши што на граници са језуитским духом Котора нестајаху у невремену историје? Није ли се Никола Сараори испилио у њеним узаврелим жељама и несигурним сновима? Није ли? ...“ (Живаљевић Велички 1997: 41). У грађењу текста је званично непостављено питање *између да и не, колико је можда*. У томе се леже фиктивно усмено предање чије верзије записује дијак Божидар: „Дијак Божидар, чемеран и сам, преписивао је и упоређивао рукописе и предања са Јеленином илузијом, којој краја није било. Препуштао се привидима, тврдећи да је Сараори пред смртном пријетњом побјегао са Двора Балшића. Изгледа да су гуслари и приповједачи сасвим друго запамтили: како није 'ни стигао на Косово равно, јер се послје седам дана појавио на Двору Балшића, вођен варљивим очима и чежњом. Приредише му лаку смрт, гајтаном..!.“ (Живаљевић Велички 1997: 42). Двострука артикулација стварности један је знакова препознатљивости прозе Тодора Живаљевића.

Три су основна дијела, обиљежена бројевима, у приповијетки „Копривице“ Тодора Живаљевића. Њен основни садржај је окружен неком врстом пролога и епилога. Пролошки дио текста је својеврсни коментар основе дјела. Наводимо га у цјелини: „Био је то сан!; мрмљао је, као за себе, 'што обнавља се и троши у времену...' Да, то је био сан о монашкој половини лица Јелене Балшић поистовећеног са мирским лицем колегинице Дивне Поповић, што га је некада давно, из љубави, подучавала корацима аргентинског танга. Предавао се такту 'је'н—два—три—чет'ри!... је'н—два—три—чет'ри!' уз пратњу страсног шапата: 'Сретаћемо се у у бесконачности, у ванвремености, у новој Илузији стварности, зар не?' (Живаљевић Велички 1997: 40). У епилогу се понављају мотиву Сна (који се обнавља и троши у времену) и Илузије, као и препуштање тактовима танга: „Је'н—два—три—чет'ри“ (Живаљевић Велички 1997: 46). Тако се у виду прстена уоквирује средишња цјелина текста.

Пролошки дио приповијетке „Копривице“ директно је повезан са фрагментом исте приповијетке обиљеженим бројем 3, у коме се Дивна Поповић приказује као Дивна Поповић-Балшић и тврди да је Јелена Балшић. Тако се спољашњим знаковима упућује

на личносна подударања. Дивнин отац у запису свога оца Балше Другог Поповића проналази запис у коме стоји да се у вријеме књаза Николе нијесу смјели казивати Балшићима, па се скоро цио вијек представљају као Поповићи. Отац Дивне Поповић-Балшић (такође преко записа свога оца) сазнаје да његова, „сада већ покојна, кћи 'тврђаше како није ниједна друга до смјерна Јелена Балшић, заправо да је њено утјеловљење, и да својим животом потврђује њен живот?“ (Живаљевић Велички 1997: 45). „Ликови Живаљевићеве прозе, сходно Борхесовом тумачењу фантастике као новог побијања времена, међусобно мењају имена и образине, селе се моћима метапсихозе, из тела у тело, из сна у јаву, из оностраности у оностраност, и тако стално, одавде до тамо и натраг“ (Пантић 2010: 157). Као што видимо, селе се и из приповијетке у приповијетку.

Да је Дивна Поповић из приповијетке „Копривице“ уствари Балшић сугерисано је монашком половином лица Јелене Балшић, да би њено презиме Поповић-Балшић значило *то исто, само мало другачије*. Вријеме у овој приповијетки која и спаја и раздваја Дивну Поповић и Дивну Поповић-Балшић је интертекстуално вријеме. У свом раду „Дијалог са студијом 'Црно Сунце и око њега круг, (Геометрија једне тајне пјесме Милоша Црњанског)' јеромонаха Јована (Ђулибрка)“ (Вујошевић 2003) Владимир Вујошевић говори о фрсеци Светог Николе у манастиру Подластва, чији је један дио из петнаестог вијека а други из седамнаестог вијека: „То је чини ми се добар примјер интертекстуалног времена. Једно вријеме условљава друго“ (Вујошевић 2003: 21).⁶⁰⁸ Фреска Светог Николе у манастиру Подластва показује да је поступак монтаже у историји умјетности старији од постмодерне. Додајмо и да је хипертекст новој књижевности умјетнички освијешћено искуство *Библије* као хипертекста.

Отац Дивне Поповић-Балшић изговара: „Касно и чини се узалудно, много година послје њене смрти, постао сам свјестан сазнања, или илузије сазнања да свако од нас носи једну, двије, или више судбина којима нисмо у стању да се одупремо... Враћање у прошлост јесте враћање на сјенке предака, и постоји само зато да лакше поднесемо бесмисао свакодневице, пружајући нам извјесну наду, оличену у Богу, који нас ипак није спасио, већ само охрабрио да издржимо Пакао овоземаљске

⁶⁰⁸ Фотографију ове фреске видјети у Пејовић 1995: 54.

свкодневице...“ (Живаљевић Велички 1997: 45). Ово је кључ унутарњих веза између појединих цјелина приповијетке „Копривице“. У сагласју је са свијешћу Приповједача. Потврђује животну филозофију Вајара који Приповједачу просипа уље да би се оклизнуо. Невидљиво срета Поповиће (који су уствари Балшићи) и Копривицу, оправдава Хераклитове ријечи узете за мото приповијетке, које још једном потврђују да грчка култура слуги Христа: „Ако се човек не нада, неће наћи ненадано“ (према Живаљевић Велички 1997: 40). Тако се постиже да оно што се доводи у сумњу бива негација као вид афирмације. Мото ове приповијетке се према основном тексту односи као мото романа *Браћа Карамазови* Фјодора Михаиловича Достојевског према садржају тога дјела.⁶⁰⁹ Јелена Балшић је у Живаљевићевој приповијетки могла физички умријети након порођаја, премда је то неодређено мјесто, али се показује да је она, и поред граница у простору и времену, на различите начине жива. Она је љепило које је повезало наизглед удаљене дјелове Живаљевићеве приповијетке „Копривице“.

На другом мјесту Живаљевићеве збирке приповиједака *Друга књига о бојама*, како смо већ казали, Јелена Балшић је мотив. Појављује се уз Николу Сараорија, као сјенку која је прати преко неколико других приповиједака, у контексту Светог Јована Владимира и Косаре преко свезнајућег приповједача у приповијетки „*Ars longa, vita brevis*“: „Годинама сам трагао за животима Јелене Балшић и Николе Сараорија, а све изговорене ријечи које сам кроз вријеме прикупљао биле су заправо ријечи Владимира и Косаре из Крајине: 'Срећу нисам нашао нити сам се од смрти избавио'“ (Живаљевић Велички 1997: 72). На умјетничком плану ово је боље рјешење од оног са краја првог одјељка такође Живаљевићеве приповијетке „Копривице“: „Пречасна Јелена, упркос Приповједачевим чудесима и тајнама испредених легенди, слутила је 'да смрт није потпуни крај, већ стање кроз које човек мора проћи на путу ка вјечности...!' Тако је опсесивно и залудно, обнављала низове дана и ноћи, низове сјећања на згасле љубави, на општи неред пропадања, на казну Божју због овоземаљских гријеха“ (Живаљевић Велички 1997: 42).

⁶⁰⁹ У литератури је већ примијењено да је Достојевски увијек и да и не истовремено, међутим мото поменутог романа је кључ доказа да његов садржај Богу каже: „Да“.

На крају приповијетке „Ars longa, vita brevis“ додирнуте су тачке које припадају трима историјским временима: Светог Јована Владимира, Јелене Балшић и свезнајућег приповједача. Квантна физика каже да се отвара могућност да се деси нешто ново кад се додирну тачке које припадају различитим равнима, што значи и могућност да се крене својим путем. Поред тога што Живаљевићева приповијетка „Ars longa, vita brevis“ баштини свијест о духовним додирима Јелене Балшић и Јована Владимира и Косаре, њен имплицитни аутор (приповједач именован као Приповједач) помоћу њих преиспитује властиту осјећајност и неминовност страдња оних који су се упутили за истином. И пред закључком Приповједача, студента који добио задатак да напише семинарски рад на тему „Љубавне приче предњегошевског доба“ бива, као и онај са краја приповијетке „Копривице“, негација као вид афирмације. У овом случају, афирмације умјетности (видјети Живаљевић 1995: 72). То је такође постигнуто Хераклитовим ријечима узетим за мото приповијетке, мото које гласи: „Најбољи бирају себи једно уместо свега [друго], вечиту славу уместо свега пролазног“ (према Живаљевић 1995: 62). За мото сваке приповијетке у „Другој књизи о бојама“ Тодора Живаљевића узете су Хераклитове ријечи.

На садржај приповијетке „Ars longa, vita brevis“ у најкраћем је упутио њен експлицитни аутор у запису „Према епилогу“: „Прича „Ars longa, vita brevis“ била је, најприје, трен у којем су се срели Главни јунак из прошлог времена и Приповједач. Који, трагајући за његовом судбином, умало није изгубио главу у изненадној бури на језеру“ (Живаљевић 1997: 163). У једној таквој бури на Скадарском језеру главу је изгубио стриц Светог Јована Владимира Мирослав, владар Подгорја (видјети Дукљанин 1976: 232). Овај догађај као да брише границу између факта и фикције. А натпис на надвратнику цркве у Кључу код Гацка, за коју се вјерује да је подигла Јелена Балшић, који је приликом њеног цамијања окренут унутра а приликом обнове цамије 1905. године зазидан прије него је Стеван Делић требало да га ишчита — о чему смо говорили у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“ — дјелује као мотив за ненаписану приповијетку Тодора Живаљевића. Или, како би казао војвода Гавро Вуковић дјелује као „да је прича, а не истинита стварност“ (према Живаљевић Велички 1997: 5). Уосталом, нијесу тек тако ријечи Гавра Вуковића наведене уз име онога коме

је посвећена *Друга књига о бојама* Тодора Живаљевића (видјети Живаљевић Велички 1997: 5).

Ако је познато шта је о њему казано у другим Живаљевићевим приповијеткама, помињање Николе Сараорија у приповијетки „Ars longa, vita brevis“ није само помињање. Као што је у приповиједној свијести приповијетке „Ars longa, vita brevis“ похрањено много шта о чему се о Јовану Владимиру и његовој жени Косари зна на основу контекста. На овом мјесту је дејство и спољешње и унутрашње интертекстуалности. Уводни дио приповијетке „Ars longa, vita brevis“ баштини свијест о Јелени Балшић и Николи Сараорију из приповијетке „Копривице“. У том смислу су знаковити мотиви усмених предања о њиховој љубави, младог мјесеца и одлазак на мјесто којим влада еротска енергија Николе Сараорија и Јелене Балшић:

И, када је најзад ушао у траг предањима о љубави Јелене и Николе Сараорија, или му се само тако причинило, једне вечери непознати глас, као из Сна, опоменуо га је: „Нико мојим умом, и мојим животом, није и стању да влада! Нико! Залуд сањаш да си Никола, а ниси ни Владимир! Залуд си здрао кожу са лица у жељи да будеш неко други! Како можеш бити неко други кад ни себе самог ниси упознао? Не, никада нећеш сазнати ко си! Једне ноћи кад се мјесец три пута до поноћи испуни, а од поноћи замлади, пођи на Вир. Тамо ће те сачекати Никола и повести на мјесто за којим си у сновима као суманут трчао...“ (Живаљевић 1995 63).

Стварна љубав Владимира и Косаре и фиктивна љубав Николе Сараорија и Јелене Балшић, које су Приповједачу грађа за студентски семинарски рад, надрастју важност теме тога рада прерастајући у потребу за преиспитивањем смисла много чега, па и умјетности. Спознаја да се од бољке живота нико није избавио доводи га до спознаје сродне закључку у аутобиографији Томаса Мертона *Гора са седам кругова*: „Умјетнички интегритет уздиже човјека изнад разине свијета, али га не избавља од свијета“ (видјети Merton 2004: 13). Као и у приповијетки „Копривице“, историјско је у улози оквира у који се смјешта прича новог времена. У потрази за причом о Јелени

Балшић и Николи Сараорију Приповједач упознаје Монаха Николу, који му приповиједа о својој бившој жени Јелени. Тако Приповједач постаје и Јунак, а приповједачка самосвијест је у његовим ријечима: „Да у животу монаха Николе нисам био само случајност, показује и да улога Приповједача није само посредничка, откриће се већ слједећом реченицом... Обновиће се нејасне успомене на први сусрет, заправо на куртоазни састанак на новосадском сајмишту, када је љубазни службеник аскетског лика показао, поред осталог, неубичајено интересовање за језерске манастире...“ (Живаљевић 1995: 65). Монах Никола у приповијетки „*Ars longa, vita brevis*“, и поред свога имена, није доводив у везу са Никоном Јерусалимцем. У равнотежи ове приповијетке монах Никола стоји наспрам Николе Сараорија. Двије Јелене у архитектници текста на временском плану стоје једна наспрам друге као и два лика под именом Никола у два паралелна времена. Приче о Николи Сараорију и Јелени Балшић и монаху Николи и његовој некадашњој жени Јелени у структури приповијетке су двије паралелне праве које се укрштају, да се присјетимо књижевног мотива еуклидовске геометрије са тачке гледишта Ивана Карамазова Фјодора Михаиловича Достојевског.

У Живаљевићевом приповиједању структура се отапа на нивоу приповијетке, али се међу различитим приповијеткама о Јелени Балшић поново успоставља интегришући однос на наратолошком нивоу. Кроз њих се крећу лутајући мотиви, чије кружење понајвише доприноси успостављању веза међу текстовима. Истина, то у Живаљевићевим приповијеткама „Снови Јелене Балшић“ и „О сновима Јелене Балшић“ и јесте и није функционално. Није тамо гдје се мотив не уводи у другостепени однос према тексту у коме већ постоји. Тако, без обзира на различите наслове, приповијетке „Запис о сновима Јелене Балшић“ и „Додатак за Јелену Балшић“ безмало дјелују као варијанте постојећих. Само донекле је то одбрањено приповиједном свијешћу: „Ипак, морам да кажем, ипак, иако приповједаштво не дозвољава поштапалицу таквога кова“ (Живаљевић 2010: 50). Да је на то што је већ виђено претходном приповијетком упућено сажимањем, приповијетка „О сновима Јелене Балшић“ била би мање које је више. Не значи да у неком новом преструктурирању (у форми романа, на примјер) она и без измјена не би могла пронаћи одговарајуће мјесто. Сам аутор у запису о својој збирци приповиједака *Друга књига о бојама* каже: „То је, ипак, независно и страшно

трагање за језгрима будућих прича, које ће, једног дана, можда уз другачију композицију, бити почетак обимније романескне структуре“ (Живаљевић Велички 1997: 165).

Кад се упореде приповијетке Тодора Живаљевића о Јелени Балшић из *Друге књиге о бојама* са приповијеткама о њој у *Првој књизи о бојама* види се да су поједини мотиви у једним приповијеткама језгра читавих поглавља у другима. Тако, на примјер, сусрет Јелене Балшић и Николе Сараорија у приповијетки „Копривице“ бива својеврсни коментар њиховог кроз наговјештаје приказаног сусрета у приповијетки „Запис о Јелени Балшић“. Већ смо примијетили да се протојереј Балша Трећи у „Запису Јелене Балшић“ настанио у Вишеградској 26, а у „Сновима Јелене Балшић“ летописац из Велике биљежи затицање нерета „у Вишеградској 26, у престоном Белом граду“ (Живаљевић Велички 2010: 47). Ријечи звјездочаца из Пераста: „Догодиће се оно што се већ догодило“ евоциране су у различитим контекстима. Присјећа их се Балша Трећи у „Запису Јелене Балшић“ (видјети Живаљевић 1995: 17), њиховог значења у новонасталој ситуацији постаје свјестан задњи Коњоводац у „Копривицама“ (видјети Живаљевић Велички 1997: 44), а изговара их и Никола Сараори у „Сновима Јелене Балшић“ (видјети Живаљевић Велички 2010: 56). Једно овакво понављање већ смо примијетили у различитим поглављима *Месечеве росе* Теодоре Таре.⁶¹⁰ Претраживање цитата и кружење мотива карактеристично за постмодерну, инспирисано је организацијом текста у *Библији*. Као што је *Библија* инспиративно дјеловала и на Волта Витмена при писању књиге лирских пјесама *Влати траве*, која је објављена 1855. године као прва збирка пјесама слободне структуре. Лутајући мотиви у приповијеткама Тодора Живаљевића један су од њихових кохезионих фактора. Један од тих мотива је и болно осјећање које старији зову *младачко лудило*.

Приповиједање Тодора Живаљевића о Јелени Балшић подсјећа на феномен града: оне су у динамичном односу, у њима никад ништа није завршено. То чини де се

⁶¹⁰ Роман *Месечева роса* Теодоре Таре објављен је након двије Живаљевићеве збирке приповиједака. Али је зато роман *Берачи мјесечине* Тодора Живаљевића објављен након објављивања поменутог романа *Месечева роса*. Није тешко примијетити да су поред мотива мјесеца у насловима ова два романа у парадигми и имена њихових аутора.

стиче читалачки утисак да лик Јелене Балшић у њима и физички расте. Живаљевићеве приповијетке о Јелени Балшић својим садржајем су повезане и на тематолошком и наратолошком нивоу. Оне нијесу само вијенац приповиједака, иако споља ни то није освијешћено. Ако се посматрају на основу критерија Бориса Томашевског за разликовање збирке приповиједака и романа, узете заједно приповијетке Тодора Живаљевића о Јелени Балшић су на путу за роман. Томашевски сматра да је потребно да би збирка приповиједака прешла у роман да приповијетке нијесу омеђене, односно да се поред главног лика и епизодни ликови појављују у различитим дјеловима укупне структуре текста (видјети Томашевски 1972: 278). Уствари, потребно је јединство и на синтагматској и парадигматској оси текста. У несклопљеном и недописаном роману Тодора Живаљевића о Јелени Балшић приповијетка „*Ars longa, vita brevis*“ могла би бити и завршно поглавље: њен хронотоп не би допустио да се нађе прије његових других, барем засад објављених приповиједака.

Наводимо дио приповијетке „Снови Јелене Балшић“ као мјесто сусрета укрштања садржаја више Живаљевићевих приповиједака о Јелени Балшић:

Дубровчани, Јеленини сусједи, који су, одувијек, знали која птица улази, а која излази из дубровачког окружења, ниједном ријечју нису поменули Балшине припреме за рат, нити да је учествовао у видовданској погибији из 1389. године. Нису поменули, ни то, да су пажа Сараорија, по казни, послали да носи њихов неокрвављени барјак и стег изнад косовског неба. Други су пак тврдили да, је она полемика, којој је наводно присуствовао снени Марић, управо била расправа о њеном сагрешењу са поменутиим пажем Сараоријем... Да он, заправо и није ни био послат да стигне на Косово, већ да га одмах, иза првог виси, удаве, тако да његов немирни Дух облијеће око сабласних Језерских зидина, варакајући се са тек доведеним невјестама, морећи им одојчад... Преносило се, исто тако, да кад год је помислио да је [Јелену Балшић] види, учинило би му се да је то био само трептај између два сна, тек магновеће“ (Живаљевић Велички 2010: 51–52).

И према фиктивном усменом предању у приповијетки „Запис Јелене Балшић“, Никола Сараори је на двору Балшића пронашао властиту смрт. „Педантни летописац Рафаило Нагорички, на препису једног божанственог списка, записује, да се после видовданске погибије, вратио Сараори, 'вођен срцем и несигурним очима'. Помахнитали Балша наређује да га задаве гајтаном“ (Живаљевић Велички 1995: 15). Као што је у истој приповјетки безмало поновљено слједеће: „Дубровчани, Јеленини сусједи, који су знали која птица улази а која излази из дуброваког окружења, не помињу Балшину припрему за косовски бој 1389, нити Сараорија, али једно је сигурно, његов дух и данас облијеће око празних зидина, мори одојчад, плаши уснуле и заљубљене, а рибокрадице мами опсјеном 'велике рибе' на средишту Језера, гдје их преврће и дави. Свети се и тугује, и када је год помислио да ју је нашао то је био трептај између два сна“ (Живаљевић 2005: 13). Начин приповиједања Тодора Живаљевића је налик калемљењу. Његов текст се и у себи и изван себе обнавља као доигравање. У том смислу је функционално то што се међу предањима и записима о Јелени Балшић и Николи Сараорију налази дигресија у оквиру које је евоциран један од утисака о Јелени Балшић: „Само да знате како је један млађани трговац, по роду Дубровчанин, упркос забранама, занијет њеном љепотом, хватао и записивао тренове надахнућа као да су пјесни љуvene: 'Њена неземаљска појава сјединила је у себи све, божански дух и љепоту, и пјесничко умијеће... Не могу сигурно потврдити кад сам је први, а када последњи пут видио. Она стално титра пред мојим очима, прогонећи ме из сна у јаву, из јаве у сан... [...]“ (Живаљевић Велички 2010: 48). На страну довођење завршног дијела исказа на границу патетике.

Посебно нас је заинтересовао распон значења у коме је у Живаљевићевим приповијеткама присутан мотив главе. У приповијетки „Деспотови сликари“ се саопштава „како је Икону, последњи пут, видио један Турчин, далеке 1492. године, као одсечену главу Деспотову“ (Живаљевић Велички 2010: 27). А у приповијетки „Деспотова потоња ура“ деспот Стефан по онима што „носе воштану главу Лазареву“ (Живаљевић Велички 2010: 113) види брзи долазак Великог косца. У приповијетки „Деспотови сликари“ Деспот, граби према Митилени, као без главе“ (Живаљевић Велички 2010: 30), туђим сном се као властитим сјећањем креће кроз Косово и види

како своју главу носи у рукама и узалудно покушава да је врати на своја рамена: „*Све док нешто топло не туче у препонама. Од тога бола заборавих на главу*“ (Живаљевић Велички 2010: 30). Мотив кретања без главе у овој приповијетки узет је у више значења. Поријекло му је у десетеречкој усменој епици и усменој изреци *иде ко без главе / иде без главе*. На крају исте приповијетке су два нова измјештања истог мотива: „Монаха Доментијана, смрт ће стићи у аутобусу, којим је хитао на ферибот 'Бар – Бари', са замишљеном изложбом у глави, када ће је, управо, док сањари, једна дизалица, у мимоходу одсећи. // *Као сабљом! Нећете вјеровати!*“ – рекао је исљедник, завршивши записник, као да завршава чудесну причу у којој није нити је могао учествовати“ (Живаљевић Велички 2010: 31).⁶¹¹ Завршетак ове приповијетке је парадигми са завршенима још неколико приповиједака Тодора Живаљевића у којима се из духа средњовјековља прелази у нововјековно вријеме. Тако се, на примјер, након изненадне смрти Николе Сараорија Јелена Страцимировић Балшић прилази телефону од елебастера и обраћа се погребном предузећу: „За оне који нису чули другу страну, ријечи друге стране гласе: 'Не вршимо ЕКСХУМАЦИЈУ'“ (Живаљевић 1995: 18).

⁶¹¹ Поигравање мотивом главе, преузетим из књижевне традиције и средњовјековног сликарства, успјешно је и у пјесми „Милош Обилић“ Матије Бећковић:

„Тек кад су му одсекли главу
Подигао се из траве
[...]
Да је носио на раменима
Давно би остао без ње
[...]
А с главом у торби
Лако му је мислити својом главом“ (Бећковић 2006: 383).

Са овим је у сродству и исказ у Бећковићевој поеми „Ђераћемо се још“ :

„Кад му је глава одлећела
Ђерао и без главе“ (Бећковић 2006: 331).

Мотиви еротског у грађењу лика Јелене Балшић у приповијеткама Тодора Живаљевића дистинктивно је обиљежје њеног лика у односу на укупно досадашње стваралаштво о Јелени Балшић. Истина, то је само назначено у приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића. Том новином у умјетничком приказивању Јелене Балшић проза Тодора Живаљевића издваја се и у контексту женских ликова у књижевности Црне Горе, која је до скоро била без изразитих женских ликова а што се узима као последица наглашене патријархалности свакодневног живота. Еротско у лику Јелене Балшић изразито је у приповијеткама „Копривице“ и „Снови Јелене Балшић“. Јела као епска љуба Милоша Обилића из десетерачких усмених пјесама не би препознала Јелену Балшић из приповиједака Тодора Живаљевића. Не значи ни да умјетничка ни усмена књижевност искривљују историјску личност Јелене Балшић. Као ни да је њен живот само то што прижељкују званични погледи. Важно је да Тодор Живаљевић као приповједач чува суптилну разлику између еротског и вулгарног. Ко што је то и Црњански, у *Сеобама*, сачувао начином описа тјелесног сусрета Аранђела и Дафине. еротско није прешло у вулгаризацију. Још старозавјетна „Пјесма над пјесмама“ својим садржајем сугерише: еротско — да, вулгарно — не. То је оно што чак ни Исидора Секулић у својој књизи дубоке оданости Његошу није препознала у његовој пјесми „Ноћ скупља вијека“. Тодор Живаљевић је ликом Јелене Балшић у својим приповијеткама то успио да се изрази на умјетнички начин а да то не смета ни историји, ни било ком другом виду стврности. Довољно је само указати на то да је преко лика Николе Сараорија, који се налази у више Живаљевићевих приповиједака о Јелени Балшић, Косово као кључни знак српске усмене епике на непредвидив начин преведено у раван лирског у ликовима Јелене Балшић и Николе Сараорија.

Важно је нагласити да је Живаљевићево стваралаштво најаутентичније у текстовима у којима су теме и мотиви из средњовјековља. Оно што је у контексту посмодернистичког приповиједања на наратолошком плану већ виђено у Живаљевићевим приповијеткама на тематолошком плану безмало дјелује као онеобичавање. Јелена Балшић је у том погледу један од најпоузданијих знакова. Тодору Живаљевићу се у односу на културу српског средњег вијека не може приговорити изреком „немо ил не умιο“, што добрим дијелом још увијек јесте проблем односа

читаваог једног народа према властитом средњовјековљу. Живаљевићеве приповијетке од компилације штити полазиште од духа аутентичног средњовјековља, које је провјерена вриједност. То их држи на ногама и тамо гдје се у њима посеже за наративним експеримантисањем постмодернистичке провениенције. Управо зато Живаљевићеве приповијетке о Јелени Балшић, које поред средњовјековља као материјал за грађење користе и усмену књижевну традицију, не дјелују као имитативна постмодернистичка проза. Чак се и у не баш оригиналном Живаљевићевом роману *Берачи мјесечине* много шта искупљује завршницом исповијести онога који овај роман чини романом лика — смирењем које проналази пред иконом Богородице Пећке: након личне одисеје, главни лик Живаљевићевог романа *Берачи мјесечине* осјећа да пред ликом Богородице Пећке постаје вјечност (видјети Живаљевић Велички 2012: 232).

5.3. Јелена Балшић у лирским пјесмама

Колико је нама познато, пјесма „Јелена Балшић“ Јеврема Брковића, објављена у збирци пјесама *Опоруке* (Брковић 1969), прва је лирска пјесма о Јелени Балшић. У ново, измијењено издање ове збирке у које је такође ушла пјесма „Јелена Балшић“ објављено у Загребу, 1993. године такође је ушла пјесма „Јелена Балшић“.⁶¹² Налази се на првом мјесту циклуса пјесама ове збирке насловљеног „Ликови“. Томе пјеничком кругу припадају још „Красте Максимове“, „Блажена Озана“, „Лажни цар Шћепан Мали“, „Владика Сава илити мравља нарав“ и „Свети Петар Цетињски“. У пјесничком кружју сличног наслова — „Лелујни ликови“ — у збирци пјесама *Свјетлила* Слободана Калезића (Калезић 1988) је пјесма о Никону Јерусалимцу, насловљена „Горички дијак“.

Тиме што је њен садржај једним својим слојем биографија у малом, Брковићева пјесма „Јелена Балшић“ се према стварности односи као и Ракићева „Јефимија“. „Мајка Балше Трећег и Ђурђева жена, / кћерка једног кнеза“ (Брковић 1969: 119), први су стихови ове Брковићеве пјесме. Након њих се продужава стихована обрада биографских чињеница у низу, које се односе на Јеленино окивање књиге, њену удају за

⁶¹² За прво издање збирке пјесама *Опоруке* (Брковић 1969) Јеврему Брковићу је додијељена „Тринаестојулска награда“, највеће званично признање у Црној Гори.

војводу Сандаља, затим на њену владавину Зетом, одлазак из земље „расула и метежа“ и смрт обојице мужева. Нарочито је истакнута Јелена Балшић након Ђурађеве смрти као „свечасна удова“, „и мудра и храбра“, „која Зету никад / не трампи за ноћ велмошких успомена“ (Брковић 1969: 119). Као таква је у корелацији стиховима Јеврема Брковића о кнегињи Милицы (које није задржао у новом издању збирке пјесама *Опоруке*), као и са ликом Јелене Балшић у роману *Десна* Николе I Петровића (Петровић 2008). Међутим, за разлику од Ракићеве пјеме о Јефимији, из њене стварносне грађе у Брковићевој пјесми о Јелени Балшић израстају и фиктивни мотиви. „Јелена Балшић“ Јеврема Брковића је хибрид стварносног и нестварносног виђења Јелене Балшић.

У пјесми „Јелена Балшић“ говорење о животу Јелене Балшић почиње тамо гдје се њен земаљски живот уствари завршава — први стих ове пјесме је: „Оста не језеру у цркви без звоника“ (Брковић 1996: 119). Ова пјесма је једно од бројних књижевних дјела о Јелени Балшић грађених од стварносног и нестварносног материјала, само што је Брковићева пјесма о Јелени Балшић грађена наизмјеничним слагањем факата и фикције. То се ишчитава већ у њеном првом стиху. Историјска Јелена Балшић заиста почива у *цркви на Језеру*, али не и *цркви без звоника*. Ова пјесма се не чита на исти начин прије и након сазнања о црквама са звоником и без звоника на Скадарском језеру.

Александар Чиликов о Богородичиној цркви на Горици, између осталог, каже да је украшена „и елегантним звоником на преслици с једним окном — распоред елемената на западној фасади фасцинира хармоничношћу типичном за античко градитељско наслеђе а 'племенити' однос између крова и тијела цркве споменик карактерише неком префињеном елеганцијом“ (Čilikov 2010: 376). Знатно раније Вијислав Ђурић саопштава: „На челу фасаде [цркве Благовјештења на Горици] је звоник на преслици с једним полукружним отвором за звоно, који се у три степена, постепено сужава ка врху. Украшен је вијенцима. Вијенци се иначе налазе на свим поткровљима. Западна фасада је урађена с изузетном пажњом. Испод звоника на преслици, изиданог глачаним каменом, уграђен је исклесани медаљон с уписаним крстом, а над порталом је удубљена линета с полукружним луковима у два нивоа“

(Ђурић 1970: 485). Међу острвским црквама на Скадарском језеру без звоника је једино црква Успења Богородице на Старчевој Горици. Али у пјесми све може.

Све до посљедње строфе наизмјенично је игра историјског факта и књижевног артефакта. Са истицањем да је Јелена Балшић „једина у Зети што златом окува / књигу о пребивању душе сваког раба“ упарен је исказ: „Огрлицу грчку истопаи за слова“ (Брковић 1969: 119). Први мотив полази од стварности, иако му се читава и оно што се историјски не може потврдити (не зна се коју је књигу Јелена Балшић одлучила да окује), док је други мотив инвентивно пјесничко домишљање. Присјетимо се да је оваква игра историјског и неисторијског карактеристична за један слој Тариног романа *Месечева роса* (Тара 2007). Само што је у Брковићевој пјесми досљедно вођена све до посљедње строфе, која је од стварносне грађе – сажима свијест о два периода живота Јелене Балшић у браку:

„Би премила љуба војводе и кнеза,
Са два црна вела надживје их оба,
Мора да је дуго своју срџбу везла,
Бројећи дане од гроба до гроба“ (Брковић 1969: 119).

У загребачком издању Брковићеве збирке пјесама *Опоруке* ријеч срџбу замијењена је ријечју туга, што је боље рјешење (видјети Вркović 1993: 67). Иако срџба историјској Јелени Балшић није непозната, мотив туге је у овој строфи у корелацији са мотивом смрти. Ово је усамљена измјена на боље у односу на издање поменуте Брковићеве збирке из 1969. године.

Пјесма Јеврема Брковића о Јелени Балшић у фикцији је најдаље одмакла у трећој строфи: „Једне ноћи син је у двору пресрете / и показа врата Балшићка – широка“ (Брковић 1969: 119). Овај мотив из језгреног дијела пјесма једно је од пјесничких читавања која су пронашла инспирацију у дијелу живота Јелене Балшић који се односи на њене мотиве за удају за Сандаља Хранића Косачу, који се не наводи и међу махом нагађињима у историографској литератури. Према овом отвореном мјесту у биографији

Јелене Балшић, како смо видјели, на сличан начин се одређује и једна од приповијетки Тодора Живаљевића.

Као што смо видјели, пјесма „Јелена Балшић“ Јеврема Брковића се добро држи и у другом, загребачком издању његове књиге *Опоруке*. Иако је кћерка своје мајке, а у другом издању ове књиге није заджана пјесма која слави кнегињу Милицу Лазаревић. У другом издању збирке пјесама *Опоруке* боље рјешење је и дистих умјесто катрена у пјесми „Владимир и Косара“ — зато што је њен унутрашњи ритам затворен у дистих.⁶¹³ Рецимо да су помак на боље и три тачке на крају претпоследње строфе ове пјесме. Али више пјесама је посрнуло у новом руху Брковићевих *Опорука*. Ако већ постоје бољи резултати, макар и у малом броју измјена у издању *Опорука* из 1993. године, значи да је непјесничка мотивација у Брковићевом експериментисању угрозила велики број пјесама објављених у претходном издању, односно искарикирала подгоричко издање књиге *Опоруке*, из 1969. године. У природи карикатуре и јесте наглашавање дијела на рачун цјелине.

Поред пјесме Јеврема Брковића о Јелени Башић, о њој су објављене и пјесме „Јелене Балшић позно отписаније Никону Јерусалмцу“ Будимира Дубака (Дубак 2008: 31–32), „Балшићка Јела“ (Краљ) и „Везак Јелене Балшић“ (Краљ 2014: 28), Милице Краљ, „Давној песникињи, (Јелени Балшић /око 1365–1443/)“ Маје Д. Недељковић (Недељковић 2012: 261). Иако је првенствено пјесма о Никону Јерусалимцу, пјесма „Горички дијак“ Слободана Калезића (Калезић 1998: 143). Она је тиме у корелацији са духовним јединством Никона Јерусалимца и Јелене Балшић у самој стварности. Пјесма Косте Радовића „Никанон Јерусалимац – Зетски, (Теоантропологија)“ (Радовић 2010: 16–17), већ насловом је означена као пјесма о духовнику Јелене Балшић, од Јелене Балшић није одвојива ни својим садржајем. Иако Јелена Балшић у овој пјесми није нигдје директно поменути. Није поменути ни у пјесми „Давном духовнику, (Никону Јерусалимцу /15. век/)“ (Недељковић 2012) Маје Д. Недељковић. Једна пјесма за дјецу Јелени Балшић (без умјетничке вриједности) о Божићу 2005. године је прочитана у емисији „Спомена“ Радија „Светигора“. Могло би де казати да је пјесма Будимира Дубака „Двори Балшића“ (Дубак 2008) такође пјесма о Јелени Балшић. Она на крају ове

⁶¹³ Упоредити Brković 1993: 21 и Брковић 1969: 22.

пјесме у разореном двору Балшића, који подсјећа на Вавилон, тужи за својим братом и својим сином који се упокојио на ујаковом двору:

„Тужи за два утуљена огњишта
Два сунца
За гору запала
С честитим кнезом Лазаром
У царством небеском засјала“ (Дубак 2008: 30).

Пјесма Косте Радовића о Никону Јерусалимцу (који је у њеном наслову Никанон) својим поднасловом „Теоантропологија“ нуди кључ за читање, а њена прва строфа је латентно повезана са одговором Никона Јерусалимца на питње Јелене Балшић зашто се врше службе упокојенима. Дио тога одговора расточен је већ у стиховима прве строфе:

„У почетку бјеше воден плод,
онда тијело поста, па Лик се уличи.
[...]
одагнаћемо језу празнине глине,
тјескобе, без свјетлости,
наде и звијезда“ (Радовић 2010: 16).

Свијест о дговору Никона Јерусалимца Јелени Балшић о томе шта се дешава са душом након смрти на почетку друге строфе избија на површину:

„Тако нек буде
И послје дана првог
И трећег и деветог
И дана четрдесетог“ (Радовић 2010: 16).

Овдје ћемо поновити дио одговора Никона Јерусалимца Јелени Балшић, са листа

160p *Горичког зборника*: „Трећине чинимо зато што у трећи дан човјек мијења свој изглед (вид). Деветине пак зато што се тада растаче сав састав (организам), остаје једино срце. Четрдесетину зато што се тада и само срце распада. Тако се и постанак [човјеков] збива: у трећи дан се образује срце, у девети се згушњава у тијело, а у четрдесети [човјек] задобија савршени изглед (вид). Са тога разлога душама вршимо помен“ (према: Амфилохије 2004: 289). Није тешко примијети да се, према одговору Никона Јеусалимца, људско тијело раствара на исти начин на који се ствара. Владика Амфилохије (Радовић), који је и пренио одговор Никона Јерусалимца Јелени Балшић са изворника, у вези са наведеним одговором Никона Јерусалимца каже: „Дирљиво је анђелско свједочење да душа умрлога прва три дана остаје, ради своје утјехе и ради сродника, у њиховој близини“ (Амфилохије 2004: 286), односно: „Молитвени помен значи спасоносно праћење човјечијег тијела пуно љубави у том његовом распаду, који није нестајање, него предуслов новог обликовања и начина постојања“ (Амфилохије 2004: 286). Очигледно је да је пјесма Косте Радовића о јерусалимском и зетском уховнику референтна и на наведене ријечи Никона Јерусалимца и на исказе владике Амфилохија:

„И кад растеке,
Жалне ил свијетле.
Крену,
По заслуженију,
У живот вјечни —
Нек буде“ (Радовић 2010: 16).

односно:

„Стићи ћеш, Новорођени,
ослобођен тијела и бола,
пред Лик.
Попиј росу Вјечног —

из сасуда Вјечности!

Смрт те оборити неће“ (Радовић 2010: 16).

Из контекста је познато да је средњовјековна антропологија теоантропологија, утемељена на Библији и учењу светих отаца. Јеромонах Јован (Ћилибрк) на почетку свога рада „Улога духовног очинства у васпитању по Никону Јерусалимцу“ (Јован 2003) наводи „Молитву узношења на литургији Светог Василија Великог“ и „Исповиједања вјере“ којим Никон Јерусалимац закључује *Горички зборник*, да би сам закључио да је једанаест вјекова између њих премошћено светројичном заједницом (видјети Јован 2003: 3 и даље). Сам одговор Јелени Балшић на питање зашто се врше службе упокојенима Никон Јерусалимац удвостручава тако што се позива на Светог Макарија Великог и одговор на исто питање које је он поставио анђелу током проласка пустињом, који му се представио као његов анђеоски чувар. Тај одговор је у функцији образлагања одговора датог Јелени Балшић (видјети *Горички зборник*, лист 160р). Није тешко примијетити удвајање на чијој су једној страни анђеоски чувар и Свети Макарије, а на другој Јелена Балшић и Никон Јерусалимац. На тој основи је удвостручен садржај Никоновог одговора. Није поменути одговором копиран Свети Макарије него је упућено на искуство цркве.

Никон Јерусалимац се као посредник између библијског учења и Јелене Балшић представља и у самом уводу у одговор на њено питање: „О душама горе упокојеним (отишлим), ради чега вршимо њихов спомен? питаш нас, а ми као што смо навикли из [Светог] Писма одговор ћемо дати“ (Амфилохије 2004: 289). „Нинослава Радошевић је примијетила да се сличан одељак овом Никоновом о заупокојеним службама налази у једном рукопису Бјелозерског манастира из 1425, сада у „Руској националној библиотеци“ (Јован 2004: 17–18). Није то знак компилаторског путовања текстова него чувања заједничког предања цркве. Сувишно је објашњавати зашто је питање шта се дешава са душом након смрти универзалног значења. Ава Јустин Поповић у својој Васкршњој бесједи каже: „Душа је једино што гроб не може ухватити“.

Одговор Никона Јерусалимца на питање Јелене Балшић зашто се врше службе упокојеним евоциран је и у пјесми Будимира Дубака „Јелене Балшић позно отписаније Никону Јерусалимцу“:

„А што ми каза о души
и њеног за три дана
приношења својима
њеног земног опраштања
прије пута к Владици
ваистину би тако
духовниче

Срце се моје
потоње разбјегло
У жални прах
Нерасточиви су само ожиљци
које сам у мираз
на небо однијела“ (Дубак 2008: 33).

Дубакова пјесма „Јелене Балшић позно отписаније Никону Јерусалимцу“ односи се на преписку Јелене Балшић са Никоном Јерусалимцем у *Горичком зборнику*, уз индивидуализацију њеним изражавањем додатне свијести о свом оцу и светопочившем кнезу. У материјалу за грађење ове пјесме је и још један вапрос Јелене Балшић и отвјет Никона Јерусалимцу. У *Горичком зборнику* Никон Јерусалимац одговара Јелени Балшић на питање зашто хришћани страдају од нечастивих, које је постављено и у *Горичком зборнику*. Дубакова пјесма каже:

„Ти који имаш
'срп изоштрен жети чувства'
отписа ми:

да не страдају Христјани
ради невјерја
но што плодове достојне вјере
не творе“ (Дубак 2008: 31).

У контексту овога одговора Никона Јерисалимца пјесма дописује свијест о страдању конкретних људи, чије је страдање могло мотивисати историјску Јелену Балшић да постави наведено питање:

„Та зар је и Лазар
чија се глава с Крститељевом
и имењака његовог Владимировом
побратимила
у тромом табору недеља
који се спасити неће

Зар и Лазар

Зар да покријем очи
Пред осудом коју си
Никад надошћен жртве за Христа
Намијенио и мом родитељу“ (Дубак 2008: 32).

Нечег од запитаности Јелене Балшић има и у боготражитељској музици Ивана Карамазова Фјодора Михаиловича Достојевског. У пјесми Будимира Дубаказа та запитаност је наглашена, само што се Јелена Балши Богу не враћа улазницу за Рај. Помоћу преиспитивања одговора Никона Јерусалимца враћа се свијести о властитом животу:

„Страдање моје

Како је тек бескорисно
'у мору овог сујетног живота' (Дубак 2008: 32),

чиме је ближа библијском Јову.

Ријечи „срп изоштрен жети чувства“ које су цитиране у пјесми Будимира Дубака, поред *Горичког зборника* имали смо прилике да примијетимо у антологији Миодрага Павловића и раду Динка Давидова о „Повести о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца. Пјесма Будимира Дубака их узима као атрибут Никона Јерусалимца. Као цитат су, као што видимо, наведене и ријечи Јелене Балшић „у мору овог сујетног живота“ (према Дубак 2008: 31). Али у истој пјесми нијесу наведене њене ријечи „да зна твоја светиња“ (видјети Дубак 2008: 31). Или су, пак, ријечи „Отписанија богољубног“ без упућивања на ауторство, парафразирани у Дубаковој пјесми „Двори Балшића“: „Као из дубоког сна / као из чистог нетелесног пребивања“ (Дубак 2008: 30).⁶¹⁴

Пада у око да односом према књижевној традицији пјесма „Јелене Балшић позна отписаније Никону Јерусалимцу“ дјелимично опонаша поетику „Слова љубве“ Стефана Лазаревића. У њој Јелена Балшић каже:

„Нецен за бесцен
трампе једино мученици
за 'лепоту славе Божије'
како тропаротворац вели“ (Дубак 2008: 31).

Скоро да је сувишно подсјећати на Лазаревићеве ријечи, у преводу Миливоја Башића: „Лето и пролеће Господ сазда, као што и певац рече“ (Лазаревић 1979^a: 17), односно: „Јер Бог се љубав зове, као што рече Јован громов(ник?)“ (Лазаревић 1979^a: 17).

⁶¹⁴ Исти је однос истога аутора према ријечима „препуните мјешину гријеха“ (стих 1142) из отпоздрава на писмо владике Данила Селим-паши у Његошевом 'Горском вијенцу'. У Дубаковој пјесми „Пад Скадра“ стоји: „Па и толика мјешина гријеха / као да не би препуњена“ (Дубак 2008: 36). Већ је казано да је оригинално само оно што се не да копирати, иако у овом случају ни само не знамо да ко је то казао али знамо да нијесмо ми.

Деспот Стефан и „Слово љубве“ су литерарни знакови у Дубаковој пјесми „Двори Балшића“, као што је то и „деспотова сеја Јелена“ (Дубак 2008: 30) и „болани Балша, / син кћери Лазареве“ (Дубак 2008: 29). На Јелениног сина Балшу се односе стихови „Слова љубве“ вјеродостојно наведени у сљедећој строфи:

„Утјеха му бјеху ујакова слова:
'Љубав све превасходи
И није чудо
Јер љубав је Бог“ (Дубак 2008: 29).

Уочава се да је у пјесми „Двори Балшића“ скоро сав трећи стих посљедње строфе одломак из другог дијела „Отписанија богољубног“ који гласи: „Чистог и нетелесног пребивања“ (Дубак 2008: 30). А то што први стих друге строфе пјесме „Јелене Балшић позно отписаније Никону Јерусалимцу“, који гласи: „Да зна твоја светиња“ (Дубак 2008: 31) није приказан као цитат (то су ријечи уводног дијела „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић) није поетолошки оправдана стратегија односа према књижевној традицији.

Пјесма Будимира Дубака о Јелени Балшић и Никону Јерусалимцу припада циклусу пјесама „Скадарске елегije“ из истоимене збирке пјесама.⁶¹⁵ Поред тога што пјесме циклуса „Скадарске елегije“ у парадигми држе симболи дукљанске и нарочито зетске средњовјековне духовности (на шта овај рад указује без изласка из континуитета), повезује их и однос према времену — довођењем у корелацију историјско и садашње вријеме или овоземаљско и оноземаљско вријеме. Ријечи Јелена Балшић у пјесми „Јелене Балшић позно отписаније Никону Јерусалимцу“ као да стижу са оба свијета истовремено. Те свјетове је историјска Јелена Балшић за свога живота измирила духовним постојањем. У „Отписанију богољубном“ је у борби са овим

⁶¹⁵ Поред пјесама „Јелене Балшић позно отписаније Никону Јерусалимцу“ и „Двори Балшића“, циклусу пјесама „Скадарске елегije“ припадају: „Дуб Светог Владимира“, „Шупљи витез“, „Пад Скадра“, „Макаријева служба“, „Завјештање Бождара Вуковића Подгоричанина“ и „Ходочашће на Румију“. Пјесма „Пад Скадра“ посвећена је протојереју Радомиру Никчевићу, а пјесма „Ходочашће на Румију“ Илији Поповићу.

сујетним животом и тежњи за нествореном свјетлошћу. Свијест у њеном овоземаљском искуству сажета је, другим поводом, већ наведеним стиховима који у завршници пјесме дјелују као сабирно сочиво:

„Нерасточиви су само ожиљци
које сам у мираз
на небо однијела“

(Дубак 2008: 33).

Међутим, сама пјесма као да се не завршава овим стиховима, већ стиховима свога средишњег дијела:

„Све сам оставила
будућем забораву
који се одавно збио“ (Дубак 2008: 32).

Својим односом према садашњем времену, језгро сличности нарочито имају Дубакове пјесме „Завјештање Божицара Вуковића Подгоричанина“ и „Пад Скадра“. На негацију духа средњовјековне Зете у времену данашњем, чији је један од симбола Божицар Вуковић Подгоричанин, указано је фиктивним продужавањем његовог стварног тестаментa:

„Вајару из Подгорице
Ристу Стијовићу
није намијенио никакву плату
за ливење свог лика од мједи
нека Бог му славом плати
Хулитељима на ћирилицу
који га латиницом славе
у завјештању завјешта ништа

слутећи да ће смак Слова да објаве“ (Дубак 2008: 42).

У пјесми „Пад Скадра“, чији садржај највећим дијелом дјелује као негатив Рашкове пјесме „Зидање Скадра“ такође е перспекција. Пророковање унапријед у њој сеже до краља Николе Петровића, а остварено је ријечима којима се пјеснички субјект обраћа епски огреховљеном градитељу Скадра краљу Вукашину Мрњавчевићу:

„Нуто и то мало ти било
несрећни краљу
већ зборе како си тужнога краља Николу
својим зовом намамио
да дванаестог љета потоњег вијека
удари на твоје бедеме
и кључе од изгубљеног града
у твоје руке врати“ (Дубак 2008: 36).

Марија Маја Д. Недељковић је, као један од прилога, у своју књигу о Јелени Балшић унијела текстове под заједничком насловом „Стиховање“ (Недељковић 2012: 239–263), који се односе на духовни контекст Јелене Балшић и њеног дјела. Међу њима су и три њене пјесме, пренесене из збирке пјесама *Љубав* (видјети Недељковић 2012: 261²⁴⁵), чије смо наслове већ најавили. Пјесма Марије Маје Недељковић о Јелени Балшић изражава љубав према некоме ко је вјековима раније постојао:

„Јелена,
о мила мени ко да си ми
сестра давна, Ти дивна,
чудесна Скадарска Вило!“ (Недељковић 2012: 261).

Површином ове пјесме крећу и неки од знакова садржаја „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић. Свилени хаљине Јелене Балшић (синестезијски) бива виђен

„у сну, танком и лако
и покрету
бресе на ветру“ (Недељковић 2012: 261).

Није потребно поново говорити о томе да смерна Јелена у посланици своје „у Господу духовном наставнику“ (видјети Valšić 1960: 188) говори о томе, да прафразирамо, да је замало и кратко било им виђење као да је у сан неки танани бија снесена. На трагу „Отписанија богољубног“ је и мотив медоточних ријечи у пјесми Марије Маје Д. Недељковић — што је, коко смо видјели, један од топоса средњовјековне књижевности. Смјерна Јелена своје у господу духовном наставнику говори о својој духовној потреби за наслађивањем његовим медоточним ријечима „на таласима у мору овога сујетног живота (видјети Valšić 1960: 188). Исти мотив је и у пјесми исте ауторке, под насловом „Давном духовнику, (Никону Јерусалимцу, /15. век/)“, и то реализованом помоћу поетскијег литерарног знака (синтагме *медом речи*):

„Ти љубио си Господа
И љубиш Га
медом речи
и лепотом!“ (Недељковић 2012: 262).

Стиховима Марије Маје Д. Недељковић Јелена Балшић је виђена споља, као скадарска вила, али и помоћу објективног корелатива — тиме како дјелује на онога ко о њој говори:

„Када ме Медоточне
речи твоје такну и греју очи
ко ћилибари топли и живи,

а мисли ми Твоје

свићу драгоцене кроз векове“ (Недељковић 2012: 261).⁶¹⁶

Пјесма о Никону Јерусалимцу Марије Маје Д. Недељковић са системом лирских пјесама да се повезати тиме што својим основним мотивима призива свијест о дух овништву Јелени Балшић. Он јесте давни духовник, како га најављује наслов пјесме, али и духовник Јелене Балшић како је из контекста читљиво. „Оче, у Гори речи / твоје блистају“ (Недељковић 2012: 262). Пјесма повезује два удаљена времена повезана истом духовном жеђи оних чије је појило дјело Никона Јерусалимца:

„Бескрајне молитве
твоје се точе у соку
Нара
и поје усне жедне
и данас, као
накада што су“ (Недељковић 2012: 262).

Нар је у пјесми Марије Маје Д. Недељковић духовни симбол. Биљка нар сматра се светом биљком зато што сваки нар има шестотринаест зрна колико је мањих заповијести, које слиједи након десет великих библијских заповијести. Нар као биљка која доминира острвима Скадарског језера преведен је у нову значењску раван у овој, и на само овој, пјесми Марије Маје Д. Недељковић. У њој је материја преображена помоћу духовности.⁶¹⁷

⁶¹⁶ Управо тако грију и ријечи „Отписанија богољубног“. Ово не прећуткујемо, па нека изазове приговор за одсуство дистанце у тумачењу текста.

⁶¹⁷ Монахиња Фотина у емисији „Духовници“ „Студија Б“ каже да је сок од нара са острва Скадарског језера најљепши сок на свијету. Није потребно на овом мјесту даље говорити о повезаности ове импресије са сусретом духа и физике на острвима Скадарског језера, односно о томе да ова импресија нема ништа заједничко са рекламом некадашњег барског предузећа „Приморка“: „Сок од нара 'Приморке' из Бара“.

На сусрет духа и физике на острвима Скагарског језера упућује и пјесма „Скадарско језеро“ Марије Маје Д. Недељковић (Недељковић 2012: 263). Друга строфа ове пјесме гласи:

„Теби су острва гнезда
благих ластавица
на којима Иконе
Цветају“

(Недељковић 2012: 263).

Наведени стихови су калиграмски литерарни знак, што значи да представљају очигледно избијање садржаја на површину текста.⁶¹⁸ На Скадарско језеро као физички простор упућено је Крстом као Сунцем над Скадарским језером, на Свету Гору на језеру је метонимијски указано као на „Кандило Неугасиво / међу обалама и жалфијама“ (Недељковић 2012: 263). Откривањем језгра сличности дух и материја су повезани ријечима: „Воде ти меке и Свете, / а безбројне капи Молитве“ (Недељковић 2012: 263). Острва Скадарског језера у поезији Марије Маје Недељковић нијесу само на земљи. Није то ни острво Старчево у пјесми „Старчево“ Душана Костића (Костић 1997). „Један гроб и једна црква“ (Костић 1977: 28), први је стих ове Костићеве пјесме. „У овом чуду од брзине / они су анахронизам до бескраја“ (Костић 1977: 28). Гроб у овој пјесми је штампара Божидача Вуковића Подгоричанина. Преносом његовог уокојеног тијела из Венеције на острво Старчево испуњено је његово тестаментарно завјештање, као што је завјештање Јелене Балшић испуњено на скадарском острву Горица.

У прилогу „Стиховање“, поред пјесама Марије Маје Д. Недељковић, су и текстови које упућују на шири контекст духовности у српској средњовјековној, условно казано, лирици. Ту су и стихире из Службе Светом Симеону“ светог Саве, Силуаново „Слово Светом Сави“, плач кнегиње Милице Хребелјановић из дјела Данила III „Слово

⁶¹⁸ Већ смо примијетили да је јерођакон Никодим (Богосављевић) острва Скадарског језера упоредио са гнијездима у свом раду из 2004. године.

о кнезу Лазару“, чије је ауторство овдје приписано кнегињи Милице, сва три текста монахиње Јефимије (Мрњавчевић), „Слово љубве“ и „Натпис на стубу косовском“ Стефана Лазаревића, као и некролог деспоту Ђурађу Бранковићу смедеревског бесједника.⁶¹⁹ Стиховање је и завршни дио књиге Милице Краљ о Јелени Балшић, иако сви текстови овога дијела нијесу у стиху. Насловљен је „Песмопевно приношење“ (Краљ 2012: 79–107). Казано језиком математичке теорије скупова завршни дјелови књига Милице Краљ и Марије Маје Д. Недељковић су у пресеку. И у књизи Милице Краљ се налазе с сва три текста монахиње Јефимије (Мрњавчевић), као и текст „Удовству мојему женик“ (такође у стиховима!):

„Умилосрди се према мојим гресима,
укрепи моја чеда у благоверију
и у ведрим данима,
да у благочастију послуже теби,
Богу својему,
као господин и родитељ њихов,
светопочивши кнез“ (према Краљ 2017: 91).

Само што је кнегињи Милице приписан и у стихове пренесен и текст „Укрепи чеда моја“ (видјети Петровић 2001: 92, Краљ 2017: 91). Одломак из „Дечанске повеље“ кнегиње Милице, о коме је било прилике да говоримо, унесен је у прозном облику. А наспрам сопствених стихова Марије Маје Д. Недељковић стоје сопствени стихови Милице Краљ. За разлику од „Стиховања“ у „Песмопевним приношењима“ нема Смедеревског Беседника, али су зато у њима двије усмене пјесме из крушевачког краја као завичаја Јелене Балшић, пјесма Гаврила Стефановића Венцловића „Похвала Светој Петки Српској“ и три пјесме митрополита Амфилохија (Радовића). Није тешко примијетит да је укључивање у избор Милице Краљ Венцловићева пјесма о Светој

⁶¹⁹ С обзиром на то да се то не чини само на овом мјесту, о сврставању кнегиње Милице у књижевнике одредићемо се у завршном поглављу овога рада. У једном од претходних поглавља смо се одредили према покушајима да се Јелена Балшић представи као аутор лирске пјесаме, а у оквиру тога и према наслову „Давној песникињи, (Јелени Балшић /око 1365.1443/)“ Марије Маје Д. Недељковић.

Петки ушла захваљујући томе што је кнегиња Милица уз одобрење султана, из Видина у Србију пренијела мошти Свете Петке. Међу текстовима у наведеном избору о Јелени Балшић су само пјесме Милице Краљ, која им је придружила и по једну пјесму о кнегињи Милице, монахињи Јефимији и Оливери Лазаревић.

Пјесме Милице Краљ из „Песмопевних приношења“ претходно су објављиване у њеним збиркама пјесама и *Момачка грана*“ (Краљ 2014). Сви путеви у пјесмама Милице Краљ о Јелени Балшић воде у „Отписаније богољубно“. Њена пјесма „Балшићка Јела“ затвара се строфом:

„Отписанијем богољубним
Венаца обагрених
Закрилах
Очев ми род“ (Краљ 2017: 101).

Већ од свог наслова „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић асоцирано је у пјесми Милице Краљ „Певајући призив богољубни“ (Краљ 2017). Створена у шеснаестерцу (за лирску пјесму више него дугом стиху), уз то једнострофична, споља дјелује као прозни текст. Чак се на први поглед може учинити да су стихови у њој свјесно укључени у прозну форму, што би био обрнут процес уобичејеном представљању средњовјековних прозних текстова. Посланица Јелене Балшић је асоцирана и на другим мјестима у поезији Милице Краљ. Замало и кратко виђење смерне Јелене и њеног духовног наставника из „Отписанија богољубног“ угнијездило се у пјесми „Светилни опис“ Милице Краљ стихом: „Жал за бивање накратко“ (Краљ 2012: 107).

У пјесми „Везак Јеле Балшић“ језик је сам себи објекат. Ритмом и односом према појединих ријечима опонаша се сам ритам ручног ткања током говорења о ручном писању у дословним значењу, какво је и писање Јеле(не) Балшић. Прву строфу ове пјесме чине само придјиви:

„Мислено
живописно саздателно

богоцветно“

(Краљ 2014: 102),

да би наредна строфа имала само стих „От писујем“ (Краљ 2014: 102), глагол сложеницу враћен својим саставним дјеловима. Исту позицију у спољашњој композицији пјесме има и синтагма у значењу ријечи: „От рисујем“ , што је у парадигми са стварном синтагмом у функцији строфе: „От врпци“ и новоствореном синтагмом: „От певателним“. Ријеч строфа: „Мољењем“ је звучањем, не и значењем мимо ове парадигме.⁶²⁰ Пјесма се овим рјешењем приближава самом звуку ткања. Ритмом који се осјећа на језику у дословном значењу не само да је изражена свијест о текстусу као творевини на разбоју оствареном помоћу основе и потке. Из општег ткања издвојене су нити на разбоју Јеле Балшић и потка након чијих редова она удара *и у брда и у нити*. Или како сама пјесма каже, печате кончане језичаске творећи:

„Мољењем

сабраних

богољубивим

плетом златопојним

от певателним“ (Краљ 2014: 102).

Глагол је један од знакова и у структурирању пјесме „Балшићка Јела“. Изузев последње, он је на почетку сваке њене строфе (а има их шест). Мним, бдим , развих, (све) Верујући, спим. „Развих над водом / молитвено платно“, дио је ове пјесме чији је садржај у цјелини исказан из перспективе саме Јелене Балшић.

Пјесништво Јелене Балшић у стиху заокружује садржај пјесме „Горички дијак“ Слободана Калезића, која је написана 1998. године, а налази се у циклусу „Лелујни

⁶²⁰ У збирци пјесама *Момачка грана* из које је пренесена ова пјесма пјесничко ткање је парадигматски знак на нивоу њеног највећег дијела.

ликови, (II дио)“ његове књиге „Свјетлила“ (Калезић 1998). Иако се у садржају ове пјесме Јелена Балшић изричито не помиње, она је и пјесма о Јелени Балшић као што је пјесма о њеном духовнику Никону Јерусалимцу — који се у овој пјесми својим именом такође не помиње. Могло би се чак казати да су мјеста Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у пјесми „Горички дијак“ у равнотежи са њиховим мјестима у књизи *Горички зборник*. Зато наслов Калезићеве пјесме себе више оправдава овом књигом, на коју се и односи садржај ове пјесме, него што би се могло тврдити да је њен дијак писао на Горици. Пјесма „Горички дијак“ је вишеструко референтна на рукописну књигу *Горички зборник*. У њој је латентно присутан дух времена у коме је *Горички зборник* настао, упућено је на природу комуникације Никона Јерусалимца и Јелене Балшић, на духовно очинство (*духовног наставника*), вријеме које истовремено мрачи и бива нествореном свјетлошћу обасјано. Њен садржај представља сажетак наратива о Јелени Балшић и Никону Јерусалимцу преведен на језик поезије.

Пјесму „Горички дијак“ Слободана Калезића наводимо је у цјелини:

„Као дане, као године,
На трпези листове слаже.

Грешном руком
Грешни свијет исписује,
Редак по редак, страну по страну.

За господарку,
За љубав њену,
Опширним небом пресликану.

Налази ријеч
Од тихе тишу
За учитеља тихоустог.

Преноси вјерно

У ноћ чрила

Свјетлост свог вида и божанску“ (Калезић 1998: 143).

Поред „Горичког дијака“, „Лелујни ликовима, (II дио)“ Слободана Калезића припадају „Крајински гласоноша“, „Зећанин из Крајине“, „Башчански дародавац“, „Непознати Баранин“, Морачки неимар“, „Косовски стражар“, „Смедеревски бесједник“, „Которски свјетионичар“, „Милешевски анђео“, „Острошки видар“, „Цетињски звјездочатац“ и „Ловћенски боник“ (видјети Калезић 1998: 137–151). Овај круг је пјеснички систем који тематски повезује простор и вријеме у јасно успостављеној духовној парадигми којој припада и Јелена Балшић. Да и не говоримо о Никону Јерусалимцу који пише *за господарку, / за љубљв њену*. Очеvidно, изузев пјесама „Зећанин из Крајине“ и „Непознати Баранин“ насловне синтагме су комбинацији придјев плус именица, гдје је придјев на исти начин изведен из именице: башчански, косовски, смедеревски, которски, милешевски, острошки, цетињски и ловћенски. Све су то симбили духовности којој припадају Јелена Балшић и Никон Јерусалимац. Калезићеви „Лелујни ликови, (II дио)“ су мапирали духовни простор јасно препознатљивим симболима. По природи ствари они су у корелацији и са другим историјским личностима са којима је Јелена Балшић духовно повезана а о којима смо говорили и у ранијим поглављима. Тако се пјесмом „Горички дијак“ Слободана Калезића заокружује не само свијест о Јелени Балшић у видокругу књижевности него и о Јелени Балшић у цјелини.⁶²¹ Као што и сљедећи дио заклопите строфе пјесме „Балшићка Јела“ Милице Краљ сажима свијест Јелене Балшић о себи самој:

„Не видећ никад себе

Као печалну жртву

⁶²¹ Није на одмет казати да ван ове духовности није ни Слободан Калезић који је написао пјесму од тихе тишу, каква је безмало сва његова поезија. Они који су га упознали, знају да су умјетничка и грађанска личност Слободана Калезића у корелацији. За њега би се могло казати да је више харфа него човјек, како је то Владимир Мајаковски казао за Сергеја Јесењина.

Но пре ко зрнце оскорушино
На чиодином врху“ (Краљ 2017: 100).

5.4. Јелена Балшић у Ђидићевој монодрами „Кнегиња Јелена Балшић“

Живот Јелене Балшић је сам собом драма, па опет о њој нема ниједног уистину драмског дјела.⁶²² Као и у епској књижевности, у неким историјским драмама испод имена љубе Милоша Обилића могла би се очекивати Јелена. Међутим, изневјерен је хоризонт очекивања у оквиру мотива свађе кћерки кнеза Лазара, односно свађе кћерки и зетова кнеза Лазара у драмској књижевности. Бранко Брђанин наглашава да се српска историјска драма према српској усменој епици и српској историји односи као класична грчка драма према Хомеру, миту и историји (видјети Брђанин 2003: 174). Ипак, нема ниједна драма у дословном значењу појма у којој је Јелена име кћерке кнеза Лазара као љубе Милоша Обилића. Да и не говоримо даље о томе да, у основном значењу појма, нема ниједна драма чија је тема Јелена Балшић. Може се поставити питање да ли су се драмски писци деветнаестог и двадесетог вијека свјесно држали само дијела књижевне традиције или им није довољно позната Јелена Балшић као епски лик и историјска личност. Зато што је живот Јелене Балшић сам собом драма, и као такав захвална тема за драмску књижевност, претпостављамо да је посриједи ово друго.

Могло би бити и да је интересовање драмске књижевности за Јелену Балшић изостало и зато што су познатије биографије њене мајке Милице и сестре Оливере, којима се драмска књижевност одужила. Нарочито кнегињи Милице. Снежана Булат у свом раду *Виђења жене владара у српској историјској драми до средине двадесетог века* (Булат 1916) каже: „Најзаступљенија јунакиња која се јавља у српској драми до средине двадесетог века јесте жена из династије Лазаревића, кнегиња Милица. Њено присуство је уочено у 18 драмских дела. У оквиру приче о кнегињи Милице, праћена је и драмска судбина њених кћери. Мара/Видосава се јављају у 9 драма, Вукосава такође, док је за Оливеру остављено место у 3 драмска оставрења“ (Булат 2016: 247).

⁶²² Поготово је за чуђење то што драма није написана ни о босанској краљици Катарини, чији живот више одигравање него дешавање.

Кнегиња Јелена Балшић Љубише Ћидића (Ћидић 2010) засад је једино књижевно дјело о коме се да говорити у контексту драмске књижевности. Ни оно није драматуршки обликовано, изузев неколико дијалога Јелене Балшић и Никона Јерусалимца које прате драмке дидаскалије (видјети Ћидић 2010^а: 17, 21–22, 35–36). А и они су саставни дио исповијести Јелене Балшић, тако да су заправо знакови *дијалогизираниг монолога* (да употријебимо појам Михаила Бахтина) и метадраматизације. Ћидићева *Кнегиња Јелена Балшић* је дјело дијалогизираниг монолога. У њему је уз глас Јелене Балшић и глас њеног духовника Никона Јерусалимца, за кога она каже да је њено „друго ја“ (Ћидић 2010^а: 18), а који присуствује у одсуству као глас из прошлост Јелене Балшић. Снага његовог духа и сјећање на свога оца кнеза Лазара највише чине да Јелена Балшић може живјети од сјећања. О Никону Јерусалимцу Јелена Балшић каже:

„Он скраћује даљине које у мени пуцају.

[...]

Он је записивао моју боготежњу и
одговоре на питања о непролазном
Царству Божјем“ (Ћидић 2010^а: 26).

Испод наслова *Кнегиња Јелена Балшић* стоји одредница *монодрама*. Спољашња форма, односно то што је дијалог преко сјећања помјерен у унутрашњи дијалог, премда на појединим мјестим обиљежен лицима, не допушта да наведено Ћидићево дјело буде драмска поема. Исповијест Јелене Балшић је смјештена у вријеме садашње. Њена повремена обраћања монаху Никону Јерусалимцу укључују и дијалог посредован сјећањем, а неки њихови разговори су парафразирани, док су искази њеног мужа Ђурађа Страцомировића Балшића само парафразирани. С времена на вријеме, још понеко бива цитиран у њеном сјећању, као на примјер заповиједник свите на броду кад јој се обраћа ријечима: „Господарице, погледај: 'Море!'“ (Ћидић 2010^а: 20).

Кнегиња Јелена Балшић Љубише Ћидића је фиктивни животопис Јелене Балшић исказан њом самом. Сјећања Јелене Балшић у Ћидићевом тексту почињу након смрти

њеног мужа Ђурађа Страцимировића Балшића. Сама, али не и усамљена, на кули у Бару Јелена Балшић се уз тугу и неизвјесност сјећа оних са којима је дијелила стварност а који више или нијесу живи или су јој недоступни. Прво је евоцирано њено дјетињство („када сам била девојчица“ — Ђидић 2010^а: 15), а затим одолазак из Крушевца и долазак у Зету, гдје постаје „кнегиња камена и воде“ (Ђидић 2010^а: 16) и гдје „се мора брзо сазревати“ (Ђидић 2010^а: 19). Усхићена морем, каже: „Удахнеш талас, издахнеш сан“ (Ђидић 2010^а: 16), односно присјећа се како је у првом сусрету са морем примијетила да „у таласима шуште људски гласови“ (Ђидић 2010^а: 19–20). Наведене ријечи са једне стране упућују на осјећај Јелене Балшић за љепоту, а са друге стране су припрема за њен први сусрет са Ђурађем Страцимировић, који у духу свог времена у Зети чека повратак сопствених сватова: „А он излази као из воде, као из воденог сна, осунчан, као у песми, на белом коњу, зелењикавом од воде која му се слива низ сапи“ (Ђидић 2010^а: 20). То не умањује свијест о сљедећем:

„Ово није удаја из љубави. Из
интереса. Добро, знам.
Ми смо Немањићке.
А и љубав долази касније.
Или се негде другде тражи. Код
Неког другог“ (Ђидић 2010^а: 19)

А Никон Јерусалимац јој каже:

„[...] На овом свету је
тако мало љубави. На свим световима
на свету је тако мало љубави, На оном
је био, који јесте, и који ће доћи.
Пише то код праоца Аврама“ (Ђидић 2010^а: 21–22).

Свијест Јелене Балшић о љепоти је првенствено свијест о унутарњој љепоти. Кад Никон Јерусалимац каже да је лице Јелене Балшић као прољеће она додаје да је марао објаснити њено срце да би се видјело њено лице. О физичкој љепоти Јелене Балшић, што је посредовано њеним сјећањем, Ђурађ Страцимировић говори помоћу објективног корелатива:

„Знаш ли шта о теби говоре. Да у
у овим крајевима није виђена лепша жена.
Зову те лепа Лена. А ја сам те намерно
слао међу лађаре да те виде уживо.
Саму. Наравно, прерушио сам пратњу.
Послао сам те на бедеме да шеташ цело
предвечерје, а да звона звоне. Послао
сам те код вуновлачара, у воденице, код
градитеља чамаца, код чобана. Да те
виде саму. Неки су падали у несвест. Неки
су те превртљиво гледали да сам
дао да се избатинају“ (Ђидић 2010^a: 21).

Јелена Балшић и свијест о страдању свога оца на Косову, затим Милоша, Југовића, Мусића види као љепоту, кад свом духовнику Никону Јерусалимцу каже: „Њихова лепота је небеска. Још је морамо тражити по земљи. Ако је не нађеш на земљи она никада не може бити небеска“ (Ђидић 2010^a: 23). У Ђидићевом дјелу Јелана Балшић је управо овим ријечима најближа историјској Јелени Балшић. Оне саме у залеђу имају јеванђелско: „Што разријеш на земљи, разријешо си на небесима“ (Мт. 16, 19).

У Ђидићевом дјелу *Кнегиња Јелена Балшић* најфреквентнији је мотив самоће Јелене Балшић. Самоћа Јелене Балшић није деструктивна. То је самоћа која *школује*, да употребимо израз Жан Пол Сартра. Само на тридесет трећој страници наведеног издања самоћа се директно помиње три пута. Најпотпуније његово значење је у

реченици Јелене Балшић: „Моја је тајна и у мојој самоћи у Зети“ (Ђидић 2010^а: 33).⁶²³ Посебно функционалан у начину приказивања самоће Јелене Балшић у Ђидићевој монодрами је мотив писма. У замишљеном обраћању својој мајци, након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића, сама на барској кули она говори о писму које нема коме упутити (видјети Ђидић 2010^а: 15). Јелена Балшић сама поставља питање: „Коме да напишем ово писмо?“ (Ђидић 2010^а: 15) и сама даје одговор: „Никоме не могу послати ово писмо, / мајчице“ (Ђидић 2010^а: 15). Између наведеног питања и одговора је размишљање о ситуацији у којој су њене сестре Теодора, Драгана, Оливера и Мара, као и о духовнику Никону.

Писмо је један од топоса и у наративу о историјској Јелени Балшић. Раније смо говорили о писмима Јелене Балшић у књижевности и стварности, а овдје ћемо упутити на синхронизитет стања духа у околностима у којима Јелена Балшић размишља пред писмом које нема коме да пошаље и стања духа Јелене Лазаревић Балшић Хранић у Тарином роману *Месечева роса* (Тара 2007). Наиме, Јелена Лазаревић Балшић Хранић, у свом посљедњем писму, које упућује монаху Ромилу, каже да спремајући се за смрт најчешће размишља о онима које јој је смрт отела, а највише о сину, и додаје: „Нема ми ни Стефана ни Сандаља, нема више никог осим тебе и Оливере. Једино сте ви ту, и да вас нема заборавила бих где сам, и ко сам, и шта тражим на овоме свету, кад већ одавно припадам мртвима“ (Тара 2007: 241–242). Као што је и у Ђидићевој монодрами прије жетве смрти упућено на пуноћу живота Јелене Балшић у Крушевцу и Зети, у Тарином роману Јелена Лазаревић Балшић Хранић у вријеме свога живота у дворцу у Соколу каже: „Желим да сви моји живе под истим кровом, да се греју на истој ватри и да једу за

⁶²³ Славко Вуковић је као ученик осмог разреда новопазарске Основне школе „28. новембар“ написао пјесму „Питао сам самоћу“, која је објављена 22. априла 1986. године *Дечјим новинама* у Горњем Милановцу, а чија завршна строфа гласи:

„Питао сам самоћу:
— Откуд ти толика мудрост?
— ... ЈЕР САМ САМА“.

Три ријечи има пјесма „Реч-две о себи“, прочитана 1985. године на подгоричком Фестивалу за младих пјесника „Мајска руковања“ а гласи: „Ја сам / Сам“.

истим столом“ (Тара 2007: 296). Ђидићев текст о Јелени Балшић свјесно иде на емоције. Попут драмског текста Радмиле Војводић *Принцеза Ксенија од Црне Горе* (Војводић 1993).

Највећи књижевни досези у Ђидићевој монодрами повезани су са симболиком свјетлости. Оне *којој ни почетак не почиње, ни крај не ишчезава*. Један од њих је свијећа коју монахиња Јефимија као свадбени дар уручује Јелени Лазаревић пред њен свадбени одлазак у Зету, свијећу за коју каже да треба да изгори цијела (видјети Ђидић 2010^а: 28). Свијећа у овом случају није само знак општег значења него и дубинске повезаности Јелене Балшић и монахиње Јефимије. Јелена Балшић није само преко књижевности у духовном сродству са монахињом Јефимијом. Она на свој начин продужава континуитет оне свјетлости којом је озрачена и означена монахиња Јефимија и истовремено назначује Јелену као жртву. Није ово једино мјесто у тексту Љубише Ђидића које о Јелени Балшић говори кроз свјетлост. Никон Јерусалимац на једном мјесту у Ђидићевом тексту каже Јелени Балшић да у њој „гори јерусалимски пламен“ (Ђидић 2010^а: 32). Заправо то каже у радости коју осјећа зато што је она изабрала Царство небеско, након чега додаје: „Најтеже је мислити да си неко ко ниси“ (Ђидић 2010^а: 32).

Јефимијина свијећа као и ковчежић кнеза Лазара, такође свадбени дар Јелени, вишеслојни су симболи у Ђидићевом дјелу.

„Јефимија ми је рекла:

Уђи у светлост, сачекај да догори ова

Свећа, упи је целу. Не знам да ли је

Рекла: Сада је светлост у теби. Вечна

Светлост Господња. Енергија.

Чак кад сам се опет пела на врх

Барске куле да плачем осећала сам ту

Светлост. Ту небеску божју енергију. У

Мом плачу је моћ жене

своје гњило доба. Своје невреме“ (Ђидић 2010^a: 22).

Наведене ријечи Јелена Балшић изговара на барској кули, након смрти Ђурађа Страцимировића, док се на самом крају дјела, који је нека врста епилога, налази прерађани дијалог Јелене Балшић и маслачка који је шест вјекова посјећује:

„А, зашто, питала си ти. Можда
ћеш ме тако полако растакати. Као
време.
Ја сам жут и сисам светлост. Над
тобом ћу расут светлети као звездано
небо.

Онда ме расточи, рекла си.

Јер усхтех твоју светлост видети“ (Ђидић 2010^a: 38).

Очигледно је да је посљедња реченица коју изговара маслачак преузета из „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић (видјети Balšić 1960: 189), само што је ријеч *светост* из изворног текста у Ђидићевом тексту замијењена ријечју *светлост*. Тако су се ријечи смјерне Јелене упућене своме у *Богу духовном наставнику* на овом мјесту кроз уста маслачка вратиле своме аутору. Није тешко примјетити исти исказ „Отписанија богољубног“, чија је ријеч *светост* на исти начин замијењена, у обраћању Јелене Балшић Никону Јерусалимцу након једне од његових опомена (Ђидић 2010^a: 28).⁶²⁴

У знаку свјетлости, и то небеске у вишем значењу појма, је и савјет који Никон Јерусалимац Јелени Балшић даје након одбијања Дубровчана да у близини њиховог града подигне цркву у којој би била сахрањена:

„Остани тамо где јеси. Немој то
тражити на крају. Твој крај је тамо где јеси. Тамо где
нема краја. У својој небеској светлости“ (Ђидић 2010^a: 35–36).

⁶²⁴ Упоредити Ђидић 2010: 28, 38 и Radojičić 1960: 189.

Овим ријечима је дотакнуто духовно биће Јелене Балшић више него игдје у Ђидићевом тексту. Његовом савјету припадају и ријечи:

„Иди на свој камен. Лези на
камену постељицу Бешке на Скадру, у
храм Благовести, твоју задужбину. Лези тако
да твоје тело одговара облику тог
острва које се огледа у скадарској води
доле, у небеској води горе. Запали ону
Јефимијину свећу. И отвори онај очев
ковчежић. И гледај док свећа не истопи
себе целу у свом светлу. До фитиља“ (Ђидић 2010^a: 36).

Овим се испуњава вријеме за свијест о Јефимијиној свијећи као свадбеном дару Јелени Балшић, као што се освјешћује смисао ковчежића њеног оца, у коме је немањићи завјет. Претходо се не саопштава шта је у даровном ковчежићу оца Јелене Балшић, који јој каже: „Мораш / имати свест о томе где си“ (видјети Ђидић 2010^a: 23–24). Ковчег завјета је, да ли је потребно казати, старозавјетни симбол. Јефимијина свијећа Јелену Балшић припрема за жртву. Очев ковчежић — такође. Кад би Никонове ријечи: „Запали ону / Јефимијину свећу“ узеле дословно, дјеловале би као лапсус након ријечи којима Јелена Балшић коментарише очев и Јефимијин свадбени дар:

„[...] Отац зна шта је хтео.
Једино ми није била јасна Јефимија.
Рекла ми је: Нека ова свећа овде, на
даровном столу изгори цела. Запамти
њену светлост. Имаћеш целог живота
тамо где идеш свеће и свеће.
Нек изгори цео фитиљ“ (Ђидић 2010^a: 17).

Монодрама Љубише Ђидића има јасну тенденцију да оживи ликове Јелене Балшић и Никона Јерусалимца као историјске личности. У „Напомени аутора“ (Ђидић 2010^б) Љубиша Ђидић каже да у књизи *Кнегиња Јелена Балшић* додаци кроз текст и након текста његове монодраме „представљају малу водичку помоћ читаоцу овог иначе невеликог текста“ (Ђидић 2010^б: 73). Од седамдесет девет страница Ђидићеве књиге *Кнегиња Јелена Балшић* само је двадесет седам умјетнички текст. Међу додацима су биографија Јелене Балшић, њени текстови „Отпсаније богољубно“ и тестамент, фотографије сакралних и херладичких симбола Крушевца и Бешке, фотографије ликовних умјетничких дјела, као и фотографије представе Крушевачког позоришта у којој улогу Јелене Балшић игра Љиљана Ђоковић, а улогу Никона Јерусалимца Тома Трифуновић.⁶²⁵ Ту је чак и цртеж брода млетачког адмирала трговачке морнарице Михаила де Родоса. Ријетке су појединости у Ђидићевом књижевном дјелу које теже умјетничком, као што је тренутак у коме сватови Ђурађа Страцимовића Балшића у Крушевцу у знак радости бацају увис доламе, капе и кићанке (видјети Ђидић 2010^а: 16). Поготово је непредвидиво сјећање Јелене Балшић на смокву из Крушевца:

„[...] а ми смо на
двору имали једну смокву коју је
заповедник Иваниш брижљиво зими
увијао у цакове“

(Ђидић 2010^а: 14).

⁶²⁵ Дидаскалије у Ђидићевом тексту кажу да Јелена Балшић игра Никона Јерусалимца, што би значило да на сцени исти глумаци игра оба лика (иако редитељ према тексту може да се односи према сопственој замисли):

„Зашто ћутиш, Никоне?
/Одлази у угао и игра Никона/
'Да, ћутим'
/Враћа се у свој угао/'“ (Ђидић 2010^а: 17).

У Ђидићевом тексту *Кнегиња Јелена Балшић* добрим дијелом је парафразирани тестамент Јелене Балшић (видјети Ђидић 2010^a: 37). Махом је испоштована историјска стварност, али има и одступања од историје која нијесу у умјетничкој функцији. Тврдња да су Дубровчани одбили захтјев Јелене Балшић да подигне цркву зато што је *шизматик* — „Кажу, шизматик си. А држе моје благо“ (Ђидић 2010^a: 35) — не одговара њиховом званичном одговору на овај њен захтјев. „Отписаније богољубно“ је издвојено као посљедње писмо Јелене Балшић Никону Јерусалимцу (видјети Ђидић 2010: 37), а, колико се може пратити, њена „Трећа посланица“ из *Горичког зборника* уствари је посљедња у њеној преписци са својим духовником. Не може се доказати, што смо такође објаснили, ни тврдња у Ђидићевом тексту да се Јелена Балшић током читавог живот дописивала са Никоном Јерусалимцем: „А с њим се дописујем целог живота“ (Ђидић 2010^a: 19). Ово Бранислава Стефановић узима здраво за готово кад као редитељ представе рађене по тексту Љубише Ђидића каже: „Најмање што сам могла да учиним за њих двоје [Јелену Балшић и Никона Јерусалимца] било је да на крају представе по поетском тексту Љубише Ђидића, запалим ватру и материјализујем духовну светлост којом су једно друго обасјавали током читавог живота“ (Стефановић 2010^a: 11). Не може се историјски потврдити ни изјава Јелене Балшић: „Умре мој Сандаљ, / и он на мојим рукама“ (Ђидић 2010^a: 33). А то што Јелена Балшић каже да ће Никон Јерусалимац мислити да је она луда зато што пише писма која ником никад неће послати, као и то да он наводно прихвата да упути њена писма а да то уствари не чини, припада новелизацији (видјети Ђидић 2010^a: 34). Из тога је потребно издвојити сам мотив писања Јелене Балшић својој мајци и након њене смрти:

„[...] Немој више да
јој пишеш, рекао ми је Никон. Писаћу.
Рекла сам. Ја усхтех ту светлост видети.
Он је и моју тугу претворио у енергију“ (Ђидић 2010^a: 28).

У Ђидићевом тексту се повремено злоупотребљавају књижевност и историографија. Тако Никон каже Јелени Балшић да је

„припадала свету
који је танан, коме је због лепоте и
врлина предодређено да нестане“ (Ђидић 2010^a: 36),

а у „Потрази за биографијом Јелене Балшић“ подсетили смо на то да Момчило Спремић каже да је Јелена Балшић припадала тананом свијету „коме је било предодређено да нестане“ (Спремић 2004: 99). Скоро да је сувишно подсјећати на то да је поређење Стефана Лазаревића током боравка на сабору племства Европе у Будиму, 1412. године, са мјесеком међу звијездама поређење Константина Филозофа (видјети Филозоф 2004). Подсетимо на то да су Сандаљ Хранић и Јелена Балшић, као и Стефан Лазаревић, уистину 1412. године присуствовали сабору европског племства у Будиму. Јелена Балшић у Ђидићевој монодрами у вези са овим сабором каже:

„[...] Тамо је био и
мој брат Стефан Високи, звезда међу
племићским звездама Европа“ (Ђидић 2010^a: 30).

А дио исповијести Јелене Балшић који се односи на њен спољашњи изглед: „[...] Стефан је био / пресрећан: Селе, најлепша си на свету“ (Ђидић 2010^a: 31) као да је стигао из романа *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић.

Сандаљ Хранић као други муж Јелене Балшић у књижевности је виђен на посве различите начине. У дјелу Љубише Ђидића Јелена Балшић о Сандаљу Хранићу првобитно говори у пежоративном духу:

„И удах се 1411. за Сандаља
Хрнића. Босанчину моћне сабље,
снажних бркова, нимало цмиздравих
и лажних манира“ (Ђидић 2010^a: 29),

међутим, временом се њен однос према свом другом мужу мијења на боље. Варијабилност виђења Сандаља Хранића очима Јелене Балшић у Ђидићевој монодрами зависна је од временске дистанце и околности у вези са којима она о њему говори. Исказ који смо навели односи се на невољну одлуку да се 1411. године уда за Сандаља Хранића, док у другој прилици каже: „Одосмо мој Сандаљ и ја краљу Сигисмунду 1412. на поклоњење“ (Ђидић 2010^a: 30). За разлику од приказивања у монодрами Љубише Ђидића, у роману *Десна* Николе I Петровића Сандаљ Хранић је једнодимензионалана фигура, изузев покушаја свезнајућег приповједача да донекле разумије његову женидбу (видјети Петровић 2009: 60).

У једном броју књижевноумјетничких и историографских дјела Сандаљ Хранић је безмало оличење грубог човјека. Поготово се тако приказује у контексту профињености Јелене Балшић као његовог антипода. „Жена пуна такта, Јела је на Сандаља деловала оплемењујући га“ (Ђоровић 1940: 407), наглашава Владимир Ђоровић. Ово је, на примјер, у Тарином роману *Месечева роса* доведено до тврдње. У приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића Сандаљ Хранић и његова жена Јелена приказани су као брачни пар потпуног склада, у скоро идеализованом односу једног према другом. У стварности, у дипломатској кореспонденцији Сандаља Хранића наводе га као владара „живахна духа и оштра ума, а уз то и веома љубазног човјека“ (према Шиповац 2002: 617). Ово друго је утисак дубровачког посланика Растића о Сандаљу Хранићу који преноси Јосип Јелчић: „Како пише Растић 'био је кнез финих манира' и није био спреман да, као Војиновић, пролије своју и туђу крв. Растић још хвали Сандаља, пишући да је био кнез живог духа, здравога разума и да је лако схватао ситуације, не наводећи шта га је на такве закључке навело“ (Јелчић 2010: 224).⁶²⁶ Медо Пуцић је преписао писмо Дубровчана Сандаљу Хранићу Косачи, упућено му након што је 1413. године, заједно са Угарима, помогао деспоту Ђурађу Бранковићу у протјеривању Турака све до Новог Брда. Дубровчани у том писму између осталог кажу да се господин Сандаљ храбро и племенито понио према господину деспоту (видјети

⁶²⁶ Након ових ријечи Јосипа Јелчића његов преводилац Радослав Ротковић додаје коментар: „Даље се описује Сандаљ Хранић на начин који нас не занима“ (Rotković уз Jelčić 2010: 224). Од оваквих преводилачких коментара Радослава Ротковића у књизи Јосипа Јелчића можда би најбоље било бранити се ћутањем.

Пуцић 1858: 123). То је саопштено изван ласкаве лјепоречивости, карактеристичне за дубровачка писма.

Митрополит Амфилохије (Радовић) каже: „После недавно откривеног и објављеног романа Николе Петровића *Деспа*, ово је прва драма овакве врсте посвећен овој благородној госпи у чијој личности је обједињена судбина Рашке и Зете, као и земља Херцегова, дедовина Светог Саве Немањића“ (Амфилохије 2010: 6). Петровићев роман, као што смо видјели, није недавно откривен, премда је недавно објављен. Потврдити се може и драмски набој у оба ова дјела, као и свијест о историјском и духовном значају Јелене Балшић. Ово друго је у Ђидићевом тексту патетично у мјери у којој би се могло помислити да је у дјелу Николе I Петровића:

„Не дам Зету. Немањићску.
Савину. Хребелјановићску. Не дам наше
православне манастире манастире, цркве. Никоне,
сада је 1442. година. Прешла сам у осму
деценију живота. Више немам Стефана,
заштитника. Ни Ђурђа у Смедереву.
Како да одбраним српску Зету. Прелепи
Скадар“ (Ђидић 2010^a: 35).

Са духом Петровићеве *Деспје* не коси се ни исказ Јелене Балшић у Ђидићевој монодрами:

„[...] Ја сама
браним мрвог Ђурђа, Балшу, Сандаља.
И Косовску битку. И оца“ (Ђидић 2010^a: 35).

Као и у Петровићева *Деспа*, Ђидићева *Кнегиња Јелена Балшић* удају удовице Ђурађа Страцимировића смјешта у друштвени контекст. Овако Јелена Балшић говори о односу Сандаља Хранића према Зети:

„Чувао је Зету, њен крш и њено
море. О како сам га заволела из своје
невоље, из своје усамљености. Једно
време ме чак и Никон напустио.
Признао ми је после да је то учинио
свесно, да је такво време било потребно
и мени“ (Ћидић 2010^a: 30).

На притисак многих на Зету указано је ријечима Јелене Балшић на начин који је одговара историји:

„[...] Малена је
Зета. А с југа су Арбанаси, у дубини
Турци, са севера Угри и продати
Босанци, са запада и мора Млечани.
Испод жита неверници“ (Ћидић 2010^a: 22).

Историјску основу има и Јеленино ишчекивање сестре Оливере и браће Стефана и Вука у Бару, након битке код Ангоре. Том приликом она каже:

„[...] цела Зета није
вредна једног белог једра мог брата,
цело улцињско море не вреди
једне Оливерине сузе...“ (Ћидић 2010^a: 27).

Наведене ријечи Јелена Балшић изговара у афекту. Оне је истовремено изводе из једнодимензионалности. Утолико се својим односом према Зети лик Ћидићеве Јелене Балшић разликује од лика Петровићеве Деспе. Ово је је саопштено на крају једног

сегмента сјећања, али већ на почетку наредног Јелена Балшић наводи сопствене ријечи пред одлуку да 1405. године покрене рат са Венецијом: „Не дам Зету, ни њена мора. Сама сам“ (Ђидић 2010^а: 27).

Кнегиња Јелена Балшић Љубише Ђидића и *Десна* Николе I Петровића дјела су сродна и по сумњивом умјетничком квалитету. У том смислу, већ смо се одредили према роману *Десна* Николе I Петровића. Ђидићево дјело је оскудно стваралачким средствима и поступцима. Оно пружа могућности за сценску адаптацију, што потврђује и представа Крушевачког позоришта „Кнегиња Јелена Балшић“ у режији Браниславе Стефановић, која је приказана и на Бешки, 2010. године. Књижевна вриједност је већ нешто друго. *Писци фантазирају*, и то им може бити. Они који њихова дјела тумаче немају права на тај луксуз, било а су у томе професионалци или не. Понекад дјелује као да имају. Тако су на таласу импресинизма Браниславе Стефановић док говори о Ђидићевој монодрами најтрезвеније ријечи: „Јелена од камених коцака родног Крушевца прави вијугави пут којим иде до Скадра, Дубровника, Венеције, Европе... од тих истих коцака, слажући их једну по једну у хумку – вертикални град полаже на тло да би легавши у камену потељу отворених очију заувек могла да гледа у небо“ (Стефановић 2010: 10–11). Са друге стране, митрополит Амфилохије (Радовић) у предговору Ђидићевом дјелу *Кнегиња Јелена Балшић*, изузев што указује на значај теме овога дјела, не каже ништа конкретно о самом тексту. Да је Јелена Балшић значајна личност познато је унапријед.⁶²⁷ Други, колико је нама познато, о овој монодрами нијесу писали. А тако је лако тумачити Ђидићев текст *Кнегиња Јелена Балшић*. Оптерећујуће лако.

⁶²⁷ У поменутом предговору, изузев два овдје наведена исказа, митрополит Амфилохије констатује да је Јелена Балшић драгуљ у ланцу Немањића и Лазаревића као изузетних династија у историји српског народа, и каже: „Светосавско опредељење и косовски Лазарев завјет представљају вертикалу српског духовног, културног и народносног бића. Ове двије лозе су корјен, стабло и плод обликовања раста и сазревања једног народа. Преко њих се српски народ родио, препородио и уписао у зреле европске народе. Њихово вријеме је мјера свега онога шта се са тим народом догађало прије и после тог времена, и шта се са њим догађа до дана данашњега. Али и свега онога шта ће се са њим догађати у будућим временеима“ (Амфилохије 2010: 5). Све ово је тачно, али не говори о природи конкретног књижевног дјела и, на истом принципу, једнако би се могло наћи у предговорима другим књижевним и историографским дјелима о било коме од Немањића и Лазаревића.

5.5. Јелена Балшић у савременој граничној књижевности

Јелена Балшић је, како смо имали прилике да прмијетимо, неодвојива од граничне књижевности. Није потребно подсјећати на то да само њено дјело припада граничној књижевности. Поред тога, у оквиру поглавља „Јелена Балшић у усменој књижевности“ у истраживање смо укључили више дјела граничне књижевности, махом у оквиру „Приче о боју косовском“, која се односе на Јелену Балшић а нијесу одвојива од усмене књижевности. О тестаменту Јелене Балшић и њеном ктиторском натпису на западном порталу Богородичине цркве на Горици, у којој је сахрањена, говорићмо у посљедњем поглављу овога рада. На овом мјесту се осврћемо на дјела граничне књижевности о Јелени Балшић настала у двадесетом и двадесет првом вијеку, а прије свих на романсирану биографију *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* Чеде Мијатовића (Мијатовић 1997).

Мијатовићева књига *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)*, објављена 1932. године, није научно дјело, иако њен аутор за себе каже да је историк. На крају „Увода“ се овако потписује: „Чеда Мијатовић / члан Краљевског Историјског друштва“. На почетку књиге каже да је она историјска приповијетка, односно новела, а на њеном крају да је роман (видјети Мијатовић 1997: 7 и 8). Међутим, она није ни једно ни друго. Истина, појмови историјска новела и роман у контексту у коме су изговорени не морају бити схваћени као књижевнотеоријски термини. Ђорђе Сп. Радојичић очигледно слиједећи једну од ауторских одредница у „Уводу“ Мијатовићеве књиге ово дјело назива историјском приповијетком (видјети: Radojičić 1960: 343). Књига Чеде Мијатовића о Јелени Балшић уствари је романсирана биографија, и то наглашеног сентиментализма. Историчар има право да пише романсирану биографију, али само наивни читалац ће Јелену Балшић из Мијатовићеве књиге узети здраво за готово.

У својој књизи о Јелени Балшић Чедомилу Мијатовић нарочито романтизује њен боравак у Венецији 1409. године, у вријеме мировних преговора током рата Зете против Млечана. На импресионистичко говорење Чедомилу Мијатовића о Јелени Балшић са

разлогом негодује Миодраг Ал. Пурковић: „Читајући овај Јелин тестамент, Чедомиљ Мијатовић, рекло би се, био је више узбуђен него сама Јела, која је диктирала тестамент“ (Пурковић 1996: 88). Пурковић овај свој коментар илуструје дијелом Мијатовићеве академске бесједе „Госпођа Јела Балшићка“ (према Аноним 1887: 134), који се односе на расположење Јелене Балшић приликом диктирања садржаја свога тестаента: „У часу страшне свечаности кад последњи пут говори пред људима, али већ као пред самим Богом, кад савршено заборавља сваку славу своју“ (према Пурковић 1996: 88). И сам Пурковић је на једном мјесту док говори о Јелени Балшић загазио у патетику; „Она је стигла у Венецију крајем јула, 1409, а 1. или 2. августа, примио је у великој палати дужд Михаило Стано. Тада је проговорила ова велика жена која је пет година водила борбу за слободу своје земље. Проговорила је кћи човека који је јуначки погинуо на крвавом косовском разбојишту. Проговорила је мајка која је желела свом својом снагом и душом да сачува сину очевину“ (Пурковић 1996: 81). Ово као да је написао Чедомиљ Мијатовић. Или Никола I Петровић (упоредити Пурковић 1996: 81 и Петровић 2009: 8). Али разлика између Пурковићевог и Мијатовићевог наратива о Јелени Балшић је у томе што је сентиментализам у Пурковићевом излагању случај, а у Мијатовићевом појава. Јосип Јелчић у вези са односом Чедомиља Мијатовића према Јелени Балшић у раду *Балшићи. Генеалогска студија* (Мијатовић 1886) каже да је „Мијатовић, умјесто да увиди да је она водила династију к уништењу, направио од ње хероину која је достојна титуле 'magnificia donna' ('величанствена жена'), како су је (једном) похвалили Венецијанци, што је заправо била честа церемонијална формула у Републици Светога Марка која није ни могла да се избјегне кад је у питању удовица једнога владара“ (Јелчић 2010: 276).

Овдје је потребно додати да је Неђо Шиповац повремено на Мијатовићевом трагу у тумачењу Јелене Балшић. Напримјер, кад каже: „И спољашњом својом појавом, и срцем и духовитошћу својом — писао је један од њених обожавалаца — жена којој доликује мелодични назив *La magnificia donna Helena*“ (Шиповац 2000: 618), и одмах додаје: „До неба су је уздизале дипломате Сињорије и црквени главари западног закона“ (Шиповац 2000: 618). Очигледно је да Неђо Шиповац наводе романсиране биографије Јелене Балшић чита као да су из историографског дјела. Неискусном

читаоцу то се догађа и код прихватања као факта описа Јелене Балшић у романсираној биографији Чедо Мијатовића. То потпомаже и преношење Мијатовићеве визије спољашњег лика Јелена Балшић у састав других текстова без упућивања на стварну природу текста. Ако се томе дода да је историјска Јелена Балшић прозвана „лепа Лена“ неупућеном читаоцу није тешко у исту раван довести оно што је стварно и оно што је као стварно. Чак и Ђуро Тошић доводи у исту раван Мијатовићев физички опис Јелене Балшић и Јиричеков приказ накита Јелене Балшић у његовом другом тому *Историје Срба* (видјети Тошић 2004: 434).

Видјели смо како изгледа спољашњи опис Јелене Балшић у приповијетки „Прије лова“ Косте Радовића. У роману *Деспа* њен спољашњи опис прилагођен је њеном емотивном стању након смрти Ђурађа Страцимировића: „Деспа је била већа од средњијег и мања од високијех жена. Зло и жалост спријечили су да буде пунијех облика, к чему је од природе наклоњена била, те је остала ни мршава ни пуна. А глас!? Ах, њен глас! Глас је би такав, да се човјек могао питати: ка се она свако јутро над гробом свога мужа чујала ђе се Богу за њега моли, како то да жив из гроба не изађе?“ (Петровић 2009: 65–66). За овим описом не посежу други аутори и зато што је у роману, док садржају дјела Чедомиља Мијатовића прилазе као стварносном не разликујући довољно биографију и романсирану биографију. Још кад знају да је Чедомиљ Мијатовић историчар по образовању.

Интересовање за описивање физичке спољашњости Јелене Балшић највише показује упрво Мијатовићева романсирана биографија *Кнегиња Јелена Балшићка*, (*Кћи кнеза Лазара Косовског*). Приповиједање у њеној тематској равни у линеарно, што је и жанровски потпомогнуто. Говорећи о Јелени Балшић Мијатовић каже: „На челу је носила дијадему са многобројним брилијантима и сафирима, а о врату је имала неколико низова крупних бисера на којима је висио крст од рубина. Испод тог крста носила је на грудима минијатурну слику Свете Богородице. Била је обучена у хаљину од белог атласа на којој су спреда били извезени кринови француски и звезде Балшићеве. А поврх свега, носила је кратак плашт од небесно-плавог аксамита са первазом од хермелина“ (Мијатовић 2012: 11–12). У овом случају је упућено и на духовни и историјски контекст. Није неопходно објашњавати зашто кнегиња Јелена

Балшићка носи крст и икону Богородице. А француски кринови су симбол (према неким тумачима, међу којима је и Мијатовић) могућег поријекла Балшића, док су „звезде Балшићеве“ симбол власти њеног мужа Ђурађа Страцимировића Балшића.⁶²⁸

Мијатовићева визуализација Јелене Балшић је домишљање, јер ко може тврдити да је она изгледала тако како је описује Чеда Мијатовић: „Била је високог стаса, танка струка, млечно-белог дугуљастог образа, златне густе косе која јој је падала на плећа, са црним очима као да су од црног аксимита“ (Мијатовић 1997: 11). Мијатовићев опис Јелене Балшић овако слиједи роман Перивоја Поповића *Није било прољећа*: „А високога стаса, танковита струка, као млијeko пречисто бијелога дугуљаста лица и златних власи косе — прелијепа бијаше Јелена Балшић“ (Поповић 2012: 69). Рекло би се да је Мијатовићев опис Јелене Балшић до Перивоја Поповића дошао из друге руке — сам Поповић у есеју о стваралаштву Јелене Балшић и Милице Краљ каже: „Љетописци онога времена кажу да је Госпођа Лена била висока стаса, танка струка, мљечно бијелог дугуљастог лица и злаћане косе“ (Поповић 2009: 101). Милица Краљ каже: „Јелена Лазаревић, госпођа Лена, како бележе хроничари, била је висока стаса, танка струка, млечнобелог дугуљастог образа, златне косе, а поврх чела носила је дијадему са безброј брилијаната и сафира“ (Краљ 2017: 37).

Други дио Мијатовићевог описа Јелене Балшић парафразираан је у роману *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић, без директног упућивања на аутора — кроз уопштавање свједочењем анђела који чува деспота Стефана Лазаревића. Овај анђео у роману *Игра анђела* говорећи о учешћу Јелене Балшић „са својим другим мужем Сандаљем Хранићем“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 164) на сабору европског племства у Будиму 1412. године каже: „А њену златом извезену атласну хаљину, огртач од хермелина, накит и круну украшену бисером и драгим камењем највећег сјаја и чистоте,

⁶²⁸ На мјесту француских кринова и звијезда Балшића у опису Јелене Балшић у приповијетки Косте Радовића „Прије лова“ су козји рогови као амбијентални симбол двора Косача. Као што су у истом Радовићевом дјелу амбијентални знак и камене столице у граду Соко, застрте медвјеђом кожом (видјети Радовић 1997: 110).

летописци ће истаћи као узор префињеног луксуза и савршене отмености“ (Хабјановић Ђуровић 2005: 164).

Аутору романсиране биографије сама природа жанра допушта произвољност у излагању на микроплану, нарочито кроз поступак новелизације, али не и изневјеравање стварности на макроплану. Новелизација у Мијатовићевом приповиједању је очигледна. Наводимо његову тврдњу да је деспот Стефан Високи „обожаво своју матер, Царицу Милицу и своју сестру Јелену, која је такође била лепа, паметна и витешка жена“ (Мијатовић 1997: 7). Чета Мијатовић основано примјећује важност родбинског и духовног троугла кнегиња Милица, деспот Стефан и Јелена Балшић. У поглављу „Прилози за биографију Јелене Балшић“ навели смо као примјер неодговарајућег односа према стварности наводне ријечи обраћања Јелене Балшић дужду млетачком са 60. Странице истог издања Мијатовићеве књиге. Овдје ћемо додати да је историјска Јелена Балшић својом интелигенцијом изнад ријечи које јој у тој ситуацији приписује Чедомиљ Мијатовић. Проблем односа према стварности у основи Мијатовићеве књиге о Јелени Балшић је баш у томе што се не може искупити природом жанра. Романсирана биографија је и књига „Мехмед Соколовић“ Радована Самарцића, али има мјеру у говорењу о начину на који је Мехед Соколовић и поред свега сачувао цјеловитост свога бића (како је казано о Борису Давидовичу Данила Киша, а прије њега о Вуку Исаковичу Милоша Црњанског). Мана Мијатовићевог приповиједања о Јелени Балшић је срцпарајући сентиментализам. Све у свему, Мијатовић Јелену Балшић покушава свести на властиту мјеру. Мијатовић је у том смислу најдаље отишао кад говори о разговору млетачког дужда и Јелене Балшић о склапању брака, на који она пристаје под условом да он испуни седам њених захтјева. Међу њима је и овај: „Кад се све ово бојжом милошћу оствари, онда ћемо се ти и ја венчати у Светој Софији у Цариграду, катедрали свих православних цркава“ (Мијатовић 1997: 81). Ово би било одвише и за роман Љиљане Хабјановић Ђуровић.

У начину Мијатовићевог излагања једино се у вези са „Уводом“ у његовој књизи о Јелени Балшић не може полемисати са правом аутора на свијест о властитом доживљају личности о којој говори: „Мислим да нема писца који је толико уживао у писању једне историјске студије, колико сам ја уживао пишући историјску приповетку

о Јелени Балшић. Уверавам моје читаоце да сам имао дивну визију о њој“ (Мијатовић 1997: 8). Ипак, у тумачењу историјске личности свиђанизам читаоцима није од особите помоћи.

Да Мијатовићева књига о Јелени Балшић припада књижевној умјетности у њој би све било заштићено пјесничком слободом па би било несврховито читати је као историјско штиво. Као романсирана биографија, она је по дефиницији подврста биографије као врсте граничне књижевности. У роману би, на примјер, заиста било допустиво да се аутор према биографском материјалу односи како жели, под условом да је то што се саопшава у функцији литерарности, али романсирана биографија не угрожава стварност као објекат властитог истраживања. Ако се Јелена Балшић игдје налази између историје и књижевности онда је то у књизи Чеде Мијатовића. А ако је судити на основу *Увода* у књизи о којој говоримо, њен аутор ни мимо ње није сачувао границу између стварности и фикције. Искази овога увода не могу се приписати свезнајућем приповједачу као елементу структуре текста који има таквог приповједача: зато што су у Мијатовићевом случају у потпису подаци у дословном значењу: „У Лондону, на Св. Стефана 1931. / Чеда Мијатовић / члан Краљевског Историјског Друштва“ (Мијатовић 1997: 8). То значи да, колико год били растегљиви или колико год били условног значења појмови које користи, Мијатовић себе и у овој књизи приказује као историчара. Премда каже да осјећа пишући ову књигу у деведесетој години свога живота да Јелени Балшић није могао да учини „пуну правду“ (Мијатовић 1997: 8) и додаје да је написао „историјску новелу“ (Мијатовић 1997: 8). Ово друго је само условно прихватљиво. Значи да је проблем у наративу Мијатовићеве књиге о Јелени Балшић нејасан однос према жанру у коме се њен аутор изражава.

Романтизирање је опште мјесто у Мијатовићевом односу према историји. Раде Михаљчић (Михаљчић 1995) у његовим мемоарима примјећује чак наивност. Тако је Hudeček Edler von Černusky, официр аустријске војске и самопроглашени потомак кнеза Лазара првобитно успио да га убиједи у властити родослов. Све су прилике да је потпоручник Чурнецки на ову идеју дошао преко своје мајке Отилије Лазаровић која је свом имену додала Гребелановић. „Још чуднији био је дошљак из САД кога је *Мијатовић* упознао 1875. године у Београду. Дошљак се представљао као *Augustus*

Boyne von Lazar. У Србији је тражио породично благо, наводно закопано испод рушевина старог замка који је припадао прецима *Фон Лазара*. Дошљак је изненада умро, а сахрањен је о трошку *Чедомиља Мијатовића* који је после тога написао чланак под насловом *Потомак Обилића*. 'Велика је могућност – сматра Мијатовић – да је Август Бојне био потомак *Милоша Обилића*. Та ми се мисао одсудно наметала, кад сам га мртва посматрао. Његове су ми црте у смрти већма но за живота чиниле, да носе стари српски тип'. Ови редови речито показују зашто су се самозвани 'потомци' старих владарских родова везивали за Чедомиља Мијатовића“ (Михаљчић 2001^б: 87), закључује Михаљчић.

Од Рада Михаљчића сазнајемо да је све до посљедње деценије деветнаестог вијека у школској настави историје смрт цара Уроша тумачена као убиство краља Вукашина, односно све до окончања полемике Љубомира Ковачевића и Пантелије Срећковића, у којој се Срећковић позива на млађе летописе а Ковачевић на старије летописе у којима се не помиње убиство цара Уроша. Та је полемика обеспредмећена након што је Константин Јиричек 1886. године објавио рад „Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани“, у којој наводи документ из Хисторијског архива Дубровника којим је цар Урош мјесец дана након битке на Марици потписао исправе о исплати стонског дохотка. Михаљчић вјерује да је ова полемика била позната Чедомиљу Мијатовићу који, упркос свему, у својим мемоарима тврди да је кнез Лазар цар (иако је Иларион Руварац доказао да је он кнез) и првобитно вјерује да је син самопроглашеног насљедника кнеза Лазара аустријског официра Еугена Хуцечека фон Чернуцког Стефан Чернуцки његова висост Стефан Урошевић.⁶²⁹ У поријекло Чурнецких од цара Уроша Мијатовић је посумњао након сусрета са Еугеном Чурнецким 1916. године, у Америци, кад га је овај умјесто првобитне тврдње да је преко Косача насљедник кнеза Лазара покушао убиједити да је краљ Вукашин убио цара Уроша, али да је син цара Уроша побјегао у Босну, а затим у Угарску и на крају у Шкотску гдје живе његови

⁶²⁹ Више видјети у Михаљчић 2001^б: 69 и даље. Овдје је неопходно казати да и Иларион Руварац мисли да је кнез Лазар цар, што је јасно на основу тога што тврди да је Милица Хребељановић посљедња српска царица (видјети Рувара 1934^б: 34).

наследници, од којих је и он. Мијатовић је морао знати да цар Урош није имао наследника.

У Мијатовићевој књизи о Јелени Балшић, поред свега, нема ријечи о животу Јелене Балшић након склапања мира са Венецијом, изузев тврдње да је након неуспјелог покушаја да Скадар врати у састав Зете „узела носити црно калуђеричко рухо“ (Мијатовић 1997: 84–85) и да је након што је умро Стефан Лазаревић Високи, живјела у тузи и сјећању на величанствене догађаје и братовљеве и своје неостварене идеје (видјети Мијатовић 1997: 85). Већ смо говорили о томе да нема услова за закључак да се Јелена Балшић након склапања мировног уговора Зете и Венеције замонашила. Дјелује нам неубједљиво да Чедомиљ Мијатовић није имао информацију да се Јелена Башић 1411. године удала за војводу Сандаља Хранића Косачу. То не допушта да се говори о другој удаји Јелене Балшић, али не укида могућност говорења о комуникацији Јелене Балшић са својим духовником Никоном Јерусалимцем чега такође нема у Мијатовићевој књизи. „Њеном дуготрајном жалошћу свршава се овај роман, за помоћ којегу имам топло да захвалим Госпођи Драги Илић“ (Мијатовић 1997: 85), посљедња је реченица Мијатовићеве књиге о Јелени Балшић.

Мијатовићево тумачње удаје Јелене Балшић за Сандаља Хранића Косачу, по правилу, иде у инерцију и уопштавање. У публицистичким текстовима то се тумачи махом у духу сентиманализма. То је, на примјер, изразито у репортажи „Јелена Балшић“ Оливере Балабан, заснованој на фикцији романа *Десна* Николе I Петровића. Тачно је да се подударају неке текстове и вантекстове чињенице у књижевним дјелима о Јелени Балшић, али је неопходно разликовати факт и артефакт. Према отвореним мјестима у биографији Јелене Балшић очекивано су лични аутори умјетничких текстова. Међутим, испоставља се да мимо њих неки аутори говорећи о Јелени Балшић више говоре о себи него на теме својих радова. Некако се и разумије кад домишљају новинари, али шта казати кад се томе приклоне историчари и теолози. Тумачи њене друге удаје толико и тако *испредају* и *тврде* да повремено добија додатну знаковитост реченица свезнајућег приповједача Андрићеве приповијетке „Аска и вук“: „А и то, као све што се прича, ко зна како је било, и да ли је било или није“. Нарочито су сентиментални у тврдњи да је Јелена Балшић удајом за Сандаља Хранића Косачу

жељела да заштити Зету и сина Балшу. О томе смо већ говорили преко текста Оливере Балабан (Балабан 2013).

Драгана Матовић буквално схвата литерарни знак из романа *Месечева роса* Теодоре Таре кад каже: „Чедомиљ Мијатовић, још 1870. опчињен Јеленом Балшић, покушавао да у неколико наврата напише књигу о њој, сматрао је да је она била чудесна жена, која заслужује далеко већа признања. Стицајем околности никако му није ишло од руке да тај рукопис заврши. Папири су се стално из небјашњивих разлога губили. Једном му је из кофера испало прегршт скица о Јелени...“ (Матовић 2006).⁶³⁰ Већ смо показали да је Мијатовић своју књигу о Јелени Балшић и завршио и објавио и показали да је управо из те књиге опис који Драгана Матовић овако приписује другима: „Средњовековни хроничари пишу да је била 'висока стаса, млечнобелог дугуљастог образа, златне косе, а поврх чела носила је дијадему с многобројним брилијантима и сафирима“ (Матовић 2006^a). Сад бива јасно како се иста ова тврдња нашла и у текстовима Перивоја Поповића и Милице Краљ.⁶³¹

У интервјуима датим поводом објављивања романа *Месечева роса* Теодора Тара показује да је у убјеђењу да Јелену Балшић као историјску и духовну личност познаје више него што то властитим тврдњама може покрити. Да Теодора Тара нема могућности да до краја прати духовност Јелене Балшић показује, ако је вјеродостојно пренијет, и њен одговор у интервјуу *Вечерњим новостима*:

Препознатљива и узорна у жанру, писма [Јелене Балшић] су писана природним, личним тоном. Јеленин стил је пун осећања, али уздржљив и одмерен, с кратким реченицама, мада реторски вешт. Кроз њих Јелена открива велико теолошко знање и дубоко проживљавање религиозних идеала. Њена мајка је веру примила априорно када је са Јефимијом ишла по мошти, Јелена је и ту била несигурна. Она је све проверавала, хтела је знањем да дође до Бога. Сама вера интелигентном човеку није довољна, увек тражи неку логику о томе. У својим

⁶³⁰ Упоредити са Тара 2007: 8.

⁶³¹ Упоредити са Поповић 2019: 101 и Краљ 2017: 37.

писмима и одговорима Никон развија теорију монашког живота, али и, да би владарки било забавније, даје генеологију порекла своје духовне кћери. На тези да 'добар изданак ниче из доброг корена', он, у ствари, гради једну историјско-родословну конструкцију, користећи при том старе српске родослове, летописе, Житије светог Симеона од Стефана Првовенчаног и Житије светог Саве од Теодосија. Он јој говори, како заправо, она води порекло од првог византијског цара Константина и покушава да изведе комплетан родослов од тада (према Матовић 2006^a).

Колико је ово само далеко од господствености средњег вијека. На страну злоупотреба литературе о Јелени Балшић, коју ће пажљиви читалац лако препознати и на основу тога што је у овом раду досад саопштено. Примјера ради подсјетићемо на исказ Димитрија Богдановића који је, као што се види, без упућивања на аутора на почетку овог Тариног одговора дословце преузет из књиге *Стара српска књижевност* Димитрија Богдановића: „Јеленин стил је пун осећања, али уздржљив и одмерен, с кратким реченицама, мада реторски вешт“ (Богдановић 1980: 223). То исто, мало другачије Димитрије Богдановић каже у свом раду „Горички зборник“: „Њен стил је пун емоције, пластичан, никако претјеран, уздржљив, с кратком реченицама, природан, мада реторски вјешт“ (видјети Богдановић 1970^b: 377). Без коментара ћемо оставити на истом мјесту изречену Тарину тврдњу: „Доскора се није знало ни где је њен [Јелене Балшић] гроб, захваљујући владици Амфилохију пре шест година пронађен је у Бару“ (Матовић 2006^a).

Нема доказа да је Јелена Балшић док је била удата за Сандаља Хранића Косачу живјела у Дубровнику, како се тврди у 9. дијелу фељтона *Српских недељних новина* „Оливера Лазаревић, заборављена српска принцеза“, који потписује Драгана Матовић, и у коме говори о Оливери Лазаревић након Ангорске битке: „Једини податак о Оливерином боравку ван Београда у том раздобљу налази се у једном дубровачком документу из 1423. године. То је одговор на молбу да Оливера посети Дубровник, где је живела њена сестра Јелена Балшић Хранић, која је у то време била удата за војводу Сандаља Хранића . За Дубровчане је Хранићева свастика Оливера или господарица

Деспина ('домина Деспина, како су је тамо звали) била добродошла, 'јер је ова часна госпођа од крви светог Деспота и од његовога двора“ (Матовић 2010: 18). У истом раду се наводи да Оливера Лазаревић није присуствовала сахрани Стефана Лазаревића, као и да након повратка из Турске нема података о њеним сусретима са кнегињом Милицом. То би могло значити да није баш све вријеме била на двору у Стефана Лазаревића, иако није без основе закључак да је након живота у Турској, информацијама о Порти, могла бити саветник деспоту Стефану током ратовања од 1406. до 1413. године, односно у вријеме сукоба синова султана Бајазита.

Мимо својих умјетничких дјела, Коста Радовић о Јелени Балшић говори у *Путопису из Пиве* (Радовић 2013), и то приповиједајући о граду Соко као љетњиковцу Сандаља Хранића Косаче. Текст је назван путописом, а објављен је фељтон. У Радовићевом говорењу о Јелени Балшић на овом мјесту се ушло у новелизацију. На то смо упутили и приликом демантовања тврдње овога аутора да је Јелена Балшић писала пјесме. Овдје ћемо скренути пажњу на његову тврдњу у сегменту истог фељтона „Соко, град херцега Стјепана“ у вези са још два пивска града херцега Стјепана: „Херцег је у Пиви имао још два града: Стабна (са поповима, водоводом, мљеноводом и виноградима) и Нови, на саставцима Сињца, Пиве и Комарнице, који сам открио свијету“ (Радовић 2013). О херцеговом граду Нови у Пиви говори и Марица Маловић-Ђукић: „Помиње се у Пиви град Нови у повељи херцега Стефана из 1444, коју је потврдио краљ Алфонс V. Тамо се наводи 'Novi u Pimi con X contato II'. Међутим положај града се не може одредити“ (Маловић-Ђукић 1991: 46). Коста Радовић у истом тексту Јелени Балшић приписује реченицу: „Грани Сунце, да огријем руке“ (видјети Радовић 2013), што је казано у једној од пивских тужбалица унијетој и у његов роман *Љетописна књига Арсенија Гаговића* (Радовић 1990).⁶³²

⁶³² Коста Радовић се као непоуздани приповједач највише показује приликом прераде пророчанства калуђера Јањићија (Радојичића) (видјети Радовић 1998: 112, Радовић sine anno: 94), али даље говорење на овом мјесту о томе извело би из оквира рада. С обзиром на наведено, као и на то да аутор не наводи изворе, сасвим опрезне наводимо запис Косте Радовића о позоришној активности у средњовјековном граду Соко:

У досадашњим истраживањима Пиве сасвим је била занемарена култура на двору херцеговачких владара у Пиви. Постоје бројни документи о раду културноумјетничке трупе,

О фелџтону Миленка Ратковића „Бар кроз вијекове“ објављеном у подгоричким Дневним новинама „Вијести“ 2000. године, чији се садржај нашао у књизи *Трагови прошлости* (Ратковић 2010), говорили смо у другом и трећем поглављу овога рада. Додајмо да се изузев покушаја развијања дискурса тешко може говорити о литерарним знаковима у њему. Такође смо наводили поглавље „Јелена Балшић, звана Учена“ из књиге *Књигољупци* Миленка Ратковића (Ратковић 1999), односно поглавље „Јелена Балшић, владар и пјесник“ као дио књиге *Трагови прошлости* (Ратковић 2000). Радови Миленка Ратковића махом су компилација књиге Чедомиља Мијатовића о Јелени Балшић (Мијатовић 1997), рада „Горички зборник“ Димитрија Богдановића (Богдановић 1970^б) и рада Ивана Божића „Доба Балшића“ (Божић 1970^а). Без упућивања на извор, преузет је опсежан дио Мијатовићеве књиге о Јелени Балшић у Ратковићевој

позоришта на двору босанских и херцеговачких владара. Једна таква трупа активно је радила на двору Соколу (Пива) Сандаља Хранића Косаче (1370–1345) и његовог наследника Стефана Вукчића Косаче (херцега Шћепана) (1405–1466).

Дубровчани су записали гостовања ових трупа у њиховом граду све до пропасти босанске државе 1463. Прву трупу у Пиви, на свом двору, основао је Сандаљ Хранић, а она је наставила рад и гостовања у Дубровнику и послѣ његове смрти и то под његовим именом 24 године, у вријеме херцега Шћепана. Културноумјетничка трупа „Сандаљ Хранић“ у Дубровнику је наступала за вријеме највећих светковина посвећених Светом Влаху, заштитнику града. Записи доказују гостовање трупе у Дубровнику – 1430, 1434, 1441, 1442, 1446, 1449, 1450, 1455, 1456, 1457, 1459, 1460, 1461.

Награде које су добили појединци из ове трупе доказују да је њен рад био квалитетан и значајан. Из трупе Сандаља Хранића 1410. године помиње се глумац 'шаљивац' – Прибиња и комедијаш Мрвац из трупе херцега Шћепана. Они су награђени 1455. са по 18 дуката, док су свирачи из ове трупе били награђени 1459. године, што значи да су дошли до изражаја позоришни и музички таленти из Пиве.

Треба запазити да су трупе са пивског средњовјековног града Сокола – његовале наслеђе игре, пјесме, забаве и биле су изворне – словенско-српске, док су дубровачке трупе тог доба биле западно-европског театра и и паганско-словенског изворног.

Овај културни живот развијао се у 14. и 15. вијеку, све до турског освајања 1463. године. Није тешко претпоставити каква би била дуга и велика традиција такве културне активности у Пиви, да није наступио тај пресијек због турске окупације и губитка сопствене државе. Требало је да прођу вјекови, па да се такав културни живот обнови у Пиви (Радовић sine anno 98–99).

Било би драгоцјено да је аутор навео документе на основу којих ово саопштава, за које каже да су бројни, односно да је саопштио гдје су Дубровчани, како каже, записали гостовањ трупа са пивског средњовјековног града Сокола.

књизи *Трагови прошлости* (видјети Ратковић 2010: 35–37). Да буде горе, Ратковић се према преузетом дијелу Мијатовићеве романсиране биографије Јелене Балшић односи као према историјској истини. У истој књизи су без упућивања на извор укључени чак и типични знакови радова других аутора. Напрмјер, приликом говорења о болести и смрти Ђурађа Страцимировића Балшића казано је: „Није му помогла ни њега дубровачког љекара“ (Ратковић 2010: 35), што је дословце узето из Божићевог рада „Доба Балшића (упоредити Божић 1970^а: 85). Или, на истом мјесту у књизи Миленка Ратковића, у вези са повратком Јелене Балшић са двора Косача у Зету, без навођења стоји: „Жена дипломат, сад више мисли о вриједностима које 'нијесу од овога свијета'“ (Ратковић 2010: 38), а Димитрије Богдановић четири деценије раније каже: „Жена-дипломат, сад мисли све више на вриједности које 'нису од овог света'“ Богдановић 1970^б: 372).

Никола Моравчевић не наводи извор кад у сегменту „Јела се удаје за хумског војводу“ фељтона *Вечерњих новости* каже да је друга женидба Балше Ђурађевића Балшића услиједила зато што у првом браку није имао дјецe: „Пошто у првом браку није имао деце Балша III се 1412. развео од Маре и оженио ћерком дањског господара Које Закарије, Бољом, с којом је касније имао две кћери“ (Моравчевић 2007). Могли смо примијетити да релевантни историографски извори другачије говоре. Према њима, Балша III је отпустио своју прву жену Мару чим је њеног оца Никиту Топију утамничио албански властелин Теодор Мусаки. Она је тада отишла у Драч да живи код рођака и, како се претпоставља, да се заложи за ослобађање свога утамниченог оца. Тамо се удала за Антонија Ђустинијана, који је имао жену у Млецима, „па су му власти 1423. год. заплајениле сва добра“ (Божић 1970^а: 109). О Бољи, другој жени Балше III након њеног одласка из Зете историографија пружа нешто више информација, и то у контексту историјских догађаја у којима се нашла породица Закарија. Према Ивану Божићу, након немогућности да разријеше противурјечности са арбанашким властелином Николом Дукађином, Боља, њена мајка Боша и сестрић Која се настањују у Скадру (видјети Божић 1970^б: 221). Бољина мајка је страдала 1448. године у пожару у коме је изгорио Скадар.

Подаци о дједи Балше III Балшића у историографској литератури нијесу усаглашени. Напримјер, Миодраг Ал. Пурковић тврди: „С првом женом Балша је имао сина који је умро као дете. Из другог брака остале су две кћери – Јелена и Теодора“ (Пурковић 1996: 91). Константин Јиричек каже: „По Х о п ф у прва жена Балшина била је кћерка Никете Топије; син његов, рођен 1415, убрзо је умро“ (Јиричек 1968: 348⁹⁹). Преовладава тврдња да су из првог брака Балше III Јелена и његов син чије име није сачувано а да је из његовог другог брака Теодора. Има и оних који мисле да је Балше III имао три кћерке. Јосип Јелчић каже: „Чињеница је да последије прве и друге женидбе о Балшиним женама нема више ријечи. Ко може да тврди да нова грађа неће показати да је једна или друга жена била уплетена у питање насљеђа Балше III? Но у сваком случају не помиње се његова удовица у црнини“ (Јелчић 2010: 400). Ивана Божића о томе другачије говори: „Како је Балша III одредио за јединог насљедника своје имовине мајку Јелену, Сандаљеву жену /Мл. Држ. Архив, Senato Mar, II, 66 v* (1445)/, његова удовица Боља склонила се код родитеља у Дањ“ (Божић 1970^б: 133).

Необична је околност то што се удаја Јелене Балшић за Сандаља Хранића Косачу десила током истог рата Зете са Млещима током кога је била женидба њеног сина Балше III Ђурађевића Балшића. Јелена Балшић се поново удала седам година након смрти Ђурађа Страцимировића Балшића. Балша Ђурађевић Балшић се 1407. или 1408. године оженио Маром, кћерком Никите Топије, кнеза Кроје.⁶³³ Балша III се поново оженио 1413. године. Његова друга жена Боља је кћерка Које Закарије, господара Дања који је једно вријеме управљао и Будвом. За разлику од Јелене Балшић, обје њене снахе се кроз историографску литературу крећу као сјенке. То би се могло казати и за друге жене владара Балшића, изузев Комнине, жене Балше II која је као кћерка Јована Комнена Асена, деспота Берата и Валоне (брата царице Јелене Немањић) видно утицала на друштвену моћ Балшића. Нешто мало се зна о Оливери, жени Ђурађа I Балшића која је прије 1371. године подигла цркву Свете Марије „у селу

⁶³³ Јосип Јелчић каже: „Сама свадба је била 1407, не, како се раније претпостављало, 1408. године“ (Јелчић 2010: 299). Овај податак се темељи на дубровачком извору који каже да су Дубровчани том приликом у Зету послали поклицаре Михаила Растиха и Николу Гучетића са задатком да младенцима предају поклоне, али у своје име. О томе се у Дубровнику расправљало 24. јула 1407. године, а дубровачки поклицари су 16. августа 1407. године били на повратку у Дубровник (видјети Јелчић 2010: 299).

Лоренцо“ (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1974: 161) у близини Скадра. А Милица Мрњавчевић удата Балшић, свекрва Јелене Балшић помиње се само као жена Ђурађа II Страцимировића Балшића, док се жена Балше, родоначелника династије Балшић и не помиње (као што није познато ни презиме овог родоначелника). Истина, познате су неке информације о женама Балше III и након што су се вратиле из Зете. Од одива Балшића о Гојсави, кћерки родоначелника Балше удатој за Радича Санковича говорили смо у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“. Упечатљиво дјелује податак који из извјештаја Дубровчана да се у брод који су они послали за Ђурађа Страцимировића Балшића и његову властелу укрцала једино жена Радича Санковића (видјети Пуцић 1858: IV). Јевдокија, кћерка Ђурађа I Балшића а жена јањинског деспота Есауа ден Буонделмонти Ађајуолија која, како смо видјели, има своје мјесто и у књижевности.

У свом есеју „Повратак на Итаку – поново, (О поетици вјере и бола у твораштву Јелене Балшић и Милице Краљ)“ (Поповић 2009) Перивоје Поповић покушава да укаже на повезаност ове двије ауторке. На основу наведеног Поповићевог наслова очекивала би се језгра сличности у њиховим књижевним дјелима, међутим њихова повезаност је више спољашња. „И Јелена Балшић и Милица Краљ јесу срцем од поезије, и јесу родом од Крушевца, града бијелога, града царствујућега у небеској Србији – и јесу се обје високо поетски воздигнуле у земљи Зети, у Чарној Гори Ловћенског Прометеја. Ко се са пламеном пјесме сједини – тај сједињује вјекове“ (Поповић 2009: 104).

И поред навођења пјесме „Вишегласни смртни пев“ Милице Краљ и дијела посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић као крунских доказа за тврдњу да се њихове ауторке поетички подударају (видјети Поповић 2009: 102 и 103), Поповићев закључак дјелује неубједљиво. Управо то доказује да нема поетичких подударања, чак и поред свијести о томе да је поетика појам растегљивог значења. Вјера и бол јесу мотиви који их повезују – али на тематском, не и на поетичком основу. И на општем плану оне припадају различитим равнима као ауторка посланице и ауторка лирске пјесме. Ако ћемо право, Јелена Балшић у историји књижевности и нема настављача. Већ смо указали на невисоку рецепцију посланица Јелене Лазаревић Балшић Хранић у роману

Тедоре Таре у односу на изражавање Јелене Балшић. А кроз уопштавање се све може довести у везу са свачим, како смо већ казали да каже Џонатан Калер, и ничему не служи без критеријума селекције. За многе би се ауторе пјесничких текстова могло казати то што у овом случају тврди Перивоје Поповић: „Мјерено обичним нашим дневним часовником, пјесникиње *Јелену Балшић* и *Милицу Краљ* дијеле само вјекови. Но, како дух и душа стваралаштва не познају и не признају сате ни дане, године ни вјекове, како јесу бестјелесни и безвремени, онда их поетички стварносно, не дијели ништа – спаја их магичејском снагом Поезије (Његош)“ (Поповић 2009: 103–104).⁶³⁴

Не може се оспорити спољашња повезаност Милице Краљ са Јеленом Балшић. Обје су заиста живјеле у Крушевцу, а затим у Зети, односно у Црној Гори и припадају истој духовности. То, међутим, не може потврдити Поповићеве тврдње о њиховој књижевној парадигматичности. Чак и поред интересовања Милице Краљ за Јелену Балшић и у властитим пјесмама („Јела Балшића“, „Везак Јеле Балшић“) и књигом „Песмотрорка и владарка Јелена Лазаревић Балшић“ (Краљ 2017). „Пјесникиње *Јелену Балшић* и *Милицу Краљ* дијеле само вјекови“ (Поповић 2009: 103), тврди Перивоје Поповић. Међутим, нити је Јелена Балшић пјесникиња у термилошком значењу ријечи, нити је Милица Краљ у јединству са Јеленом Балшић у мјери у којој о томе говори Перивоје Поповић. А у вези са симболиком Итаке у Поповићевом есеју о Милицу Краљ и Јелени Балшић прије би се могло казати да је Јелена Балшић Одисеј без Итаке. Као што је то и њен фиктивни брат Вук Исакович.

⁶³⁴ Његошева *Луца микрокозма* каже: „Творитељном зањат поезијом“ (Петровић 1996). У наведеном Поповићевом есеју има више тврдњи које су дискутабилне. На неке од њих смо се осврнули и у ранијем поглављима овога рада. Овдје ћемо подсетити да Јелена Балшић није пјесникиња како се тврди у Поповићевом есеју (видјети Поповић 2009: 101, Поповић 2009: 103). Додајмо да је, ако је у есеју Перивоја Поповића дато до знања да је синтагма бесудна земља израз Милована Ђиласа, било би природно дати до знања и да је појам памтивижек израз којим је Миодраг Поповић назвао *Српски рјечник* Вука Караџића; у едицији „Портрет књижевног дела“ београдског Завода за уџбенике и наставна средства књига Миодрага Поповића је под насловом *Памтивек – проза Вуковог рјечника*. (Видјети и Делић 1990: 236.) Према појму памтивижек на сличан начин се односи и Рајко Петров Ного док говори о усменим епским пјесмама: „У поезији је сажето и *прије* и *послије*, она је памтивижек, живо двојство оног *увијек* и *ада*“ (Ного 1990: 6).

5.6. Post scriptum

Одмах након дијела посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић узетог за мото приповијетке Тодора Живаљевића „Запис Јелене Балшић“ казано је да не постоји парафраза која би обновила ријечи „Отписанија богољубног“ (Живаљевић 1995: 9). Са правом, иако је саопштено у књижевном дјелу фиктивне природе. Дух посланице Јелене Балшић у књижевној умјетности највише покушава да подражава Теодора Тара, али са мало успјеха у томе. Колико год се у Тарином роману *Месечева роса* (Тара 2007) у писмима Јелене Лазаревић Балшић Хранић инсистирало на онеобичавању и уживљавању, тек понеки литерарни знак подсјети на могућности изражавања стварне Јелене Балшић. Напримјер, у писму Оливери Лазаревић бива казано: „Али си решила, да не мислиш на јуче ни на сутра, с обзиром да ти је, како си рекла, и садашњост довољна да схватиш сву тежину живота“ (Тара 2007: 221). У ово се природно уклапају ријечи Слободана Деспота о властитом читању романа *Месечева роса*: „При томе запињем на језичке новотарије ('издешавао', 'изнашао') и психолошке анахронизме: појава романтичне љубави 4 века пре романтизма, те 'борца за људска права' (стр. 157) кад о овима нико није ни мислио, те онда Јеленина писма сасвим савремена у изразу и тону. (Постоје ли? Ако да, како су препричана?) [...] Укратко: *Месечева Роса* ми је отворила апетит, али га није утолила“ (Деспот 2007).⁶³⁵

На питања која поставља Слободан Деспот већ смо одговорили. Додајмо да је посљедњи пасус писма Јелене Лазаревић Балшић Хранић Андреју Радоњешком, писаном у Соколу 1417. године, у Тарином роману, у корелацији са посљедњим пасусом „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић. Наиме, у писму из Сокола стоји: „Ја приклањам лице до земље и молим да не презрете ово за мене тако важно питање“ (Тара 2007: 230), док су у „Отписанију богољубног“ искази смјерне Јелене: „Не заповедам но молим. И приклањам лице до земље“ (Balšić 1960: 189), а завршава се исказима: „И двоструко здравствуј у Господу. И не презри наше мољење“ (Balšić 1960:

⁶³⁵ У изразу и тону непримјереном изражавању у петнаестом вијеку једним дијелом је и роман *Оливера Стојане Магделинић*. Напримјер, „да се бори са спољашњим и унутрашњим непријатељима“ (Магделинић 2009: 29) или „захваљујем на исказаном поштовању“ (Магделинић 2009: 200).

189). Није тешко примијетити да израз „ово за мене тако важно питање“ одступа од стила изражавања Јелене Балшић. На истом фону је уводна епистоларна формула у истом писму Јелене Лазаревић Балшић Хранић: „У благодети свечасном брату Андреју Радоњешком“ (Тара 2007: 230) у односу на посланице Јелене Балшић у *Горичком зборнику*, гдје је на почетку сваке од њих синтагма свечасном оцу. Подсјетимо на то да „Отписаније богољубно“ почиње ријечима: „Свечасном оцу, учитељу светога јеванђеља а нама у господу духовном наставнику смерна Јелена“ (Balšić 1960: 188). Имало би више ефекта да је овакав почетак и крај употријебљен у обраћању испоснику а касније монаху Ромилу, као дио игре са историјским монахом, Никоном Јерусалимацем. Овако дјелују као опонашање. Истина, дио наведене епистоларне формуле којом почиње „Отписаније богољубно“ налази се на почетку првог писма Ромилу, искушаном мученику савјести упућеном након болести и оздрављења у Дубровнику: „У господу Богу, мом милостивом и предрагом пријатељу“ (Тара 2007: 228).

Јелена Балшић у драми *Кнегиња Јелена Балшић* Љубише Ђидића (Ђидић 2010) каже:

„Питам Никона како су стигла
моја писма Оливери у Бајазидов
ратнички чадор. Теодори удатој за оног
перверзњака Александра, синовца
бугарског цара Шишмана, тај ће за то
мало таквог бедног живота прећи у
ислам, а сестру ми дати у харем.
Драгани у Угаре, оном палатину
Гарјанину у Мачви“ (Ђидић 2010^a: 24)

Љубиша Ђидић је упростио изражавање Јелене Балшић. Одсуство свијести у духу времена највише је у употреби ријечи перверзњак, коју и не познаје вријеме Јелене

Балшић. Да и не говоримо о томе колико је то далеко од начина изражавања Јелене Балшић у посланицама.

Садржај писама Јелене Балшић у Ђидићевој монодрами се не износи што је инветивно рјешење. Јелени Балшић након удаје у Зету наводно отписују сестре Теодора и Драгана, а затим се даје до знања да то не чине оне него Никон Јерусалимац:

„[...] Оне ми једине
отписују. Мада ја знам да ме Никон
вара, да би ублажио моју љубав за
младошћу у Крушевцу, измишља
њихова писма. Боже, како их је лепо
измишљао. Мила моја сејо, каже
Оливера. Ја му кажем, прочитај то опет.
Он: Мила моја сејо. Ја кажем немој
читати даље. Ни реч“ (Ђидић 2010^а: 24–25).

Јасно је зашто би, након „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић и посланица Никона Јерусалимца из *Горичког зборника*, било захтјевно упуштање у писање њихових фиктивних писма. Пред тим изазовом су се увила и јача пера од Љубише Ђидића. И управо наведени исказ Јелене Балшић показује како Ђидић њено изражавање своди на властиту мјеру. Колико само отменије дјелује говорење о анђеоском пребивању свог духовног наставника у „Отписанију богољубном“ смјерне Јелене од ријечи Јелене Балшић упућених Никону Јерусалимцу у тексту Љубише Ђидића: „Ти си мој анђео“ (Ђидић 2010^а: 18). Изузетак је у том смислу пјесма Будимира Дубака „Јелене Балшић позно отписаније Никону Јерусалимцу“ (Дубак 2008: 31–33).

Све у свему, савремена књижевност се не може много хвалити квалитетним умјетничким дјелима о Јелени Балшић. Не рачунајући ријетке изузетке, њих читаоцима више препоручују ванкњижевни него књижевни разлози. Колико је само у роману *Оливера* Стојане Магделинић изражавање Јелене Балшић, макар и као сјећање другог, испод изражавања стварне Јелене Балшић. Или колико је само начином укључивања у

грађење фиктивне биографије Јелене Балшић, у роману *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић срозано „Отписаније богољубно“, односно начин на који се користе сљедећи искази ове посланице: „Замало и кратко би нам виђење, да би ко рекао у зрцалу образ угледасмо, или у неки сан танак да сам била снесена“, „радоваће им се весељем духовним“ (изворно је *порадовах се весељем духовним*), „веома твоје видети зажелех преподобље“ (видјети Хабјановић Ђуровић 2005: 162). Ови искази у роману *Игра анђела* дјелују као пресађено дрвеће. То се не би могло казати и за литерарне знакове Јелене Балшић у ткиву романа Перивоја Поповића *Није било прољећа* (видјети Поповић 2012: 68–69). А исти искази и поред свијести да су подударни са дјеловима посланице цара Светом Јовану Рилском, нијесу девалвирани у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић. Као што се дало примјетити, снагу књижевног израза Јелене Балшић показује и поређење њеног књижевног дјела са књижевним дјелима о њој.

6. ПРОСОПОГРАФСKE ЦРТИЦЕ О ЈЕЛЕНИ БАЛШИЋ И ЊЕНОМ ВРЕМЕНУ У ИСТОРИОГРАФИЈИ И КЊИЖЕВНОСТИ

6.1. Двије Јелене

Већ смо казали да Павле Аполонович Ровински сматра да садржај преписа ктиторског натписа Јелене Балшић из цркве Благовјештења на Горици не одговара стварности. Он је, не разликујући Јелену, кћерку кнеза Лазара и Јелену, њену унуку а кћерку Балше Ђурађевића Балшића закључио да је Јелена име жене Балше Ђурађевића, а Јелена је уствари име његове старије кћерке. Другом приликом Ровински саопштава: „На крају, Дубровчани у писмима Балши стављају увијек и име његове жене Јелене, и то прије него његово: 'У свему многопочтованој госпођи Јели и господину Балши од господског града Дубровника многопочтовани поздрав', или: 'Славној и велможној госпођи Јели и господину Балши' (М. Пуцић, *Спом. Срп.*, I, 106, 108 и 177). А једанпут, у Балшином одсуству, обраћају се директно њој, То је било поводом пљачке дубровачких поданика у Бјелопавлићима (М. Пуцић, *исто*, стр. 192)“ (Ровински 1993: 341). Након ових ријечи Ровински каже да се сличном почашћу користила и краљица Јелена као савладар својим синовима Драгутину и Милутину, и додаје да су се Дубровчани директно „обраћали и Сандаљевој жени Јелени, кћерки кнеза Лазара, удовици мађарског палатина *Nicolo de Gara*, у одсуству њеног мужа“ (Ровински 1993: 341).

Сва овдје наведена писма могу се пронаћи и у Стојановићевом зборнику „Старе спске повеље и писма“ (Стојановић 1929), и сва су упућена Балши Ђурађевићу и његовој мајци Јелени. А о обраћању Дубровчана Сандаљевој жени Јелени подробно смо говорили у поглављу „У потрази за биографијом Јелене Балшић“. Подсјетимо на то да Сандалева жена Јелена којој се обраћају Дубровчани није кћерка кнеза Лазара, како тврди Ровински, него је то прва од три жене Сандаља Хранића чије је име Јелена и која је, како се претпоставља, од Црнојевића из Зете.

У литератури се готово без изузетка наводи да су бригу о кћеркама Балше Ђурађевића Балшића, будући да су у вријеме смрти свога оца биле малољетне, преузели његова мајка Јелена и његов очух Сандаљ Хранић. Јосип Јелчић се позива на Миклошића кад каже: „Што се тиче шћери, Јелена се удала за херцега Стефана, војводу од Св. Саве и унука Сандаља Хранића, док је о другим двјема Балшиним шћерима бринула Млетачка Република, дајући им одговарајућу апанажу“ (Јелчић 2010: 400).⁶³⁶ Јелена, кћерка Балше III удала се 1424. године за херцега Стјепана Косачу који је братанић, а не како Јелчић тврди унук Сандаља Хранића Косаче. Друга кћерка Балше Ђурађевића Балшића Тодора (Теодора) удата је за босанског властелина Петра Војсалића, који је успјешно владао Доњим Крајевима. Њена мајка Боља „помиње се 1452. год. као ташта босанског војводе Петра Војсалића а 1456. год. сам војвода као њен зет“ (Божић 1970^б: 109²). Изузев овога податка и њеног помена у тестаменту Јелене Балшић о Теодори се кроз литературу веома мало говори. Све су прилике да је њена сестра Јелена више изазивала пажњу јавности. Догађаји из њеног живот су и грађа за књижевност.

Јелена Балшић, унука Јелена Балшић а кћерка Балше III кроз литературу се креће под презименима Балшић, Вукчић и Косача. Иван Божић гријешни кад за кнегињу па војвокињу Јелену Балшић каже каже: „А за старатеља своје скромне задужбине, Богородице Брезовичке, одредила је пред смрт (1442) кћерку Јелену, жену новог босанског војводе Стефана Вукчића“ (Божић 1970^б: 189), односно: „Стефану Вукчићу оставила је у аманет да се заједно са њеном кћерком Јеленом постара о извршењу тестаментa, који је по њеном диктату написао 1442. год., непосредно пред њену смрт, старац Јерусалимац Никандар“ (Божић 1970^б: 190). Позвавши се на Ивана Божића, исту грешку преноси Радослав Ротковић казавши да је Јелена Балшић за старатеља своје задужбине тестаментом одредила своју кћерку Јелену, „жену новог босанског војводе Стефана Косаче“ (Rotković 2012: 191). Као што се зна, Јелена, жена Стјепана Вукчића Косаче је кћерка Балше III из његовог брака са Маром Топијом, што значи да она није

⁶³⁶ Већ је казано да Балша III Балшић нема три него двије кћерке, као што се зна да се Јелена, кћерка Балше Ђурађевића Балшића није удала за унука него за братанића Сандаља Хранића Косаче. У родослову балшића у једном од радова Илариона Руварца је родосјов Балшића и Хранића у коме стоји да је Балша Ђурађевић Балшић има само кћерку Јелену (видјети Руварац 1934^а: 34).

кћерка него унука Јелене Балшић. Или, она је *госпоја Јелена* — како стоји у потврди у зборнику Љубомира Стојановића — „више реченога г^Ана воеводе стъ пана а кч и почтенога спомен · тъя г^Ана баѡ ше“ (Стојановић 1934: 57).

Погрешна је и тврдња Јелке Ређеп да је Јелена Балшић за извршење свог тестаментa поред своје унуке војвоткиње Јелене одредила „и кнеза Владислава“ (Ређеп 2006: 10). Ова материјална грешка десила се зато што није пажљиво испраћен садржај тестаментa Јелене Балшић, у коме пише и ово: „И по мојеј самрти да буде томуј ктитор и окрмитљ моја унука, госпођа Јелена војеводина“ (Балшић 1996: 209). Уосталом, ово се може провјерити и заобилазним путем – преко генеалогског стабла Балшића које је представљено и у раду Ивана Божића (видјети Божић 1970^а: 51). Неопходно је упоредити податке из текстова који се односе на чланове породице са подацима о њима објављеним у родословним таблицама. Тим прије што није лако пратити архитектонику удадбено-женидбених веза у епохи средњег вијека. То је очигледно потребно и самом Ивану Божићу који је истински изучавао доба Балшића.⁶³⁷

Мавро Орбин Јелену, жену херцега Стјепана Косаче представља као праунуку Вукашина Мрњавчевића по мушкој линији. Познато је да она јесте праунука Вукашина Мрњавчевића – али по женској линији, као унука његове кћерке Милице, жене Страцимира Балшића а кћерка Балше III, сина Ђурађа II Страцимировића Балшића. Међутим, Јелену, унуку Јелене Балшић Орбин не наводи при набрајању жена херцега Стјепана. Каже да је његова прва жена Ана, кћерка Ђурђа Кантакузина (видјети Орбин 1968: 187). Мавро Орбин очигледно овај податак није упоредио са посљедњим податком у „Генеалогском стаблу српског краља Вукашна“ (видјети Орбин 1968: 48). (Ана Кантакузина се удала за најстаријег херцеговог сина Владислава.) Као херцегову другу жену Орбин наводи „Јелену или, како неки веле Барбару, по роду Њемицу“, а као трећу Целију (видјети Орбин 1968: 187). Тестамент Јелене Балшић јасно саопштава ко је прва жена херцега Стјепана Косаче. „Друга је била заиста Барбара, а трећа Цецилија (не Целија)“ (Ћирковић 1968: 360). Истоимена унука Јелене Балшић разбољела се 1445.

⁶³⁷ И Хомер понекад задријема: нема исту тежину промашај некога ко помно истражујући понекад погријешити и онога ко по правилу погрешно тумачи.

године, када је дубровачко Велико вијеће одлучило да пошаље љекара Ђорђа — „на тражење Стефана Вукчића и његове жене“ (Божић 1970^a: 109²). Као година њене смрти наводи се 1453.

Упитно је и да ли је Јелена, жена Рајка Монете — властелина Балше III унука Вукашина Мрњавчевића по женској линији (видјети Божић 1970^a: 94). Ако се крене од родослова Балшића у Божићевом раду (видјети Божић 1970^a: 51), то се не може потврдити. У овом родослову стоји да је Милица, кћерка краља Вукашина родила једино Ђурађа Срацимировића а и под условом да се узме да је кћерке Ђурађа Балшића родила Оливера, кћерка краља Вукашина подаци у вези са тим су неусаглашени у родословима у оквиру историографских радова.⁶³⁸ Историја не зна за друге кћерке краља Вукашина. Истина, у први мах могле би збунити ријечи Мавра Орбина: „Једну другу кћер краља Вукашина, по имену Рушна, отац удаде за Матеја, сина Јована Кантакузина, цариградског цара“, који на истом мјесту додаје да је краљ Вукашин у мираз дао „сва подручја која је поседовао у Албанији“ (Орбин 1968: 51). Међутим, Сима Ћирковић у својим „Коментарима 'Краљевства Словена' Мавра Орбина“ негира његову тврдњу: „Преко ње је Орбин отишао врло далеко и уплео у излагање једну

⁶³⁸ Родослав Балшића у раду „Доба Балшића“ Ивана Божића наводи три кћерке Ђурађа I Балшића — Јелисанту, затим кћерку непознатог имена и Јевдокију (видјети Божић 1970^a: 51). Поред њих наводи и два сина Ђурађа I Балшића од којих ниједан није унук краља Вукашина Мрњавчевића — Константина из брака са Теодором и незаконитог сина Ђурађа. Нема података о Јелисантиној удаји. За Ђурађево кћерку непознатог имена каже се да је умрла после 1443. године, а Јевдокија је, као што је познато, жена јањинског деспота Есау ден Буонделмонти Ађајуолија. Јелисанта, према наведеном родослову нема дјецe, њена сестра непознатог имена нема дјецe, Јевдокија има сина Ђорђа и сина непознатог имена, њихов брат Константин има сина Стефана де Марамонте (по претпоставци) а њихов брат Ђурађ је, према поменутом родослову, без наслеђа (или се барем не зна да га има). И под условом да је кћерке Ђурађа I Балшића родила Милица Мрњавчевић нема могућности да се за доказивање орођавања са Рајком Монетом. Ни у родослову Страцимира Балшића и Милице Мрњавчевића нема знакова који на то упућују. Са наведеним родословом Балшића у раду Ивана Божића у том дијелу ваља упредити родослов Балшића у књизи Ђорђа Борозана (Borozan 2015: 149). За разлику од Ивана Божића, Ђорђе Борозан наводи кћерку Ђурађа I Балшића именом Гоисава. То историја потврђује — зна се да је удата за Радича Санковича, а (као што смо раније примјетили) објављен је и запис са њене гробне плоче. Друге двије кћерке Ђурађа I Балшића Борозан наводи под Именима Јелисавета и Јевдокија. Борозан не наводи његове синове. За његовог сина Константина такође се каже да има кћерку Јелену удату за Карла Топију. Међутим, наведени родослов у књизи Ђорђа Борозана каже да Јелисавета има кћерку Јелену, удату за Рајка Монету. Чак и да је Јелисавета она која је у родослову у Божићевом раду Јелисанта, то није у сагласју са претходним родословом.

побркану причу о унутрашњим ратовима у Византији. Уједно је повезана породица Ђурђа Бранковића с краљем Вукашином. Подаци су нетачни и ослањају се на коментар Леунклавија“ (Ћирковић 1968: 313). Према родословној табlici „Балшићи“ у књизи Ђорђа Борозана (видјети Борозан 2015: 149), Јелена, жена Рајка Монете у поменутој књизи је представљена као кћерка Јелисавете, кћерке Ђурађа I Балшића и његове жене Оливере, кћерке Вукашина Мрњавчевића. Међутим, у родословној табlici Балшића у раду Ивана Божића стоји да Јелисавета (Јелисанта), кћерка Ђурађа I Балшића и његове друге жене Теодоре и да није имала дјецe. У вези са наведеним подацима, ови аутори се не позивају на извор.

Јелена, унука Јелене Балшић постоји и као књижевни лик. У роману *Штампар и Вероника* Катарине Брајовић појављује се у само двијема реченицама. И то у одсуству, у оквиру сјећања Ахмеда, најмлађег потурченог сина херцега Стјепана: „И они [кувари] су дошли преко мора на наш двор да би задовољили господски укус Јелене Балшић, прве очеве жене, а кад је она умрла остали су да служе без речи и без њене заштите, иако више нико није обраћао пажњу на трпезу“ (Брајовић 2012: 173). Она је у овом роману Јелена Балшић као кћерка Балше Ђурађевића Балшића. Други пут је исти лик као свезнајући приповједач помиње у вези са изненадном болешћу своје браће Влатка и Владислава: „Срећом је госпођа Јелена послала за њима своје најоданије слуге, који стигоше војску, покупише децу у грозници и зноју, те их вратише у двор да теше уплакану матер“ (Брајовић 2012: 179). Читалац би могао бити збуњен пред синтагмом госпођа Јелена из наведене реченице ако би превидио да Влатка, Владислава и Стефана није иста мајка родила. Она је за Стефана, односно Ахмеда *госпођа Јелена* зато што их није иста мајка родила. Мајка трећег сина херцега Стјепана је Варвара, родом из Баварске, која је умрла на порођају 1459. године. Да то није разјаснио Сима Ћирковић једним од „Коментара и извора Мавра Орбина“ (Ћирковић 1968), додатно би збуњивао Мавро Орбин тврдњом да је мајка Влатка и Владислава Ана, чиме је као жену херцега Стјепана приказао његову снаху.⁶³⁹

⁶³⁹ „Владислава је херцег прво оженио Аном, нећакињом Јерине Кантакузине, жене деспота Ђурђа; Влатка нећакињом славонског властелина Улриха Цељског, а о најмлађем, потурченом сину зна се да је оженио кћер турског султана Бајазита II“ (Шиповац 2002: 628¹⁴). Зато се не може историјски потврдити

Унука Јелене Балшић именован Јелена један је од књижевних ликова у историјској драми *Херцег Шћепан* Јована Поповића Липовца, из 1889. године.⁶⁴⁰ Испод поднаслова „Господар Херцеговине и чувар гроба Светог Саве“ долази породична драма у којој херцег изазива противурјечности задржавањем, како је казано, католичке калуђерице Силвије у властитом двору. То је у складу са контроверзношћу историјског херцега од Светог Саве. У драми *Херцег Шћепан* прерушена калуђерица (са задатком од добијеним у Млещима) нашла се у љубавном троуглу између херцега и његовог сина Владислава, да би се определијелила за херцега. Против херцега се окреће његова породица, а нарочито његова жена Јелена чије је страдање најболније. Ово дјело је референтно на историјска бивања. Породична драма Косача у позадини има драму читавог народа. Наводимо ријечи Исак паше из његовог дијалога са херцегом које се у том контексту односе на херцеговињу Јелену:

„Јелену жену, госпођу твоју,
Да опет примиш у кућу своју,
И част јој дадеш ко што приличи,
Мајци оне те Босну дичи!
Трећега Балше кћер је сувише!

ријечи свезнајућег приповједача Љубишине приповијетке „Скочићевојка“: „Владиславова домаћица била је кћер Ђурђа Бранковића, сина деспота Стевана слијепог и жене му Анђелије“ (Љубиша 2006: 126).

⁶⁴⁰ Ове трагедију у три чина, написану у стиховима, пронашао је Слободан Калезић уз помоћ Мира Вуксановића, тадашњег директора библиотеке Матице српске у Новом Саду и објавио је 1997. године. Рукопису се ушло у траг преко рецензије коју је Милан Савић објавио у четвртој свесци „Летописа Матице српске“ за 1889. годину. „Из увида у изворну грађу сазнаје се да га је аутор понудио књижевном одсјеку Матице Српске, али дјело није оцијењено позитивно, па до објављивања није дошло“ (Калезић 1997: 12). У напомени приређивача овог дјела стоји: „Мада је писао и објављивао пуно и разноврсно, књижевна судбина је хтјела да ово уједно буде прво Липовчево дјело на српском језику у статусу посебног издања“ (према Поповић Липовац 1997: 152). Јован Поповић Липовац је, према свједочењу Лазара Томановића, „од дванаест мјесеци у години, десет проводио у Паризу, Петрограду и Москви, а два на Цетињу и у родном Грађанима“ (Калезић 1997: 9). За тадашње црногорске прилике био је веома упућен у књижевност, али се није лако оријентисао у кретању између хомопоетикуса и хомополиткуса.

А њу, Херцеже, и уврједише“ (стихови 2289—2294).⁶⁴¹

Сама херцеговиња Јелена у драми *Херцег Шћепан*, (*Господар херцеговаћки и чувар гроба Св. Саве*) о себи говори као о кћерки Балше III:

„Исћерати ћу кучку Силвију,
Или ће живот да ми попију,
Познаће кћерку Балше трећега“ (стихови 417—419).⁶⁴²

О Јелени, унуци Јелене Балшић а жени херцега Стјепана Косаче у књижевности се обично говори у контексту пуштахијских поступака њеног мужа. С обзиром на то да нам драма Јована Липовца и роман Катарине Брајовић на овом мјесту пажњу задржавају у контексту херцеговиње Јелене као унукe Јелене Балшић (а обје су, као што је познато, након живота у Зети живјеле на двору Косача), према њој смо се упутили само информативно — да не би долазило до замјењивања њихових ликова. Створена су и друга дјела о херцегу Стјепану у чијем контексту је незаобилна херцеговиња Јелена. „О њему је написао роман истакнути сарајевски писац Славко Мићановић, Мирослав Јанчић драму, Јан Беран драму, Сафвет-бег Башагић и Ћамил Сијарић записе итд., све у

⁶⁴¹ Успомена на Балшу III у породици Косача сачувана је и тако што се један један његов праунук, унук његове кћерке Јелене а син Владислава Косаче зове Баоша (Балша). Пурковић каже да је он „ожењен Млечанком, ћерком Франческа Квиринија, капетана града Скадра“ (Пурковић 1996: 99).

⁶⁴² Слободан Калезић указује на заједничка својства драма *Херцег Шћепан*, (*Господар херцеговачки и чувар гроба Св. Саве*) Јована Поповића Липовца и *Балканска царица* Николе I Петровића: „Основна својства *Херцега Шћепана* као да су преликана из *Балканске царице*. У оба ова дјела, наиме, аутори су за позорницу изабрали домаћи терен и скоро исто вријеме — радња старијег 'збива се при свршетку XV вијека у пријестоници Жабљаку и његовој околини', док се радња млађег 'збива у Херцеговини на почетку XVI вијека'. Већи дио збивања [у драми *Херцег Шћепан*] лоциран је такође 'у пријестоници', то јест у Благају, док се само два важнија призора дешавају у његовој 'околини', у манастиру Драгачево [задужбини херцега Стјепана] и на бојном пољу 'у Пиви под Дурмитором'“ (Калезић 1997: 13—14). Није сувишно казати да је у *Балканској царици* много више знакова усмене традиције. Милан Савић о драми Јована Поповића Липовца каже: „У тој трагедији има доста врло лепих места, песничких изражаја и дирљивих момената. На жалост, та места не чине још трагедију“ (према Калезић 1997: 21).

знаку грешног херцега, како су давали имена својим творевинама“ (Шиповац 2000: 613).⁶⁴³

Да се и не осврћемо не погрешно коришћење имена Јелена Стратимировић Балшић међу личним подацима херцега Стјепана у Електронаком извору *Wikipediја*. Према преузимању са података овога електронског извора 29. октобара 2018. године, умјесто Јелене Балшић, кћерке Балше III Балшића, која је стварна жене херцега Стјепана Косаче, као његова жена приказана је Јелена Балшић – њена бака по оцу. А међу подацима преузетим поменутог дана, у вези са Јеленом Балшић старијом наведено је следеће: „Деца: Балша III Балшић, Стефан Урош III Дечнски, Катарина Косача, Влатко Херцеговић Косача“ (Аноним 2018). Ако је и од „Wikipediје“, много је.

У изводу из књиге Рада Михаљчића *Српска прошлост и народно сећање* (Михаљчић 1995), објављеном 1. марта 2014. године, на порталу „Порекло“ пише:

Владислав Херцеговић као *dux s. Sabe* добио је 1481. од угарског краља **Матије Корвина** оба Калника и Моровић. **Владиславу** и његовим потомцима Дубровчани су наставили да исплаћују део конавоског дохотка. Према истраживањима **Вељана Трковића Атанасовског**, конавоски доходак је **Павлу Херцеговићу** последњи пут исплаћен 1605. године. *'То је, за сада, последња вест о овој грани Херцеговића'*. Управо је у овој грани **Херцеговића** породица **Худечек Чернуцки** видела своје претке. Преко **Косача** доспело се до **Лазаревића, Хребелјановића**, па чак и **Немањића** (Михаљчић 1995).

⁶⁴³ Свој рад „Херцег Шћепан и жене“ Неђо Шиповац завршава напоменом: „Прије рата у сарјевским дневницима 'Ослобођење' и 'Вечерње новине' излазили су моји фељтони о овој личности [херцегу Стјепану]. Грађа врло опсежна, за роман о 'проклетом Шћепану', како сам волио да га титулишем, изгорела ми је заједно са породичном кућом у Семизовцу код Сарајева 1988. године...“ (Шиповац 2000: 628²¹). Утисак је да ове ријечи израстају из историографског наратива о херцегу Стјепану. Као што смо 1990. године, приликом пријетње младића који је ушао у Хидроелектрану Бајина Башта да ће потопити Вишеград ако југословенска војска не пусти полтичара Алију Изетбеговића, кога је у Сарајеву ухапсио официр Југословенске народне армије презименом Гаговић, имали утисак да читамо ненаписано поглавље Андрићевог романа *На Дрини ћуприја*.

На граници фантастике дјелује начин на који чланови породице Худечек Чернуцки себе покушавају приказати као Лазаревиће Хребелјановиће. Eugen Hudeček Edler von Černucky, официр аустријске војске у покушају да му се призна титула херцега од Светог Саве својим синовима близанцима даје имена Стефан Душан и Стефан Лазар, а својој кћерки Мари уз презиме Černucky у родном листу додаје презиме Лазаревић, да би се она на крају звала Мара Хребелјановић. О њој и њеном оцу и говори поглавље „Мара Хребелјановић“ у књизи Рада Михаљчића *Прошлост српског народа и народно сећање* (Михаљчић 1995). Да и не говоримо о његовим покушајима да дође на српски престо. У својим активностима је имао благослов архимандрита Кирила, игумана манастира Манасија – задужбине Стефана Лазаревића, али не и Илариона Руварца од кога је такође тражио подршку. Дневни лист „Политика“ 19. фебруара 1971. објављује смрт његове кћерке Маре Хребелјановић као, наводно, посљедњег потомка кнеза Лазара. Према овом запису, рођена је у Паризу а посљедње године свога живота је провела у Београду.

6.2. По други пут о Косачама и Црнојевићима у усменом предању

1) О Косачама је мноштво литерарних знакова усмене књижевности, нарочито у легендама. Очевидно је да је предање о њима једном крпом платна директно повезано са усменим епским наративом о Косову као главним друмом српске усмене епике. И звучањем се, иако немотивисано, дозивају корјенске морфеме именица Косово и Косача. Херцег Стјепан је косовски јунак у епској пјесми „Пропаст царства српског“ Слепице из Гргуреваца, иако је млађи од Косовског боја. Епску пјесму не интересује историјска истина него визија историје. У пјесми све може, али је важно да није напамет казано:

„Маче војску Ерцеже Степане,
У Ерцега млога силна војска.
Млога војска шездесет иљада,
Те се бише и секоше с Турци:

Девет паша бише и убише,
Десетога бити започеше,
Ал' погибе Ерцеже Степане,
И његова сва изгибе војска“ (Вук , II, 46).⁶⁴⁴

У вези са Косачама и Косовом већ смо саопштили да тополивац херцега Стјепана у литератури познат као Пушкар Јерг и Нирнберга на двору херцега Стјепана записује усмено предање о неспоразуму зетова кнеза Лазара, које претходи мотиву свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као тумачењу узрока српске трагедије на Косову.

У историјској драми Јована Поповића Липовца *Херцег Шћепан, (Господар херцеговачки и чувар гроба Св. Саве)* сам херцег говорећи о својим прецима истиче одлазак Влатка Вуковића на Косово:

„Вук Хранић прадјед, кнез од Рудина
Од цара Душана повељу има —
На пола земље, те владам сада,

⁶⁴⁴ Са становишта поетике усмене књижевности није сувишно упутити на заклетву игумана Мелентија у првом приказу трећег чина драме *Херцег Шћепан, (Господар херцеговачки и чувар гроба Св. Саве)* изречену борцима Владислава Косаче уочи његове битке са оцем. Она није без утицаја клетве сердара Вукоте у Његошевом *Горском вијенцу*, која је Нојев ковчег испливао из усменог епског пјесништва о Косову. Односно, она је својеврсна реплика клетве кнеза Лазара:

„Дај Боже, сваком шљеме пропало,
Под шљеме стоке гојне нестало,
Жито вам више и не класало,
У жени, стоци сјеме пропало.
Гора вам листом не пролистала,
Долином, гором вода усахла,
На гробу нико плоче немао,
Без воштанице дух испуштао,
Без исповијести и без причести,
Умирили при чистој свјести.
Од клетве ове ко би узмака
Душа му нашла покој у пака“ (стихови 1403–1414).

— За вјерну службу, — те Грке свлада!
А син му Влатко, те га нашљеди,
На зов Лазара и заповиједи,
Зар не поведе војску од Босне
И Хума тврдог, земље поносне,
У помоћ цару! Косово поље
Свједочит ово умјеће боље“ (стихови 542—551).

Херцег Стјепан у усменој епици ближи је херцегу Стјепану као историјској личности. Владимир Ћоровић из стварног живота херцега Стјепана истиче „један породични скандал, који је у народној легенди веома популаран и врло развијен“ (Ћоровић 1940: 497). Заправо, са фирентинским трговцима у Херцеговину је дошла лијепа, али превртљива куртизана Јелисавета у коју се херцег заљубио и задржао је у свом дому. Очекивало се да она буде жена херцеговића Владислава, али му је отац преотео вјереницу. По природи ствари, то је изавало нездовољство херцегових укућана, а нарочито жене му Јелене и сина Владислава. У усменом предању има неколико варијанти интрпретирања овога догађаја.

У сукобу херцеговића Владислава и његовог оца историја потврђује прсте Дубровника, Босне, Турака, Млетака и Мађара. Ако се зна да је херцег Стјепан 1435. године похарао Конавле и пријетио нападом на Дубровник, да се разумјети зашто су Дубровчани према њему непријатељски расположени. „Каткад су и дубровачке чете продирале у дубљу унутрашњост Херцеговине. Стална ратна пустошења сиромашила су пограничне крајеве и сусједи су се међусобно раздирали и уништавали“ (Мандић Студо 1995: 395). Јован Радонић каже да је до рата између херцега Стјепана и Дубровника дошло из економских разлога, иако народна традиција то другачије тумачи (видјети Радонић 1908: 406). У Пиви и Херцег Новом се и данас приповиједа о томе како су Дубровчани преварили херцега Стјепана домамивши га у Дубровник да би му опљачкали товаре блага.

Све су прилике да се херцег Стјепан Косача са својом женом и сином Владиславом измирио под притиском Дубровника. Павле Аполонович Ровински каже:

„На мир са Дубровником принудиле су га тек пријетње Мехмеда II и мађарског краља Владислава“ (Ровински 1993: 313). Херцег Стјепан је у знак мира написао „Изјаву о опроштају“ — „писано ва лета рождества Христова на 1453. летом, месеца јулија 19. дан, у Пиве на планине у Пишчу. // По заповиједи пресвијетлога и узмнога господина ми херцега Стјепана, уписа Божидар дијак“ (према Маринковић 1996: 213). Овај дијак је истог дана на Пишчу написао, уствари, двије изјаве херцега Стјепана. Оне су у дубровачком Хисторијском архиву заведене под различитим бројевима (СС 123 и СС 124). У књизи „Старе српске повеље и писма“ (Стојановић 1934), Љубомир Стојановић их насловљава „Опрашта што су му учинили жена Јелена и син Владислав и мири се са њима“ (Стојановић 1934: 66) и „мири се са сином Владиславом и обећава да ће за живота разредити наслеђе њему и Влатку ако буду верни њему и великом господару“ (Стојановић 1934: 69).⁶⁴⁵ „Робустна личност херцегова и скандалозна хроника његове куће утолико су савременом читаоцу ближи што су документи о њима написани говорним језиком и свагдањим речником, без богословске реторике рашких логотета и без галантних израза дубровачких српских канцелара“ (Кашанин 1975: 433–434).⁶⁴⁶

Херцег Стјепан пише и потписује: „Добровољна срдца мојега, пред Господином Богом живијем и пред вјеми светијема, до вијека Богу угодијевшими. Цијело и право и

⁶⁴⁵ Ове изјаве писане су у другом мјесецу од пада Цариграда, у времену које је *изашло из зглоба*. Исте године, 17. маја, ђакон Дамјан записује да је за зетског епископа Јосифа у мјесту Копориње преписао *Властарева синтагму* (видјети Богдановић 1970^a: 381). Према Владимиру Ћоровићу, „вест о паду Босане и погибија краља Степана [1463. године] изазвала је запрепашћење и дубок бол у целој средњој Европи. Непосредније чак него пад Цариграда“ (Ћоровић 1940: 560). Поред тога што каже да су Турци са једне стране стигли у далмацију, Љубљану и на штајерску границу, а са друге у Темишвар (видјети Ћоровић 1940: 560), Ћоровић истиче да су се босански и херцеговачки великаши први пут у историји сложили у покушају да одбране Босну од Турака (видјети Ћоровић 1940: 550). А Константин Михаиловић говори о доласку босанских посланика на Порту у прољеће 1463. године ради тражења примирја на петнаест година. То је привидно прихваћено, а турска војска је четири дана након тога кренула у напад на Босну (према Ћоровић 1940: 550–551).

⁶⁴⁶ Занимиво је како један од ликова Шуфлајевог романа *Костадин Балшић* указује на стил писма канцелара млетачког намјесника у Кроји Марка Барбадига; „Дословни његов текст сачуван нам је у тајним списима, списима средњег вијећа, вијећа *Rogata*. Ми га доносимо у извацима, јер би дословни пријевод уморио већину читатеља. Тко не преже пред увијеним и тешким стилем млетачке канцеларије, може га потражити у односним знанственим канцеларијама“ (Šufflay 1920: 122). Није свеједно.

добровољно простих и опростих всу згријеху и супротивштину, велику и малу кућама нашијем. Почтеној госпоје Јелене и сину ми Владиславу и всјем властелом и властеличићем Хумске земље. / Тко су гође и како су гође начин одступили од мене с госпојом Јеленом и с кнезом Владиславом / Право и истинијо и нелицемјерно простих и благослових“ (према Диздар 1971: 250).⁶⁴⁷ О непредвидивости понашања херцега Стјепана говори и то што Радин гост који је посредовао у склапању мира између херцега Стјепана и Дубровника предлаже да се текст овога „уговора о миру уреже у камен, нипошто написати на папир“ (Мандић Студо 1995: 397). Константин Јиричек у другом тому *Историје Срба* овако карактерише херцега Стјепана: „Лукав, превртљив, бруталан, и кукавица, пријатељ вина и жена, необично лакомислен у избору средстава, али са јако развијеном способношћу да уочи промену политичке ситуације; при томе он беше патарен, али право рећи без икаквог верског уверења“ (према Мандић Студо 1995: 392).

Духовни пад херцега Стјепана дјелује као увод за оно што ће се на друштвеној сцени завршити падом Херцеговине. „Султан је дао Владиславу турску војску, да крене на оца“ (Ђоровић 1940: 547). Турци су се умијешали из својих интереса. Херцеговина се није стабилизovala ни након херцеговог измирења са сином. Тако је Херцег Стјепан претрпио пораз од свог сина Владислава у Брезници код Пљеваља, 1. септембра 1462. године (видјети Ђоровић 1940: 546). Било је покушаја и да се спаси што се није спасило. „Херцег је још у пролеће 1465. год. понудио Матији [угарском владару, сину Јанка Хуњадија и брату Владислава Хуњадија] своје најугроженије источне градове Соко, Тољевац, Самобор и Милешево у замену за неке градове у Угарској“ (Ђоровић 1940: 570), а овај краљ је „начелно био вољан да му изиђе у сусрет“ (Ђоровић 1940: 570). За сукоб на двору Косача нарочито су били заинтересовани Дубровчанани, који су са херцеговићем Владиславом 15. августа 1451. године потписали савез против херцега Стјепана (видјети Стојановић 1934: 124–127).⁶⁴⁸ Захтјев херцегине Јелене и

⁶⁴⁷ Павле Аполонович Ровински каже: „Интересантно је да је повеља којом он враћа милост својему сину 1453. године написана у Пиви на Пишчу, гдје и сада постоје остаци некаквих старих грађевина“ (Мопит. Serb. CCCLXIX“ (Ровински 1993: 313).

⁶⁴⁸ Дубровчани су савез против херцега Стјепана потписали и са зетом херцега Стјепана босанским краљем Стефаном Томашем, и то 18. децембра 1451. године (видјети Стојановић 1934: 118–121).

херцеговића Владислава за помоћ у рату против херцега Стјепана Дубровчани су прихватили под условом да им се, ако побиједо херцега, у трајно власништво преда град Благај (према Шиповац 2000: 622–623). Позвавши се на Николу Јоргу, Владимир Ћоровић каже да је херцеговиња Јелена умрла почетком октобра 1453. године, са „непрежаљеном раном у срцу“ (Ћоровић 1940: 507). Породична драма на двору херцега Стјепана тема је и историјске драме Јована Поповића Липовца *Херцег Шћепан*, само што је туђинка у херцеговом двору у овој драми католичка калуђерица Силвија, која је од Млетака добила задатак да завади Косаче и ослаби њихову моћ (видјети Поповић Липовац 1997: 25).⁶⁴⁹

Владимир Ћоровић даје до знања да је вијест о узроку сукоба херцега Стјепана и сина му Владислава одмах одјекнула Јужном Европом и „постала рано и предмет народне поезије. Већ Халкокондил, замењујући Стјепана са Сандаљем, прича о том на дугачко, не пропуштајући да каже како је та странкиња била веома лепа и како је Стјепан, слушајући да су Фјорентинке изузетно привлачне, чак унапред пожелео да је види. После се у њу заљубио неопоравимо“ (Ћоровић 1940: 497). Јован Радонић се придружује закључку Макушева да је Халкокондил за наведени догађај на херцеговом двору могао чути од дубровачких трговаца у Цриграду (видјети Радонић 1908: 407). Влајко Палавестра, позвавши се на Симу Ћирковића, каже: „О том догађају италијански кроничар Брољо да Лавело, савременик догађаја, је записао како су херцегови посланици довели из Фиренце дјевојку која је у ствари била из Сијене. Они су је намијенили Владиславу, сину херцегову, али се у дјевојку заљубио херцег и чак за кратко вријеме сина Владислава да га уклони“ (Палавестра 2003: 309). „У протоколу дубровачког већа умољених спомиње се у јулу 1451 код херцега *domina Helisabeta*, и то ће бити по свој прилици та Флорентинка, тим пре што је херцег имао трговачких веза с Флоренцијом“ (Радонић 1908: 407). Владимир Ћоровић, сажимајући један дио наведеног Радонићевог рада, додаје: „Теодор Спандуњино, који је био сродник Владиславове жене Ане, наводи, по породичној традицији, да је херцег, иако већ стар

⁶⁴⁹ У писању Ћира Трухелке, према Новаку Мандићу Студо, Италијанка у коју се заљубио херцег Стјепан зове се Елизабета. Мандић Студо каже да се у цркви Светог Доната у Затону чувају „позлаћене руке херцегове љубавнице Италијанке“ (Мандић Студо 1995: 400).

увео ту туђинку у двор као конкубину. Каснија искићена, причања, која иду од XVI века, говоре о том како је та Фјоретинка имала у ствари постати снаха херцегова, а жена Владиславова, и како је херцег преотео сину невесту, па је овај огорчен због тога, устао на оца“ (Ђоровић 1940: 497). Мавро Орбин у „Крљевству Словена“ приповиједа да је Владиславова из похоте преотета вјереница кћерка Матина Марцијана, кнеза Русана именованом Маргарета и да је на двор Косача довео син катунара Ивана из Поповог Поља (видјети Орбин 1968: 181–182), међутим Сима Ћирковић даје до знања да је ова тврдња без покрића у стварности (видјети Ћирковић 1968: 358).

Једна варијанта легенде о херцеговом отимању властите снахе каже да се син херцега Стјепана потурчио након што му је отац преотео невесту, међутим, потурчени син херцега Стјепана није био ожењен прије примања ислама. Он је рођен 1452. године, што значи да је имао десет година кад му је умро отац. Како каже Новак Мандић Студо, позвавши се на *Arpendinia*, његов отац Стјепан га је кад је напунио шет година, 1458. године, одвео у Дубровник — ради васпитавања уз осталу племићку дјецу у породици Андрије Соркочевића (видјети Мандић Студо 1995: 398).⁶⁵⁰ Херцег Стјепан је тада, „обучен у патрицијске хаљине, учествовао у избору кнеза Франа Соркочевића“ (Мандић Студо 1995: 399). Ово предање, које у шеснаестом вијеку записао Алојзије Цријевић Туберо, даље каже да се Стефан Косача потурчио зато што му је отац нанио увреду преузимањем вјеренице. Исто тврди и Евлија Челеби који каже да је вјереница коју му је преотео отац кћерка шпанског краља (видјети Палавестра 2003: 310), као и усмено предање које је 1897. године записао учитељ Ф. Мартинчевић из западне Херцеговине (видјети Палавестра 2003: 310), као и предање које је записао Гиљфердин, само што је у њему првобитно име потурченог херцеговог сина Грујица (видјети Палавестра 2003: 310).⁶⁵¹

И лирска усмена пјесма „Владислав се потурчио“, коју је објавио Вук Караџић, каже да се херцегов најстарији син потурчио због преотете вјеренице.

⁶⁵⁰ Ако је тачно то што Вељан атанасовски каже да је херцегов потурчени син рођен 1456. године (видјети Атанасовски 1979: 189), тада није могао имати шест година.

⁶⁵¹ Вељан Атанасовски у својој књизи *Пад Херцеговине* каже да је син херцега Стјепана кад је отишао међу турке могао имати између петнаест и осамнаест година, те да је у земљу свога оца напустио, вјероватно, вођен жељом за доказивањем (видјети Атанасовски 1979: 189 и даље).

Јован Радонић напомиње да су у овом предању замијењени најстарији и најмлађи син херцега Стјепана (видјети Радонић 1908: 409).⁶⁵²

Усмено предање о херцеговом преузимању властите снахе и даље је живо у херцеговачким крајевима. У Благају се „још чак показују локалитети борби између оца и сина“ (Ћоровић 1940: 498). Легенда о настанку назива планине Љубишња код Пљеваља каже да је херцег Стјепан током сватовског пута баш на том мјесту обљубио своју снаху, као и да је и да се то догодило у ивањској ноћи. Инспириран овом легендом, Рајко Палибрк је написао пјесму „Ноћ ивањска“, која каже да је херцег своју снаху обљубио док су сватови његовог сина одмарали на овој планини. Мартинчевић је 1897. године записао да је обљубљена снаха херцега Стјепана родом из Зворника (према Палавестра 2003: 310). Ћамил Сијарић је објавио једну од варијанти легенде о херцеговој прељуби у сарајевском листу „Одјек“, 30. јуна 1973. године: „Херцег је имао жену Либушу, по којој је и град Љубушки добио име. О њој је остала пјесма: 'Кад би знала царица Либуша / Сву љепоту Витинскога поља, / њу би вила у Витину снила'. И, шта бива: отац и мајка, Стјепан и Либуша, ожене сина, доведу му невјесту из Млетака и Стјепан изађе у у сретање младој. Али, кад је видио колико је лијепа, наредио је да се мост на кули дигне. Либуша га је прекорјела и хтјела да све то одбије на шалу, али није успјела јер је Стјепан одлучио да своју снаху узме себи за жену, а син нека се ожени другом. Али, пошто не може имати двије жене, он Либушу узме за косу и 'баци је граду низ бедеме'" (према Шиповац 2002: 622). Нека буде примијећено да је град Љубушки управо под тим именом старији од херцега Стјепана. И Стеван Делић је записао једну од варијанти ове легенде. Према том запису херцег је сину преотео невјесту чим је из Талије доведена у Кључ, па му се син потурчио у Стамболу и довео Турке који су освојили Кључ а затим и Благај, гдје се након овога напада склонио херцег Стјепан. Херцегу је преостало да бјежи у Дубровник, гдје су га Дубровчани примили и на лукав

⁶⁵² У предању које је Влајко Палавестра записао од Милутина Вуковића из Папратишта код Шћепан Поља похлепа је узрок турчењу херцеговог сина. Њега је премамио турски бег одјевен у просјака, који првобитно тврди да бјежи испред Турака. Тако добија могућност да преноћи у херцеговом двору на Соколу. Пренио му је понуду турског цара да му, ако се потурчи, да Херцеговину, Босну и везирство. У двору на Соколу ујутру није било ни једног ни другог (према Палавестра 2003: 313). На семантичком плану, ово предање дјелује као антиприповијетка одласку Растка Немањића на Свету Гору.

начин му извукли благо (видјети Делић 1911: 500–501).⁶⁵³ У предању из западне Херцеговине које је записао учитељ Мартинчевић стоји да је потурчени син херцега Стјепана довео турску војску у Невесињско поље, надомак Благаја и наредио

да сваки војник по 10 ватара ложи. На то је Херцег, чувши већ за турску војску, ускликнуо: „Ако је под сваком ватром само један човјек, то је много — тој сили се ја одупријети не могу. Боље је да бјезим“. На то — приповиједа предаја — потоварио је херцег своје благо на три коња, а коњима — да заметне траг — ударио поткоове натрашке, те је побјегао у Дубровник, гдје је благо оставио, али је прије на дубровачким вратима написао: „Херцег прође и проћера благо“ не би ли тим заварао Турке, који се за њим даше у потјеру. Кад се касније Херцег вратио и затражио од Дубровчана своје благо, показаше му ови властито писмо на вратима како је лаго он протјерао. Видећи се Херцег преварен, скочио је у море, гдје се окаменио (према Палавестра 2003: 311).

Палавестра је варијанте усменог предања о херцеговом бјежању и благу које је отјерао на наопако поткованим коњима пронашао и у оклини Фоче и Горњем Полимљу.

Мотив одузимања блага је и у лирској усменој пјами „Владислав се потурчио“ („Прође херцег и пронесе благо / и проведе вјереницу љубу“), као и у Богишићевој бугарштици „Херцег Стјепан и благо му у Дубровник доведено“ (Богишић, 118). То што ова пјесма каже да Дубровчани херцеговим благом хране сироте дјевојке Јован Радонић доводи у везу са херцеговим гријехом, који се на тај начин колико-толико ублажава (видјети Радонић 1908: 414). Обично се приповиједа да је херцег бјежећи од свога сина са собом понио неколико товара блага у намјери да се склони у Дубровнику. Тада га Дубровчани нијесу хтјели примити док не испише: „Прође херцег и пронесе благо“. Он је то учинио, а кад је након проласка опасности затражио да му благо изруче они су му умјесто тога само показали шта је потписао. У једној верзији коју је записао учитељ Ф. Мартинчевић казано је да је херцег Стјепан након тога скочио у море

⁶⁵³ Ова легенда је је у свом остатку објединила и породична предања о постанку гатачких породица Хасићи, Меићи и Диздаревићи.

(видјети Палавестра 2003: 310). Посебно је занимљиво предање, које је 1897. године у западној Херцеговини записао учитељ Мартиничевић, о томе да је потурчени син херцега Стјепана у знак одмазде оцу зато што му је преотео вјереницу довео војску у Невесињско Поље, одакле се види Благај. Наредио је сваком војнику да запали по десет ватри, па је херцег закључио да им се не може одупријети ни у случају да је иза сваке ватре по један од њих. Зато је на три наопако поткована коња натоварио своје благо и отишао у Дубровник. Слиједи познато остављање двосмисленог записа на капији града Дубровника: „Прође херцег и проћера благо“ и такође познати епилог. У Пиви и Херцег Новом је и данас живо предање о томе како су Дубровчани херцегу Шћепану опљачкали товари блага. Већ смо говорили о предању које је Новак Мандић Студо записао у Гацку о бијегу херцега Стјепана из Херцеговине након њеног пада под Турке (видјети Мандић Студо 1995: 405), које је алтерирањем имена и улога повезано са Сандаљем Хранићем и Јелом, епском љубом Милоша Обилића. У усменом стваралаштву о херцегу Стјепану има доста компилације, нарочито у варијантама о херцеговом благу. Легенди о томе како су Дубровчани херцегу Стјепану отели благо супротставља се једно од писама херцеговог сина Ахмета које, у преносу Мака Диздара, каже: „Властеле, ви знате када господин херцег умрије како нам опоручи благо своје [...] да у вас јест тестамент за наше благо“ (Диздар 1971: 302).

Са карактерисањем историјског херцега Стјепана у сагласју је и лирско-епска пјесма „Заручница ерцега Стјепана“ (Вук, I, 727). У њој мајка херцегове заручнице Марије каже:

„Ал т' у зо час за ерцега дала,
Ерцег, кажу, да је пијаница,
Да је ерцег много Турком дужан“ (Вук, I, 727).

Зато заручница херцега Стјепана предлаже својој мајци да је у дан свадбе представи као мртву, како би избјегла удају за неприлику. Након предлога својој мајци како да припреми наводни покров савјетује је да у часу доласка херцега са сватовима овако затужи:

„О ерцеже, зете несуђени!
Што с' толике свате потрудио,
И толике кође поморио,
Кад је Мара још синоћ умрла,
До зоре се мртва належала“.

Слиједи долазак сватова, као и од ријечи до ријечи наручена тужбалица, херцегова сумња у смрт заручнице и три Маријина искушења — попут оних у усменој пјесми „Мали Радојица“ (Вук, III, 51) — кроз која она успјешно пролази. У завршници пјесме, на мајчино питање: „Која мука најтежа бијаше“ Марија одговара да је то последња:

„Кад потрља брадом по образу,
Мало ти се, мајко, не насмеја,
Мало ти ме не уједе гуја“.⁶⁵⁴

Пјесму „Заручница ерцега Стјепана“, која има седамдесет један стих, након њеног тридесетог стиха прати напомена Вука Караџића: „Довде сам ову пјесму и овако слушао“.⁶⁵⁵ Након тога Вук наводи четрдесет пет стихова варијантног садржаја, што значи да се садржај другог дијела ових текстова подудара, а не да је изгубљен. У оба

⁶⁵⁴ Пјесму „Заручница ерцега Стјепана“ Зоја Карновић је унијела у *Антолигију српске лирско-епске усмене поезије* (Карановић 1998: 206–208).

⁶⁵⁵ У напомени уз усмену приповијетку „Турски паша и сестра херцега Шћепана“, записану као казивање Перија Раића, Влајко Палавестра каже: „Што се најближих варијаната овог прозног примјера тиче, најближа му је десетерачка народна пјесма „Анђелија херцега Стјепана“, који је објавио И- Фр. Јукић (Јукић 1961), те Вукови примјери „Херцег Стјепан и његова несудјеница“ и „Заручница хрцега Стјепана“, уп. Караџић 1898, 514 и 375. У предању је искоришћен старији, веома популаран мотив о 'искушењу дјевојке прерушене у војника', који је забиљежен у Шпанији још 1587. године, а најстарија јужнословенска варијанта забиљежљна је у Дубровнику 1758. године, што свједожи о њеном путовању од Шпаније и Италије до источних обала Јадрана, уп. коментар уз пјесму „Деклица војак на преискушњи“ (*Словенске људске песми*, I, Љубљана 1970, 58)“ (Палавестра 2003: 317). Овдје ћемо оставити по страни питање да ли се мотив искушења дјевојке прерушене у војника могао појавити и независно од шпанске књижевности, али ћемо примјетити да у издању Вукове прве књиге *Српских народних пјесама*, из 1841. године, нема пјесме „Херцег Стјепан и његова несудјеница“.

случаја је сачувана свијест о непредвидивости историјског херцега Стјепана у односу према женама. Јован Радонић каже да ова пјесма чува сјећање на херцегово преузимање вјеренице свога сина, односно да је у њој остатак старе усмене традиције само то што је херцег представљен као пијаница (видјети Радонић 1980: 414). Међутим, пјесма „Заручница ерцега Стјепана“ не упућује експлицитно ни на који догађај из стварног живота херцега Стјепана као на издвојени случај. А његове разузданости било је и мимо преотимања вјеренице своје сину Владиславу.

Неђо Шиповац призива у помоћ документ објављен у „Годишњици Николе Чупића“, у вези са којим тврди: „Тако је у свом граду Кључу 1. марта 1445. [херцег Стјепан] издао повељу на латинском језику о женидби са Варваром Литхенштајн, а оженио се, заправо, са другом женом — *Varvarom de Raugo*“ (Шиповац 2000: 620). Ово је ипак боље објаснио Владимир Ћоровић: „Кад је пропао план да се ожени Таловчевом [удовицом хрватског великаша Петра Таловца, господара Цетине], и кад се Варвара Лихтенштајн, коју је био запросио и добио од ње пристанак, у последњи час разбила да пође за њ, он се венчао с другом Варваром, ћерком војводе 'de Raugo', чије нам порекло није познато. Изгледа да је за тај брак посредовала породица грофова Цељских, из које се, у исто време, у мају 1445, оженио и његов син Влатко“ (Ћоровић 1940: 514). Око удовице Петра Таловца и његове богате материјалне оставштине у Хрватској херцег Стјепан се сукобио са босанским краљем.⁶⁵⁶ Било је то у вријеме између два брака херцега Стјепана, кад је краљ Томаш прижељкивао да се удовицом Петра Таловца ожени неко из његове родбине. (Сам краљ Томаш је тада био у браку са Јелачом, из ког је њихов син Стефан Томашевић.) Неђо Шиповац каже да није познато како је тај неспоразум оканчан (видјети Шиповац 2000: 625). Током 1459. и 1460. године херцег Стјепан и краљ Томаш су били у таквом сукобу да су Млечани покушавали да их измире. Посебно у вези са Таловчевом удовицом, како би се данас казало, били у сукобу интереса ради материјалне оставштине њеног мужа.

На овом мјесту је потребно указати на један знак кривог разумијевања односа усмене традиције према историјској истини о херцегу Стјепану Косачи. Наиме,

⁶⁵⁶ Више видјети у фусноти 19 испод одреднице „Херцег Стјепан — Стјепан Вукчић Косача“ у Крлежиној Енциклопедији Југославије.

Витомир Вито Николић каже: „Дакле, херцега Стјепана је било и много прије Косача, па је по једном од њих, а не по Косачи, Херцеговина добила своје име. У то ће нас најбоље увјерити народна пјесма 'Женидба краља Вукашина', у којој се помиње Херцеговина читвих стотину година прије него је устоличен херцег Стјепан Косача“ (Николић 2000: 142). Познато је да епска усмена пјесма „Женидба краља Вукашина“ нема историјску основу. Усмена пјесма говори о Мрњавчевићима као онима који подижу Скадар, па то није никакав доказ а камоли најбољи доказ о постојању Херцеговине сто година прије херцега Стјепана. Област којом влада херцег Стјепан јесте и раније била војводство, што ће рећи херцеговина али се звала Хум и кад је њоме владао стриц херцега Стјепана Косаче Сандаљ Хранић Косача, али је Херцеговина тек од Стјепана Вукчића Косаче. Сам Стјепан Косача се титулише као „Стјепан, божјом милошћу херцег од Светог Саве и господар Хумској и Поморју и велики војевода русага босанскога, кнез дрински“ (према Пуцић 1862: 116).

Не вриједи приче ни тврдња Радослава Ротковића, саопштена у његовом посљедњем преводилачком коментару у Јелчићевој књизи „Зета и династија Балшића“ (Јелчић 2010), да се Косачино херцег од Светог Саве не односи на Светог Саву Немањића него на Светог Саву Освећеног (видјети Rotković, уз Jelčić 2010: 400⁶⁵⁷). То је срачунато на то да би се умањила свијест о томе коме је Стефан Немања намијенио управљање Хумом. Култ Светог Саве у Херцеговини је неискорјењив. Обрен Вуковић, који је објавио књигу херцеговачких предања, која је и записао, написао је и на крају исте књиге објавио пјесму „Херцеговина“ (видјети Вуковић 1986: 143–148). Свезнајући приповједач се у овој Вуковићевој пјесми Херцеговини обраћа ријечима:

„Земљо Саве Немањића

И војводе Вуковића.

И Сандаља српског краља“ (Вуковић 1996: 143).⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ Према Новаку Мандићу Студо, у „Гласнику Земаљског вијећа Босне и Херцеговине“ објављена је 1891. године легенда која каже да је Херцеговина добила назив на султановом дивану а на предлог турског паше који је претходно живио у Хуму. Казавши да је у том крају много камења, а пошто аскерска ријеч херсенг значи пуно камења, паша је предложио а султан прихватио да се ова земља назове Херцеговина (видјети Мандић Студо 1995: 392). Ван легенде, дубровачко хроничар Јован Рести је записао да је кнез

О херцегу Стјепану и његовој породици у усменом предању писао је Јован Радонић (Радонић 1908). На усмена предања о Косачама осврнуо се и Владимир Ћоровић у књизи „Српске народне приповијетке“ (видјети Ћоровић 1909: 7–9). Влајко Палавестра истражује усмена предања о Косачама, о Сандаљу Хранићу херцегу Стјепану и његовој кћерки Катарини. Палавестра напомиње да „хисторија зна да је херцег Стјепан имао једну сестру, Теодору, удату за великог босанског војводу Радослава Павловића, господара подручја у источној Босни. Није сигурно да је усмена традиција сачувала сјећање на њу, иако се ни ова могућност не може одбацити“ (Палавестра 2003: 317).

Тумачећи усмено предање „Херцег Шћепан и старац“ Маја Бошковић-Stulli наглашава сусрет традицијског мотива о убијању старца и усмене приповијетке о највећем пријатељу и највећем непријатељу.⁶⁵⁸ У наведеном предању закључак херцега Стјепана је да је пас човјеков највећи пријатељ, а да му је жена највећи непријатељ. У раду Маје Бошковић-Stulli „Прича о најбољем пријатељу и најгорем душманину“ (Бошковић-Stulli 1989) наглашено је да је српскохрватско усмено стваралаштво граничник двије струје у усменој европској традицији. Једна је карактеристична за средњу, западну и југозападну Европу, док је друга на њеном источном и југоисточном простору.

Стјепан Косача 1448. године послао у Дубровник Радића Стјепковића да саопшти Републици да је од босанског краља добио наслов херцега (према Мандић Студо 1995: 390).

⁶⁵⁸ Може се претпоставити да је мотив убијања старца у усмену књижевност доспио из стварности. Старе људе су убијали чланови њихових породица кад би изгубили способност да раде. Према усменом саопштењу Душана Јовића, професора опште лингвистике у јужној Србији био је обичај да старог човјека удаље из куће, да му ставе хљеб на главу и да га преко хљеба ударе тупим предметом уз ријечи: „Нијесмо те убили ми него хљеб“. У филму „Балада о Нарајами“ Шохеи Имамуре (Имамуре 1983) старе људе остављају на високој планини уз образложење да су тамо ближи Богу, а тамо их разносе птице. Симон де Бовоар саопштава како у до почетка деветнаестог вијека у различитим културама стари људи припремани да их разнесу звијери (Бовоар 1987: 065). У једној Гримовој бајци син одустаје од убиства свога старог оца након што на питање своје сину, дјечаку зашто слаже дрвцад добија одговор: „За тебе, кад остариш“.

Генеза усмених предања о херцегу Стјепану једно је од интересовања и у Палавестрином тумачењу усмене традиције о Косачама. Он наводи податак о тридесет двије десетрачке пјесме у објављеним збиркама и рукописној грађи. „Међу забиљеженим прозним и епским варијантама посебно је занимљив запис 'Сокол град ерцега Стјепана', у коме је, одговарајући на постављена питања, Вукашин Амицић, лугар из села Челебићи код Фоче, 1897. године измијешао усмено прозно предање и епску пјесму о паду града Сокола под Турке, те на тај начин сачинио јединствену и необичну творевину забиљежену удјелимично у коректним десетрачким стиховима, а дијелом у прози (уп. Палавестра 1968, 133–137)“ (видјети Палавестра 2000: 313). Са становишта књижевне аутентичности такви експерименти су сумњиве комбинације. Палавестра који је објавио рад „Сандаљ Хранић у нашим народним предањима“ (Палавестра 1981). свједочи да је мало рецентних усмених предања о Сандаљу Хранићу Косачи. „У ослабљеној усменој традицији, Сандаљев хисторијски, стварни лик и дјеловање, стигли су до наших дана у малом броју усмених предања, па су дехисторизовани у казивањима којима је казивач — стваралац или интерпретатор усменог стваралаштва додао особине древних митских јунака и представа“ (Палавестра 2003: 308). Било је прилике да то дијелом примијетимо и у његовом лику у усменом стваралаштву о Јелени Балшић. Предања о Сандаљу Хранићу из Херцеговине која је записао и објавио Обрен Вуковић углавном чувају свијест о њему као историјској личности. Влајко Палавестра напомиње да је Сандаљ Хранић Косача једини босански обласни господар из времена турске владавине Босном на кога се сачувало сјећање у усменом предању (видјети Палавестра 2003: 39).

Према Ђуру Тошићу, краљица Катарина је уз бана Кулина „једина од владарских личности средњовјековне босанске историје ушла у народну традицију“ (Тошић 1978: 111). Ова Тошићева изјава је донекле упитна. На основу садржаја „Писме од Стипана Кристића и његових сватова“, у *Разговору угодном народа словинскога* Андрије Качића Миошића и Качићевог односа према усменој поезији, могло би се претпоставити да је постојала десетрачка усмена поезија о босанском Краљу Томашу Кристићу или Стефану Томашу, како су се босански краљеви називали након крунисања Твртка Котроманића као самозваног владара Србије и Босне у манастиру Милешева. Иако је

поменута Качићева пјесма као пјесма о женидби краља Томаша и пјесма о удаји Катарине Косаче.⁶⁵⁹ Пјесма Андрије Качића Миошића о женидби босанског краља Томаша Кристића херцеговом кћерком Катарином на свом почетку каже да откако је Лике, Крбаве, Босне, Унгарије, Далмације и с њом Бугарије:

„Нису липши свати сакупљени
Ни племићи липши састављени,
Што су свати краља босанскога
по имену Кристића Стипана,

и његове липе заручнице
дијевојке Кате Херцеговке“ (Каџић Миоџић 1946: 41).

Након наведених стихова указује се на поријекло краљеве заручнице, уз перспекцију која се односи на завршницу њеног живота

„која бише скоро испрошена
од велика рода и племена:

липа ћерца херцега Стипана,
славна сада Катарина звана,
које тило у Риму прибива,
а душица у миру почива“ (Каџић Миоџић 1946: 41).

Друга жена Ивана Црнојевића Мара, према историчарима кћерка херцега Стјепана Косаче, такође се појављује у усменој књижевности.

⁶⁵⁹ У *Разговору угодном народа словинскога* Андрије Качића Миошића о босанским владарима су и „Писма од Остоје Кристића и Стипана Јаблановића“, под бројем 17 и „Писма од Стипана Томашевића, олити Кристића, краља босанскога“, под бројем 19.

2) Два су наратива у усменој књижевности о владарској породици Црнојевић. У њиховој основи су Иван Црнојевић и његов син Станко, након турчења пронаречени Скендербег. Остали Црнојевићи су у пратњи ова два епска лика. Може се казати да усмена епика највише говори о потурченом сину Ивана Црнојевића, и то као антиподу свога оца. Но, како смо казали у претходном пасусу, усмена књижевност није мимоишла ни Мару, другу жену Ивана Црнојевића а кћерку херцега Стјепана Косаче. Она се помиње у пјешивачком предању, објављеном у Шобајићевој књизи *Бјелопавлићи и Пјешивци*, тачније у пјесми „Мара, жена Иван-бегова а кћер херцега Шћепана“ (видјети Шобајић 1923: 314). Садржај насловне синтагме ове пјесме подудара се са тврдњама историчара о Мари као кћерки херцега Стјепана. Ваљало би испитати да њихов закључак није утемељен на усменом предању. Са усменим предањем о Мари као кћерки херцега Стјепана а жени Ивана Црнојевића у сагласју је и један од стихова драме „Балканска царица“ Николе I Петровића (Петровић 2006). Иначе, Јован Деретић у завршном дијелу своје књиге о природи историчности у српској усменој поезији каже: „Посљедње хројско доба у нашој историји било је доба краља Николе у Црној Гори (Деретић 1995: 200).

Десетерачка пјесма „Иван бег Црнојевић“, која је објављена у првом броју цетињског листа „Грлица“, а коју је Сима Милутиновић Сарајлија унио у своју *Историју Црне Горе* (Милутиновић 2009), објављену 1835. године, говори о сукобу браће Ђурђа и Станише Црнојевића, након чега Станиша бива протјеран у Албанију и постаје родоначелник Бушатлија. „Синови Иван-бегови“ наслов је једне од пјесама Његошевог *Огледала српског*, књиге усмених пјесама са дјелимично ауторским интервенцијама. Обје ове пјесме изражавају антитурско расоложење Ивана Црнојевића. Оно је и у пјесми „Сестра Ивана Чернојевића“ (Вук, II-р, 90), у којој је цариградски паша испросио Иванову сестру Милицу у намјери да му, кад дође да је одведе, одсијече главу. Кад се то догодило она се утапа уз ријечи упућене сватовима; „Волим бити морској риби рана, / нег' брату ми љубити крвника“.

Потомци синова Ивана Црнојевића мало се помињу, чак и у историографији. *Цетињски љетопис* говори и о Ђурђевоу сину Соломону који је живио у Угарској, као

и Ђурђевог сину Константину који је живио у Италији а чији су синови Иван и Илија. Историографија није потврдила родослов Црнојевића у *Цетињском летопису*. Празнину у историографском нарративу постцрнојевићке владавине испунило је усмено предање. Ако се зна да је племство Црнојевића кренуло путем Станише Црнојевића као Скендербега јасно је зашто старосједиоци у Црној Гори своје поријекло не доводе у везу са Црнојевићима. Истина, Андрија Змајевић у свом дјелу „Држава света, славна и крепосна церковног летописа“, из 1675. године, поријекло Змајевића повезује са Црнојевићима (према Мартиновић и други 1966: 150). Змајевић каже и ово: „Од њих [Црнојевића] се у Цетине роди Арсеније Пећски, патриарх Србске земље, Бугарске, Босне и Арбаније по начину србскоме свих метрополита начелник, који сада речене државе духовнијем начином угодно влада“ (према Мартиновић и други 1996: 151). И по томе што је Црнојевићима / Чарнојевићима предодређено да предводе сеобе, иако је легенда, и ово дјелује *истинитије од саме истине*.

Шербо Растодер каже: „Почетком XVIII вијека нестало је муслиманског становништва с подручја тзв. Старе Црне Горе, након контроверзног догађаја познатог под именом истрага потурица“ (Растодер 2010: 265). А питање је колико је уопште било исламизираниог становништва на простору Старе Црне Горе. Не упућујући на историографске изворе, исти аутор тврди: „Историјска истраживања указују на чињеницу да је ислам у Црној Гори први прихватио Петар Црнојевић, брат црногорског владара Ивана Црнојевића, око 1450. године“ (Rastoder 2010: 262). Да ли је то чињеница? Наведена реченица Шерба Растодера не може се узети здраво за готово, као што је он – све су прилике – здраво за готово примио податак који је и у књигу *Историја Црне Горе* Димитрија Милаковића доспио из усменог предања (видјети Милаковић 1940), заобилазним путем преко *Цетињског летописа*. Да је тај дио наратива о Црнојевићима усменог поријекла показује Славко Бојанић позвавши се на *Дубровчки летопис* – у коме Јаков Лукаревић пише о Ђурађу и Петру као синовима Ивана Црнојевића, од којих је Ђурађ побјегао у Венецију, а „Петар је примио ислам“ (Бојанић 1999: 268). У овом случају Петар је замјена за име Станиша исламизираниог сина Ивана Црнојевића. Као што му је и у пјесми Старца Милије приписано име Максим (видјети Вук, II, 98). У усменој пјесми „Женидба Ђурђа Црнојевића“ Иван је

Ђурђу брат. За разумијевање односа књижевности и историје потребно је познавати теорију књижевности, а за тумачење тога односа у усменој епици неопходно је познавање теорије усмене књижевности.

Станка Црнојевића усмено предање приказује као невјерника. То баштине и дјела писане књижевности. Тако о Станиши, сину Ивана Црнојевића као о антитези својим родитељима пјева треће коло Његошевог *Горског вијенца*: „Прокле мати од невоље сина“ (стих 692). Од шест кола у овом Његошевом дјелу два се односе на Црнојевиће (друго и треће), на оца Ива и сина Станишу, и то као на симболе вјере и невјере. На веригама времена ова два кола слиједе након кола које поје о Косову. Све је то у логосу главног догађаја у *Горском вијенцу*. Драма *Балканска царица* Николе I Петровића (Петровић 1996) не само да прихвата него и наглашава свијест о Станку Црнојевићу као издајнику. Све што је о њему у овом дјелу казано након његове одлуке да оде под султанов барјак сводиво је на стих тога дјела „Станко је поган и чудовиште“ (Петровић 1996: 171). Његово турчење у Петровићевој драми мотивисано је властољубљем, хедонизмом и грамзивошћу. То се саопштава и психонарацијом Станка Црнојевића, која је дијелом референтна на историјску стварност обласних господара у конкретном историјском тренутку:

„Иво остара', а деспот пао,
Јанко разбијен, а Ерцег зао,
Он и Кастриот мало се држе
Докле им Турци области спрже“ (Петровић 1996: 114).

У *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише (Љубиша 1949), књизи која израста из усмености, Станко Црнојевић је споља у дослуху са Милијиним епским Максимом Црнојевићем у пјесми „Женидба Максима Црнојевића“ (Вук, II, 89). Већ смо проимијетили да Љубишин Вук Дојчевић приповиједа да је Иванов син Станиша Црнојевић „с пизме поша у Турке“ (Љубиша 1949: 187). Само што његова пизма нема исту тежину у Љубишином и Милијином дјелу. У пјесми Старца Милије је са трагичном мотивацијом, која није условљена друштвеним него личним разлогом.

Велика књижевна дјела говоре тако да се и оно што се не може оправдати може разумјети. Умјетничком квалитетом све су усмене пјесме о Црнојевићима у сјени Милијине пјесме „Женидба Максима Црнојевића“. Епски јунак који штити владара или некога из владарске куће (најчешће владареву кћерку), односно прихвата подухват за који сам владар из било којег разлога није спреман, један је од топоса усмене епике. Једна од посљедних записаних десетерачких пјесама на ту тему је „Иво Црнојевић и поп Копривица“, коју је Андрија Лубурић записао од гуслара Митра Вујачића. У њој у име Црнојевић Ива у подвиг одлази Вук Дојчевић.⁶⁶⁰ У *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише евоцирано је епско наслеђе о њему, у оквиру чега је и ова улога Вука Дојчевића.

У *Цетињском летопису* један Петар презименом као и брат Ивана Црнојевића живи у шеснаестом вијеку. То значи да не може бити брат Ивана Црнојевића. Анонимни аутор *Кратког описа о Зети и Црној Гори*, писаног рускословенским језиком 1774. године, говори о брату Ивана Црнојевића именом Ђорђе, који гине 1450. године у бици са Турцима на Ђемовском пољу код Подгорице (Аноним 2010^б: 61). У истој бици, у другом колу Његошевог *Горског вијенца* брат Ивана Црнојевића је, и то једини, под именом Урош:

„Бег Иван-бег јуначко кољено,
бораше се као лаф с Турцима
на све стране у горе кржаве;
полу земље Турци му узеше,
но пошто је сву облише крвљу
и пошто му брата изгубише,
змаја љута војводу Уроша,
на широком пољу Ђемовскоме“ (стихови 567–574).

⁶⁶⁰ Видјети „Иво Црнојевић и поп Копривица“, Архив Србије, ЗЛ Ц, 713.

Игуман Стефан у *Горском вијенцу* међу душама владалаца којима служи помен наводи „Црновиће Ива и Уроша“ (стих 2659).

Једна од пјесама народског пјесника Радована Бећировића насловљена „Црнојевићи“. Иако њен аутор слови за најважнијег пјесника српске народске поезије, не припада квалитетној поезији. Аутопоетички препричава усмено предање о томе како је змија запухнула два сина Ивана Црнојевића; „И закла му, стоји у предању, / Двоје мушко дјече на спавању“ (Бећировић Требјешки 2011: 111). Овоме је додато: „И данас је српске мајке куну / Што и Станка тада не запуну“ (Бећировић Требјешки 2011: 111). То је, како смо могли примијетити, у сагласју са усменом традицијом пјевања о Станку Црнојевићу, али у усменој традицији није и казивање у овој пјесми о бијегу Ђурђа Црнојевића у Млетке под утицајем своје жене. Из перспективе Ивана Црнојевића, свезнајући наратор Бећировићеве пјесме каже:

„Он у кућу црну срећу роди.

Станко оде те се поислами,

Ђура жена у Млетке премами

Не шће ова млетачка одива

Под Ловћеном останути жива“ (Бећировић Требјешки 2011: 112–113).

У Бећировићевој пјесми мотив одласка Ђурђа Црнојевића у Млетке као да је преузет из Јакшићеве драме *Јелисавета, кнегиња црногорска*.⁶⁶¹ Већ смо показали да Ђурђе Црнојевић својој жени која је остала на Цетињу шаље тестаментарно писмо из

⁶⁶¹ Није сувишно подсјетити на Костићеву драму *Максим Црнојевић*. У односу на Костићеву драму Милијина пјесма „Женидба Максима Црнојевића“ је умјетнички супериорна. Упркос томе што Марта Фрајнд ову Костићеву драму наводи међу драмама које су „врхунац остварења наше трагедије, а не само драме на теме из народне прошлости“ (Фрајнд 1996: 77). О Милијином Костићевом Максиму Црнојевићу вриједи прочитати рад Снежане Самарџије (Самарџија 2018). Драму „Максим Црнојевић“ као да није написао аутор пјесама „Међу јавом и мед сном“ и „Santa Maria della Salute“. Додајмо да је *Скендербег* наслов драма Јована Стерије Поповића и Будимира Дубака, као и то да је Симо Милутиновић је у своју *Историју Црне Горе од најстаријег времена до 1830* унио усмену пјесму о Ивану Црнојевићу и његовим синовима. Дубакова драма *Скендербег* односи се на потурченог Станка Црнојевића, док је Стеријина драма истог наслова о Ђерђу Кастриоту Скендербегу.

изгнанства. Ова пјесма је у вези са природом усмене епике тиме што у односу према стварности изневјерава појединости али не и макроплан стварности. И једно и друго показују њени стихови: „У знак туге Иванова двора / Од Зете се прозва Црна Гора“ (Бећировић Требјешки 2011: 112). У бићу књижевности је способност да појединачно доведе до општег значења. И прије Флобера је било јасно да је књижевност лаж која говори истину, као што би то било јасно да није ни изговорено.

Поред синова Ђурђа, Станише и Стефана, такође према *Цетињском љетопису*, Иван Црнојевић, има и кћерку Јекатарину која се удала за влашког великаша Радул-бега. Међутим, у родослову Црнојевића Иван Црнојевић има двије кћерке чија су имена непозната (видјети Божић 1970^в: 282). (Истина, у секундарним историјским изворима се једној од њих наводи име а у вези са другом се каже да јој је име непознато.) Ни са једним ни другим није у сагласју епска пјесма „Женидба Радул-бегова“ из VI књиге *Српских народних пјесама* (Вук, VI, 44), као ни епска пјесма „Пад Херцеговине“ у којој је кћерка Ивана Црнојевића именом Видосава, вјереница херцеговића Владислава Косаче бива и родоначелник породице Копривица из Бањана. Већ смо говорили о томе да су у садржају пјесме „Пад Херцеговине“ укрштена легенда о Јелени Балшић као родоначелнику Копривица са легендом о херцег Стјепановом преузимању вјеренице властитом сину. Према запису легенде који је Милош Слијепчевић из гатачког мјеста Самобор предао Милану Карановићу, сестра Ивана Црнојевића је удата за дробњачког војводу Ђурицу Ђујицу) и имали су сина Вучура. У оквиру ове легенде је више предања, међу којима су начин на који је Вучур од Турака добио земљу у Самобору и предање о постанку презимена Абазовић (видјети Карановић 1937: 59).

У пјесми „Женидба Радул-бега“ за Радул-бега се удаје Марија, кћерка бана Арванита, брата Ивана Црнојевића тако што је Радул-бег проси од Ивана Црнојевића: „Бего проси, Иво му је даје“. Свијест о епском орођавању Црнојевића са Радул-бегом нашла се и у Петровићевој *Балканској царици*, гдје Станкова вјереница Даница каже:

„С Херцег Стефаном тамо се своје
И с Радул-бегом и с Љубовићем

И с пјеном племства, са Бранковићем“ (Петровић 1996: 217).

Видјели смо да се мимо покушаја да се династија Црнојевић изведе из династије Балшића, и то преко Јелене Балшић, владари Балшићи скоро и не помињу у усменом предању. Божидар Шекуларац упућује на породично предање Балшића из Подврха код Бијелог Поља, које каже да су они од Балшића из Зете као и да осамнаест генерација овога братства живи у овом мјесту. Предање каже и да свака генерација овога братства даје свештеника (видјети Šekularac 2011: 26). Исти аутор саопштава: „У Боки се једно мјесташце назива Баошићи, чији су први становници, према предању, дошли из Црне Горе“ (Šekularac 2011: 24). На основу усменог предања које је ушло у *Причања Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише, како смо видјели, каже се да су Балшићи поријеклом из Хума у Зети (видјети Љубиша 1949: 200). Усмено предање о поријеклу Црнојевића од Балшића такође је ушло у некритичку историографију.⁶⁶²

⁶⁶² У закључку о писању о Црнојевићима у црногорској периодици од 1835. до 1941. године, Васиљ Јововић саопштава:

У вези са поријеклом Црнојевића истицано је њихово крвно сродство са Балшићима (Петровић, Павлиновић, Вукић). Једно од главних питања у тадашњој историографији било је до када је Црна Гора задржала независност и ко је наследио Ђурђа Црнојевића. Аутори текстова се не слажу са почетком и крајем владавине Црнојевића. Неки (Петровић, Павлиновић, Вукић, Ровински, Матовић, Томановић) почетак владавине стављају у период после смрти српског деспота Стефана Лазаревића (1427), а док други писци почетак владавине стављају у 1423. годину (текст новосадске Заставе). Р. Драгићевић наводи да Стефан или Стефаница Црнојевић, који се помиње од 1426. године, заузима од средине XV вијека (1451) видно мјесто у Зети ослањајући се на Млетачку Републику. Као крај владавине Црнојевића многи аутори наводе 1516. годину (Петровић, Ровински, Ораовац, Матовић) када је Ђурађ напустио Црну Гору и отишао у Млетке, док је постојало и мишљење да је то био Ђурђев брат Стефан. Присутна је и теза по којој је породица Црнојевића престала да влада исељењем Ђурђа Црнојевића у Млетке 1496. године (Томановић, Драгићевић). У текстовима је описана владавина Црнојевића, њихови односи са сусједима, генеалогичка породица Црнојевића. У текстовима о Црнојевићима детаљно су обрађене турске опсаде млетачког Скадра (1474. и 1478), учешће Ивана Црнојевића у њима, као и његов боравак у Италији. Већина писаца сматра да је Иван Црнојевић напустио Црну Гору 1481. године, сем Р. Драгићевића и Ј. Томића, који његов боравак у иностранству стављају од 1479. до 1481. године. Посебно је истакнута улога Ивана Црнојевића у оснивању Цетињског манастира (1485). Доста пажње поклоњено је потурчењу Ивановог сина Станише, као и процесу исламизације у Црној Гори, при чему се истиче да су потурчењаци у Црној Гори потекли од Станишиних пратилаца, који су заједно са њим примили ислам и након битке у Љешкопољу, гдје

Предање вјерује да су наслѣдници исламизираниог сина Ивана Црнојевића Бушатлије и да су презиме Бушатлија добили по називу катуна Бушати. Усмена пјесма „Црнојевић Станко“ (Вук, VI, 45) завршава се стиховима:

„Прозва себе Бушатлијом Станком.
И сад има паша и везира
Од племена Црнојевић Станка“.

Димитрије Милаковић преноси предање које каже да Станко Црнојевић прешавши у ислам није могао „ни завирити у Црну Гору, а он крене к Скадру, да у њему, као главном мјесту од Зете, коју му је султан дао под руку, сједне; но Скадрани не пусте га међу се, те он настани се у арбанашком селу Бушати, па од тога и он прозове се по презимену Бушатлија /Грлица, 1835 год. стр. 89–96/, као што се и дан данашњи презива његова породица“ (Милаковић 1856: 69).

Према породичном предању Бушатлија, Махмут паша Бушатлија чија се глава вољом Светог Петра Цетињског налази у Цетињском манастиру, син је Скендербега Црнојевића.⁶⁶³ У „А да је он [Станко Црнојевић, у исламу Скендербег] постао прародитељем фамилије Бушатлијеве то се не може знати и доказати вјернима свједоцбама“ (Милаковић 1856: 69), закључује Димитрије Милаковић који је као уредник цетињске *Грлице* у њеном првом броју, 1835. године, штампао и усмену пјесму „Иван-бег Црнојевић“. Глигор Станојевић саопштава: „У кући бушатлија чувала се традиција да су они потомци потурченог сина Ивана Црнојевића. То је качало њихове

су били поражени, населили се у Црној Гори задржавајући мухамеданску вјеру. У текстовима је детаљно описана владавина Ђурђа Црнојевића, његово напуштање Црне Горе и боравак у Млецима (Јововић 2015: 565).

⁶⁶³ Глигор Станојевић каже: „Махмуд Бушатлија потицао је из угледне породице Бушалија која је близу седамдесет година (1765–1831) управљала скадарским пашалуком“ (Станојевић 1975^б: 419), односно: „Црногорске нахије, више изложене утицају турских градова Скадра, Подгорице, Бара, Улциња и Спужа, морале су водити рачуна о Махмуд-паши и прихватити опортунистичку политику према њему. Главари ових нахија, за цијело вријеме Махмуд-пашине владавине, ишли су у Скадар, више плаћали него неплаћали хараћ и настојали да се не замјере моћном паши“ (Станојевић 1975^б: 419)

претензије на Црну Гору, а нарочито Маахмудове. За цијело вријеме своје владавине он је настојао да потчини Црну Гору“ (Станојевић1975: 419).

У главној насљедној линији, у породици Бушатлија у сваком другом кољену је име Махмут — изузев посљедњег мушког изданка у тој линији који је име добио по стрицу Махмуту који није имао потомака, односно који је млад страдао током другог свјетског рата.⁶⁶⁴ Махмут Станко Бушатлија, у интервјуу датом 2017. године „Српској телевизији Црне Горе“, саопштава да је у предању породице Бушатлија да је Иван Црнојевић био краљ земље која је обухватала данашњу Зету, дио Албаније, Косово, источну и дио западне Херцеговине, као и да је његов старији син Ђурађ Црнојевић као млетачки вазал отишао у Млетке. Станко Црнојевић је, према истом предању, прихватио ислам како земљом Црнојевића не би завладао неко од етничких Турака. Као што се види, ово предање се не подудара са критичком историографијом а ни са географијом земље кнеза, а не краља Ивана Црнојевића. Но, и поред свега у породици Бушатлија је ипак сачувана свијест о хришћанском корјенима: у истом интервјуу Махмут Станко Бушатлија каже да му је као младићу дједа казао да не заборави да је Србин и да је њихова крсна слава Свети Никола.

Вук Карацић запажа да је усмено предање о Ивану Црнојевићу актуелно „као да је јуче владао“ (Карацић 1922: 23), а Љубица Кланчић говорећи о Ивану Црнојевићу у легенди истиче да је француски писац Сипријан Роберт записао да се приповиједа да Иво Црнојевић спава у једној пећини испод Обода и да ће се кад за то дође вријеме пробудити да Црногорцима прикључи Котор и Приморје (видјети Кланчић 1962: 293). Јован Вукмановић извјештава да су о истој легенди писали и други аутори, а

⁶⁶⁴ Да „вјера лијечи историју од њеног природног песимизма“ (Павле 2001) доказује и то што је Махмут Бушатлија крштен у Цетињском манастиру — поред ђивота Светог Петра Цетињског, на петстогодишњицу турчења Станка Црнојевића. Било је то на Сретење Господње 2014. године, у дану пуног мјесеца. Уз кумство митрополита црногорско-приморског, добио је крштено име Станко. Крштење Махмута Бушатлије је догађај који надилази значење једне биографске чињенице. Има нечег посебног и у томе што је на Госпођиндан 2017. године поводом шесто година од подизања скадарског манастира Ком и славе овог манастира, задужбине Стефанице Црнојевића посвећене Успењу Богородице, бесједу одржао Станко Бушатлија. На страну то што у данашњем виртуелним свијету Станка Бушатлију у Црној Гори представљају као кнеза а Николу Михаиловог Петровића, унука краља Николе I Петровића као принца. Тако у Црној Гори симболички фигурирају кнез без кнежевине и принц без краљевства. Живот пише романе, људи читају стрипове

најопширније Емил Чакра 1859. године. Чакра је, између осталог, записао да громовник Илија призива Ива Црнојевића „из пећине да правду изрекне, јер он тврдо држи да Иво није преминуо но се као и Краљевић Марко жив у пећину уклонио, док не куцне одсудни час, те да прогони Турке из своје лијепе постојбине“ (према Вукмановић 1969: 325).⁶⁶⁵ Основа ове легенде о пребивању Ивана Црнојевића у пећини подудара се, ствари, са једном од четири легенде које је Вук Стеф. Карацић унио у *Српски рјечник* (Карацић 1852) испод секвенце *Марко Краљевић*, а која каже да Марко Краљевић *није умро него спава и устаће кад за то дође вријеме*. „Стабилност предања о Марковој пећини [...] се намеће као најдоминантније у преплитањима жанровских система“ (Самарџија 1997: 160). Пећина као да не припада овом свијету, али ни онеме. Она је могуће склониште од смрти, а истовремено пружа могућност повратка. Пошавши од португалске, чешке и хрватске легенде Звонимир Костић говори о сотеролошкој легенди као општем мјесту културе (видјети Костић 2003: 414).⁶⁶⁶ „Што је вријеме више одмицало, доба Ивана Црнојевића, у машти народа притиснутог историјским невољама, претварало се у поетски мит. Уосталом, сличне појаве као да имају карактер правила у традицијама разних народа: поједине личности и њихова времена, посебно у случајевима када су иза њих наступали тренуци националних криза, губљења суверенитета и слободе, бивају у извјесном смислу идеализовани и постају омиљени предмет епске традиције“ (Вуковић 1980: 18).

6.3. Енциклопедија живих

У средњем вијеку на Скадарском језеру су се срели оптимизам вјере и песимизам историје. Турска војска је Балкану доносила агонију, али испред ње су

⁶⁶⁵ Јован Вукмановић наводи мноштво топонима који чувају сјећање на Ивана Црнојевића: Иваново корита, Иванове алуга, Иванова рудина, Иванов град (Соко), Иван-бегова столица... (видјети Вукмановић 1969: 323 и даље).

⁶⁶⁶ Метафоричност повлачења у пећину као знак привременог одсуства и у говорењу Миодрага Павловића о пјесничком догађају, који као такав у времену данашњем „остаје на рубу, на периферији. Али он тамо, као чежња за људском добротом, мора остати и мора опстати. Чак и склоњен, чекати да буде позван: из пештере, на сунчеву светлост, можда усред потопа да затрепери над водама“ (Павловић 1990: XXXV).

стизали и монаси исихасте који су границе духа помјерали на боље. Склањајући се од Турака, које је Константин Фелизоф у свом *Казивању о писменима* назвао ричућим звијерима, и то — како запажа Миодраг Поповић — у вријеме кад је деспот Стефан Лазаревић био у вазалском миру са Портом (видјети Поповић 1977: 27). Неки од исихаста стигли су и у скадарско духовно средиште. Духовност која је изњедрила *Горички зборник* и *Шестоднев* је исихастичка духовност. А Јелена Балшић у Никон Јерусалимац и данас су свјетлила на Скадарском језеру, која показују да је личност изнад историје.

Цетињски манастир потврђује да је Иван Црнојевић духовно пропутио на вриједностима средњовјековне Зете за које су се, између осталих, залагали Старац Макарије, Никон Јерусалимац и Јелена Балшић а које су претходно утемељене у ранохришћанској Дукљи, на Превлаци и Светој Гори, односно у Јерусалиму. То што је кренуло из исихастичке духовности средњовјековне Зете симболички се завршава гробом на Ловћену.⁶⁶⁷ Брда сјеверозападно од Скадарског језера путоказ су зетском збјегу који је Иван Црнојевић предводио након пада Зете — на визуелном плану, као војници у маршу, дјелују као да су се и сама та брда упутила према Цетињу. Једна усмена лирска пјесма, својом лексиком старија од Петровића, а вјероватно и од Црнојевића, почиње стиховима: „Виша је гора од горе, / највиша Ловћен планина“ (Вук, I, 271). И испод Обрадових ријечи о симболичком укрштању двију муња у Његошевом *Горском вијенцу* има латентног присуства и зетских исихаста:

„Једна сину од Кома к Ловћену.

Друга сину од Скадра к Острогу

Крст од огња жива направише“ (стихови 174–176).

Са духом Његошевог дјела може се довести у везу и однос Јелене Балшић према Млещима након смрти Ђурађа Страцимировића. И то преко оних ријечи у „Горском вијенцу“ које Иво Андрић назива страшном лозинком (видјети Andrić 1986: 15): „Нека

⁶⁶⁷ „Видим смеле мостове преко којих нема ко да прође“ (Миљковић 2001: 36), каже Миљковићева пјесма „Гроб на Ловћену“.

буде што бити не може“ (стих 659) — ма шта се на историјском плану мислило о крајњем исходу сукоба Зете и Млетака. И о прегнућу Јелене Балшић би се могло казати: „Без тога упорног негирања стварности и очевидности, не би била могућа ни акција, ни сама мисао о акцији против зла“ (Andrić 1986: 15). Премда смо, на општем плану, сагласни са Андрићевим питањем *шта су данашње победе него сутрашњи порази*, што у крајњем није далеко од закључка у дјелу Милоша Црњанског да су сви ратови бесмислени и све битке изгубљене.

Тренутак је да се присјетимо ријечи Исидоре Секулић о Скадарском језеру: „Као да се некада давно десио ту неки потрес, избацио велики неред, па се сва та револуција скаменила и постала један миран ред. Видела сам већ доста вода са расутим острвима, али нисам видела воду из које се прокидају читави ланци високих гребена и ртова. Лаза Костић је певао вале као *поносне белце и срчане ждрале*, а на Скадарском језеру гребени језде као фантастични јахачи, вода се зато смирила, изгубила своја права“ (према: Милошевић 2007: 106). У дубокој оданости Његошу, на једно од постављених јој питања током посјете Црној Гори 1937. године, кад је сакупљала грађу за књигу о Његошу, она одговара да владику Рада види на сваком мјесту Црне Горе, и додаје да то „ипак можда највише бива на Скадарском језеру“, на Лесендру за којим је владика изгорио:

Лесендро? Најмање и најрањивије међу острвима, али, ето, некако као срце у човеку лежи на некој пустој и опасној средини и кључ је за све путеве. Кад Турци узеше то острво и на њему Владичину кулу, трагични владика Раде надодаде себи још једну несрећну љубав. Отимао је Лесендро па молио пашу за њ као дете, па у једном тренутку крикнуо и написао скадарском Турчину писмо од којег лепшег и сложенијег нема на свету“ (према: Милошевић 2007: 106).⁶⁶⁸

Ловћен је Његоша чекао вјековима. Без Његоша Ловћен би био само планина. „Ловћен у свијести Црногораца има сличан парадигма ефект као код Грка Олимп,

⁶⁶⁸ Исидора Секулић о острву Лесендро говори из перспективе Његошевог живота и дјела. Из перспективе исихазма срце Скадарског језера је острво Старчево (Старчева горица).

Јевреја Синај. Високо уздигнута купаста површ, затворена околина и кршевито ћутање. Нигдје се географија и спиритуална психологија нијесу тако среле и тако прожеле као у Његошевој души“ (Митровић 1995) — овим ријечима Младен Митровић одговара на ријечи Љубомира Ненадовића: „И кад са овог света нестане брегова и људи, мени се чини, још ће трајати два црногорска колоса — Ловћен и Владика“ (према Митровић 1995). О Његошевом погледу са Ловћена Љубомир Ненадовић у *Писмима са Цетиња* каже: „Видео је Црногорце стешњене у ове кршеве, а песма му је казивала да су узели Турци поље, а Латини море, а њима остале само ове камените и неплодне горе“ (према Ђурић 1990: 373). На наличју живота, данас има и оних који славе то што је Његоша разбољело. А Свети Петар Цетињски каже: „Тешко свакоме ономе человјеку који каже за таму да је свјетлост и за свјетлост да је тама“ (према Тодоровић 2006: 50).

Његоша је управо на Скадарском језеру, у манастиру Ком, 1831. године, у присуству митрополита пећког, рукоположио архимандрит Јосиф (Павићевић), родом из Бјелопавлића. У цркви Успења Богородице манастира Ком налазе се гробне плоче Стефанице и Маре Црнојевић. Пред њима, „реално се присуствује сусрету Зете и Црне Горе“ — како је то 2006. године у једној емисији цетињског Радија „Светигора“, из 2006. саопштио јеромонах Хризостом (Нешић), настојатељ манастира Ком. У цркви Успења Богородице на Кому истовремено се присуствује и сусрету земље и неба, хоризонтале и вертикале бивствовања. Да не останемо апстрактни: дјелује као да су из умјетнички изузетних надгробних плоча Маре и Стефанице Црнојевића, израђених у каменој пластици, израсли њихови ликови на фрескама: са њиховим ликовима на фрескама физички се додирују надгробне плоче под којима почивају њихове кости. На том додиру као да добија тијело завршна реченица *Друге књиге сеоба* Милоша Црњанског.⁶⁶⁹ И Његош је у капели на Ловћену фрескописан тако да се његов лик

⁶⁶⁹ У литератури је већ истакнуто да надгробна плоча Стефана Црнојевића својим украсом подсећа на декорацију стећака (видјети Пејовић 1995: 134). „Плоча госпође Маре је дјело неког још бољег мајстора. Рађена је од финијег бјелог камена и донекле понавља, у композицији, Стефанов гроб. [...] Има натпис: 'Сиа плоча госпоге Маре'. Украс гроба је прецизно клесан и дјело је неког приморског мајстора који се трудио да гроб мајке Ивана Црнојевића, оснивача Цетиња, оствари као најљепшу готску пластику“ (Пејовић 1995: 134). На овом мјесту је потребно подсетити да је Мара Црнојевић име и друге жене Ивана Црнојевића.

налази изнад његовог гроба. „Кад је 1925. године обновљена капела на Ловћену, тада је Урош Предић у апсиди капеле на опленачком мермеру насликао ликове: Петра I Петорвића Његоша, Василија Острошког, Ст. Пиперског и Јована Владимира“ (Павловић 1965: 248). Пред овим именима је јасно да су капелу на Ловћену могли срушити само они који не знају шта раде и који немају већих непријатеља од себе самих, да парафразирамо Светог Петра Цетињског.

Овако каже ктиторски натпис Ивана Црнојевића у Цетињском манастиру, Ивана Црнојевића који се у Италији — у вријеме изгнанства — зарекао Богородици да ће јој подићи манастир: „В име рожд'ства ти / пресвета Богородице, с'зидих си свети / храм твој / аз грешни раб твој / Иван Црнојевић, / в лето 6992“ (према Радојичић 1963⁶: 285). Има ли потребе истицати духовну, па и књижевну, вриједност овога натписа. Или књижевну вриједност тестаментарне посланице Ђурђа Црнојевића, такође из изгнанства, својој жени Изабети (Јелисавети). Или, пак, говорити о додиру презимена посљедњег господара зетског са именом Црне Горе. Након свега, треба ли говорити о утјеси пред сазнањем да није измаштан Свети Петар Цетињски, који се вратио из гроба а који је, по свему судећи, и најзначајнија историјска личност на подручју данашње Црне Горе.⁶⁷⁰

У бесједи митрополита Амфилохија (Радовића), одржаној на сахрани Данила Киша — *упркос логици* — непогрешиво је изражена свијест о његовом боготражитељству (видјети Амфилохије: 1992: 51 и даље). О јововском постојању Данила Киша, који је пиперски сестрић, цетињски гимназијалац, тијелом далеки а духом блиски рођак Марка Миљанова.⁶⁷¹ Данило Киш је свјесно заобиђен приликом додјеле Његошеве награде за књижевност за књигу умјетнички гору од његове *Енциклопедије мртвих*. Али, у *Енциклопедији мртвих* је и приповијетка „Симон чудотворац“, а у *Златној биљежници* Дорис Лесинг стоји: „Они који су били на мјесту гдје се распадају рјечи, калупи, ред знаће шта желим да кажем, а други неће знати“ (према Вити 1987: 5).

⁶⁷⁰ У избору најзначајније личности на подручју данашње Црне Горе у претходном миленијуму, који је 2000. године организован у Црној Гори, изабран је Свети Петар Цетињски.

⁶⁷¹ Ђукна Поповић Дрекаловић, сестра Марка Миљанова удата је за Бајицу Баја Драгићевића, прадеда Данила Киша по мајци.

На основу „типолошких, концептуалних и термилошких [веза]“ (Кнежевић 2016: 196), Микоња Кнежевић закључује да је Његош могао читати *Шестоднев* Никона Јерусалимца док је ова књига била у требињском манастиру Тврдош: „Можемо претпоставити да је [...] у једном тренутку пред собом имао и Шестодневник Никона Јерусалимца, из којег се могао упознати — онда их држати у уму, са многим концептима и изразима (ново)платоновске и исихастичке провенијенције“ (Кнежевић 2016: 196). Јован Радосављевић је изразио резерву према могућности сусрета Његоша са исихастичким предањем Никона Јерусалимца, сматрајући до је то од светитеља његовог времена било могуће једино Светом Василију Острошком. Радосављевић такође сматра да је најизразитији монах-исихаста у рановјековној Црној Гори Свети Стефан Пиперски, премда овај аутор не указује на који начин се Свети Стефан сусрео са исихазмом (према Кнежевић 2016: 157⁹¹). Претече исихазма су живјели келијски прије Варлаамове јереси, што знсчи да Светом Стефану Пиперском за исихастички живот није био неопходан теоријски дискурс. Без обзира на то шта су од исихастичке литературе читали, ни Његош ни Свети Стефан Пиперски нијесу могли бити без сусрета са живим дјеловањем исихазма које се ширило након измјештања монаха из манастира са острва Скадарског језера, подизања Цетињског манастира и мисије књига из штампарија Ђурђа Црнојевића и Божицара Вуковића Подгоричанина. Књига Гојка Челебића *Књижевност од Црнојевића до Петровића I-II* (Čelebić 2016) подсјећа на континуитет духовности и писмености и поред историјских искушења у Зети, касније Црној Гори. Исидора Секулић истиче да је Његош читао више од књига из властите библиотеке (видјети Секулић 1951: 225), а Слободан Томовић препознаје залеђе духовне лектуре у његовом књижевно-филозофском појмовнику и преко израза „умно чувство“ (Томовић 1999: 285).⁶⁷² Исихастичку књижевност Његош је могао читати још у манастиру Савина, који је Петар Достанић називао „вторим Јерусалимом“ (према Кнежевић 2016: 196). Епископ Јован (Ђулибрк) подсјећа на то да за везу са исихастичком литературом нијесу неопходна строга термилошка подударанја (видјети Јован 2013: 114).

⁶⁷² У литератури је већ истакнуто да је владика Петар I Петровић Његош имао богату библиотеку, у којој су књиге писане на неколико свјетских језика.

„Послије пада Зете (1499) уз хришћанску религију и живу народну традицију словенска и латинска књига остају једини светионици духовног отпора снажном продору не само исламске цивилизације и религије, него и политичкој превласти Османског царства“ (Синдик Д. 1996: 203). Тога је посебно свјестан Димитрије Богдановић кад каже да *Горички зборник* „зато баца посебну свјетлост на духовне прилике у Зети XV вијека“ (Богдановић 1970: 380).⁶⁷³

6.4. Грк или Србин питање је сад

„Говорећи потом о раздјељењу језика, Никон ће рећи да 'бјеше до тих година један језик свима – јеврејски' и додаје: 'Неки пак пишу да (то) би асирски, но ми сматрамо (да је) јеврејски, јер не пристаде Евр (на) њихову скотску намјеру' (лист 64v–64r)', тј. на градњу Вавилонске куле која опет јесте злоупотреба твари“ (Јован 2003: 17)

Није познато да ли је Никон Јерусалимац био духовник Јелене Балшић прије њеног другог доласка у Зету. Светозар Томић каже: „Био је без сумње на двору Ђурђа Страцимировића као исповедник, јер га Јелена назива: 'духовним оцем и учитељем' у својим писмима која се налазе у Зборнику“ (Томић 1942⁶, уз Баљ 2012: 89). То би значило да се настанио у Зети прије 1403. године. Марија Иконому такође тврди да је Никон Јерусалимац био на зртском двору: „Појава Грка монаха на двору зетских Господара као што је Никон, омогућавала да је и у Зети се шири исихазам“ (Иконому 1981: 162).⁶⁷⁴ Природније би било да ти монаси нијесу били на двору него у манастирима. Новак Мандић Студо чак тврди да је Никон Јерусалимац био духовник Јелене Балшић још док је живјела у Крушевцу, па каже: „Њен је учитељ био учени Византинац Никон Јерусалимски, који је на двору кнеза Лазара код ње пробудио књижевни интерес“ (Мандић Студо 1995: 376). Исти аутор тврди и да је Јелена Балшић „поучена духовним текстовима свога духовног учитеља Никандара (Никона)

⁶⁷³ О томе говоре и Бошко Бојовић (видјети Бојовић 1986: 40) и јеромонах Јован (Ђулибрк) (видјети Јован 2003: 26).

⁶⁷⁴ На основу неподударења са језичким стандардом бива јасно да је цитирани рад Марије Иконому објављен без лекторисања.

Јерусалимског, Зећанина, градњом црква ширила православно утицај у Сандаљевој вјерски колебљивој средини“ (Мандић Студо 1995: 379). Потврда нема за ове тврдње, као ни за Томићеву тврдњу да је Никон Јерусалимац проживио „распад Душанове царевине, владу цара Уроша, владу кнеза Лазара, и битку косовску; проживео је тешко стање нашег народа после Косова; проживео је турско вазалство и можда крај Деспотовине; проживео је одвајање и уздицање Зете на челу са Балшићима, дочекује смрт Балше III са којим се затире династија Балшића; проживљује верска гоњења у Босни; одвајање Херцеговине од Босне под Сандаљем Хранићем, удадбу своје ученице за Сандаља, смрт Сандаљеву и повраћај Јеленин у први дом и тд. и тд.“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 89).

Павле Мијовић је изричит: „Он [Никон Јерусалимац] је био духовник Јелене Балшић од како се, као удова Сандаља Хранића, вратила у Зету“ (Мијовић 1983: 573). У „Отписанију богољубном“ Никону Јерусалимцу Јелена Балшић наводи даље растојање, „и море нам и гај“ (Вашић 1960: 188) као препреку за њихов сусрет. Димитрије Богдановић, На основу помињања александријског патријарха Григорија у „Повести о јерусалимским црквама и местима у пустињи“ Димитрије Богдановић закључује да је Никон Јерусалимац боравио у Јерусалиму, Палестини, Египту и на Синају између 1398. и 1412. године, након чега је описао та мјеста и тамошње светиње (видјети Богдановић 1970^б: 374).⁶⁷⁵ На основу тога би се могло закључити да би монах Никон могао бити духовник Јелене Балшић тек након смрти њеног другог мужа, односно након њеног повратка у Зету. Могуће је и да је он само повремено из Јерусалима или неког другог мјеста долазио у Зету. На то повремено упућује и садржај његових обраћања Јелени Балшић у својој „Трећој епистоли“ у *Горичком зборнику*. Могло би се претпоставити и то да је Јелена Балшић познавала Никона Јерусалимца прије свога повратка у Зету да можда не би жељела да у близини Дубровника подигне цркву у којој би била сахрањена. Но, и поред свега наведеног ово је отворено мјето.

На основу трагова грчког језика у његовим зборницима, тумачи дјела Никона Јерусалимца, па и лингвисти, подијељени су у погледима на његово поријекло. Једни сматрају да је Никон Јерусалимац Византинац (видјети Радојичић 1960: 341, Иконому

⁶⁷⁵ Видјети и Јован 2019^б: у штампи.

1981: 161), Никчевић 1996: 72), (Мијатовић 1997: 2), Грковић-Мејдор 1999: 29), а други да је Србин (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 95), Кашанин 1975: 358, Јован 2001: 154). Трећи су неопредијељени (видјети: Атанасије 2004: 260, Томин 2017), а четврти су уздржани до нових резултата у истраживању *Горичког зборника* (видјети: Трифуновић 1972: 300–301, Драгин 2001: 142, Јовановић 2012: 67²). Примјећујемо да аутори различитих професионалних орјентација у вези са грецизмима Никона Јерусалимца доносе различите закључке. Тако лингвисти тврде да је Никон Јерусалимац Грк, односно не искључују ту могућност или су неопредијељени, а књижевни критичари и историчари су склонији закључку да је Србин. Има и оних који по инерцији преузимају запажања других аутора. Момчило Спремић, на примјер, без навођења извора слиједи Димитрија Богдановића кад каже: „У целом *Горичком зборнику* има грчких палеографских, и то минускулних и курзивних елемената“ (Спремић 2004: 94).⁶⁷⁶

Марија Иконому тврди: „О њему [Никону Јерусалимцу] се зна да је био Византинац по пореклу који је писао српскословенски“ (Иконому 1981: 161). Димитрије Богдановић мисли да има основа да се вјерује да је Никон Јерусалимац Византинац (видјети Богдановић 1970^б: 374). Ђорђе Трифуновић сматра да је однос Никона Јерусалимца према грчком језику траг класичног православног богословског образовања (Трифунувић 1972: 300). Грчку лексику у зборницима Никона Јерусалимца Бошко И. Бојовић објашњава као „аутоматизам коришћења грчких речи, чак и током редакције текаста на српскословенски“ (према Баљ 2010^б: 13). А Јеромонах Јован (Ђулибрк) тврди да су грецизми у његовим зборницима нота учене стилизације: „Неколико пута су због јелинизма у његовим радовима започињале расправе о томе да ли је био Грк; ипак, ради се само о стилу“ (Јован 2001: 154). Они који су склонији закључку да би Никон Јерусалимац могао бити Грк позивају се и на то што је седамнаест посљедњих страница зборника *Шестоднев* који је саставио Никон Јерусалимац преписано грчким језиком. Премда Ђорђе Трифуновић напомиње да „још није поуздано да ли ови листови припадају Никоновој руци“ (Трифунувић 1972 300²⁵). Ђорђе Сп. Радојичић чак вјерује да је Никон Јерусалимац Грк а главни аргумент за то

⁶⁷⁶ Упоредити Спремић 2004: 94 и Богдановић 1970^б: 375).

му је то што „кад пише, Никон мисли на грчком, што се види по томе што српским речима даје род који имају одговарајући изрази у грчком језику: за *град* каже *сија* (ова) јер је у грчком *polis* женског рода“ (Радојичић 1963^Г: 249). Али владика Атанасије (Јевтић) примјећује да Никон Јерусалимац „има понегде ортографских грешака несвојствених добром зналцу грчког језика, као нпр. пише *κονοβιον* уместо *κοινοβιον*“ (Атанасије 2004: 260). Рекло би се да је Јасмина Грковић-Мејдор под утицајем Ђорђа Сп. Радојичића кад Никона Јерусалимца наводи као Грка: „Тако су, рецимо, Грци Димитрије Кантакузин и Никон Јерусалимац писали српскословенски, први у Србији, други у Зети“ (Грковић-Мејдор 1999: 29).

Грецизми у зборницима Никона Јерусалимца и даље су за проучавање. Засад трагове грчког језика у зборницима које је саставио Никон Јерусалимац најубједљивије тумачи Ђорђе Трифуновић. Он каже: „Грецизми у његовом језику, претпостављамо, не јављају се као сведочанство матерњег језика већ као уочљив траг грчке лектире и снажног духовног опредјељења за грчко-византијску књижевност. И наш делимични поглед на Никонов језик, уосталом, показаше само снажније присуство те грчке лексике. У области фонетике, синтаксе и морфологије, међутим, наш писац пише потпуно у духу српскословенског језика. Каткада помеша и оквире књижевног језика, те се приближава чистим говорним и народним облицима“ (Трифуновић 1972: 297).⁶⁷⁷ Пошавши од

⁶⁷⁷ Трифуновић притом наводи „ГРЧКЕ РЕЧИ У НИКОНОВОЈ 'ПОВЕСТИ':

ἀναίρεσις ἡ, 269б, погребење, сакупљање
 ἀθλοφόρος ό, 270б, победоносац
 διδράκω, 269а, бежати
 εἰλεός ό, 269а, јелен
 καταντάω, 269а, долазити, прилазити, стићи
 κοινοβιάρχης ό, 268а, оснивач, старешина општежића
 λέξις ἡ, 269б, реч, израз
 μηλωτή ἡ, 268б, овчије руно, кожа
 νησίον τό, 266а, острво
 νωθρός, 265б, лењ, исцрпљен, ослабљен
 περιβόητος, 267а, познати, знаменити, славни
 πτῶμα τό, 266а, мртво тело, леш
 τέρυς, 266б, слаб, немоћан, малаксао
 φριχτός, 268а, страшан, грозан, језив

истраживања В. Ф. Дубровине у тумачењу употребе грецизама у руској средњовјековној књижевности, Ђорђе Трифуновића закључује: „У случају Никона Јерусалимца тешко би било само на основу делимичног погледа доносити закључке. Но претпостављамо да наш писац не употребљава грецизме из немоћи налажења српских израза, већ из стилских разлога и жеље да се унесу или истакну посебне вредности неких појмова“ (Трифунувић 1971: 300–301).

Однос Никона Јерусалимца према грчком језику Ђорђе Трифуновић смјешта у шири културолошки контекст. Уз констатацију да утицај грчког језика на српску средњовјековну књижевност још није проучен, поставља питање: „Ако је српска књижевност израсла из преводилачког рада, колико је у том случају, изворни језик те књижевности грчки, оставио трага у српској средњовековној литератури“ (Трифунувић 2009: 200). Владимир Мошин даје до знања да су се писмо и правопис Јужних Словена приближавали грчком узору током читавог петнаестог вијека“ (видјети Мошин 1972: 257).⁶⁷⁸ А Димитрије Богдановић све ово посматра на најширем плану: „Старословенски превод Библије извршен је, како је познато, са грчког језика. Он, дакле, садржи фонд који је настао стваралачким додиром хебрејске и хеленске мисли, хебрејског и хеленског језика. Једна у ствари несловенска семантика ући ће тако у

χεῖμαρος ό, 269а, поток, канал, проток
χώρα ή, 266б, област, крај, земља“ (Трифунувић 1972: 307–308).

⁶⁷⁸ Ево на какав проблем наилази један од савременика Никона Јерусалимца:

Ја грешни поп Панарег исписах ову књигу са предлошка српског и не знах о овоме ништа, но кад почех поредити га с грчким предлошком тада се много шта не хтеде подударити и ударих по другим књигама, еда бих га како могао утаначити с грчким књигама. И много се напатих око тога и узех редом слово по слово упоређивати и почех једно брисати, а друго дописивати, еда бих како успео да од многе учиним мало цело и не могадох све уцелотворити. [...] (1424) (према Павић 1986: 105).

У истом смислу, занимљив је и један запис из прве половине четрнаестог вијека: „Ово четворојеванђеље писа се у лаври светог Атанасија према манастирском предлошку и који хоћеш да препишеш да се не усудиш разврати по својој вољи, но пиши како нађеш, јер наш род разврати многе књиге невичан сили грчког језика. (После 1343)“ (према Павић 1986: 61).

словенску реч, и отуда онај трајни печат грчке и хебрејске конструкције у реченици и фигури књижевног језика нашег средњег вијека, она карактеристична и толико пута помињана зависност српске књижевне лексики од грчког рјечника. Ово се посебно осјећа у стилистици“ (Богдановић 1970^a: 106). Додајмо да Елена Бељакова примјећује да је за „Скитски типик“ Никона Јерусалимца, поред тога што при његовом писању користи постојеће текстове о скитском пребивању уз њихова дјелимична скраћивања, карактеристичан отклон од грцизама: „Он частично сократио устав и внес редакционные изменения в текст. Можно отметить и характерные изменения (отсутствуют слова 'агрипиния', 'хилиада') и замена их на славянские соответствия“ (Бељакова 2019: у штампи).

Уз сопствене записе о језику *Горичког зборника*, Гордана Јовановић подсјећа на то да је Ђорђе Трифуновић „дао нека своја тачна запажања о језику *Зборника* уз напомену да је потребно компаративно проучавање језика Јелениних посланица са другим споменицима српскословенске писмености тога доба“ (Јовановић 2012: 67²). У међувремену је језик посланица Јелене Балшић тумачила и Милица Грковић, чији посљедњи пасус рада „Посланице Јелене Балшић“ неодољиво подсјећа на наведени Трифуновићев закључак (видјети Грковић 1995: 200). Претпостављамо да ће након објављивања фототипског издања *Горичког зборника* бити више лингвистичких и лингвостилистичких истраживања ове књиге, а тиме и језика Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. Све што је на том плану досад урађено је, како би казала усмена изрека, чалабрчак док не стигне ручак.

Има домишљања и у томе гдје је Никон Јерусалимац саставио *Горички зборник*, у Јерусалиму, на Старчевој Горици, у Горичанима или, пак, на Врањини. Тврдња Радослава Ротковића да је Никон Јерусалимац „сачинио у Горичанима 'Горички зборник'“ (Rotković 2012: 129) очигледно је изведена довођењем наслова књиге у везу са наведеним топонимом. Стварна веза наслова *Горички зборник* је са топонимом Горица а не Горичани, али то истовремено не значи да је ова књига настала на Горици. Светозар Томић објашњава да је зборник Никона Јерусалимца (након што га је 1902. године откупио у Скопљу) насловио по скадарском острву Горица, гдје је написан „у

цркви св. Богородице“ (Томић 1942, уз Баљ 2012: 87), при чему мисли на Старчеву Горицу — гдје, највјероватније, није написан. Скадарско острво Горица, које није Старчева Горица помиње се у *Горичком зборнику*: „И тако примивши, принесен дар храму пресвете Владичице наше Богородице — Благовештењу, који је у Горици, да јој буде“ (*Горички зборник*, лист 272^б). Светозара Томића је према Старчевој Горици одвела наведено помињање Богородичине цркве, којој је такође посвећена црква на Старчевој Горици, само што је црква на Старчевој Горици посвећена Успењу Богородице.

И епископ Атанасије (Јевтић) каже да је *Горички зборник* састављен у Горичанима (видјети: Атанасије 2004: 262). Александар Чиликов такође сматра да је Никон своје зборнике саставио у Горичанима, „гдје је такође постојао манастир“ (Ћиликов 2012: 68). Јован Деретић тврди да је Никон Јерусалимац „у манастиру Горици, за Јелену Балшић, кћерку кнеза Лазара и сестру деспота Стефана, саставио књигу познату под именом *Горички зборник* (1441)“ (Деретић 1983: 124). Димитрије Богдановић саопштава да је *Горички зборник* настао на Горици (Богдановић 1970^б), као што тврди и да је Никон Јерусалимац зборник *Шестоднев* „писао на Скадарском језеру“ (Богдановић 1979^а: 193³⁴). Момчило Спремић тврди да је *Горички зборник* „Никон писао 1441/42. у Јелениној задужбини Свете Богородице на Горици“ (Спремић 2004: 92). Спремићева тврдња се не може прихватити зато што тестамент Јелене Балшић показује да црква коју је она подигла на Горици није имала кров до дана писања њеног тестамена — 25. новембра 1442. године.⁶⁷⁹ Владимир Баљ не искључује могућност да је Никон Јерусалимац у манастирском скрипторију Светих Арханђела у Јерусалиму, „уз богату библиотеку, започео делатност преводиоца и састављача зборника“ (Баљ 2010^б: 15). Све ово се не може ни порећи ни потврдити. Као ни тврдња Ирене Шпадијер да је *Горички зборник* писао Никон Јерусалимац, духовник Јелене Балшић „и монах у њеном [Јелене Балшић] манастиру“ (Шпадијер 2004^б: 462), односно да је *Горички зборник* „писан у манастиру Свете Богородице, задужбини Јелене

⁶⁷⁹ Говорећи о *Горичком зборнику* Славко Перовић каже: „Зборник је написан у манастиру Св. Богородице на Горици (Бешки)“ (Реговић 2013). Дословце тако стоји и у лексикографској јединици Јелена Балшић у *Историјском лексикону Црне Горе* (Rastoder и други 2006).

Балшић“ (Шпадијер 2004^б: 462). Уствари, наведене тврдње Ирене Шпадијер прије су за негирање него за прихватање. Ако је Никон Јерусалимац у вријеме састављања *Горичког зборника* могао бити проигуман манастира Светог Николе на Врањини, а све су прилике да јесте, није могао бити монах ни у манастиру на Горица на коме је задужбина Јелене Балшић ни у манастиру Горичани, у коме је писан тестамент Јелене Балшић. Не искључујемо могућност да је Јелена Балшић након повратка у Зету живјела у манастиру Горичани.

Било да тврде да је *Горички зборник* настао у Горичанима или не, неки од наведених аутора закључак изводи из наслова овога манускрипта. То што је *Горички зборник* намијењен цркви Благовјештења на Горици и што је тестамент Јелене Балшић писан у Горичанима нити потврђује нити негира могућност да је он састављен у Горичанима, као што се не може са сигурношћу тврдити ни да је састављен у Јерусалиму. Домишљања о томе гдје је настао *Горички зборник* имају мању тежину од уопштавања Љубише Ђидића кад каже да је Никон Јерусалимац „вероватно Грк, а можда и Србин, јер је цело његово исихастичко учење везано за српско православље“ (Ђидић 2010^б: 41). Баш зато што у хришћанству нема Грка ни Јеврејина и што његово однос према православљу није ни српски ни несрпски, Никон Јерусалимац не говори о својој националној припадности.

Језик је писцу завичај. На основу тога што се може пратити, Никон Јерусалимац припада српскословенском језику — што значи и српскословенској књижевности. „Јеленин духовник је писао полууставом, који се у односу на своје вријеме одликовао изразитим присуством брзописних и посебно грчких минускулних и курзивних елемената. Правопис је Никонов углавном у традицији једнојеровог ресавског система. Језик је књижевни српскословенски“ (Богдановић 1970^б: 375). У односу на српскословенски језик, употреба грчког језика у *Горичком зборнику* је на нивоу онеобичавања. Као што се зна, нешто другачије је стање у манускрипту *Шестоднев* Никона Јерусалимца. „Откривање и евентуално коришћење грчких извора је с једне стране једно сведочанство о византијско-српским културним везама, и с друге потврђује Никонову способност, како он зна методички изложити материју, али и

истовремено Јеленино знање и културу. Сасвим је очигледно да Јелена није случајно изабрала Никона за свога Духовника“ (Иконому 1981: 164).

6.5. Значење знака

„Знак је нешто одакле, сазнајући га, сазнајемо нешто друго“, Чарлс Перс (према Есо 2001: 322)

О стилу текстова Јелене Балшић кроз литературу се доста говори, али њихов језик није довољно испитан. Зато у вези са језиком Јелене Балшић прво наводимо неколико важних запажања Милице Грковић, која су инспирисана запажањима Ђорђем Трифуновићем а која додатно инспиришу Гордану Јовановић. Милица Грковић каже:

а) „На фонолошком плану [у посланицама Јелене Балшић], испитивање два кључна питања вокализма датог периода, полугласника и јата, показује с једне стране, да се полугласник замјењује са А, што може упућивати на два закључка: о чувању полугласника у језику Јелене Балшић, или пак о високом познавању етимолошког правописа, док је, с друге стране, потврђен познати и очекивани екавизам потврде замене јата у *E*“ (Грковић 1995: 198). „На морфолошком нивоу такође се доследно поштује књижевно језичка норма.“ (Грковић 1955: 198),

б) „Придеве користи у служби атрибута и именског дела предиката. Придеви у служби атрибута могу стајати испред или иза именице: Б(О)Ж(Ь)СТ' – ВНЫМИ СЛОВЕСИ 16_a/13, ТОГОДАШНІЄЄ ВРЪМЕ 16_a/13, АГГ(Є)ЉЬСКОЄ ПРЪБЫВАНІЄ 16_a/16; ВЕС(Є)ЛІЄМЪ Д(ОУ)ХОВНЫИМЪ 16_a/5, СЪНЪ ТЪНЪКЪ 16_a/8, СЛОВЕСА Д(ОУ)ХОВНАА 16_a/10 итд.“ (Грковић 1995: 200), односно

в) „Анализа је показала да је придев испред именице употребљен два пута чешће него придев иза именице. Такође су чешће употребљена два придева у служби атрибута у положају испред именице“ (Грковић 1995: 200).

У вези са наведеним, Гордана Јовановић истиче: „Сва запажања М. Грковић у већ цитираном раду заснована су на језичком материјалу посланица, поуздана су, па ће она као и све друго што је речено о језику читавог зборника морати да уђу у детаљну језичку монографију коју обавезно треба урадити уз неко будуће научно издање *Горичког зборника*“ (Јовановић 2012: 67).

Ђорђе Трифуновић није случајно *Горички зборник* представио радом у чијем су наслову посланице Јелене Балшић Никону Јерусалимцу и „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца, са књижевног становишта најпријемчивијим дјеловима ове књиге. Са границе патетике довикује Милан Кашанин: „Којег ли контраста између спокајног и отменог кнегињиног писма и Никоновог егзалтираног путописа по Египту и Палестини“ (Кашанин 1975: 443). Овај условно казано путопис Никона Јерусалимца, писан за Јелену Балшић, такође је „у виду писма“ (Кашанин 1975), како је то већ саопштио Милан Кашанин. Овдје је потребно казати да је разлика између начина изражавања у наведеним дјелима и тематски и жанровски условљена.

Милица Грковић се пита зашто Јелена Балшић у обраћању Никону Јерусалимцу говорећи о себи и свом духовнику наизмјенично употребљава прво и друго лице једнине и множине (Грковић, 1995: 199). На то питање Гордана Јовановић одговара тако што каже да се Јелена обраћа своме исповеднику и духовном учитељу Никону као скрушена хришћанка, а не као владарка

– у световном животу они нису на истој друштвеној лествици, али су у истој равни на духовном плану, у духовном животу. Отуда се у њеном стилу читује, можда и несвесно, владарка (о себи говори у 1. лицу множине) и смерна хришћанка (о себи говори у 1. лицу једнине), што њеном стилу даје извесну личну ноту, а истовремено упућује и на њено порекло (кнежевска кћи и владарка Зете) и на њену несумњиву и чврсту приврженост православном хришћанству. Из истог стилског разлога се и Никону Јерусалимцу обраћа час у 2. лицу једнине, час у 2. лицу множине. Једнински облици могли би упућивати на њихову велику

узајамну духовну блискост и пријатељство, а множински би говорили о Никону као Јеленином духовном учитељу који је, у том смислу, на вишој духовној лествици и на тај начин му се исказује нарочито поштовање (Јовановић 2012: 68).

Овај одговор полази од ријечи Милице Грковић: „Личном тону Јелениних посланица свакако доприноси често коришћење императива, али је потребно извршити детаљнију компаративну анализу употребе другог лица једнине и множине у обраћању. Није довољно јасно зашто она наизменично користи друго лице једнине и множине у обраћању Никону, а такође напоредо употребљава прво лице једнине и множине говорећи о себи (Грковић 1995: 199²).⁶⁸⁰ Наизмјенична употреба првог лица множине и првог лица једнине није усамљена у средњовјековним посланицама. Поновићемо дио обраћања Светог Саве у посланици студеничком игуману Спиридону, које је у другој функцији наведено у поглављу „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“: „Спиридоне, моли Бога за нас, не бих ли твојим молитвама опроштај грехова добио“ (Сава 1998: 225).

Јелена Балшић се обраћа Никону Јерусалимцу изразима „твоја светиња“ (*Горички зборник*, лист 16), „твоје преподобије“ (17), а Никон Јерусалимац Јелени Балшић изразима „питања твојих“ (272), „христољубију вашему“ (265а), „твојему трудољубивом разуму“ (77а). Јелена Балшић некоришћењем формуле *господства ми* даје до знања да није владар него сувладар своме сину.⁶⁸¹ Јеромонах Јован (Ђулибрк) примјећује: „’Владика Спас наш Исус Христос да те благослови и заштити од сваке мреже ђавоље и да ти да путеве праве којима ћеш служити светима у вијекове’, благосиља Никон Јелену пред крај своје прве посланице (лист 15v). Одмах затим, он

⁶⁸⁰ Трагови социокултуролошког задавања употребе значења личних замјеница за прво и друго лице једнине и множине налазе се и у писању стручних и научних радова. Међутим, примијећујемо да Петар Милосављевић и Владимир Бити, на примјер, у својим њижевнотеоријским радовима користе замјеницу ја. Вук Караџић је својим, писмом, овако запресио Ану: „Ви, моја Ви, бисте ли хтели да будете моја?“ (према: 184).

⁶⁸¹ Јеленина мајка Милица Хребељановић и као сувладар и касније у монаштву употребљава облик ја (аз), што је честа употреба и у повељама Ђурађа Бранковића.

нагло прелази у множину за завршни апостолски благослов према Другој посланици Коринћанима 13: 13: 'Благодат Господа нашега Исуса Христа и љубав Божија са свима вама. Амин' (лист 15r)" (Јован 2003: 27).

Употреба множине у означавању једнине повезује посланице Јелене Балшић и њен тестамент. „Када још, осим у првој реченици, употребљава множинске облике? Њих налазимо у завршном пасусу тестаента који се може протумачити и као санкција писана у свечанијем тону, у којој Јелена заклиње Светом Тројицом војводу Степана, извршиоца тестаента, да поступи тачно по ономе што је записано; за исто то моли и своју унуку Јелену; у овом делу Јелена за себе говори *ми*" (Јовановић 2012: 69–70). И у експозицији тестаента, гдје упућује на контекст званичног, Јелена Балшић каже: „Ми, госпођа Јелена“ (Балшић 1996: 207. Али, на самом почетку основног дијела њеног тестаента стоји: „Ја, речена госпођа Јелена“ (Балшић 1996: 207).

„Уочљиво је да ни у тестаменту ни у Јелениним сачуваним посланицама нема формулара господства *ми*" (Јовановић 2012: 71). У контексту истраживања Александра Младеновића, Гордана Јовановић указује на ово као разлику у односу на повеље владара куће из које је потекла – кнез Лазар и деспот Стефан Лазаревић облик *господства ми* користе „готово редовно“ (Јовановић 2012: 71).⁶⁸² „Већ је речено у којим

⁶⁸² У повељама четрнаестог вијека доминантан је облик *ми*. Тако, на примјер, Краљ Вукашин Мрњавчевић користи формулу *краљевства ми*. У повељи од 4. априла 1370. године пише Дубровчанима да ће „сваке законе и хрисовуље пређе бивше господе испунивши извршавати и не потварати, но чак више и крепче потврђивати са сваком усрдношћу и жаром срдачним, не само у земљи Краљевства ми, но још и околним поморским градовима потврђивати законе и хрисовуље пређе краљевства ми бивших краљева и царева“ (према Маринковић 1996: 148). Заједно са Симом Ћирковићем примјећујемо да у овој повељи краљ Вукашин не помиње цара Уроша, коме је савладар, „што је у нормалним условима незамисливо“ (Ћирковић 1970^б: 27). Облик *ми* је и у повељама цара Уроша Немањића. Формула *царства ми* са множинским обликом личне замјенице првог лица за означавање једнине је и у повељама цара Уроша од 15. октобра 1360. године манастиру Хиландару: о дару жупана Вукосава, затим у повељи писаној између 1. септембра 1360. и 31. августа 1361. године манастиру Хиландару о дару царице Јелисавете, као и у повељи од 9. маја 1366. године Хиландару о дару великог војводе Николе (видјети Маринковић 1996: 141–142, 142–143, 144–145). Множински облик, односно формула *царства ми* је и у повељи издатој у Оногошту, 22. августа 1362. године каже: „Понеже за таква времена прилучивши се како се беху Дубровчани поплашили од царства ми, и свадиле з братом царства ми, с кнезом Војиславом, и с градом царства ми, с Котором [...] и смирих их с братом царства ми кнезом Војиславом и з градом царства ми, с Котором“ (према Маринковић 1996: 143).

случајевима у тестаменту она употребљава *ја* а у којим *ми* – облик *ми* је резервисан за завршни пасус тестамента, који има свечани тон и представља и неку врсту санкције ако се владаркина жеља не испуни“, апострофира Гордана Јовановић (Јовановић 2012; 71).

Не дјелује сасвим увјерљиво начин на који Божидар Шекуларац рашчитава множинске облике у повељи Ђурађа I Балшића Дубровчанима од 30. новембра 1373. године: „Под ријечи 'Мој први' треба схватити Ђурђева старијега брата Страцимира и оца Балшу, а под 'них првим' Ђурађ вјероватно подразумијева дједове своје, што наводи на закључак да су Балшићи потицали од властеле“ (Шекуларац 1987: 163). Поменутом повељом Ђурађ I Балшић Дубровчанима потврђује права која им је дао цар Стефан Урош, који је претходно потврдио права која им је дао цар Душан. У повељи цара Уроша Дубровчанима, датираној око 1358. године, стоји да се дубровачки трговци могу слободно кретати зетским и другом градовима, без икакве забаве (задржавања“ (видјети Стојановић 1929: 98). То је иста она повеља којом се кажњава самовољни барон Жарко и трг Свети Срђ ради поштовања датих повластица као контролор шаље властелин Вукша. Како се Ђурађ I Балшић пет година прије писања поменуте повеље одметнуо од цара Уроша, значи да су њоме Дубровчанима само потврђена права која су у Зети добили од српског цара.

Познато је да су Дубровчани са сваким новим обласним господарем у свом окружењу обнављали постојеће уговоре. У наведеној повељи Ђурађ I Балшић стоји:

Я Гюргъ балшик, како догох · Д · бровник и старо приятелство које
с · имали мои први. Шних првим, потврдъихъ и поставих(шими въ р
· и к)летв · и клех ним се · СТОН бци · них великои црквина
ЧСТНОМЪ крсте и на моке стего Власия и иних стих ко(и почиваю · н
их црк)ви као да им (смъ) приятел я и мои брать Балша и мои
синовць млади Гюргъ, и тко б · де од мога племен(а да блюду и ѿба

рую) и помагамъ вашему граду Д · бровнику и вашему градянину
вСудѣ (према Шекуларац 1987: 166).

Страцимир Балшић не може бити претходник у власти своје брату Ђурађу I Балшићу, зато што су након смрти Балше, родоначелника династије владали управо Страцимир и његова браћа. Како што је познато, Страцимир се на том плану најмање ангажовао. А његов син млади Ђурађ, како га повеља назива, власт у Зети је наслиједио по сениоратском праву — као син најстаријег брата у заједничкој владавини браће Балшића. Према, томе множински облици у поменутој повељи су функцији обиљежавања једине и односе се на Балшу, родоначелника династије. И данас енглеска краљица у личном представљању користи облик множине. Као што се ријечју стари као придјевском именицом обиљежава и појам отац. Све су прилике да се Ђурађ I Балшића у поменутој повељи позива на свога оца, и то под условом да не мисли на цара Уроша од кога се касније одметнуо. Кад би се означавање множине у истој повељи схватило у дословном значењу односило би се на директне претходнике Ђурађа I Балшића у владавини Зетом, односно на цара Уроша и родоначелника Балшу истовремено. Сазнања историчара ионако не могу потврдити поријекло владара Балшића од властеле.

Тумачи посланица Јелене Балшић по правилу упућују на реченицу Димитрија Богдановића: „Јеленин стил је пун осећања, али уздржљив и одмерен, с кратким реченицама, мада реторски вешт“ (Богдановић 1994^г: 336). Разлика у стилу њених текстова у вези је са природом жанрова којима припадају у средњовјековној књижевности уопште. „Тако и Јелена Балшић своје посланице Никону Јерусалимцу пише чистим српскословенским високог стила [...], док је њен тестамент из истог времена на народном језику“ (Грковић-Мејдор 1999: 30). Тако названом високом стилу припада примарна средњовјековна књижевност, док се текстови који се односе на општу комуникацију ближи народном језику и мање су естетични. Мада су и ови други, по правилу, текстови одњеговане официјелне писмености.

За разлику од посланица Јелене Балшић, у њеном тестаменту су уз помињање духовника изостављени придјиви свечасни и часни. Јероманак Јован (Ђулибрк) је већ примјетио да Друга и Трећа посланица Јелене Балшић Никону Јерусалимцу почињу синтагмом свечасном оцу (видјети Јован 2003: 24). Додуше прве ријечи „Друге посланице“ су *отписаније богољубно*, али оне су толико уцијепиле у свијест као наслов да се у самом тексту скоро и не примјећују. Да којим случајем у тестаменту Јелене Балшић не стоји: „Духовнику мојему, старцу Јерозалимскому Никандру“ (Балшић 1996: 208), односно: „Да се даст духовнику мојему, старцу Јерозалимскому Никандру, 50 дукат“ (Маринковић 1996: 208), ова разлика у тестаменту у односу на посланице би могла навести на помисао да духовник који је записао тестамент Јелене Балшић можда и није њен духовник него духовник уопште.

„У свечаном приносу који она [Јелена Балшић] чини својој гробној цркви именују се и одређени дипломатички узуси. Највероватније да је о формулару одлучивало лице из кнежевске канцеларије које је било добро упућено у дипломатичка правила“ (Јовановић 2012: 71). Позвавши се на Станоја Станојевића, Гордана Јованови истиче: „Тако је под утицајем рашких формулара који су у време деспота Стефана Лазаревића и деспота Ђурђа Бранковића били потпуно прихваћени у зетским канцеларијама и тако је било све до краја зетске државности /Станојевић 1913: 50, 202/“ (Јовановић 2012: 69). Јаков Сабљић примјећује: „Посебну позорност задобила је у роману [*Костадин Балшић* Милана Шуфлаја, објављеном под псеудонимом Алба Лими] институција нотаријата за писмено фиксирање приватно-правних послова. Одатле: протонотар (75), логофет (75), дијак (75), хрисовуља (75), проемиј (75) итд.“ (Сабљић 2012: 102). „Треба иначе напоменути да Јеленин тестамент обилује називима њених личних ствари, које се у том облику ретко где на другом месту могу пронаћи. Попис тих ретких речи, тражећи им уобичајене дублете или трагајући за њиховим пореклом у другим језицима, учинила је Вукица Мартиновић у свом раду *Лексиколошка анализа у тестаменту Јелене Балшић*“ (Недељковић 2012: 173¹⁸⁰).⁶⁸³

⁶⁸³ Дјелови наведеног рада Вукице Мартиновић и рада Бојане Радојковић *Накит код Срба од XII до краја XVIII века* (Радојковић 1969) препарирани су у Недељковић 2012: 173 и даље.

Тестамент Јелене Балшић наводи и на питање да ли се муж Јелене, унуке Јелене Балшић а братанић Сандаља Хранића Косаче зове Стефан, Стеван, Стипан, Стјепан или Шћепан. У Шобајићевој књизи о Пјешивцима налази се усмено предање које за зидине на једној страни пјешивачког брда Норин каже да су то остаци града који је подигао херцег Штјепан“ (видјети Шобајић 1923: 305). Само по себи је јасно да су ово варијанте истог имена, као и то да нема апсолутне синонимије. Дистинкцију у фонетизму овога имена показује Љубишина приповијетка „Проклети кам“ у којој је син кнеза Лазара Стефан а херцег Косача је Шћепан (Љубиша 2006: 210). Међутим, овај херцег је у литератури скоро увијек Стефан. Стјепаном га приказује Ћоровићева *Хисторија Босне* (Ћоровић 1940), на примјер. Повремено се представља као Шћепан, и то најчешће у усменој комуникацији. У тестаменту Јелене Балшић пише да је Стјепан. На тестамент Јелене Балшић би се могло позвати као на доказ, уз образложење да она мора знати како се заиста зове онај коме завјештава велики дио свога наслеђства, под условом да Дубровчани нијесу стилизовали његово име приликом преписивања тестаментa, Зна се да је њен тестамент сачуван једино у дубровачком препису. Тврди се да је у *поузданом препису*, али препису.⁶⁸⁴ Ни тестамент Јелене Балшић не допушта да се херцеговом имену ико сасвим приближи. Мишљења смо да је херцег Косача именом *Стјепан* и зато што је рођен у залеђу Дубровника који припада истом дијалекатском идиому српског језика. Истина, тај простор има и варијанту Шћепан, али она је карактеристична за рустикалну средину. Јасно је да је антропоним Шћепан настао од Стјепан, јотованем, као и да је херцег млађи од дифернцирања источног, западног и јужног нарјечја српског језика. С друге стране, мале су могућности за добијење имена мимо уобичајеног у средини у којој је рођен. Чини се да је најмање вјероватно звучање херцеговог имена на начин на који је у литератури најприсутније. Ипак, најувјерљивије дјелује *Стјепан*.⁶⁸⁵

⁶⁸⁴ Милану Шуфлају је познато да су Дубровчани водили рачуна о одговарајућој писмености својих службеника. Свијест о томе изражава и то што за једног од канцелара Српске канцеларије у Дубровнику логофет Радич Жилић у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* каже: „Руско Кристофоровић, тадањи логофет дубровачки, син је љекара Кристофора, рођеног Талијанца, а ипак пише нашим језиком, као да га је у њему подучавала Његова Светост патријарх српски“ (Šufflay 1920: 76).

⁶⁸⁵ У роману *Костадин Балшић* Милана Шуфлаја је знаковито обраћање Јелене Балшић, жене Костадина Балшића своме сине: „Шћепане“ (Šufflay 1920: 157). Иначе, свезнајући приповједач сина Костадина Балшића назива Стјепаном, као и Стефана Немању — по коме је у овом роману добио име прворођени

Име праунуке Јелене Балшић Каталене у литератури се наводи као Катарина. Међутим, у тестаменту Јелене Балшић она је Каталена („и господичне Каталене“ – према Балшић 1996: 208). Јелена Балшић у свом тестаменту као име свог пословног сарадника, трговца Полутиновћа из Котора наводи Лукша (видјети Синдик И. 2004: 160). Кроз литературу се он ословљава и као Лука, односно Луков. Поред тога презиме трговца Лукше наводи се и као Паутиновић, односно Паутинов.

Када се говори о именима у тестаменту Јелене Балшић, не треба заборавити ни да је духовник који је записивао диктат њеног тестаментa Никандро, а не Никандар – како се кроз литературу наводи. Како смо видјели, тестамент Јелене Балшић је записан „р · ком д · овнягw ми wтца старца Никаньдра ꙗ рузалимца“ (према Синдик Д. 2004: 162). У овој позицији облик Никадра могућ је и кад је у номинативу Никандар и Никандро. Ипак, Никандро је име проигумана манастира Врањина у повељи племена Матагужа овом манастиру, из 1460. године. Ова повеља је сачувана у препису Ивана Јастребова, а у њој између осталог пише: „Никандро проиг · ман“ (према Шекуларац 1987: 114). Истина, и у овом случају је препис а не оригинал документа. Коста Радовић, као што смо видјели, име духовника Јелене Балшић у наслову своје пјесме преиначава у Никанон (видјети Радовић 2010: 16). Пјесничка слобода је пјесничка слобода, али нема потребе за варијантношћу овога имена – тим прије што се духовник Јелене Балшић у својим зборницима, како је познато, потписао као Никон. Поред тога, ријеч Никон се нимало не опире изговору да би се додатно прилагођавало духу српског језика.

Стил тестаментa Јелене Балшић као цјелине разликује се од стила њених посланица. Ако ништа, на то се поред природе жанра могла одразити разликовна ситуација у личном изражавању. Дистинкција произилази из саме природе текстова. Писмо је један од наратива другости, како би за књигу казала Ен Вилијамс (према Вујошевић 2018: 184). Подсјетимо на ословљавање писма као књиге у усменој

син Костадина и Јелене Балшић рођене Топија (видјети Šuflaj 1920: 157). Варијанта Шћепан на овом мјесту је функцији стилизације изражавања лика. Примјећујемо да Јован Радонић у истом раду херцега ословљава Стипан (видјети Радонић 1908: 406), а његовог најмлађег сина Стеван (видјети Радонић 1908: 411).

књижевности, што се семантички да проширити на текст уопште. Као што „треба имати на уму да се [у средњем вијеку] глаголом писати означавало и преписивање и редиговање, понекад само податак да су читаоци ту књигу имали у рукама“ (Томин 2007: 67–68). „Текст указује, како сугерише Ен Вилијамс, одсуство. Размислимо о природи писама: она указују на неку удаљеност“ (Вујошевић 2018: 184.). Подразумијева се да је и тестамент текст, али у овом случају по природи ствари нема удаљености у уобичајеном значењу. И то што тестамент Јелене Балшић записује старац Никандро Јерусалимац, поред форме по себи, околност је која утиче на стил њеног изражавања у тестаменту. Ни посланицама Јелене Балшић ни њеном тестаменту не може се оспорити одсуство вишка информативности. Поред тога, и „Тестамент Јелене Балшић“ и њено „Отписаније богољубно“ су текстови изузетне унутрашње композиције.

Све три посланице Јелене Балшић у *Гричком зборнику* преписане су руком Никона Јерусалимца. „Можемо само претпоставити да је Никон доследно преписивао Јеленине посланице. Посматране у Никоновом препису, оне показују незнатна одступања од општег развоја језика средњовековне уметничке књижевности. Стога би било веома значајно испитати како се њен језик односи према претходном развоју књижевног језика. Изгледа да Никон није чинио никакве измене, пошто се језик његових посланица понекад уочљиво разликује од Јелениних“ (Трифуновић, 1972: 297). Прије свега тиме што Никон Јерусалимац пише у стилу *плетенија словес*. „Јелена Балшић своје посланице Никону Јерусалимцу пише чистим српкословенским високог стила [...], док је њен тестамент из истог времена на народном језику“ (Грковић-Мејџор 1999: 30). „У експозицији тестамент Јелена Балшић подробно у великој мери народним језиком излаже оно што тестамент треба да садржи“ (Јовановић 1999: 74).

„Јеленине и Никонове посланице разликују се у језику и стилу. Језик Јеленине посланице је у традицији старог српског књижевног језика, језика уметничке књижевности“ (Трифуновић 1972: 297). Али једно од њихових заједничких језичких обиљежја је и присуство сложеница, које су у „Отписанију богољубном“ лако уочљиве (преподобије, трудољубије, благонаравије). Сложенице су, уствари, стилско обиљежје средњовјековног изражавања. О језику посланица Јелене Балшић Милица Грковић

каже: „Језик је српскословенски, у најбољој традицији средњовековне писмености, научен на двору у Крушевцу од врских учитеља тога времена, а усавршен у Зети код великих духовника који су брижно чували српско културно наслеђе, израсло из традиције светосавља“ (Грковић 1995: 198). „Прилично је висок степен одступања Никона Јерусалимца од нормативног књижевног језика. Разлог томе могао би се можда наћи у потреби писца да своје обраћање читаоцу учини што живљим и непосреднијим. Не може се, међутим, искључити ни могућност да је овакво стање израз културе аутора странца“ (Драгин 2001: 42).⁶⁸⁶

Ресавски правопис, који је и у *Горичком зборнику*, умногоме је „аналоган са процесом бугарске правописне реформе патријарха Јефтимија“ (Недељковић 1972: 491–492) – „да се не би услед недовољног разумевања грчких текстова појављивало супротивљеније догматом и рађале јереси“ (Недељковић 1972: 486). „Калуђер Никон употребљава много скраћеница – и то једне пише по тадашњем, а и ранијем начину писања, а друге сам изводи у интересу уштеде хартије. Прве пише кроз цео рукопис где се о правилу скраћенице могу употребити [...]. Друге скраћенице, које се могу назвати чисто Никонове, много су интересантније и чешће. Оне показују велику рутину Никонову у писању, јер је скоро кроз цео рукопис доследан скраћивању” (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 95). У писању Никона Јерусалимца уочљиво је посезање за скраћеницама, док су сложенице у средњовјековним текстовима уобичајене. „Најфреквентнија [именичка] сложеница [у *Горичком зборнику*] је **добродѣтель**, забиљежена 15 пута“ (Стојановић 2014: 315).

Милица Грковић закључује: „Укратко речено, језик ових посланица [Јелене Балшић] је високо нормирани српскословенски. И мада краткоћа докумената онемогућује потпуни увид и реализацију свих релевантних српскословенских црта,

⁶⁸⁶ Овако размишља В. Ф. Дубровина док проучава употребу грецизама у руским преводним рукописима једанаестог вијека, посебно у руском преводу „Синајског патерика“: „Употреба грецизама и превода могла је бити изазвана различитим узроцима: припадношћу извесних делова споменика различитим преводиоцима, иницијативом руских преписивача који су се у преводу сретали са грецизмима, жељом да се унесе разноврсност у језик споменика итд. У сваком случају, ова појава сведочи о тежњи за активним усвајањем грчке лексике, о жељи да се изабере лични еквивалент у преношењу новог појма или реалије“ (према Трифунувић 1972: 300).

будући да нису присутне све лексеме односно морфолошка средства у којима се иновације очекују, анализа показује да се одступања од норме српске редакције не јављају, те нема наноса из народног говора“ (Грковић 1995: 198). Посланице Јелене Балшић писане су такозваним високим стилем средњовјековне књижевности. „На народном језику нема књижевних посланица. Сам назив 'посланице' у народном језику више означава — посланство, мисију. Поред 'писмо', у народном језику се посланица називала 'књига', као што то налазимо, на пример у писмима која су српски средњовековни владари упућивали Дубровнику“ (Трифунувић 1990: 270). Тестамент Јелене Балшић је на народном језику, уз поштовање оквирних правила писања тестамена.

Ктиторски натпис Јелене Балшић у завјетној цркви коју је подигла на Горици додатно потврђује ријечи Милана Кашанина: „Средњовековни људи нису никад писли залуд и користили су сваку прилику да прибележе што мисле да ће за другог бити корисно и мудро“ (Кашанин 1975: 81). Уклесивање словних знакова у камен по природи ствари условљава одсуство празнословља. Изузев уводног дијела, ктиторски натпис Јелене Балшић сведен је на информативност. Поред информације ко је и кад подигао цркву у којој се овај натпис налази, укључена је само формула без које се у средњем вијеку и традицији која баштини средњовјековље ништа што је важно није почињало радити: „Вољом Оца и помоћи Сина и Светога Духа“. Нема чак ни топоса афектиране скромности, као што на примјер „аз грешни раб твој“ (према Радојичић 1963^б: 285), стоји у — такође у камен уклесаном — ктиторском натпису Ивана Црнојевића у Цетињском манастиру.

На овом мјесту је безмало сувишно објашњавати у чему гријешу Милица Краљ док говори о ктиторском натпису Јелене Балшић у цркви на Горици: „Највећу вредност представља аутентичан текст-натпис на старословенском језику над улазним порталом, који говори о ктиторки храма“ (Краљ 2017: 51). Иако иста ауторка на другом мјесту у истој књизи за два ипо вијека старије *Мирослављево јеванђеље* каже да је писано на почетку ћирилске редакције (видјети Краљ 2017: 52), „новом српском ортографијом — рашким правописом“ (Краљ 2017: 53). Милица Краљ није усамљена у несналажењу у говорењу о језику времена Балшића. Божидар Шекуларац, на примјер, тврди: „У вријеме

Балшића говорни језик је био народни старословенски (словенски)“ (Šekularac 2011: 237) — чиме показује недовољно познавање историје језика, што чуди с обзиром на то да је овај аутор слависта по образовању. Овдје није мјесто за објашњавање кад су почеле редакције првог књижевног језика Словена и како је тај језик назван, као ни који је књижевни и говорни језик у Зети у вријеме Балшића.⁶⁸⁷

Зато што то омогућава природа књижевне умјетности, Теодора Тара у фикционалном поигравању са стварношћу може да допусти свезнајућем приповједачу свога романа да каже да је језик рукописа који је Светозар Томић пронашао у Скопљу 1902. године а који се чува у Српској академији наука и уметности „старословенски“ (Тара 2007: 7). У том дјелу се чак каже да је Томић пронашао књигу коју је написала Јелена Лазаревић Балшић Хранић и да је она ту књигу тестаментом завјештала духовнику чији је надимак Јерусалимац (видјети Тара 2007: 8). У Тарином роману постојећа стварност је материјал за грађење умјетничке стварности. Дакле, казати да је у вријеме Балшића говорни језик старословенски допустиво је у роману, али не и дјелу које није умјетничко.

Више лингвиста, и не само лингвиста, наглашава потребу обезбјеђивања критичког издања *Горичког зборника*, што би омогућило интердисциплинарна истраживања и помогло поузданијем познавању језика Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. „Неколико драгоцених и важних напомена о овом Зборнику дала је и пок. акад. Ирена Грицкат, наш истакнути медијиста. Нажалост, оне нису објављене, али се налазе у оквиру материјала депонованог уз фотокопије Зборника. Велика је штета што своја запажања о језику није поткрепљивала и већим бројем примера — понекад се чак заустављала на општем запажању о одређеној појави, које је несумњиво тачно, али без примера“ (Јовановић 2012: 66). „Посебно треба разрешити нејасна места у тексту Зборника, на шта је скренула пажњу акад. Ирена Грицкат“ (Јовановић 2013: у штампи). У вријеме припреме за објављивање *Горичког зборника* Ирена Грицкат-Радуловић у

⁶⁸⁷ На научном скупу о словенској писмености недавно одржаном у Пољској, Црну Гору је представљао режисер Црногорског народног позоришта Благота Ераковић, који је тим поводом у емисији „Јутарњи програм“ Телевизије Црне Горе изјавио да је Његошев *Горски вијенац* написан на старословенском језику. Претпостављамо да се од времена Светих Кирила и Методија нешто слично није догодило.

писму Ђорђу Сп. Радојичићу каже: „У оним деловима где је Никон оригиналан, стил је замршен и ја често нисам могла донети коначну одлуку о најбољем размештају интерпункције, нити сам знала да сва таква места протумачим у фуснотама...“ (према Јовановић 2012: 66).⁶⁸⁸ „Посебно треба разрешити нејасна места у тексту Зборника, на шта је скренула пажњу акад. Ирена Грицкат“ (Јовановић 2013: 398–399), са разлогом наглашава Гордана Јовановић.

Светозар Томић се у „Предговору“ за свој препис *Горичког зборника* осврнуо на правопис ове књиге (Томић 1942^б). О томе донекле говоре и радови Димитрија Богдановића (Богдановић 1970^б), Ђорђа Трифуновића (Трифунуовић 1972), Милице Грковић (Грковић 1995), Гордане Јовановић (Јовановић 2012).⁶⁸⁹ Алберто Мангел, позвавши се на Isabel Suzeau, подсећа на опште појаве у начину писања (у дословном значењу појма) у латинским текстовима петнаестог вијека. Оне се могу односити и на грчке, руске, српске, бугарске текстове средњег вијека: „Интерпункција је у петнаестом веку била непоуздана, а велика слова се нису употребљавала доследно. Многе речи су биле скраћиване. Некада су то чинили ученици журећи са писањем белешки, али је то био често уобичајени начин писања — можда због уштеде папира — тако да је читалац морао знати да чита фонетски, али и да препозна шта скраћенице значе. Коначно, правопис није био уједначен; иста реч се могла појавити у неколико различитих облика“ (Mangel 2005: 87).

6.6. Трагом библиографије

„И ударих по другим књигама, [...] еда бих како успео да од многе учиним мало цело“
(према Павић 1986: 105)

⁶⁸⁸ Ако тако каже Ирена Грицкат-Радуловић, шта да кажу они који нијесу лингвисти по образовању.

⁶⁸⁹ Засад посљедњи објављени рад који говори о правописним одликама *Горичког зборника* је рад Јелице Стојановић „Правописне одлике 'Горичког зборника'“ (Стојановић 2013: 503–502), а посљедњи рад о језику Јелене Балшић и Никона Јерусалимца је рад Ане Јекнић, из 2016. године, на тему „Кроз литературу о језику Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у 'Горичком зборнику'“ (према Бајовић 2016: 91–117). Рад Ане Јекнић је колаж састављен од дјелова радова других аутора, радова који се у цјелини или дјелимично односе на језик Никона Јерусалимца и Јелене Балшић.

а) Међу радовима о Јелени Балшић највише их је из области историје књижевности. Након тога су историографски радови, а затим радови теолошке природе. Потом долазе радови из историје умјетности и лингвистичких дисциплина (лингвистика и јесте дисциплинована). Не постоји монографија о Јелени Балшић. Уосталом, као ни о једном од владара зетске династије Балшић.

Пошавши од литературе о *Горичком зборнику* коју је Боривоје Маринковић објавио у књизи *Скривени свет Владимира Ћоровића, (Ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог рада /између истраживања и реконструкције/)*, Светлана Томин је написала „Библиографију радова о Јелени Балшић (између 1366. и 1371 – 1443)“ (видјети Томин 2011^а: 1 и даље). Претходно је јеромонах Јован (Ћулибрк) објавио „Библиографију објављених дјела и превода Никона Јерусалимца и радова о Никону“ која садржи педесет библиографских јединица. Налази се у зборнику радова *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)* (видјети Јован 2004^а: 341–352). „Још увијек најбољи општи приказ Никона Јерусалимца и Горичког зборника даје француска књига Бошка Бојовића (Вошко I. Војовић, *Le Recueil de Gorica*, у књизи *L' Idèologie monarchique dans les hagiobiographies dynastiques du moyen age Serbe*, Roma: Pontificio istituto orientale, 1995, у поглављима 'Nikon le Hiersolimitain' и 'Le Recueil de Gorica', 209–220 и 221–238“ (Јован 2019^а: у штампи, фуснота 1). Владимир Баљ је написао „Библиографију радова о Никону Јерусалимцу“ која се налази у *Зборнику радова о Горичком зборнику*, који је он и приредио. Планирано је да се овај зборник објави истовремено са објављивањем фототипског издања *Горичког зборника* (видјети Баљ 2019: у штампи), које је за штампу припремила Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори. Библиографијом радова о Балшићима бави се и Васиљ Јововић, прије свега у свом раду *Средњовјековне историјске теме у периодици Црне Горе од 1835–1941. године* (видјети Јововић 2015: 127–145).

У истраживању Васиља Јововића (Јововић 2015) хронолошки се прате радови око 150 аутора у око 250 публикација, односно 458 текстова, и констатује „да је у временском периоду од 1835. године до краја Првог свјетског рата објављен мањи број средњовјековних текстова него у краћем временском периоду од 1918. године до почетка Другог светског рата у Краљевини Југославији 1941. године“ (Јововић 2015:

562). Позицију Балшића у периодици овога времена Јововић тумачи у поглављу „Средњовјековна Зета и српске династије“.⁶⁹⁰ Највише радова о средњовјековној Зети објављено је у часописима: *Зета*, *Записи*, *Глас Црногорца*, *Зетски гласник*, *Глас Боке*, *Гласник Народног универзитета Боке Которске* и *Просвјета*. Рад Васиља Јововића нема до краја критички однос према текстовима о којима говори, али је добра подлога за даља истраживања — поготово кад се зна да је мали број радова о Зети објављен у оквиру критичке историографије. Поред односа црногорске периодике према Балшићима, у раду Васиља Јововића сагледан је однос црногорске периодике према Војислављевићима, Немањићима, Лазаревићима, Бранковићима, Косачама и Црнојевићима (видјети Јововић 2015: 93–174). О односу црногорске периодике према Балшићима на ширем плану видјети Јововић 2015: 127–145). Јововић запажа да је у црногорској периодици знатан број радова посвећен женама: Јелени Анжујској, Јелени Балшић, Мари и Ангелини Бранковић“ (Јововић 2015: 655). Живко Андријашевић истиче да су у библиографији часописа *Историјски записи* само четири рада о Балшићима (Andrijašević 2012: 52).

⁶⁹⁰ О властеоској породици Балшића написан је велики број текстова. У њима се посебно истиче њихово поријекло, један број аутора заступа њихово анжујско поријекло, док други дио то побија, истичући да потичу од домаће властеле. Аутор нијесу сагласни ни око периода владавине Балшића у Зети. Неки од њих почетак владавине Балшића везују за смрт цара Душана (1355), а крај за смрт деспота Стефана Лазаревића (1427), док други (Стратимировић и Драгићевић) наводе да су Балшићи владали Зетом од 1360. до 1421. године. Описујући владавину Балшића поједини аутори (Петровић, Стратимировић, Павлиновић, Вукић) сматрају 1367. годину као граничну у односу на централну власт у Српском Царству, тј. да су од те године Балшићи самодржавни господари у Зети. Они су следбеници мишљења романтичарске историографије да је 1367. године краљ Вукашин Мрњавчевић убио цара Уроша. Овај сукоб између романтичара и критичке историографије је на основу грађе из Дубровачког архива окончао К. Јиречек. Описани су односи Балшића са Котором и Дубровником, босанским владарем Твртком Котроманићем, околним обласним господарима и државама. Главне теме биле су: „наводно учешће“ Ђурађа II Стратимировића у Косовском боју и питање „невјерства“ Вука Бранковића. Такође неки аутори (Петровић, Павлиновић, Ровински, Вукић) наводили су крвну везу између Балшића и Црнојевића мијешајући Стефаницу Црнојевића са Стефаном Балшићем Марамонтем, сматрајући да се након смрти деспота Стефана Лазаревића (1427) Ђурађ Бранковић, који је до тада управљао Зетом, вратио у Србију да заузме српски престо, а да су Зећани позвали из Напуља Стефана Црнојевића да се врати. Једино Р. Драгићевић не наводи ту крвну везу између Балшића и Црнојевића те истиче да је Балшин наследник у Зети био његов ујак деспот Стефан Лазаревић, а касније деспот Ђурађ Бранковић (Јововић 2015: 563–564).

Недовољно бављење историјом средњег вијека на подручју данашње Црне Горе довело је до читавог корпуса радова у којима се средњовјековна Зета тумачи површно, а Дукља чак и произвољно. Упозоравајуће дјелују следеће ријечи Живка Андријашевића: „У Историјском институту [Црне Горе] нема ниједног истраживача који се бави црногорском историјом средњег вијека, осим у виду компилаторске дјелатности. Такође, и научници који се као компилатори баве Балшићима не познају ни један страни језик на коме су бројни извори из њиховог доба настали. [...] Оспорити или потврдити све ове судове, у нашој науци најлакше је учинити — библиографијом“ (Андријашевић 2012: 52).⁶⁹¹ У раду „Црногорска библиографија 1494–1994“ Миомир Дашић каже да су се за црногорску библиографију први интересовали италијански историчери, као и да се од домачих историчара црногорском библиографијом први бави Марко Драговић, „који је у том послу сарађивао са Ђузепом Тодинијем“ (Дашић 1995: 95).

Иван Јововић свој рад о надбискупији бараској почиње ријечима: „Организовање научног симпозијума о династији Балшић, првог таквог у Црној Гори са тематиком посвећеном искључиво овој династији, говори да у црногорској историји, нарочито оној средњовјековној постоје недовршена систематска истраживања“ (Јововић I. 2012: 149). Овај Јововићев рад завршава се ријечима: „Свакако да су даља архивска истраживања императивна јер су бројна питања црногорске средњовјековне историје остала отворена, што се односи и на шест деценија владавине Балшића“ (Јововић I. 2012: 168). Због тога жали чак и Марко Шпадијер, филолог по образовању који Јелену Балшић — вјеровали или не — сврстава у преписиваче: „Нажалост, још увијек је сувише мало

⁶⁹¹ Крајње изненађујуће дјелује то што од 1929. године листови примјерка првог дијела прве књиге зборника *Старе српске повеље и писма* (Стојановић 1929) који се налази у библиотеци Црногорске академије наука и умјетности у Подгорици нијесу расјечени до 2018. године. Једва смо успјели да их расјечемо зато што је овај примјерак у стању физичког распадања. Као што је познато, међу писмима у наведеној књизи налази се и преписка Јелене Балшић и Балше Ђурађевића Балшића са Дубровчанима. Такође смо затечени тиме што су остали нерасјечени листови, јединог примјерка у црногорским библиотекама, књиге *Из тмине појање, (Стари српски песнички записи)* коју је приредио Ђорђе Трифуновић, примјерка који се у издању из 1962. године налази у библиотеци Филолошког факултета у Никшићу. И то и даље чини актуелним наслов Трифуновићевог предговора који гласи „Стара наша заборављена поезија“ (Трифунвић 1962: 9–56).

нових сазнања и савремених рефлектора на прошлост, а сувише много прежвакавања познатих чињеница и научних поступака“ (Špadijer 2012: 335).

Да историографски наратив о Дукљи дјелује као замућено огледало, и да тамо гдје *запире познање* лако наводи на танак лед тумаче који — свјесно или несвјесно — не стоје на властитим ногама, потврђује и свједочење Славка Мијушковића (Мијушковић 1967) у вези са посезањем за *Љетописом попа Дукљанина* као историјским извором у књизи 1 *Историје Црне Горе* (Титоград, 1967). Мијушковић, наиме, наглашава да је у оквиру разних рецензија узалудно указивао на грешке историчара у коришћењу *Љетописа попа Дукљанина*, а нарочито у поменутом случају — за који га

на извјестан начин везује и лична одговорност, и то у двоструком својству: члана редакције односне публикације и рецензента исте. Наиме, док су још биле у току припреме за штампу рукописа прве књиге *Историје Црне Горе*, на сједници Редакције за историју Црне Горе одржаној 6. децембра 1965. било је одлучено да овај рукопис, поред двојице раније одређених рецензената, заправо послије њих јер су они свој задатак већ били испунили, и ми прегледамо и дамо наше мишљење. Ми смо то урадили и доставили нашу рецензију. Кад се књига појавила, са највишим нашим чуђењем смо констатовали да неке несумњиве грешке на које смо ми указали нијесу исправљене. [...] (Мијушковић 1967: 50—51⁵⁴).

Драгоцјени су бројни закључци Славка Мијушковића у вези са *Љетописом попа Дукљанина*, међутим не може се узети здраво за готово његова сагласност са Стојаном Новаковићем у тврдњи да је тијело Светог Јована Владимира од почетка у цркви код Елбасана (видјети Мијушковић 1967: 78 и даље). Стојан Новаковић у свом дјелу „Први основи словенске књижевности међу балканским Словенима“ (Новаковић 1893) каже: „По моме мишљењу најјача потврда да је Владимир одмах сахрањен код Елбасана, у томе је што се само тим начином може објаснити тако савршено ћутање свију наших старих историјских извора о њему. Да је Владимир доиста био сахрањен у цркви Пречисте Крајинске, нашао би се ко било за време потоњег српског господства да о

њему што запише, или да га унесе у српске светитеље“ (према Мијушковић 1967: 76–77). *Листине о одношајих између Јужнога Словенства и Млетачке Републике* Симета Љубића (Љубић 1875) говоре да је тијело Светог Јована Владимира почивало у цркви Свете Марије Крајинске до 1215. године, кад су га Епирци након заузимања Скадра пренијели у Драч (видјети Љубић 1875: 85). На њих се при истој тврдњи позива Константин Јиричек (видјети Јиричек 1952: 119). Владимир Мошин наводи закључак Николе Радојчића да барски родослов није написан прије 1215. године, донесен на основу тога што се у њему не помиње пренос моштију Светог Јована Владимира, односно на основу тога што родослов каже да су сахрањене у Крајини гдје се и даље налазе (видјети Мошин 1950: 23).

Шуфлај не даје до знања да је Јован Скилица записао да је Јован Владимир сахрањен на мјесту гдје је посјечен, по православном обреду, и да је видио запис на његовом гробу. У вези са моштима Светог Јована Владимира, Милан Шуфлај се 1925. године огласио и текстом у загребачком листу *Обзор*, прештампаном у београдском листу *Балкан*, унијетом у исте године објављену студију Срби и Арбанаси, (*Њихова симбиоза у средњем вијеку*): „Светачке моћи Владимирове, које су негда путовале са сјевера на југ, кроз стољећа су мировале у Шин Ђону. Живи Владимир био је српски кнез, његово свето тијело било је задуго својином Арбанаса. // Ове године стале су се те моћи опет гибати. Један њихов дио, свечева рука пренесена је прије пар мјесеци у Охрид“ (Šufflay 1991: 82¹). Лобања Светога Јована Владимира данас се налази у бугарском манастиру Зограф на Светој Гори.

Поред тога што се дукљански период површно тумачи на општем плану, у посљедње вријеме у вези са наративом о Дукљи воде се ратови аматера на црногорској јавној сцени. Томе доприноси и недовољно познавање историје дукљанског и зетског периода. У томе скоро да се није отишло даље од хипотетичког приповједача у Љубишиним *Причањима Вука Дојчевића* који овако казује: „Дукља подно Куча, био је земањом стари град. Бискуп Змајевић пише да се у Дукљи (Doklei) родио цар Диоклецијан (Дукљан), а у привилећу паштровском стоји да је Дукљу (Диоклеу) врх Бара оградио Дукаљан, цар римски, г. 300; коме вјеровати?“ (Љубиша 1949: 167²⁸). Дукља је назив и града и покрајине, па државе. Милан Шуфлај појашњава:

Покрајина Д у к љ а добила је своје име по римској вароши Doclea /В. ниже одсјечак 20/. Територијално надовезала је на провинцију Превалис, коју је основао цар Диоклетијан одјелив је од пријашње веће провинције Далмације. Под утјецајем прича о цару Диоклетијану, цару 'Дукљанину', прозвана је Doklea—Дукља и Dioklitium. Српски дукљански кнезови сједе поткрај 11. вијека у Скадру. Име провинције прелази у наслов српских краљева. Расезање њено нагиње према мору. Име јој редовито долази свези са Приморјем (Dioslea et Mririma).

Почев од 11. вијека бива име Дукља истискивано називом З е т а (Zέντα) код Кекаумена 1080, у латинским споменицима Zenta, Gemta), пореклом од истоименог притока Мораче. Била је то двострука покрајина. Доња Зета лежала је уз море од сједишта племена Паштровића крај Будве до Светога Срђа на Бојани (1377. Sanctus Sergius de Genta). Горња Зета простирала се од брегова Његуша над Котором до источне обале Скадарскога Блата. Наравски, да тај појам, везан првотно уз рјечицу Зету, сеже и на западну обалу Блата. Тако дечанска хрисовуља (око 1335) рачуна у Зету, осим катуна Тузи, и село Кушево. Ово село граничи с Каменицом и Купелником, а тај, према хрисовуљи за манастир Светих Арханђела крај Призрена (1384), спада у Доњи Пилот“ (Šufflay 1991: 25–26).

Већ смо имали прилике да се увјеримо у важност зборника радова *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, као и зборника радова *Никон Јерусалимац, (Вријеме — личност — дјело)*, као и у то да су доба Балшића успјешно изучавали Иван Божић и Сима Ћирковић, према Живку Андријашевићу „значајна имена и у европској историографији“ (Andrijašević 2012: 53). Сима Ћирковић наглашава да је отежавајућа околност у тумачењу средњовјековне историје на подручју данашње Црне Горе извјесна несигурност у омеђавању предмета истраживања, односно „хронолошка и географска разубјеност у средњовековном периоду, услед које сваки део тражи одређени степен специјализације и одређена техничка знања“ (Ћирковић 1999:

23), и додаје: „У дугим периодима се правила разлика између Црне Горе и Брда или Црне Горе и Боке. Црна Гора у границама које данас има сасвим је млада појава“ (Ћирковић 1999: 24). Овим исказима Симе Ћирковића може се придружити и упозорење Бранка А. Копривице: „Не може се та стварност оцјењивати аршинима некаквог савременог 'става' о националном и ненационалном, већ улажењем у тадашње реалне односе (прије свега материјалне, па 'надградњу' која им је одговарала)“ (Копривица 2002: 604). У тумачењу историографских радова о седњовјековној Зети потрбуно је имати очи и на леђима да, на примјер, читаоца жедна преко воде не би превео Пелумб Џуфи (Džufi 2012) у настојању да докаже да су Ђураши, касније прозвани Црнојевићима (Ђорђе и Алекса) Албанци, односно да су племена Кучи, Братоножићи, Пипери и Бјелопавлићи само посрбљена арбанашка племена. Посебно кад се у оквиру обимног броја радова које Џуфи цитира и парафразира, у стилу *да се Власи не досјете*, више пута наводи рад Ивана Божића „Неверство Вука Бранковића“ (Божић 1975), а заобилази значајнији Божићев рад „Доба Балшића“ (Божић 1970^a). Или док се, у покушају да докаже да су Балшићи албански владари, према књижевним дјелима Константина Филозофа и Григорија Цамблака односи као према примарним историјским изворима (видјети Džufi 2012: 239).

Историјом средњовјековне Зете, у контексту изучавања веза са Арбанасима, успјешно се бави Милан Шуфлај. У предговору његовој књизи *Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку)* (Šufflay 1991), објављеној у Београду 1925. године, Станоје Станојевић каже да би историографски задатак, који је Шуфлај ријешити без пукотина и пропуста, тешко било ријешити

и са више и бољих извора реконструисати ту прошлост, и због необичне разноврсности тих појава, које се тамо у свим гранама и народног и државног живота, због честих и великих промена, које су тамо настајале, због сталне и велике умораности, која је увек пратила све те промене, и због необично разноврсних у сваком погледу, и политичких и културних, утицаја, који су у разним облицима добијали свога израза на обалама нашег и албанског приморја. Стога је г. Шуфлај имао тежи задатак, што је из малог броја оскудних, делимице

и непоузданих извора, требало дати пуну, реалну и заокругљену целину, која ће приказати прошлост тих крајева и живот у њима (Stanojević 1991: 3).

Примјећујемо да у начину излагања Милана Шуфлаја нема вишка информативности. Тако, на примјер, након што констатује да је „була папина од г, 1319., уперена проти српском краљу Урошу II.“, упућена Павау из обитељи Матаранго (Šufflay 1991: 102) који се поклања Филипу Тирентинском, и након што саопштава да су крајеви између Врега (Шкумбија) и Диевалија, „напосе провинција Сланица с главним пристаништем на ушћу Врега“ (Šufflay 1991: 102) прстор којим су владали у тринаестом и четрнаестом вијеку чланови породице Матаренго, Шуфлај каже:

Власт ове обитељи постизава свој врхунац под Блажем II. (1358–1367). Он носи године 1365. наслов себастократор. Даровао му га је зацијело српски цар Симеон. Послије његове смрти /према Орбину (II regno 189) год 1371/ окупирао је земље Карло Тхопија. Тек нешто је одржао син себастократоров Иван. Њега бирају г. 1386. Дубровчани својим грађанином. Обитељ ову преслојише крвним везама посвема Мусаки, од којих се на Врему већ г. 1371. спомиње Дон Мусаки (Mentulus Lussi et Yon frater eius de li Musachi cum aliis hominibus de Lu Vrego). То је зацијело 'signor Gino', син Андрије III., отац Андрије IV., који је био дјед кроничара Giovanni Musachija (Šufflay 1991: 102).

Као што се да примијетити, овдје нема ниједне сувишне ријечи а камоли реченице.

Шуфлајеву посвећеност историји показује и његов историјски роман Костадин *Балшић*. О томе илустративно говори коментар свезнајућег приповједача након указивања на повељу Константина Балшића Дубровчанима, писану у Уљарима 13. новембра 1395. године: „Село Уљари, прозвано тако по тамошњим пчеларима, није споменуто у млетачкм катастру од године 1416. Кад у овакву ефемерну насељу боави

Костадин, знак је, да на Дримцу не стоји више Душанов 'Царев дворцац', већ је пропао за вријеме турске окупације“ (Šufflay 1920: 139).⁶⁹²

Са становишта информација релевантних за наше истраживање, у тексту студије о Србима и Арбанасима у средњем вијеку (Šufflay 1991), Милана Шуфлаја смо само у неколико наврата затекли на спавању. О некима од њих смо говорили у претходним поглављима (напримјер, умишљени сусрет Јелене Балшић и Сандаља Хранића у Дубровнику, највјероватније неопрезно прихваћен на основу тврдњи Јосипа Јелчића о којима смо већ говорили). Шуфлајева студија *Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку)* удаљава се од стварности и кад сина Ђурађа Страцимировића Балшића и Јелене Балшић не наводи се као Балшу Ђурађевића Балшића него као Балшу Страцимировића Балшића (видјети Šufflay 1991), чиме се губи из вида свијест о средњем имену изведена из имена оца. Тако се наводи и у роману *Костадин Балшић* (видјети Šufflay 1920: 167).

Примјећујемо да се у литератури син Ђурађа Страцимировића Балшића и Јелене Балшић најчешће наводи као Балша III, као и то да се он скоро и не наводи средњим именом изведеним из очевог имена које гласи Ђурађевић. Погрешног навођења Балше III као Страцимировића или Страцимира у средњем имену има и мимо књига Милана Шуфлаја. Тако Константин Јирчек каже: „После смрти Ђуре Страцимировића (· у априлу 1403 у Улцињу) пола века ратоваху Млечићи са Србима због колевке Балшића“ (Јирчек 1952: 340), након чега у виду напомене слиједи позивање на изворе: „Повеље о том рату у Љ у б и ћ а и Ј о р г е; излагања у М и ј а т о в и ћ а, Ђ е л ч и ћ а [Јелчића], С т а н о ј е в ћ а, Р а д о н и ћ а на н. м. Пов. Балше Страцимировића („Balsa Stracimir“) у Бару од 13. јан. 1413. у Comte L., de M a s L a t r i e, Bibliothèque de l'école des chartes 58 (197), 122 и д. ратификацијом мира 1412.“ (Јирчек 1950: 340⁷⁴). И Млеци у својим документима Балшу Ђурађевића ословљавају као Балшу Страцимировића. Како свједочи зборник Симета Љубића, у вријеме рата Зете и Венеције Сандаљ Хранић тражи од Млетака да му уступе Будву, Бар и Улцињ, а они на

⁶⁹² Етимологија топонима Уљари у вези је са појмом улиште, што је синоним појму кошница. А именица улиште је свакако у вези са глаголом уливати. Пчеле уливају мед у саће, али у зимском периоду и пчелари уливају слатку воду за дохрањивање пчела.

то не пристају саопштивши да су та мјеста добили ратном срећом, „изазвани од Балше Страцимировића и Ђурђево удовице“ (Ljubić 1875: 4). Већ смо примијетили да се Јелена Балшић помиње као мајка Балше Страцимировића у млетачком документу помоћу кога Ђуро Тошић приближно одређује вријеме упокојења Јелене Балшић. Јорјо Тадић говори о Јели, унуци Јелене Балшић као о кћерки „Балше III Страцимировића“ (Тодић 1939: 118). У владарској династији Балшић не постоји ниједан Балша Страцимировић Балшић.⁶⁹³

Шуфлај каже да Црногорци бедем око Никшића називају *Зид Вука Махнитога* (Šufflay 1991: 8) умјесто Међа Вука Манитога. *Нема апсолитне синонимије*. Истина, у свом роману *Костадин Балшић* Шуфлај наводећи назив поменутог бедема наспрам ријечи зид, каја је у његовој историјској студији о Србима и Арбанасима, користи ријеч међа: „Ха, мој Андријо, ти ријетко зинеш, али кад ипак то учиниш, онда то изгледа, као да је одвајкада и посве расло на међи Вука махнитога', узврати Жилић циљајући томе на народни назив, што су га носили силни знаци од зида без креча и земље, остаци некадашњих дугачких утврда испод Оногошта у Зети, подигнутих још од Римљана против Гота“ (Šufflay 1920: 163). „О овоме су Зиду, између многих писали Вук Карацић (1834), Вилијем Душан Лембл (1850), затим Константин Јиричек, крајем прошлог, и Јован Ердељановић, почетком овог вијека“ (Николић 2000: 139). Матија Бећковић је написао поему „Међа Вука манитога“.⁶⁹⁴ Остатке овога утврђења данашњи Никшићани зову Бедем.

⁶⁹³ У обиљежавању идентитета срењовјековних владара изузетак је деспот Ђурађ који је, по правилу, Бранковић (по своме дједи) и веома ријетко Вуковић (по своме оцу).

⁶⁹⁴ Ердељановић од усмених предања о настанку топонима Међа Вука манитога сматра да се са стварношћу може повезати оно које каже да је ову међу подигао Вук са двора Ивана Црнојевића; „да је заиста живео неки Вук, неки великаш или властелин Ивана Црнојевића, који је по налогу Иванову извршио подизање (или можда поправљање и допуњавање те велике међе). А како је у оно време такве послове радио народ, и то под тешким кулуком, дакле врло нерадо, [...] могао је лако и Вука и овај његов посао назвати 'махнитим'. И онако исто као што је народ у држави Ђурђа Смедеревца све његове тврђаве приписао Јерини и назвао их по њеном имену, тако је и овде могао народ велику међу, коју је подигао Иванов великаш Вук, ставити на терет Вуку — његовој 'махнитости' — па је по њему и назвати (Ердељановић 1997: 35). Већ смо примијетили да Ново Вуковић у својој студији о *Причањима Вука Дојчевића* Стефана Митрова Љубише (Вуковић 1980) наглашава да на двору Црнојевића није постајао

Историјски је непотврдиво, иако је у књижевном дјелу допустиво, то што се у Шуфлајевом роману *Костадин Балшић* каже да су Ђурађ Страцимировић Балшић и Сандаља Хранић Косаче након смрти Радича Црнојевића били у најбољим односима: „Откако је [Ђурађ Страцимировић Балшић] помоћу босанског војводе Сандаља Хранића дне 25. априла год. 1396. до ногу поразио бунтовног свог ђефалију Радича Црнојевића, који је у тој бици и погинуо, могао је он мирније живјети. За пружену му помоћ, одступио је он Сандаљу неке крајеве као на примјер подручје племена Дробњака на брду, што носи румуњско име Дурмитор, и древни остатак из готскога доба, четвореугласту кулу Анагаст, Оногошт, гдје се крижали готски путеви из Рисна, Требиња, Плевља и скадарске долине. Кроз двије је године босански војвода држао и Будву, све до Спича и бенедиктанску опатију св. Марије ратачке. Односи с војводом остали су најбољи“ (Šufflay 1920: 155). Да је овдје описани однос зетског кнеза и босанског војводе без утемељења у историји јасно поазује поглавље овога рада насловљено „У потрази за биографијом Јелене Балшић“.

Из неодговарајућег разумијевања односа Сандаља Хранића Косаче према Зети прије женидбе Јеленом Балшић проистиче и погрешна тврдња у Шуфлајевој студији *Срби и Арбанаси, (Њихова симбиоза у средњем вијеку)* да је, током рата Зете и Млетачке Републике, већ 1405. године Балшу III подупирао „босански херцег Сандаљ Хранић“ (Šufflay 1991: 41). А баш те године Сандаљ Хранић се договарао са Млечима како да потисне Балшу III из Доње Зете. Тај план је осујетио деспот Стефан Лазаревић, тиме што је као посредник између Зете и Млетака предложио мировне преговоре, до којих је дошло 1406. године. Сандаљ Хранић је често узнемиравао и Зету, а и Котор. Да и не говоримо о захтјеву Дубровчана истовремено упућеном 15. новембра 1397. године засебним писмима њему и његовој (првој) жени Јелени да Косаче престану са узурпацијом права на продају соли у Суторину (видјети Стојановић 1929: 253–254 и Стојановић 1929: 254–255).⁶⁹⁵ Дубровчани се, као што смо и раније примијетили,

нико именом Вук, као и то да је могао постојати неко попут Вука Дојчевића у усменој књижевности и тако доспјети у Љубишино дјело.

⁶⁹⁵ Дубровчани, писмом упућеном му 11. септембра 1411. године, моле Сандаља Хранића Косачу да казни оне који су, под привидом његове дозволе, омогућили онима који немају право да продају со под Новим (видјети Стојановић 1929: 281–282). Сима Ћирковић саопштава да су на простору од Бојане до

обраћају Сандаљевој првој жени Јелени и 6. августа 1399. године молбом да на Љутој обустави незаконито наплаћивање царине људима који одлазе у Дубровник и Котор, на шта им се жале никшићки Власи (видјети Стојановић 1929: 256–257).

У вези са Хранићевим односом према Будви и Јелени Балшић прије смрти Ђурађа Страцимировића Шуфлај је у сагласју са Јелчићевом књигом *Зета и династија Балшића* објављеном 1899. Године у Сплиту, на италијанском језику. Поред свега што смо раније навели у вези са Јелчићевим романескним приповиједањем о Сандаљу Хранићу и Јелени Балшић, наводимо и сљедеће: „Такође [треба напоменути], да је од тренутка заузећа Будве Сандаљ живио далеко од жене. У сваком случају, отад је његов однос према Балшићима био такав да је дозвољено претпоставити да су његови неспоразуми са Катарином проузроковани његовом наклоношћу према Ђурђевој удовици“ (Јелчић 2010: 337). Разјаснили смо да је Сандаљ Хранић Катарином Јеленом Вукчић Хрватинић ожењен тек 1405. године, управо у вријеме почетка рата Зете и Дубровника у коме се Сандаљ Хранић Косача непријатељски односи према Јелени Балшић и Балши Ђурађевићу Балшићу. Као што се зна, Будву је Сандаљ Хранић Косача заузео 1396. године и у њој оставио своју прву жену Јелену, а Ђурђева удовица је удовицом постала тек 1403. године. Јелчић на исти начин говори и о женама Балше III Балшића: „Забилежено је да се Балша III новембра 1412. оженио по други пут и да су на ту гозбу били позвани и Дубровчани (Reformationes, 1412 – 14, fol. 176, 244 (11. nov. 1412)). Пошто о његовој првој жени немамо нових доказа, а она је била Топија, закључујемо да је она тад већ била мртва, или разведена, можда зато што је сматрана кривом што Балша III нема потомака. Зато се и писало да 'конте Топија више није његов таст' ('conte Topia su suoxero'), него Која Закарија, што није могуће провјерити“ (Јелчић 2010: 400).

Овдје нећемо улазити у Шуфлајево објашњење у студији о Србима и Арбанасима како је настало презиме Црнојевић, нити о неусаглашености са родословним таблицама Шуфлајевих тврдњи о потомству Карла Топије, а донекле и

Неретве право на продају соли имала само четири мјеста, и то: Свети Срђ на Бојани, Котор, Дубровник и Дријево на Неретви. „Своје место међу привилегованим трговима Дубровник је морао отплаћивати на тај начин што је краљу препуштао део прихода остварен од продаје соли његовим поданицима“ (Ђирковић 1994^а: 344), каже Сима Ђирковић.

Костадина Балшића. Све то не може бацити сјенку на квалитет Шуфлајеве књиге као цјелине. Чуди само да је Шуфлају промакао документ из Дубровачког државног архива на који се позива Никола Јорга кад каже да су Дубровчани 1396. године одустали од организације дипломатских преговора Јелене Балшић и Сандаља Хранића Косаче, након његовог освајања Будве и одласка у манастир Ратац код Бара. Зекерија Цана са разлогом истиче да је Шуфлај један од истраживача у пројекту *Acta Albaniae*, који је Thalloszy покренуо 1906. године а у коме се нашао и „Константин Јиричек, најистакнутији медијалист Балкана и најбољи познаваатељ архивског блага. Он је неколико година без прекида радио у Дубровачком архиву истражујући и преписујући цјелокупне материјале који су говорили о албанској повијести. Thalloszy је скупљао грађу из архива у Венецији, Ватикану и Напуљу, док је Шуфлај обављао најсложенији дио рада — суставно упоређивао сакупљене податке“ (Cana 1991: 119). По нашем скромном мишљењу један такав пројекат потребан је и за изучавање средњовјековне историје и културе на подручју данашње Црне Горе.⁶⁹⁶

⁶⁹⁶ У свом раду „Средњовековни Власи на подручју данашње Црне Горе — пример Риђани“ (Петровић 1999) Ђурђица Петровић подсећа на то да су неуједначена сазнања, а и извори за проучавање средњовјековне историје подручја данашње Црне Горе: „Према важности извора прво место припада Дубровачком архиву“ (Петровић 1999: 229), односно: „Которски архив је знатно сиромашнији према врстама серија, а поготово за XIV век. Политичко-управни и судско-нотарски фондови за XV век нису систематски истражени, углавном су селективно презентирани и препричани“ (Петровић 1999: 230). А Новак Ацић говорећи о Ђурађу II Балшићу не без права закључује да је потребно да историчари медијалисти изуче његов однос „како према господарима околних земаља и подручја, тако и према Османској империји, Венецији и другим државама — треба да истраже досад неистражена или истражена, али нама непозната, архивска документа, (која се, могуће, о томе налазе, примјерице, у архивима у Дубровнику, Задру, Венецији, Ватикану, Бечу, Будимпешти, Цариграду, Анкари, то јесте у иностраним архивима, библиотекама и институтима)“ (Adžić 2012: 301—302). Истина, овом аутору је у књизи о Балшићима (Adžić 1996) промакло много шта што је на дотичну тему одавно познато, па и студија Милана Шуфлаја о којој управо говоримо.

Било је крајње изненађујуће примјетити да нијесу расјечени листови у примјерку првог дијела прве књиге зборника *Старе српске повеље и писма* (Стојановић 1929), који је приредио Љубомир Стојановић а који се налази у библиотеци Црногорске академије наука и умјетности у Подгорици. То значи да је стигао до фазе физичког распадања а да претходно није читан. У овом зборнику су, као што је познато, и писма Јелене Балшић и Балше Ђурађевића Балшића Дубровчанима, као и њихови одговори на та писма. Такође смо затечени тиме да су остали нерасјечени листови јединог примјерка у црногорском библиотекарству књиге „Из тмине појање, (Стари српски песнички записи)“ коју је приредио Ђорђе Трифуновић, примјерка који се у издању из 1962. године налази у библиотеци Филолошког факултета у

Иван Божић појашњава: „Само име Црна Гора, које се први пут помиње у дубровачким документима 1376. год., још дуго ће означавати планински масив који се од Рисанског залива, изнад Котора, Грбља и Будве, пружа до изнад Паштровића, са Ловћеном као највишим врхом. Тек касније ће се, у доба Црнојевића, почети да шири и на околне предјеле, а на крају замијенити старо име Зета“ (Божић 1970⁶: 169).⁶⁹⁷ Јован Ердељановић даједо знања да је најстарији спомен назива Црне Горе у једној повељи краља Милутина, у изразу: 'отъ Чрне Горе“ (Ердељановић 1997: 40). То је повеља краља Милутина манастиру Светог Николе на Врањини, за коју Стојан Новаковић каже да је писана „око 1296.“ (Новаковић 1912: 579). У поменутој повељи краља Милутина манастиру Врањина се уз ослобађање пореза дају радници, а уз њих под истим условима и „отъ Чрне Горе отъ арбанасъ Василия са децомъ“ (према Јастребов 1879: 226). У вези са захтјевом деспота Ђурађа Бранковића Млецима из 1435. године да му се дозначе катуни Црне Горе (што они одбијају казавши да су у границама млетачке власти, као и у вези са наведеном врањинском повељом Милан Шуфлај каже: „Произилази јасно, да је првотна мала Црна Гора, насљедница имена Зете, био крај око данашњег мјеста Катуну између Цетиња и Скадарског језера“ (Šufflay 1991: 29). А

Никшићу. Наслов Трифуновићевог предговора у овој књизи гласи „Стара наша заборављена поезија“ (Трифунувић 1962: 9–56).

⁶⁹⁷Назив Чарна Гора је књишког поријекла. У умјетничкој књижевности он има додатну стилизацију. У роману Црњанског „Сеобе друга књига“: „Да се Чарној Гори дозволи да се у Русију исели“ (Црњански 1978: 272) саопштено је у функцији појачавања историографске фикције, док је у пјесми „Црна Гора“ Душана Костића знак лиризма: „Ако е љубим гору моју чарну, можда знам зашто љубим, / ко и онда рањеном усном кад сам је привиј'о меко“ (Костић 1983: 68).

У пјесми Јованке Вукановић „Карадаг“ је казано:

„Османлије је назваше Карадаг
Црна земља
Ђе црне планине
Опкољавају црна језера
а жене са црним очима
похрањују црно вино
за мушкарце са црним брковима
када се врате из битке
у свијетлу мајску зору“ (Vukanović 2017: 102).

Божидар Шекуларац тврди да је тада име Црна Гора „носио један предио у Горњој Зети који је обухватао Ријечку нахију, касније језгро државе Црнојевића. Та област је касније названа Стара Црна Гора“ (Šekularac 2018: 13). Назив Стара Црна Гора се односи на простор шири од Ријечке нахије.⁶⁹⁸ Скоро сва Доња Зета је остала мимо јурисдикције Ивана Црнојевића након његовог повлачења на Обод. Новак Килибарда изјављује да под Црном Гором подразумијева и Дукљу и Зету (видјети Kilibarda 2012: 7), да би у истој књизи казао да се ни приближно не подударaju границе Зете и Дукље, као ни границе Црне Горе и Зете (видјети Kilibarda 2012: 58). Ко је схватио, схватио је.⁶⁹⁹

Услов за говорење о Црној Гори као државном појму обезбиједила је Горња Зета. Позвавши се Душана Вуксана, аутор *Кратког описа о Зети и Црној Гори* овако наводи ријечи са листа писаног руком владике Петар I: „Под именом Горња Зета бјеше тогда и черна Гора. Оне су имале тогда нераздвојно своје влатељне кнезове, како пређе српских царeј от Немањића линије, тако и послијед“ (према Шекуларац 2010: 16). Божидар Шекуларац предлаже разматрање могућности да се помјери граница „дефинитивног нестанка црногорске државе и њеног утапања у турско царство са 1499. на 1528. годину“ (Šekularac 2010^б: 29), односно за период којим је Скендербег владао на Жабљаку Црнојевића као пион турске власти. Само наизглед на овом фону може бити исказ Глигора Станојевића: „Скендер-бег Црнојевић долази на управу Црне Горе као легитимни представник својих предака“ (Станојевић 1975^а: 38), зато што се у контексту рада коме припада односи на то да су Турци потурченом сину господара Ивана Црнојевића уступили на управљање простор који му је познат. Зашто би, иначе, водио турску војску на Црнау Гору. Глигор Станојевић такође каже: „Порта је Црну

⁶⁹⁸ Још три нахије (Катунска, Црмничка и Љешанска) припадају Старој Црној Гори. Више видјети у Ердељановић 1997: 65.) Истина, владика Василије Петровић у *Историји о Црној Гори* говори и о пјешивачкој нахији. Старој Црној Гори су у вријеме владавине владике Петра I придружена Брда, односно седморо брда: Пипери, Кучи, Братоножићи, Бјелопавлићи, Васојевићи, Ровца и Морача. У старохерцеговачком дијелу авнојевске Црне Горе за Бјелопавлиће се и данас зна казати Брда. Јован Ердељановић напомиње да Иван Јастребов и Павле Аполонович Ровински поричу везу топонима Црна Гора у повељи каља Милутина манастиру Врањина са албанским називом Малесија, у значењу Црна Брда (видјети Ердељановић 1997: 40¹). Милан Шуфлај истиче: „Нема двојбе да то име потјече од врло бујне црногорице у том крају“ (Šufflay 1991: 28).

⁶⁹⁹ Sacha Arengo свој роман насловљава *Истина и друге лаж* (Arengo 2017).

Гору сматрала турском територијом и она је административно припадала турском Скадарском санџаку“ (Станојевић 1975⁶: 419).⁷⁰⁰

Будимир Алексић пјесму Радована Бећировића „Горски престо“, поднаслови „Трагом црногорске историје“ (Бећировић 1998) наводи као покушај одбране митоманског односа према историји Црне Горе у вријеме турске владавине:

Повод да Бећировић напише ову пјесму била је студија др Бранислава Ђурђева (познатог историчара и академика) 'Турска власт у Црној Гори у 16. и 17. веку' (Сарајево 1953.), у којој је доказано да је Црна Гора током та два вијека плаћала Турцима харач, јер се, на измаку 15. вијека, Црна Гора – као и остале балканске земље – потчинио султану, тако да о некаквој државно-политичкој самосталности Црне Горе у периоду од 1496. до 1687. године не може бити ни говора. Та књига је изазвала велико незадовољство јавности у Црној Гори и бурне реакције 'родољубивих' историчара. Широки народни слојеви у Црној Гори који су историју те земље посматрали романтичарски, максимално је

⁷⁰⁰ И поред тога што се не зна да ли се Станко Црнојевић потурчио самоиницијативно или уз договор са својим оцем и колико год биле у духу неоромантизма и по природи ствари фиктивне, наводимо ријечи вјеренице Станка Црнојевића, будућег Скендербега, из драме *Балканска царица* Николе I Петровића, којима она одговара свом вјеренику на његов предлог да се заједно потурче, па да буде балканска царица: „Ах, Горо Црна! Ах земљо мила! / Твоја се с главе сад режу крила“ (Петровић 1996: 189). У четвртој сцени четвртог чина Јакшићеве драме *Јелисавета кнегиња црногорска* Арслан паша се овако обраћа Станиши Црнојевићу убјеђујући га да се потурчи и поведе турску војску у напад на Црну Гору: или Карадаг, како је називају Турци (што је и наслов пјесме Јованке Вукановић, односно што је и у наслову романа Хусеина Башића):

„Падишаху ћеш под скут припасти —
Па освијимо л' тврди Карадаг?
Дедова твојих Зету поносну
Карадгу ћу присајузити.
Па владај онда вољно вечито
Султану само данак плаћајућ“ (Јакшић 1987: 188).

идеализујући и деификујући, нијесу схватили критички научни приступ историјској тематици, нити су марили за архивску грађу, примарне историјске изворе и формално-правне аргументе, већ су поменути студију др Ђурђева доживјели као груби атак на историју Црне Горе и Црногораца (Алексић 2016).

Алексић закључује да се Радован Бећировић у овом случају прилагођава слушаоцима, што се узима као један од знакова разликовања усмених и народских десетерачких пјесника.

Познајући психоантрополошки и пјеснички профил Радована Бећировића, прије би се могло закључити да је пјесму „Горски престо“ написао из сопственог увјерења него је то *свјесно угађање* слушалачкој и читалачкој публици и племенско-братственичком менталитету. Наредни стихови поменуте пјесме то прије могу потврдити него негирати:

„Па зар трпи понос Црне Горе

Змај ил вила да је чим прекоре

Кад смо били турска раја права

Окле нама Махмутова глава?“ (Бећировић Требјешли 2011: 90).

Стицај околности је то што је Радован Бећировић као учесник Мојковачке битке о својој пјесми о овој бици могао говорити из позиције свједока, као и то да је не само његова свијест насељена и ненаучним погледима на историју Црне Горе у времену турске владавине. Али ни питање које наведеним стиховима поставља Бећировићева пјесма није без основе, иако се односи на вријеме Светог Петра Цетињског, односно вријеме које долази након историјског периода који истражује књига Бранислава Ђурђева.

Владика Василије Петровић у *Историји о Црној Гори* каже: „Иван Црнојевић пренесе свој двор из Зете у Црну Гору, на поље Цетиње, а тамо постави и сагради предивну митрополитову резиденцију“ (Василије 1996: 47–48). У *Кратком опису о*

Зети и Црној Гори анонимног аутора из деветнаестог вијека стоји да је Иван Црнојевић престоницу премјестио „из Зете, из града Жабљака у Црну Гору“ (према Шекуларац 2010^б: 63). А усмена пјесма „Јела, љуба Милоша Обилића“, коју је у данашњој Зети (1912. године) записао Илија Златичанин, каже да је Јела отишла из Зете у Црну Гору. Милош Благојевић скреће пажњу на запис из друге половине шеснаестог вијека у коме стоји да је Цетиње у Црној Гори, а Црна Гора у Зети (видјети Благојевић 1999: 75).⁷⁰¹ До обнове Будимљанско-никшићке епархије Српске православне цркве налов митрополита чије је сједиште на Цетињу гласио је *митрополит црногорско-приморски, зетко-брдски и скендеријски*, при чему је до избора епископа липљанског као викарног епископа патријарха српског са сједиштем у Пећи било *и егзарх трона пећкога*. У првом пасусу *Кратке историје Црне Горе* владика Петар I из реалности односа географије и сторије свога времена каже да ријека Зета „тече од Херцеговине“ (Петар 1996: 341), као и да ријека Морача „такођер иде из Херцеговине“ (Петар 1996: 341).

На све што је у претходном пасусу наведено као и на много шта друго може се односити коментар Симе Ћирковића:

Подсећам на ово стога што се од времена националне афирмације Црногораца ситуација компликовала утолико што се јавља тенденција да се средњовековна историја Црне Горе уобличи као део интегративне идеологије тиме што се узима носеће језгро, елеменат који је државотворан, па се он прати или се конструише његов континуитет, а све оно друго се као периферно у просторном и хронолошком смислу, потискује и маргинализује (Ћирковић 1999: 24).

Новак Ражнатовић је изричит:

Ако у видном пољу имамо територију данашње Црне Горе, није само стара Зета, као српска земља, једина на перспективи њене историје. Осим Зете, у оквирима

⁷⁰¹ Потребно је додати да Милош Благојевић наводи више Црних гора и Црних Гора на простору данашње Црне Горе (видјети Благојевић 1999: 75, 76). Његовим примјерима ваља додати топоним Мала Црна Гора, назив села на Пивској Планини. Додајмо и то да у цетињском крају постоји и топоним Бијела гора, који се помиње и у Петровићевој драми *Балканска царица* (видјети Петровић 1996: 147).

данашње Црне Горе имамо и дио Рашке, и то нешто већи од оног зетског, па затим дио старог Хума или потоње Херцеговине, као и један мањи дио Травуније. Значи, све српске земље у средњем вијеку својим већим и мањим дјеловима јесу у садржају, односно на перспективи историје Црне Горе. Хоћу, према томе, да кажем да се историја Црне Горе може најбоље или цјеловито приказати, односно протумачити, само у контексту историје цијелог српског народа (Ражнатовић 1999: 431).

Као што смо и раније примјећивали, један дио историографске литературе референтан је на идеолошки наратив о Балшићима као насљедницима дукљаских владара. У том контексту разумијевамо и Андријашевићеву насловну синтагму „Обнова независности“, која се односи на Балшиће у књизи *Историја Црне Горе* (Andrijašević, Rastoder 2006). Закључивши да је наведени наслов текста Живка Андријашевића о Балшићима политички мотивисана конструкција, указујемо на напомену самог Андријашевића дату уз констатацију да се титула Црнојевића у *Цетињском летопису* не може узети као историјска чињеница: „Будући да 'Цетињски летопис', иако постоји неколико пријеписа, није био намијењен јавности, тј. објављивању, податке о Црнојевићима који се у њему налазе, ипак можемо сматрати резултатом тадашњих историјских знања, а не политички мотивисаном конструкцијом“ (Andrijašević 2010: 60). Нема сумње да је Андријашевићев наслов „Обнова независности“ у функцији пророковања уназад.

Тумачећи „предмодерне идентитетске обрасце Црне Горе у првој половини XVIII вијека“ (Uskoković 2015: 1), Вук Ускоковић наводи двоструки проблем:

Тако се сваки помен придјева „српски“ у XVIII вијеку тумачи као свјесна и намјерна подршка српском националном програму XIX вијека, а сваки помен придјева „црногорски“ као свесрдно опредјелење за нешто каснији црногорски национални програм. Све мучне и бесмислене распре о томе шта овај или онај придјев значи у овом или оном примјеру изгубиле би сваки смисао ако би се

укинула истозначност тих појмова у првој половини XVIII вијека и у нашем времену (Uskoković 2015: 6).

Можда би разумијевању проблема о коме тренутно говоримо могло помоћи присјећање на то да су границе садашње Црне Горе утврђене у Јајцу, 1943. године, а у нешто другачијем оквиру на Берлинском конгресу, 1878. године. Не треба губити из вида ни свијест о Старој Црној Гори, коју чине четири нахије, којима је касније прикључено и седморо брда (видјети Ердељановић 1997: 65 и даље). Дјелови Старе Херцеговине ушли су у састав данашње Црне Горе након пропасти турског царства, ради избјегавања могућности да се нађу под аустроугарском влашћу. Граница између данашње Црне Горе и данашње Херцеговине, на примјер, иде некадашњом границом између Турске и Аустроугарске, односно између пивског мјеста Равно и гатачког мјеста Чемерно. Вук Карацић у напомени уз наслов усмене пјесме „За што Бајо оде у хајдуке“ (Вук, III, 67) каже да је Бајо Пивљанин „родом из *Пиве* (у Херцеговини), то показује његово презиме (*Пивљанин*)“. Ваљало би се упитати и кад је Бока Которска ушла у састав данашње Црне Горе, односно откад су у њој Пљевља. Или се присјетити у чијем је саставу данас добар дио некадашње дукљанске државе. „У вељем ослободилачком рату 1876/78. са Вирпазара су пошли Црмничани, предвођени књазом Николом Петровићем и војводом Илијом Пламенцом, у ослобађање Бара и Улциња. Тако је остварена стара жеља Црногораца и самог књаза Николе да Црна Гора изађе на море“ (Лековић sine anno: 108). Није потребно објашњавати зашто се све ово и много шта друго превиђа у контексту такозване нове развојне филозофије, којој као да би био проблем да нема проблема.

б) Озбиљан проблем у рецепцији средњовјековних књижевних текстова настаје захваљујући неодговарајућим поступцима њихових приређивача, који их приређују тако да читаоци нијесу свјесни њихове цјелине. На то са разлогом упозорава Зорица Витић: „Приређивачи су по правилу овим одломцима давали савремене наслове и често пропуштали да нагласе да је реч о фрагментима, те је читалац упознавао ову

[средњовјековну] поезију без довољно информација о целини, и тако неретко стицао донекле искривљену слику о њеном облику, значењу и вредности“ (Витић 2005: 6).⁷⁰²

На задњој корици Мијатовићеве књиге о Јелени Балшић (Мијатовић 1997) „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић је такође дато у одломку и такође без објашњења да то није посланица у цјелини. На овом мјесту је преузет дио првог дијела „Отписанија богољубног“ и прва реченица његовог другог дијела. Све то је преточено у стихове, тако да се смјењују три терцине, два катрена и двије септима. Изостављена је уводна епистоларна формула којом се саопштава коме се посланица упућује, чиме се уз стиховање прозног текста појачава извођење утиска постојања наводне пјесме. На исти начин је „Отписаније богољубно“ приказано у књизи Љубише Ћидића *Кнегиња Јелена Балшић*, као додатак након текста Ћидићеве монодраме истог наслова. Разлика је једино у томе што је у Ћидићевој књизи текст Јелене Балшић у једној строфи, и то са појединим ријечима као припјевима (видјети Ћидић 2010: 61–62).

На основу тога што су у једној цјелини исти дјелови „Отписанија богољубног“, као и тога што у посљедњој реченици пренесеној из текста Јелене Балшић умјесто ријечи светост стоји свјетлост не искључујемо могућност да је Ћидић текст посланице Јелене Балшић само прештапао из Мијатовићеве књиге. Премда је „Отписаније богољубно“ Јелена Балшић такође у стихованом одломку у коме је умјесто ријечи светост ријеч светлост представљена и у Павловићевој *Антологији српског песничтва*, гдје је пјесничтво схваћено као лирска пјесма у стиху (Павловић 1990: 61–62). Марија Маја Д. Недељковић у својој књизи о Јелени Балшић, поред тога што „Отписаније богољубно“ приказује преко његовог дијела као лирске пјесме у стиху, и библијски псалм (Пс. 104, 33) — узет за мото прилога „Стиховање“ — разлама у три стиха:

„Пјеваћу Господу за живота својега;

хвалићу Бога својега

док сам год“ (према Недељковић 2012: 239).

⁷⁰² Не искључујемо могућност да се управо ово десило састављачима *Читанке за први разред гимназије* Завода за уџбенике — Подгорица, објављене 2006. године (видјети Јелушић, Већановић 2006: 83–84).

Дио „Отписанија богољубног“, и то у стиховима, је и у антологији црногорске поезије на албанском језику — *Antologji e poesisë malazeze* (Pоровиќ 2011), коју је приредио Дмитров Поповић.⁷⁰³

С обзиром на то да је ритмичност једна од одлика средњовјековне прозе, лако је склизнути у ову врсту експериментисања. Тако лако би се, на примјер, у стихове могао пресложити сљедећи дио текста Северијана, епископа Гавале „О стварању света“, из Никоновог преписа у *Шестодневу* (лист 68б) — тим прије што је анафоричан: „Како сагради кости, ребра, како очи створене беху, како жиле, како непца, како се преобрати у црвену разноврсност, како постави језик, како се истањише усне, како се извајаше ноздрве, како се посадише уши, како израстоше власи“ (према Радошевић, 2004: 184). Али чему би служило извођење из аутентичности. Оваква експериментисања се показују као сувишан труд. „Ако се новински уводник сложи на страници као песма, семантичке одлике његових елемената остају у једном смислу исте, али су сада подвргнуте другачијем интерпретативном поступку и на различитим изотопијским равнима“, примјећује Џонатан Калер и са правом истиче сљедеће: „Када текст читамо као песму, јавља се могућност нових утисака пошто конвенција жанра производи нови распон знакова“ (Калер 1990: 242).⁷⁰⁴ Исти аутор коментарише: „А теорија која настоји

⁷⁰³ Јелена Балшић је у овој антологији представљена на првом мјесту (видјети Роровиќ 2011: 13–16).

⁷⁰⁴ „Типографски распоред ослобађа другачију врсту пажње и ослобађа нешто од формалне вербалне енергије“ (Калер 1990: 244). У „Антологији савремене свјетске поезије“ коју је приредио Раша Ливада налази се и пјесма Виљема Карлоса Виљемса која гласи:

Појео сам шљиве
Које су биле у фрижидеру
И које си вероватно
Чувала за доручак

Опрости
Биле су тако укусне
Тако меке
И тако хладне.

да значење текста црпи из значења његових конститuentи, колико год виспрана и изричита била, неће успети да протумачи различитости ове врсте“ (Калер 1990: 147). Димитрије Богдановић је свјестан да је овај проблем тим већи у средњовјековној књижевности зато што је њен ритам повезан са литургијским ритмом и као такав „није само питање стихова“ (Богдановић 1997^г: 264).

У вези са методологијом тумачења средњовјековне књижевности већ смо упутили преко радова више аутора, поготово Димитрија С. Лихачова и Барбаре Ломађистро. У сагласју са поменутиим ауторима је и Арон Гуревич (видјети Гуревич 1994: 5 и даље). Милорад Лазић каже: „У медијевистици, једностраним приступом многим феноменима културе, као што је, на пример, оцена књижевних вредности дела инкорпорисаних у књиге, поновили бисмо много пута показане заблуде у приступу изучавању средњовековне књижевности“ (Лазић 1999: 51). То на општем плану овако сагледава Димитрије Богдановић:

Наше представе о старој књижевности биле су дуго оптерећене категоријама поетике новог доба. То се огледало, пре свега, у самом издвајању онога што се могло „признати“ као литерарно и уметничко у нашем наслеђу средњег века. Уствари, ми ни до данас немамо јединствен и свеобухватан преглед аутентичног књижевног стварања средњовековне Србије. Оно о чему се пише, када је реч о томе значајном раздобљу српске књижевности, јесу углавном издвојене појединости, извучене из опште масе текстова који су писани и преписивани током нашега дугог средњег века, од XII до XVII столећа. Издвајање се вршило обично полазећи од наших савремених литерарних категорија па су се тако у средњем веку тражили прозни облици који би бар подсећали на прозу новијег доба — роман, на пример, или биографија, чак и аутобиографија, исповест,

Џонатан Калер примјећује да ова пјесма „превазилази језик“ (Калер 1990: 263) и да је као таква само „привидно банална“ (Калер 1990: 263) — након што каже: „Белешка остављена на кухињском столу која гласи: 'Тек колико да ти кажем да сам појео шљиве које су биле у хладњаку, и које си вероватно чувала за доручак. Опрости, биле су тако укусне: тако меке и тако хладне', била би леп гест; али када је сложена на страници као песма, конвенција значењског ступа у игру“ (Калер 1990: 262).

успомена, приповетка. Или, ако је требало идентификовати средњовековно песништво, поезију у оним класичним просодијским облицима у којима звуче антички или новији стихови, дошло се до закључка да такве, класичне поезије у нашем средњем веку нема, и даље — да у средњовековној српској књижевности нема никакве поезије. Тако смо били дошли до тога да књижевне родове и облике у нашем средњовековном наслеђу ограничимо на мали број текстова, који су потом уношени у читанке и антологије да пруже, углавном, доста сиромашну слику о карактеру и обиму српске средњовековне књижевности (Богдановић 1997^a: 5).

Односно:

Добили смо ограничен број текстова и то претежно под другим, „новим“ називом, текстова прекрштених, преименованих: житија су постала „биографије“, религиозне повести „романи“, тропари „строфе“, а свему што се није могло ни на који начин уклопити у такве књижевнотеријске схеме порицана је чак и сама књижевна природа, или макар одређени елемент књижевног дела. Не само што је великој маси поетских текстова одрицан карактер песништва него је и већем делу нашег литерарног наслеђа у основи оспорен карактер књижевности — због тога што је то, рецимо, литература религиозне или мистичке филозофије, аскетике, теологије. Веома неодређен и широк појам „писмености“ употребљаван је као излаз, у неспособности да се јасно дефинише средњовековна литература као књижевни, естетски и уметнички феномен (Богдановић 1997^a: 6).

Да проблем буде већи, Радмила Маринковић представљајући „Слово љубве“ Стефана Лазаревића овај текст не само да наводи у стиховима него задржава само девет његових наводних стихова, формирајући од њих једну назови строфу:

„Бесмо заједно и један другоме близу

или телом или духом
Но да ли горе да ли реке
раздвојише нас
Ветри да сукобе се с рекама
и да исахну
Да састанемо се
да угледамо се
љубављу да сјединимо се“ (према Маринковић 1996: 186).

Овај експеримент Радмила Маринковић у свом коментару „Слова љубве“ овако образлаже: „Из деспотовог поетског састава издвојени су за ову прилику само лични делови, без библијских цитата, поређења и реминисценција, као и без ширих описа. Добили смо, на тај начин, чисту лирску песму“ (Маринковић 1996: 293). На тај начин је, уствари, искасапљено „Слово љубве“ Стефана Лазаревића“, а оно је уствари нарочито са библијским цитатима, поређењима, реминисценцијама и оним што Маринковић у том тексту назива ширим описима чиста лирска пјесма у виду посланице у прози. Односно, „Слово љубве“ је лирска пјесма својим аутентичним садржајем и формом, што значи и оним дјеловима текста које му је Радмила Маринковић уклонила пластичном операцијом. Радмила Маринковић је из Лазаревићевог текста искључила управо оно што се не уклапа у аутобиографске изјаве средњег вијека, што је тема књиге коју је приредила и у којој је на описани начин редуковано „Слово љубве“. Изјаве у „Слову љубве“ нијесу аутобиографске изјаве нити су у форми у којој су приказане у књизи *Писах и потписах, (Аутобиографске изјаве српског средњег века* (Маринковић 1996).

Радмила Маринковић и на другом мјесту прозни средњовјековни текст преноси у стихове. Дјелове *Слова похвалног кнезу Лазару*, које је Миодраг Павловић укључио у књигу слова и натписа деспота Стефана Лазаревића, Маринковић наводи као стихове и то према преводу који је за поменути књигу Димитрије Богдановић дао у прози. Дешава се и да коригује превод за који и сама каже да је Радојичићев (упоредити Маринковић 2001: 39 и Лазаревић 1979^б: 57). У раду Радмиле Маринковић „Именом и

делом Млица“ у стиховима су наведени и изводи из тужбалице кнегиње Милице приликом преноса моштију кнеза Лазара из Приштине у Раваницу, која се налази у *Слову о светом кнезу Лазару* патријарха Данила III (видјети Маринковић 2001: 26 и даље). То је методолошки неупутно, и поред тога што је Радмила Маринковић у праву кад на другом мјесту наглашава да је у плачу кнегиње Милице над моштима кнеза Лазара „досегнута висина изворне поезије“ (Маринковић 1996: 249).

Као што смо раније видјели, више аутора негодује због непоштовања изворности средњовјековних текстова, али то у пракси није много помогло приликом њиховог превођења, цитирања и приређивања за штампу.⁷⁰⁵

в) Потребно је скренути пажњу на пропуст неаутентичног преноса из на савремени језик већ преведених средњовјековних текстова, а поготово из „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић. Атрибут *свечасни* духовног оца Јелене Балшић у њеној посланици приликом прештампавања повремено се замјењује изразом *свечани*. Тако у књизи *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* (Мијатовић 1997) Чедо Мијатовића у напомени да је текст на полеђини „Отписаније богољубно“, испод имена уредника стоји и сљедећи метатекстовни знак: „Јеленин учитељ Византинац, Никон Јерусалимски, сатавио је 1441/42. г. посебан зборник и у њега унео и три своја писма Јелени и један њен одговор: *Свечаном оцу, учитељу светог јеванђеља, а нама у господу духовном наставнику, смерна Јелена* – на прво Никоново писмо“ (Мијатовић 1997: 2). Наглашавамо да у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић није казано *свечаном оцу* него *свечасном оцу*, односно „СВЪСЕЧ(Ъ)СТНОМ · w(ТЬ)Ц · “ (*Горички зборник*, лист 16а).

Ријечи *свечасни* и *свечани* у контексту изражавања у посланицама Јелене Балшић толико се семантички разликују да метонимијски упућују на различите свјетове. Синтагма *свечасном оцу* у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић је исихастичка, док синтагма *свечаном оцу* не упућује на духовност средњег вијека. Иако

⁷⁰⁵ Како извјештава Јасна Димитријевић, Анатолиј Аркадјевич Турилов је 2017. године на Коларчевом универзитету у Београду одржао предавање на тему „Проблеми проучавања и описивања средњовековних српских рукописа – поглед са стране“ (видјети Димитријевић 2018: 28).

све посланице Јелене Балшић Никону Јерусалимцу почињу синтагмом свечасном оцу, Трећа поланица Јелене Балшић Никону Јерусалимцу у књизи Милице Краљ о Јелени Балшић прештампана је тако да на почетку умјесто свечасном оцу стоји „Свечаноме оцу“ (Краљ 2017: 70). Тиме је оскрнављен превод Ђорђа Трифуновића, који је испоштовао изворни текст ове посланице (видјети Трифуновић 1972: 312). Милица Краљ уз прештампани текст посланице „Отписаније богољубно“ није навела да је у преводу Ђорђа Сп. Радојичића.⁷⁰⁶ Иста грешка се налази и у прештампаном преводу „Отписанија богољубног“ Ђорђа Сп. Радојичића у књизи *Писци словенског средњег вијека* (видјети Никчевић 1996: 230).

У прештампаном Радојичићевом преводу „Отписанија богољубног“, у књизи *Писци словенског средњег вијека* стоји и: „Не подражавај Христа владику твојега“ (Никчевић 1996: 231) умјесто: „Но подражавај Христа владику твојега“ (Balšić 1960: 189). Као и *узвикнути* умјесто *узнукнути* [„к светлости чистог и нетелесног пребивања“ – Balšić 1960: 188], односно стоји: „Усхтех твоју светлост видети“ (према Никчевић 1996: 231) умјесто „Усхтех твоју светост видети“ (Balšić 1960: 188). Динстиктивна својства фонема, разумљиво је, чине да погрешно употријебљени глас мијења значење ријечи, затим реченице а понекад замути и значење надреченичне структуре. Но, увјерени смо да су ово штампарске грешке. Иначе, казати да Јелена Балшић предлаже Никону Јерусалимцу да не подражава Христа не би могао ни Војислав П. Никчевић а камоли Војислав Д. Никчевић.

Није назначено име преводиоца посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у књизи *Писци словенског средњег вијека*, иако су међу генералним подацима наведена слједећа имена преводилаца средњовјековних текстова: Димитрије Калезић, Татјана Суботин-Голубовић и Светозар Николић. Посљедњи пасус предговора у овој књизи, који је написао њен приређивач Војислав Д. Никчевић, не допушта могућност да се ово схвати као лапсус:

Посебну захвалност приређивач овог тома дугује преводиоцима, Светозару Николићу, професору београдског Универзитета у пензији, асистенту

⁷⁰⁶ Упоредити Краљ 2017: 67–69 и Radojčić 1960: 188–189.

Филозофског факултета у Београду Татјани Суботин-Голубовић и професору Теолошког факултета Димитрију Калезићу, јер без њиховог умијећа и знања овај том не би могао да буде приређен. Потрудили су се да у кратком временском року текстове преведу, а хвала им што су имали снаге и оне тако неопходне духовне моћи да вјерују у приређивача и да прихвате посао који прије њих нико није покушао да уради. Без њих сав труд приређивача био би узалудан. Посебну захвалност дугујем Драгу Ћупићу и Димитрију Стефановићу без чије би помоћи реализација овог тома била доведена у питање (Никчевић 1996: 73).

Ни ријечи о Ђорђу Сп. Радојичићу и његовом преводу „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић који је унесен у наведену књигу. Читалац који не препозна превод Ђорђа Сп. Радојичића могао би помислити да је „Отписаније богољубно“ у наведеном тому едиције „Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека“ превео неко од оних чија имена стоје у пратећим генералним подацима а појединачно се наводе испод превода сваког од текстова — изузев „Отписанија богољубног“. Или би се, у крајњем, могло помислити да је овај текст превео приређивач па је, да будемо иронични, под утицајем средњовјековног духа времена прибјегао топосу афектиране скромности. Поред тога, „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић Никону Јерусалимцу у наведеној књизи је овако насловљено: „Отписаније богољубно од Јелене Страцимировић Балшић“.

Измјена наслова посланице Јелене Балшић који је претходно усвојила историја књижевности долази из некњижевних разлога. Овдје је Јелени Балшић неприродно додато средње име — *Страцимировић* (Никчевић 1996: 230), изведено из имена њеног свекра, односно имена из кога се по природи ствари изводи средње име његовог сина. Премда није усамљена пракса да се на тај начин региструје промјена својине. Ђорђе Сп. Радојичић као (први) преводилац посланице „Отписаније богољубно“ њеног аутора најављује синтагмом *Јелена, кћи кнеза Лазара* — како се сама Јелена Балшић представљала (Јелена 1960: 188). Обавезује чињеница да је историја књижевности ову ауторку прихватила под именом Јелена Балшић. Историја књижевности је другу по реду посланицу Јелене Балшић Никону Јерусалимцу у *Горичком зборнику* насловила на два начина — „Отписаније богољубно“ и „Друга посланица Јелене Балшић Никону

Јерусалимцу“. У читанци за први разред гимназије подгоричког Завода за уџбенике и наставна средства из 2014. године налази се дио „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић под насловом „Одговор свом духовном учитељу Никону“ (видјети Ћогарић и други 2014: 198). Тиме се не може маскирати да је преузет текст превода Ђорђа Сп. Радојичића на савремени српски језик уз насилну ијекавизацију од стране састављача ове читанке. *Што је много, доста је.*

Радојичићев превод „Отписанија богољубног“, уједно и први превод друге посланице Јелене Балшић Никону Јерусалимцу, је из 1958. године. Објављен је у београдском часопису „Дело“ (видјети Радојичић 1958: 587–589), а 1960. године је унесен у антологију „Стара српска књижевност, (XI–XVIII века)“ (видјети Радојичић 1960: 188 – 189), коју је Радојичић и приредио. Свој рад „О смерној Јелени и њеном 'Отписанију богољубном'“ (Радојичић 1958), уз који је наведени превод и објављен, Ђорђе Сп. Радојичић је 1962. године унио и у своју књигу „Развојни лук старе српске књижевности“ (видјети Радојичић 1962: 225–230). Зато Драгољуб Павловић дебело касни кад у свом раду из 1963. године парафразира рад Ђорђа Сп. Радојичића „Стари српски књижевници од XIV–XVII века“ (Радојичић 1942) на овај начин: „Тако су, на пример, очувана, иако на жалост, још нису објављена два писма треће кћери кнеза Лазара, Јелене, жене Ђурђа Страцмировића, која је она писала своме учитељу Николи Јерусалимском, док је овај опет за своју ученицу састављао посебан зборник штива“ (Павловић 1963: 11). Већ смо упутили на то да у зборнику Никона Јерусалимца нијесу два него три писма Јелене Балшић, као и на то да је у цјелини сачувано само „Отписаније богољубно“. Поред Ђорђа Сп. Радојичића, „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић превели су и Ђорђе Трифуновић (видјети Трифуновић 1972: 311–312), Радмила Маринковић (видјети Маринковић 1996: 206–207) и Томислав Јовановић (видјети Јовановић 2000: 120–121).⁷⁰⁷

г) У једном броју радова Јелена Балшић и њено задужбинарско дјело тумаче споља, без стварног увида у то што јесу. У коришћењу доступних информација, по

⁷⁰⁷ Сви наводи из посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у нашем раду су према преводу Ђорђа Сп. Радојичића.

правилу, лутају они аутори који нијесу поступно припремани за говорење на теме из области зетског средњовјековља. То, између осталог, потврђује и њихово несналажење у мапирању цркава и манастира средњовјековне Зете. Несумњиво је да у томе има посљедица оне активности у другој половини двадесетог вијека која је искључивала култ као атрибут културе. На инерцију као методолошки проблем у односу према постојећој литератури указује Младен Анчић говорећи о замјени Јелене Црнојевић као прве жене Сандаља Хранића Косаче са његовом другом женом Катарином (Јеленом) Хрватинић у оним историографским радовима који под утицајем Јована Радонића говоре о женидбама Сандаља Косаче. Заправо, Анчић упућује „на то како се у хисториографији жилаво одржавају поставке које каснији аутори примају као точне захваљујући само ауторитету њихових твораца, унаточ недвојбеним подацима извора који указују на њихову неточност“ (Анчић 1987: 42). Шта тек бива кад приликом коришћења литературе аутори не провјеравају изворе.

Више аутора показује повремено несналажење приликом говорења о црквама и манастирима средњовјековне Зете. При покушају да исправи гешку других, Владимир Ћоровић каже: „У цркви Брезавици, коју је подигла Јела Балшићка“ (Ћоровић 1997: 25). Очигледно је цркви приписао назив острва на коме се ова црква налази (као што је познато, један од назива тога острва је Брезовица). Ђуру Тошићу се поткрада грешка кад каже да је Јелена Балшић тестаментом осим цркве Пресвете Богородице, своје задужбине обдарила „и обновљену цркву св. Георгија у Горичанима“ (Тошић 2004: 437). Црква Светог Георгија, о којој Јелена Балшић, као и о својој завјетној цркви, изражава бригу у свом тестаменту уствари се налази на острву Горица – које се назива и Брезовица, односно Бешка. И Миодраг Ал. Пурковић погрешно тврди да се црква Светог Ђорђа за чији кров Јелена Балшић тестаментом оставља тридесет дуката налази у Горичанима (видјети Пурковић 1996: 89). Гордана Јовановић, такође грешком, саопштава да је задужбина Јелене Балшић на Горици црква Свете Тројице (видјети Јовановић 2012: 71), а Александар Чиликов, опет грешком, да је црква „Успења Богородице на скадарском острву Горица – званом и Бешка“ (Čilikov 2010: 376).

Да заједнички рад „Полет уметности“ Гордане Бабић-Ђорђевић и Војислава Ј. Ђурића није једна рука писала показује и то што се у њему међу задужбинама Балшића

из властеоске куће која је Зетом управљала „од седме деценије XIV века до 1421. године“ (Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: 161) наводи и манастир Богородица Крајинска (видјети Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: 161, 163), а потом се даје до знања да је овај манастир из XI вијека (видјети Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: 162). Ако је из једанаестог вијека нијесу га могли подићи они који су владали од 1421. године, односно могли су га само обновити.⁷⁰⁸ Наведену грешку понавља Александар Чиликов кад каже: „Највећа триконхална црква, изграђена у вријеме владавине Балшића Зетом, налази се у комплексу старог и чувеног Манастира Пречиста Крајинска код мјеста Острос у предјелу Крајине“ (Ћиликов 1012: 65).⁷⁰⁹ Елена Бељакова, у сегменту 2.1. свога рада који ће бити објављен у зборнику о *Горичком зборнику*, чије је објављивање планирано уз фототипско издање *Горичког зборника*, чак тврди да је у подизању Богородичине цркве у манастиру Пречиста Крајинска учествовала Јелена Балшић: „Кроме тога она учествовала в востановлении цркви Богородицы Пречистая Крајинская“ (Бељакова [sine anno]: у штампи). *Кроме тога*, Јелена Балшић није учествовала у подизању Пречисте Крајинске зато што тада није била ни рођена.

Дешава се да приликом тумачења Јелене Балшић и њеног времена аутор и литература замијене улоге па, литература овлада аутором. У поглављу овога рада које се односи на историјски и духовни контекст указали смо на то да Ђорђе Борозан док говори о Јелени Балшић не разликује скадарска острва Старчево и Бешка. Овај аутор у оба издања своје књиге *Црногорске династије*, (*Војислављевићи*, *Балшићи*, *Црнојевићи*

⁷⁰⁸ Све су прилике да је у овом случају дријемао Војислав Ј. Ђурић, који је претходно објавио једини свеобухватни рад о умјетности Балшића (Ђурић 1970). Као што је, претпостављамо, задријемао Слободан Калезић у *Читанци за први разред средње школе* подгоричког Завда за уџбенике, из 1995. године, у којој наспрам биљешке „Сава Немањић“, испод репродукције хиландарске иконе Исуса Христа пише: „Фреска из манастира Морача: Сава Немањић“ (Калезић З., Калезић С. 1995: 89). По узору на ову икону Христос је иконописан и на другим мјестима. Слична икона је на иконостасу манастиру Праображења Господњег у мјесту Зрзе код Прилепа, која се приписује Јовану Зографу. (Икона Богородице Пелагонитисе из истог манастира приписује се јеромонаху Макарију Зографу, за кога неки неки кажу да се родио у Љубостињи, анеки то оспоравају. Хиландарска икона Исуса Христа је и на насловној корици *Календара Српске православне цркве*.

⁷⁰⁹ Стојан Новаковић каже: „Пречиста Крајинска спомиње се под тим именом у некој хрисовуљи на Цетињу“ (прма Мијушковић 1967: 72). То је хрисовуља Балше III којом он манастиру Пречиста Крајинска поклања гумно соли.

(Borožan 2015, Borožan 2017), говорећи о Јелени Балшић каже: „Вративши се послјије смрти другог мужа Сандаља Хранића у Зету и почевши да гради на Скадарском острву Старчеву манастир посвећен Богородици, у коме је жељела да буде сахрањена“ (Borožan 2015: 186 и Borožan 2017: 238). Такође у оба издања поменуте књиге након ових ријечи напомиње: „Јелена Балшић умрла је 1443, године и сахрањена је у цркви св. Богородице на скадарском острву Бешка“ (Borožan 2015: 186⁴³¹ и Borožan 2017: 238³⁶⁶). Манастир на скадарском острву Старчеву је старији од доласка Јелене Балшић у Зету. Монах Макарије је *Горички пролог* у манастиру Успења Богородице на Старчеву преписао између 1371. и 1378. године. Значи да је црква Успења Богородице на Старчеву подигнута још у вријеме владавине Ђурађа I Балшића. Кад би Борожан био у праву значило би да је Јелена Балшић жељела да буде сахрањена на острву Старчево и да је на том острву подигла цркву, али да је против своје воље сахрањена на острву Бешка. На основу наведених тврдњи Ђорђа Борожана претпоставило би се да он не разликује скадарска острва Старчево и Бешка.⁷¹⁰ У истом смислу је проблематично и значење реченице Светозара Томића: „Она [Јелена Балшић] је подигла поред цркве на Горици и цркву свете Богородице на острву Бешка у Скадарском језеру“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 90). „Предговор“ властитом препису *Горичког зборника* на више мјеста показује да Томић не разликује Горицу (Бешку, Брезовицу) и Старчеву Горицу, односно да Горицу и Бешку види као два острва. На основу овог Томићевог текста испало би да је Јелена Балшић на оба ова скадарска острва подигла по једну цркву посвећену Богородици. Из наведеног предговора би произишло и да је он дајући наслов *Горички зборник* књизи преписке Јелене Балшић и Никона Јерусалимца мислио на Горицу која је по старцу Макарију применована у Старчево, односно Старчева Горица.

⁷¹⁰ Коликогод била неспорна пјесничка слобода, утисак је да је острво Старчево напамет проглашено мјестом отписивања Јелене Балшић Никону Јерусалимцу и у стиховима пјесме Будимира Дубака „Позно отписаније Јелене Балшић Никону Јерусалимцу“:

„С острва скадарскога Старчева
по риби-писмоноши
том ћутљивом знаку Христа
отписујем ти“ (Дубак 2008: 331).

Јасно је, дакле, да је на острву Горица црква Благовјештења, као што је јасно и то да је црква на острву Старчева Горица црква Успења Богородице.⁷¹¹ Међутим, аналогно топониму Старчева Горица, није неприхватљиво то што Ђуро Тошић говори о „новосаграђеној цркви у Бешкој Горици“ (Тошић 2004: 429).⁷¹² Назив „Бешкагорица“ је у опису Скадарског санцаката Маријана Болице Которанина из 1614. године (према Ljubić 1880: 176).

Милена Мартиновић, позвавши се на Бранислава Ђурђева, каже: „Три манастира: Пречиста Крајинска (Ком), манастир св. Николе и Манастир Рођења Пресвете Богородице на Цетињу очували су своје посједе из времена посљедњих Црнојевића, а своје дажбине су плаћали одсјеком“ (Мартиновић 2016: 29). Међутим, на Кому је манастир Успења Богородице, а Пречиста Крајина је манастир код Остроса. Наведени исказ не даје до знања ни гдје се тачно налази манастир Светог Николе који се у њему помиње. Неразликовање конкретних манастира показује и наредни исказ исте ауторке, овога пута у позивању на Глигора Станојевића: „И калуђери манастира Пречиста Крајинска на Кому, Св. Николе и Горице жалили су се Цариграду да спахије узимају десетину иако им је одређено мања дажба одсјеком. Средином априла 1575. године, султан Мурат III је упутио ферман подгоричком кадији којим му се наређује да спријечи мијешање спахија у посједе 'споменутих свештеника' /Станојевић 1975: 43/“ (Мартиновић 2016: 29–30). Иако књижевно дјело није одговорно стварности, замјену манастира примјећујемо и у Петоровићевом роману *Десна* кад Деспа (како је у њему именована Јелена Балшић) каже кнезу Божидаревићу: „Кнеже, мој живот је проживљен, ја потребујем мира, тишине и молитве. Нестрпљиво очекујем вјенчање мога сина, да га сретна видим и оставим, и онда се измакнем с мојој тугом и мислима, посветим се *којој цркви*, док ми се *задужбина*, манастир у Крајини не доврши“ (Петровић 2002: 59). Овдје значење није могла измијенити допуна физички оштећеног рукописа Петровићеве *Десне*.

⁷¹¹ Остаје нејасно зашто Божидар Вуковић Подгоричанин у свом тестаменту острво Старчево назива Светим Спасом. Он у свом тестаменту каже: „Па нека се моје тело пошаље у манастире на језеру Зете, да се преда у св. Спас, назван Старчева горица“ (према Tadić 1963: 342).

⁷¹² Видјети Тошић 2004: 438.

Милица Краљ манастирска здања приписује и скадарским острвима Грможур и Лесендро (видјети Краљ 2008: 59). Пјесма „Лесендро“ Јеврема Брковића каже: „Можда у маховини ил у рибљем ребру / Скривен је кључ града који се разида“ (Брковић 1969: 77). Једина грађевина на острву Грможур је некадашње затворско утврђење. Да географија Зете није позната ни Милану Кашанину показује и уопштавање током говорења о Јелени Балшић: „И могла је читати и размишљати у својим љетњиковцима подигнутим у прекрасним планинским пределима, у Брчелима у Црмници, у Годињу код Скадарског језера, у Горичанима у Горњој Зети“ (Кашанин 1975: 441). Наведена мјеста налазе се у равници: Годиње и Брчели на сасвим малим узвишењима, а Горичани поред Голубоваца — у равници, испод нивоа мора. Није нам познато да ли је овим путем или самом имагинацијом у планински предео смјештен Горички манастир у роману *Месечева роса* Теодоре Таре (видјети Тара 2007: 230).

Надасве су промашене тврдње у књизи Драгана Драга П. Лековића у књизи *Скадарско Језеро, (Вјекови историје, културе и духовности Црне Горе)*. Већ смо скренули пажњу на неодговарајући однос ове књиге према литератури. Овдје је потребно упозорити на материјелне грешке, којих није мало. Примјера ради, навешћемо само оне са 31. странице поменуто књиге. На том мјесту је казано: „На острву Бешка је црква коју је саградила за своје вјечно боравиште Јелена Балшић, кћерка Светог кнеза Лазара и супруга Балше II Балшића средином XIV вијека“ (Лековић sine anno: 31). Нити је Јелена Балшић супруга Балше II Балшића, нити је цркву на острву Бешка саградила средином XIV вијека. Да би подигла цркву средином четрнаестог вијека Јелена Балшић би морала бити старија од свога оца кнеза Лазара. А и удала се за Ђурађа Страцимировића Балшића након смрти његовог стрица Балше II Балшића. Драган Драго П. Лековић на истој страници каже и ово: „Мошти Светог Стевана Штиљановића се налазе у манастиру Ждребаонику код Даниловграда“ (Лековић sine anno: 31). Међутим, мошти овога светитеља се налазе у Саборној цркви у Београду, а у Манастиру Ждребаонику код Даниловграда су мошти Светог Арсенија, архиепископа српског који је наслиједио Светог Саву. За дискусију је и Лековићева тврдња: „На

језеру је била престоница Светог краља Владимира“ (Лековић sine anno: 31).⁷¹³ Ипак, за похвалу су фотографије у поменутој књизи Драгана Драга П. Лековића.

д) Посебна прича је начин на који је Јелена Балшић приказана у уџбеничкој и приручничкој литератури за црногорске школе. У уџбенику историје за други разред гимназије (Роровић и други 2008) Јелена Балшић се помиње у оквиру говорења на тему „Привредне и културне прилике у Зети у доба Балшића и Црнојевића“, као и у одјелку „Грађевинска дјелатност (градови, манастири)“. С обзиром на то да нијесмо историчар по образовању, нећемо анализирати уџбеничке текстове на поменуте теме. Ипак, не можемо прећутати да је у првом овдје наведеном тексту Јелена Балшић представљена, прије свега, као владарка-шверцерка: попут оних који су у првобитну акумулацију капитала ушли трговином цигаретама и нафтом на Скадарском језеру, у вријеме економских санкција уочи и током распада социјалистичке Југославије. Милан Шуфлај говори о организацији кријумчарења соли у Зети од стране Јелене Балшић и Балше Ђурађевића Балшића са циљем да спусте цијену соли коју су одредили млетачки трговци и да им онемогуће монопол на зетском тржишту (видјети Šufflay 1991). Није неопходно познавати политичку економију да би се схватило да је та активност Јелене Балшић и Балше Ђурађевића Балшића угрожавала економски интерес Млечана и изазивала њихово незадовољство. Пада у око да рад Шерба Растодера „Балшићи у школском систему Црне Горе“ (Rastoder 2012), који има двадесет четири странице, тиме што на тему коју је себи задао директно говори само током посљедње четири странице, а и оне су без аналитичког приступа материји на коју се та тема односи.

У уџбенику историје за други разред гимназије подгоричког Завода за уџбнике испод фотографије Богородичине цркве коју је на острву Горица подигла Јелена Балшић стоји да је ова црква из четрнаестог вијека (Роровић и други 2007: 111), а испод фотографије манастира Морачник, за који се не зна ко га је подигао а сматра се да је задужбина Балше III, пише: „ – Манастир Морачник, задужбина Јелене Балшић“ (Роровић и други 2008: 107). Након свега, сувишно је објашњавати из кога је вијека

⁷¹³ О томе гдје је могла бити престоница дукљанског кнеза Владимира видјети рад Младена Загарчанина, са научног симпозијума о Светом Јовану Владимиру одржаног у Бару, 3. јуна 2015. године.

Богородичина црква коју је на Горици подигла Јелена Балшић, као и то да се чак ни у нерелевантној литератури не тврди да је Јелена Балшић подигла манастир Морачник. Једино се на основу повеље Балше III овом манастиру, као најстаријег писаног трага, сматра да је манастир Морачник задужбина Балше III. Међутим, то није доказ ни да је Балша III подигао манастир Морачник, као што ни његова брига о манастиру Пречиста Крајинска није доказ да су га подигли Балшићи. У случају да је манастир Морачник, који је старији од цркве Благовјештења на Горици, подигао Балше III Балшић прије удаје Јелене Балшић за Сандаља Хранића Косачу, она у томе подухвату могла учествовати. Али нема услова за тврдњу да је Јелена Балшић подигла манастир Морачник.

Наведени уџбеник историје такође каже: „Ђурђева жена Јелена Балшић подигла је себи мању завјетну цркву у којој је настао *Горички зборник*. То је дјело које је поручила Јелена Балшић за своју цркву и оно представља својеврсну компилацију морално-поучне црквене литературе“ (Роровић и други 2014: 111). Не зна се гдје је *Горички зборник* настао, а тврдња да је ова књига *компилација морално-поучне црквене литературе* у поменути уџбеник је стигла трагом нечитања *Горичког зборника* или неразумијевања природе његовог садржаја. Наведена тврдња не одговара садржају *Горичког зборника* зато што представља свођење непознатог на познато. Проблем оригиналности у писању Никона Јерусалимца је на одговарајући начин отворио Бошко И. Бојовић својим радом „Житије Светога Симеона Мироточивог и Светога Саве од Никона Јерусалимца“ (Бојовић 1986). Наведени уџбеник такође, недопустиво, заобилази име Никона Јерусалимца који је саставио рукописну књигу *Горички зборник*. Пропуста исте врсте има и у зборнику Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори (Цетиње, 1989). Тако се, на примјер, у оквиру фотографија смјештених између радова Рајке Вујошевић (Вујошевић 1989) и Васа Ј. Ивошевића (Ивошевић 1989), на страници 49. налази фотографија цркве Светог Ђорђа на острву Бешка — испод које пише: „Манастир на острву Морачник“, а испод фотографије цркве Успења Богородице са острва Старчево, на страници 50, пише: „Манастир на острву Бешка“. У репортажи С. Греговића „Мистерија смерне владарке“, објављеној у београдским *Вечерњим новостима* (према Греговић 2004) чак се тврди да на острву Бешка постоји и трећа

црква. Вјерватно је дошло до забуне на основу тога што је црква Благовештења на Бешки подигнута на темељима некадашње базилике.

На непримјерен начин је Јелена Балшић представљена и у читанкама подгоричког Завода за школство. Тако у *Читанци за први разред гимназије, (II дио)* овога Завода за уџбенике стоји: „Под њеним [Јелене Балшић] утицајем, Балша Трећи је прихватио православље, за разлику од својих претходника, који су били католици“ (Jelušić, Večanović 2006: 84). У вези са наведеним дијелом садржаја поменуте читанке потребно је нагласити да Карло Топија није истовременик Балше III. Са њим су и сарађивали и ратовали дједови Балше III Балшића, односно стричеви његовог оца Ђурађа II Балшића, који ваљда нијесу могли напустити православље ако претходно нијесу били у православљу – и то прије удаје Јелене Балшић за оца Балше III. И у томе би могла имати упориште хипотеза да Балшићи у Зету нијесу стигли са запада. У историографској литератури се не саопштава у којој је вјероисповијести био Балша, родоначелник владарске династије. Истина, позвавши се на Theinera, Пелумб Џуфи говорећи о другачијој наклоности Балшића у вријеме слабљења друштвене моћи Немањића каже: „Наклоност која се врло брзо крунисала 29. јануара 1369. године поновним ступањем Балшића у католичку вјеру“ (Džufi 2012: 235). Тако се негдје каже да су браћа Балшићи 1369. године постали католици а негдје да су поново постали католици. Иван Јововић преноси да Јелчић сматра да су „браћа Балшић поступили на исти начин као Вукан Немањић вијек и по раније, напуштајући српско православље, а прихватајући католицизам. Тиме су жељели да се приближе Которанима, који су дотад пружали отпор њиховим освајачким акцијама, а истовремено им се отворио простор према албанским католичким великашким породицама“ (Jovović I. 2012: 152). Дакле, ради царства земаљскога.

И у уџбеницима и приручничкој литератури намијењеној ученицима потребно је упућивати на изворе коришћења текстова других аутора. Реченица. „Та писма једне владарке и духовника представљају књижевни израз два лица различитог културног поријекла, али с врло сличним преокупацијама и естетским доживљајима“, која се налази на 198. страници читанке издате у подгоричком Заводу за школство, 2014. године, скоро дословце је преузета без упућивања на извор из рада *Горички зборник*

Димитрија Богдановића.⁷¹⁴ На истој страници наведене читанке тврди се да је Никон Јерусалимац саставио „за своју, господарицу **Горички зборник**“ (Ћогрић и други 2014: 198). И Миленко Ратковић каже: „Никон Јерусалимац саставио је за своју господарицу Горички зборник (1441–1442)“ (Ратковић 2010: 38), како је казано и у лексикографској јединици Балшићи у *Историјском лексикону Црне Горе*“ (Rastoder и други 2006). Јелена Балшић се може разумијевати као господарица Зете, али не и свога духовника Никона Јерусалимца. У млетачкој документацији о обраћању млетачком капетану Бококаторског залива, Јелена Балшић је у континуитету оловљавана као господарица Улциња (видјети Nikčević 2008: 212–214). Она је, господарица Зете а не свога духовника, у пјесми „Горички дијак“ Слободана Калезића (видјети Калезић 1998: 14).

Не може се узимати здраво за готово то што се наротив о физичкој љепоти Јелене Балшић по правилу преноси из књиге коју је под насловом *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* Чеда Мијатовић написао као романсирану биографију Јелене Балшић. Тако је у читанку Завода за школство, објављену 2014. године, без давања до знања о аутору пренесен дио Мијатовићевог описа Јелене Балшић: „Висока стаса, танка струка, млијечно бијелог дугуљастог образа, златне косе, а поврх чела је носила дијадему с многобројним брилијантима и сафирима“ (видјети Ћогрић и други 2014: 199).⁷¹⁵ Већ смо објаснили да је Мијатовићева књига о Јелени Балшић у којој се налази наведени опис романсирана биографија, а не научно дјело, и на основу тога поставили реторско питање ко може тврдити да је баш тако изгледала Јелена Балшић.

Нећемо понављати зашто је непримјерен преносу посланице Јелене Балшић у стихове. Као што смо видјели, у читанци из 2006. године дат је само први дио посланице „Отписаније богољубно“, и то у виду стихова. Притом се не каже да је то само одломак нити да тај одломак припада посланици. На 84. страници ове читанке помиње се *Горички зборник* и саопштава да се у њему „налази преписка Јеленина и Никонова везана за теолошку проблематику“. Међутим, без другог дијела „Отписанија

⁷¹⁴ Упоредити Ћогрић и други 2014: 198 и Богдановић 1970^б: 372.

⁷¹⁵ Упоредити Ћогрић и други 2014: 199 и Мијатовић 1997: 11.

богољубног“ не може се примијетити да је овај текст теолошке природе нити да је он дио поменутих преписки. У наведеној читанци се не упућује ни на повод настанка „Отписанија богољубног“, што је неопходно за разумијевање односа текстовних и вантекстовних чињеница. Посланицу „Отписаније богољубно“ апсурдно је тумачити без указивања на исихазам као исходиште изражавања Јелене Балшић и указивања на духовно очинство монаха Никона Јерусалимца.⁷¹⁶

ђ) Посебан рад се могао написати о начину на који је Радослав Ротковић превео и приредио књигу Јосипа Јелчића *Зета и династија Балшића* (Јелчић 2010). Умјесто да не пресијеца текст који преведии, Ротковић и мимо преводилачких напомена испод основног текста, у основном тексту (међу заградама) препричава текст Јосипа Јелчића. Ауторски текст у дијелу поменутих књиге који говори о манатиру Светог Михаила на Превлаци он једним дијелом препричава а другим дијелом изоставља, и то уз ово образложење: „(*Аутор се и даље бави тим питањем, изван приче о Балшићима, па указује на податак да се тек од 1305. године ставља у сумњу которско власништво над Св. Михајлом. [...] А Доментијан пише да је та столица била 'при цркви арханђела Михаила близу Дрепа', не помињући Превлаку, па су археолози и историчари цркве ту Дрепу идентификовали са локалитетом Дрпе, данас у градском оквиру Подгорице, ђе постоји монументална капија и предање о некој старој цркви. Зато аутор даље вели:)*“ (Rotković, према Јелчић 2010: 79). Тек се након ових ријечи Ротковић, у новом реду, преводилац враћа Јелчићевом тексту.

И раније смо имали прилике да примијетимо да Радослав Ротковић непрофесионално поступа у свом преводу и приређивању Јелчићеве књиге, а нарочито кад искључује ауторово говорење о женама Сандаља Хранића Косаче — изузев Јелене Балшић. Ротковић и након Јелчићеве реченице: „Из једног документа из 1430. може се разумјети да Ђурашевићима припадају Његуши“ (Јелчић 2010: 271–272) изоставља дио

⁷¹⁶ Име духовника Јелене Балшић не помиње се ни у биљешци Димитрова Поповића уз одломак њене посланице „Отписаније богољубно“ у антологији црногорске поезије на албанском језику *Antologji e poesisë malazeze* (Поровић 2011), што је голим оком видљиво и онима који не знају албански језик. Ова биљешка је под насловом „Jelena Ballsihq (1369–1443)“, а њен садржај гласи: „*Ka qenë e sundimatrit të Zetës, Gjergjit II. Pas vdekjes së basbkësborrit më 1403, ka ndimbuar të birin Ballsiha III, i cili atëberë ka gene vetëm 17 vjeç, që të drejtone vendin dbe të luftonte me venedikasit*“ (Поровић 2011: 13).

Јелчићевог текста, уз сопствену напомену слjedeћег садржаја: „Аутор објашњава ће се налазе Његуши, што је нама непотребно“ (Rotković, према Jelčić 2010: 271–272). То је као да је Драго Ћупић, којим случајем, током превођења књиге Павла Аполоновича Ровинског *Црна Гора у прошлости и садашњости* изоставио пасус о Његушима (видјети Ровински 1993: 569). Ротковић у предговору властитом преводу Јелчићеве књиге, у оквиру објашњења властитог преводилачког и приређивачког поступка, каже да „критички реагује на лицу мјеста, у напоменама испод текста, тако да читалац одмах види што је написао аутор а што исправља приређивач. То читаоцу не смета много а помаже му да прати и аутора и приређивача. // Од свега је најважније да се ништа не дира у ауторову тексту, а ако се нешто изоставља, да се то види“ (Rotković 2010: 16). Очигледно је да се Радослав Ротковић у овом случају понаша као коаутор, не схватајући професионално улогу преводиоца и схватајући буквално улогу приређивача.

Да иронија буде већа, Радослав Ротковић упада у грешку сличну једној од оних у раду Ђорђа Борозана из зборника радова *Балишићи* (Borozan 2012: 248), о чему смо већ говорили. Наиме, Ротковић током превода Јелчићеве књиге *Зета и династија Балишића*, кад Јелчић наводи Стефана и Вука као синове кнеза Лазара и учеснике битке код Ангоре, уз име Стефан међу заградама дописује Лазаревић а уз име Вук међе заградама дописује Бранковић (према Jelčić 2010: 258–259). Ротковић, потом, уз Јелчићеву ауторску напомену која се налази одмах иза наведених имена уноси сопствену преводилачку напомену слjedeћег садржаја: „Стефан је био Јеленин брат, а Вук је био син Гргура Слијепог“ (Rotković, уз Jelčić 2010⁵⁴⁰). Радослав Ротквић очевидно није у стању да постави питање да ли су могли истовремено ратовати Стефан Лазаревић и Вук Бранковић млађи, праунук његове сестре Маре — син Гргура Слијепог. Тиме он чини грешку, из које ланчано призилазе и његови други промашени коментари у вези са Лазаревићима (видјети Jelčić 2010⁵⁴¹: 260 и Jelčić 2010⁵⁴²: 261). Радослав Ротковић наводно исправља Јосипа Јелчића: „Мислећи да је Вук Бранковић син кнегиње Милице аутор и даље изводи криве закључке (Rotković, уз Jelčić 2010: 26). А Јосип Јелчић чији исказ овом изјавом Ротковић покушава да исправи управо говори о Вуку Лазаревићу, његовом брату Стефану и њиховој мајци кнегињи Милици, а све у вези са удајом Оливере Лазаревић (у Јелчићевој књизи под утицајем Мавра Орбина именоване

Милева): „Тим браком су Ђурђе II Страцимиров Балшић и конти Стефан и Вук постали шурјаци султана Бајазита, па је удовица могла да спава мирно, јер ако би се један од њих одметнуо од ње, други је не би никад оставио“ (Jelčić 2010: 260).⁷¹⁷ Оваквим тумачењем Ротковић није свјестан да је ушао у погрешан воз. Као што смо имали прилике да видимо, у сличној ситуацији је и Павле Ровински кад тврди да Јелена, кћерка кнеза Лазара није жена Ђурађа Страцимировића Балшића, да је ова кћерака кнеза Лазара удата за палатина Николу де Гара, односно да је кћерка кнеза Лазара Деспа жена Ђурађа Страцимировића Балшића, и то као удовица бугарског цара Шишмана. Да би ово појаснио, Ровински напомиње да Јелена, жена Балше III није кћерка кнеза Лазара. Овдје је до замјене двије Јелене дошло преко имена — старија кћерка Балше III зове се Јелена.

У вези са сувишним трудом Радослава Ротковића у преводилачким напоменама у Јелчићевој књизи *Зета и династија Балшића* задржаћемо се код још једног примјера, важног за тумачење контекста у наше у нашем раду. Наиме, на основу синтагме *Србљем и Поморју зетском* у титулама српских средњовјековних владара Ротковић изводи закључак да у средњовјековној Зети нема Срба. То се уклапа у тенденциозност крајности које се покушавају наметнути јавности у постцрногорској Црној Гори. А потребно је сагледати и једне и друге крајности. Напримјер, једно је пјеснички дојам краља Николе који — након што су на Берлинском конгресу Бар и Улцињ у састав Црне Горе — баца бурму у море уз ријечи: „Вјенчавам те српско море / са слободом Црне Горе“, а друго је историјска чињеница да су ова два града и даље остала под

⁷¹⁷ Битка код Ангоре била је 1402. године, а у њој су заједно ратовали Вук Лазаревић и Стефан Лазаревић. Константин Јиричек, позвавши се на Сима Љубића, каже да су браћа Стефан и Вук Лазаревић након Ангорске битке заједно отпловили „око Грчке у Бар, где су их радосно дочекали Ђура Страцимировић с женом Јеленом, сестром деспотовом у септ. 1402)“ (Јиричек 1952: 337). Неспоразуми између браће Стефана и Вука дошли су касније — нарочито у вријеме сукоба синова султана Бајазита, Сулејмана и Мусе, око власти у шта су уплетени и синови кнеза Лазара. У години битке код Ангоре настао је и текстовни вез монахиње Јефимије за покров кнеза Лазара, у коме она моли кнеза Лазара да се на небесима потруди да допринесе да Бог помогне вазљубљеним му чедима, Стефану и Вуку да се избеаве од видљивих и невидивих непријатеља (видјети Јефимија 1960^в: 99). Вука Лазаревића убили су Турци у Бугарској 1410. године. Да закључимо: Вук, син слијепог Гргура, унук деспота Ђурађа Бранковића и праунук Маре Бранковић, сестре Стефана и Вука Лазаревића није могао учествовати у бици код Ангоре и током повратка из те битке у Зети посјетити Ђурађа Страцимировића Балшића и Јелену Балшић.

дјелимичном управом Аустроугарске. Сам назив Црна Гора у једном дијелу црногорске јавности покушава се потиснути италијанским Monte Negro, иако појам Monte Negro најфункционалније дјелује као туристички знак. То је разлог више за евоцирање Прешерновог стиха „le trujke so častile Kranjcev množice“ (Prešern 1986: 118), који Трифун Ђукић преводи као: „Јер Крањци само туђе хвалит знаше“ (према Прешерн 1970: 104).⁷¹⁸

Синтагма Помор(и)ју зетском у уз ријеч Србљем у титулама српским средњовјековних владара значењски се односи на романско становништво у приморским градовима Зете, а не на Ротковићев закључак да је словенско становништво у Зети мимо Приморја несрпско. „Авари и Словени су почетком VII вијека разбили византијску управу касноантичког типа на Јадрану и свели је на саме романске градове. Они су се одржавали, по Константину Порфирогениту, јер им је приступ са мора омогућавао живот“ (Гарашевић Д., Гарашевић М. 1967: 147). Јован Ковачевић каже да су Словени настојали да један дио Романа словенизирају, а други дио да претворе у робове. Зато су се Романи пред Словенима повлачили према југу. „Притом је дошло до мијешања романског становништва у самим романским градовима. Највећи прилив у заштићене приморске градове дошао је из уништених римских градова из унутрашњости. Може се претпоставити да је ово градско становништво и подигло из основа град Бар“ (Ковачевић 1967^б: 310). Дакле, Приморје зетско не значи и Зета у цјелини. И писање израза црногорско-приморска као полусложенице у данашњем називу Митрополија црногорско-приморска чува се свијест о простору који у свом саставу има два дијела: класичну Црну Гору и Приморје. То може помоћи да се по аналогiji разумије шта у односу на *Србље* значи *Помор(и)је зетско* у титулама српских средњовјековних владара.

Један од ријетких извора за праћење досељавања Словена на Балкан је Константин Порфирогенит. „Изричити податак да су Дукљу населили Срби Константин Порфирогенит не доноси. Како се глава 35 [у његовом дјелу *De administrando imperio*] налази између глава 33 и 36 (у којима се говори о Захумљу, Травунији с Конавлима и

⁷¹⁸ Овај стих се преводи и као „Крањцу је туђе милије но своје“.

Паганији, за које се области каже да су их населили Срби), могло би се претпоставити да је Константин Порфирогенит, да би избјегао понављање, ову констатацију за Дукљу испустио, али би то било домишљање које не превазилази вриједност претпоставке“ (Ковачевић 1967: 298). Нема података ни о томе да су простор касније назван Зета населили неки други Словени. Прва књига *Историје Црне Горе* (Титоград, 1967) у говорењу о дукљанском периоду поред Порфирогенита скоро да нема писаног извора, осим *Љетописа попа Дукљанина* који као књижевно дјело не може бити историјски извор. Недостатак одговарајућих извора је отворио терен за данашње ратове аматера. Радослав Ротковић призива у помоћ Рељу Новаковића: „Чини нам се да је Зета, као и Босна од самог почетка била особена земља. Она је то остала кроз читаву своју историју без обзира на то што се у одређеним фазама дуже или краће налазила у склопу српске државе“ (према Rotković 2003: 5). Оне су и данас особене земље. Спарта и Атина су засебне и веома особене античке државе, а обје су грчке државе. Не живе ли и данас Срби у различитим државама а да се притом не мисли само на Србе иселенике из Србије. Милан Шуфлај у својој студији о симбиози Срба и Арбана у средњем вијеку каже да их повезује иста пластика тла, иста илирска крв и обичаји (Šufflay 1991).

Јован Ковачевић појашњава: „Црногорско-херцеговачка традиција разврстава етапе насељавања на три слоја: најмлађи – данашњи, који се историјски може пратити до родоначелника братстава и племена у XVI вијеку или најраније у крај XV вијека, средњи – тзв. Лужане или старе Зећане, који би одговарали средњовјековном словенском становништву Зете, и најстарији слој у који спадају Грци, ријетко Римљани, Јаудије, Кричи, Шпањи, Букмири и други“ (Ковачевић 1967^б: 307). Указујући на рад Константина Јиричека „Романи у градовима Далмације током средњег вијека“ Јован Ковачевић подсјећа на то да су у традицији Грци и Римљани уствари Романи. Велика Романија је првобитни назив за Византију. Остатке старосједилаца латинског језика Константин Порфирогенит назива Романи „да би их разликовао од Грка – Византинаца – Ромеја“ (Ковачевић 1967^б: 397). Он их тако назива на основу етимологије топонима Рома (Рим), „јер их је цар Диоклецијан преселио из Рима“ (Ковачевић 1967^б: 307). У домаћим латинским исправама назив Латини је тек од краја једанаестог вијека. „Из недовољне обавијештености, арабљански путописац Идризи 1153. године не разликује

Далматинце у Задру, Рабу, Трогиру, Дубровнику и Котору од Латина (Ladhinon) у Улцињу. Писац *Барског родослова* их увијек назива Латини и њихов језик 'lingva latina'“ (Ковачевић 1967^б: 308). Археологија много шта још није разријешила. „Успомена на Грке и Римљане у традицији је сасвим мутна и највјероватније је 'ученим' путем унијета веома касно“ (Ковачевић 1967^б: 307). „Велика Градина изнад Спужа, на којој има античких археолошких трагова, по традицији била је прво шпанска, па грчка, па римска и на крају немањићка“ (Ковачевић 1967^б: 307). Иако може деловати као неовлашћена дигресија, на овом мјесту се присјећамо исказа Тодора Баковића: „Природа је Црногорца створила оптимистом а историја га је учинила меланхоликом“ (Baković 1985: 83).

Све у свему, Радослав Ротковић превдећи Јелчићеву књигу *Зета и династија Балшића* себи дозвољава и интервенције какве не познају теорија и техника превођења. Набрајање и коментарисање свих примјера те врсте претворило би нас у јунака апсурда.

е) Као нус продукт утицаја друштвених трендова књижевну сцену захвата вирус квазикњижевних тумачења, што није заобишло ни однос појединих аутора према књижевном дјелу Јелене Балшић и књижевним дјелима о њој. Један број објављених књига нуди рецепт за брзопотезно склапање књиге о Јелени Балшић:

Потребно је не мање од двадесет страница властитог текста. Томе додајте фотографије које су тематски у вези са Јеленом Балшић, без обзира на то да ли су оне претходно изложене у којој друго књизи о њој. Затим унесите „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у препису Никона Јерусалимца и било којем преносу тога текста на савремени језик. На исти начин у своју књигу унесите тестамент Јелене Балшић. По потреби додајте још који текст из *Горичког зборника* који се односи на Јелену Балшић. Потом ангажујте неког да напише предговор или поговор вашем дјелу о Јелени Балшић. Можете обезбиједити и више предговора и поговора а да није услов да њихови аутори познају књижевност. Није услов за то ни да сви познају живот и дјело Јелене Балшић, било да се ваша књига односи на њен живот или њено дјело. Или, пак, на обоје. Важно је само да су аутори предговора или поговора препознали важност теме. Затим додајте

властити поговор. Биобиблиографија аутора се подразумијева. Ако сте дјело о Јелени Балшић написали у прози, а желите да ваша књига о њој добије више од двадесет страница, текст пренесите у стихове. Не морају бити ни стихови: откуцани прозни текст можете растрести током компјутрске обраде, како би покрио више странца. Ваш текст ионако не мора имати везе са ритмом. На исти начин можете поступити и са текстовима других аутора које у своју књигу унесете као прилоге. Лагана и тиха ватра ће ионако све повезати.

Овај рецепт можете употријебити и при склапању књига о другим средњовјековним личностима. Не заборавите да на корицама буду снимци фресака или икона, као и фотографије споља снимљених манастира. Читаоци ће тако мање размишљати о самом тексту. Ако ваш текст и не буде квалитетан, ко ће се усудити на негативну критику кад су на корицама ваше књиге сакраментални знакови.

е) У вези са односом „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић према *Житију Јована Рилског* бугарског патријарха Јевтимија (Трновског) није сувишно скренути пажњу на заједничку функцију готових оквира и општих мјеста у средњовјековној књижевности и стајаћих мјеста и формула у усменој књижевности. Раније наведени искази Дмитрија Лихачова о односу средњовјековног аутора према књижевној традицији у стартној позицији бивају важећи и за аутора усменог књижевног дјела. Једнако се може односити на усмену књижевност и то што каже Зорица Витић о средњовјековном тексту: „У непрекидном и живом односу према уметности прошлости, средњовековни ствараоци траже нове спрегове постојећих топоса, и кроз 'већ виђено' изражавају своје идеје и идеје свог времена“ (Витић 2005: 12). Само што су наспрам топоса у средњовјековној књижевности топоси у усменој књижевности формуле. Иако у домену оригиналности имају различита рјешења, и у једној и другој књижевности аутори се према расположивом материјалу односе као према заједничкој имовини. Томе се дијелом прикључују и поједини аутори чија дјела израстају из усмене књижевности. „Постоји читав сплет разних текстова у међусобном односу, веома измењених и подложних редакцији средине која те текстове користи. Сваки од тих

појединачних текстова има појединачну судбину, у могућности је да се удружи са другима као и да се осамостали“ (Богдановић 1997: 201).

Готова рјешења у усменој књижевности као материјал од кога с граде нова дјела безмало су у функцији коју имају епистолари у писању средњовјековних писама. Усмена традиција посједује ненаписане књиге којима се у зависности од талената оних који усмено књижевно дјело стварају постижу различити ефекти. Разлика је у томе што средњовјековни писац формално има велику могућност покретљивости а тежи општем, док је усмени стваралац користи општа рјешења у тежњи према појединачном. И један и други су у парадоксалном положају: средњовјековни аутори властитим избором из књижевне традиције, а усмени спољашњим ограничењима природе саме усмености.

Алберт Б. Лорд пошавши од Милмана Перија, а што је прије њих Алојз Шмаус примијетио у српским усменим бугарштицама, наглашава да усмени *пјевачи прича* у готове обрасце уносе нове садржаје. Притом наводи стихове из спјева *Женидба Смаилагић Меха* Авда Међедовића, усменог пјесника прве половине двадесетог вијека: „Мој колега, Феритбеговићу, / ја сам на то ризирио главу“ (Lord 1990¹: 89). Ријечи *колега* и *ризирио* у ове стихове су доспјеле из лексике новог времена. Тумачећи поетику Хомерове *Илијаде* Сет Шејн са правом упозорава да је наглашавање онога што је традиционално у стилу заједничком свим пјесницима завело „учењаке да се не осврћу на оно што је у Хомеровој *Илијади* особено, понекад готово проту-традиционално“ (Schein 1989: 19). У средњовјековној писаној књижевности опонашање и преузимање готових рјешења је свјесни избор аутора. „К нама пренесене из Византије, а у нас од једног састављача ка другом, песничке форме су постале с временом шаблони: у својој служби архиепископу Никодиму епископ Марко је од речи до речи пренео две стихире из службе архиепископа Арсенија I од архиепископа Данила II, заменивши само име Арсеније именом Никодим /Ђ. Трифуновић, Д. Богдановић, *О Србљаку*, Београд, 1970, стр. 194/“ (Кашанин 1975: 86–87).⁷¹⁹

⁷¹⁹ Луј Бреје саопштава да балкански Словни од Византије нијесу преузимали само моделе писања и сликања него и школе, на примјер занатске. У њима се радећи учило и учећи радило (видјети Бреје 1976: 407 и даље). А на разлику између хеленског и хришћанског односа према стварности Милан Кашанин подсећа преко бесједе настале приликом преноса моштију Светог Луке са Рогоса у Смедерево:

У разумијевању заједничких поетичких знакова средњовјековне писане књижевности и усмене књижевности од помоћи може бити и социокултуролошки контекст условљености поетике и семантике усменог књижевног дјела. То јасно показује усмено наслеђе у дјелима Стефана Митрова Љубише и Петра II Петровића Његоша. Ново Вуковић, на примјер, примјећује подударности Љубишиних *Причања Вука Дојчевића* о Млечима са говорењем војводе Драшка Поповића у Његошевом *Горском вијенцу*. До тога није дошло преузимањем из објављених дјела него из заједничке залихе материјала у књижевној усмености. Вуковић из оба поменуто дјела наводи по пет литерарних знакова, којима претходи коментар: „Дојчевић заиста подсјети на Драшка кад проговори о Млечима. Поједини фрагменти у *Причањима* фрапантно, чак и у стилском погледу, личе на дијелове познате епизоде из *Горског вијенца*“ (Вуковић 1980: 117–118).⁷²⁰

Празник светао створисте већма од олимпијских позоришта, колико духовним и божанственим даровима испуњен. Тамо многи трче напрежући се, а један венац прима и овај пропадљив; а они који овде дођу сви благодаћу духа венце непропадљиве примају. Тамо вика и козлогласовенија онима који слушају уши испуњавају гласовима на помрачење и погибел, душевну, а овде јеванђелска и апостолска учења онима који слушају пажљиве уши испуњавају гласовима на посвећење и корист духовну (према Кашанин 1975: 124).

⁷²⁰ За Љубишу се, неоправдано, зна казати да је Његош у прози. Разлике између Његошевог и Љубишиног оноса према традицији усмености нијесу само у спољашњем. Његошево дјело је у вишој стваралачкој равни, док Љубишине приповијести на први поглед дјелују као да им он у односу на усмене приповијетке није допринио много више од интервенција које Вук Стефановић Караџић уноси у десетерачке усмене пјесме. У појединим дјеловима, да их је објавио као сакупљач усмених приповијадака не би се посумњало да су усмене. Иако је Новак Килибарда у праву кад каже: „Љубишине најбоље приповијетке несумњиво су оне које су прављене од приповиједног материјала који је писац носио у себи не осјећајући да га носи. Такав је Кањош Мацедоновић, Проклети кам, Крађа и прекрађа звона“ (Килибарда 1988: 26). Љубишино дјело на први поглед опонаша усменост у голом виду. Исти знак нема исто значење у различитим знаковним системима. Бројни су заједнички искази Љубишиних дјела и Његошевог *Горског вијенца* (неки чак истовјетни) стигли из залиха усменог изражавања, али немају исту тежину у новоствореним дјелима. Као што архетипски знакови ровачког говора немају исту тежину у поезији Матије Бећковића и Јанка Вујисића.

Поставши од тога да је Његошево дјело познатије, на заједничке трагове усмености додатно упућујемо преко Љубишине приповијетке „Проклети кам“ (коју смо изабрали и зато што је у њој похрањена легенда о тровању превлачких калуђера, што тематски није далеко од основе нашег рада): „Топац се хвата за свашто, па и за пјену“ (Љубиша 2006: 166), „што ме одједном не смакнете, но ми такве муке задавате“ (175), „пак си то зачео с дебљег краја“ (179), „да тријебите губу из торине“, (186), „зло се трпи од страха

За разлику од средњовјековних књижевника, усмени пјесници су „читали ушима“ (Пајић 1987: 4), како би то казао Петар Пајић. И Матија Бећковић и Јанко Вујисић у својим стиховима користе исту дијалекатску грађу, али им пјесничке грађевине мимо тога нијесу парадигматичне. То никако да схвати и Јанко Вујисић. На питање телевизијског новинара шта мисли о тврдњи Јанка Вујисића да га Матија Бећковић копира, Бећковић одговара: „Поздравите ми Јанка“. Све ово ваља имати на уму да би било јасно зашто се „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић упркос свему држи на чврстим ногама. Уствари, садржај ове посланице се *пропиње на својим онтолошким задњим ногама*, да употријебимо исказ Леонарда Ц. Стантона, асоциран и у тумачењу поезике Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику* у раду јеромонаха Јована Ћулибрка (видјети Јован 2003: 28). Управо то пропињање посланицу „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић чува од плагијата и враћа натраг — аутентичности, у духу поимања поезике средњовјековне књижевности.

И средњовјековном дјелу тумачи теже праштају кад преузме дио текста другог дјела него идеју из другог дјела. Слободан Грубачић то на општем плану тумачи као траг културе у којој доманира тијело (видјети Грубачић 2006: 448). Ријечи обраћања краља Милутина својој мајци краљици Јелени приликом њене сахране у подтексту имају ријечи старозавјетне „Пјесме над пјесмама“.⁷²¹ Љиљана Јухас-Георгиевска

горега“ (213). Љубишин приповједач повремено даје до знања де се користи усменом традицијом. Напримјер, подсјећа на легенду о цару Дукљанину (чију је једну верзију записао и Никола Петровић): „Причају људи, у старо доба ухватили бјесови цара Дукљанина да не може живљети ни умријети“ (Љубиша 2006: 168–169). Изреке су посебан слој овога текста: „Два без душе, а трећи без главе“ (175), „ако смо и браћа, нијесмо дружина“ (179), као и „ко с ђаволом тикве сади, о главу му се ломе“ (179, 219), „драже је нађено, но негубљено“ (Љубиша 2006: 208). Баба вјештица из Бара такође је заједнички мотив наведених дјела (упоредити Љубиша 2006: 167–168 и стихове 2133–2217 Његошевог *Горског вијенца*). Слој усмености у Љубишиној приповијетки „Проклети кам“ укршта се са *Лелејском гором* Михаила Лалића, као и са „Модром ријеком“ Мака Диздара. „Гдје кокота не поје, гдје звона не звоне“ (Љубиша 2006: 171), казано је у Љубишиној приповијетки. „Гдје пјетлови не пјевају“ стоји у Диздаревој пјесми „Модра ријека“ (Dizdar 2015: 11), а *Лелејска гора* је гора у којој „овца не блеји, гдје се сјекира не чује, гдје коњи не ржу, гдје пјетлови не пјевају“ (Lalić 1980: 193).

⁷²¹ Није ли и обраћање женику у „Похвали кнезу Лазару“ непознатог аутора својим ритмом у духу ове старозавјетне пјесме: „Приђи падању моме потпоро. Сабери ми чеда расточена, која завишћу врази од мене отргнуше. Сабери их у ограду моју, паси чеда моја, да не једе вук од стада мога, да не растури их

примјећује да је у *Житију краљице Јелене* једном казно: „Мати моја госпођо“, четири пута: „Мати моја и госпођо“, а дванаест пута: „Госпођо и мати моја“ (видјети Југас-Георгиевска 1994: 27⁵⁴). Није ли у подтексту исказа „мати моја госпођо“ исказ „сестро моја невјесто“ из старозавјетне „Пјесме над пјесмама“. И за средњовјековног писца се може казати то што Лорд, алудирајући на Елиота, каже да је дјело усменог пјевача творевина која је „истовремено традиција и индивидуални таленат“ (Lord 1990¹: 22). Ђорђе Трифуновић је то, у вези са општим мјестима, овако изразио: „Непрекидност употребе почива, углавном, на природи стварања средњовековних писаца: књижевници су увек у живом и предањском односу према изворним уметничким делима прошлости, те постојећим и кроз списе стваралачке чуваним општим местима исказују идеју своју и свога времена“ (Трифунувић 1990: 2000).

Средњовјековна посланица је додатно одређена тиме што је то једини жанр средњовјековне књижевности за који постоје књиге образаца за писање. Све ово помаже у закључку да исти искази цара Петра из *Житија Јована Рилског* патријарха Јевтимија (Трновског) немају исту тежину у „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић и у *Игри анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић, на примјер (видјети Хабјановић Ђуровић 2005: 162). У сваком случају, бивају објашњиве подударности дјелова посланице Јелене Балшић Никону Јерусалимцу са посланицом бугарског цара Петра Јовану Рилском.

ж) Литература из области проучавања средњовјековне Зете оскудијева оригиналним радовима. Дешава се чак да поједини аутори дословно преузму дјелове текста другог аутора а да то ничим не дају до знања. Тако, на примјер, Драган Драго П. Лековић преузима дио текста Татјане Пејовић (упоредити Пејовић 1995. 134 и Лековић sine anno: 92). У бројним радовима је примјетна склоност компилацији. У неким од њих је на то већ указано, а рад „Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић“ Силване Милошевић (Милошевић 2010) у цјелини је компилаторски. Поред тога, скоро да је постало опште мјесто неуказивање на оно што је у литератури већ саопштено.

завишћу својом, као пре кад не би с њима. Да не задрема око твоје. Да не ослабе ноге твоје, Паси ми стадо које ти уручих“.

Напримјер, податак да је Вук Бранковић као косовски издајник у писаним изворима први пут поменут у *Краљевству Словена* Мавра Орбина износи Сима Ћирковић (видјети Ћирковић 1968: 331), на шта се други аутори не позивају кад исто саопштавају.⁷²²

Шта казати о компилаторском односу према литератури и преинтерпретацији радова о Јелени Балшић и Балшићима уопште. Сљедећа реченица Божићара Шекуларца која се односи на Балшу Ђурађевића Балшића и Сефана Балшића Марамонте истовремено је засебни пасус у његовој књизи *Црна Гора у доба Балшића* (Šekularac 2011) и једно од мјеста на којима овај аутор изводи из аутентичности историјске проблеме које тумачи: „Балша је желио његов повратак, јер је већ одавно болестан желио да га Стефан наслиједи“ (Šekularac 2011: 190). Након саопштеног слиједи фуснота сљедећег садржаја: „Историја Црне Горе, II/2, 119–120“ (Šekularac 2011: 190⁴⁸²). Овим Божићар Шекуларец криво упућује на дјелове садржаја наведених страница Божићевог рада „Доба Балшића“ (Божић 1970^a) који се налази у оквиру другог тома прве књиге поменуте *Историје Црне Горе*. Да не останемо недоречени: Иван Божић не каже да је Балша III позвао Стефана Балшића Марамонте у Зету да би га наслиједио него да би му помогао ако дође до сукоба са Хотима, кад је пријетила могућност избијања новог сукоба у Зети а против чега су били и Млечани и Дубровчани.⁷²³

Исправљајући тврдњу Мавра Орбина да је Стефан Марамонте у сродству са Црнојевићима, Сима Ћирковић каже: „Балша је заиста 1419. године почео рат против Венеције, а тада се први пут уз њега јавља и Стефан Марамонте, који је доиста дошао из Апулије, али није био ни у каквој вези с Црнојевићима. Он је вероватно био син

⁷²² Упоредити Ћирковић 1968: 331 и Ђурић 1990: 44, Ређеп 2006: 126, Михаљчић...

⁷²³ Андрија Хот, главар бројног албанског племена Хот — познатог по повременим сукобима са пограничним зетским племеном Матагуџи, одметнуо се од Балша III и прихватио млетачку власт. Хот су се као номадско племе поријеклом из плавског краја скрасили на предлог ректора Скадра на брду наспрам овога града по њима названом Хотска планина. „Колијевку тог племена ваља тражити код Плава изнад Гусиња на Лиму“ (Šufflay 1991: 51). Балша III се 1414. године од Хота морао чувати због пријетње крвном осветом. О томе више видјети у Džufi 2012: 219. „У крвној освети' био је Балша III, у 1413., и са Шестанима из брђанског дијела Бара: заправо, он је био наредио да се откине једна нога и једна рука двојици браће Шестана, последице успостављања веза са Венецијом“ (Džufi 2012: 235–236).

Константина Балшића и Јелене Топије, одрастао у Апулији код мајчиних рођака из породице Марамонте“ (Ћирковић 1968: 323).⁷²⁴ Коментаришући наводе у Орбиновом *Краљевству Словена* и ово каже Сима Ћирковић: „Марамонте се заиста поново појављује 1426, али немамо потврда да су га Дубровчани довели својим бродом. Тачно је да су Венецијанци и Ђурађ Бранковић 1426. потврдили и допунили ранији мировни уговор“ (Ћирковић 1968: 323).⁷²⁵ А ево шта о Стефану Балшићу Марамонте и његовом подносу према Зети након смрти Балше Ђурађевића Балшића и Стефана Лазаревића каже Владимир Ћоровић: „[Херцег] Стјепан се био заузео за једног сродника Балшића, за Стевана Марамонте, једног авантуриста, кога је бес гонио од Зете до Апулије и од Турске до Ломбардије, вероломна и пушта човека, а молио је да га Млечићи помилују за издајство које им је учинио као заповедник кондотјера у Ломбардији. Млечићи су ту молбу одбили указујући на прљаву душу тог пустиолова. Стјепан је међутим тражио Марамонта, да би га употребио у Зети за своје послове, а против деспота Ђурђа [Бранковића]“ (Ћоровић 1940: 457).

Да је Балша III био болестан кажу и Божић и Шекуларац, само што у вези са тим Шекуларац кривотвори Божићев закључак. Иван Божић јасно саопштава: „Још за живота Стефана Лазаревића почели су да се прикрадају Зети из страних земаља преостали чланови куће Балшића и да истичу своја права на баштину предака“ (Божић 1970^б: 153). Као примјере на истом мјесту наводи имена Стефана Балшића Марамонте и његове тетке по оцу Јевдокије. Иван Божић каже и ово: „Ђурађ Бранковић је остао у Зети, свакако до прољећа 1427. год., али није познато да ли је ишта предузимао против Стефана Балшића Марамонте, који је вјероватно склониште нашао код Млечана, јер су га касније они сами називали 'одметником наше владе'“ (Божић 1970^б: 118). А Јосип Јелчић наводи дубровачки документ од 23. марта 1419. године у коме стоји да дубаровачко Мало вијеће упућује у Зету свога поклицара Марина Растића „Балши и Стефану, господарима Зете" ('ad Balsam et Stephanum dominos Zente'), због сребра које су узели дубровачким трговцима... Из тога се види да Балша више није сам на управи земљом већ да власт дијели с још једним, који се у документима наводи као *Stefano de*

⁷²⁴ Упоредити са Орбин 1968: 72.

⁷²⁵ Упоредити (Ћирковић 1968: 323) и Орбин 1968: 74.

Balsis“ (Jelčić 2010: 378). Коначно, Иван Божић је сасвим јасан кад говори о присуству Стефана Балшића Марамонте у Зети у вријеме болести Балше Ђурађевића Балшића: „Балши је његово присуство било потребно, јер је сам одавно већ био болестан. Дубровачи лекар ишао је да га његује у новембру 1417. год. и двапут по мјесец дана током 1418. год. Дијелећи власт са рођаком, Балша је сматрао да ће се с више успјеха поново огледати с Млечанима у новом рату. А Стефану се пружила прилика да се свети за тешку судбину свога оца“ (Божић 1970^б: 119–120). Говорење Божидара Шекуларца о Стефану Балшићу Марамонте очевидно је срачунато на то да произведе другачији закључак.⁷²⁶ Шекуларец, притом, не пропушта да без цитирања и парафразирања претходни пасус у својој књизи скоро дословце препише из ширег пасуса у истом раду Ивана Божића, и то баш са 119. странице књиге у издању на које се позива.

Неодговарајући однос према литератури на коју се у истој књизи позива Божидар Шекуларец посебно је уочљив у говорењу о књизи *Горички зборник*. Напримјер, реченицу: „Горички зборник, посматран у оквиру жанра питања и одговора-посланица, чине три складна дијела, која се постепено увећавају“ (Šekularac 2011: 235) довољно је упоредити са реченицом Ђорђа Трифуновића у раду „Две посланице Јелене Балшић и Никонова *Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима*“: „Посматран у оквиру жанра питања и одговора-посланица, зборник (273 листа, висина 20,8 x 13,5 cm) чине три складна дела која се постепено увећавају величином“ (Трифунвић 1972: 291). На 236. страници исте књиге Божидар Шекуларец се непримјерено користи радом „Горички зборник“ Димитрија Богдановића: тако што прво цитира један Богдановићев пасус, а након тога парафразира Богдановићев наредни пасус — притом унесећи грешку на крају тога пасуса, кад каже да се Јелена Балшић показује као мистик у правом латинском смислу ријечи. Богдановић, што је природно, каже: „У правом византијском смислу ријечи“ (Богдановић 1970: 377). Ово би могао бити лапсус, али није лапсус трећи пасус у овом низу на који као Богдановићев није упућено ни цитирањем ни парафразирањем: ваљало би тај пасус Шекуларчеве књиге упоредити са пасусом који у Богдановићевом раду почиње

⁷²⁶ Шекуларец, притом, није пропустио да без цитирања и парафразирања претходни пасус у својој књизи скоро дословце препише из ширег пасуса истог рад Ивана Божића. И то баш са странице 119.

реченицом: „Никон је далеко ученији“ (Богдановић 1970^б: 377).⁷²⁷ Исто, пак, сљедећу реченицу Божицара Шекулараца из књиге „Дукљанско-зетске повеље“: „Закључује се да је дјелатност краљице Јелене била врло жива у посљедњој деценији XIII и првој деценији XIV вијека, пошто из овог времена потиче највећи број њених датираних споменика“ (Шекуларац 1987: 70) упоредити са реченицом Гојка Суботића из рада „Краљица Јелена Анжујска, ктитор црквених споменика у Приморју: „При анализи података опажа се да је делатност краљице Јелене била врло жива крајем девете и почетком посљедње деценије XIII века и из овог времена потиче највећи број њених датираних споменика“ (Суботић 1958: 147).

На показани начин не односи се према литератури само Божицар Шекуларац. Напримјер, у поглављу „Прилози за биографију Јелене Балшић“ показали смо да се тако према литератури односи Марија Маја Д. Недељковић у књизи *Благоверна кнегиња Јелена Балшић* (Недељковић 2012). Само што је Марија Маја Д. Недељковић новинар, а Божицар Шекуларац је универзитетски професор историје средњег вијека (одскоро у пензији).⁷²⁸ У „Уводу“ смо другим поводом навели скоро подударне сљедеће реченице

⁷²⁷ Наводимо примјер који указује на појаву у методологији писања књиге Божицара Шекулараца „Црна Гора у доба Балшића“ (Šekularac 2011): при покушају цитирања ријечи Ивана Божића о доласку глагољаша у Котор, Божићеву ријеч *најподеснији* Шекуларац замјењује ријечју *непосредни* (упоредити Šekularac 2011: 233 и Божић 1970^б: 272). Ако би се овај пропуст и могао разумјети као лапсус, не може у истом исказу прећутати ненајављени цитат у цитату обиљежен фуснотом 17, што из видног поља аутоматски брише извор на који се позива Иван Божић (видјети Божић: 1970^б: 272). Ово је само један од примјера те врсте у наведеној књизи. Међутим, троструки академик Шербо Растодер, члан ЦАНУ, ДАНУ И БАНУ каже: „Књига Божицара Шекулараца 'Црна Гора у доба Балшића' је студентима историје на Филозофском факултету у Никшићу на списку литературе за наставни предмет *Историја Црне Горе од краја XII до краја XV вијека*. То је уједно и прва цјеловита монографија о Балшићима, аутора који је уједно и предметни професор“ (Rastoder 2011: 331). Нажалост, ову књигу карактерише компилаторски однос према литератури, материјалне грешке и импровизација. Навођење примјера те врсте на једном мјесту оптеретило би овај рад, али предмет нашег истраживања обавезује да се на то барем укаже.

⁷²⁸ Софију Јеловац је лако одушевити — ако је судити по њеном приказу књиге Марије Маје Д. Недељковић о Јелени Балшић (видјети Јеловац 2014). Наиме, у наступу усхићења, Јеловац се кити туђим перјем — попут ауторке чију књигу приказује. Да не идемо даље, довољно је навести три исказа са двије сусједне странице наведеног рада Софије Јеловац и дјелове радова других аутора који показују да су на непримјерен начин преузети:

1. Исказ: „Скрипторији су организовани иза зицова и манастира Јеленине поносне земље по којој су већ крстарили Турци“ (Јеловац 2014: 126) упоредити са исказом: „Оно што се збивало иза

Ивана И. Јововића и Драгоја Живковића. Жиковић, наиме, каже: „Она [Јелена Балшић] је толико фаворизовала православље да је изазвала према себи мржњу катиличког сановништва, посебно у приморским градовима“ (Živković 1989: 369–370), да би Јововић без наводника саопштио: „Она [Јелене Балшић] је толико фаворизовала православље да је изазвала према себи анимозитет католичког становништва, посебно у градским срединама“ (Јововић I. 2012: 161). Далеко би у том правцу одвело навођење свих примјера исте врсте у раду Силване Милошевић „Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић“ (Милошевић 2010).

Из сфере о којој говоримо је и књига Новака Аџића *Црна Гора у доба Балшића /1360–1421/* (Adžić 1996). Карактерише је футуристички занос усмјерен селективним односом према литератури, што повремено увеличавава или умањује значај појединих секвенци историје средњовјековне Зете. У односу према Јелени Балшић Аџићева књига о Балшићима је реплика књиге Драгоја Живковића *Историја Црне Горе I* (Živković 1989), која о Јелени Балшић говори скоро као да не постоји. Само што је Аџић у политизацији отишао корак даље:

зидова неколицине манастира и дворова те земље, по којој су већ крстарили Турци“ (Богдановић 1970: 372.)

- Исказ: „Садржај *Горичког зборника* обухвата књижевни израз двије особе из различитих друштвених средина али са сличним преокупацијама и истовјетним естетским доживљајем — једне принцезе и једног монаха“ (Јеловац 2014: 127) упоредита са исказом: „Већ је од посебног интереса то што садржај *Горичког зборника* обухвата књижевни израз двоје лица различитих друштвених средина, али са истовјетним преокупацијама и истовјетним естетским доживљајем: једне владарке и једног монаха духовника“ (Богдановић 1970: 372.)
- Исказ наведен под ауторством Марије Маје Д. Недељковић, који се односи на дјело *Горички зборник*: „Веома је значајно за теологију, односно философију, историју књижевности, естетику, фиологију, историју, историју науке и социологију свих православних народа“ (према Јеловац 2014: 127) упоредити са: „Није интересантан само за историју књижевности, филологију и историју, већ и за историју наука, филозофију, естетику, социологију словенских православних народа“ (Радошевић 2004: 197.)

Без обзира што је Ђурађ II Балшић био ожењен са Јеленом, кћерком кнеза Лазара, те родбинске везе нијесу аутоматски могле значити и представљати политичко пријатељство и савезништво. Разлога за то има много. Могуће их је сасвим основано тражити у чињеници што је код зетског /црногорског/ народа тог доба, а и код самих Балшића као стожерника државе, перманентно постојало горко и сурово сјећање на насилну немањићку хегемонију, која је Зету настојала унифицирати, избрисати и руинирати као засебан етноисторијски, политички и државни субјект. Много је вјероватноће да у тим чињеницама леже превасходни разлози због којих су се Балшићи одвојили од власти Немањића, осамосталили се и обновили 1360. године независност и сувереност зетске државе. У историјској науци одавно је констатовано и верификовано да су се Балшићи енергично супротстављали српској империјалној политици коју се персонифицирали, и, послије ишчезнућа немањићке династије и пропасти српске царевине, многи феудални господари и великаши (Adžić 1996: 23).

Након свега што је о Зети и династији Балшића саопштено у примарним историјским изворима, што смо и у овом раду приказали, овај Аџићев монолог дјелује једнострано. Он се не позива на извор кад каже: „Ђурађ II Балшић је доживио велику почаст, када га је угарски краљ Сигисмунд, послије пораза код Никопоља 1396. године, посјетио у Зети. Односи између њих су били су фундирани пријатељством, а краљ Сигисмунд је номиновао Ђурађа II Балшића за почасног кнеза острва Корчуле и Хвара“ (Adžić 1996: 29). Никола Радојчић, такође без позивања на извор, каже да се Скадру у вријеме Крсташког рата десила посјета страног владара, а не саопштава име тога владара нити каже ко га је примио (Радојчић 1951).

Јосип Јелчић, на основу дубровачке документације, каже да се Ђурађ II Страцимировић Балшић поводом преузимања управе острвима Хвар и Корчула са угарским краљем Сигисмундом састао у Дубровнику 3. јануара 1397. године, а управљање острвима преузео је 27. јануара исте године (видјети Jelčić 2010: 236).⁷²⁹ У

⁷²⁹ Милан Шуфлај говори о кретању краља Сигисмунда након битке код Никопоља: „Млетачке галије на ушћу Дунава преузеле су потученог краља Сигисмунда и довезле га у Цариград. Одавде се он преко

међувремену је Ђурађ Страцимировић, током повратка са Корчуле, 21. јануара такође посетио Дубровник. Историчари не помињу било какав долазак краља Сигисмунда у Зету. Једностраност, патетика и читавање општа су мјеста Аџићевог наратива о Балшићима. Његова књига *Црна Гора у доба Балшића /1360–1421/* нема развијен историографски дискурс, али ако је судити по његовом раду „Ђурађ II Балшић и косовски бој 1389. године“ (Adžić 2012) овај аутор има изгледа за позитивне помаке у научном истраживању.

Да је полужнање горе од незнања показује текст Славка Перовића „О Балшићима“ (Perović 2013). Након произвољног наратива о српском фалсификовању зетске историје, Перовић саопштава: „Породица Балшић је, како документи потврђују, у Зету дошла између 1272 и 1280. Али, у вријеме њиховог доласка, у Зети стално борави и српска краљица Јелена, француска принцеза, а жена краља Уроша I. Служио јој је племић Мате Балшић који је био човјек њеног највишег повјерења. Балшићи су се, сматра се, ородили са Немањићима и постали доминантни међу зетском властелом“ (Perović 2013). Перовић за ово не наводи ниједан документ, зато што и не постоји. А то што каже да се сматра да су се Балшићи ородили са Немањићима – нијесу се ородили. Поменути аутор је у овом случају побркао лончиће замијенивши Немањиће са онима са којима су се Балшићи стварно ородили.

Шта тек Славко Перовић није измијешао у сљедећем исказима: „Страцимир је ожењен шћерком албанског властелина Прогона Дукађина, Јерином, и с њом добија сина Ђурђа, који ће постати господар Зете и владати њоме од 1385-те до 1403-ће године, као Ђурађ II Страцимировић Балшић. Он је био ожењен шћерком српског кнеза Лазара Хребелјановића, Јеленом. Након смрти Балше II она ће се удати 1411-те године за босанског војводу Сандаља Хранића. Ђурђев и Јеленин син Балша III син је Балше II и Лазареве Јелене те посљедњи је владар Зете из династије Балшића“ (Perović 2013).

Дубровника, гдје борави од 21. до 28. децембра вратио кући. И од тога имали су Балшићи користи, јер дне 3. јануара 1397. допловио је Јурај Страцимировић на свом бригантину у Дубровник, да као комес или кнез преузме власт на отоцима Корчули и Хвару, који стоје под окриљем краља Сигисмунда“ (Šuflyaj 1920: 140). Овдје се заиста показује теоријска могућност за Аџићеву тврдњу, под претпоставком да се ови Шуфлајеви искази из историјског романа подударују са историјским чињеницама, али примарни историјски извори не говоре о доласку краља Сигисмунда у Зету.

Потребно је подсјетити на то да примарни историјски извори кажу да је Ђурађа, сина Страцимира Балшића родила Милица, кћерка краља Вукашина. Поред тога, Перовић на овом мјесту не разликује Балшу II и Ђурађ II Балшића. Премда, у истом раду каже: „Балша II, влада Зетом од 1378-ме све до до 1385. године. Његова жена је била Комнина, шћерка деспота Јована од Валоне. И он се жени још једном, овога пута са Јеленом, шћерком Радослава Хлапена. Из овог другог брака добија шћер, међутим потомци овог славног рода посљењи пут се помињу око 1500. године“ (Perović 2013). Али, *не лези враже*. Перовић не успијева да разликује историју од записа о Јелени, жени Марка Краљевића а кћерки Радослава Хлапена и Балши II, остављеном на препису једне од средњовјековних књига, записа о коме смо у овом раду говорили у поглављу „Јелена Балшић у усменој књижевности“.

Надасве, на самом крају свога рада „О Балшићима“, Славко Перовић закључује:

Овдје су дати само обриси ове велике црногорске династије која се упорно, подло, великосрпски и асимилаторски — крила од Црногораца. Поред осталог морало им се скрити да су Дукља и Зета биле католичке државе, да је нашим прецима вјера била католичка, а да је Дукљу покорио Немања са својим сином Св. Савом, те на сјечивима мачева и врховима копаља окупаторске војске, до темеља разарајући све дукљанске градове славне и убијајући им становништво, донио нам је православље као окупаторску религију и религију нашег робовања Немањићима... (Perović 2013).

За онога који на зна упутно да зна да не зна. Равнотеже ради, додаћемо да је црногорски владар Никола I Петровић 1912. године написао пјесму о Светом Сави у којој каже да је „слободе колијевка, Немањина Црна Гора“.⁷³⁰ Да не говоримо о Перовићевој злоупотреби лексикографских јединице Балшићи, Балша II, Јелена Балшић из *Историјског лексикона Црне Горе* (Rastoder i drugi 2006) — зато што он показује да му историјске чињенице нијесу довољно јасне чак и кад преписује.

⁷³⁰ Има и оних који сматрају да средњовјековна Зета није довољно изучавана да се не би говорило о њој као српској држави, што такође може бити политички мотивисано.

Сувишно је након свега досад саопштеног доказивати да није утемељена на стварности ни тврдња игуманије Фотине у телевизијској емисији „Духовници“ „Студија Б“ да је млетачки дужд на мировним преговорима Зете и Венеције одмах потписао све што је тражила Јелена Балшић и да је умро од загонетног тровања храном пет дана након њеног повратка из Венеције, тако да је све што је потписано постало неважеће. Већ смо казали да је мировни споразум у Венецији потписан 27. октобра 1409. године, а већ 12. новембра исте године млетачки намјесник у Скадру добија заповијест из Венеције да не преда Забојану без обзира на папире које му покаже Јелена Балшић. А тврдњом да су Дубровчани Јелену Балшић називали владарком дивљег племена и да су њену главу уцијенили на двије хиљаде дуката, саопштеном на истом мјесту, Дубровчанима је уствари приписан однос Млечана према Јелени Балшић у вријеме Скадарског рата. Дубровчани, како смо већ имали прилике да примијетимо, *многочтовану* Јелену Балшић описују и атрибутима мудра и племенита.⁷³¹ О начину комуникације између Јелене Балшић и Дубровчана говори и сљедећи примјер (наведен према документу Mon. Slav. Merid. VI, 102): „Кад се на албанској граници појавио крајем јула 1410. караван Дубровчана, који су, бјежећи пред Турцима морали да с имовином и породицама напуште Србију да би се докопали мора у Скадру и Улцињу, доживјели су милост да им Јелена у своје име обезбиједи пратњу и прелазак до обале“ (Јелчић 2010: 338). Други је проблем то што је тај караван био сумњив Млечима, који су им у Скадру „робу заплијенили а вођу каравана задржали као таоца“ (Јелчић 2010: 338).

з) Посебан однос имамо према материјалној грешци у раду Сање Мујовић „Прилози за биографију Јелене Балшић“ гдје се каже да је Јелена Балшић антитеза Мелхиседеку. Тачније, начином на који је парафразирана једна реченица, из „Светигориног“ зборника радова о Никону Јерусалимцу у раду „Прилози за биографију

⁷³¹ Историјски је недоказива и тврдња саопштена у истој емисији да је кнез Лазар из Грбља, утемељена на значењу његовог презимена а која се може чути не само на поменутом мјесту. Ова тврдња припада усменом предању, аутентичном или не. Константин Јиричек саопштава: „Кнез Лазар, рођен око 1329. у граду Прилепцу код Новог Брда као син Припчев, који је доцније постао канцеларом (логофетом) Стефана Душана“ (Јиричек 1952: 250). У историографској литератури се нигдје не тврди да је кнез Лазар поријеклом из Грбља.

Јелене Балшић“, стиче се погрешан утисак да Томислав Јовановић каже да је Јелена Балшић антитеза Мелхиседеку — иако он то не би могао изговорити ни у сну (видјети Мујовић 2014: 99). Ово сматрамо и сопственом грешком, зато што смо уредили зборник радова „Јелена Балшић и књижевност“ (Бајовић 2014), у коме је овај рад први пут објављен. И тиме је, у сегменту „Дијалог Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у *Горичком зборнику*“, мотивисано наше наглашено интересовање за тумачење „Слова о Мелхиседеку“ у препису Никона Јерусалимца у радовима Томислава Јовановића и јеромонаха Јована (Ћулибрка).

Потпоглављем в) овога потпоглавља указали смо на грешку у радовима више аутора која се односи на замјену придјева свечасном придјевом свечаном на почетку обраћања Јелене Балшић своје духовнику у посланици „Отписаније богољубно“, а сами смо пропустили да на то укажемо ученици Марији Драшковић која је ову посланицу говорила на књижевној вечери о Јелени Балшић, организованој на дан Светих Ћирила и Методија у Подгорици, 2012. године. Ова ученица је „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић учила напамет према преводу Ђорђа Сп. Радојичића у коме се, као што је већ примијећено, преносом Војислава Д. Никчевића у зборник *Писци словенског средњег вијека* (видјети Никчевић 1996: 230–232) појавило више материјалних и штампарских грешка. На друге грешке у овом случају смо правовремено указали.⁷³²

Није проблем учинити грешку колико би била проблематична неспремност да се грешка освијести и исправи. На грешке у овом нашем раду указиваће други, уколико га буду читали. Оно чега смо и сад свјесни су нека наша усмено исказана размишљања о Јелени Балшић, која су позната једном од наших саговорника, али како нијесмо сигурни да су греховита на овом мјесту их нећемо наводити.

6.7. Са разрешницама или без разрешница

⁷³² Сачували смо видеозапис овога говорења „Отписанија богољубног“. Снимање је обављено испред цркве Благовјештења манастира Бешка. Према запису испод фотографије објављене на 150. страници зборника радова *Никон Јерусалимац, (Вријеме — личност — дјело)*, Томислав Јовановић на истом мјесту чита тестамент Јелене Балшић.

Горички зборник Никона Јерусалимца — у коме су и посланице Јелене Балшић — „сачуван је у оригиналу“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 93). Налази се у Српској академији наука и уметности у Београду, у оставштини Светозара Томића, који је 1911. године дао информацију о његовом постојању (видјети Томић 1911: 148) а 1948. године саопштио да је ову књигу 1902. године пронашао у Скопљу, гдје је радио као професор Српске гимназије.⁷³³ Ова рукописна књига није сачувана у цјелини: како каже Светозар Томић у „Предговору“ свом препису *Горичког зборника*, „гагрица је корице много појела те су сасвим искварене и једва се држе на књизи“ (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 91), а оштећено је и првих шест листова овог зборника и нестало је дио његове наредне свеске. То је и учинило да је од три посланице Јелене Балшић Никону Јерусалимцу у цјелини сачувана само „Отписаније богољубно“. Од 294 листа *Горичког зборника* сачувана су 273. Надежда Р. Синдик у кодиколошком опису *Горичког зборника* наводи Томићеве ријечи: „Имало је 36 табака од којих по осам листа и 6 листа више, и требало би да има 294 листа“, и наставља: „Томић очигледно није рачунао нестанак трака од исечених листова, које су тешко уочљиве“ (Синдик Р. 2004: 191 – 192). „Постоји документација у Архиву Академије, из које се види да је борба за његово објављивање трајала од 1907. до 1858, када је Ђорђе Сп. Радојичић дао последње обавештење о томе“ (Синдик Н. 2004: 188).

Надежда Р. Синдик тврди да је *Горички зборник* препис зборника који је Никон Јерусалимац обезбиједио за цркву на Горици коју је подигла Јелена Балшић (видјети Синдик Н. 2004: 192). Никон Јерусалимац је заиста преписао посланице Јелене Балшић које су ушле у садржај *Горичког зборника*, а нема доказа да је зборник у цјелини након

⁷³³ „Свештеник Атанасије Петровић из села Бродец у Скопској Црној Гори јавио му је да се у библиотеци егзархијског митрополита Синесија налазе бројне рукописне књиге покупљене по манастирима старе Србије. Атанасијев рођак, егзархијски учитељ и митрополитов секретар, Ђорђе Љубанче (Георгије Ацев) нудио је из те библиотеке Томићу једну похабану књигу у којој се помињу Срби. Томић је добио рукопис и одмах увидео да је 'писан у манастиру Св. Богородице на Горици и да је писао неки калуђер за Јелену ћерку кнеза Лазара' (Томић 1942^б: л. 1). [...] У то време директор гимназије у Скопљу постаје Михаило Марковић, стари директор Нишке гимназије, који је Томића посаветовао да књигу одмах откупи“ (Баљ 2012: 79). Позвавши се на Живковића, Гордана Јовановић каже: „Важно је нагласити да је Томић један од највернијих и најмарљивијих сарадника и пратилаца Јована Цвијића на његовим путовањима по Балканском полуострву“ (Јовановић 2012: 65).

састављања преписиван, изузев што је у физичком смислу могао задржати властите текстове и након њиховог уношења у *Горички зборник*. „Рукопис је писала једна рука, а изгледа да је листове 98, 90, 91, 92, 147 и 148 писала друга. [...] лист 264 и једну ипо страну листа 265 писала је друга рука што се и очигледно види“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 91). Гордана Јовановић сматра да „се мора узети у обзир да је текст овог зборника могао имати неког редактора (редакторе?), па би требало да се будући истраживач и овим позабави“ (Јовановић 2013: 398).

Филигранолошко датирање *Горичког зборника* обавио је Раденко Станковић. Он је на основу водених знакова показао је да његово састављање одговара години записа на књизи и години завршетка завјетне цркве Јелене Балшић на острву Горица. У *Горичком зборнику* је рукопис Никона Јерусалимца (рукопис у дословном значењу појма), изузев листова 264 и 265 који су унесени касније. На њима нијесу пронађени водени знаци, па се не зна ко је исписао додате листове, али се зна да су из времена рестаурације *Горичког зборника*, између 1565. и 1575. године.⁷³⁴ Нема записа о томе гдје се *Горички зборник* у вријеме рестаурације налазио. На унутрашњој страни задње корице ове књиге је запис из 1629. године, који каже да је књига тада преузета за библиотеку егзархијског митрополита из манастира у Јужној Србији. Зна се да је *Горички зборник* једно вријеме био у манастиру Светог Марка код Скопља. Као што је и зборник Никона Јерусалимца *Шестоднев* који се налази у манастиру Савина једно вријеме био у требињском манастиру Тврдош.

Према испитивању Раденка Станковића, чије резултате приказује Надежда Р. Синдик (видјети Синдик Н. 2004: 194), водени знаци *Горичког зборника* одговарају онима из друге четвртине петнаестог вијека. Синдик указује на једноставност орнаментике ове књиге (што је видљиво голим оком): нема илуминација и исписана је црним мастилом, изузев почетних слова (која се налазе на маргини), наслова, поднаслова, завршетака и тачки – што је исписано црвеним мастилом. „Старе, дрвене корице, пресвучене кожом, потичу вјероватно из времена писања рукописа“

⁷³⁴ Више видјети у Синдик Н. 2004: 192.

(Богдановић 1970: 375).⁷³⁵ На унутрашњој страни предње корице *Горичког зборника* исписан је грчки алфавет и словенско писмо, а на самом крају ове књиге је клетва (у тој позицији уобичајена у средњовјековним рукописима) која гласи: „Кто дрзнет отети сију книгу от храма твојега реченаго ва Горици (будет) јему метница Владичица. Саврши се ва лето 6950 = 1442. смерени Никон“ (*Горички зборник*, лист 273б).⁷³⁶ „Рукописи су, у условима средњег вијека, насупрот свим клетвама и анатемама, били веома покретна ствар. [...] Поготову XV вијек, последњи вијек српске државне самосталности, пун тешких борби против Турака, са својим развалинама и згариштима, представља вијек правих рукописних сеоба“ (Богдановић 1970^а: 113), подсећа Димитрије Богдановић. „*Горички зборник* прошао је од 1442. године, када је настао, до данас — барем према ономе што се да пратити — пут од манастира Бешке на Скадарском језеру, преко нама непознатог града, како стоји на корицама књиге у запису из 1629. године, манастира Јужне Србије, одакле је узет у библиотеку егзархијског митрополита, до руку Светозара Томића, који га је 1902. године откупио и коначно 1949. предао Архиву САНУ, где се и данас налази. Нерестауиран и неиздат“ (Баљ 2012: 83–84).

Покушаји да се *Горички зборник* објави теку од 1907. године, односно од првог покушаја Светозара Томића да то учини. На неопходност објављивања *Горичког зборника* указује се у радовима Светозара Томића, Ђорђа Сп. Радојичића, Димитрија Богдановића, Ђорђа Трифуновића, Лиљане Јухас-Георгиевске, Бошка И. Бојовића, Милица Грковић, Светлане Томин, јеромонах Јована (Ђулибрка), Нине Гагове, владике Амфилохија (Радовића), Владимира Баља, Гордане Јовановић“ (Бајовић 2015: 105). Иако је Светозар Томић о постојању *Горичког зборника* јавност обавијестио тек 1911. године — радом „Хиландарска завеса монахиње Еуфимије“ (Томић 1911), скоро деценију након што га је пронашао. Он 1907. године објашњава зашто ову књигу није

⁷³⁵ Надежда Р. Синдик бави се „кодиколошком анализом *Горичког зборника*, са доста подробним његовим описом, писаним са упоредном анализом описа који је Светозар Томић дао у необјављеном *Предговору* за свој препис *Зборника*, као и у одређеној полемици са неколико аутора који су се бавили Никоном“ (Јован 2004^б: 15). У међувремену је овај Томићев „Предговор“ објавио Владимир Баљ уз свој рад о Светозару Томићу (Баљ 2012).

⁷³⁶ „На једном речнику из седмог века пре н. е. налази се следећа молитва [клетва]: 'Нек Иштар благослови читаоца који не измени ову таблицу нит је премести на друго место у библиотеци и нек Богињин гнев и осуда падну на онога ко се усуди да уклони ову таблицу из зграде'" (Mangel 2008: 99).

могао објавити током претходних пет година:

Горички зборник је код мене [Светозара Томића] од 1902. године. Може ми се замерити што га до сада нисам објавио. Ево томе узрока. По повратку из Турске, ја сам с пролећа 1907. године саопштио Љуби Ковачевићу и Љуби Стојановићу да имам тај стари рукопис и желим да га поднесем Академији да га она изда; само бих желео да ми кажу како да га преписујем: или са *разрешницом* (систем Даничића) или како је *писан*. Оставио сам рукопис код Ковачевића да га разгледа и код њега је остао шест месеци; па сам га после понео Стојановићу и код њега је остао нека два месеца. Негде с пролећа 1908. године, позвали су ме и саопштили ми да је рукопис врло интересантан, али да му није сада време да се објављује. Примео сам рукопис од Стојановића и чудио ме је такав њихов одговор. Доцније, једном приликом рекао ми је Стојновић да се њих двојица нису сложили у томе како да се рукопис изда. Ковачевић је хтео Даничићевом методом (т.ј. са разрешницама) а Стојановић како је писан, т.ј. према оригиналу... После су наступиле ванредне прилике: анексија Босне и Херцеговине, ратови те ја на издавање Горичког Зборника до претпрошле (1940) године нисам ни помишљао (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 92).

Остали су узалудни овај и још два покушаја Светозара Томића да објави *Горички зборник*.

Историју Томићевог бављења *Горичким зборником* успјешно истражује Владимир Баљ у „Раду Светозара Томића на проучавању и објављивању *Горичког зборника*“ (Баљ 2012). Уз овај рад Владимир Баљ је објавио и Томићев „Предговор“ за властити препис ове књиге (Томић 1942^б, уз Баљ 2012). Баљ је изучио и улоге Александра Белића, Љубомира Стојановића, Љубомира Ковачевића, Драгутина Костића, Ђорђа Сп. Радојичића, Ирене Грицкат и Вере Томић у њиховим активностима на (не)објављивању *Горичког зборника*. То је засновано на документацији која се уз *Горички зборник* чува у Српској академији наука и уметности у Београду, као и легату Ђорђа Сп. Радојичића Одсека за српску књижевност Филозофског факултета у Новом

Саду. Светозар Томић, који је остарао уз узалудне покушаје да објави *Горички зборник* Никона Јерусалимца, био је свјестан његове особите вриједности. Као етнограф по образовању, запажа: „У житију св. Симеуна Немање има понешто што нема у другим списима: тако говорећи о Немањи и његовом ступању на жупанијски престо Никон вели: • при • мшоу ѿт • аства сво • го рекоу • же топл • цу, • ибрь, • ра синоу, • меноу • мје р • кы, што значи да се област између Топлице, Ибра и Расине зове Реке а да то није засебан крај као што се до скоро писало по нашим историјама. Тек кад се објави *Горички Зборник* видеће се његова вредност“ (Томић 1942^б, уз Бал 2012: 92). Томић 1952. године пише Александру Белићу, предсједнику Српске академије наука и уметности: „Драги Ацо, ове се године навршује пуних 510 година откако је Никон свој зборник написао на једном од многих острваца на Скадарском језеру. Никон је свој Зборник писао за српску принцезу Јелену, ћерку кнеза Лазара, односно за српски народ. Никонов Зборник потуцао се по разним библиотекама преко 500 година“ (Томић [1952]). Пола вијека након првог Томићевог покушаја да објави *Горички зборник*, 28. маја 1957. године Миодраг Ал. Пурковић — као емигрант — из Лондона пише Ђорђу Сп. Радојичићу: „Проф. [Никола] Радојичић пише ми да ти редигујеш *Горички Зборник*. Дај што пре да га добијемо“ (према Ређеп 1996: 116).

Да је припремано објављивање *Горичког зборника* 1958. године, што значи више од пола вијека након што је пронађен, показује својом посљедњом реченицом рад Ђорђа Сп. Радојичића „О смерној Јелени и њеном Отписанију богољубном“: „Издање *Горичког зборника* припрема Српска академија наука“ (Radojičić 1958: 594). А да је у тим припремама учествовао и Ђорђе Сп. Радојичић свједочи његова писана оставштина похрањена у легату Ђорђа Сп. Радојичића у семинарској библиотеци Катедре за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду, као и њему упућено недатирано писмо Ирине Грицкат-Радуловић, које се у оквиру остале документације уз *Горички зборник* чува у Српској академији наука и уметности у Београду. Како је већ примијетила Гордана Јовановић, овим писмом Ирина Грицкат-Радуловић говори о редактури рукописа *Горички зборник* до његове 199. странице, о интерпункцији, акцентима и *компликованој* лексици Никона Јерусалимца (видјети Јовановић 2012: 66).

Ирена Грицкат-Радуловић уз то изражава наду да ће она и Ђорђе Сп. Радојичић прије штампања *Горичког зборника* бити у могућности да се консултују у вези са нејасноћама са којима се у овој књизи суочила. „Редигован препис предала је 12. XI 1962. г. Српској академији наука и уметности. Редактура је извршена веома педантно, што се види по многим исправкама; исправке се односе на састављено и растављено писање, на погрешна читања појединих речи, на испуштање неких слова и на дописивање непостојећих, на интерпункцију итд.“ (Јовановић 2012: 66).

Да је Светозар Томић објављивање *Горичког зборника* сматрао извјесним показује то што у „Предговору“ властитом препису ове књиге каже: „Горички Зборник сачуван је у оригиналу и сада се први пут издаје. Управа Краљевске Академије је одлучила да Зборник изда тачно према оригиналу и мени изложила да рукопис Зборника приредим за штаму“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 93). Кад је било изгледа да се *Горички зборник* објави, сами Светозар Томић као да је желио да се тиме и материјално окористи, па као да се ова књига изразите духовности невидљиво побунила. Светозар Томић није имао толико духа да се сјети да Јелена Балшић састављање *Горичког зборника* није наручила да би се њиме трговало. Поред тога што је у доброј мјери свјестан њене вриједности, Владимир Ћоровић се жали да му Томић није уступио *Горички зборник* приликом приређивања *Житија Симеона Немање Стефана Првовенчаног*, 1911. године, па је од Драгутина Костића посудио препис овога дјела из 1907. године. У писму Владимиру Ћоровићу о Томићевом односу према *Горичком зборнику* Драгутин Костић каже: „Он чини ми се ударио у неку трговину“ (према Маринковић 2006: 553).

На утилитаризам упућује и природа комуникације Вере Томић, снахе Светозара Томића са Српском академијом наука и уметности и Ђорђем Сп. Радојичићем након упокојења њеног свекра Светозара Томића. То се донекле види и у њеном писму упућеном Ђорђу Сп. Радојичићу 15. новембра 1962. године, које се чува у поменутом легату у семинарској библиотеци Катедре за српску књижевност Филозофског факултета у Новом Саду (видјети Радојичић: 1962). У вријеме преписке Вере Томић и Ђорђа Сп. Радојичића *Горички зборник* није био у власништву Академије. Ова књига се не помиње ни раније, у раду Божидара Ковачевића о Архиву Српске академије наука и

уметности (Ковачевић 1958). Из разговора са професорицом Љиљаном Јухас сазнајемо да је намјеровала да *Горички зборник* буде тема њеног магистарског рада, али до рукописа није могла доспјети због (како јој је у Академији саопштено) неријешених имовинских односа ове институције са породицом Томић. Ово би могло бити одговор на следећу упитаност Гордане Јовановић: „Биографски подаци о Томићу важни су, јер говоре о томе да тако појртвован, вредан, радан и образован човек, који је у много чему задужио српску просвету, школство, српске научне институције није успео да убеди Српску академију наука да се позабави Горичким зборником и да га изда, иако јој се обраћао и поред писама приложио и неку врсту елабората о овом споменику, што се све налази у његовој заоставштини, у Архиву САНУ“ (Јовановић 2012: 66).

И поред објективних тешкоћа у преговорима са породицом Томић, чини се да Александар Белић као предсједник Академије није показао особиту иницијативу у стварању околности за објављивање *Горичког зборника*. Упркос томе што је свјестан његове јединствености у српској средњовјековној књижевности и томе да би ова књига била важна и за веће народе (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 93). Можда у свему томе има могућег тактизирања са друштвеним трендовима свога времена, али без доказа би било бескорисно о томе даље говорити. Првобитно је изгледало да је највећа препрека на путу *Горичког зборника* до читалаца Томићева дилема како овај манускрипт преписати: „Са разрешницама (систем Даничића) или како је писан“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 92).⁷³⁷ Наведена препрека је уклоњена одлуком Управе Краљевске академје да се „Горички зборник“ објави у оригиналу (видјети Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 93). Али, као што је познато, није објављен.

Горички зборник је једна од првих словенских рукописних књига представљених у електронском издању. „Интернет издање 'Горичког зборника' припремио је Центар

⁷³⁷ „Препис није што и оригинал те је разумљиво што је Даничић увео издавање рукописа по преписима са разрешницама и без акцената доводећи у склад разне преписе које је имао при руци. Руски начин издавања старих рукописа или фототипски или тачно према оригиналу бољи је и на своме је мјесту. У таквом издању сачувају се све карактеристике дотичнога дела. Сачува се начин писања, сачува се акцентуација и интерпункција, начин скраћивања: стил дотичног писца, карактеристике времена у коме је писац радио. У преписима велики део тих карактеристика губи се и не види“ (Томић 1942^б, уз Баљ 2012: 93).

Митрополије Црногорско-приморске за дигитално издаваштво 'Свети Јануариј' под руковођењем Зорана Стефановића, уз неколико пратећих студија о Никону и Зетској Светој Гори“ (Јован 2004^б: 11). Јеромонах Јован (Ћулибрк) је током првог дана симпозијума *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, одржаног септембра 2000. године, у сали поред храма Христовог васкрсења у Подгорици представио дигитално издање *Горичког зборника* (видјети Јован, 2004^б: 11, 15). Драгана Матовић у вези са *Горичким зборником* каже: „Значајан споменик српске средњовековне културе, који се чува у Српској академији наука, већ десетак година са грчког и старословенског језика преводи отац Јован (Ћулибрк), јеромонах Митрополије црногорске“ (Матовић 2006^б) – бесмислица је у овом случају казати и старословенског језика.

Овдје је потребно скренути пажњу и на то да Теодора Тара прецјењује властиту улогу док пружа полуинформацију у вези са превођењем преписке Јелене Балшић и Никона Јерусалимца. На ријечи новинара *Политике*: „Међу јунакињама књиге једна је, чини се, Ваша 'љубимица'“, упућеним јој у вези са женским ликовима у роману *Месечева роса*, Теодора Тара одговара: „Ако мислите на Јелену Балшић – погодили сте! Била је владар, дипломата, ратник, песник... У ствари, од њене преписке са својим духовником, која се чува у САНУ, ја сам кренула на овај литерарни пут кроз историју. Та документа света су књига за оно што ћу сама написати. Драго ми је што сам допринела да се повећа интересовање за те старе рукописе који су већ преведени на савремени језик и појављују се као књига 'Горички зборник'“ (према Шеховић 2006).

Не могу се узети здраво за готово ни сљедеће ријечи Перивоја Поповића: „Судбина и садржај 'Горичког зборника', тек недавно, на савремени српски језик превео га је монах Митрополије Црногорско-приморске о. Јован (Ћулибрк), за нас су посебно занимљиви“ (Поповић 2009: 101). Међутим, о. Јован (Ћулибрк) је у више наврата саопштавао да преводи *Горички зборник*, као и да ова књига још није преведена. Но, прво да дочекамо објављивање фототипског издања „Никоновог рада, јединственог по садржини у нашој средњовековној књижевности а врло ретког – по речима академика Белића – и у књижевностима великих народа“ (Томић 1942^б, уз Бал 2012: 93).

Примјетно је да су покушаји да се *Горички зборник* објави увијек бивали у кризним друштвеним околностима. „Томић је 1942. године, датирано на Видовдан, написао *Предговор* на 26 страна малог формата. Тај текст данас се чува у Архиву САНУ, уз његов препис *Горичког зборника* (завршен 1. новембра 1943). Ратно стање и свеопшта несигурност, као и при првом покушају 1907. године (анексија Босне и Херцеговине, 1908), омели су племениту намеру Светозара Томића да овај зборник изда на петстогодишњицу његовог настанка“ (Баљ 2012: 81). На питање новинара београдских *Вечерњих новости* отац Јован (Ђулибрк) одговара: „На рукопису [*Горички зборник*] радим, признајем, полако, од 1997, а превод нисам довршио из истог разлога из којег рукопис није издан 1941, иако је Светозар Томић још тада све припремио: због бомбардовања, и свега што је за тим уследило“ (према Матовић 2006^б). Владимир Баљ је 2012. године у свом раду о Светозару Томићу саопштио да Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори намјерава да објави *Горички зборник*: „На тај начин испуниће се дуг према Никону Јерусалимцу али и жеља Светозара Томића, који је помало љубоморно скривао овај рукопис и три пута покушавао да га објави“ (Баљ 2012: 84). Додајмо да ће се тиме испунити и дуг према Јелени Балшић, која је *Горички зборник* намијенила цркви „**ва мeste рекомем Горица**“ (*Горички зборник*, лист 85б).

Сања Мујовић даје до знања да је фототипско издање *Горичког зборника* за штампу припремљено још 2013. године (видјети Мујовић 2014: 98). На историјат покушаја објављивања *Горичког зборника* упутио је Боривоје Маринковић (видјети Маринковић 2006: 555 и даље). Потом је на ту тему писао Владимир Баљ (видјети Баљ 2012). Након свега, не зна се да ли је оптимистичан или песимистичан исказ Микоње Кнежевића: „Остаје нада да ће бар на шестстогодишњицу свог настанка [*Горички зборник*] доживјети интегрално (критичко) издање“ (Кнежевић 2016: 150).

Дакле, постоји читав један, готово митски, наратив о објављивању *Горичког зборника*. Док говори о покушајима његовог објављивања, својим начином персонификовања *Горичког зборника*, од стварности није далеко ни свезнајући приповједач романа *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007). И поред тога што књига

Горички зборник као литерарни знак Тариног романа није што и *Горични зборник* као рукописна књига Никона Јерусалимца. Наиме, има нечег истинитог у обраћању хипотетичког приповједача имплицитном читаоцу у „Предговору“ као саставном дијелу романа *Месечева роса*:

Што се тиче садржаја [*Горичког зборника*] он је највећим делом остао непознат, мада се не може рећи да није било покушаја да се књига преведе на данашњи језик. Међутим, сва та настојања су обично била осујећена јер су студије, скице и нацрти оних који су се тог посла прихватили, готово по правилу волшебно нестајали. Или би били изгубљени током штампања, или би нестајали са полица, једном су чак испали из кофера који се током тумбања по возовима поцепао дуж целог обода. Несумњиво, књига се свим силама и на све начине бранила (Тара 2007: 8).

У овом случају није толико важна мјера подударања текстовних и вантекстовних чињеница колико је важно то што је постигнуто персонификовањем књиге *Горички зборник*, односно указивање преко фиктивног постојања да је књига истога наслова тако жива и у стварном постојању. Тарин текст се овим поступком подудара са односом према историји у хагиографији и природом историчности у усменој књижевности.

6.8. Post scriptum

Информативни сервис Матице српске, (Друштво чланова у Црној Гори) саопштава да је Ђорђе Трифуновић написао поговор за фототипско издање књиге *Горички зборник*. Још то се чекало за њен будући вијек. Активности око објављивања 2013. године за штампу припремљеног фототипског издања *Горичког зборника* и рад на овој дисертацији били су у мртвој трци. Фототипско издање *Горичког зборника* тренутно је у штампи, у београдском *Службеном гласнику*. Испунило се вријеме.

Ако шта може бити добро у томе што су Томићеви покушаји објављивања *Горичког зборника* остали безуспјешни, то је што ова књига заслужује бољу пратњу од

предговора који јој је овај аутор припремио очекујући њено објављивање. А објављивање *Горичког зборника* је било важније од било чијег преписа — са разрешницама или без разрешница.

7. ЗАКЉУЧАК

Након свега што је из различитих мотива писано о Јелени Балшић и њеном времену, потреба за синтезом тумачења књижевног дјела Јелене Балшић и књижевних дјела о Јелени Балшић дошла је сама од себе. Наше истраживање је потврдило то што смо нагласили у одјелјку о методологији рада да је прије тумачења књижевног дјела Јелене Балшић као дјела граничне књижевности неопходно познавати његов контекст.

С обзиром а то да је књижевно дјело Јелене Балшић у знаку исихастичке књижевности, познавање теолошког контекста је за његово познавање не само потребно него и неопходно. Као што и однос према историји у усменим књижевним дјелима о Јелени Балшић и биографичност литерарних знакова о њој у дјелима савремене књижевности захтијевају познавање историјских околности, а посебно у средњем свијеку. Напримјер, историјска стварност као поље референтности романа Перивоја Поповића *Није било прољећа* (Поповић 2012) изражава отклон према свијести о стварности којој је важнији начин на који се идеје промовишу од самих тих идеја. У овом роману са јасним назнакама времена садашњег на конкретном географском простору истина се покушава маскирати постистистином, што демаскирају они који не пристају на придруживање бесмислу. Историјска Јелена Балшић као биће личности не пристаје на бесмисао, па је управо на томе заснована мотивација присуства Јелене Балшић у роману „Није било прољећа“. Познавање историјских факата повећава читљивост овога романа не само у вези са Јеленом Балшић као књижевним артефактом.

Заједно са „Уводом“ и „Закључком“, овај рад садржи седам поглавља. Његову основу чине треће, четврто и пето поглавље. Говорећи о њеној позицији у контексту женске књижевне активности, „Увод“ истиче чињеницу да је Јелена Балшић прва књижевница словенске писмености средњовјековне Зете. Социокултуролошки и духовни контекст књижевног дјела Јелене Балшић тумачен је у другом поглављу овога рада, а три наредна поглавља се односе на тумачење књижевног дјела Јелене Балшић и књижевних дјела о Јелени Балшић. Завршно поглавље, ако се не рачуна „Закључак“, чини додатни осврт на то што је казано у претходним поглављима, али укључује и нове

елементе. Свако од ових поглавља је истовремено и самостално и у мањој или већој мјери је у корелацији са сваким од осталих поглавља.

Иако је живјела у различитим срединама, Јелена Балшић је својим животом и дјелом најдубљи траг оставила у књижевности, култури, духовности и историји Зете. То је током овог рада у континуитету наглашавано. Много шта је из појединих периода живота Јелене Балшић повезано са другим периодима њеног живота. Баш зато што се живот Јелене Балшић не креће линеарно, у нашем тумачењу нијесу оштре границе између тумачења различитих периода њеног кретања кроз живот. Наше интересовање у потрази за биографијом Јелене Балшић је усмјерено не само на то шта се у очигледном свијету Јелени Балшић догађало него и колико се испод историографских и других података помаља „голи људски живот“ (видјети Киш 1988), како би то казао Данило Киш.

Пада у око да погледи на историјску позицију Јелене Балшић нијесу усаглашени. Поред тога, у историографској литератури има доста радова у којима је однос према Јелени Балшић површан. Има и радова чији аутори покушавају да Јелену Балшић уведу у ревизију историје. Неки чак улазе у политиканство. Дошли смо до закључка да су недоказиве тврдње у вези са Јеленом Балшић у историографским радовима са једне стране последица оскудног научног интересовања за Зету у доба Балшића, а са друге буђења појединих (квази)историчара на темељима политичког друштва.

Упућивање на методолошке и друге промашаје у овој области у функцији је отклона од покушаја бацања сјенке на чињенично стање. Управо из тога разлога смо у ширем замаху говорили о Јелени Балшић у контексту историографске литературе, и то и из синхроне и дијахроне перспективе. Посебно смо указали на материјалне грешке, а били су потребни и посебни осврти на поједине радове који нуде неаргументоване или недовољно аргументоване тврдње о Јелени Балшић. Необична је околност да су у оквиру историографске литературе о Јелени Балшић најнеутемељенији радови јединих аутора у чијим насловима се налази име Јелене Балшић – радови Чедомиља Мијатовића (Мијатовић 1997) и Радослова Ротковића (Rotković 2012). Они су истовремено и крајности у мимоходу са одговарајућом методологијом истраживања у друштвеним

наукама. И једном и другом аутору историјска Јелена Балшић измиче из видокруга као риба из квасних руку. Свеједно што је Чедомиљ Мијатовић историчар по образовању, а Радослав Ротковић то није.

Симптоматично је да се поједине ситуације у животу Јелене Балшић тумаче тако како би они који их тумаче жељели да је било, а не како је стварно било. Отуда мноштво читавања у наративима о Јелени Балшић. Поред информација саопштених у стожерним поглављима овога рада, у завршном поглављу рада, насловљеном „Просопографске цртице о Јелени Балшић и њеном времену у књижевности и историографији“, разоткрили смо више промашаја који не заслужују да буду прећутани. Махом се односе на материјалне грешке и инструментализацију средњовјековне историје и књижевности у спољашње сврхе. У вези са тим, сондажно смо изнијели мноштво неодговарајућих података, највише из области теорије књижевности, историје књижевности, опште историје и историје умјетности. Било је потребно додатно указати на неопходност провјеравања информација које нуде различити извори да би се осујетило даље прештампавање неутемељених закључака и погрешних података који се нуде као стварносне чињенице.

Само да би се дошло до закључка да нема доказа да се Јелена Балшића још за живота свога првога мужа Ђурађа Страцимировића Балшића сусретала са Сандаљем Хранићем Косачом, за кога се удала седам година након смрти Ђурађа Страцимировића, било је потребно додатно истраживање у области историографије. При одговорању на питање да ли се други муж Јелене Балшић Сандаљ Хранић Косача женио два или три пута, и која се од његових жена налазила у Будви, гдје су јој Дубровчани упутили писмо 20. марта 1398. године, односно да та његова жена Јелена није Јелена Балшић, као ни Јелена Катарина Вуковић Хрватинић, упоредили смо мноштво радова из области историографске и друге литературе. Лако смо разјаснили заблуду Милана Кашанина, којој је подлегао Божидар Шекуларац, да је Јелена Балшић жена Сандаља Хранића Косаче уствари она Јелена којој Дубровчани 20. марта 1398. године шаљу писмо у Будву, ради њеног пресељења у Дубровник. Међутим, пут је био тежи до закључка да Јелена, жена Сандаља Хранића о чијој безбједности у Будви

брину њен муж и Дубровчани, не само да није Јелена Балшић него да она није ни друга жена Сандаља Хранића именованом Катарина Јелена, већ је то његова прва жена која се такође зове Јелена, а која је — према једном писму Дубровчана, упућеном јој годину раније — несумњиво са простора српског царства. У тај дио истраживања укључили смо радове Милана Кашанина (Кашанин 1975), Божицара Шекуларца (Šekularac 2011), Ивана Божића (Божић 1970^a), Јосипа Јелчића (Jelčić 2010), Владимира Ђоровића (Ђоровић 1940), Бранислава Милутиновића (Милутиновић 1999), Јорџа Тадића (Tadić 1939), Младена Анчића (Анчић 1987), Новака Мандића Студо (Мандић Студо 1995), Мака Диздара (Диздар 1971), Бранка А. Копривице (Коривица 2000), Ђура Тошића (1997), Драгоја Живковића (Živković 1989), Илариона Руварца (Руварац 1934^Г), Павла Аполоновича Ровинског (Ровински 1993), као и дубровачку архивску грађу објављену у зборницима које су приредили Медо Пуцић (Пуцић 1852), Симе Љубић (Ljubić 1875) и Љубомир Стојановић (Стојановић 1929, 1934). У вези са рјешавањем наведеног проблема укључили смо и осврте Младена Анчића (Анчић 1987) на радове Tholloczya, Перојевића, П. Живковића, Стјепчевића и Ковијанића.

Јелену, жену Сандаља Хранића Косаче која борави у Будви двије године од дана вјенчања као прву његову жену на одговарајући начин нијесу идентификовали ни историчари европског нивоа као што су Иван Божић и Јован Радонић. Кључ за рјешавање наведеног проблема Младен Анчић је понудио тако што му је Дубравко Ловреновић, асистент Филозофског факултета у Сарајеву дао до знања да се у оставштини Ивана Луцића налази податак о одлуци донесеној у Трогиру 1405. године да се Сандаљу Хранићу Косачи уручи свадбени дар од хиљаду дуката, што значи да је Јелена Катарина Хрватинић као једна од будућих жена Сандаља Хранића Косаче тада није била удата. Овај податак и напомена о папској диспензацији за брак Катарине Хрватинић и Карла Курјаковића, због сродства у четвртном кољену, коју је 1914. године објавио Ludwig von Thalloszy (према Анчић 1987: 42) послужили су Младену Анчићу као кап за нову кристализацију.

Инерцију у писању доброг дијела историографских радова о зетској владарској династији Балшић, којој на својеврстан начин припада и Јелена Балшић, запазили смо и

кроз понављање тврдње да се Јелена Балшић 1396. године у Дубровнику сусрела са Сандаљем Хранићем Косачом. Никола Јорга је у дјелу *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle II* (Jorga 1889) помоћу дубровачког документа /Ref. XXX, f. 134/ показао да је тај сусрет био планиран 1396. године у склопу дипломатских активности Ђурађа II Страцимировића Балшића и Јелене Балшић, али су Дубровчани одустали од организације и послали јој извињење. На овај доказ Николе Јорге одавно упућују радови Владимира Ћоровића (Ћоровић 1940) и Миодрага Ал. Пурковића (Пурковић 1996), али се и даље прештампава читавање Јосипа Јелчића из књиге *Зета и династија Балшића* (Jelčić 2010) о романескном дубровачком сусрету Јелене Балшић и Сандаља Хранића. Читавање је опште мјесто Јелчићевог наратива о Јелени Балшић. Кад овом историчару понестане доказа он не „излаже оно што се истински догодило него што се могло догодити, и што је могуће по законима вероватноће и нужности“ (Aristotel 1988: 21), а Аристотел управо то види као критеријум разликовања историје и књижевности. Природу односа Јелчићеве књиге према Јелени Балшић највише одређује нетрпељивост према њеном интересовању за православне цркве у Зети и сјеверној Арбанији, као и улазак у рат са Млетачком Републиком. Из истих разлога је Јелена Балшић кост у грлу и Радославу Ротковићу. Она је *persona non grata* чак и у Ротковићевом осврту на њене књижевне текстове. Да не буде забуне: за разлику од Ротковићевог наратива о Јелени Балшић, Јелчићевој књизи о Зети и династији Балшића не може се порећи значај и поред пропуста које показује не само у односу према Јелени Балшић.

Ни непознаваоцима средњовјековне књижевности није тешко уочити разлику у познавању средњовјековне књижевности и културе између Димитрија Богдановића и Радослава Ротковића, односно између Светлане Томин и Марка Шпадијера. С обзиром на обим компилације и материјалне грешке, највише смо се освртали на начин тумачења историје средњовјековне Зете у једном броју радова Божићара Шекуларца (Šekularac 2010^a, Šekularac 2011), поготово на његов неодговарајући однос према леитератури, а поготово према радовима „Зета у Деспотовини“ Ивана Божића (Божић 1970^b) и „Горички зборник“ Димитрија Богдановића (Богдановић 1970^b). Ту монтажу је било неопходно демонтирати. Нема потребе из било којих разлога ни увеличавати ни

умањивати значај Јелене Балшић. За почетак, Јелену Балшић је потребно упознати. У крајњем, није свеједно ни то што се једна дојиља у средњовјековном Котору зове Балша, као ни то што је тренутно једна ученица Основне школе „Вук Караџић“ у Краљеву именована Јелена Балшић.

У оквиру литературе о Јелени Балшић и Никону Јерусалимцу „која обухвата преко триста библиографских јединица“ (видјети Бајовић 2015: 75), ниво информисаности у тумачењу Јелене Балшић у контексту књижевности креће се између рада Марка Шпадијера о Скадарском језеру као парку културе (Špadijer 2011) (као доње границе) и књиге Светлане Томин о Јелени Балшић (Tomín 2017) (као горње границе). Такође се може констатовати да се укупно разумијевање духовности Јелене Балшић креће између закључка Радослава Ротковића са краја рада „Јелена Балшић и српски деспоти према Зети“ (Rotković 2012) да је Јелена Балшић „обична кокош“ (Rotković 2012: 209) и тврдње Димитрија Богдановића у књизи „Студије из српске средњовековне књижевности“ (Богдановић 1997^а) да Јелена Балшић пише са осјећањем метафизичке одговорности за сваку изговорену ријеч, „дубоко уверена да већ самим тим што служи Богу, Логосу, да тиме учествује као 'садејственик' (синергос), у великој мистерији спасења којом је Бог обавио живот“ (Богдановић 1997^а: 74–75). А у укупном књижевном дјелу о Јелени Балшић, њој као историјској личности најближе су ријечи Јелене Лазаревић Балшић Хранић – која је лик у роману *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007), којима коментарише сопствену одлуку да подигне цркву у Зети и састави збирку властитих писама, коју ће оставити на чување монаху Ромилу: „Неки ће рећи охолост и таштина од руке која ме је том послу руководила, али, нека се јавно пише и тајно мисли шта хоће, ја се оцене историје ни најмање не бојим. У животу треба пазити на оно што не може умрети, јер се једино тако спасавамо ми који морамо једног дана са овог света нестати. У то треба веровати, у складу са тим делати, а када дође време, ионако ће се све разумети“ (Тара 2007: 242).

Током сагледавања контекста који семантизује живот и дјело Јелене Балшић, у оквиру литературе која има метатекстовни ниво посебно смо се задржали код два текста. Наиме, из другог угла смо се осврнули на предмет истраживања књиге *Видовдан*

и часни крст, (Оглед из књижевне археологије) Миодрага Поповића (Поповић 1977) у контексту тумачења Јелене Балшић у усменој књижевности. Скрнули смо пажњу на Поповићево приклањање увријеженом поистовјећивању српске усмене епске поезије о Косову са митом као на примјер свођења непознатог на познато. За преиспитивање је његов покушај свођења неких хришћанских симбола у тој поезији на паганску симболику. А осврт је на рад Ђорђа Борозана „Балшићи у црногорској и албанској исторографији“ (Borozan 2012) је захтијевао *час анатомије*.

Да бисмо разјаснили позицију Јелене Балшић у контексту зетске историје и културе било је потребно у основи приказати историјску и духовну позицију самих Балшића. На то се природно надовезује говорење о духовности зетских, па црногорских, владара Црнојевића, у вријеме чије владавине је настало књижевно а највећим дијелом и задужбинарско дјело Јелене Балшић. Није случајно да десетерачка усмена епика преко Јелене Балшић изводи поријекло владарске династије Црнојевића из владарске династије Балшића, иако је то историјски неутемељено. Говорили смо и о стању духа на двору Косача, гдје је Јелена Балшић као жена војводе Сандаља Хранића Косаче живјела двије ипо деценије. Балшићи, Црнојевићи и Косаче Јелену Балшић прате и у усменој књижевности и у књижевним умјетничким дјелима.

Надати се да ће историчари истражити документацију страних историјских архива, нарочито млетачког и турског, и тако обезбиједити додатну грађу за историографску студију о Јелени Балшић и њеном времену. Не постоји монографија о Јелени Балшић, као ни о било којем од чланова зетске владарске куће Балшић. Јелена Балшић као историјска личност тема је која чека свога историчара. Али историчара, а не хронографа. Са тиме у вези, преносимо фиктивни исказ Филипа Барелија о Костадину Балшићу, који сасвим може описати потребу за упозорењем да о Јелени Балшић као историјској личности „не смије да суди дневна и ћорава страст, што [...] види само незнатне дијелове, већ бистро око историје“ (Šufflay 1920: 186). Око које ће је *обухватити читаву*. Стварност као да се трудила да умањи изгледе за такав обухват. Наше истраживање је и поред тога довело до закључка да Јелена Балшић као историјска

личност потврђује да „вјера лијечи историју од њеног природног песимизма“ (Павле 2001).

Истакли смо важност радова који се односе на Јелену Балшић у књижевности и стварности, чији су аутори Димитрије Богдановић, Ђорђе Трифуновић, Светлана Томин, Милан Шуфлај, Сима Ћирковић, Иван Божић и други, али смо указали и на неке једностране закључке у радовима оних аутора који су, по свој прилици, себи ускратили познавање *Горичког зборника*. Тако се, на примјер, примјећује да Бранко А. Копривица (и поред значајног интересовања за предање о настанку презимена Копривица) док говори о Јелени Балшић у усменој књижевности не познаје довољно Јелену Балшић у средњовјековној књижевности (Копривица 2000). Непознавање *Горичког зборника* најдаље је одвело у страну Новака Мандића Студо, који тврди да се помоћу ове књиге откривају нови подаци о Јелени Балшић и притом наводи податке који нити су нови нити се налазе у *Горичком зборнику* (видјети Мандић Студо 1995: 381–382). Без познавања књиге *Горички зборник* измиче могућност сагледавања Јелене Балшић из унутарње перспективе, односно дубинске перспективе.

Горички зборник је књига у којој је сачувана преписка Јелене Балшић и Никона Јерусалимца и свједочанство је о књижевном изражавању Јелене Балшић. *Горички зборник* је 1441/42. године саставио Никон Јерусалимац вољом Јелене Балшић као њен духовник. Написао је највећи дио ове књиге и њу унио и посланице Јелене Балшић. Он је саставио и зборник „Шестоднев“ који се налази у манастиру Савина. Сматрамо да је Горички зборник Никона Јерусалимца најзначајнији допринос књижевности доњегошевског доба на простору данашње Црне Горе.

Јелена Балшић је, као што је познато, књигу *Горички зборник* намијенила цркви Благовјештења Господњег коју је подигла на скадарском острву Горица у вријеме кад је Зетом владао Стефаница Црнојевић. Поред њиховног и задужбинарског дјела Јелене Балшић насталог у Зети у вријеме владавине Црнојевића, не може се прећутати ни њено задужбинарство у Херцеговини, премда о њему засад више говори усмена књижевност него историјски извори. Било је неопходно указати на труд Јелене Балшић у подизању и обнови цркава, уз нагласак подизања завјетне цркве Благовјештења на скадарском

острву Горица као мјесту њеног вјечног боравишта. Ова црква и књига *Горички зборник* срж су свједочења духовности Јелене Балшић.

Корјен књижевног дјела Јелене Балшић је у исихазму. Преписка Јелене Балшић са монахом Никоном Јерусалимцем показује да је Јелена Балшић знак оне духовности коју је на географском простору средњовјековне Зете утемељио Свети Сава. Са тиме је повезана њена духовна радозналост коју је примила у Крушевцу, на двору свога оца кнеза Лазара, обиљежена и благотворним утицајем књижевнице и монахиње Јефимије. Указали смо и на то да се на вертикали дукљанске и зетске средњовјековне писмености Јелена Балшић прикључује и онима из дукљанског периода: попу Дукљанину, кнегињи Десислави и кнегињи Косари потоњој Теодори, краљици Јелени Анжујској, као и на то да су њена духовна интересовања у сагласју са духовношћу више изузетних личности — од Светог Јована Владимира до Данила Киша. Јелену Балшић као духовну личност и књижевноисторијски феномен највише одређује њена комуникација са духовником Никоном Јерусалимцем. Било је неопходно указати на духовно очинство као жаришну тачку комуникације Јелене Балшић и монаха Никона Јерусалимца. Може се закључити да је Јелена Балшић кроз комуникацију са Никоном Јерусалимцем ослободила заточеништва историје. *Горички зборник* показује да „устројавање цркве и келије (лист 165) јесте главно дјело Јеленино, како нам документује *Трећа посланица* Никонова и исијавање очинства Никоновог“ (Јован 2003: 24).

Свијест о томе да је исихастичка духовност којој припада Јелена Балшић продужена, између осталог, практичним дјеловањем владара Црнојевића и Петровића, а и књижевним и другим умјетничким дјелима створеним након средњег вијека у нашем раду није остала апстрактна. У литератури је већ истакнуто да Његошев игуман Стефан у *Горском вијенцу* продужава традицију исихазма, којој припадају и живот и дјело Јелене Балшић. „Шћери Лазареве“ су и у обраћању Вука Раслапчевића војводи Драшку у *Горском вијенцу* (стихови 186—187). Коначно, Свети Петар Цетињски, као и Петар II Петровић Његош и Јелена Балшић истовремено су духовни људи, књижевници и владари. Свијест о томе посебно наглашава један од слојева романа *Није било прољећа* Перивоја Поповића (Поповић 2012). А Исидора Секулић, овдје није потребно

објашњавати зашто, каже да се у току обиласка Црне Горе Његоша можда највише сјећала на Скадарском језеру (према Милошевић 2007: 107).

Иако малог обима, писана оставштина Јелене Балшић учинила је да, заједно са малобројним сачуваним подацима из њеног живота, постане инспиративна за настанак умјетничких и других књижевних дјела о њој, и у усменој и писаној књижевности. О књижевном дјелу Јелене Балшић у усменој књижевности овај рад говори из више перспектива: у контексту књижевне активности средњовјековних жена, у координатама зетске средњовјековне књижевности, у домену исихазма, у жанровском контексту, у контексту историје писмености, у контексту поезике средњовјековне књижевности а посебно у контексту средњовјековне посланице. Ђорђе Трифуновић у свом раду о *Горичком зборнику* није случајно за представљење природе ове књиге одабрао посланице Јелене Балшић и „Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима“ Никона Јерусалимца (Трифунувић 1972) – текстове који имају изразиту књижевну вриједност. Поред тога што је *Горички зборник* несумњиво најважније сачувано књижевно дјело средњовјековне Зете, истовремено је и најважније дјело средњег вијека са белетристичким одликама на простору данашње Црне Горе. Није тешко доказивати његове жанровске и белетристичке предности у односу на *Љетопис попа Дукљанина*, књигу о којој је у контексту средњовјековне књижевности на поменутом простору досад највише говорено. Објављивање фототипског издања *Горичког зборника*, након чега би било природно очекивати и пренос текста на савремени језик, отвориће у том правцу могућност за прецизнија, нарочито књижевнотеоријска истраживања.

Поред тумачења књижевних дјела Јелене Балшић у контексту средњовјековне књижевне традиције, тумачили смо их и као самосталне литерарне знакове. У поглављу које говори о књижевном дјелу Јелене Балшић у средњовјековној књижевности централно мјесто заузима тумачење њене посланице „Отписаније богољубно“. Тумачење ове посланице на мапи поглавља „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“ „некако као срце у човеку лежи на некој пустој и опасној средини и кључ је за све путеве“ (према Милошевић 2007: 106), како то Исидора Секулић каже острво Лесендро на Скадарском језеру. Посланицу „Отписаније богољубно“ тумачили смо из критичке и метакритичке перспективе. У том контексту, посебно смо

објашњавали колико њен други дио показује књижевне могућности Јелене Балшић, и то првенствено у домену ритма и композиције. То смо повезали са тестаментом Јелене Балшић, указавши на стилску парадигматичност ових текстова преко њихове реторичности ритма и композиције. Сам тестамент Јелене Балшић тумачили смо у завршном поглављу рада. Поред тога што је овај текст занимљив за стилистичко истраживање и тога што његов садржај показује шта Јелена Балшић посједује и коме оставља своје имање, свјedoћи о томе како су људи и ствари који/које се у њему помињу повезани/повезане са њеним животом на личном, породичном и душтвеном плану. То је отворило могућност за додатно тумачење духовног и историјског контекста живота Јелене Балшић. Односом свога наслова и садржаја, идеју за конфигурацију садржаја сегмента који говори о тестаменту Јелене Балшић дала нам је књига Милоша Црњанског „Итака и коментари“ (Црњански 1959).

Као најсложенији проблем у поглављу „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“ показује се у тумачењу посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић у контексту посланице цара Петра у *Житију Светог Јована Рилског* патријарха Јевтимија (Трновског). Мјера у подударачу дјелова садржаја ових посланица уобичајана је у средњовјековној књижевности уопште, али не и у личној преписци. То чини да се тумачење посланице „Отписаније богољубно“ Јелене Балшић само од себе намеће као херменеутички изазов у све три семиотичке димензије.⁷³⁸ Рад Светлане Томин „'Отписаније богољубно' Јелене Балшић. Прилог схватању ауторског начела у средњовековној књижевности“ (Томин 2002) доводи у поредак то што је прије његовог објављивања написано о „Отписанију богољубном“ Јелене Балшић.

Јелена Балшић се у усменој књижевности појављује на различитим нивоима и на различите начине. Тумачење епске Јелене Балшић недовољно је без свијести о спољашњој интертекстуалности. Особеност Јелене Балшић у усменој књижевности првенствено је у томе што она примарно значење добија из контекста. Усмена књижевна дјела о њој се и прије свега и на крају свега смислотворно контекстуализују у видокругу Косова као семантичког кључа српске усмене епике. Јелена Балшић је у

⁷³⁸ Подсјетимо: „Чарлс Морис први је скицирао једну поделу семиотике, на синтактику, семантику и прагматику“ (Есо 2001: 254).

усменој књижевности најзначајнија као љуба Милоша Обилића у десетерачкој епици и као родоначелник у породичним предањима, у којима је она такође љуба Милошева. Показали смо како се у књижевности и историографији са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара устаљена имена љубе Милоша Обилића, од којих је најчешће Вукосава, повлаче пред именом Јеле (Јелене), именом историјске кћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице. Од њихових кћерки једино се Јелена под својим стварним именом и помиње као епска љуба Милоша Обилића.

Везе усменог епског стваралаштва о Јелени Балшић са Вуковим епским пјесмама о Косову посматрали смо из више угла. То је, између осталог, показало како у контексту дјела са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара на наратолошком плану додатно значење стиче пјесма Слепе Степаније „Царица Милица и Владета војвода“ (Вук, II, 49). Вукове епске пјесме о Косову су хероизацијом заобишле мотив свађе кћерки и зетова кнеза Лазара као узрок српског страдања на Косову, чиме је сукоб из равни личног прешао на опште. Тако је косовски наратив доведен до универзалног значења косовске жртве као хришћанске жртве. Пјесма „Царица Милица и Владета војвода“ је мјесто наратолошког пресијецања наратива о Косову у Вуковим епским пјесмама и књижевним писаним дјелима са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара. Постигнуто је то на први поглед непримијетно: преко имена кћерки кнеза Лазара као епских љуба Милоша Обилића и Вука Бранковића. О томе досад није говорено. Нагласили смо значај Јелке Ређеп у тумачењу мотива свађе кћерки и зетова кнеза Лазара у „Причи о боју косовском“, као и књижевним дјелима на народну и оним историографским дјелима која су дијелом настала под утицајем усменог предања (Ређеп 1976, Ређеп 1996). О присуству овога мотива у српској историјској драми деветнаестог и прве половине двадесетог вијека говори Снежана Булат (Булат 2016).

Како год да се окрене, усмено стваралаштво о Јелени Балшић је у знаку Косова. Милица Грковић је непогрешиво запазила да је то и књижевно дјело Јелене Балшић (видјети Грковић 1993: 182). Јелена Балшић као литрарни знак усмене књижевности још једна је од потврда косовског завјета као стожерног симбола српске усмене епике. То омогућава да име Јелене Балшић у српском усменом предању значењски далеко

превазилази физички простор којим се она у њему креће, као и умјетнички квалитет усмених епских пјесама које о њој говоре.

У крвотоку српске усмене епике је и стваралаштво које се односи на личности и просторе са којима је усмено стваралаштво о Јелени Балшић директно или индиректно повезано — ако не увијек тематски, а оно структурно и генетски. Зато смо, поред тумачења усмених дјела о Јелени Балшић као засебних литерарних знакова, истакли резултате до којих смо дошли кроз компаративно истраживање. У том смислу најважнија су сазнања о структурализацији Вукових усмених епских пјесама која у континуитету показују да усмено стваралаштво о Јелени Балшић, и у стиху и у прози, на себи има биљег усменог стваралаштва о Косову. Као средство а не циљ, конкретизацију овога закључка поред епског наратива о Косову потврђују и други наративи усмене епике који су директно или индиректно повезани са Јеленом Балшић. То се, прије свега, односи на усмено наслеђе о кнезу Лазару и Милошу Обилићу, а потом о Марку Краљевићу, Змај огњеном Вуку, Стефану Лазаревићу. Да Јелена Балшић није једина појава усменог епског предања која своју семантику црпи из косовског завјета указивали смо преко епских ликова, у чијој позадини су и историјске и неисторијске личности. Вукова усмена епика као стожерни дио српске усмене епике структурирана је тако да је косовски завјет њен крајеугаони камен. Примјећујемо да структурализација српске усмене епике није довољно наратолошки испитана. Поглавље овога рада насловљено „Јелена Балшић у усменој књижевности“ само је корак на том путу.

Једва да се кроз литературу говори о усменом стваралаштву о Јелени Балшић. А о том дијелу стваралаштва у контексту усмене књижевности о Косову скоро да није говорено. Можда је то и зато што се подразумијева да је Јелена Балшић косовска самим тим што је Јела Милошева, односно *дштер светопочившаго кнеза Лазара*. Али није постављано питање зашто је она косовска. Константовано је, да се присјетимо Њутна, да пада јабука — без питања зашто пада јабука. Поглавље нашег рада „Јелена Балшић у усменој књижевности“, прије свега, поставља то питање. Одговор није докучив без разумијевања структурализације српске усмене епике, поготово Вукове усмених пјесама о Косову као главног друма српске усмене епике. Поред директних веза Јелене

Балшић са историјским и књижевним Косовом, као и посткосовском стварношћу, пратили смо и путеве којима је Јелена Балшић са косовском епиком индиректно повезана. Било је неопходно и дистанцирање од читавања у тумачењу појединих појава у епском наративу о Јелени Балшић. Овдје је довољно поменути закључак неколико тумача усмене књижевности да је лику Бановић Страхиње у усменој епици прототип Ђурађ Страцимировић Балшић, први муж Јелене Балшић — коме се, како се у њиховим радовима тврди, жена преудала и његови двори разорени. Парадокс усменог пјесништва о Јелени Балшић је у томе што антропониими и топоними у њему показују да да је интересовање за њу омеђено простором Црне Горе, Херцеговине и Србије: као такво, не би изашло из оквира локалног да није повезано са епским наративом о Косову.

Један од слојева поглавља „Јелене Балшић у усменој књижевности“ је тумачење мјеста и значења Јелене Балшић у легендама. Колико год име љубе Милоша Обилића у књижевним дјелима било неустаљено, име Јела се у неким варијантама „Приче о боју косовском“ и у легендама односи на Јелену Балшић, кћерку кнеза Лазара. Њено присуство у мноштву легенди, а посебно у легенди која је ушла у састав *Сказанија о кнезу Лазару Гребелановичу*, из 1540. године, даје право на закључак да је Јелену, кћерку кнеза Лазара за Милоша Обилића удало усмено предање Херцеговине, након чега је шири простор њено име као име љубе Милоша Обилића прихватио преко „Приче о боју косовском“. Само о Јели Милошевој као родоначелнику породице Копривица из Бањана постоји десетак варијанти усменог предања, записаних у распону од четири ипо вијека — тачније од 1540. до 1993. године. Легенде о Јелени Балшић повезане су и са слојевима усменог предања о Косачама, Црнојевићима, краљици Јелени Анжујској, као и Скадром на Бојани као топосом усмене књижевности.

Посебан сегмент поглавља о усменој књижевности је алтернирање имена и улога у усменом стваралаштву о Јелени Балшић. И емпиријски и теријски смо сагледали епске релације Јелена Балшић — краљица Јелена Анжујска, Јелена Балшић — Ђурђева Јерина, Јелена Балшић — Мара Црнојевић, Балша Ђурађевић Балшић — Иван Црнојевић. Ушли смо у компаративно истраживање пратећи исти проблем и на релацијама Ђурађ II Страцимировић Балшић — Бановић Страхиња, Станко Црнојевић —

Ђурђе Црнојевић, Сандаљ Хранић Косача — Стјепан Вукчић Косача, краљица Катарина Кристић — краљица Марија Терезија, Марко Краљевић — Марко Барбадиго, Милош Обилић — Милош Драгиловић, краљица Јелена Анжујска — њена сестра Марија де Шор. Ова алтернирања дјелују као материјалне грешке ако се посматрају у буквалном значењу ријечи, међутим свима њима је кроз тумачење дешифровано симболичко значење као једино стварно значење. У равни односа усмене књижевности према историји посебно је занимљиво како се у десетерачким усменим пјесмама поријекло владарске династије Црнојевић изводи из владарске династије Балшић преко Јеле, љубе Милоша Обилића. Управо то даје одговор на питање зашто мимо Јелене Балшић усмена епика не показује значајније интересовање за друге чланове владарске династије Балшић. И тиме се долази до закључка да логика косовске епике није допустила стварном зету кнеза Лазара Ђурађу Страцимировићу Балшићу да буде епски антипод Вуку Бранковићу, стварном зету кнеза Лазара и епском издајнику и Боју на Косову.

Оно што у нашем раду представља „Отписаније богољубно“ у структури и значењу поглавља „Јелена Балшић у средњовјековној књижевности“ у поглављу „Јелена Балшић у усменој књижевности“ представља Косово. У крајњем, садржај свих поглавља нашег рада креће се уназад према Косову. То истовремено значи и *кретање уназад* према Јерусалиму.

Највише књижевних дјела о Јелени Балшић је у савременој књижевности. У досадашњим тумачењима, најмање је говорено о књижевним дјелима о Јелени Балшић у овој области. Изузев предговора књигама и новинских приказа, скоро да нема радова о дјелима писане књижевности чија је тема Јелена Балшић у двадесетом и двадесет првом вијеку. О Јелени Балшић у савременој књижевности постоје дјела у свим књижевним родовима и многим књижевним врстама. О њој су написани романи, приповијетке, пјесме и један условно казано драмски текст. Различитих су стилских и умјетничких досега. Поред књижевних дјела чија је она тема, створена су и дјела у којима је Јелена Балшић тема појединих њихових цјелина или се њено име у њима повремено појављује. Међу дјелима савремене књижевности о Јелени Балшић су и два књижевна дјела са траговима усмености — приповијетка „Копривице“ Тодора

Живаљевића (Живаљевић 1997) и роман *Костадин Балшић* Милана Шуфлаја (Šufflaј 1991). Приповијетка „Копривице“ полази од усмене књижевности али се удаљава од њеног начина изражавања, док роман *Костадин Балшић* у примарни начин приповиједања укључује и искуства усменог казивања. Поред проблемског тумачења књижевних дјела савремене књижености, у поглављу „Јелена Балшић у савременој књижевности“ дали смо и преглед граничне књижевности о Јелени Балшић двадесетог и двадесет првог вијека, истакавши свијест о томе да се дјело Чедомиља Мијатовића *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)* не може прихватити као историјски извор.

Оквир поглавља „Јелена Балшић у савременој књижевности“ је хронолошки и жанровски. Савремена књижевност је појам који је у нашем раду схваћен и у терминолошком и општем значењу. У општем значењу она је на овом мјесту растегљив појам: односи се на оно што је о Јелени Балшић у умјетничкој књижевности написано у двадесетом и двадесет првом вијеку. Савремено као такво овдје се посматра кроз пресјек теорије и историје књижевности, односно кроз поређење историјског факта и књижевног артефакта. То што је историја заборавила да каже отворило је додатну могућност за књижевну фикцију у дјелима и усмене и савремене књижевности о Јелени Балшић. Природа теме нашег рада одредила је да не говоримо о књижевним дјелима о Јелени Балшић колико о Јелени Балшић у књижевним дјелима. Из тога разлога говоримо и о Јелени Балшић у дјелима која нијесу првенствено у њој. Име Јелена Балшић је квасац комплетног поглавља „Јелена Балшић у савременој књижевности“ и везиво рада у цјелини.

Највише савремених књижевних дјела о Јелени Балшић написано је у прозној форми, а највише простора у поглављу „Јелена Балшић у савременој књижевности“ заузима говорење о Јелени Балшић у роману. Са различитих аспеката осврнули смо се на романе који такође са различитих аспеката говоре о Јелени Балшић. Први роман о Јелени Балшић је *Десна* Николе I Петровића, написан у првој деценији двадесетог вијека а објављен у првој деценији двадесет првог вијека. Пажњу привлачи више из књижевноисторијских него умјетничких разлога. Други по времену настанка, не и

објављивања, је историјски роман *Костадин Балшић* Милан Шуфлај, објављен под псеудонимом Алба Лими у Загребу 1920. године. Више него што има умјетничку вриједност, овај Шуфлајев роман за наше истраживање је важан зато што иако посредно из више перспектива говори о Јелени Балшић. Поред тога, литерарном атмосфером помаже у разумијевању времена и прилика у којима је живјела Јелена Балшић. Шуфлајев роман *Костадин Балшић*, изузев књижевних дјела о Јелени Балшић, засад је једино дјело савремене књижевности о некоме од чланова владарске династије Балшић, али не и једино дјело писане књижевности. Борко Брђанин је 1891. године написао драму *Ђорђе Балшић*, о ванбрачном сину Ђурађа I Балшића. Роман *Није било прољећа* Перивоја Поповића, мало говори о Јелени Балшић директно али је повезује са онима који су у духовној пардигми са њеним животом и дјелом. Романи *Игра анђела* Љиљане Хабјановић Ђуровић и *Оливера* Стојане Магделинић на различите начине показују интересовање за Јелену Балшић, а њих саме повезује то што су им ауторке сестре по перу које више умачу у *своје срце него у мастионицу*, да евоцирамо *срцеуцателност* из једног од приказа романа *Оливера*. Роман *Деспот Стефан* Славомира Настасијевића прекорачује хоризонт очекивања тиме што се у њему не помиње Јелена Балшић. Приповијетке о Јелени Балшић у књижевности двадесетог и двадесет првог вијека написали су Коста Радовић и Тодор Живаљевић. Радовића пиповијетка „Прије лова“ не излази из видокруга класичног приповиједања, док су Живаљевићеве приповијетке о Јелени Балшић „Запис о сновима Јелене Балшић“, „Снови Јелене Балшић“, „О сновима Јелене Балшић“, „Додатак о сновима Јелене Балшић“, „Додатак за Јелену Балшић“, „Копривице“, „Ars longa vita brevis дјела савремене књижевности и поетолошки и временом објављивања.

Иако је живот Јелене Балшић сам собом драма, засад у савременој књижевности нема драмских дјела о њој – изузимајући, условно казано, текст Љубише Ђидића *Кнегиња Јелена Балшић*. Блиједа су драмска својства Ђидићевог дјела *Кнегиња Јелена Балшићка*. Тенденцију да буде драмско у жанровском смислу поменути Ђидићев текст показује тиме што се испод његовог наслова даје до знања да је монодрама, као што се и са времена на вријеме појављују дидаскалије. Ово дјело је значајније чињеницом да је усамљено у видокругу драмске књижевности о Јелени Балшић него властитим

умјетничким квалитетом. За чуђење је да о Јелени Балшић није написана ниједна драма. Као што чека свога историчара, Јелена Балшић чека и свога писца драме.

Љуба Милоша Обилића у историјској драми деветнаестог вијека најчешће је под именом Вукосава, а појављује се и под именом Видосава. што је знак утицаја усмене књижевности, књижевности *на народну* и оних историографских дјела која су под мањим или већим утицајем усмене књижевности. Као и у усменој књижевности, љуба Милоша Обилића је у драмским дјелима племенитија од своје сестре Маре, љубе Вука Бранковића, али за разлику од усмене књижевности и „Приче о боју косовском“ није доведена до имена Јела (Јелена) као моста са историјском Јеленом Балшић. У односу на књижевну традицију ове драме су на нижем умјетничком нивоу од усмене пјесме „Царица Милица и Владета војвода“ према дјелима са мотивом свађе кћерки и зетова кнеза Лазара, у којој су имена Вукосава и Видосава такође имена кћерки кнеза Лазара и кнегиње Милице. Поставили смо питање да ли су се писци историјске драме свјесно држали усменог епског наслеђа или им није довољно позната Јелена Балшић као историјска личност. Баш зато што је живот Јелене Балшић сам собом драма, и као такав захвална тема за драмску књижевност, претпостављамо да је посриједи ово друго.

Лирске пјесме о Јелени Балшић махом су у знаковима који упућују на њено историјско и духовно биће. Јелена Балшић је, по правилу, литерарни знак и у пјесмама о Никону Јерусалимцу. Као што је Јелена Балшић и у стварности неодвојива од свога духовника Никона Јерусалимца, оне не заобилазе свијест о Јелени Балшић чак и кад се њено име у њима не помиње. Таква је, на примјер, пјесма „Горички дијак“ Слободана Калезића (Калезић 1998). Са друге стране, и лирске пјесме које се тематски односе на Јелену Балшић, такође по правилу, упућују и на Никона Јерусалимца. Пјесма Будимира Дубака „Позно отписаније Јелене Балшић Никону Јерусалимцу“ (Дубак 2008) то потврђује већ својим насловом. Поред поменутих аутора и њихових пјесама, у оквиру сегмента рада „Јелена Балшић у лирским пјесмама“ у поглављу „Јелена Балшић у савременој књижевности“ говорили смо о пјесмама Милице Краљ, Јеврема Брковића, Марије Маје Д. Недељковић, Косте Радовића.

Биографичност је један од парадигматских знакова савремене књижевности о Јелени Балшић, било да се биографски трагови у књижевним дјелима користе у дословном смислу или да се књижевна дјела поигравају биографским чињеницама преводећи их у биографичност. Показали смо како наивна читања текстова о Јелени Балшић у савременој граничној књижевности наводе на поистовјећивање историјске и неисторијске Јелене Балшић. На том плану највише је утицала историчност у романираној биографији Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћерка кнеза Лазара Косовског) Чедо Мијатовића. Слиједећи Јелену Балшић као литерарни знак, однос књижевног факта и историјског артефакта нарочито смо сагледавали у лику Јелене Лазаревић Балшић Хранић у односу према Јелени Балшић као историјској личности у роману *Месечева роса* Теодоре Таре. Фикција овога романа само дјелимично апсорбује историјска факта, и то тако што их, по правилу, измјешта у нову семантичку раван. Парадокс је у томе што биографичност Јелене Балшић у књижевним дјелима повремено дјелује истинитије од истине у појединим историографским дјелима о Јелени Балшић и њеном времену. То, на примјер, показује поређење начина говорења о улози Јелене Балшић у рату Зете и Млетачке Републике у роману *Месечева роса* Теодоре Таре (Тара 2007) и у раду Радослава Ротковића „Јелена Балшић и српски деспоти према Зети“ (Rotković 2012). Показује се да оно што се о историјској Јелени Балшић не зна за Јелену Балшић као тему књижевности бива инспиративно као и оно што се о њој зна. Мада појединим писцима ни то што се зна није обавезујуће у стварању фиктивног текста. На том плану су међу књижевним дјелима о Јелени Балшић најдаље су отишле приповијетке Тодора Живаљевића о Јелени Балшић.

Дјела савремене књижевности о Јелени Балшић неуједначених су квалитета и у умјетничком и духовном смислу. Ниједно од њих није досегло снагу „Отписанија богољубног“ Јелене Балшић. То само собом доста говори и о Јелени Балшић као књижевном аутору, без обзира на то што њено дјело не припада умјетничкој него граничној књижевности. Књижевна дјела о Јелени Балшић у нашем читању сасвим потврђују теорију рецепције. Примјера ради, Шуфлајев роман *Костадин Балшић* није једино дјело које због оскудности умјетничког квалитета не бисмо читали без гунђања да тематски није уклопиво у контекст говорења о Јелени Балшић. Дакле, ради Јелене

Балшић пажљиво смо читали и она књижевна дјела која бисмо — свјесни њихове анемиčnosti — заобишли у широком луку.

Завршно поглавље Јелену Балшић и њено вријеме посматра из продужене перспективе. Његовља потпоглавља су просопографске цртице које су, директно или индиректно, повезане са Јеленом Балшић у књижевности и историографији. Кроз различите сегменте овога поглавља смјењују се погледи из фикције у факцију и из факције у фикцију. Оно и тиме уведено у парадигму овога рада као цјелине. Садржај сваког од сегмента завршног поглавља има свој корјен у претходним поглављима рада: ти сегменти су реплике проблема тумачених или назначених у ранијим поглављима, дијелом или у цјелини. Њихово срастање у оквиру засебног поглавља је у форми која је прихватљивија од могућности да буду уцјелотворени у претходна поглавља. Природа овога поглавља учинила је да је његов садржај наглашено сementизован и споља и изнутра. У вези са осталим поглављима, завршни дио рада и на микроплану и на макроплану сугерише идеју *отвореног дјела*. У функцији таквог отварања су и посткриптурски осврти у током цјелокупног рада.

Ако је потрага за биографијом Јелене Балшић постоље на коме стоји наратив о Јелени Балшић у контексту књижевности, онда је последње поглавље (не рачунајући „Закључак“) његов мозаични огртач. А „Закључак“ који управо пишемо у спрези са текстом „Структура рада и методолошки приступ“, као нултом тачком овога рада, дјелује као змија која једе свој реп. Иако је својом спољашњом композицијом дјелује привидно анархично, поглавље „Просопографске цртице о Јелени Балшић и њеном времену у књижевности и историографији“ доприноси свијести о томе да цјелина нашег рада поред тога што је *структурирана* бива и *структурирајућа*. Поред евоцирања ова два појма Жана Пијажеа (према Милосављевић 1985: 359), да се присјетимо и да Емил Бенвенист примјећује двије врсте односа међу елементима у лингвистичком домену: „Односи између елеманата исте равни јесу *дистрибутивни*; однос између елемената различитих равни јесу *интегративни*“ (према Калер 1990: 28). Потпоглавља завршног поглавља овога рада посматрана на другостепеном нивоу припадају различитим равнима а опет су и интегративна, као што је то и поглавље о коме тренутно говоримо у односу на рад коме припада као цјелину.

Коначно, у више наврата смо (и експлицитно и имплицитно) давали до знања да оно што је мимо правила не мора бити и мимо смисла, односно подсјећали смо на то да исти знак нема увијек исто значење у различитим знаковним системима. На овом мјесту имамо на уму и ријечи Донатана Калера: „У другим људским делатностима као што су играње шаха и планинарење, где постоје јасна мерила за успех и промашај, можемо говорити о компетенцији и некомпетенцији, али богатство и снага књижевности зависе управо од чињенице да то није делатност такве врсте и да је вредновање променљиво, субјективно и неподложно нормативним законима самозваних стручњака“ (Калер 1990: 181–182). То никако не значи да је Калер непредусретљив према методологији тумачења књижевности. Владимир Тасић, у Витгенштајновом духу, истиче да су границе писања књижевног дјела „границе језика“ (према Ušumović 2014: 15). То би се могло казати и за границе тумачења књижевног дјела. Овоме иде у сусрет и начин на који се Фернан Бродел односи према тумчењу историје: у његовом приступу је много више „истраживачки дух и сарадња између појединих друштвених наука, него неки заокружени теоријски систем“ (Latković 2007: 323). Начин говорења у овој дисертацији одређује и свијест о писању синтетичког рада.

Зато што је и у животу и у дјелу Јелене Балшић доста отворених мјеста, након свега додатно провоцира закључак свезнајућег наратора у проповијетки „Копривице“ Годора Живаљевића: „Кад год би желио да оживи Јеленин тајанствени живот ходио би као кроз сан [...]. Можда баш зато овај Приповједач, у заносу истраживања, ходијаше за Сјеном коју слућаше у испредањима или тврдњама историчара“ (Живаљевић 1997: 41). Није далеко од стварности ни исказ о Јелени Балшић у Тарином роману *Месечева роса*: „Магловита, недоречена или сасвим непозната“ (Тара 2007: 213). Са друге стране, Јелена Балшић је „енигматична управо зато што је стварна, као што је то свако од нас за остале или за себе самог“ (Vorhes 1999: 23), како то каже Хорхе Луис Борхес тумачећи лик Ибзенове Хеди Габлер. Наше искуство говори да је Јелену Балшић лакше тумачити у контексту књижевности него у контексту стварности. То би се у основи могло описати ријечима Џулијана Барнса: „Књиге кажу: урадила је због тога и тога. Живот каже: урадила је то. У књигама је све разјашњено, у животу ништа“ (Barns 1997: 17

APPENDIX

Избору теме овога рада претходи вишегодишњи ангажман на пројекту „Јелена Балшић и књижевност“, реализованом у оквиру наставе књижевности у Филолошкој гимназији у Подгорици — кад књижевно дјело Јелене Балшић није било у наставном програму. То истраживање је настављено писањем испитног рада на тему „Рецепција књижевног дјела Јелене Балшић у настави Подгоричке гимназије“, у оквиру предмета *Књижевно дело и читалачке компетенције ученика* на академским докторским студијама књижевности Филолошког факултета Универзитета у Београду, под менторством професорице Љиљане Бајић.

Објављивање ученичких радова насталих у оквиру пројекта „Јелена Балшић и књижевност“, у подгоричком часопису „Знак“ („Знак“ 2014: 88–103), омогућило је да и они буду цитирани у овом раду. Томе смо прибјегли и поред свијести да би то у контексту пожељног односа према литератури могло бити схваћено као методолошка мана. (Ја сам зарез у реченици Црњанског.) Уздавши се у библијску мисао да дух не зависи од броја година него од способности разумијевања тајне (парафразирани осми стих четвртог дијела „Премудрости Соломонових“: на дедукцији захваљујемо Владимиру Вујошевићу), одлучили смо да прођемо кроз црвено. Луки Бошковићу, ученику Филолошке гимназије у Подгорици то што је ученик није сметало да у сусрету са „Отписанијем богољубним“ Јелене Балшић изговори ријечи које су округле: „Када се данас у општој анархији и презасићености непотребним и штурим информацијама наиђе на знак који свједочи да је неко некада толико желио да буде достојан свога бивствовања, да је неко некада тако жудио за знањем о искону времена и ријечи, треба се упитати куда ми то идемо, да ли је ово пут или смо скренули негдје давно и бесповратно. И највећа иронија је у томе што је Јелена Балшић знала одговоре на ова питања“ (према Бајовић 2016: 42).

У подножју свог семинарског рада на тему „Прилози за биографију Јелене Балшић“, писаног школске 2003/04. године (према Бајовић 2016: 9–10), Сања Мујовић каже: „Прва верзија овог семинарског рада настала је у оквиру додатне наставе књижевности. Неке у њему навођене књиге донио нам је из библиотеке манастира

Бешка човјек из Подгорице који је подизао камени потпорни зид испод Богородичине цркве у којој почива Јелена Балшић. Могли смо их задржати само док је он зидао, како би их манастирској библиотеци могао вратити прије свог повратка у Подгорицу“ (Мујовић 2014: 101⁴³). Ова напомена — која као да продужава традицију средњовјековних записа — представља метонимијски знак истовремене обнове завјетне цркве Јелене Балшић и шире духовне обнове након деценија готског потискивања интересовања за средњовјековну духовност. То што је писање семинарског рада Сање Мујовић текло упоредо са обновом Богородице Горичке коју је подигла Јелена Балшић, а да тога нијесмо били свјесни, потврђује да „нема случајности као објективног феномена, не само у широким свемирским размерама, него чак ни у оним најмањим појавама“ (Киш 1995: 115). Тако се и овај рад завршава тамо гдје незванично почиње, кад нијесмо могли бити свјесни да ће уопште постојати.

Не би се могло тврдити да култ Јелене Балшић у скендеријском крају није имао утицаја на појаву једног броја књижевних дјела о њој. Није случајност да су највише књижевних умјетничких дјела о Јелени Балшић написали књижевници из Подгорице: Јеврем Брковић, Слободан Калезић, Тодор Живаљевић, Милица Краљ, Будимир Дубак, Коста Радовић и Перивоје Поповић. У приказу романа *Десна*, Саво Вукмановић каже да је Никола I Петровић овај роман почео писати „у дворцу на Крушевцу“ (Вукмановић 1935: 41). Дакле, у Подгорици — у дворцу који се налази у дијелу овога града чији је назив и назив града у коме је током свога дјетињства и ране младости живјела Јелена Балшић. Путева има колико и људи, или: „Мапа сваког човјека је само његова, посебна / као његов ход“ (Sheers 2004: 11). Изабрали бисмо да током писања рада о Јелени Балшић живимо у Подгорици — не далеко од Скадарског језера, а тај рад бисмо најрадије бранили на Филолошком факултету у Београду, престоном граду Стефана Лазаревића. Тако би се све дешавало у срцу Црне Горе и у срцу Бијелог Града.

Лично, сасвим лично: ово истраживање прихватили смо и као могућност сусрета са властитом стварношћу. Кишов Андреас Сам би казао: „Пребродило сам срећно прљаву млаку реку између живота и сна“ (Киш 1990: 33). „Трудих се о сем писаници“ (према Вујошевић 1989: 47), записује онај који се потписивао као јеромонах Пахомије от остров Диоклецијанскога језера. Никон Јерусалимац би додао: „И аште что

обрештети полезно, Богу благодат, аште ли ни, отпуштенија прошу“ (*Горички зборник*, лист 272а). На крају (а краја нема) остаје да, попут младића покрај прозора **н а к р а ј у** Андрићеве „Проклете авлије“ (видјети Андрић 1981^б: 131–132), размишљамо о Бартовој реченици: „Књижевност постаје знак (можда једини могући знак) ове историјске непрозирности у којој субјективно живимо“ (Bart 1987: 187).

ИЗВОРИ

- Алигијери 1998: Данте Алигијери, *Божанствена комедија*, са италијанског превео Драган Мраковић, Подгорица: ЦИД
- Амфилохије 2016: Владика Амфилохије (Радовић), „Видовдане, мој очињи виде“, *Српски политички форум*, 15. август 2016, <https://sr-rs.facebook.com/spffpn/posts/1786791954889411/>, [Приступљено 20. маја 2017]
- Андрић 1981^a: Иво Андрић, *Омернаша Латас*, Београд, Загреб, Сарајево, Љубљана, Скопје, Титоград: Преосветан Младост, Свјетлост, Државна Заложба Словеније, Мисла, Побједа
- Андрић 1981^b: Иво Андрић, *Проклета авлија*, предговор и напомене написао Иво Тартаља, едиција Српска књижевност, Роман, 32, уређивачки одбор Ђорђевић и други, Београд: Нолит
- Андрић 1985: Иво Андрић, *На Дрини ћуприја*, Београд: Просвета, Нолит
- Аноним 1988: Аноним, „Чин на одејание рјасы и камилавхи“, „Последование малаго образа, еже ест мантиа. Последование великаго анђелскога образа, еже ест схима“, http://www.monasterium.by/biblioteka/trebnik_monasheskiy/posledovanie-malago-obraza-ezhe-est-mantiya/, [Приступљено 22. фебруара 2019]
- Аноним 2008: „Dvije 'Despe' kralja Nikole“, *Elektronski izvor: Analitika*, <http://admin.portalanalitika.me/clanak/132465/kralj-nikola-i-njegove-dvije-despe>, preuzeto 30. januara 2014.
- Аноним 2015: Аноним „Kotor — Katedrala“, <http://www.kotorskabiskupija.me/kotor-katedrala/> [Приступљено 11. фебруара 2019]
- Arango 2017: Sacha Arango, *Istina i druge laži*, preveo Dalibpr Jolar, Zagreb: Znanje

- Балшић 1902: Јелена Балшић, „[Ктиторски натпис Јелене Балшић на западном порталу Богородичине цркве на Горици] 1440.“, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, скупио и средио Љуб. Стојановић, Београд: Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Одељење 1, Споменици на српском језику, Књига 1, 88
- Балшић 1960: „Отписаније богољубно“, *Стара српска књижевност, (XI–XVIII века)*, избор, преводи и објашњења Ђорџа Сп. Радојичића, Београд: Нолит, 188–189
- Балшић 1972: „Друга посланица Јелене Балшић“, превео Ђорђе Трифуновић, „Две посланице Јелене Балшић и Никонова *Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима*“, Београд: *Књижевна историја* V, 18, 311–312
- Балшић 1996^а: „Отписаније богољубно од Јелене Страцимировић Балшић“, *Писци словенског средњег вијека*, приредио, предговор и коментаре написао Војислав Д. Никчевић, текстове превели Димитрије Калезић и други, едиција *Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, књига 2, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 230–232
- Балшић 1996^б: Јелена Балшић, „25. XI, 1442. [Тестамент Јелене Балшић]“, *Писах и потписах, (Аутобиографске изјаве средњег века)*, приредила Радмила Маринковић, Београд: Нолит, 207–210
- Балшић 2000: Јелена Балшић, „Отписаније богољубно“, *Стара српска књижевност, (Хрестоматија)*, приредио и превео Томислав Јовановић, Београд, Крагјевац: Филолошки факултет, Свјетлост, 120–121
- Балшић 2011: Јелена Балшић, „Përgjigje e përshpirtshme“, *Antologji e poesisë malazeze*, приредио, превод и предговор Dimitrov Popoviq, pogovor Refik Kadia, Tiranë: Onufri, 15–16
- Баранин 1967: Душан Баранин, *Мехмед-паша Соколовић*, Београд: Вук Караџић

- Барнс 1997: Џулијан Барнс, *Флоберов папагај*, превео Небојша Палић, Београд – Бањалука: Небојша Палић, Моно
- Београђанин 1960: Београђанин, (početак XV века), „Ne nalazi se nigde“, *Stara srpska kniževnost, (XI–XVIII века)*, izbor, prevodi i objašnjenja Ђорђа Sp. Radojičića, Београд: Nolit, 161
- Бећировић Требјешки 2011: Хаџи Радован Бећировић Требјешки, „Горски престо“, *Горски престо*, приредио Будимир Дубак, Подгорица – Београд: Октоих, Штампар Макарије, 80–96
- Бећировић Требјешки 2011: Хаџи Радован Бећировић Требјешки, „Погибија краља Александра I Ујединитеља“, *Поломљене сабље*, приредио Будимир Дубак, Подгорица – Београд: Октоих, Штампар Макарије, 249–274
- Бећковић 2006: Матија Бећковић, *Изабрane песме и поеме*, Подгорица: Октоих
- Библија или Свето писмо Старога и Новога завјета*, превели Ђура Даничић и Вук Стеф. Карацић, Београд: Југословенско библијско друштво
- Богишић 2003: Валтазар Богишић, *Народне пјесме из старијих, највише приморских записа*, Књ. 1, Сабрао и на свијет издао Валтазар Богишић, Горњи Милановац: ЛИО
- Бојић 1978^a: Милутин Божић, „Краљева јесен, (Драмат у једном чину)“, *Милутин Божић, Дrame*, Сабрана дела. Књига 2, приредио Г. Ковијанић, Београд: Народна књига, Народна библиотека „Милутин Божић“, 451 –503
- Бојић 1978^b: Милутин Божић, „Деспотова круна, (Трилогија: Пакао, Слепи деспот, Дванаести час)“, *Дrame. Милутин Божић, Дrame*, приредио Г. Ковијанић, Сабрана дела, Књига 2, Београд: Народна књига, Народна библиотека „Милутин Божић“, 7– 183

- Борхес 1995: Хорхе Луис Борхес, *Изабрана дела, (Проза, поезија есеји)*, приредио Радивоје Константиновић, са шпанског превели Драгана Бајић, Марина Љујић, Радивоје Константиновић, Београд: Издавачка агенција Драганић
- Borhes 1995: Хорхе Луис Борхес, „Друкчији Витмен“, *Огледало загонетки, (Есеји о књижевности)*, приредио Радивоје Константиновић, са шпанског превели Радивоје Константиновић, Драгана Бајић и Марина Љујић, Нови Сад: Светови, 5–9
- Borhes 1999: Horhe Luis Borhes, *Šta ponovo čitam, (Predgovori)*, prevod sa španskog i pogovor Silvija Manros Stojković, Beograd: SILMIR
- Брајовић 2012: Катарина Брајовић, *Штампар и Вероника, (Чудесна повест Божидара Вуковића Подгоричанина)*, Београд — Подгорица: Штампар Макарије, Октоих
- Braun 2004: Den Braun, *Da Vinčijev kod*, sa engleskog prevela Nina Ivanović, Novi Sad: Solaris
- Брковић 1969: Јеврем Брковић, *Опоруке*, Цетиње: Обод
- Vrković 1993: Јеврем Vrković, *Opоруке*, Zagreb: Aurora
- Брђанин 1891: Борко Брђанин, *Ђорђе Балишић, (Драма у пет чинова)*, Београд: Штампарија Народне радикалне странке
- Витезовић 2013: Милован Витезовић, *Света љубав*, Београд: Завод за уџбенике
- Витић 2005: Зорица Витић, *Антологија старе српске поезије*, предговор и приредила Зорица Витић, Београд: Политика, Народна књига
- Vitmen 1969: Volt Vitmen, *Vlati trave*, preveli Ivo Andrić, Tin Ujević, Tihomir Vučković, Beograd: Rad

- Врчевић 1864: „Завађа Милоша и Вука“, *Србске јуначке Народне пјесне скупио их и на свијет изнио Вуко Врчевић ц.к. консул Аустриски у Требиње у Херцеговини. Године 1864-те*, Архив САНУ, Етнографска збирка, 62. 3, бр. 1
- Vukanović: Jovanka Vukanović, „Karadag“, *Pjesnikinje Crne Gore, (Antologija 1970–2015)*, priredila Jovanka Vukanović, Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije, 102
- Вуковић 1986: Славко Вуковић, „Питао сам самоћу“, Горњи Милановац: *Дечје новине*, 22. април 1986.
- Вуковић 1996: *Приче и легенде из Старе Херцеговине*, сакупио Обрен Вуковић, Београд: Штампариија Танјуга
- Гарјански 1989: Владимир Гарјански, *Сеча*, Сремски Карловци: Печат вароши сремскокарловачке
- Gorder 2003: Justejn Gorder, *Sofijin svet, (Roman o istoriji filozofije)*, preveo Ljubiša Rajić, Beograd: Geopoetika
- Gramatik 1960: Vladislav Gramatik, „Na srpsko odmah ustremljuju se načalstvo“ [одломак списка О обнови Рилског манастира и преносу моштију Јована Рилског], *Stara srpska kniževnost, (XI–XVIII veka)*, izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 201
- Gramatik 1960: Vladislav Gramatik, „Na selu i ne u carskom“ [одломак списка *О обнови Рилског манастира и преносу моштију Јована Рилског*], *Stara srpska kniževnost, (XI–XVIII veka)*, izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 201–202
- Греговић 2004: С. Греговић, „Мистерија смерне владарке“, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:156624-> Misterija-smerne-vladarke, [Приступљено 15. априла 2013]

Grujičić 2008: Nebojša Grujičić, „Osamdeset užasnih scena i pitanje na kraju“, Intervju sa Vladimirom Tasićem, piscem, Београд: *Vreme*, број 931, 6. новембар 2008, Електронски извор: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=737323>, преузето 4. новембра 2018.

Гундулић 1956: Иван Гундулић, *Осман*, Београд: Нолит

David 1960: David, (крај XV и почетак XV века), „Благољастиви knez Lazar“, *Стара српска књижевност, (XI–XVIII века)*, избор, преводи и објашњења Ђорђа Сп. Радојичића, Београд: Нолит, 141–143

Данило 2000: Патријарх Данило III, „Похвала Светом kneзу Лазару“, Томислав Јовановић, *Стара српска књижевност, (Хрестоматија)*, приредио и превео омислав Јовановић, Београд, Крагјевац: Филолошки факултет, Свјетлост, 73–88

Данило 1935: Архиепископ Данило II, „Житије краљице Јелене“, *Животи краљева и архиепископа српских*, превео Лазар Мирковић, предговор написао Никола Радојичић, Београд: Српска књижевна задруга: 43–76

Деспот 2007: Слободан Деспот, „Прочитах *Месечеву росу...*“, <http://despotica.blogspot.com/2007/02/blog-post.html>, [Приступљено 7. априла 2012]

Диздар 1971: Мак Диздар, *Стари босански текстови*, приредио и предговор написао Мак Диздар, Сарајево: Свјетлост

Dizdar 2015: Mak Dizdar, „Modra rijeka“, *Mak Dizdar, Modra rijeka*, Sarajevo: Mas Media, Forum otvoreno društvo, 11–12

Димитријевић 2018: Јасна Димитријевић, „Центар за предавачку делатност“, Београд: *Коларчева задужбина, (Извештај о реализацији програма Коларчевог универзитета за 2017. годину)*, 27–60

- Достоевский 1981: Ф. М. Достоевский, *Братъя Карамазовы*, Минск: Белоруская советская енциклопедија имени Петруси Бровки
- Drobnjak 1980: Janićije P. Drobnjak, „Potonji despot, (Drama u pet činova, u stihovima)“, Novi Sad: *Scena*, sv. 3, br. 25, 3–26
- Дукић 2001: Рајко Дукић, „Драган Копривица, потомак Милоша Обилића“, Подгорица: *Исток*, бр. 57, 33
- Дубак 2008: Будимир Дубак, *Скадарске елџије*, Цетиње: Светигора, 31–33
- Дукљанин 1967: Поп Дукљанин, *Љетопис попа Дукљанина*, увод, превод и коментар Славко Мијушковић, Титоград: Графички завод
- Ђидић 2010: Љубиша Ђидић, „Кнегиња Јелена Балшићка“, *Љубиша Ђидић, Кнегиња Јелена Балшићка*, Крушевац: Историјски архив Крушевца, 13–38
- Ђонових 2000: Андреа Ђонових, „Између редова“, Подгорица: *Знак*, година IV, број 4, 269
- Ђурић 1933: Милош Т. Ђурић, „Страхињих Бан, (Трагедија у пет чинова)“, *Милош Т. Ђурић, И вољеше царству небескоме, (Косовска тетралогџија)*, Трећи дио, Београд: Штампарија Андре Петровића
- Живаљевић 1995: Тодор Живаљевић, *Књига о бојама, (Кратке приче)*, Ријека Црнојевића: Ободско слово
- Живаљевић Велички 1997: Тодор Живаљевић Велички, *Друга књига о бојама*, Београд: Просвета
- Живаљевић Велички 2002: Тодор Живаљевић Велички, *Удвајања*, избор Будимир Дубак, Андријевица: Комови
- Живаљевић Велички 2010: Тодор Живаљевић Велички, *КЊИГА од СНОВА, (Маштарија од дванаест снова)*, Подгорица: Књижевна задруга српског народног вијећа

- Живаљевић Велички 2012: Тодор Живаљевић Велички, *Берачи мјесечине*, Подгорица: Матица српска — Друштво чланова у Црној Гори
- Живковић 1998: Славко Живковић, „Свети Петар Цетињски“, *Вијенац Светог Стефана*, Ријека Црнојевића, Ободско слово, 18
- Зоговић sine anno: Радован Зоговић, *Повремено заувјек*, Титоград: Универзитетска ријеч
- Јакшић 1978: Ђура Јакшић, *Јелисавета кнегиња црногорска*, едиција Српска књижевност, уређивачки одбор Ђорђије Вуковић и други, Драма, уређивачки одбор Предраг Бајчетић, и други, Београд: Нолит
- Jelena 1960: Jelena, kći kneza Lazara, (oko 1368–1443), „Otpisanije bogoljubno“, preveo Đorđe Sp. Radojičić, *Stara srpska kniževnost*, (XI–XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 188–189
- Јерг 1989: Пушкар Јерг из Нирнберга, „Трактат о Турцима“, *Косово у памћењу и стваралаштву*, приредио Ненад Љубинковић, Београд: *Расковник*, год. XV, бр. 55–56, 49–62
- Јелушић, Бечановић 2006: Божена Јелушић, Татјана Бечановић, *Читанка за први разред гимназије, (Други дио)*, Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства
- [Јерусалимац 1442:] *Горички зборник*, Необјављени рукописни зборник, саставио Никон Јерусалимац на предлог Јелене Балшић, Архив САНУ, Стара збирка, број 446, Електронско факсимил издање приредио Зоран Стефановић, www.mitropolija.cg.yu/duhovnost/goricki/index/html, [Приступљено 8. децембра 2002].
- Јефимија 1960^a: Despotica Jelena — Monahinja Jefimija, „Tuga za jedinčetom“, preveo Đorđe Sp. Radojičić, *Stara srpska kniževnost*, (XI–XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 96

- Jefimija 1960⁶: Despotica Jelena – Monahinja Jefimija, „Ne odgurni mene, rabu tvoju“, preveo Đorđe Sp. Radojičić, *Stara srpska kniževnost*, (XI–XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 96–97
- Jefimija 1960^B: Despotica Jelena – Monahinja Jefimija, „I da utešiš buru ljutu duše i tela mojega“, preveo Đorđe Sp. Radojičić, *Stara srpska kniževnost*, (XI–XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 97–98
- Jerusalimac 1960: Nikon Jerusalimac, „Povest o jerusalimskim crkvama i mestima u pustinji, Efratu i Jordanu i svim obližnjim tamo, što slušasmo i videsmo to kazujem hristoljubiju vašem“, preveo Đorđe Sp. Radojičić, *Stara srpska kniževnost*, (XI–XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 184–187
- Јован 2011: Протосинђел Јован (Ћулибрк), „Нема већег блага ни среће од свога ближњега“, Интервју *Гласу Српске*, 26. априла 2011, Електронски извор: <http://jadovno.com/protosindjel-jovan-culibrk-nema-veceg-blaga-ni-srece-od-svoga-bliznjega>, преузето 8. новембра 2018.
- Јован 2015: [Епископ Јован (Ћулибрк)], „Интервју Епископа славонскоог Јована за 'Недељник'“, 27. август 2015. године, Београд: Српска православна црква, http://spc.rs/sr/intervju_episkopa_slavonskog_jovana_za_nedeljnik, [Приступљено 25. новембра 2018]
- Ionesco 1981 Eugène Ionesco, „Ćelava pjevačica“, sa francuskog preveo Vlado Habunek, *Ćelava pjevačica i drugi antikomadai*, Zagreb: Znanje, 7–38
- Калезић З., Калезић С. 1995: Загорка Калезић, Слободан Калезић, *Читанка за први разред средње школе*, Подгорица: Завод за уџбенике и наставна средства
- Калезић 1998: Слободан Калезић, *Свјетлила, (Изабране и нове пјесме)*, Подгорица: Културно-просвјетна заједница
- Кантакузин 2005: Димитрије Кантакузин, „Посланица кир Исаји“, *Антологија старе српске поезије*, предговор и приредила Зорица Витић, Београд: Политика, Народна књига, 241–243
- Kantakuzin 1960: Dimitrije Kantakuzin, „Na srpsko odmah ustremljuju se načalstvo“; „Na

selu i ne u carskim“ [iz Žitija Jovana Rilskog], *Stara srpska književnost, (XI–XVIII veka)*, izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 201; 201–202

Карановић 1998: *Антологија српске лирско-епске усмене поезије*, приредила Зоја Карановић, Нови Сад: Светови

Карановић 2009: Милан Карановић, „Дете из коприва“, Београд: *Новости*, <http://www.novosti.rs/>, [Приступљено 10. фебруара 2012]

Карацић 1935: *Српске народне пјесаме*, књига VI књига, скупио их Вук Стефа. Карацић, Друго државно издање, Београд: Државна штампарија

Карацић 1974: *Српске народне пјесме из необјављених рукописа II*, приредили Живомир Младеновић и Владан Недић, Београд: Српска академија наука и уметности

Карацић 1969 : Вук Стеф. Карацић, *Српски рјечник (1852)*, Београд : Нолит

Карацић 1974: *Српске народне пјесаме из необјављених рукописа IV*, приредили Живомир Младеновић и Владан Недић, Београд: Српска академија наука и уметности

Карацић 1975: *Српске народне пјесме I*, скупио их Вук Стефа. Карацић, Сабрана дела Вука Карацића, књига четврта, приредио Владан Недић, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета

Карацић 1988: *Српске народне пјесме III*, скупио их Вук Стеф. Карацић, Сабрана дела Вука Карацића, књига шеста, приредио Радован Смрцић, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета

Карацић 1986: *Српске народне пјесме IV*, скупио их Вук Стеф. Карацић, Сабрана дела Вука Карацића, књига седма, приредио Љубомир Зуковић, Београд: Просвета

Карацић 1988: *Српске народне пјесме II*, скупио их Вук Стеф. Карацић, Сабрана дела Вука Карацића, књига пета, приредила Радмила Пешић, Београд: Просвета

Карацић 1988: *Српске народне пјесме V*, скупио их Вук Стеф. Карацић, Сабрана дела Вука Карацића, књига осма, приредио, Београд: Просвета

- Каčić Miošić 1946: Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovnaskoga*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 70–74
- Килибарда, Копривица 1954: Гојко М. Килибарда, Јован К. Копривица, *Збирка народних умотворина и предања из Старе Херцеговине*, Београд: САНУ, рукопис, откупљено рјешењем број 254/265 од 16. марта 1966.
- Килибарда 1981: Гојко М. Килибарда, „Траговима једне легенде“, Никшић: *Споне*, бр. 5–6, 46–48
- Килибарда 1985: Новак Килибарда, „Игуман Лукијан“, *Све је то наква судбина*, Београд: Српска књижевна задруга, 54–71
- Киш 1990: Danilo Kiš, *Rani jadi*, Београд: Београдски граfiчко-издавачки завод
- Киш 1995: Данило Киш, *Пешчаник*, Београд: БИГЗ
- Киш 1989: Данило Киш, *Гробница за Бориса Давидовича*, Београд: БИГЗ
- Костић 1977: Душан Костић, „Знамења“, избор пјесама, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, 26–28
- Костић 1883: Душан Костић, „Црна Гора“, *Пејсме, (Избор)*, приредио Мирослав Ђуровић, Сарајево: Веселин Маслеша
- Кочић 1985: Петар Кочић, *Јазавац пред судом*, Београд: Рад
- Краљ 2014: Милица Краљ, *Момачка грана*, Подгорица: Фондација „Радоман Рацо Станишић“, Часопис „Знакови“
- Краљ 2017: Милица Краљ, „Песмопевно приношење“, *Песмотворка и владарка Јелена Башић*, Подгорица: Удружење књижевника Црне Горе, 79–107
- Кrcić 2004: Šefket Krcić, „Umjesto čestitke — Otvoreno pismo prijatelju Jevremu Brkoviću, (I dio)“, Podgorica: *Crnogorski knjezveni list*, prema: Forum CDM.me, <https://forum.cdm.me/showthread.php?288-Jevrem-Brkovic-CKL> , [Pristupljeno 15. februar 2019.]
- Лазаревић 1829: Лазар Лазаревић, *Владимир и Косара, (Драма у III акта)*, Будим: Јосиф Миловук
- Лазаревић 1979^a: Деспот Стефан Лазаревић, „Слово о љубави“, превео Миливоје Башић, *Деспот Стефан, Слова и натписи*, избор и предговори Миодраг Павловић, текстове приредио Димитрије Богдановић, Београд: Слово љубве,

- Лазаревић 1979^б: Деспот Стефан Лазаревић, „Слово похвално кнезу Лазару“, превео Ђорђе Сп. Радојичић, *Деспот Стефан, Слова и натписи*, избор и предговори Миодраг Павловић, текстове приредио Димитрије Богдановић, Београд: Слово љубве, 41–61
- Лалевић 2000: *Епска и лирска народна поезија из Васојевића*, приредио Миодраг Лалевић, Андријевица: Комови
- Лалић 1965: Михаило Лалић, *Зло прољеће*, Титоград: Графички завод
- Лалић 1980: Mihailo Lalić, *Lelejska gora*, Sarajevo: Veselin Masle
- Лермонтов 1995: Михаил Юревич Лермонтов, *Герой нашего времени*, Москва: Технологическая школа бизнеса, Памятники исторической мысли
- Љубиша 1949: Стјепан Митров Љубиша, „Причања Вука Дојчевића“, *Стјепан Митров Љубиша, Приповијести и причања*, предговор и приредио Видо Латковић, Београд: Југословенска књига, 135–230
- Љубиша 2006: Стефан Митров Љубиша, *Приповијести црногорске и приморске*, предговор и приредио Ново Вуковић, Цетиње: Обод, 165–219
- Магделинић 2005: Стојана Магделинић, *Доротеа*, Београд: Народна књига, Алфа
- Магделинић 2009: Стојана Магделинић, *Оливера*, Београд: Рашка школа
- Мажуранић 1987: Иван Мажуранић, *Смрт Смаил аге Ченгића*, Београд: Рад
- Мандрапа 2017: Весна Мандрапа, „Косара и Владимир“, Подгорица: *Дневне новине „Дан“*, (Додатак за културу „Ћирилица“), 27. децембар 2017. године, 4
- Маринковић 1996: Радмила Маринковић, *Писах и потписах, (Аутобиографске изјаве средњег века)*, приредила, поговор, коментари и речник Радмила Маринковић, Београд: Нолит
- Матовић 2006^а: Драгана Матовић, „Храбра владарка, нежна песникиња“, Београд: *Вечерње новине*, 16. август 2006, <http://www.novosti.rs/487.html:187041-Hrabra-vladarka-nezna-pesnikinja>, [Приступљено 28.октобра 2018]
- Матовић 2006^б: Драгана Матовић, „Драма Лазареве кћери“, интервју са протосинђелом Јованом (Ћилибрком), Београд: *Вечерње новине*, 18. септембар 2006, <http://www.novosti.rs.вести/култура.487.html:188305-Дра-ма-Ла-за-ре->

- ве-кће-ри, [Приступљено 30. октобра 2018]
- Матовић 2006^в: Драгана Матовић, „Јелена Лазарева Балшић (1366–1371)“, <http://riznicasrpska.net/knjizevnost/index>, [Приступљено 1. априла 2018]
- Матовић 2010: Драгана Матовић, „Јелена Лазаревић, заборављена српска принцеза (9)“, (фелтон), Београд: *Српске недељне новине*, број 51–52, 18
- Маринковић 1996: Радмила Маринковић, *Писах и потписах, (Аутобиографске изјаве средњег века)*, приредила, поговор, коментари и речник Радмила Маринковић, Београд: Нолит
- Мартиновић и други 1966: *Предњегошевско доба*, приредили Нико С. Мартиновић и други, Титоград: Графички завод
- Меденица, Аранитовић 1987: *Ерлангенски рукопис, (Зборник старих српскохрватских народних песама)*, приредили Радослав Меденица и Добрило Аранитовић, Никшић: Универзитетска ријеч
- Мијушковић 1955: Славко Мијушковић, „Попис ствари митрополита Висариона III“, Цетиње: *Историјски записи*, књига XII, свеска 1–2, 303–305
- Miklosich 2006: *Monumenta Serbica*, приредио Franc Miklosich, Треће издање, Београд: Српска школска књига, Филозофски факултет
- Милутиновић Сарајлија 1987: Симеон Милутиновић Сарајлија, *Трагедија Обилић, (Матично сочињеније)*, Историјска драма XIX века. Књига I, приредила Марта Фрајнд, Београд: Нолит, 43–147
- Милутиновић Сарајлија 1990: Сима Милутиновић Сарајлија, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, приредио Добрило Аранитовић, Никшић: Универзитетска ријеч
- Милутиновић Сарајлија: 2009: Сима Милутиновић Сарајлија, „Дика црногорска“, *Историја Црне Горе*, Бачка Паланка: Друштво за науку и стваралаштво „Логос“, 154–449
- Миљковић 2001: Бранко Миљковић, *Сабране песме*, приредили Добривоје Јевтић и Бојан Јовановић, Ниш: Просвета
- Митровић 1995: Младен Митровић, *И кад са овога света нестане брегова и људи, мени се чини, још ће трајати два црногорска колоса: Ловћен и Владика*, Необјављени матурски писмени задатак, Подгорица: Електротехничка школа

- Митрополит 2006: Митрополит црногорско-приморски, *Одлука о установљењу Књижевне награде Јелена Балишић*, Цетиње: Митрополија црногорско-приморска
- Мићановић 2007: Ранко Мићановић, „Косовска же(р)тва“, *Свечано тих*, Врбас: Јабучка Гора, 110
- Моравчевић 2007: Никола Моравчевић, „Јела се удаје за хумског војводу“, Београд: *Вечерње новости*, 7. јул 2007, http://www.novosti.rs/додатни_садржај.524.html:674541-Јела-се-удаје-за-хумског-војводу, [Приступљено 30. октобра 2018]
- Настасијевић 1984^а: *Витези кнеза Лазара*, Београд: Народна књига
- Настасијевић 1984^б: Славомир Настасијевић, *Деспот Стефан*, Београд: Народна књига
- Настасијевић 2016: Момчило Настасијевић, *Легенде о Милошу Обилићу*, Београд: Књиге Обрадовић
- Недељковић 2012: Марија Маја Недељковић, „Стиховање“, *Маја Д. Недељковић*, *Благоверна кнегиња Јелена Лазарева Балишић*, Цетиње — Крушевац — Бешка: Светигора, Црква Лазарица, Манастир Бешка, 239—263
- Недић 1962: Владан Недић, *Антологија југословенске народне лирике*, Београд: Народна књига
- Ненадовић 1874: Љубомир Ненадовић, „Аманет с неба“, Цетиње: *Глас Црногорца*, 9. децембар 1874, бр. 49, 1
- Никифор 1992: Монах Никифор (Симоновић), „Љетопис Манастира Пива“, *Јован Р. Бојовић, Љетопис манастира Пива*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, Подгорица, 1—131
- Николић 1861: Атанасије Николић, *Зиданѣ Скадра на Бояни: жалостно позориѣ у три дѣјства*, Нови Сад: Брзотискомъ Епископске Књигопечатнѣ
- Nikčević 1991: *Monumenta montenegrina*, книга III, том 1, priredio, predgovor i rječnik Vojislav D. Nikčević, preveli sa latinskog i grčkog Mile Bogeski, Ana Klikovac, Vesna Hrvatin, Podgorica: Institut Crne Gore
- Nikčević 2008: *Monumenta montenegrina*, книга V, том 2, priredio, predgovor i rječnik

- Vojislav D. Nikčević, preveli sa latinskog i grčkog Mile Bogeski, Ana Klikovac, Podgorica: Institut Crne Gore
- Павић 1986: *Стари српски записи и натписи*, приредио Милорад Павић, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига деветнаеста, уређивачки одбор Димитрије Богдановић и други, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга
- Павић 1991: Милорад Павић, „Икос хиландарски“, *Похвале Светом Сави*, приредио Раша Перић, Нови Сад: Цветник, 143–144
- Павле 2001: Његова светост патријарх српски господин Павле, *Васкришња посланица*, Београд: Патријаршија Српске православне цркве
- Павловић 1969: Миодраг Павловић, *Велика скитија*, Сарајево: Свјетлост
- Павловић 1990: Миодраг Павловић, *Антологија српског песништва (XIII–XX век)*, приредио и предговор Миодраг Павловић, Београд: Српска књижевна задруга
- Пајић 1987: Петар Пајић, „Кад су Срби читали ушима“, Специјални додатак „Два века Вука“, Београд: *НИН*, број 1891, 29. март. 1987, 4
- Пантић 1989: „Бугарштица о Косовском боју“, објавио Мирослав Пантић, Београд: *Расковник*, година XV, број 55–56, 79–84
- Перовић 1999: Милош Перовић, *Слепи Бранковићи, (Трагична сцена у једном чину)*, Београд: Музеј позоришне уметности Србије
- Перовић 2000: Милош Перовић, *Краљ Стеван Томашевић, (Трагедија у пет чинова)*, Београд: Музеј позоришне уметности Србије
- Петровић Његош 2006: Петар II Петровић Његош, „Писмо Јеремији Гагићу“, упућено 17. јуна 1832, *Проза; Изабрана писма; Из биљежнице; Преводи*, уредник Никола Марковић, Подгорица: Октоих, Подгорца, 54–55
- Петровић 2006: Петровић Његош, *Горски вијенац*, књига 17/1, приредио Александар Младеновић, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 12, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод
- Петровић 2006: Петровић Његош, *Луца микрокозма*, књига 17/2, приредили Александар Младеновић и Мирон Флашар, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 12, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод

- Петрорвић 2007: Никола I Петровић, *Десна*, приредили Александар Радоман и Аднан Чиргић, Цетиње: Матица црногорска, Институт за црногорски језик и језикословље „Војислав П. Никчевић“
- Петровић 2009: Никола I Петровић, *Десна*, приредила Весна Тодоровић, Цетиње – Подгорица: Светигора, Октоих
- Петрановић 1867: Богољуб Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине II*, Биоград: Српско учено друштво
- Петрановић 1870: Богољуб Петрановић, *Српске народне пјесме из Босне и Херцеговине III*, Београд: Српска државна штампарија
- Петровић, 1996: Никола I Петровић, *Балканска царица*, Подгорица: Унирекс Никшић: Центар за културу
- Попа 1962: *Поноћно сунце*, приредио Васко Попа, Београд: Нолит
- Попа 1990: Васко Попа, *Песме*, избор Борислав Радовић, предговор Борислав Радовић, Октавио Пат, Чарлс Симић, Никшић: Универзитетска ријеч
- Поповић Липовац 1997: Јован Поповић Липовац, *Херцег Шћепан, (Господар херцеговачки и чувар гроба Св. Саве)*, приредио и предговор написао Слободан Калезић, Подгорица: Народна библиотека „Радосав Љумовић“
- Поповић 1998: Лука М. Поповић, *Од феникса перо, (Изабрани списи)*, приредио Перивоје Поповић, Подгорица: Народна библиотека „Радосав Љумовић“
- Popović i drugi 2007^a: Radovan Popović, Dragan Mitrović, Dragoje Đokić, „Privredne i kulturne prilike u Zeti u doba Balšića i Crnojevića“, *Istorija za drugi razred gimnazije 2*, Treće izmijenjeno izdanje, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 86–87; „Građevinska djelatnost (gradovi, manastiri)“, 91–93
- Popović 2011: *Antologji e poesisë malazeze, zgjedhi dhe përktheu Dimitrov Popović*, Tiranë: Onufri
- Поповић 2012: Перивоје Поповић, *Није било прољећа*, Бијело Поље: Пега
- Прелевић 2004: Ч. Прелевић, „Увреде Без мере“, Београд: *Вечерње новости*, 13. фебруар 2004, <http://www.novosti.rs/вести/култура.487.html:155148-Увреде-без-мере>, [Приступљено 1. октобра 2018]
- Прешерн 1970: Франце Прешерн, „Сонетни вијенац“, са словеначког превео Трифун

- Ђукић, Београд: Рад
- Prešern 1986: Franc Prešern, „Sonetni venec“, *Poezije s dodatkom*, Ljubljana: Cankarjeva založba
- Пуцић 1858: *Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием*. Књ. I, преписао с Дубровачке архиве кнез Медо Пуцић, Београд: Књигопечатња Княжества српског
- Пуцић 1862: *Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием*. Књ. II, преписао с Дубровачке архиве кнез Медо Пуцић, Београд: Књигопечатња Княжества српског
- Пушица 2017: Милун У. Пушица, „Писмо Поповске општине Дубровачкој општини (1169—1170)“, <http://www.carsa.rs/pismo-popovske-opstine-dubrovackoj-opstini-1169-1170/>, [Приступљено 15. септембра 2017]
- Пушкин 2002: А. С. Пушкин, *Евгений Онегин*, Москва: Вече
- Ракић 1995: Милан Ракић, „Јефимија“, *Песме*, приредио Милош Милошевић, Сремски Карловци: Каирос, 87
- Радиновић 2018: Марија Радиновић, „Јелена Балшић, неустрашива господарица Зете достојна свог поријекла“, <https://zlatniperun.me/05/06/2018/>, [Приступљено 29. октобра 2018]
- Радић 1995: Радивоје Радић, „Путокази историје — политички бракови“, Београд: *Дневни лист „Политика“*, Додатак за културу, 22. јул 1995.
- Радовић 1990: Коста Радовић, *Љетописна књига Арсенија Гаговића*, Цетиње: Светигора
- Радовић sine anno: Коста Радовић, *Архимандрит Арсеније Гаговић и духовност Пиве*, Цетиње: Светигора
- Радовић 1997: Коста Радовић, „Прије лова“, *Успенска врата*, Подгорица: Унирекс, 107—111
- Радовић 1998: Коста Радовић, *Пива, потоп*, Подгорица: Октоих
- Радовић 2006: Коста Радовић, *(Само)антологија*, Подгорица: Ауторско издање

- Радовић 2008: Коста М. Радовић, *Богородичина књига, (Роман о манастиру Пиви)*, Нови Сад: Орфеус
- Радовић 2010: Коста Радовић, „Никанон Јерусалимац – Зетски“, *Солжењицинове бројанице*, Подгорица: Књижевна задруга српског народног вијећа, 16–17
- Радовић 2013: Коста Радовић, „Градови херцега Стјепана – Соко“, *Путонис из Пиве*, Објављено као фељтон Дневни лист „Дан“, 18–28. септембар 2013, Подгорица: Дневни лист „Дан“, 18. септембар 2013.
- Radojičić 1960: *Stara srpska književnost, (XI–XVIII veka)*, izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit
- Сава 1998^а: Свети Сава, „Хиландарски типик“, *Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Београд: Српска књижевна задруга, 13–127
- Сава 1998^б: Свети Сава, „Писмо Студеничком игуману Спиридону“, *Свети Сава, Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Београд: Српска књижевна задруга, 223–229
- Симовић 1989: Љубомир Симовић, „Ходочашће Светом Сави“, *Храст на Повлену*, Чачак: Градска библиотека, 15–17
- Spahić 2004: Ognjen Spahić, *Hansenova djeca*, Zagreb, Cetinje: Duriex, Otvoreni kulturni centar
- Стерија Поповић 2014: Јован Стерија Поповић, „Невиност или Светислав и Милева, (Жалостно позорје у четири дејства)“, *Јован Стерија Поповић, Жалостна позорја*, приредио Р. Ераковић, Нови Сад: Стеријино позорје, 21–54
- Станисављевић 1989: *Косовски бој*, приредио Вукашин Станисављевић, Горњи Милановац: Дечје новине, Приштина: Јединство
- Стојановић 1902: *Стари српски записи и натписи*, књ. I, скупио и средио Љуб Стојановић, Београд: Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Одељење I, Споменици на српском језику, Књига I
- Стојановић 1905: *Стари српски записи и натписи*, књ. III, скупио и средио Љуб. Стојановић, Београд: Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик

- и књижевност српског народа, Одељење 1, Споменици на српском језику,
Књига VII
- Стојановић 1923: *Стари српски записи и натписи*, књ. IV, скупио и средио Љуб.
Стојановић, Београд: Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик
и књижевност српског народа, Одељење 1, Споменици на српском језику,
Књига X
- Стојановић 1929: *Старе српске повеље и писма*, књига I, први део, приредио Љуб.
Стојановић, Београд — Сремски Карловци: Српска краљевска академија,
Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење,
Споменици на српском језику, књига XIX
- Стојановић 1934: *Старе српске повеље и писма*, књига I, други део, приредио Љуб.
Стојановић, Београд — Сремски Карловци: Српска краљевска академија,
Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење,
Споменици на српском језику, књига XXIV
- Суботић 1987: Јован Суботић, „Милош Обилић, (Трагедија у пет чина)“, *Историјска
драма XIX века*, Књ. II, приредила Марта Фрајнд, Београд: Нолит, стр. 61–153
- Талјић 1984: Isnam Taljić, *Progonjenik i Bogorodica*, Sarajevo: Veselin Masleša
- Тара 2007: Теодора Тара, *Месечева роса*, Београд: Чигоја штампа
- Теодосије 1988: Монах Теодосије, *Житије Светога Саве*, приредио Димитрије
Богдановић, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга
- Трајковић 1967: Никола Трајковић, *Легенде о Краљевићу Марку*, Београд: Народна
књига
- Трифковић 1887/88: „Сказаније житија кнеза Лазара (Греблановича)“, Из оставштине
породице Копривица из Бањана, објавио Стево Трифковић, Сарајево: *Дабро-
босански источник*, година 1 и 2, број 1–6
- Трифуновић 1962: *Из тмине појање, (Стари српски песнички записи)*, избор,
предговор, превод и белешке Ђорђа Трифуновића, Београд: Нолит
- Трифуновић 1988: *Српске посланце шеснаестог века*, приредио Ђ. Трифуновић,
Крушевац: Багдала
- Ђоровић 1997: *Стари српски записи и натписи*, прикупио и поправио Владимир

- Ђоровић, припремио за штампу, поговор и допуне написао Раде Михаљчић,
Београд: Пешић и синови
- Filozof 1960: Konstantin Filozof, „Kao mesec posred zvezda“, *Stara srpska književnost, (XI–XVIII veka)*, izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 173
- Филозоф 1979: Константин Филозоф, „А ово је крејегранесије следећих стихова: Страно странствовав странство оплакујем“, превео Димитрије Богдановић, *Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи*, избор и предговори Миодрага Павловића, текстове приредио Димитрије Богдановић, Београд: Слово љубве, 107–109
- Философ 2004: Константин Философ, „Живот деспота Стефана“, По двама српскословенском рукописима, изновице издао Ватрослав Јагић, Београд: *Гласник Српског ученог друштва*, 42 (1875), Горњи Милановац: ЛИО, преснимљено издање, 244–358
- Firdusi 1983: Firdusi, „Rustem i Suhrab, (Epizoda iz speva Šahname)“, sa persijskog preveo Fehim Bajraktarević, Beograd: Narodna knjiga
- Fokner 1988: Vilijem Fokner, *Abšalome, sine moj*, sa engleskog prevela Nada Šoljan, Izabrana djela Viliijama Foknera, knjiga 4, Zagreb – Beograd: Globus, BIGZ
- Хабјановић Ђуровић 2005: Љиљана Хабјановић Ђуровић, *Игра анђела*, Београд: Александрија
- Хабјановић Ђуровић 2007: Љиљана Хабјановић Ђуровић, *Запис душе*, Београд: Александрија
- Hektorović 1976: Petar Hektorović, *Ribanje i ribarsko prigovaranje*, Zagreb: Školska knjiga
- Hodžić 2009: Zuvdija Hodžić, *Gusinjska godina*, Podgorica: Almanah
- Camblak 1960: Grigorije Camblak, „Nadvlada ženska prevara“, *Stara srpska književnost, (XI–XVIII veka)*, izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 145
- Цветић 1889: Милош Цветић, *Цар Лазар, (Трагедија у пет чинова)*, Београд: Штампарија Краљевине Србије

- Цамблак 1989: Григорије Цамблак, „Слово о преносу моштију свете Петке из Трнова у Видин и Србију“, *Књижевни рад у Србији*, приредио Дамњан Петровић, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга
- Цвијић 2018: Анђекла Цвијић, „Мудре и спретне владарке“, Интервју са Светланом Томин, Дневни лист „Политика“, субота, 5. новембар, 2018, <http://www.politika.rs/scc/clanak/49644/>, [Приступљено 12. новембра 2018]
- Црнојевић 1996^а: Иван Црнојевић, „Натпис на цркви на Цетињу“, *Писах и потписах*, (*Аутобиографске изјаве средњег века*), приредила Радмила Маринковић, Београд: Нолит, 122
- Црнојевић 1996^б: „Из Цетињске повеље“, *Писах и потписах*, (*Аутобиографске изјаве средњег века*), приредила Радмила Маринковић, Београд: Нолит, 122–123
- Црњански 1959: Милош Црњански, *Итака и коментари*, Београд: Просвета
- Црњански 1978: Милош Црњански, *Друга књига сеоба*, Београд: Нолит
- Црњански sine anno: Милош Црњански, *Сеобе*, Београд: Моно, Прозаик
- Čogurić i drugi 2014: Aleksandar Čogurić, Milica Vukotić, Andrijana Deletić-Milačić, *Čitanka za prvi razred gimnazije*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Shers 2004: Owen Shers, „Мапе свијета“, превео са енглеског Млош Ђурђевић, Zagreb: *Zarez*, година VI, број 127, 11
- Šimborska 1983: Vislava Šimborska, „Radost pisanja“, *Svaki slučaja*, (*Izabrane pesme*), приредио и са полског превео Петар Вујић, Београд: Народна књига
- Шекуларац 1994: *Трагови прошлости Црне Горе*, (*Средњовјековни натписи и записи у Црној Гори, крај VIII – почетак XVI вијека*), приредио Божидар Шекуларац, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, Цетиње: Државни архив Црне Горе, Штампарија „Обод“ – Цетиње
- Шеховић 2006: М. Шеховић, „Алхемичар речи“, интервју са Теодором Таром, Београд: Дневни лист „Политика“, <http://www.politika.rs/scc/clanak/14998/%D0%90%D0%BB%D1%85%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%B0%D1%80-%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B8>, [Приступљено 12. септембра 2016]

- Шћекић 1998: *Епске народне пјесме из Васојевића*, приредио Драгољуб Шћекић,
Андријевица: Ступови, Београд: Хипнос
- Štajner 1971: Karlo Štajner, *7000 dana u Sibiru*, Zagreb: Globus
- Šufflay 1920: Milan Šufflay, *Kostadin Balšić (1392–1402)*, (*Historijski roman u tri dijela*), Zagreb: Tiskara, D.D.

ЛИТЕРАТУРА

- Аверинцев 1982: Сергеј Сергејевич Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга
- Алексић 2001: Будимир Алексић, *Библијске теме и мотиви у Вуковим пјесмама најстаријих времена*, Магистарски рад, (рукопис), Београд: Филолошки факултет
- Алексић 2015: Будимир Алексић, „Мојковачка битка у српској хроничарској епизи“, Подгорица: *Октоих*, година V, број 6, 119–129
- Алексић 2018: Будимир Алексић, „Митоманске и романтичарске представе о Црној Гори у гусларским пјесмама 'на народну'“, http://www.savezguslarasrbije.rs/download/naucni_radovi/autorski/dr%20Budimir%20Aleksic.pdf, [Приступљено 9. октобра 2018]
- Алимова 2016: Дилором Агзамовна Алимова, *Етногенез Хорватов: формирање хорватској етнополитическој общности в VII–IX в.*, Санкт Петербург: Нестор-История
- Амфилохије 1981: Јеромонах Амфилохије (Радовић), „Синаити и њихов значај у животу Србије XIV и XV века“, *Манастир Раваница, (Споменици о шестој стогодишњици 1381–1981)*, уређивачки одбор епископ браничевски Хризостом, Сење: Манастир Раваница, 101–134
- Амфилохије 1992: Митрополит Амфилохије (Радовић), „Над одром Данила Киша“, *Враћање душе у чистоту, (Бесједе, разговори, погледи)*, уредио Будимир Дубак, припремио за штампу Јован Дујовић, Подгорица: *Октоих*, 51–52
- Амфилохије 2004: Митрополит црногорско-приморски Амфилохије (Радовић), „Христоликост и богородичност човјека и човјеково стање послје смрти по Никону Јерусалимцу“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме — личност — дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње:

Светигора, 281–292

Амфилохије 2010: Митрополит црногорско-приморски Амфилохије (Радовић), „Реч на почетку“, *Љубиша Бидић, Кнегиња Јелена Балшић*, Крушевац: Историјски архив, 5–6

Андрејашевић 2010: Živko Andrejašević, „Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku“, *Crnojevići, (Značaj za crnogorsku tradiciju i kulturu)*, Radovi sa skupa na Ivanovim Koritima, 9–10. septembar 2010, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica, Matica crnogorska, 35–66

Андрејашевић, Растодер 2006: Živko Andrejašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do balkanskih ratova*, Podgorica: Centar za dijasporu, 21–30

Андрејашевић 2012: Živko Andrejašević, „Osvrt na neka istoriografska tumačenja o dinastiji Balšića“, *Balšići, Zbornik radova sa skupa Balšići*, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2012, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 51–60

Андрејић 1986: Ivo Andrić, „Njegoš kao tragični junak kosovske misli“, *Umetnik i njegovo delo, (Eseji II)*, priredili Vera Stojić i drugi, Sabrana dela Ive Andrića, knjiga trinaesta, Dopunjeno izdanje, redakcioni odbor Miodrag Bogićević i drugi, Sarajevo: Svjetlost, 9–32

Андрејић 2009: *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, са њемачког превео и припремио за штампу Зоран Константиновић, Београд: Службени гласник

Аноним 1887: „Записник о приступној беседи Ч. Мијатовића Госпођа Јела Балшићка“, Београд: *Годишњак Српске краљевске академије*, 1, 131–134

Аноним 2010: „Кратког описаније о Зети и Черној гори“, *Кратког описаније о Зети и Черној Гори / Кратки опис о Зети и Црној Гори*, превео и приредио Божићар Шекуларац, Подгорица: ЦИД

Аноним 2015: „Димитријеви записи старији од Мирослављевог Јеванђеља“, Београд: *Политика*, 17. октобар 2015, <http://www.politika.rs/scc/clanak/341123>, [Приступљено 1. септембра 2018] преузето 1. септембра 2018.

Аноним 2017: *Списак ученика Основне школе „Вук Караџић“ у Краљеву у школској*

- 2016/17. години, Краљево: Основна школа „Вук Караџић“
- Anonim 2018: „Jelena Lazarević Balšić Hranić“, Elektronski izvor *Vikipedija*, <https://sr.wikipedia.org/sr>, [Pristupljeno 8. juna 2018]
- Аноним 2018: „Издавачки центар Матице српске“, Електронски извор: <https://maticasrpskacg.org/izdavacki-centar/>, преузето 12. октобра 2018.
- Анчић 1982: Младен Анчић, „Један фрагмент из живота Сандаља Хранића“, Београд: *Прилози Института за историју*, бр. 19
- Анчић 1987: Младен Анчић, „Просопографске цртице о Хрватинићима и Косачама, (Прилог повијести западног Балкана с краја XIV и почетка XV стољећа)“, Београд: *Историјски часопис*, Историјски институт у Београду, Књ. XXXIII, 37–56
- Aristotel 1988: Aristotel, *O peničkoj umetnosti*, sa grčkog preveo Miloš Đurić, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Атанасије 2004: Епископ бивши захумско-херцеговачки Атанасије (Јевтић), „Исповедање вере Никона Јерусалимљанина“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 257–269
- Атанасовски 1979: Вељан Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд: Историјски институт
- Adžić 1996: Novak Adžić, *Crna Gora u doba Balšića, (1360–1421)*, Cetinje : Diognitos
- Adžić 2012: Novak Adžić, „Ђурађ II Балшић и Косовски бој 1389. године“, *Zbornik radova sa skupa Balšići*, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 279–301
- Бабић 1982: Јосип Бабић, „Лик Краљевића Марка у њемачкој књижевности“, Београд: *Упоредна истраживања*, Институт за књижевност и уметност, 124–178
- Бабић-Ђорђевић, Ђурић 1994: Гордана Бабић-Ђорђевић, Војислав Ј. Ђурић, „Полет уметности“, *Историја српског народа*, књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 144–191

- Бајовић 2015: Росанда Бајовић, „Литературом о преписци Јелене Балшић и Никона Јерусалимца у жанровском контексту“, Подгорица: *Октоих*, година V, број 6, 75–105
- Бајовић 2016: Росанда Бајовић, *Јелена Балшић и књижевност*, Истраживачки пројекат, (рукопис), ментор Љиљана Бајић, Докторске академске студије, Београд: Филолошки факултет Универзитета у Београду, 1–116
- Вакочић 1985: Todor Vuković, *Depresivni optimizam Crnogoraca*, Zagreb: Jugart
- Балабан 2013: Оливера Балабан, „Јелена Балшић“, *Мајке хришћанке*, Београд: Словенско слово, Превлака: Манастир Светог архангела Михаила, 108–115
- Баљ 2010^а: Владимир Баљ, „Идеје исихазма у преписци Јелене Балшић и Никона Јерусалимца“, *Шћепан Поље и његове светиње кроз вјекове*, Зборник радова са научног скупа (Плужине, 24–25. септембра 2006), уредник Гордана Томовић, Беране: Свевиђе, Манастир Заграђе на Шћепан Пољу, 123–142
- Баљ 2010^б: Владимир Баљ, *Књижевна и преписивачка делатност Никона Јерусалимца*, Магистарски рад, (рукопис), Нови Сад: Филозофски факултет
- Баљ 2012: Владимир Баљ, „Рад Светозара Томића на проучавању и издавању Горичког зборника“, *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Херцег Новом, 20–23. априла 2012, уређивачки одбор Јелица Стојановић и други, Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори: Одјељење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, 77–96
- Баљ 2019: Владимир Баљ, „Библиографија радова о Никону Јерусалимцу“, *Зборник о „Горичком зборнику“*, приредио Владимир Баљ, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори: Одјељење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, у штампи
- Банашевић 1928: Никола Банашевић, „Легенда о зидању Скадра“, *Цетиње: Записи*, III, свеска 6, 373–376.

- Банашевић 1935^a: Никола Банашевић, „О историјској позадини песама о Марку и његовој жени“, Скопље: *Јужни преглед*, бр. 10, 352–359
- Банашевић 1935^b: Никола Банашевић, *Циклус Марка Краљевића и одјеци француско-талијанске витешке књижевности*, Скопље: Књиге скопског научног друштва, III
- Банашевић 1971: Никола Банашевић, *Летопис попа Дукљанина и народна предања*, Београд: Српска књижевна задруга
- Бандић 1991: Душан Бандић, *Народна религија у 100 појмова*, Београд: Нолит
- Bart 1971: Rolan Bart, *Književnost. Mitologija. Semiologija*, preveo Ivan Čolović, Београд: Nolit
- Vahtin 1989: Mihail Vahtin, *O romanu*, preveo Aleksandar Vadjarević, Београд: BIGZ
- Бек 1967: Х. Г. Бек, *Путеви византијске књижевности*, превела Ј. Протић Крسمановић, Београд: Српска књижевна задруга
- Белякова 2019: Елена Белякова, „Скитски устав в сосставе *Горичског сборника* (Сану 446)“, рад се први пут штампа, „Зборнику о 'Горичком зборнику'“, приредио Владимир Баљ, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори: Одјелење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, у штампи
- Benjamin 1974: Walter Benjamin, „Franc Kafka“, preveo Milan Stambolić, *Eseji*, Београд: Nolit, 242 – 257
- Берђајев 1990: Николај Берђај, *Ново средњовековље*, према преводу Николе Талера, Београд: Хипнос
- Вити 1987: Vladimir Viti, *Interes pripovjednog teksta*, Zagreb: Liber
- Благојевић 1999: Милош Благојевић, „Црне горе и Црна Гора“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Борислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 57–77

- Блехова-Челебић 1999: Ленка Блехова-Челебић, „Дојиље у латинским списима которских нотара (1331–1472. године)“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 295–303
- Вовоар 1987: Simon de Vovoar, *Starost I-II*, sa francuskog prevela Mirjana Vukmirović, Београд: Београдски граfiчко-издавачки завод
- Богдановић 1970^а: Димитрије Богдановић, „Књижевност“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том први, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 95–116
- Богдановић 1970^б: Димитрије Богдановић, „Горички зборник“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, приредила Редакција за историју Црне Горе., Титоград: Историјски институт Црне Горе, 372–380
- Богдановић 1970^в: Димитрије Богдановић, „Властарева синтагма“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 381–385
- Богдановић 1979^а: Димитрије Богдановић, „Епистолије кир-Силуанове“, Београд: *Зборник радова Филозофског факултета*, књига 14/1, 183–209
- Богдановић 1979^б: Димитрије Богдановић, „Књижевни списи деспота Стефана“, *Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи*, избор и предговори Миодрага Павловића, текстове приредио Димитрије Богдановић, Београд: Слово љубве, 121–137
- Богдановић 1982: Димитрије Богдановић, *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд: Српска академија наука и уметности
- Богдановић 1984: Димитрије Богдановић, „Настава старе српске књижевности“, *Како предавати књижевност*, приредио Александар Јовановић, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 135–144
- Богдановић 1991: Димитрије Богдановић, *Стара српска књижевност*, Историја српске књижевности, књига 1, уредник Душан Мрђеновић, Београд: Досије,

Научна књига

- Богдановић 1994^а: Димитрије Богдановић, „Почеци српске књижевности“, *Историја српског народа*, Књига прва, уређивачки одбор Милош Благојевић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 212–229
- Богдановић 1994^б: Димитрије Богдановић, „Српска књижевност на путевима самосталног стварања“, *Историја српског народа*, Књига прва, уређивачки одбор Милош Благојевић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 328–340
- Богдановић 1994^в: Димитрије Богдановић, „Оживљавање Немањићких традиција“, *Историја српског народа*, Књига друга, уређивачки одбор Славко Гавиловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 7–20
- Богдановић 1994^г: Димитрије Богдановић, „Нова средишта књижевне делатности“, *Историја српског народа*, Књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 330–342
- Богдановић 1997^а: Димитрије Богдановић, „Стара српска библиотека“, *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Српска књижевна задруга, 5–79
- Богдановић 1997^б: Димитрије Богдановић, „Развој жанрова у српској књижевности XIII века“, *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Српска књижевна задруга, 201–211
- Богдановић 1997^в: Димитрије Богдановић, „Византијски књижевни канон у српским службама средњег века“, *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Српска књижевна задруга, 234–262
- Богдановић 1997^г: Димитрије Богдановић, „Литургијски ритам старе српске књижевности“, *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Српска књижевна задруга, 263–272

- Богдановић 1997^д: Димитрије Богдановић, „Рукописно наслеђе Косова“, *Студије из српске средњовековне књижевности*, избор и предговор Татјана Суботин-Голубовић, Београд: Српска књижевна задруга, 187–196
- Вогојевић-Gлушчевић 2002: Nevenka Vogojević-Gluščević, „Neobjavljena arhivska građa“, *Iz pravnog života srednjovjekovnih primorskih gradova*, Podgorica: Kulturno-prosvjetna zajednica, 121–144
- Божих 1970^а: Иван Божић, „Доба Балшића“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 49–133
- Божих 1970^б: Иван Божић, „Зета у Деспотовини“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 135–277
- Божих 1970^в: Иван Божић, „Владавина Црнојевића“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 277–370
- Божих 1975: Иван Божић, „Неверство Вука Бранковића“, *О кнезу Лазарау*, приредили Иван Божић и Војислав Ј. Ђурић, Крушевац, 1971, Београд: Филозофски факултет, 223–242
- Божих 1979: Иван Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд: Српска књижевна задруга
- Божих 1994: Иван Божић, „Потискивање православља“, *Историја српског народа*, књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 278–288
- Божовић 1997: Раде Божовић, „Мотив одрубљене главе у српским усменим епским песмама и Светом писму“, *Српска књижевност и Свето писмо*, Београд: Научни састанак слависта у Вукове дане, 26/1, 165–171

- Бојанић 1999: Славко Бојанић, „Неки аспекти традиције Црнојевића у Црној Гори“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 265–272
- Бојовић 1986: Бошко И. Бојовић, „Житије Светога Симеона Мироточивога од Никона Јерусалимца“, Београд: *Богословље*, 1, 37–46
- Бојовић 2008: Бошко И. Бојовић, *Историја и есхатологија, (Из историје и књижевности јужнословенског средњег века) / Historie et eschatology, (De l'histoire et de la littérature du Moyen Age sud-slave)*, превеле Олга Мршић-Кошутуић, Гордана Петровић, Paris-Врњачка Бања: Братство св. Симеона Мироточивога
- Бојовић 1992: Јован Р. Бојовић, *Љетопис Манастира Пива*, Подгорица: Историјски институт Црне Горе
- Борозан 1999: Бранислав Борозан, „Прилог проучавању дукљанског периода у свијетлу материјалних остатака архитектуре и скулптуре: Мартинићка градина, Civita Dioclitiana“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 79–109
- Borozan 2012: Đorđe Borozan, „Balšići u crnogorskoj i albanskoj historiografiji“, *Balšići, Zbornik radova sa skupa Balšići, Ivanova Korita*, 21–22. septembar 2012, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 243–258
- Borozan 2015: Đorđe Borozan, *Crnogorske dinastije, (Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići)*, Podgorica: Ministarstvo kulture Crne Gore
- Борозан 2017: Đorđe Borozan, *Crnogorske dinastije, (Vojislavljevići, Balšići, Crnojevići)*, Друго, допуњено издање, Podgorica: CID
- Bošković 1962: Đorđije Bošković, *Stari Bar*, Beograd: Savezni institut za zaštitu culture
- Бошковић-Stulli 1989: Маја Бошковић-Stulli, „Прича о најбољем пријатељу и најгорем душманину“, Бањалука: *Путеви*, година 34, број 6, 17–24

- Бошковић 2009: Драган Бошковић, „Социјалистичка парадигма српске модернистичке и постмодернистичке литературе“, <http://www.rastko.rs/rastko/delo/13443> [Приступљено 11. септембра 2015]
- Бреје 1976: Луј Бреје, *Византијска цивилизација*, превела Ивана Николајевић, Београд: Нолит
- Брђанин 2003: Бранко Брђанин, *Марко Краљевић и нова српска историјска драма*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства
- Брђанин 2007: Бранко Брђанин, *Косово и нова српска историјска драма*, Српско Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства
- Булат 2016: Снежана Булат, *Драмско виђење жена владара у српској историјској драми до средине 20. века*, докторски рад, Нови Сад: Филозофски факултет
- Valzer 1975: Martin Valzer, „Roman ili ep“, sa нјемаčkog превео Sveta Janković, *Rađanje moderne književnosti: Roman*, priredio Aleksandar Petrov, Beograd: Nolit, 492–500
- Василије 1996: Владика Василије, „Историја о Црној Гори“, *Владика Василије, Историја и књижевност*, превео и приредио Божидар Шекуларец, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 12, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 33–56
- Velek 1966: Rene Velek, *Kritički pojmovi*, превели Aleksandar I. Spasić i Slobodan Đorđević, Beograd: Vuk Karadžić
- Вер 1997: Епископ Калистос (Вер), *Православни пут*, име преводиоца није назначено, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар
- Витић 2005: Зорица Витић, „[Предговор]“, *Антологија старе српске поезије*, предговор и приредила Зорица Витић, Београд: Политика, Народна књига, 5–18
- Владика 1996: Владика Петар Први, „Кратка историја Црне Горе“, *Пјесме, писма, посланице*, приредио Чедо Вуковић, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 12, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 341–367

- Војновић 1898: Лујо Војновић, *Дубровник и османско царство*, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије
- Вујачић 1995: Лидија Вујачић, „Скривен у копривама“ Жена — родоначелник братства у Црној Гори, (Једно етнолошко истраживање о елементима матријархата у црногорском патрилархалном друштву“, *Подгорица: Побједа*, 19. јануар 1995, 14
- Вујовић и други 1989: Мара Вујовић, Чедомир Драшковић, Душан Мартиновић, Војислав П. Никчевић, „Дискусија“, *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње, 359–370
- Вујошевић 1989: Рајка Вујошевић, „Скрипториј Скадарског језера“, *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње, 45–51
- Вујошевић 2003: Владимир Вујошевић, *Дијалог са студијом „Црно сунце и око њега круг, (Геометрија једне тајне пјесме Милоша Црњанског)“ јеромонаха Јована (Ђулибрка)*, Необјављени семинарски рад, Подгорица: Филолошка гимназија, 1–26
- Вујошевић 2015^а: Владимир Вујошевић, „О једном осмијеху у старој српској књижевности“, Подгорица: *Октоих*, број 6, 107–117
- Вујошевић 2015^б: Владимир Вујошевић, „Романтизовање одсуства у *Стакленој менаџерији* Тенесија Вилијамса“, Електронски извор: <http://www.journal.org.rs/2015/12/25/romantizovanje-odsustva-u-staklenoj-menaezriji-tenesija-vilijamsa-2/>
- Вујошевић 2018: Владимир Вујошевић, *Готски мотиви у прози Фленер О'Конор*, Необјављена докторска дисертација, Београд: Филолошки факултет
- Вукићевић 1927: Милан Вукићевић, „Проза краља Николе“, Цетиње: *Записи*, година I, свеска 4, 222–226

- Вукмановић 1935: Саво Вукмановић, *Живот и књижевни рад Николе I*, Никшић – Беране: Пролог
- Вукмановић 1969: Јован Вукмановић, „Иван Црнојевић у народном предању“, Београд: *Народно стваралаштво – Фолклор*, VII, св. 29/32, 323–325
- Вукмановић 1988: Јован Вукмановић, *Црмница, (Антропоеогеографска и етнолошка истраживања)*, Београд: Српска академија наука, Посебна издања, Књига DLXXXIII, Одељење друштвених наука, Одбор за филозофију и друштвену теорију, Књига I
- Вуковић 1980: Ново Вуковић, *Приповиједање као опсесија, (Студија о Љубишином дјелу 'Причања Вука Дојчевића')*, Цетиње: Обод
- Вуковић 1996: Обрен Вуковић, „Биљешка о аутору“, *Приче и легенде из Старе Херцеговине*, сакупио Обрен Вуковић, Београд: Штампарииа Танјуга, 149
- Вуковић 2001: Ново Вуковић, „Антитетички принцип структурирања у народној пјесми 'Женидба краља Вукашина'“, *Девета соба*, Београд: Филип Вишњић, 21–31
- Вуксан 1929: Душан Вуксан, „Један необјављени цетињски летопис“, Цетиње: Записи, књига V, свеска 3, 166–172
- Вучковић 1994: Радован Вучковић, „Значај дисертације за развој Андрићевог књижевног дела“, поговор, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, са њемачког превео и припремио за штампу Зоран Константиновић, Београд: Просвета, 113–154
- Гарашанин Д., Гарашанин М. 1967: Драга Гарашанин, Милутин Гарашанин, „Црна Гора у доба римског царства“, *Историја Црне Горе*, књига прва, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 141–239
- Гагова 2004: Нина Гагова, „Горичкият сборник в контекста на јужнославјанските владателски сборници от 14 и 15 в.“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 201–220

- Гвозден 2007: Владимир Гвозден, „Како читати путопис“, *Како читати, (О стратегији читања трагова културе)*, приредио Саша Илић, Београд: Народна библиотека Србије Народна библиотека Србије, 39–54
- Георгиевски 1989: Михајло Георгиевски, „Рукописне збирке у манастирским библиотекама у Црној Гори и словенски рукописи у њима“, превела са македонског Љупка Васиљев, *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње, 335–339
- Giljen sine anno: Klaudio Giljen, *Književnost kao sistem*, Beograd: Nolit
- Гиљен 2009: Никола Гиљен, *Принцеца Оливера, (Зборављена српска кнегиња)*, Београд: Фонд „Принцеца Оливера“
- Голац 2019: Андријана И. Голац, *Зидно сликарство цркве Преображења Христовог у манастиру Зрзе*, Необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду
- Greimas 1978: A. Z. Greimas, „Aktanti, acteri i figure“, *Strukturalni prilaz književnosti*, priredio Milan Bunjevac, Beograd: Nolit, 98–122
- Грицкат-Радуловић 1972: Ирена Грицкат-Радуловић, „Књижевни и културни рад Константина Филозофа“, *Стара књижевност*, приредио Ђорђе Трифуновић, едиција: Српска књижевност у књижевној критици, књига 1, Друго издање, Београд: Нолит, 493–496
- Грковић 1993: Милица Грковић, „Белешка о овом издању“, *Списи о Косову*, приредила Милица Грковић, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига тринаеста, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 181–182
- Грковић 1993: Милица Грковић, „Вук Бранковић“, *Списи о Косову*, приредила Милица Грковић, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига тринаеста, Београд: Просвета, Стара српска књижевна задруга, 25–27
- Грковић 1933: Милица Грковић, „Кнез Лазар“, *Списи о Косову*, приредила Милица Грковић, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига тринаеста, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 17–21

- Грковић 1995: Милица Грковић, „Посланице Јелене Балшић“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 23/2*, Београд, 195–200
- Грковић-Мејдор 1999: Јасмина Грковић-Мејдор, „О испитивању средњовековног писаног наслеђа Црне Горе“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 27–34
- Грубачић 2006: Слободан Грубачић, *Александријски светионик, (Тумачења књижевности од Александријске школе до постмодерне)*, Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића
- Гуревич 1994: Арон Гуревич, *Категорије средњовековне културе*, превела Радмила Мечанин, Нови Сад: Матица српска
- Давидов 2008: Динко Давидов: „*Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима Никона Јерусалимца*“, Београд: *Даница, (Српски народни илустровани календар за годину 2009)*, 432–437
- Дашић 1995: Миомир Дашић, „Црногорска библиографија 1494–1994“, *Цетиње: Библиографски вјесник*, година XXIV, број 2–3, 91–107
- Делић 1911: Стеван Делић, „Кључ“, Сарајево: *Гласник Земаљског музеја*, XXIII
- Делић 1990: Јован Делић, *Традиција и Вук Стеф. Караџић*, Београд: БИГЗ
- Делић 2006: Јован Делић, „Поговор“, *Коста Радовић, (Само)антологија*, Подгорица: Ауторско издање, 214–219
- Делић 2009: Лидија Делић, „'Епски градови' Мирјане Детелић“, Нови Сад: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, година LVII, број 3, 53–55
- Деретић 1983: Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд: Нолит
- Деретић 1995: Јован Деретић, *Загонетка Марка Краљевића, (Природа историчности у српској народној поезији)*, Београд: Српска књижевна задруга
- Detelić 2007: Mirjana Detelić, *Епски gradovi, (Leksikon)*, Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, Posebna izdanja 84

- Диздар 1971: Мак Диздар, „Стари босански текстови“, *Мак Диздар, Стари босански текстови*, приредио и предговор написао Мак Диздар, Сарајево: Свјетлост, 11–36
- Дојчиновић 2015: Данијел Дојчиновић, „Хагиографичност житија Крљице Јелене“, *Јелена – краљица, монахиња, светитељка, (Тематски зборник радова)*, уредник Катарина Митровић, Рашка: Манастир Градац (Крагујевац: Grafostilos), 151–165
- Draganović 1978: Krunoslav Draganović, *Katarina Kosača, bosanska kraljica*, Sarajevo: [s.n.]
- Драгин 2001: Наташа Драгин, „О 'Повести' Никона Јерусалимца у Горичком зборнику“, Нови Сад: *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XLIV, 1, 137–143
- Драгин 2012: Наташа Ж. Драгин, „О Суду Ивана Црнојевића у 'Цетињском летопису“, *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Херцег Новом, 20–23. априла 2012, уређивачки одбор Јелица Стојановић и други, Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори: Одјељење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, 519–532
- Драговић 1935: Марко Драговић, *Историја Црне Горе*, Подгорица: Издање књижаре Пера С. Вукотића
- Драгојловић 1975: Драгољуб Драгојловић, „Хексамерони у средњовековној српској књижевности“, Београд: *Књижевна историја*, VIII, 165–181
- Дрндарски 1989: Мирјана, *Никола Томазео и наша народна епика*, Београд: Институт за књижевност и уметност
- Dukat 1985: Zdeslav Dukat, „Stil“, *Rečnik književnih termina*, Drugo, dopunjeno izdanje, urednik Dragiša Živković, Beograd: Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Nolit, 759–764
- Дучић 2007: Јован Дучић, *Гроф Сава Владиславић*, Сабрана дјела Јована Дучића у седам књига, том 6, приредио Душан Иванић, Београд: Штампар Макарије, Октоих

- Ђидић 2010^a: Љубиша Ђидић, „Напомена аутора“, *Љубиша Ђидић, Кнегиња Јелена Балшић*, Крушевац: Историјски архив, 73–74
- Ђидић 2010^b: Љубиша Ђидић, „Хронологија о животу Јелене Балшић (1368–1443), *Љубиша Ђидић, Кнегиња Јелена Балшић*, Крушевац: Историјски архив, 39–54
- Ђукић 1951: Трифун Ђукић, *Преглед књижевног рада Црне Горе од владике Василија Петровића Његоша до 1918*, Цетиње: Народна књига
- Ђурђевић 1940: Бранислав Ђурђевић, „Два дефтера црногорског санџака из времена Скендер-бега Црнојевића“, Цетиње: *Записи*, година XIII, књига XXI, 26–29
- Ђурић 1963: Војислав Ј. Ђурић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд: Научно дело
- Ђурић 1970: Војислав Ђурић, „Умјетност“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 411–531
- Ђурић 1990: Војислав Ђурић, „Српска књижевност о Косову“, *Косовски бој у српској књижевности, (Косовска споменица 1389 – 1989)*, приредио Војислав Ђурић, Београд: Српска књижевна задруга, 7–159
- Ђурић 1992: Војислав Ђурић, „Српскохрватска народна епика“, предговор, *Антологија народних јуначких песама*, приредио Војислав Ђурић, Београд: Српска књижевна задруга, 9–159
- Ђурић 1994: Војислав Ј. Ђурић, „Уметност у Босни између јадранских градова и Србије“, *Историја српског народа*, књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 343–369
- Ђурић 1994: Војислав Ј. Ђурић, „Последња уметничка жаришта“, *Историја српског народа*, књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 535–545
- Ejer 2010: Alfred Ejer, *Ludvig Vitgenštajn*, preveo sa engleskog Viktor Radun Teon, Novi Sad: Mediteran
- Eco 2001: Umberto Eco, *Granice tumačenja*, prevela Milena Piletić, Београд: Paideia
- Eliade 1970: Mirča Eliade, *Mit i zbilja*, Zagreb: Matica hrvatska

- Ердељан 2006: Јелена Ердељан, „Београд као Нови Јерусалим, (Размишљања о рецепцији једног топоса у доба деспота Стефана Лазаревића)“, Београд: *Зборник радова Византолошког института*, XLIII, 97–110
- Ердељановић 1997: Јован Ердељановић, *Стра Црна Гора. Бокељи*, Подгорица: Народна библиотека „Радосав Љумовић“
- Živković 1989: Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje: Izdanje azt
- Žmegač 1987: Viktor Žmegač, *Povijesna poetika romana*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske
- Загарчанин 2015: Младен Загарчанин, „Манастир Ратац и краљица Јелена“, *Јелена – краљица, монахиња, светитељка, (Тематски зборник радова)*, уредник Катарина Митровић, Рашка: Манастир Градац, (Крагујевац: Grafostilos), 85–118
- Zeković 2010: Sreten Zeković, „Testament Đurđa Crnojevića i druga jezička krivotvorenja“, *Crnojevići, (Značaj za crnogorsku tradiciju i kulturu)*, Radovi sa skupa na Ivanovim Koritima, 9–10. septembar 2010, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica, Matica crnogorska, 235–260
- Златковић 2011: Иван Златковић, *Епска биографија Марка Краљевића, (Тематско-мотивска основа)*, Београд: Завод за уџбенике
- Зуковић 1985: Љубомир Зуковић, *Народни еп о Марку Краљевићу*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства
- Зуковић 1986: Љубомир Зуковић, „Караџићева књига Српских народних пјесама новијих времена“, *Вук Стеф. Караџић, Српске народне пјесме IV*, Сабрана дела Вука Стеф. Караџића, књига седма, приредио Љубомир Зуковић, Београд: Просвета, 449–517
- Зуковић 1988: Љубомир Зуковић, *Вукови певачи из Црне Горе*, Београд: Вуков сабор, Рад
- Eagleton 1987: Terry Eagleton, *Književna teorija*, prevela Mia Pervan-Plavec, Zagreb: Liber
- Иглтон 1997: Тери Иглтон, *Илузије постмодернизма*, превео Владимир Тасић, Нови Сад: Светови

- Иванова 1985: Климента Иванова: „Класификация, типологија и каталогизација на некои типове сборници в балканската славјанска рѣкописна традиција“, *Славјанска палеографија и дипломатика 2, Лекции од вториот семинар на славјанска палеографија и дипломатика и доклади од Научната конференција „Украсата на балканската рѣкописна книга до XVIII век*, под редакција на Бояна Велчева и Красимир Станчев, Софија: Меѓународен информативен центар за извори на историјата на Балканите и Средоземно морето, 173–182
- Иванова 2002: Климента Иванова, „Сборник на Мара Лешева – неизвесен споменик на србската книжина на 15 век“, *Словенско средновековно наследство, (Зборник посветен професору Борђу Трифуновићу)*, уредници Зорица Витић и други, Београд: Чигоја штампа, 211–229
- Ивановић 1996: Радомир Ивановић, „Књижевно дјело као дар надахнућа“, Никола I Петровић Његош, *Пјесничка дјела*, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 2, уреднички одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 7–40
- Ивошевић 1989: Васо Ј. Ивошевић, „Библиотеке православних манастира у Боки Которској и Паштровићима“, *Скрипторији и манастирски библиотеки у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе – Цетиње, 53–96
- Иконому 1981: Марија Иконому, „Горички зборник – порекло, содржај о космографији“, Thessalonique : *Cyrillomethodianum*, V, 161–165
- Јагић 1875: Ватрослав Јагић, „Константин Филозоф и неговиот живот Стефана Лазаревића деспота српског“, *Константин Филозоф, Живот деспота Стефана*, По два српскословенски ракописи, изновице издао Ватрослав Јагић, Београд: Гласник Српског научног друштва, 42, Горњи Милановац: ЛИО, преснимљено издање (2004), 223–243
- Јакшић Провчи 2012: Бранка Јакшић Провчи, *Паралели и сусретања – Душан Ковачевић и Александар Поповић*, Нови Сад: Филозофски факултет, Одсек за српску књижевност и језик

- Јастребов 1879: Иван Степанович Јастребов, *Препис хрисовуља на Цетињу*, Београд: *Гласник Српског ученог друштва*, књ. XLVII
- Јаус 1978: Hans Robert Jaus, *Estetika recepcije*, prevela Drinka Gojković, Београд: Nolit
- Јевтић 2002: Милош Јевтић, *Висови Нова Вуковића, (Разговор са Новом Вуковићем)*, Београд – Ваљево: Београдска књига, Кеј
- Јекнић 2009: Nada V. Jeknić, „Despa – prvi crnogorski roman“, <http://www.montenegro-canada.com/articles/article/6634154/122116.htm>, [Pristupljeno 29. marta 2009]
- Јеловац 2014: Софија Јеловац, „Марија Маја Д. Недељковић, 'Благоверна Јелена Лазаревић Балшић'“, Пљевља: *Љетопис народне библиотеке „Стеван Самарџић“*, књига 2, 119 –129
- Јелушић 2016: Синиша Јелушић, „Успење Богородице – интертекстуално читање“, *Градиште – манастир у Паитровићима*, Научни симпозијум одржан 4, 5, 6, 12. и 13. септембра 2016, Петровац на мору, Буљарица, уредник монах авле Калањ, Београд, Буљарица: Манастир Градиште
- Јелушић 2019: Синиша Јелушић, „Исихазам у књижевности Црне Горе, (Покушај интертекстуалног читања“, Међународни научни скуп *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе: Српски језик и књижевност данас*, Подгорица, 26-28. мај 2017, у штампи
- Јелчић 2010: Josip Jelčić, *Zeta i dinastija Balšića*, preveo i priredio Radoslav Rotković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska
- Јерков 1992: Александар Јерков, *Нова текстуалност*, Никшић–Београд–Подгорица: Унирекс, Просвета, Октоих
- Јиричек 1908: Konst. Jiriček, „Dohodak stonski, koji su Dubrovčani davali srpskome manastiru sv. Arhangela Mihajla u Jerusalimu i povelje o njemu cara Uroša (1358) i carice Mare (1479)“, *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića*, Berlin: Festschrift, Weidmannsche Buchhandlung, 527–542
- Јиричек 1952: Константин Јиричек, *Историја Срба, (Политичка историја)*, књига 1, превео Јован Радонић, Београд: Научна књига

- Јиричек 1959: Константин Јиричек, „Српски цар Урош, краљ Вукашин и Дубровчани“, *Зборник Константина Јиричека*, уредник Михаило Динић, Београд: Српска академија наука, књ. I, 339–386
- Јован 2001^а: Јеромонах Јован (Ћулибрк), „Црно сунце и око њега круг, (Геометрија једне тајне пјесме Милоша Црњанског)“, Подгорица: *Стварање*, година XVI, број 1–3, 287–334
- Јован 2001^б: Јеромонах Јован (Ћулибрк), „Никон Јерусалимац и исихастичко предање“, *Међународни научни симпозион 650 година Саборског томоса (1351–2001) – Свети Григорије Палама у историји и садашњости*, Србиње: Духовна академија Светог Василија Острошког, 151–160
- Јован 2002: Јеромонах Јован (Ћулибрк), „Трагови Четвртог васељенског сабора код Никона Јерусалимца“, *Цетињска богословија /1992–2002/*, уредник монах Павле Кондић, Цетиње: Цетињска богословија, 413–418
- Јован 2003: Јеромонах Јован (Ћулибрк), *Улога духовног очинства у васпитању по Никону Јерусалимцу*, Дипломски рад на Катедри за катихетику, Србиње: Духовна академија Светог Василија Острошког
- Јован 2004^а: Јеромонах Јован (Ћулибрк), „Библиографија објављених дјела и превода Никона Јерусалимца и радова о Никону“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 341–352
- Јован 2004^б: Јеромонах Јован (Ћулибрк), „Симпозион о Никону Јерусалимцу и обновљење Зетске Свете Горе“, *Никон Јерусалимац, вријеме – личност – дјело*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 10–20
- Јован 2013: Епископ Јован (Ћулибрк), „Једна исихастичка полемика у Горском вијенцу“, *Зборник резимеа*, уредили и приредили С. Стојковић, Р. Шошкић, С. Зечевић, превод С. Стојковић, Р. Шошкић, Међународна научна конференција „Од косовског завета до Његошевог макроkozма: Петар II Петровић Његош

- (1813–2013)“, 1–2. XI 2013, Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини, 114
- Јован 2019^а: Епископ Јован (Ћулибрк), „Праведни Енох, седми од Адама, (Пут еноховског матријала у 'Горичком зборнику' Никона Јерусалимца из 1441/42. године: његово поријекло и улога“, превела Марина Бабић, рад се први пут штампа у преводу са енглеског изворника, „Зборник о 'Горичком зборнику'“, приредио Владимир Баљ, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори: Одјелјење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, у штампи
- Јован 2019^б: Епископ Јован (Ћулибрк), „Никон Јерусалимац и традиција ходочашћа у Свети град у позноромејском периоду“, превела Маријана Церовић, рад се први пут штампа у преводу са енглеког изворника, „Зборник о 'Горичком зборнику'“, приредио Владимир Баљ, Подгорица: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори: Одјелјење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, у штампи
- Јован П. 2002: Протосинђел Јован (Пурић), „Тројична терминологија Исповедања вере Никона Јерусалимца“, Београд – Ваљево – Србиње: *Хришћанска мисао*, 5, 8, 12–14
- Јован П. 2004: Протосинђел Јован (Пурић), „Тројична терминологија Исповедања вере Никона Јерусалимца“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 271–280
- Јовановић 1998: Томислав Јовановић, „Свети Сава“, *Свети Сава, Сабрана дела*, приредио и превео Томислав Јовановић, Београд: Српска књижевна задруга, VII–XXXII
- Јовановић 2000: Томислав Јовановић, „Апокрифи и проблем жанровског одређења: на грађи српскословенске традиције“, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 29/2, 93–99

- Јовановић 2004: Томислав Јовановић, „Апокриф о Мелхиседеку у препису Горичког зборника“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 223–235
- Јовановић 2005: Томислав Јовановић, „Апокрифи у старим српским преписима“, предговор, *Апокрифи старозаветни*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига двадесет трећа, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 9–66
- Јовановић 2011: Томислав Јовановић, „Житије светог Симеона Стефана Првовенчаног према препису средине XV века“, *Археографски прилози*, бр. 33, Београд, 103–193
- Јовановић 2012: Гордана Јовановић, „Нека запажања о језику Горичког зборника“, *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Херцег Новом, 20–23. априла 2012, уређивачки одбор Јелица Стојановић и други, Никшић: Матица српска – Друштво чланова у Црној Гори: Одјељење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, 65–75
- Јовановић Г. 2013: „Библијске парафразе у Горичком зборнику“, Међународни научни скуп *Теолингвистичка проучавања словенских језика*, уредници Јасмина Грковић-Мејџор и Ксенија Кончаревић, Београд: САНУ, Одбор за српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, Књ. 5, 589–400
- Јовановић М. 2013: Миодраг Јовановић, *Основном суду у Подгорици, (Судији Милицу Влаховић)*, Извјештај судског вјештачења рукописа романа *Десна* Николе I Петровића, Подгорица: Основни суд, 1–31
- Јовановић 2016: Томислав Јовановић, „Мотив путовања на облацима у апокрифима посвећеним Богородичином успењу“, Крагујевац: *Лицеум*, XXII, 16, 103–120
- Јовановић 2018: Томислав Јовановић, „Проскинитариион и српска путописна проза посвећена Светој земљи“, *Књига резимеа 2*, приредиле Тања Ракић и Александра Корда Петровић; Тезе и резимеи, (У два тома), уредник Бошко

- Сувајџић, XVI Међународни конгрес слависта, одржан 20–27. VIII 2018. на Филолошком факултету у Београду, Београд: Чигоја штампа, 167
- Jovanović 2019: Željko V. Jovanović, „Brakovi Balšića i Crnojevića s vlastelom albanskog porijekla“, <https://portalanalitika.me/clanak/227983/zeljko-v-jovanovic-brakovi-balsica-i-crnojevica-s-vlastelom-albanskog-porijekla>, [Pristupljeno 5. februara 2019.]
- Јовић 1985: Душан Јовић, *Језички систем и поетска граматика*, Београд: БИГЗ
- Јовићевић 2008: Радојица Јовићевић, „Којим је језиком писао Његош?“, *Језичка ситуација у Црној Гори – норма и стандардизација*, Радови са међународног научног скупа, Подгорица, 24. и 25. мај 2007. године, уредник Бранислав Остојић, Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности, 91–96
- Jovović 2009: Vasilj Jovović, „Balšići između katoličanstva i pravoslavlja“, *Hrvatsko-crnogorski dodiri / Crnogorsko hrvatski dodiri: identitet Crnogorskog primorja*, Zbornik radova sa skupa održanog u Kotoru 5–6. oktobra 2007, urednik Lovorka Čoralić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, 215–223
- Јововић 2012: Васиљ Јововић, „Радич Црнојевић и Балшићи око Котора“, *Берани: Токови*, бр. 1, 193–201
- Jovović V. 2012: Vasilj Jovović, „Balšići i albanska vlastela“, *Balšići*, Zbornik radova sa skupa *Balšići*, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2012, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 259–278
- Jovović I. 2012: Ivan Jovović, „Balšići i Barska nadbiskupija“, *Balšići*, Zbornik radova sa skupa *Balšići*, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2012, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 149–168
- Јововић 2015: Васиљ Јововић, *Средњовјековне историјске теме у периодици Црне Горе од 1835–1941. године*, Необјављена докторска дисертација, Нови Сад: Филозофски факултет
- Јововић 2015: Васиљ Јововић, „Ободска штампарија у црногорској историографији (1835–1941)“, Подгорица: *Октоих*, година V, број 6, 75–105, 131–138
- Јустин 1987: Ава Јустин (Поповић), *Пут богопознања, (Поглавља из православне аскетике и гносеологије)*, Ваљево: Манастир Телије

- Јухас-Георгиевска 1981^a: Љиљана Јухас-Георгиевска, „Прилог тумачењу једног места у Стефановом Житију Светог Симеона“, *Археографски прилози*, бр. 3, Београд, 123–133
- Juhas Georgievska 1981^b: Ljiljana Juhas-Georgievska, „Zbornici sa Životom Stefana Nemanje od Stefana Prvovenčanog“, Thessalonique: *Cyrrillomethodianum*, књига V, 187–196
- Јухас-Георгиевска 1994: Љиљана Јухас-Георгиевска, „Житије краљице Јелене од архиепископа Данила II“, Београд: *Књижевност и језик*, 3–4, 12–30
- Јухас-Георгиевска 1998: Љиљана Јухас-Георгиевска, „Документарно и фикцијско у Доментијановом делу Живот Светог Саве“, *Свети Сава у српској историји и традицији*, уредник Сима Ћирковић, Београд: САНУ, 141–158
- Калезић 1991: Димитрије М. Калезић, „Српске школе у Албанији“, *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу, 21–23. јун 1990, уредник Јован Р. Бојовић, Титоград: Историјски институт СР Црне Горе, 969–980
- Калезић 1997: Слободан Калезић, „Јован Поповић Липовац и његова непозната трагедија у стиховима 'Херцег Шћепан, (Из књижевне археологије)“, *Јован Поповић Липовац, Херцег Шћепан, (Господар херцеговачки и чувар гроба Св. Саве)*, Подгорица: Народна библиотека „Радосав Љумовић“, 7–21
- Kalezić 2007: Zagorka Kalezić, „Nepoznati roman kralja Nikole“, Cetinje: *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knjiga III, 317–322
- Калер 1990: Џонатан Калер, *Структуралистичка поетика, (Структурализам, лингвистика и проучавање књижевности)*, превела Милица Минт, Београд: Српска књижевна задруга
- Калић 1994: Јованка Калић, „Доба привидног мира“, *Историја српског народа*, књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 5–217
- Калић 2001: Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд: Службени лист СРЈ

- Каменик 1970: Иван Каменик, „Меѓусобите односи меѓу народното и уметничкото творештво“, *Македонската народна и уметничка литература*, Шести Рацинови средби – Титов Велес, 1969, Скопје, 1970, Редакциски одбор и други, Кирил Пенушилски, Титов Велес: Советот на Рациновите средби, 285–295
- Карановиќ, Клеут 1984: Зоја Карановиќ и Марија Клеут, „Огледи о једном виду предвуковског бележења усмених песама“, Београд: *Књижевна историја*, година XVII, број 65–66, 3–30
- Карановиќ 1937: Милан Карановиќ, *Динарска племена Немањинског поријекла*, <http://www.zaradnisrbi>, 1–62, [Приступљено 15. октобра 2019.]
- Карановиќ 1998: „Архајски корени и модерна исходишта српске лирско-епске усмене поезије“, (поговор), *Антологија српске лирско-епске усмене поезије*, приредила Зоја Карановиќ, Нови Сад: Светови. 222–281
- Карановиќ 2009: Милан Карановиќ, „Дете из коприва“, Београд: *Вечерње новости*, Електронски извор: http://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci, [Приступљено 11. новембра 2009]
- Карацић 1896: Вук Стеф. Карацић, *Скупљени граматички и полемички списи, (Књига трећа)*, Београд: Штампарија Краљевине Србије
- Карацић 1908: Вук Стеф. Карацић, *Преписка*, књ. II, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије
- Карацић 1913: Вук Стеф. Карацић, *Преписка*, књ. VII, Београд: Државна штампарија Краљевине Србије
- Карацић 1922: Вук Стеф. Карацић, *Црна Гора и Бока Которска*, Београд: Српска књижевна задруга
- Карацић 1964: Вук Стеф. Карацић, *О српској народној поезији*, приредио Боривоје Маринковиќ, Београд: Просвета
- Карацић 1986: Вук Стеф. Карацић, „Мјесто предговора“, *Српске народне пјесме IV*, скупио их Вук Стеф. Карацић, Сабрана дела Вука Карацића, књига седма, приредио Љубомир Зуковиќ, Београд: Просвета, 41–45

- Карацић 1986: Вук Стеф. Карацић, „Биљешка уз пјесму 'Смрт Смаил-аге Ченгића““, *Српске народне пјесме IV*, скупио их Вук Стеф. Карацић, Сабрана дела Вука Карацића, књига седма, приредио Љубомир Зуковић, Београд: Просвета, 314–315
- Карацић 1988^a: Вук Стеф. Карацић, „Предговор“, *Српске народне пјесме I*, приредио Мирослав Пантић, Сабрана дела Вука Крацића, књига трећа, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета
- Карацић 1988^b: Вук Стеф. Карацић, „Предговор“, *Српске народне пјесме I*, приредио Владан Недић, Сабрана дела Вука Крацића, књига четврта, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета, 17–20
- Каџић Miošić 1946: Andrija Kačić Miošić, „Bratu štiosu“, Predgovor prvoga izdanja R a z g o v o r a u g o d n o g a (1756), *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, 7
- Кашанин 1975: Милан Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд: Просвета
- Кашанин 1993: Милан Кашанин, „Монахиња Јефимија“, *Списи о Косову*, приредила Милица Грковић, едиција Српска књижевност у 24 књиге, књига тринаеста, уређивачки одбор Ирена Грицкат и други, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 9–17
- Кемпфер 1969: Франк Кемпфер, „О неким проблемима старосрпске хагиографије (Осврт на прва житија Симеона Немање)“, Београд: *Историјски часопис*, 2, 29–52
- Килибарда 1974: Новак Килибарда, *Богољуб Петрановић као сакупљач народних песама*, Београд: Српска академија наука и уметности, књига 8
- Килибарда 1988: Новак Килибарда, „Изворишта Љубишине реалистичке прозе“, *Из коријена усмености*, Приштина: Јединство, 7–30
- Килибарда 1988: Новак Килибарда, „Чинилац националне прошлости у вредновању савремене књижевности у нас“, *Из коријена усмености*, Приштина: Јединство, 219–231

- Kilibarda 2012: Novak Kilibarda, *Crnogorska usmena književnost*, Podgorica: IČIK
- Кланчић 1962: Љубица Кланчић, „Легенда о Ивану Црнојевићу“, Цетиње: *Гласник Етнографског музеја на Цетињу*, књ. II, 293–296
- Клеут 1987: Марија Клеут, *Иван Сењанин у српскохрватским усменим песмама*, Нови Сад: Матица Српска
- Kleut 1990: Marija Kleut, Podela srpskohrvatskih usmenih pesama na cikluse – uzroci i posledice, Zagreb: *Narodna umjetnost*, Vol. 27 No. 1, 99–108
- Кнежевић 2016: Микоња Кнежевић, *Његош и исихазам*, Београд – Косовска Митровица, Институт за теолошка истраживања Православног богословског факултета Универзитета у Београду, Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим сједиштем у Косовској Митровици
- Kovačević 1958: В. Kovačević, „Arhiv Srpske akademije nauka u Beogradu“, Beograd: *Arhivist*, br 3–4 za 1957. godinu, СХСIII–ССХVI
- Ковачевић 1967^а: Јован Ковачевић, „Црна Гора у доба римског царства“, *Историја Црне Горе*, књига прва, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 241–277
- Ковачевић 1967^б: Јован Ковачевић, „Од доласка Словена до краја XII вијека“, *Историја Црне Горе*, књига прва, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 279–444
- Ковијанић 1966: Р. К., „Јелена Балшић“, *Предњегошевско доба*, приредили Нико С. Мартиновић и други, Титоград: Графички завод, 503–504
- Ковијанић 1988: Ристо Ковијанић, *Которски медаљони*, Друго допуњено издање, Београд: Књижевне новине, Удружење „Вељко Влаховић“
- Ковијанић 1963: Risto Kovičanić, *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV–XVI vijek)*, knjiga I, Cetinje: Istorijski institut SR Crne Gore
- Кољевић 1974: Светозар Кољевић, *Наш јуначки еп*, Београд: Нолит
- Константиновић 1989: Зоран Константиновић, „Пушкар Јерг из Нирнберга о Босни и Србији“, *Косово у памћењу и стваралаштву*, уредник Ненад Љубинковић, Београд: *Расковник*, год. XV, бр. 55–56, 41–48

- Konstantinović 1990: Zoran Konstantinović, „Uparedna književnost“, *Rečnik književnih termina*, Drugo, dopunjeno izdanje, urednik Dragiša Živković, Beograd: Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Nolit, 848–856
- Копривица 1997: Бранко А. Копривица, „О историји и легенди у пјесми 'Пропаст Херцеговине'“, Никшић: *Никшићке новине*, 28–29
- Копривица 2002: Бранко А. Копривица, „Јела Сандаљевица у народним предањима и пјесмама са подручја Босне, Херцеговине, Старе Црне Горе, Зете и Топлице (од легенде ка синтези)“, *Српска проза данас: Косаче – оснивачи Херцеговине*, Ћоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку, 20–22. септембар 2000, текстове изабрао и приредио Радослав Братић, Билећа: Просвјета, Гацко: Просвјета, Београд: Фонд „Владимир и Светозар Ћоровић“, 589–613
- Кораћ 1970: Војислав Кораћ, „Архитектура“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том први, приредила Редакција за историју Црне Горе., Титоград: Историјски институт Црне Горе, 117–200
- Косидовски 1989: Зенон Косидовски, *Кад је сунце било бог*, Београд: Српска књижевна задруга
- Костић 1923: Драгутин Костић, „О писцу и делу“, предговор у *Краљ Стеван Првовенчани. Житије и жизан светога Симеона – Немање*, Београд: Време, 5–8
- Kostić 2002: Zvonimir Kostić, *Lik Marka Kraljevića u srpskoj junačkoj pesmi*, Beograd: Princip
- Краљ 2008: Милица Краљ, „У зрцалу одраз угледасмо“, Београд: *Србија – национална ревија*, 56–59
- Краљ 2017: Милица Краљ, *Песмотворка и владарка Јелена Балшић*, Подгорица: Удружење књижевника Црне Горе
- Краљ 2018: Милица Краљ, „Од рода светла и славна, (Беседа на отварању '31. Јефимијинијих даниа' у Трстенику, 12. јуна 2018)“, <http://iskra.co/kultura/milica-kralj-od-roda-svetla-i-slavna/>, [Приступљено 27. јула 2019.]

- Krnjević 1985: Hatidža Krnjević, „Kletve“, *Rečnik književnih termina*, urednik Dragiša Živković, Beograd: Institut za književnost i umetnost u Beogradu, Nolit, 335–336
- Kurt 2002: Žerald Kurt, Pripovijedna svijest u Kišovoj „Grobnici za Borisa Davidoviča“, <http://www.rastko.rs/knjizevnost/nauka-knjiz/zkurt-pripovijedna.c.html>, [Pristupljeno 12. decembra 2002]
- Kurtović 2009: Esad Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Sarajevo: Institut za istoriju
- Куртовић 2010: Есад Куртовић, *Из хисторије банкарства Босне и Дубровника у средњем вијеку, (Улагање новца на добит)*, Београд: Историјски институт
- Curtius 1971: Ernst Robert Curtius, *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, sa njemačkog preveo Stjepan Markuš, Zagreb: Matica hrvatska
- Лазаревић 1935: Ђорђе Лазаревић, *Историја Црне Горе*, Београд: sine loco
- Лазић 1999: Милорад Лазић, *Исихазам српске књиге*, Ниш: Просвета
- Лазић 2004: Ђакон Милорад Лазић, „Богословска структура зборника Шестоднева Никона Јерусалимца манастира Савине из 1439/40. године“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Међународни научни симпозион на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000, приредио јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 239–255
- Лазић 2008: Милорад М. Лазић: „Никон Јерусалимац“, *Српска естетика аскетизма (1375–1459)*, Београд: Света српска Царска лавра манастир Хиландар, 502–515
- Ласкарис 1997: Михаило Ласкарис, *Византиске принцезе на српском двору, (Прилог историји византиско-српских односа од краја XII до средине XV века)*, Фототипско издање, Подгорица: Унирекс
- Latković 2007: Маја Latković, „Fernan Brodel – francuski istoričar koji je ostvario koncepciju totalne istorije“, Cetinje: *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, knjiga III, 323–327
- Лековић sine anno: Драган–Драго П. Лековић, *Скадарско језеро, (Вјекови историје, културе и духовности Црне Горе)*, Подгорица: НВО „Дани Скадарског језера“ и Студио „Визија“

- Lešić 1989: Zdenko Lešić, „Književni žanr kao kontekst književnog djela“, *Tekst u kontekstu*, priredio Novica Milić, Beograd: Institut za književnost u Beogradu, Rad, 21–30
- Лихачов 1972: Д. С. Лихачов, *Поетика старе руске књижевности*, превео Димитрије Богдановић, Београд: Српска књижевна задруга
- Лихачов 1996: Дмитриј Сергејевич Лихачов, *Текстологија*, Београд: Научна књига
- Лома 1997: Александар Лома, „Епски лик Краљевића Марка у светлу нове компаративне митологије (Песма 'Сестра Леке капетана' и трагови 'трофункционалне идеологије' у српској епизици)“, *Марко Краљевић, (Историја, мит, легенда)*, приредио Ненад Љубинковић, Београд: *Расковник*, година XXIII, број 87–90, Београд, 163–204
- Ломађистро 2004: Барбара Ломађистро, „Прожимање жанрова у средњовековним астролошким текстовима“, са енглеског превела Светлана Томин, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 33/2, 521–527
- Lord 1990: Albert V. Lord, *Ревач прича, I-II*, превела Slobodanka Glišić, Beograd: IDEA
- Лукић 2007: Јасмина Лукић, „Како читати тривијалну књижевност“, *Како читати, (О стратегији читања трагова културе)*, приредио Саша Илић, Београд: Народна библиотека Србије Народна библиотека Србије, 73–91
- Лучић 2014: Дејан Лучић, „Дворске тајне“, Београд: *Мјесечни магазин „Она“*, 34–35
- Љубић 1875: Sime Ljubić, *Listine o одношajih između Južnoga Slovenstva i Mletačke Republike*, skupio Sime Ljubić, knjiga V, od godine 1403. do 1409, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti
- Маловић-Ђукић 1991: Марица Маловић-Ђукић, „Пива у средњем вијеку“, *Четиристо година манастира Пива*, Научни скуп одржан у Плужинама 16. и 17. јула 1987, Подгорица: Историјски институт Црне Горе, 43–50
- Максимовић 1989: Војислав Максимовић, „О Вуковим трагањима за старим рукописним и штампаним књигама у црногорским манастирима“, *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У.

- Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека Црне Горе – Цетиње, 313–327
- Мангел 2005: Алберто Мангел, *Историја читања*, превео Владимир Гвозден, Нови Сад: Светови
- Mangel 2008: Alberto Mangel, *Biblioteka noći*, prevele Nataša Karanfilović i dr., Beograd: Georoetika
- Мандић Студо 1995: Новак Мандић Студо, *Земља звана Гацко I*, Београд: СИБ – експорт-импорт, Гацко: Српско просвјетно и културно друштво „Просвјета“, Скупштина општине
- Манојловић 1987: Тодор Манојловић, *Основе и Развој модерне Поезије*, за штампу приредио Гојко Тешић, Београд: Филип Вишњић
- Маринковић 1987: Радмила Маринковић, „Владарске биографије из времена Немањића“, Београд: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 1–2, 3–20
- Маринковић 1996: Радмила Маринковић, „Поговор, коментари, речник“, *Писах и потписах, (Аутобиографске изјаве средњег века)*, приредила, поговор, коментари и речник Радмила Маринковић, Београд: Нолит, 237–318
- Маринковић 2001: Радмила Маринковић, „Именом и делом Милица, (Размишљања о кнегињи Милице)“, Трстеник: *Јефимија*, година 11, број 11, 77–89
- Маринковић 2006: Боривоје Маринковић, *Скривени свет Владимира Ђоровића – ка успостављању целовитости његовог научног, књижевног и едиционог корпуса, (Између истраживања и реконструкције)*, Билећа – Гацко: Српско културно друштво „Просвјета“
- Marković 2011: Čedomir Marković, „Arhitektura Balšića“, *Balšići, Zbornik radova sa skupa Balšići, Ivanova Korita*, 21–22. septembar 2012, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 211–248
- Мартиновић 1963: Нико С. Мартиновић, „Трагом једне Његошеве пјесме од старе српске до још древније словенске митологије“, Цетиње: *Гласник Етнографског музеја на Цетињу*, књ. III, 357–369

- Мартиновић 1966: Нико С. Мартиновић, „Предњегошевско доба у нашој књижевности“, *Предњегошевско доба*, приредили Нико С. Мартиновић, Ристо Ковијанић, Славко Мијушковић и Чедо Вуковић, Титоград: Графички завод, 7–29
- Мартиновић 1989: Нико С. Мартиновић, „Стари књижни фонд у Црној Гори“, *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње, 13–32
- Мартиновић 2000: Вукица Мартиновић, „Лексиколошка анализа Тестаментa Јелене Балшић“, Електронски извор: www.mitropolija.co.me/duhovnost/simposion-nikon
- Martinović 2006: Milena Martinović, „Konzervacija i restauracija rukopisa 'Despa', (Neobjavljeni roman Nikole I)“, Cetinje: *Glasnik narodnog muzeja Crne Gore*, Nova serija, knjiga II књига, 211–213
- Мартиновић 2016: Милена Мартиновић, *Рукописне књиге манастира Рождества Богородице на Цетињу*, Необјављена докторска дисертација, Београд: Филозофски факултет
- Матић 1964: Светозар Матић, „Порекло косовских песама краткогаиха“, *Наши народни еп и наши стих*, (Огледи и студије), Нови Сад: Матица српска, 95–125
- Матош 1976: Антун Густав Матош, „Бодлер“, *Изабрана дјела*, Београд: Рад, 210–253
- Meletinski 1983: E. M. Meletinski, *Poetika mita*, preveo Jovan Janićijević, Beograd: Nolit
- Мелетински 2009: Јелеазар М. Мелетински, *Увод у историјску поетику епа и романа*, превела Радмила Маченић, Београд: Српска књижевна задруга
- Merton 2004: Tomas Merton, *Gora sa sedam krugova*, preveo Zoran Vukman, Trogir: Naklada Vukman
- Мијановић 1994: Бошко Мијановић, „Благовјерни господин Ђурђе Црнојевић“, *Пасхални циклус Ђурђа Црнојевића*, Цетиње: Матица црногорска, 9–14

- Мијатовић 1881: Чедомиљ Мијатовић, „Балшићи, скица за историју Зете“, Београд: *Гласник Српског ученог друштва*, XLIX, 125–164
- Мијатовић 1882: Чедомиљ Мијатовић, „Госпођа Јела Балшићка, кћи кнеза Лазара“, Београд: *Отаџбина*, књ. 9, св. 34, 178–181
- Мијатовић 1886: Чедомиљ Мијатовић, „Балшићи, (Генеалошка студија)“, Београд: *Гласник Српског ученог друштва*, 66, 149–227
- Мијатовић 1997: Чедо Мијатовић, *Кнегиња Јелена Балшићка, (Кћи кнеза Лазара Косовског)*, Београд: Пешић и синови
- Мијовић 1983: Павле Мијовић, „О истраживању споменика културе у басену Скадарског језера“, *Скадарско језеро*, Радови са симпозијума у Титограду, 30. X–31. XI 1983. године, уредник Божина Ивановић, Титоград: Црногорска академија наука и умјетности, 561–576
- Мијовић 1970: Павле Мијовић, „Сликарство и примијењена умјетност“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том први, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 223–305
- Мијушковић 1967: Славко Мијушковић, „Увод“, *Поп Дукљанин, Љетопис попа Дукљанина*, увод, превод и коментар Славка Мијушковића, Титоград: Графички завод, 7–12
- Милаковић 1856: Димитрије Милаковић, *Историја Црне Горе*, Задар: Типографија браће Битора
- Милачић 1965: Божо Милачић, „Мајстор приповједач“, предговор, *Михаило Лалић, Зло прољеће*, Титоград: Графички завод, 7–23
- Милосављевић 1975: Петар Милосављевић, *Методологија проучавања књижевности*, Нови Сад: Књижевна заједница Новог Сада
- Милосављевић 2000: Петар Милосављевић, *Логос и парадигма*, Београд: Требник
- Милосављевић 1978: Петар Милосављевић, *Поетика Момчила Настасијевића*, Нови Сад: Матица српска
- Милошевић-Ђорђевић 1990: Нада Милошевић-Ђорђевић, *Косовска епика*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства

- Милошевић-Ђорђевић 1997: Нада Милошевић-Ђорђевић, „Помени и записи“, *Радмила Пешић и Нада Милошевић-Ђорђевић, Народна књижевност*, Београд: Требник
- Милошевић 2007: Новак Милошевић, „Трагедија тла, сиромаштва, усамљености“, *Слово*, година 4, број 12, Никшић, 102–107
- Милошевић 2010: Силвана Милошевић, „Духовна делатност и задужбинарство Јелене Балшић“, Београд: *Весник*, бр. 37, 27–35
- Милутиновић 1997: Сима Милутиновић Сарајлија, *Историја Црне Горе, (Од најстаријега времена до 1830)*, Цетиње: Светигора
- Милутиновић 1999: Бранислав Милутиновић, „Борба Балшића са Млечанима за зетске приморске градове“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 199–226
- Михаиловић 1966: Божо Ђ. Михаиловић, *Манастир Пива*, Цетиње: Издање манастира Пива
- Михаљевић 2018: Милена Михаљевић, „Канцеларија Сандаља Хранића Косаче“, Електронски извор: www.plemenito.com/sr/kosace-/068
- Михаљчић 1976: Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд: Српска књижевна задруга
- Михаљчић 1984: Раде Михаљчић, *Лазар Хребелановић: Историја – култ – предање*, Београд: БИГЗ
- Михаљчић 1994^а: Раде Михаљчић, „Цар и краљ: Неуспешно савладарство“, *Историја српског народа*, Прва књига, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 583–592
- Михаљчић 1994^б: Раде Михаљчић, „Маричка битка“, *Историја српског народа*, Прва књига, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 593–602

- Михаљчић 1994^в: „Доба обласних господара“, *Историја српског народа*, Друга књига, Уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 21–36
- Михаљчић 2001: Раде Михаљчић, *Лазар Хребелјановић, (Историја, култ, предање)*, Београд: Српска школска књига, Knowledge
- Михаљчић 1995: Раде Михаљчић, *Прошлост и народно сећање*, Београд: Гутенбергова галксија
- Момировић 1989: Петар Момировић, „Наши стари скрипторији на подручју Црне Горе и Србије у средњем веку и турском периоду“, *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње, 33–43
- Моравчевић 2016: Никола Моравчевић, *Српске властелинке, државнице и дипломаткиње крајем XIV и првом половином XV века*, Београд: Архипелаг
- Мошин 1950: Vladimir Mošin, „Uvod“, *Ljetopis pora Dukljanina, (Latinske tekst s hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“)*, hrvatski prijevod latinske redakcije Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić, priredio i napisao uvod i komentar Vladimir Mošin, Zagreb: Matica hrvatska, 11 –36
- Мошин 1972: Владимир Мошин, „Револуције у историји старог српског правописа“, *Стара српска књижевност*, приредио Ђорђе Трифуновић, едиција Српска књижевност у књижевној критици, књига 1, Друго издање, уредник Јован Христић, Нолит, Београд: Нолит, 250–262
- Мујовић 2014: Сања Мујовић, „Прилози за биографију Јелене Балшић“, *Јелена Балшић и књижевност*, приредила Росанда Бајовић, Подгорица: Знак, година XII, број 12, 92–103
- Недељковић 1972: Олга Недељковић, „Правопис 'ресавске школе' и Константин Филозоф“, *Стара књижевност*, приредио Ђорђе Трифуновић, едиција Српска књижевност у књижевној критици, књига 1, Друго издање, уредник Јован Христић, Београд: Нолит, 84–492

- Недељковић 2012: Марија Маја Д. Недељковић, *Благоверна кнегиња Јелена Лазарева Балшић*, Београд: Светигора – Цетиње / Црква Лазарица – Крушевац / Манастир Бешка – Скадарско језеро
- Недић 1962: Владан Недић, „Југословенска народна лирика“, *Антологија југословенске народне лирике*, Београд: Народна књига, 7–27
- Недић 1964^а: Владан Недић, „Епске народне песме у 'Зборнику Аврама Милетића'“, Нови Сад: *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, XII, 1, 61–74
- Недић 1964^б: Владан Недић, „О првј и другој Вуковој *Пјеснарици*“, Мала простонародна славено-србска пјеснарица (1814); Народна србска пјеснарица (1815), приредио Владан Недић, *Сабрана дела Вука Крачића*, књига прва, уређивачки одбор Голуб Добрашиновић и други, Београд: Просвета, 367–380
- Недић 1990: Владан Недић, *Вукови певачи*, Београд: Рад
- Немировски 1989: Евгеније Љвович Немировски, „Острошка Библија у манастирским библиотекама Црне Горе и Србије“, са руског превео Душан Ј. Мартиновић, *Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори*, Зборник радова са научног скупа на Цетињу, 26–27. октобар 1987, уредник Душан У. Мартиновић, Цетиње: Централна народна библиотека СР Црне Горе „Ђурђе Црнојевић“ – Цетиње, 329–334
- Ненадовић 1929: Љубомир П. Ненадовић, *О Црногорцима. Писма са Цетиња 1878. године*, Београд: Српска књижевна задруга, коло XXXII, књига 212
- Нешић 2014: Лазар Нешић, „На маргинама еклисиологије: прилог читању 'Житија светог Симеона Јуродивог'“, *Српска теологија данас*, Београд: Докторске акадеске студије Православног богословског факултета, Универзитет у Београду, 484–496
- Никодим 2004: Јерођакон Никодим (Богосављевић), „Зетска Света Гора: духовни смисао и садржај“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 111–121

- Николај 1994: Епископ Николај (Велимировић), *Религија Његошева*, Подгорица: Октоих, Пећ: Народна библиотека „Његош“
- Николић 1980: Светозар Николић, *Старословенски језик II, (Примери са речником)*, Београд: Универзитет у Београду, Научна књига
- Николић 2000: Витомир-Вито Николић, *С краја на крај заборава*, приредио Милорад Бошковић, Подгорица: ЦИД
- Никчевић 1990: Војислав Д. Никчевић, „Композиција Иловичке крмчије и њен настанак“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 381–404
- Никчевић 1996^а: Војислав Д. Никчевић, „Између 'свијета' и хришћанства, (Књижевност словенског средњег вијека у Црној Гори)“, предговор, *Писци словенског средњег вијека*, приредио, предговор и коментаре написао Војислав Д. Никчевић, текстове превели Димитрије Калезић и други, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 2, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 5–73
- Никчевић 1996^б: Војислав Д. Никчевић, „Коментари“, *Писци словенског средњег вијека*, приредио, предговор и коментаре написао Војислав Д. Никчевић, текстове превели Димитрије Калезић и други, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 2, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 233–293
- Ненадовић 2018: Љубомир П. Ненадовић, *О Црногорцима. Писма са Цетиња 1878. године*, Београд: Portalibris
- Новаковић 1878: Стојан Новаковић, *Српске народне песме о боју на Косову*, критичка студија, Годишњица Николе Чупића, књ. 2, Београд:
- Новаковић 1900: Стојан Новаковић, „Косово“, *Народне песме о боју на Косову 1389*, Друго попуњено издање, Београд

- Новаковић 1904: *Примери књижевности и језика старог и српско-словенскога*, саставио Стојан Новаковић, Треће прегледано и поправљено издање, Београд: Краљевска српска државна штампарија
- Новаковић 1912: Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд: Српска краљевска академија
- Ного 1990: Рајко Петров Ного, „Ој, давори, ти, Косово равно“, предговор, *Српске јуначке пјесме*, приредио Рајко Петров Ного, Београд: БИГЗ, 5–28
- Олесници 1935: Алексеј Олесници, „Турски извори о косовској бици“, *Гласник скопског научног друштва*, XIV, Скопље, 59–96
- Орбин 1968: Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Београд: Српска књижевна задруга
- Острогорски 1965: Георгије Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Посебна издања Византолошког института, књига 9, Београд: Научно дело
- Павић 1986: Милорад Павић, „Предговор“, *Стари српски записи и натписи*, приредио Милорад Павић, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига деветнаеста, уређивачки одбор Димитрије Богдановић и други, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 9–15
- Павловић 1963: Драгољуб Павловић, „Елементи хуманизма у српској књижевности XV века“, Београд: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 29, 5–16
- Павловић 1965: Леонтије Павловић, *Култови лица код Срба и Македонаца*, (*Историјско-етнографска расправа*), Смедерево: Народни музеј
- Павловић 1979^а: Миодраг Павловић, „О Слову Љубави Стефана Лазаревића“, *Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи*, избор и предговор Миодраг Павловић, текстове приредио Димитрије Богдановић, Београд: Слово љубве, 5–13
- Павловић 1979^б: Миодраг Павловић, „О Слову похвалном кнезу Лазару“, *Деспот Стефан Лазаревић, Слова и натписи*, избор и предговори Миодрага Павловића, текстове приредио Димитрије Богдановић, Београд: Слово љубве, избор и предговор Миодраг Павловић, текстове приредио Димитрије Богдановић, Београд: Слово љубве, 31–40

- Павловић 1990: Миодраг Павловић, „Предговор“, *Антологија српског песништва (XIII–XX век)*, приредио Миодраг Павловић, Београд: Српска књижевна задруга, XII– XXXVI
- Пајовић 2005: Радоје Пајовић, *Црна Гора кроз историју*, Цетиње: Обод
- Palavestra 1971: Vljako Palavestra, „Narodnao predanje o bježanju kraljice Katarine“, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine, (Studija, zbornik i komentari)*, Povijesno-teološki simpozij u povodu 500. obljetnice smrti bosanske kraljice Katarine, održan 24. i 25. listopada 1978.
- Палавестра 1981: Влајко Палавестра, „Сандаљ Хранић Косача у нашим народним предањима“, Мостар: *Херцеговина*, бр. 1, 73–85
- Палавестра 2003: Влајко Палавестра, *Хисторијска усмена предања из Босне и Херцеговине, (Студија, Зборник и коментари)*, приредио Мирослав Нашикановић, Београд: Српски генаолошки центар
- Палама 2005: Свети Григорије Палама, „Господе, просвети таму моју“, (*Сабране беседи*), превео А. Пантелић, приредио Јован Србуљ, Београд: Образ светачки
- Пантић 1964: Мирослав Пантић, „Предговор“, *Народне песме у записима XV– XVIII века*, избор и предговор Мирослав Пантић, Београд: Просвета, 7–17
- Пантић 1975: Мирослав Пантић, „Кнез Лазар и Косовска битка у старој књижевности Дубровника и Боке Которске“, *О кнезу Лазару*, Нови Сад: Матица српска, 338–408
- Пантић 1989: Мирослав Пантић, „Перашка Бугарштица о Косовском боју“, Београд: *Расковник*, година XV, број 55–56, 73–78
- Пантић 1990: Мирослав Пантић, *Књижевност на тлу Црне Горе и Боке Которске од XVI до XVIII века*, Београд: Српска књижевна задруга
- Пантић 1994: Мирослав Пантић, „Усмено песништво“, *Историја српског народа*, књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 504–518
- Пантић 2012: Михајло Пантић, „Извод из рецензије, Михајла Пантића, уз прво издање, КОВ Вршац. 2000. године“, *Тодор Живаљевић, КЊИГА од СНОВА*,

- (*Маистарија од дванаест снова*), Подгорица: Књижевна задруга српског народног вијећа, 156–157
- Парпулова-Грибл 2002: Љубомира Парпулова-Грибл, „Списатељице православних Словена IX–XVIII века“, превела са енглеског Светлана Томин, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, 470/3, 365–384
- Пејовић 1995: Тајјана Пејовић, *Манастири на тлу Црне Горе*, Нови Сад: Прометеј, Цетиње: Републички завод за заштиту културе
- Пекић 2014: Радмило Р. Пекић, „Задужбина Јелене Лазаревић у Херцеговини“, Косовска Митровица: *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, XIV, 1, 371–384
- Пејић 2009: Adnan Pejić, „Osmanlijska vlast na Crnogorskom primorju“, *Hrvatsko-crnogorski dodiri/Crnogorsko hrvatski dodiri: identitet Crnogorskog primorja*, Zbornik radova sa skupa održanog u Kotoru, 5–6. oktobra 2007, urednik Lovorka Čoralić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, 315–330
- Perović 2013: Slavko Perović, „O Balšićima“, <https://blogslavkaperovica.wordpress.com/2013/02/20/o-balsicima/comment-page-1/>, [Pristupljeno 12. novembra 2012]
- Perzel 2004: Isztvan Perzel, „Saint Symeon the New Theologian and the Theology of the Divine Substance“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Међународни научни симпозион на Скадарском језеру, 7 – 9. септембра 2001. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 296–339
- Петковић sine anno: Новица Петковић, *Од формализма ка семиотици*, Београд: БИГЗ
- Петковић 2000: Радослав Петковић, *Византијски интернет*, Београд: Стубови културе
- Петровић 2018: Михаило Петровић Алас, *Метафоре и алегорије*, Београд: Српска књижевна задруга, Друштво математичара Србије
- Петровић 1996: Драгољуб Петровић, *Школа немушког језика*, Нови Сад: Цветник
- Петровић 1998: Дамњан Петровић, „Два епистологафа: Јелена Балшић и Епифаније Премудри“, *Српска књижевност у доба Деспотовине*, Научни скуп, Деспотовац, 22–23. август 1997, Дани српскога преображења, V, приредиле Радмила Маринковић и други, редакција Павле Ивић и други, главни уредник

- Мирослав Пантић, Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа“, 125–132
- Петровић 1999: Ђурђица Петровић, „Средњовековни Власи на територији данашње Црне Горе – пример Риђани“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 229–264
- Петровић 2001: Милош Петровић, „Две песме кнегиње Милице“, Трстеник: *Јефимија*, година 11, број 11, 91–93
- Петровић 2004: Соња Петровић, „Народна песма о породу Јеле Милошеве из Лубурићеве заоставштине“, Београд: *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 68, 69, 1–4, 246–259
- Петровић Његош 2005: Петар II Петровић Његош, *Проза и преводи, Изабрана писма*, приредили Михаило Стевановић и Радосав Бошковић, Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша, том IV, Редакцијски одбор Н. Банашевић и други, Цетиње: Обод
- Петар 1996: Владика Петар Први, „Кратка историја Црне Горе“, *Пјесме, писма, посланице*, приредио Чедо Вуковић, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 12, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 341–367
- Петровић 2006: *Свети Петар Цетињски, чудотворац и државотворац*, приредила Весна Тодоровић, Цетиње: Светигора
- Петровић 2017: Соња Д. Петровић, „Збирка народних песама из Васојевића Миодрага С. Лалевића“, Београд: *Савремена српска фолклористика*, IV, 65–81
- Percel 2004: Ištvan Percel, „Saint Symeon the New Theologian and the Theology of the Divine Substance“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Међународни научни симпозион на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2001. године, приредио јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 2004, 295–339

- Пешикан-Љуштановић 1997: Љиљана Пешикан-Љуштановић, „Пошљедње вријеме' у Библији и песмама из Вукових збирки“, *Свето писмо и српска књижевност*, уредник Јелка Ређеп и други, Београд: Научни састанак слависта у Вукове дане, 26/1, 185–192
- Пешикан-Љуштановић 2007: Љиљана Пешикан-Љуштановић, *Станаја село запали, (Огледи о усменој књижевности)*, Нови Сад: Дневник
- Пешикан-Љуштановић, 2009: *Усмено у писаном*, Београд: Београдска књига
- Пешић 1972: Радмила Пешић, „Старији слој песама о ускоцима“, *Народна књижевност*, приредио Владан Неђић, едиција Српска књижевност у књижевној критици, књига 2, уредник Јован Христић, Нолит, Београд, 1972, 260–284
- Пешић Радмила, „Напомене и објашњења“, Вук Стеф. Карацић, *Српске народне пјесме II*, приредила Радмила Пешић, Сабрана дела Вука Стеф. Карацића, књига пета, Просвета, Београд, 1988, 544–615
- Пешић 1997: Радмила Пешић, „Лазарица“, *Радмила Пешић, Нада Милошевић Борђевић, Народна књижевност*, Београд: Требник, 129–130
- Pichio 1981: Richardo Picchio, „Compilation and Composition Two Levels of Authorship in the Orthodox Slavic Tradition“, Thessalonique: *Cyrrillomethodianum*, V
- Пильгун, Дзялошинский 2017: Марија Александровна Пильгун, Иосиф Мардкович Дзялошинский, „Култура комуникациј в условјих цифровој и социокултурној глобализаци: глобалниј и регионалниј аспекти“, Москва: *Вопросы психоллингвистики*, Институт јазыкознания Российской академии наук, Московская международная академия, 2 (32), 133–143
- Плећевић 2008: Димитрије З. Плећевић, *Српски светачник*, Београд: Храм Светог Вазнесења
- Попа 1972: Васко Попа, „Од злата јабука“, *Народна књижевност*, приредио Владан Неђић, едиција Српска књижевност у књижевној критици, књига 2, уредник Јован Христић, Нолит, Београд, 1972, 11–13
- Popović 1975: Miodrag Popović, *Romantizam I*, Drugo, dopunjeno i prerađeno izdaae, Београд: Nolit

- Поповић 1976: Радован Поповић, *Казивања о Андрићу*, Београд: Слобода
- Поповић 1977: Миодраг Поповић, *Видовдан и часни крст, (Оглед из књижевне археологије)*, Друго, допуњено издање, Београд: Слово љубве
- Поповић 2006: Даница Поповић, „Култ краља Драгутина – монаха Теоктиста“, *Под окриљем светости: култ светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд: Балканолошки институт, Српска академија наука и уметности, 121–142
- Поповић 2007: Даница Поповић, „Пустиње и горе средњовековне Србије, (Писани извори, просторни обрасци, градитељска решења)“, Београд: *Зборник радова Византолошког института*, XLIV, 253–274
- Popović, Miranović, Đokić 2007: Radovan Popović, Dragan Miranović, Dragoje Đokić, *Историја 2, (За други разред гимназије)*, Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Поповић 2009^а: Перивоје Поповић, „Повратак на Итаку – поново, (О поетици вјере и бола у твораштву Јелене Балшић и Милице Краљ)“, *Памћења и појаве, (Савременици и свевременци – огледи из домаће књижевности)*, Подгорица: Књижевна заједница Српског народног вијећа Црне Горе, 100–104
- Поповић 2009^б: Перивоје Поповић, „Апсолитни модернизам у дјелу Тодора Живаљевића Величког“, *Памћења и појаве, (Савременици и свевременци – огледи из домаће књижевности)*, Подгорица: Књижевна заједница Српског народног вијећа Црне Горе, 148–158
- Popović 2011: „Jelena Ballsihiq (1369–1443)“, *Antologji e poesisë malazeze*, priredio, prevod i predgovor Dimitrov Popović, pogovor Refik Kadia, Tiranë: Onufri
- Поповић 2011: Даница Поповић, „Пустињско монаштво у доба Бранковића“, *Пад Српске деспотовине 1459. године*, Зборник радова са научног скупа, одржаног 12–14. Новембра 2009, приредио Момчило Спремић, Београд: Српска академија наука и иуметности, 117–135
- Поповић 2015: Мирослав М. Поповић. „Нови осврт на датовање писма-заклетве краљице Јелене, дубровачком архиепископу, кнезу и општини“, *Јелена – краљица, монахиња, светитељка, (Тематски зборник радова)*, уредник

- Катарина Митровић, Рашка: Манастир Градац (Крагујевац: Grafostilos), 53–64
- Порчић 2015: Небојша Порчић, „Два пуномоћја војводе Сандаља Хранића Прибисаву Похвалићу“, *Грађа за историју Босне*, уредник Раде Михаљчић, Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске, Институт за историју, број 8, 21–29
- Pulević, Samardžić, 2010: Vukić Pulević, Novica Samardžić, „Crnojevići i Petrovići u toponimiji Crne Gore“, *Crnojevići, (Značaj za crnogorsku tradiciju i kulturu)*, Radovi sa skupa na Ivanovim Koritima, 9–10. septembar 2010, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica, Matica crnogorska, 333–352
- Пурковић 1996: Миодраг Ал. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара, (Историјска студија)*, Београд: Пешић и синови
- Пуцић 1858: Медо Пуцић, [„Предговор“], *Споменици србски од 1395. до 1423. то ест писма писана од Републике Дубровачке Краљевима, Деспотима, Войводама и Кнезовима Србскием, Босанскием и Приморскием*. Књ. I, преписао с Дубровачке архиве кнез Медо Пуцић, Београд: Књигопечатња Књажества српског, I–XXIII
- Радичевић 1890: Филип Радичевић, „Осмогласник Ђурђа Црнојевића у манастиру Морача“, Цетиње: *Просвјета*, 33–34
- Радичевић 1893: Филип Радичевић, „О врањинском манастиру“, Цетиње: *Просвјета*, свеска III, број I, 97
- Radović 1987: Moiodrag Radović, *Književna aksiologija, (Problemi i književne teorije u XX veku)*, Novi Sad, Bratstvo-jedinstvo
- Радовић 2012: Љубивоје Радовић, „Баошићка Јела, Кнез Лазарева кћи“, *Марија Маја Д. Недељковић, Благоверна кнегиња Јелена Лазарева Башић*, Београд: Светигора – Цетиње / Црква Лазарица – Крушевац / Манастир Бешка – Скадарско језеро, 264–266
- Радојковић 1969: Бојана Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд: Музеј примењене уметности
- Радојичић 1938: Ђорђе Сп. Радојичић, *Стари српски штампар Стефан „от града Скадра“ и црква Ивановац код Пећи*, Београд: Прилози за књижевност, језик,

- историју и фолклор, књига осамнаеста, 357–392
- Радојичић 1940^а: Ђорђе Сп. Радојичић, „Женско лично име Драгана“, Београд: *Етнологија*, 1, 97–108
- Радојичић 1940^б: Ђорђе Сп. Радојичић, „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара“, Скопље: *Гласник Скопског научног друштва*, 21, 12, 33–81
- Радојичић 1941: Ђорђе Сп. Радојичић, „Српски књижевници од средине XIV до XVII века“, Београд: Српски књижевни гласник, LXII, 4, 279–284
- Радојичић 1951: Ђорђе Сп. Радојичић, „Извештај о раду на проучавању старих српских рукописних и штампарских књига, као и других старина“, Београд: *Историски часопис*, 1949–1950, II, 332–333
- Radojičić 1958: Đorđe Sp. Radojičić, „O smernoj Jeleni i njenom Otpisaniju bogoljubnom“, *Delo*, god. IV, св., 4, Beograd, 587–594
- Radojičić 1960: Đorđe Sp. Radojičić, „Beleške o piscima“, *Stara srpska književnost*, (XI–XVIII veka), izbor, prevodi i objašnjenja Đorđa Sp. Radojičića, Beograd: Nolit, 309–369
- Радојичић 1961^а: Ђорђе Сп. Радојичић, „Малоје приношеније Јефимије монахиње“, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, 137, 387, 1, 51–57
- Радојичић 1961^б: Ђорђе Сп. Радојичић, „О младом младенцу Угљешу Деспотовићу“, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, 387–3, 265–281
- Радојичић 1962: Ђорђе Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад: Матица српска
- Радојичић 1963^а: Ђорђе Сп. Радојичић, „'Ах' у старој српској писмености“, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград: Графички завод, 103–115
- Радојичић 1963^б: Ђорђе Сп. Радојичић, „О натпису Ивана Црнојевића и поводом њега о књижевним утицајима Запада и Истока у Дукљи“, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград: Графички завод, 275–285
- Радојичић 1963^в: Ђорђе Сп. Радојичић, „Српске библиотеке у средњем веку и у турско доба“, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград: Графички завод, 385–397
- Радојичић 1963^г: Ђорђе Сп. Радојичић, „Три Византинца као стари српски

- књижевници XV века“, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград: Графички завод, 247–250
- Радојичић 1967: Ђорђе Сп. Радојичић, „Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба“, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, 157–189
- Радојичић 1974: Ђорђе Сп. Радојичић, „Три средњовековне теме“, Нови Сад: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XVII, бр. 1, 11–35
- Радојичић 1993: Ђорђе Сп. Ђорђе, „Јелена кћи кнеза Лазара“, *Списи о Косову*, приредила Милица Грковић, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига тринаеста, уређивачки одбор Ирена Грицкат и други, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 81–85
- Радојичић 1961: Ђорђе Сп. Радојичић, „Малоје приношеније Јефимије монахиње“, Нови Сад: *Летопис Матице српске*, 137, 387, 1, 51–57
- Радојичић 1931: Никола Радојичић, *О Тронушком родослову*, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига LXXXVI, Друштвени и историски списи, књига 37
- Радојичић 1951: Никола Радојичић, *О најтамнијем одломку Барског родослова*, Цетиње – Београд: Историјски институт, Народна књига, Рад; Годишњак народног друштва Републике Црне Горе, књига 1, 1–88
- Радојичић 1952: Никола Радојичић, „Две истоветне преписке из XV века, једна српска и једна византинска“, Београд: *Гласник Српске академије наука*, књ. 4, св. 1, 177–178
- Радојичић 1953: Светозар Радојичић, „О неким заједничким мотивима наше народне песме и нашег сликарства“, Београд: *Зборник радова Византолошког института*, уредник Георгије Острогорски, XXXVI, 159–179
- Радојичић 1975: Светозар Радојичић, „Облик и мисао у старом српском сликарству“, *Узори и дела старих српских уметника*, Београд: Српска књижевна задруга, 1–8
- Радојковић 1969: Бојана Радојковић, *Накит код Срба од XII до краја XVIII века*, Београд: Музеј примењене уметности

- Радоман, Чиргић 2008: Алесандар Радоман, Аднан Чиргић, „Предговор“, *Никола I Петровић, Десна*, приредили Алесандар Радоман и Аднан Чиргић, Цетиње: Матица црногорска, Институт за црногорски језик и језикослоље „Војислав П. Никчевић“, 7–28
- Радоман 2009: Алесандар Радоман, „Књижевноисторијски значај и поетика романа *Десна* Николе I Петровића“, *Cetinje: Lingua Montenegrina*, br. 4, 314–343
- Radoman, Čirgić 2012: Aleksandar Radoman, Adnan Čirgić, „O kniževno jezičkome nasljeđu epohe Balšića“, *Balšići, Zbornik radova sa skupa Balšići*, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 75–92
- Радонић 1908: Јован Радонић, „Херцег Стипан Вукчић Косача и породица му у историји и народној традицији“, Berlin: *Zbornik u slavu Vatroslava Jagića – Festschrift*, Weidmannsche Buchhandlung, 406–414
- Радошевић 1981: Нинослава Радошевић, „Козмографски и географски одломци у Горичком зборнику“, *Зборник радова Византолошког института XX*, Београд, 167–187
- Радошевић 2004: Нинослава Радошевић, „Никонов Шестодневник у рукопису манастира Савине 21: спис О стварању света Северијана епископа Гавале, у српскословенском преводу“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 167–184
- Ражнатовић 1999: Новак Ражнатовић, „Учешће у дискусији“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. мај 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 422–424, 431–432
- Рајковић Кожељац 2009: Љубиша Рајковић Кожељац, „Романескни хвалоспев жртви благородног чувства“, *Стојана Магделинић, Оливера*, Београд: Рашка школа, 273–276

- Рајковић Кожељац 2016: Љубиша Рајковић Кожељац, „Соларни мотив у обредној усменој лирици југоисточне Србије, (На примеру коледарских и божићних песама)“, Зборник радова конференције „Развој астрономије код Срба VIII“, одржане у Београду, 22–26. априла 2014, уредник М. С. Димитријевић, Београд: *Астрономско друштво Руђер Бошковић*, бр. 16, 603–608
- Rasporović 2009: Radoslav Rasporović, „Jedan arhivski dokument o sudbini štamparije Crnojevića nakon pada Zete pod tursku vlast“, Cetinje: *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, Nova serija, knj. 5, 5–16
- Ратковић 1999: Миленко Ратковић, „Јелена Балшић, звана Учена“, *Књиготворци*, Титоград: Књижевна заједница Траг, 18–23
- Ratković 2000: Milenko Ratković, „Jelena Balšić, vladar i pjesnik“, *Bar kroz vijekove*, feljton, Podgorica: Dnevne novine „Vijesti“, децембра 2000.
- Ратковић 2010: Миленко Ратковић, *Трагови прошлости*, Подгорица: Пobjеда
- Rastoder i drugi 2006: Šerbo Rastoder, Živko Andrijašević, Dragirin Papović, Zvezdan Folić, Sait Šabotić, Slobodan Drobnyak, Jadranka Serhatlić, Željko Drinčić, Adnan Prekić, *Istorijski leksikon Crne Gore*, Podgorica: Vijesti
- Rastoder 2010: Šerbo Rastoder, „Kratka osvrt na proces islamizacije u Crnoj Gori (XV–XIX vijek)“, *Crnojevići, (Značaj za crnogorsku tradiciju i kulturu)*, Radovi sa skupa na Ivanovim Koritima, 9–10. septembar 2010, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica, Matica crnogorska, 261–265
- Rastoder 2012: Šerbo Rastoder, „Balšići u školskom sistemu Crne Gore“, *Balšići*, Zbornik radova sa skupa *Balšići*, urednik Čedomir Drašković, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 303–332
- Ређеп 1974: Јелка Ређеп, „Име Милоша Обилића у Причи о боју косовском“, Нови Сад: *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, књ. XVII, бр. 1, 213–219
- Ређеп 1976: Јелка Ређеп, „Косовске народне песме и Прича о боју косовском“, *Прича у боју косовском*, Зрењанин: Центар за културу, Нови Сад: Филозофски факултет, 239–267
- Ређеп 1993: Јелка Ређеп, „Слово о кнезу Лазару Раваничанина III“, *Стиси о Косову*,

- приредила Милица Грковић, едиција Стара српска књижевност у 24 књиге, књига тринаеста, уређивачки одбор Ирена Грицкат и други, Београд: Просвета, Српска књижевна задруга, 37–43
- Ређеп 1996: Јелка Ређеп, „Портрети Миодрага Пурковића“, *Миодраг Ал. Пурковић, Кћери кнеза Лазара, (Историска студија)*, Београд: Пешић и синови, 113–156
- Ређеп 2000: Јелка Ређеп, „Жанровска обележја и одступања у Житију кнеза Лазара из XVIII века“, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане, 29/2*, 45–53
- Ређеп 2001: Јелка Ређеп, „Књижевност породице кнеза Лазара“, Трстеник: *Јефимија*, година XI, број 11, 77–89
- Ређеп 2006: Јелка Ређеп, *Бистру воду замутиле, (Свађа кћери кнеза Лазара)*, Београд: Пешић и синови
- Ређеп 2013: Јелка Ређеп, *Грех и казна божија (Судбине, битке и предања српског средњег века)*, Нови Сад: Прометеј
- Ровински 1993: Павле Аполонович Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том I, превео Драго Ћупић, Цетиње — Сремски Карловци: Издавачки центар „Цетиње“, Централна народна библиотека „Ђурђе Црнојевић“, Издавачка књижарница Зорна Стојановића
- Рокаи Петар, „Балшићи и велика западна шизма“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 51–56
- Rotković 2003: Radoslav Rotković, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskoga naroda (Zeta u državi Nemanjića /1186–1356/) II*, Podgorica: Crnogorska izdanja = Montenegro editions
- Rotković 2010^a: Radoslav Rotković, „Istorijsko i neistorijsko u pjesmi 'Ženidba Maksima Crnojevića'“, *Crnojevići*, Radovi sa skupa na Ivanovim Koritima, 9–10. septembra 2010, urednik Čedomir Drašković, Cetinje — Podgorica: Matica crnogorska, 267–286
- Rotković 2010^b: Radoslav Rotković, „Predgovor“, *Josip Jelčić, Zeta i dinastija Balšića*, превео i priredio Radoslav Rotković, Cetinje — Podgorica, Matica Crnogorska,

- Rotković 2012: Radoslav Rotković, „Jelena Balšić i srpski despoti prema Zeti“, *Balšići*, Zbornik radova sa skupa *Balšići*, urednik Čedomir Drašković, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 189–210
- Руварац 1887: Иларион Руварац, *О кнезу Лазару*, Нови Сад: Српска штампарија С. Милетића
- Руварац 1894: Иларион Руварац, „Камичци-прилошци за други Зетски дом“, Цетиње: *Просвјета*, књига II, свеска XII, 475–478
- Руварац 1934^а: Иларион Руварац, „Краљице и царице српске“, *Зборник Илариона Руварца, (Одабрани историски радови) I*, приредио Никола Радојчић, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига СIII, Друштвени и историски списи, књига 44, 1–35
- Руварац 1934^б: Иларион Руварац, „О роду деспотице србске Анђелине и срећи Деспине Марије“, *Зборник Илариона Руварца, (Одабрани историски радови) I*, приредио Никола Радојчић, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига СIII, Друштвени и историски списи, књига 44, 36–40
- Руварац 1934^в: Иларион Руварац, [„Стефан Лазаревић по повратку из Ангоре у Србију“ (1879)], *Зборник Илариона Руварца, (Одабрани историски радови) I*, приредио Никола Радојчић, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига СIII, Друштвени и историски списи, књига 44, 79–87
- Руварац 1934^г: Иларион Руварац, „Двије босанске краљице“, *Зборник Илариона Руварца, (Одабрани историски радови) I*, приредио Никола Радојчић, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига СIII, Друштвени и историски списи, књига 44, 446–468
- Руварац 1934^д: Иларион Руварац, „Деспот Стефан Лазаревић и Костнички сабор“, *Зборник Илариона Руварца, (Одабрани историски радови) I*, приредио Никола Радојчић, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига СIII, Друштвени и историски списи, књига 44, 530–534
- Руварац 1934^ђ: Иларион Руварац, „О 'неком' народном предању“, *Зборник Илариона*

- Руварца I*, приредио Никола Радојчић, Београд: Српска краљевска академија, Посебна издања, књига СШ, Друштвени и историски списи, књига 44, 535–544
- Самарција 1997: Снежана Самарција, „Лик Марка Краљевића у народним приповеткама“, Марко Краљевић: историја, мит, легенда, приредио Ненад Љубинковић, Београд: *Расковник*, година XXIII, број 87 – 90, 145–162
- Самарција Снежана 2008: *Биографије епских јунака*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије
- Самарција 2018: Снежана Самарција, „Милијин и Костићев Максим Црнојевић“, *Речи у времену, (Усмено стваралашто и епохе српске књижевности)*“, Београд: Српска књижевна задруга, 229–254
- Самарцић 1978: Радован Самарцић, *Усмена народна хроника*, Нови Сад: Матица српска
- Самарцић 1993: Радован Самарцић, *Мехмед Соколовић*, Београд: БИГЗ, Српска књижевна задруга
- Sabljić 2012: Jakov Sabljić, „O slojevitosti romana 'Kostadin Balšić' Milana Šuflaja“, *Balšići, Zbornik radova sa skupa Balšići*, urednik Čedomir Drašković, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 93–110
- Секулић 1951: Исидора Секулић, *Његошу, књига дубоке оданости*, Београд: НИЗ
- Секулић 1982: Исидора Секулић, *Сабрана дела*, Београд: Рад
- Симоновић 1992: Драгољуб Симоновић, *Никола Вратковић, Косовски цар и Бог, (Резултати истраживања косовских песама и косовске легенде, природа и порекло књига цароставних, николијанство)*, књига 1, Ниш: Просвета
- Синдик 1996: Душан И. Синдик, „Предговор“, *Писци срењовјековног латинитета*, приредио Душан И. Синдик у сарадњи са Горданом Томовић, текстове превела Гордана Томовић, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 2, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 5–10
- Синдик Д. 2004: Душан И. Синдик, „Тестамент Јелене Балшић“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио

јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 151–165

- Синдик И. 1996: Душан И. Синдик, „Билешка уз 'Колофон Андрије Палташића, (На књизи Плинија Старијег)“, *Писци словенског латинитета*, приредио Душан И. Синдик у сарадњи са Горданом Томовић, није назначено име преводиоца, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 1, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод, 202–203
- Синдик Р. 1996: *Издавачи, штампари, преписивачи*, приредила Надежа Р. Синдик, едиција Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, књига 4, уређивачки одбор Ново Вуковић и други, Цетиње: Обод
- Синдик Н. 2004: Надежда Р. Синдик, „Кодикологија Горичког зборника“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 185–198
- Solar 1974: Milivoj Solar, *Ideja i priča, (Aspekti teorije proze)*, Zagreb: Liber
- Солар 1984: Миливој, „Како учити језик књижевности“, *Како предавати књижевност*, приредио Александар Јовановић, Београд: Завод за уџенике и наставна средства, 46–55
- Соловјев 1933: Александар Соловјев, „Српске законске компилације XVII века“, Београд: *Глас српске краљевке академије*, CLVII, други разред, 80, 89–151
- Спремић 1994: Момчило Спремић, *Деспот Бурђа Бранковић и његово доба*, Београд: Српска књижевна задруга
- Спремић 1999: Момчило Спремић, „Српско-млетачко разграничење у Зети 1435. године“, *Средњовјековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 369–379
- Спремић 2004: Момчило Спремић, „Црквене прилике у Зети у доба Никона Јерусалимца“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9.

- септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 73–108
- Сретеновић 2016: М. Сретеновић, „Друштвене мреже у средњем веку“, Београд: *Политика*, 4. април 2016, Културни додатак, извор: <http://www.politika.rs/scc/clanak/>, датум преузимања 10. април 2016.
- Stanton 1989: Leonard J. Stanton, „Three Levels of Authorship in The Way of a Pilgrim“, New York: *St. Vladimir's Theological Quarterly*, Volume 33, Number 3/1989.
- Станојевић 1902: Станоје Станојевић, *Борба о наследство Баошино (1421–1426. год.)*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија
- Станојевић 1937: Станоје Станојевић, *Историја српског народа у средњем веку, (Извори и историографија), Књига I, (О изворима)*, Београд: Српска краљевска академија
- Станојевић 1975^а: Глигор Станојевић, „Црна Гора у XIV вијеку“, *Историја Црне Горе*, књига трећа, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 1–88
- Станојевић 1975^а: Глигор Станојевић, „Црна Гора пред стварање државе“, *Историја Црне Горе*, књига трећа, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе,
- Stanojević 1991: St. Stanojević, [„Predgovor“], Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi, (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Zagreb: Mala Azurova povjesnica, 395–499
- Stojanović 1881: Ljubomir Stojanović, *Nekoliko srpskih ljetopisa*, Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Starine, Knjiga VIII
- Стојановић Јелица, „Правописне одлике 'Горичког зборника'“, Београд: *Теолингвистичка проучавања словенских језика*, уредници Јасмина Грковић-Мејдор и Ксенија Кончаревић, САНУ, Одбор за српски језик у светлу савремених лингвистичких теорија, књ. 5, Београд, 2013, 503–522
- Стојановић 2014: Јелица Стојановић, „Сложенице у Горичком зборнику“, Београд: *Зборник радова Свети Ђурило и Методије и словенско писано наслеђе*, уредници Јованка Радић и Виктор Савић, Београд: Институт за српски језик, Старословенско и српско наслеђе 1, 309-329

- Стојковић 1901: Ср. Ј. Стојковић, „Косовска епопеја“, *Преглед покушаја за састав народног епа о боју на Косову*, Београд
- Subašić 2015: Boris Subašić, „Na licu mesta: Imena čuvana kao porodična tajna“, *Elektronski* izvor
<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:542711-Imena-cuvana-kaoporodicna-tajna> , preuzeto 17. februara 2016.
- Суботин-Голубовић 2004: Татјана Суботин-Голубовић, „Диоптра Филипа Монотропа у средњовековној Србији“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ћулибрк), Цетиње: Светигора, 123–135
- Суботић 1958: Гојко Суботић, „Краљица Јелена Анжујска – ктитор црквених споменика у Приморју“, Београд: *Историјски гласник*, 1–2, 131–148
- Сувајцић 1997: Бошко Сувајцић, „Библија и мотиви наше народне епске поезије“, *Свето писмо и српска књижевност*, уредник Јелка Ређеп и други, Београд: Научни састанак слависта у Вукове дане, 26/1, 173–184
- Сувајцић 2009: Бошко Сувајцић, „Бајо Пивљанин у усменој поезији – епска транспозиција лика“, *Бајо Пивљанин у историји, књижевности и легенди*, Зборник радова са симпозијума одржаног у Плужинама 22. и 23. јула 2005. године, уредник Раденко Пејовић, Подгорица: Удружење Пивљана – Подгорица, 219-238
- Сувајцић 2010: Бошко Сувајцић, *Певач и традиција*, Београд: Завод за уџбенике
- Сувајцић 2014: Бошко Сувајцић, *Орао се вијаше, (Предвуковски записи српске усмене поезије)*, Београд – Ниш: Филолошки факултет Београд, Филолошки факултет Ниш
- Тadić 1939: Јорјо Тadić, *Promet putnika u starom Dubrovniku*, Dubrovnik: Turistički savez
- Тадић 1963: Јорјо Тадић, „Тестаменти Божидара Вуковића, српског штампара XVI века“, Београд: *Зборник Филозофског факултета*, VII, 1, 337–361
- Тарнанидис 2018: Јоанис Тарнанидис, „Нејасноће и могућности погрешног тумачења током истраживања и објављивања новооткривених словенских хагиографа

1975. у манастиру Свете Катарине на Синају“, *Књига резимеа 2*, приредиле Тања Ракић и Александра Корда Петровић; Тезе и резимеи, (У два тома), уредник Бошко Сувајдић, XVI Међународни конгрес слависта, одржан 20–27. VIII 2018. на Филолошком факултету у Београду, Београд: Чигоја штампа, 48
- Тодоровић 2006: Весна Тодоровић, „Стваралаштво Светог Петра, (Посланице и писма Светог Петра Цетињског као књижевни текстови)“, *Свети Петар Цетињски, чудотворац и државотворац*, редакциони одбор Јован Маркуш и други, Цетиње: Светигора, 50
- Тодоровић 2009: Весна Тодоровић, „Предговор“, *Никола I, Петровић Његош, Десна*, приредила Весна Тодоровић, Цетиње – Светигора, Подгорица – Октоих, 7–12
- Томашевски 1972: Борис Томашевски, *Теорија књижевности*, Београд: Српска књижевна задруга
- Томин 2002: Светлана Томин, „'Отписаније богољубно' Јелене Блашић. Прилог схватању ауторског начела у средњовековној књижевности“, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/2, 73–82
- Томин 2005: Светлана Томин, „Епистоларна књижевност и жене у српској средњовековној култури“, *Жанрови српске књижевности: порекло и поетика облика*, уредници Зоја Карановић и Селимир Радуловић, Нови Сад: Филозофски факултет, Орфеус, 89–99
- Томин 2007: Светлана Томин, „Књигољубиве жене српског средњег века. Прилог познавању“, *Књигољубиве жене српског средњег века*, Нови Сад: Академска књига, 47–72
- Томин 2009: Светлана Томин, „Два средњовековна зборника – састав и особености“, *Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности*, књ. 2, уредници Зоја Карановић и Ивана Живанчевић-Секеруш, Нови Сад: Филозофски факултет, 133–144
- Томин 2011^а: Светлана Томин, „Библиографија радова о Јелени Балшић (између 1366. и 1371–1443)“, Београд: *Књиженство*, год. I, бр. 1
<http://www.knjizenstvo.rs/sr/casopisi/2011/bibliografije/bibliografija-radova-o-jeleni-balsic-izmedju-1366-i-1371-1443>

- Томин 2011^б: Светлана Томин, *Мужаствене жене српског средњег века*, Нови Сад: Академска књига
- Томин 2014: Светлана Томин, *Српска краљица Јелена: владарка и монахиња*, Београд: Платонеум
- Tomini 2017: Svetlana Tomini, *Jelena Balšić e le donne nella cultura medievale serba*, Perugia: Graphe.it
- Томић 1911: Свет. Т., „Хиландарска завеса деспотице Еуфимије“, Београд: *Нова искра*, X, 5, 148
- Томић 1901: Јован Н. Томић, „Црнојевићи и Црна Гора (1479. —1528.)“, Београд: *Глас Српске Краљ. Академије*, LXVIII, LX и LXIII, 143—219
- Томић 1942^а: *Писмо Светозара Томића Краљевској академији, упућено 30. септембра 1942. године*. Чува се у Архиву САНУ са документацијом уз *Горички зборник*.
- Томић 1942^б: Свет. Томић, „Предговор“ [свом препису *Горичког зборника*], објавио Владимир Баљ уз: „Рад Светозара Томића на проучавању и објављивању Горичког зборника“, *Српско језичко наслеђе на простору данашње Црне Горе и српски језик данас*, Зборник радова са међународног научног скупа одржаног у Херцег Новом, 20—23. априла 2012, уређивачки одбор Јелица Стојановић и дуги, Никшић: Матица српска — Друштво чланова у Црној Гори: Одјелење за српски језик и књижевност, Нови Сад: Матица српска, 87—96
- Томић 1949: С. Томић, „О Горичком рукописном зборнику из 1442. године“, *Гласник Српске академије наука*, књ. 1, бр. 1—2, Београд, 181
- Томић [1952]: *Писмо Светозара Томића упућено 1952. године Александру Белићу, председнику Српске академије наука и уметности у Београду*
- Томић 1962: *Писмо Вере Томић упућено 16. новембра 1962. године Ђорђу Сп. Радојичићу*. Чува се у легату Ђорђа Сп. Радојичића у семинарској библиотеци Катедре за српску књижевност Филозофског факултета у Београду.
- Томић Ђурић 2012: Марка Томић Ђурић, „The isles of great silence monastic life on Lake Scutari under the patronage of the Balšićs“, *Balkanica*, 43, Belgrade, 81—116
- Томовић 1999: Слободан Томовић, „Богословско-филозофски појмовник Његовшевог

- дјела“, *Енциклопедија Његош*, приредио Слободан Томовић, Подгорица: Фондација „Његош“, ЦИД, 187–295
- Тошић 1997: Ђуро Тошић, „Босанска краљица Катарина (1425–1478)“, Београд: *Зборник за историју Босне и Херцеговине*, уредник Милорад Екмечић, Београд: Српска академија наука и уметности – Одбор за историју босне и Херцеговине, књига 2, 73–112
- Тошић 2002: Ђуро Тошић, „Посљедња босанска краљица Мара (Јелена)“, *Зборник за историју Босне*, уредник Милорад Екмечић, Београд: Српска академија наука и уметности – Одбор за историју Босне и Херцеговине, књига 3, 29–60
- Тошић 2004: Ђуро Тошић, „Сандаљева удовица Јелена Хранић“, Београд: *Зборник радова Византолошког института*, бр. XLI, 423 – 440
- Трифуновић 1962: Ђорђе Трифуновић, „Стара наша заборављена поезија“, предговор, *Из тмине појање, (Стари српски песнички записи)*, избор, предговор, превод и белешке Ђорђа Трифуновића, Београд: Нолит, 9–56
- Трифуновић 1972: Ђорђе Трифуновић, „Две посланице Јелене Балшић и Никонова *Повест о јерусалимским црквама и пустињским местима*“, Београд: *Књижевна историја* V, 18, 289–327
- Трифуновић 1990: Ђорђе Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Друго, допуњено издање, Београд: Нолит
- Трифуновић 1994: Ђорђе Трифуновић, *Стара српска књижевност. Основе*, Београд: Филип Вишњић
- Турковић 2014: Бисера Турковић, „Традиција и индивидуални таленат у 'Отписанију богољубном' Јелене Балшић“, *Јелена Балшић и књижевност*, приредила Росанда Бајовић, Подгорица: *Знак*, година XII, број 12, 89–91
- Ђирковић, Михаљчић 1999: *Лексикон српског средњег века*, приредили Сима Ђирковић и Раде Михаљчић, Београд: Knowledge
- Ђирковић 1964: Сима Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд: Српска књижевна задруга
- Ђирковић 1964: Сима Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд: Научно дело

- Ћирковић 1968: Сима Ћирковић, „Коментари и извори Мавра Орбина“, у *Мавро Орбин, Краљевство Словена*, Београд: Српска књижевна задруга, 291–377
- Ћирковић 1970^а: Сима Ћирковић, „Зета у држави Немањића“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том први, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 3–94
- Ћирковић 1970^б: Сима Ћирковић, „Доба Балшића“, *Историја Црне Горе*, књига друга, том други, приредила Редакција за историју Црне Горе, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 3–48
- Ћирковић 1975: Сима Ћирковић, „Метролошки одломак Горичког зборника“, *Зборник радова Византолошког института XVI*, Београд, 18
- Ćirković 1990: Sima Ćirković, „Jelena“, *Enciklopedija Jugoslavije*, urednik Miroslav Krleža, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 28
- Ћирковић 1994^а: Сима Ћирковић, „Српске и поморске земље краља Уроша I“, *Историја српског народа*, књига прва, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 341–356
- Ћирковић 1994^б: Сима Ћирковић, „Противречности балканске политике“, *Историја српског народа*, књига друга, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 230–240
- Ћирковић 1999: Сима Ћирковић, „Особености историографије о средњовековном периоду Црне Горе“, *Средњовековна историја Црне Горе као поље истраживања*, Зборник радова са округлог стола Историјског института у Подгорици, 26–27. маја 1997. године, уредник Бранислав Ковачевић, Подгорица: Историјски институт Републике Црне Горе, 19–29
- Ћирковић 2009: Сима Ћирковић, „О Андрићевој дисертацији“, *Иво Андрић, Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, са њемачког превео Зоран Константиновић, Београд: Службени гласник, 133–134
- Ђоровић 1423: Владимир Ђоровић, „Сандаљ Хранић у Дубровнику 1426“, *Нови Сад: Братство*, XVII, 102–107
- Ђоровић 1940: Владимир Ђоровић, *Хисторија Босне*, прва књига, Београд: [4] Српска Краљевска Академија, Посебна издања, књига СХХИХ, Друштвени и

историјски списи, књига 53

- Ђоровић 1997: Владимир Ђоровић, „[Запис о сопственој збирци Старих српских записа и натписа]“, *Стари српски записи и натписи*, прикупио и поправио Владимир Ђоровић, припремио за штампу, поговор и допуне написао Раде Михаљчић, Београд: Пешић и синови, [4]
- Uskoković 2015: Vuk Uskoković, „Identitet Crne Gore u prvoj polovini osamnaestog vijeka“, *O identitetu*, Zbornik radova sa naučnog skupa održanog u Podgorici 10. i 11. aprila 2013, urednik Dragan K. Vukčević, Podgorica: CANU, 1–37, http://www.academia.edu/23736360/Identitet_Crne_Gore_u_prvoj_polovini_XVIII_vijeka, [Pristupljeno 1. februara 2019]
- Uspenski 1979: Boris Uspenski, *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, izbor i prevod izmenjenih i dopunjenih tekstova Novica Petković, Beograd: Nolit
- Ušumović 2004: Neven Ušumović, „Razgovor sa Vladimirom Tasićem: Knjiga bez početka, pisanje bez kraja“, Zagreb: *Zarez*, godina VI, broj 127, 14–15
- Ферјанчић 1994: Божидар Ферјанчић, „Освајачка политика краља Душана“, *Историја српског народа*, књига прва, уређивачки одбор Славко Гавриловић и други, Београд: Српска књижевна задруга, 511–523
- Флоровски 1998: Протојереј Георгије Флоровски, *Источни оци IV века*, са руског превео Дејан Ј. Лучић, Света Гора Атонска: Манастир Хиландар
- Фолић 1991: Милутин Фолић, „Извештаји руског конзула Ивана Степановича Јастребова из Скадра о словенском живљу и његовим црквама у Албанији у другој половини XIX века“, *Становништво словенског поријекла у Албанији*, Зборник радова са међународног научног скупа, на Цетињу, 21–23. јун 1990, уредник Јован Р. Бојовић, Титоград: Историјски институт Црне Горе, 667–687
- Фрајнд 1960: Марта Фрајнд, „Вишеструке аналогije у легендама о српском кнезу Лазару и британском краљу Артуру“, *Mit*, приредио Томисав Бекић, Филозофски факултет, Нови Сад, 315–323
- Фрајнд 1996: Марта Фрајнд, *Историја у драми, драма у историји, (Огледи о српској историјској драми)*, Београд: Институт за књижевност и уметност

- Fridrih 1969: Hugo Fridrih, *Strukura moderne lirike (od Baudelairea do danas)*, preveli Truda i Ante Stamać, stihove preveo Nikola Milićević, Zagreb: Stvarnost
- Hamburger 1976: Кете Hamburger, *Logika književnosti*, sa нјемачког превео Slobodan Grubačić, Beograd: Nolit
- Хојзинга 1974: Јохан Хојзинга, *Јесен средњег века*, са њемачког превео Страхинџа К. Костић, Нови Сад: Матица српска
- Хафнер 2001: Станислав Хафнер, „О питању типолошких и стилскоисторијских промена у старој српској књижевности“, *Српски средњи век*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, Вукова задужбина, Нови Сад: Матица српска, 25–34
- Наџион 1996: Linda Наџион, *Poetika postmodernizma, (Istorija, teorija, fikcija)*, preveli Vladimir Gvozden, Ljubica Stanković, Novi Sad: Svetovi
- Хојзинга 1991: Јохан Хојзинга, *Јесен средњег века*, са њемачког превео Страхинџа К. Костић, Нови Сад: Матица српска
- Сана 1991: Zekeria Sana, „Pogovor“, Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi, (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Zagreb: Mala Azurova povjesnica, 110–115
- Црњански sine anno: Милош Црњански, „Утакмица гуслара на Алипашином пољу“, *Српске памтине и саборнице – гусле*, приредио Жељко Чуровић Лисански, Magic Map, d.o.o. – Београд, Штампар Макарије – Београд, Октоих – Подгорица, 2014, 141–147
- Цицмил-Реметић 2013: Радојка Цицмил-Реметић, „Топонимија Пивске планине“, Београд: *Трибуна САНУ*, уредник Мирко Вуксановић, година 1, број 1, 125–134
- Љебечић 2016: Gojko Ćelebić, *Književnost od Crnojevića do Petrovića I-II*, Podgorica: Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Ministarstvo kulture Crne Gore
- Љиликов 2010: Aleksandar Ćilikov, „Umjetnička kultura u doba Crnojevića“, *Crnojevići, (Značaj za crnogorsku tradiciju i kulturu)*, Radovi sa skupa na Ivanovim Koritima, 9–10. septembar 2010, urednik Ćedomir Drašković, Cetinje – Podgorica, Matica crnogorska, 369–382
- Љиликов 2012: Aleksandar Ćilikov, „Umjetnost u doba Balšića“, *Balšići, Zbornik radova sa skupa Balšići*, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, urednik Ćedomir

- Drašković, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 62–74
- Чремошник 1940: Грегор Чремошник, „Оригинални документи јужно-словенских владара у млетачком архиву: 2) Уговор Јелене и Балше са Млецима од 27. окт. 1409“, Београд: *Споменик Српске краљевске академије*, Други разред, ХСIII, 72, 123–132
- Чубриловић 1963: Васа Чубриловић, „Постанак племена Кучи“, Београд: *Зборник Филозофског факултета*, VII, 1, 313–333
- Džejmson (Jameson) 1984: Fredrik Džejmson (Fredric Jameson), *Političko nesvesno, (Pripovedanje kao društveno-simboličku čin)*, preveo Dušan Puhalo, Beograd: Rad
- Džufi 2112: Pelumb Džufi, „Аlbанско-црногорска подударанја у средњем вијеку“, preveo s albanskog Leon Đokaj, *Balšići*, Zbornik radova sa skupa *Balšići*, urednik Čedomir Drašković, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 211– 242
- Шекуларац 1987: Божидар Б. Шекуларац, *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград: Историјски институт СР Црне Горе
- Šekularac 2010^a: Božidar Šekularac, „Crnojevići u izvornoj građi“, *Crnojevići, (Značaj za crnogorsku tradiciju i kulturu)*, Radovi sa skupa na Ivanovim Koritima, 9–10. septembar 2010, urednik Čedomir Drašković, Cetinje – Podgorica, Matica crnogorska, 19–35
- Шекуларац 2010^b: Божидар Шекуларац, „Предговор“, *Краткое описание о Зете и Черној Гори / Кратки опис о Зети и Црној Гори*, превео и приредио Божидар Шекуларац, Подгорица: ЦИД, 5–7
- Шекуларац 2010^b: „Уводна ријеч“, *Краткое описание о Зете и Черној Гори / Кратки опис о Зети и Црној Гори*, превео и приредио Божидар Шекуларац, Подгорица: ЦИД, 11– 42
- Šekularac 2011: Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Balšića*, Cetinje: Štamparija „Obod“ ad Cetinje
- Šekularac 2012: Božidar Šekularac, „Balšići od oblasnih gospodara do moćnih dinasta“, *Balšići*, Zbornik radova sa skupa *Balšići*, urednik Čedomir Drašković, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 21–74

- Šekularac 2018: Božidar Šekularac, *Crna Gora u doba Crnojevića*, Cetinje: Državni arhiv Crne Gore
- Šidek 1950: Jaroslav Šidek, [Nenaslovljena uvodna bilješka], *Ljetopis popa Dukljanina*, (*Latinske tekst s hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“*), hrvatski prijevod latinske redakcije Stjepan Mencinger i Vjekoslav Štefanić, priredio i napisao uvod i komentar Vladimir Mošin, Zagreb: Matica hrvatska, 7–8
- Шиповац 2000: Неђо Шиповац, „Херцег Шћепан и жене“, *Српска проза данас: Косаче – оснивачи Херцеговине*, Ђоровићеви сусрети прозних писаца у Билећи и Научни скуп историчара у Гацку, 20–22. септембар 2000, текстове изабрао и приредио Радослав Братић, Билећа: Просвјета, Гацко: Просвјета, Београд: Фонд „Владимир и Светозар Ђоровић“, 613-628
- Шишић 1928: Фердо Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд – Загреб: Српска краљевска академија, Зграда тискарне Народних новине
- Шмаус 1938: Алојз Шмаус, „Курипешинев извештај о Косовском боју“, Београд: *Прилози за књижевност, историју, језик и фолклор*, XVIII, 509–518
- Shmaus 1971: Shmaus Alois, „Formula i metričko-sintaktički model, (O jeziku pjesme u bugarštici)“, *Usmena književnost*, priredila Maja Bošković- Stulli, Zagreb: Školska knjiga, 143–156
- Шобајић 1923: Петар Шобајић, *Бјелопавлићи и Пјешивци*, Београд: Српски етнографски зборник, књ. XXVII, Насеља и порекло становништва, књ. 15
- Шоћ 1956: Петар Шоћ, „Јелена Балшић, кнегиња, монахиња, друга српска књижевница“, Београд: *Весник*, година 8, број 159, 3–4
- Шпадијер 1996: Ирена Шпадијер, „Проблем жанра у средњовјековној књижевности“, Београд, *Књижевна историја*, година XXVIII, број 100, 365–373
- Шпадијер 2004^а: Ирена Шпадијер, „Дијак Андреја – савременик Никона Јерусалимца“, *Никон Јерусалимац, (Вријеме – личност – дјело)*, Зборник радова са међународног научног симпозиона на Скадарском језеру, 7–9. септембра 2000. године, приредио јеромонах Јован (Ђулибрк), Цетиње: Светигора, 137–147
- Шпадијер 2004^б: Ирена Шпадијер, „Живот са књигом“, *Приватни живот у српским*

- земљама средњег века, приредиле С. Марјановић-Душанић и Д. Поповић, Београд, 447–470
- Špadijer 2012: Marko Špadijer, „Skadarsko ostrvo – park kulture“, *Balšići*, Zbornik radova sa skupa *Balšići*, urednik Čedomir Drašković, Ivanova Korita, 21–22. septembar 2011, Cetinje – Podgorica: Matica crnogorska, 333–343
- Шпадијер 2014: Ирена Шпадијер, *Светогорска баштина, (Манастир Хиландар и стара српска књижевност)*, Београд: Чигоја штампа
- Štoković 2009: Alojz Štoković, „Integracijski procesi kod pravoslavnih Crnogoraca naseljenih na jugu istarskog poluotoka u XVII stoljeću: primjer Peroja“, *Hrvatsko-crnogorski dodiri/Crnogorsko hrvatski dodiri: identitet Crnogorskog primorja*, Zbornik radova sa skupa održanog u Kotoru, 5– 6. oktobra 2007, urednik Lovorka Čavarlić, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Matica hrvatska, 331–351
- Шћепановић 1987: Жарко Шћепановић, „Односи Балшића и Венеције“, Титоград: *Историјски записи*, 1
- Schein 1989: Set Schein, *Smrtni junak, (Uvod u Homerovu 'Ilijadu')*, preveo Zdeslav Dukat, Zagreb: Globus
- Šufflay 1991: Milan Šufflay, *Srbi i Arbanasi, (Njihova simbioza u srednjem vijeku)*, Zagreb: Mala Azurova povjesnica

Биографија

Росанда Бајовић, рођена 3. новембра 1965. године у Пиви (Стара Херцеговина, данас у Црној Гори). Професор књижевности у Подгоричкој гимназији.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Росанда В. Бајовић

Број уписа 13025/д

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Јелена Балшић у средњовековној, усменој и савременој књижевности

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду,

15. април 2019.

Росанда Бајовић

Прилог 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске
верзије докторског рада**

Име и презиме аутора _____ Росанда В. Бајовић _____

Број индекса _____ 13025/д _____

Студијски програм _____ ДАС: Модул књижевност _____

Наслов рада Јелена Балшић у средњовековној, усменој и савременој књижевности

Ментор _____ проф. др Јован Делић _____

Потписани Росанда Бајовић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, _____

15. април 2019.

Росанда Бајовић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Јелена Балшић у средњовековној, усменој и савременој књижевности

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, _____

15. април 2019.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.